

संपादक आणि 'प्रतिष्ठान' टांकचे कर्ते
 श्री. सदाशिव आत्माराम जोगळेकर; एम्. ए., फ्लॅल बी.

पुरस्कार लेखक :
 श्री. विद्यासागर सदाशिव त्रखले, एम्. ए., फ्लॅल बी.
 डिस्ट्रिक्ट अॅन्ड सेशनस जज, पुणे.

प्रसाद प्रकाशन, पुणे.

प्रकाशक
यशवत गोपाळ जोशी
प्रसाद प्रकाशन
६८९ सदाशिव, पुणे २

प्रकाशन
वर्षप्रतिपदा: श. १८७८
ता. १२/४/५६

मुद्रक
मा. ए. पटवर्धन,
संगम प्रेस लि.,
१८१ नारायण पेठ,
पुणे २

— सुकन्या, सुकलत्र, सुशुहिणी, सुमाता —

माझी पत्नी

सौ. शांताबाई

जिच्या सहकार्यामुळेच अगोवृत्त कार्ये पूर्ण व यशस्वी झाली
तिला सप्रेम समर्पण

श्री. स. बा. जोगळेकर यांचे साहित्य :

- १ मानवी कर्तव्ये.
- २ जोसेफ मॅझिनी
- ३ स्वातंत्र्याची मूलतत्वे
- ४ देवगिरी.
- ५ पारापुरी.
- ६ सध्यादि.
- ७ सिंहासनवत्तिरी.
- ८ दृष्टगारनायिका
- ९ गायकसागराती

पुरस्कार

श्री. जोगळेकर यांनी संपादित केलेल्या या गाथासप्तशतीचा पुरस्कार करताना महाराष्ट्राचा एक अभिमानी म्हणून मला जितका आनंद होत आहे, तितकाच या महत्त्वाच्या ग्रंथाचा महाराष्ट्रीयाना परिपूर्ण परिचय करून देण्याचें श्रेय गेल्या चाळीस वर्षे ज्याचा माझा अट्टनिम स्नेह आहे त्या माझ्या स्नेह्यानी घेतलें म्हणून मला अभिमानही वाटत आहे. सुमारे पत्तीस वर्षांपूर्वी मी महाराष्ट्राच्या प्राचीन इतिहासाचें अध्ययन करीत होतों. त्या वेळां राष्ट्रीय भावनेच्या सर्वस्वी आहारीं जाऊन ते मानवी कर्तव्याचा उद्‌घोष करीत असल्यामुळे भारताच्या प्राचीन इतिहासाकडे पाहण्याचा त्याचा दृष्टिकोन धोडगा अनास्थेचा होता. वयोमानामुळे म्हणा किंवा आजूबाजूच्या परिस्थितीकडे पाहून, वर्तमान काळामुळे अनास्था व भविष्यकाळामुळे नैराश्य वाटूं लागल्यामुळे भूतकाळाकडे आस्थेने, कौतुबाने व सतोषक युद्धांने पाहण्याची प्रवृत्ति निर्माण होणें साहजिक आहे श्री जोगळेकर हे प्राचीन इतिहासाच्या क्षेत्रांत वावरू लागले तेव्हां राहून त्याच्या एतद्विषयक उद्योगाबद्दल मी त्यांचें नेहमीच कौतुक करीत आलों आहे. वाट चुकलेला एक स्नेही मार्गावर आला या भावनेनें ! प्राचीन इतिहासाच्या क्षेत्रांत श्री जोगळेकर यांच्या हालचालींपैकी गाथासप्तशतीवरील हा सर्वांग-परिपूर्ण ग्रंथ ही सर्वांत महत्त्वाची मोहीम आहे. श्री. जोगळेकरांच्या ' सप्ताद्री ' चें सर्वप्रथम कौतुक झालें मरळ रस्त्यानें जातांना काही प्रेक्षणीय असें दिगंतें म्हणजे त्याचेंच निरीक्षण करण्यांत रंगून जावे अशी काही भ्रष्टीना सोड असते. मग्रादि पाचताना मला या गोटीची आठवण झाली. गाथासप्तशतीनं संपादन करताना मात्र श्री. जोगळेकर अगदी मरळ मागान गेल्ले आहेत. आपला ग्रंथ सर्वांगपरिपूर्ण करण्याचें श्रेय त्यांनीं गाढांनें आहे महाराष्ट्राचा प्राचीन इतिहास, समाजस्थिती, लोकांति वगैरे आनुपासिक विषयांच्या विस्तृत विवेचनास महाराष्ट्राचा हा भाग ग्रंथ महाराष्ट्राच्या अभिमान्यांच्या हातों देऊन श्री जोगळेकरांना महाराष्ट्राची अपूर्व सेवा केलेली आहे सत गणय नारी.

हात गाथासप्तशतीचा काळ कोणताही असे, गाथासप्तशती हा महाराष्ट्राचा भाग ग्रंथ आहे सत गणय नारी. या ग्रंथांत महाराष्ट्राची सर्व वैशिष्ट्ये दृष्ट

झालेली आहेत संस्कृत ही आखिल भारतात पण्डिताची व कवींची भाषा मानली जात असे काव्यादि ग्रंथ संस्कृतातच लिहिण्याची प्रथा होती आणि देवादिकांची व प्रेपितांची अवतारकृत्ये अगर राजवंशचे पराक्रम व प्रेमलीला हेच काव्याचे विषय असत त्या काळात महाराष्ट्री गायकवींनी स्वतः पायडा पाडला महाराष्ट्री प्राकृत भाषेत महाराष्ट्राच्या ग्रामीण जनतेचें समकालीन जीवन हा वर्ण्य विषय घेऊन त्यांनी केलेल्या काव्यनिर्मितीतून प्रतीत होणारे महाराष्ट्राचे गुण आजही हगोचर झाल्यावाचून रहात नाहीत संस्कृत साहि त्यावरील आपल्या विख्यात प्रथात डॉ. कीथ यांनी गथासप्तशतीबद्दल पुढील उद्गार काढले आहेत

Even as it is it has a closeness to life and common realities which is hardly to be seen in Sanskrit this may be a characteristic of the Maharashtra people who even to day have a certain homeliness and a rough good sense

त्या काळी इतिहास म्हणजे राजाच्या पराक्रमाचें वर्णन अशी महाराष्ट्री याची समजूत नव्हती राजाच्या प्रासादात व लीलांतच काव्य संभवतें असे ते समजत नव्हते ग्रामीण जनतेंतही, शरीषरी, खरें प्रासादिक काव्य आढळतें, अशी त्याची निष्ठा होती हें महाराष्ट्राचें एक वैशिष्ट्यच मानलें पाहिजे अन्य प्राकृत भाषांत किंवा अन्य प्रदेशांत असे प्रयत्न झालेलेच नाहीत ग्रामीण जनतेच्या जीवनावर, त्यांच्याच भाषेत रचलेला असा गथासप्तशती हा एकमेव ग्रंथ आहे भारतातील गुप्तसंस्कृत पण्डितांच्या प्रशंसेचा हव्यास न बाळगता, राजकुलाच्या विकर्माचें वर्णन करण्याचा स्वार्थसाधक उपक्रम टाकून, शेतावर राहणाऱ्या आणि रानावनात राहणाऱ्या ग्रामीण व वन्य जनतेवर आपली काव्यप्रतिभा केंद्रित करणारे कवि महाराष्ट्रातच निमाणे झालेले आहेत गथासप्तशतीचा संपादक हात सातवाहन हा राजा होता त्याने स्वतः व त्याच्या पदरी असलेल्या कवींनी या संप्रदांत समाविष्ट झालेल्या गथा लिहिल्या असतील, कदाचित् ग्रामीण जनतेंत प्रचलित असलेल्या गथावर थोडाबहुत संस्कार करून त्याने त्या संकलित केलेल्या असतील कमही असो त्याचा महाराष्ट्री

प्राकृताबद्दलचा अभिमान आणि प्रामोण जनतेच्या जीवनाबद्दलची आस्था या गाथातून पदोपदां प्रत्ययास येते. सातवाहनाच्या संस्कृत भाषेच्या अज्ञानाची आणि प्राकृत भाषाच्या पुरस्काराची पण्डितांनी पदोपदां कुचेष्टा केलेली आहे परंतु असल्या कुचेष्टांनी भिण्याचा अगर भौक घालण्याचा महाराष्ट्राचा त्या वेळां तरी स्वभावधर्म नव्हता. संस्कृत काव्याला सर्वस्वा अपरिचित अस एक क्षेत्र हाल सातवाहनाने कर्नाला उपलब्ध करून दिले याचे श्रेय सर्वस्वी त्याच्या महाराष्ट्रीयत्वालाच आहे. संस्कृत पण्डिताना प्राकृत गाथासप्तशतीच्या गुणाची ओळख पटण्यास कितीतरी वर्षे, नव्हे शतके लागली असेही

अविनाशिनमप्राप्त्यमकरोत् सातवाहन ।

विशुद्ध जातिभिः कौश रत्नैरिव सुभाषितं ॥

असे उद्गार काढून बाणभट्टाने काव्य वाङ्मयातले गाथासप्तशतीचे योग्य स्थान निश्चित केले व ते पण्डितांच्या निदर्शनास आणून दिले.

पण महाराष्ट्राचे तरी त्याच्या या आद्य प्रयाषादे कोठे लक्ष होतें ? सातवाहन राजे हे महाराष्ट्रीय होते की आग्नेय या विषयी खुद्द आधुनिक महाराष्ट्रीयाना शका आहेत. सातवाहनाचा उद्देश आग्नेय म्हणून आलेल्या आहे हे खरे, पण ते केव्हा ? पुराणातील वसावळी निर्माण अगर निश्चित साम्या किंवा त्याचे अन्तरेचे संस्करण झाले तेव्हा त्यावेळी सातवाहन राजे हर्षाच्या आग्नेय प्रांतावर राज्य करीत होते हे निश्चित समुल्लेख त्याचा उद्देश आग्नेय राजे म्हणून आलेल्या आहे. सातवाहनाचे मगज्यात जुने शिलालेख महा राश्ट्रात आहेत त्याची नाणा महाराष्ट्रात आढळतात, त्यांची राजधानी पठणला होती, गाथासप्तशती महाराष्ट्री प्राकृतान लिहिलेली आहे व तीत महाराष्ट्रीय प्रामाण जनतेचे जीवन वर्णिलेले आहे. या सर्व पुराव्यांचा गाथे त्याने विचार केला तर सातवाहन राजे हे महाराष्ट्रीयच होते यावरून शका रहात नाही.

थी जोगटेकर यांनी मर्यादित क्षेत्राच्या गाथाप्रामाणी या ग्रंथाने महा राश्ट्राचा प्राचीन इतिहासाबद्दल जनतेला लक्ष वेधून जाईल अशी आशा करणाऱ्या हरकत नाही. थी जोगटेकर यांचा हा ग्रंथ इतका परिपूर्ण आहे की त्याला प्राचीन महाराष्ट्राचा संक्षेपित इतिहास—History of the People म्हणू शकतो.

हरकत नाही. इतिहासाची सामान्य कल्पना म्हणजे राजांच्या वंशावली व त्यांच्या युद्धांचे वृत्तांत. आजपर्यंत इतिहासाने जनतेकडे बरेंच दुर्लक्ष केलेले आहे. महाराष्ट्राने मात्र जनतेच्या जीवनाकडे डोळेझांक केलेली नाही असें गाथासप्तशतीवरून दिसून येते. गाथासप्तशती वाचतांना महाराष्ट्रातील दोन हजार वर्षांपूर्वीच्या ग्रामीण जनतेच्या जीवनाची चित्रे चित्तासमोर उभी राहतात. येथे ग्रामीण जनतेच्या राहणीचे वर्णन आहे, त्यांच्या देवांचे व उत्सवांचे वर्णन आहे, त्यांच्या आदारविहारांचे उल्लेख आहेत, त्यांच्या आशा-आकांक्षा सशब्द झालेल्या आहेत. क्वचित् प्रसंगी काही गार्वातील शृङ्गार विशिष्ट संस्कृतीच्या काही लोकांना न रुचण्यासारखा आहे, हे खरे. पण दोन हजार वर्षांपूर्वीच्या ग्रामीण जनतेच्या शब्दचित्रांत अधून मधून शृंगाराच्या छटा व्यक्त होणे साहजिक आहे.

श्री. जोगळेकरांनी सातवाहनकालीन समाजाचे चित्र महाराष्ट्रीय जनतेपुढे नाडले आहे. गेल्या दोन हजार वर्षांत आमच्या सामाजिक जीवनांत झालेली परिवर्तने, परचक्रांमुळे आमच्या जीवनांत झालेला फरक, आमच्या जीवनाची तात्त्विक मूल्ये वगैरे विषयांचा त्यांनी परामर्श घेतला असता तर विषय अधिक रंगला असता. पण अगोदरच विस्तार वाढलेला; शिवाय ते थोडेंसें अप्रयोजक व अप्रस्तुतही झाले असते. महाराष्ट्राच्या ग्रामीण जनतेच्या उत्क्रांतीचे परिपूर्ण चित्र श्री. जोगळेकर हेच पुढे केव्हां तरी आपणांस दाखवतील अशी आपण आशा करूं या.

संगम : पुणे.

३१।३।५६

विद्यासागर सदाशिव बखले.

दोन शब्द :

गाथासप्तशतीच्या संपादनाचा उद्योग कोणत्या मुद्दांवर हाती घेतला, कोण जाणें. अध्ययनाला सुरवात केव्हां झाली तेंही आतां आठवत नाही. १९४० सालीं तापानें फणफणलीं होतों, तेव्हां भ्रमांत हाच विषय चालला होता, असें सांगतात. या कामाला लागलीं तेव्हांपासून आसोपास व आश्रय-दात्यांना पारखा झालों. एकलकोंडा झालों, हा उद्योग पुरा व हातावेगळा होण्याला इतकी वर्षे लागणार आहेत व व्यावसायिक नुकसानीही सोसावी लागणार आहे असा अंदाज होता तर कदाचित् तो हातींही घेतला नसता; मीच काय, प्रकाशकांनी व मुद्रकांनीही; हालनें आम्हां सर्वांचेच हाल केले; पण त्याच्याच पुण्याईनें सर्व माणसें परस्पर मिळाल्यामुळे काम पुरें झालें. परस्पर माणसें झालीं तरी त्यांना किती प्राप्त थावयाचा याला कांही मर्यादा आहे की नाही ! पण झालें गेलें होऊन गेलें. या उद्योगांत इतकी वर्षे एवढा गढलीं होतों कीं आतां तो पुरा झाल्यामुळे जणूं वेकार झालों आहे असें वाटत आहे !

माझे मित्र श्री. विद्यासागर बरले यांनी या विषयाची माझा प्रथम परिचय करून दिला तेव्हां त्यांनी व मीही विद्यापीठाची पहिली पदवीही संपादन केलेली नव्हती. पुढें आम्हां दोघांनीही पदवीसुखी संपादन केली. ते संशोधन-कार्यांत पटणार आणि मी राजकीय क्षेत्रांत पाळ कंठणार अशी चिन्हें दिगंत होती पण काळप्रभावामुळे दोघांचे ही भविष्य बदल्लें. गुमारे यांत बाबाग यें पहिल्या दर्जाची वकील वरून ते न्यायाधीश झाले व आतां सेवानिवृत्तीच्या मार्गावर आहेत आणि त्यांनीं तेव्हां माझ्या मनांत पेरलेले बीज आणि नंतर डॉ. मुख्यनकारांनीं स्थानांतर-रोगन केलेले रोग आतां गुमारे वस्तीव यषांनी पल्लवारण करीत आहे ! हा दोघ संतापा म्हणूनच माझ्या या प्रयाता त्यांनी पुरस्कार लिहावा यांत विशेष औचित्य आहे. मी मानवाहनांच्या इतिहासाचे अध्ययन मुरू केले तेव्हांपासून किती-कदा तरी आम्हां याविषयी चर्चा केलेल्या आहेत. विद्याग, डॉ. रामचंद्र भांडारकर व डॉ. मुखनकर यांच्या तोंडीचा त्यांचा मानवाहन या विषयाचा

व्यासग व अधिकार आहे, फार काय, डॉ. केतकरांना महाराष्ट्राचा प्राचीन इतिहास लिहिण्याची प्रेरणा त्यांच्या एतद्विषयक लेखामुळेच झालेली आहे. १. विद्वानाचा पुरस्कार मिळाला हे माझे भाग्य व मैत्रीची कृतकृत्यताही ! याबद्दल त्याचे आभार मानण ही ही कृतज्ञता होईल !

या कामांत मला अनेक मित्रांनी साहाय्य झालेली आहे विख्यात सशोधक महामहोपाध्याय डॉ. मिराशी एम् ए, पी एच् टी, यांनी मला अनुपलब्ध व हवी असलेली माहिती तत्परतेने पुरविली आहे डॉ. मोरेश्वर दीक्षित, एम् ए, पी एच् टी, यांनी मजबरोबर गाथासप्तशतीचीं हस्तलिपितें वाचून गाथा कव्याची वेळोवेळीं मागेपुढें असलेली नावे निश्चित केला आहेत आणि अनेकदा आपल्या सशोधनाचा फायदा घेऊ दिला आहे अभ्यासाची बैठक अंगादर कोण मोडतो तें पाहू अशा इष्ट्यने त्यांनीं मजबरोबर काम केले भांडारकर ओरियंटल रिसर्च इन्स्टिट्यूटचे डॉ. गोडे, एम् ए, डी लिट् यांनीं मला लागलीं तां हस्तलिपितें व ग्रंथ दीर्घकालपर्यंत वापरू दिले आहेत प्रसंगविशेषी इतर सशोधकांच्या तातडीच्या मागण्या ठावळूनही, इतकेंच नव्हे मला अज्ञात असे अनेक सदस्य काढून दिले आहेत माझे मित्र श्री दत्तात्रय श्रीधर मराठे, बी ए, एल् एल् बी, वकील यांनीं डॉ. वेबर यांची गाथासप्तशतीची जर्मन आश्रुति सबंध वाचून मला समजावून सांगितलेली आहे श्री शाळिग्राम एम् ए या सस्कृत षण्डितानीं गृह्यसूत्राच्या पद्धतीने गाथाचें भाषांतर मजकडून करवून घेतलें जें वसंत गजानन राहुकर यांनीं अनेक निवळ व भ्रष्ट प्राकृत अशा गाथा समजावून सांगितल्या श्री अनंतराव करदीकर यांनीं भाषांतर वाचून अनेक सूचना केल्या, पण त्या वेळा तो भाग छापून झालेला अस लेमुळे मला त्याचा योग्य तो उपयोग करून घेता आला नाहा श्री कव यांनीं शब्दकोश तपासून दिला श्री दीनानाथ दलाल, श्री रामभाऊ देशमुख व श्री रॉय किणीकर यांनीं तर गाथासप्तशती भाष्या हावून पुरी होईल किंवा नाहा याबद्दल आपसात पैजा लावल्या होत्या असें ऐकतों उद्योगाबद्दल प्रशंसा करणारांपेक्षा विलंबाबद्दल निर्भर्त्सना करणाराची आपुलकी व सख्या अधिक ! आमचे श्री यशवंतराव जोशी व सगमचे श्री माधवराव पटवर्धन यांचा तर

मी अत पाहिला अलौकडे तर आम्ही एकमेकांना टाकू लागलों होतों ! या सर्व मित्रांचें मी अत करणपूर्वक आभार मानतों -

प्रस्तावना, भाषांतर व टीका यांनील अनेक दोषांची मला आता विशेष जाणीव होत आहे कांदा सागावयाचे हात तें राहून गेलें काहीं दुयार सांगि तलें गेले पुढील आरुतीचा योग आन्यास ते दूर करीन सर्वच टीकाकारांचीं मतें प्रकाशित होतात अमें नाहीं, जो प्रकाशित होत नाहात तीं उपेक्षा कर-
ण्याच्या लायकीची अयतात असही नाहीं कोठें काहीं दोष आढळल्यास याच-
झांनीं ते माझ्या निदर्शनास आणण्याची कृपा करावी अशी विनंति आहे

प्रातिवाहन शकाच्या वर्षप्रतिपदेस या प्रयाचें प्रकाशन होत आहे हा योगायोगच म्हटला पाहिजे, कारण या शकाची प्रस्थापना गौतमीपुत्र मान कर्णाने केलेली आहे

माझी ही श्रुति महाराष्ट्राला प्रिय होईल अशी आशा आहे

स आ जोगळेकर

अनुक्रमणिका

“ प्रतिष्ठान-टीका ”

प्रस्तावना खण्ड :

१ प्रस्तावनेचा प्रस्ताव	१७
२ महाराष्ट्रीयाना परिचयः	२१
३ मुद्रित व हस्तलिखित प्रती :	२३
४ या आवृत्तीची मांडणी व वैशिष्ट्ये :	२४
५ प्राकृत भाषा व सारस्वत	२६
प्राकृत भाषाची उक्ताति ३६, महाराष्ट्री प्राकृताचे मूलस्थानः ४०, प्राकृत भाषा ४१, प्राकृत सारस्वत ४३, गाथा-वृत्तः ४५, गाथा प्रशंसा ४७	
६ साहित्यातील स्थान :	४९
७ अलंकार-वाङ्मयातील स्थान :	५५
८ भौगोलिक पार्श्वभूमि :	५९
महा ५९, पर्वत ६६, सर्वाण व पौराणिक उल्लेख ७४, निष्कर्ष ७६	
९ वन आणि उपवन श्रीः निष्कर्ष १०५	७७
१० पशु, पक्षी व प्राणी :	१०६
पशु १०६, पक्षी ११५, छुद्र प्राणी व सर्प १२२, निष्कर्ष १२३	
११ ग्रामीण व नागरी जीवन - निष्कर्ष १३३	१२४
१२ कौटुम्बिक जीवन निष्कर्ष १५३	१३४
१३ धार्मिक जीवन :	१५५
देव १५५, देयता १६२, देवालये व मूर्तिपूजा १९५, दिव्ये, प्रती, विधि व रिवाज १९६, विवाह २०१, सगजुती २०४, धर्मपथ २०६ निष्कर्ष २०९	

- १४ सामाजिक जीवन : ... २१२
 आहार: २१३; मद्य व मद्यपान: २१७; विहार: २२८; खेल:
 २३३; सण व उत्सव: २४०; वापूस, वापड व वैशम्पूपा: २५०;
 अलंकार: २६३; आरोग्य: २६९; जाती: २७०; जातीयता:
 २८४; आचार: २८८; निष्कर्ष: २९१.
- १५ आर्थिक जीवन : ... २९४
 आर्थिक जीवन: २९४; शेत, शेतती व शेतकरी: २९७; शिकार:
 ३०३; व्यवसाय: ३०८; निष्कर्ष: ३१९.
- १६ राजकीय जीवन व ऐतिहासिक उल्लेख : ... ३११
 ऐतिहासिक उल्लेख: ३१३; बालिवाहन घराण्याचा इतिहास:
 ३२७; राज्यव्यवस्था: ३४०; निष्कर्ष: ३४६.
- १७ छद्मिक-जीवन : ... ३४७
 आनन्दपट: ३५०; दोहद: ३५३; रजस्वला: ३५५; वर्णश्रुत:
 ३६०; वेदना व संवेदना: ३६२; शक्ति व संवेदनस्यार्थ: ३६९;
 व्यभिचार: ३७६; येरया: ३७८, स्त्रीसौंदर्य: ३८६; दयानला:
 ३९५; प्रमाधन: ४०१; गुरत: ४०४; निष्कर्ष: ४१२.
- १८ संकीर्ण : सांस्कृतिक व साहित्यिक : ... ४१५

शरीर-ग्रन्थ :

पहिलें शतक :	...	१
दुसरें शतक :	...	७८
तिसरें शतक :	...	१४७
चवथें शतक :	...	२०८
पांचवें शतक :	...	२६९
सहावें शतक :	...	३३२
सातवें शतक :	...	३९७
उत्तरार्ध :	...	४६९
परिशिष्ट १ : गायानुक्रमिका :	...	५९९
„ २ : अ : अलंकारलेखसूचि :	...	६२०
„ ३ : आ : अलंकारसूचि :	...	६३२
„ ४ : कवि व कविसिद्धी :	...	६३५
„ ५ : शीर्षक-सूचि :	...	६४७
„ ५ Index of Titles :	...	६५७
„ ६ शब्दकोश :	...	६९८

शरीर-मण्ड :

पहिलें शतक .	...	१
दुसरें शतक :	...	७८
तिसरें शतक :	...	१४७
चवथें शतक .	...	२०८
पाचवें शतक :	...	२६९
सहावें शतक :	...	३३२
सातवें शतक :	...	३९७
अष्टमशतक :	...	४६१
परिशिष्ट १ : गापालुक्रमणिका :	...	५९९
„ २ : अ : अलंकारोद्देश्यसूचि :	...	६२०
„ ३ : आ. अलंकारसूचि :	...	६३२
„ ३ कवि व कवियित्री :	...	६३५
„ ४ शीर्षक-सूचि :	...	६४७
„ ५ Index of Titles :	...	६५७
„ ६ शब्दकोश :	...	६६८

पराशर ३२३ पाचजन्य १६२	विनिमय १०८ विराचिता सकेत
पानकुटी २१९, २२७ पाशकशारि	२३३ वय २७०, ३१६ व्यवसाय-
२३७ प्रौढविवाह १५४, २०१,	स्त्रियाचे २७६, ३१४ व्यापार २९७,
३४८ फुगडी २३४ बळी १९९	३१८, ३२२ शास्य गणपती १७२.
बहुभर्तृकता १४९ बालविवाह २०३	शालिवाहन इतिहास ३२५ शालि
बैठक १३० बाँद ३८ ११२, २०८	वाहन गौरव ४१५ शालिवाहन
भागवत ३९, १६३, २१४ भाडा	दत्तकथा ४०, ३२४, ३२६, ४१६
१३१ भोज २८१ मजूर ३१३	शालिवाहन मुद्रा ७५, ३२३ ३३३
मद्यापानबंदी २२२ मन्सुख २३९	शालिवाहन मूर्त्स्थान ३२६
महाराष्ट्रीयत्व ७६, १०५, २१६,	शालिवाहन व्युत्पत्ति ३२७ शिकार
२९१, ४१५ मातुलकन्यापरिणय	११५, ३०३, ३०७ शिष्ट सत्सृति घ
१५१, १६५ मातृकल ३४१ मूर्ति	लोकसत्सृति ३७, ४२८ शिल्प
पूना ३९, १६०, १९५ २१०	कौशल्य ४२३ भ्रमविभाजन ३२०
मूलक ६४ यक्ष यक्षी १८१, २१०	सक्छ २६० सतराई ५५ सती
यज्ञसत्या १५८, २०९ २१२, २८६	२०० सप्तवाहन १९१, ३२७ सवती
राहु १९१, ३४८ लावणी ४३८	१४२ सीतायज्ञ १९९ सैनुबध ४४
लोकसाहित्य ३२३, ४३० बज्जालम्हा	स्थलनिर्णय १०५, १३४, २१६, ४१३
४७, ५३ दटयक्ष १०१ १७८	स्त्रीशिक्षण २८९ हलिक २९९ हाल
वाकाटक कवि ४२१ वात्सल्य १४५	४१६ हिम ७७ हातू २०८ होरा
वादन ४२६ विक्रमादित्य ३३४	३१५ होळी २४७ क्षेत्रसकेत १४३

गाथासप्तशती

उपोद्धात

(१) प्रस्तावनेचा प्रस्ताव :

महाराष्ट्राच्या प्राचीन इतिहासाचा व प्राकृत भाषेतील एकाद्या ग्रंथाचा अभ्यास माझे हातून होईल असा योग माझ्या कुंडलीत असल्याचें भविष्य एकाद्या ज्योतिष्याने पंधरा मोळा वर्षांपूर्वी वर्तविलें अमर्ते तर त्याची गणना मी पडतमूर्गांत किंवा लुशामती लंकंभ्यात केली असती. वारण महाविद्यालयीन अध्ययनात हे माझे विषय नव्हते आणि चरितार्थासाठी स्वीकाराव्या लागलेल्या पेशामुळे व्यासंगशक्ति तोंवर आटून गेली होती. शिवाय, वय वाढलें म्हणजे नवे भिन्न जोडता येत नाहीत, त्याचप्रमाणें ताजे अभ्यासविषयही संपादन करता येत नाहीत. म्हणून वाटतें, केवळ योगायोगामुळे शिवा पूर्वजन्मानु-बंधामुळे मी या विषयाकडे वळलों.

माझे गन्नित्र श्री. विद्यामानर वसले यांनी पदित भगवानलाल इंदजी मुवर्गपदक निळविलेल्या Sātavāhanas & Contemporary Ksatrapas हा निबंध (J. B. B. R. A. S. N. S. : Vol III) त्याच्या मुर्वतांगातर मी यरवर वाचला होता आणि गुमारं तोय यत्तोय यरांपूर्वी त्यांचे सहवागात गाथामत्तशतीतील काही मुभापिताचें रसग्रहण केलें होतें. अशा परिस्थितीत प्रेयसंप्रदेशनाशमुळे म्हणा विंग वंतयामातांत गुप्त वा विस्मृत प्रवृत्तीच्या प्रेरणे-मुळे म्हणा, ' निर्णयनागर 'न काव्यमालेत छापलेल्या गाथामत्तशतीची एक जर्ण सुदित प्रत मी पुण्याच्या जुन्या बाजारात तरेदी केली. मंदर पुस्तकाच्या मूळ मालकाने समामात जागोजाग इप्रजी, मराठी दीपा लिहिलेल्या होण्या. वाढलें, घर झालें, विषय समजण्याला अनायासे सोयत निळाली, प्राकृत गाथाची भाषा थोडक नाहीं, विषय माझे व रसिकाला रुचण्यायोगे आदित; शिवाय मंदरीला मसृत छाया व दीका आदितच. बरेचवेळा प्रयत्न केल्या तरीही गाथा मनजेनात व ज्या मनजच्या म्याचें म्मारस्य टमजेना. म्हणून या वेदी, आणि

फक्त या वेळांच नव्हे, स्वतःच्या अज्ञानाची खाज वाटली माननी मस्कुतीचा मूलाधार असलेल्या सस्कृत या विषयाची उनाड विद्याया ददात उपेक्षा केली याबद्दल पश्चात्ताप वाटला आणि हौसेनें हातां घेतलेला हा ग्रंथ नाश्लजाने बाजूला ठेवला.

आणि माझ्या आशुष्यात एन अवतिषत घटना घडली नसती तर तो तसाच, भविष्यकाळा, पुरसतीच्या वेळी, आता यापुढे ही अपेक्षित पुरसत वेव्हा मिळणार कोण जाणे, बाचावयासाठी म्हणून बाजूला ठेवलेल्या इतर अनेक ग्रंथांचरोबर पडून राहिला असता

मध्यतरी, कसा कोण जाणे, मला प्राचीन व मध्ययुगीन नाणीं गोळा करण्याचा छंद लागला स्वाभाविक छान्दोपणात ही मर पडली प्रचलित नाण्याचा संग्रह करण्याच व्यसन लागण्यापूर्वीच, आणि माझ्या मते सुदेवान, पण आप्तेष्टाच्या मते सापपूर्वक बुद्देयाने, ते मला अजूनही जडलेले नाही, मी मुद्राशास्त्राच्या आहारो गेलों जुग्या नाण्याच्या नावाखाली मी पुष्कळ भगार जमविली त्यावरील लेख वाचता येत नव्हते, म्हणून तीं दुर्मिळ व ऐतिहासिक महत्त्वाची आहेत अशा भ्रमात होतो पुढे मुद्राशास्त्रावरील ग्रंथ आणि तोंवर जमविलेल्या नाण्यावरील लेख वाचले, तेव्हा तीं सामान्य आहेत ते प्रत्ययास आले या हिर मोदानंतर त्यापैकी बऱ्याच नाण्याची विल्हेवाट लावली औदार्याच्या आविर्भावाने, संशोधनेतेजनाच्या निमित्ताने काही इष्टमित्रांना देऊन टाकली, काही मोडीत घातली, तेवढीच प्रापचिक कामाला आली एवढे मात्र झाले की या छंदामुळे हिंदुस्तानच्या प्राचीन व मध्ययुगीन इतिहासाची उजळणी झाली आणि मुद्राशास्त्राची मूलतत्त्वे अवगत झाली नंतर जुनीं नाणीं आणि भारतीय स्फूर्ति स्थानाच्या साक्षिण्यात जाणूत होणाऱ्या संवेदनांचे संपादन करणाऱ्यांही नव्या हिरीरीने उठावणी केली या ना त्या निमित्ताने, वेव्हा कामासाठी तर वेव्हा कामे बुडवून कधी स्वतःच्या खर्चाने तर कधी पक्षकारांनी सापविलेल्या कामगिरीच्या निमित्ताने काजीवरमूपासून पेशावरपर्यंत प्रवास केला आणि शेकडो नाणीं जमविली इतिहासाची निश्चित माहिती असावी म्हणून मी कालानुक्रमवार आणि ऐतिहासिक घटना आणि मुद्रा व शिल्पकृत्ये यांचे बाबतीत तपशीलवार असे राजघराण्याचे समांतर खणाचे तफ्ते तयार केले अधिकृत

इतिहासग्रंथावरून हे तक्ते सहज पुरे करता येतील आणि या पद्धतीने हिंदु स्थानाचा इतिहास योगी तयार केलेला नसल्यामुळे आपण सहजासहजा भ्रंशोन्म होऊन जाऊ, अशी भोळा आकाशा मी मनाशा बाळगली होता. प्राथमिक याथा तयार झाल्या व त्यात तपशील नमूद होऊ लागले, तेव्हा प्रत्ययास आले, की हिंदुस्थानच्या प्राचीन इतिहासातल्या सूक्ष्मच नव्हे, स्थूल वाचतातही एका पडिताचा दुसऱ्याला मेळ नाही. सर्वांचे विवेचन तात्पुरत तर्कशुद्ध वाटे. त्रिषष्टमान्य अशा या पण्डिताच्या भिन्न मताची व मत भिन्नतेच्या धारणाची माहिती नमूद असावा म्हणून तत्कालीन रचनात तपशील भरू लागलो. तेव्हा प्रारंभीच्या सांगण्यार्थोक्तो ब्यूट निर्माण झाले. ते परस्परांची क्षगड लागले आणि त्यात गुरफटून गा गाधळून गेली.

एकाचा मनाची धीजशक्ति किंवा प्रकिया अवगत नसताहि केवळ चाळा म्हणून तो अपावा आणि मद्दुष्टेने हा अप शास्त्रोक्त व पर्वमार्ग होऊन गुह्यदर्शन होण्यापुरती सिद्धि प्राप्त व्हावी, असा अर्कल्पित प्रकार या वाचतांत झाला.

प्राचीन नाणी गोळा करीत असताना मला महाराष्ट्रात जागोजाग सात वाहनाची काही नाणी मिळाली होती. पुराणात व हिंदुस्थानच्या देशी विदेशी इतिहासात सातवाहनाना आन्ध्र ही सजा दिलेली आहे. गतानुगतिकत्वाने माझ्या तत्कालीन एतद्विषयक स्मृतावर मी हथ दीर्घक लावले होते. माझ्याकडे काही प्राचीन नाणी आहेत व त्यात सातवाहनांचोही नाणी आहेत. अस समजल्यावरून तो पाहण्यासाठी येथील भाण्डारकर ओरिएण्टल रिचर्स इन्स्टिट्यूटचे प्रमुख व विख्यात संशोधक डॉ. सुकथनकर हे एके सकाळी माझ्या एका स्नेह्याबरोबर मजकडे आले. आंतरराष्ट्रीय कीर्त्याचे विद्वान आपण होऊन मजकडे आले, मी हुरळला त्यांनी माझी नाणी पाहिली व तक्ते पाहिले. औपचारिक अभिनंदनानंतर झालेल्या समापणावरून माझ्या तटपुज्या ज्ञानाची व गाढ अज्ञानाची त्यांना कल्पना आली. आठवने की माझ्या तत्कालीन आन्ध्र या दीर्घकावर बोट ठेवून ते म्हणाले, 'सातवाहन हे आन्ध्र नव्हते, त्याच्या राजवटीचा सवय्य अमल्ल पौराणिक व साहित्यिक उद्देश, शिलालेख, शिल्पकृत्ये व मुद्रा आणि गद्यासप्तशती वर्गेर किती तरी साधन आजवर उपलब्ध झालेली आहेत, या उपेक्षित कालखंडावर तुम्ही आपले लक्ष व्हावते करा आणि शक्य तर त्याचा इतिहास लिहा.'

गाथासप्तशतीचें नांव निघताच मी चमकलों अग्राप्य द्राक्षामुळे आनल्या सारख्या आविर्भवानें म्हणालों, मी तर ऐकनां कीं तो केवळ उत्तान लावण्याचा समग्र आहे जणू मी एक आर्य पण्डित व 'मह्यते सरस्वत' आहे आणि या मुळेंच तो मी आनघर वाचला नव्हता !

हा प्रवाद सरा नाही, ते म्हणाले : गाथासप्तशती हा प्राकृत वाङ्मयातील आय व अग्रगण्य ग्रंथ आहे, प्राचीन व बहुमोल सुभाषिताचा समग्र आहे, प्राचीन महाराष्ट्राच्या ग्रामीण जीवनाचें ग्रामाणि प्रतिबिंब त्यात उमटलेलें आहे, विद्वानांनी त्याची स्तुति केलेली आहे, साहित्यशास्त्रज्ञांनी त्यातील वचनें उद्धृत केलेली आहेत, अनेक रसिक पण्डितांनी त्यावर टीका लिहिल्या आहेत, तुम्हीं नीट वाचून पहा, म्हणजे गाथाचें महत्त्व व स्वारास्त्र प्रत्ययाला येईल

त्या दिवशीं हें बोलणें ऐकल्यावरच राहिलें मी म्हटलें, त्याचे मार्ग वेगळे, आपले वेगळे कोठें अज्ञाताचा शोध लावणारा दर्यावर्दी व कोठे स्वपात्रावरला हेलकरी ! पुन्हा कथा भेटलेच तर हवापाण्याच्या गोष्टी करून वा व्यवसायाची शिष्ट सबब सांगून वेळ मारून नेऊ पण प्रसंग आला तेव्हा तें जमलें नाही दुसऱ्या काहीं निमित्तानें ते मजकडे आले असता सातवाहनाचा विषय काढून जणू खणपटीलाच बसले अभ्यासासाठीं नेमून दिलेल्या गृहकृत्याबाबत चुकार विद्यार्थ्यांनीं उडवाउडवी करावी, तसें माझें वर्तन पाहून त्यांना उद्देग वाटलासं दिसल कोण कोणासाठीं व कशासाठीं व्याकुल होतो !

आणि त्याच वेळीं महाराष्ट्राच्या प्राचीन, विशेषत सातवाहनाच्या इतिहासाचा व गाथासप्तशतीचा अभ्यास करावयाचा मी निश्चय केला

सातवाहनाचें मूलस्थान The Home of the Sātavāhanas हा या विषयावरला माझा पहिला लेख त्याची पुत्तरी वागदावर टमचुदित केलेला प्रत मी त्याच्या हातीं दिली तेव्हा त्यांना किती समाधान वाटल म्हणून सांगू ? हा लेख वाचून पाहिल्यानंतर तो त्यांनीं ऑनल्समध्ये छपावयाचें ठरविलें आणि मला तस सांगितलें तेव्हा मी म्हणालों,

आंतरराष्ट्रीय स्तराच्या महापण्डितांचे सशोधनात्मक लेख आपल्या नियतकालिकात यथात त्याच्या पन्नींत वसण्याची माझी पात्रता आहे किंवा बस हे तुम्हा ठरवावयाच आहे या लेखावरून मला कोणी महामूर्खत काढलें तर त्याच अपयश पर्यायानें तुमच्यावर येणार

अगलेच्या प्रुटित हस्तलिखिताचा अभ्यास करून त्यांनी 'शालिवाहन व शालिवाहनसप्तशती' हा निबंध मुंबईच्या रॉयल एशियाटिक सोसायटीपुढे ता १९।३।१८७३ रोजी वाचला तो पुढे सदर संस्थेच्या नियतकालिकात प्रसिद्ध (J B B R A S Vol. X, pp 128-38) झाला. यानंतर ही रामकृष्ण भांडारकरांनी मुंबई मॅजिस्ट्रीयसपाठी लिहिलेल्या Early History of the Deccan (Government Central Press 1884) या ग्रंथात या विषयाचे आणखी विवेचन केले श्री नारायण विष्णु बापट यांनी या ग्रंथाचे मराठात भाषांतर (दख्खनचा प्राचीन इतिहास . १८८७) केले. त्यात ते सांगतात, "प्राचीन महाराष्ट्रांत . सप्तशती नामक ग्रंथ . पद्यरत्नावलीच्या सधेच्या असून त्यात बहुतकरून गृह्यपर . पद्यांचा संग्रह आहे. अन्ध-भृत्याच्या कारकीर्दीत शिवाग्रप्रवल्पाची समृद्धीची स्थिति होती आणि प्राकृत भाषाचा व विशेषकरून महाराष्ट्रीचा फार करून पहिल्यानेच लोक ग्रंथ लिहिण्याचे कामी उपयोग करू लागले असावे असा येथेचक सिद्धांत करण्यास बाध नाही."

महाराष्ट्राला गाथासप्तशतीच्या अंतरंगाचा पहिला परिचय करून देण्याचे श्रेय श्री. राजारामशास्त्री भागवतांचे. प्रथम प्रथमालेंत प्रसिद्ध झालेला त्याचा 'प्राकृत भाषेची विचिकित्सा' हा निबंध अलीकडे पुस्तकरूपात उपलब्ध झाला आहे त्यातील चौवीस पानें या विषयाला दिलेली आहेत त्यात त्यांनी गाथासप्तशतीतील सोळा गाथा उद्धृत केल्या आहेत, तद्मध (२०), तत्त्वम (१३) व देश (११२) शब्दाचा कोश दिला आहे, संपादक, लेखक व लेखिका यांबद्दल चर्चा केली आहे, तत्कालीन धार्मिक, सामाजिक व सांस्कृतिक स्थितीबद्दल गाथातील उल्लेखावरून निष्पत्ती निष्कर्ष नगूद केले आहेत माझ्या माहितीप्रमाणें मूळ ग्रंथाबद्दल दुसऱ्या कोणीही आजवर एवढे व इतके चांगले विवेचन व रसग्रहण केलेलें नाहीं शास्त्रीबुवा सांगतात, "संतुषघाच्या भाषेंत जसा व जितक कृत्रिमपणा आढळतो तसा व तितका साधेपणा सप्तशतात आढळतो' गाथातील साध्या उक्तींवर गृह्याराचा आरोप आलेला पाहून ते एवढेच विचारतात, "गृह्याराची कावीळ झालेल्या बालभारिकानी जी भलतीच वा दाखविली त्या वाटेनें प्राकृत ग्रंथावर संस्कृत टीका करणारे भट्ट व शास्त्री डोळे मिटून गेले, ही अधपरंपरा दाडणी नव्हे काय ?"

पुरातत्त्वभूषण श्री. राजवाडे आणि विश्वभूषण श्री. घुले यांनी अनुक्रमे 'मरस्वनाभिदेर' व 'विविधज्ञानविस्तार' या नियतकालिकांतून गायामसप्तगतीतील गणपती या विषयाची चर्चा केली. यानंतर बऱ्याच वर्षांनी हाच वाद श्री. घुले शास्त्री (वागीश्वरी : वर्ष १, अंक १) व श्री. अग्रनुद्ध (वागीश्वरी : वर्ष ३, अंक १) यांचे दरम्यान झाला. त्याचा समारोप महामहोपाध्याय प्राचार्य मिराशी यांना 'गायामसप्तगतीचा काल' या लेखात (सुगवाणी : १९४६, मार्च) केला. हा वाद अनेक वर्षे चालला. पण तो सामान्य मराठी वाचकांच्या ज्ञेय्यावरून गेला आणि गायामसप्तगतीचे स्वरूप त्यांना अनुमत्वावयाला मिळाले नाही.

श्री प्र. वों. दानिटकर यांनी 'विविधज्ञानविस्तार'तून (वर्ष ६१ : अंक २ व ३) 'गायामसप्तगतीतील सुभाषिते' मराठी भाषांतरामह प्रसिद्ध केली. त्याचाच 'ग्रहंत काव्ये व गायामसप्तगती' हा लेख 'महाराष्ट्र-साहित्य-पत्रिके'त प्रसिद्ध झालेला आहे. १९४५ च्या 'दीपावली' वार्षिकांता मी 'गायामसप्तगती' या लेखात रसग्रहणाच्या धर्तीने या ग्रंथाचा ओसरता परिचय करून दिला. 'मौज' च्या १९४६ च्या दिवाळी अंकान श्री. बनहट्ट यांना 'महाराष्ट्राचे पहिले बमूनमधुर काव्य' ह्या लेखात या विषयाचा परामर्श घेतला. त्यात त्यांनी केलेले काही गायामचे सनवृत्त भाषांतर आलेले आहे. 'वेदुयाचे प्रेम विजयी होवो' (संस्कार : १९४८, दिवाळी अंक), 'श्यामला' (दिपावली : १९४९), 'मयपान' (वाङ्मयशोभा : मार्च, १९५०) आणि 'संस्कृत व संस्कृतम्याने' (दीपावली : १९५१) या लेखात गायामसप्तगतीतील त्या त्या विषयांवरील उद्देश्य एकत्रित करून त्याची चर्चा मी केलेली आहे.

नियतकालिकांचे आयुष्य मर्यादित असते, यामुळे असे लेख काळाच्या उदरगत गडप होऊन जाताना.

म्हणूनच म्हणावे लागते की गायामसप्तगतीच्या यावृत्तात सामान्य मराठी वाचकांचे ज्ञान अवळ अवळ गेल्यागंतर आहे. गायाम या नामांकावरून कोणता वाद ते की हा सनवाङ्मयाचा प्रसार असावा आणि सप्तगती या नामांकावरून कोणता वाद ते की हा देवावाङ्मयाचा प्रसार असावा ! आणि जाता नर काय. श्री. जोशी हे या ग्रंथाचे प्रकाशन करीत असल्यामुळे हे गैरमनत्र काही काळापर्यंत बळावल्याचा किंवा यामुळे ने टाकाविषय होण्याचा समभव आहे !

(३) गाथासप्तशतीच्या मुद्रित व हस्तलिखित प्रती आणि टीका :

मुद्रित प्रती

गाथासप्तशतीला पहिला मुद्रणसंस्कार देण्याचे श्रेय डॉ. वेबरचें, आणि या प्रथाचा सांगोपांग अभ्यास करण्याचही त्यांनीं गाथासप्तशतीतील ३०० गाथा १८७० सालीं *Über das Saptacatakam des Hala* या नावानें लाइप्झिग येथें प्रसिद्ध केल्या १८७२ व १८७४ या सालात आणली काही गाथा मिळवून त्या त्यांनीं *Zeitschrifter Deutschen Morgen landischen Gasellschaft* या जर्मन नियतकालिकातून (26 pp 735 foll) प्रसिद्ध केल्या गाथासप्तशतीची संपूर्ण आद्यति त्यांनीं १८८१ सालीं लाइप्झिग येथून *Das Saptacatakam Des Hala* या नावानें प्रसिद्ध केली गाथासप्तशतीच्या मुद्रित प्रतीत वेबरची आद्यति अग्रगण्य आहे. यातानुक्रमान्या व शास्त्रशुद्धतेच्या दृष्टीनेंही ही आद्यति सिद्ध करण्यासाठीं त्यांनीं अनेक हस्तलिखित प्रतींचा साधारण देवाणें 'मुक्तावली' या नावानें 'ऋज्या' पद्धतीनें माडणी केलेल्या गाथासप्तशतीचा आणि कुलनाथ, गगाधर व पीतांबर यांच्या टीकांचा उपयोग केलेला आहे. त्यांनीं गाथासप्तशतीच दोन भाग केलेले आहेत पहिल्या अधिकृत भागात ६९८ गाथा दिल्या आहेत, उत्तरार्धातील गाथा अनधिकृत किंवा प्रसिप्त आहेत संपादकाच्या नावाचा उल्लेख करणाऱ्या अतिथ गाथांचाही पहिल्या भागात समावेश केल्यामुळे गगाधराच्या प्रतींत आढळणाऱ्या ६९५ ते ६९९ ह्या गाथा त्यांना उत्तरार्धांत घालाव्या लागल्या आहेत उत्तरार्धातील क ७०१ व ७०२ या गाथा त्यांना अनुक्रम कुलनाथ व पीतांबर यांच्या सटीक प्रतावरून घेतल्या आहेत, क ७०३ ते ७९९ या गाथा गाथासप्तशतीच्या वेगवेगळ्या हस्त लिखितावरून, क ७९४ ते ८०८ या गाथा साधारणदेवाच्या मुक्तावलीवरून, क ८०९ ते ९४७ आणि क ९४८ ते ९५९ या गाथा अनुक्रमें गाथासप्तशतीच्या पहिल्या व दुसऱ्या तेलग प्रतावरून आणि क ९६० ते ९९४ या गाथा अलंकारशास्त्रावरील वेगवेगळ्या प्रयावरून घेतलेल्या आहेत क १ ते ९६५ या गाथांचे हस्तलिखितात आढळून येणारे सूक्ष्म प्राकृत व छायातील स्थूल संस्कृत पाठभेदही त्यांनीं दिले आहेत क ९६६ ते ९९४ या गाथांच पाठभेद

त्यानी दिलेले नाहीत गाथाच्या संस्कृत छाया त्यानी दिलेल्या नाहीत कोठे कोठे संस्कृत टीकातील उतारे दिले आहेत जागोजाग टीपा दिल्या आहेत आणि काही गाथांचे जर्मन भाषांतरही केले आहे विस्तृत प्रस्तावना, वेगवेगळ्या हस्तलिखितातील गाथाच्या कमाकाचा मेळ घालणारी कोष्टके, गाथांभाची सूची आणि संपूर्ण शब्दसूची या वैशिष्ट्यामुळे हा ग्रंथ सर्वांगपरिपूर्ण आहे

हिंदुस्थानात गाथासप्तशती प्रथम प्रसिद्ध करण्याचे श्रेय निर्णयसागरचें पंडित दुर्गाप्रसाद व श्री पणशीकरशास्त्री यांनी संपादित केलेला गाथासप्तशती गंगाधर-भट्टाच्या भावलेखप्रकाशिका या टीकेसह निर्णयसागरने काव्यमालत (क्र २१) प्रसिद्ध केला ही प्रत चार हस्तलिखितावर आधारलेला असून त्यातील पाठभेद सुदृढ आधृतात नमूद केलेले आहेत संपादकांनी सातवाहन या शीर्षका-पाळा लिहिलेली संस्कृत प्रस्तावना व गाथाची अकारवारीन केलेली अनुक्रम-णिका प्रयास जोडलेली आहे या प्रतीची द्वितीयावृत्ति १९११ साली प्रसिद्ध झाली आहे पंडित मधुरानाथ शास्त्री यांनी लिहिलेल्या संस्कृत छाया आणि स्वतः व विस्तृत प्रस्तावना व टीका यासह मूळ गाथासप्तशती निर्णयसागरनेच सुदृढ व प्रसिद्ध केली आहे पंजाब युनिव्हर्सिटीच्या लायब्ररीतील हस्तलिखिताच्या आधाराने लाहोरचे श्री जगदीशलाल यांनी संपादिलेली गाथासप्तशती प्रथम ओरिएण्टल कॉलेज मॅगॅझीनमध्ये आणि नंतर ग्रंथरूपाने प्रसिद्ध झाली आहे मूळ हस्तलिखित नुष्टित आहे चवथ्या शतकातले शेवटच्या १०, पाचव्या शतकातील १००, सहाव्या शतकातील ५५ व सातव्या शतकातील ९८ एवढ्याच गाथा या प्रतीत दिलेल्या आहेत या गाथांवरील हारिताम्र पीठावरची अप्रकाशित टीका या प्रतीत दिलेली आहे वारभी भिक्वेनात्मक प्रस्तावना व अरेरीस गाथाची वर्णांशसूची जोडलेली आहे

हस्तलिखिते

गाथासप्तशतीची हस्तलिखिते हिंदुस्थानात कादमरपामून चव्याकुमारीपर्यंत जागोजाग उपलब्ध झालेला आहेत आपल्याला मिळालेल्या हस्तलिखिताचे पृथक्करण करून बेवरने विधान केले आहे (Vorwort p xxvii) या गाथासप्तशतीचे कर्मांत कर्मा सहा भिन्न पाठ प्रचलित आहेत, त्यामधाल भिन्नता गाथाच्या सल्लेख व माटणीतही आढळून येते, सर्व प्रताना साधारण अशा गाथांची संख्या ४३० आहे आणि गाथासप्तशतीचा मूळचा गाभा एवढाच आहे

हाल सातशतमानांनी एक कोटि गाथा जमविल्या व त्यातून सातशे निवडून त्याचा कोष केला, असा अतर्गत पुरावा आहे. अर्थात् मूळ गाथा सातशेच असल्या पाहिजेत.

गाथासप्तशतीतील सुभाषिते सर्वांर्ण स्वरूपाचा आहेत, वर्गीकरणाच्या कोणत्याही पद्धतीने त्याची बाधणी केलेली नाही म्हणून नक्का करणाराना किंवा करविणाराना जणू संपादकाचे अधिकार मिळाले या अधिकारात मुळातल्या काही गाथा बगळून त्याचे जागी त्यांनी आपल्या, आपल्या आवडीच्या किंवा स्थानिक प्रचारातल्या गाथाचा आपल्या प्रतीत समावेश केला. वेवरच्या आठ्ठातील उत्तरार्धातील अनेक गाथा उत्तरकालीन आहेत आणि त्यांचे अंतर्ग्राम व वृत्तादि बाह्यागही मुळाहून भिन्न आहे हें सहज दिसून येते. हस्तलिखिताच्या गुणात ग्रंथाची अधिकृत आवृत्ति उपलब्ध नसता त्याची लोकप्रियता व प्रचार वितका अधिक तितके पाठ व पाठभेद आणि प्रक्षिप्त भाग अधिक

साधारणद्वारे 'मुस्तामलि' या नांवाने संपादित केलेल्या गाथासप्तशतीतील गाथांची माटणी 'ग्रंथा' पद्धतीने केलेली आहे. वर्गीकरणाची ही पद्धत उघड उत्तरकालीन आहे. ग्रंथा या संज्ञेचे स्पष्टीकरण वज्जालंगात दिलेले आहे

एकरये पत्यावे जत्थ पढिज्जन्ति पजरमाहाभो ।

त एलु वज्जालंग वज्ज ति य पद्धई भणिया ॥

ग्रंथा (वज्जा दे = पद्धई = पद्धति) म्हणजे एकाच विषयावरील वचनाचा संग्रह करण्याची पद्धति. कवादिवचनसमुच्चयाच्या प्रस्तावनेत डॉ थॉमस सांगतात की वज्जा, ग्रंथा व वर्ग हे शब्द समानार्थी (Bibliotheca Indica No 1309. Ed F W Thomas) आहेत वज्जालंग, कवींद्र-वचनसमुच्चय, सुभाषितावली, सुक्तिसुक्तावली वगैरे मध्ययुगीन सुभाषित-संग्रहाची माटणी याच धर्तीची आहे

साधारणदेवाच्या मुक्तामलातील वर्गीकरण येथे देता वेवरच्या आठ्ठातील विगुरलेले सर्धर्म गीतांच्या प्रथम अक्षरानुक्रमाने जुळवून हें कोष्टक तयार केले आहे. कथाकाचा मुक्तामला माझ्या प्रतीशी जुळविठेला आहे

अन्यापदेशः १७२. २७९. ३१६. ३५०. ३८३. ३८७. ४५४.
 ४६०. ४६२. ४६८. ४७०. ५२६. ५४८. ६०३. ७९६. अनुरागः ६.
 ५०. ६७. ६९. ७२. ८५. ८६. ९३. ९८. १००. ११४. १२५.
 १३६. १६१. १६२. १६८. १९५. २२८. २२९. २४१. २४६.
 २७६. ३१२. ३१४. ३५१. ३५८. ३६१. ३९३. ४०७. ४०८.
 ४१८. ४१९. ४३८. ४४०. ४५६. ४६५. ४७८. ५९३. ६१२.
 ६१६. ६८३. ७१९. ७३७. ७४३. ७४४. अप्रगल्भः १५. ५६.
 १२३. १४५. १५५. १७०. ४३३. ५८९. अततीः ८. ९. १९.
 २८. ६५. ६६. १०३. १०४. १०७. ११०. १५९. १६५. १६६.
 १६७. १७५. १७६. १८०. १८७. १९३. १९७. २१८. २२५.
 २३१. २३७. २३९. २४९. २७४. २९४. २९५. २९७. ३०१.
 ३१३. ३१८. ३२८. ३३२. ३३३. ३३४. ३३५. ३४१. ३४३.
 ३५५. ३५९. ३६०. ३६५. ३६९. ३७२. ३७९. ४१५. ४१६.
 ४१७. ४४९. ४५७. ४६१. ५१४. ५२०. ५२४. ५४९. ५५३.
 ७५६. ५६७. ५९९. ६००. ६०७. ६०८. ६६२. ६९१. ७१५.
 ५२०. ७३१. ७३२. ७३५. ७५४. ७६१. ८०५. आलिङ्गनः ३४४.
 इष्टुः ५५४. ७३४. ७७० उच्चावन्धः ५. १४. १०. २१. २३.
 २५. ५८. ९१. १०६. १५४. १६०. १९६. २०९. २४०. २५९.
 २७३. ३०५. ३४२. ३४७. ४००. ४०४. ४०९. ४२०. ४५८.
 ४६३. ४६४. ४७३. ४७६. ४७७. ४७९. ४८३. ४९१. ४९८.
 ५१५. ५४४. ५४५. ५५८. ५७६. ६७५. ७१०. ७१२.
 उत्प्रेक्षाः ४. १८. ६२. ६३. ६४. ७५. २६५. ३९१. ३९४.
 ३९५. ५५५. ५६२. ५६३. ५६९. ६२४. ७५२. उपालम्भः ३०.
 १४६. १५७. १५८. २०२. ३३७. ३७५. ३७६. ४४५. ४८८.
 ४८९. ५०८. ५१०. ५११. ५२३. ५८२. ७५३. कुलवधूः ४५९.
 ५१२. ५१३. ६४५. कुसुमशरः ३२५. ३२६. ३२७. कृपणः ११६.
 कृष्णचरित्रः ८९. ११२. २१०. गतधयः २३२. २३३. ५१७.
 गलितस्नेहः ५०६. ५१९. गुणः ४८. १३९. २०३. ५७८. ग्रीष्मः

४९. २८८. २९९. ४९४. ५५१. ७९४. गोत्रखलनः ३२. १३१.
 ४५२. ४९६. चाट्टः १४८. १७४. १७९. २३५. ३००. ३४६.
 ३६२. ३६४. ४२१. ४३९. ४६७. ४७१. ५०७. ५८१. ६०५.
 ७२१. ७३०. ७९९. जातिः ४४. ६८. १०२. १७१. २९१.
 ३४०. ३९२. ४१४. ४२२. ४२४. ४४०. १३१. ५३२. ५६०.
 त्यागः ७६. २१२. २३०. दुर्जनः १३५. २४८. २५३. ५३६.
 ६८६. ७५६. दूतीः १२. ४०. ५७. ८४. ९६. १३८. १८९.
 १८५. १८९. १९४. १९८. १९९. २२०. २२१. ३३८. ३५२.
 ३६१. ३६७. ३७०. ३७१. ३७८. ३८५. ४८२. ४८४. ४८७.
 ४९२. ५३३. ५८७. ६०२. ६०९. ६१०. ६९७. ७५०. ७५१.
 ८०३. ८०४. हृष्टातः २०४. २१७. २२७. ३१६. ४२९. देवरः
 ४६९. ५७०. ६८८. ७२९. ७६५. नमस्कारः १. २. ३. १५१.
 ४०३. ४०६. ४११. ४५५. प्रत्युषः ४९५. ६०४. प्रसादः १४४.
 ६९९. प्रहेलिकाः १२७. १३०. २००. २६४. २९८. ४३२. प्राष्ट्रः
 ११५. ११६. ११७. १७७. ३१५. ३२४. ४३५. ४३६. ५३७.
 ५३८. ५४०. ५६६. ५६७. ५८०. ५८३. ५८४. ६२१. ७०६.
 ७९५. पुष्पवतीः २२. १९२. २८९. ४८०. ४८१. ५०३. ५२८. ५२९.
 प्रेमः १०. ५३. ८१. ८२. ९५. १२४. १२६. १५६. २३६. २८७.
 ३०४. ४२३. ४३१. ५१६. ५१८. ६९६. ७४०. भविष्यद्विरहिणीः
 ४६. ४७. १११. २०८. ५०२. मधुकरः ३७. ९२. ४४२.
 ४४४. ५९१. ५९२. ६१३. ६१९. ६४१. ७५५. मनस्विः ८३.
 १३४. २८४. २९०. ६९५. मल्लः ६८४. ६८५. मामिनीः ११.
 २६. २७. ३३. ३८. ५१. ७१. ७४. ८७. ८८. ९०. १२९.
 १५२. १६३. १८४. १८८. २१५. २१६. २७०. २७५.
 २७७. २८०. ३०२. ३०६. ३०९. ३४८. ३५३. ३५४. ३७४.
 ३८४. ३९०. ४०१. ४५०. ४५१. ४६६. ५२१. ५२२. ५३९.
 ५६४. ६४७. ७०३. ७७२. मालिकाः २८१. ५९६. ५९८. रोदनः
 २५४. २६१. ३८८. ३९९. ४४३. ५००. ५४६. ५६५. ५८५.

६३९, ६६४, ६८१, ६९४, ७७८, ८०१, ८०२, वर्णनाः १३,
 ८०, २०७, २१३, २३४, २३९, २७१, २७८, २९२, ३०३,
 ३६६, ४१०, ५०४, ५७२, ५७५, ५९२, ६२०, ६७८, ६९०,
 ७२७, ७९७, ७९८, वसंतः ७, १२८, १४३, २१९, ३०८, ३११,
 ३३१, ३३२, ३९६, ४९७, ४९९, ५४२, ५४३, ५७४, ७७१,
 ७७३, ७७४, ७७५, ७७६, ७७७, व्याघ्रः ११८, ११९, १२०,
 १२१, १२२, १७३, ६२९, ६६३, विषयाः ६०६, विपरीतमुरतः
 ५२, ४४६, ५४७, ६१४, ८०७, ८०८, विरहिः ७८, १८३, २२६,
 २५२, ३६८, ३७३, ७०४, विरहिणीः १६, १७, २९, ३४, ४३,
 ६०, ९७, १०१, १३२, १३३, १४१, १५३, १९०, २०५, २२२,
 २२८, २४४, २९६, ३०७, ३३६, ३४९, ३५६, ३७७, ३८१,
 ३८६, ३८९, ३९७, ४१२, ४१३, ४३७, ४४१, ४५३, ४७५,
 ४९३, ५०१, ५३५, ५८६, ६११, ६१७, ७६०, ८००, वेश्याः
 ४७४, शरदः १८३, ४३४, ५३४, ५६१, ६२२, ६२३, ६७९,
 ६८२, ६८९, शांतिः ४५, २४७, ८०६, सलीसमाश्रामनः ३९, ७०,
 २०६, सतीः २४, ३५, ३६, ५९, २९३, ४७२, ५६५, स्तनः
 १४०, १५०, २५७, २५८, २६०, २६८, ३८२, ४२५, ४२७,
 ४२८, ५७९, ७०९, स्वरूपाख्यातः १४२, १९१, २१४, २४२,
 २४३, २५१, २५५, ६८०, ६९२, संदेशः १०८, १८१, ३३०,
 ३६३, ४८५, ४८६, ५७१, ५८०, ७७२ साहसः ४२, २४५,
 मुजगः ६१, ९४, ९९, ११३, २२४, २५०, २६५, २६६, २६७,
 २७२, २८२, २८५, ३१९, ३२०, ३२१, ३८०, ५४१, ७०५,
 मुमटः ३१, मुमटीः ५४, ५५, ४०२, ५०७, मौभाग्यः ७९, ४६०,
 ६८७, हरिणीः ५८८, ५९४, ६०१, ७५७, शान्तिः १६४, १६९,
 ३१७, ५६७, ५६८, हृदयोपाश्रमः ४१, १०५, १४९, २०२, ३४५,
 ५०९, हेमंतः ७७, १०९, २३८, ३२९, ३३०, ६९३, ७२५,
 ७३०, ७६३, ७६४, ७६६, ७६७, ७६८

वेवरला उपलब्ध झालेल्या तेलग प्रतीची माडणी वज्यापद्धतीचीच आहे, पण मुक्तावलीहून हें वर्गीकरण वेगळें आहे आणि माडणीची पद्धतही वेगळी आहे. चार पाच विषयावरील मिळून एकदर शंबर अशा गाथांची सात शतकें या प्रतीत आहेत इतर प्रतीत न आढळणाऱ्या अशा बऱ्याच गाथा या प्रतीत मिळालेल्या दिलेली आहेत तेलग प्रतीची शतकवार माडणी अशी आहे (१) जोकार (जयकार), गमागार (नमस्कार), सुहासिज (सुभाषित), अनावरस (अन्या पदेश), सुदणववहू (सुग्धा नववधू), होन्तवहुआ (भविष्यत् वधू) (२) इक्षि-
भावणण (इक्षिआन्नी), सुरआणुराव (सुरतानुराग) (३) विरहपद्धति. (४) दूर्वयजण (दूर्वावचन), गामीण (ग्रामीण), कुलवहू (कुलवधू) (५) अडअणा (असती), अभिसारिआ (अभिसारिका), वेसा (वेश्या), जरई (घृष्टा), करमरा (वन्दिना) (६) पणअमलहपद्धई (प्रणयकलहपद्धति). (७) राण्डिआ (राण्डिता), पुफकवई (पुष्पवती) गाम्भिणी (गम्भिणी), वाही (व्याधन्नी), उडुवणण (उडुवर्णन)

टीका

गाथासप्तशतीवरील अनेक टीका आजवर उपलब्ध झालेल्या आहेत. ऑप्रेटच्या यादीत पुढील टीकाकाराचा नावें नमूद केलेली आहेत- (१) कुलनाथ, (२) गगाधर, (३) पीतांबर, (४) भैरराज, (५) भुवनपाल आणि (६) साधारणदेव पीतांबराच्या टीकेत पुढील टीकाकाराचा उल्लेख आलेला आहे (७) कुलपति, (८) चैतन्य, (९) भट्ट, (१०) भट्ट राघव आणि (११) भोजराज डॉ रामकृष्ण माडारकराना (१२) आजट या टीकाकाराचा उल्लेख केलेला आहे (Report on the Search for Sanskrit Manuscripts during the years 1887 1891 p 26) पञ्चाय युनिव्हर्सिटीच्या लायब्ररीत (१३) माधवयज्व मिश्रानें लिहिलेल्या ' तात्पर्यदीपिका ' नांवाच्या टीकेच हस्तलिखित आहे (GathaSapta Sati Jagadish Lal Shastri Intro p 15) यापैकी गगाधर व पीतांबर यांच्या टीका मुद्रित झालेल्या आहेत (१४) पणित मधुरानाथ शास्त्री यांची अर्वाचान टीका निर्णय सागरनें प्रसिद्ध केली आहे पीतांबर व गगाधर यांना आणखी काही टीका

उपलब्ध होत्या असे त्याच्या टीकातील उल्लेखावरून दिसते, मात्र या टीकाकाराची नावे त्यांनी दिलेली नाहीत, पण 'इति टीकान्तरे' 'इति प्राचीन टीका' असे हवाले दिले आहेत.

गाथासप्तशतीचा टीकाकार कुलनाथ, कुलनाथदेव व कुलबालदेव हे एकच असे त्याच्या टीकाच्या भिन्न प्रतींवरून दिसते या टीकेचे एक हस्तलिखित भांडारकर इन्स्टिट्यूटच्या संग्रही आहे [गाथा कोश No. 386 of 1888-89 New No 30 गाथासख्या ७००] या संग्रहात श्री भुवनपालाची 'छेकोक्तिविचार-लीला', व श्री प्रेमराजाची 'साहित्यजन्मावनि' या टीकाच्या प्रुटित प्रती (वनुकमें No. 345 of 1880-81, गाथासख्या २००, No 181 of 1879-80 New No ३० गाथा सख्या ४४०) आहेत. श्री भुवनपाल हा जैन असावा कारण सहाव्या शतकावरील टीकेच्या आरम्भी त्याने जिनाला वंदन केलेले आहे. आपल्या टीकेत प्रेमराजाने स्वतः बहल माहिती दिली आहे ती अशी श्री क्षत्रिय श्री सहगिल (सहिगल, सहिगिल) व शोद्धव श्री प्रयागदासात्मज (प्रियागदासात्मज) श्री प्रेमराज '

टीकाची सख्या हे मूळ ग्रंथाच्या लोकप्रियता अजमावण्याचे एक साधन आहे काव्यप्रकाशावरील ७२ टीकांची यादी महानहोपाध्याय श्री वाणेश्यानी (Sāhitya-Darpana. Index p. clxv-clxvi) दिली आहे पण काव्यप्रकाश हा ग्रंथ सूत्रमय असून समजण्यास अवघड आहे गाथासप्तशतीची भाषा सोपी व विषय सुबोध आहेत म्हणून विद्यार्थ्यांच्या नव्हे, रसिकांच्या आप्रहामुळे किंवा स्वयस्फूर्ताने या टीका लिहिण्यात आल्या असल्या पाहिजेत, हे उघट आहे

गाथासप्तशतीच्या टीकाकारात भट्ट गंगाधर हाच विशेष विख्यात व लोकप्रिय आहे कारण त्याच्याच टीकेच्या अनेक हस्तलिखित प्रती जागोजाग उपलब्ध झालेल्या आहेत गंगाधराच्या देशकालाबद्दल वाद्दाही माहिती उपलब्ध नाही, एवढेच पणित दुर्गाप्रसाद यांनी आपल्या प्रस्तावनेत सांगितले आहे त्याच्या टीकेवरून त्याच्याबद्दल थोडीफार माहिती मिळू शकते, ती अशी :

पण्डित दुर्गाप्रसाद यांना जयपुर येथे उपलब्ध झालेल्या 'गाथासप्तशती' वरील गगाधराच्या टीकेच्या हस्तलिखितावर 'नेत्ररामभूषाके (१९३२) लिखित ' असा लेखनकाल नमूद आहे हा आकडा सवताचा आहे अस मानले तर या प्रतीचा लेखनकाल १५९१ इ हा येतो गगाधराने टीकेत वापरलेल्या प्रथावरून त्याच्या काळाची बराल मर्यादा ठरविता येते अनेकार्थ, अमरकोश, देशी, मेदिनी व हारावली या कोशाचा त्याने टीकेत जागोजाग वापर केलेला आहे पैकीं मेदिनी हा कोश चवदाव्या शतकाच्या अखेरीस तयार झाला असावा असा डॉ भाटारकराचा अंदाज (मालतीगाधव प्रस्तावना १८७, पृ. १३) आहे या उल्लेखावरून निष्कर्ष निघतो की गगाधराचा काल पंधरावें किंवा सोळावें शतक हा असावा क ४९० या गायत 'झिळी' हा शब्द आलेला आहे टीकेत गगाधर सांगतो " झिळा 'झींगुर' इति कान्यकुब्जभाषया प्रसिद्ध कीदृशिवशेप ।' यावरून नेवर निष्कर्ष काढतो की तो मध्यदेशातील अगर कनोजचा रहिवासी असावा (Vorwort p xxxiv) तो वैदिक धर्मानुयायी व शैव असावा दाक्षिणात्यामध्ये प्रचलित असलेली मातुलकन्या परिणमाचो प्रथा त्याला माहीत नसल्यामुळे वाटते की तो यजुर्वेदी असावा गाथेचा विषय, प्रसंग, नायक व नायिका याचा प्रास्ताविक परिचय करून दिल्यानंतर गगाधर गाथेचा आशय थोडक्या शब्दात सांगतो, श्लेष असेल तर त्याची फोड सांगतो त्यान प्राकृत भाषेचा व व्याकरणाचा चांगला अभ्यास केला होता त्यान टीकेत प्राकृत व्याकरणातील नियम उद्धृत केले आहेत आणि देशी शब्दाचे अर्थ साधार दिले आहेत, यावरून त्याच्या काळात वाचकांना प्राकृत व्याकरण अवगत नव्हते व देशी शब्द प्रचारात राहिलेले नव्हते असे दिसते त्याने साहित्यशास्त्राचा चांगला अभ्यास केलेला होता पिङ्गल व मातृगुप्ताचार्य या प्राचीन लेखकांचा आणि काव्यप्रकाश व साहित्यदर्पण या मध्ययुगीन ग्रंथांचा त्याने उल्लेख केलेला आहे त्याने कामशास्त्राचहि अध्ययन केले होते रतिरहस्य, कामगून व अलङ्कार या ग्रंथांचा त्याने उल्लेख केलेला आहे त्यान टीका लिहिली तेव्हा त्याच्यामोठे गाथासप्तशतीचे अनेक पाठ व टीका होत्या, असे दिसते गाथासप्तशतीतील वचन शृंगारिक आहेत असे गृहीत धरून त्याने टीका लिहिलेली आहे तरीहि त्याच्यापूर्वी होऊन गेलेल्या आल्फारिकाच्या

मानानें त्यानें पुष्कळच सयम दाखविला आहे विद्वानांना न ममजण्यासारखें निवा सांगण्यासारखें असें गंधामस्तशर्तोत काही नसल्यामुळे त्यानें आपली मात्रशेषप्रसाधिका ही टीका रमिरासाठी, मुमस्कृत रसिकामाठी लिहिलेली आहे अस तिच्या रगरूपावरून दिसतें

(४) गाथामस्तशर्तीच्या या आवृत्तीची माटणी व वैशिष्ट्ये :

वेगवेगळ्या मुद्रित आवृत्तींवरून व लिपित प्रतींवरून अभ्यास करीत अमतांना आलेल्या अडचणी आणि महाराष्ट्रातील अभ्यासकांच्या आणि सर्वसाधारण व शक्ति वाचकांच्या अपेक्षा विचारात घेऊन मी या आवृत्तीची माटणी थोडी वेगळी केलेली आहे माझ्या माटणीचा व या आवृत्तीतील वैशिष्ट्याचा तपशील येथें सांगतो

(१) क्रमांक प्रत्येक गायेच्या आरम्भा घात्रते व अक्षरास शतकातर्गत क्रमांक दिले आहेत प्रत्येक पानावर आतल्या वरच्या कोपण्यात त्या पानावर सुरू होणाऱ्या गायेचें शतक व शतकातर्गत क्रमांक दिलेले आहेत हिंदुस्थानात सर्वत्र कान्यमाला प्रत वापरण्यात येत असल्यामुळे ताताल अनुक्रम मी स्वीकारलेला आहे हस्तालिखिताच्या वेगवेगळ्या प्रतात गायाचे अनुक्रम वेगवेगळे आहेत वररनें त्याच्या मुकामत्याची कोटके दिली आहेत (२) प्राकृत गाया व त्याच्या (३) संस्कृत छांदा याचा मुकाबला मी बळकशा गंगाधराशी ठेवलेला आहे (४) माझ्या आवृत्तीतील क्र ७०१ पासून ९९५ पर्यंतच्या गाथा वररण्या जर्मन आवृत्तीवरून घेतल्या आहेत वर नमूद केलेल्या कारणा मुळे अनुक्रम तोच असला तरी क्रमांक तेच आलेले नाहीत मुकामला पहाणाऱ्या वाचकांच्या सोयीसाठी या गाथांच अखरीस वेबरचे क्रमांक प्रतीत दिले आहेत (५) वररन कोणत्याही गाथाच्या छाया दिलेल्या नाहीत उत्तरार्धातील गाथांपैकी ज्याच्या छाया मला अलंकारवात्म्यान उपलब्ध झाल्या त्या मी दिल्या आहेत (६) क्र ९९५ ते १००६ या गाथा प्रबन्धचिंतामणावरून [(१) पुरातन प्रबन्धसंग्रह सिंधी जन प्रथ माला २] The Prabandha Chintamani C H Tawney Bibliotheca Indica] घेतल्या आहेत.

या गाथा हालानें गाथासप्तशतीसाठीं संपादन केल्या असा तथे उल्लेख आलेला आहे. गाथासप्तशतीच्या वेगळ्याही हस्तलिखित अगर मुद्रित प्रतीत या गाथा नावीत (७) प्रत्येक गाथेला मी अन्वर्थक सज्ञा दिली आहे. त्यामुळे काही ठिकाणा टीपेचा संक्षेप करणें शक्य झाले आहे (८) मराठी सज्ञामेरे इंग्रजी शार्पस दिली आहेत ती मुख्यत्वेकरून परदेशी वाचकासाठीं आहेत. इंग्रजी व मराठी सज्ञा समानाचा आहेतच असें नाही (९) गाथाचें मराठी भाषांतर शक्य तिथे सोंपें केलें आहे. मुळात नसलेला पण समजुतीसाठीं अवश्य असलेला भाग वसात घातला आहे. निरूपयोगी अशा एकाही शब्दाची योजना करावयाची नाही, अभिप्रेत अर्थ शक्य तितक्या तमा शब्दात व्यक्त करावयाचा अशा कटाक्षानें गाथाचा रचना केलेली असल्यामुळे भाषांतर करणें वेळोवेळीं फार अवघड वाटले (१०) भाषांतरापुढें वेगळ्या परिच्छेदात टीका दिलेली आहे. संहृत गाथांवरील टीकाकार अन्वयार्थसांगतात मी या पद्धतीचा स्वीकार केलेला नाही. गंगाधराची टीका मोटक आहे आणि पंडित मधुरानाथ शास्त्री याची अति विस्तृत गाथासप्तशतीतील सर्वच गाथा शृंगारिक आहेत असं गृहीत धरून त्याचा तमा अर्थ लावण्यासाठीं टीकाकारांनीं व गाथा उद्धृत करणाऱ्या संहित्यालागारांनीं जणू परस्परार्णीं स्पर्धा मांडलेली आहे. उलट पक्षीं प्रत्येक गाथेंत काही गमीर नीतितत्त्व आहे असें गृहीत धरून पीतामहानें टीका लिहिली आहे. माझी टीका अशी एवढी नाही, आधुनिक पद्धतीनें लिहिलेली आहे, सयमान लिहिलेली आहे. गाथासप्तशतीवरील संहृत टीका वाचल्या असतील त्यांनाच माझ्या सयमाची प्रचीति जागोजाग येईल. मी शृंगाराचा परिपोष उत्तानात होऊ दिलेला नाही. तरीही वाही प्रतिष्ठित मजवर सभ्यतेच्या मर्यादा ओलाडत्याचा आरोप करताल. या सयमामुळे काही रसिनाचा अपेक्षामग होईल हें मी जाणून आहे (११) माझ्या टीकेत मी सर्व उपलब्ध टीकांचा उपयोग केलेला आहे (१२) प्रत्येक गाथेचे मला महत्त्वाचे वाटले तेवढेच पाठभेद पादटीपात नमूद केले आहेत. म्नितीही छुटक असला तरी प्रत्येक पाठभेद साधार नमूद करावयाचाच ही आधुनिक संशोधनाची पद्धत मी स्वीकारली नाही. सामान्य वाचमाना व अभ्यासू वाचकानाही त्याचा फारसा उपयोग होत नाही. प्रथारमी (१३) विस्तृत व विवेचक उपोद्धात दिलेला

आहे आणि अस्तरास अनेक परिशिष्ट जोडलेला आहेत पैका (१४) गाथाच्या आरम्भाची अकारानुक्रमे अनुक्रमणिमा (१५) अलंकाराचे शोध्य, (१) कवि-कवयित्री याची नामसूचि आणि (१७) शब्दकोश हों विशय महत्त्वाची आहेत गाथेच्या आरमोच पाठभेद असला तर तेही बेवरने आपल्या अनुक्रमणिकेत नमूद केला आहे ही पत्रात मुख्यत्वेकरून हस्तलिखिताचा अभ्यास करणाऱ्यांना व अन्य प्रयातील सदर्भाचा पढताळा पाहणारानाच सोयीची आहे ता मा स्वीकारली नाहा मा वापरल्या सुदित व हस्तलिखित प्रतात मिळाली तेवढी लेखक लेखिकाचा सर्व नावे मी परिशिष्टात दिलेला आहेत धीतावर व भुवनपाठ याना नमूद केलेली नावे कोठ जुळतात, कोठ जुळत नाहीत आज नाहा उद्या रागाला तर त्याग उपयोग होणें शक्य आहे अशा रानी शांगी, म्हणूनच ह कोटक तयार केल आहे अलंकाराच्या व्याख्या तेवढ्या गवेत दिल्या आहेत विस्तार टाळण्यासाठी अधिक विवेचन केलेल नाही कोणी कोणता गाथा कोणत्या अलंकाराच उदाहरण म्हणून उदाहृत केलेली आहे याचा तपशील कोष्टकात दिलेला आहे गाथासप्तशतीत आलेल्या प्रत्येक शब्दाची सूचि बेवरन सदर्भानह दिलेली आहे, घन्याच शब्दाचे अर्थ दिलेले नाहीत सप्त देशा व निवटक प्राकृत असे शब्द त्याच्या अर्थासह मी माझ्या शब्दकोशात दिलेले आहेत विस्तार टाळण्यासाठी सर्व सदर्भ मात्र दिलेले नाहात मराठातील प्रचलित शब्द व वाक्प्रचार यांशा यापैका काहींचा सवध मा जुळविलेला आहे मी प्राकृत भाषेचा व व्युत्पत्तिशास्त्राचा सशास्त्र अभ्यास केलेला नाही यामुळ काही प्रमाद अज्ञानतेपण झालेल असण्याचा संभव आहे

देवानें दिली तेवढी बुद्धि देवानें दिल्या तेवढ्या वळात वेदित करून शक्य तेवढे पारश्रम करून माझ्या मत शक्य तितका सर्वांगपरिपूर्ण अशी ही गाथा सप्तशतीची मराठी आवृत्ती मा आज महाराष्ट्र-सरस्वतीच्या चरणी ठेवात आहे यातील वैगुण्य काणी निदर्शनास आणल्यास ती दूर करण्यास आणि कोणा आणली एकादा दिशा दागविल्यास आगन्वी परिश्रम करण्यास मी रानी आहे गाथामसुशती अमृतमधुर आहे ही प्राकृत माधुरा मराठीरिये नगरा वाहून आणणाऱ्या पाणखाच थेंब मिळाऊं तरा तेवढे मला पुरे आहे या प्रगच्या वाचनान महाराष्ट्रान मातवाहन या महाराष्ट्राच्या आद्य महा वराच्या इतिहासावद्दल अघुकशीही जिज्ञासा व अभिमानउपलब्ध ज्ञाना तर माये दुधळे हात गगनाला पोचले असे समाधान मला होईल

(५) प्राकृत भाषा व सारस्वत :

प्राकृत भाषांची उत्क्रांति :

गाथावत्सशती महाराष्ट्री प्राकृतात गाथावृत्तात रचलेली आहे.

प्राकृत भाषा अनेक आहेत, देशकालपरत आणित धर्मपरत प्राकृत भाषा सस्कृतोद्भव आहेत असं मानण्याकडे आधुनिक संशोधकांचा कल आहे. संशोधक सांगतात, प्राकृत ही संज्ञा प्रकृति किंवा प्रकृत या संस्कृत शब्दापासून सिद्ध झालेली आहे. प्रकृति म्हणजे मूल कारण, मूल धर्म, मूल स्थिति, मूल स्वभाव, मूल स्वरूप इत्यादी. इ. स. ८०० ते ८५०) काव्यालंकाराचा टीकाकार नमिसाधु (लेखनकाल इ. स. १०६८) सांगतो : (काव्यालंकार : निर्णयसागर, पृ. १३) “ प्रकृतेति । सकलजगज्जनतूना व्याकरणारिभिरनाहितसंस्वार. सहजी वचन-व्यापार. प्रकृति. । तत्र भवं सैव वा प्राकृतम् । ” प्राकृत म्हणजे सस्कृतीच्या संस्कारापासून व व्याकरणाच्या निबंधणापासून अलिप्त अशी सामान्य जनतेची स्वभावसिद्ध बोलभाषा. उलटपक्षां संस्कृत ही आर्यांची, शिष्टांची, मुमंस्कृतांची पण्डितांची, देवांची, व्याकरणाच्या नियमांनी बांधलेली भाषा. प्रकृति या शब्दाच्या प्रजा या अर्थावरून (उदा : राजा प्रकृतिरजनात् प्राकृत म्हणजे अनेकी भाषा असा अर्थ लावण्यात आलेला आहे. उलटपक्षां संस्कृत ही राज्याध्यक्षांची, राजदरबाराची, यज्ञशाळेची, मंत्राची भाषा यावरून या दोन्ही भाषा एकाच काळा प्रचलित असल्या पाहिजेत असे अनुमान मिळते. प्राकृतमजीवर्नात सांगितले आहे, “ प्राकृतस्य तु सर्वमेव संस्कृतं योनः । ” उलटपक्षां डॉ. गुणे सांगतात (An Introduction to Comparative Philology, p. 161) की संस्कृत व प्राकृत यांचे कुठे वेगळे आहेत मित्र मूखाचा सिद्धान्त टिकण्यासारखा नाही. दोन्ही भाषांवर एतद्देशीय अन्य भाषांचे संस्कार झालेले आहेत. संस्कृत शब्दांचे प्राकृत रूप वरवीं करावोंत ह्या प्राकृत व्याकरणकार सुरतोंवरून त्रिकावता, जनव्यवहाराच्या ओघांत अपभ्रंश कसे होतात त्याचे निवेदन करीत नाहीत (Gāṇḍhāvaḥ Śrī S P Pandit Introduction : p. 161) श्री राजारामशास्त्रा भागवत (संस्कृत व प्राकृत : पृ. १५-६) सांगतात, “ प्रकृति हा शब्द संस्कृत

भाषेचा वाचक नाही ” त्याच्या मते “ प्राकृत हा शब्द सस्कृतात जे काहा रोजेचे व हेवाटीतले असेल त्यास लावतात प्राकृतात प्राकृत हा शब्द पाअड असा लिहितात या शब्दाच प्रगट असें सस्कृतात भाषांतर होतें त्या अर्था पाअडभाषा म्हणजे प्रगट अर्थात ज्या गूढ व सुगोप वेलेत्या नव्हेत त्या भाषा असा मूळचा अर्थ असावा ’

वरुचे हा प्राकृत भाषाचा आद्य व्याकरणकार त्याच्या काळाबद्दल वाद आहे तो पाणिनीचा समकालीन असण अशक्य नाही (जें वेतनर प्राचीन महाराष्ट्र, पृ ३१४) महाराष्ट्री, पेशाची, शौरसेनी व मागधी या चार प्राकृत भाषांच्या त्याने प्राकृतप्रभाश व्याकरणात विचार केलेला आहे. जे पृ तिसऱ्या शतकापासून ख्रिस्तोत्तर अकराव्या शतकाच्या अखेरीपर्यंतचे बौद्धांचे धार्मिक व लौकिक साहित्य पाली या प्राकृत भाषेत रचलेले आहे श्वेतावर जेनाचे धार्मिक साहित्य अर्धमागधीत आहे व लौकिक साहित्य जेन महाराष्ट्रीत आहे महाराष्ट्राच्या या पोटभेदाला ही सज्ञा .श्री जेरोधी यांनी हेमचंद्राच्या वचनाच्या अनुरोधाने दिलेली आहे हेमचंद्र सांगतो अकृत्रिमस्वादुपदा परमर्षामि धायिनीम् । सर्वभाषापरिणता जेना वाचमुपास्महे ॥ (काव्यानुशासन १-१ परपरा सांगते की चंद्रगुप्त मौर्याचे काळात मगध देशात पडलेल्या दीर्घकालीन दुष्काळात जेनाचा एक जया जीवधारणार्थ घेर भद्र-बाहूच्या नेतृवाखाली दक्षिणत स्वायिक झाला होता, त्याच्या येथील वास्तव्यात त्याच्या भाषेवर महाराष्ट्री प्राकृताचे सम्कार झाले आणि मगधात परतताना त्यांनी ते घरावर नेले, यामुळे हा पोटभेद निर्माण झाला भद्र बाहूच्या शिष्यांनी धर्मप्रचारार्थ हिंदुस्थानात सर्वत्र सचार केला आणि त्याच्या-चरोवर महाराष्ट्रीचा सर्वत्र प्रसार झाला

सस्कृत ही अल्पमख्य आर्यांची भाषा ती बहुजनसमाजाची भाषा कधीही नव्हती, एवढेच नव्हे, धार्मिक वृत्त्यालाठी सस्कृतचा उपभाग करणाऱ्या आर्यांचे घरगुती सामान्य व्यवहार प्राकृतातूनच होत असत, अस अनुमान करण्यास जागा आहे तस नमते तर यज्ञगीक्षा पुरी होईपर्यंत प्राकृत बोलता कामा नये असा दण्डक सूत्रकाराना घातला नसता आर्यसंस्कृति ही मुख्यत्ववरून सस्कृतज्ञ ब्राह्मणक्षत्रियांची संस्कृति आर्यांच्या वमाहताचरोवर आर्यसंस्कृतीचा

सर्वत्र फेदाव झाला अने साऱ्यात येतं हे विधान मर्यादित स्वरूपातच स्वीकारलं पाहिजे. वसाहतीमुळे आर्यमंस्कृतीचा फेद जागोजाग प्रस्थापित झाला आणि भोंवतालच्या आर्यतरावर आर्य संस्कृतीचे वास्तव्य संस्कार झाले, हे व एवढेच एरं परिस्थितीच्या अनुरोधाने आर्यांनी समाजधारणेचे विद्वान्त उत्क्रान्त केले आणि आर्यतरावर आणल्या संस्कृतीचे संस्कार करवून त्यांना भारतीय संघटनेत समाविष्ट करून घेण्याचा हेतुपुरसर प्रयत्न केला, हेही एरं अल्पगुण्य प्राचीन आर्यांनी योजिलेला भारताच्या आधीकरण्या प्रयत्न यशस्वी झाला नाही. संस्कृत भाषेच्या अतानामुळे आणि वन्य संस्कृतीच्या प्रादुर्भावामुळे बहुगुण्य आर्यतरांना आर्यांच्या धर्मश्रम्याचा व सत्त्वज्ञानाचा अर्थबोध झाला नाही, यामुळे त्यांच्या प्रभुत्वाला मान्यता देणाऱ्या प्रजेमध्येही आर्यमंस्कृतानेहल ओदासीन्य होते. शिवाय बहुजनसमाजा पासून धुरीणत्वाच्या आविर्भावाने, पण वस्तुतः उच्चवर्णाच्या अभिनिवेशाने शत्रुत्व तावर अलग व अलिप्त राहण्याच्या आर्यांच्या दृष्टीमुळे विवादही होता. श्रृपल क्षत्रियाच्या उठावर्णामुळे ब्राह्मण-क्षत्रियांची पुरातन पुराहित व राजघराणी बोलमहू लागला व आर्यांचा दरारा ओमरू लागला, तसतशी या ओदासीन्यावर व मिश्रदावर वैमनस्याची छटा येऊ लागली आर्य संस्कृतीचा तोंवर फारसा पैलाव झाला नव्हता अशा मगध देशात महावार व गौतम यांनी जैन व बौद्ध धर्मांची स्थापना केली या धर्मांच्या तत्त्वामध्ये एवढे साम्य आहे की तीं कोणी वाणापासून उचलली याबद्दल अनुमान करणे अशक्य आहे आर्यांना तत्वेत अगम्य अगर अज्ञात अने या नव्या धर्मांत काहीही नव्हते बहुजनसमाजाला आकर्शनाय अशा सनातन तत्त्वांचे गौरवपूर्ण गुरूचारण होत, त्याला ज्याबद्दल आत्मायता नव्हतो, विस्मय विवाद होता, अशा बाही वैदिक त्रिधाच्या शीघ्रेच्छाटणाच्या उपहासपूर्व प्रेरणा होती शिवय हे धर्म जनजात उच्चनीच भासापासून अलिप्त होते आणि प्राकृतातून प्रेरित होते, म्हणून ते बहुजनसमाजात त्वरेने प्रगृत झाले या धर्मांची व प्रचारकांची प्रवृत्ति सत्ता व संपत्ति यांच्या वेद्वीकरणाला पोषक असल्यामुळे नरक्षत्रिय राजांनी व नवोदित वेद्व्यांना त्याचा स्वीकार केला बौद्ध व जैन धर्मांच्या आक्रमक प्रसारामुळे वैदिक धर्म आणि संस्कृत संस्कृति काही काळपर्यंत स्तिमित झाली

राजाश्रयाला चढावेऱ्या या धर्माच्या प्रवर्तकांनी राजकीय पारतंत्र्याचाही पुरस्कार चालविलेला पाहून खळबेऱ्या बाह्यजसत्रियांनी लि. पू. दुसऱ्या-शतकात पतञ्जलीच्या प्रेरणेनें सघटित होऊन पुण्यमित्र शुंग व पहिला सातर्षा सातवाहन यांच्या नेतृत्वाखाला धर्मानें बौद्ध पण जातीनें भारताला परीय अशा यमनराज मीनडर विरुद्ध उठावणी केली व यमन भक्तेचा उच्छेद केला. भारताचें हें पुनरुत्थान जेवढें राजकीय तेवढेंच धार्मिक व सांस्कृतिकही होते लि. पू. पहिल्या शतकात दुसऱ्या सातर्षांनीं मालवगणाच्या सहकार्यानें माळव्यात जैनानीं आवाहन करून आणलेल्या शकाचा उच्छेद केला. क्रिस्तोत्तर पहिल्या शतकात गोतमीपुत्र सातर्षांनीं महाराष्ट्रात व सोराष्ट्रात अहिराताचा उच्छेद केला. या महारक्षकांच्या मानानें चंद्रगुप्त विक्रमादित्यानें चवथ्या शतकाच्या अखेरीस केलेलें सोराष्ट्र क्षत्रपाचे उच्चाटण दुष्यम दर्जाचे वाटतें या काळात सातवाहनानीं महाराष्ट्रात महाराष्ट्री प्राकृताचा पुरस्कार केला, या भाषेच्या मातृमूलीला महाराष्ट्र हें अभिधान यथार्थ ठरेल असें वर्तविलेले

सुमारे माडे पाचशे वर्षांच्या या काळात ब्राह्मण क्षत्रियांनीं आर्य संस्कृतीच्या पुनरुज्जागराचें व अभ्युदयार्थ अनेक उपायांचा अवलंब केला. बहुजनसमाजाला आनंदनीय असा भाग्यवत धर्म त्यांनीं उत्कात केला. बंसनगर येथील हेलिओ-डोरसचा स्तंभलेख आणि नागंधाटातील राणी नायनिचेचा लेख याला साक्ष आहेत. हिंदुस्थानच्या वायव्य सरहद्दीवर हिंदी-यवनाची राज्ये होती हे लोक मूळचे मूर्तिपूजक. या भागात स्थायिक झाल्यावर त्यांनीं बौद्ध मूर्ति निर्माण केल्या व कुपाणांनीं त्याचें व गांधारातील मूर्तीच्या प्रतिकृति आर्यावर्तात आणल्या. महायानाच्या जोडीनें वैदिकानींही या काळात अनेक सगुण देवदेवता मूर्ति व माहात्म्ये यासह निर्माण केल्या. प्रचारासुद्ध अष्ट व द्वादशाङ्गमुद्ध उच्चस्त झालेल्या धर्मवचनाचें बोद्धानीं व जनानीं परिपदा भरवून शुद्धीकरण केलें वैदिकानींही या काळात आणल्या स्मृतींचे व इतिहासपुराणाचें संशोधन व संपादन केलें त्यांनीं संस्कृत भाषेला राजाश्रय मिळविला परदेशात स्वतःचें आसन स्थिर करण्यासाठीं हरप्रयत्न करण्यास सज्ज असलेले अल्पसंख्य परकीय लोक एतद्देशीय मुर्वसंस्कृताचा पाठिंबा मिळविण्यास उत्सुक असतात या न्यायानें

प्रथम सौराष्ट्र क्षत्रपानां संस्कृत भाषेला राजाश्रय दिला पुढे तर संस्कृत भाषेचा पुरस्कार हें आमजात्याच लक्षण मानण्यात येऊ लागलें चंद्रगुप्त विक्रमादित्याच्या कारकीर्दीत उज्जयिनींत संस्कृत भाषेला लोकभाषेचें स्वरूप प्राप्त झालें भोजदेव सरस्वतीकण्ठाभरण (१५) विचारतो माल श्री साहसाद्भस्व के न संस्कृत वादिन ? राजदरवारी व रसिभस्मृतेन मिळालेल्या ओत्सादनामुळे भासाच्या काळातली स्मितवती संस्कृत भाषा कालिदासाच्या काळात विलासवती झाली

वैदिक संस्कृतीच्या पुनरुत्थानाची प्रारंभ संस्कृतच्या जोडीने प्राकृताचा ही पुरस्कार घेलेला दिसतो त्याचा उच्छेद करणाऱ्या मालवाच्या नाण्यावरील लेख संस्कृतात आहते आणि वैदिक धर्मानुयायी सातवाहनाने शिलालेख प्राकृतात आहते सातवाहनानां संस्कृत भाषेचा पुरस्कार बघाच घेलेला दिसत नाही त्याच्या संस्कृत भाषेच्या अज्ञानाबद्दल (मोदक दंदि राजन्, मोदकै परितोऽय माम् ।), प्राकृत भाषेच्या पुरस्काराबद्दल (भूयते च कुन्तलेषु सातवाहनो नाम राजा, तेन प्राकृतभाषात्मकमन्त पुर एवेति समान पूरण । राजशेखर वाग्भमीमाता) त्याच्या समरज उत्पत्तीबद्दल आणि रागब्धा रात्रिवाजाबद्दल (कर्तव्या कुन्तल सातर्गि महादेवा मलयवता जघान । वात्स्यायन वामसूत्र) अनेकाना त्याचा उपहास घेतला आहे सातवाहनानां महाराष्ट्री प्राकृताचा पुरस्कार कदा म्हणूनच ह्यावर प्राकृत सरस्वती प्रमज झाली. निसर्गच बोवला तर सातवाहनाना शिल्पकृत्यें कोलमडतात व त्यात कोरलेले त्याचे शिलालेख नष्ट होतील तराहा त्याची उज्जल वार्ति गायामस शतीच्या अजरामर रूपात चिरजीव राहील हे मान निश्चित

महाराष्ट्री प्राकृताचें मूलस्थान कोणतें, या विषयी सशोबकाचे एकमत नाही मागधी व अर्धमागधी या मगधाच्या भाषा आण शीरसेनी ही शर सेनाची इत्यादि समाकरण त्यांना या यअहित, पण महाराष्ट्री ही महाराष्ट्राची भाषा हे मात्र त्यांना बवूल नाही कोणी सांगतात प्राकृत भाषांना जा ता नावें प्राप्त झाली तेव्हा महाराष्ट्र या नावाचा देशच उत्कात झालेला नव्हता, कोणी सांगतात, त्या काळी महाराष्ट्र हें नाव धारण करणारे लोकच अस्तित्वात नव्हते, कोणी सांगतात हिंदुस्थानातील सर्व देशात या भाषेत लेखन झालेलें असल्यामुळे तिचा सबंध विशिष्ट प्रदेशाशी जोडता येत नाही

कोणा सांगतात, वररुचीच्या प्राकृत व्याकरणातील महाराष्ट्री ही सज्ञाच प्राक्षस्त आहे सारेंच विलक्षण ! आरम्भा सवच प्राकृत भाषा ज्या त्या प्रदेशातील रहिवाशाच्या बोलभाषा होत्या वैयाकरणानी व साहित्यिकानी त्याच बाध्याप व अतरंग निर्मळ व उज्ज्वळ बेल जैनाच्या धर्मप्रसाराच्या व सातवाहनाच्या सत्तेच्या साहचर्यात महाराष्ट्रीचा हिंदुस्थानभर प्रसार झाला ह्याल सातवाहनाचा सत्तसई व जयशङ्कराचा वज्जालम्ग हे सुभाषित-बोश, आणि प्रवरसन वाकाटकाचें राजगवहो व बानपतिराजाचें गडबवहा हीं महाकाव्य, हे महाराष्ट्री प्राकृतातील मुख्य ग्रंथ होत पैर्मी सत्तसई व रावणहो हे ग्रंथ नि सशय महाराष्ट्रात निर्माण झालेले आहेत महाराष्ट्री प्राकृतात उत्कृष्ट व अफाट वाङ्मय असलें पाहिजे अस या प्रभावळून अनुमान करता येत म्हणूनच सस्कृत साहित्यशास्त्रकाराना व आल्भारिकाना महाराष्ट्राला प्राकृत भाषामध्ये अग्रस्थान दिलें महारवि दण्डी बाल्यादर्शात (१ ३४) सांगतो “ महाराष्ट्राप्रभा भाषा प्रकृष्ट प्राकृत विदु । ” म्हणूनच महाराष्ट्रा प्राकृत हा महाराष्ट्रीयाचा एक अभिमानविषय आहे मूलत ही भाषा महाराष्ट्राचीच, हें नि सशय शिवाय प्रचलित मराठीशीं महाराष्ट्रीचें निकटच नातें व साम्य आहे हें अनेक उदाहरणावरून व व्युत्पत्तावरून सिद्ध करून (श्री घाटगे Mahārāṣṭri Language & Literature Journal of the University of Bombay Vol IV Part VI p 31) दाखविण्यात आलेले आहे

प्राकृत भाषा

प्राकृतात प्रचलित असलेल्या शब्दाचे तीन वर्ग पडतात तत्सम, तद्भव व देशी सस्कृत शब्द जसेच्या तसे प्राकृतात घेतले जातात, ते तत्सम, उदा० अज्जि सुंदर वर्णलोप, वर्णागम पिबा वर्णपरिवर्तन याहा सिद्ध झालेले ते तद्भव, उदा० आर्य=आरज, इर्या=ईसा आरमी सरकृतशीं यविक्त्वा सवध नसलेले आणि बहुजनसमाजाच्या वापरातले ते देशी, उदा० तुप्प=दुत मुट्ट=शूवर प्राकृतात प्रचारात असलेले तत्सम शब्द पाहिले असता ते मूलत मृदु आहेत अस दिसून येत तद्भव शब्द सिद्ध करताना मृदुच्या बटार वर्णाना नरम

स्वरूप देण्यात येते. देशी शब्द साधारणतः फडोरावर्णविरहित व जोडाक्षर-
रहित असतात. मुकुमोच्चारप्रवणनेमुळ कोणाला प्राकृत भाषा मधुर वाटते तर
कोणाला (श्री चिंतामणराव बेव) ती पुळपुळीत वाटते 'भिन्नधर्माई लोकाः'
हेच सरे

प्राकृत वाङ्मयात देशी शब्द आणोवण आढळतात कारण हें वाङ्मय
बहुशी बहुजनसमाजाचे हिंवा बहुजनसमाजासाठी निर्माण केलेले आहे.
प्राकृतात देशी शब्द उभों स्वाभाविकपण आढळे असतात, तर वोंठें
प्राचीनत्वाचा आभास अगर प्रादेशिकत्वाचा आविर्भाव निर्माण करण्यासाठी
त्याची योजना कृत्रिमपणे केलेली असते. देशी शब्दाची विपुलता हें प्राकृताच्या
प्राचीनत्वाचें एक लक्षण आहे. प्राकृतावर संस्कृतची छाप पडू लागली तसतशी
त्यात विविध प्रकारची कृत्रिमता येऊ लागली. जयपळभानें वज्जालंगात उद्धृत
केलेली पाद्या पद्या

देमियसहरलोद्ध मधुरस्परछन्दमठिय ललित्य ।

फुडियडपायटथ पादअव्व पडेयव्य ॥२८॥

[देशीशब्दपर्यस्त मधुराक्षरच्छन्दः सन्वित ललित ।

स्फुटविकटप्रश्रयार्थं प्राकृतभाव्य पठनीय ॥]

“ प्राकृत काव्यात देशी व मधुर शब्द पुष्कळ असतात त्याचा छंद गोड
असतो व अर्थ स्पष्ट असतो अस हें प्राकृत भाव्य प्रत्येकानें वाचार्थें ”

संस्कृत शब्दानां प्राकृत रूप मिळते तेव्हा त्यांना मारदव व माघुर्य प्राप्त
होतें. देशी शब्दांमुळ प्राकृतात जिह्वाळा येतो वा लाटविपणांमुळें प्राकृत
भाषेवर संस्कृत पाडेतही लुब्ध शाकेल आहेत. संस्कृत व प्राकृत भाषांची
तुलना करताना राजशेखर वर्मामनिरात (निर्णयसागर १८) सांगतो

परमा सङ्गप्रबधा पाठमवधो वि होइ सउमारो ।

पुरिसनदिल्लग ओसिआमहनर तेत्तिअमिमाण ॥

[पुण्या संस्कृतगुणा प्राकृतगुणोऽपि भवति मुकुमार ।

पुण्यमदिल्लाना यावदेहान्तर लेणु तावत् ॥]

“संस्कृत कठोर व प्राकृत सुकुमार, राष्ट्र पुष्ट व नाजूक स्त्री यामध्ये आहे नेवढें अंतर संस्कृत व प्राकृत यामध्ये आहे ”

गजदबहो या महाकाव्यातील बाक्षपतिराजाचे प्राकृत भाषेच्या गुणांबद्दलचे उद्गार (१ ९२-९४) उद्धृत करण्याजोगे आहेत

णवमत्थ-दसण सनिवेम-सिमिराओ वन्ध-रिद्धीओ ।
अविरलमिणमो वा भुवन वन्धमिह णवर पथयम्मी ॥
सयलाओ इम वाया विसन्ति एतो य णेन्ति वायाओ ।
एन्ति समुदचिय णेन्ति सायराओचिय जलाइ ॥
हरिस विभेमो वियमावओ य मज्झाओ य अच्छीण ।
इह बहि-हुओ अन्तो मुहो य हिययस्स विप्फुरइ ॥

अमिनव आशय, समृद्ध रचना आणि मृदु शब्दमाधुर्य या बाबतीत प्राकृत सर्व भाषात श्रेष्ठ आहे जलह सागरापासून निर्माण होतें व तें सागरातच मल न हात त्या प्रमाणें सर्व भाषा प्राकृतातून निर्माण होतात व प्राकृतातच विलीन होतात प्राकृतापासून अतः करणाला अनिर्वचनीय आनंद होतो, आनंदाने नेत्र विकसित होतात व तृप्तीने मुकुलित होी होतात ”

प्राकृत साहित्य

प्राकृत साहित्याचा विस्तार अकाट्य व अथाग आहे, धार्मिक व लौकिकही. पैकीं बौद्धांचे वरच वाङ्मय प्रसिद्ध झालेल आहे जनांचे अल्पवैच्य मोक्षा प्रमाणावर प्रसिद्ध होऊ लागलें आहे बौद्धांच्या व जैनांच्या देशी व परदेशी देवस्थानात अथाप अनेक अज्ञात ग्रंथ आहेत हे वाङ्मय प्रसिद्ध होईल तेव्हा हिंदुस्थानच्या इतिहासातील अनरु समस्या उलगडतील असा भरवणा व टतो बौद्ध धर्म नष्टप्राय झाल्यानंतर प्राकृत भाषेचे व वाङ्मयाचें संरक्षण व संवर्धन करण्याचें थेंब मुख्यत्वरून जैनांचें यात गडाय नाही.

गाथागुप्तशता, हरिविजय, ददमुदबहो गजदबहो व लीलावर्द्ध हे लौकिक प्राकृत साहित्यातले मुख्य बाण व काव्य ग्रंथ होत त्याख्यान व माहात्म्ये आणि स्फुट कविता व कथानके यांचो तर गणतीच नाही धार्मिक प्राकृत

पाहिजेत साहित्यशास्त्रातील मस्कृत ग्रथात प्राकृत गीताचा अनेक उदाहरणें उधृत केलेली आहेत यावरून निष्कर्ष निघतो की या काळात संस्कृतप्रमाणच प्राकृत भाषा हाही विशाखाच्या अध्ययनाचा व पाणिनीयाच्या अध्यापनाचा विषय झालेला असावा यामुळे महाराष्ट्री प्राकृताचा भाषिक दर्जा सुधारला, हें पुर, पण यामुळे ही प्राकृत भाषा बहुजनसमाजाच्या बोलभाषेपासून दूर दूर गेली, हेंही तितकेंच खरे बोलभाषाच्या उपेक्षेच्या काळात व्यावहारिक अभ्रशाच्या सत्कारामुळे मध्ययुगान प्रादेशिक भाषा उल्कात झाल्या अकराव्या शतकाच्या सुरवातीस इस्लामी आक्रमणें सुरू झाली व या वादळात एतद्देशीय राजें एकामागून एक कोलमडलीं यामुळे पाणिनीयाचा व साहित्यिकाचा राजाश्रय तुटला आणि संहतिप्रेरणाची परंपरा रुडली या अधकारयुगात वैदिक पाणिनीयाना व जैन मुनींनीं स्तुतप्राय संस्कृत व प्राकृत भाषांच्या अध्ययनाची परंपरा धुधु गीत व होईना, जिवत ठेवली, यापह्च खाना नितीहि धन्यवाद दिले तरी ते पुर पडणार नाहींत

गाथा

गाथासप्तशतीतील सुभाषितें गाथा वृत्तात रचलेली आहेत, वेदातील मंत्र मुख्यत सात वृत्तात रचलेले आहेत त्या व्यतिरिक्त गाथा हें वृत्तही वेदकाळीं प्रचारात होतें ऋग्वेदात गाथाच उल्लेख आढळतात गाथाच्या योगानें ऋग्वेदज सामाचा महति गातात (१९९४) सत्यव मंगलयज्ञ जणू गाथानीं अलङ्कृत केलेले होतें (१०८५) ऋचा या ऋची व गाथा या मानुषा असं ऐतरेय ब्राह्मणात (७१८) सांगितलेले आहे शतपथ ब्राह्मणात पुष्कळ गाथा आहेत, त्यांत राजाच्या यज्ञाच्या गाथा स्वरूपानें सांगितलेल्या आहेत मैत्रायणी साहसत (३७६) सांगितले आहे व लघुप्रमणा गाथा गात अमृत यावरून गाथा हें भावणीचाच मूल स्वरूप असणें अस दिसत काठकमाहता (१४५) व तैत्तिरीय ब्राह्मण (१३० ७) यात गाथाचा व गाथागायकाकडून दान घेणाराचा निषध केलेला आढळतो

छन्दशास्त्रात (८१) गिणकाचार्य सांगतात 'अत्रानुक्त गाथा ।' या सूत्रावरील टीकत हजामुध सांगता 'अत्र शास्त्रे नाम्नेशन यत्रात्क छन्द,

प्रयोगे च दृश्यते, तद्वाधेति मंतव्यम् । ” रत्नशेखरसूरीने छन्दकोशांत गाथा-
लक्षण सांगितलें आहे:

सामन्त्रेणं बारस अठ्ठारस बार पनरमत्ताओ ।
कमसो पायचउके गाहाए हुंति नियमेण ॥
गाहाइ दले चउचउमत्तमा सत्त; अठ्ठमो दुक्कलो ।
एयं थोयदले वि हु नवरं छट्ठोइ एकगलो ॥

आ कोलमुरु सांगतात: (A. R. X 400) की प्राकृतांत जां गाथा तीं
संस्कृतांत आया टां. गोरे यांना वज्जालम्पाच्या प्रस्तावनेत (p vii) गाथेचीं
साधारण मांडणी दिली आहे ती अशी:—

प्रथम चरण: ४ + ४ + ४ / ४ + ४ + ७ - ७ किंवा ७७७७ + ४ + -
द्वितीय चरण: ४ + ४ + ८ ' ४ + ४ + ७ + ४ + -

गाथासप्तशतीच्या उत्तरार्धांत आर्यागीति (७०७) गीति (८०८, ८४५, ८
८५४, ८७४, ९३०, ९५०, ९५४, ९६५, ९७१), उद्गीति (९३७)
व उपगीति ८०६, ९०१, ९०९, ९३९, ९५८) हीं इतंही आलेली आहेत.

वृत्तदर्पणांत या मात्रागणवृत्तांचीं लक्षणें दिलेली आहेत तीं अशीं:—

आर्येच्या प्रथमपदी, द्वादश मात्रा तशाच तिसऱ्याला ।
अष्टादश दुसऱ्याला, आणिक चवथ्यास पंचदश ॥ ६३ ॥
गीतीच्या प्रथमपदी, द्वादश मात्रा तशाच तिसऱ्याला ।
दुसऱ्या पादी अठरा, मात्रा असती तशाच चवथ्याला ॥ ६४ ॥
उपगीतीच्या पहिल्या तिसऱ्याही द्वादशाचि मात्रा ।
दुसऱ्या आणिक चवथ्या मात्रा पादांत पंधाची ॥ ६५ ॥
उद्गीतीच्या पहिल्या तिसऱ्याही द्वादशाचि मात्रा ।
दुसऱ्या पादी पंधा, चवथ्या पादांत येते अष्टदश ॥ ६६ ॥
पहिल्या चरणी बारा मात्रा दुसऱ्यांत साग आणि तेरा ।
उभयवर्ती दे रीती जीग तिला म्हणति मुक्त आर्यागीती ॥ ६७ ॥

आर्या . माना : प्रथमचरण १२ १८ द्वितीय चरण १० १५

गीति	”	१२ १८	”	१२.१८
उपगीति	”	१२.१५	”	१२.१५
उद्गीति	”	१०.१५	”	१२.१८
आर्यागीति	”	१२.२०	”	१२.२०

गाथाप्रशस्ता

प्राकृत काव्याची प्रशस्ता करताना वज्जालंगमात (क ३१) जयवल्गभ सांगतो

पाइअक्कस्स नमो पाइअक्क च निम्मिय जेण ।

ताह चिअ पणमामो पडिऊण य ज वियाणन्ति ॥

“ प्राकृत कवितेला नमन असो प्राकृत करीना नमन असो त्याचप्रमाणे प्राकृत कवितार्थे पठण करणाऱ्या व त्याच स्वारस्य जाणणाऱ्या मर्मज्ञाना नमन असो ”

गाथांच्या सौंदर्याची प्रशस्ता करताना जयवल्गभ सांगतो --

अद्धप्परमगियाण नूण सबिलासमुद्धहसिवाइ ।

अद्धच्छिपेच्छिवाइ गाहाहि विणा ण णज्जति ॥ ९ ॥

“ ओठातल्या ओठात लाडिलपणं घोळलेले अर्धस्फुट बोल, विलासोन्मुख मुग्धेचें स्मित आणि अपाङ्गवलीकून याचें स्वारस्य प्राकृत गाथांच्या परिशीलनाचेंच प्रत्ययाम येतें ”

गाथांचे स्वरूप प्रेयसीसारखेच असतें मालकृत, सुलक्षण व सौरभूपर्ण (१०), गाथांचें अतर्क्य आणि महिलाचें अतकरण याचें मर्म रसिकानाच उमजतें (११), वरकामनाप्रमाणेंच दृढपरिचयावाचून गाथा आपलें अतर्क्य प्रकट करीत नाहात (१२), गाथा सारेच गातात, मात्र त्यांच्या रसाचा आस्वाद विदग्धा नाच घेना येतो (१४) संस्कृत काव्य नागरी, तर प्राकृत काव्य, विशेषत गाथा, या ग्रामीण, हें खरें, पण गाथाचें रसग्रहण ग्राम्य वृत्तीनें करता कामा नये विदग्धता हीच ग्राम्य व ग्रामीण ग्राम्यीक विभागेपा गाथांची भाषा

प्राकृत व त्रिपय शृंगारिक, यामुळे ही सांगारेपा तरल अगणार, हें उघड आहे. त्याचें पठण व ग्रहण संयमानेंच केले पाहिजे जयवल्लभ (वज्रालङ्कार. क. १५) सांगतो :

गाथा खवई वराई सिन्निराजन्ती गवारलोएहि ।

कोरई लुब्धपलुब्धा जह गाई मन्ःदोहेहि ॥

“अडाणी गवळी धार काई लागला म्हणजे गाय लाया झाडते; त्याचप्रमाणें गावढळ गवई एकादी गाथा ग्राम्यपणें गाळें लागला म्हणजे विचारी जणू रडते ।”

गाथासप्तशतीची प्रतिज्ञा यौवनानें रसरसलेल्या ग्रामतरुणीच्या उद्गारांत सशब्द (क. ७०२) झालेली आहे, जणूं गाथा मूर्तस्वरूप धारण करून म्हणते: “मी खेडेगावांत जन्मले व गावढ्यांतच लहानाची मोठी झाले; आतां मी नगरात आले आहे; नागरी रीतिरिवाज मला माहीत नाहींत, पण माझ्या अंगी असलेल्या गुणांची व शक्तींची मला जाणीव आहे. या शहरी स्त्रियांच्या पतींना मी माझ्या नारी लावीनच लावीन; तरच मी खरी. मग काय व्हावयाचें असेल, तें होवो. ”

काय होणार ? लावणी आर्थेचा परामव करणार ।

गाथांच्या प्रशस्तीनंतर जयवल्लभ विचारतो:—

ललित महुरकलरए जुवईजणवऱ्हे सन्निगारे ।

सते पाइअकळे को सकई सककुरं पडिऊं ॥

“ललित व महुर, शृंगारिक व युवातिजनप्रिय अशा गाथा उपलब्ध असताना संस्कृत काव्ये कोण पाहणार ?”

गाथासप्तशतीत (क. २) कामशास्त्राची कोरडी चर्चा करणाऱ्या पंडितांना विदग्धा नायिकेने असाच प्रश्न विचारलेला आहे: पर्यायाने या प्रश्नाचें उत्तरही तेथेच आढेल आहे कोरडी शास्त्र चर्चा कोण करतात ? निर्लज्ज; लब्धप्रतिष्ठित व स्वमतुष्ट, आत्मवधित व जीवन-विन्मुक्त ! अशा अहमन्य व स्वयंभु पण्डितपुत्रांना शिक्षा कोणती ? गाथासप्तशतीत या गुन्हाला शिक्षाही सांगितलेली (क. ८०९) आहे. कोरडें जीवन जगणे, हीच या अपराधाला शिक्षा ! जन्मउप आधारवोठडोहून भयंकर !

(६) गाथासप्तशतीचे साहित्यांतील स्थान :

प्राकृत साहित्यात गाथासप्तशती अग्रगण्य आहे, भारतीय ललितवाङ्मयात गाथासप्तशतीला अग्रस्थान देण्यात येतं कालक्रमानुसार आद्यस्थान व गुण-क्रमानुसार अग्रस्थान. कोणत्याही गणनेप्रमाणे आणि कोणत्याही परिमाणाने

गाथासप्तशतीचो हस्तलिखित काश्मीर-नेपाळपासून मलबार-तेलंगणापर्यंत जागोजाग विपुल प्रमाणात उपलब्ध झालेली आहेत प्राकृत जनाप्रमाण सुपस्कृतावरहा गाथासप्तशतीने मोहिनी घातलेली आहे साहित्यशास्त्रावरील काही प्रसिद्ध प्रवाच्यतिरिक्त दुसऱ्या कोणत्याही प्रयत्नर गाथासप्तशतीइतक्या टीका झालेल्या नाहीत दुसऱ्या कोणत्याही प्रयत्नर गाथासप्तशतीतल्या इतके उतारे अलंकारांचा उदाहरण म्हणून साहित्यशास्त्रकारांना उद्धृत केलेले नाहीत

महानृचि धाणभट्ट (सातव्या शतकाचा प्रथमार्ध) याने हर्षचरिताच्या प्रास्ताविक भागात गाथासप्तशतीचा उल्लेख केला आहे

अविनाशिनमग्राम्यमकरोत्सातवाहन ।

विशुद्धजातिभि कोश रत्नरिच सुभाषिते ॥

या वचनाचे मराठी भाषांतर महामहोपाध्याय प्रा. मिराशी यानीं केले आहे (युगवाणी - मार्च १९४८), ते असे “ एकादा राजा अत्यंत शुद्ध जातीच्या रत्नानीं जेडेगावात न होणारा असा अक्षय्य निमि करतो, त्याप्रमाणे सातवाहन राजाने अत्यंत निर्दोष अशा व जातिछदात रचलेल्या सुभाषितांनी अविनाशी व सोज्ज्वल असा कोश रचला ” राजलोक आपल्या राजिनिःपात निर्दाप व मौल्यवान रत्नांचा समग्र वरून ठरतात, असे रत्नकोश नष्ट झाले व होतील, पण सुभाषित रत्नांचा हा कोश चिरंजीव आहे तसे पाहिले तर राजाचा राजिना हाही ग्राम्य अगती, कारण गावोगावच्या रहिवाशाकडून गोळा करण्यात आलेल्या करभारानेच राजिनिःपात भरती होत असते सातवाहनाने खेड्यागाव्यात राहणाऱ्या जत्रांची ग्रामीण जीवनाची वचनें एकत्रित करून हा कोश संपादिला यात समाविष्ट झालेल्या गाथा खेड्यागाव्यात निर्माण झालेल्या असल्या तरी त्या ग्राम्य नाहीत, ही सुभाषित प्राकृतात रचलेली असली तरी ती ग्राम्य नाहीत, त्याची जाति विशुद्ध आहे, अशी बाणभट्टाची

म्वाही आहे गुप्तकालात संस्कृत भाषेला व साहित्याला राजाश्रय मिळाला आणि कवींची व पंडितांची परंपरा प्रस्थापित झाली संभवनीय आहे की याच सुमारास प्राकृत भाषेचा व साहित्याचा उपहास आणि संस्कृत भाषेच्या अज्ञानाबद्दल प्राकृत जनांची हेयळणी करण्याची प्रथा राजदरबारात व पंडित सभेत सुरू झालेली असावा गायसप्तशतीतली वचने रम्य असली तरी ग्राम्य आहेत, कारण ती प्राकृतात रचलेली व त्याचे विषय ग्रामीण अवल्यामुळे ती अभिजात नाहींत व त्याची आति अष्ट आहे, असे आक्षेप तत्कालीन विद्वानांनी घेतले असावेत आणि बाणभट्टाने बरील वचनाने त्याचे खंडन खणखणीत शब्दात केलेले असावे असे दिसते संस्कृत शृंगार तेवढा शिष्ट आणि प्राकृत शृंगार मान ग्राम्य अशी विकृत श्रुति त्या काळात प्रादुर्भूत झालेली असावी देशी भाषा व त्यातील वाङ्मय, विशेषतः जानपद वाङ्मय, याबद्दल अव्वल इंग्रजीत एतद्देशीय परप्रत्ययनेय विद्वानांची अशीच श्रुति होती, आता ती बदलली आहे, कारण बाणभट्टाच्या तोडीच्या विद्वानांनी त्याचा पुरस्कार केलेला आहे ही सर्व परिस्थिति विचारात घेऊन बाणभट्टाच्या वचनाचा मी करतो तो अर्थ असा : “ग्राम्यतेपासून अलिप्त व निर्दोष अशा अभिजात सुभाषितरत्नाचा अविनाशी कोस साजवादनाने केला ”

सम्राट् हर्षवर्धन हा आपल्या कारकीर्दीच्या प्रत्येक पाचव्या वर्षी प्रयाग येथे ‘मोक्ष महापरिषद’ भरवून आपला सर्व राजिना दानधर्माने रिकामा करीत असे हर्षाने बाणाला विपुल संपात दिल्याचा जेष्ठ हर्षचरितात आहे काव्यप्रकाशावरील सारसमुच्चय या टीपेत रत्नकठाने या पुरस्काराची क्षण-भङ्गुरता व बाणभट्टाच्या कृतीची चिरजीवेता वर्णिलेली आहे

हेम्नो भारशतानि वा मदमुचा वृन्दानि वा दन्तिना ।

श्रीहपण समर्पितानि वन्ये बाणाय कुन्नाय तद् ॥

या बाणेन तु तस्य सूक्तिनिर्वृष्टवेता कीर्तय ।

ता वत्पप्रलयेऽपि गान्ति न मवागमन्ये परिम्लानताम् ॥

इंद्रसूरि, उद्योतनसूरि ऊर्फ दाक्षिण्याचेन्द्रसूरि यांनी कुवलयमाला हा ग्रंथ इ. स. ७७८ च्या सुमारास रचला त्यात तो सांगतो

पालितसपालाहणछप्पणमर्माहनायसरेण ।
 सरमुद्धमुद्धमारुद्धं च कहता पय देम ॥ ३२५१ ॥
 निम्मलपुणेण गुणगुरयएण परमत्वरसणसारेण ।
 पालित्तयेण हालो हारेण व सहइ गोठ्ठीसु ॥
 चकायजुवलमुहया रमतणरायहसकयहरिसा ।
 जस्त कुलपव्वयस व त्रियइइ गळा तरुमई ॥
 भणियविलासवदत्तणचोवित् जो बरेइ हल्लिए वि ।
 रव्वण किं पठत्थे हाले हालात्रियारे च ॥
 पणइहि च्छयणेण व भमराहि व जस्त जायपणएहि ।
 कमलायरो च कोसा विलुप्पमाणो वि हु न झीणो ॥

ह्या वचनाचा आशय असा : हालाला महाराष्ट्री, मागधी व शौरसेनी या
 तीन पाली भाषा प्रिय होत्या, तो प्राकृत कथाचा आधारदाता होता, राजसभे
 तील वर्षाच्या सहकार्याने त्याने असा अक्षय्य गायकोश केला की निरंतर
 वपयोगानेही तो विलुप्पमान झाला नाही

गौटकवि अभिनन्द याने रामचरित नावाचे महाकाव्य लिहिले आहे
 बेबरने त्याला नवव्या शतकात मांडले (Vorwort p xxv) आहे
 मध्ययुगीन चरित्रकौशकारानी अभिनन्द या नावाच्या दोन व्यक्ति कल्पित्या
 आहेत एक योगवाभिष्टमार व कादवरीसार या प्रथाचा कर्ता आणि दुसरा
 रामचरिताचा कर्ता, पैकी पहिला अभिनन्द हा धर्मपालाच्या वधांतील विक्कम
 शीलाचा मुलगा हारवर्ष याचा आश्रित होता त्याला ते नवव्या शतकात
 मांडतात आणि रामचरिताच्या कर्त्याला ते अकराव्या शतकात मांडतात
 अभिनन्द या नावाच्या दोन व्यक्ति होत्या असे कल्पित्याचे कारण नाही,
 कारण रामचरितात कर्त्याने हारवर्षाचीच स्तुति केलेली आहे या प्रशस्तीत
 तो सांगतो

नम श्री हारवर्षाय येन हालदलन्तरम् ।

स्वकोष कविकोपानामाविर्भावाय सभूत ॥ ६।९३ ॥

हाल सातवाहनांतर हारवर्षानेच सुगंधितकोश संपादन केला असे या
 वचनावरून दिसते यापुढे अभिनन्द सांगतो

हालेनोत्तमपूजया कविग्य श्रीपालितो लालित ।

ख्यातिं कामपि कालिदासकृतयो नीता शम्भरातिना ॥

श्रीहपा विततार गद्यकवय बाणाय बाणफलम् ॥

राय सत्क्रिययाभिनन्दमनि च श्री हारवर्पा ऽ ग्रहीत् ॥ २२ - १०० ॥

शम्भरि विक्रम व श्रीहर्ष यान्याप्रमाण हाल हाही राजा होता आणि त्याचा आश्रित पालित याची गाथासंपादनाचे कामीं हाल ला मदत होती, ही परंपरा अभिनंदाला अवगत होता या असे वचनावरून दिसते

यानंतरचा गाथासप्तशतीचा महत्त्वाचा उल्लेख राजशेखराने (इ ८८० ते १२०) केलेला (भगदत्त जल्हण विरचिता सूक्तिपुस्तकाली Gaekwad's Oriental Series पृ ४३) आहे तो सांगतो

जगत्या (पृथिव्या) प्रयेता गाथा सातवाहनभूमजा ।

व्यधुतेस्तु निस्तारमहोचिनपरंपरा ॥

‘ सातवाहन राजाने अनेक ठिकाणाहून गाथा जमवून त्याचा संग्रह केला यामुळे लोकांचा आनंद सधोच पावला नाहा, उलट विस्तार पावला केवढा ही आश्चर्याची परंपरा । ’

ठाण्याच्या शिलादाराचा आश्रित सोड्डल या घायस्थ कवीने (इ स १००५ ते १०५०) ‘ उदयसुंदरी ’ वर्यंत हालचा उल्लेख केलेला आहे तो असा

हाले गते शुनिनि शौरभराजभूयुरुच्छिन्नवाग्मज्जटा वृत्तिनस्तथामी ।

यत्रस्य न म नृपतरनिश स्मरन्ता हेत्यक्षर प्रथममेव पर विद्वान्त ॥

मरुतुगाचार्याने जन्म १३३ इ) प्रगल्भवितामनात हाल मातवाहनाच्या गाथासंपादनाबाबतची परंपरा सांगितली आहे

हारो वशीदण्डो मरुतुगात्रिषाड तद्वय तातु त्ति ।

सालाहण गहिवा दहकात्राहि च चउगाटा ॥

सालाहणान दहा फोटा मुद्रा देऊन काशावाडीं पार गाथा घेतल्या (Bibliotheca Indica C H. Tawney, p 18) या परंपरेत मात वादनकालान वस्तुस्थित नोंवदन केलेली आहे की मेरुगवलीन

अपेक्षा धनित केल्या आहेत हें निश्चित करण्यास साधन नाही कोशरचनेची पूर्वतयारी म्हणून हालानें एक कोटा गाथा जमविल्या व त्यातून सातश निवडल्या असा उद्देश क. ३ या गाथेत आलेला आहे

अनुकरण हा प्रश्नाचा परिसामा होय ह जर सर तर गाथासप्तशती हा ग्रंथ आद्विताय आहे अस म्हणून पाहिजे कारण दुसऱ्या काण्ठाचा ग्रंथाच गाथासप्तशतीइतक अनुकरण आजवर झालेला नाही

जयशङ्कराचा वज्जालग हा प्राकृत सुभाषित-संग्रह, गोवर्धनाचार्यांची संस्कृत आर्यासप्तशती आणि बिहारालाल यांची सत्सई ह ग्रंथ गाथासप्तशतीच्या नमुन्यावर रचलेले आहेत

वज्जालग हा प्राकृत सुभाषिताचा संग्रह अलीकडेच संपूर्ण स्वरूपात (Vajjaliaggam Bibliotheca Indica Ed Dr Julius Laber Fasc I 1914, II 1923 III 1944) प्रसिद्ध झालेला आहे. या संग्रहाचें संपादन जयवर्धन नाथाच्या शेतावर जैनानें केलेलें असून त्याची संस्कृत छाया रत्नदेवानें नि स १३९३ मध्ये लिहिला असल्याच एका हस्ताक्षरितात नमूद आहे जयशङ्कराविषया काहीही माहिती उपलब्ध नाही यापुढील राजाच्या गवडगद्दी या महाकाव्यातील उतार वज्जालगात घेतले आहेत या काव्याच्या निर्मिती स ७०० ते ७२५ च्या सुमारास झाला अथवा पाहजे, असे श्री पट्टि (Gaudavaho Introduction p ८) यांना मान्यतेकल आहे यावरून वज्जालग हा संग्रह त्यानंतरचा असला पाहिजे अस ठरत वज्जालगाच्या सुदित प्रतीत ७९५ सुभाषितें आहेत काहीं हस्ताक्षरितात 'सत्तसययो समतो' 'सत्तसययिम्म' अशा शब्दयोजना आढळतात यावरून जयशङ्कराच्या मूळ संग्रहात गाथासप्तशतीन घालून दिलेल्या श्रवणुसार सातशच सुभाषितें असला पाहिजेत अस दिसत वज्जालगाचे संपादक गणतात की या संग्रहातल सुभाषितें मुख्यत्वेकरून शृंगारिक अमग तरी जयशङ्करानें मानवी जावनाच्या इतर अंगाचा परामर्ष घालून अधिक घेतला आहे हें विधान वस्तुस्थितीला धरून नाही उत्तान व व्यया गाथाचा ही समावेश वज्जालगात झालला आहे वज्जालगात सुभाषिताचा माउणी वज्या पद्धतीने केलेली आहे गाथासप्तशती तील सुभाषिताची अशीच वर्गीकरण केलेली आढळते उपर्युक्त झालेली आहे वज्जालगातील सुभाषितें ९५ शीर्षकावली विभागलेली आहेत यापैकी ३०

पद्यतोत गाथासप्तशतीतील ८० गाथा समाविष्ट केलेल्या आहेत, यापैकी ६३ प्रथमार्धातील आहेत

या सप्तहात समाविष्ट झालेल्या गाथांचा तपशील येणेप्रमाण ---

(१) अनग ४३० (२) अरुण (गिरहपीठिता) ५७, १७८, १९४, १९८, २२०, ३७१, (३) अगती ९, १९७, ६६३, ८७१, ८७३, (४) इन्द्रिन्दिर ७४९, ८१३, (५) कुटिनीशिक्षा ११३, २८९ (६) गज २८३, (७) गाथा ८०९ (८) ग्रीष्म ७०, (९) दारिद्र्य ६७१, (१०) दुर्जन २५३, ६८६, (११) हत्ती १८९, (१२) धीर २८८, ७४९, (१३) प्रभु २४३, (१४) प्रवसित ४६, ३९९, (१५) प्रस्तावना २ (१६) प्रातृह् ७२४, (१७) प्रियानुराग ३७१, ६०९, (१८) प्रेम १३, २३६, ७६०, ८०३, (१९) मान ४५, ३७४, ४३२, ९९९, (२०) मित्र २१७ (२१) यान्निक ५१४, (२२) रत्न ४७५ (२३) लावण्य २७८, ९६३, (२४) वसत ३११, ५७४, (२५) व्याध ११९, १२०, १७३, ५९७, ९४५, (२६) विदग्ध ७१५, ८७७ (२७) विन्ध्य ८१४ (२८) विरह ५८, १९०, २०६, २०८, ४७५, (२९) शरद् ५६२, (३०) शिशिर ६९८, (३१) सज्जन २५०, ३९९, (३२) सती ३६, ५९, ८६ (३३) साहस २८०, (३४) सुगृहिणी ३८, ६७२, (३५) मुरत २०९, ५४७, (३६) स्तन २६८, ३९५, ६६९, (३७) स्नेह ७४३ (३८) हृदयसवरण ३८, २०२, ४०१, (३९) हृदयाली ८१०, ९१०

आर्यासप्तशतीचा कर्ता गोवर्धनाचार्य (इ स १०७५ ते ११०५) हा बंगालचा राजा लक्ष्मणसेन याच्या पदरी कवि होता आर्यासप्तशती या नावावरून दिसत की मूळ प्रयात सातशे आर्या असल्या पाहिजेत श्री विष्णु प्रसाद भण्डारी यांनी संपादिलेल्या व चौलम्बा सस्कृत सीराजमध्य प्रसिद्ध झालेल्या प्रतीत ७६३ आर्या आहेत या सप्तशतीतील आर्या शृंगारिक असून गोवर्धनाचार्यांनी स्वतःच त्रिहिल्ल्या आहेत म्हणजे विषय जवळ जवळ गाथासप्तशतीसारखाच असून कर्तृत्वपद्धति मान मित्र आहे या प्रयात आर्या अक्षरानुक्रमाने मांडलेल्या आहेत हाच सातवाहन व गाथासप्तशती याबद्दल प्राचीनकविरीर्तनभागात गोवर्धनाचार्य सांगतो

हाला-पुदयितो गाथासमुदायो रसविशेषपूर इव ।
अध्यक्षकृतमात्रो नाघते कस्य परितोषम् ॥
प्राकृतमयं निबन्धं वितन्वना शालाह्वननृपेण ।
काव्यानामितरेषां सादिकृतिर्त्वं कथितमर्थार्थ ॥

‘सतसई’ चा कर्ता विहारीलाल (इ. स. १९०३ ते १९६३) हा जय-
रूच्या जयसिंह राजाच्या दरबारी कवि होता. सतसईच्या लक्ष्मीवैष्णव
प्रतीत ७२३ गाथा आहेत. मूळ ग्रंथात सातशेच दोहे असावेत असे नांवावरून
दिसते शिवाय ‘दोहे सातसई दोहरा मुकवि विहारीदाम,’ असा ही दोहरा
आहे हे दोहरे मुख्यत्वेकरून शृंगारिक आहेत. सतसई हे व्रजभाषेचे भूषण
मानण्यात येते. सदर आठ्ठांचे सपादक पण्डित ज्वालाप्रसाद मिश्र विचारतात :
“ऐसा कौन भाषाका रसिक है जिसको इस सतसईके दो चार दोहे स्मरण न
हों ?” हा प्रश्न प्रचलित भाषेत असला तरी त्याचा रम्यता व्यक्त करण्यासाठी
पण्डितांनी त्यावर आजवर विसाहून अधिक टीका लिहित्या आहेत.

७ गाथ सप्तशतीचे अलंकार-वाङ्मयातील स्थान :

संस्कृतात साहित्यशास्त्रावर असलेल्या प्रचंड आदर, अभिनव साहित्यसिद्धान्त
उत्क्रान्त करण्याचा आणि अलंकारांची निर्मिती, वर्गीकरण व विवेचन
करण्याचा साहित्यशास्त्रज्ञांचा उद्योग इत्थानी आरुमणापथेत चालू होता.
विख्यात साहित्यिकांना व पाठशालांना राजाश्रय असे. मुसलमानी आक्रमणामुळे
लहानमोठी स्वराज्ये सुडाली आणि संस्कृत अध्ययनाची व अध्यापनाची
परंपरा तुटली; देशाचे सांस्कृतिक जीवन उध्वस्त झाले आणि सामान्य जनतेचे
श्रावणस्मरण झाले. या शापात वरप्रदानही होते; कारण या अंदाधुर्दावूनच प्रचलित
देशी भाषा व सारस्वत उत्क्रान्त झाली.

साहित्यशास्त्रकारांनी सिद्धान्तांचे व अलंकारांचे विवेचन करतांना प्रचलित
वाङ्मयातील उदाहरणे दिलेली आहेत दण्डी व मट्ट या आद्य साहित्यशास्त्रज्ञांनी
वापरल्या विख्यात ग्रंथात अलंकारांची संस्कृतच उदाहरणे दिली आहेत.
प्राज्ञोत्तम महाराष्ट्रीशी दण्डीचा पारंपर्य होता. अनुबंधाचा उल्लेख त्याने
‘सुप्तेरगनाथा गागर’ अशा केलेला आहे. आपले ग्रंथ प्रारंभपासून अलेख

डेवावयाचे अमा त्यांचा जणू सक्कलच होता आनन्दवर्धनानें ध्वन्यालोकात स्वतः सिद्धान्ताची स्थापना केली आणि उदाहरणादाखल प्राकृत गाथा व श्लोक उद्धृत करण्याची प्रथा सुरू केली या वरून या काळात प्राकृत हा साहित्यिकांचा अभ्यासविषय झाला असावा असे अनुमान होते उत्तर कालीन साहित्यशास्त्रकारांनी त्याचें अनुसरण केलें या सर्वांनी गाथासप्तशतीचा मोठ्या प्रमाणावर उपयोग केलेला आहे सर्वांत अधिक गाथा भाजदेवानं सरस्वतीचण्ठाभरणात उद्धृत केलेल्या आहेत

अलंकारशास्त्रावरील ठळक अशा पारा प्रयात उद्धृत केलेल्या गाथासप्तशतीं तीळ गाथाच कोष्टक परिशिष्टात दिले आहे कोष्टकात गमावट केलेल्या प्रथाची नोंदक माहिती येथें पुढें दिलेली आहे या पारा प्रयात मिळून गाथा सप्तशतातील गाथाच ५० उल्लेख आलेले आहेत पैकीं ३३४ उल्लेख प्रथमांर्थातील गाथाच आहेत आणि ११६ उत्तरार्धातील कोष्टकात दिलेले बिरकोळ उल्लेख या गणनेत भरलेले नाहीत या भागातून वज्जाल्पगात अनुक्रम ३ व २ गाथा घेतलेल्या आहेत त्याच गाथा अनेकाना उद्धृत केलेल्या अमत्यामुळ द्विवक्ति वगळली असता दिसतें की वज्जाल्पगासह या तैरा प्रयात प्रथमांर्थातील २५८ व उत्तरार्धातील ११० अशा ३६८ गाथा उद्धृत केलेल्या आहेत

याचा अर्थ असा मान नये की गाथासप्तशतींतील एवढ्याच गाथा सालंकार असून यांची त्या सामान्य आहेत गाथासप्तशतीच्या टीकाकारांनी इतर अनेक गाथांतील अलंकारांचें दिग्दर्शन केलेले आहे त्याचा समावेश या कोष्टकात केलेला नाही रसिक वाचकानाही इतर गाथांतील अलंकारांचा प्रत्यक्ष सदृश येण्यासारखा आहे संस्कृत आलंकारक नी दुसऱ्या कोणत्याही प्राकृत प्रथातून एवढे दाखले घेतलेले नाहीत गाथासप्तशतातून घेतले आहेत ते दाखले पाहिले असता दिसून येतें की त्यातील अलंकार सहजस्फूर्त आहेत या गाथा अलंकाराच्या स्पष्टपरिणाखाठी सदेतुरू घडावलेल्या नाहीत काश्मिरपासून तेलगणापर्यंत आणि नवव्या शतकापासून सतराव्या शतकापर्यंत संस्कृत पण्डितांना जोपासना केलेल्या अलंकारशास्त्राला गाथासप्तशतीनेच एवढी सरस व समर्पक उदाहरणे पुरविली आहेत एवढे भाग्य दुसऱ्या कोणत्याही संस्कृत वा प्राकृत ललित ग्रंथाला लायलेलें नाही

दुसऱ्या परिशिष्टांत समाविष्ट केलेल्या अलंकारग्रंथांच्या माहितीचें कोटक :

क्र.	अंगकाद	ग्रंथ	काल श. क.	देश	उल्लेखयल्या प्रथमाई उचाराई	
१	आनंदगर्भ	चुन्यालोक	८४० ते ८७०	काश्मीर	१५	१३
२	धनंजय	दशरुद्रक	९७४ ते ९९४	महाराष्ट्र, कर्नाटक	८	७
३	भोजदेव	सरस्वती- वृण्डाभरण	१००५ - १०५४	माळवा	१३३	२६
४	मदमद	काव्यप्रसास	अनर्दि	काश्मीर	७	०२
५	देसचंद्र	राज्यानुशासन	अस्ताचे सादाराई.	सौराष्ट्र	१६	११

कारिका, श्रुति व उदाहरणे असे का
प्रधाने तीन भाग आहेत. काळा-
नुक्रमेच्या इतरनं सिद्धांतस्थापनेच्या
द्वारेनं साहित्यशास्त्रात भुव्या-
लंकाराच्या आगस्त्यान विवेचिते.
इ. मुळ राजाच्या विद्वत्सभेच्या
समावेदीत
प्रकाश १८०० उदाहरण दिली
आहेत.

अलंकारसाहित्यातील अप्रमत्त
धेव, यादव सुमारे ७५ टीका
उपलब्ध आहेत निर्मिति १९००
चे सुमारास
अन्यलोक व काव्यप्रसास याच्या
अनुशासनेने केलेला मय.

क्र	प्रकार	ग्रंथ	काल शतक	देश	उल्लेखसंख्या		प्रमाणग्रंथ यान अलभाराच सर्व मान्य वर्गीकरण देल ४२२३ चा शिष्य दाला मत, मलक, लक असे हि म्हालेले आहे
					प्रमाणग्रंथ	उत्तरार्थ	
६	दय्यक	अलकारसंस्कृत	वारावे	काश्मीर	४	६	
७	मलुक	साहित्य मामासा	प्रथमार्थ , वारावे	'	२०	१३	
८	शोभाकर	अलकार	वारावे	"	४५	१५	
९	नरेंद्रप्रभसूरि	रत्नाकर अलकार	वा तेरोवे १२२६	गुजरात	२२	२१	
१०	विश्वनाथ	महावि साहित्यदर्पण	चवदावे	ओरिसा	१	७	लेखक कलिंग राजाचे पदरा अधिकारी असावा
११	गोविंदकंदूर	काव्यप्रदाप	पंधरावे, उत्तरार्थ	मिथिला	७	४०	
१२	विश्वेश्वर	अलकार कोस्तुभ	सुमारे १७००	५३	१०		

८ गाथासप्तशतीची भौगोलिक पार्श्वभूमी :

गाथासप्तशतीतील भौगोलिक, स्थलशेतांक व दिशावाचक उल्लेख आणि त्यावरून निघणारे निष्कर्ष याचा या प्रकरणात विचार करावयाचा आहे. सर्पका काही उल्लेख सदर्मानुसार प्रायोगिक, पौराणिक किंवा सांकेतिक स्वरूपाचे असल्यामुळे त्याबाबत तपशीलात जाण्याच कारण नाही. इतर उल्लेखाबाबत विषयानुरोधाने जरूरापुरता तपशील देतो.

१ नद्या

गिरिनदी गिरिणई (१७) गिरिनदीला पूर आलेला असून भोंवऱ्यात कदम्बाची वहाळी उडत बुडत आहे असे वर्णन क्र १७ या गाथेत आलेले आहे. हा उल्लेख विशिष्ट नदीला अनुलक्षून केलेला आहे की वेबळ डोंगरातून क्षपाव्याने वाहणारी अनामिका नदी अभिप्रेत आहे? ही नासिक व खानदेश जिल्ह्यातून वाहणारी व तापीला मिळणारी गिरणा नदी असावी असे माझे अनुमान आहे. खानदेशात कदम्ब (Gazetteer of the Bombay Presidency Khandesh p 23) अधिकृत आढळतात, मात्र नासिक जिल्ह्यात पेटव्या आसमन्तात सद्याईच्या जंगलात ही झाडे खूप (Gazetteer of the Bombay Presidency Nasik p 18) आहेत. गिरणेचा उगम याच जंगलात हातगडच्या दक्षिणेस झालेला आहे. सुटाणा व हातगड यांची मातवाडिनाचे माहर्ष्य पूर्वीच कल्पण्यात आलेले आहे. अरणा, तिरणा, दारणा, अर्दा 'णा' चारान्त नद्यांची नावे विशेषत याच भागात आढळतात. अरणि (दे) = मार्ग, अर्णम् = प्रवाह, अणा (एट्रस्कन) = नदी आणि णई = नदी यापैकी कोणत्या मूळाशी या 'णा'चा संबंध जोडावयाचा ?

गोदावरी : (५८, १०३, १०७, १७१, १७५, १८१, १९३, २११, १५५, ८७९, १४९, १५८) गोवावरी, गोदा, गोला, गोलाई, गोलाणद, गोलावद या नावांनी गोदावरीचे उल्लेख गाथासप्तशतीत आलेले आहेत. मातवाडिनाच्या इतिहासात गोदावरीचे स्थान विशेष महत्त्वाचे आहे. सातवाहन युगांतले शिला लेखात गोवर्धन व नांदेड यांचे उल्लेख आलेले आहेत. गोदावरी पेटण देव तर

त्याची राजधानी होती. गोदावरी श्रवणेश्वरानजीक उगम पावते व सुमार नऊशें मेलाच्या प्रवासानंतर कोकानाडाजवळ पूर्ण सागराला मिळते. नाशिक जिंघ्यात ही नदी डोंगराळ भागातून वाहते आणि मराठवाळ्यात मदानातून डोंगराळ भागातला तिचा प्रवाह अ६६ आहे. मराठवाळ्यात तिचे पात्र रुदावते पण महापूर नसेल तेव्हा उतारावरून त ओलाटता येते. माजरीशी सगम घाल्या-
नंतर तिचे पान अधिक विस्तृत होते व त्यातून तिचा प्रवाह बारमहा पाहत असतो. शर पर्वतापर्यंतचा तिचा प्रवास सद्माद्रीच्या पठाराच्या उतारावरून होतो. या पर्वताच्या खिंडातून पार होऊन आन्ध्रदेशांत प्रविष्ट झालेला तिचा प्रवाह फक्त नौकागम्य आहे. ही पैशट्ये लक्षात घेऊन गायसप्तशतीत तिचा कोणता भाग उल्लेखिलेला आहे याचा निर्णय घेतला पाहिजे.

क ८७९ या गाथेतील गोदावरी गिरवाहिनी आहे. तिच्या काठावर येथे आणि क १०३, ९४९ व ९५८ या गाथांमध्ये नैसर्गिक पुज आहेत. क १७५ या गाथेतील गोदावरीच्या काठावरील अरण्यात सिंहाची वस्ती आहे. न १०७ व १९३ या गाथात गोदावरीचा प्रवाह उतारावरून ओलाढ्याचे उणेप आहेत. क २३१ या गाथेची साहसी नायिका भर रात्री गोदावरीचा पूर एरवी तरून गेलेली आहे. या प्रमाणावरून अनुमान करता येते की या गाथातील गोदावरी ही नाशिकच्या डोंगराळ व मराठवाळ्याच्या मैदानां भागातून वाहणारी आहे. क ५८ मधील गोदावरी ही पैठणची आहे. तुलनेसाठी कोकणाच्या लीलावत (संपादक डॉ. आदिनाथ नेमिनाथ उपाध्ये. भारतीय विद्याभवन, सिंधी धन प्रथमाला क ११) या प्राकृत महानाट्यामधील प्रतिष्ठानवर्णनातील न २१ ही गाथा पहा.

मरहट्टिया-पओहर-हलिह-पारोपेजरववाहीए ।

धुवति जल्य गोला नईए नदिसिच पाव

या दोन्ही गाथातील साम्य लक्षात घेतले म्हणजे क ५८ मधील गोदावरी ही पैठणचा आहे अशा खात्री पटते. लीलावत हाताचा शब्द सप्तगोदावरीशी जोडण्यात आलेला आहे, पण ही कथा केवळ कल्पित व उघड उत्तरकालीन आहे. हाताच्या अर्थात सारस्वतमंडलाला फार तर पैठणपर्यंतचीच गोदावरी माहीत

होती अर्गा निष्कर्ष या उल्लेखावरून निघतो मुद्रा, शिलालेख इत्यादि साधना वरून दिसत की शकृवर्ता गौतमीपुत्र सातवर्णा (इ स ७, ते ९१) व वाभिष्ठीपुत्र पुलुमावि इ स ९१ ते ११९) याच्या कालापर्यंत सातवाहनाचा आन्ध्र देशाचा राज्यवर्त या नात्याने प्रत्यक्ष सध आलेला नव्हता

तापी तापी : (२३९) तापीचा उगम मध्यप्रांतात सातपुड्याच्या पठारा वर होतो सुमारे साडेचारशे मैलाचा प्रवास करून ती सुरतेपासून सतरा मैलावर सवायतच्या आपानाला मिळते मध्यप्रांतातील तापीचा प्रवाह दाट जंगलातून व खोल दरीतून वाहता व हाणपुरानजीक ती मोकळ्या मैदानात येते एतद्देशात तापी खोऱ्याच्या एका राज्यात सातपुड व दुसऱ्या राज्यात सातमळा या पर्वतश्रेणी आहेत तापीचा प्रवाह सातपुड्याला खेडून वाहतो डागचे डोंगर ओलांडल्यानंतर तापी गुजरातच्या मैदानात प्रवेश करते क्र २३९ या गाथेंतल तापीतट तिच्या कोणत्या भागातील आहे याबद्दल अनुमान करता येत नाही येथे तापीतटाला 'पवित्र' हें विशेषण जोडलेले आहे तें निचारात घेण्याजोग आहे कारण गोदातटाला अनुलक्षून असे विशेषण गाथासप्तशतीत कोठेही साजलेले नाही, इतकेंच नव्हे, गाथासप्तशतीतील गोदावरीचे तट विलासोत्तेजक व शीलप्राप्तक आहेत महाभारतातील पयोणीचच तापी हे मध्यगुप्तानाच आहे असें श्री पांडित्य याच अनुमान आहे (Ancient Indian Historical Tradition) गोदावरीचे धार्मिक माहात्म्य व पारिस्थ पुराणोत्तरकालीन असाव असे अनुमान करण्यास जाग आहे पुराणिमाना प्रचलित इतरथाच सकलन व संपादन गुप्त काळात केलं असावे असा संशोधकाचा कयास आहे नो मान्य केला तर गोदावरी व तापी या नद्यांच्या किनाऱ्याव्हाल प्रदेशांना अनुलक्षून योजलेल्या विशेषगा-वरून गाथासप्तशतीच संपादन गुप्तपूर्वकालीन आहे हें पर्यायान सिद्ध होतं

नर्मदा गाथासप्तशतीत नर्मदेचे उल्लेख णम्मआ (५४८, ७१४) व रेवा (५७८, ५९९) या दोन्हा नांवांना आलेले आहेत काव्यातहा रेवा नावाची नदी रोदण्य जमळ आहे तिचेवरूनच रेवदंडा हे नाव पडलें आहे अस त्या ठिकाणचे लोक सातात (भरतस्वयंदर्श श्री सहस्रजुदे, पृ ७६) गाथासप्तशतीला

ही रेवा अभिप्रेत असेल असे वाटत नाही. नर्मदेचा उगम अमरकंटकच्या पहाडाने होतो आठशें मैलांच्या प्रवासानंतर ती राधायतच्या आखाताला मिळते रेव = उडी मारणे, या संस्कृत धातवरून हे नाव पडलेल असावे असे अनुमान आहे तिच्या प्रवाहात अनेक घबघवे आहेत, पैकीं क्षपिलधारा व धुवाधार हे विशेष विख्यात आहेत. नर्मदेचा मेराल पर्वतातील नागमोडी, निरंद व जागोजाग सुदी घेणारा प्रवाह पाहिला म्हणजे वाटते की ही अवलळ नागकन्या अलळ व जगली समवयस्क मैत्रिणीच्या राळराळणाच्या चाळाच्या तालावर धन्यालोयातून निरन्या घेत घेत, पाणी उडवीत व फुलें उधळीत, ठेंचाळत धावत आहे जबलपुराजवळ नर्मदेची सगमरवरी दरी आहे शुभ्र उच्च किनारे अरुंद मध्य आणि अथाग व गडद निळें पाणी, नर्मदेचें हे वैशिष्ट्य आहे व तें अद्वितीय आहे वाटते की जणू बाल्य व यौवन याच्या सामोरेपेवर श्वेतवसनधारिणा श्यामला भुग्धा उभी आहे ! सुमारे दोनशें मल लावाचे पहिलें मळईचें पोर समृद्ध वरून नर्मदेचा प्रवाह विन्ध्य सातपुडा यांच्या कैचींतल्या दरींत शिरतो आकारमाघाता या स्थानापासून सुमारे शंभर मैल लांबीचें तिचें दुसरें मळई मैदान सुरू होतें या भागात कधीं विन्ध्य तर कधीं सातपुडा, केव्हा दूर सरतात तर कोठे तिच्या आगचटीस जातात त्यांना अगोरेचें झिडकाऊन नर्मदा आपल्या तिसऱ्या मळई मैदानात गुजरातेत प्रवेश होते उत्तर व दक्षिण हिंदुस्थानची भागरेषा आणि लगतच्या प्रदेशाची भाग्यरेषा म्हणून नर्मदा भौगोलिक दृष्ट्या महत्त्वाची आहे जणू विधात्यानें अशाशर्शा समांतर अशी ही रेवा ओढलेली आहे ! त्याहून अधिक महत्त्व तिला धार्मिक दृष्ट्या आहे नर्मदेचे किनारे शैव मंदिरांनीं गजबजलेले आहेत, कारण नर्मदा ही मध्य हिंदुस्थानला शंकराची देगणी आहे नर्मदेच्या काठी परशुरामानें हैहयाचा, सूर्यवंशी माधातून मौनेय गधर्वाचा, शालिवाहनानें विकमादित्याचा व पुलकेशि चालुक्यानें हर्षवर्धनाचा पराभव केला, यामुळे हिचें ऐतिहासिक माहात्म्यही मोठें आहे पुराणतरीं नर्मदेचें धार्मिक माहात्म्य वर्णिलेलें असलें तरी गाथासप्तशतींत त्याचा सुगावा लागत नाही. क्र. ५४८ या गायत्रील नर्मदा ही क्रीडानुकूला, सहनशीला स्त्री आहे सुबधूनें वाघवदत्तेत (पृ. १०२) रेवेवद्द अनेक उद्गार काढले आहेत (रेवया प्रियतमयेव प्रसारित वीचिहस्तयोपगूढ ।)

विन्ध्य हा रेवेचा प्रियकर त्याला ती लाटाच्या रूपाने आवेशन आर्लिगीत आहे नर्मदेचा प्रवाह जलमीडेला विशेष अनुकूल असल्याचें क ५७८ या गायेंत सूचित केलें आहे मदनसक्त रेवेच्या सरहस आर्लिगनाचें वर्णन बासव दत्तेंत आलेलें आहे क ५९९ या गायेंत नर्मदेच्या साहचर्यातील स्त्रीचें साहस सांगितलेलें आहे गोदावरीच्या बाबतात अशीच क २३१ ही गाथा आहे

मुरला (८७०) या गायेंतील मुरला ही नदी केरल प्रांतांतली आहे असें वेवरनें सांगितलें आहे सूक्ष्म तपशील देणाऱ्या सरकारी नकाशात मला ता सापडली नाहीं गाथाकोशपदादनासाठी देशादेशाचे कवि हाल सातवाहनानें आमंत्रून आणले होते अशा कथा आहे या गायेचा कवि केरल प्रांतांत होता म्हणून त्यानें स्वतःला प्रिय असलेल्या या नदीचा उल्लेख केलेला असावा, असें समजावयाचें की काय? वस्तुतः ह्या उल्लेखाचे बाबतात फारस खोलात शिरण्याचें कारण नाहीं, कारण तो गाथासप्तशतीच्या प्रसिद्ध उत्तरार्धांतला व व तेलग प्रताताल आहे तरीही आपण मर्व बाजूनी विचार करीत असल्यामुळे हा उल्लेख डावलता येणार नाहीं

एधुवशात मरुलेचा उल्लेख (४ ५४-५५) आलला आहे —

भयोत्सष्ट विभूषाणा तेन केरलवापिताम्
अलक्षेपु चमूरेणुधूर्णप्रतिनिधीकृत ॥
मरुला मारुतोद्धूतमगमत्त्वैतक रज
तयोघवारबाणानामयत्नपटवासताम् ।

यावरील टीकेंत मल्लिनाथ सांगतो, ' मरुला नाम केरलदेशेषु काचिन्नदी । कालिदासाच्या या नदीचें नाव मरुला आहे तरीही तें मुरला आहे असें अनेक आधुनिक टीकाकारानी गृहीत धरल आहे कारण केरल प्रदेशाला मुरल अशी वैकल्पिक सज्ञा आहे उत्तररामचरिताच्या तिसऱ्या अर्कांत विष्क-मकात तमसा व मुरला या नद्याच्या देवताचा प्रवेश आहे पंचवटीत आलेल्या रामचंद्राच्या रक्षणाविषयी सावध राहण्याबद्दल अगत्य ऋष्याचा पत्नी लोपामुद्रा हिनें गोदावरीला मुरलेखरोबर निरोप पाठविलेला आहे तमसेच्या तीरावर वाल्मीकि ऋषींरा आश्रम हाता (रामायण बा०का० अध्याय २) भवभूति ही

(उत्तररामचरित २-३ ५) अमेच सागतो दंतस्थानी अगस्तोये आध्रम
नगर व नासिक जिल्ह्यात जागाजाग मांडलेले आहेत, आणि वाळ्मिकीचें
मूलस्थान पुण जिल्ह्यात वाल्ह येथे. तमसा नदीचा उगम पुराणात ऋष्यवत
(मत्स्य ११३-१२५), ऋक्ष (मार्ण्डेय ५४ २०) पर्वतावर मांडलेला
आहे ' महाराष्ट्राचा वयादतनाल ' या लेखमालेंत (ऐतिहासिक विविध
विषय लेखाक १२) श्री राजगाडे यांनी ' मानदेशातील तामसाची या
ऐवजीच्या नद्ये तमसा नदीशी जोडलेला आहे पण त्या भागात या नावाची
नदी नाही हैद्राबाद राज्यात आदिलाबादनजील तामसी नावाचें
गाव आहे, पण या नावाचो नशी नाही तमसेची सली मुरला ही पचवटोजवळ
गोदावरीला मिळगारी एखादी नदी अमासी, असें डॉ बेलवलकर उत्तरराम
चरिताच्या मराठी भाषांतरात (पृ १३२) सांगतात या विवेचनारून
स्पष्ट होत की मुरलेच्या बोध खानदख, नासिक व नगर या भागातच
केला पाहिजे

महाराष्ट्राच्या प्राचीन इतिहासात अश्मक व मूलक या प्रदेशाच उल्लेख
वारवार येतात अयोध्येतील राज्यकातीमुळें सूर्यवंशाच्या राज्याच्या
दक्षिणापथात अज्ञातवासात काळ काढला त्यांनी अश्मक व मूलक राजांच्या
नावावरून या प्रादेशिक सत्ता पडलेल्या असाव्यात हे प्रदेश पैठणच्या
आनमतात असल्याचे अनेक दाखले प्राचीन बौद्ध साहित्यात आढळतात
अवतीसुदरीस्थित प्रेहरा व मुरला याचा जोड उल्लेख आलेला आहे या
नद्यात अपरान्तातील हत्ती विहार करीत, असें तेथें सांगितलें आहे म्हणून या
नद्या अपरान्तातील असाव्यात असा श्री राघवर (आन्ध्र ओरिएन्टल्
रिसर्च मद्रास युनिव्हर्सिटी भाग ५ विभाग २) यांनी कयास केला आहे
अपरान्तात घाटनाथशेखराल मावळ भागाचाहि समावेश होत असे या
नद्यापकी प्रहरा ही घटप्रभा किंवा मलप्रभा असावी असा श्री सरदार
(Select Inscriptions Vol I p 453) यांचा अंदाज आहे मला
वाटने प्रेहरा ही प्रहरा असात्री प्रहराच्या काठवे मराठी लोक तिचा उल्लेख पेहरा
असाच करतात या अनुरोधानें मुरला ही प्रहरा मिळगारी मुळा हीच होय
असें ठरते. मुळा या नावाच्या नद्या नगर व पुणे जिल्ह्यात आहे पुणे

जिल्ह्यांतली मुळा मुळशी पेठ्यांत उगम पावते व पुण्यानजीक मुठेस मिळते; त्याचा मुळा-मुठा हा जोडप्रवाह दौंडनजीक भीमेला मिळतो. नगर जिल्ह्यांतली मुळा हरिश्चंद्रगडाजवळ उगम पावते व नेवाशानजीक प्रवरेला मिळते आणि त्याचा जोडप्रवाह कायगांव टोक्याजवळ गोदावरीला मिळतो. या दोन मुळा नद्यांच्या दरम्यानच्या प्रदेशाला अनुलक्षून मूलक ही संज्ञा असावी असे वाटते. मुळे, मुळ्ये, मुळीक वगैरे आढनावे मराठी लोकात, अनेक पोटजातींत, विशेषतः ह्याच भागांत आढळतात. याचें मूळ कारण हेंच अमावे असे वाटते. कृष्णराज राठूकूटाच्या ताम्रपटांत (भारत-इतिहास-संशोधक-मंडळ : इतिवृत्त : शके १८३४) मुझल नदीचा उल्लेख आलेला असून त्यांत ही नदी पूनक विषयात माडलेली आहे. प्रवरा व मुळा या नद्यांच्या खोऱ्यातील वस्ती फार प्राचीन आहे. श्री. पारखी (आमचा नगर जिल्हा : पृ. ७३) सांगतात : ' मूळ रहिवाशांची ती मुळा व आर्यांनी वस्ती केली ती प्रवरा.' पुणे जिल्ह्यातील मुळा नदीच्या काठाजवळ असलेल्या माण या गांवीं नागरट करीत असतांना माझ्या एका पक्षकाराला आढळलेली व त्याच्या कूपेमुळें मला मिळालेली क्षत्रप नाणीं माझ्या संमदीं आहेत. गोदावरी व प्रवरा यांच्या खोऱ्यांतील प्रागैतिहासिक व सातवाहनकालीन अवशेष नुकतेच उजेडांत आलेले आहेत. या साधनांच्या अनुरोधानें महाराष्ट्राच्या वसाहतीवावतच्या व प्राचीन इतिहासाविषयीच्या अनेक सिद्धांतांचा फेरविचार करावा लागणार आहे.

मला वाटते क्र. ८७० या गाथेंतील ' मुरला ' हा पाठ हस्तदोषजन्य असावा. क्र ६९६ या गाथेंत ' मुझलो ' = मूलकः असा शब्द आलेला आहे. या शब्दाला ' मुझलो ' असा पाठभेद वेबरने दिलेला आहे. यावरून वाटते की क्र. ८७० या गाथेंतील मूळ उल्लेख ' मुझला ' = मुळा असा असावा.

मूळ गाथेंत मुरला नदीच्या वळणांचा उल्लेख केला आहे. नगर जिल्ह्यातली मुळा अशीच नागमोडी आहे : " Its bed throughout is tortuous and deep and the surface of the vally is cut by vast fissures formed by the mountain torrents that dash into the main stream. Passing the town of Kotul it takes a bend to the south winding between the rocky precipices

at the foot of Baleshwar It then.. pursues a mean easterly course between Sangamner and Parner .It then takes a sudden turn to the north east and enters the plain of Rahuri. and joins the Pravara at the village of Sangam " (Bombay Gazetteer, Ahmednagar, p 8) वळणामुळे संकेताला योग्य अशा आढोशाचा मूळ गायेंत आलेला उल्लेख किती यथार्थ आहे याची या अधिकृत वर्णनावरून खानी पडते हा उल्लेख मुळेच्या उगमाच्या आसमतातील भागाला अनुलक्षून केलेला असला पाहिजे

यमुना (६६९) हिमालयात जम्नोत्रीनजीक उगम पावणारी यमुना प्रयाग येथे गंगेला मिळते गंगेचा वर्ण धवल व यमुनेचा श्यामल गाद्यासप्तशतीतील यमुनेचा उल्लेख केवळ सांकेतिक आहे आणि त्यात तिचा वर्ण नमूद केलेला आहे

(२) पर्वत

मन्दर (४७५) महामारतात मन्दरपर्वत हिमालयश्रेणीत, मेरूच्या पूर्व दिशेस (अनुशासन पर्व अ १९, द्रोणपर्व अ. ९४, वनपर्व अ १६२) असल्याचें सांगितलें आहे श्री नन्दलाल दे हे याची ओळख भागलपुराणजीकच्या एका पर्वताशी (Geographical Dictionary of Ancient and Medieval India p 124) पटावितात मन्दर पर्वतावर कुचेरुची वस्ती आहे (वनपर्व १६३ ३६), विष्णूने कांसवाचें रूप धारण केलें, मन्दर पर्वत पाठीवर घेतला व समुद्रात प्रवेश केला, नंतर देवदानवांनी मन्दराला वासुकीचे वेडे देऊन समुद्र मंथन केलें, अशी कथा आहे क्र ४७५ या गायेंतील मन्दर पर्वताचा उल्लेख केवळ सांकेतिक आहे

मलय (४९७, ५४२) भारतात सात कुलपर्वत आहेत त्यापैकी मलय हा सर्वांत दक्षिणेकडचा हा सध्याद्रीचा मलबारातील भाग तो कावेरीच्या दक्षिणेस कन्याकुमारीपर्यंत पसरलेला आहे त्याचा आकार प्रौढेच्या स्तनासारखा आहे असें कालिदास (रघुवश ४ ५१) सांगतो हत्ती व नाग, चंदन व वेलदोडे याबद्दल, तसच त्यावरून उत्तरेकडे वाहणाऱ्या यदुगार वाऱ्याबद्दल (कुमारसंभव ८ २५)

मलयाची प्राचीन काळापासून ख्याति आहे. हे सुगंधि थडगार वारे भारतातील प्रेमी जनाना प्रिय वाटतात आणि विरही जनाना दुःसह; जणू त्यावरील विपारी नागांच्या फूत्कारासारखे ! गथासप्तशतीतील मलयाचा उल्लेख केवळ साकेतिक आहे.

विन्ध्य : (७०, ११५, ११६, ११७ ५७७, ६३१, ७८८) : येथे विन्ध्य ह्या विषयाचे विवेचन विशेष विस्ताराने केलेले आहे. कारण गथासप्तशतीत त्याचे अनेक उल्लेख आलेले आहेत. ग्रंथरचनेच्या स्थलनिर्णयाच्या दृष्टीने हा विषय विशेष महत्त्वाचा आहे. संदर्भाच्या अनुरोधाने विन्ध्याद्रीची ओळख मी इन्ध्याद्रीशी पडविलेली आहे.

भारताच्या सप्तकुलाचलांत विन्ध्याद्रीचे स्थान सद्यादि इतकें महत्त्वाचें आहे. विन्ध्यध्रेणि पश्चिमेत खंवायतच्या आरातापासून पूर्वेस बंगालच्या उपसागरापर्यंत व उत्तरेस दिल्लीच्या तटबंदीपर्यंत पसरलेली आहे असें कोणी (Asiatic Researches: XIV 382) सांगतात. खुद्द विन्ध्याचल हें स्थान सयुक्त प्रांतात मिर्झापूरानजीक गंगातीरी आहे येथे विन्ध्येश्वरीचें पुरातन मंदिर आहे. शाक्त मताच्या प्रसारामुळे विन्ध्याद्रीच्या मर्यादा एवढ्या विस्तृत मानण्यात आलेल्या असणें संभवनीय आहे. सामान्यतः विन्ध्याद्रीचा विस्तार अंमरकटकपासून अर्जुनराजपुरापर्यंत आहे असें मानण्यात येतें.

वेदकालीन आर्यांना विन्ध्य पर्वताची माहिती नाही. गंगा-यमुना दुआवात त्याच्या वसाहती फैलावल्यानंतर विन्ध्य ही आर्यावर्ताची दक्षिण सीमा मानण्यात येऊं लागली (वसिष्ठ धर्मसूत्र . १. ७). दक्षिणापथात आर्यांच्या वसाहती संहिताकालात झालेल्या असाव्यात. अपरान्तात सृगु, मध्यभागात गौतम व वसिष्ठ आणि विदर्भात अगस्ति यांच्या नेतृत्वाखाली आर्यांच्या वसाहती महाराष्ट्रात झालेल्या आहेत. गोत्राच्या प्रादेशिक प्रादुर्भाव आपणाम निश्चित करता आला तर या वसाहतीच्या सदर्भाचे धागेदोरे सापडूं शकतील. आन्ध्र, पुण्ड्र, शबर वगैरे विद्यामित्राच्या बहिष्कृत पुत्राची कथा ऐतरेय-ब्राह्मणात आलेली आहे. आर्यावर्तातून हद्दपार झालेल्या या जमाती विन्ध्य पर्वताच्या परिसरात स्थायिक झाल्या. विद्यामित्राच्या व अगस्तीच्या कथात ऐतिहासिक,

भौगोलिक व सामाजिक सर्यें सामावलेलीं आहेत विधामित्राच्या पाळापर्यंत आर्यांचा दक्षिणापथात प्रवेश झालेला नव्हता उर्चीच्या बाबतीत मेरुशी स्पर्धा करणारा विन्ध्य कुशीवर फलडला, म्हणजे ज्वालामुखीच्या उद्रेकात सध्यादि जन्मला तेव्हा विन्ध्य भूमीत खचला ही घटना उत्तरकालीन असणें सभाव्य आहे भूगोलशास्त्रज्ञ सांगतात कीं विन्ध्य हा स्वतंत्र पर्वत नसून गंगा-यमुना मैदानाची वड आहे, माळव्याच्या पठाराची भिवई आहे नर्मदेच्या दक्षिण किनाऱ्यावरून तो उत्तुंग तटवदीसारखा दिसतो आणि विन्ध्याच्या फटेवरून नर्मदा ही या तटवदीलगत राटमात खोदलेल्या खदकासारखी दिसते ! अगस्तीची परनी लोपामुद्रा ही विदर्भाची राजकन्या अगस्ति दक्षिणेंत आला तेव्हा त्याच्याबरोबर सरक्षणासाठीं खनिथाची अठरा आणि वसाहतींसाठीं व सर्वरचनासाठीं शेतकरी व धनगर यांचा अनेक कुलें होती या परंपरावरून अनुमान करता येतें कीं अगस्तीनें दक्षिणापथात विदर्भातून प्रवेश केला आणि प्रथम तेथें सत्कृतीचें बीजारोपण केलें पुढें अगस्ति तामीळ प्रांतात गेला तेथील प्रदेश अवर्षणापासून मुक्त करण्यासाठीं लोपामुद्रेनें खवेरीचें रूप धारण केलें, म्हणजे आर्यांच्या आघाडीवरल्या या टोळीनें या भागांत जागोजाग बंधारे घालून पाटपाण्याची व्यवस्था केली

हल्लीं ओ पर्वत विन्ध्य या नावानें ओळखला जातो त्याला पूर्वीही हेंच नाव होतें किंवा कसें, हा प्रश्न वादग्रस्त आहे विन्ध्य श्रेणीतील वेगवेगळ्या भागांना निरनिराळीं नावें होता (१) ऋक्ष, ऋक्षपाद, ऋक्षवान् आणि ऋष्यवत् किंवा ऋक्षवत्, (२) पारिपात्र किंवा पारियान्, आणि (३) विन्ध्य आता या तीनही पर्वतांची श्रेणी विन्ध्य या एकाच नावानें ओळखली जाते या पर्वताबद्दचे आधारग्रंथांतील उल्लेख गोंधळलेले आहेत वनपर्वतांतील ऋक्षवान् (६१ २३-२४) हा सातपुडा असावा. प्रा. मिश्राशी याचें असेंच मत आहे श्री नन्दलाल दे (पूर्वाक्त - Map of Ancient India) हे ऋक्ष पर्वत मगधान्या पश्चिम दक्षिण सीमेवर मांडतात आणि विन्ध्य पर्वत हिरण्यवाहा उर्फ खोणनदीच्या उत्तरेस नर्मदेचा उगम ऋक्ष पर्वतात होतो असें ब्रह्माण्ड, मार्कण्डेय व वायु या पुराणांत सांगितलेले आहे, तर विष्णुपुराणात तिचा उगम विन्ध्य पर्वतात दिलेला आहे नर्मदा व तापी यांच्या दरम्यानच्या पर्वतश्रेणीला

ऋक्षवत आणि माही व वेनवती यांच्या मधल्या श्रेणीला पारियान अशी नावे हिंदुस्थानच्या केंद्रित इतिहासाच्या प्राचीन भागात (मान पहिल्यातील नकाशा-मध्य) दिलेला आहेत. दक्षिणापथात प्रविष्ट होण्यापूर्वी आर्यसंस्कृतीचा विशेष उत्कर्ष संयुक्त प्रांतात झालेला असल्यामुळे त्या भागाला सोडस्वर असा प्रदेशातून आर्यांनी विदभांत प्रवेश केला असला पाहिजे. अर्थात ह्या काळात विन्ध्य ही सज्ञा या श्रेणीच्या पूर्वभागाला अनुत्कृत वापरण्यात येत असली पाहिजे. केंद्रित इतिहासात हा ह्या भागातच माढलेला आहे. पारियान म्हणजे यात्रेची मर्यादा (भरतस्यलादर्श श्री सदस्युदे पृ १२६), कारण शिष्ट आर्यांनी दक्षिण भारत हा बहिष्कृत मानलेला प्रदेश। पारियान हें फारश व मालव यांचे वसतिस्थान असं वायुपुराण (Wilson II III. p. 133) सांगतं या गांधळातून निर्णय घेण्याला एकच साधन आहे, ते ही दुबळे आहे. या पर्वतापासून निघणाऱ्या नद्यांचा तपशील पुराणात दिलेला आहे; त्यांच्या नावांपैकी विश्वसनीय व आप्य योणती या वादात न गिरता या नद्यांमधल्या बहु व सुदिमान्य अशा उष्ट्याच्या अनुरोधानेच या सज्ञा निश्चित केल्या पाहिजेत.

पुराणातील नद्यांच्या प्राचीन सज्ञांची ओळख प्रचलित नावाची अनेक साधनांच्या साहाय्याने पटविण्यात आलेली आहे. श्री. पार्जिटर (Ancient Indian Historical Tradition) सांगतात पुराणातील पर्गादा ही माळव्यांतली वाणस (पृ. २७९) आणि चर्मवती, वेनवती व शुक्तिती या अनुष्मै (पृ. २५९) चंबळ, येठवा व वेन. वेनवती व शुक्तिती यांचे दरम्यानची धगान ही दशार्णा (भारतपीठ भूवर्णन. श्री. पंडित पृ. २५७), तमगा ही तोंत (Walford Asiatic Researches: XIV. 306), श्री. नन्दलाल रे आणि डॉ. रॉयचौधरी (Political History of Ancient India) यांनी पुढील ओळखी पटविण्या आहेत तापीला मिळगा ही पूर्णा ही पदोजी, पेनगगा ही निर्विन्ध्या, वेनगगा ही वेन्वा, वर्षा ही मद्रा. या ओळखी जेव्हा घरल्या म्हणजे दिग्मन येत ती हरी उदा पर्वतश्रेणीला विन्ध्य हें नाव देण्यात येत त्याच्या पश्चिम भागात पारियान व पूर्व भागात ऋक्षवान अशी नावे पुराणरचनाकाळात प्रचलित होती आणि अगदी श्रेणीपासून मद्रादेव श्रेणीपर्यंतच्या पर्वतांना विन्ध्य हें नाव होतं.

पुराण नृप्यवते, ऋक्ष, ऋक्षपाद किंवा ऋक्षवान् पर्वतलि उगम पावणाया मद्या

पुराण	वरलोया	चिमकूदा	तमसा	दशापो	नर्मदा	शुक्तिमती	शोण	विषाखा	महानदी
वायु									
ब्रह्माण्ड	करमोदा	"		"	"	शक्तिमती	"	विषाखा	"
मार्कण्डेय	"	"	"	"	"	शुक्तिमती	"	विषाखा	
मत्स्य		"	"	"		"			
विष्णु			×		×	×	×	×	×

तापी, पयोष्णी, निर्विन्ध्या.

पुराण पारिपात्र किंवा पारियात्र पर्वतत उगम पावणन्या नद्या

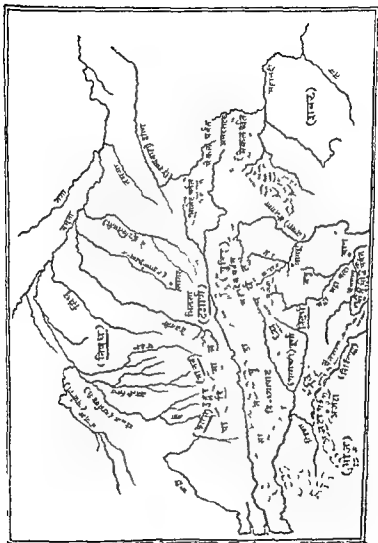
पुराण	यद्यु	वेग्नवती	लिपु	अवन्ती	शिप्रा	परा	विदिता	चर्मण्वती	मही	वेदवती	वेदस्मृति	वृक्षणी
मन्वाण्ड	देववती	"	"	"	"	"	"	"	"	"	देवस्मृति	वातधनी
मार्कण्डेय	वेग्नवती	"	"	"	"	पारा	"	"	"	"	वेदस्मृति	वृक्षणी
मत्स्य	"	"	"	"	"	"	विपुला	"	"	वेणुमती	"	"
विष्णु	"	×	×		×			×	×		"	

नर्मदा

निम्न पर्वतांत उगम पावणान्या नद्या :

पुराण :	तापो	पयोजि	मद्रा	तिर्विज्या	तोया	निपथा	वेणवा	वैठरणी	कुमुद्वती	महागोरी	दुर्गा	नर्मदा
वायुः	"	"	सिन्धु	"	"	"	वेणवा	"	"	"	"	"
वसुधैव कुटुम्बकम्	"	"	"	"	"	निपथावती	"	"	"	"	"	"
मत्स्यः	"	"	सिन्धु	"	"	ऋषभावती	"	"	"	"	दुर्गा	"
विष्णुः	×	×	×	×	×		×					

कोटकांतंकीं नुलासा : पुराणात साठळलीं तींच नावें वेध दिलीं आहेत. अपवादात्मक उल्लेख उभ्या जाड रेषेबेहिर दिले आहेत. यापैकी ज्या नद्या सोबतच्या नकाशांत आहेत त्यावर × चिन्ह केलेले आहे.

अजठा श्रेणीलाच चादोर, इन्ध्यादि, इन्ध्यादि, सव्यादि व सातमाळ अशी वैकल्पिक स्थानिक नावे आहेत. इन्ध्यादि हे तिचे सर्वांत प्राचीन नाव. ही सव्याद्रीची शाखा असून तिचा विस्तार नाशिक जिल्ह्यातील मनमाडपासून यवतमाळ जिल्ह्यातील पेनगगा व वर्धा याच्या रोन्हापर्यंत आहे. औरंगाबाद जिल्ह्यात या श्रेणीला अजठा आणि परभणी व निजामाबाद जिल्ह्यात सव्यादि म्हणतात. नाशिक जिल्ह्यातला या श्रेणीचा भाग चादूर श्रेणी या नावाने ओळखला जातो. गायसप्तशतीतला विन्ध्यादि हा अर्वाचीन इन्ध्यादि ही ओळख पटली म्हणजे गायसप्तशतीचे रचनास्थान निश्चित होते. या श्रेणीच्या आरम्भानजीक अजठा येथे व आसपास सातवाहनकालीन लेणी आहेत व दक्षिणेस गोदातीरा प्रतिष्ठान उर्फ पैठण ही त्याची राजधानी आहे, आणि तिच्या अतानजीकच्या चादा जिल्ह्यात सातवाहनाची विशिष्ट धर्तीची नाणी मिळालेली आहेत. प्राचीन काळापासून विदर्भ हे महाराष्ट्राचे संस्कृति-संवर्धन क्षेत्र आहे. या भागातले अनेक कवि ह्या सातवाहनाच्या सारस्वत मठालात समाविष्ट झाले असले पाहिजेत आणि त्यांनीच आपल्या गद्यात या पर्वताची जिह्वाळ्याची वर्णने केली असली पाहिजेत.

(३) संकीर्ण, साकेतिक व पौराणिक उल्लेख .

गायसप्तशतीत संकीर्ण व साकेतिक स्वरूपाचे आणि पौराणिक असे अनेक भौगोलिक उल्लेख आलेले आहेत. क्र. ४९१ व ९४७ या गायामध्ये सरोवराचे उल्लेख आहेत आणि क्र. ८, ११०, ३९१, ४१४, ४९१, ७१४ व ९४७ यामध्ये प्रामतडागांचे आहेत. प्रामतडाग हे कोंकण व मावळ भागाचे वैशिष्ट्य आहे. क्र. ४७१ मध्य पावसाळ्याच्या आरम्भी हस मानस सरोवराकडे धाव घेतात असा उल्लेख आहे. हा उल्लेख केवळ साकेतिक आहे. प्रभुदेवाने मनाने हे सरोवर निर्माण केले म्हणून त्यास मान, मानस हे नाव पडले (गोडबोले भारतवर्षीय प्राचीन ऐतिहासिक फीश) अशी परंपरा आहे. हेमान्मोज नावाची सुवर्णकमले कक्ष मानससरोवरात पुलतात अग कालिदासान (ख. १३.९०) गाणितले आहे. दर पावसाळ्याच्या आरम्भी हस मानस-सरोवराकडे जातात असा आपल्या षवीचा मतेत आहे. दक्षिणेकडून मानस

सरोवरावर अनेक हंस आलेले व्यापण प्रत्यक्ष पाहिले असल्याचें श्री. मूरकाफ्ट (Asiatic Researches. XII: 466) सांगतो. अर्थात् हा हंसांच्या स्थलातराचा संकेत केवळ काल्पनिक आहे, निरीक्षणावर आधारलेला नाही, असें मानण्याचें कारण नाही. क्र. ६७९ या भाषेत सैन्धव पर्वताचा सांकेतिक उल्लेख आहे. सॉल्ट रॅज ही पर्वतश्रेणि पंजाबांतला झेलम, शाहपूर व मियानवाली या जिल्ह्यात पसरलेली आहे. सैन्धवाचा हा जगांतला सर्वांत मोठा सांठा आहे. या भागांतले लोक स्वयंपाकासाठी मिठाऐवजी सैन्धवच वापरतात. तांदूळ पांडुरंग्या रंगाच्या ह्या पर्वताचे उत्तर नापीक, निर्दृश असले तरी ते उन्हात शमकतात व चांदण्यात शीतल भासतात.

कुव (४४३), दुग्धसागर (३८८, ४७५), नरक (८७२), लक्ष्मी (३११), मज (११२), स्वर्ग (१२५, १६७) व क्षीरोद (११७) हे पौराणिक-भौगोलिक उल्लेख केवळ सांकेतिक स्वरूपाचे आहेत.

गायामस्तुतीत दुग्ध व क्षीर सांध्यतिरिक्त समुद्राचे ५ उल्लेख आलेले आहेत. गणपतीने सांडने सागर शोषला (क्र. ४०३) व देव-दानवांनी समुद्रमंथन केलें (क्र. ५१३), हे दोन उल्लेख पौराणिक आहेत. क्र. ७५४ व ९७६ हे उल्लेख सांकेतिक आहेत. क्र. ७४० मध्ये समुद्रपर्यटन करणाऱ्या जहाजावरील दोंलगाडीचा उल्लेख आलेला आहे. पूर्वमातवाहनांचे राज्य पश्चिम समुद्रालगतच्या अपरान्तात होतें हें निश्चित. या भागांतील बंदरांमून परदेशांशी मोठा दर्यावर्दी व्यापार चालू होता हेही निश्चित. हा उल्लेख महत्त्वाचा आहे. हालानंतर गोंतमोपुत्र सातकर्णांच्या पारशीदोंत सातवाहनांचे साम्राज्य पश्चिम समुद्रापासून पूर्व समुद्रपर्यंत पसरलेले होतें हें पाश्चिम लेखांतील त्याच्या लेखांवरून निश्चित ठरते. दोंलगाठ्या अमलेच्या जहाजांच्या प्रतिना पूर्ण विनाशालगतच्या भागांत आदळणाऱ्या सातवाहन-मुद्रावर मिळालेल्या आरंभ. मातवाहनांचा गामुशी गंध या उल्लेखावरून स्पष्टपणें निघतो.

दिशापेकी कल दक्षिण दिशेचे उल्लेख (क्र. १७ दक्षिण, क्र. ४४३ दक्षिण, क्र. ७७१ दक्षिण) आहेत. क्र. ४७१ मध्ये ईश्वर मानमसरोवराचे जागा त्याचप्रमाणें राजाचे राजे त्याचें अनुकरण करताना, अगा उल्लेख आहे. ईशांचा

हा प्रवास दक्षिणेकडून उत्तरेकडे आहे हें स्पष्ट आहे हा राजा दक्षिणात्य असून त्याचे शत्रु उत्तरेकडे पलायन करते झाले, असा निष्कर्ष या उल्लेखात सूचित आहे असे मानावयास प्रत्यवाय नाही

निष्कर्ष :

गाथासप्तशतीतील भौगोलिक उल्लेखावरून काही निष्कर्ष निघतात

गाथासप्तशतीत दक्षिण भारतातील नद्यांचे व पर्वतचि उल्लेख आढळत असले तरी यमुना, विन्ध्याचल व व्याघ्रजीवन याविषयीच्या उल्लेखावरून या प्रथाची रचना उत्तर भारतात झाली असली पाहिजे असे निश्चित ठरते, असा श्री मायुर (नागरी प्रचारिणी पत्रिका, वर्ष ५६ अंक ३-४, सवत २००८ केशव स्मृति अंक 'गाथासप्तशती-उसका रचनाकाल और रचयिता', पृ २७७) याचा सिद्धान्त आहे ते सांगतात की गाथासप्तशतीत उत्तर हिंदुस्थानातील 'पर्वताय भूभाग, सिंचाई और खेता के तरीकों, वहा उत्पन्न होनेवाली फसलों और वनस्पतियों, शीलों और व्याधों, अनार्य जाति की युवतियों के प्रसंग, विन्ध्याचल और अरवली पर्वत की पट्टियों तथा उनमें बसनेवाली भील और व्याध जातियों के जीवन के ययार्थ चित्र प्रस्तुत' होत असल्यामुळे हा सिद्धान्त निश्चितपण प्रस्थापित होतो, असे त्याचे विधान आहे हा सिद्धान्त किती फोल आहे हे बरील विवेचनावरून लक्षात आले असेलच असा भरवसा वाटतो

गाथासप्तशतीतील निर्दिष्टापैकी बहुतेक स्थाने महाराष्ट्रातील आहेत अन्य स्थानांचे आहेत तसे हे उल्लेख सांकेतिक नाहीत गाथासप्तशतीतला विन्ध्यादि हा इन्ध्यादि, गिरिणई ही गिरणा आणि मुरला ही मुळा नगर व पुण या जिल्ह्यातील मुळाच्या दरम्यानचा प्रदेश तो प्राचीन मळम देश नद्यांपैकी बहुसंख्य उल्लेख गोदावरीचे आहेत गाथासप्तशतीच्या काळात गोदावरीपेक्षा तापीला धार्मिक माहात्म्य अधिक असावे गोदावरीच्या सोन्यातल्या व इन्ध्यादोऱ्या परिसरातल्या यवानी गाथासप्तशतीच्या रचनेत विशेष आस्थेन व प्रामुख्याने भाग घेतलेल्या असावा गाथासप्तशती हा दक्षिणार्थाचा, महाराष्ट्री याचा सुभाषित फोल आहे हे यावरून निश्चित ठरते गाथासप्तशतीच्या

उत्तरार्धात हिमाचे उल्लेख आलेले (क ७६८ वक्र ८९२) आहेत दक्षिणेंत जन्मलेल्या या गाथातील हिमाचे उल्लेख वेबरला विलक्षण वाटले आहेत रामायणकाळी या भागात दण्डकारण्य होते आणि मध्ययुगातही येथे दाट जंगल होते सव्यादीच्या घाटमाथ्यालगतच्या भागात हल्लीही अधून मधून पाण्याच्या पृष्ठभागावर बर्फाचा तबग जमण्याइतकी कटक थंडी पडते अणकारीचा डोंगर हा इन्ध्यादीचाच एक भाग आहे या डोंगरावर धुक्याचें हिमवनात रूपांतर होऊन डोंगर हिमवर्षावान आच्छादून गेल्याचें वृत्त नुकतेंच प्रसिद्ध (सवाळ ता १३।१।१९५४) झालेंलें आहे यावरून या उल्लेखात अनैसर्गिक अगर अवास्तव असे काहीं नाहीं असें दिसून येईल अर्थात् गाथासप्तशतातील भौगोलिक उल्लेख तिच्या महाराष्ट्रीयत्वाला पोषक असेच आहेत

९ गाथासप्तशतीतील वन आणि उपवन श्री :

गाथासप्तशतीत फुलाफळाचें, वृक्षलताचे व शेतीवाडीचे अनेक उल्लेख आलेले आहेत साहजिक आहे कारण रानावनात प्रत्यहीं हिंडणाऱ्या, त्याच्या आसा मतात राहणाऱ्या व शेतवाडीत जातील काम करणाऱ्या भूमिकांची व प्रामाण्याची या गाथा ही भावगीतें आहेत. उल्लेखित वनस्पतींपैकी बहुतेक स्थूलमानानें आपल्या परिचयाच्या आहेत, पण आपली माहिती उडती असते, शिवाय तेव्हा प्रचलित असलेल्या काहीं संज्ञांचे अर्थ आता बदलले आहेत, हवामानातल्या बदलामुळे काहीं वनस्पति नामशेष झालेल्या आहेत गाथातील अभिप्रेत मर्म समजण्यासाठी त्याची निश्चित माहिती असणें अवश्य आहे शिवाय या चर्चेतून काहीं निष्कर्ष निघण्याचाही संभव आहे या प्रकरणात उल्लेखित वनस्पतींची माहिती संकलित करून दिली आहे, शास्त्रोक्त वर्गीकरणा-सुमार नव्हे, अकारवारीने.

अङ्कोष्ठ (अङ्कोट ३१३, अङ्कोष्ठ ४९७, ७७१, ७७२, ७७३)
Alangium Decapetalum (Lamrchi) Alangium-hexapetalum,
Erycibe paniculata) अमरकोशात व देशीनाममाळेंत हा शब्द नाहीं
 अङ्कोष्ठि व वङ्कोष्ठि या देशी शब्दाचा अर्थ अशोक, तो या गायाना अभिप्रेत
 नाहीं, पार तर क ३१३ मधील उल्लेख अशोकाचा असेल, इतरत्र वङ्कोष्ठि

हाच शब्द मूळ स्वरूपात आलेला असल्यामुळे हस्तदोषाने हे स्वरूप आलेले असणे संभवत नाही टीकेत गगाधर सागतो, अङ्कोळ म्हणजे अङ्कोट. अमरकोशात याचा अर्थ निकोचक (अक्षोट कर्पराली द्वी अङ्कोटे तु निकोचक।) असा दिलेला आहे अक्षोट म्हणजे अक्षोट निकोचक म्हणजे पिस्ता अक्षोट व अक्षोट हे एकच असं वेबर सागतो. ते बरोबर नाही शिवाय त्याची अकोलाशी ओळख पटत नाही हिंदुस्थानात अकोलाची झाडे फक्त हिमालयाच्या उतारावर वाढतात व पिस्त्याची झाडे कोठेही आढळत नाहीत जायफळाही अकोळ हे वैकल्पिक नाव असल्याच संशोधकांनी (Talbot Forest Flora of the Bombay Presidency Vol II p 489) नमूद केलेले आहे अङ्कोळाची झाडे घरोघर, अगणात (क्र ४९७) व परसात (क्र ३१३) असल्याचें गाथा सांगतात गगाधर सागतो “अङ्कोटो गृहवाटिकायामेव प्रायशो भवतीति प्रसिद्धे ।” गाथासप्तशतीचें संपादन झाले त्या भागात व काळात शीतप्रदेशातले हे वृक्ष उपलब्ध असणे अशक्य आहे सर्वत्र गाथातील अङ्कोळाची ओळख परिचित अकोलाचीच पटविली पाहिजे ही झाडे हिंदुस्थानातील बहुतेक प्रांतात (वनौषधि गुणादर्श १२) विशेषतः दक्षिणापथात (Barnett Cyclopaedia) आढळतात अकोल किंवा अकोट हे झाड कटकयुक्त किंवा कटकरीहितही असतं त्याची पाने दोन बोटे रुंद व कण्हेरीच्या पानासारखी ५ ते ६ इंच लांबीची असतात फुलें पांढरी किंवा पिवळी (Talbot, Forest Flora Vol. II p. 281) असतात कोंकणात, घाटलगतच्या पावसाळी जंगलांत उगवणाऱ्या झाडाची फुलें सुवासिक असतात (पूर्वोक्त Wightiana variety) इतरत्र अङ्कोलाची झाडे आढळत नाहीत मार्च, एप्रिल व मे या महिन्यात ही फुलें फुलतात व फुलाच्या हंगामात झाड पर्णहीन असतं (Descriptive Botanical List Witt p 129) अकोला किंवा पिस्त्याला सुगंधी कळ्या व फुलें येत नाहीत, अकोलाचे येतात या सुगंधी कळ्याचे व फुलाचे उल्लेख क्र ४७१, ७७२ व ७७३ या पायांत आलेले आहेत क्र. ७७१ या गाथेत वसतात रस्तोरस्ती उडणाऱ्या पानांचा उल्लेख आहे तो महत्वाचा आहे श्री विद् वानी या झाडाचे हे वैशिष्ट्य नमूद केलेले आहे या

प्रमाणावरून गाथातील अडकोळ हा अकोड किंवा पिस्ता नव्हे, अकोट होय, असे निश्चित होते. त्याला शृंगारवेल असेही वैकल्पिक अभिधान आहे.

अशोक (असोअ ७,४०५ बड्केली २७९, ४०४, ७४८ व वज्जुल ४२२, पैकी वज्जुल याचा अर्थ बोरु किंवा अशोक असा आहे) *Jonesia Asoca, Polyalthia longifolia* श्री टात्वटयाना (Forest Flora Vol I p 457) अशोकाला *Saraca, Linn* ही सहा दिलेला असून त्याची देशी नाव अशोक व जास्त्रद अशा दिलेली आहेत. देशीनाममालेत अकेलि (१७) व बड्केलि (२१२) या देशी शब्दाचा अर्थ अशोक असा दिलेला आहे. श्री आपटे सांगतात (महाराष्ट्र-साहित्य-परिका वर्ष २१ अंक २) ' बड्केलि म्हणजे अशोक असा समज आहे, पण तो योग्य आहे अस दिसत नाही. बड्केलि म्हणजे सकेथर असे असावे. याचे नाव कोणी सकासूर किंवा शकासूर असेही सांगतात ' गायसप्तशत्याला अभिप्रेत असलेल्या बड्केलि म्हणजे अशोकच. शकासुराची पाने तोकडी असतात आणि अशोकाची लाव व अणकुचीदार आणि शोभिवत, फुलली व नाजूक असतात. अशोकाच्या पानाचे सौंदर्य अद्वितीय (क २७९) असते, म्हणूनच सुदरीच्या बोटाना बड्केलि पळवाची उपमा (क ४०४) देण्यात येते. अशी उपमा शकासुराच्या बाबतात समवत नाही. अशोकाचा बाधा उच्च, रेखीव व दबदार असतो तो सर्व ऋतूत भरदार व हिरवागार असतो. त्याची छाया गर्द असते. उन्हाळ्यात त्याला भगवी, नारिंगी पिवळी व लाल फुल येतात. मोममाच्या भरात तो बुडख्यापासून तोंड्यापर्यंत फुलाना उबरलेला असतो. अशोक हे हिंदुस्थानचे वैशिष्ट्य व वनस्पतिदृष्टीचे भूषण आहे. सर विल्यम जोन्स सांगतो, फुललेल्या अशोकाचे मनोहारित्व वनस्पतिदृष्ट्या अद्वितीय आहे. याच्या फुलाच्या दर्शनाने ब्रिया उत्तजित होतात असे अशोकवस्पात सांगितलेले आहे. या स्वरूपसुंदराला दोहद-संवेतानुसार तरुणीचे उत्ताप्रहार सहन करावे लागतात. किंहुना, अशा पादपूजेशिवाय हा शुभ फुलतच नाही ! अशोक एवढा विदग्ध व समयज्ञ की अशा प्रहारानी चिडण्याऐवजी तो बहून येतो, कारण, या तरुणी त्याला पीढा पावण्यास उघुक झालेल्या नसतात, त्या श्रीदेच्या.

भरात उत्तेजित झालेल्या असतात ! अशोकदोहदाला लायक व सज्ज अशा तऱ्हेची कोडेसाठी कधीही फिरकत नाही अशा गद्य आवारातल्या अशोकाना कधी फुलं झालेली आपण पाहिली नाहीत असे त्या भागात ह्यात व्यतीत केलेले वृद्ध सांगतात. प्राचीन व मध्ययुगीन वाङ्मयात व जीवनात अशोकाला महत्त्वाचें स्थान होतें. त्याच्या मोहिनीचा प्रत्यक्ष ऋग्वेदातील ऋचापासून आढळतो अशोकाचें फूल शक्याचें विशेष आवडतें. अशोकाच्या नावाशीं सबद्ध असलेले अनेक उत्सव हिंदू समाज पाळतो. गौतमबुद्धाचा जन्म अशोक वृक्षाखाली झाला अशी आख्यायिका असल्यामुळे बौद्धहि त्याला पवित्र मानीत अशा या सुंदर वृक्षाला आपण अलिकडे पारखे झाली आहोंत, हें मात्र खरें.

आम्र (१९, ९२, ९७, १४३, ३३१, ३९९, ४९९, ५४२, ५४३, ५८५, ५९५, ६६६, ७७७, ८२०, ९९४) *Magnifera Indica* : उल्लेखाच्या सख्येवरून दिसतें की आम्रवृक्ष हा गायकवीचा अत्यंत आवडीचा वृक्ष आहे. साहजिक आहे अशोकाचें अंगा असलेलें बहुतेक सर्व गुण आम्रवृक्षाचे अर्पी आहेत, शिवाय याचे अर्गी असे काहीं गुण आहेत की ते त्याचे अर्गी नाहीत. अशोक हा फक्त शोभिवंत वृक्ष आहे आणि आम्र हा उपयुक्त अशोकाचें सौंदर्य केवळ निसर्गसिद्ध आहे. सहेतुक सवर्धन, समोपन व सानिवेश करून मनुष्यानें आम्राच्या नैसर्गिक गुणाची अभिवृद्धि केलेली आहे अशोकाप्रमाणेंच आम्र हेंही हिंदुस्थानचें वैशिष्ट्य आहे, कारण, हिंदुस्थानात आहे तितकी आम्राईदुमऱ्या कोणत्याही देशात नाही, विशेषतः महाराष्ट्राचें व अपरान्ताचें, कारण, येथें होतो नसा आभा इतरत्र कोठेहि पैदा होत नाही. संस्कृत वाङ्मयात आम्रवृक्षाचे अनेक उल्लेख आढळतात आणि अनेक धार्मिक विधींमध्ये आम्राची पाने व मजिन्या आवश्यक मानली जातात. आम्राच्या मुख्य जाती तीन जंगली राखळ, बागायती इरसाल आणि फलमी जंगलात अवघट जागी असलेल्या झाडावरील आम्राचा मुलानें धरलेला दृष्ट (क ५९५) हा उल्लेख राखळ आम्राचा आहे आणि क ५४३ या गायत्रील उल्लेख इरसाल आम्राचा आयतूतो रसालोडची सद्वाचोऽतिथोरम । या अमर

कोशातील वचनाच्या आधाराने श्री आपटे (म सा प वर्ष २१ अंक २) सांगतात की चूत हा रसाचा आवा आणि सहकार हा कलमी दोन झाडाचा जोड करून झालेला तो सहकार ही कल्पना आकषक आहे पण निराधार आहे कलमी आख्याची पैदास फार उत्तरकालान आहे गाथाकवानी चूत [क्र १७, १४३, ५४२, ५८५, ८२०] व सहकार [क्र ३३१, ७७७, ७७९, १९४] हे शब्द समानार्थी म्हणून वापरलेले आहेत त्यात काही भेदभाव केलेला दिसत नाही आख्याची नवी पालवी तांनूस व सुवासिक असते ती विरहा प्रवाशाना कामदेवाच्या भाल्यासारखी [क्र ५८५] भासते कालि दासाने आम्राङ्कुराची तुलना वसताच्या बाणाशा [ऋतु ६ १] केलेली आहे आख्याच्या मोहोराचा सुगंध गर्द असतो, हगमात त्याचा घमघमाट रानावनात दरवळतो, भ्रमर त्यामुळे उन्मत्त होऊन भ्रमण करतात, कोणी सहकारमजिरी धारण केली तर त्याच्या भोवतीहि, आणि कोकिला रूजन करतात आम्र मजरीच्या दर्शनाने व सुगंधाने स्त्रीपुरुषाच्या अर्गी उन्माद सचारतो, म्हणूनच मदनाच्या पंचबाणात आम्रमजरीला स्थान मिळालेले आहे गाथातील नायक व नायिका अवतस म्हणून सहकारमजिरी धारण करतात पुस्तकालात मधे सुगंधित करण्यासाठी आम्रमजिराचा उपयोग करण्यात येत असे आख्याची कोंवळा पाने व मोहोर कलशात घालून शुभ शकुनासाठी समोर ठेवावयाची प्रथा गाथासप्तशतीच्या रचनामालातही प्रचलित [क्र १४३] होता अजूनही भगलकार्यात त्याची योजना केलेली असते

एरण्ड (२५७) Ricinus Communis एरण्डाचे झाड असते व झुडूपही याची लागवड तेलासाठी व पेंडीसाठी मुख्यत्वेकरून भळई जमीनात करण्यात येते गाथासप्तशतीतील एरण्ड जंगला जातीचा, कुपणालगत यदृच्छया वाढलेला आहे एरण्डाचा व्यावहारिक उपयोग इतका व असा आहे की कोणी कथा आख्यात त्याची योजना करील अशी कल्पनाही होत नाही । नाहा म्हणावयास हितोपदेशात (१ ६९) ' यत्र विद्वज्जनो नास्ति श्लाघ्यस्तनाल्प धीरपि । निरस्तपादये देशे एरण्डोऽपि द्रुमायते ॥ असा तिरस्कार व्यक्त करण्या साठी एरण्डाचा उपयोग केलेला वाढळतो आणि ' उच्च वाढला एरण्ड, तरी

काय होईल इक्षुरण्ड ।' या वाक्प्रचारात पण गाथांशूची दृष्टि अशी दूषित नाही. एरंडाच्या विस्तीर्ण पानाची तुलना कवानें हालिकवधूच्या त्रिशाल स्तनांशी केलेली आहे हाताचा बोट जराचा तळव्याच्या बाजूला बांधविला म्हणजे होतो तसाच एरंडाच्या पानाच्या आकार असल्यामुळे या उपमत्त आवाहनाचीही सूचना आहे अस टावाकार सांगतात ते कसेही असो, एरंडाचा येथील उल्लेख अपूर्ण व अद्वितीय आहे यात शका नाही.

कदम्ब (३७, १७७, ३१४, ५६५, ६३६, ७०६) Anthocephalus, Nauclea purpura, Stepeggyne कदम्ब, कदम, पल्लव, कलव सौंदर्याच्या दृष्टीने कदम्बाचा क्रम अशोकाच्या खालोखाल लागतो अशोकात जसा रक्तारोक्त (मेघदूत २ ११) तसा कदम्बात रक्तकदम्ब (विक्रमोर्वशीय ४ ६०) ही साड हिंदुस्थानांत सर्वत्र आढळतात त्यांची वाढ फार झपाट्याने होते अस्मल कदम्बाचें झाड साठ ते ऐशी फूट उंच वाढतें. मेघाचा पहिली गर्जना ऐकली की कदम्बाना वळ्या येतात आणि पावसाची पहिली सर पडली की त्या फुलू लागतात (मेघदूत १ २५, विक्रमोर्वशीय ४ ३०) श्री आपटे सांगतात (म सा प वर्ष २१ अंक २) “ कदम्बाची फुलें धारीक असून गोटीवजा शाखाप्रारंभ अनेक अशीं उगवतात, एकदर हृदय टाचण्या टाचलेल्या गोटीसारखें दिसतें ’ हुसुमात्र या गाथेची (क १७७) कवियत्री असुलब्धी सांगते, कदम्बाची फुलें कामदेवाच्या गळोलातील गोंळासारखी दिसतात । या फुलाचा रंग नारंगी असतो सफरचंदाएवढ्या गेंदांनीं सारें झाड भरून जातें तेव्हा त्याची शोभा अवर्गनीय असते ताज्या मद्याच्या सुगंधाशी या गेंदाच्या सुगंधाची तुटना झालेली आहे या फुलापासून पूर्वी मयारु काढीत असत ही, मेघ पर्वतावर फुलणाऱ्या चार मुख्य छायावृक्षांत कदम्बाला स्थान आहे कृष्ण लीलाशी याचा निकट संबंध आहे धराराम हा विख्यात मद्यपी त्याच्या आगड्या अत्रावरून त्यात्र हट्टवर असं नाव होत यारून कदम्बाला हलिप्रिय अगदी नाव मिळाले आहे प्रगल्भ ज्ञान्या असता तान्हा मुलाचें संरक्षण व अप्रगल्भ ज्ञान्या त्याचा असता घात करणाऱ्या मातृगौरवीं एंभीचा वस्ती कदम्बावर असते या देवतेचें पूजा व प्रणमन करण्यमाठी कदम्बाच्या त्रिशाली ये जा असते आणि अभिमरणासाठीं संनैसस्थान म्हणूनही कदम्ब पुष्प कामी जनानां

उत्तेजित करतात, म्हणून तो सुसुक्ष्मना कर्ज्य आहे दक्षिण महाराष्ट्रातील कदम्ब या प्राचीन व मध्ययुगीन आणि कदम या अर्वाचान ऐतिहासिक कुलाचा संबंध कदम्ब वृक्षाशी असल्याच दत्तक्या सांगते

कमल *Nelumbium* (*Coeruleum* नील, *Speciosum* आरक्त व धेत, *Loutc*), अरविन्द (५७४) आरक्त वा नील, सूर्यविकासी, शदीवर (८४४) नाल, सूक्ष्म (इन्दोर्ल्स्मीस्तस्या वर वरणीय), उत्पल (१४०, १५०, १७६, ५३४, ७१९) नील (उत्क्रान्त पल मासम्), कदोष्ट (६२२) नील कमल (७८, ११०, २०९, २५६, २६९, ३४३ (आरक्त), ४०५, ४७९, ४९५, ६०४, ६४१, ७२९, ७६७, ८१०, ८२०, ८८०, ९७७, ९८३, ९८४), कमल तनु (९४५), कमलदल (८५८, ९८४), कमल व सूर्य (३४३, ४९५ ६०४, ७४७, ९८३), कुमुद (५६१) शुभ्र, हिवाळ्यात महार, चद्रविकासी (पौ मोदते), कुमुद व चद्र (७४७), कुवलय (५, ३०३) नाल, (कु = फटिल, वलय = वर्तुल कमळाच्या पाकळ्या त्याच्या अक्षावर वाटोळ्या, पायच्याप्रमाणें रचलेल्या असतात, ही रचना हें कमळाचं बाशाट्य तिला अनुलक्षण कु शब्द योजलेला (श्री आपटे म. सा पः वर्ष २१ अंक ३) दिसतो) तामरव (३४३) आरक्त, नलिनी (६१९), पद्मज (१, ६, ३१७), पुण्डरीक (६२४) शुभ्र, नक्षत्रविक्रमी (पंचविंश ब्राह्मण १८ ९ ६), विसना (४ (शुभ्र), ८), विसर्नापत्र (४), मृणाल (३८३, ८४४) सरोद्ध (७२५)

कमलाला आहेत तेवढीं नावे हिंदुस्थानातल्या दुसऱ्या कोणत्याही फुलाला नाहीत साहजिक आहे, कारण कमळाच्या आहेत तेवढ्या जाती दुसऱ्या कोणत्याही फुलाच्या नाहीत कमळाच सारच विलक्षण इतर फुल जमिनीवर उगवणाऱ्या वृक्षवेलावर फुलतात, कमल हे उगवतें पड्कात, पण ते स्वतः पड्कायामून अलिप्त असतें, बोरडे दिसल तरी सरस असत पाण्यावर उमलतें, पण कधीही ओलेत नसतें ! गाथासप्तशतीत कमलाइतके उगव दुसऱ्या कोणत्याही फुलाच्या वाट्याला आलेले नाहीत साहजिक आहे कारण संहितप्रमाणेंच प्राकृत कथाचेंही हे अत्यंत आवडत फूल कमळाच गूळ कधी नष्ट होत नाही, म्हणून हे सृष्टीचे

प्रताक अस प्राचीन भारतीय मानीत, म्हणूनच जगदुत्पत्तिकर्ता ब्रह्मदेव याचे आसन विष्णूच्या नाभिकमलाचे ठाया (क ८१०) ठेवलेलें आहे असल्या गौराणिक गोष्टी भावळ वाटत पण सुमारे दोन हजार वर्षांपूर्वी भूमिगत झालेल्या कमलाच्या बीजाला अलीकडेच एका शास्त्रज्ञानें फुलविल्याचा वृत्तान्त नुक्ताच प्रसिध्द झालेला आहे देवदानवाना समुद्रमंथन केलें तेव्हा लक्ष्मी निघाली, तीही कमलातून म्हणून जेवढा नावे कमलाला तेवढा कमलेला ! म्हणून कमल हे समृद्ध जीवनाचें प्रतीक ब्रह्मदेवाप्रमाण बुध्द व महावीर यांचीही आसन कमलावर आहेत सूर्य, गणपति वगैरे हिंदू देवदेवतांच्या हाती कमल असतें अवलोकितेश्वराला पद्मपाणी अस नाव आहे म्हणून कमल हें पावित्र्याच प्रतीक आरक्त कमल हें लक्ष्मीचें आसन आणि शुभ्र कमल हें सरस्वतीच म्हणून कमल हें सस्कृतीचें प्रतीक प्राचीन व मध्ययुगीन भारतीय शिल्पकृत्यातील कमलाची योजना पाहिली म्हणजे हें पटतें कमलाच्या मुख्य जाती दोन स्थलकमल व जलकमल स्थलकमल म्हणजे वस्त्हार गाथासप्तशतींत याचा उल्लेख नाही जलकमलाच्या जाती दोन सूर्यविकासी व चंद्रविकासी सामान्यत कमल हें सूर्यविकासी व कुसुद हें चंद्रविकासी पुष्परीक हें नक्षत्रविकासी असल्याचें पंचविंशब्राह्मणात सांगितलेलें आहे खरें असो, खोट असो, कल्पना किती रम्य आहे ! अगदी कल्पनेसारखी सरल आहे । वर्णपरतें कमलाच्या जाती चार नील, पीत रक्त, श्वेत पिवळ्या किंवा सुवर्णवर्ण कमलाचा उल्लेख गाथासप्तशतींत आलेला नाही महाराष्ट्राच्या जन्म दारिद्र्याचें हेंही एक प्रमाण । सामान्यत सूर्यविकासी कमलें आरक्त, नील किंवा शुभ्र भरदार असतात आणि चंद्रविकासी कमलें पाढरी व नाजूक अमतात सांगतात की प्रारंभी साराच कमलें शुभ्र होती कामदेवाच्या शरानें विद्ध झालेल्या शक्राच्या रक्ताचे बिंदु ज्वावर पडले तीं आरक्त झालीं । कामशर मुगधित असतात म्हणूनच जणू आरक्त कमलही विशेष मुवांसिक असतात । नीलोत्पलही मुगधी असत हा नालवर्ण त्याला गौरीच्या दृष्टिनेपानें प्राप्त झाला का काय ? नील उत्पन्न मय (क ५३४) व नील कन्दोद्भूत जठ (क ६२२) मुगधित होत कमळाचीं पानें पांढळीं असतात व त्यांना पांढळीसारख्या कम असतात या पानांच्या फागळ्यामध्य हृवसाठीं पोकळीं अमते. म्हणून तीं पुष्पळ वचन तोडून धरू शकतात कार्मीरात या

सरोवरांत कमळार्चा पानें एवढी मोठीं होतात आणि तीं इतकी दाट असतात की त्याच्या सपाटीवरून पाणकोबऱ्या या तीरापासून त्या तीरापर्यंत खुशाल वावरत असतात. कमल हें जसे सौंदर्याचें प्रतीक तसे कमलदल हें कोमलतेचें प्रतीक. कमळाच्या देठात हवेकरिता पोकळी व पाण्याकरितां वाहिन्या असतात. दाढा पाण्यावाहेर काढला की त्यातील पाणी छिरपून जातें व तो लंगोलंग सुकून जातो (क. ३८३). कमळाच्या तळ्याच्या निळ्या पृष्ठभागावर पहाटे तरंगणाऱ्या धुक्याच्या तवगानून हिरव्यागार पानांमधून उमलतें मुल उचलणारी कमळाची हेरेदार कळी पाहिली म्हणजे वाटतें कीं दूरवरच्या निळ्या डोंगरावरल्या गर्द झाडीच्या झुपऱ्यातून जणू मानवी भाकिमावाचें प्रतीक अशा मंदिराच्या शुभ्र शिखराचे दर्शन होत आहे ! थोड्या वेळानंतर फुलाचे रंग स्पष्ट होतात. पाण्याच्या तरंगाबरोबर डोलणारी भरदार पण सुकुमार आणि टबटबीत व पुरुरी कमळें पाहिलां म्हणजे वाटतें कीं या कोणी जल वा पाताल देवता, नागकन्या वा अप्सरा आम्हा मर्त्यांना मोहिनी घालायला आलेल्या असून आवाहन करीत आहेत ! डेरा घेऊन पाण्याच्या किंवा परडी घेऊन फुलाच्या निगीसानें, पण वस्तुतः संकेतासाठी, तळ्याच्या पाळीं अवेळीं घुटमळणाऱ्या प्रामतऱ्या तळागांतील कमळाच्या सौंदर्याने स्तिमित होतात आणि त्यांचीं नजर कशी चुकवावयाची या विचारानें विस्मित होतात. वाटतें, कमळाच्या विकासाचा सूर्यचंद्रांशी असलेला संबंध विचारात घेऊन त्या आपल्या संकेताची वेळ ठरवीत असल्यात !

करंजः—(१२१, १६७, ५५३) *Pongamia Glabra* : हें मध्यम आकाराचे रानझाड आहे. ही झाडे छायेसाठी रस्त्याच्या कडांवर आणि जमीनीला धर रहावा म्हणून शेतांच्या बांधानर किंवा नदीकाठी लावतात. समुद्रकिनार्यालगतही ही झाडे पुष्कळच असतात. ते ते जुलईपर्यंत करंजाला फुलें येतात. करंजाच्या काव्याचा उपयोग दंतघावनामाठी (क. ५५३) करण्यांत येत असे. हा उपाय अष्टाग-द्वय्यांत (सूत्रस्थान : अ. २०१) प्रशंसिलेला आहे विशेषतः नदीकाठच्या करंजाची छाया सर्व ऋतूंत गर्द व गार असल्यामुळे आणि त्याच्या फात्या खालवर खोंबत्या अमृत्यामुळे स्वेरिणीना हें संकेतस्थान दिवसां उजेडी विशेष मोयीचे वाटत असे. करंजाचे व्यावहारिक

उपयोगही अनेक आहेत त्याच्या बियांचे तेल निघते व उरल्या भुसकट्यापासून पेंड पैदा होते डॉ. एडवर्ड जॉन बोरिंग सांगतो की देशी वैद्यकात या तेलाला फार महत्त्वाचे स्थान (Pharmacopœia of India p 79) आहे करञ्जक्षार उद्भिज-सृष्टीच्या मातेचा निवास असतो सतनाच्या प्राप्तीसाठी व रक्षणासाठी (Sexual Life in Ancient India Dr. Meyer Vol II p 560) ब्रिया या देवतेचे पूजन करतात ही सद्य स्वैरिणीना मोठी सोयीची वाटे त्याच्या रहदारीमुळ मोठ्ठ धार्मिकाची करजाभोंवतीं लुडवुड असे ।

कवठ—(५७९, ५४१) *Feronia Elephantum* कवठाचा झाड दक्षिणेत व गुजराथेत फार झाड काटेरी असते कवठाचे कवठकठीण असते आणि पिकलेल्या फळाचा वास उग्र असतो कमळाचा मद सुगंध व मार्दव आणि कवठाचा गर्द दर्प व सरसरीत त्वचा याची तुलना करताना कवीन सुसंस्कृत व उत्तम आणि प्रामीग व अधम नायिकामधील भेद व्यक्त केला आहे, आणि त्यामधील फरक रसिकाला अतर्ज्ञानाने व असिकाला अनुभवान प्रत्ययात येतो असे सूचित केले आहे

काश —(४३४) *Saccharum Spontaneum* काश म्हणजे कांसे गवत सर्द व सलल मित्रा खोल व काळ्या जमिनीत अगर नदीकाठी ते उगवते ते हरळीसारखे जिवट असते तराईच्या पाणथळ जमिनी भरून काढण्यासाठी आर्यांनी हिमालयाच्या पायथ्याशी या गवताची लागवड केली असे उल्लेख आढळतात याच्या फुलाना चामरपुष्प म्हणतात ती पाडरी असतात पावगायानंतर लगेच ती फुलू लागतात या फुलेरी गवताचे दांडे दीड दोन पुरष उंच वाढतात आणि त्याचे तुरे हातभर उंचीचे असतात त्यावरून वान्याचा लंकेर वाटू लागली की दूरवरून व उच्चवरून पहाणाराला नदीच्या स्वच्छपळत्या पाण्यासारखा शोभा दिगते हिंदी वाङ्मयात ही उपमा प्रसिद्ध (Commercial Products of India Watt p १७) आहे गंधा मत्तगतीत उल्लेखित काशपुष्प नुन्यासारखी नगातीत असे वाटते पाव

साळ्याचे अलेरीम साळावर उगवणाऱ्या दुधाणीच्या सूक्ष्म व शुभ्र गवती फुलाचा तर हा उल्लेख नसेल ?

कुटज — (५३९) *Jasminum sambac* इलायुध सांगतो, कुटज म्हणजे गिरेमल्लिमा शब्दार्णव व अनुनव गीर्वाण काशात कुटज असे अर्थ दिलेले आहेत हे एक बोंगरी शुद्ध आहे. फुल पावसाच्या आरंभी फुलतात ती रंगाने पाढरी, सुवासिक व घाटाने कण्ठेरीसारखी असतात. यक्षाने आयाढात मेघाची पूजा कुटज पुष्पानी केची असा उल्लेख मेघदूतात (१४) आढळतो, कोंकणातले लोक मात्र या फुलाची भाजी करतात. याच्या खोळात अवाएवढ्या बिया असतात त्यांना इदज्ज म्हणतात. गुजराथेत हे झुडूप याच नावाने ओळखले जाते.

कुड (४९६, ५९०) *Jasminum hirsutum—pubescens* कुन्दाचा बेल चमेलीसारखा असतो आणि फूल रानमागरीसारखे त्याहून मिश्रित लावट असते त्याचा घास उग्र असतो माळती व मोगरी याच्या मानाने कुड अगदीच सुमार घाटतो कालिदास कुन्दाच्या सौंदर्याचा निर्देश करतो, पण त्याच्या गजावद्द (ऋतुसंहार १, २३) शब्दही फाडीत नाही असतात या फुलांना भर असतो असे वनौपधि गुणादशांत सांगितले आहे कभियत्रि मृगाङ्गुली (क ४९९) मान सांगते की विशिरात गधरहित कुन्दाची वृद्धि होते गध्वप्रातात फेब्रुवारी, मार्च व एप्रिल या महिन्यात कुन्दाला फुलें येतात (Descriptive Botanical List of C. P. Witt p 143) आणि कोंकणात डिसेंबर, जानेवारी व फेब्रुवारी या महिन्यात (Forest Flora Talbot Vol II, p 189) येतात या आधारावरून या गायेची लेपिसा कोंकण भागातली असावी असे अनुमान करण्यास प्रत्येक दिसत नाही.

फुरवक (५२९९) *Baleria* (*Buxiflora*, *Longiflora*, *montana*, *Prionitis* वीरे फुरवक म्हणजे कोराटा बुन्नी कोराटी दक्षिणेत सर्वत्र आढळते कोंकणात व घाटनाथ्यावर हे झुडूप सर्व मोठे होते (Forest Flora II 335)

कोरादीला गुलाबी, निळी, पांढरी, भगवीं फुलें येतात. कोरांटीचें सर्वांग काटेरी असतें. मेघदूतांत यक्षाच्या यागेत माधवाच्या मण्डपाभांवतीं कुरवकाचे कुंपण (१ : ७५) आहे. कोरांटीचीं फुले वसतांत चहरतात. रंगीवेरगी व शोभिर्बत असलीं तरी तीं गंधहीन असतात; मात्र खुडयानंतर तीं लवकर कोमेजत नाहींत; म्हणून वेणीत माळण्यासाठीं खियांना तीं फार आवडतात. अल्कॅतल्या खिया कुरवकाचीं फुले वेणीत गुंफीत (मेघः १.१६). इतकी ही आवड प्राचान आहे. दोहद संकेतानुसार ही फुले लक्षण खियांनां फुलवावयांनां अमतात. ऋतुसंज्ञासत (६ : १८) कालिदास सांगतो:

कांतामुल्युतिजुषामपिबोद्गताना
शोभा परा कुरवकद्रुममंजरीणाम् ।
दृष्ट्वा प्रिये सद्वदस्य भवेन्न कस्य
कंदर्पबाणपतनव्यथितं हि चेतः ॥

हें वचन उभूत करून श्री. आपटे सांगतात (म. सा. पः वर्ष २१ अंक २) : “ कोराटीचे फूल पंचप्रदेसी असतें. त्याच्या पावळ्या अंशतः जुळलेल्या असतात. शेवटच्या सुद्य भाग नीट उमळल्यावर ओठासारखा दिसतो. फुलाच्या मध्यावरचे केसर ओंठालगतच्या दांतासारखे दिसतात याच फलनेन शान्नज्ञही या फुलाला ‘ ओष्ठपुष्प ’ म्हणतात ” पुष्पांनाही हे फूल आवडतें याचें हेंच तर कारण नसेल ? ऋ. ६ या गाथेंतील कुरवक होसेने लावलेला आहे. या गाथेंत कुरवक-दोहद सूचित आहे. लाडक्या पण काटेरी झाडाल फुलें यावीत म्हणून प्रियेन त्याला आलिंगन यावें, ही प्रियकराची इच्छा किती निर्दय आहे !

कुसुमः (१४५, ३१२, ५४५) *Carthamus tinctorius*;
Sapindaceae - *Schleichera triuga* कुसुम्बाच्या जंगली वृक्ष खुजट व काटेरी असतो आणि डोंगराएवढें काटेरी झुडूपही असतें, मैदानी वृक्ष साठ ते सत्तर फूट उंच वाढतो. हा वृक्ष मूळच्या चीन व जपान (*Commercial Products of India* Watt. P. 979) देशातला. तेथें त्याची लागवड

तेलासाठी करतात येथून त्याची आयात उत्तर हिंदुस्थानात झाली असावा त्याच्या पानापासून काळसर रंग तयार होतो आणि बियापासून तेल निघते. क. ३९६ या गायत्रील कुसुम्भ हा वृक्ष आहे आणि तो काटरी आहे ह त्यातील वर्णनावरून स्पष्ट दिसते कुसुम्भाचें झडप आपले शेतकरी करडई या नावाने ओळखतात याचें फल रंगानें तांबूस पिवळ व आकाराने झेंडूएवढें असते त्यात केशरासारखे तंतु असतात वाळविलेल्या फुलापासून कापड रंगविण्यासाठी कुसुंबी रंग तयार करतात आणि बियापासून तेल वाडतात मध्यप्रांतात रायपूर, छिंदवाडा भागात आणि मुंबई प्रांतात रोडा व कर्नाटक भागात करडईची लागवड मुख्यत रंगासाठी करण्यात येते, आणि पुणे, जगर, सातारा, बेळगाव, विजापूर व धारवाड या जिल्ह्यात तेलाकरिता कुसुम्भपुष्पें या गायेंत (क. १४५) फुलाचा आणि कुचुकी या गायेंत (क. ५४५) कुसुंबी रंगाचा उल्लेख आहे कुसुम्भाच्या वृक्षाचा उल्लेख वालिदासानें (ऋतुसंहार. ६.४) व जगन्नाथ पण्डितानेंहा केलेला आहे कार्तिकी पौर्णिमेच्या रथोत्सवासाठी प्राचीन भारतीय स्त्रिया आपली तल्लम वस्त्रें या रंगात रंगवून घेत असत (Cultural History of India Chandra Chakrabarty p 864) गायसप्तशतीतील कुसुम्बाचा रजपूत कुसुम्बाशी चांदीही खवष नाही कुसुम्बाचा रंग कुसुंबी असतो, मात्र तो अफूच्या बोंडाचा मादक अर्क असतो

केतकी (५७९) Pandanus Odoratissimus केवडा पाणथळ जागेंत उगवतो त्याची लावच लांब व दाट बेटे असतात कोंकणात केवड्यांचां कुपणें असतात यांत पांढरा व पिवळा, अशा दोन जाती असतात पादव्या जातीला केतक म्हणतात व पिवळ्या जातीला केतकी केतकाचा भर थावणात आणि केतकीचा माघ कालगुनात, श्री आपटे सांगतात (म. सा प वर्ष २१ अंक २) केतकीत नर व मादी फुले वेगवेगळ्या झाडावर येतात, नर फुलाचा सुगंध विरीप असतो केवड्याच्या तुऱ्यामोवतीं हिरवी काटेरी पाती असते तुऱ्याच्या पोटातल्या साजिजात परागचे शुद्ध असतात केवडा उमलला म्हणजे वाऱ्याच्या झुळकीवरवीर हे पराग इतस्तंत उडतात केवड्याचा सुगंध गर्द व मस्त वासतो केतकीच्या वनात नाणाची वस्ती असते, अशी समजूत आहे

कोसम्ब (१९) 'कोशाम्रो वृक्षविशेष' असे गायसप्तशतीचा एक टीकाकार (Weber, p 9) सांगतो कोशाम म्हणजे कुसुम्भ आणि कोशाम म्हणजे लाल रान आता अस निष्पटरत्नाकरात (भाग १, पृष्ठ ८२, सांगितलें आहे श्री. पदे यानीं कोशाम्राची ओळख कोशिवाशी पटविलेली आहे (वनौषधि गुणादर्श भाग २, पृष्ठ ७०) ते सांगतात, ही झाडें वॉंगराळ प्रदेशात होतात, विशेषत वॉंगणात महाराष्ट्र शब्दकोशात कोशिवाची व्युत्पत्ति दिलेली आहे, ती अशी स कोशी + आम्र, कोशाम्र, प्रा कोसव मराठी कोशी + आवा सुलभ विध्वकोशात सांगितलें आहे कीं हें लाटेचें झाड आहे. याच्या पियाच तेल निषतें जमली लोक याची फळें खाण्याकरिता गोळा करतात याच्या कोंवळ्या पायावर लाटेचे किडे पोसतात क १९ या गाथेंत उढारलेल्या यासराचा वर्ण वर्णन करण्यासाठी कोशाम्राच्या कोंवळ्या कोंवाची उपमा दिलेली आहे हजलेल्या आम्रभोशातून निघालेल्या कोंवळ्या पानाचा रंग असाच तावडा असतो मापातरात मी हाच अर्थ स्वीकारलेला आहे कौकम, राताम्या (Guttiferae Indica) या डौलदार व शेलाच्या वृक्षाशी ही कोसम्बाची ओळख पटावें शक्य आहे याची पान कोंवळी असताना लाल असतात (Forest Flora I 90)

खाजरी (५३२) Cowhage, Cowitch, Mucuna prurius मूळ शब्द कश्कच्छु = कपिकच्छु असा आहे गगाधरानें प्रातशब्द शूरशिवि दिलेला आहे निष्पटरत्नाकरात कुहिली आणि वनस्पतिगुणादर्शात कुहिरा = मर्कटि भृंगया पाळस मुरू झाला कीं हीं रोपे रानात उगवतात, पुढें त्याचे वेल मोठे होऊन शाडावर किंवा कुपणावर चढतात बेलीस पानाच्या बाजूस लाव देठ फुटून त्यास फुलाचा तुरा येतो एसा तुर्यात वास पचवीस फुलें असतात या फुलाना बोटाएवढे शेंगाचे घास लागतात दर घोसात पाच ते दहा शगा असतात शगावर काटे असतात ते अगाला लागले कीं आग होते, जागा मुचत मडेमुहरीच्या शगाची भाजी करतात राजमोल्ती-धूमपुष्पा हा शुद्धे पायमाळ्यात उगवतात त्याचे पानांवर कुमें असतात तीं अगाला लागला तर आग होते गायबवाला कुहिराच अभिप्रत आहे हें गायतोड व वनस्पताच्या वर्णनावरून स्पष्ट दिसत

गुज (३१०) *Abrus precatorius* गुजेचे झुडूप असतें आणि वेल्हि असतो गुजा तीन रंगाच्या असतात लाल व शुभ्र गुजाचा डोळा काळाभोर व फूल गुलारा असतें. काळ्या गुजेचा डोळा पांढरा व फूल शुभ्र असतें, लाल गुजा (रति = १ ७५ ग्रेन) वजनासाठी वापरतात गुजा विपारी असतात त्यांच्या चूर्णाच्या सूक्ष्म सुवा करतात त्या शरीरात टोंचल्या म्हणजे मनुष्य भिंवा जनावरही दगावतें ह्याची प्रतिक्रिया सर्पविपासारली असते जंगली जमाती गुजाच्या माळा गळ्यात घाळतात, गायामत्तशर्ताच्या काळात घालात होते, आजही घाळतात मज्जक रगान्या आकर्षणामुळे त्यांना मोत्याची काय किंमत? शिवाय मोती त्यांना निसर्गत प्राप्त होण्यासारली नसतातही

चन्दन (२८८, ८८५, ९२०) *Sandal Santalum album* चन्दनाची झाडे मुख्यत्वरून हिंदुस्थानात, त्यातल्यात्यात विशेषकरून नाशिकच्या दक्षिणेचा महाराष्ट्राचा वृष्णप्रस्तरप्रदेश, वर्नाटक, म्हसूर व कूर्ग या भागात आढळतात नीलाग्रावर प्रचण्ड चन्दनाचा जंगलें आहेत, म्हणूनच प्राचीन वाङ्मयात मलयगिरी व चन्दन यांचें साद्वचर्य आढळतें हिंदुस्थानातून चन्दनाची निर्यात प्राचीन काळापासून, मोठ्या प्रमाणावर होत आहे युरोपात उत्कृष्ट चन्दन चानमधून येत असे प्राचीन उल्लेख आढळतात वस्तुतः तें चन्दन हिंदुस्थानातलें असे व येथेच तें जहाजांवर बद्धविण्यात येत असे, त्याची वाहतुक चिनी जहाजातून होत असे म्हणून हा प्रवाद सुरू झाला (*Commercial Products of India Watt, p 976*) खुप्रीच्या मार्गानेहि गांधार प्रांतातून हिंदी चन्दनाची निर्यात हात असे असें सर ओरेल स्टेनयाना (*Ancient Khotan pp 447, 452*) मिळविले आहे चन्दन व लिंबू याची जात एवंच गुणदाय वेगळ चन्दनाचें झाड उंच व सडपातळ असतें व त्याच्या फाया अवनतमुली असतात हिंदुस्थानात देवगुजसाठी आणि उन्हाळ्यात व विरहात शीतलतेसाठी चन्दनाचे गंध अगाला लावीत, असे अनेक उत्रेण प्राचीन वाङ्मयात आढळतात बायामत्तशर्तातही असा उल्लेख (क २८८) आहे मध्ययुगाने वाळ्मयातील विरहसतापशमनार्थ होणारे चन्दनाच्या योजनेचे उल्लेख काल्यानेक व साकेतिक वाटतात चन्दनाच्या स्वाभोगी लोटलेल्या लतेत सर्गाचे आश्रयस्थान असतें हा संकेत ' भुजग '

(क्र ९००) या गायत आढळतो ' निलाजरी ' (क्र ८८५) या गायतील ओंढका चन्दनाचा असावा पूजेसाठी उगाळलेल चन्दन आता आपण थाळात किंवा बचोळ्यात ठेवतो. गायथाळात ते शस्यशुक्रांत ठेवण्यात येत असावे असे ' मङ्गल ' (क्र १) या गायतील उल्लेखावरून दिसत

जाम्बूळ — (१८०, १८१ ५३१) Black plum *Eugenia Caryophylla* a, *Jambolana* हिंदुस्थानात जामळाचे वृक्ष सर्वत्र आढळतात प्राचीन भारतीयांनी भूपृष्ठाची वाटणी सात महाद्वीपात केली होती जम्बुद्वीप हा त्यातील आय व धेंद्रवती पुराणांनुसार भरतपंड जम्बुद्वीपात आहे, जम्बुद्वीप म्हणजेच भरतपंड असे चोद मानतात हिंदुस्थानच्या पाच विभागांपैकी जम्बुद्वीप हा एक भाग मान आहे असे जेन मानतात मेघ पर्वताच्या दक्षिणेस व निपथ पर्वताच्या उत्तरेस सुदर्शन नावाचा एक प्रचंड जम्बुद्वीप असून त्यावरूनच ' जम्बुद्वीप ' हे नाव सिद्ध झाले आहे अस पुराणांचे विधान आहे (*Cultural History from the Vayu-Purana Patil p 305*) नर्मदा नदी जम्बुवनातून वाहते आणि परिणत जम्बूफलासुद्धे दशार्ण देशाची काति श्यामल भासते असे कालिदास (मेघ १२१) सांगतो जामळाचा वृक्ष फार मोठा वाढतो रानजामळ बारीक व जामुळकी असतात आणि रायजामळ मोठी व फळाभोर, भुग्यासारखी (क्र ५३१) पावसाळ्याच्या सुरुवातीस जामळें परिपक्व होतात जामळाच्या झाडात पाणी शुद्ध करण्याचा गुण आहे जामळाचा शिरका औषधि आहे गोव्याखडे जामळाचे रुचकर मद्य तयार करतात ' उच्छिष्टप्रहण ' या गायत (क्र १८९) जामळाच्या उटण्याचा उल्लेख आहे हे उटणें जामळाच्या रसाचे, कढवून केलेल असावे, असे वाटते हा कपाम प्रयोग मला उपलब्ध झाला नाही रतिरहस्यांत (१५ ८५) गात्रगध्दुरीवरणोपाय दिलेला आहे

कुकुमकुसुमजम्बूदल्लोघैरुर्ध्वतन च समभागी ।

हरति निदाधे विहित धर्मादिजदेहदोर्गन्धम् ॥

कुकुमाचा (अर्जुन) फुल आणि जामळाची व लोघ्राचा पाने यांचे चूर्ण समभाग घेऊन त्याचे उटणें अगारा लावतें अथवा घामामुळें येणारी दुर्गंधे नष्ट

होते घाम फार येक नये म्हणून अन्वेषाचें अगलित फल व जाभूळ समभाग वाढून उष्णवालीं अगास लावावें, असा उपाय अनवरदात (७४६) सांगितलेला आहे. जाभळाची वीं अगाल्य लावली असता घामोळ्या नाहींसा होतात व अग स्वच्छ होत असें वनोपधि गुणादर्शनात सांगितलें आहे जाभळाचे हे गुण फार प्राचीन काळापासून आपल्याला माहीत आहेत अस वरील गायेंवरून दिसतें

ताल (१९८) Palmyra ताल म्हणजे ताड हीं झाडे डंगरावर व रानात आपोआप वाढतात आपल्याम्हील ताडाचा सोट चाळीस ते पन्नास हात सरळ वाटतो सिंहलद्वीपातले सोट चमर सवाय हात उंच वाढतात. ताडाचीं पानें दुधात उमळून वाळवतात व तीं सुकल्यावर नाट कापून त्याचा उपयोग लिहावयामाठा करतात हिंदुस्थानात जें काहीं प्राचीन वाङ्मय उपलब्ध झालें आहे तें ताडपत्रावरच कोरून लिहिलेलें आहे ताडाची पिशलेलीं फळ पिक्लींयमक सोनेरी असतात, निबर झाल्यावर तीं धाळी पडतात एकेका ताडफळात तीन ताडगोळे असतात. रोंवळ्या ताडगोळ्याचा गर लोण्यासारखा मृदु व दृढ आणि सहाळ्यासारखा चवदार असतो त्यातलें पाणी भाचमनाइतकेंच असलें तरी फार मधुर असतें रामायणात सीनेच्या स्तनाचीं ताडगोळ्याशीं तुलना केलेली आहे ! ताडापासून ताडी निघते ताजी ताडी मधुर व माफक मादक असते, भावलेली ताडी कटुक असते ताडाचीं झाडे मूळचीं मध्य पश्चिम आशियातली, असीरिया व बाबिलोन देशातली ताडी हें अशुराचे (Assyrians) आवडतें पेय, मात्र मुराच्या पुरस्कारामुळे तिला मुरा हें नांव प्राप्त झालें ! उज्जयिनीनजीक प्रद्योत राजाचें ताड्डुमाचें सोनेरी वन होतें, अस मेघदूतात (१३३) सांगितलें आहे राजांनै, हें वन तडगोळ्यासाठीं लावलेलें नव्हत गायसप्तशतीत तालमद्याचा उल्लेख नाहीं तालवृक्षाचा आहे ताडाचे कोंब फुलामारचे नाजूक व सुंदर असतात

दार (१०१) दारु म्हणजे देवदार किंवा ओडका रघुवंशात व कुमारसंभवात देवदाराचे अनेक उल्लेख आलेले आहे हीं झाडे मुख्यत्वरून हिमालयाच्या उतारावर वाडतात महाराष्ट्रात देवदार नादात 'अस्विर द्रव्य' (क १०५) या गायेंतील ओडका देवदाराचा नाहीं, मामुली आहे

नवमालिका (२८१) *Jasminum*:—नवमालिका म्हणजे नव-
मल्लिका. मोगरा, धेलमोगरी नवमालिका हीच ससदला असं अमरकोशाचे
काही टीकाकार सांगतात. एकेरी मोगन्याला [मोतिया] पांच पाकळ्या
असतात; वटमोगन्याला पाकळ्यांचे थर असतात. मोगन्याला कामदेवाच्या
पंचबागांत स्थान मिळालेले आहे. मोगरीचं फूल देसणे व भरदार असतं,
त्याचा सुगंध गर्द व मासल [क्र. २८१] असतो सदस फुलांच्या माळेंत
शुंकलं तरी तें आद्वितीय दिसतें, इतरांना हताश करतें !

निंब (३०, २४८, ८७२) *Margosa; Melia Azadirachta*:—ही झाडें
हिंदुस्थानांत सर्वत्र वाढतात; विशेषतः महाराष्ट्र व कर्नाटकाच्या जंगलात. झाडें
४० ते ५० फूट उंच असतात. याची पाने कात्रीदार असतात; पांढरीं, चारोंक
फुलें व निंबळीं धमक फळे येतात. फळाना विषोषी म्हणतात. ही फळे फक्त
सर्वभक्षक फावळे [क्र. २४८] खातात. निंबामुळे आजूबाजूची जागा निरोगी
होते. त्याची छाया दाट असते. जुनट निंबाला चन्दनासारखा वास येतो. हा
वृक्ष एवढा जिवट असतो की तोटला तरी पुन्हा आपोआप वाढतो. निंब
सर्वरोगपरिहारकारक असल्यामुळे वैद्य त्याला घटपतड म्हणतात. पिंपळ व
लिंब याची मैत्री असते. जेथे एक तेथे बहुधा दुसरा असतोच. वनौषधि गुणादर्श-
फतें सांगतात की लिंब कडू असल्यामुळे त्याचा बीड लागत नाही मात्र ३० या
गायेंत लिंबावराल किज्यावा उल्लेख आढळतो आरसिक अधमतेची व अहंकारी
तिरस्काराची परिसीमा व्यक्त करण्यापाठी हा प्रयोग केलेला असावा.

पलाश (३०८, ३११, ५८८, ७७५) *Butea Frondosa*:—पलाश
किंवा विशुक्र [क्र. ६८८] म्हणजे पळस. ही झाडें हिंदुस्थानात सर्वत्र आढळतात;
जंगलात व मैदानातही. जमीन किताही निरस असली तरी तेथे पळस रुजतो
व वाढतो वैदिक वाङ्मयापासून पळसाचे उल्लेख आढळतात. धार्मिक व
याज्ञिक विधीमध्ये पळसाच्या समिधा असताना पळसाला वसतात वोंळी
पालवी फुटते ही पाने मुपमाच्या बानासारखी लालसर [क्र. ७७५]
असतात 'पळसाला पानें तीन' अशी म्हण आहे ही पाने प्रज्ञा, विष्णु व महेश
याची प्रतीकें आहेत. पळसाचीं फुल लाल नारंगी असतात. ती पोपटाच्या

चोंचीसारणीं दिसतात, म्हणून पोपटाला विशुद्ध हें वैकल्पिक नाव आहे [चिचिन्शुक इव शुननुडसदृशपुष्पत्वात्तमात्र] फुल दिसतात सुंदर, पण त्यांना वास नसतो. चिचिन् पाढऱ्या फुलाचाहा पळत दिसतो. पळसाच्या फुलाचा बहर वसतात मार्च एप्रिल या महिन्यात असतो. पाश्चिमात्याना पळसाला जंगलाची ज्वाळा (Flame of the forest) अशा संज्ञा दिलेला आढळते. एकाद्या जंगलात पळस पुष्पळ असले व ते उन्हाळ्यात फुलले म्हणजे रानाला जगू वणवा लागला आहे असं बघते. जंगलात वणवा पेटला होता, बिचान्या दारणाळा मात्र बाटल की पळसाचें रान फुलले [क्र ५८८] आहे ! पळसाच्या फुलापासून पिंजळा धमक रंग तयार होतो. मात्र तो कच्चा असतो, म्हणूनच हा रंग उत्सवप्रसंगा, विशेषत वामदेवाच्या उत्सवात, एकमेवाच्या अंगावर उडविण्यासाठी वापरण्यात येत असे. पळसाच्या लाटेपासून तयार केलेलें रंगीत रोंगण प्राचीन भारतातील स्त्रिया नखलेपन [Nail polish] म्हणून वापरीत असत [Cultural History of India Chakraborty p 362] पळस शुभ समजतात, पतिव्रती जातींना कपूच्या रथाच्या खावाना पळसाच्या रथाचा वायण्याचा तारवाज होता [Racial History of India Chakraborty p, 82], आणि अशुभही, क्र ३०८ या गायत वीरसुखसदृश फुलानी डवर-लेल्या पळसाची तुलना समर्पकपर्ण बौद्ध भिक्षुसंघाशी केलेली आहे. प्रवासाला निघतसमया बाद भिक्षूचें दर्शन अशुभ होय, असं टीकारार सांगतात, पण ही समजूत गायामालीन की टीकाकालीन हें समजण्यास साधन नाही.

पाटल — (१४, ४६८, ४६९, ६१९) *Bignonia Suaveolens* प्रस्तावनेसाठी पाटल वृक्षाबद्दल माहिती मिळवीत असता दिसून आले की अवाचीन आधारप्रयात ही संज्ञा फार ढिलीईने वापरण्यात येते. प्राकृत व संस्कृत वाङ्मयात पाटल वृक्षाचे अनेक उल्लेख आढळतात. त्या काळाने वाणता वृक्ष निश्चितपण आभप्रत होता. हे समजण्यास साधन नाही. डा विल्यम रॉसमयर (Botanical Observations on Select Indian Plants p 182) यांनी पाटलीचा प्रचालत नांव दिली आहे. संस्कृत-अमोषा, श्री स्थानश्रुत, प्राकृत—पारला, पारलि, पारूल वगैर्या भाषा अभिध न (संपादक

श्रीशानंदमोहन दास) या कोशात पाटल्याच्या अर्थ पुत्रागपुत्र पाटला म्हणजे पारुल, गाल = पुष्पवृक्षविशेष, पाटलि म्हणजे पारुलगाछ Bignonia Suaveolens, याच्या जाति दोन-थेत व पीत असा दिलेला आहे श्री एडवर्ड वाल्फर याच्या Cyclopaedia of India and of Eastern and Southern Asia या कोशात सर्व्ज पाहिला असता दिसते की Bignonia या सदरात विशिष्ट वनस्पतिवर्गातील वृक्षांच्या सात जातींचा हिंदी मराठी नावांमद तपशील दिलेला आहे (पैकी ज्या मराठी नावाचा तपशील हातीं अवलेंवला कोशात आढळला नाही त्यावर फुली केरी आहे) त्यापैकी सहा जाती आपल्याकडे आढळतात, त्या अशा (१) हिंदी-Padal, Sammi मराठी-XKeersel x Tuatula ही झाडे दक्षिणत गोदाकाठी आणि सडाळा व पारघाटात मुख्यत्क आहेत वृक्ष पवित्र मानतात उन्हाळ्यात व पावसाळ्यात सुवासिक फुल येतात (२) हिंदी Mulin, Sorl, मराठी Tetoo (निघटरलाकरात टेंदू = लोध्र या कोंकणी झाडाचा उल्लेख आहे) ही झाडे मुंबई इलाख्यात घाटापली आढळतात पावसाळ्याच्या सुरुवातीस फुलें येतात (३) मराठी XWurras ही झाडे कोंकणातील बोंगराळ भागात, घारापुरी वेडांत व पाच्छापूरच्या जंगलात आढळतात उन्हाळ्याच्या सुरुवातीस सुंदर फुलें येतात (४) Bignonia Suaveolens बंगाली-पारुल, हिंदी Sammi मराठी Parul संस्कृत-वालागर, कृष्णवृक्ष पाटलि निघटरलाकरात कृष्णवृक्षाचा अर्थ लोध्र असा दिलेला Descriptive Botanical List मध्ये Stereospermum च्या Chelonoideस या जातीला पिंबळसर लाल Suaveolens या जातीला बिरमिजी व Xylocarpum या जातीला पिंबळसर पाढरी फुलें येतात असें सांगितलेले आहे आणि सर्व जातींनी पदल पदर, परळ हे मराठी प्रतिशब्द दिलेले आहेत हीं झाडे सद्याद्राच्या घाटावर बाडतात विशेषत कानडा जिल्ह्यात या झाडाची उची सुमार चारा फूट असते व बुण्याचा परीथ सुमारे दाड फूट असतो याच्या फाया जमानीपासून चारा फुटावर असतात याला मोठा बिरमिजी फुलें येतात (५) हिंदी-Bohira Reora मराठी Rukt Reora (रक्तरोडा, रोहडा, रोहिडा) हे झाड विशेषत खान्देशमध्ये बागलाणात

आडळतें. फुले मोठी, नारिंगी, निर्गंध असतात (१) मराठी-Khurseng (महाराष्ट्र शब्दकोशात सुरक्षिण-शिखाचा उल्लेख आहे) आता निषंदरत्नाकरातील अर्थ देतो : पाटल = पुष्पाग, सुरपुष्पाग = सुरगी, साठी प्रातात उडी या नावाने प्रसिद्ध, पाटला = पाडळ, विन्हई, ताम्रपुष्पी, रक्तपाडळ, रक्तगोत्र. पाटलिना = रक्तकण्ठेर वनोपधिगुणादर्शकतं सांगतात (भाग ४ पृ ७०) : “ हे झाड फार दुर्मिळ आहे धारवाड जिल्ह्यात तिरटी येथे पाटलीचे झाड आहे हे झाड लाकल्यापासून चास सदा-सात वर्षांनी फुलं येऊ लागतात हे फूल फार सुकुमार असून सुवासिक आहे. हे छापी रंगाने अमरें पारिजातप्रमाणे द्वाद पलं येतात ” धी आपटे सांगतात, (म. सा प, वर्ष २१ अक, २) पाटलाला अनेकदली पाने व तुतारीच्या आकाराची फुलं येतात वनोपधिगुणादर्शकतं पाडळाची माहिती दिलेली आहे. पाटलि, पाटला, मोघा, मधुवृत्ति, फलेश्वा, वृष्णवृन्ता, पुवैराक्षि, वाळस्याली, काचस्याली, अतिवृद्धभा, ताम्रपुष्पी हीं वैलपाडळीचीं संस्कृत नावे आणि पाटला, सिता, मुक्कक, मोक्षक, पेंडापाटलि, काठपाटला हीं वृक्षपाडळीचीं अथवा श्वेतपाडळीचीं नावे आहेत. या संकलित उल्लेखावरून आणखी घोटाळा होतो हे खरे पण अगोरीन पाटल शिखाची ओळख ठी. बालकर याच्या यादीतील क्र. ४ या वृक्षाची पटविष्वाग हरवत नाही. कारण या झाडाच्या फाशा जमिनीपासून बऱ्याच उंचावर जगल्यामुळे त्यावर चढणें अवघड असतें चढेल तो पडेल (क. ४१८) या पायेत पाटलाचे वर्णन “ निष्पाण्डुरारोह ” असें आलेले आहे. तापासतततात पाटलाचे चार उल्लेख असले तरी हे झाड त्या काळीनही दुर्मिळ असावे ‘सधान’ (क ४६९) या गायेत ग्रामणीच्या परमातोंल पाटलाचा उल्लेख आलेला आहे. त्या गावांत दे एकच झाड असावे असें सदभाष्यून दिगते. ही रोजसबर गागनात ही पाटलपुष्पी उपलब्ध असली की गन्ध व मधु लब्ध भ्रमर हतप्र भ्रमत नाहीत हा गुण पाटलपुष्पाचे अगो आहे किंवा कसे या बद्दल मला माहिती नाही. सुरक्षीचे अगो हा गुण आहे हे मात्र निश्चित मजान गुग्गुंभावाटी आम्रमिश्री व पाटलपुष्पे घालीत जगन (रघुवत : ११.४१) भ्रमरशील भ्रमराचे व निजमदित्यजल नायकाचे शोष्य पाटलाचे नर बळ

शबेल अशी ग्वाही शालिवाहनान दिलेली आहे [क्र. ६१९] या सर्व उल्लेखा वरून त्या काळीही हें फूल दुर्मिळ असावे असे वाटते.

फलिणी (९३७) *Aglaia Roxburghiana* फलिणी म्हणजे प्रियङ्गु (देशीनाममाला १ ३२) प्रियङ्गु या शब्दाचे कोशात अनेक अर्थ दिलेले आहेत प्रियङ्गु हा वृक्ष आहे व लताही आहे सह्याद्रीत ही झाडे पुष्कळ आहेत त्यांना वसतात फुलें येतात लतेला पिवळी फुलें येतात, त्याच्या पाकळ्या सुट्या असतात केसर मधुक असून त्याची नळी बनलेली असते फुलें लहान, सुक व सुवासिक असतात [श्री आपटे म या. प वर्ष २१ अंक १] गाथासप्तशतीतील उल्लेख उदाचा नसून लतेचा आहे.

चक्रुल (६३) *Mimusops Elengi* हा वृक्ष हिंदुस्थानात सर्वत्र आढळतो स्वर्गलोकीच्या पुष्पवृक्षांत पुराणांनी चक्रुलाला स्थान दिलें आहे गोपींना आकर्षित करण्यासाठी श्रीकृष्ण चक्रुलीच्या झाडाखाला बसून मुरली वाजवी, नादमुग्ध गोपी चक्रुलाच्या वक्षेंत आल्या की गंधमुग्ध होऊन आत्मार्पणाला सज्ज होत ! चक्रुलवृक्ष विस्तीर्ण व चिरस्थायी, म्हणून तो चांगेंत शोभतो. वृक्ष प्रचंड आणि पुष्प सूक्ष्म व सुकुमार, पिवळसर पादुरंगी, तारका साखळी चक्राकार, त्याचा गंध मधुर व गर्द, त्याच्या मधोमध छिद्र असतें यामुळे त्याच्या माळा लगेलगे शुफता येतात आणि त्या पुष्कळ दिवस टिकतातही, हाताळल्या तरी चुरगळत नाहीत, कोमेजत नाहीत, निर्गंध होत नाहीत म्हणून सुगंधलुब्धाना त्या फार आवडतात वाऱ्याच्या प्रत्येक झुळकी-बरोबर चक्रुल फुलें ढाळतो व त्याचा सुगंध आसमतात दरवळतो चक्रुलीची फुल मोठ्यावर आहेत तोवर विगलित होत नाहीत, कांदटली की कुचट होतात, एवढेच चक्रुली [क ६३] या गायेंत कवींनी सूक्ष्म धाम्यात ओवलेल्या चक्रुलीच्या फुलाची तुलना धाम्याला लटकलेल्या कोळ्याशी केलेली आहे, ती किती समर्पक आहे !

वेल (७९) *Egle marmelos* मूळ गायेंत मालूर हा शब्द आहे ना देशी शब्दाचा अर्थ कवठ गंगाधरानें वित्व असा अर्थ दिलेला आहे वर्ण्य विनयाला दोन्ही अनुद्भूत आहेत. बेलकळाची शाडे हिंदुस्थानात सर्वत्र होतात

या वृक्षाची छाया शांतक व आरोग्यकारक असते विष्णूला जर्षा तुळगीपत्र
तशा अकराला चित्त्वदळ . चित्त्व त्रिदल ह योनीचें प्रतीक असल्यामुळ लिंग-
पूजत त्याचा उपयोग करण्यात येतो (Racial History of India
Chandra Chakraberty p. 81) बेलाल उद्‌हाळ्यात फुल यताम आणि
बेलफळ पावसाळ्यात पक्व होतात उष्णपातनक्रियेन सिद्ध वेळें चित्त्वजत्र
पुत्रवपाण्यासारखें वापरतात चित्त्वपात्र वापरलें तर धन प्राप्त होतें असें वायु
पुराणात (७५ ३-४) नावितलेलें आहे

बोर (१०० २४० × १९) *Zyzyphus jujuba* बोरीची झाडे
हिंदुस्थानात सर्वत्र आढळतात बोर आवटगोट असल्यामुळ पोराना फार
आवडतात बोरें सेवन केल्याने नष्ट झालेली काती पुन्हा प्राप्त होते (वायु
पुराण ९० ९२) कोनाड्यातल्या भोपलातून परमळलेल्या बोराला नुकत्याच
रागू लागलेल्या मुलाने शेंवळ्या दातांनी वण बेल्याचा उत्प्रेत [क्र १००]
असित रम्य आहे.

मधूक (१०३, १०४, १५९, २३९ ८७१, ९५८) *Bassia latiflora*
मधूक म्हणजे महुआ, मोह मोहाचा जंगल झाड हिंदुस्थानात सर्वत्र होतात,
अचिन् जिरामती जमिनीत त्याची लागवडही करतात महाराष्ट्राच्या शुष्कप्रस्तर
प्रदेशातही ती वाढते. मार्च व एप्रिल आणि नोव्हेंबर व डिसेंबर या महिन्यात
त्याला फुलें येतात मोहाच्या फळाचे तेज वाढतात दिव्यात जाळण्यागढा व
साण्यासाठी या तेलाचा उपयोग होतो या तेलाला वणा असल्यामुळ रंधाड
व्यापारी तुपात भेसळ करण्यासाठी त्याचा मोट्या प्रमाणावर उपयोग करतात
वर्मातात मधुकान्या फुलांना बहर येतो खमग तापवलेल्या दुधावरल्या साया
सारख्या त्याचा रंग असतो प्रत्येक फाडीच्या धड्याग फुलांचे गुपके लागतात
प्रत्येक शाखात्र दोन ते चार मण फुलें येतात पुत्राच्या दाट्यात मधुर रस
असतो आणि तापा फुल तरीच ग्यातात बोणा बाळगेल्या फुलें सिंगून
इतर अष्टावरोपर त्यानात मूळ-नागरेऐवजी अष्टाग गोंग आनण्यागाठी
त्याचा उपयोग करण्यात येतो बाळगलेल्या पुत्राच्या पिढाच्या भाबरी
करतात रघ्न यत्न नांगतो मोहाची बाळगेल्या फुलें मुद्दबिण्या अक्षरां

सारखा लागतात वावर आत्मचरितात सागती की हिंदू लोक हा फळ वेदाण्यामारखी सातात याच्या फुलापासून साखर सहज तयार होते खेहताच्या व जंगला जमातीच्या निष्फळजीपण्यामुळे आणि शेती व जंगल सात्यांच्या दुर्लक्षामुळे मोहाच्या झाडाची संख्या सांगेसाल कमी होत आहे यामुळे गरीबाचे अन्न व दुग्धम उत्पन्न कमी होत आहे मोहाचा लागवड वाढवली तर जंगली जमाताना तीस ते चाळीस टक्के अधिक अन्न मिळेल असा एका शास्त्रज्ञाचा जबाब आहे मोहाच्या फुलापासून मद्य तयार होतं त फार त्वरेन तयार होऊ शकत व विशेष कडक असत सुधूतात या मद्याचा उल्लेख आहे मध्यहिंदुस्थानात मोहाची झाडे विपुल असल्यामुळे तेथे या मद्याचा प्रसार विशेष आहे घन्य जमातामध्ये हातभट्टाचे मोहाचे मद्य विशेष प्रिय आहे त्याचा वडकपणा पुरत नाही म्हणूनच की काय कोण जाणे, हे लोक र्पात धोतऱ्याचे मिथुन करतात ! गाथासप्तशतीत नदीकाठच्या मधुकाच्या सौंदर्याची अनेक वर्णने आहेत आणि ही फुल वषण्याचे काम बहुधा जियाच करीत असत असे दिसते ही फुले देवपूजेसाठी वचली जात नव्हती ह एसास, मग ती अज्ञासाठी गोळा केली जात असोत किंवा घरगुती मद्यनिर्मिती साठी ! अगर संकेतस्थानाभोवती घोंटाळण्यासाठी सबब म्हणून !

मरवक (६७७) *Artemisia Indica* मरवक म्हणजे मरवा हे झुडूप फार तर वीत दीड वीत उंच वाढते याची पाने मेथीसारखी असतात ती फार सुगंधी असतात याचा सुरेही येतात देखण्या फुलाच्या शुच्छात किंवा गजऱ्यात सुगंधासाठी मरव्याची दिक्शी शुफतात मरव्याच्या अणप्रत्यंगाला सुगंध येतो, हे कवीचे विधान [अ ६७७] अगदी यथार्थ आहे माधवी [१२२] ही लता आहे उद्यानात माधवीचे माडव असतात पानाचे काठ नागमोठी असतात फुले पाढरी, पाच सुट्या पाकळ्याची असतात प्रत्येक पाकळ्यावर विवळा ठिक्का असतो चेन्नात फुग्याचा भर असतो ते वेशाळात ओसरतो

मालती [९२, ४०६, ४४२, ४४४, ६१९, ७४८, ७४९, ७९५ ९७९] मालतीचा वेळ असतो लावण्यापासून दोन बंदीच वर्षांनी फुल येतात ती सध्म व शुभ्र आणि नाजूक व सुवासिक असतात सन्हाळ्यात फुग्याचा भर येतो मालतीच्या

सुसुमार वळीच्या सुगंधानें व सौंदर्यानें भ्रमरांला संभ्रम होतो [क. ७४९]; तो तिला हल्लारपणें उमलवतो [क. ४४२] आणि तिच्यातील मकरन्दचें सेवन करतो मालतीविषया मधुकराची आसक्ति इतकी कीं तिच्या अंगा मधु आहे तोंवर तो तिला सोडीत नाही [क. ६१९, ७४८, ९७९]; पण मालतीचा प्रियसर एवढा कृतघ्न कीं तिनें फलधारण केले कीं लगेच तो तिचा त्याग करतो [क. ९२] आणि चंचलपणें इतरांमार्गे [क. ६१९] भ्रमण करू लागतो !

वड (१४, १६६, २६३, २९४, २९५, ३७२, ५५६, ६७०) :

Ficus Indica : वड हिंदुस्थानात सर्वत्र आढळतात. वड व पिंपळ हे दोन्ही छायावृक्ष. वडाला दरमाल नव्या पारंब्या फुटतात, त्या जमिनीत शिरतात व दगतात. गामुळें वडाचा विस्तार सारखा वाढत असतो; मूळचा बुंधा नष्ट झाला तरी पारंब्यांच्या आधारावर व पोषणावर वटवृक्ष जिवंत राहतो. हिंदुस्थानातील गर्म वृक्षामध्ये वडाचाच विस्तार व आयुष्य फार असतें. नर्मदेच्या मुग्धा-जमळ्या कधीरवड सुमारे साडेतीनशें वर्षांचा आहे. बार्जिवळच्या वडानें सुमारे चार एकर जागा व्यापलेली आहे. हिंदू लोक वटवृक्ष पवित्र मानतात, कधीही पाडीत नाहीत. वट व पिंपळ यांचीं खाटे देवळांज^{वळ} स्थापून त्यांभोंवतीं पार बांधतात या पारोंवर घुम्याला व भूमिगत पारंब्यांना टेंवून ग्रामदेवतांच्या शिला ठेवलेल्या असतात. ही प्रथा सातवाहनवाळांत प्रचलित होती असें गणपती (क. ३७२) या गापेंतील वटवृक्षाच्या वैकल्पिक उल्लेखावरून दिसतें. ग्रामक्षीमेवरील वटवृक्षांवर मुंजा, येताळ वगैरे शुद्रदेवतांची वस्ती असते. या देवतांच्या व वृक्षांच्या पूजेच्या निमित्तानें स्वेरिणांना त्याकडे जा ये करतां येत असे. पारंब्या पुष्कळ असल्यामुळे जागोजाग व एकामेकांतापून अलिप्त, एकान्ताला सोईस्वर अशी पुष्कळ स्थळे त्यांना येथें उपलब्ध असत. पार हे देवतांमार्गेत एक मार्गचित्रच समाख्यान असतें; वटवृक्षाच्या आधारांनं मांडलेल्या दुष्ट देवतांच्या शिलाग्रमाणेंच पातावर गांवच्या घुदांथीही बेटक असते, परके प्रवागी वडालाही सुभाग करीत. त्यांनाही स्वेरिणां शानोदान पदवीत असत असें गाथांमार्गेत उल्लेखावरून दिसते.

निप१६६डी (८१०) : *Hardia dumetorum*. निपट रत्नाकरांन निपट रत्ना अर्थ दिगम्बरेट (भाग १ : पृ. ३३९) असा रिरोच आहे. ही

उची सुमारे साठ फूट व बुध्याचा परीघ आठ ते दहा फूट असतो याची पाने आवडीसारखा असतात पालवी हिरवीगार, दाट असते उन्हाळ्यात फुलतो फुलें पिवळसर किंवा गुलबट रंगाचा असतात त्याच्या पाकळ्या अगदी लहान व पातळ असतात मध्यभागा पिवळसर व हिरवट आणि काव व विपुल केसराचा झुपका असतो शिरापाचे फूल मूळचे नाजूक, केसरांमुळे ते अधिकच सुकुमार दिसते भारताय पुष्पसृष्ट्यात शिरीष हे सर्वात नाजूक फूल शरीराने व सुगधानेही नुसता हात लागला की घडी विस्कटावा व कोमेजाव इतके सुकुमार, कामिनीच्या काना वरून टळले तर गालावरील स्वेदविंदूच्या आधारेने तरगत राहील (रघुवश १६४८) इतके हलके विदग्ध प्रियकराच्या निश्वासानेही कोमेजावे इतके हलके ! मग दुर्विधाने ते हाताळले तर त्याची अवयवा (क ५६) होणारच !

शेफालिका (४१२, ९५३) Vitex Negundo शेफालिका हा वृक्ष की वेल ' त्याची फुलें नील का शुभ्र ? " शेफालिका सु सुवहा निर्गुण्डी नालिका च सा । सितासौ श्वेतसुरसा भूतवेशी " असे अमरकोशात (वनौषधिवर्ग ७०) सांगितले आहे निर्गुण्डीच्या मुख्य जाती दोन कृष्ण व शुभ्र शेफालिका, सुवहा, निर्गुण्डी व नालिका ही चार नाव काळ्या निर्गुण्डीची आणि श्वेतसुरसा व भूतवेशी ही पाड्या निर्गुण्डीची अमरकोशात निर्गुण्डी व इल आगती एक (वनौषधिवर्ग ९८) वचन आहे ' अथ सिन्दुक । सिन्दुवारेंद्र सुरसा निर्गुण्डान्द्राणिकेत्यपि । ' सिन्दुक, सिन्दुवार, इद्रसुरस, निर्गुण्डी व इद्राणिका ही पाच नावे निर्गुण्डीचा पैदा पहिली तीन पुढिली व शेवटची छीलिंगी अमरकोशाच्या व्याख्यासुद्धा टीकत (निर्णयसागर पृ १७२) ' सिन्दुवार श्वेतपुष्प सिन्दुक सिन्दुवारित । नीलपुष्प शीतसहो निर्गुण्डी नीलसिन्धुक ' हे अनामिक आणि निर्गुण्डी नीलशेफाल्या सिन्धुवारदुमेऽपि च । ' हे मेदिनीकोशातील, अशी वचने उदाहृत केलेली आहेत यावरून दिसते की सिन्धुवार हा वृक्ष असून त्याचा फुलें पांढरी असतात दो रोंजसवर्ग सांगतात (Botanical Observations on Select Indian Plants p 72) की शेफालिकेची फुल पांढरी असून त्याचे देठ गटद नारिंगी असतात सायबाळ शर्ली की त्याचा गर्द सुगंध आसमतात लाववरही पसरतो रात्री उमललेली फुलें सकाळी गळून पडतात कोणी

सागतात की पारिजातक म्हणजेच शेफालिका पण ही फुल वेगवेगळी आहेत वनीपधिगुणादर्शांत शेफालिकेचे वर्णन नाही, निर्गुंडीच आहे “ निर्गुंडीचे झाड सुमार दीड दोन पुरुष उंच वाढते ही झाड सर्वत्र प्रसिद्ध आहेत. निर्गुंडीत साधी व कानी अशा दोन जाती आहेत कानी निर्गुंडीची फुल निळ्या रंगाचा असून पान कातरत्यागारग्या असतात साध्या निर्गुंडीम पाढऱ्या रंगाची चारीक फुले येतात फुल काळी येतात ती काळी निर्गुंडी ” रानटी लोक निर्गुंडीस वणई म्हणतात श्री विट् सागतात, (Descriptive Botanical List p 183) की निर्गुंड, निर्गुंडीचे झुडूप ५ ते १० फूट उंचीचे असते, फुल निळसर असतात, चारीक फळेही येतात, जून ते डिसेंबर पर्यंत झुडुपावर फुल असतात पानेही सुवासिक व औषधि असतात श्री टाणबट (Forest Flora II 853) सागतात ही झुडूपे सुवई इलाख्यात सर्वत्र आढळतात, ती पड जमिनीत, नदीनारयावाठी वाढतात व कुपणासाठी लावतात, त्यावर वर्षभर फुल असतात श्री आपटे सागतात (म. सा प २१ २) “ शेफालिका ही जाई-जुई किंवा त्याच गणगोत्रातली दुसरी एकादी बेली आहे शेफालिका म्हणजे निर्गुंडी असे बोणी म्हणतात त योग्य नव्हे ” निघटरत्नाकरात (भाग १ पृ ३६७) शेफालिकेला (काळी, रान, श्वेत) निर्गुंडी प्रतिशब्द दिलेला आहे गाया कवींना अभिप्रेत असलेला फुल मात्र झुडुपाचीच असली पाहिजेत, ही झुडूप कुपणाची असावीत अस दिसते

पर्पण (८८१) *Alstonia* निघटरत्नाकरांत पर्पण हा शब्द नाही, सप्त पर्णाला सातवीण हा अर्थ दिलेला आहे पाटमाय्यावर व कोंकणात ही झाडे पुष्कळ आहेत वनीपधिगुणादर्शांत सांगितले आहे वृक्ष मोठमोठे होतात हे कोंकण प्राता पुष्कळ आहेत, एका डेंपस सात पाने असतात, या पानाचा आकार सावरीच्या पानांसारखा लावट असतो मुळातील उल्लेख अस्पष्ट आहे

ससला (६१९) *Jasminum arborescens* ससला म्हणजे (वनमालिनी), नेवाळी (रानमोगरी) ही जुईसारखीच एक बेल आहे हिची पान फुल जुईपेक्षा माठी असतात फुल एप्रिल व मे महिन्यात येतात देशा नाममालेत (८४) ससली म्हणजे शेफालिका अस सांगितलेले आहे नवमालिनी पहा

हरिद्रा [८५७] *Erinocarpus Nimmonii*, Guttiferae Spirata
 ही झाडे सहाद्रीच्या जंगलात व कोंकणपट्टीत आढळतात भीमाशंकरच्या
 जंगलात ही झाडे पुष्कळ आहेत (Forest Flora I 96) झाड माधारणत
 मध्यम उचाचे असते वधा ते सत्तर फुटापर्यंत वाढते याचा फुल पिवळा
 अमतात व फळात पिवळसर रस असतो ऑगस्ट ते सप्टेंबरपर्यंत फुलाचा
 वहर असतो याच्या हल्दू (*Adina cordifolia*) आणि हळदवेर
 (*Chloroxylon Swietenia*) या जातीचे लाकूड हा पिवळ धमक असते
 (Descriptive Botanical List p 43, 139) हळदवेराची झाड
 सातपुड्याच्या जंगलात पुष्कळ आहेत

हलाहल (६०) हलाहल हा सर्पविशेष, त्याचप्रमाणे वनस्पतिविशेष
 आहे वैद्यकीय शब्दकोशात या विपारी वनस्पतीचे वर्णन आढळते ते असे
 " विषविशेष ज्याची फळ व फट गोस्तनासारखी व वर्णकरून काळी असतात
 व ज्याचे आसपास दृष्टादिक उत्पन्न होत नाहीत व ज्याचा वास घेतला असता
 प्राणी मरतो " गार्पेत हिंवा शब्दकोशात अधिक तपशील मिळता तर अभिप्रेत
 हलाहल वनस्पतिविशेष आहे की सर्पविशेष आहे, हें निश्चित करता आले
 अमते, सट्टदर्शना मात्र सर्पविशेष अभिप्रेत असावा अस दिसते

निष्कर्ष गाथासप्तशतीत उल्लेखिलेल्या बहुतेक सर्व वनस्पति हिंदुस्थानात
 सर्वत्र आढळतात, मात्र त्यात धन्याच अशा आहेत की ज्या केवळ दक्षिण
 पंथात आणि त्यातही इकडील डोंगराळ भागातच आढळतात

गाथासप्तशतीत उल्लेखिलेले बहुतेक सर्व वृक्ष वन्य आहेत आम्र, बदम्व,
 फरस्र, मधूकादि वृक्षांच्या राया फळाफुलासाठी वस्तीलगत व नदीकाठी जमीन
 पुष्पणी योपविष्यासाठी लावीत असत अकोठ व पाटल अगणांत आणि बेडूची
 पेठे परसांत लावीत असत एरंड, शेणालिका इत्यादि शुद्रपायी पुष्पणे अगणा
 भारती असत घराग्तच्या मोकळ्या आवारात पुष्पलता व मरुष्यादि शुद्र
 लावीत अगत एक पुरषक हींगेसाठी लावणे दिगंतो

गह्याद्रीच्या उतारावरच्या पूर्व पश्चिम भागांत, मावळात व कोंकणांत,
 वैशिष्ट्याने आढळणाऱ्या वनस्पतांचे अनेक उदाहरण गाथात आणजे आहेत
 धन्याची लट्टी, तांदूळ आणि चेतकाशी व बेडूची पेठ ही तर या भागात

वैशिष्ट्य आहे यावरून अनुमान करता येते की असे उल्लेख ज्या गाथात आलेले आहेत त्याचे वर्त या भागातील रहिवासी असावेत ज्या अर्था स्थानिक वैशिष्ट्य दर्शविणाऱ्या अशा गाथाचा या मुभापितभोशात समावेश झालेला आहे त्या अथा अनुमान करता येत वा या बोशाच्या गणादवाचाही या प्रदेशाची प्रत्यक्ष सबंध असल्या पाहिजे

(१०) गाथासप्तशतींतील पशु, पक्षी व प्राणी

संस्कृत व प्राकृत साहित्यिकांना पशुपक्षांचीं ऋतुमानानुसार वर्णन करण्याची व त्याचे दाखले देण्याची मोठी हौस गाथासप्तशतींतील गाथा ही प्राचीन गीत असल्यामुळे त्यात पशुपक्षांचे अनेक उल्लेख यावेत हे साहाजिक आहे यापैकी क्वचित् काही उल्लेख साहित्यातील तत्कालीन प्रवृत्त्याच्या अनुरोधाने सावेतिक असले तरी बहुसंख्य उल्लेख नैसर्गिक व वास्तविक आहेत हे उल्लेख प्राचीन वातावरणाचा आभास उत्पन्न करण्यासाठी अर्वाचान कवि करतात तसे कृत्रिम नाहीत, हृदय परिचय व सूक्ष्म निरीक्षण यामुळे निश्चितपणे माहीत असलेली, स्थानिक पशुपक्षांची नैसर्गिक वैशिष्ट्ये गाथाकर्त्यांनी मार्मिकपणे, सद्बुद्धीने व साहजिकपणे दिग्दर्शित वा सूचित केलेली आहेत त्याची थोडीबहुत माहिती येथे देतो

(१) पशु

अस्वल अच्छभल्ल (देशीनाममाला १३७) १०९ रिक्ल (रिच्छो देशी नाममाला ७६ ऋक्ष) ७३६ अच्छभल्ल हा देशा शब्दापासून अस्वल हा मराठी शब्द सिद्ध झाला असावा विन्ध्य पर्वताच्या ऋक्ष या वैकल्पिक नावावरून अनुमान होत की या भागात अस्वल पुष्कळ असावात सातपुड्याच्या जंगलात अजूनही अस्वलें पुष्कळ आहेत अस्वलें पिकाच्या फार नास करतात मोहाचा मादक फुलें खाऊन उन्मत्त झालीं कीं तीं माणसावरही हल्ला चढवितात हिंदुस्थानातील अस्वलें करल्या काळ्या रंगाची असतात अस्वलांचें मांस व चरबी हा खाण्याला फार चांगला असतात असे सांगतात क १०९ मधील अस्वलाची हरया त्याच्या चरबीसाठी किंवा पिकाचा विध्वंसक म्हणून झालेली असावी अजून गेलेला पेंढा अस्वलाच्या बाह्यांगासारखा काळाभोर आणि शेकोटाचा पेटता भाग त्याच्या

अतर्भागासारखा लालभटक असल्याचें येथें विधान आहे क ७१६ मधील अस्वलाचा उल्लेख केवळ साकेतिक आहे.

कमठ (४१४) = कामव विहिरीचें व तळ्याच पाणी स्वच्छ रहावे म्हणून त्यात कायवें सोडतात दुष्काळात तळीं आटतात तेव्हा त्याच्या तळाला तटन त्यासारख्या भेगा पडतात, अगदीं कामवाच्या पाठीमारख्या तळीं वॉस्टीं पडलीं कीं मासे मरतात व कामवें तडफडतात या रक्षणावरून हीं तळीं पठारालगतच्या भागातलीं असावात असें वाटतें

कण्डसार कृष्णसार=काळवीट (७५) . मृग सदरागालीं पद्दा.

कुत्रा (मण्डल ६६२, ६८७, सुणअ, सुनक १३८, १७९, ५४९, ६८६, ७१९) कुत्रा व मनुष्य याची मैत्री फार प्राचीन आहे तरीही बाणभूक गलिच्छ असल्यामुळे कुत्रें अपवित्र मानण्यात येते क १७५ या गाथेंतील कुत्र मिहानें मारलेलें आहे, हें कुत्रें शिकारा नसून भुकरें अमावें क १७२ मधील कुत्रें हुगरें आहे क ७१९ मधील कुत्रें गोंडा घोळणारें आहे. कुत्र्याची जात इमानी गरी, पण त्याच इमान त्याला रायला प्यायला घालील त्याच्यापुरतंच मर्यादित असतें, मग तो घरघनी असो किंवा बोरकामुक (क ६६२) असो क. ६८६ व ६८७ मध्ये श्वानाच्या हेंड्या उखेल आलेले आहेत ते जेवज्या घिटार्थें आहेत तेवढेच उपरोधिक आहेत या गाथा वाचताना काही लक्ष्मणतिष्ठिनांना नाक मुरकण्याचा मोद होईल, पण तो त्यानीं जागरावा यात अशीच अग कांदीदी नाही. हा प्रकार हर दगामी हरएवाच्या दृष्टीस पडतो येथे केवळ कामगाधू लोचद वृत्तीच्या दागण्यासाठी हा समर्पक दृष्टान दिलेला आहे

गवा (७३६) सदर्भांगुमार हा उजें गौरीतिक आहे गवा म्हणजे रानटी बैल दाट अगल अगेल तेथेंच गव आटडतात मध्यप्रांत व म्हेनूर या भागांतील जंगलात आजही गव्याचे घवे भेटतात गातपुण्यांत व पूजेच्या सोन्यांत गवे पुष्टळ आहेत गोदावरीच्या दृष्टीस वसुदेवांतगा प्रसाद ' विष्णु दिव्य ' मधून गेलला आहे तथा भागांत अगोण्या गव्यांवरूनच या पर्वतांना हें नांव मिळाले आहे

गावव=रागद (८१) अप्पनोंगा. इमानी. कामवू. भारव'रक म्हणून अगदी उरपुल अमोत्र हें जनवर बेटी व पुढिहीन आर्जो राज व प्र'व'र-

शून्य म्हणून विचार सदैव सर्वांच्या तिरस्कारास पात्र झालेलं आहे कुभार, परीट, बेलदार व भटक्या जमाती भारवाहनासाठी गाढवाचा भरपूर उपयोग करतात आणि काम झाल की उमिरच्यावर सोडून देतात.

गाय व बैल (गाय २७१, ४१०, ४६०, ६०९, ६३७, ६३८, ७९५, ८०६, तर्णक १९, बैल २१८, २७५, ४६०, ६३८, ८०६, ८१४, ९५२, वळवा ७२६) मनुष्याने माणसालाविलेल्या जनावरात गाय व बैल यांना अग्रस्थान आहे दूध व त्यापासून होणारे पदार्थ, मांस आणि शेतकाम यासाठी त्यांचे सर्वाधिक फार प्राचीन काळापासून होत आहे वेदात जागोजाग गाईची महति वर्णिलेली आहे तरीही त्या काळात उच्च दर्जाच्या पाहुणचारासाठी गोमांस वापरण्यात येत असे उच्चयणायामधील प्रसंगविशेषा गोमांसमक्षणाची प्रथा भागवत धर्माच्या प्रसारानंतर लुप्त झाली असावी जि पू दुसऱ्या शतकात महाराष्ट्रात भागवत धर्माचा प्रवेश झालेला होता अस नाणेघाटातील नायनिकेच्या लेखावरून दिसते गाथासप्तशतीतील कृष्ण व गार्द याबद्दलचे उल्लेख या निष्कर्षाला पोषक आहेत महाराष्ट्रातील अनेक शिवमंदिरांच्या प्रस्थापनेच्या दंतकथा गोपूजेर्षी सचद्ध आहेत आणि महाराष्ट्रमाता गोदावरी हिचे नाव गार्दच्या समृद्धीशी, म्हणूनच या काय कोण जाणे, गाथासप्तशतीत रेढे व म्हशी यांच्या अनुषंगाने खाटकाचा उल्लेख आलेला असला तरी गोमासाचा उल्लेख आलेला नाही क २३८ मध्ये हिंवाळ्यात वस्तुविनिमय पद्धतीने बैल खरेदी केल्याचा उल्लेख आहे यावरून असे व्यवहार हिंवाळ्यात होत असत असा निष्कर्ष काढावयास प्रत्ययाय नाही या दिवसात बैलांना शेतात काम नसते आणि शेतकऱ्यापाशी खरेदीचा साधने भरपूर असतात चार पुष्ट बैल व पाच घागरी दूध देणारी गाय सगऱ्ही असणे हे शेतकऱ्याच्या संपत्तीचे लक्षण मानण्यात येत (क ८०६) असे शेतकरी लोक आपले गोधन उघड्यावर (क ८१४) बिंबा गोठ्यात (क ४६०, ६०९, ६३८) बांधीत असत जनावराचा गोठा घरापासून स्वतः (क ५६०) असावा क २७१ मधील बैल ओड्याचा आहे क ९५२ या गार्थेत बैलाची कोणा-याही शेतात चोरून घुसण्याची खोड चोरवामुकाच्या अनुरोधाने व्यक्त केलेला आहे चांगल्या बैलाला चांगली गाय मिळेल अशी तरतूद तत्परतेने (क ६३८)

करण्यात येत असे. गाई दुधासाठी पाळण्यात येत (क ४६२, ६३७, ८०६) त्याच्या दुधाचें परिमाण दोहन करणाऱ्या गवळ्याच्या कौशल्यावर अवलंबून (क ४६२, ६३७) असतें. रोजच्या परिचयामुळ गाई, बैल व खोंड यांच्या खोडी गायारुबींना तपशीलाने माहीत आहेत बैल मारका असला तरी गाय त्याच्या शिंगावर आपली खाजरी पापणी निर्भयपणे घासते (क ४६०), गवताच्या कोवळ्या व तोटक्या बांनाना दात लागत नसला तरी त्यावरून गाईबैल जीभ फिरवतात (क ७९५) आणि उडारलेल वासरू मान उभारून मन मानेल तेथें घुमतें (क १९), हे उल्लेख मार्मिक व सूक्ष्म निरीक्षणाचे द्योतक आहेत.

गेंडा (७३६) सदरमानुसार हा उल्लेख सांकेतिक आहे. हिमालयाच्या पांथ्याच्या दलदलीच्या प्रदेशात हल्लींही गेंडे वावरताना दिसतात. सातपु-
ज्याच्या जंगलात गेंडे पाहिलेले लोक अजून आहेत. बडुका प्रचारात येण्यापूर्वी गेंड्याची शिकार फार साहसाची असे. त्याच्या कातज्यावर तरवार चालत नाही, म्हणून त्याच्या ढाली करतात. रसविन्मुलतेचे प्रतीक म्हणून एका शीर्षनासाठी मी गेंड्याची योजना (क ८९४) केलेली आहे.

चित्तः ६२९. मृग सदरांगली पहा.

चित्ताः (७५५) दीवि म्हणजे चित्ता हें जनावर हिंदुस्थानात आणि सग्यादीच्या जंगलान सर्वत्र आढळतें. मराठी लोक चित्त्याला बिबळ्या म्हणतात. त्याचे अर्गी वर्णनीय अर्शी वैशिष्ट्ये अनेक आहेत आणि शेतकऱ्यांना त्याचा उपद्रव पुष्कळ होतो. असें असूनही गायामस्तशर्तात त्याचा एकच उल्लेख यावा आणि तोही उत्तरार्धात अमावा, याचें आधर्य वाटतें हा चित्ता शिकारी तर नमेल ?

पाटींग. पाटीण (६१४) : मत्स्यविशेष. तळीं आटलीं की हे मासे फक्त तळफडात हा मासा प्रचण्ड असल्याचा उल्लेख कथामारुत्तागरांत आहे. मत्स्याहाराचा उल्लेख गायामस्तशर्तात नाही.

माकड. (कई ५३१, मयकड १७१, वानरी ५३२; हरी ९) : नर व वानर या शब्दांत आहे त्याहून अधिक सादरप कपि व कपि या अर्थाच्या कड या प्राकृत शब्दांत आहे. माकडे मोठी भूत अवघात अशा सोदकथा

आहेत, मराठी म्हणी मात्र त्याच्या अविवेकाच्या द्योतक आहेत. गाथासप्तशतीत वर्णिलेल्या माकडचट्या अधीर प्रियकराच्या वावतीत प्रियसीना वारवार अनुभवावयास मिळतात। ही वर्णने मायाकधीच्या सूक्ष्म निराक्षणाची द्योतक आहेत.

माजर (२८१) धान्याची नासधूस करणाऱ्या उदराच्या नाशासाठी मात्रें घरोघर पाळतात. एका घरी पाळलेल माजर सहसा दुसऱ्या घरा जात नाही, पण त्याच्या अंगा कुऱ्याचे इमान नसत त्याचे प्राणेंद्रिय फार तीन असतें. माजराची नजर दिवसा दुधावर, रात्री उदरावर यामुळे दुधान्या वावतीत माजर अश्वत्थान्यासारखें कधीही पसत नाही.

मुगूस (७७५) अँरिस्टॉटल, प्लिनी, स्ट्राबो वगैरे प्राचीन शास्त्रज्ञांनी व प्रवाशाना मुगसाचे उल्लेख केलेले आहेत. इजिप्त व हिंदुस्थान या देशात सर्पांचे शत्रु म्हणून मुगस पाळण्यात येतात. ती सापाचा, तशाच कोंबळ्याची व कबूतराची अडी सातात सापाचे विष त्यांना वाचत नाही अशी समजूत आहे, ती खरी नाही. सापावर हल्ला चढवितात तेव्हाच्या त्याच्या हालचाली इतक्या चपळ व आवेशी असतात आणि ती सापाला अशा जागी धरतात की त्यांना साप सहसा डसू शकत नाही. डसला तर तींही वाचत नाहीत.

मृग (पहसार = काळवीट २५, कुरङ्ग ६०१ पुसिअ ६२९, मृग २८०, २८७, ४६६, ६१८, ९८०. मृगाक्षि ४८६, मृगी २८७, ६१, ७५७, हरिण १८८, ५९४, ६२९) यापैकी २८०, ४६६ व ९८० हे उल्लेख मृगलांछन चंद्राला अनुलक्षून आहेत. चापत्य, सौंदर्य व युग्मनिष्ठा ही मृगाची वशिष्ट्ये आहेत. श्री वारफर (सायक्लोपीडिया I 116) सांगतात की मृग निष्ठेने एकपत्नीव्रता असतात. गंगायमुनाच्या खोऱ्याव्यतिरिक्त हरणें हिंदुस्थानात सर्वत्र आढळतात. विशपत विन्ध्यादि व सत्यादि याच्या पठारावर सुमारे पन्नास वर्षांपूर्वी हरणाचे वळपच्या वळप माळरानावर जागोजाग भेटत. महायुद्धाच्या काळात कातडा व मास यासाठी शिकान्यांनी त्याचा जवळ जवळ उच्छेद केलेला आहे. गोंदी मापेत मृगाला भिरकुर व मृगाला भीर म्हणतात. मराठवाऱ्यातील भीर ह. ग्रामनाम यावरून तर पडल नसेल? हरणें मोकळ्या जंगलात वस्तीय असतात आणि पोटापाण्यासाठी माळरानावरून वळपा-

म्हणाना भटकतात चितळ दिवसा जंगलात पाण्यानजाक घस्तीला असत आणि रात्रा आजूनाजूला चरत नगर जिल्ह्यातील चितळी ह ग्रामनाम यांच्या त्या भागातील समृद्धावरून तर पडल नसेल ? हरणाचा गति इतरी शीघ्र असते की शरार शाबूत आहे तोंवर शिकारा कुत्रेही त्यांना पकडू शकत नाहीत यासाठी दक्षिण महाराष्ट्रातले शिकारी लोक शिकविलेल्या चित्याची योजना करतात जस चापल्याचें तसच प्रीतीच्या एकनिष्ठेचें हरण ह प्रतीक आहे क्र २८७, ५९४ व ७१७ या गाथात मृग व मृगी याची परस्परपरावरील प्रीति व्यक्त झालेली आहे, आणि क्र ५८८ मध्ये हरिणाचा भोळेपणा काळवीटाची ऐट अवर्णनीय असते गाथासप्तशतीच्या काळात काळवीट उजवीकून आडवा गेला तर कार्यभेदि होणार नाही असे मानून प्रवासी पराकडे परत (क्र २५) जात असत त्या काळात जातिवत शिकारी हरणाची, विशेषत चितळाची शिकार करणें कमीपणाचें (क्र ६२९) मानीत क्र ६०१ या गाथेत कोंचवधाच्या तोडीचा करण प्रमग वर्णिलेला असून सदभानुरोधानें त्या काळी प्रचलित असलेल्या अहिंसा तत्त्वाचा पुरस्कार रेलेला आहे

मेस (मॅडा ८१४) लोकर, कातटे व मास यासाठी व खतासाठी मंदर पाळतात महाराष्ट्राचें वातावरण समशीतोष्ण असले तरी उष्णतेकडे झुजणार असल्यामुळे येथे उरकट मॅडाची पैदास होत नाही मॅडराचें निवासस्थान उष्णवावरच असतें या गाथेतील उल्लेख वेबळ सापेतिव आहे

रण्डुर = रानउदीर (७६३) रानात, शेताच्या बाधात रानउदीर विकळ करून राहतात ते उभी पिक पुरतडतात आणि पीक तयार झाल्यानंतर लोच्या पुरतडून गोळा केलेल्या धान्याचा खाठा दिवाळ्यासाठी आपल्या विकलात करून ठेवतात दुष्काळ पडला किंवा पटावयाचा असला म्हणजे ते माजतात हा शेतकऱ्याचा मोठा शत्रु, आणि गर्भ हा या उदराचा शत्रु

रानडुकर (४००) भोव्ही (गुडीरो, भुनो = सुकर देशीनाममाग ९.१०९) रानडुकर हा शेतकऱ्याचा फार मोठा शत्रु शरीरानें ओषधधोषट असला तरी त्याची चव मोठी योग्यदळ असते शेतात उल्लन, मधुर, योगळें लुगटुगीत रेवडेंग सो लागो रात्री बेरात्री शेतात पुगतो आणि खातो ह्यातून नागभूय जास्त वरतो भुवेंग व्याकुळ झाला असता दिवसा उभेरी राखणदाराना न

जुमानतां उसासारख्या दाट पिकात तो बेघडक घुसतो याचें मास पार चवदार असतें व मादक असते म्हणून मुमदीचा घोडा पत्करून याची शिकार करण्यात येते वसतपूजेच्या दिवशीं रानडुमराची शिकार करण टें धार्मिक कर्तव्य होय असें रजपूत मानतात ही प्रथा सभाच्या समर्गाने राजस्थानात मुरू झालेला असावीं असें काहा सशोधनाच मत आहे

रेडा व पाडी : (महिस = रेडा ५४९, ५५१, ५६०, ५८४, ६८०, ८१४ पाडी = महिपायत्त ६५ सैरहू = रानरेडा १७२, ७३६) दूध, वाहतूक व शेताम यासाठीं खेडूत व शेतामरी लोक रेडे व म्हशी पाळतात गार्दपक्षा म्हैस जास्त व दाट दूध देते आणि चैलापेक्षा रेडा जास्त वजन ओढू शकतो शिवाय तुर पसरट असल्यामुळे त्याचे पाय चिपलात रुतत नाहात, म्हणून भातशेतीच्या भागात रेड्याचा वापर जास्त होतो या जातीला पाणी (क ५८०), चिखल (क ५६०) व दमट छाया (क ५८०) फार आवडतात चिपलामुळे त्याच्या शरारावर चिलटे सारखी घोंगावत (क ५६०) असतात उन्हात त्याच्या तोंडातून सारखी लाळ गळत (क ५५१) असते खेडूत आपल्या आवडत्या रेड्याच्या गळ्यात घटांच्या माळा (क १७२) बांधोत क ५८४ या गार्थेत रेड्याच्या उदराचा भेद केलेला आहे व क ५८० या गार्थेत फसायाचा उल्लेख आलेला आहे यावरून गाथासप्तशतीच्या काळात महिष माससेवनाचा प्रघात असावा असें वाटते

वाघ (वगध = व्याघ्र ९४५, सहूल = शार्ङ्ग ७३६) चित्याप्रमाण वाघाचेही उल्लेख येथे आहेत साहसी व्याध वाघांची शिकार त्यांच्या आकर्षक कातड्यांसाठी करीत असवेत आणि ती त्यांच्यापासून परेदी करण्यावरिता वाणी त्याच्या घरोघर जात असवेत असें क ९४५ या गायेवरून दिसते

शरभ (सरभ ७४२) हा प्राणीकाव्यनिक आहे व हा उल्लेख साकेतिक आहे याचें शरीर सिंहासारखें असून त्याला हत्तीसारखी सोड व मुळे असतात आणि पाठीच्या कण्याला सरबारीसारखी घार असते, असें त्याचें वर्णन आढळतें दक्षिण हिंदुस्थानातील मद्रिशातील शिल्पात याच्या प्रतिमा वारवार दृष्टीस पडतात

सिंह (पचानन १००५, सिंह १७१, १७०) एका काळीं हिंदुस्था नातील सर्व जगलात सिंह होते, आता ते फक्त गीरच्या जगलात राहिले आहेत बाघ हा जसा जगलाचा राजा तसा सिंह हा माळरानाचा राजा गोदावरीच्या परिसरात असे माळ पुष्कळ आहेत क १७१ या गाथेत सांगितल्याप्रमाण या भागात सिंहाची वस्ती असण अवश्य नाहा म्हणूनच अजव्याच्या लेण्यात सिंहाचा अनेक चित्रे रंगविण्यात आलेली आहेत सिंहाला पचानन (पच आनन यस्य) म्हणतात, कारण त्याचा जबडा नेहमी उघडा असतो अशा विकळ प्राण्याच्या अयाळाला स्पर्श (क १७०) करण्याला कोण धजावणार :

हत्ती—(११६, १-१ १७३, २५८, २६०, ३८३, ४५४, ५२६, ५४८, ६३०, ६४४, ७३६, ७८२ ७८३, ७८४, ७८५, ७८६, ८१४, ९१९, ९४१) गाथासप्तशतीत पशूंपैकी सर्वात अधिक उल्लेख हत्तीचे आलेले आहेत दक्षिण आशिया व आफ्रिका या भागातच हत्ती आढळतात विशिष्ट प्रदेशात विशिष्ट पशु विशेष उपयुक्त असतात घोडा हे वाहन मैदानाचे आणि गाढव हे पठकाळ डोंगराच, उट हे वाहन रणाचे आणि हत्ती हे अरण्याचे दण्ड कारण्यात दाट अरण्य होते, म्हणूनच गाथासप्तशतीत हत्तीचे पुष्कळ उल्लेख आलेले आहेत क ११६ या गाथेत विन्ध्य पर्वतात वावरणाऱ्या हत्तीच्या कळपाचा उल्लेख पुलिंद्याच्या साहचर्यात आलेला आहे, क ७८० या गाथे तील हत्ती विन्ध्य पर्वताचा त्याग करून मातशेतीच्या भागात गेल्याचा उल्लेख आलेला आहे आणि क ५४८ या गाथेत हत्तीचा कळप नर्मदेच्या डोंडात उन्मत्तक्रीडा करीत असल्याच वर्णन आलेले आहे विन्ध्याद्राचे इन्ध्याद्रोश समीकरण केले असता ही वर्णने गाथासप्तशतीच्या जन्मभूमीशी जुळतात नर्मदेच्या खोऱ्यात हत्तीचे अश्वीभूत सागाडे (श्री वाल्मर सायकलोपीडिया I 1040) सापडलेले आहेत खानदेश बॅंकेटीयर कर्ते (p 29) सांगतात “ सतराव्या शतकापर्यंत खानदेशच्या उत्तर भागातील अरण्यात जगली हत्तीची निपज मोठ्या प्रमाणावर होत असे मागळाच्या खान्या, तापी खोऱ्यातली बर्दळ आणि नागराखाली येणाऱ्या जमीनीचा विस्तार या कारणा-मुळे या भागातील हत्ती नष्टप्राय झालेले आहेत ’ बौद्ध शिल्पात व अजव्याच्या

चित्रपटात हत्तीला प्रमुख स्थान आहे. प्राचीन हिंदी व ग्रीक आणि मध्य युगीन हिंदी सैन्यात हत्तींचा उपयोग मोठ्या प्रमाणावर झालेला आहे. नेत्याच्या वाहनासाठी आणि क्षत्र्याच्या व अन्यान्ना (क ७०६) धारणा मारठी, शत्रूवर चालून जाण्यासाठी आणि अवजड युद्धान्ने ओढण्यासाठी हत्ती रानात (क ६४०, ७८२) राहतात किंवा राजवाड्यात (क ८१४) हत्ती नेहमी वळप (क ११६, ५४८, ७८०, ७८४, ७८५, ७८६) करून राहतात लहान वळपात आठ ते दहा आणि मोठ्या वळपात सत्तर ते ऐंशी हत्ती असतात सर्वात बलिष्ठ व हुपार असतो तो वळपाचा पुढारी होतो वळगावर सकट आले की त्याला स्वतःचा मद आवरून सर्वांचे संरक्षण (क ७८५) करावे लागते जिझ्दालीत्याच्या आहारी जाणाराला नेतृत्व (क ७८२) मिळत नाही पुढाऱ्याच्या नेतृत्वा खाली वळप मीडा (क ५४८) करतो हत्तीचे गडस्थळ धडक देण्याएवढे मजबूत व विशाल (क १२३, १२३) असते निरंतर व पृथुल स्तनधुग्माशी गजकुभाची तुलना (क २५८, २६०) नेहमी करण्यात येते हत्तीच्या कपाळाला दोहा बाजूना छिद्रे असतात त्यातून मद (क ७८५, ७८६) झवतो इतका की त्यामुळे त्याचे गडस्थळ ओले होते (क ६४०) हा मद सुगंधी असतो समोरेच्छा पावून आहे तोवरच हत्तीला मदस्त्राव (क ७८६) होतो मद आला की हत्ती धुद होतो व झाडाना टकरा (क ११९) मारतो हत्तीच्या गडस्थळात मोती असतात अशी समजूत (क १७३, २६०) आहे ती निराधार आहे हत्तीला पाण्यात डुबण (क ५४८) आणि गवताने, चिल्लाने व धुकाने सर्वांग माखण (क ५२६) फार आवडते यामुळे हत्ती चिरालात फसतात (क ४५४) हत्तीला ऊन सहन होत नसल्यामुळे शक्य तेव्हा तो आपलं गडस्थळ ओले ठेवण्याचा प्रयत्न करतो (क ६४०) हत्ती सोंड्या उपयोग हातासारखा (क ४५४) करतात पृथुलनेतायेनाच्या मात्त्याची सोंडेशा तुलना (क ११९) करण्यात येते वनगज एवढा अजस्र व सशक्त पण तो केवळ शाकाहारी (यवत क ५२८ भात क ७८२ व मृणात क ३८३) असतो हत्तीचे हत्तिणीवर फार प्रेम (क ३८३, ४५४) असत हत्तीची शिरार हस्तिदत्तासाठी होते व्याघ्रापासून वाणी हस्तिदत्त सरदेदी

करतात आणि विक्रीसाठी संग्रहा (क. १४५) ठेवतात मुल्लिह हत्तींची शिकार घुण्णवाणांनी (क. ११६) करतात रानांन वणवे पेटवून शिकारी हत्तींना घेरतात (क. ७८४) क. ७८१ या गाथेत हत्ती पकडण्याची एक तत्कालीन पद्धत सांगितलेली आहे. एक खट्टा खणावयाचा, इतका खोल की त्यातून हत्तीला बाहेर पडता येऊ नये, त्यात एक गवती हत्ती उभा करावयाची, इतका हुपेहुप की तेथे छावा रतलेला आहे असे जवळपास येणाऱ्या हत्तीला वाटावे, त्या खड्यावरची पोकळी फाटक्यानीं व गवताने आन्छाडून टाकावयाची, नंतर हत्ती तिफटे जवळवावयाचे आणि खड्यात हत्ती अडकला की त्याला पकडावयाचें. म्हेसूर-कांल जंगलांतील हत्तींना शिकविलेल्या हत्तीच्या साह्यानें फसवून लावडी तट-वर्दीच्या खड्यात आणवून पकडण्यात येत. गाथासंग्रहातील उपरोक्त युक्तीचीच ही सुधारलेली व विस्तारलेली आवृत्ति आहे, हे स्पष्ट आहे असे फसवे उपाय योजण्यात येतात, म्हणूनच अनुभवी हत्तिणीनें छाव्याला उपदेश केला आहे (क. ७८३) की तुझे कुल उज्व व शरीर सशक्त असले तरी आणि म्हणूनच मित्रासपातर्फी मानव मुला कधी वधनात अटकवतील याचा नेम नाही, म्हणून सावध रहा, केवळ दैवावर विसंबू नकोस.

(२) पक्षी :

कावळ्या : (१०२, १३४, १६२, २०५, २४८, ५६३, ७०५, ७४०)
हिंदुस्थानातील पक्ष्यांमध्ये कावळ्याची जाति बहुसंख्य असून अत्युच्च पर्वत-शिखराव्यतिरिक्त इतरत्र सर्वत्र ते आढळतात, विशेषत मनुष्यवस्तीच्या आसपास त्यांच्या आवारावर ताव मारणारे, सतावर चोंच मारणारे, कृष्णवर्ण व लोचद, म्हणून त्यांचा तुलना दुर्जनाशी करण्यात येतो, आणि हसाची सज्जनाशी हस व सज्जन हे अल्पसंख्य आणि काक व दुर्वेन हे बहुसंख्य असा, रक्षादीचा दिवाजन (क. ३०५) आहे श्री सलीम अला (The Book of Indian Birds) यानीं केलेले कावळ्यांच्या गुणदोषांचे वर्णन नमूद करण्यासारखे आहे "His intelligence & boldness, coupled with an infinite capacity for scenting and avoiding danger carry him triumphantly through a life of sin and wrong doing. His thieving propensities are in a great measure redeemed by his efficient

service as a scavenger " गायाक्वीनीं हे गुणदोष मार्मिकपणे दिग्दर्शित केलेले आहेत. गृहिणीने टेपलेला बळी आपल्यासाठीच आहे व तो ग्रहण करण्यात काही धोका नाही हे सवयीने माहीत असले तरी त्याभोंवती वागटी पटलेली पहाताच कावळ्याची सावधगिरी जागृत (क्र. २०५) होते. प्रियंवर व प्रेयसी यांची प्रेमसमाधि लागलेली पाहून त्याच्या हातातील भिक्षापानावर झडप घालण्याचा हुशारी व हिंमत (क्र. १६२) त्याचे अर्गी असते. या सर्वभक्षकाला वारवार तिरस्कारपूर्वक हाटून लावले तरी तो लाचटपणे घिरट्या घालीत (क्र. १३४) राहतो व प्रसंगविशेषी झडप घालून जेवत्या ताटातले अन्न उडवतो, कुण्ठिणीचे जिणे असेच असते, हे या गाथेत मोठ्या मार्मिकपणे सांगितलेले आहे. दारोदार व स्मशानात बळी लाणारा कावळा चिरकाल जगतो असे ही तेथे विधान आहे. कावळा चिरजीव असतो अशी सामान्य समजूत आहे, पण ती जरी नाही. कावळ्याचे दर्शन व स्पर्श अशुभ मानण्यात येतात.

कुक्कुड : कोंबडा (५८२, ६९८) : अगदी अलीकडेपर्यंत गावगाव्यातल्या फक्त हलक्या जाती कोंबड्या पाळीत असत. इतरां विफायतशीर धडा दुसरा नाही. पहाट झाली की कोंबडा आरवतोच गाढ शोषेत असणारानाही जाग बिग्याइतऱ्या तीव्र स्वरात.

जलरङ्कुण पाणकोंबडी (५७८) नद्या व तळी यांच्या काठावरच्या व लगतच्या झुडपाच्या जाळीत वाची बसते असते. परक्याचा चाहूल लागताच त्या आडोशाळा लपतात. या सामान्यतः स्तब्ध असतात. पण सगळ्यांच्या हंगामात मान (कुवाक् कुवाक् कु कु कु कु) सशब्द होतात.

पारवा (पारावज ६८) Dove व Pigeon या दोन्ही शब्दांना कपोत व पारावत हे संस्कृत (कवूतर व पारवा) प्रतिशब्द आढळतात. पारवा म्हणजे निळ कवूतर. हेच येथे अभिप्रेत आहे असे दिसते. सकरामुळे त्यांच्यातहा बहुरंग आढळतात. हिंदुस्थानात पारवा हा कावळ्याइतऱ्याच परिचित आहे. त्याच्या अंगा असतात ते दुर्गंध मान. याच्या अंगा नसतात. माणसाळलेले पारवे मनुष्यवस्तीत घराच्या छपांनाजीकच्या कानाकपऱ्यात घरटा घालतात आणि भर दाजारातही यंत्र्याने निर्भयपणे दाणे टिपतात. आ सलाम अली

सांगतात (पूर्वाक्त पृ २९२) जुनाट निहिरी, पडल्या इमारती, वोंगरी छिन्ने व नुटलेले वडे हा पारव्याची आमडता वसतिस्थाने होत, येथ पारवे दिवसा उजेडा सारखे घुमत असतात, कोणाची चाहूल लागताच ते स्तब्ध होतात व ६४ मध्य पळक्या देवळात पारवा घुमत आहे आणि त्याचे घुमण हेंच निविघ्न एकाताचे आधारन आहे वरील वर्णनाच्या अनुरोधाने पाहिले असता हें चित्र किती वास्तविक आहे तें प्रत्येकास येत

पोपट (कीर ७५, ३०८, २६६, ८१५, पुंछुअ (नर) ५६२, सूज (शुभ) २६३) हिरवे पोपट हिंदुस्थानात सर्वत्र आढळतात नराच्या गळ्यामोरता (क ५३२) गळसरसारखी लाल पट्टी असते पोपट लहान लहान शण्यापख्याने राहतात पोपटाचा थवा पारव्यापेक्षा लहान असतो राहून त्याचे साचिद वसतिस्थान असते सध्याकाल झाली की पोर्दोव्हून त्याचे येथेच थवे सधस्यानाकडे रात्रीच्या विभ्रान्तांसाठी लोटतान एकेका झाडावर जणू पानागणिक पोपट (क २६३) असतात पोपटाचा चोत्कार स्वरात पारव्यापेक्षा तार असतो तयार होत आलेल पांक (भात क ८१५) व पांगाल आलेली फळ यावर पोपट निर्वाह करतात त्यात त्यापेक्षा नामधूस (क ८१५, १००३) जास्त वरतात त्याचे उड्डाण आकर्षक व डोळ्यात असत झाडांच्या डोलात बांधलेल्या घरक्यात माया अर्धा घालतात व नर पारव्याचे रक्षण करतात (क ७६२), घरक्यावर किंवा पिलावर घाला आग असता त्या वर्जक चीत्कार करतात क ७५ व २०३ या गाथात त्याच्या उड्डाणाच मार्मिक वर्णन केलेले आहे

थलाआ : वल्का, वगळा वगळा (४ ४३०) थलाका या शब्दाचा प्रयत्न अगदी अर्थ आहे वगळ्याच्या काही जाती आता हिंदुस्थानात स्थायिक झालेल्या आहेत येथ दिसतात त्यापैकी बहुगम्य वगळे लडक तिबेट येथे भागातून दिवाळ्याच्या सुरवातीस शण्यापख्याना हिंदुस्थानात येतात आणि उत्तर हिंदुस्थानात आसामपर्यंत व दक्षिण हिंदुस्थानात म्हेरपर्यंत पसरतात आणि उन्हाळ्याच्या मुहूर्तास शण्यापख्यानी उत्तरेकडे जातात पक्ष्याने दगामी पर्यटन हे प्राणिशास्त्रात मोठे बोट आहे नराच्या किनाऱ्यावर किंवा तळ्याच्या काठांनजीक वगळे दिवसभर झटक्या येतात (४ ४), मान

कोणाची चावूळ लागली की त्यालांतर करतात , किंवा उषळ पाण्यावर आळतात तरगत राहतात आणि मध्याभाळ झाली की जागे होऊन अन्नाच्या शोधाला निघतात आभाळातून उडताना त्याचे थवे त्रिकोणव्यूह (क ४३५) रचून (पारफर सायक्लोपीडिया I 836) मिचा सरळ रेषेत उडतात

भ्रमर (अलि (Black bee) ४९५, ५७४, छण्य (हेन १ २६५) ८१३, भ्रमर (Large black bee) ७८, ३३१, ३६५, ३८७, ४२५, ४४४, ५३१, ५४३, ५९०, ५९१, ६१३, ६६६, ७४८, ७४९, ७८६, ७९०, ८८०, ९७९, मधुकर (Large black bee) ३७, ९२, १२८, १३९, ४४२, ५०१, ६१९, ६४१, ७५५) अलि ह्या जातीचा भ्रमर हा भ्रमर व मधुकर याहून आरारानें लहान असावा असें कोशातील अर्थावरून दिसतें अलि, भ्रमर व मधुकर याचा अर्थ lover = प्रियकर, libertine = लपट असाही दिलेला आहे भ्रमर या शब्दाला ' तरुण पुरुष ' असाही अर्थ आहे म्हणजे हे सारे नर आहेत । क ९२, १३९ व १३९ आणि क ३३१ व ६९९ यामधील भ्रमर हे छेलपटाऊ असणें सभवनीय आहे क ४४२, ४४४, ५९०, ६१३, ६१९, ७४९ व ७५५ यामध्ये भ्रमराचें लपट पुरुषाशी असलेल साम्य सूचित केलें आहे प्राकृत व संस्कृत कवीना भ्रमर हें चाचऱ्याचें प्रतीक मानलेल आहे आणि त्याच चाचल्य हा दोष त्याचा नसून त्याचें कारण फुलाची नीरसता, असें सांगण्यात (क १३९) आले आहे वस्तुत एका फुलाचे केसर दुसऱ्याच्या काशात प्रस्थापित करीत राहणें हें त्याचें नैसर्गिक कार्य, यामुळे फुलाच्या वशाचे वर्धन होतें पण यामुळेच मिचाऱ्यावर लपटतेचा आरोप आलेला आहे पुण्यधारी वृक्षवेर्लीनीं फळधारण केलें वा त्याचे नियोजित कार्य संपतें आणि म्हणून तो त्याकडे पुन्हा फिरकत नाही यामुळे मिचाऱ्यावर कृतघ्नतेचाही आरोप आलेला (क ९०) आहे, इतकेंच नव्हे, प्रेयसाच्या मातेविषयाही कामुरु अमिलापचा (क ७४९) । फक्त एकाच कवीन त्याला स्थिर प्रातीचें श्रेय (क ३७) दिलें आहे भ्रमराचा वर्ण निळा (क ४२०) व काळा (क १६१) अलिकुलाची तुळना सुदराच्या सुखावर जोलणाऱ्या कैमाशी (क ७८) व कृष्णमणिमेखलेशी (क ५७४) केलेला आहे क १६१ मधाल ' अधाराची गाठ हा प्रयोग व नवकवानाही अकल्पित वाटल ' मौंदर्यवटा

चा अलीकडे रुढ झालेल्या ढोलाला व शब्दाला 'भ्रमराळू' असा यथार्थ शब्द प्राचीनांनी योजलेला आहे। भ्रमर वसंतांत झंकार करून लागतात (क. १२८, ५४३) आणि हिवाळ्यात भिडलेल्या कमळांत उगून (क. ८१३) राहतात असे गाथाकवी सांगतात. ज्या अर्थी भ्रमर कमलाला सोडून वसंता-भोंवतीं घोगावतो त्या अर्थी त्याला नैसर्गिक संघज्ञान असते, पण अनुमयाचे अमावी स्पर्शज्ञान मात्र नसते असा कवींचा निष्कर्ष (क. ६४१) आहे. भ्रमराळू फोणतीं कुले आवडतात ? अशोक (क. ४२२, ७४८), कदम्ब (क. ३७), कमल (क. ७८, ३८७, ४९५, ५६१, ६४१, ८१३, ८८०), केतकी (क. ९७९), पाटला (क. ६१९), मालती (क. ९२, ४४२, ४४४, ७४८, ७४९) व मांदोर (क. ३३१, ५४३, ६६६, ७८६, ९७९). त्रियाच्या गुणंधी निःश्वागवर (क. ३३६) आणि हत्तीच्या मदावरही (क. ७८६) तो लुब्ध असतो. मंजरी, कमल व मालती या त्याच्या विशेष लाडक्या विभक्तात. गंधुकर हा कंपट घरा. पण त्याची कंपटता सामान्य नाही ; कलिगत्वादाविषयी तो विशेष उत्सुक (क. ९०, ४४२, ४४४, ५९०, ६१३, ७४९, ७५५) आहे। वासाढी तो कलिकेचे संगोपनही (क. ७५५) करतो. कलिकेची पहिल्या ममाग-माचे वेळीं कधी तो प्रसंसनीय बीडत्व (क. ४४२) दाखवितो आणि कधी निथ प्राम्यता (६१३) ! कोण गुमाकले व कोण दुखावले, हे घारे वामो-सुक्माच्या तपोमानावरून अवलंबून नसते वाय ? वारणपरत्वे भ्रमराळा विधाने दंगही करता येतां क. ५३१ मधील भ्रमर माकडाला चाबला आहे आणि क. ८८० मधील भ्रमर कमलाचा वाम घेणाऱ्या मुदरीच्या आंठाला ! प्रेम मिळाल्यात मम असतांना बोबी व्यत्यय आणला तर प्रेमी यत्न होचारत, आणि अशा परिस्थितीत दूरवधान कोण व कसे मामाळणार ! जो प्रेम करतो तो वस्त्रागुज्यातून जाण्याला निव्व (क. ९७९) अगतोच. इतकंच नव्हे, प्रेमभग झाला असता आत्मार्पणालाही (क. ७४८). कोबी बलात्काराने र्दीर्घ (मंजरीचे) अपहरण केले तर ते भ्रमराळा मदन होत नाही. मम तो एका पानर (क. ३३१) अगो किंवा पोपट (छेतपटाड) अगो, त्याचा पाटलाग म्हणून भ्रमर त्याला हेराण करील ! असे गाथागम्यक्षेत्रातील भ्रमराचे गुणसंग्रह आहेत.

मधमाशी (महुमाचिठ्या ६३४) - मधमाशी मध गोळा करते, कोणी यत्किंचितही उपद्रव दिला तर त्याला बटवून घ्यावेत जाणते सांगतात की ज्या चावत नाहीत त्या मधही गोळा करीत नाहीत त्यांना मधाची चवच नसते की काय कोण जाणे ! क्र ८८० मधील ग्रंथ सुदरीण्या आठाला चावलेला आहे आणि क्र ६३४ मधील मधमाशी तरुण भिल्याच्या आठाला त्याच्या तिच्या दशामुठें ओठ मजला आणि हें पाहून त्याची मत्सरमस्त प्रेयसा खून फुगली ! ग्रंथ व मधुमशिरा यांना अमा पच्छिमच प्रेयसाची प्रेरणा निस्सर्गनेच दिलेला आहे की काय ! मात्र तरी प्रेरणा आहे असें गृहीत धरून त्रियानी मधमाशाच्या आंगचटीम जाण्याचें साहम करू नये !

मोर (मोर, मयूर) ३९४, ५५९, ६३६, सिहि (शिपिन् = शिरावर तुरा असलेला) ५२, १७३, साहेबाला पाखराची पारल इतकी की तें कोंब्याला कोंक् म्हणतात आणि मोराला पीकोंक् ! सुट्टशर्नी ह अनभिज्ञतेचें लक्षण घाटत पण हा निष्कर्ष परोवर नाही सिध, तरह्द व आसाम याशिवाय हिंदुस्थानच्या सर्व प्रदेशात मोर आढळतात. त्याची वस्ता सामान्यतः खुरटी झाड व पुष्कळ नद्यानांल असलेल्या जंगलात असते त्यांच्या धव्यात एका मोराला चार लाडोरी असतात, एका कोंब्याला मात्र दहा माया लागतात, एवढें या जातीत बहु पत्नीत्व आहे ! मोराला सुंदर तुरा व पिसारा असतो विचारी लाडोरी मात्र भुडी असत कोंबडा व कोंबडी यात असाच फरक असतो, एवढे या जातीत साम्य आहे मोर आपल्या पिशाचाचा उपशेण प्रियाराधनासाठीं करतो मनुष्य जातीत मात्र सारेंच उलटें ! मोर हा संपांचा शत्रु आणि मोर हें कार्तित्रेयाचें वाहन आभाळात ढग जमले व पाऊल मुरू झाला की मोराला अतिशय हर्ष होतो व तो नाचू लागतो समर्थ व्याघ्र मोराची शिकार करीत नाही लपटतेमुळे दुबळ्या झालेल्या व्याघ्राला मात्र हीच शिकार मिळते आणि त्याची अल्लड नववधू मोरपिसाचे अलंकार धारण करण्यातच फुशारकी (क्र १७३) मिरवते क्र ६३६ मधील मोर नदीकाठच्या रम्य वातावरणामुळे आनंदित होऊन नाचत आहेत आणि क्र ५५९ मधील मोर मेघगर्जनेमुळे क्र ३९४ मधाल मोर मान उच करून गवतावर लटललेले पावसाचे थेंब टिपून घेत आहे ! मोरपिसाचा मुपका जादूगोण्यासाठीं वापरतात (श्री बाल्फर मायक्रो-

गेडिया III 167) क्र ५०२ मधील 'मोहनपिच्छरा' या उल्लेखावरून गायामुक्तेचा नायिकेच्या कुरळ्या व भुरळ्या केसात रंगावेरगी फुलें माळलेला असावीत, म्हणूनच त्यांना मोरपिसान्या गजन्त्याची शोभा प्राप्त झाली.

सडण, सडणि=शकुन, शकुनि (१२०, २८५, ८०४) शकुन म्हणजे सामान्य पक्षी, किंवा गिधाड, चार यासारखा मासभक्षक पक्षी क्र २२० व ८०४ मधील पाऊरें पजरस्य आदित यावरून तीं सारिका जातीतील असावीत असे वाटते. क्र २२० या गायेंत छिद्रातून डोक्यावणाच्या पाऊराची दोनवाणी अवस्था वर्णिलेली आहे आणि क्र ८०४ मधील पाखरू तर चाडालाच्या हाता पडलेले आहे वस्तुतः तेच त्याचे लालनपालन आस्त जिद्धाळ्यान करतात. क्र. २८५ मधील सडण हा मासभक्षक असावा जे प्राप्त होईल ते ज्यांना चालतें व नेहमीं मिलतें त्यांना चिंता कदाची ?

सारिका सारिका (५१२, ५८९) सारिका म्हणजे मैना, साह्यकी यांच्या अनुरूप जाती आहेत पैकीं पहाडी मैना ही सध्याची घाटमाया, छोटा नागपूर व हिमालयाच्या पायथ्यालगतच्या टेक्या या भागांत विशेषेकरून आढळते त्या मैनेचे वर्णन करताना श्री सलीम अली (पूर्वांक. पृ. ११९) सांगतात "This Myna is much prized as a cage bird. It is a mimic of exceptional merit, becomes very tame, and soon learns to reproduce the human voice & speech with astonishing clarity" क्र ५५२ व ५८९ या गायतील सारिकाच्या या गुणामुळेच नायिकेवर लजेचा प्रयोग ओढवलेला आहे. क्र ५५२ मधील सारिका जे ऐकले ते योलते क्र ५८९ मधील सारिका विलक्षण आहे, हो तर जे पाहिले तेही सांगते. सारिकाचे हे गुण माहीत असूनही त्यांना रतिशुद्धांत ठेवाव्याच कदाचाल? वास्त्यायन (चामसूत्रम् अधिवर्णन १ अध्याय ४ सूत्र १३) गायता 'तस्य (रतिशुद्धस्य) बहि मीडाशकुनिपिच्छराभिः' शकुनिपिच्छर पातशुद्धाच्या बाहेर टागावेत असे त्याने सांगितले आहे व स्वच्छतेच्या दृष्टीने या गाय्याच्या नायिकेवर आलेल्या प्रमगाची वास्त्यायनालाही कल्पना आलेगी दिसत नाही.

हम हमी राजहम - राजहमी (मराल ७१४, राजहम ६२४, राजहमी ६७२, हस ११०, ४३१, ६२६, ६७६, ७३०, ९४६, ९४७, हमी ९४०)

मराठ, हस व राजहस या पक्ष्याभिवर्गों प्राकृत व मसृष्ट माहिल्याच्या कपना अतिरंजित आहेत हे हस सज्जनाप्रमाण अल्पसंख्य (क ७०५) असून सौजन्याप्रमाणे वर्णाने शुभ्र असतात, ते कमलाचे तपु भक्षण करतात (क १४६), आभाशात जसा चंद्र (क ७१४) तसे हे प्रामतडागात (क ११०) व सरोवरात (क १४०) तरंगतात आणि त्यांना नोरक्षीरविवेक (क ६७६) असतो ही वर्गने केवळ कल्पनिक व साहित्यिक आहेत हस व राजहस (Swan, Royal Swan,) हे पक्षी हिंदुस्थानात आढळत नाहीत श्री. वाल्कर (पूर्वोक्त III 767) सांगतात की हसाच्या अनेक जातींपैकी Cygnus muscous, Hooper Swan या एकाच जातीतले हस पश्चिमे दक्षिण आशियापर्यंत येतात, पण नेपाळात व तेथेही एकदाच तो पहाण्यात आलेला आहे श्री आपटे यांनी आपल्या ससृष्ट इमजी कोशात हस या शब्दाला Swan, Goose, Duck, Flamingo हे इमजी प्रतिशब्द दिले आहेत, आणि राजहस याला Flamingo, White Goose with red legs and bill, आणि इमजी ससृष्ट कोशात Duck व Goose यांना बलहस, वादव, चक्रवाक, हस वगैरे प्रतिशब्द दिले आहेत मृच्छ-कटिकाच्या फाळातही (५६) हम अदृश्य झालेले होते फ्लेमिंगो हे पक्षी हिंदु-स्थानात सर्वत्र, विशेषत रारठ पाण्याच्या तळ्याच्या आसपास आढळतात, विशेषत राजस्थानात, साभर सरोवरान्या आसपास आणि वच्छच्या रणात या रणातच ते अढा घालतात अर्थात् क ४७१ या गाथेत वर्णिल्याप्रमाण ते पावसाळ्याचे सुरवातीस मेघगर्जनाने विव्हल होऊन उत्तरेस मानवसरोवराकडे धाव घेत नाहीत Bar headed Goose हा पक्षी हिवाळ्यात हिंदु-स्थानात येतो आणि मार्चच्या सुमारास उत्तरेकडे लढाक व तिबेटकडे परतू लागतो आपल्याकडले बळीवाचे ढग गडगडू लागले की त्याचे स्थलांतर (क ४७१) सुरू होते. हे तिबेटचे वज्र घालतात त्याचे धवे त्रिकोण व्यूहात भिंवा सरळ रेषेत उडतात

(३) क्षुद्र प्राणी व सर्प

कोळी (मक्कड [दर्शनाममाला ६११९] २३५) स्वतः निर्माण केलेल्या धाग्याला लटकणारा सूक्ष्म कोळी बकुळीच्या फुलासारखा दिसतो चिलट

(मसअ = मशक ५१०), झिडी (११४) रातकिडा, रानकिडा, किंगुर (बान्य-
कुञ्ज), निचकीट गिम्बईव (८७०) हा किडा कडु लिंबावरला आहे त्याने दुसरा
रस कधी चारलेलाच नमतो, म्हणून जो उपलब्ध व जप्याची सवय त्यातच त्याला
स्वारस्य वाटते विंचू विंचुग [हेम ११२८] (२३७) सर्व उष्ण प्रदेशात
विंचू असतात विंचू चावला असता दडाला खटवे देणे ही प्रतिक्रिया अत्यंत
नैसर्गिक आहे सर्प (अहि ५७, नाग नागा = ९७०, फणमणि ९७०, फणा
२४०, भुजग भुजग = ५५१, ४०, ८०३, ९२०, हलाहल ६२) सारेच सर्प
विपारी नमनात फ ५५१ मधील भुजग हा निर्विष असतो. येथे नमूद केले
रवापैकी अहि, नाग व हलाहल हे नि सशय विपारी आहेत ज्यांना फणा अगते
ते सारे विपारी असतात हलाहल हा सर्प थाकाराने शुद्ध पण विपारान
भयकर असतो नागाच्या डोंपटीला फणा पुढे ही कल्पना कारच भयप्रद आहे
पूर्वजानी भूमीत पुरून ठेवलेल्या सपतीच सर्प संरक्षण करतात ही समजूत
सर्वत्र आढळते कारण अशा आख्यायिका जुनाट व ओसाड वाडणावायत
असतात आणि सर्पांचे वास्तव्यही अशाच ठिकाणी अगते चवनाच्या दृष्टी
भावता नागाच्या विक्रमा असतोच आणि नागाच्या फणात मणी असतो, या
गमजुती सार्वत्रिक असल्या तरी तेवढ्या विश्रुतनीय नाहीत ऐलपटाऊ,
परदासगळ किंवा विपरी पुण्यालही भुजग अशी भशा आहे सादरी (नादरी =
बेदरी १९१) पावसाळ्यात गावलेल्या गाव्याभोंवती बेटक दिसतातच या
गंधिती बेटकरीचे आसन सर्पांचे आहे दुरिभाल = (९) सुखा ग पारा प्राणी
गाढाया प यथाशो अगत्या गुण्याया आळीत याच वास्तव्य असते.

निर्दोष उत्तरेकाली पर्वतश्रेणींना हिंदुस्थानचा प्रदेश आगियापावून अलग
केला आहे पशुपत्या या हाडपांगीना अडचण होईल जेथे नैसर्गिक अतर्गत
अदपळे अगले तरी गर्वहा प्रतिबध्न होईल अशी परिस्थिती नाही काश्मीरचा
पडगार पठार हिमालयाच्या पावध्यालगतची दमट दमट व रातस्थान
पोरः वाळवंट श्याद व पशुपत्यामक प्रदेशाव्यतिरिक्त हिंदुस्थानीची गर्भ
प्रदेशांना गाधारणत सर्व पशुपती गावान्व आहेत, फक्त आद मो रवाच्या
पोट्यालात व माये

वागारणाच्या वापतीत हिम पर्वताच्या वापतीत विंचू नद्याच्या वापतीत
मुरग वगैरे उन्हाळासून गावावसतानीच्या नद्याशीसंपावून आलेल्या

आलेले आहेत. पशुपक्षाच्या उरलेल्याच्या पुराव्यावरून असा आक्षेप अद्याप घेण्यात आलेला नाही, पण असा वाद कोणी उपस्थित केलाच तर त्याचे परस्पर निरसन होईल अशी माहिती या प्रकरणात मश्लित केलेली आहे.

गाथासप्तशतीत नमूद झालेली परिस्थिती कर्मात कमी पंधराशें व जास्तात जास्त दोन हजार वर्षांपूर्वीची आहे. त्या काळात येथे घनदाट अरण्ये होती, अर्थात् पशुपक्षाच्या अधिक जाती येथे अस्तित्वात होत्या आणि त्याची सख्याही जास्त होती. गाथासप्तशतीत अशा कोणत्याही पशुपक्षाचे उल्लेख नाहीत की ज्यावरून तिच्या महाराष्ट्रीयत्वाला बाध येईल, आश्चर्य वाटते ते फक्त अशाच्या अनुल्लेखाबद्दल.

गाथासप्तशतीच्या निर्मितीचे श्रेय कोणी कादमीरला देतात, पण महाराष्ट्राप्रमाणे तेथली तळीं कधीही कोरडी पडत नाहीत आणि तेथे हत्ती अजिबात नाहीत हे श्रेय राजस्थानचे, असा दावा अर्कोकडेन काहीं सशोधकांनी मांडलेला आहे, तेथेही हत्ती नाहीत महाराष्ट्रातील माळरानात व जंगलात आता सिंह व हत्ती नाहीत, हें तरे, पण त्या वेळी ते येथेही होते व असले पाहिजेत असा निष्कर्ष काढण्यास भरपूर पुरावा आहे. गाथासप्तशतीच्या संपादकाचा जन्म ज्या कुळात झाला त्याच्या नाण्यांवर क्वचित सिंह व आरंभापासून अखेर पर्यंत हत्ती याच पंगड्या प्रतिमा आहेत.

११ गाथासप्तशतीतील ग्रामीण व नागरी जीवन .

ग्राम (८, ४३, ६७, ७७, ९४, १०९, ११०, १२९, १३८, १६४, १६८, २२९, २४१, २९४, २९५, ३१६, ४०२, ५०१, ५१७, ५३५, ५४५, ५५३, ५५६, ६००, ६३५, ६३६, ६४८, ७०७, ७०९, ७४५, ७५०, ७७१, ८०३, ८२०, ८७०, ८७१, ८७३, ८७८, ८८१, ९५१, पल्ली : ३१, नगर ७७, १६३, १९४, ७०२, ७३५)

गेडें (Village), ग्राम (Town) व शहर (City) हें आधुनिक वर्गीकरण मुख्यत्वेवरून लोकसंख्या व व्यवसाय यांच्या अनुरोधाने करण्यात येते. पल्ली, ग्राम व नगर या सहा गाथासप्तशतीत आढळत असल्या तरी उल्लेखाच्या सदर्भावरून या वर्गात मूळभूत भिन्नता आहे असे दिसते.

नाही त्याच्या लोकसंख्येबद्दल अनुमान करण्याजोगाही पुरावा नाही आर्थिक, नैसर्गिक व सांस्कृतिक परिस्थितीच्या आणि आधुनिक प्रमाणाच्या आधाराने जी स्थाने नगराची म्हणून निश्चित करावा ती वाचित् प्रामाण्याही वाचतात बोजसेली दिवसात काही अपवाद सोडले तर मध्ययुगीन राजस्थान व गेल्या शतकातील आर्थिक क्रांतीच्या पूर्वी सामान्यतः सर्वत्र अशीच परिस्थिती होती.

गाथासप्तशतीतील व्याघादि वन्य जमाती जंगलात (क. १०१) अगर स्थानिक रस्त्यालगत स्वतंत्र झोपड्यात (क. ११९) रहात शेतीवर अवलंबून अथवा जमीन-मालक व जमीन मजूर रोज्यापाळ्यातून रहात आणि हंगामाच्या दिवसात ओवड्यात (क. ७६४) किंवा सळ्यावर (क. ६८९) रहात आर्य (क. १२७) व वैश्य (क. १०३), विट (क. १३९) व वैश्या (क. १६४), कलाल (क. २१७) व कलावंत (क. ७३०) आणि पाण्डित (क. २) व भीमंत (क. ७३३) इत्यादि उच्चवर्णीय व परोपजीवी लोक सामान्यतः शहरात रहात.

गाथासप्तशतीतील ग्रामाच्या विस्ताराबद्दल अनुमान करण्याजोगा थोडा बहुत पुरावा मिळतो क. ३१ मधील पत्नी हे छोटें व बदिस्त लढाऊ दोंगरगार असावे क. ७०४ मध्ये टोरेलेले ग्राम बरेच मोठे असावे कारण येथील रस्त्यावरून विमानस्वरूपे चाललेला ग्रामस्थ आपलं घर धुनला आहे. क. ६३५ व ६३६ मधील ग्रामे ही रम्य गिरिग्रामे आहेत त्या येथील निरंतर सळ्याळ वहात आहेत, गर्द राईतले वृद्ध कुलांनीं टवरले आहेत, गाव जणू यादूच्या दाट घेटात लपले आहे आणि त्यातील छोटो गवती घरे गर्द पात्रीच्या कुपणाआट क. ८७० मधील ग्राम हरी टावरगावच असावे कारण येथे गावानजीव वळणदार नदी आहे आणि वळणावरुन गावची घेटी आहेत हे वर्णन मागरीतल्या गेल्यानाच लागू पडते क. ६३५ या गावेंत मागितल्याप्रमाणे आणि वेध घ्यावितल्या कारणासाठीच नव्हे दोंगरगावचे राक्षसी मरोगरीच धन्य आहेत.

वेदशास्त्रात ग्रामाप्रमाणे गाथासप्तशतीच्या काळातही गावेंही बदिस्त असावीत क. ७०० या गावेंत ग्रामाभितोरील लूणवृक्षाचा उदय आहे रात्री अपराधी गावभितोरी पाहण्याचा अनोळखी चोराबिस्त्रावाटी हे

सुजगावण असावें निदान धामसुमीच्या काळात ग्रामसीमावर पदारेकरा असावेत अस यावरून अनुमान होत ग्रामसीमपर्यंत शेतें (क १६८, ४०२) असत ग्रामसीमेलगत ग्रामांगण (क ५१६) अस आणि तेथेहा पहारकरी (क ५५५) असत ग्रामांगणालगत ग्रामतटांग (क ८, ११०, ३९१) ४१४, ४९१, ७१४, ९४७) व पाणवठे (क ८७४), देवकुळ (क १०९) व वटवृक्ष (क २९४, २९५, ५५६) आणि वटवृक्षापलीकडे विहिरी (क २९४) असत

ग्रामांगण ही ग्रामोत्पत्तीची जागा आणि मळयुद्धाची (क ६८५) प्रसंगविशेषी शत्रूला तोंड देण्यासाठी गावकऱ्यांनी एकत्र होण्याची गावातले सांगीमरणे जवळपासच असले पाहिजेत ग्रामसीमेवरील महावटाभोंवती पार घाघलेले असावेत अस क ९४ मधील उल्लेखावरून दिसते देवकुळ हे सुसंस्कृत आर्यांचे आणि वटवृक्ष हे प्राकृत जनांचे पूजास्थान अर्थात वडाच्या पारावर टवाळ कुगळाची वर्दळ असावयाचीच परक्या प्रवाशाचा सुकामही वडापलीकडे (क २६३) पडत असे ग्रामतटांगाल बहुधा कमळे असत क ८ मधील तळें हे ग्रामाचे मंडप आहे तळ्यावर व पाणवट्यावर आणि असेल तेथे नदीवर, राकाळ सध्याकाळ स्त्रीपुरुषांचा वर्दळ असावयाचीच क २९४ या गाथेतील वडापलीकडे विहिरीवर पाण्यासाठी राग लागलेली आहे, आणि आपण अशी कल्पना करून बसलों आहोंत की राग लावण्याची प्रथा सहिबान दुस या महायुद्धात सुरू झालेली आहे। तळीं आटण्याच्या (क ४१४, ६०६) आणि गावात एकादीच विहार असण्याच्या उल्लेखावरून वाटते की हा खेडी घाटमाण्यालगतची असावीत त्या काळात मद्यपानावर राजकीय निर्बंध नव्हते तरीही क २२७ या गाथेतील दारुचा पिठा गावा वहीर, चाडालाच्या वस्त्यांत मांडलेला आहे पानकुंगप्रमाणेच स्मशानही (क ४०८ ५३६) ग्रामांगणाच्या आसपास अगर नदीतीरी असावीत

खऱ्यातल रस्त अरद (क २४१) खडकाळ (क ३१) व नागमोडा (क ८०३) आहेत गावातले साडपाणी रस्त्यावरूनच वहात असावे आणि त्यांना निच याची व्यवस्था नसावा यासुद्ध हे रस्ते चिखला (क ६२३ ७६० ७१) आहेत पावसाळ्यात जिकडे तिकडे पाणीच पाणा होते तेव्हा मार्गाचा

माण (क १७३) लागणे किंवा रस्त्यावरून घमरत्याशिवाय चालणे अशक्य होते उन्हाळ्यात या रस्त्यावरून पानभाचोळा उठतो (क ७७१) आणि पाक्याळ्यात त्यावर गवत (क ७२४) उगवते गायासप्तशतीत रथाचा उल्लेख (क ३४) आहे, पण हा रथ मूर्त्याचा आहे, वाहनाचा किंवा राज-रस्त्याचा उल्लेख नाही सदरातले रस्ते ६६ (क ७१०) आहेत आणि त्यांना जागेनाग चौक (क ३६, ११०, ११०) आहेत श्रीमताची घरे चौकात (क ३६) आहेत गावात काय, दादरात काय, रस्ते नितीदी रुंद अगळे तरी उत्पन्नप्रभता (क ५३५) किंवा धारपळीच्या वेळी ते वाहतुकीला अपुरे पडतात

गायासप्तशतीतले पराना पुढे अगण (क १२०, ३२२, ४४०, ५८०, ७१८, ८०१) व मागे परसू (क ३१३, ६८३, १५७) आहे. त्याभीरती पुण (क. १६, २२०, २२१, २२७, २६३, ६३५, ७६२, ७९६) आहेत ही कुठे काटेरा (क ९६), कुलेरी (निर्गुंडी क ४१०, ९५१, प्रियपु. क ९०७) किंवा दाट पाने (क २२०, २२१, ६३०) असलेल्या गुडपाची आहेत कधी त्यालागत एरटागारची (क २५७) राडे असत आणि कर्पा त्यावर वेढ (कोडाळा क ७००, ७९९) गोडलेले अगण पाहेरून जाणा राग आतले दिवू नये पण आतून छिदातून पादागारात बाहेरचे दिवाव, बाही रथाची उभारणी असे अगणांत पळताडे (आम्र. क ४०९), पुतासद (अशोल क ४९७) व पुलापुडपे (पुरषक क. १ माधवी क १२२) लवीन. अगणाचा उपयोग दिवगा रिषामपणच्या कामगिरीसाठी (क १२०), रात्री घरची मुले (क. ७९८) व पाहुणे (क ८०१) यांच्या शोषणासाठी होत असे घराच्या मागच्या बाजूला परसू (पटोहर क ३१३ पटोहर क १८३) असे परमान अशोल (क ३१३), पाटल (क ४६९) वर्गेर पुतासदे, प्रियपुलतेये माटव (क ९०७) व बाजूची बेटे (क. ३१३) अगण परांच्या विषा या भागात उत्पन्नवर न्दातून (क १८३) अगण

निरपेक्ष मोटाये देणू दिशेच्या लांबीची लांबावर जाऊन व पाहू. निरुद अगर अर्धपुर्णवार आद, भातरी बलाच्या नि गे लागत वर पत्ता / लावाराची, अशी बंदवागीन गावी उभारणी असे. माटवलीप्रियाच्या परांत दिशेच्या-

साठी आणि अभिशालेसाठी स्वतः खोला असे गाथासप्तशतीतील घरे वाहून विस्तृत आहेत, पण त्याची उमारणी जवळ जवळ अशीच आहे

सुस्थितीतल्या लोकांच्या घरात निरनिराळ्या उपयोगासाठी स्वतः खोल्या आहेत. घराच्या भिंती (कुडू क ३५, १७०, २०६, १०८, ७३२, ७४९, भिंती क २१७) कुडान्या (कुडूक = लताटूड [देशी २३७]) आहेत क १३५ मधील भिंतात कोनाडा आहे यावरून ती विटाची असावा असे वाटते इट = घराभावतालचा वेतागवताचा तट्ट्या, यावरून धीट हा शब्द सिद्ध झाला असावा या भिंती सारवून आतून बाहेरून गिलावा केलेल्या असत २३५ मधील भिंतीवर कुलवधूने रक्षणाचे चरित्र लिहिले किंवा रंगविले आहे क १७०, २०१ व २०८ मधील भिंतीवर विरहिणीना पतीच्या प्रवासाचे दिवस मोजण्यासाठी चिन्ह काढलेली आहेत क २१७ व ७३२ मधील भिंतीवर चित्र काढलेली किंवा काढवण्याची आहेत क ७४९ मधील भिंतीला रदागतोत्सवार्थ सफेती दिलेली आहे भिंतीत दारें (क १४०, २६२, ७९४, ९५४) आहेत या दरावाजाना अडसर (क ३२२) व कड्या (क ९५९) आहेत उन्हाच्या झळा घरात बेज नयेत म्हणून दारें दावून (क ७९४) घेण्यात येत असत ही दारें सुटकी व अरुद असावीत क ९५४ मधील पाण्याचा घडा दारावर आपटून फुगलेला आहे या दाराना (क ५२५) उवरा (देहली [देशी १९५]) = दार के नीचे की लकडी पा स म) असे उवराचे लाटूड अतिशय चिबट असत त्याच्या तऱ्यावर कुन्हाळाचे पाव घातले तरी ते एकाएकी फुटत नाहींत (वनोपधि गुणादर्श भाग १ पृ ६७), म्हणून उवराचा सक्ता वापरण्यात येत असल्यामुळे उवरा हा शब्द सिद्ध झाला असावा क २,२ या गायेंतील दारावर तोरण आहे तोरण म्हणजे, “द्वार या अवयव विशेष, बहिर्द्वार मूल या पत्ती की माला जो उत्सव म लटकई जाती है” (पा स म) याच गायेंत वदनमालिकेचाही उल्लेख आहे हाही आपण वदनमालिकेलाच तोरण म्हणतो येथे हा अर्थ घेता येणार नाही तोरण हें भारताय शिल्प पद्धतीचें एक वैशिष्ट्य आहे तोरणाचे उत्कृष्ट नमुने साची येथील स्तूपाच्या भोवतालच्या वेदिकेत चारी दिशांना अभिमुख असे आहेत अशा तोरणा-वरूनच द्वारप्रकोटाची (porch) प्रथा सुरू झाली त्याच्या व घराच्या

किंवा घरासमोरच्या अगणाच्या दरवाजावर तोरणासारजी उभारणी असलेला भाग असून त्यामध्ये गवार्जे व त्यालगत आतील अगण गच्ची असे रस्त्या वरील रहदारीची मोज पहाण्यासाठी घरातले खीपुछ येथे वसत असत प्रसंग विशेषी त्याचा नगरखान्यासाठीही उपयोग होत असे उत्सवप्रसंगी तीं माळानीं अलट्ट करण्यात येत असत मराठी खेळ्यात या व जुनी वस्ती असलेल्या गामातल्या वाढ्यामध्ये ही व्यवस्था दिसून येते या गार्थेतील तोरणाचा असाच अर्थ घेतला पाहिजे काहीं गायात घराच्या वेगवेगळ्या भागाचे उल्लेख आलेले आहेत ओलिन्दक (ओलिन्दक = ओसरी, देवडी क २५८) येथे परक्या पाहुण्याचा (क १५४, १६७) मुकाम असे घरघन्याच्या बैठकीची जागा घराच्या आघाटाला, देवडीतजीक, चौकानजीक असे आणि अन्तेउर (क १७४) = अन्त पुर घराच्या अंतर्भागात अस क ५५२ या गार्थेतील रतिगृहात मैनेचा पिंजरा टांगलेला आहे अग्निप्रज्वलनाचे वेळी खोलात धूर काढ्यामुळे झाले या अधाराचा उल्लेख क ७२८ व ७२९ या गायात झालेला आहे या वरून या खोलीला जिठको किंवा पुराडे नसावे असे दिसते ओवाळज = ओवाडा ओवाडा या गृहप्रसाराचा उल्लेख क ७२४ या गार्थेत आलेला आहे ओवाडा म्हणजे पावाबाहेर येतात घन्याची राहण्याची जागा गाथासप्तशतीत गोव्याचे अनेक उल्लेख आलेले आहेत. (विट्ठि क १३८, गोदूठ क ४४७, १०९) हे गोठे घरातगत पण स्वतंत्र असावेत खेळ्यातल्या धुव शेतक्याच्या घरातले गोठे ओवारी लगत गुढभ्याएवढ्या खालच्या पातळीवर असतात येतकरी थोडा बहुत सुधारला म्हणजे त्याच्या घराच्या माळणीत स्वतःच गोठा हा पहिला महत्वाचा फरक होतो अर्थात् गाथासप्तशतीतील गोठे हे पामरगृहातले नाहीत खेळ्याने शिग हलविल्यामुळे चाललेल्या चिल्ल्याचा श्रवार क ५६० या गार्थेत वर्णिलेला आहे क ४४७ मधील गोदूठ याचा अर्थ 'गाई चरण्याचा जागा' (एतरेय ब्राह्मण ३ १८ १४) किंवा 'सामाजिक मित्र समेलन (आचार्यसूत्र २ १ ३ २४५) असाही होऊ शकेल गाथासप्तशतीतील घरावरील छपरें (आच्छादम-ओच्छोअम क ६२१, पटल क. ६३, ३१५, ५४०) गवताच्या पेंड्यानी (क १०९ पलाठ = पेंदा, क ३३० विपिर = सृणविशेष) किंवा पवयानी धावारलेली असत. विपिर यावरूनच छपर हा शब्द सिद्ध झालेला असावा

पाइअसहमहणवात पडल (देशी ६५) या शब्दाचा अर्थ ' मिट्टी का बना हुआ एक प्रकार का खपडा जिससे मकान छाये जाते हैं ' असा दिलेला आहे, अर्थात् पडल म्हणजे कडल पडळ = शेतातली कौलारू झोंपडी, हा शब्द यावरूनच सिद्ध झाला असला पाहिजे देशीनाममालेच्या शब्दार्थभोशात मात्र पडल याचा अर्थ edge of thatch असा दिलेला आहे गायसप्तशतीच्या काळात घरे कवलांनी शाकारली जात हैं निश्चित ही कवल चपटा व लावट असून त्याच्या पृष्ठभागावर दोन मोंकें व रालच्या अगास कडा असत आठ्याच्या लावटात तीं मेला मारून बसविलेला असत कच्चाड वगैरे ठिकाणी झालेल्या उत्पन्नात अशी कवलें मिळालेली आहेत मगलोरी कवलाचें हें मूळ स्वरूप आहे क्र १७०, ५४० व ६२१ मधील छपरें पावसाळ्यात गळत आहेत क्र १७० मधील छपरें झझावातानें उडालेले आहे क्र ६०१ मध्ये कवलें डळल्यामुळें गळत्या लागल्या आहेत या घराची ही अवस्था घर धन्याच्या गैरहजेरींत झालेली असल्यामुळें शाकारणीसारखी काम घरच्या पुरुषमाणसानां करावयाची असत असें दिमतें ग्रामातील घरापेक्षा नगरातील घरे प्रशस्त (क्र ७७) आहेत श्रीमताची घरे हमरस्त्यावर चौकांत (क्र ३९) आहेत व्यापार्याची घर चित्रानां अलंकृत (क्र ७३२) केलेली असत ग्रामाग्रमाणेच नगरातही भरवस्तीतलीं घरे एकमेकांना लेंदून आहेत यामुळें ग्रामदाहाग्रमाणें च (क्र १६३, २२९, ५३५, ७०९) नगरदाहाचैही प्रसंग ओढवत असत ग्रामदाह विंवा परचक्र अशा प्रसंगी गावकरी परस्पराशी सहकार्य करीत आणि पुण्याच्या बरोबरीने ख्रिया वाम (क्र २२९) करीत गायसप्तशतीतल्या घरात सामानसुमान मात्र फारसें दिसत नाहीं.

बैठकीसाठी आसन्दिका (क्र ६९७) आणि चितळ हरणाचें (क्र ६०९) वा वाघाचें वातडें (क्र ९४५) वापरीत राजाचें यज्ञसमयीचें आसन या अर्थानें आसन्दिका हा शब्द शतपथ (३ ३० १०५) ब्राह्मणात वापरलेला आहे अथर्वतत्त्वा आसन्दिपेची उची एक बीत आणि खांबी रुंदी एक एक हात बरो, तिची बैठक मुब गवताची विणलेली असे. यज्ञासारख्या प्रसंगी बैठकीवर व्याघ्रासन पसरीत वेष्टासनालाही आसन्दिका हेंच नांव द्यातें जातकांतील आसन्दिका शोपण्यासाठी (जातक १ २०८) व बैठकीसाठी (विनय १

१९२, २ १४०) वापरलेली आहे श्रीमताच्या घरी झोंपण्यासाठी नक्षीदार पलंग (पलंग-पर्यंक विनय. २ १६३ सयुक्त १ ९५) असत क ९०४ मधील शय्या मनकावर आहे गायसप्तशतीतिलि स्त्रीपुरुष गाथावर (संलग्न क १३३, ६६७, ९००) झोंपतात क ९०४ मधील शय्या पतीच्या हाल घालीमुळे लचसलल झालेली आहे बायलून या गादीला मध्ये फारसे टाक नसावेत असे वाटत श्रीमताच्या घरी बनोळली पाहुण्यांना अगणात गवताच्या शय्येवर झोंपावे (क ३७९) लगे क ९६६ मधील विछान्याभोंवती गन्महरण मन्तरदाणी आहे चुडवग्यात (S B E Vol २२ p 102) मन्तरदाणीचा उल्लेख आदेली असल्याने थी गोंदे यानी (Mosquito Net in Egypt & Mosquito Curtain in India Bharatiya-Vidya Dec 1947) दाखवून दिलेले आहे धान्व भरदण्यासाठी धिरीट (क ७९४) कांडण्यासाठी मुसळ (क ५०१) व पाउडण्यासाठी सुपें (क ५५७) घरोघर आहेत पाणी आणण्यासाठी व साठवण्यासाठी मातीचे घडे (कुड क २२९, २६०, ८७४ बुम्म क ६५४, ८७९ घट क ९५४) आहेत याचा आकार बाळू घग्गाधारला वाडोळा (क २६०) पिंवा राजगावारला उमट (क ६५४) असावा पाणी आणताना पत्रा र्तावावर (क ९५४) ठेवीत गापासप्तशतीतिले पलंग (क १४०, १४३, ७५६, २८०, १०७, ५७१, ५७६, ८०७) हे मात्र धातूचे असावेत क ५०७, ५७१, ५७६, ८०७ मधील वग्न हे निधान वग्न अगून क १४० व १४३ हे शकुनासाठी दारात ठेवले मंगलकडश आहेत व ८७ मधील वग्न सुवर्णाचा अगून त्यात रत्ने आहेत व त्याच्या लोंगार वाळी मोहोर बेलेला आहे व ८३१ मध्ये मंगलसप्तशती सौर्यप्रदूष बेत्याचा उल्लेख आहे मराठीत व गुजरातीत याच हा शब्द आजही भाडे वा अर्थात प्रचाराने आहे गातसादनरात्री लोक पूजणी मोलवान उपकरण वापरतात व ४ या गाथेत मरकतभाजन व शरागुलि (क ३००) यांचा उल्लेख आहे मरकतभाजन हे पाचू अक्षरे सवक अर्थात शरागुलि म्दगने धावाची कधी क ३०० मधील शरागुलित सिंगूर ठेवण्याचे आहे कर्मभूमी वीर टोपात ही मनमेहनत पोष (कडकता सुनिश्चिती प्रत पृ १४२) यांगता

Sippi is a boat shaped vessel used in Puja for offering water क ४ मधील शखसिणीचा आकार अर्ध्यासारखा असावा मद्य ठेवण्यासाठी स्फटिकपात्र (क १२७) व विण्यासाठी चपक (क ७१०, ९११, ९२७) या पात्राचा उपयोग झालेला आहे वेदकालात मद्यपानासाठी कारोतर नावाचें कातडी भाडें वापरीत लोखंडी पत्र्यावर घण मारून पेल्यासारखा आकार दिलेले भाडें पुढें वापरात (ज्ञानकोश प्रस्ता पृ ४६६) आले गायामस्त-शर्तीतील चपक काचेचे असणें समवर्तीय आहे भिक्षा वाढण्यासाठी चटुक (क १६२) व धेण्यासाठी करक या पात्राचा उल्लेख आलेला आहे चटुक (देशी चटू, ३१, दादहस्त Wooden Spoon) हें भाडें लाकडी असून त्याचा आकार थाळीसारखा किंवा पळीसारखा असावा पादभसद्महणवात करक या शब्दाचे अर्थ 'हड्डी, पानदान, छोटी पेटी' असे दिलेले आहेत आणि देशानाम-मालेत (२.११) याचा अर्थ भिक्षापत्र=begging bowl असा दिलेला आहे हें ही लाकडाचें असावें असें याच शब्दाच्या 'अशोक' या अर्थावरून दिसतें

गाथासप्तशर्तीतील घरात प्रकाशासाठी दिवे (दीअ, दीव, क १३५, २०२, २६४, ३३३, ४१५, ५४७ ७१६, ८३०) लावीत हे दिवे पणतीसारखे माजलेल्या मातीचे किंवा लामणादेवा अगर समई यामारखे उघड्या ज्योतीचे असावेत, कारण क २२२ मधील दिव्याची ज्योत विरहिणीच्या अश्रूना व क ८३० मध्ये तिच्या निश्वातानीं विझलेली आहे या दिव्यासाठी तेल (तेल क १३१, ५४७) वापरीत तेल-तेल म्हणजे तिळाचें तेल दिव्यासाठी व अभ्यग-स्नानासाठी तिळाचें तेल घटात ठेवीत, असे उल्लेख अनुक्रमें अथर्व वेदात व शांखायन आरण्यकात आलेले आहेत या दिव्याना वाती (वति क २६४) असत पेटत्या वातींचीं मुर्चे काळी (क ७५६) असत, त्याच्या काजळीनें कोनाव्याला काळिमा (क १३५) येई आणि प्रकाश वाढविण्यासाठी वात पुढें पुढें सरकविण्यात (क २६४) येत असे दिवा विज्ञवावयाचा तो हाताच्या झटक्यानें, पण अपवादप्रसंगी उदा चौर्यरतगोपनार्थ ज्योत फुकर (क ३३३) घालूनही विज्ञवण्यात येत असे सुरत रसिकमात्र अनुनयप्रसंगी किंवा सुरतसमयी दिवा तेवता (क २६४, ५४७) ठेवीत. क ५४७ मधील दिव्याची रमिकता अद्वितीय आहे तरुण सुरत पाहतांना तो इतका त-नीन झालेला आहे

वी तो तेलाचा असूनही ते सफल तरा त्याची ज्योत तेवत आहे । मेघदूताला रत्नदीपावहून हा अधिक रमिक आहे. संस्कृत व प्राकृत साहित्यात त्याला तोड नाही।

ग्राम व नगर यामधील राहणीत वचित थोडाबहुत फरक असलेला दृष्टीस येतो. नगरात बाजार भरत आणि त्यासाठी बाजूबाजूच्या प्रदेशातले वन्य लोक (क. ७८८) तेथे जमत असत. वन्दिशाला (क. ५४) व रत्नशाला (क. १२७) यासारखी राजकीय व सांस्कृतिक स्थाने बहुशः नगरातच असत. ग्रामाप्रमाणेच नगरांनाही चोराची घास्ती (क. ७८) असते. नागरकांना ग्राम-संस्मरणंभूल विशेष आकर्षण (क. ७००) काटे. नागरकांची लैंगिक वृत्ति विकृत (क. ७३१) असावी असे काटते. ग्रामातील गैरसोयी व दारिद्र्य आणि तेथील रेंगीव लावण्याचा व शिक्षित शृंगाराचा अभाव यामुळे नागरी राहणीला यदावलेल्या चोलदळाना ग्रामीण जीवन रुचत नाही. बहुधा अशानींच स्थानां उपग्राम (अ. ७७, १०९, ३१९), दग्धग्राम (अ. २००) व हतग्राम (क. १९४, ८०३) या नावांनी आणि तेथील रहिवास्यांना लबाड (छउल क. ८७८), पामर (दरिद्री क. १९५), लुजे (शुनवप्रपुर क. १२८) व हलिरनन्दन (नागरगठेः क. ६००) या विशेषणांनी शापपूर्वक तिरस्कारले आहे. कारण तेथील जेवणात तूपमूठ (क. ३१९) मिळत नाही आणि शोणण्याला मिळाना (क. ८३३) नाही, कारण येथे आज्ञात्याना पैश (क. ६००), भिक्षाद्याना भिक्षा (क. २२३) आणि स्वभिचारिणोंना परपुत्र (क. ४२८, ८८९) मिळत नाही. पण येथे जे मिळते ते वाय फमी आहे । गाथाकवि सांगतात, येथे चित्तवेपक निवर्गमौदय (क. ९३९, ८३०) आहे, ज्याचे पयोधर उत्तुंग आहेत अशा गांवाने तदणी उपलब्ध (अ. ८७३) आहेत आणि मोदस्वर अर्गा अनेक सत्तेवस्थाने (क. ९३०) ही आहेत ।

निष्कर्ष :

गाथाकविज्ञाच्या निर्मितीच्या बाळांत महासाष्टात व अन्यत्र विस्तीर्ण सादर व गपस बदरे आणि चारगारी व लज्जरी ठगणे अन्तिर्वात होती. जननेये मदरावे, व्याधान्याची गपसता आणि राजपतेचे भाग्य्य, सिन्धुजात्राची

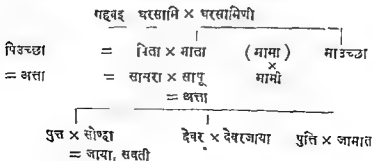
योजकना, कारागिराचें कौशल्य आणि आश्रयच सातत्य यांचा द्योतक अशी लोणावळे गटातील लेण्यासारखी सांस्कृतिक महत्कार्ये पूर्वी झालेली होती व त्या काळात चालू होता, पण गाथासप्तशतीत त्याचा मागमूसही लागत नाही कारण हा गीतें ग्रामीण आहेत, तीं ग्रामीण कवींनीं ग्रामीणामाठीं रचलेलीं आहेत

गाथासप्तशतीतील ग्रामीण व नागरी जीवनाच्या बाह्यांगाच्या निरीक्षणा वरून दिसतें कीं तत्कालीन बहुसंख्य जनता वन्य व ग्रामीण आहे, कीं ग्रामस्थांचा परिचय नागररसपेक्षा वन्याशीं अधिक आहे ग्राम व नगर यांमधील फरक दर्शविणाऱ्या आधुनिक लक्षणांचा येथें मागमूसही लागत नाही नागरी जीवनाचा जमाती व व्यवसाय यांशीं समन्वय होत नाही

गाथासप्तशतीतील ग्रामाची माडणी व त्यामोंवतालची वनश्री, त्यातील नागमोडी व चिखली रस्ते, येथील घराची मांडणी व खाकारणी, त्यामोंवतालचीं अगर्भे व कुपणे आणि त्यातील पृष्ठलता, ग्रामातील पाणवट्याची माडणी व उन्हाळ्यातील पाण्याची टंचाई या व इतर लक्षणांवरून दिसतें का हा ग्रामें आहेत तो भाग नागरी व पावसाळी असला पाहिजे मी महाराष्ट्राचा जो भाग पाहिलेला आहे त्यावरून वाटतें कीं हीं खेड, ग्रामें व नगरे मावळींतील असावीत

१२ गाथासप्तशतीतील कौटुम्बिक जीवन :

गाथासप्तशतीतील कुटुम्बातील घटकांचा वशरेल येणप्रमाण

गृहपति:

(गृहवद् क्र. १०७, १७२, २९७, ६००, ७८७; गृहवद्. क्र. ९५२; घरवद् : क्र. ९५१, घरसामि: क्र. १३०, २५८, ६६२, घरिष्ठ. क्र. ७३१)

देशानाममालेंत (२-१००) गृहवद् या शब्दाचा अर्थ ग्रामीण villager असा दिलेला आहे. पादवसदगृहणवात याचा अर्थ गृहस्थ, गृही, सत्तारी असाही दिलेला आहे. ग्राहतात वद् या शब्दाचे अर्थ पति (क्र. ६६) आणि गृते = पुत्र (क्र. ९६) असे आढळतात. गृहवद् हा शब्द दोन्ही अर्थानीं अन्वर्थक आहे. हा कुटुंबाचा धनी (क्र. २९०) वरक्षकताही (क्र. ९५२). घरघनी हा शब्द ग्रामीण मराठीत नवरा व सासरा या दोन्ही अर्थानीं रुढ आहे. क्र. १३० या शब्दांत धरिणीच्या व क्र. २५४ मध्ये सुनेच्या साहचर्यांत आलेल्या गृहस्वामीचे अर्थ अनुक्रमे नवरा व सासरा असेच घ्यावे लागतात. क्र. ६६२ मधील गृहस्वामी इतका बुळा आहे की घरच्या कारिणीने पोसलेला पुत्र त्याच्याच अंगावर भुंकतो, आणि क्र. २९७ मधील गृहस्वामी इतका गुडा की त्याची व्यवहारिणी जाया आपल्या प्रियकराची त्याची गढाभेड करिते, क्र. १७० मधील गृहपति दाती घटा पेऊन खायक रेडा शोधत आहे आणि क्र. २५४ मधील गृहपतीने मनाई केली तरी सुनेच्या ह्पान्याने अंगी पिडाई आलेला परका पाहुणा ओसरीवर दडपून पयारी पयारीत आहे. क्र. ९५२ मधील गृहपतीची घरादाराने व शेतावाडीवर करडी नजर आहे. त्याच्या मालमतेवर उघड आक्रमण करावयास योगी धजावत नाई आणि घोरट आक्रमण करणाराचाही धरकण होतो. क्र. ७८७ मधील गृहपति असा जबर-दस्त आहे आणि गावात व आममंतात त्याचा इतका दारो आहे की त्याच्या गुगत्या नामांच्याचाने गावज्याचा घरबाण होतो व त्याने तरवार उपसली की घोरगिल्ल्याची दागादाण होते गृहपति स्वतः शेतावाडीवर अंगमेहनत करीत नाही. ही थाने तो हलिकावद्दन वरून घेतो जातकुटोत व व्यवगायांत मान्य असल्यामुळे सामान्य हलिकांगी त्याचे नात्याचे संबंध आहेत. क्र. ९०० या शब्दाची नाविधा नागरी गृहपतीची वन्या व ग्रामीण हलिकनेदनाची परती आहे. दरिद्री हलिकाला कन्या देण्यात त्याला कमीपणा वाटत असावा, गासरी मुलांची कुपवणा होऊ नये म्हणून निव्या दिमतीला माहेरची पाठरानीन

आलेली दिसते गृहपतीचा उनाड मुलगा (क १०७) पिचा व हलिर
सुपाच्या आगचटीम जातो आणि क ९११ मधील गृहपतिमुलेला कोणी
आवरू शकत नाही

गाथासप्तशतीत समुर ही सज्ञा एकदाच (क १५३) आलेली आहे हा
नायिकेचा सख्या सासरा असण समवनीय आहे अथर्ववेदात धनुष हा शब्द
अनेक वचनात (१४ १४४) आलेला आहे यावरून डॉ इरावती क
निष्कर्ष काढतात की पतीचा पिता, चुलता, आज्ञा इत्यादि वर्गा-
धान्याना अनुलक्षून ही सज्ञा वापरण्यात येत असावी. गाथासप्तशतीत
गुरुजन (क ३६७, ३७०, ३९३, ४८४, ५८९, ६११, ८१६,
८४५, ९८१) ही सज्ञा अनेक वेळा आलेली आहे या उल्लेखांपैकी क ५८९,
६१६ व ८१६ यानर्थ त्यांना फक्त गुरु म्हटलेले आहे हे गुरु व गुरुजन
अपवांतांल समुरासारखे दिसतात कुटुंबीयांशी त्यांचे नाते कोणते ते निश्चित
करता येत नाही गुरुजनाच्या आधीन असलेला पति (क ८४५) नायिकेच्या
मर्जांनुसार वागत नाही त्याच्या उपास्थितीत नायिकेला नवऱ्याकडे (क ३६७)
विवा प्रियकराकडे (क ९८१) मान वर करून पाहण्याची सोय नसते, विवा
अथ् ढाळण्याचीही सवलत (क ४८४) नसते प्रत्येक कुटुंबात अशी
ठाकुराची गाजवणारी चुनाट खोड व बागगुरु असतातच

गाथासप्तशतीत पिता (पिड, पिज) ही सज्ञा आलेली नाही. पतीचे अनेक
उल्लेख आलेले आहेत दृढअ दयित (क ७, १५, ४८, ५९, ७४, १००, १८८,
२७०, २९२, ३०७, ३९७, ४३३, ४३७, ४५३, ४६७, ६०२, ६५०,
८२८, ८३४, ८३९, ९१०, ९२७ ९२८, ९२९) पद् पति (क १, ११, १३,
३६, ५४, ५५, ६९, १५९ १९७, २००, २३७, २४०, २९३, २९७,
१९९, ३०१, ३२४, ३३५ ३४६, ३६७, ४७२, ४९८, ५०८, ५४९,
५९७ ६०५, ६१३, ६८६, ७०२, ७२४ ७३९, ७६१, ८०७, ८२४,
८४३, ८५७, ८६२, ८७७, ८८१) पिज प्रिय या नावाने आलेल्या उल्लेखाचे
क्रमाक मुद्दामच दिलेले नाहीत अत्तर (क ३९०) ही सज्ञा एकदाच आलेली
आहे क १०७ मधील तरुणीचा पति वृद्ध आहे आणि क ५९७ मधील
मध्यम वयस्क व्याधाने नवतरुणी बायका केल्ली आहे विषमवयस्काच्या

विवाहावद्वल तत्कालीनांना वैषम्य वाटत नसावे असे दिसते. पति प्रवासाला गंधामुष्टे मी घरांत एकट्याच आहे, असे निवेदन क्र. ३३१ या गायित आहे. या व क्र. १५९, २९७, ६०१ यंगेरे गाथांवरून निष्कर्ष निघतो की गायामस्तथाती-
तील कुटुंबाचा विस्तार सामान्यतः मर्यादित होता. नवरावायवेच्या गुटगुटीत
मंगाराची उदाहरणे किती तरी गाथांतून दाम्पवितां येतील.

गायामस्तथातीत देवर=दीर मात्र बहुत ठिकाणां आलेले आहेत: (दिअर: क्र. ३१३, ७२९, ८७०; देअर: ७६५, ९५७; देवर: क्र. २८, ३५, ५९ ४६९, ५७०, ६८८, ८६६). देवर म्हणजे नवऱ्याचा भाऊ. दोरभावज्यांच्या अनुरागीचे अनेक उल्लेख गायित आलेले आहेत. क्र. ७२९ व ८७० येथे त्यांचा अनुनय घुस्ताय गुरू झालेला आहे. क्र. ७२९ मधील देवराला सलीचे सापळाई. क्र. ८७० ची नायिका स्वतःच देवराला प्रोत्साहन देत आहे. क्र. २८, ३१३, ५७०, ६८८ मधील मायज्यांचा दिराशी प्रेमसंबंध चालू आहे. क्र. २८ मधील त्यांच्या प्रीतीत विकृतीही आहे. क्र. ३१ व ५९ मधील नायिका देवराच्या अनुनयाला प्रतिकूल आहेत. क्र. ३१ ची नायिका त्याला सन्मार्गावर आण-
ण्याचा यत्न करीत आहे आणि क्र. ५९ ची नायिका फेनळ कुटुंब-विघटन टाळण्यासाठी देवराच्या दुर्वर्तनाचा परिष्फोट करीत नाही. या दोन्ही नायिका त्या त्या कुटुंबात नश्यानेच झालेल्या दिसतात. क्र. ६८८ मधील नायक कार्य-
गिर्जनेतर नायिकेला पराङ्मुख झालेला असला तरी त्याला टांचून घेतल्या-
हतो पसं देऊन घेवाइतकी अनुराधि अद्याप उभयतांमध्ये अवशिष्ट आहे. क्र. ७१५ मधील देवराने उभयुक्त भावज्यांची आवाज मागलेली आहे व तिच्या अज्ञवत्याची तरतूद परंप्रामाटी द्रवस्थाला मध्यस्थी करावी लागत आहे.

गायामस्तथातीत कुटुंबाच्या पितृप्रधान अंग-यामुष्टे येथे आर्यापे
प्रत्ये पारमे दिगत नाही. क्र. ६८३ व ८१५ या गाथातीत सामान अस्मान
व भर गुणारी गागुरवादीला आलेले आहेत. क्र. ६८३ या गाथेवरिल टोरेनुमार
त्याची पत्नीती भेट सावकाळपर्यंत म्हणण्याची नाही. क्र. ८१५ मधील
नाविकेला तर पत्नीचे मान वर करून पाहण्याची गरजत नाही. क्र. ६००
मधील शनिवनन्दन जामाताला त्याच्या पत्नीची पठार्यास करपटागमान
मार्गे. क्र. ७३७ मधील गुणवा रतीस सापडेली असूनही न पंगारा

गुजाम्या हा गृहपतीचा परजाई असावा असे वाटते. पुत्राच्या विषयामकृतीचा माता निषेध करते (क. ६३०, ६६३), पण जावयाच्या विषयामकृतीचे मात्र सासू बोलुन (क. ५०७) करते! मुलगा व जाई यांच्याविषयीच्या तिच्या गृहीत एवढा फरक होण्याचे कारण एतच, आपल्या पुत्रापर पुत्रुवाच्या पोषणाची जबाबदारी आहे याची मातेला जाणीव असते आणि जावयाच्या वावरात तशी काळजी परण्याचे सासूला प्रयोजन नसते. शिवाय मुलगा आईला सांगू शकत नाही अशी रस्से देहपर्माच्या साम्यामुळ आई व मुलगी यामध्ये चर्चिली जातात.

क. ६१७ या गाथेत लेहदा या शब्दाला लम्हदा असा पाठभेद आहे. मध्य-हिंदुस्थानातील वन्य जमातीत घरजावयाला लम्हद ऊर्फ लामसेन अशी संज्ञा आहे. प्रा. ब्हेरियर एल्विन याने आपल्या ग्रंथात या प्रथेचा उल्लेख केलेला आहे, पैकीं Myths of Middle India (पृ. ४७६-७) मधील या प्रथेच्या उद्गमग्रहणची गोष्ट लोकरूपा येथे देतो. “मदनगट येथे तोण्ड देवर आपल्या स्त्रीमह रहात असे त्यांना एक वन्या होती मुलगी यमात आली तेव्हा जाईबाप म्हातारे झाले होते त्यांनी विचार केला, मुलीला कोणाला तरी विवाही व मिळतील त्या पैशातून संसार चालवावा तोण्ड देवर जावयाच्या शोधाला लागला. कोसमगट येथे महकामूर देव नावाचा इसम रहात होता त्याला एक मुलगा होता त्याचे नाव लामसेन. देवराने सारी हफीकत महकाशुराला सांगितली त्यावर महकामूर म्हणाला, जू मुलीला विवू नवो, माझा मुलगा लामसेन तुझ्या घरी बारा वर्षे राहील व काम करून घर चालवील, मुलीवरून मी तुला पैसा देणार नाही आणि मुलामुलीला मासरीं आणणार नाही, त्याचे लग्न लावून दे, म्हणजे दीपेही काम करून तुम्हा उभयताना पोटाला घालतील देवराने हे कबूल केलें व लामसेनाचे आपल्या मुलीशी लग्न लावले. तेव्हापासून घरात लामसेन ठेवण्याची प्रथा सुरू झाली.” पूर्वी त्याला सामुरवाडीस बारा वर्षे काम करावे लागे आता तीनच वर्षे करावे लागते या सुदतीनंतर त्याला बापाच्या घरी सप्तःनीक जाता येतें, वन्य जमातीत जातरिवाजानुसार घरजावयाला सासरीं मजुरी करावी लागते आणि नागरिक घरजावई हा लाडक्या कन्येच्या हौसेसाठी किंवा एकुलत्या कन्येच्या

नवरा या नाट्यानें मालमत्तेचा भावी वनी म्हणून साधरी येतो दोपेही थाडे बहुतेक लाडावलेले असतातच घरचावई मात याच्या जीवावर उदारता तरी मित्रा तुरणीस लागतो “बायलात पुढ्य लावोवा, भाऊन खातो फोंगेडा,” ही म्हण आता त्रियाच्या घोळक्याभोंवतीं घोंटाळान्या पुण्याला किंवा मुळम्याला अनुलपून वापरण्यात येते या म्हणीतील लागाडा हा लढदा याचा अपभ्रंश अक्षाना अने वाटर्त परजावधाने दडपून साधरीचा कावटा भाऊन लागाव तर योग त्याच काय करणार ?

गायामस्तशतीत पुत्र व पुत्रि हीं नातीं अनुक्रमें उक्त (क ८४, १ ८०, १३३, ४१६, ६०३, ७४५, ८५९) डिम्भ (क ७९९, ०३८ णन्दण (क ५००, ६०८, ६०८), पुत्र (क ११, ११३, ४००, ४०९, ५६७, ६०९, ६३०, ६३४), पुत्रभ (क १०४, १०४, २३०, ४५९, २६६, ३११, ३३३, ३५५, ४६०, ४६८, ५१३, ६०१, ७२०, ७८३, ९०९), सुभ (क १०७, ०००, ३३६, ३५९, ४०२) आभि धूमा (क ३७०, ३८८, ४०७, ४०९, ४९४, ७७५, ८५८, ५१), कुमारि (क २९८) पुत्ताले (क ८५९, ८८९), पुत्ति (क २३, ४५, १०३, १५०, १५०, ३४०, ४१७, ६०४, ६८९, ७१०, ७२७, ७२८, ७३५, ७४९, ७६८ ७७८, ७९८ ८००, ८५७, ८८१, ८९०, ९२०, ९२३) पुत्तिभ (क ३३०) सुभा (क ६१०, ६००, ८५७) या मशत आलेगीं आदेत सामान्यत डिम्भ व पुत्र हे शब्द औरंग पुत्राचर अदेत आणि पुत्रभ हा शब्द वग मात या अर्थान वापरलेला आदे पुत्रि हा शब्द तर पारस दिलीपन वापरलेला आदे क ७३० मधील पुत्ति ही निश्चितरी कन्या आदे क ७२० व ७९८ मधील पुत्ति अभिरादिन आदे क ७७८ मधील पुत्ति हे मर्यापन मायने मन्त्र अमुक एव मन्त्र आदे अगा प्रयोग हमीदी काळ कोठे प्रचारात आह

गायामस्तशतीत मातू (क ३३५, ८४३, ७७८) वसन्हा (क ४९, १०७, २४१, ३३६, ६८३, ४९३, ६३०, ९४५, ९०३) या मशत आलेल्या आदेत. एतादी मातू इतदी प्रमळ अवत की ता मुनेय पुत्ति (क ७७८) म्हणते स्वभावन पोमिट अगरी तरी पतिविरहामुळे मुनेची दुदता शानेची पाहून ती रात अमु (क ४९३) काळने पुत्राचा मजीवरीची म्हणून त्याच्या

विरहवालात ती मुनेच रक्षण करते (क ३३६) आणि वसतात दरवळणाऱ्या मुधांना तिच्या चित्ताची चळविल्ल होऊ नये म्हणून (क ४९७,) तिला घराबाहेर पडू देत नाही क ८६९ मधील सासू राष्ट आहे ती मुनेकडून दिवगभर इतकं काम करून घेते की विचारीय लष्णाचीदो उसत मिळत नाही, पण या मुनेला ज्या कारणासाठी मोबळीय द्यावी होती तें विचारात घेतल म्हणजे सासूची करणी योग्य होती असच दिसून येते तरण मुनेच्या आहारी गेलेला विषयासक्त पुत्र कृश व कुटुंबाचा भार पेलण्यास असमर्थ झालेला पाहून तिला विषाद व भवितव्याबद्दल फाळजी (क ६३०) वाटते आणि भुऱ्या बटा सैल सोडणाऱ्या नाचत्या मुनेबद्दल विहाइताजवळही उपालम्भोद्गार (क ९४५) फाढावयास ती कमी करीत नाही एकूण गायासप्तशतीत उपासमार, फटुवचने, मारहाण वगैरे सासुरवासाचीं जी कुप्रसिद्ध लक्षणे त्याचा मागमूसही आढळत नाही

गायासप्तशतीत अत्ता (क ८, ११०, २९७, ४६९, ४९७, ५४२, ५४९, ५४२, ५५७, ६७९, ६६३, ६६७, ६७४, ८०१, ८६९), पिठच्छा (क ११० २९५, ५९८, ५३७), माउच्छा (क ६४८, ७७९) आणि मामि (क ९३, ९७, १०४, २०४, २४९, २६४, २९४, ३४४, ४३१, ४१०, ५०६, ५१२, ५९९, ६०८, ८४२) हे प्राकृत शब्द अनेक वेळा आलेले आहेत छायत व टील्लकारांनी अत्ताचा प्रतिशब्द व अर्थ सासू असाच सामान्यत दिलेला आहे देशीनाममालेत (१ ५१) अत्ताचे अर्थ माता, सत्ती, सामू असे दिलेले आहेत थोडर-भाषा-कोशत हिंदी अत्ताचा अर्थ स्वतःची मोठी बहीण किंवा आईची बहीण असा दिलेला आहे मराठी आते ही बापाची बहीण क ४९७ ५४९ ५५७, ६१३ व ८६९ या गायातील अत्ता ही निश्चितपणे सासू आहे पिठच्छा ही बापाची आणि माउच्छा ही आईची बहीण पिठच्छा ही सज्ञा गायासप्तशतीत अनेक वेळा आलेली असल्यामुळे अत्ता या शब्दाचा अर्थ भिन्न असलाच पाहिजे वस्तुत माउआ म्हणजे माता किंवा सत्ती, सहेली (देशी नाममाला १, १४७), तरीही क ४२३ मधील माउआला छायत मातृघसा असा प्रतिशब्द दिलेला आहे मामि (मम्मि, मझाणि) या शब्दाचा अर्थ देशी नाममालेत (१ ११२) आईच्या मावाची

याचो असा दिलेला आहे छायेंत मानीला मातुळानि हा प्रतिशब्द दिलेला आहे क १२४, २०४, ४३१, ४१० व ५०६ मधील मामि ही प्रत्यक्ष मातुळानि, निदान नायिकेच्या नात्यातली अमर्षे शत्रू आहे इतरन ती नायिकेची तूती किंवा सत्ता आहे गायामस्तशर्तोत माआ (क ४००, ५०७ ७३५), माइआ (न ८१९), माउआ (क २४०, २८५, ४२३) व माए (क ४३, १५९, १९५, ७४८, ५८९, ७८५, ८०१, ८८३) हे मातृवाचक शब्द आलेले आहेत क २४०, ४००, ५०७, ७३५ व ८८३ मधील माआ व माउआ या निश्चितगण माताच आहेत अन्य माता या मानलेल्या माता आहेत

गायामस्तशर्तोत आतोरा, मामा व मावघा याचे छान्न नाहोंत शिवाय अत्ता, विडच्छा, माआ, माउआ व मामि या सज्ञा दिलाईने वापरलेल्या आहेत यावरून वाटते की या सज्ञा सामान्यतः साहित्यिक असाव्यात त्यांच्या जमी सगला मुक्त नायक-नायिकाचे दूतीकार्य करणाऱ्या मध्यस्थ त्यांना कोण त्याही नावाने संबोधिले तरी अर्थ एकच व्यभिचारार्थे तत्र जाणणारे सांग-लात की या सज्ञा त्या जगात आजही वापरात आहेत । त्यामध्ये भेद एवढाच की अत्ता विडच्छा, व माआ या शब्दक असाव्यात आणि माउछा व मामि या समवयस्क ।

गायामस्तशर्तोत गृहिणीवाचक सज्ञा अनेक आहेत गृहिणी (क ८९७), घावामिणी (क ७३१), घरिणी (क ११, १३, ३६, ३८ १००, १३०, १०५, २९१, २९१, ३८२, ४०९, ४७०, ५३८, ५६५, ५९५, ६०१, ६६२) जाया (क ६, ३१, ४७, ८४, १६९, २००, २००, २२८, ८३, ३११, ३३७, ३७३, ३८६, ३९९, ४१७, ५०० ५७०, ६३९, ७६९, ७९८, ८२६, ८३०, ९५७, ९६१) जगवह = जगवधू (क ४७९, ५६९, ६४६, ६४७, ७२६, ९८४), घाला (क २३७ ९०७) मुद्धा = मुग्धा (क १५, १०७, ३८२, ४३३, ४९५, ५०४, ५३३, ६७८) क ७३१ मधील घरसामिणी हा काही तरी गृहस्वामिनी नाहीं. मालकिणाचा भाव जाणणारी पाहुणी आहे. त्याचप्रमाणे क ३९ मधील घरिणी हा शब्द नायिकेच्या राहत्या घराला अनुत्पन्न योजनेला आहे जाया व घरिणी यांमध्ये फरक करायचाच झाला

तर सांगता येईल वा सामान्यतः जाया ही मध्या, तरुणी आहे आणि घोरणी ही प्रौढा, जाया ही दोहदिनी व विद्यासिनी आणि घोरणी ही पुनर्वती व गृहकार्यव्यापृता या विधानाला अपवादही आहेत क २०० मधील जाया पुनर्वती आहे अपत्याना जन्म देते ती जाया, असाच या शब्दाचा अर्थ आहे त्याचप्रमाणे क ११ व २९१ मधील घोरणाना अद्याप गभीर्य आलेले नाही

गाथासप्तशतीत सवती (क ७०, १०१, १७३, २१२, २७५, ४४९, ५२८, ५५७, ५८६, ७१२, ९०१, ९७४, ९७५) जागोजाग आढळतात वर वसात उद्देसिलेल्या क्रमांकात त्याचे नामपूर्ण उल्लेख आलेले आहेत, इतर अनेक गाथात त्याचा उल्लेख आलेला आहे या उद्देसावरून या वाळात बहु-पत्नीकत्व रूढ होते असे दिसते साधारणतः सवतीची नादणूक असणारी कुटुंबी आर्थिक सुस्थितीत असावीत असा वाटत सामान्यतः या सवती सजातीय आहेत क ७९ मधील सवतीपैकी उल्लेख जाया आर्या असून तिच्या सवती अन्य व सामान्य जातीय असाव्यात असे वाटते त्यामध्ये आर्या आपले वर्चस्व सामावून आहे क २४ या गायेच्या नायकाने अगोदरपामून अन्यन विहाड घाटलेले असून केवळ लोभाचारासाठी किंवा आवश्यक धर्मकार्य म्हणून त्याने सजातीयतेची निष्प्रेम विवाह केलेला दिसतो सवतीपैकी काही विवाहेत आहेत (क २४) व काही रसेल्या (क ३३७) आहेत क ४७९ मध्ये नायकाच्या द्वितीय विवाहाचा उल्लेख आलेला आहे, नववधूविषयी घाटणाऱ्या औत्सुक्यामुळे त्याला प्रथम गृहिणीच्या सगतीत सुख लागत नाही कोठे या सवती एका घरात नादतात (क ११२) तर कोठे त्याची विन्हाडे वेगळी (क २४, ४३, १३०) आहेत सवतीपैकी कोणी नावडल्या असतात व कोणी नावडल्या (क ५२३) एखाद्या पत्नीला एखाद्या दुसऱ्या सवतीचा भार सोसावा लागतो आणि कोठे विचारीला अनेकींचा (क २७१), प्रथम गृहिणी नावडती झाली (क ५२३) किंवा सुकली (क ३८२) अगर शरीराने अवजड झाली म्हणजे तिचा पति तरण (क ५२८), भरदार (क ५९८) वा लवचिक (क ११२) नववधूसी विवाह (क ४७९), वरी. नववधूसंग नायकाला आरभी सुखकर वाटतो पण त्यामुळे त्याला दौर्बल्य (क १२०, १२१, १७३) येते व यामुळे सवती तिच्यावर रूष्ट असतात

आणि त्या नवव्याजवळ तिच्या नाचरेपणाबद्दल व अन्यासक्तीबद्दल गान्धार्या व चुगल्या करतात. सवतीच्या प्रादुर्भावामुळे पानीला पतीचे दर्शन क्वचित् (क. ७०), आजारपणी समाचारासाठी म्हणून (क. ५०, ५१), वेवळ दाक्षिण्य म्हणून (क. ८५), दिवसा उजेवी, पहाटेस (क. ६५३) किंवा अस्तमानाचे (क. १३०) व्हावयाचे. यामुळे अनायाम घरी परतलेला पति फिरून बाहेर पडणार नाही याविषयी दूरदर्शी ग्रहिणी विशेष दक्ष (क. १३०) असते. बहुवचनमाच्या क्रियांची दुर्दशा काय मागावी? त्यांना अश्रु टाळीत (क. ५२८), उतासे टाळीत (क. १४७), एकीनेवींच्या उरगळ्या पासाळ्या काढीत (क. १७९, ७९२), दुःखभाण्डारात (क. ९२५) आबुध्य फंदाचे लागते. सपत्नीरोप हे ससारी क्रियाचें महद्दुःख होय, असें भूरिदत्त जातकात (जातक : भाग ६, पृ. १६०) नार्मने सांगितले आहे ते अगदीं खरे आहे. याचा ताप त्यांना होतो, तसाच तो त्याच्या यजमानालाही सोसावा लागतो. या जंजळात गुरफटलेल्या विद्यान्याला जागोजाग चहाड्या (क. ५५७), टोमणे (क. ६५३) व दुर्बचने (क. १७९) ऐकून ध्यावों लागतात. हे मागावे लागत असूनही पुष्प जणू वायत्या व काटेरी पायबंदांच्याच घोधांत असतो !

गायामस्तसतीच्या क. ९५२ या श्रुतेत क्षेत्रसंकेत आलेला आहे. स्त्री हे क्षेत्र आहे असें येथे सांगितलेले आहे. हा क्षेत्रसंकेत सङ्कर्शनां मासतो तितका शास्त्रास्पद किंवा धृणास्पद नाही. असा कोण हुड्या शेतकरी आहे की जो दुमन्याला आपल्या शेतांत नागरणी पेरणी करू देईल? दुमन्याच्या शेतांत पेरणी करणाराची तुलना व गणना प्राचीनांनी धान्याला ठोमे मारणाऱ्या महामूर्खांत घेलेली आहे. मंदशुद्धि करावयाची ती कुलपरंपरेत खल पद्द नये म्हणून, म्रीक्षेत्रात धीजारोपण करावयाचे ते धर्मकार्य म्हणून, पुत्रोत्पादनामुळे गृहस्वामीला व गृहस्वामिनीला सद्गति प्राप्त व्हावी म्हणून. अर्था या क्षेत्र-मंदेनाची भूमिका आहे. या क्षेत्रावर आजमण होऊ यावयाचे नाही, शालेंच तर रक्षार्थे निवारण करावयाचे व प्रगर्षविरोधी शुद्धीकरण करावयाचे, हा संकेत प्रगर्षणील व युद्धशाली भारतीवाना प्राचीन वाङ्मयातून माहीत आहे. दुर्गमनामुळे मेसारात नांदावयाला नातादण झालेल्या ग्रहिणीला हरपार करावयास

(क ७६) जे बरेले नाहीत ते युद्धाचा शबलव करून आपल्या अपहृत स्त्रियांना चोराच्या (क ५२७) व शत्रूच्या (क ५४, ५५) तावडीतून सोडवतात, यात नवल कमलें ? आणि सोडवतात कशासाठी ? कुटाळाच्या दुर्बचनावर विसवून त्याचा त्याग करण्यासाठी ? नव्हे क्षेत्र रक्षणासाठी, सर्वधनासाठी !

गाथासप्तशतीतील गृहिणीचे जीवन व दिनचर्या ही पाहण्यासारखी आहेत लग्नाच्या वेळी तिचे वय जाणते (क ६४७, ६४३) असते क २९८ ची नायिका विवाहासाठी आनुर झालेली आहे ही सुशिक्षित (क २७, ३५, ७४४ ८३७, ८३५) आहे ती पतीला पत्र लिहिते व त्याची पत्र वाचते नि शकपणे त्रिदलगाच्या कुमारीच्या वागणुकीत लग्नानंतर ससाराच्या जबाबदारीची जाणीव झाल्यामुळे गाभीर्य (क ६०६) देते रात्री जागरण झालेले असला तर कुलवधू सकाळी उठून कामाला (क २३) लागते उजाडण्यापूर्वी उठणार नाही ती नव गाची लाडकी असला तर निंदला पात्र (क ७१२) होते झाडलोट झाल्यानंतर ती स्नान (क ७९, ८०) करते व स्वयंपाक (क १३) लागते माहेरवासिनी मात्र उशीरा आषोढ (क, ६८३) करतात ती रन्धनकर्मात निपुण (क १४) आहे ती आल्यागेल्याला भिक्षा (क १६२) वाढते, पारसिद्धानंतर वाकवली (क ७०५) देते घरधनी शेतावर गेलेला असला तर त्याला व कामगाराना न्याहारा (क ६९२) पोंचविते मुहुर्ताच्या दिवशा ती नागराची गूजा (क १६५) करते आणि जरूरीप्रमाणे शेतात काम (क ६९०) व राखण (क ६९०, ६९१, ८१५) करते तिला दळण (क ३८८, ७९४), काढण (क ५५७) करावे लागते पाणवल्यावरून पाणी आणावे (क ८७४, ८७५) लागते दिवसभर ती कामाधामात (क ८६८, ८६९) शुरफटलेली असते असे असूनही दुपारी जरा आडवी झाली तर ती आशेपाला व निंदला (क ८५, ६६) पात्र होते पति बाहेर गेलेला असला तर त्याची मार्गप्रदीक्षा करीत ती दारात उभी (क १४०, २५६, ७६२) राहते व तो घरी येताच त्याचे स्वागत (क ३१२) करते, त्याचे पादप्रक्षालन (क १३०) करते पति वृद्ध असला तरी तो त्याचा ससार आनदाने व आपणुपीन (क ७९३) चालविते,

स्वतः च्या सुतदुःखांची उपेक्षा करून त्याच्या यशानें आनंदित (क. ६८५) होते. पतीचें चित्त अन्यत्र गुंतलेलें असलें तरी ती आपला क्रोध मनात जिरवते, ती अधूनीही (क. ८६३) व्यक्त करीत नाही, त्याला संतुष्ट करून त्याची अन्यायसक्ति (क. १३०) आवरते, इतकेंच नव्हे, त्याच्या जिवासाठी दौत्यही (क. ८४) करण्यास विद्ध असते. त्याच्या विपरीत हौसाही (क. २२, ८४) ती पुरविते. असह्य परिस्थितीतही ती पातिप्रसू (क. ३५) सांभाळते. स्वतःच्याच नव्हे, शेजारणीच्याही शालाचीही ती फाळणी (क. ३६, ३९) वाहते. आपल्या कुटुंबाची विपन्नावस्था (क. ४७२) ती प्रकट होऊ देत नाही. कुटुंब्याची दुर्गति असेल तर स्वर्च टाळण्यासाठी ती गरीदरपणी आपले छोडाळेही मनांतल्या मनांत (क. २९०, ४७२) जिरवते. कुटुंब्याचा गर पारण करण्यासाठी ती आपल्या हौसांवर जलाञ्जलि (क. ६०६) देते आणि कुटुंबीयांची सहकार्य करते व स्वतः भोका पटकरून कुटुंब्यविपटन (क. ५९) होऊ देत नाही. अधून मधून माहेरची ओढ लागत असली (क. ८७०) तरी ती सासरच्या जीवनाची इतकी समरस होते की सासरची दुर्गति अवतांना माहेरची माणसं सणावाराचे दिवशी भाटमाट करून भेटावयास आली तर ती सहेतुवपने आपल्याला दिगवगाला आली आहेत असें मानून (क. ३८) ती त्याच्यावर रागावते. पति प्रसामात असतांना ती बेगीकणी करित नाही (क. ३९), टोळ्यात अंजन घालीत नाही. (क. ८६४). अशा प्रकारें ती बौद्धिक कर्नध्याचे पालन करते व सहनशक्तितेनें कुटुंब्याचा समन्वय (क. १४०, ५१०, ८६०, ८६३) करते म्हणून समार उभापा होतो. एवत्र कुटुंब्यातील त्रियांनीं आविनयाच्या मूर्खपणानातून शलित्त अशाच एवडीच गृहपतीची मागणी (क. ८६०) अमे. मंगाराचें मुग सुजलप्राप्त अवलतून अमत्वाची (क. ९६९) गायकरीना जाणीव होती. या मंगारात त्रियाना इट तेरदे स्वातम्य जव्हतें अनेही म्हणता येणार नाही. क. ८६१ या गाथेत गागितल आहे की ज्या कुटुंब्यातील त्रिया मोरळ्या मनानें बोलतात, अहृमिमपनें वागतात. निर्भिकारपनें हंगतात व त्रियापपनें वावरतात ती कुटुंब्य धन्य होत .

गाथावस्तुतत्वातील बौद्धिक आविर्भाव वास्तव्याचा अनेक उदाहरण

आढळतात क ११ मधील छोटा मुळगा बापाच्या पाठीवर वसून घोडा घोडा रोकत आहे क २०० मधील चिरजोडाना नुकतेच दोन दात आले आहेत व त्यानीं ते बारावर उमटवले आहेत आणि आईबाप त्यांचे कौतुक करीत आहेत क २०० मधील वर्णन कवीच्या सूक्ष्म व मार्मिक निरीक्षणांचे दातक आहे या प्रसंगाच्या अनुराधाने गाथास्वानी केलेल मनोविश्लेषण आजच्या नवकवीनांही चकित करील क ४०९ मधील प्रसंग थसाच आहे, पुताच्या स्पर्शाने मातेचा एक स्नन पान्दवतो आणि पतीच्या स्पर्शाने दुभरा रोमांचित होता वास्तव्य व गृहार यांचे असे समिधरण इतरत्र क्वचितच आढळेल कौतुक घालल आहे तोंवर ठीक आहे, पण ऐन बेळी लाडक्या पुताने भोंकाड पसरले तर मात्र तो आणखी एका धपाव्यातून (क ४००) सुटत नाही जणू असा धपाटा रालत्या शिवाय त्याला मुलाची झोंपच येत नाही ! आईबापाना अशी हैराण करीत नाहीत ही मुल प्रमची ? शेक-त्याला सारा आनंद केन्हा व म्शाने होतो ? पाण्यान भरलेल्या ग्याचरातले साळीचे पीक गुढ्याएवढे वाढलेल दिसत तेव्हा कारण यापुढे ते अवर्षणामुळ सुखार नाही अशी त्याचा खात्री होत क ५६७ या गाथेत अशा दोताची अत्यंत अवर्थक अशा तुलना परच्या दुधावर पासलेल्या, गुड्याएवढ्या वाढलल्या आणि चितलाने मातलेल्या हलिकपुनाशी केलेली आहे पिताच्या गैरहजेरीत व विपत्तावस्थेत माता पुनचे रक्षण करते (क ५३८, ६२१) आणि यासाठी स्वनाशाचीही पर्वा (क १०२) करीत नाही क ५९५ मध्ये मुलाने आईजवळ घेतलेला जगली आम्हाचा हट्ट हा प्रसंग अत्यंत हृदयद्रावक आहे

वर नमूद केलेल्या नातेवाइकाच्या उल्लेखावरून गाथासप्तशतीतील उडुब सभ्येबद्दल अनेक महत्त्वाचे निष्कर्ष निघतात

गायामतशतीर्णाल गृहपति हा सामान्य ग्रामाण मिवा हलिक नाही समाजात त्याला विशिष्ट दर्जा आहे त्याचा हा दर्जा प्राचीनानाही मान्य आहे गृहपति ही सहा बंदकालापासून रुढ आहे आणि ती सधे व इतरत्र बळावेश विशिष्ट वेगवेगळ्या अर्थानीं वापरण्यात आली आहे गृहपति (Master of the Household क ६ ६३ २, अथर्व १९ ३१ १३१, ज सति (Chief-tain or Families क १ १८५ ८), वरपति (Lord of the Clan :

मातवर शेतकरी करीत असतात याचीही मुलें काहीं काळपर्यंत उधारतात आणि जातीनें शेती विंवा शेतकाम करणाऱ्या स्त्रीपुरुषांना व सामान्य हलि वाना उपद्रव देतात उदीम उद्योग करून, लष्करात विंवा सरकारात नोकर करून अथवा स्वार्थासाठीं विंवा प्रतिष्ठेसाठीं अधिकाऱ्याकडे वळण बाधून सामान्य कुणबी गवर् व जबर झाला म्हणजे त्याचें घराणें प्रथम श्रेष्ठ कुळीतील वन्येचें ग्रहण व नंतर उच्च कुळात वन्येचें दान या साधनाना कालांतरानें श्रेष्ठ जातकुळांत समाविष्ट होऊ लागतें असा प्रचार आजही घडत असलेला दिसतो या श्रेष्ठ कनिष्ठ भावाचें मूल स्वरूप या गृहपतींत पहावयास मिळतें

गायासप्तशतींतील कुटुंबाचा विस्तार मर्यादित असला तरी या कुटुंबव्यवस्थेंत हिंदु एकत्रकुटुंबसंस्थेचीं लक्षणें निश्चितपणें आढळून येतात गायासप्तशतींतील कुटुंबावर गृहपतीची सत्ता आहे पतीच्या मागून कुटुंबाचा चरितार्थ चालविण्याची जबाबदारी कुटुंबातील कर्ता पुरुष या नात्यानें आता पुत्रावर आहे अशी त्याच्या मातेची अपेक्षा [क. १३०, १४१] आहे ग्रामणीचीं कामें त्याच्या अनुपस्थितींत व त्याच्यानंतर त्याचा पुत्र [क. ३१, ६२८] चालवतो भावाभावामध्ये भाडणें झाल्यास त्याचें पर्यवसान कुटुंबविघटनात होईल अशी जाणीव क. ५९ या गाथेच्या नायिकेला आहे कुटुंबें मोडतात तीं त्रियाच्या कागाळ्यामुळें, याचीही गाथाकाराना जाणीव आहे. क. ११३ या गाथेंत पित्याच्या कर्जाचा वारसा पुत्राकडे आलेला आहे अर्थात् हें कुटुंब पितृप्रधान असलेंच पाहिजे हिंदु एकत्र कुटुंबाचीं हीं वैशिष्ट्यें छोट गीतांत समाविष्ट झालेलीं आहेत, यावरून तीं तत्कालीन समाजाच्या अतर्मनात अनुस्यूत झालेलीं होता, याचा प्रत्यय येतो

गायामसशतींतल्या अनेक तरुणी स्वेरिणा असल्या तरी त्यांच्या उल्लेखांच्या सख्येवरून तत्कालीन उदुम्बसस्या व्यवहारानें बरबदलेली होती, अगर समाजाला शुचिर्भूत व मुखा समाराची जागीव नव्हती असा निष्कर्ष काढता येणार नाहा सामान्यतः गाणीं होतात तीं असामान्यांचींच होतात आणि जीं गाणीं रंगतात व रचतात तीं प्रेमाचींच असतात त्यातलें प्रेम वैवाहिक आहे कीं विवाहबाह्य आहे ह्याचा विचारही रसिकाच्या मनात जाधारणत येत नाहीं म्हणून अशी उल्लेखावरून विशेषतः जानपद व स्फुट गीतांतील रंगी

देरंगी वचनावरून समाजस्थितीबद्दल सामान्य विधाने करणे साहसाचें ठरण्याचा
संभव आहे. गाथात वर्णिलेली गृहिणीची दिनचर्या, पतिपत्न्याची परस्परावरील
प्रीति, दौष्टिम्यक जीवन आणि वात्सल्य याचे सख्खे विचारात घेतले असत,
त्यांना पटते की तरतालीन कुटुंबसंस्था अिबद्द व शुचिर्भूत होती. या कुटुंबातील
क्रियांचे स्थान भोगदासींचे नव्हतें ज्या कुटुंबातील क्रियांना मोलवरीणीसारखें
विंवा भोगदासासारखें वागविण्यात येतें तेंचें गाथाकवींना बदनपूर्वक वर्णिलेलें
कौटुम्बिक सौख्य अशक्य आहे. त्यांनी वर्णिल्या आहे तशी परिस्थिति असेल
तें कुटुम्ब आणि व उदासी सुपीच गणले जाईल.

आर्यांच्या वसाहतींचें क्षेत्र विस्तृत होऊ लागल तसतशा आपल्या अल्प-
संख्यावत्त्वाच्या अवचणी त्यांना अभिकाषिऊ जाणवू लागल्या. वसाहतींच्या
प्रदेशात ते अल्पसंख्य असले तरी ते संपादित व सुसंस्कृत आणि राजाजानी
मज्ज होते म्हणूनच प्रथम बहुसंख्य आदिवासींचा विरोध मोडून विंवा शमवून
आणि नंतर त्यांना समाजम्यवस्थेत समाविष्ट करून घेऊन ते वसाहती प्रस्था-
पित व प्रभूत करू शकले. जेते हे नेहमाच अल्पसंख्य असतात त्यांच्या
आक्रमक व भ्रमणशील जुगत पुराणपेक्षा क्रिया कमी असतात. सामुळ स्थायिक
धारयानंतर अन्य वर्गातील क्रियाशील निवाहवृद्ध होणें विंवा विवाहवाद्य संपध
देवण त्यांना भाग झाले. वर्णसंस्थासुद्धें आर्यांचें अस्तित्व व व्यक्तिम व
अभिजात नष्ट होऊ नये म्हणून त्यांनी अशी प्रथा प्रस्थापित केली. असावी
शी ज्येष्ठानें आयशा विवाह करावा आणि कनिष्ठाना अनायाशी
नमुदि प्राज्ञगात ही प्रथा अद्यापि अस्ति नात आहे. आर्यांची प्रतिष्ठा कायम
रहावी म्हणून प्राचीन आर्यांना कुटुंबातील विधवांना देवराबरोबर लेगिगक
संपध ठवण्याची मुभा दिली. असावी देवराज्या विधवा र त्रा आपल्या शयनावर
पोलावने असा उद्यत् ऋग्वेदात (१०. ४०. २) आहे. त्याचप्रमाणें दिरानें
भास्वयीय गती जाण्यापासून परावृत्त करावें व पुनर्विवाहाचें आद्यामन याचें
अने उद्यत् ऋग्वेदात (१०. १८८) व अथर्ववेदात (१८. ३२) आढळतात.

राजानीच क्रियाच्या तुल्यमासुळ बहुभर्तृवत्ता (polyandry) एका स्त्रीवर
अनेक पुरुषांना वैवाहिक हक्क असणें) ही पद्धत अस्तित्वात आली. असावी
एका स्त्रीचा अनेक भावांशी विवाह होणें ही प्राचीन बहुभर्तृवत्ता स्त्रीपदाच्या

पांच पाण्डवांशी विवाह हे आर्याय बहुभर्तृवृत्तेचें ठळक उदाहरण आहे. मातेच्या आज्ञेची सवय निर्माण करून उत्तरशालीन इतिहासकारांनी या बहुभर्तृकतेला मुरड घातली आहे. महाभारतात बारबार उल्लेखिलेली नियोगाची प्रथा ही आर्यांच्या पतिष्ठेच्या अक्षरावर व आर्याय बहुभर्तृकतेच्या रिवाजावर आधारलेली असावी. वधूचा विवाह निश्चित करावो हातो, हें सारें, त्याचप्रमाण ती दराच्या शुद्धात दिली जाते (गौतम धर्म सूत्र २.१०.२७) हेंही तितकच सारें. कुटुंबाची मालमत्ता कुटुंबाबाहेर जाऊ यावयाची नाही, त्याचप्रमाणें कुटुंबातील विवाहित स्त्री पराश्या घरी जाऊ यावयाची नाही, अशी कुटुंब-प्रमुखाची भावना असे प्रजोत्पादनाविषयी पति असमर्थ असला निवा पुन-प्राप्तीपूर्वी वृत्त झाला तर त्याच्या पत्नीने निवा विधवेने निभोगाच्या मार्गाने सतति निर्माण करावी, जास्तोत जास्त तीन पुत्र प्राप्त होईपर्यंत नियोगाचा अवलंब करावा आणि नियोग परारपणा तो पतीच्या वधूकून निवा पतीच्या कुटुंबातील इतर नातेवाईकांकून करवावा, असे नियोगाचे नियम महाभारत-कालात अस्तित्वात होते, “नारी तु पत्यभावे वै देवर वृणुते पतिम्” (महाभारत : १.०१२.१०) महाभारतातील अनेक योद्धे नियोगपद्धतीने जन्मलेले आहेत. नियोग पद्धतीचा एक परिणाम असा झाला की दीर आपल्या भावज्यां फडे आणि भावज्या दिराफडे सभास्य सभोगदृष्टीने पाहू लागल्या आणि या दृष्टीचा जागाऊ प्रात्यक्षिक कौटुम्बिक व्यवहारात दिसू लागला हे दुष्परिणाम स्पष्ट दिसू लागले तेव्हा समाजसुधारक या प्रवेचा विषय करू लागले. आपस्तम्ब व बौधायन यांनी या बाबतीत पुढावार घेतला. मनून या आचाराला पशुधर्म (१.१६) म्हटलें छि पू चवथ्या शतकापासून लिखितोत्तर दुसऱ्या शतकापर्यंत नियोग पद्धतीच्या पुरस्कर्त्यांनी सुधारक स्मृतिकारांच्या निषेधाला दाद दिली नाही. पुढे ही पद्धत माग पडू लागली आणि सहाव्या शतकाच्या सुमारास (The Position of Woman in Hindu Civilization Dr. Altekar. p 173) ती लुप्तप्राय झाली.

नियोगाचा रिवाज मोडला व त्याची जागा ‘दियेखटून घेतली’ डॉ. इरावती कव (मराठी लोकांची संस्कृति पृ. १६५) सांगतात. जेठानी ही ज्येष्ठ आत्याची पत्नी ती विधवा झाली की तिचा पुनर्विवाह घातल्या १८२९

चीच व्हावयाचा, गुजरातेंत प्रचलित असलेल्या या प्रथेचें नांव दियेरवट. महाराष्ट्रातील अनेक बऱ्य व नागरी जमातींत ही प्रथा चालू आहे. त्याचें कोष्टक मां 'सद्वादी'ंत (पृ. ४६९) दिलें आहे. दीर्घकालीन परंपरा व आनु-वंशिक संस्कार यामुळे देवराजपुत्रांची मावना जणूं समाजाच्या रक्षात उतरली आहे अस वाटतें. दीरमावजयामधील प्रेमसंबंध फार प्राचीन काळापासून देशोदेशीं विख्यात आहेत वयाल्यात त्यांचेमध्ये चालणारे हास्यविनोद, नर्मशृंगार व प्रेमविभ्रम हे प्रेक्षकांच्या, वाचकांच्या किंवा श्रोत्यांच्या भित्तरति प्रबुद्ध करतील इतके उत्तेजक असल्याचें एका बंगाली लेखकानेंच (Racial History of India Chandra Chakraverty p.350) नमूद केलेलें आहे. मराठी समाजात व ज्ञानपद वाङ्मयात जवळ जवळ अशीच परिस्थिति आहे, वास्तव जीवनाला पराङ्मुख असलेल्या आधुनिक वाङ्मयात तें तसे आहे म्हणून या प्रथेचे पडसाद उमटलेले आढळत नाहींत. मराठी साहित्यातील 'भाऊजी' हा शब्द छंद्या छोंडी असतो तेव्हा तो नवऱ्याच्या भाकट्या मामाला, बहिणीच्या नवऱ्याला अगर आतेमामे मावडाना अनुलभून भावी वर विवा भूतपूर्व प्रियकर या नात्याने किंवा सध्यानें योजलेला असतो त्याचप्रमाण बहिणी हा पुरुषानें वापरलेला शब्द भावाची बायको, बायकोच्या भावाची बायको आणि आते-मामे बहिणी यांना अनुलभून आपल्या व त्याच्या प्रेमसंबंधाच्या अनुसंधाने योजलेला असतो पुरुषाला मेहुणी म्हणजे (देशीनाममाला - १९४८) बायकोची बहिण, बायकोच्या भावाची बायको किंवा मामाची मुलगी आणि छाला मेहुणा म्हणजे मामाचा विवा आतोबाच्या मुलगा अगर नवऱ्याच्या बहिणीचा नवरा. मेहुण हा शब्द मेहुण यापासूनच मिळू शकतो आहे मेहुणा व मेहुणी याचा प्रेमसंबंध हा भागिनेय बहुमर्तृत्वेचा अवशेष आहे एका कुटुंबातील एकाचा कुटुंबातील कुटुंबातील एकीशी विवाह झाल्यामुळे तिच्या बहिणीवरही त्याला वैवाहिक हक्क प्राप्त होणें ही भागिनेय-बहुमर्तृत्वा, वधीं त्याचें भाऊ व तिच्या बहिणी यांनाही एकांमिवावर वैवाहिक हक्क प्राप्त होत दक्षिणेंतील देशी जनातींत नवऱ्याच्या सर्व नातेसह्यांना, विशेषत त्याच्या सर्व प्रकारच्या बंधूना बंधूवर वैवाहिक हक्क मिळत असत. दक्षिणेंतील मुठा या जनातींत एका कुटुंबात नई बंधूचे विवाह दुसऱ्या कुटुंबातील सर्व

भगिनीबरोबर होत असत, विशेषत वडील भावाची पत्नी त्याच्या धाड्या भावाना उपलब्ध असे आणि वधूच्या कनिष्ठ भगिनी मेहुण्यांना. वराची मिरवणूक माडवासमोर येईल त्या वेळी त्याचा भाऊ वधूबरोबर रोलॉत कोंडलेला असला पाहिजे व त्यानेच तिला विवाहमण्डपांत आणली पाहिजे असा रिवाज रॉट जमातीत आहे. पश्चिम सातपुर्ण्यातील कोरु या जमातीत रिवाज आहे की लग्नपूर्वी दीराने वधूला एकाती सातवेळा आलिंगिले पाहिजे. लग्नपूर्वी दीराने एकातात वधूशी अश्लील गोष्टी केल्या पाहिजेत असा रिवाज शहर या वन्य जमातीत प्रचलित आहे. या व अशा अनेक वन्य परंपरांचे संस्कार मराठी मनावर झालेले आहेत. प्राचीन गायतसप्तशतीतील आणि अर्वाचीन लावण्यातील दीरभावजय आणि मेहुणामेहुणी याच्या प्रेमाची गणी या संस्कारांना व वृत्तीला आणि अनुनयप्रपेला साक्षी आहेत.

सामान्यत आपले विवाह हे मातापितृवानी घडून आणलेले असतात. कोठला घर व कोठली वधू? परस्परचाही विवाहपूर्व परिचय नाही, मग माहेर-सासरच्या मंडळींची ओळखदेख कशी असणार? यामुळे नव्या नवरीला सासरच्या अपरिचित वातावरणात आरंभी बोंडल्यासारखे वाटते सासूमासरा, गुस्तेजन, घोरले व घाऊटे दीर आणि जावानगदा यंपैरे मानाच्या नतिवाड्याबरोबर नववधूने किती आदधीने वागले पाहिजे याबाबत प्रत्येक कुटुंबात प्रचलित असलेल्या अनेक अलिखित निर्बंधांच्या काटेकोर अमलबजावणीमुळे तिला बुजल्यासारखे वाटणे अपरिहार्य आहे दिवसाउजेदी नवव्याबरोबर उघडपणे धोलण्याची तिला मनाई असे, एवढेच नव्हे, त्याच्याकडे मान वर करून पाहण्याचीही तिला चोरी असे. अशा परिस्थितीत नव्या नवरीशी कोण हसणार, खेळणार? एखादी चुंगचुणीत छोटी नणद? त्या तर अव्वल चहादखोर! अशा अष्ट असलेले धाऊटे भाऊजी? होय. शेण्डेफळ म्हणून ते तर सर्वांचे लाडके या भाऊजांचे आणि लाड तीच करणार, त्याचे हट्ट हीच पुरविणार, त्यांना कुखाळणार व विद्यासात घेणार त्याची मर्जी सामाळणे हिला भाग, कारण त्याच्या भलावणीमुळेच हिला सासरच्या मंडळाची सहानुभूति संपादन करता यणार समवयस्क असल्यामुळे दीरभावजयांना हसता हुदळताना एकामेकांच्या आगचटीस जाण्यास सवयी व सवड मिळणार,

यामुळे स्नेहाचे पर्यवसान सलगीत आणि वास्तव्याचे पर्यवसान व्यभिचारांत होत असावे असे वाटते.

यथा या शब्दाला लायेंत जवळ जवळ सर्वत्र श्वभू हा प्रतिशब्द दिलेला आहे. अता हें संबोधन सामान्यतः एकेतिक अर्थाने वापरलेलें असलें तरी हा उद्गार सर्वस्वी निरर्थक आहे खसे मानता येणार नाही. मला वाटतें, यावरून महाराष्ट्रात प्रचलित असलेल्या मातुलवन्वापरिणयप्रथेचा भुगवा लागतो.

महाराष्ट्रीय ब्राह्मणामध्ये सातपुण्याच्या परिसरात शुरु यजुर्वेदी माध्यदिन बहुसंख्य आहेत आणि सद्यात्रीच्या परिसरात ऋग्वेदी देशस्थ. आत्या, मामा व मावशी यांच्या अपत्याचे विवाह माध्यदिनांत होत नाहींत. ऋग्वेदी देशस्थात मामाच्या मुलीशी लग्न होतें, इतकेंच नव्हे, दक्षिण महाराष्ट्रात व कर्नाटकांत भातच्या व बहिणीच्या मुलीबोही लग्न करण्याचा रिवाज आहे. मातृप्रधान कुटुंबपद्धतीचा हा अवशेष असणे शक्य आहे. महाराष्ट्रातील बहुसंख्य जमातींत मामाच्या मुलीला लग्न करण्याचा प्रघात जवळ जवळ सार्वत्रिक आहे. बालविरय सद्भात व गीषायन स्मृतींत मातुलवन्वा विवाहाचे उल्लेख आहेत. दक्षिणापयात ही प्रथा सार्वत्रिक असल्याचा उल्लेख दमवेद्यालियचूर्मात (१०१७) आहे. महाराष्ट्रातल्या ज्या जमातींवर यजुर्वेदाची टाप आहे तेथे भातपहीण व मामेवहीण यांच्याशी विवाह होत नाहींत, जेथे मराठी ऋग्वेदी देशस्थाचे पर्यवस आहे तेथे माने बहिणीशी विवाह होतात आणि कर्नाटकी ऋग्वेदी देशस्थाचा प्रभाव आहे त्यांमध्ये आलेवहिणांशीही. कारण बहुजन समाजाचा धर्म हा बव्हंशी पुरोहितानुसारी असतो.

रितुप्रधान व मातृप्रधान कुटुंबपद्धतीच्या गमनव्याचे मातुलवन्वापरिणय ६ प्रतीक आहे. या प्रभावित विवाहामध्ये मामू ही वापराची पहीण असल्यामुळे पुनं मामूच असा म्हणते या उल्लेगावरून दिसते की मायानसगतीच्या फाळीत सातपुण्याच्या परिसरातही महाराष्ट्राच्या कुटुंबनस्थंवर यजुर्वेदी माध्यदिनांची टाप पडलेली नव्हती.

निष्कर्षः

मायानसगतीतील गृहपति हा मराठी बहुजनसमाजांत जामुढीच्या घेतातील प्रेष्ट कनिष्ठ भाराचा भाव प्रजेता असावा. त्या गृहपतीच्या हस्ता-

वरून तो अर्थशास्त्राच्या अगोदरचा असावा असें दिसतें अर्थशास्त्राची अली-
कडची कालमर्यादा क्रिस्तोत्तर ३०० च्या सुमाराची आहे असें अनेक प्रमाणा-
वरून डॉ. कीथ सांगतात (Classical Sanskrit Literature p. 105).
अर्थात् गाथासप्तशती हा ग्रंथ त्या पूर्वीचा असला पाहिजे असे या प्रमाणा-
वरून ठरते

गाथासप्तशतीतील एकत्र कुटुंबाचा विस्तार मर्यादित आहे. सुपीक व
मैदानां भागांतील शेते विस्तीर्ण असतात, मोठ्या प्रमाणावरला व्यापार व
भाडवली उद्योगधंदे शहरात चालतात मोठी शती, मोठा व्यापार व मोठे धंदे
चागतात तेथील एकत्र कुटुंबाचा विस्तारही मोठा असतो अशी परिस्थिति
महाराष्ट्रात त्या काळात नव्हती किंवा ज्या भागात नव्हती तेथें गाथासप्त-
शतीची निर्मिति शक्य असली पाहिजे

गाथासप्तशतीतील वधू विवाहाच्या वेळा जाणती झालेली आहे गौतम
(१८२०) सांगतो की ऋतुप्राप्तीनंतर तीन महिन्यांचे आत कुमारीचा विवाह
केलाच पाहिजे. बौधायन (८११४) व बसिष्ठ (१७५९) हे ही मर्यादा
आणखी तीन वर्षांपर्यंत वाढवतात कन्येचा विवाह ऋतुप्राप्तीनंतर फार दिवस
लावणीवर टाकू नये असा धर्मसूत्रकाराचा आग्रह आहे. मला वाटतें परकी
याच्या आक्रमणानुळे ही मर्यादा हळू हळू कमी कमी होऊ लागली असावी.
सि. पू. पाहिल्या शतकात भारतावर शत्राची आक्रमणे सुरू झाली हेरोटोटस
सांगतो (४१०४) शत्रु जमातीतल्या सर्व स्त्रिया सर्व पुष्पाना उपलब्ध
असत त्यांनी भारतातही याच आचाराचा अवलंब केल्यामुळे त्याचा ज्या ज्या
प्रांतात प्रवेश झाला त्या त्या भागात कन्याची लग्नाची वयोमर्यादा कमी कमी
होऊ लागली ई. स. १०० च्या सुमारास कुमारिकाचे विवाह ऋतुप्राप्तीपूर्वी
करण्याची प्रथा भारतात रुढ होऊ लागली (डॉ. अळतेकर पूर्वोक्त पृ. ६६)
आणि ई. स. २०० च्या सुमारास बालविवाह सर्वत्र प्रचारात आले (पूर्वोक्त
पृ. ८२) अर्थात् गाथासप्तशतीत नमूद झालेली परिस्थिति यापूर्वीची आहे

१३ गाथामप्तशतीतील धार्मिक जीवनः

हा विषय अनेक दृष्टानों महत्त्वाचा आहे एतद्विषयक उल्लेखावरून आपणास
हिंदू देवदेवतागणांच्या उत्क्रान्तीवरवीं जाणवण गाथासप्तशतीच्या काळाविषयी

कांही अनुमान वाढता येतील, तत्कालीन धार्मिक आचार व प्रचलित समजुती समजतील सामाजिक व वैवाहिक जीवनाशी खचून असलेले आचार व उत्सव याचा वेध ओझरताही उल्लेख केलेला नाही, त्याची चर्चा प्रस्तावनेच्या त्या त्या विभागात करीत आढे प्रथम गायकवींनी उगडिलेल्या देवदेवतांची संकलित माहिती अक्षराविल्हेने देतो आणि अखेरीस तत्कालीन धार्मिक जीवनाची चर्चा

(१) देवः

अग्नि अग्नी अग्नि (क १६२, ३२१), अग्निदहन अग्निदहन (क ७२१), घडवागी घडवाग्नि (क ४०३), सिद्धी शिष्टिन् (क १४), हुअवद् हुतवद् (क २११ २२७)

अग्नि हा आय वैदिक देव आहे ऋग्वेदाचा आरभच अग्निस्तुताने झालेला आहे, वारण आय वैदिक सत्सृष्टि ही प्राधान्येवरून यज्ञसत्सृष्टि आहे अग्नि हा देवांनी सामान्य मानवासाठी (क १३६ १०) म्हणून निर्मिलेला असला व त्याला रमानी मानवाचे चक्रवर्तित्व (क ६७१) दिलेले असले तरी तो विशेषत आर्यांचा पुरस्कर्ता आहे, तो आर्यांचा मार्गदर्शक (क १,५९,७) आहे व त्याच्या उत्कर्षाचे प्रतीक (क ८९२ १) आहे तरीही आर्यांच्या वसाहतीचे क्षेत्र विस्तृत होत गेले समतल आर्यांचे महत्त्व कमी कमी होत गेले आणि इन्द्राचे महारम्य वृद्धित होऊ लागले अग्नि हा गृहस्थांचा व वसाहतींचा देव आणि इन्द्र हा शौर्याचा व आक्रमकांचा देव, हे याच वारण असावे असे वाटते गृह ऋग्वेदाच्या उत्तर गागात अग्नाच माहात्म्य ओसरलेले दिसते इतर देवदेवतांनून मानवी जीवनाशी अग्नाचा संबंध विशेष निकटचा मनुष्याने अग्नाला मानताळयले आणि अग्निने मानताला त्याने पुत्रपत्न्या रियर केली, म्हणून अग्नि हा आय गृहपति (क १६० ४) व मानवाचा मित्र (क १ १४३ ४) म्हणून क १६३ या गाथात अग्नाचा वरम म्हटलेले आहे अग्नि हा मर्णाचा रक्षणकर्ता (क ६ ८७) व अग्निचा महारका (क ६-८-५) . क ७२१ या गाथात अग्नाला अग्निदहन म्हटलेले आहे देवासाठी यज्ञातील इष्टीचे हा दहन करतो (१ १४०.२), म्हणून त्याला हुतवद् म्हणतात

अमाचें हें अभिधान क्र २११ या गाथेंत आलेल आहे हा मृत देहांत दहन करतो (१० १६ १-१४), म्हणून त्याला यमराजाचा मित्र म्हणतात क्र ३२१ या गाथेंत अन्नच्या या चार्याचा उल्लेख आलेला आहे अग्नि हा ब्रह्मदेवाचा मानसपुत्र आणि समुद्रातला अग्नि बडवामि हा बृहस्पतीचा पुत्र बडवामि समुद्रात राहून त्याचें जल शोषून घेतो जलात प्रज्वलित होणाऱ्या अग्नीचे उल्लेख वेदात (ऋ १० ४५ १, अथर्व १३ १ ५०) अनेक आलेले आहेत अग्नीला वार्धन्य कथाही प्राप्त होत नाही (१ ५८ २), तो वयस्क, मन्दप्रकाश झाला असे दिसतें न दिसतें तोंच तो फिरून तरुण तेज पुञ्ज (२ ४ ५) होतो अग्नाची वाति उज्वल आणि आसक्ति अनिवार, सदैव अतृप्त, जों जों भक्ष्य द्याव तों तों तो अधिकाधिक प्रज्वलित होतो, म्हणून कामविकाराला कामाग्नि (क्र ७१३) म्हटलेल आहे आणि अग्नीला पारदारिण कल्पिलेंल आहे ऋग्वेदात बघूचें चतुष्पतिकत्व (१० ८५ ४०-४१) सांगितलेलें आहे प्रथम सोम, नंतर गंधर्व, पुढे अग्नि आणि अग्नेरीस मानव, पैकी सोम व गंधर्व याच्या पाळ्या शैशवांत येत असल्यामुळे अग्नि हाच कुमारिकाच्या पहिला भोक्ता वैवाहिक विधीमध्ये बघू अग्नीर्भोवती प्रदक्षिणा घालते, त्यावरून ही कल्पना निघालेली असावी (ज्ञानकोश प्रस्तावनाखण्ड २ वेदविद्या पृ ३५) अग्नीच्या करिपत पारदारिण्याच्या पुराणांनी परिपोष केलिला आहे एकदा यज्ञप्रमगी सप्तर्षींच्या क्रिया दृष्टीस पडतांच हा मोहित झाला त्या याच्या बान्यालाही उभ्या राहीनात म्हणून हा निराश होऊन देहत्याग करण्यासाठी अरण्यात गेला दसकन्या स्वादा दिची स्वाजवर प्राप्ति होती ती त्याच्या मागेमागे वनांत गेली आणि सप्तर्षींच्या क्रियाचा रूपे क्रमाने धारण करून तीन अमालां सत्पुष्ट केलें अमाला आहुती देताना 'स्वादा' अशी घोषणा करावी लागते, ती हिऱ्याच साठी मात्र वसिष्ठपत्नी अरुपतीचें रूप आला धारण करता आल नाही, कारण ती सप्तर्षिनी व महापतिव्रता होती माकण्डेय पुराणांत सांगितलें आहे की माहिष्मती नगरीचा राजा नोत्पच याची कन्या स्वादा, ही यज्ञप्रमगी अग्नि पुत्रविष्वांग मठपात येत असे, तिजवर अग्नि पासक झाला, इतका की इतरांना परे पाळूनही तो प्रज्वलित करता येईनासा सप्तर्षी, तिच्या छात्रपुत्र ओठांतून निघणाऱ्या गुणवित

निधामाशिवाय तो कुलेनासा झाला, म्हणून आपली कन्या त्याला अर्पण करणे राजाला माग झाले, याचा मोरदला म्हणून अमीने राजाला अनिक्क येले आणि नागरिकाना लैंगिक स्वातंत्र्य दिले (Sexual Life in Ancient India Dr Myer p 118) क १४ या गाथेत अमीच्या पारदारिद्र्याचा उल्लेख आलेला आहे, सप्तर्षीच्या श्रिया व नीलध्वजाची कन्या याभोंवती तो असाच घोंगावलेला आहे

क २११ या गाथेत हुतवह व वरुण याचा उल्लेख जोडीने आलेला आहे वरुणाचा हा उल्लेख सांकेतिक आहे वरुण हा सुवर्णाशी संबंध असावा असे दिसते हा सुवर्णाच्या निवासस्थानात राहतो (१.१३६२) व सुवर्णाची वज्र परिधान करून (१.१५.१३) सुवर्णाच्या सिंहासनावर (५.६७.२) आरोहण करतो वरुण हा जलाचा स्वामी (२.२८४) त्याचा माऊ अग्नि (४.१.२) हा पारदारिक व सवणीचा स्वामी म्हणून त्या उभयतांच्या कृपेने होम्याच्या कडोऱ्याला नायिबेच्या जघनावर आरोहण वरुणाचे भाग्य साधलेले आहे अग्नि व वरुण याविषयीचे हे वैदिक सकेत गायकर्वींना माहीत आहेत गायकर्वींमध्ये त्याची कोडे पूजा झालेली नाही

जैनांनी दिक्पाल म्हणून प्राप्तामी आणि स्वीकारलेला (Jain Iconography Bhattacharya p 149) आहे धोदांची उठावणी प्राधान्ये करून वैदिकांच्या यशस्तस्मृतीविषयक अतत्यामुळे स्थानी बहुजनसमाजासाठी निर्मिलेल्या जातरादि ग्रंथात अमीची भरपूर वस्त्रे घेतलेली आहे एक जातर-पथा सांगते एरदा एका प्राप्तामीने अज्ञात वृष ओतले, यामुळे आग भटकाळी व विषाच्याची शोषडी जळून गेली आणि विचारते, अज्ञा या अमाच्या आराधनेने स्वर्गप्राप्ति कशी होणार ? जो स्वतः पापी आहे व ओं घरोपर पातकादि करतो त्याला देव म्हणून कण भजावयाचे ? (Pre Buddhist India—Ratnal Mehta p 132) धोदाच्या असा प्रचारामुळे निर्माण झालेली अमीच्या विषयीची उपहासश्रुति क. ११ या गाथेत प्रगट झालेली आहे व नमूद केलेल्या जातकवलेला अनुभूत उत्तमशस्त्र क. १.१ हा गाथा रचलेली असावी कारण लघ्वे ग्रन्थसदृश अगत्यादी वग्न म्हटलेले आहे. वैदिक देवतांमध्ये वरुणाचे स्थान अग्नि व इन्द्र यांच्या सोयी आहे धोदांनीदि

यज्ञात पुष्कळ वर्षे राहिलों आहे, राष्ट्र बदलतें हें मला आता पटलें जाहे, अग्नि, सैन वरुण हे सुद्धा अंत करणाऱून टळतात, म्हणून मो इन्द्राचा स्वीकार करतो ” आर्यांनी निळविण्या विनयाचा आनंद व्यक्त करण्यासाठीं निवा आर्यांच्या ममादतोची प्रस्थानना जाहीर करण्यासाठीं यज्ञसमारंभ साजरे करण्यात येत असत आर्यांच्या वयादती चोहीकडे सात्त्विकतर यज्ञाचें प्रयोजनच नाहींस झाले पुढें बुद्ध्यापात प्राणाय व क्षत्रिय यांच्या पांछेदाटीमुळे यज्ञस्था आपली मागसली आणि यज्ञेवतें अनाय झालों पैरी इन्द्राला जेनांनी व योद्धानी दत्तक घेतल, त्यांच्या गपवें अप्परामह जेनाच्या देवतायतनात व शिल्पांत इन्द्र व इन्द्रागी यांना मदस्याचें स्थान आहे बौद्धाच्या स्वर्गातील देवाचा एक शक्र-इन्द्र हा अपणी आहे, या स्वर्गांत सपन्न प्रासाद आहेत, रम्य उपनै व त्यात स्वर्ग-दानें कोडा परणाया सुंदर अपरा आहेत, इतकेंच नव्हे, पीसागडाया इन्द्राप्रमाणें बौद्धाचा इन्द्रही धमण धाप्रमाण्या तपश्चर्येने स्थानप्रष्ट होऊ शकतो ! असोकानंतर राजाध्याच्या अमावा बौद्धाची भरभराट काही काळस्यंत ओसली आणि पतञ्जलीच्या नेहृवागाली दुगस्यतयाहनांनी यज्ञस्थेव पुनरुज्जावन केल नागपाटातील सातवाहनाच्या देपुलातील शिल्पापात (स्युडव क १११०) प्रजापति, इन्द्र, वरुण इत्यादि बौद्ध देवताना अभिवादन केलेल आहे त्याचप्रमाण सातवाहन कालात इक्ष्वाकु महा-गवदी होत असत असें असें तरी या देवताचें माहात्म्य एकदां जे सोमरलें तें हळू हळू अजिघात गष्ट झाल

ऋग्वेदातील सर्व देवतांमध्ये इन्द्राचा स्वतः, साकार स्वरूप प्राप्त झालें आहे त्याचें शरार व आयुष्य, सत्त्वो व म्यमने दिनचर्या व पराक्रम माची तशीलावर वर्णनं ऋग्वेदात आढळतात एवढेंच नव्हे इन्द्राचा भूगर्भाही उजेव आढळतात पहा “ त्या माझ्या इन्द्राला दहा गाई देऊन कोणी विवत घेईल ! हे विवत पंगाराना, जेव्हा तो तुमचे शत्रु ठार कराल त्वा हा तुम्ही मला परत द्या ” (४२४ १०) “ हे ऋषयुक्त इन्द्रा, विनाही मोठी श्रिमत मिळानी तरी मा तुला बाणाग्रही देणार नाही हजाराला नाहा, दहा हजाराला नाही, अपरमित मयसि दिली तय मी तुंग बाणाग्रही देणार नाही ” (८१०) माहिमेवर निष्पत्त्या हिंदी सेन्याच्या आघाटींग उष काठीपर

उभी केलेली कृष्ण किंवा इन्द्र याची लाकडी मूर्ति असें असे, असे प्राचीन पाथात्य प्रवासी (Cambridge History of India Vol. I : p. 306) सांगतात.

क. ८५८ या गार्थेत इन्द्राच्या लाकडी मूर्तीचा उल्लेख आहे. या गाथेचें मर्म समजण्यासाठी इन्द्राचें चरित्र पाहिलें पाहिजे. इन्द्र हा अग्नीसारखाच पारदारिक-पुलोमा ह्या दैत्यक्रुयेचे अग्नी अद्वितीय लैङ्गिक आकर्षण होतें, म्हणून इन्द्रानें तिच्याशीं विवाह केला. लग्नापूर्वीं यानें तिचा उपभोग घेतला होता असें तैत्तिरीय ब्राह्मणात सांगितलेलें आहे. स्कन्द पुराणांत सांगितलें आहे कीं इन्द्र एकदा बलिराजास जिकून उतथ्याचे आश्रमात गेला असतां त्याच्या सुंदर स्त्रीवर यानें बलात्कार केला. हा बेप धारणात प्रवीण होता. गौतमाचा बेप घेऊन यानें अहिल्येचा उपभोग घेतला. याचकनवि मुनींची स्त्री सुवुंदा ही रक्सागद राजावर मोहित झाली होती, हें समजताच यानें रक्सागदाच्या वेषानें तिच्याशीं संभोग केला, अशी कथा गणेशपुराणात आहे यानें गुरुपत्नीलाही सोडलें नाहीं. इन्द्रलोकांतील व स्वर्गातील अप्सरा सदैव सेवेला, असूनही मर्त्य लोकांतील त्रियाच्या उपभोगाविषयी इन्द्र उत्सुक असतो. याची ही अशी कीर्ति असल्यामुळे या गाथेच्या लेखकाला वाटलें कीं दक्षिण सुंदरीच्या स्पर्शानें त्याच्या लाकडी मूर्तीलाही अंकुर फुटतील ! पण नाहीं. इन्द्राची असली तरी ही मूर्ति अगदी लाकडी ठरली !

कृष्ण :- कृष्णाच्या व त्याच्याशीं संबद्ध असलेल्या व्यक्तींच्या व प्रसंगाच्या उल्लेखाचे चार वर्ग पडतात : (१) खुद्द कृष्ण व त्याची अन्य अभिधानें : कण्ठ = कृष्ण (क. ८९. ११२. ११४. ४४७. ९६८), दामोजर = दामोदर (क. ११२), माहव = माधव (क. ४४३), (२) विष्णूशीं सदृश असें कृष्णाचें अभिधान - महामहण = मधुमयन (क. ४२५, ६५५), पैवी फक्त क. ६५५ हा उल्लेख कृष्णाचा आहे, (३) कृष्णाचा गोतवळा : जसोआ = यशोदा (क. ११०. ६५०, ९६८), राहिआ = राधिका (क. ८९); (४) कृष्णाचे परिजन गौरी = गोपी (क. ११४, १०८, ६५५) : व अवहू वजवधू (क. ११२), वल्लरी वल्लवी. (क. ८९)

कृष्ण या मराठी वाचकाच्या चांगल्या परिचयाची आहे. तरी जरूरीपरता काही तपशील येथे दिला पाहिजे.

माधवाच्या सहकार्याने भीम प्रचल झाला व त्याने कुटनाथाला उजव्या पायाने लाय मारली, असा उल्लेख क्र. ४४३ या गाथेत आलेला आहे. द्रौपदीवत्सलहरण प्रसंगी दुर्योधनाने आपले डावे अग उघडें वेलें होतें, तेव्हा भीमाने त्याची दुर्बली माडी फोडण्याची प्रतिज्ञा घेली होती. कौरवपाण्डव महायुद्धात दुर्योधनाची भीमाचे महायुद्ध झाले ते वेळी भीमाचा पाडाव होण्याचा प्रसंग आला असता वृष्णाच्या सूचनेवरून अर्जुनाने डावी माडी सोपवून भीमाला त्याच्या प्रतिज्ञेची आठक्या फळून दिली. भीमाने ही खूण ओळखली आणि गदेच्या प्रहाराने दुर्योधनाच्या दोन्ही माज्या फोडल्या व त्यास लोंकविलें आणि नंतर त्याच्या मस्तकावर दाव्या पाशांनी लाय हाणली व त्याचे मस्तक दाव्या पायाने हुडकिले. महामारताच्या शल्यवर्षांतोड यापदला उल्लेख स्पष्ट आहे. क्र. ४४३ येथे मात्र भीमाने कुटनाथाला उजव्या पायाने लाय मारलेली आहे. या विवरणाची उलगडा होत नाही. महामारतात असा पाठ कोठेही नाही.

शालेण या शब्दाच्या अर्थोपदल सशय नाही. ज्याच्या परिभ्रमणाचा प्रवाह प्रथम पश्चिमेकडून पूर्वेकडे वहात होता त्यानी दक्षिण दिशा घेऊनच या ज्ञाचा समन्वय करारा हें साहाजिक आहे. उजव्या पाशाची लाय दाव्यापेक्षा जास्त जोरवत्त, ही सत्तुस्थिति आणि दाव्या पाशाची लाय जास्त भ्रमणकारक, ही समजूत माझे मिन थी. अनंतराय कर्दीसर या गाथांत एक पंक्तिय सुचवितार्त गूळ गाथेत जिवा छायेंत पाद हा शब्द नाही, भीम हा पायेंच्या प्रसदाने पुताला प्राप्त झालेला पुत्र, त्याने कुटनाथाला लायटलें; भीमाचे दक्षिणवाताची सादस दाटावने हा या गाथेचा उद्देश आहे; शिवाय दक्षिण ही समाची दिशा, लाय संघ उत्तर ही दक्षिण, उजवी थी. डावी - हा प्रश्न उद्भवित होत नाही.

क्र. १५५ मध्ये वृष्णात्ता गहुगहन = गधुमधन म्हटलेले आहे वस्तुतः हें अभिधान विपुल आहे या बाबतची कथा अशी मधु व पैटम हे असुर प्रप्रेषाच्या तपोगुणापासून उत्पन्न झाले. तपश्चर्याच्या सामर्थ्याने ते देवांनाही शक्तिश्रव झाले. या देवतांची विष्णूने पाच हजार वर्षे युद्ध केले व दोघटी त्यांना मांडीवर पेऊन त्याचा वध केली. मधुमयनाची कथा हरितशात (भाविध्यर्ष्य-अध्याय १९) आलेली आहे. वृष्ण व विष्णु यांच ऐक्य या बाबत प्रस्थापित होते हे असे या उल्लेखावरून दिसते.

क्र ९६८ मध्ये पाचजन्य शलांचा उल्लेख आलेला आहे. सादीपनीने कृष्णाला वेदविद्या शिकविल्या व गायत्री मंत्राचा उपदेश दिला. गुरुदक्षिणा म्हणून सादीपनीला त्याचा समुद्रात गडग झालेला मृत पुत्र दत्त हा कृष्णाने परत आणून दिला. शलरूप धारण करून समुद्रात राहणाऱ्या सह्याद दैत्याचा पुत्र पंचजन ह्याचा या वेळी वध करून कृष्णाने त्याच्या अस्थींपासून पाचजन्य शल बनविला व तो बरोबर आणला अशा कथा आहे.

कृष्णकथा मराठी वाचकांच्या चांगल्या परिचयाची असली तरी कृष्ण आणि गोपी व राधा, तसेच कृष्ण व भागवत धर्म अगर संप्रदाय याविषयीच्या आपल्या कल्पना अस्पष्ट असल्यामुळे या उपागाथी चर्चा थोड्याबहुत विस्ताराने केली पाहिजे. कृष्णाचा गोपीबरोबरचा प्रेमसंबंध जातकात व महाभारतात आलेला नाही, उत्तरकालीन पुण्यशात व हरिवंशात आलेला आहे. राधेचे नाव प्रथम नवव्या शतकात (श्री चतुर्था Bulletin of the School of Oriental Studies Vol VIII pp 457-465) ऐदू येते असे उल्लेख गाथासप्तशतीत आलेले आहेत. सचब असे उल्लेख असलेल्या गाथा प्रक्षिप्त असल्या पाहिजेत, तसे नसेल तर संपूर्ण ग्रंथ उत्तरकालीन असला पाहिजे. असा काही संशोधकांचा निष्कर्ष आहे. या आक्षेपाचे निराकरण करण्यासाठीही याबाबतचा तपशील पाहिला पाहिजे.

गाथासप्तशतीच्या वेगवेगळ्या अकरा हस्तलिखितांचे वर्गीकरण करून श्री वेबर यांनी गाथाच्या उल्लेखानुल्लेखांचे एक कोष्टक (पृ ३५६ ते ३७१) तयार केले आहे. गोपी व राधा यांचे उल्लेख असलेल्या गाथांपैकी क्र, ८९, ११२ व ११८ या गाथा नऊ आणि क्र ४४७ व ६५१ या चार हस्तलिखितांत आलेल्या आहेत. अम या कोष्टकावरून दिसून येते. पहिल्या तीन गाथांनाही ती हस्तलिखिते शुद्ध आहेत. या सर्व गाथा गगाधराने दिलेल्या आहेत. सचब या पाच गाथा प्रक्षिप्त आहेत असा उच्चार पक्ष करून विवाद्य मुद्याला बगल देता येत नाही.

कृष्ण व बामुदेव आणि भागवत धर्म यांची परंपरा फार पुरातन आहे. ऋग्वेदात (८.७४.३.४) आश्विन कृष्णाच्या सूक्तात कृष्णाचा उल्लेख आलेला आहे. ऋग्वेदात ऋक्षगांठ (३-६) आणि छान्दोग्य उपनिषदांत

(३.१७.६) देवकीपुत्र कृष्णाचो उल्लेख आहे. ऋग्वेदाच्या सहाव्या मंडलातील ३५ व ३६ ही सूक्ते नर या ऋषीची आणि पुरुषसूक्त हे नारायणाचे. उत्तरकालात नर ऋषीचा समन्वय अर्जुनाशी व नारायणाचा वासुदेव कृष्णाशी केलेला आहे. यज्ञादि बाह्य साधनांनी परमेश्वराचे ज्ञान होणे अशक्य आहे, ह्या विचारकान्तीतून ओपनिषदिक ज्ञानमार्ग निर्माण झाला आणि निर्गुणोपेक्षक ज्ञानमार्ग हा बहुजनसमाजाच्या आढोकावाहेरचा आहे असे प्रत्ययान आल्यामुळे त्यांच्यासाठी रागुणोपायक भक्तिमार्ग वासुदेव कृष्णाने स्थापन केला. भागवत धर्म हे यज्ञसंस्थेविरुद्ध व वैदिक दैवताविरुद्ध धंड आहे. भागवतांत व पुराणांत कृष्णाच्या इद्राचरोबर सांख्यीय युद्धाचे उल्लेख आहेत. भगवान् कृष्णाचा भागवत धर्म ख्रि. पू. पंधराव्या शतकाच्या सुमारास उदयास आला असावा असा हा केतकराचा अभिप्राय आहे. ख्रि. पू. आठव्या शतकाच्या सुमारास पाणिनीने अष्टाध्यायीत (४.३.९५-९९) वासुदेवाच्या भक्तिसंप्रदायाचा उल्लेख केलेला आहे. त्या अर्था यापूर्वीच कृष्णाला दैवताचे स्वरूप प्राप्त झाले असले पाहिजे असे श्री. ग्रीयर्सन (I A : 1908 p. 258) यांचे मत आहे. बार्वीसावा तीर्थंकर अरिष्टनेमि याचा कण्ठ वासुदेव हा पुतण्या होय, असा उल्लेख उत्तराध्ययन सूत्रात आलेला आहे. ख्रि. पू. चवथ्या शतकात प्रचलित असलेल्या धर्माचा उल्लेख बौद्ध मुत्तनिपाताधरीत निदेश या टीकेत आलेला आहे. यथे वासुदेवाच्या राप्रशयाचा निदेश केलेला असून तो तुच्छ मानलेला आहे. धर्ममहास्थापक वासुदेव कृष्ण आणि महाभारतातील पाण्डवराजा कृष्ण हे भिन्न आहेत असे आ. मॅकडोनेल यांचे मत (History of Sanskrit Language : p 457) आहे. मथुरेच्या आसपास स्थायिक असलेल्या शूरसेनांमध्ये प्रचलित असलेल्या कृष्णरूपी विष्णूच्या पूजेचा उल्लेख आद्य मौर्यांच्या दरबारातल्या ग्रीक वकील मेगस्थेनिस यांनी (मॅक्झिडल : पृ. २०१) केलेला आहे. ख्रि. पू. तिसऱ्या व दुसऱ्या शतकातील शिलालेखात (नागरी, घोसुडी व बेसनगर) वासुदेव व संवर्षण यांच्या मूर्तीचा उल्लेख आलेला आहे. संवर्षण हा वासुदेवाचा सहचर असे पाणिनी सांगतो. संवर्षण व बलराम हे एकच असे फांटी आधार सांगतात कृष्णप्रमाणे बलरामाच्याही पूजेचे उल्लेख आढळतात. वैष्णव आगमालुसार ही नारायणाची रूपे आहेत. घोसुडी व बेसनगर येथील

शिलालेवावरून दिवते की परकीयानादि भागवत धर्माचा स्वीकार करता येत असे. बौद्धाप्रमाणे भागवतार्ता या परावर्तनप्रयेचा उपयोग राजकीय कारणासाठी किंवा पुरस्कारासाठी करून घेतलेला दिसत नाही शुभ व सम्य पराण्यात अनुक्रमे भागवत व वासुदेव नावाचे राज्यकर्ते झालेले आहेत जि पू दुसऱ्या शतकात पतञ्जलीने महामाध्यात (४ ३, १८) कृष्ण वासुदेवान्या साम्राज्याचा उल्लेख केलेला आहे

जि. पू तिसऱ्या शतकाच्या सुमारास भागवत धर्म महाराष्ट्रात बद्धमूल झाला होता याबद्दल निर्विवाद पुरावा उपलब्ध आहे सातवाहन मुळातल्या दुसऱ्या राजाचे नाव कृष्ण होते ते पौराणिक वशावळीत, त्याचप्रमाणे नाशिकच्या पाण्डवलेण्यात नमूद आहे. हें लेगे बौद्ध आहे नाणेघाटातील सातवाहनाच्या देवकुलातील नागनिषेच्या यज्ञेण्यात आरभी सनर्पण वासुदेवाना आणि वैदिक दैवतानाही बदन केलेले आहे यावरून आद्य सातवाहन हे धर्मांनी वैदिक पण यज्ञीने भागवत होते असा निष्कर्ष निघतो त्याचप्रमाणे या काळात वैदिक व भागवत धर्माचा समन्वय झाला होता असेही ठरते शिवाय या उल्लेखावरून सातवाहनाच्या धार्मिक सहिष्णुतेचीही खुलासा मिळतो महाराष्ट्रातील सातवाहनाचे उत्तराधिकारी वाकाटक व त्याचे समकालीन उत्तराण्यातील गुप्त सम्राट हे तर स्वतःला परमभागवत, परमवैष्णव म्हणवितात हे त्यांच्या शिलालेवावरून व नाण्यावरून स्पष्ट दिसते

कवेदात यदूचा उल्लेख ए२२५० (१ १०८८ वगेरे) आणि यादवा अनेकवचनीही आलेला आहे इतिहासपुराणांनुसार यदु हा ययातीचा ज्येष्ठ पुत्र यदूचे वंशज ते यादव शुक्राचार्याच्या शापामुळे ययाताला वार्धक्य आले त्याने मागितले तें तात्क्षण त्याला देण्याचे यदूने नाकारले म्हणून ययातीने त्याचा राज्याधिकार नष्ट केला तरी पुढे यदूला त्याच्या राज्याचा काही भाग मिळाला मात्र ययातीने यदूला राज्यभ्रष्ट केल्यामुळे यदूच्या कृष्णादि वंशजांना गवळी म्हणत, कारण यादवजन हे गोपालन करीत यादवजन समुनेच्या परिसरात गहुरेपायून प्रयागपर्यंत स्मिरावले आणि कृष्णाच्या नेतृत्वाखाली सौराष्ट्रात व गोमंत पर्वताच्या परिसरात काही आधारांनुसार भोज व भीमक हे यदुव भाऊ भोजाचे वंशज सौराष्ट्र अवन्ति व विदर्भ या भागात स्थायिक झाले विदर्भ उर्फ भीमक उर्फ भीष्मक हा विदर्भाचा आद्य राज्यकर्ता,

पार्श्वीटर यांना येवातीला मनुपासून सहाव्या व विदर्भाचा चाळीसाव्या पिढ्यांत मांडला आहे (A I H F : pp 111-6) त्याची राजधानी कुण्डिनपूर येथे होती हा रुक्मिणीचा पिता व कृष्णाचा सासरा रुक्मी हा भीमराजाचा पुत्र. यांना भोजपट येथे राजधानी स्थापन केली कृष्ण व रुक्मिणी यांचा पुत्र प्रद्युम्न याचा विवाह रुक्मीची कन्या शुभांगी हिजवरोवर झाला आणि प्रद्युम्नाचा पुत्र अनिरुद्ध याचा विवाह रुक्मीच्या नातीला झाला सक्वर्ण, वासुदेव, प्रद्युम्न व अनिरुद्ध या चौघावर व्यूहसिद्धांत आधारलेला आहे विदर्भाचा दहावा वंशज भीमराज, याचे नाव भीमरायी उर्फ भीमा या नदीस मिळालेले आहे भोज व महाभोज याचे नातवाहनकालीन शिलालेख अपरान्तात मिळालेले आहेत कृष्णाच्या काळात यादव स्थायिक झाले होते त्याच प्रदेशात अर्वाचीन काळात यादवांच्या सरोचा उदय झालेला आहे नवव्या शतकात सेउणचंद्र यादवाने सेउण देशात, अर्वाचीन एरानदेशात सेउणपुर येथे मांडलिवी राजधानी स्थापन केली आणि दहाव्या शतकात तैलप चातुर्क्याच्या वतीने नर्मदेच्या परिसरात परमाराचा परामद येला कर्नाटकातील होयसळ बळकट देही यादवच आहेत एकूण इतिहासपूर्ण कालापासून महाराष्ट्रात यादवांचा प्रवेश व प्रसार झालेला आहे या गोपालांनी राधाकृष्णाच्या व कृष्णगोपींच्या प्रेमाच्या लोफगीतांचा प्रसार या भागात केला असला पाहिजे मातुलकन्यापरिणय हें यादव संस्कृतीच्या महाराष्ट्रावरील प्रभावाचं द्योतक व गमक आहे

सातवाहन कालात महाराष्ट्रात अमीर जमात प्रविष्ट झालेली आहे महाभारत (१३७१) अमीर पश्चिम राजपुतान्यात मांडलेले आहेत पाणिनीच्या काळात अमीर सिंधत होते आणि अशोककाळात सौराष्ट्रात गुडा शिलालेखात (E I XVI 235) माळव्याच्या रुद्रसिंह क्षत्रपाचा सेनापति रुद्रभूति अमीर याचा उल्लेख आहे ति पू पहिल्या शतकात अमीर पश्चिम भारतात घुमले असावेत अस पेरिस्तगवर्लून दिग्गते विष्णुपुराणात (Wilson II III. p 102 5) अमीर सौराष्ट्रात व परियान पर्वताच्या परिसरात मांडलेले आहेत आ जे मार्च १९०५ पुराणात (५७ ३५ ३६) अपरान्तात यज्ञश्री सातवाहनानंतर महा राष्ट्राची राजमत्ता अमराचे हाती गेली असावी असे पाण्डव लेण्यातील ईश्वर दत्ताचे शिलालेखावरून दिसते याचे पूर्वज हे क्षत्रपाचे सेनापति असावेत असा पंडित भगवान लालाचा अंदाज आहे (J B. B R A S 1890:

p 631) पुराणात अमीराचे सात ते दहा राजे निम्नोच्चरून दिलेले आहेत व त्यांना ६७ वर्षांचा राज्यकाल दिलेला आहे त्याचा राजधानी नाशिरुच्या आसपास असावी अमीर या अभिधानाचा अर्थ गवळी असा आहे असे डॉ हेरास सांगतात खालेर, गाविलगढ, गोळबोंटा, गोवळकोट वगैरे स्थाने ही अमीराच्या प्रमाराची द्योतक आहेत मला तर घाटते की गोदावरीचे गोला हे प्राकृत प्राचीन अभिधान अमीर गोपालाच्या माहात्म्याचे द्योतक असावे गोदावरीच्या आसमतात आणि गिरणा तापी व प्राणहितायाच्या उभ्यात दहर्णीही अमीराची वस्ती आहे त्याच्या प्रभावामुळेच गोदावरी या अभिधानाचा संबंध ग ईश्री जोडण्यात येऊ लागला असाय़ा श्री राजारामशास्त्री भागवत सांगतात की अमीर हे अवैदिक व गार्ईची पूजा करणारे आणि ब्राह्मण हे वैदिक यज्ञ सस्थाभिमानी व गार्ईची हत्या करणारे या अवैदिक-वैदिकाच्या संघर्ष तात्त्विक, धार्मिक, बौद्धिक व राजकीय पार्श्वभूमीवर झाला असला पाहिजे इद्रध्वज महोत्सवाचे ऐवजी कृष्णाने पर्वत व गार्ई यांचा उत्सव करण्याचे ठरविले तो फसावा म्हणून इद्राने अतिशुष्टि केली तेव्हा कृष्णाने गोवर्धन पर्वत उचलून घेतला आणि आपल्या अनुयायांचे रक्षण केले या कथेचे मर्म या संघर्षाचे द्योतक आहे अमीराच्या तत्त्वज्ञानाला बौद्ध अहिंसाधर्माचा पाठिंबा मिळाला आणि अहिंसाप्रधान व सहिष्णु भागवतधर्माचा त्या काळात दिग्गज झाला अमीर हे बलदेव-कृष्णाचे पूजक त्यांनी कृष्णलीलेच्या काहा कथा बरोबर आणल्या व स्वतःच्या कृतीच्या द्योतक अशा काही प्रेमकथा निर्माण केल्या व प्रसृत केल्या वैदिक दैवताना मान्यता न देणाऱ्या जमातींना सामावून घेण्यासाठी त्याच्या अवैदिक दैवताना पौराणिकांनी योजिलेल्या एकीकरणान्या प्रचंड संघटनेत समाविष्ट करून घेतले आणि सामान्य ग्रामीणाना व नागरी रचिनांना रुचताल अशा राधाकृष्णाच्या प्रेमका उत्तरकाशीन कवींनी निर्माण केल्या गाथासप्तशतीत कृष्णाचे रावा व गोपी यांचा संबंध असलेले प्रसंग असेच आहेत क ७०५ या गाथेत अमीरी बळजोरीचा संछेप आहे एकाद्या मराठी गवळणीत साजतील असे हे उद्गार आहेत धनुर्धर अजुनाच्या सरक्षणाखाली असलेल्या यादव त्रियाचही ज्ञानांनी अपहरण केले ते काय असा एकाकिनीला सोडतल ?

गणपती गणवई = गणपति क्र ३७२, गणपतिवई = गणपतिपति क्र ४०३
 गथासप्तशतीतील देवतापैकी गणपतीचे बावतीत कालनिर्णयाचे मुद्यावर सशो-
 धधामध्ये जे रण मानले होते ते मुख्यत्वेकरून क्र. ३७२ मधील उल्लेखावरून.
 कारण गणपति हे देवत प्राचीन नाही असा विद्वानाचा अभिप्राय आहे आणि
 येथे तर गणपति हा देव, त्याची मूर्ति व पूजा असा तिहेरी उल्लेख आहे हा
 उल्लेख उज्ज्वल गणपतीची उपासना करणाऱ्या वाममार्गी गाणपत्याचा असावा
 असे मत श्री राजारामशास्त्री भागवत (प्राकृत भाषेची विचिकित्सा पृ ७६)
 यांनी मांडले आणि वाममार्गी तान्त्रिक-संप्रदाय अर्वाचीन असल्यामुळे गथा-
 सप्तशती हा ग्रंथ सातवाहनकाळीन नसून गुप्तोत्तर-कालीन व नवव्या शतकाच्या
 मध्याचा असावा असा पहील सशोधकांनी निष्कर्ष काढला गणपति हे देवत
 शालिवाहन शकाच्या पहिल्या शतकात अस्तित्वात होते, असे उपरोक्त गथाच्या
 अनुराधाने प्रतिपादन करणारे लेख पुरातत्त्वभूषण श्री राजवाडे यांनी सरस्वती
 मंदिर या त्रैमासिकात (आश्विन व माघ शके १८२७) प्रसिद्ध केले या गथा
 प्रसिद्धत, मातृपितृसंग व निश्चितवयस्क आहेत असे त्यांचे म्हणणे होते.
 या लेखाना विद्याभूषण श्री कृष्णशास्त्री घुले यांना विविधज्ञानविस्तारात
 (जानेवारी व जून १९०६) उत्तर दिले आणि गणपतीच्या उल्लेखामुळे गथा
 सप्तशती हा ग्रंथ तेराव्या शतकापेक्षा जात नाहा असे मत मांडले यानंतर
 अनेक वर्षांना हा वाद पुन्हा सुरू झाला श्री घुलेशास्त्री यांनी पूर्वपक्ष केला
 (वाणीश्र्वरी वर्ष १, अंक १) आणि श्री राजवाडे यांनी गथासप्तशती व
 हाल सातवाहन याच्यासंबंधी केलेली विधाने अविश्वनीय आहेत असा एक
 नवा मुद्दा मांडला त्या लेखाला श्री अश्वपुद्गल यांनी आवेशपूर्ण उत्तर (वाणीश्र्वरी
 वर्ष ३ अंक १) दिले या उत्तराला शास्त्रीजींनी दिलेले प्रत्युत्तर वाणीश्र्वरी-
 तच प्रसिद्ध झालेले आहे

श्री घुलेशास्त्री यांच्या विचारसरणीचा गोपवारा असा

ऋग्वेदात गणपति हा शब्द आढळतो, वण त्या काळां गणपतीची पूजा
 होत होती असे या उल्लेखावरून सिद्ध होत नाही मैत्रायणी संहितेत व नारा-
 यणीयोपनिषदात गजाननाची गायत्री आहे आणि महाभारतात गजाननाचे
 उल्लेख आहेत, ते प्रक्षिप्त आहेत या काळात गणपति हे नाव महादेव या
 अर्थाने रूढ होत मानवयुगासूत्रातील उल्लेखावरून दिसते की विनायक ही

क्षुद्रदेवता असून ती अपायवारक आहे. मूळ विनायक अनेक होते, गृह्यसूत्रात त्याची संख्या चारवर आली आणि याज्ञवल्क्य स्मृतीत त्याचे एकीकरण होऊन त्याला अम्बिवेच्या मांडीवर बसविण्यात आले, म्हणून त्याचे पितृपद महादेवाला मिळाले. या वेळी त्याला दोनच हात होते व अद्याप त्याला शुटा चिकटविण्यात आलेली नव्हती. र द्रुप्त च्या शिलालेखांत गणपति नाग या राजाचे नार आलेले आहे व ललितविस्तारात गणपतीचा उल्लेख आहे पण त्याची पूजा होत होती असें या उल्लेखावरून सिद्ध होत नाही. गणपति ही देवता सहाव्या शतकाच्या सुमारास उत्क्रांत झाली असें खुद्द डॉ. भाटारकर सांगतात, तेंच घरोबर आहे अर्थात या उल्लेखावरून गायासप्तशतीचा फाल सहाव्या शतकाच्या पुढचा ठरतो

श्री अत्रयुद्ध यानी केलेल्या उत्तरप्रश्नाचा गोपवारा असा :

अंबिकापुत्र विनायकाचे सक्कटनिवारणार्थ दूर्गादेवतांनी अर्पण करावे असें याज्ञवल्क्य सांगतो. याचा फाल तिसरे शतक गणपतीची पूजा त्यापूर्वी दोन तीनशे वर्षे तरी अस्तित्वात असली पाहिजे. महायान पंथाचा आद्य प्रवर्तक राहुलभद्र याला धीकृष्ण व गणेश याच्या उपासना माहीत होत्या असे लो-
ठिकरानी तिबेटी ग्रंथाच्या आधारेने गीतारहस्यात दाखवून दिलेले आहे. याचा फाल जि पू दुसरे शतक अर्थात गणपतीची उपासना कमीत कमी त्या कालापर्यंत जाते सद्य गायासप्तशती हा ग्रंथ वेधङ्क दुसऱ्या शतकात देवता येईल.

या वादाची भूमिका गायासप्तशतीच्या कालनिर्णयाशीही सध्या असल्यामुळे या विषयाची चर्चा थोड्याफार तपशीलाने करणे अवश्य आहे.

वैदिक दैवतात गणपतीला स्थान नाही ऋग्वेदातील 'गणानां त्वां गणपतिं' हा उल्लेख आलेला आहे त्या सूक्ताची (२ २३.१) देवता बृहस्पति किंवा ब्रह्मस्पति ही आहे आणि ' नि सु गीद गणउपदे गणेषु त्वाम् आहु ' हा उल्लेख आलेला आहे त्या सूक्ताची (१० ११२ ९) देवता इन्द्र ही आहे ऐतरेय ब्राह्मणातील उल्लेखही (१ २१) याच देवताना उद्देशून आलेला आहे या विधानांमधील टीकाच्या आधारेने डॉ दिवेसर (महाराष्ट्र विस्तार: वर्ष २० अंक २) सांगतात. " देखतेच म्हणत वंदितही असोच, अत्यंत विद्वान्, गणाची

गणपति, विष्णांवासून रक्षण करणारा व कोणतेही कर्म ज्याशिवाय होत नाही अशी एक देवता ऋग्वेदमधील मानलेली होती " उपनिषद् कालापर्यंत बृहस्पति दीक्षे ज्ञानाचा देवता होती गणपतीला हे स्थान बऱ्याच उशीरा मिळाले व आहे बृहस्पतीच्या हाती परशु असे, तो पुढे गणपतीच्या हाती आला, यावरून या दोन्ही देवतांच्या मुळाशी एकच रूपना असली पाहिजे, किंहुना गणपति हे बृहस्पतीचेच उत्क्रांत स्वरूप असले पाहिजे असा श्री. राव (Elements of Hindu Iconography Vol I, Part I, p 45) यांनी निष्कर्ष काढला आहे उत्तरकाळीन पुराणाना या परशुचा मवध परशुरामाची जोडलेला आहे यजुर्वेदात गणपतीचे कार्य रक्षादे गेलेल आहे हें दिवेन्द्र सांगतात (पूर्यांक) 'ऋग्वेदमाली जे मुत्तवर गणाधिपय बृहस्पति त्रिवा इद्रासाररुषा देवाकडे होते त यजुर्वेदकाला विष्णुकूर इद्राकडे आले मंत्राययी सहित (२ ६ १) गणपतीचा उल्लेख आहे तैत्तिरीय आरण्यकात (१० १ ५) 'तत्पुरुषाय विद्महे ब्रह्मदुडाय धीमहि तन्नो दन्ति प्रचोदयात्' हा मंत्र झालेला आहे माननगृहसूत्रात विनायक हा चार देवतांचा मय आहे या समूहातून उत्तर काळीन गणपति-विनायक हे एकमेव दैवत उरनात झाले. चौथायन धर्म सूत्रात (२ ५) एकदन्त, लम्बोदर, एकदन्त, इस्तिमुत्त वगैरे विशेषणं गणपतीला लावलेली आहेत याज्ञवल्क्य स्मृतीत (१ २७१) पुढील वचन आढळते.

विनायक कर्मविष्णुसिद्ध्यर्थ विनियोजित

गणानामाधिपत्येय इदेन प्रप्र ॥ तथा ॥

पुरायांची साधने जी कर्म त्यास विष्णे करण्याकरितां विनायकास पुण्यदन्तादि गणाच्या आधिपत्याचे ठायीं योजिलेले आहे, अर्थात् विनायक ही दुष्ट देवता कर्मास विष्णू आणणारी असून पूजादिळाच्या योगाने सत्पुष्ट घेती असतां विष्णाचा नाश करणारी आहे गणपतीला विष्णूहर्षा इष्ट दैवताचे स्वरूप पुराण कालीन प्राप्त झालेले आहे कर्ब तपलब्ध पुराण्यावरून हों भाटारवर निष्कर्ष काढतात की याज्ञवल्क्यान वर्णिलेले गणपति-विनायकाचे स्वरूप हे त्यांचे आय स्वरूप असले, विनायकाच्या शास्त्रीय विधि क्रिस्तपूर्वकालीन असा वेत आणि पुराणांतले स्वल्प स्थाना गुणोत्तर पालात, महाभ्या शतकाच्या सुमारात प्राप्त झालेले असावे (वैष्णविसमू अण्ड शैविसमू पृ १४९ व २११)

या व तत्त्वम पुराव्यावरून श्री खरे (मूर्तिविज्ञान पृ १५०) सांगतात वेद-काळीं यज्ञनाणीं लोकामध्य दोन परंपरा असल्यात, पैसी ऋग्वेद, बृहदारण्यक वगैरेंच्या पथामध्ये गणपताला महत्त्व नव्हतें, उलट मैत्रायणी संहिता, अथर्व वगैरेंना प्रमाण मानणा-याच्या पर्यांत वैदिक दैवतांप्रमाणेंच छद्गुडुवार्ताल देवता-नाही प्रामाण्य होतें आणि बौधायन सूत्रात गणप्रतीप्रमाणेंच अनेक देवताच्या मूर्तीचे उल्लेख आलेले आहेत, त्यावरून त्या काळीही गणपतीच्या मूर्ति होत्या हें निश्चित

व्यासांनीं महाभारत सांगितलें व तें गणपतीनें लिहिलें अशी कथा महा-भारताच्या प्रस्तावनात आहे याबाबत अनुमान करण्यात आलेलें आहे कीं विनायक ही एक प्राचीन एतद्देशीय जमात असावी, या जमातीतील कोणा व्यक्तीनें लेखनपद्धति शोधून काढली असावी आणि या सांस्कृतिक कार्याबद्दल त्याचा नायक गणपति झाला देवपद देण्यात आलें असावें महाभारताच्या दक्षिणात्य प्रतीत मान ही कथा आढळत नाही, सबब ती प्रक्षिप्त असावी असा सशोधकाचा कयास आहे तत्प्रमाणानें ही दंतकथा स्वीकारलेली आहे शिवाय गायत्रीमंत्र सांगितलें व तें गणपतीनें लिहिलें (महानिर्वाणतंत्र अर्धहू लॉन पृ ४. टीप) याचें प्रतीक म्हणून बोट त्याच्या हाती पोथी दिलेली आढळते पुराणकारांनीं गणपतीच्या निर्मितीबद्दल अनेक कथा दिलेल्या आहेत सोमेश्वराची पूजा व यात्रा करण्यांना शंकरान स्वर्गप्राप्तीचा हप्ता दिल्यामुळें वस्तुतः ज्याचें मरणोत्तर स्थान नरकात त्याची स्वर्गांत गर्दी झाली, इत्यादि देवांनीं याबद्दल तक्रार केला असता त्यानें पापी भक्ताना दिलेला शब्द परत घेण्याचें नाकारलें तेव्हा देव पार्वतीकडे गेले स्वर्गप्राप्तीची इच्छा करणाऱ्या नांदायकांच्या निवारणासाठीं तिनें स्वतःच्या शरीरावरील उटण्यापामून विष्णु श्वराची निर्मिती केली आणि स्वर्गप्राप्तीसाठीं केवळ सोमेश्वराच्या यात्रेवर विम-बणाऱ्यांच्या मार्गांत विष्णु उत्पन्न करण्याची कामगिरी त्याजवर सोंपविली, मात्र जे तुझी प्राप्ति करतील त्यांना साक्ष कर असाही आदेश त्याला दिला शिव तप करीत असता त्याच्या कपाळातून प्रकट झालेल्या दिव्य तेजाचें गण-पति हें मूर्त स्वरूप आहे असें ब्राह्मपुराणांत सांगितलें आहे याप्रमाणें गणपति हा आपल्या सहकार्याशिवाय निर्माण झालेला पाहून पार्वतीनें त्याला शाप

दिला की तुम्हें पोट देबरें होईल व तुम्हें मस्तक हत्तीसारखें घेटव होईल पार्वती स्नान करीत होती व गणपति द्वारारक्षण करीत होता, त्यानें शंकरालाही मजाव केला, म्हणून शंकराने याचें मस्तक तोडलें पार्वतीच्या सांगण्यावरून शंकरानें त्याच्या घडावर इद्राच्या ऐरावताच्या पुत्राचें मस्तक बसवून त्याला सजीव केलें गणपतीच्या गजमुखाचें स्थायीकरण करण्यामाठी पुराणात आणखी एक कथा सांगितलेली आहे हिमालय पर्वतावर हत्ती व एक हत्तीण याची क्रीडा पाहून आपणही त्याच्या रूपात क्रीडा करावी अशी शंकरपार्वतींना इच्छा झाली त्यानीं तशी क्रीडा केली व त्यांना गणपति झाला या व अशा आणखी अनेक दत्तकथांचा विचार केला असता दिसून येतें कीं परस्परविरोधी धार्मिक समुत्पत्ती गणपतीच्या निर्मितोच्या मुळाशी आहेत वैदिक व अवैदिक समाज व समुत्पत्ती यांचा संपर्क समेट व संवर या दैवतात सामावलेला आहे

गणपतीला बौद्धानांही आपल्या देवतांमध्ये स्थान दिलें आहे गणपतिद्वय या नांवाचा मंत्र पुढे बुद्धानें आनंद भिक्षूना राजगृह येथें सांगितला अशी दत्त कथा आहे (Nepalese Buddhist Literature Mitra p 8J) या मंत्रात गणपतीचें ध्यान वर्णिलेलें आहे जि पू तित्त्या दत्तकान सम्राट् अशोकाचो कन्या याक्ष्मिती हिनें नेपाळात पशुपतिनाथाच्या मंदिराच्या उत्तरेस गणेशाचें देवालय उभारल अशी नेपाळी दत्तकथा आहे, पण ही कथा विश्वमनीय नाही असा सशोधकांचा अभिप्राय (South Indian Images Sastry p 108) आहे महायान पथाचा आद्यप्रवर्तक रहलभद्र यात्रा श्रीरूप व गणेश यांच्या उपासना होत्या बुद्धाच्या परिनिर्वाणप्रसंगी भुषकरादन गणपति हजर अवस्थेचें उत्तर पुस्तकालीन चित्र भारनाथ येथें आहे (Iconographic Buddhique de l'Inde A Foucher Pl xxx) अमरावती येथेंही गणपतीची बभ्रुवर्धन मूर्ति प्राप्त झालेली आहे

या पाशची तांत्रिक गणपतीस गणध अत्र-पामुर्क त्याचाही विचार केला पाहिजे

‘प्रहृण भावेरी विचिरे शा’ ही लेखाला ‘न्यायमूर्तीच्या परणी यादि लेखी माळ’ या शीर्षकाखाली प्रथमांशेत प्रसिद्ध झाली त्या काळांत प्रहृण हा

तिरस्कारानें रादि उडविण्याचा विषय होता प्राकृत भाषा व साहित्य यांना अलीकडेच विद्वानांची व विद्यापीठाची मान्यता मिळालेली आहे दरम्यानच्या काळात श्री राजवाडे यांचे लेख सरस्वतीमंदिरात प्रसिद्ध झाले यापैकी पहिल्या लेखात ते म्हणतात “ या गार्थेंत केवळ साधाच गणपति उल्लेखिलेला नाही तर वाममार्गी गणपत्य ज्या उच्छिष्ट गणपतीची पूजा करतात त्या सवलमन कामना पुरविणाऱ्या देवतेचा उल्लेख केलेला आहे ’ श्री धुले शास्त्री यांनी ही विधानें मान्य केली, कारण त्यांना गाथासप्तशतीचें प्राचीनत्व नासावीत करावयाचें होतें प्राचीन ऐतिहासिक युगाच्या अखराच्या सुमारास तत्रमार्ग निर्माण झाला व मध्ययुगात त्याचा विराय प्रचार झाला असें साधारणपणें सर्व सशोधक मानीत उच्चार व पुनरुच्चार यामुळ या विधानाला सिद्धान्ताचें स्वरूप आलेलें आहे तान्त्रिक दैवतें व त्याची पूजा ही कर्मांत कमी वैदिक दैवतें व त्याची पूजा याभ्याद्वती पुस्तक आदित बिबहुना शाक्त दैवतें हीच आधुनिक दैवत, असा तत्रमार्गीयांचा आग्रह आहे उभय पक्षाची अतिशयोक्त वगळली असतां दिसून येतें कीं तत्रमार्ग हा कर्मांत कमी सि पू दुसऱ्या क्षतकाद्वता प्राचीन असला पाहिजे उच्छिष्ट-गणपति, कुत्रार्णव तत्र व महानिर्वाण तत्र या तत्र प्रमाणा आधारांन गणपतीबद्दलची सकलित माहिती येथे देतां

तत्रमार्गीत गणपतीला महत्त्वाच स्थान आहे दुर्लार्णव तत्रात त्याला गजमुख म्हण्टलेचें आहे महानिर्वाणात गणपतीचें ध्यान सांगितलें आहे त्याचा वर्ण खंदरी असून त्याला तीन टोळे आहेत, गरुडकावर चढला आहे व सोडेंत मधाचा कुंभ आहे, एक वरदहस्त असून बाकीच्या हातांत शंख, पाश व अकुश आहेत वाममार्गी शाक्तानी गणपती । शिवपार्वताहून अधिक महत्त्व दिलेलें आहे ब्रह्मचारी गणपतीला पौराणिकांनी बुद्धि व सिद्धि या भार्या दिलेल्या आहेत तत्रमार्गी गणपतीची रक्ष्मी ही भार्या बिंबा शाक्ति शाक्त गणपतीचे पाच मुख्य प्रभार आहेत उच्छिष्ट-गणपति ऊर्ध्व-गणपति विंगल गणपति महागणपति व रक्ष्मी-गणपति नवनीत गणपति, सतान गणपति, स्वर्ण गणपति व हरिद्रा गणपति हे प्रभारही काही आधारप्रभार नमूद आहेत त्याचा लक्षण सांगितले आहेत, ती अशी

मूर्ति	वर्ण	नेत्र	हस्त	हाती-	शक्ति
उच्छिष्ट-	लाल	—	४	दाडिब, वीणा, कमळ, पाश, अकुश, मोदक, धनुष्य बाण	विवस्त्र आलिंगित,
कर्क-	पिवळा	—	६-८	उंसाचें धनुष्य, कर्णास व कुशवा बाण	आलिंगित
पिंगल-	„	—	९	आवा, उस, कल्पकता, लाडू	श्री व सम्राट् यी शक्ति
महा-	लाल	—	८, १०, १२	उंसाचें धनुष्य, दाडिब व कर्णास	आलिंगित.
लक्ष्मी	शुभ्र	—	४, ६, ८	पोपट, कल्पकता, बाण, कमळ	पीतवर्ण शक्ति, हाती कमळ.
हरिद्रा	पिवळा	३	४	(उपासकाच्या दंडावर सप्तमुद्रांकित एकदन्त गजमुखार्थे चिन्ह)	

आनंदतीर्थांच्या हांकरिर्दिभिजयात (दहावें शतक) सांगितलें आहे कीं उच्छिष्ट गणपति संयाचे शाफ भक्त मूर्तींची पूजा वाढ्या हातानें करतात, आतिथेद मार्यात नाहींत, स्त्रीसंमोपाचे बाबतीत कोणताही निबंध जुमानीत नाहींत, तांत्रिक उपासक पूजा करतांना ' नमनारिरत', ' नारायोनिरसाद्वाद ' अशा गणपतीचें ध्यान करतात, ह्या पुजेचें पुण्य ' स्वयोनिरवत् ' गोपनीय आहे. उच्छिष्टगणपत्युच्छिष्टवाग्जलित्युपासना (संपादक श्री गोविंद परशुराम शास्त्री, प्रकाशक : श्री वेङ्कटेश्वर स्टोम मुद्रणालय सके १८२९) या पोधीत उच्छिष्टगणपतीचीं ध्याने दिलेली आहेत, ती अशी -

चतुर्भुज रक्ततुं त्रिनेत्र
पाशाकुशौ मोदकपात्रदेतौ ॥
करेर्दधान सरसारुहस्यम्
उन्मत्तमुच्छिष्ट गणेशमादे ॥

ॐ शरान्धनुः पाशसुणी स्वहस्तेः
 दधानमारक्त सरोरुहस्रगम् ॥
 विवस्त्रपत्न्यां मुरतप्रवृत्तम्
 उच्छिष्टमम्बासुतमाश्रयेहम् ॥

वेगवेगळ्या कार्याच्या सिद्धीसाठी उच्छिष्ट गणपतीच्या पूजेचे वेगवेगळे विधि सदर पोथीत सांगितलेले आहेत; त्यापैकी काही येथे देतो:

“ अभिलषितचालाचिशोपरि गणेशं संस्थाप्य प्रत्यहमष्टोत्तरशतं जपेत्
 दिनत्रयादाकर्षयति । तं गणेशं नद्यां नीत्वा प्रक्षाल्य स्वमुलाद्वारचतुष्टयं प्रक्षाल्य
 तस्मात् पतितं किंचिदुदकं भाडे निक्षिपेत् । तदुदकं ये पिबन्ति ते सर्वे द्रव्य
 भवन्ति । तं गणेशं ताचे सौम्ये वा निक्षिप्य कार्त्तिकधनार्द्रिमासौ वरदा भवति
 द्यशुगणः स्तम्भिनवाति । ” इत्यादि.

शिलालेखांतील स्पष्ट उल्लेखाच्या आधारेने पाचव्या शतकापूर्वी निश्चितपणे मांडता येईल अशी गणपतीची मूर्ति अद्याप उपलब्ध झालेली नाही. पण अनुमानाने शक्यते काळात मांडता येतील अशा गणेशमूर्ति अलीकडे मिळाल्या आहेत. पेइ मुझियम व पेरंवर येथे उत्खननात मिळालेल्या मूर्ति शकपूर्वकालांतील असल्याचें संशोधकांनी निश्चित केलेले आहे (A. S. I. : Annual Report : 1905-6 & 1908-9). अमरावती येथील सातवाहनकालीन स्तूपाभोंवतालच्या कठणावर एक मूर्ति आहे. तिच्या मस्तकावर महासर्पाचे वेटोळें किंवा द्रव्याची घेली आहे. तिचे डोळे, कान व अधर निःसंशय हत्तीसारखे आहेत. तिचे पोट डेबरे आहे. पण तिला सोंड मात्र नाही. ही मूर्ति गणपतीचीच असलेवद्दल श्री. वर्गेस, श्री. कुमारस्वामी व श्री. डब्रेल यांचे एकमत आहे ही मूर्ति गणपतीचें यक्षोद्भव व सुचविते. सिंदलद्वीपातील मिहितले येथील स्तूपानजीक गजमुख गणपतीची मूर्ति उत्खननात मिळालेली (Ganesa: A Getty: Pl. XXII C.) आहे. हें शिल्पकृत्य पहिल्या, फार तर दुसऱ्या शतकातील असावे असें आसपासच्या शिलालेखावरून ठरते. कुशान राजा हुविष्क याच्या नाण्यावर (इडेवन म्युझियम-कलकत्ता) ब्राह्मी लिपीत ‘ गणेश ’ अशी अक्षरे आहेत. (J. A. S. B. 1897: Part I; p. ७ Pl. १) असें श्री. गिन्सेट स्विथ याचे म्हणणे आहे मात्र अन्य

सशेषानां याचें वाचन 'भवेश' असें केलेलें आहे शिवाय त्यावरील मूर्ति शिवाची आहे वाचन बरोबर असल तर याही विघटत नाही, कारण शिव व गणेश हे आरम्भी एवच होते असा डॉ प्रिन्सली याचा सिद्धांत आहे अथर्वा उपनिषदात श्द व विनायक हे एवच होत असें वचन आहे य्दानें विनायक निर्मिले असें याज्ञवल्क्यानैही सांगितलेलें आहे भूमार येथे गणपतीची पाचव्या शतकातील अद्वितीय मूर्ति आहे या मूर्तीला सोंड आहे पण ती अगदी लहान आहे पोट सामान्य आहे किरीटाला घटा लावलेल्या आहेत आणि छातीवर घटाची माळ रुळत आहे या मूर्ताची चर्चा करताना डॉ आनंद कुमारस्वामी (Yaksha Parli pp 7 14) यांनी एक तिबेटो दत्तक्या सांगितलेली आहे वैशालीचा द्वारपाल मेला व राक्षस झाला त्यानें गावकऱ्यांना दृगन्त दिल्या कीं माती प्र तेमा द्वारपालाच्या जागवर स्थापन करा तिथ्या गळ्यात घटाची माळ घाला, गावावर सकट आल कीं या घटा आगीआप व आगाळ वाजू लागतील यामुळ गावकऱ्यांना सरसणाची तयारी करावास पुरेमा भवमर मिळेल गावकऱ्यांनी तप केलें व यामुळ त्यांना धनूचा अचानक उपसर्ग झाला नाही या मूर्तीच्या गळ्यात असलेल्या घटाच्या माळवरून ते निष्कर्ष काढतात काहें गणपतीचें यक्षस्वरूप आहे कारण शहराच्या प्रवेशद्वाराचें सरसणाचें काम यक्षाकडे सोंपविलेलें असे

गणपतीला गजमुखा धर्मसूत्र कालात प्राप्त झाल (बीभायन २५) उदीर हा य्दाचा पशु असें श्रौतमूनात सांगितलेलें आहे गणपति य्दापामून अलग झाला तेव्हा हे वाहन त्याला प्राप्त झालें गणपतीचें मुख व वाहन यावरून अनुमान करण्यात आले आहे कीं या दैवताचा वन्य पशुपूजकांशी (Religion & Folk lore of Northern India Crooke p 287) संबंध असला पाहजे गणपतीच्या वाहनावरून त्याचा सूर्याशी संबंध जादण्यात आलेला आहे (Gubernatis Zoological Mythology p 68) त्याच्या हातांतील वणास व ऊस बगिरे लक्षणावरून जेव्हापुर्ष काढण्यात आला आहे कीं हें दैवत शतवरी लोकांचे असावे गणपतीच्या एकदन्त या अभिधानाचें भाषांतर 'नागराचा फळ' असें हो होऊ शकतें, यावरून हा समृद्धि-देव असावा असही अनुमान (I A XXXV Nov

१९०६) करण्यांत आलेले आहे 'गणेश' या प्रबन्धान्यालेखिका मिस अँलीस ग्रेट्टी यांचे अनुमान आहे की हे दैवत द्राविडाना स्वतंत्रपणे निर्माण केलेले असावे. तामीळ भाषेत गणपतीला पिळ्ळैयर असं नाव आहे. पिळ्ळै म्हणजे बालक, पिळ्ळैयर म्हणजे अभिजात बालक. पळ्ळु व पेळ्ळ या द्राविडी शब्दाचा अर्थ दात. हास्तिदंत या पाली शब्दाचा अर्थ हत्तीचे पिल्लू. या शब्दावरून लेखिका निष्कर्ष काढतात की गजमुख गणपति ही दन्य द्राविडाची एक स्थानिक देवता होती आणि आर्थ संस्कृतीशी ससर्ग होण्यापूर्वीच त्यानी ती उत्क्रांत केलेली होती.

जीवसृष्टीतल्या दुसऱ्या कोणत्याही पक्षीने हत्तीएवढी मनुष्यावर छाप टाकलेली नाही. विशाल देह व विराट शक्ति, कुशाग्र बुद्धि व आजोर्वा निष्ठा यांचे हे प्रतीक म्हणूनच प्राचीन भारतीय मुद्रावर, युद्धसाहित्यांत आणि दंत कथामध्ये हत्तीला प्रमुख स्थान दिलेले आढळते, म्हणून गणपतीला देवपूजनांत अग्रस्थान मिळाले आहे. सिंह व बाघ हे दिसावयाला अधिक आकर्षक असले तरी ते स्वभावतः हिंस्र असल्यामुळे व त्यांना माणगाळपणे अशक्य असल्यामुळे त्यांचा समावेश अतिमन्याव्यतिरिक्त कोणाच्याही दैवतात होऊ शकला नाही. म्हणूनच, मला वाटते, नृसिंह हा अवतार विशेष लोकप्रिय झाला नाही. बाघ व सिंह यावर मनुष्याला प्रभुत्व गाजविता येत नाही. म्हणून ती शक्ति मनुष्याने आपल्या देवत्वाना दिली आणि या हिंस्र प्रापदाना त्यांच्या वाहनाचा दर्जा दिला. अश्व हे रोबा व चापल्य यांचे प्रतीक असले तरी तो इतका माणसाळतो की त्याच्याबद्दल कोणालाही दरारा वाटत नाही, म्हणून हयप्रोवरूपी विष्णूला पूजास्थान प्राप्त झाले नाही. मामदैवतानध्ये व खुद्द रामायणात मावणीचे स्थान महत्त्वाचे असले तरी आर्यांच्या व मुसलमान नागरिकांच्या दैवतात त्याचा दर्जा दुष्यम आहे. आर्यांचे अनायाशी संघर्ष झाले, पण एकमेकांचा उच्छेद करण अशक्य आहे हे प्रत्ययास आल्यामुळे आणि दौघानाही याच मूर्तीत नादावयाचे असल्यामुळे त्यांना परस्पराशी समेट केला. वैदिक दैवते नागासली आणि पौराणिक दैवते पुढे सरसावली हे याचे प्रत्यक्ष अनायाच आर्याकरण करताना आर्यांनी अनायांच्या दैवताचेही आर्याकरण केले आणि त्यापेकी काहींच्या गायत्री निर्माण केल्या आपल्या

प्रतिष्ठेया वक्षोर्वाहिरच्या वन्यं व स्थानिक प्रामेशाचा सगवैश आर्यानीं आपल्या दैवताच्या विराट समूहात करून घेतला, त्यांच्या विषयच्या प्राथमिक कल्पना शंकीर्ण केल्या व प्रचलित ईतक्या-अधिक आकर्षक केल्या. जंगली जनातींची मजेशिला, असंस्कृत शेतकऱ्यांचा कृषिदेव आणि नागरिकांचा द्वारपाल, शोडाचा लज्जोदर येश व आर्यांचा बृहस्पति यांच्या संमिश्रगातून गणपतीचे पौराणिक स्वरूप उत्कांत झालेले आहे असे या विवेचनावरून दिसून येईल.

गणपतीच्या मूर्ति केव्हांपासून रुढ झाल्या ? या बाबतीत डॉ. भांडारकरांनी केलेल्या विधानानंतर बरेच संशोधन झालेले आहे. मिस् गेट्टी यांच्या प्रबन्धाच्या प्रस्तावनेत प्रो आल्फ्रेड फ्राउडर सांगतात.

"The almost complete absence of ancient documents relating to Ganesa is somewhat disconcerting. Yet must one necessarily succumb to the habitual falling of the philologist whose learned candour leads one to infer that all things have their beginning from the time of their first mention in the texts? Such a conclusion would be absurd... One must be as short sighted as a bookworm to deduce from the lack of any mention of Ganesa in the early epics, that the God did not exist before the fourth or fifth century of our era... Whoever is experienced in the ways of that country knows well that by then the Elephant-god had already behind him century upon century, if not thousands of years, of silent waiting at the foot of the sacred tree of the pre-Aryan village, standing on the roughly built platform which he shares, with the other rustic deities. Those more or less shapeless stones, once bathed in the blood of human victims and today still smeared with vermilion were so deeply rooted in an unfathomable past that the aristocracy of the new gods, introduced by the immigrant Aryans, were compelled to adopt them in some form or other. Had they not come to terms with them they would soon have found themselves estranged from the worship of the populace and their priests deprived of

gifts and followers It is probable that the 'Brahmins, the chosen interpreters of the Divine Will, submitted to this but reluctantly, yet, as Manu himself must admit, 'in all things, necessity constitutes law' (गणेश प्रस्तावना पृ १७)

प्राध्यापक महाशयाच्या विधानाचा गापवारा असा "गणेशाच्या उल्लेख आद्य प्रयात नाहा, हें खर, पण पादिला उल्लेख आढळतो तेथेंच त्याची उत्पत्ति झाला अम मानण अदूरदृष्टीच व हास्यास्पद ठरेल पढीक पण्डित हे प्रयाधाराचे बाबतीत बाळग्रीडतके अदूरदृष्टि आसतात प्राथिक आधाराचे अभावीं पक्क्या किंवा पाचव्या शतकापूर्वी गणपति अस्तित्वातच नव्हता असें मानणें योग्य होणार नाहा त्यापूर्वी कितीतरी शतक तो ओषध धोषक स्वरूपात अस्तित्वात असला पाहिजे या काळात त्याचें वास्तव्य बटवृक्षाच्या पारावरील ग्रामदेवता-मध्य अमावें त्याच्या मूर्तीवर शेंदूर ओषडण्यात येतो हा रुधिराभिपेक्षाचा अवशय असावा हिंदुस्थानात वसाहतीसाठीं आलेल्या आर्यांनी अशा स्थानक देवताच्या समावेश आपल्या देवतात करून घेतला नसता तर ते बहुजनसमाजाच्या धर्मभावनाशा समरस होऊ शकल नसते " आर्यांनी ही प्रथा कनिष्ठ सांस्कृतिक पातळीवर असलेल्या बहुमुख्य अनार्यांच्या अनुरजनासाठी केली की त्याच्या आर्याकरणाच्या नियोजित कार्यक्रमानुसार, हा मुद्दा विवाद्य आहे

या चर्चेच्या अनुरोधान गायामस्तशतीतील गणपतीकडे पाहिलें असतां केषळ या उल्लेखावरूनच हा प्रथ अर्वाचीन ठरविता येणार नाहीं या मुद्याबाबत पढीक पण्डितांचेही समाधान हाईल अशी मत्रा आशा आहे प्राध्यापक महाशयाच्या विधानातील "at the foot of the sacred tree—" 'पवित्र वृक्षाच्या पारावर' या शब्दाखडे मी वाचकांचें लक्ष मुद्दाम वेधू इच्छितों, कारण गायामस्तशतीतील गणपतीचा उल्लेख असाच आहे विशेषतः दक्षिण हिंदुस्थानात अशा आषड्पावड गणपतीच्या मूर्ति उघट्यावर रस्त्याच्या बडेला चवाळ्यावर, वृक्षापार्श्वी किंवा त्याच्या पारावर नागशिलाचे जोडीने मांडलेल्या अमतात ओं श्री राव यान्ता (पूर्वास्त भाग २, पोटभाग १ पृ १७७) दाखवून दिलें आहे

गणपतीवरून ज्ञानवीशकारांनी (ग २४) काढलेला निष्कर्ष येथे देतो "ही देवता वेदपूर्वकालीन आहे वेदांत मानसस्कृतीच्या देवता आहेत व पुराणात

सूतसंस्कृतीच्या देवता आहेत. सूतसंस्कृति मानसंस्कृतीहून जुनी आहे आणि मानसंस्कृति नष्ट होण्यापूर्वी यातसंस्था या स्वरूपात विकास पावला आणि या विकासकाली मानसंस्कृति आणि सूतसंस्कृति यांचे म्हुणजे वैदिक व पौराणिक धर्मांचे एकीकरण हात होत आणि यामुळे मैत्रायणीमारख्या साहतातून पौराण-देवतांचा उल्लेख येतो पण त्या पौराण देवतांचे अस्तित्व त्याहूनहि जुन आहे "

येथपर केलेल्या विवेचनच्या अनुराधान गायसप्तशतातील उल्लेखाची तपासणी केवळ असता दिसून येत का यथाल गणपति व गणाधिपति हा वैदिक, बौद्ध किंवा पौराणिक नाही आणि तांत्रिक किंवा उच्छिष्ट तर नाहीच नाही भव भूतीने मालती माधवात गणपतीला नमन केले आहे हे वर्णन उत्तरकालीन व संकीर्ण आहे त्याचा तुलना केली असता येथील गणपतीचे स्वरूप प्राचीन अस त्याचे पन्त उच्छिष्ट गणपतीचे उपासक सुरतप्रसूत देवतांचे ध्यान करतात, हे तर पण एवढ्यावरून क ३७२ मधील गणपतीचा उल्लेख शाक्त ठरत नाही गणपतीची मूर्ति उशाला घऊन खान समोपाला प्रसूत व्हावे असा विधि उच्छिष्ट गणपतीच्या वास्तवीत पाडेही सांगितलेला नाही गाथाच्या शिवेवणा-वडच्या वडच्या साक्षात्पाली तादण्यात शिदळना करणाऱ्या एका उनाड खाने वडपणी हे उद्गार काढले आहेत गणपतीची मूर्ति तिने जाणून मुजून किंवा विधि म्हणून उशाला घेतलेली नाही वापाठा तिला नागाशालाही चालली असती शिवाय गणपतीची शान्त किंवा शास्त्रणी मूर्ति उशीसारणी वापरण अशक्य आहे यास ठी अनुभवाची किंवा सवाधनाचा जरूर नाही नायिकेने चर्चासाठी वापरलेली मूर्त सपाट शिला असावी, या झलवर काही जाकृति कोरलेली अमलीच तर ती अगदी प्राचीन व प्राथमिक अवस्थेतील असली पाहजे हे उघड दिसते

क ४०, या मार्गेत गणपतीन सादेन पाणी ओहून समुद्र ओरडा केल्याचा व त्यामुळे वडवाप्त भद्राच्याचा उल्लेख आहे पुष्पाचाच्या गणेशाकृति (भाद्र पद १८५७) गणपतीच्या सहस्रनामाचा अभ्यास या ललात गणपतीच्या अधिभूम्यावरून समुद्रमयन व वराहनिध्वस्त भिषुपात्रिल या नावाचे विवरण करताना सांगितले आहे या हा समुद्रावरील शत्रूच्या आपत्त यत्नाचा नाश करण्यास समर्थ असल्यामुळे त्याचा हा नाव मिळालेला आहेत समुद्रांत अग्नि

लपल्याचा उल्लेख ऋग्वेदात व महाभारतात आहे पण तेथे किंवा अन्यत्र त्याच्याशी गणपतीचा संबंध आलेला मला आढळला नाही

श्री वेवर यांनी वापरलेल्या दहा भिन्न हस्तलिखितां पैकीं क्र. ३७२ आणि सात प्रतीत क्र. ४०३ या गाथा आलेल्या आहेत यावरून क्र. ४०३ ही गाथा हालच्या मूळ संप्रदात समाविष्ट नसानी असा प्रा. निराशी (गुगवाणी मार्च १९४९) याचा अंदाज आहे क्र. ४०३ ही गाथा मला तेवढी सशयास्पद वाटत नाही

क्र. ३७२ या गाथेतील गणपतीचा पण्डितानीं रंगविलेला वाद मूळ गाथेच्या पहिल्या ओळीचे पाठभेद विचारांत घेतले असता सहज समज सुटणार आहे हे पाठभेद असे

जो सीसम्मि दिण्णो मज्झ जुभाणेहि गणवई भाणि ।

१ वटजकत्तो, वडवळवे, वडखुले = वटयक्षो, वटपृक्षो

२ साधारणवेवाच्या प्रतीतील पाठ वडभकत्तो जो मह सीसअम्मि दिण्णो पडरुभाणेहि । भाण्डारकर इन्स्टिट्यूटमधील भुवनपालाच्या हस्तलिखितात आहे तो पाठ असा वडजारकां जो असिसयम्मि दिण्णो सुद जुभाणि ।

या गाथेवरून टाकेंत वटयक्षावहल साधारण देव सांगतो वटयक्ष घटतले स्थापित क्षेत्रपालादि प्रतिमा । तेथेच प्रतीतील टीका समानार्थी आहे पूर्वम् यौवनदान् वत्स्य अथ स्थिते यज्ञागारके या यज्ञप्रतिमा उपाधानीकृत्य युगमि सम वहलफाल गुरतमुत्त अनुभूय, इदानीम् विगलित यौवनमदा तामेव देवतमिति पूजयामि ।

वटपृक्ष हे सुरक्षित व सोईस्वर संकेतस्थान असल्याचा उल्लेख क्र. ९४ या गायत आलेला आहे वडाग अनेक पारख्या असतात व त्याची छाया वडगार व अधरी असते यज्ञाची छाडे बहुधा गांगवादेर, निर्जन भागात किंवा नदीच्या वाटेवर असतात, म्हणून दिवसाउजेडीही सगमोत्सुक प्रेमिकांना या स्थानाचा आश्रय प्रिय वाटे, विशेषत ग्रामाण हलिकाना व पशुपालकांना हिंदुस्थानात वृक्षपूजा पार प्राचान काळापासून सर्वत्र प्रचलित आहे 'वटव्यातलें झाड' (Tree in Railing) हे चिन्ह अनेक प्राचीन मुंशांवर आढळतें वटपौर्णिमे सारखे सण हे या प्रपंचे मध्ययुगीन स्वरूप आहे यामुळे क्रियांनाही या

स्थानाचा आश्रय सुलभ असे. क्षेत्रपालादि ग्रामदेवतांच्या शिला बहुधा पारावर वडाच्या बुंध्याला लावून ठेवलेल्या असतात. यक्षपिशाचादि बऱ्यावाईट दैवतांची बस्तीही अशाच जागी असते. पार प्राचीन काळापासून यक्ष हे भारताच्या ओळखाचे आहेत. ऋग्वेद व अथर्ववेद आणि ब्राह्मणे व उपनिषदे यांत त्यांचे उल्लेख आढळतात. श्री. हीट्थरंट सांगतात की ही संज्ञा भार्गवी मानवाच्या आध्यात्मिक राजूची चोतक होती; नंतर तिला अलौकिक सामर्थ्य व उच्च शारिरीय प्राप्त झाले. यक्षाचे तीन प्रकार आहेत. श्री, कुबेर व कामदेव यांसारखी सर्वमान्य दैवते; शाक्यवाहन व सातामेरी यासारखी देशाची व कुलार्ची दैवते, स्थानिक दैवते, ज्यांचे कर्तृत्व ग्रामसामेच्या किंवा त्यांनी आश्रय घेतलेल्या वृक्षाच्या कक्षेच्या बाहेर प्रत्यक्षास येत नाही. स्थानिक यक्ष ख्रिस्ताच्या पारिण्यावर नजर ठेवतात आणि कधी स्वतःच कुमारिकेना भोगतात (उत्तरा-ध्यान कूर्पिः पृ. ८९). किती जगांनी या समष्टीचा पायदा घेतला असेल ते यक्षच जाणोत !

भटस्या टोळ्याचे देव स्थानिक व स्थायिक नसतात (Keith : Religion & Philosophy of the Vedas : p. 184). असल्यावर तर अद्या दैवांच्या मूर्ति प्रतीकात्मक, वजनांत हलक्या व हलकितो येण्यासारख्या, म्हणून आका-शानें आटोपशीर अशा असल्या पाहिजेत. यक्ष व यक्षी यांच्या अजस्र व सुंदर मूर्ति दौरेण्याची प्रथा मौर्य काळात सुरू झाली. मात्र अद्या मूर्ति विशेष विख्यात अशाच स्थानी आढळणार हें उघड आहे. भटक्या टोळ्या स्थायिक होऊन येती वळ लागल्या म्हणजे क्षेत्रपालादि स्थानिक व स्थायिक दैवते निर्माण होतात. जसे लोक तसे त्याचे देव. या न्यायानें रोडवळाचे देव ओबट-धोरडच समणार. मग ती मूर्ति आर्यांच्या संसर्गानें उत्क्रांत झालेल्या गणपतीची वसो निवा आदिशामोना मयप्रद म्हणून पूज्य वाटण्याच्या नाणाची असो. अद्या दैवतांच्याशिला आज ही रोड्यावाज्यातून आढळतात. गाथासप्तशतीतील प्रस्तुत उल्लेखाला अमिप्रेत असलेला वटयक्ष अशाच स्वरूपाचा असला पाहिजे. राज्यपाल सातामेरी यक्षापासून सातवाहनाचा संभव झाला असा एक गिद्दोत आहे. सातवाहनाचा गणपति हें दैवत त्याच्या विविध स्वरूपांत माहीत असले पाहिजे. डेरपोळ्या यक्षाच्या अनेक मूर्ति उत्तरातनांत उपलब्ध झालेल्या आहेत. गणपतीही यक्षजन्म व यक्षरूप असल्यामुळे त्याचे

हैं लक्षण' यालों मिळालेले' आहे. सातव्या सातवाहन' राजाचें नांव लंम्बीदर' असें आहे. हे नांव त्याला त्याच्या पोटाच्या आकारावरून मिळाले असावे' असें अनुमान करता येणार नाही.

प्रजापती=प्रावर्ह : क्र. ९६३; ब्रह्मन्=ब्रह्मः क्र. ८१०; विधि' : = विधि क्र. २०७; २३५, ४२५, ९७६. क्र. ६५६ व ७८३ या गाथांत विधि हा शब्द देव' या अर्थाने आलेला आहे. वेदांतील उल्लेखानुसार (क्र. १०, १२१) विधि हा सृष्टीचा निर्माता. म्हणूनच क्र. ९८० या गाथेत त्याला ठेर-स्थविर म्हटलेले आहे. त्याचे उल्लेख व धेय ही उत्तरकालीन दिसतात. ब्रह्मदेवाची निर्मिति याच्याही नंतर झालेली आहे. ब्राह्मण व सूत्र वाङ्मयांत प्रजापतीला विशेष महत्त्व प्राप्त झालेले दिसते. या काळात प्रथम ब्रह्मदेव व बृहस्पति (ऐ. ब्रा. १.१९) आणि नंतर प्रजापति व ब्रह्मदेव एकरूप (आ. गृ. सू. ३.४) झालेले दिसतात. ब्राह्मणकारांनी प्रजापति अनेक कल्पिले आहेत. क्र. ९६३ या गाथेत त्याच कल्पनेची सूचना आहे. येथे वर्णिलेले त्याचें कार्य क्र. २०७ मधील विधीच्या कार्याशी सदृश आहे. प्रजापति व ब्रह्मदेव, दोघेही लंपट. प्रजापति हा स्वतःच्या कन्यांवर मोहित झाल्याच्या कथा ऐतरेय (३.३३; ५.२) व शतपथ (१.७.४) ब्राह्मणांत आलेल्या आहेत. पण ती उघड रूपकें आहेत. प्रत्यक्ष पिता संभोगार्थ मृग रूप धारण करून मृगी रूप धारण केलेल्या कन्येच्या मागे लागलेला पाहून रुद्र स्वकळा आणि त्याच्यावर पाण सोडल्या-गाठी नेम घेणार तोंच प्रजापतीने विनवणी केली व पशुपति परम्प्राचें आश्वासन दिले म्हणून रुद्राने त्याचा वेष वेला नाही अशी कथा आहे आणि ती मृग, रोहिणी व न्याध यांना अनुलब्धून आहे ब्रह्मदेवही असाच. याने आपल्या अर्धांगापासून शतरूपा नावाची रूपवती स्त्री निर्माण केली. ती याला प्रदक्षिणा घालू लागली. तेव्हा तो मोहित झाला मानसपुत्र भोवतीं असल्यामुळे तिच्याकडे मान बळकून बळे भरून पाहना येईना, म्हणून याने चार वागूंना शिरे निर्माण केली आणि ती आकाशमार्गे निघाली तेव्हा वर आणखी एक जटाधारी पांचवें शिर निर्माण केले. हे शिर शंकराने हाव्या पायाच्या आंगठ्याच्या नसाने घातले. एरुदां ब्रह्मेशाने प्रभायक्षेत्री यज्ञ केला. त्याची पत्नी सावित्री यज्ञमंज्पात वेळेर आली नाही. यज्ञकर्मास विलंब होऊं नये म्हणून याच्या सांगण्यावरून

इदानीं एक गवळ्याची पोर आगली ती गायत्री या नावाने ब्रम्ह्याची स्त्री झाली या यज्ञात शकाराने बरीच धामधूम करून मानाचे स्थान मिळविले यज्ञममा सीच्या मुमारास सावित्री तेथे आली झाला प्रकार पाहून ती खचळली तुम्ही कोणा पूजा करणार नाही, असा तिने ब्रम्ह्याला शाप दिला तुम्ही लोभी व परान्नपुत्र झाल, पाण्याबद्दल यज्ञाला जाल आणि द्रव्यसवयासाठी मत्न कराल असा तिने ब्रम्ह्याला शाप दिला ती यज्ञनक्षत्रातून निघून गेल्यानंतर गायत्रीने या शापताना बर दिले ही कथा स्कन्द पुराणात (७१ १६५) आहे ब्रम्हापति व ब्रम्हेश्वर याचे, ब्रम्ह्याचे व त्याच्या या देवाच माहात्म्य नष्ट झाले आणि त्याचा उच्छेद सामान्य पशुपालाच्या पशुपति या देवाने केला आणि प्रायशः ब्रम्हेश्वराला गवळ्याचा पोर पत्नी म्हणून स्वीकारावी लागली या कथेमागवरून ब्रम्ह्याचे सांसारिक व सामान्य जनांचे वाढते सामर्थ्य प्रत्यक्षात येते गायत्रिसत्ततात या देवताना पूजेचा मान नाही आणि त्याचे कर्तृत्व सांकेतिक आहे

मदन अण्डग=अनङ्ग क २३३ (-निवास), २६० (-गज) ७४० (-वाग), ९९४ (शर), काम क १४८, १७७ (गुडिभाषण=गुडिकापत्र), ३२१ (-शर), ४७३ (-चाप), ५८५ (दत्तमन्त्र-दत्तमन्त्र), ९४३ (आठवट =आयुष) चाप क ४७३, ९८१, कुसुमचाप क ९८६ कुसुमघण क ९८२, कुसुमावट=कुसुमायुध क ९४६, मञ्जण-मयण=मदन क २१० (-शर) ३९५ (-चाप) ३८९ (-शर), ४४१ (वाण) ५४४ (-उत्तान) ५७० (-आगी=अग्नि) ५८९ (-छुता=छुता) ७५८ युद्ध ८०७ (-मुद्रा=मुद्रा) ९८६ (-चाप), मञ्जरुज=मञ्जुषा क १०१, घम्मह=मन्मथ क ३७६, ८८४ (-निवास), ९४८ सर=सर क ९९२

काम हा ब्रम्हेश्वराचा पुत्र तो त्याच्या हस्तमलापासून निर्माण झाला म्हणून दात (१० १२९) सांगतले आहे प्रथम मनोरूप जोड उत्पन्न झाले आणि मनाचे ठायी कान उतात झाला अर्थवेदान्त (३ २५) कामदेवाचा मंत्र आहे "कामरार प्रणर आहेत, त्याना आसस्तीचा दह आहे, उत्कण्ठेचे पल आहेत व सक त्याचा काढ आहे त्याना तुझे हृदय विद केले म्हणजे त्या या प्रणर उभयतेने दोसे आठ कोरडे होतील, जणू मी चावडाने फन्कारल्याप्रमाणे तू आपला पिता

च पति यांचा त्याग करून मजकडे येतील, तुम्ही प्रतिकारशक्ति नष्ट होईल व तू मला वश होशील.” तारकासुराने तप केले व अमरत्व मागितले असता ब्रह्मदेवाने हे नाकारले व सात दिवसांच्या शिशुहस्ते मरण येईल असा त्याला वर दिला. यामुळे तो मस्त झाला. शंकराच्या औरस पुत्राच्या हातून मरण यावे असा देवांचा संकेत होता. या वेळीं शंकर त्रिपुर होता. त्याची प्रथम पत्नी सती हिने दक्षयज्ञांत देहत्याग केला होता. पुढे तिने हिमालयाच्या पोटी जन्म घेतला. सर्ताच्या वियोगामुळे तिचाचें कामचेतन नष्टप्राय झाले होतें. शंकर-गर्वाचा परिणय व्हावा एतदर्थ देवांच्या विनंतीवरून कामदेवाने शंकराला शरविद्ध करून त्याच्या चित्तात कामप्रेरणा निर्माण करण्याचे मान्य केले. याने बाण सोडला. त्याला सवेदना होताच त्याने खरवून तृतीय नेत्र उघडला. त्याच्या प्रहर तेजाने कामदेवाच्या शरीराचे भस्म झाले. पण देवांचा हेतू साधला. शंकरपार्वतीचें प्रेम जमले, त्याचा विवाह झाला, त्यांच्या पोटी रुद्र बाला व त्याने तारकासुराचा वध केला. क्र. ७५८ या गाथेत मदन-शंकर युद्धाचा उल्लेख आहे. तेव्हां पासून धाम द्वा धनरुग् झाला. याला अह्म नसले तरी ज्यांना ते आहे त्यांच्यातून याचें सामर्थ्य अधिक आहे. याला मदनराज (क्र. ८०७) म्हटलेले आहे याने त्रैलोक्य (क्र. ९८९) जिंकले आहे. याला शरीर नाहीं, तरी त्याच्या भागमनाची चाहुल सागतांच स्तन पृथिगत होतात (क्र. ९४८) आणि ही आपल्या कर्तृत्वाची दृग् म्दणून मदनराज त्वावर मोहोर (क्र. ८०७) करतो ! कवींनी कल्पिले आहे की स्मराचा वर्ण त्यामल (क्र. ९९२) आहे, त्याचे धनुष्य कुमुदांचे (क्र. ९४६) आहे आणि बाणही कुमुदांचेच आहेत. कोणी सांगतात हे धनुष्य नागवेंजराच्या काडीचे असते (Chandra Chakravarty : Cultural History of the Hindus : p 370) आणि रति-रहस्यकार (१-१) सांगतात, ते उंसाचें असतें व त्याची दोरी भ्रमरपंक्तीची असते. त्याचेपाशी पांच बाण असतात. क्र. १७७ मध्ये कामाला शुद्धिकाधनु म्हटलेले आहे. कोणी सांगतात—

अरविंदमसोकं च भूतं च नवमल्लिख ।

नीलोत्पलं च पश्येते पञ्चबाणस्य सावकाः ॥

पेकी क्र. ९९४ मधील चराप्री आसनजिरी आहे. हे चार रज्जु रारे, पण ते भयं विरक्षण की (क्र. ३२५, ३२६) त्याची प्रसरता स्पर्शापूर्वी अवग्र

पातले आणि स्थानां झालेली जखम सुखावद ! मदन हा पुणधन्वा व त्याचे घर सुनुवाचे, कारण रतीचे मुंगघाशी साहचर्य आहे. क. १८५ मध्ये त्याच्या दाती भाला आहे. कपोत हे त्याचे वाहन आणि त्याच्या भ्रजावर मकर (क. १०१) हे चिन्ह; कपोत, कारण सदैव वृजन करणारा कपोत हा खरा पानवेढा आहे. आणि मकर, कारण त्याचे अंगी विलक्षण कामसामर्थ्य आहे. अशी समजूत आहे.

पुण्यार्ण कोठे सांगितले आहे की मदन हा पिप्पु व लक्ष्मी यांचा पुत्र. लक्ष्मी समुद्रमंथनातून निर्माण झाली तशीच प्रीकांचा मदन द्राव्य याची आहे अशी गीत ही समुद्राच्या कैवानून प्रकट झाली. रोपन मदनाची माता स्वीनसू ही रातेदेवता आहे, सयब लक्ष्मीसारखी सती मादी, ती अनेक देवांनी रत होवे म्हणून असती आहे. मदनाची पत्नी रति ही मातृ सती आहे ! आपल्या-कडे ब्रह्माची व वेळूळ येथे कामदेवाच्या मूर्ति आहेत.

राम व लक्ष्मणः राम, लीमिची = (लक्ष्मण) : क. १७. रामकथा मराठी वापकाच्या चांगल्या परिचयाची आहे आणि येथे अभिप्रेत असलेले वैशिष्ट्यही. लक्ष्मण हा दुमिप्रेवा मुलगा, म्हणून त्याला लीमित्र म्हटलेले आहे. लक्ष्मण हा भार्दभ्ये निष्ठ धाता. प्राचीन रिवाजाप्रमाणे वडील भावाच्या पत्नीवर अगर विषोवर भावत्या भावाचा दौळा व दूक अष्टावयाचा. म्हणूनच मायागुणाच्या प्रयोगी धीता याला टापून बोलली असावी. वण याने तिच्याकडे मान वर कळन पाहिले शुद्ध नाही. पुढे ऋष्यमूक पर्वतावर यानांनी दातविलेल्या गीतेच्या अलंकारांची नूपुर तेवढे याने ओळखले या मंड्री तो म्हणाला.

नाहं जानामि वेगुरे, नाहं जानामि कुंडिले !

नूपुरे राभिजतामि निग्यं पाशभिश्चन्दनात् ॥

मी नेदमां सीतामार्दव्या पावां पटत अमल्यामुळे मला दिने नूपुर सेवे ओळखनात. क. १५ च्या नाविकेने दाख प्रणव गिरीवर रवारेलेला अगावा. क १११ या मार्गेत लक्ष्मी या अभिनिष्ठ अंगे लावलेला आहे. त्यामपसारीनेल रागाचा उद्वेग आदरपूर्ण आहे.

प्र. ५. गवण्या सतर्कात शनवण्या गापांच्या रक्तांग अरिश्तांत होती, त्वरितून वाप्पीनीने समादन रपते अर्ध थी विटारिनात याने गत (History of Indian Literature Vol 1. pp. 202-210) आहे. ही

कथा गायतप्तशतीच्या काळात रामायणाच्या स्वरूपात महाराष्ट्राच्या बहुजन समाजाला अवगत होती हे या उल्लेखांवरून ठरते. रामायणाच्या स्वरूपात, असे म्हणण्याचे कारण हे की दशरथजातकात रामच्या विकृत स्वरूपात माडलेली आहे जातकात सीता ही रामलक्ष्मणाची सखी यहीण आहे आणि राम व सीता यांचा विवाह ती हिमालयातील वनवासातून परत आल्यानंतर झालेला आहे दशरथ जातकातील कथा जाणून घेऊन निरुक्त आहे हे निराशय, कारण जयसिंग जातकात रामाच्या दण्डवारण्यातील वनवासाचा आणि वेस्ततर जातकात राम व सीता ही पतिपत्नी असल्याचा उल्लेख आलेला आहे, नाशिकच्या पाण्डवलेण्यातील गोतमी बालग्रीच्या लेखात (नाशिक गॅझेटियर पृ ५५० ते ५५४) रामाच्या पराक्रमाचा व तेजाचा उल्लेख आलेला आहे या वरूनही बरील अनुमानाला बळगटी येते पातिप्रत्ये व एकपत्नीभूत याची प्रतीक म्हणून सीतारामाच्या भक्तीचा पय गात्र उत्तरपालान असून तो अभिचारी राधाकृष्णाच्या विकृत स्वरूपात प्रचलित झालेल्या भक्तिपथाला आन्धान म्हणून अस्तित्वात आला असावा

वामनः वामण = वामन = क्र ४०६ ४२५, याची समस्त त्रिविक्रम = क्र ४११, षड्वि क्र ४०६, समुद्रमथन क्र. (सीरोभ) ११७, दुदसमुद्र ३८८, ४७५, अमृत क्र ४९३, कौस्तुभ क्र १५१.

वामन हा विष्णूचा पाचवा अवतार हरि व विष्णु हे एकच. हरीचा वामन हा अवतार, याची गायकवर्वांना स्पष्ट करपना (क्र ४०६) आहे विष्णूने तीन पावलात जग व्यापलें व जेथें पाळल ठेवलें तेथें सद्धर्माची स्थापना केली असा उल्लेख ऋग्वेदात (१ २२ १७-१८) आलेला आहे येथें बळीचा उल्लेख आलेला नाही यज्ञप्रमर्गा देव व दैत्य यांचे जागेबद्दल भाडण झालें असतां वामाचे आकाराएवढी जागा त्यांना देण्याचे दैत्यांनी कबूल केलें, तेव्हा विष्णु जमीनी वर निजला व पळव्या पळव्या एवढा वाढला का त्याने सर्व पृथ्वी व्यापून टाकली अशी कथा ऐतरेय ब्राह्मणात आलेली (१ २५) आहे तैत्तिरीय संहितेत सांगितलें आहे की (७ १ ३, २४ १२ २) बळीने घेतलेलें राज्य वामनानें इद्राला परत मिळवून दिलें बळी हा दैत्यांचा राजा, हिरण्यकशिपूचा पणतू त्याला नृसिंहानें ठार बेल व वाला वामनानें नामाहरम केलें या वरून या दोन अवतारात दोनच पिढ्यांचे अंतर दिसतें बळीचा पुत्र बाणासुर व

त्याची कन्या उपा. हिच्याची कन्याचा नाव अनिरुद्ध याने गांधर्वविधीने विवाह
 केल्यावरून दैत्य व यादव यांमध्ये युद्ध झाले. या युद्धात कृष्णाने भाग घेतला
 होता. वामन व कृष्ण यांमध्ये परशुराम व राम हे दोन अवतार होऊन गेले.
 अवताराच्या योजनेनुसार या दोघांना आपआपले अवतारकार्य करण्यास
 काळाची पारशी सवडच रहात नाही. शुक्राचार्यांच्या सांगण्यावरून याने स्वारी
 करून स्वर्गाचे राज्य मिळविले. याने इंद्राची संपत्ति हरण केली, पण तो ती
 नेत अमता ती समुद्रात पडली. ती बाहेर काढण्यासाठी निष्णूच्या सूचनेवरून
 देव गाला धारण आले म्हणून दैत्यांनी देवांशी सहकार्य करून समुद्रमंथन केले.
 मंथनाच्या सुखातीस देवांनी दैत्यांना मंदार पर्वताभोवती गुळाढलेल्या नाग-
 राजाच्या सुगंधी पाखू देऊन त्यांना विशेष उपसर्ग होईल अशी युक्ति घेली
 आणि अलेरीस रत्ने त्यांच्या हाती लागू दिली नाहीत, इतकेच नव्हे, अमृताच्या
 बाबतीतही त्याची वचना केली. या मथनातून खोदा रत्ने निघाली, असं
 काही आचार सांगताना आणि काही खोबीस रत्नांची यादी देतात. या रत्नांचा
 (क. ४७५) व त्यांची अमृत, कोस्तुम व लक्ष्मी यांचा उल्लेख गाथासप्तशतीत
 आला आहे. कोस्तुम हा चितागणि विष्णूने हृदयावर धारण केला आणि
 त्यानेच लक्ष्मीचाही स्वीकार केला. अमृताचे पावतीत फसगत लागल्यामुळे
 देव व दैत्य यांचे मोठे युद्ध झाले. या युद्धात इंद्राने बळ केळून बळीचा वध घेतला.
 पण शुक्राचार्याने त्याला राजीव घेत. यानंतर याने पुन्हा स्वर्ग जिंकला व
 विष्णूदेवाच्या शंभर अश्वमेध केले. गर्भदात्रीची भृगुवच्छ येथे अंतरथा बस
 पाळू अमता विष्णु वामनरूपांत दहस्यानां गाला. बळीने त्याची पूजा केली व
 यांनी तरी मागावे अशी त्याला निर्णेत केली. वामनाने तोच पात्रं जमीन
 मागितली. शुक्राचार्याने अतिथीचे वषट ओळवले व बळीला सूचना दिली. ती
 लिहिल्याने याने वामनाच्या हातावर उदक सोदले. लगेच वामनाने विराट
 स्वरूप धारण केले व दोन पात्रालात प्रज्ञा ७ व्यासले हे पाहताच काही दैत्य
 वामनावर धाडले. बळीने त्यांचे निवारण केले. थोडे प्रसंगाचे गांधर्व ओळखून
 पक्षाने बळीला नमनवासाने बद्ध केले. नंतर वामनाने तिगरे पाऊल ठेवल्यात
 आणि मागितली. यार बळी म्हणाला. हे कष्टाने मोठा झालास, माझे वधन
 हिरण्य नाही. नंतर वामनाला पाऊल ठेवण्यासाठी बळीने त्याच्यापुढे मलक
 नेमविले. मग वामनाने त्याच्या मस्तकावर पाव ठेवला त्यामुळे बळी पात्राळात

दडपला गेला नंतर यामनार्न वळीचें राज्य मनुष्यांना दिलें व देव्यांना हाकून लावले वळी हा चिरजाव आहे तो तेव्हापासून पाताळांत बायकांभरावर फासे रोळत बसला आहे त्रिविक्रमाची तीन पावले ही सूर्यादय, माध्याह्न व सूर्यास्त यांची द्योतक असतात असें कांहीं संशोधकांचे म्हणणें आहे

शकर गौरी-हृदयदायित क ४६७, पसुवहः क १,६९, परमहादिव= प्रम-
थाधिप क ४४८, रुद्र=रुद्र क ४५५, वासुकी क ६९, हर क ७००
७५८ ९८५ ऋग्वेदात रुद्रावर तीन सूक्त आहेत तेथ त्याचें स्वरूप लोकोप-
कारक (१ ११४ ३) आहे आणि लोकघातक (१ ११४ १०) ही त्याला
गायापति, पशुपति (अथर्व ११ ० ९, शतपथ १ ७ ३ ८) व ऋग्वेक (७ ५९ १२)
म्हटलेले आहे प्रजापतीनें दुहितृगमन केले तेव्हां रुद्र त्याला शिक्षा करण्यासाठीं
धावला असतां याला पशुपतिच प्राप्त झाले शिवाच वाहन ह त्याच्या पशुपति
त्वाच द्योतक आहे (ऐ प्रा ३ ३३) ऋग्वेक याचा अर्थ षोणी त्रिनेत्र असाही
करतात ब्रम्हान निर्माण केलेल्या अप्सरेकडे हा मोहित होऊन पडात आहे असें
दिसताच पार्वतीनें त्याचे डोळे झांवले, तेव्हां याच्या पपाळावर तिसरा डोळा
(स्कन्द ६ १५३) निघाला प्रमथ हा एक गण असून रुद्र हा त्याचा अधिपति
आहे रुद्राचें प्रमथाधिप ह अभिधान गुप्त बालानंतर लुप्त झाले बेबरनें परमहादिव
व डॉ गोप लाचारि यांनी (Early History of Andhra Country :
p 128) परमहादिव = परमथाधिप असे पाठ दिलेले आहेत याची द्यात ताम्र
असून हा राजचर्मासारखें अमंगल व वासुकीसारखे भयप्रद पदार्थ धारण करतो
कापालिक हे याचे अनुयायी तपस्व्या करीत असतां मदनानें याच्या चिंतात
विकार निर्माण केला, म्हणून यानें आपल्या तृतीय नेत्रातील अग्नीनें त्याला
जाळले हा अमंगल व शिखदेव, म्हणून ब्रह्मदेवादि शिष्ट देव याला हीन स्थीत
दक्ष हा याचा सासरा उच्चनाथ भावाच्या अभिनिवेशान त्यानें याचा अपमान
केला, तेव्हा यानें त्याचा यज्ञ उध्वस्त केला व त्याचा वध केला ब्रह्मदेवाच्या
यज्ञात याने जबरदस्तीनें माताचें स्थान मिळविलें यानें त्रैलोक्यातील गंधर्व
व विंशर यांच्या ब्रियावर मोहिन्यस्त्रप्रयोग करून त्यांसह कैलासावर क्रीडा
केली ह समजताच पार्वतीनें त्यांना चोपले व शाप दिला म्हणून त्या चांडाल
व म्लेच्छ यांनीत जन्माला आल्या या कथा व त्यात नमूद झालेली लक्षणे
यावरून रुद्राच्या उत्क्रांतीतील काही टप्पे ओळखता येतात रुद्र हा शिष्ट यज्ञ-

कर्यांचा देव, विनायकाप्रमाणेच आरंभी विघ्नकारक व नंतर विघ्नहारक, तामसी व विलासी. आर्यांच्या भटक्या टोळ्या स्थिरावल्यानंतर त्याला पशुपतिदेव प्राप्त झाले. यामुळे व त्याच्या राहणीमुळे त्याचा दर्जा हिणावला व यज्ञादि समारंभांत त्याला जबरस्तीने स्थान मिळवावे लागले. मोहंजो दारो येथे उपलब्ध झालेल्या अतिप्राचीन मूर्तिवामुदावर योगींद्र पशुपतीची मूर्ति आढळते आणि सिंध प्रदेशात उल्लननात जागोजाग दगडी शिवलिंगे व योनि भिळलेल्या आहेत. सर जॉन मार्शल यांनी या पशुपतीला प्रोटो-शिव अशी संज्ञा दिलेली आहे. यावरून या काळात स्वरूपेचा लिंगपूजेची समन्वय झाला असावा असे दिसते. दोंगरी प्रदेशात शिवपूजा व मैदानी मुल्ल्यात विष्णुपूजा प्रचलित असल्याचे मेगस्थेनेस (ईलियट : २.१३७) सांगतो. सम्राट अशोक हा आरंभी शैव (डॉ. स्मिथ : Early History of India . p 185) होता. पतंजलिनं (५.१.७९) शिवभागवताचा उल्लेख केलेला आहे. सातवाहनाचे समकालीन उत्तर हिंदुस्थानी सम्राट कुशान यांच्या नाण्यावर शंकराची प्रतिमा आढळते. शिव हा बहुजनसनामाचा देव होता आणि प्राचीन द्रष्ट्यांनी योजिलेल्या आर्यांकरणाच्या सघटनेत त्याला व त्याच्या अनुयायांना शिष्ट देवतांत व समाजात स्थान मिळालेले असावे, असा यावरून निष्कर्ष निघतो. पान्देरी, पाले, कुदा व पुनर येथील लेण्यातील शिलालेखात महादेव, शिव व स्कन्द या नावांच्या अनेक व्यांके आढळतात. स्कन्द व शिव ही नामांके अगलेले राजे सुद्धा महादेवना पराक्रांत (५ स्कन्दस्तोत्र, ११ स्कन्दसंहिता, २७ शिवस्वाति, २५ शिवप्रो व २९ शिवस्कन्द) दाखून गेलेले आहेत. यावरून गंधावतशतीच्या काळात शिवपूजा प्रचलित होती व शिवच्या योगाने अवगत होतया अमा निष्कर्ष काढावयात प्रत्यक्ष नाही.

शंकराची उभारणी व स्वीर्ण आहे वैदिक द्वाये रौद्र स्वरूप गंधावतशतीत राजप्र शांतेन आहे. शंकर हा जूनीने तामग रात, परंतु दशवन्देच्या मावना गामाळगंधिरी ही दृष्ट (क ६९) आहे. शंकर हा अपरिमद शूतीने हनयानात राहणारा, पण पार्वतीकडून प्रेरणा मिळतात आनन्दस्त्रीना रवाची योग्यायोग्यता विचाराने न घेता गाय करमाक्षिरीच्या रवाच्या रारावेवूनच्या अनेक व्या मरुत व प्राकृत वाष्मर्चात जागोजाग दाढळणत. त्याची ही मूर्ति क ४६७ हा गायत वनत झालेची आहे. म्हणूनच त्याला येथे

गौरीहृदयेरा म्हटलेलें आहे असें वाटतें. संस्कृत सारस्वताच्या अभिजात फालीत कालिदासाने वर्णिलेले शंकरपावतीचे विलास (क. ४५५) येथे मूल स्वरूपांत पहावयास मिळतात. शंकर हा जसा भोगी तथाच योगी; म्हणूनच त्याचें मदनाला आम्हान (क. ७५८) आहे. शंकर हा देवाधिदेव एतां, पण तोही सूर्याचें प्यान करतो व गायत्री जपतो (क. १४४८-७००), म्हणून हाल सातवादन हा वाद्यत सैव भासला तरी तो, सूर्यासारक जसला पाहिजे असें अनुमान होतें.

सूर्यः सूरः क. १. ३४, ३३२, ६५१, ७०० : सर्व प्राचीन संस्कृतींनी सूर्याला देवत्व दिलेले आहे. सभाळी, दुपारी व संध्याकाळी गायत्री मंत्राचा जप करून सूर्याचें प्यान करावयाचें आणि त्याला अर्घ्य द्यावयाचें, हा त्रैवर्णिकाचा सन्ध्याविधि हिंदुस्थानांत वैदिक काळापासून (तै. आ. २. २) प्रचलित आहे. प्रजापतीची कन्या मंशा ही सूर्याची पत्नी तिला सूर्याचें तेज सहन होईना म्हणून तिने स्वतःची प्रतिमा अग्नी छाया ही स्त्री उत्पन्न केली आणि पतीची सेवा व सुलचें पालन करावयाची कामगिरी तिजवर सोंपवून सखा उत्तर बुध वेशांत अशातवासांत राहू लागली. छायेच्या सापत्न मावामुळे सशेष कृत्रिम सूर्याच्या लक्षात आले. या छायेचा क. ३४ या गाथेतील छायेशी कांहीं संबंध नाही सूर्य हा गूढचा अवयवहोन, त्याला स्पष्टपणे बुद्धर रूप दिलें, पण तें कंजरपर्यंतच दिलें. म्हणून याला अंतरिक्षांतले दैनिक परिभ्रमण त्याहूड होऊनच करावें लागतें.

क. १६ या गाथेंत चंद्राला अमृतमय, गगनशेखर व रजनीमुक्तिलक म्हटलेले आहे. क. १८० या गाथेंत संध्या ही चंद्राची प्रिया असल्याचे सांगितलेले आहे. पुराणानुसार सन्ध्या ही वज्रदेवाची गानसध्व्या; देहत्यागानंतर ती अदन्धनी झाली क. १८० मर्षाल सन्ध्येचा हिच्याशी कांहीं संबंध नाही. चंद्र हा अमृतमथनातून निघाला. दसाने वाला आपल्या सत्तावीस कन्या दिल्या. त्याची नांव पुढें नक्षत्रांना मिळाला त्याचा पुत्र बुध ह त्याला बृहस्पतीची पत्नी तारा द्विजपासून झाला. चंद्र हा अंतरिक्षांतील नक्षत्रांचा व पृथ्वीवरील औपधोचा राजा. क. ३४६ या गाथेत उदयसमयी चंद्राला फुले वाहण्याच्या प्रथेचा उल्लेख आहे. उगवत्या चंद्रावर फुले टाकण्याचा विधि मला अन्वय आढळला नाही.

॥ ५९८ ॥ या गायंते राहुचा उल्लेख अम्बुपिशाच=अम्बुपिशाच या देशी नावाने आलेला आहे. समुद्रमन्थनानंतर सुरांनी असुरांना बगळून असृत पान सुरू केले तेव्हा राहुने प्रच्छन्नरूपाने अमृतपानास सुरवात केली, परंतु ते असृत याच्या गळ्यापर्यंत उतरले न उतरले तोच याचे वृषट व मूळचे दैत्य रूप सूर्यचंद्राच्या प्यानी आले. रयानी हे विष्णूला सावितले लगेच विष्णूने याचा शिरच्छेद केला. तराही हा अमर झाला तेव्हापासून तो सूर्यचंद्रांना प्राप्ततो. त्याच्या शिराला केतु म्हणतात व धडाला राहु पुराणात राहुला स्वर्भाव (विष्णु १२९) म्हटले आहे. स्वर्भाव असुरांचे सूर्य ग्रहादि प्रताप ऋग्देवात (५-४००-५-९) वर्णिलेले आहेत पौर्णिमेच्या चंद्राला प्रापणाच्या पिशाचाला पापासप्तशतीत अम्बुपिशाच म्हटलेले आहे असुर वेगळे, पिशाच वेगळे त्या पिशाचाची वस्ती पाश्चात असते अशी गायत्र्याची समजूत होती असे दिसत अर्थात वैदिक स्वर्भाव व पौराणिक राहु यांशी याचा उच्चार अगर वरपनादि साम्यासारखा फोनताही सक्थ नाही हे पिशाच लाङ्ग्याच्या रूपाने चंद्रसूर्यांना प्राप्त व आरग ओरडा केला असता भयभीत होऊन पळते अशी प्राचीन कर्मनाची समजूत होती आणि ग्रहणप्रमगीत जमावाने आरडाओरडा करीत असत (A Biographical Dictionary of Puranic Personages, Akshaya Kumari Devi, p 2) आपल्याकडही ग्रहणाच्या वेळी असाच आरडा होता हे पिशाच आयोज्या भारतात प्रवेश होण्यापूर्वीचे असावे असे यावरून अनुमान करण्यास प्रत्ययाम नाही.

सूर्याच्या रपाला सात घोडे आहेत असे प्रतीकारात्मक विधान ऋग्देवात (८५२.१९) आहे म्हणून सूर्याला सप्तवाहन म्हणतात सातवाहन हे पुत्रनाम आहे. तसेच व्यकिनामहा आहे ही सज्ञा सप्तवाहन या अग्निधानापासून निर्माण झालेली असावी अस माझे म्हणण आहे ते मी अन्यत्र (अनन्य. भांडारकर इन्स्टिट्यूट भाग १७ पृ २३७ २८७) विस्ताराने मांडले आहे. अनेक मातवाहन राजांच्या नावात अन्वयार्थीत वारवार आढळता-या कर्ण या शब्दाने त्याचे सूर्यजनकत्व सूचित होतंय दिसते गायत्र्यासप्तशतीच्या वाचनीच्या वाचन सकाराला बदन केलेले आहे. पण दार पट्टाति हा सूर्याचे पान करीत आहे यावरून सूर्य हे चालिश्हनांचे दृष्ट असाव असा निष्कर्ष निघतो आणि तो माझ्या बरीत सिद्ध झाला पापव आहे.

हरिः क १५१, ४०६, ४११, ८१०, ९८२ हरि व विष्णु हे एकच ऋग्वेदात विष्णुचा उल्लेख योत्राच सूक्तात (१.१५४, १५५, १५६, ७ १०० इ) आलेला आहे लोकाना राक्षसासाठी पृथ्वी योग्य व्हावी म्हणून विष्णूने त्रैलोक्यात तीन पावलें (८-१० २७) टाकली. ऋग्वेदातील विष्णूचें वर्गन सूर्याशी जुळतें ब्राह्मणोपनिषद् काळात विष्णूचा यज्ञाशी (मै. उ ६ १६) समवय होऊ लागला याच काळात ब्रह्मा, विष्णु व महेश्वर हे त्रैरूप निश्चित झाले विष्णूच्या अवतारसंकेताचें मूळ ऋग्वेदातही आढळतें क ४०६ व ४११ या गाथात वामनरूपी हरीचा उल्लेख आलेला आहे समुद्रमथनातून निघालेल्या रत्नापैकी कौस्तुभ व लक्ष्मी ही विष्णूला प्राप्त झाली त्याचा उल्लेख क १५१ व १८२ या गाथात आलेला आहे विष्णूच्या नाभीतून निघालेल्या कमळात ब्रह्मदेवाचें आसन असतें, याला चार तोंडें असल्यामुळे त्याची नजर चारुविधें अशक्यप्राय असतें, कारण देव डोळे झांकीत नाहींत त्याला आपला प्रणयप्रणय दिवू नये म्हणून लक्ष्मीला विचाऱ्या बेसावध विष्णूचे डोळे झांकावे लागले, कारण विष्णूचे डोळे झांकले म्हणजे त्रैलोक्यात अधार होतो या सर्व संकेताचा उल्लेख क ८१० या गाथेत आलेला आहे लक्ष्मीला वाटतो तसा सर्वोच्च विष्णूला वाटत नाह्यातें दिसतें प्रसन्नरागवाच्या नान्दीत जयदेव सांगतो, विष्णूनें एरा हातानें ब्रह्मदेवाच्या कपाळीं पुण्यवर्णावली काढली आणि त्याच वेळीं दुसऱ्या हातानें लक्ष्मीच्या स्तनावर कस्तुरीनें मळराकार नशी काढली। सारेंच विलक्षण। समुद्रमथनानंतर विष्णूनें मांदिनी रूप धारण केल हो कथा क ९८२ या गाथेत सूचित आहे असे वाटतें

२. देवता

गाथासप्तशतीत देवाप्रमाणें कांहीं देवतांचे उल्लेख आलेले आहेत क १९४ या गाथेत गृहदेवतेचा उल्लेख आहे घरोघर रोज गृह-देवतांची पूजा होत असे व त्याच्या गळ्यात ताज्या व सुगंधी फुलाची माळ घालण्यांत येत असे, असें या उल्लेखावरून दिसतें लक्ष्मीचे (लच्छी क ४२, १५१, ३८८, ५०४, ५०७, ८१०, ९८७) उल्लेख अनेक आहेत पैकीं क ५०४, ५०७ व ९८७ या गाथांत अनुक्रमें मधुमासलक्ष्मी, प्राग्लक्ष्मी व जयलक्ष्मी यांचे उल्लेख आहेत क ४२ मधील लक्ष्मी ही अभ्युदय व ऐश्वर्य यांची स्रोतक आहे समुद्रमथनातून

लक्ष्मी निर्माण झाली ही कथा गाथावर्षांना माहीत होती तिची गौरवा वृद्धिंगत करण्यासाठीच जणू तिला क ३८८ मध्ये दुग्धसमुद्रमंथनातून निर्माण वेली आहे क १११ व ८१० या गाथातील लक्ष्मी ही विष्णूच्या सान्निध्यात असून विपरीत रत करीत आहे क ८१० मधील लक्ष्मीने आपला विलास परक्याला दिसू नये म्हणून विष्णूचा सव्य नेत्र झाकला आहे या लक्ष्मीची क ४५५ मधील पार्वतीशी तुलना करण्यासारखी आहे. मेष पार्वतीने कटी केलेली आहे. क १७७ या गाथेत वाणी=सरस्वतीचा उल्लेख आहे प्रमथाने स्वतःच्या अर्भागापासून उत्पन्न केलेल्या हातरूपेलाच गायत्री, वाणी, सरस्वती व सावित्री ही वैयक्तिक नावे आहेत असे काही आधारप्रव सांगतात ऋग्वेदात सरस्वतीचा उल्लेख (५ ४३.११) आलेला आहे. सिरि=श्री या देवतेचा उल्लेख क ७१, ७०६, ८१० व १७१ या गाथात आलेला आहे पैकी क ७५ व १७१ या गाथातील उल्लेख जयश्रीचे असून क. ७७६ मधील उल्लेख मधुश्रीचा आहे. क ४६ या गाथेत मजवई गिरा=भगवति निद्या व क. ८८७ या गाथेत माण=मानदेवता याचे उल्लेख आलेले आहेत या सर्व देवतापैकी कोणाच्याही पूजेचा उल्लेख गाथासप्तशतीत आलेला नाही

अजा = आर्या, (क १७२), उमा (क १८७), गौरी = गौरी (क. १, ४४८, ४१७, ७००), पार्वई = पार्वती (क ६९, ४५५, १८५) हरवदू = हरपदू (क १८५).

आर्या ही आदिमाया, जनदम्बा, दुर्गा अज्जा हें दुर्गेचे शात स्वरूप (Jaina Life in Ancient India p ७21) तिने दक्षाच्या घरी सती-रुगाने अवतार घेतला. त्याने ती महादेवाला दिली. दक्षाने यज्ञ आरंभिला. महादेव भगवत, म्हणून रातीला आमनन घेले नाही तरी ती यज्ञाला गेली. तेथे तिचा अपमान झाला तेव्हा तिने यज्ञफुगण उडी घेतली. नंतर तिने हिमालयाच्या उदरी जन्म घेतला पर्वताच्या पोटाआली म्हणून तिला पार्वई=पार्वती हें नाव पडले. पूर्वपतीची प्राप्ति व्हावी म्हणून तिने तप आरंभले तपानंतर तिला उमा हें नाव मिळाले. असीरियन भाषेत उम्मा म्हणजे आई. (Racial History of India. . Chandra Chakrabarty p 135) वायव्य सरहद्दीपट्टीकडील खट्टी जमातीत उम्मा

नावाचा मातृदेवता आहे अम्मा व उम्मा या एकत्र (Religion of the Vedas Keith p. 199) जैमिनीय उपनिषद् ब्राह्मणात (४२०.१२) उमेचा उल्लेख आलेला आहे पार्वतीचा वर्ण सांगला होता, म्हणून तिला काली हें नाव मिळाले एकदा शंकराने तिच्या कृष्णवर्णाचा सवाधनपूर्वक उल्लेख केला तेव्हा ती चिडली नंतर ब्रह्मदेवाने तिला गौरवर्ण दिला म्हणून तिला गौरी हें नाव मिळाले पार्वती नेहमी शंकराच्या सन्निध असते (क १, ४४८, ७००) तिचा स्वभाव मोठा सशयी व मत्सरी शंकर मोठा विलासी, आणि पार्वतीही (क ४५५). तो कोठे इकडे तिकडे पहात आहे कीं काय यावर तिची दक्ष दृष्टि आहे आतांना साष्ट्र करण्याविषयी ती शंकराला प्रोत्साहन देत (क ४५७) असते अनेक प्राचीन व मध्ययुगीन कथा या संकेतावर आधारलेल्या आहेत क ४५५ मध्ये पार्वतीने आपल्या ओठाना शंकराचा तृतीय नेत्र झाकल्याचा उल्लेख आहे या नेत्राच्या निर्मितीची कथा महाभारताच्या अनुशासन पर्वात उग्रामहेश्वरसंवाद या अध्यायात आलेली आहे एकदा उमेने महेश्वराचे नेत्र झाकले तेव्हा त्यावर अवलंबून असलेले जगाचे धैतन्य एकाएकी नष्ट झाले तेवज्यात शंकराच्या भावप्रदेशातून एक महान् ज्वाला निघाली व तेथे प्रलयामोसाराखा भयंकर तृतीय नेत्र निर्माण झाले बुद्धमूर्तीच्या कपाळावर दिव्य दृष्टीने प्रतीक असे जे ऊर्ण रत्न असतें त्याच हें प्राज्ञणीकरण असावे, असा श्री. हॅन्डेल (Ideals of Indian Art p 51) यांचा अंदाज आहे वस्तुस्थिति या विधानाच्या अगदी उलट अवस्थाचा समव आहे

क १७० मध्ये अज्जापर असा उल्लेख आहे येथे देऊळ व मूर्ति याची स्पष्ट सूचना आहे गृहपतीने आपल्या मेलेल्या रेल्याच्या गळ्यातली मोठ्या घटाची माळ येथे लावलेली आहे याचलून दिसते कीं ही ग्रामदेवता असावी आणि तिची मूर्ति ओषधघोरक किंवा केवळ शिलापटाची प्रतीकात्मक असावी.

शिवपार्वतीच्या पंचामध्ये आर्य व अनार्य यांच्या एकीकरणाचा, किंवा अनार्यांच्या आर्याकरणाचा प्रयत्न प्रत्ययास येतो किंवा पुरोहितानीं व पौराणिकांनीं आरंभिलेल्या अनार्यांच्या अनुकरणानाचा

३. देवालय व मूर्तिपूजा :

गाथासप्तशतीत देवळाचे अनेक उल्लेख आलेले आहेत अनाघरः क. १७२, देवउळः क. ६८, देउळः क. १०९, १९०. देउळ हा शब्द देवकुल (कुल = घर) पासून मिळ झालेला आहे मराठीत बोनावा या अर्थाने देवळा हा शब्द वापरात आहे घराच्या भिंतीतला पाहिला बोनावा गृहदेवतांच्या स्थापनेसाठी ठेवण्यात आला, असें तर नमेल ? गाथासप्तशतीत आलेल्या देवळाच्या वर्णना वरून दिसते की ती विशेष विस्तोर्ण नसावीत कलाकृतींनी सजलेल्या वाधाव मंदिराची प्रवा उत्तरफालीन आहे. गाथासप्तशतीतील मंदिरावर शकूच्या व्यापाराने उभारलेले बाधीव फळस (क. ६४) आहेत व त्याभोवती विस्तीर्ण पट्टागणे (क. १९०) आहेत या पट्टागणात सार्वजनिक उत्सव होत असवेत, त्याचप्रमाणे ही वावकऱ्याची जमण्याची जागा असावी देवळात प्रवाशाच्या सुवामाची काही (क. १०९) सोय असावी काही देवळाचा संकेतस्थानासाठी उपयोग झालेला आहे, यावरून ती गावाबाहेर अक्षांशत आणि ठराविक वेळापेरीज ठिकठे वंदळ नसावी असें वाटते क. ६४ मधील देउळ पडके आहे. या अवस्थेला शकाचे आक्रमण जाववादार होते की काय ? की देउळ वाधावयाचे व त्याच्या दागडुजांची तरतूद वरून ठेवावयाची नाही ही आजची पुढची प्रवा तेव्हाही प्रचारात होती ?

गाथासप्तशतीत मूर्तीचे उल्लेख फक्त तीन आहेत अज्जा, गणवई व सुरनाह पैकी अज्जेची मूर्ति आहे व ती देवळात आहे हे अज्जापर या प्रयोगावरून निश्चित ठरते. मेळेल्या रेव्याच्या गळ्यातील गाळ अज्जापरात (क. १७२) टांगलेला आहे त्याअर्थी ही अज्जा आपण, शिल्पास्वरूपी असावी गणपतीची मूर्ति दगडी आहे व उदीसरली वापरता येण्याजोगी हल्की व चपटी आहे. गणपतीच्या देवळाचा उल्लेख नाही ही मूर्ति पारम्परिकी, शिल्पास्वरूपी असावी इश्याची मूर्ति लाकडी व घरगुती आहे गृहदेवतेच्या मूर्ति परोपर, देवळांत मांडलेल्या असल्यात.

गाथासप्तशतीत देवांचीं ध्याने व प्रार्थना (क. ४८, १०२) जगोजाग केवळी आहेत गणपति, त्रिविक्रम, पञ्चपति, रुद्र, वामन, विष्णु व सूर्य या देवांना गाथाकवींनी वंदन केलेले आहे किंवा त्यांचा जयकार

(क ३३२, ३५५, ४०६) केलेला आहे अशीच नमन मदनवणाना (क ३२५) व प्रेमाला (क ७४४) केलेली आहेत यापैकी मूर्ति अशी फक्त गणपतीची आहे अन्य नमने मानसिक व सांकेतिक आहेत मूर्तीची प्रत्यक्ष पूजा अशी फक्त गृहदेवतेची (क १९४) झालेली आहे क १६६ मध्ये नागराच्या पूजेचा उल्लेख आहे गाथाकवीना पूजेची प्रथा माहीत होती हे निमित्त क १५० या गायेंत स्तनावरील नलक्षताची पूजा नीलकमलाना केलेली आहे आणि क ३४६ या गायेंत चंद्रावर कुठे उधळली आहेत या गायेत्रा सरस्वतीकण्ठाभरणांत (निर्णयसागर पृ ६५४) अग्नीचंद्रक असे शीर्षक दिलेले आहे सूर्याचा अर्थ व अजालि अर्पण (क १, ३३९, ३५५ ४७८, ७००) केलेल्या आहेत आणि इष्टदेवतांचे मनपूर्वक ध्यान केलेले (क ३३२, ७००) आहे प्रातःसंध्या व सायंसंध्या (क १, ७००) प्रचारात होत्या पूजेसाठी मरकतभाजन व शलशुक्ति (क ३, ३००) यांचा वापर होता गान ही पूजा धरगुती देवाची आहे मूर्तिपूजा ही राक्षा हला आपण ज्या अर्थान वापरतो त्या अर्थाने ती गाथासप्तशतीच्या काळात अस्तित्वात नव्हती अने विमान करावयाचे प्रत्येकाय नाही मूर्तिपूजेचे हल्लीचे स्वरूप बौद्धार्माच्या महायान पंथाच्या उत्तरावलीत आहे

४ दिव्ये व मते, मिथि व रिघाज

क २११ या गायेंत अभिराजाय दिव्याची सूचना आहे याचा तापशील मिताक्षरेंत (याज्ञवल्क्यस्मृति मिताक्षरामार वे शा स रा विष्णुशास्त्री वापट, पृ १९७ ९) दिठेज आहे “लोहाच्या शुद्धीकरिता चांगला तापविलेला लोहपिंड उदकात टाकून पुन अग्न्यात घालून लाळ करावा, नंतर पुन एकदा सर्वेच करून तिपन्हा वेळी लाळ झालेल्या त्याला सोप्याच्या दान्दी हातावर ठावा त्याने लोहपिंड ओंजळीत घेऊन सात मडलातून सावसाश गमन करावे इतके करूनही हात अडकत नसेल तर तो शुद्धीत प्राप्त होतो” सोप्याचा अडकार घडवताना तो वारंवार अग्नीत तापवावा व पाण्यात थंड करावा लागतो एवढ्यापुरताना या क्रियेचा दिव्याशी संबंध आहे क १८५ या गायेंत उल्लेखिल्ले सामसयल = श्यामशयल दिव्य असेच आहे पण्डित मयुरानाथ शास्त्री टोकेत सांगतात “श्यामशयल मतविशेष । पूर्वमग्नौ

श्रीरथ जले प्रविश्यते ।” यामुळे कारीराला अपाय झाला नाही तर व्रतकर्ता निर्दोष आहे असे समजावे.

क. ४४८ या गाथेत प्रमथाधिप शंकर कोशपान कर्ता आहे. शंकराचे प्रमथाधिप हे नाव उत्तरकालांत लुप्त झालेले आहे. या दिव्याच्या तपशील यातवल्क्यस्मृतीच्या व्यवहाराच्यांत दिलेला आहे : देवानुग्रान्मभ्यर्च्य तत्तन्नामोदकमाहरेत् । संश्राव्य पाययेत्तस्माज्जलं तु प्रमृतित्रयम् ॥ ११२ ॥ यथोक्तं चतुर्दशादहो यस्य नो राजदैविकम् । व्यग्नं जायत घोरं स शुद्धः स्वात्त संशय ॥ ११३ ॥ दुर्गा, आदित्य, इत्यादि उग्र देवांचे गंध-पुष्पादिकानी पूजन करून व त्यांना अभिषेक करून त्यांचे स्नानोदक आणावे हे जल क्षमिमात्रित करून न्यायाधीशाने त्यातील तीन भाजळी जल शोष्याकडून पिवावे. घर्माचे आवाहन, सर्व देवतापूजन, होम, मस्तकावर प्रतिष्ठापन याभेने, इत्यादि विधि यथाशास्त्र केल्यानंतर हे तीर्थापान करावे. गोमयाचे मंडल करून व त्यात शोष्य पुण्याला आदित्याभिमुख स्थापून कोशपान करावे. औषधाचा मूळ असलेला त्या देवाचे स्नानजल त्याच्याकडून पिवावे. तो सर्व देवांचे ठावीं समभाव ठेवीत असल्यास त्यास आदित्याचे तीर्थ पाजवे एखाद्याच्या निश्चात याचा म्हणून, एखाद्याविषयी काही शंका आल्या असतां त्याच्या निश्चयार्थ व चित्तशुद्धीकरता कोशपान याचे. पानकर्ता आस्तिक व व्यसनरहित असला तरच त्याला हे दिव्य करावयास सांगावे. महापातकी, वर्णाश्रमधर्मरहित, पालंडी, कृतघ्न, नपुंसक, प्रतिलोमज, नास्तिक, मात्स्य दशादिकांकडून हे व्रत करवू नये. इतर व्रते व दिव्ये यांना प्रत्यय तावडतोव येतोः पय कोशपानाच्या प्रत्ययाला जवाचे लागतो हे दिव्य केल्यापासून चौदा दिवसांच्या आत ज्याला राजाच्या निमित्ताने अथवा दैवी आपत्तीने घोर व घोर दुःख होत नाही तो शुद्ध होव असे जाणावे. कोणत्याही देह-यानाला जलरुदुःख होय अमदीं अपरिहार्य आहे. महादुःखही चबदा दिव्या नंतर झाल्यास काही दोष नाही. जल्य अपराधाळा जल्य अवाचे सांगितलेला आहे. कोशपानव्रताचा तपशील इतरत्र वेगळा दिलेला आहे : ज्यात देवाची प्रतिमा प्रतिर्षित झालेली आहे असा जलाजलीचे प्राशन यामुळे अपाय झाला नाही तर तो निरपराधी आहे असे समजावयाचे. कोशपान या गाथेत शुद्ध

शंकराने स्वतःचें निरपराधित्व मिद्ध करणासाठीं ह्या दिव्याचा अवलंब केलेला आहे. संदर्भावरून वाटतें कीं येथे उल्लेखिलेलें नव्ण प्रतिमा-प्रतिविंबाचें असावें; याज्ञवल्क्यातील सर्वांर्ण स्वरूपाच्या दिव्याचें हें मूल स्वरूप असावें असें वाटतें.

क २०५ या गायेंत काकबळीची सूचना आहे. प्रत्यक्ष उल्लेख पिंडाचा आहे, पण त्यावर नजर कावळ्याची आहे, म्हणून हा उल्लेख काकबळीचाच असला पाहिजे. वैश्वदेव म्हणजे रोज भोजनापूर्वी अग्नीला आहुति देण्याचा विधि, यानंतर उरलेल्या भाताचा पिंड काकबळी म्हणून घराबाहेर ठेवण्यात येत असे. कावळ्याने पिंडाचें ग्रहण केल्यानंतर यज्ञमानानें भोजन करावयाचें असा रिवाज होता. विपरीतेशसाठीं ही योजना असावी. मेघ-वृतात यक्षानें आपल्या पत्नीचें वर्णन (उत्तर : २५) 'बलिभ्याकुला' असें केलेलें आहे. मल्लिनाथानें याचा अर्थ 'देवतापधनेषु व्याकुला व्यावृता वा' असा दिला आहे. श्री. वामनसाहू इस्लामपूरकरांनीं आपल्या काव्यार्थ-दीपिका टीकेच्या टीपेंत (पृ. २१०) बलि म्हणजे पूजा असा अर्थ दिलेला आहे श्री. भार्गवशरण उपाध्याय (India in Kalidasa: p. 328) यांनीं मात्र याचा अर्थ काकबळी असा घेतलेला आहे ते सांगतात : Kakabali was performed for the safety of a husband living in a distant land. The wife hung up flowers corresponding to the number of days her husband was expected to remain absent. She then threw them on the floor one by one to ascertain the number of days that they had passed alone हा अर्थ चूक आहे हें अगदीं स्पष्ट आहे. मला वाटतें त्याच हें स्पष्टीकरण उत्तरमेघातील सत्ताविसाव्या श्लोकातील 'देहलीदत्तपुष्पैः' यावरील असावें व तें अनवधानानें बळीचे जागीं आलें असावें. मेघवृतातील बळीचा काकबळीशीं काहीही संबंध नाहीं. याज्ञवल्क्यस्मृतींत गृहस्थधर्म प्रकरणांत (मराठी भाषांतर : वे. शा. स. रा. विष्णुशास्त्री वापट : पृ ३२) सांगितलें आहे : "भूत-यज्ञ, पितृयज्ञ, देवयज्ञ, व्रतयज्ञ व मनुष्ययज्ञ या पांच यज्ञांत बलिर्कर्म, स्वधा, होम, स्वाध्याय व अतिथिभरक्षर म्हणतात. स्वयंभोक्त विधीनें वैश्वदेव होम करून त्यांतून राहिलेल्या अन्नानें भूतास बलि द्यावा. त्यानंतर आपल्या शक्तीप्रमाणें कुत्रें, चाशल, कावळे, कृमि, पापी, रोगी, पतित इत्यादींकरिता भूमींवर अन्न ठेवावें.

क. ४९६ या गायेंत बळी देण्यासाठी बळ्यात माळा घालून चालविलेल्या रेंव्याचा उदरेत आलेला आहे. सुमस्कृत आर्य यज्ञप्रसंगी अनेक बळी देत. अश्वमेध व पुष्यमेध हे यज्ञ रवा रवा बळीसरच आधारलेले आहेत आर्यांचे बळी मौन्यवान व यज्ञविधि सवीर्ण होते आणि ग्रामीणाचे बळी सामान्य व विधि घोषट, एवढाच करक.

क १०४ या गायेंत नायिरा जणूं रमशानात बाधवाच्या अस्थि गोळा करीत आहे. ही सुस्ती उपमा वसली तरी तिला हा विधि अभिप्रेत आहे. घरी कोणी पुष्ट मनुष्य नसल्यामुळे तिला हें कार्य करावें लागत आहे असं दिसत नाही. प्रेत जाळल्यानंतर अवशिष्ट अस्थि गोळा करून त्या एका पानाने घाला वयाच्या व तें जमिनीत पुरावयाचे अशी पद्धत वैदिक काळात (१० १८०१००-११) प्रचलित होती असे डॉ. रिंडरनिड्टचे मत (Religion des Vedas : p ४७१) आहे कौरवाच्या विधवांना आढादि कृत्ये केल्याचे उल्लेख महाभारतात आहेत. हें लीयांचें कर्तव्य व अधिकारही. गुप्तकालीन स्मृतिकारांनी त्यांचा हा हक्क हिरावून घेतला.

क १६५ या गायेंत शेतकऱ्याची परधनीण नागराची पूजा करीत आहे. येथें जें पुण्यकृत्य चाललें आहे त्याचें नांव सीतायज्ञ ऋग्वेद (४५७) व अथर्व वेद (४०१५) यात पृथ्वी व पर्जन्य याची अनेक सूक्ते आहेत. नागरद शून करताना म्हणावयाचा तो मंत्र असा.

लाङ्गल पवीरव् सुसोवें सुप्रतिसरु ।

उदित्कुपति गामविं शक्रव्यं च धीवरीम् ।

प्रस्थानवदयवाहनम् ॥

शून. न फाळा विततन्तु भूमिं ।

शून कीनासा आंक्षयन्तु वाहान् ।

शून पर्जन्यो मधुना पयोभि ।

शुनासीरा शूनमम्मासु धतम् ॥

“ नागर वया अमावा १ दप्ताप्रमाणें तीक्ष्ण, अनायासे चालणारा, जमीन खोल किंवा उघळ अथेल त्या मानानें तीत धुवणारा नागराचे फाळ जमीन चांगली नागरीत शेतकरी पैल हासीन त्यामागून चालोत. सराची न करता पोंक व मधुर उदकाची वृष्टि पर्जन्य करो. मृग्य व वायु कृषिर्मार्त सुख देवोत.”

धृतेन सीता मधुना समस्ता
विश्वेर्वैरनुमता मखाद्भ
उर्जस्वती पयसा पिन्वमाना
अस्मान्सात ययसाभ्याववृत्स्व ॥

“ नागरलेल्या जमीनीवर तू व मध शिंपडा निघेदेव व मरुद्रम मधु
होऊन जमान सुगम होवा जमीनात गारवा व उदकाचा अंश रावून
ठेवण्याच सामर्थ्य उत्पन्न होवो उदकान जमान पुत्र होऊन विपुल अन्नधान्य
उत्पन्न होवो ”

गाथासप्तशतीत जया मंत्रोच्चार झालेला नाही किंवा असे मन म्हणणारा
पंडित इतक आमपाव नाही तू व मधही नाहीत तानिक पूजाविधि
तेवढा आहे

तोमिल गणमुद्रात (S B E XXX IV 4 28) व बृहदरण्यभाष्यात
(३३, ४७) सातायज्ञाचे उल्लेख आढळतात माता ही नागवटाची व सुग्रीवी
(म भा ७ १०५ १९) देवता निचा पूजा शेतात कोठेही (Social &
Religious Life in the Grhya Sutras X 129) करावी असे सांगित
लेले आहे हा यज्ञ परधनिर्णयनचरित्राचा (The Position of Woman in
Hindu Civilization Dr Altekar p 284) विवाज होता

क ४०७, ६३३, ८५९ व ८७१ या गाथात सती-प्रथेचे उल्लेख आलेले
आहेत या गाथाच्या नायिका उच्च वर्णाच्या आहेत क ४०७ व ६३३ या
गाथातील उल्लेख गौरवपर आहेत आणि क ८५९ व ८७१ यातील उल्लेख कुचेष्टेचे
भासतात ऋग्वेदात या प्रथेचा उल्लेख (१० १८ ८) आहे अस मानण्यात येते,
पण ज्या पाठावरून हा निष्कर्ष काढण्यात येतो तो या प्रथेच्या उत्तरकालीन पुर
स्कर्त्यांनी रूढ केला असावा असा श्री. मॅक्समुलर (Selected Essays on
Language, Mythology & Religion I 335) यांचा अंदाज आहे
ब्रह्मण, सूत्र व आष्वस्त्युतिप्रथात या प्रथेला आधार नाही रामायण (७.
१७ १४) व महाभारत (१ १२. १. ७, १८ ५) या धीरमहाकाव्यात
आढळणारे सतीचे उल्लेख अपवादात्मक व अविश्वमनाय आहेत. हेरोदोटसन
सती प्रथेचा उल्लेख केलेला असून ती शक आदि जमातीत प्रचलित

(४,७१-७३) असल्याने सांगितलेले आहे उत्तर व पूर्व भारतातल्या त्याच्या वसाहतां कार प्राचीन आहेत. अलेक्झेंडरच्या स्वारीनंतर मध्य आशियात राजकीय क्रांतीच्या वादळी उठल्या. यामुळे व नैसर्गिक आपत्तींमुळे स्थायिक जमातां भटक्या झाल्या. त्रि पृ. पहिल्या शतकात शकाच्या आक्रमक टोळ्यांना सिंध-पंजाबात राज्ये स्थापिली. येथून ते पुर्वेकडे सयुक्त प्रांतात आणि दक्षिणेकडे राजपुतान्यात व सौराष्ट्राने विस्तारले. जेथे त्यांच्या वसाहती व राज्ये दीर्घकालपर्यंत टिकली अगदी जेथील बहुजनसमाजात ते समाविष्ट झाले त्या भागात सती, जोहार इत्यादि प्रथा प्रचलित झाल्या. राज्यकर्त्यांशा सर्वदल असलेल्या वर्गातच राज्यकर्त्यांचे रिवाज पुरस्कारले जात ते आणि राज्य दाप कालपर्यंत टिकले म्हणजे असे रिवाज बहुजनसमाजापर्यंत पोचतात म्हणूनच या प्रजेचा पुरस्कार फक्त क्षत्रियांना केला व तो बहुजनसमाजापर्यंत पोचलाच नाही. महाराष्ट्रातून कदाच उच्चाटन तरित चालू म्हणून येथे ही चाल पारक्षा रुढ झाली नाही.

५. विवाह

विवाह या विषयाला जेनेज जमोना आहेत. यामुळे या विषयाचे विवेचन अनेक शीपकाराला समाविष्ट होऊ शकते. तसे ते येथे केलेही आहे. या विषयाची फौटविक व सामाजिक धाजू पूर्वी मागितली लेखिके पाऊ पुढे रागेत, धामक तेमटी वाजु येथे सांगतो. तराही सकर होणारच कारण या विषयाचे जमो कोणतेही जग नाही. या ज्याविषया धर्मशास्त्रकारांना नियम केलेले नाहीत व निर्वच घातलेले नाहीत साहजिक आहे. कारण आमचे धर्म शास्त्र हेच आमचे समानशास्त्रही आहे.

विवाहाच्या वेळा वधूचे वय प्रौढ आहे. क. ७१८ च्या नायिकेने आपल हृदय प्रियकराला अर्पण केलेले आहे आणि मकथित सबधान्या शमयतेवद्दल मातृकना निर्माण झाल्यामुळे ती पावरलेली आहे. क. ६४३ च्या नायिकेने तर विवाहापूर्वी अनेकांवरोवर लेखिके मीडा केलेली आहे. बऱ्येच विवाह ठरला का तिच्या मैत्रिणी विवाहमंगलगीत (क. ६४३) गाऊ लागतात. ही प्रथा आता पारशी प्रचारात नाही. काही जातात. लक्षापूर्वी वधूवरान्या गरण्या पायका गाया म्हणत भिरवणुकीने जातात, पण ती गाणी मंगल

नमतात, भडवणीच्या स्वरूपाचा असतात विवाहान्या वेळां गायिका म्हणतात त्या मंगलगीतात वरान्या गोत्राचा म्हणजे नावाचा उल्लेख करण्यात येत असे विवाहाचे वेळी मंगलाष्टकें म्हणण्याचा मत्ता अगदा अर्लावडेपर्यंत पुरोहिताना कावीच वेळा होता शिक्षणाच्या प्रसाराबरोबर स्त्रियांच्या स्वातंत्र्याच्या मर्यादा विस्तृत होत आहेत आणि आता तर सुशिक्षितांच्या विवाहाच्या वेळा बधूवराच्या मैत्रिणीनीच मंगलाष्टक म्हणावयाची पद्धत रुढ झाली आहे. क्र. ६९ या गाथेत शिवपार्वतीच्या विवाहाचा प्रसंग वागळेला आहे पाणिग्रहणापूर्वी पशुपतीने आपल्या हातावराल वासुकीचे वक्कण दूर केलें आहे वसुकी हा नागराज असला तरी त्याचें सान्निध्य लोकांचाराविरुद्ध व अमंगल म्हणून

क्र. ६४४ या गाथेत चतुर्थामंगलाचे दिवसा होणाऱ्या देवकार्याच्या उल्लेख आलेला आहे या विधात ऋतुस्नात बधू गृहीत आहे सूननाळापर्यंत रजो दर्शनानंतर विवाह (History of Child Marriage Dr. Bhanderkar Z D M G Band 47) होत असत म्हणूनच सूनकाराना गर्भाधान हा स्वतंत्र संस्कार माहीत नाही गूणकाळात बधूवराची एकश्या विवाहानंतर चवथ्या दिवसा होत असे चतुयाकर्म मिवा चतुथामंगल हा विवाहान्या विधातीलच एक अपेरेचा आणि आवश्यक भाग होता (आय-लायन १११ ११४, चौधायन ११, १७, हिरण्यकेशी ३ ३११) या विधीचे दान भाग असत एक धार्मिक व दुसरा व्यावहारिक. विवाहानंतर चवथ्या दिवसा अग्नि, वायु, चंद्र व सूर्य यांना आहुति द्यावयाच्या, हा धार्मिक विधि त्या रात्रा बधूवराची एकश्या व्हावयाची, हा व्यावहारिक विधि विवाहानंतर तीन दिवसपर्यंत बधूवराना मतस्थ रहावें लागे व समवयस्क मित्रमैत्रिणांच्या सहवासात त्यांना परस्परांचा परिचय करून देण्यात येई या काळात त्यांनी एकाच खोलात पण वेगवेगळ्या पिछान्यावर झोपावयाचें असा एक नियम (The Position of Woman in Hindu Civilization Dr. Altekar p 95) असे हे तीन दिवस (नासदीयसूत्रभाष्य राजवाडे १ ३१३४) कामशास्त्राप्रमाण कन्या विप्रमगाचे, म्हणजे पुरुषान नवोद्रेक आणल्या, खर्चा, दंडाद्वारे, विप्राल व

रति धारण करण्यास शिकविण्याचे होणे होमहवनानंतर चवथ्या रात्रा त्यांना पूर्ण एकात मिळत असे या घटान्या काळ अधिक अमला असे गोभायनाचे (१७०) मत होणे आणि मनोनिग्रहानर आतिशय ताण पडत असल्यामुळे ही सुद्धा आणखी कमी करावी असे अन्य सूत्रकारांचे कामसूत्राच्या निगत्या अधिकारणाच्या दुसऱ्या अध्यायात वात्स्यायन सांगतो “ विवाहकालात त्या नगर वधूवराना तीन रात्री मूर्तीवर शयन करून ब्रह्मचर्य पाळावे एक सप्ताह पर्यंत मंगलवाच व गायन यामुळे स्नान करावे, एकत्र भोजन करावे आर्ति व नट वगैरेच दर्शन घ्यावे पहिल्या दहा रात्री वधूला एकातात मान्य उपचारानी विश्वासात घेण्याच्या व ती सभोगास प्रवृत्त होईल असा प्रयत्न करताना चौथ्या कलाच्या उपदेश करावा यालात्कार काढाही करू नये चातुर्थिक होम झाल्यानंतर साक्षात् सभोगकियेन नायिकेच्या न दुसऱ्यात सतुष्ट करावे ” वात्स्यायनाचे माहितलेल मत दहा दिवसाचे आहे अर्थात् न उत्तर कागस आहे

पृथ्वीवृत्तातूनतर म्हणजे नि. पू. चौथ्या शतमानात हिंदुस्थानातील राजकीय धार्मिक व सामाजिक परिस्थितीत सभोवताल बदल लागली धार्मिक आवर्त व राजकीय परचकें यामुळे निर्माण झालेल्या अस्थिरतेच्या काळात घरात ग्रीड अविवाहित कन्या असणे अमुरझित वाटू लागले या परिस्थितीमुळे धर्मशास्त्रकार प्रतिपादू लागले की रत्नोदर्शनानंतर कन्यांना फार दिवस अविवाहित ठरू नये जो ती आपआपच्या अनुभवाप्रमाण मतप्रतिपादन करीत असल्यामुळे त्यांच्या अभिप्रायात एकाकन्या आढळत नाहा विस्तोत्तर दुसऱ्या शतकाच्या अखेरीस कन्याचे विवाह इतक्या बालवयात होऊ लागले की वराची निराड करण्याची जबाबदारी सर्वस्वी वधूपित्यावर येऊन पडला (Dr Altekar पूर्वाक्त पृ ८०) बालविवाह प्रचलित झाल्यामुळे परिस्थितीच्या अनुरोधाने उत्तरकाशीन स्मृतिकाराना समाधान हा नवा संस्कार निर्माण व रुढ वेग संस्कारांना हा विधि माहीत नाहा आणि स्मृतिकाराना चतुष्पाकर्म माहीत नाहीं म्हणून कोणा चतुष्पाकर्मचा अन्य अर्थ लावताना आणि कोणा त्याचा उपदेश टाळतात (Dr Altekar पूर्वाक्त पृ ९६)

गायानसंशर्तानीउ उल्लेख सवमण काळातच आहे चतुष्पाकर्म या धर्म-

सुप्रकालीन वेसाहिव विधीचा उल्लेख येथे आलेला आहे, पण धर्मसूत्रकारांना या विधीचे ज स्पष्टीकरण दिलेले आहे त याथेच्या सदर्भाषी जुळत नाही या निधीनंतर गच्छच्या ष्टावयाची म्हणून बध्वराची प्रति गणागमोत्तर अगान यास पाहिले, पण येथे या विधीनंतर विशेष ध्यानयाचा म्हणून बध्वर व्याकुलचित्त शास्त्रेष्टे आहेत या गाथेवरील टीकत गगाधर सांगतो की “चतुर्थार्कर्म तेन्यानंतर जामाताने स्वगृही जावयाच असा लेखव्यवहार” अमत्यामुळे भावी वियोगान्या हु सामुळ तां व्याकुलचित्त झाला आहेत मग हे चतुर्थार्कर्म म्हणजे मुस्तेंच होमहवन करावयाचे की काय? वेदिक काळात बध्वराची एकनाच्या विवाहाच्या रात्रांचे वरगृही होते (ज्ञानमंडल शुद्धपूरजग पृ ३०१) असे, गाथेतील सदर्भावरून दिसत की चतुर्थार्कर्म समाप्त होईपर्यंत जावईसुक्षण मुक्ताम बध्वच्या घृहांचे होते असे गाथासप्तशतीच्या काळात विवाहान्या रात्रांचे एकनाच्या हांत असतो तर क. ४०७ मध्य आला आहे तसा आनंद पदाच्या उल्लेख आला नसता क १४ या गाथेचा, विशेषत या गाथेवरील टीकाचा, आधार घेतला असता दिसून येत की गाथासप्तशतीच्या काळात चतुर्थार्कर्मनंतर, म्हणजे होमहवनानंतर काहा दिसतामी, बहुधा बधूला एकदा रजोदर्शन होऊन गेरयानंतर ऋतुशातीचा विधि करण्याचा प्रपात जुलीन जुहुवात रुढ झाला होता

या सर्व विधीसाठी पुरोहित अवश्य आहे हें मानलच पाहिजे, पण प्रत्यक्ष भर्ष त्याचा उल्लेख मात्र पोठेदी आलेला नाही

६ समजुती .

समाजाच्या सांस्कृतिक पातळीला अगबद्ध अशा भोळ्या समजुती प्रत्येक देशात, प्रत्येक कालखंडात आढळून येतात हें लक्षण शुद्धिवादानुसार दीर्घत्याचें, पण त्यानें मूळ संस्कारात असतें, संकेतात असतें गाथाकारांना समाजात प्रचलित असलेल्या काहा समजुती संशब्द केलेल्या आहेत

देव नेहमां तरुण (क ५९३) असतात ते आपले डोळे कधी मिटात नाहीत (क १०१, ५९२) आणि विष्णूचा उजवा डोळा मिटला की सर्वत्र अंधार (क ८१०) होतो देव व देव यातद्वल त्याच्या कल्पना होत्या तशेच

त्या आताही आढळतात. देवाची प्रार्थना केली की इष्टप्राप्ति (क. ४६, ४८, ८३८) होते, देवाची शक्ति अवश्य (क. १३२, २१२, २४५, २७९, ६५६, ७८३, ८३८, ९६९) आहे, आणखी कर्म करावयाचें, त्याचें फळ मिळवें न मिळवें देवाधीन (क. २७९) असतें. क. ६५६ मध्ये देवाची एखाळ मुलाशी केलेली तुलना अत्यंत हृद्य आहे. धर्माचें साहचर्य असतें तेंच विज्ञान (क. १५१) होय व धर्माश्रय झालवें हें आणत्याचें कर्तव्य (क. १७८) होय अशी गायकवीची भावना आहे. धर्मात स्वारस्य वाढें दे अशी त्याची प्रार्थना (क. ९८५) आहे. अमृतपान व स्वर्गाचें राज्य ही मुलाची परिसीमा (क. ८७२) आहे आणि धर्मिचाच्याना नरकवास भोगावा (क. ८७२) लागतो अशी त्याची श्रद्धा होती. पाप (क. १८३), पुण्य (क. १७४), पूर्वपुण्याई (क. ९९) व पुनर्जन्म (क. ३७५, ४४१, ८१०, ८३८) यावर लोकांचा विश्वास आहे अंगेरच्या क्षणी जी इच्छा कसवी तिचा त्याचें ध्यान करावें ती पुढील जन्मी उत्त किंवा प्राप्त होतात अशी लोकांची श्रद्धा (क. ३७५) होती अशाच कल्पनांचा परिपोष पुढें पुराणकारांनीं केलेला आहे. शाप (क. ३२४, ४४०) व शपथ (क. ३३३, ३५७, ५१८, ७७०) याचे अनेक उल्लेख आहेत. मात्र येथे कोठेही या संज्ञा मगरी अर्थात वापरलेल्या नाहीत, त्यात मुग्धेचा लाडिरुपणा आहे, मध्येची सूचकता आहे शुभ व अशुभ शकुनावर लोकांची श्रद्धा आहे जीचा डावा डोळा लपवें (क. १३७) हें शुभ मानले आहे. मालतीभाषात हीच समजूत आलेली आहे व ती आजही प्रचलित आहे. मात्र प्रेयसीने प्रियकराला सजव्या डोळ्यानें सकेत यावयाचा असतो. यासाठींय या शकुनाचा उल्लेख गायकवीनें केलेला आहे. कोणी प्रवाद्याला जाणार असेल तर त्याला शुभशकुनासाठीं दारात मगल (क. १४०) व शुभमूचक (क. ५७१) प्रस्थानकलश मानण्यात येत असे, तो जलपूर्ण असून त्यात कमळ (क. २५२) किंवा आ-याची वडाळी अथवा मोक्षोर (क. १४३) खोलेला असे यावरून दिसवें कीं सत्कालीन पुराणाच्या प्रसंगाचा प्रारंभ पावसाळ्याच्या व हिवाळ्याच्या अखेरीस होत असावा, घरची शेतीची कामे उर-र-शानतर अधिक द्रव्य संपादनार्थ कर्त्या पुरुषान अन्यत्र जाण्याची रीत होती असें या संकेतावरून अनुमान होतें. प्रवासाला (क. २६१)

मंगळवार व पिष्टीचे दिवस आणि पलाशकुसुमांचे व पर्यायाने बौद्धभिक्कुंचे दर्शन अशुभ (क्र. ३०८) मानण्यांत येत असे. व्यापण प्रवासांत असर्नाना कृष्णसार तजवीक हून डार्याबटे गेल्या तर प्रवात किंवा यात्रा निष्फळ होणार असें मानून प्रवासी पराफेड परतत (क्र. २६) अगत. दिवसा रजस्वलादर्शन (क्र. ४८०) व स्वप्रात होतृदर्शन (क्र. ७२२) अशुभ मानीत. गुतांच्या अस्तित्वावर (क्र. ५५७) व ग्रहशधेवर (क्र. ३८६) लोकांचा विश्वास होता. यक्ष (क्र. ३७२) व विद्याधर (क्र. ४४६) यांच्या अस्तित्वावर व कर्तृत्वावर त्यांचा भरवसा होता. ग्रह हा शब्द शतपथांत जादूसारखा परिणाम करणारी शक्ति या अर्थाने खोजलेला आहे (ज्ञानकोश : बुद्धपूर्व जगः पृ. १९६). मोरपंखात मोहनशक्ति (क्र. ५७२) असते अशी लोकांची कल्पना होती. दहोही फकीर-बैरागी मोरपंखाचा शुद्ध याच हेतूनें जवळ बाळगतात. हत्तींच्या गंडस्यळांत मोती (क्र. १७३) असतात, नागकणींत मणि (क्र. ९७०) असतो आणि भूमिगत संपत्ति सुरक्षित (क्र. ५७६) असते अशी लोकांची समजूत होती.

७ धर्मपंथ :

गाथासप्तशती व वेदांतील देवतांचे व खोरदेवतांचे, त्याचप्रमाणे ब्रह्म-संख्यादि वैदिक संस्था व विधि यांचे उरलेले जगोजाग आढळतात. या उद्देगांच्या स्वरूपावरून दिसते कीं तत्कालीन सुसंस्कृत समाज वैदिक धर्माश्रयाशी होता सुसंस्कृत व्यक्ति व कुटुंब हांचा समाजाचें व धर्माचें धारण करतात. त्यांची बहुजनसमाजावर छाप होती हें स्पष्ट दिसते

गाथासप्तशतींत मुख्यत्वेवरून ज्यांच्या भावना सशब्द झालेल्या आहेत त्या बहुजनसमाजात मात्र वैदिक देवतांचे माहात्म्य ओसरलेले दिसते. येथें अग्नि परदारामोवतीं घोंटाळत आहे आणि प्रजापति सृष्टिनिर्मितीचें कार्य बाजूला ठेवून सुंदर स्त्रीची जडण करण्यात गढलेला आहे. अग्नि दक्षस्थानी, तसाच चाडालकुट्यांतही पेटतो, अशा गामीर्यहीन विधानाने अग्नीची अवहेलना केलेली आहे. हा बौद्धांच्या प्रचाराचा परिणाम असावा.

गाथासप्तशतींत भागवत व शैव संप्रदायांचा प्रसार झालेला आहे. शैवात शापालिक पंथ सुरू झाला आहे पण भागवतांत प्रेमपंथ अद्याप सुरू झालेला

नाह। विष्णूच्या वामन या एकाच अवताराचा उल्लेख आला आहे नव्याजुन्या देवताबद्दल आवर्परु खगर मयानरु कथा निर्माण होत आहेत, मात्र त्याना अशाच पुराणातील सक्षीर्ण वा सधष्टित स्वरुप आलेले नाही दिव्ये व व्रते आहेत पण पोटभरु पुराहितानी आपला महिमा व डविष्णूसाठी पिं वा योगक्षेम चाल विन्यासाठी उत्तर कालान निर्माण व पुराणात नमूद केळीं तशीं हीं व्रते नाहींत

गायानसर्गांत नरुगी धामिकावहल जागोनाग निरस्काराचे उद्गार काढले
 शारित प्रेमसामेच्छु युगलाच्या सक्तात विघ्न आणणाऱ्या स्वर्गच्छु धामिकाला
 क १६७ या गार्थेत शाप दिलेला आहे गांढातारावराल निदुःखात निष्कारण
 कुशुडगान्या भिण्या धामिकाला क १७१ या गार्थेत धमका दिला आहे
 मठात राहणारे धामिक महामूर्ख असतात अर्था सूचना क ३४१ या गार्थेत
 आलेली आहे क ६०८ या गार्थेत परलोकव्यसनिकाच्या निषेध केलेला आहे
 धर्माच्या नावाने भीक मागणाऱ्या भुक्कट धामिकाचा क ५५३ या गार्थेत
 उपदेश केलेला आहे क ८७२ या गार्थेतील स्वसत्तुष्ट धामिकाला वडू लिखा
 वरचा विजय म्हटलेला आहे जे नशिवाने मिळाल त्यातच मुरसवस्व आहे, न
 आपल्याला शिकविण्यात आले तेवढेच मर्या आहे असं मानणाराचा हा निषेध
 आहे क ५५३ मधील धार्मिक हा भिक्षेवरी अमृत पुरंदी भिक्षा पडत नाही
 अशी त्याची तक्रार आहे ज्याना त्याच्या उपसर्ग होतो त्या त्याच्या भिक्षा काय
 म्हणून वाढतील हे अतृप्त जीव धर्माच्या नावाच्याला अन्याना व्यत्यय
 आणण्यातच समाधान मानतात, कारण त्यांना ज सौख्य प्राप्त होत असत
 किंवा होणार असत ते यांना मिळण्याचा यत्किचितही मभव नसतो व त
 मिळविण्याची यांना हिंमत नसते म्हणून याची लुज्जुड प्रेमिकाना असल्या हात
 ही धर्म नाही व दिष्टाचारही नाही अशी या गायत्रीची स्पष्ट सूचना आहे या
 गायत्रेवर निष्कर्ष निघू शकतो की त्या काळातही प्रेमिकाना उपसर्ग होण्या
 रतके हे नकली धार्मिक बोकाळले होते

क्र ४०८ या गायेंत कापालिका उल्लेख आलाय आहे ही स्मशानात आपल्या जारान्या यितेंतली रात आपल्या अंगाळ लावीत आहे कपालि म्हणजे शिव, हातीं कट्या धारण करणारा शिव या स्वरूपातल शिवाचे जे भक्त ते कापालिक हा एक पाशुपत शैव पंथ आहे एक माळ, एक अल्हार

एक जुद्ध, एक चूडामणी, राख व यज्ञोपवीत या सहा मुद्रिका ते धारण करतात ते धारण करतात ती माळ माननी हाडाची असते व त्याचें यज्ञोपवीत केपाचें असतें ते शरीराला चिताभस्म फाटतात आणि नरकाळातून मय मासादि खाद्येयाचे ग्रहण करतात पतञ्जलीने (३.१९) शिव-भागवताचा उल्लेख केलेला आहे त्याला समकालीन असलेल्या छत्रुगीशानें पाशुपत पथाची प्रस्थापना केली अथर्वपरिशिष्टात व उपनिषदात (मै. उ. LXXXVII 22 432) त्याचा उल्लेख आलेला आहे वराहमिहिर, युआन च्वग व भवभूति यांनी त्याचा उल्लेख केलेला आहे नाशकास कपालेश्वराच्या देवळात या पथाचे जोगी आढळतात कापालिक महाव्रतींचा चरितार्थ चालण्यासाठी पुलमेशी चालुक्याचा पुतण्या नागवर्धन यानें इगतपुरीजवळचें एक खेडें दान दिलें आहे-

क्र ७२२ या गार्थेंत (होड) होत्याचा उल्लेख आलेला आहे हा उल्लेख सांकेतिक आहे स्वप्नात होत्याचें दर्शन अशुभ अशी स्वप्नाध्यायाची ग्राही आहे यज्ञप्रर्णा होत्याने ऋग्वेदातील मन्त्र म्हणावयाचे असतात या व्यतिरिक्त गाथासप्तशतात ब्राह्मणाचा उल्लेख कोठेही आलेला नाही क्र १४४ मध्ये चतुथा माळाचें देवकार्य चाललेलें आहे धार्मिक विधि करवून घेण्यासाठी तेथे पुरोहित हजर असलाच पाहिजे क्र १७५ या गार्थेंत धरधनिणीने कपाशीच्या शेतात नागराची पूजा केलेली आहे ह्या सीता-यज्ञाचा उल्लेख पारस्कर-श्रुत्य-सुत्रात (२.१७, ३.८.१०) आलेला आहे या यज्ञाचा अधिपार फक्त धरधनिणीचा आहे हें पुण्याहमंगल चालू आहे—परंतु आसपास ब्राह्मण दिसत नाही नसेलही, पूजाविधि अगदा साधा असल्यामुळे, असेलही, विषयाला अप्रस्तुत म्हणून त्याचा उल्लेख आलेला नसेल, इतकेंच बराहत्काळा पासून आतापर्यंत ब्राह्मण हे अल्पसंख्यक आहेत, त्या काळात तर ते अत्यल्प संख्य असले पाहिजेत प्राणीय जीवनासाठी त्याचा फारसा उपयोग नव्हता अस दिसते

गाथासप्तशतीत बौद्धांच्या सष्ट असा एकच उल्लेख (क्र ३०८) आलेला आहे त्या काळात बौद्ध भिक्षु भगवो वस्त्रे परिधान करीत आणि रानावनातून गंगेत ध्रमग करीत असे या उल्लेखानुसून दिसतें येतें त्याची तुलना पत्र शत्रुंगश केलेली आहे गंगावर पावतो कें पलाश पुष्पाप्रमाणें बौद्ध भिक्षूचें

दर्शन हा अपशकुन मानण्यात येत असे. क्र. ७२० या गाथेत याचा उत्तरपक्ष केलेला आहे कां काय ? जननेच्या मनावर बौद्ध भिन्न्या प्रचाराचा पुष्कळ परिणाम झाला होता हें मान खरे. याचें प्रत्यंतर क्र. ६०१, ६१८ व ६१९ या गाथांतील अहिंनेच्या पुरस्कारातहि दिसून येतें

८ निष्कर्ष :

गाथासंग्रहातील देवते मूलतः वैदिक आहेत त्यावर उत्तरकालीन संस्कार झालेले आहेत मुयस्कृतांच्या या देवतांचें स्वरूप बहुजनसमाजाच्या आकलनीय व्हावें व आकर्षक वाटावें म्हणून त्याभोंवतां कथांची प्रभावळ बुद्धिपूर सर निर्माण करण्यात येत आहे व काही ग्रामीण दत्तक्या निर्माण झालेल्या आहेत. त्याचप्रमाणे ग्रामीण व स्थानिक देवतांचें आयोजन होत आहे.

नाणेघाटातील सातवाहन गुफेतल्या नायनिकेच्या शिलालेखात सात-कर्णानें केलेल्या अनेक यज्ञांचे व तन्निमित्त मुक्तहस्तानें दिलेल्या दानाचे उल्लेख आहेत, या लेखात इंद्र व कुबेर या वैदिक आणि वामुदेव सकर्पण या भागवत देवतांना धंदन केलेलें आहे यावरून दिसतें कां आद्य सातवाहन हे यज्ञ मत्स्येच्या पुरस्कर्ते होते व भागवत संप्रदायाचे अनुयायी होते आणि या लेखाच्या काळात महाराष्ट्रात वैदिकांच्या भागवतारांनी समेट झाला होता

शुग-सातवाहन युगात म्हणजे ख्रि. पू. दुसऱ्या शतकात पतंजलीच्या नेतृत्वा-खाली यज्ञ-संस्पर्शें पुनरुज्जीवन झालें, शुग-सातवाहनाना एकजूट होऊन इंडो-ग्रीकांचा पराभव केला. नाणेघाटातील यज्ञलेख हे या विजयाचें प्रतीक आहे वैदिक व भागवत देवतांच्या संधर्षांचे अनेक उल्लेख भागवत संप्रदायाच्या माझियात आढळतात; त्यांच्या समन्वयाचा दाखला सातवाहनाच्या या आद्य लेखात मिळतो दुसऱ्या सातवाहन राजाचें नांव कृष्ण असें आहे आणि सोळाव्या राजाच्या नावाचें वैकल्पिक अन्त्यार्थ कृष्ण हेंच आहे असें आहे तरीही सातवाहनाना भागवत हें निरुद्ध धारण केलेलें नाहीं. कारण हा काळ गरुडगाथा होता पुढें गुप्त-वाकाटक काळात तें रुढ झालेलें आहे

सातवाहन राजाच्या नामावलीवरून असेही दिसतें की त्याच्या काळात उत्तरोत्तर शेवता प्रामुख्य येत आहे वसुपति हा मूळचा जनार्णवाचा देव.

मोहेंजोदरो येथाल उन्मननात योगीश्वर पशुपतीची मुद्रा मिळालेली आहे अनेक मशोभकाच्या मते ही मुद्रा वैदिक आर्यांचा हिंदुस्थानात प्रवेश होण्याच्या पूर्वीची आहे त्मदश पद्माच्या उन्मननात तिणें व दालुमर्ही मिळालेल्या आहेत एकीकडे वैदिक रुद्राचा पशुपति शिवार्थी व दुमरीकडे शिवाचा लिंग-पूजेची मम-स्य होत होता शिव हा पुष्ट व लिंग हें त्याच प्रतीक आणि पार्वती ही प्रकृति व दालुमर्ही हें तिचें प्रतीक, ही कल्पना पौराणिक आहे गाथासप्तशतीत तिचा मायमूसही आढळत नाही यावरून गाथासप्तशतीच पुराणपूर्वकालीनत्व सिद्ध होते गाथासप्तशतीतील अज्जा ही मात्र प्राचीण मालुमेवता आहे आर्य व अनार्य यांच्या सम-वसाये प्रतीक म्हणून मूळ ऋतुदेशीयाच्या वापदेवाला हा आर्या अर्पण करण्यात आलेली आहे की काय ?

गाथासप्तशतीत आरभी व असेरोम शिवाला नमन केलेली आहेत अस मुट्टईना भाषत असले तरी वस्तुतः हा नमन सूर्याला केलेला आहेत मात वाहन ह अभिधान सूर्याच्या सप्तवाहन या संस्कृत नावाच प्राकृत रूप आहे असें मात म्हणण आहे त्याला हें उद्गम पोंपर आहेत.

मौर्यकालीन शिल्पात यक्षयक्षीच्या प्रतिमा वेगवेगळ्या स्वरूपात आढळतात ति पू दुस या शतकापासून महाराष्ट्रात लेणी कोरण्याची प्रथा सुरू झाली त्यात अशा व अन्य धर्माच्या मूर्ति आहेत नाणेघाटाताल सातवाहनाच्या देवकुलात राजघराण्यातील व्यक्तींच्या मूर्ति कोरलेल्या होत्या ज्याच कर्तृत्व सातवाहनाना देण्यात येत त्या सात्वाच्या दक्षिण तोरणावरही मूर्ति आहेत अर्थात् त्रि पू दुसऱ्या शतकापासून महाराष्ट्रातील कारागिराना मूर्ति कोरण्याच्या कल्पना अवगत असली पाहिजे तरीही येथाल सातवाहनकालान शिल्पात व गाथासप्तशतीतही देवतांच्या मूर्ति आढळत नाहीत चायन्य सरहद्द, सप्तसिंधु व सयुक्त या प्रांतात इजे ग्रीक व बुपाज राज्यकर्त्यांच्या अमदानीत बौद्धाना मध्य व सुंदर मूर्ति कोरण्याची व त्याची पूजा करण्याची प्रथा सुरू केली याचच पर्यवसान पुढे महायान पयाच्या प्रस्थापनेत झाले बौद्धांच्या या प्रथेचा पुरस्कार पुढे वैदिक धर्माचार्या केला मूर्तिपूजेच ह लोण महाराष्ट्रात वाकाटक काळात आले गाथासप्तशतीत मूर्तिपूजा नाहा त्या अर्थी हा कोश वाकाटकाच्या पूर्वाचा अमला पाहिजे

गाथासप्तशतीतील काही देवतांचे उल्लेख सवीर्ण स्वरूपाचे असल्यामुळे हा वीस पुराणोत्तरकालीन असावा असा निष्कर्ष काढा सशोधक काढतात हा निष्कर्ष गिण्यामारता नाही स्पृतीचा व महाभारताचा रचनाकाल विवाध असला तरी तो पुराणपूर्व आहे हें निश्चित पुराणाची रचना साधारणतः गुप्त काळात झाली हा सिद्धांत मात्र बहुतेक सशोधकांना मान्य आहे आणि पुराण-कारांनी प्राकृत जनात प्रचलित असलेल्या दत्तकथांचें सस्कृतीकरण केले, हाही पौराणिकांनीं विशिष्ट हेतूने प्रेरित होऊन नव्या कथा रचल्या, अनेक स्थानिक देवतांचें व्याकरण केले आणि नवीं माहात्म्ये व प्रते निर्माण केली, हेंही निर्विवाद आहे त्यांनी समाजव्यवस्थेन जाह्याना अप्रस्थान दिलें आणि धार्मिक कृत्यात त्यांचा पुरस्कार अपरिहार्य केला हें लक्ष्मणें आढळत नसल्या मुळे गाथासप्त शती हा वीस पुराणपूर्वकालीन असला पाहिजे

गाथासप्तशतीत जलेगिलेल्या देवतांपैकी अग्नि, इद्र, प्रजापति, इद्र, वामन, सूर्य व हरि हे वैदिक आहेत यापैकी वामन हा अवतार सर्वांत प्राचीन, वैदिककालीन आहे या देवतांच्या मूल स्वभावाच्या अनुसंधानें बहुजनसमाजात प्रचलित झालेल्या काही दत्तकथा येथें आढळतात पण त्यांना अद्याप पुराणातले स्वरूप प्राप्त झालेले नाही प्रमथाधिप हें शकराचें व अपर्णा हें पार्वतीचें-ही अभिमान यथ आढळतात पुराणकालात तीं नष्टप्राय झालेला आहेत या काळातील ज्या पणाल भागवत संप्रदाय अशी सजा आहे त्याचें उत्खनन सामान्य जनाना अनायत्तनीय असल्यामुळे त्यांनी त्यातला भक्तिमार्ग तेवढा स्वीकारला महा राष्ट्रात कृष्णाचा विठ्ठल झाला भक्ति व प्रीति यांचे साहचर्य आहे गाथासप्त शतीत आहेत तशी गोपीगीतें अर्थाचीन वारकरी वाक्यातही आहेत राधेचा अन्यत्र समकालीन उल्लेख आढळत नाही म्हणून हा वीस नवव्या शतकाइतका अलीकडे ओढणें समजत ठरणार नाही गणपति हें देवत मुख्यतः दक्षिणात्य आहे अश्विनायक महाराष्ट्रातच आहेत गोवली चल्थीच्या लेखात रामाचा उल्लेख आलेला आहे या सर्व उल्लेखांचा विचार केला असता त्यावरून हा वीस अशीकडे ओढण्याला काही सयळ कारण आहे असे दिसत नाही

गाथासप्तशतीत जैन मुळीच नाहीत, बौद्ध भक्तिच आहेत

जैन सम्राट् कलिगाधिपति गारुडेल याच सातवाहनाचा शत्रुत्व होतें आपण सातव्याचा आणि भोजराष्ट्रिकाचा परामव केला असें तो आपल्या हाथीशुक्रा

लेखात सांगतो विशेष खोलात न जाता म्हणता येईल की या विधानाचा खरेपणा सशयास्पद आहे या स्वर्धमुक्त जेनांना येथील वातावरण प्रसाराला प्रतिकूल असावे आणि म्हणून त्याचा उल्लेख आलेला नसावा असे वाटते

हालाच्या काळात बौद्धांची निकृणवस्था झाली होती हा क्रान्तिकाल होता महाराष्ट्रावर सहरात क्षत्राची सत्ता होती त्याचा सातवाहनाची सत्ता खिळ खिळी केली होती त्यांचा नेता नहपान हा धर्मोने बौद्ध होता हे त्याच्या लेण्यावरून दिसते मान या काळात बहुजनसमाजात बौद्धांना महत्त्व राहिले नव्हते अस दिसते कारण नहपान व त्याचा जावई उपवदात यांनी जी दाने दिली ती मुख्यत्वेकरून ब्राह्मणांना दिलेली आहेत, त्यांना सतुष्ट करण्याकरता, त्यांना पाठिंबा मिळाविण्याकरता, निदान त्याचा विरोध विहर्षाकडे करण्याकरिता पण याचा काही उपयोग झाला नाही सबबकरच गोतमीपुत्रांना सहराताचा सगळू उच्छेद केला, कुळाच्या, धर्माच्या व स्वातंत्र्याच्या नावाने, ब्राह्मणांच्या व चातुर्वर्ण्यांच्या नावाने विजयोरसवार्थ त्याने आद्य सातवाहनाप्रमाणे यज्ञ मान केले नाहीत गोतमी पलध्रीच्या लेखात महामारत व रामायण यातील बौरद्वाराचे व बौरपुरुषांचे उल्लेख आलेले आहेत त्यावरून मध्यतरीच्या काळात झालेल्या धार्मिक परिवर्तनाची कल्पना करता येते गाथासप्तशती हा कोथ या सक्रमण काळातला आहे

अर्थात गाथासप्तशतीतील धार्मिक उल्लेखावरून प्रस्तुत कोशरचनेचा काव्यपद्धिच्या शतकाच्या प्रथमार्धाच्या अखरीत माउण्डास काहीही प्रत्येय नाही अगच प्रत्येय असतो

१४. गाथासप्तशतीतील सामाजिक जीवन.

व्यर्थदर्शन (Positive Philosophy) शास्त्राचा जनक ओगस्ट काट (१७९८-१८५७) याने समाजशास्त्र या संज्ञेची योजना प्रथम केली अर्थात समाजशास्त्र हे सर्व शास्त्रात अल्पवयी आहे पण त्याचा प्रभाव तीन पावलात त्रैलोक्य व्यापणाऱ्या वामनासारखा आहे वर्णानुवर्ण त्याचा विस्तार रुद्धिगतन होत आहे अनुवशापासून अणुवशापर्यंत त्याची व्याप्ति आहे समाजशास्त्र म्हणजे समाजजीवनाचे शास्त्र अर्थशास्त्र राज्यशास्त्र बंगरे शास्त्राचा समाज शास्त्रात समन्वय होतो या प्रकरणान्या शीर्षकात ही सज्ञा एवढ्या व्यापक

अर्थान योजलेल नाहा ग्रामीण, कौटुम्बिक व धार्मिक या सामाजिक अंश-
नाश्या अंगाचा चचा शाली, जायिक, राजकाय, लैंगिक, सांस्कृतिक वगैरे
अंगाचा उदापोह पुढ होत आहे त्या व्यतिरिक्त अशा जा सामाजिक जीवनाचा
अंगे आहेत त्याचा विचार या प्रकरणात करावयाचा आहे आहार खाण व
पिणे विहार-कालहरण, गेळ व उत्सव वस्त्रे व अश्रकार, आचार व आरोग्य
आणि जाता जमाती इत्यादि सामाजिक जिवनाचा सरळ अशा विषयाची
माहिती या प्रकरणात देत आहे

(१) आहार

अण्ण = अन्न क ८०८, इच्छू = उरा : ७३४, उच्छू = उत : क ५४१,
कन्नि = काजि : क २८९, कलम = साळा • क ६९०, ६९१, गुड = गूळ
क ५५४, धिअ = घृत : क ७२, ७१९ चणअ = चणे क ५५७, जव =
जव क ४०७, तण्डुल = तांदूळ क ६८९ तिल = तीळ क ८, ६२७,
६९१, ७१३, तुप्प = तूप क २८९, तुवरी = तूर क ३१८, दुद्ध = दूध
क ६०७, ६३७, ७९५, ८०६, पडेणअ = प्रहेणक = मोदक क ६०३, ६४१,
पाड = न्याहारी क ६९२, पिट्ठ = पीठ क ३८८, ६२४, ६९९, ८००,
मिट्ठ = मिष्ट, मृष्ट = मिष्टान्न क ७७, राइआ = राई = मोहरी क १७१,
छड्डुअ = छाह क ६४१ छोण = लवण क ३१६, घ्रीदि क ९५२,
मालि = साळी क ८, ९, ५६७, ७८७, ८१५ सिणेह = स्नेह = तूप
क ३१९, ७७९, सिन्धव = सन्धव क ६७९

इतिहासपूर्व कालापासून भारतीयांचा आहार साधा आहे ऋग्वेदात धान्य,
चावल व यव या तीनच उद्भिज अन्नधान्याचा उल्लेख आढळतो तैत्तिरीयात व
वृहदारण्यकात दहा धान्याचा उल्लेख आहे दस ग्राम्यानि धान्यानि माहि
तांदूळ) यवाम्लिन्नरापा (उडीद) । अणु (वरी) प्रियङ्गवो (राळे) गोधू
माध मसुराश्च रत्न्याश्च रत्नकुलाश्च (बुळीय) ॥ वैदिक याद्वयात माहाचा
पहिला उल्लेख अधर्वात (६ १४० १) आढळतो ऋग्वेदात यवापासून सिद्ध
पेणेल्या रायाणे व उमेनव पेयाच अनेक उल्लेख आढळतात यज्ञ व सत्कार
कर्मांत यवाच महत्त्व विशेष आहे निळणासून तेल (अथर्व १ ७ २)
काणीत व त मातीच्या घटात (अथर्व २० १३६ १६) ठेवीत नाग

यन आरण्यकात तेलाभ्यगाच्या उल्लेख आहे आर्यांच्या कौटुंबिक जीवनात व धार्मिक विधात तिल व तैल याना विशेष महत्त्व आहे प्रियङ्गु म्हणजे रात्र (Watt Commercial Products of India p 988) श्री चंद्र चक्रवर्ती (Cultural History of the Hindus p 330) यांनी याचा अर्थ बाजरी असा दिलेला आहे ज्ञानकोशात (छुद्दपूर्व जग पृ २९४) गोधूमाचा अर्थ मका असाही दिलेला आहे

वैदिक ब्राह्मण व क्षत्रिय हे हिंसात्मक यज्ञसंस्थेचे पुरस्कृत होते असे लोक तमे त्यांचे देव आर्य व त्यांचे देव मासांने भक्षण करीत अतिथि सत्कारासाठी व लग्नसमारंभात (१० ८५ १३) गाय, बैल व घोवढ मारीत आर्य लोक मासे शिजवून खात आणि अनाथ वचें मास खात (७ १०४ २) राक्षसाना घोण्याचे व माणसाचें मास (१० ८७ १२) सेवन केऱ्याचा उल्लेख (१० ८७ १६) आढळतो मयसभा प्रवेशाचे वेळा धर्मराजाने घातलेल्या प्रयोजनात ब्राह्मणांना वराहान्या व हरिणाच्या मासाच्या पक्वान्ने सेवन केलेले आहेत मृगया हा क्षत्रियाचा रत्न होता व हक्कही होता मास भक्षणापासून पराट्ट होण्याची प्रवृत्ति महाभारत काळात बळावत चाललेली दिसते या प्रवृत्तीचा प्रारंभ वैदिक वाङ्मयातही आढळतो ऋग्वेदात गाईला अन्ना (८ १०१ १५) म्हटलेले आहे बैलाची किंवा गाईची हत्या हें ब्रह्महत्यासारखे महाप्राप आं असे महाभारतकाळात मानण्यात येऊ लागले बौद्ध व जैन धर्माच्या प्रसारामुळे नव्हे, गोपालकृष्णाच्या भक्तीच्या प्रसारामुळे ही आचार क्रांती झाली, असे श्री वैद्य याचें मत (महाभारत उपसंहार पृ ३९१-३९४) आहे यज्ञसंस्था मागसत्यानंतर ब्राह्मणांनी मासाहार वर्ज्य केला आणि क्षत्रियांनी मासा हारावापरत काही नियम स्वीकारले

इष्ट, इच्छ व उच्छ हे शब्द उस चावून रस चोरताना होणाऱ्या आवाजावरून सिद्ध झालेले असणें शक्य आहे असाचा सर्वांत प्राचीन उल्लेख अथर्ववेदातील (१ ३४ ६) एका प्रेम मतात आढळतो प्रियकर म्हणतो " प्रिये, मज विपर्या तुझ्या मनात अशीति उत्पन्न होऊ नये म्हणून मी तुझ्याभोंवतीं उंसाचें कुपण लावले आहे " अले कडाडरचा नाविक अधिकारी नेआर्वम सांगतो का या देशात बौद्धभारती एक वनस्पति असून तिच्यात मधमाशांच्या माध्यमा शिपाय नयार झालेला मध मिळतो मार्य दरवाराताना भोग्यस्थानि सांगतो हे

बोले जमोनातले पाणी शोधून घेतात कडक उन्हात हें पाणी शिजत व त्यापासून मध तयार होतो छिनी व एरियन यांनी सुच्छर, मच्छरीन या नावाने शर्कराशिंडाचा उल्लेख केला आहे भरकच्छ बदरातून रोमभंडे सुच्छर निर्यात होत असे परदेशात हे पिंड दुर्मिळ व महाग असल्यामुळे त्याचा उपयोग त्याच्या औषधी गुणधर्मासाठीच होत असे

गाथागतशर्ताने तादूळ व यत्र या दोनच अक्षयान्याचे उल्लेख आहेत कम्म (कोळरा), मोहि (देवभात) व गालि (माळ) या तादळांच्या तीन जाती येथे आढळतात थिरोटार (क ७९४) भात भरडीत आणि उरळात कुटून (क १२६, ८००) त्रिधा ज्ञान्यावर दळा (क ३८८) वान्याची पीठ करत भाकरी भाजण्यापूर्वी पीठ आववीत (क ६९०) नमविता

यत्र, वणक व तुर यांचा एक एकत्र उल्लेख आहे क २८१ मालि कात्री तादळाची असेल त्रिधा यत्राची चवीसाठी तीत मिठाचा सडा टाकलेला असेल किंवा शर्करेचा मिठाचा उल्लेख दोनदा आला आहे. पैकीं सन्धवाचा उल्लेख सांकेतिक आहे आणि दुसरा उल्लेख मिठाच्या अभावाचा आहे अशीच भारतात मीठ दुर्मिळ होते म्हणून मिठाचा उल्लेख नाहा अथवात एक एक उल्लेख आहे उत्तरकालीन ब्राह्मण प्रथात मीठ हा मौल्यवान पदार्थ गणलेला आहे हीच परिस्थिति गाथासप्तशतीच्या काळातही होती, असे या उल्लेखावरून अनुमान होते खानवाहन कालात मिठाचा मक्ता सरकारी (E I VIII Nasik Inscriptions) होता अज्ञाना गोडा आणिण्यासाठी गुळाचा उपयोग (क ५५४) होत असे प्रदेणक मिष्टान्न व खादू ही गोष्ट पक्वान्ने उल्लेखिलेली आहेत, मात्र या सुसपन्नानाच उपलब्ध आहेत असे स्पष्ट दिसते क ५५७ या गाथेत चणे भाजण्याचा उल्लेख आहे करज, तीळ व मोहरी हा तेलवाज, आम्र, जम्बू व बोर हा वृक्षफळ आणि काकडी (तउसी क ५३४, बालुकि क १०) व कोहळा (क ७६० ७९६) हा वेलफळ याचे उल्लेख आलेले आहेत तथा स्पष्ट उल्लेख नसला तरी गाथाकालीन समाजामेले काही वर्ग मात्वाहारी होते हें निश्चित क ५९४ ६०१, ६१८ व १०९ या गाथात हरणाच्या शिकाराचे उल्लेख आलेले आहेत ही शिकार केवळ रेल म्हणून होत असलेली दिसत नाहा क ६८० मध्ये ग्राह्याचा उल्लेख आहे या माहितीपासून हाच अनुमान

हातें या त्या काळात या मांसात्याहा मागणी होती वैदिक काळातहा ६ मास वापरत (Economic Life & Progress in Ancient India Bandopadhyaya p 197) होत क ५८० व ६९८ या गायत बौद्धाच्या आरवण्याचे उत्प्रेम आहेत वेगळ पहाटे जाग आणण्यासाठी आरवण्याकरिता ते पाळवेड असतील अस समजत नाहा क ४१८ या गायेंत कमठ (कामर ; व पाटीण (= पाटीण = मत्स्यविशेष) याच उल्लेख आहेत या व्यतिरिक्त आणि येथे ही मत्स्याहाराची सूचना नाहा हें विम्वर्ण वागेंत कारण जेथ पाणी असेउ तेथें मासे असतातच उल्लेख प्रमाण अनुल्लेखावरून निष्कर्ष काढण सहसा शक्य नसतें तरी यावरून असें दिसत का मसुदाच्या किंवा मोठ्या नद्याच्या काठा राहणाऱ्या लोकांनी गथासप्तशतीच्या मासृत्तिक योजनेत विशेष भाग पेतला नसावा

गायावसतशतांतील अन्नाच्या उल्लेखावरून दिसतें का तत्कालीन लोकांचा आहार अगदी साधा होता हा नन्वर्चिने प्राचीण जीवनाचा आहेत आणि आमचे गेष्ट हे गरिबांत आयुष्य कठणारे कष्टाळू शेतकरी आहेत येथे तांदळाच अनेक उल्लेख आलेले आहेत मिथ्याज्ञाच्या तीन उल्लेखांपैका दोन मोदकाचे आहेत मोदकाची पारी तांदळाची असते आणि सारण गूळलोवण्याचें किंवा रज्याचें असत यावरून हे लोक , तांदूळ निपजणाऱ्या भागाचे रहिवासी असावेत अस दिसतें मत्स्याहाराचा व नारळाचा अनुल्लेख व लक्षणाची दुष्प्राप्यता यावरून हे लोक समुद्रकाठचे नसावेत असे अनुमान होतें गगावतरणासारखीच गोदावरीची कथा पुराणात आलेली आहे उत्तर गंगेच्या अवतरणाचें श्रेय भीरवाला तरां दक्षिण गंगेच्या अवतरणाचें श्रेय गौतमाला गातमाजें जल्द पिकणाऱ्या साळीची लागवड करून या भागातील रहिवाशाना दुष्काळात वांचवला अशी कथा आहे या कथेवरून दिसतें की आर्य समाहतकारांनी या भागात साळीची लागवड सुरू केलेली असावा गायामर्चें गोपालाचे गाईचे व दुधाचे अनेक उल्लेख आहेत पण गिल्लाराची सूचना नाही क ६१७ मधील घागरभर दूध देणाऱ्या गाईचा उल्लेख चमत्काराच्या सदरात सोडावा असा मांडलेला आहे यावरून निसर्तें का तत्कालीन गाद गावळातील हर्षाच्या गाईसारख्या अल्पदुधी असाऱ्यात साधारणत अस दिसतें का घरच्या वायकांनी दुपारी धिरींगवर गात मरडावें सकाळा किंवा सायंकाळा उरळान किंवा

नातशवर तादृळ काडारे, कुटोवे किंवा दळोवे, भानभावरान जेवण घरा मिवा
शतावर, तुरीच्या आमसोनरोवर किंवा तिळाच्या तेलनरोवर जेवाव स्वत
गाय म्हम वाळगावी तब्हा दूध मिळावयाच, स्वत शिवार करावा तब्हा
नास मिळावयाच, अधूनमधून चण्याच्या फाऱ्या मारावयाच्या, फळ धाम
तानीं मिठाजाच सेवन करायचें, फक्त शहरच्या लोकांना स्वयंपाकात मांठ व
शवणात तूप वापरावयाच, असा त्या वेळाचा साधा आहार होता यज्ञ किंवा
राज्यावर अथवा सामाजिक उत्सव यांच्या निमित्तान झडणाऱ्या मेजवानीचा यथ
सामान्य नाहा येंथे वेदकालीन समृद्धि नाहा, महाभारतकालीन विविधता
नाहा आणि या दोह्याचा द्वालीदासकालीन समन्वय नाहा जमा देश तमे
तेथले रहिवासा तसा तेथील लोकांचा आहार

(२) मद्य च मद्यपान

कमल=रपक क १११, फलिह=स्फटिफ) ११७ शुण्णमुरा क १११,
पाणवडी=पानकुटी क १२७ महरा=मदिरा क १३० ११०, ८६१, १२७,
मदुरस=मधुरस क १३८ सरभ=सरफ क १३४ सीधु क १४१
सुरा क १७ ११७, ७१० जिया व मद्यपान क १७, ११७, १२०,
११४ ५४४, ७१०, ७१० ८६६, १११ १२७, १३८

अमरकानात प्रचलित मद्याच्या चौथीस महा दिळेच्या ओहेत प्रयेक
प्रान्त भाषत आणता अनेक सज्ञा आडळतात या सख्यावाहुल्यावरून
त्याच्या प्राचीनत्वावरून सर जॉर्ज वॅट (Economic Dictionary
IV 4 258) यानी निष्कर्ष काडाय आंदे की मद्यकिमितीची फग भार
नीयाना पार प्राचान काळापासून अवगत होती आणि समाजाच्या सर्व वर्गांत
मद्यपानाची प्रथा होती

वेदकाळात सोम व सुरा या मादक पयांच्या उपयोग करण्यात येत असे
पेका सोमरस हा यज्ञपमना ऋत्विजावरून आवाहनपूर्वक मिद्र व सेवन
केंग जात असे सोमरस त्रिकाणाळीत नथार केंग जात असे सुरा धान्या
पासून (Cambridge History of India I p 102),
विनयत यत्र व तादृळ दापयन् (Hymns from Atharva Veda
II p 192) नथार फरयात यड सोम व सुरा याचे किमोत व विरेन

एकच अगत, अगा निष्पन्नं यजुवदातील सोममुरा या जोड उल्लेखावरून (वेद प्रशास-श्री पाठक, पृ ३१५) निष्पन्नकता मुरा हें पेय अशाल व विशेष उत्तेजक अमृत्यामुळें किंवा व्यापारी सोमरसात मुरेची भेसळ करीत असल्या मुळ, त्यांना हीन लेखण्यात येत असावे अमें वाटते यत्प्रमर्गा ऋत्विजहि वशी भेसळ करीत अगत याविषयी यजुवदातील उल्लेख पाहा मुरे, मी तुला सोमरसार्शी युक्त करतो (१९ १), सोमदेवा, मुरामिथित झाल्यानें तू तीव्र होऊन मद उत्पन्न करीत आहेस (१९ ५) सोम हें मुराचें व मुरा हें मान घाचें पेय, सोम हा पति व मुरा ही पत्नी, असा उल्लेख तैत्तिरीय ब्राह्मणात (१ ३ २ २) आढळतो मुरा बलयुक्त आहे व सोम शात आहे अस यजुवदात सांगितले आहे (१९ ७) सोमाचा उपयोग मुख्यत्वरकरून यज्ञ काळां, मिमित्रित व गरिष्ठ सनाचात नित प्रमाणात होत अनावा आणि केवळ व्यसनानाठी मुरेचा दुरुपयोग यहुजनसमाजाकडून केला जात असावा, म्हणूनच ऋग्वेदात मुरापानाचा निषेध करण्यात आलेला आहे पुढे आर्यांच्या वसाहतीचें क्षेत्र विस्तृत झाले, सोमवर्गी दुग्धप्राप्य होऊ लागली आणि बदलत्या धार्मिक, आर्थिक व राजकीय परिस्थितीमुळें आर्यांचें अनार्यांपरोबरचें सघटन वाढू लागलें, तसतसें मुरापानाचें प्रमाण वाढू लागलें ऋग्वेदापेक्षा यजुवदात मुरापानाचे उल्लेख संख्येनें अधिक व आसक्तीत तीव्र असे आढळतात पर-देशातून जळ व स्थल मार्गांनीं आक्रमक, व्यापारी व निर्वासित भारतात येऊन स्थायिक होऊ लागल्यानंतर निरनिराळ्या देशात प्रचलित असलेल्या, वेग-वेगळ्या पदार्थांपासून मयें तयार करण्याच्या पद्धती येथील रहिवाशाना अवगत झाल्या आणि अधिकाधिक कडक, सूचिर व सुगंधी मयें भारतात तयार होऊ लागली नि सारणाची (distillation) प्रक्रिया बाजसनेयी साहितेंत आढळते (Social and Religious Life in the Grihya Sutras Apte p 118) भट्टी लावून नि सारणानें दारू काढण्याची सुरवात परशुरामकालीन हैहय क्षत्रियान्या अमदानीत मुरू झाली, असा काहाचा कयास (Origin and History of the Shaundi Caste, Saha p 105) आहे नि सारणप्रक्रियेमुळें मद्यनिर्माणपद्धतात झालेल्या क्रान्ताचा सामाजिक व आर्थिक असा परिणाम झाला की साम व मुरा याचें निर्माण व विक्रेते याचे विभक्ती करण झाल या विभक्तीकरणाचा पहिला उल्लेख याज्ञवल्क्यसाहितेंत (१

१६४ ' ३ ३६, ४०) आढळतो मद्याची उत्तेजनता वाढविण्यासाठी त्याचा मिश्रण करण्याची पद्धत वेदकाळापासून भारतीयाना माहीत आहे. सुरा तयार करण व विकणे हा धंदा करणाऱ्या वंश्याना शोण्डिक अनी सज्ञा होती. शुण्डा म्हणजे हत्तीची सोड नि सारण यत्रात तयार झालेलं मद्य त्याच्या सोंडसारख्या तोंडातून येवायेंवाने गळतें हलक्याभारी मद्याची साठवण व नेआण करण्या साठी प्राचीन काळा कातडी पत्ताळी व कुडले वापरीत असत. पत्ताळीच्या सोंडसारख्या मुठातून मद्य सुरङ्गारख्या भाजनात किंवा चपकात ओतण्यात येत असतें. यावरूनच शुण्डा, शुण्डापान व शोण्डिक हे शब्द प्रचारात आलेले असणें नमवनीय आहे. कलाकला देण्यात आलेली धनवान् ही सज्ञा उत्तर कालीन असावी. दारुच्या दुकानदारांने आपल्या दुकानावर विशिष्ट ध्वज लावून दाखिजे, असा कायदा होता. ध्वज लावणें म्हणजे अपवीत नव्हत घेण हा अर्थ या प्रवेष्टक निघालेला असला पाहिजे. धनवाकरीत चिन्हाचा गपणील गला अद्याप उपलब्ध झालेला नाही, पण मनुस्मृतीतील एका उल्लेखावरून (१ ३७) ही चिन्हे सुराभाजनाची अमावासीत अस पाटते. या ध्वजप्रवेष्टक निघण्या काळावारा घाटतो, का या काळात मद्याची निर्मिती व विक्रय करण्याचा धंदा अगदा कनिष्ठ दर्जाच्या व्यक्तीच्या अथवा वयाच्या हाती गेलेला असावा.

वेदकाळातील लोक सुरापान करीत होते हे निश्चित ऋग्वेदात सुरापानाचे दुष्परिणाम सांगितलेले असून कचिन् या वृत्तनाचा निषेधहि केलेला आहे. या वृत्तनाच्या व्याप्तीचा महाभारतात मुबलक पुरावा आढळतो. श्री चितामण-राव वैद्य (श्रीमहाभारत-उपसंहार, पृ ३७० ३७२) खगतात " भारतीय युद्धकाळा भारतीय आर्य मद्य पिणें अज्ञात मानीत नव्हते. इतकेच नव्हे, तर मद्यपानाबद्द ते पाश्चात्य आर्य—जर्मन लोकांप्रमाणेच प्रसिद्ध होते. या कामात यादव अग्रणी होते. बलराम अविश्व दाह पिणारा होता. श्रीकृष्ण युद्धा मर्यादेन मद्य पीत असे हे निर्विवाद आहे. " वयाच्या अनुरोधानें येणाऱ्या धार्मिक व नैतिक चर्चेत मात्र मद्यपानाचा निषेध केलेला आढळतो हे माग प्रक्षिप्त अग्रामे अने अनेक सशोषकांचें मत आहे (Position of the Ruling Castes in Ancient India Hopkins, p 121)

मद्यपानाचे वापरीत पुराणइतनाच जियाहि आगम होत्या विनाहानतर नवकथून अग मित्रे इतक्या सुरेच लिण्यावर लिखन करावें अग प्रपात,

कधी व्यसन म्हणून तर कधी कामोत्तेजक किंवा मर्दिर्यवर्धक म्हणून, कधी शिष्टाचार म्हणून तर कधी प्रियजनान्या आग्रहामुळे जिया मद्यपान (रघु ७. ११, ऋतु ५. १०) करीत अभिमित्राची राणी ईरावती मद्यपानाने क्षिगल्याचें वर्णन मालविकामित्रात आहे शिव स्वतः मद्य पितो आणि पार्वतीलाहि पानतो (कुमार ८ ७७) अज तर इंदुमतीला स्वतःच्या मुलातल्या मदिर्याचा घोट पानतो. सर्वसाधारण लोकांसाठी असलेल्या रस्त्यालगतच्या गुत्त्याचा (सोष्टिआपण) उल्लेख शाकुंतलात (पद्मपट्टाकमध्ये प्रवेशक) आढळतो. वरिष्ठ वर्गातील लोक मद्यपानासाठी स्वतः पानभूमि (रघु ४. ४२) तयार करीत आणि उनाड जियासह ते तेथे चैन परावयास जात (रघु १९ ११)

वैदकाळातील लोक सोम व सुरा या पेयाचा उत्तेजनासाठी उपयोग करीत असत अगात तरतरी व मद येण्यासाठी, युद्धात वीरश्री येण्यासाठी, प्रतिभेच्या विकासासाठी, वक्तृत्वाला भरती येण्यासाठी सोमाचा उपयोग होतो असत ऋग्वेदात सांगितले आहे अन्बल इमर्जातील सुधारक मद्यपानाचें समर्थन याच शब्दात करीत असत वैदिक वाङ्मयात कोठेहि सोमपानाचा निषेध केलेला नाही कारण, मला वाटते, सोम हें ब्राह्मणाचें पय होत आणि आचारावर नियंत्रण चालण्याचा अधिकार ब्राह्मणाचे हाती होता ऐतरेय ब्राह्मणात राम भर्गवेयाचा विश्वतराशा झालेला संवाद दिलेला (३५ २७) आहे क्षत्रियांनी सोमाचढल आसक्ति धाऊनू नये, अस प्रणिपादन करणारा राजा सांगतो “सोमवती पत्रत ब्राह्मणाच्या उपयोगी आहे क्षत्रियांना सोमवतीचा उपयोग केला तर त्याची प्रजा ब्राह्मणाप्रमाणे दानप्रतिग्रह घेणारी, भटकणारी, दरिद्री व युद्धाला निष्प्रयोगी होईल” साम हे पेय ब्राह्मणाचे, सामवती अगोदरच दुर्मिळ झालेली, अशा परिस्थितीत लढण्या क्षत्रियांना सोमरसाचें जबरदस्तीने हरण करू नये किंवा वाटेकरी होऊ नये, म्हणूनच हे प्रचारात्मक उद्गार ब्राह्मणांप्रति क्षत्रियामार्फत काढवि लजे असणेत असे उघड दिसत सुरा हें पेय सोमाहून अधिक मादक सुरा पानामुळे मनुष्य उन्मत्त होऊन देवादिकांनी निर्भत्तना करण्यास युक्त होतो सुरा व पासे हे दुर्वासना उत्पन्न करतात (ऋग्वेद ७ ८६ ६) अथ सागून वैदिक ऋषींनी सुरापानाचा निषेध केलेला आहे

महाभारतात शुभ्राचार्याची कथा आहे सुरापानामुळे आचार्यांची प्रतिष्ठा

नष्ट झाली त्याची विद्या शत्रूच्या आर्मीन शान्त आणि त्याच्या अनुयायाचा नाश झाला म्हणून त्यांना स्वतः मुरापान बदल केले आणि प्राक्कणांना मद्यपानाची मनाई देऊन प्राक्कणातून हटवून शुद्धाचार्यांनी फार प्राचीन राजा, म्हणजे महाभारताच्या काळापूर्वी बदल केले असले पाहिजे असे श्री. वैद्य यांनी म्हणणे आहे (उपमहार ५ ३७१) पुराणात ऋषिगुणभारत्या धार्मिक राजकीय व सामाजिक परिस्थितीचे वर्णन केलेले आहे प्राक्कण व क्षत्रिय यांची स्पर्धा फार प्राचीन आहे प्राक्कणाची प्रतिष्ठा क्षत्रियांना सले आणि क्षत्रियांचे सामर्थ्य प्राक्कणांना, आणि या उभय तांची प्रतिष्ठा व सामर्थ्य ही वैद्यशूद्रांना सुद्धा आणि महावीर यांना अवेदिक धर्माची प्रस्थापना देऊन त्यांना व त्यांच्या अनुयायांना कधी राजसत्तेचे पाठबळ मिळून तर कधी प्रचलित राजसत्ता उलथून प्राक्कणांसाठी आक्रमकांना आणवून क्षत्रियांच्या सत्ताचा उच्छेद केला वैद्यांना व शूद्रांना, आक्रमकांना व धूर्तानांना या मोईस्कर धर्माचा स्वीकार केला वैद्यांची संपत्ति व शूद्रांची सख्या, या सामर्थ्याच्या जोरावर त्यांनी प्राक्कणाची प्रतिष्ठा नष्ट केली स्वातंत्र्य ही राष्ट्राची प्रतिष्ठा या काळात माजलेल्या अज्ञानाद्वारे भारताचे स्वातंत्र्य नष्ट होण्याची दुःखिन्ह दिसू लागली म्हणून सि. ए. दुसऱ्या शतकात पतंजलीन आणि नंतर स्मृतिकाराना राष्ट्राच्या व समाजाच्या सर्वांगीण पुनर्घटनेच्या योजना निश्चित केल्या प्राक्कण क्षत्रियांना परकीय आक्रमकांचा उच्छेद अनेक वेळा करावा लागला राजकीय स्वैर्य स्थापन झाल्यानंतर समाजधारणेच्या दृष्टीने धर्मशास्त्रात बीजरूपाने अस्तित्वात असलेल्या निबंधाची व्याप्ति प्रसंगानुरोधे वाढविण्यात आली आणि बदललेली परिस्थिती काबूत आणण्यासाठी वेळावेळा नवे नवे निबंध निमाणे करण्यात आले मद्यपानबंदी हा या योजनांचा एक भाग होता तत्कालीन परिस्थितीच्या अनुरोधाने ही बंदी प्राक्कण, क्षत्रिय व वैद्य या तीन द्विजवर्गांवरच लादण्यात आली होती कारण याच वर्गांना सामाजिक प्रतिष्ठेची मातबरी होती स्मृतिकारानी निबंध निर्माण केले व कडक शासन निश्चित देऊन, पण न्यायालयामार्फत त्याची अमलबजावणी होत असावी असे दिसत नाही कारण हे निबंध अनिबंध होते, त्याची निर्ममिती व्यवहायतेच्या नव्हे, केवळ नीतिनृत्ताच्या अनुरोधाने करण्यात आलेली होती या अनधिकृत कायद्याचा राजसत्तेने कधीच पुरस्कार केला नाही आणि बहुसंख्य प्रजेची

मान्यता त्यांना वसाच मिळायी नाहा मान्यता घनकात हिदुस्थानात प्रवास करणारा युआनच्यंग महाराष्ट्र वर्णनात मागतो ' युद्धाला निघताना सारे सैनिक मद्यपान करून घुद होतात आणि मग एक भालात जत्र्या दहा हजार सैनिकांना भारी होतो सम्राट हर्षार्धनाहि ह्या शूरवीर राष्ट्र जिंकू शकला नाहा ' कायद्याची प्रतिष्ठा सामान्यतः त्यांची अमलजावणी करणाऱ्या सर कारच्या सामर्थ्यावर अवलंबून असते अमलखट्टदशना वाटवें तत्त्वतः प्रजेची समति व महकार्य ह्या कायद्याच अधिष्ठान स्मृतिकाराच्या निर्वंधाना हें कथाच लाघलें नाहा म्हणून दुर्यलाच्या अनोरथाप्रमाण त्याच्या योचना कोलमड्या फक्त प्राक्गणानीं ही नियंत्रणे बहूशा मानला पण ती त्याच्या निर्माण केल्या निघाय ती त्याच्याच प्रतिष्ठेसाठीं निमलेला आणि ते दत्तके अल्पसंख्य का या प्रयोगाच्या यत्न-अवश्याच्या मूल्यमापनात त्याची मान्यता पासगाचाहि परक पाई शकत नाहा क्लेशानें अधशाळात नमूड केल्या नियंत्रणाची याजना अधिस यशस्वी झाला त्याची योचना प्रातिनिधिक नव्हती पण व्यवहार्य होती, आणि तिला राजसत्तेच प्रामाण्य लाघलें हात एकीबडे प्राचीन व मध्ययुगीन, संस्कृत व प्राकृत ललित वाङ्मयातील नायक व नायिका आणि सामान्य पात्रेहि मद्यपानानें धुड होत असलेला दिसतात तर दुसरीकडे स्मृतिगार मद्यपानावर बंद्य निर्बंध घालीत बसलेले दिसतात संस्कृत ललित वाङ्मय हाहि पण्डिताना निर्माण केलेलें असल्यामुळे त्यात जीवनाचे पदसाद रिचा प्रतिबिंब हा उमटत नाहात असा आक्षेप घणायत येतो, प्रस्तुत विषयापुरता तरी हा अपवाद परा नाहीं

गाथासंगीतात स्पष्टपण मद्यपानविषयक अकरा गाथा आहेत

गाथासंगीतात मदिरा, मधुरम सरक मुरा व सीधु या मद्यांच्या उल्लेख केलेला आहे ही सर्व मद्यें पूर्वापासून ज्ञात असलेली अद्याच आहेत सायना मदिरा, सरक व सीधु हा इक्षुमय होत अस टीकाकार सांगतात सरक ही यज्ञा द्राक्षमद्याची ही द्योतक आहे गाथासंगीतीच्या काळात ग्रीक व रोमन व्यापारी द्राक्षमद्य आणि अरबी व्यापारी राजुरीच्या मद्याची जळमागान पश्चिम किनाऱ्यावर आयात करीत (Commerce Between the Roman Empire & India Warmingtion p 265) असत रिचामे रोमन मद्यपुम दक्षिण भारतात व महाराष्ट्रात जागीवाण दलभननात मिळालेले आहेत

मधुरस ही मोहाची आणि मुरा हा ताडुळाची (अष्टागहृदय सूत्रस्थान ५ ६७ ६८) कदम्बाचा र मधुकाची पुष्प गोळा करण्यासाठी जाणाऱ्या नायिकाचे उल्लेख गाथासप्तशतीत अनेक ठिकाणी आलेले आहेत कदवाच्या फुलापासून कादवरी, वारुणी न हलिप्रिया ही मर्ध तयार होतात मोहाची फुल जगतात मुबलक र त्याचे मद्य लवकर तयार होते व बडक असते, म्हणून ते जगली जमातींना विशेष आवडते मधुकाची फुले गोळा करणाऱ्या गाथासप्तशतातील नायिका या वनवासिनी नसून नागरिका आहेत ज्याची फुले त्या वेचतात त्यापैकी बहुतेक सर्व मधूक वृक्ष मद्याचे काठार्काळवर आहेत आणि फुले गोळा करण्याच्या त्याच्या क्रियेत भुकेपेक्षा तहानच व्यक्त होत असल्याचा भास होतो यावरून वाटते की त्या ही फुले मद्याच्या निस्सारणाचे रसायन तयार करण्यासाठी गोळा करीत असाव्यात या सर्व उल्लेखावरून दिसते की जेथे ताडूळ व उस पिरुतात व मधूक फुलतात तेथे गाथामप्तशतीची रचना झालेली असावी

क्रमांक १३४ व ५४३ या गाथामध्याल उल्लेख सुगंधित मद्याचे असावेत साधारणतः सगळी लोकच सुगंधित मद्याचा उपयोग करीत कारण ताच्या मद्याचा उग्र दर्प नष्ट होण्यासाठी ते बराच वर्षेपर्यंत नीटपण साठवून ठेवावे लागते आणि नंतर त्यावर सुगंधी द्रव्याची बरीच पुढ चढवावी लागतात क्रमांक १३४ या गाथेतील मद्याला नीलोत्पलाचा सुगंध येत आहे

क्रमांक ११७ या गाथेत जुन्या (जीर्ण) सुरेचा उल्लेख आहे जुन्या सुरेचा हा सर्वांत प्राचीन उल्लेख आहे वालिदासानंहि 'पुराणशीधु'चा उल्लेख (रघु १६ ५२, ऋतु ४ ११) केवळा आहे "शुक्रनिद्रोप जनन नव जीर्णमतोऽन्यथा।" — 'नवे मद्य जड असून दोषत्रयाचा प्रकोप करतो, जुने त्याच्या विखरीत आहे,' अग वाग्भटाने अष्टागहृदयात (सूत्रस्थान-अध्याय ५ ६६) मागितले आहे निघटरत्नाकरातील पुढील श्लोक (निघटरत्नाकर दातार, ताम्हणकर, महायळ व पाटील गुणदाय पृ ३१३) पहा 'जार्णमद्य भ्रामक' त्यादीपन रुचिदृग्धु ॥ सुधिदृग्धुदय च स्रोतसा च विज्ञोषक । लघ्णेनविना सर्व रसयुक्त वफाहक । वात कृमीन गर्वरोगात्ताशयेदिनि कीर्तिनम् ॥" जुने मद्य भ्रामक, दीपक, रुचि-कर, लघु, सुगंधी दृग्धु, इत्य स्रोतोविषयक, लवण रसागचून मर्व रसानी युक्त व वफा, वायु, कृमि आणि नव राग याचा नाश करित मर्वन मद्य भादक

असतात, पण मादकता या एकाच गुणार मद्याच मूल्य व दजा हा अनेकदा नसतात कोणाला इष्टमद्य आवडेल तर कोणाला द्राक्षमद्य, कोणाला फक्त मोहाची दारू मिळू शकेल, तर कोणाला दृक्षमद्य परवडेल ज्याची त्याची रुचि भिन्न व प्रकृतिहि सर्वसाधारणतः मद्य जेवढे ताज तेवढे तें स्वस्त, मादक व जलाल तेवढ्या तीव्रतेनें तें घसा भाजतें आणि तेवढ्या त्वरेनें तें मद चढवितें मद्य जेवढे जुने तेवढे तें महाग, तेवढी त्याच्या मादकतेची गति धिम्मी त्याची ऊव सुखकर आणि त्याचा स्पर्श परिष्कृतेमुळे मृदु ताजें मद्य वातचक्रासारखें भिर भिरतें जमिनीवरील धूळ व फचरा वातचक्राबरोबर गिरक्या घेत आभाळांत उडतो, त्याचप्रमाणें ताज्या मद्यामुळे मनुष्यस्वभावातील हान्युत्ति उत्तेजित होतात जुने मद्य वाऱ्याच्या लहरीबरोबर झुलणाऱ्या पतंगासारखे आभाळात चढतें ! म्हणूनच मुरब्बी मद्यपी मुरलेली मदिरा पसत करतात जीं मद्यें ताजेपणीं विशेष फडक असतात तींच जुनीं झालीं म्हणजे लुसलुडीत होतात जुना म्हणजे किती जुना ? जाणते सांगतात, का नि सारणान तयार केल्यापासून पन्नास वर्षांनीं ब्रडीचे सर्व सद्गुण परिपक्व होतात आणि त्यान तर लवकरच तिचा आस्वाद घेतला नाहा तर तीहि थकते, म्दू होते (Handbook of Wines Todd p 93-4) आणि अपेक्षाचें समाधान करण्यास अक्षम होते !

गाथासप्तशतीच्या अधिकृत आश्रितात सातशें व सकलित आश्रितांत सुमारे एक हजार गाथा आहेत यापैकी फक्त अकरा गाथामध्ये मद्यपानाचा उल्लेख आहे यापैकी दहामध्ये क्रियांच्या मद्यपानाचा उल्लेख आहे उरलासुरला एक उल्लेख पानकुटीचा आहे क्रमांक १७, १९७ २७० ५४४ १५०, ७११ व ९०७ या गाथांच्या नायिका गृहिणी आहेत आणि क्रमांक ५३४ व ९७८ यांच्या नायिका स्वेरिणी आहेत क्रमांक २२७ व ७१० यांच्या नायिका वेदया अगर गणिका असणें समवनीय आहे

गाथामसप्तशतीतील या नायिका मद्यपान करतात हैं खर, पण त्यापैकी एकालाहि मद्यपानाचें व्यसन असावें असें दिसत नाहीं प्रियकराच्या अनुरज्जनासाठी, मन्मथोन्माद यावा म्हणून किंवा प्रियकरानें आग्रह केला म्हणून त्या मद्यपान करतात क्रमांक १७ या गाथेची नायिका प्रियकराच्या ह्मागतागटा

राज्य होत आहे मन्मथोन्गाद यावा म्हणून ती विसरवतानुसार आम्हाद्वाराचे दर्शन घेते, त्याचप्रमाणे गुरेच सेवन करते क्रमांक ५३४ या गाथेची नायिका सरक मद्याच्या सेवनाने इतकी उन्मत्त झालेली आहे की ती सर्वस्वी विसरून अशा नायकावर आसक्त झालेली आहे क्रमांक ८६६ या गाथेची नायिका मद्यपानामुळे णवढी उन्मत्त झाली आहे की आपल्या तांडाल मद्याचा वाग येत आहे किंवा कसे याची सहानिशा करण्यासाठी ती नवऱ्याच्या समक्ष दारासा लगट करित आहे क्रमांक ९७८ या गाथेची नायिका वृद्धा आहे तिला मधुरसाच्या सेवनाने जणु तारुण्याचा उन्माद आलेला आहे क्रमांक १०० व १५० या गाथांच्या नायिका मानिनी आहेत त्याचा रुमबा मष्ट व्हावा व त्या उपभोगाला अनुकूल व्हाव्यात म्हणून नायिकांनी त्यांना स्वतःच्या मुखातल्या मदिराचे छुटके पाजलेले आहेत चिमणीच्या घोटाने मद्यपान करा वयाचें किंवा करवावयाचें ही मद्यमानाची एकातांतील धृष्टगारिक पद्धत कुमार सभयात शकराने पार्वतीला याच पद्धतीने व अनव्हादीपनाच्या हेतूने मद्य पाजलेले आहे “मान्मथभक्तिरथवा सखीजन सेव्यतामिदमनङ्गदीपम् । इत्युदारमन्त्रिणाय शकरस्तामपाययत पानमन्त्रिकाम् ॥” ८७७ ॥ आणि रघुवशात भजाने इंदुमतीला “मदिराक्षि मदागनाधित मधु पीत्वारसवत्कथ नु मे । अनुपास्यसि याण्डद्वपित परलोक्पतन जलाजलिम् ॥” ८९८ ॥ क्रमांक ७१० व ९११ या गाथांतील नायिकांनी मानिनी नायिकांना मद्याचे चपक दिले आहेत, तेवढ्याने त्याचें समाधान होत आहे असे दिसत नाही वर नमूद केलेले अनुपान त्यांना हवे आहे की काय ? क्रमांक ९०७ या गाथेतील नायिकेच्या अधरावर स्फटिकचपकाचा आरोप केलेला आहे पूर्वी ते लालभट्टक होते, पण नायिकाने त्यातील रस शोषून घेतल्यामुळे ते पाढरे पटक पडले आहेत । मद्यपानामुळे ब्रियांना धुडी येते व त्याचें मुख मुगधित होतें आणि धुद सौंदर्य विशेष आकर्षक व उत्तेजक असतें असे क्रमांक ५४४ या गाथेवरून दिसत पुण्यासवान्या सेवनाने ब्रियाची नजर चंचल होते व त्याच्या सौंदर्याला अनुपमय शोभा प्राप्त होते असे उद्गार वालिदामाने कुमारसभवात (३३८) काढले आहेत जात्या वरूप असलेल्या ब्रियाहि मद्यपानामुळे मूर्खरूप दिसतात का काय ? की अशा प्रसंगी त्याच्यावर मोदर्याचा आराप करणाराहि धुदात असावा लागतो ?

सर्वसामान्य लोक चपकातून मद्यपान करीत असत अस नमो ५१०, ९११ व ९७७ या गाथावरून दिसत ऋग्वेदकाळीं दाह पिण्यासाठी वाटल्याचें भागें वापरान, त्याचें नांव कारोत्तर (हुद्धपूर्वजग, पृ ३७६) चपकाचा उल्लेख खुबशातहि (७४९) आढळतो क्रमांक ९७७ या गाथेंतील चपक एकटिण्या आहे अजव्याच्या लेण्यात मद्यपानाचे प्रसंग चित्रित केलेले आहेत कोणी एकएकटें मद्यपान करीत आहेत आणि कोणी जोडप्यानें येथें मद्याचा कुंभ व चपक दोन्ही पहावयास मिळतात उत्पन्ननातही त्याचे नमुने उपलब्ध झालेले आहेत

क्रमांक १०७ या गाथेंत पानकुटीचा उल्लेख आहे पानकुटी म्हणजे गुता गर्भवील सदर्म निश्चितपणें गुत्वाचा निदश करीत नसल्यामुळें वेगवेगळ्या दीवाकारांनीं निरनिराळे अर्थ दिलेले आहेत गगाधरानें 'चाण्डालकुटी', पण्डित मधुरानाथ शास्त्र्याना 'मदिरापानकुटी' श्री राजारामशास्त्री भागवताना 'महाराचें घर किंवा पिठा' आणि वेवरन 'पर्णकुटी' असे अर्थ दिलेले आहेत गगाधरनें चाण्डालकुटी व भागवताना महाराचें घर असे अर्थ दिले, कारण पाणी या देशी शब्दाच्या अर्थ नीच जातीचा पुरुष (देशीनाममाला VI 38) असा आहे पाण म्हणजे पान मद्यपान अर्में पण्डितजांनीं गृहीत धरलें आहे आणि वेवरनें पाण म्हणजे पर्ण हा अर्थ स्वीकारलेला आहे अर्थशास्त्रात कौटिल्यानें गुत्त्याला पानागार असें अभिधान (अधि २, प्रक ४२) दिलें आहे पाना गारात स्वतंत्र रोज्या असाव्यात, त्यात बटवी व विछाने, पुष्पपान व पाण्याचे पडे असावेत अशी कौटिल्याची अनुज्ञा आहे पानागाराच्या मालकाला त्यानें वणिग् म्हटलेले आहे गाथासप्तशतीतील पानकुटी ही अर्थशास्त्रातील पाना गाराहून सालच्या दर्ज्याची असावी असें बघट दिसतें या पानकुटीचा रक्षक चाण्डाल अमावा हें सगवनीय आहे शाखासप्तशत्यातील शब्दविन प्रामीण जिवनाची आहेत जामच्या रेंवेगावात पाटलाच्या घरीही तूप मीठ मिळण्याची पचाईत, मम नेवल्या गुत्त्यात बटवी व पुष्पपानें जोडून मिळणार ? गाथा सप्तशतात वणिले आहेत तम जोंपडातले शुत जोंगराळ भागातल्या रेंव्या पाण्यामध्यें अर्लाकडेपर्यंत दिगंत असत कौटिल्यानें वणिलेल्या पानागारात नौकीन लोक आपल्या दासींना किंवा रजेच्याना बरोबर घेऊन जात असत,

गाथासप्तशतीतील पानकुटी अगदी हलक्या दर्जाची असल्यामुळे वगैरे तथे जाग्यास धजत नसाव्यात

समाजाला व्यसनापासून परावृत्त करणारे मुसकृत लोक नेहमाच अल्पसंख्य असतात त्यांच्या चारित्र्यावर राष्ट्राची प्रतिष्ठा अवलंबून असते मनुष्यमानाची नैसर्गिक प्रवृत्ति मुलाकडे असते निवृत्तीचा मार्ग दासविणारे समाजाला नेहमाच अप्रिय वाटतात व्यसनाच्या प्रादुर्भावासुळे जणु हतप्रभ झालेला मनु (५ १५) सांगतो व मासभक्षणे दोषो न मये न च मेथुने । प्रवृत्तिरेषा भूताना निवृत्तिस्तु महाफण ॥ प्रवृत्ति हा दोष नसले, पण निवृत्ति हें महापुण्य आहे, हें खास

(३) विहार '

मनुष्य किताहि उद्योगी असला तरी त्याला दररोज थोडानहुत काबला वेळ असतोच मनुष्याला मनोरंजन व विश्रांति ही आवश्यक असल्यामुळे त्यासाठी समाजनिवृत्तकामी ज्या त्या विभागातील नैसर्गिक परिस्थितीच्या अनुरोधाने व या ना त्या निमित्ताने काहां दिवस राखून ठेवलेले असतात हा काल व्यतीत करण्याच्या माधनावरून समाज स्थितीबद्दल अनुमाने काढता येतात

या विषयाचे स्थूलमानाने तीन विभाग पडतात (१) कालहरण, (२) खेळ जंगली, मैदानी व घरगुती आणि (३) उत्सव व सण शिवाय मर्दाने व जनानी असेही आपसी विभाग पडतात यापैकी काही अन्य विषयांशी सवद्ध असतात म्हणून या विभागात समाविष्ट होण्याजोग्या काही विषयांची चर्चा त्यांच्या अंतर्गमाच्या अनुरोधाने अन्यत्र केली आहे उदाहरणार्थ आख्यान-करण व ध्वज, हा उपाय सामान्यतः कालहरणासाठी योजण्यात येत असला तरी त्याचा समावेश सांस्कृतिक प्रकरणात केलेला आहे, लताप्रहार ही क्रीडा असली तरी तिचा समावेश लैंगिक प्रकरणात केलेला आहे शिकार हा उत्तरकाळीन नागरिकांचा जंगली खेळ आहे, पण गाथासप्तशतीत हा वन्य जमातींच्या चरितार्थाचा व्यवसाय आहे सवद्ध हा विपण आर्थिक प्रकरणात दिला आहे उत्सव व सण याच अंतर्गम धार्मिक किंवा

सांस्कृतिक असल तरा त्याचें लैंगिक स्वरूप व उद्दिष्ट मनोरंजन हेंच असल्या मुळ त्याची चर्चा याच प्रकरणात केलेली आहे

कालहरण :

उत्सव व थोडा बगळल्या तर तत्वालीगाना कालहरणाची फारच थोडी गाथन उपलब्ध असल्याचें दिसून येत आधुनिक धार्मिक जीवनाची मामान्यत अशीच अवस्था आहे त्यातल्या त्यात मुसकृत अशी जोडपा, मग ती पति-पत्नी असोत किंवा प्रियकर-प्रेयसी, परस्परांचे सांनिध्यात असताना कालहरण कस करीत ? ती एकमेकांचा अनुनय करीत, प्रथम प्रेमकल्ह, नंतर प्रेमलीला अकरण किंवा सकारण, एवढें रसावयाच व दुसऱ्यानें मनधरणी करावयाची किंवा सलीनें मध्यस्थी करावयाची आणि अखेरीस पाटुबचनानीं त्याचा समेट व्हावयाचा सकारणापेक्षा अनेक प्रेमकल्ह गौत्रस्पर्शानुळ किंवा प्रियकराच्या प्रेमापराध प्रयसीच्या प्रत्ययास आल्यामुळें झालेले आहेत कोणी परस्परांना गद्य आख्यानें सांगतात, कोणी काव्यपठन करतात आणि कोणी व्यंग्य अथवा प्राम्य गाथा ऐकवितात, कोणी कामकथाच ध्वज करीत व कोणी कामगात्राची चर्चा करीत कथा गायन, वादन व नर्तन यात कालक्रमणा करात केव्हा पति बांधवाजवा व प्रियसी नृत्य (क ३०४) करो नवविवाहित दापरय ग्रासणा उद्यानात दोहद-झाडा करात, प्रोत्साहन प्रियकराच व प्रत्यक्ष किया प्रियसाची अशी व मामान्य जोडपा उघाडान्या दिवसात कुर्जाविहार, उन्हाळ्यात जलकान व चाडण्यात जोस्तोकेली रात्राच्या पहिल्या प्रहरा मद्यपान नंतर कामझाडा व अखेर एकशय्येन निद्रा पति बाहेर गेल्या असल तर तो परत येण्याच्या मुनाराम परती दरवाजान त्याची वाट पहात (क १४० २५ ३२२) उभी राहते तो प्रशासाल गेलेला असल तर त्याच्या आगमनाचे दिवस पुन पुन मोजण्यात ती कालक्षेप करते प्रोषितमर्तुका विरहान्या काळात पूर्वीच्या प्रेम प्रमत्ताच्या आठवणी (क २९ ४४ ७१७) आळवतात मनोरथ (क १७, १३३) उद्वितात किंवा आळसान काळ (क ९५, ६६, ३५२, ७९४) कोढतात माक्षर अमतात त्या पतीचा पत्रव्यवहार करतात त्याच्या मक्षिणी त्यांना प्रवर्सा प्रियकराच्या कल्पित कथा (क ८३४) सांगतात ज्या प्रोषित

धुतिका ज्या प्रोपितपतिका उनाड असर्ताल त्या अभिसरण करतात, सकेतस्थाने पडतात व रानां धिंगाणा (क ५८) घालतात नव्या नवरीन्या नादी लागलेल्या व्याध आसकीमुळे दुबळा होतो व त्याचें पुराचें धनुष्य त्याला पेलव म्हणून ती तें छिलून हलव (क ११९, १२०) करते

गाथासप्तशतीन्या नायिकांना नटून घटून गात्रभर मिरवण्याची मोठी हांस मोदर्य-प्रसाधने व वप्रालकार यांना निभूषित होऊन आजूबाजूने वावरणाऱ्या प्रेक्षकांना घायाळ करतात (क १९, ३०) या ना त्या निमित्ताने त्या रस्त्या-घरून भटपत्त (क १०, ४७, ५७, ४१५ ४१६) आहेत अगर मिरवत (क ३८, १७३, २४१, ३०८, ४५७) आहेत, कधी वायनें वाठण्यान्या (क ३२८) मधवीवर, तर कधी बाजारहाट (क ५८८, ७८८, ८८३) करण्यामाठा या बाबतात त्या आधुनिक नगरी स्त्रियांना हार जाणार नाहात कुलजिया घरातल्या घरात डोहाळे, गोत्रप्रहण इत्यादि क्रीडा करून कालहरण करतात नववधू प्रियकराच्या साक्षिध्यात दोहद क्रीडा करतात अशोक दोहदाला (क १०१) सरस्वतीकणभरणात अर्शोफोत्तासिका क्रीडा (पूर्वाक्त पृ ६६६) असे शीर्षक दिल आहे आणि वात्स्यायनानें या क्रीडेसाठी चैत्र शुद्ध अष्टमी नेमस्त पेल्लेली आहे वर उल्लेखिल्यापैकी काही क्रीडा नायिकांनी नायकाच्या साहचर्यात केलेल्या आहेत आणि काही नायक व नायिकांना स्वतःपणें केलेल्या आहेत नायिका कालहरणार्थ किंवा काही हेतूनें कुडन्या भितीवर चित्रें (क ३१) किंवा आकृति काढतात त्याचप्रमाणें नायक प्रेयसाच्या शरीरावर चित्र (क ८२४) रंगवतो स्त्रियाप्रमाणें पुरुषही बाजारहाट करतात पण हें केवळ माळणीच्या सौंदर्याच्या (क ५९८) निरीक्षणामाठी ' मुलाची अशी एकच क्रीडा उल्लेखिलेली आहे पिन्याच्या पाठीवर आरोहण करून घोडा-घोडा ' येळण्याची आणि हा उल्लेखही वात्सल्यानें प्रेरित झालेला नसून बन्धविशेष ध्वनित करण्यामाठी झालेला आहे ! हिवाळ्यात थडीनें कुडकुडगारा मुलें शेफोटीमावता (क ७६४) वसून कालहरण करतात अनाही उल्लेख आढळतो आईच्या गालाला चावणें किंवा आईवापान्या मध्ये क्षोपणें या अजाण बाळगाच्या लीला आहेत, त्यांना क्रीडा म्हणता येणार नाहीं

गोग्रप्रहण व गोत्रस्खलन यांना क्रीडा म्हणलेले असत तरी वस्तुतः हा एक कालहरणांपास आहे. सबब त्याची चर्चा येथेच केला पाहिजे.

गोग्रप्रहण क्र. १०३, ३४३, ४४०, ८७७. गोत्रस्खलन न. १, १-१, ४-१, ४९६, ८९९, ९०१, ९०२, ९०३, ९३८, ९६१.

गाथासप्तशतीत गोत्रहरण व गोत्रस्खलन यांचा उल्लेख क्रीडा किंवा अपराध म्हणून आलेला आहे. येथे गोत्र ही संज्ञा प्रचलित अर्थाने वापरलेली नाही. कुल किंवा कुलनाम या अर्थाने हा शब्द पक्कं एकदा. क्र. ८१७ या गाथेत येलेला आहे. अन्यत्र त्याचा अर्थ व्यक्तीनाम असा आहे. गोग्रप्रहण म्हणजे नाव घेणे आणि गोत्रस्खलन म्हणजे नाव चुकणे. गोग्रप्रहणातले नाव पतीचें वा पत्नीचें किंवा प्रियकराचें वा प्रियसाचें असतें, बोलिलें किंवा गिहिलें, आणि सामान्यतः गोत्रस्खलनातले नाव पुरुषाचें उच्चारिलें असतें. व तें प्रियमाचे असतें, तें जनकधानाचें घेतल जातें, अर्थात् सुरास, क्रीडा म्हणून, किंवा उद्वेग, अन्यत्र विसृज्यमानाचें किंवा धुदात.

वात्स्यायनाचें कामसूत्रात (२. १०. ४०. ४५. प्रणयस्वरूपं प्रकरण) गोत्र स्खलनाचा उल्लेख केलेला आहे. वर्धमानप्रश्नया तु नायिका सपरानामप्रहण तदाप्रथमात्वाप वा गोत्रस्खलित वा न मर्षयेत् नायकं व्यंगीकं च ॥ ” नायकाने सप्तमीचें नाव घेतले किंवा तिच्या नावाने आपणाम हाव मारली अगर तिच्या गुणांचे वर्णन केले तर नायिका त्याची क्षमा करीत नाही, बल्ह करत. वस विस्तृतेन टांते रज्जे व स्वतः त्या मासून घेतें तिचा प्रमगविशेषा नायकाचेहि वस उपटने व त्याचा ताडून करते. वात्स्यायन यांना अशा प्रमगा नायकाने प्रियमापण करून किंवा जरूर तर पाया पडना किंवा नायिकेच अर्जव करावेत आणि पुढे नायिकेच नायकाच्या मस्तकावर पादप्रक्षारही करावा. पण दारापाहेर गात्र-जाऊ नये. कारण न्यामुळे घेअप्र होत.

सामान्यतः गोग्रप्रहण म्हणजे पत्नीचें पतीचें नाव घेणे. नववधूचा मसूरसंस्कार मणिर्णिना पतीचें नाव घ्याविषयी आग्रह करणे. तिनें उद्वेग आणवेडे पण ही मुग्धा नायिकाची लाडिक लीला. किती प्राचीन आहे हे या उदाहरणाने दिसून येतें. विशिष्ट प्रसंगाच्या अनुरोधाने पति हा आपला यत्न नमून घरी आहे असें क्र. १०३ च्या मध्या नायिकेचें कळविलेले पण गाथाच्या गाथा

हसून म्हटलेलं आहे १ ८-७ मधील कव्यना रम्य आहे, प्रवासी पतीन पत्नीला गुशाग्रीव पत्र लिहिलं, पण त्यात मचकुर असा काहाच नाही, तिचं नाव पुन पुन लिहून त्यानं पत्र भरून काढलं आहे पतीच्या प्रीतीचा प्रत्यय आल्यामुळं विवाह्या प्रोषितपतिविला किती धन्यता वाटला असे १

गाथासप्तशतीत बहुवचननायक (क ७२, १४७) आणि नायिकेच्या सवती याचे अनेक उल्लेख आलेले आहेत, त्यावरून सिद्ध होतं की त्या काळात बहुवचनकथांची प्रथा रूढ होती यात गुप्त असं काहाच नव्हतं यामुळं सवतींना एकात्मिकांना नावं माहीत असत आणि अन्येच्या नामोच्चारांमुळ त्यांचा मत्सर जागृत होत असे हळप्रमाणेंच तेव्हाही कोठे कोठे व्यभिचार चालत होता त्याचा यथा होऊन आपली गणना स्वरिणात हाऊ नये म्हणून विवाहित जिव्या घेतात तबडी खबरदारी पुरुष घेत नाहीत व आपल्या विवाहबाध मयधान्या वाच्यतेची पुरुषांना तेवढी रातही वाटत नाही पण याचा तपशील अत पुरात वर्णन करणा हास्य होतो आणि पत्नीला याचं प्रत्यक्ष पत्नीच्या अधूच्या किंवा उपाग्म्याच्या द्वारे येतं या परिस्थितीतून व रतीतून गोन स्त्रालनाचा समव होतो

स्पष्टपण जाळा म्हणून गोत्रस्त्रालनाचा उल्लेख क ९६१ या गाथेत आलेला आहे नायिकेचा चिडविण्यासाठी नायकाने अन्य स्त्रीच्या नावाने तिला संबोधिलेलं आहे क ९०१, ९०२ व ९०३ या गाथातीत उल्लेख असेच आहेत त्याचे नायक निरपराध आहेत क ३२ १३१, ४५० ४९६, ८९९ व ९३८ मधील गोत्रस्त्रालन क्रीडेसाठी आलेलं नाही या गाथांचे नायक अपराधी आहेत व गोत्रस्त्रालनामुळ त्यांचा अपराध व प्रेमस्थान ही प्रश्न झाली आहेत गोत्र स्त्रालनाची प्रतिमिचा ही माहण्यामारणी आहे कोणी लक्ष (क ९०८) ढाळतात कोणी अगतिकपण सहनशीलता व्यक्त (क १३१) करतात कोणी दयालून उपाग्म्याद्वारे (क ३२ ४५२) काढतात आणि कोणी यातही आनंद मानण्याइतक्या (क ४१०) निडावतात क ४९६ मधील गोत्रस्त्रालनाचा प्रकार विशेष हृदयद्रावक आहे हा प्रकार सगळे दिवशा किंवा नायिकेच्या वाढदिवशी सांग्य आहे नायिकेने अल्हार धारण केले होते तिला अपेक्षा होती कीतुकाची पण हे तिच्या नशीबी आनंदात तिला वाटलं

बळी देण्यासाठी रेडा सजवतात, तशाच आपल्या अवस्था आहे. ४९९
 व १०१ ह्या गाथांच्या नायिका थोड्याबहुत तडफदार आहेत. पतीबरोबर
 हाच मीठा कम्म उड्डे पेडण्याची त्यांची तयारी आहे, पण तमें झालेलें मात्र
 नाहा. ४९९ या गाथेंतील नायिकाची आई मुलाला सांगते का तुझी तर्शाच
 चंथा करण्याइतकी बुद्धि तुझ्या दुखावलेल्या बायकोलाही आहे. अडल सर्वांना
 असते, हिमंत मात्र फार थोड्यांना. हिंदुस्थानातील पुरुषांनाही स्वतःच्या
 स्वप्नावर किंवा हक्कावर झालेल्या आक्रमणाची चीडमुद्धा येत नाहा, मग
 प्रतिकाराची गोष्टच कशाळा? आणि आपल्या क्रिया? त्या तर पुरुषाहून अगतिक.

गोनसलनाच्या पुन पुनरुच्चारामुळे या प्रकाराला सकेताच (motif)
 स्वरूप आलेलें आहे. मी या सकेताला “विरचिता सकेत” अस अभिधान
 दिलें आहे. विरचिता हा प्रसराज उदयनाच्या अंत पुरातील दासी राज्या
 बाज्यातल्या दासी अगानें सुनक व पिंडाने उपासाच्या अमावसाच्याच, उन्मा-
 दान्या क्षणा किंवा अनुकूल संधि मिळताच अंत पुरातही थोडींनहुत गडबड
 पाहण्याचीच उदयनाचा विरचितेशी संवध होता. एवढा महाराज ‘तयार’
 होऊन अंत पुरात जाले व महाराज्ञी वासवदत्तेच्या महालात घुमले. मद्याच्या
 धुनात उदयन वासवदत्तेला विरचितेच्या नावानें संयोधून घुरवाकू लागला.
 मानी राणीच्या कानडघाटणीमुळे महाराज शुद्धीवर आले. त्यानं रागांचे पाय
 धरले व तिला प्रसन्न केले. हा प्रसन्न कथारित्सागरात (कथामुल लम्बक -
 नरग सहावा) वर्णिलेला आहे. पुरुषाचें चाचल्य व क्रियाची सहिष्णुता ही
 अमर्याद व दिवालातीत आहेत, हाच या सकेताचा निष्कर्ष. प्रतिकार बाय
 करणार आणि करून तरी काय होणार?

(२) खेळ :

खेळाचे जंगली, मंदानी व घरगुती आणि जनांनी व मंदानी अने पोटभाग
 पडतात. अस वर सांगितलं. मंदानी खेळापैकी मल्लयुद्ध हा मुख्य आणि घरगुती
 खेळामध्ये फुगडी व सांगल्या. खेळ मीठा म्हणून खेळल्या जाणाऱ्या विहार
 प्रकाराची चर्चा येथे केलेली आहे. लंडन आगव अगणाच्या मीठाचा विचार
 त्या प्रकरणात केलेला आहे.

उत्पत्ति, उत्पत्ति, उत्पत्ति, उत्पत्ति : १११ फुगडी हा

बालिकाचा रंग भरतातल सर्व प्रदेशात प्राचीन काळापासून प्रचलित आहे. गाय्याच्या सायात चालणाऱ्या या रंगीत करमणुकीबरोबर सर्व स्नायूंना पुरेसा व्यायाम होतो आणि शरीराला ब गतीला दब येते, शिवाय आपल्या अन्य रंगीतप्रमाणे याकाही उपकरणे लागत नाहीत उत्फुल्लिका हा बालिकाच्या फुगडीचा एक प्रकार आहे उत्फुल्ल, प्रफुल्ल वगैरे शब्द विकसित पुण्याचें अगर अशीं फुलें ज्यावर उवरली आहेत अशा दृक्षत्वाचे द्योतक आहेत कामशास्त्रात उत्फुल्ल हा सज्ञा विशिष्ट ममोगासन या अर्थानें वापरण्यात येते वास्त्यायन (०६८) मागतो भिरो विनिपात्योर्ध्व जघनमुत्पुङ्ग्वम् । जयमग्नलैत यशोधर मागतो भिरोभागमधस्तान्छप्याया विनिपात्योत्तानमूर्ध्व जघन कुर्यादितिभेदमेवरूप पश्चाद्वागेनेत्यर्थ । पादभग्नमदृष्ट्वात उत्फुल्लिआचा अर्थ दिला आहे तो असा पाव पर चेंठवर धारधार ऊचा नीचा होना उत्फुल्लिका या बालिका मीडेबद्द गगाधर मागतो पादोपविष्टाना मुहुरतपतनोत्पतनरूपा क्रीडा उत्फुल्लिरेयुच्यते । आणि पण्डित मधुरानाथशास्त्री सांगतात उत्तान शयानस्य पादयोर्गविष्टाना बालाना मुहु पतनोत्पतनरूपा क्रीडा उत्फुल्लिके- रशाख्यायते । ह्या मीडेने बालिका दृशमध्या व जितधामा होणे, ती तशी बद्धा व पुण्यायिताचे प्रमगा तिग धाव लागू नये अशी या मायेची अपेक्षा आहे येवरने 'पृथक्पृथक्' असा एका टीपनीत या मीडेचा अर्थ दिलेला आहे पुढे पुढे विकसित, फुटिअ = विकसित, विदारित अर्थ एकर

उत्फुल्लि म्हाणजे यम पुमणी

“मुणी व त्रियामाठी सचित्र मनोरजक गायी व रंग या चोपत्र्यात धा गमांदर विनायक वागळ (आर्यमदन छात्रगाना) यांनी वनफुगडीचें नाव दिले आहे

एक भुटं गारवू गारवू । पाव गंटे माड माड ॥

एवं राज माठा मोठा । गर्द आनी पोटा पोटा ॥

मर्दया कानी बुज्या बुज्या । आम्ही गट्ट फुग गग फुग्या ॥

(पकरा घाटून)

पग रंग नी वरगा वमुगा । पाव गंटे माडगा माडगा ॥

एवं पग मोठा मोठा । गर्द आनी पोटा पोटा ॥

मईच्या कानी युगळ्या युगळ्या । आम्ही खेळूं फुगड्या फुगड्या ॥
असें चीट चांलें चांगले । वटाला नेऊन टांगले टांगले ॥

• ॥ फुई, फुई, फुई ॥

फोण वार नगरी
भोवताल्या तगरी
काट्याची कुल्लें
गोत्याची झुल्लें

आम्ही लेंकी थोराच्या । कानी युगड्या मोरांच्या ॥
एक भुई सारवूं सारवू । पाच रडे माटूं माटूं ॥
एक रज उडाला उडाला । छिडर्यात जाऊन बुडाला युडाला ॥
लिडकी माती मायग मायग । लाया बुक्या त्याग त्याग ॥
लाया बुक्या सोयेना सोयेना ।
जीव कवा जातो जातो । डोंळे वासून पाहतो पाहतो ॥
डोळ्यात होता बाऊ बाऊ । गडील माती बाऊ जाऊ ॥
वड्या कशा कापिती कापिती । गोफण करी मारिती मारिती ॥
भाऊजीनीं देखिली देखिली । गुट्यालायें ठोकिली ठोकिली ॥
असा गुडा द्राड ग द्राड ग । छानाला आला फोंड ग फोंड ग ॥
हाताचा फोंड फुटेना फुटेना । दारचा वाहुणा उठेना उठेना ॥
त्यानीं घेतली म्हंस ग म्हंस ग । माझी मामीं गरज ग गरज ग ॥

व्यायामकोशातील 'मुर्गीचे खेळ' या भागात (पृ. ३७६) मां. लक्ष्मीबाई सुनुनदार यांनीं वगफुगडीचा तपशील दिला आहे " ही फुगडी हात मुलींनीं खेळावयाची असते. यात एका मुर्गीनें चालां वाहून व अर्धवट वगव्यागावनें राहून (व ममोरच्या मुलींचे हात घट धरून गोंड फिरावयाचे अशी) फुगडी खेळावयाची असते या प्रसारात अर्धवट वगणाच्या मुर्गीच्या पायावर जास्त जोर येतो व ममोरच्या मुर्गीच्या हातात जास्त मेहनत पडते या पेढी मुर्गे गालील गांभे म्हणतात वगफुगडी वगूं वा । चतुर शिपाीं खलूं वा ॥ एर पाय गोंलाचा । मीताराम शेळीचा ॥

वगफुगडी वगळ्या प्रसारत गोंडयेची मां पहिरी आर मुर्गीनें वगोंवर

हात ठवून चवळ्यावर बसावयाचें, एकेका शटवयारारा एका उजवा व एकदा डावा पाय तिरपा ताणावयाचा आणि थोडें थोडे पुढ सरवावयाचें, त्या बरोबर ऊर्वांग आजूबाजूला व मागेपुढें डोलवून एकदा या व एकदा त्या हातांच्या मुठात फू, फू करावयाचें, अशी ही फुगडी आहे एकीनं रेळावी किंवा अनेकीनी, जोळीन किंवा वतुळात हीच फुगडी या माथेला अभिप्रेत असावा असें तिच्यातील मूचनेवरून व रेळाच्या सभाव्य प्रतिक्रिये वरून वाटतें

पुरुषाचा कटिपश्चात्प्रदेश सिंहासारखा सकुचित असावा व माज्या पिळदार आणि प्रांडेचें नितव पृथुल व जघन मांसल असावत अस आपल प्राचीन व मध्ययुगीन सौंदर्यतज सांगत आले आहेत उपभोग्य सौंदर्याच्याच नव्हे, ससा राच्या प्रधान उद्दिष्टाच्या दृष्टीनेही त्यांनीं हा वैशिष्ट्यें आदर्श मानली होती जघन व नितव हे मांसल व पृथुल, त्याचप्रमाणें चपल व श्रमक्षमही असले पाहिजेत यासाठी देशोदेशां बालिकाकडून विशिष्ट पद्धतीचे व्यायाम करवून घेण्यात येत असत नितव भ्रमण या व्यायामाला अरब लोक ' घुग ' म्हणतात आणि अबीसीनीयन लोक डक-डक म्हणतात स्वाहिजी चियाना हें नृत्य विशेष बमोशीने शिकविण्यात येत नितव-भ्रमण-नृत्यात प्रवीण झाल्यावांचून त्यांना विषयीचा दर्जा प्राप्त होत नोहा (Chandra Chakraborty Sexology of the Hindus p 8) उत्फुल्लिख ही माच घताची फीडा आहे, मग तिला फीडा म्हणा किंवा नृत्य श्री हॅव्हेर्थॉन एलिम सांगतात (Psychology of Sex Sex in Relation to Society Vol II Part III pp 515-7) कां रति ही एक कला असून विवाहेच्छु व्यक्ति-मात्रानें ती संपादन करी पाहिजे हा सिद्धान्त फ्रिड्रिच थर्मास अमान्य असल्यामुळ ग्रीक व रोमन काळात प्रचलित असलेल्या अशा नृत्याचा व व्यायामाचा युरोपात लोप झाला आपल्याकडेही अशा फीडा लुप्त झालेल्या असून त्याच पुनरुज्जीवन अशक्य झालेलें आहे

जलक्रीडा क १८ १८९ २३१ २४ २७३ १५८ १९९ ९८९

गाथासप्तशतान्या नायिकांना न्हाण्याची व स्नानाची, नर्दात दुवण्याची व पोहण्याची मोठी जास मग न न्हाण सणामुदीच अभ्यगस्नान (क ७९)

अमो किंवा परमातलें उघड्यावरलें दैनिक स्नान (क ६८३) असो, प्रियरू-
राच्या प्रलोभनार्थ अगाला उठणे लावून दिवसा धीमेपणें गोदावरीच्या घाटा
वरलें स्नान (क १८९) असो किंवा अपरात्री पुर आलेल्या गोदावरीचा
प्रचण्ड प्रवाह पोहून ओलाडताना अनिच्छेनें घडणार माहमी स्नान (क २३१)
अमो नर्मदेत (क ५४८, २७८, ५९९) आणि विशेषत गोदावरीत (क
५८, १०३, १०७, १७५, १८९, २३१, ३५५, ९४९) न्हाणाऱ्या व काठा
वरील कुज्जात घुमणाऱ्या आणि जलाशयात (क १८६, ४७३, ५७८)
उठणाऱ्या व डुरी पेणाऱ्या प्रियकरांशा गुप्त कामवीडा करणाऱ्या नायिकाच
उपेस पाहिले म्हणजे वरील विधान प्रययास येत

जलक्रीडेची चर्चा वात्स्यायनानें कामसूत्रात (१४४१, २६३०) केंद्री
आहे या क्रीडेचा अतर्भाव त्यानें उद्यानगमनात केलेला आहे आणि ती प्रीत्य
कृत करवी अशी शिफारस केलेली आहे शिट लोकाऱ्या व प्राचीन स्मृति
काराच्या अनुरोधानें त्यानें जलातील मुरतक्रीडेचा निषेध केलेला आहे

पाशक-शारि (क १३८) पामअ म्हणजे फासे आणि शारि = शारि
म्हणजे मोंगट्या या शब्दाचा अर्थ फास व मना अमाही होतो पण तो येथें
अभिप्रेत नाहीं अर्ग मदर्भावकून दिसतें उलट क २०५ या गाथेला कामच
अभिप्रेत आहे पाशाचा लेट्ट भारतात फार प्राचीन पाळापासून चालून आहे
पाशाच्या खेळासुल्ले होणाऱ्या सर्वजागाच वर्णन क्रूरेशत (१०३४) आले
आहे “ सुळसुळणारे पामे मत्र बेमान करतात पाशाचा आवाज ऐक्या-
परोवर व्यभिचारास चंगवलेल्या स्त्रीप्रमाणें मी त्याच्यासटे धाड घेतों फामे
हे मामापर्यंत रतणारे गळ आहेत तरीही जुणाऱ्याना त्याचा माह पडतो
यावरून हा वृत्तप्रसार होता हे निश्चित होते मात्र तो कसा रेंडण जात
असे याचा सान्नील्यव तपशील मिळत नाहीं शानकोशकारानां (सुदपूर्व
जग पृ ३५१) वैदिक पाण्डुमयातीत उग्न व त्यावरील दीपा विचारान
घेऊन या खेळाची माडणी दिली आहे पाम पुण्ड्र अग्न व त दाक्याफरिता
जमीनात गोलाट जागा वरीत अग्न अर्ग तेथें गागिनेऱे आहे महाभारताची
कथानस्तु वृत्तार आधारदनी आहे वेधही मध व वृत्त या व्यगनापासून शास्त्र
गद्ययाचा उपेग श्रीगुणान व नारदानें सुविष्टिराग केलेला आहे महा

शुद्धस्थानां सर्वधित स्त्रीपुरुषाभ्यां समावेत त्याचप्रमाणं स्त्रियाणां अतः पुरातन व
जोडण्याना प्यातात

मह्युद्ध क ६८४ व ६८५ या गाथात मह्युद्धाचे उल्लेख आलेले आहेत
मह्य व मह्युद्ध यांचा थोडीफार माहिती व अनुभव असेल त्यांना हा शब्दचिने
निःसंशय यथार्थ व हृद्य वाटतील क ६८८ या गाथेत 'जुण्णमल्ल' म्हणजे
कमलेला पण वृद्ध मल्ल, तालमातला बस्ताद आणि भिन्ना मल्ल यांच्या सामन्याच्या
गुरवातीचें वर्गन आलेले आहे जुण्णमल्लाचे कान चढलेले व फाटलेले आहेत
सलामीनंतर मुजीला हात घालण्याच्या निमित्तानें कानशिलावर तळहाताचा
दणका देण्याचा मगचा प्रघात असतो प्रतिपक्षाची शक्ति व महनशीलता
अजमावण्यासाठी, चिरटण्यापूर्वी त्याला चिडवण्यासाठी, त्याचें व्यवधान नष्ट
करण्यासाठी त्याला हाज आणून आरर्भाच नामोहरम करण्यासाठी घुरगीच
सामन्याचे वेळी अशा प्रहाराचा बुण्णरिणाम होऊ नये म्हणून मगविषेचे तावक
कानशिलावर धपप मारून देऊन जागाळ तयारी करून ठेवतात यामुळे कधी
कानाच्या गुठळ्या होतात तर कधी ते फाटतात या मगानें कक्षाबन्ध चढवि
लेला आहे कच्छाबन्ध या शब्दावरून दिसतं की हा लंगोटीसारखा काचा
आहे गेडेगावात भरणाऱ्या हगाम्यातलं हींदी मळ हल्लींदी गामान्यत अगार
काचा धारण करतात स्त्रियांची जशी नीवि तमाच मल्लाचा हा कक्षाबन्ध
मगाना उजेजत यावं आणि प्रेक्षकांच्या गळ्यामुळे त्याचें व्यवधान टक्क नये
म्हणून हगाम्याचे वेळां होतार कटी वाचवीत असतात विनयी मगची
मिरवणूक त्यांच्याच कडकडाटात निघते क ६८५ या गाथेत मगचा विनय
देवडी वाचवून गाजरा करण्यात येत आहे हा मल्ल विवाहित आहे आणि
त्याच्या यशामुळे त्याचा पत्नी आनंदित होऊन नाचत आहे

भारतात मह्युद्धाचा प्रश्न पार प्राचीन आहे वैदिक यज्ञप्रसंगां मगचे
गामने हांत समावेत रामायणात व महाभारतात स्मरली व भौम यांनी केलेल्या
मह्युद्धास अभेद पणन आण्णी आढत क ८८५ या गाथेत भीमान वृ
नायाशी केलेल्या मह्युद्धास उद्देन आण्णी आहे बाहुदुद्ध, पद्मपुत्रि व गगनपुत्र
दे मह्युद्धाचे तीन प्रकार प्रगारा हात लढणाऱ्या मगची युद्धाचे निष्ठगमन
निबंध काटेकोरपणाने पाळते दाहिलत अगा पचाचा व प्रेक्षकाचा आपद अग

शुक्नीतति चौसट्, कडाची युद्ध आहे पैका (१९८) पदव्यासपूर्वक शैक्स
धाननिक्षेप, (१९) सध्याघाताकृष्टि भेद्युक्त मलयुद्ध आणि (-०) बाहुयुद्ध
निपीडन या कथा प्रस्तुत विषयांसाठी सक्क आहेत पवित्र्याच्या अनुरोधान
सज्जमधान, माध्यामर आघात किंवा त्याचे आकर्षण आणि मोठ्याच्या जागी
मुष्टिप्रहार इत्यादि ही मय्युद्धाचा वशिष्टी असून त्यामध्ये प्रयत्नपूर्वक प्राविण्य
प्राप्त करून ध्याव लागते, म्हणून मर्दानी असल्या तरी या कलाच आहेत कला
या सज्जला अलीकडेच जवानी अभिप्राय आलेला आहे जातकातही मलयुद्धाचे
सदर्भ आढळतात ही युद्धे 'समज' समया प्रामाण्यता किंवा राजागणात
होत असत राजघराण्यातील प्रेक्षकासाठी मंडप उभारण्यात येत अगणामोवती
(युद्धमंडल) असलेल्या पायऱ्यांवर प्रेक्षकांच्या बसुलाकार रागा (चक्रातिचक्र
मचातिमचे) वसत शब्द ठोकणारे व माज्या थोपटणारे मंड मोठमोठ्यांना गर्जना
करीत प्रतिपक्षावर हुद्दत पडत (Pre Buddhist India, Ratilal
Mehra p 356) राजे व श्रीमंत लोक मंत्रना आश्रय देत आणि
त्याच मामने करवीत मोठारय येथील सींहगिरी रानाने विजयी महाना वशिष्ट
ठेवत्याचा उल्लेख जातकात आहे मायासप्तशतीतील मंत्र मान केवळ लोकधर्मो
वर पासलेले आहेत

सण व उत्सव

छण = सण = क्षण = उत्सव मंगळ २९ २८, ७९ ४२९, ४९९,
७३७ ६२८, ७३१, ७७८, ८००, ९५७, इन्द्रध्वजमहात्म्य ३ क ८५८,
फगुच्छण फाल्गुनोत्सव क ३६९ भक्षण मदनोत्सव क ५४४, ५४५,
वसंतोत्सव व स्वागतोत्सव व ७७४

मनुष्य उत्सवप्रिय आहे ही होस भागविण्याकरिता तो सण निर्माण करतो
काही सणांचे माहात्म्य ऐतिहासिक किंवा सांस्कृतिक असते आणि काही
नैसर्गिक परिस्थितीवर आधारलेले असतात मागासलेल्या व सुधारलेल्या
ममाजातील सणांचा तौलनिक अभ्यास करून डॉ. हॅन्डलॉक गलिस् (Psycho
logy of Sex I 127) सांगतो की सण हे सूर्याच्या स्थितीवर व कृषि
संपत्तीच्या समृद्धीवर अवलंबून असतात मकर (winter solstice)
मेघ (vernal equinox) चर्क (summer solstice) व तूळ

(autumnal equinox) या 'राशात सूर्य ग्रविण' होतो तेव्हा मनुष्य सामान्यतः महत्त्वाचे सण साजरे करतो हा सिद्धान्त देश-काल-परि-स्थितीच्या अनुरोधाने विचारात घेतला पाहिजे हें उघड आहे मकर सक्रान्तीचे सुमारास दिवस दीर्घ होऊ लागतो आणि कर्क सक्रान्तीचे सुमारास दिवस दीर्घतम झालेला असतो. मेघ सक्रान्तीचे सुमारास रव्नी आणि तूळ सक्रान्तीचे सुमारास खरीप पिके हाता आलेला असल्यामुळे शेतकरी आनंदात असतात, म्हणून याच सुमारास होळी व दिवाळी यासारखे सण साजरे होतात. सणाच्या माळगीवरून समाजाच्या वैशिष्ट्याबद्दल, संस्कृतीबद्दल व स्वभावाबद्दल अनुमाने काढता येतात.

काही सण दिवसा (वासर क ७९) व काही रात्री (राह क ६८, ४६६) साजरे होतात. रात्रीचे सण सामान्यतः पौर्णिमेच्या (क ६८, ४६६) सुमारास असतात. सणाच्या दिवशी खिया गरम व सुगंधी पाण्याने (क ७९) न्हातात आणि वेपभूषा (क ३९, ४९६) घरतात. वामनाचा निमित्त अन्यत्र गेलेला माणसं सणासाठी घरी परत (क ७७८) येतात आणि सणाचा आनंद लुटण्यासाठी खियाही परठिकाणी पाहुण्या (क ७३१) जातात. सणाचे दिवशी गोरगरीबही नवे वपडे घारण करतात असे उल्लेख जातनात (J III 446) आढळतात. सणामाठी सुदाम पीठ दळून (क ६२४, ८२०) विशिष्ट प्रकारची पन्नाचे तयार करण्यात येतात - क ८२०. मधील सण हा वसन्तावताराच्या दिवसा साजरा करण्यात येणारा सुवसन्तक सकल सण आहे असे सरस्वतीवृष्ठाभरणत (पूवांक पृ ६६४) सांगितले आहे. वात्स्यायनाने या उत्सवाची तिथि माघ शुद्ध अष्टमी अशी दिलेली आहे. सणाच्या निमित्ताने हाणारे उत्सव प्रामाण्यतः चौकात त्रिंश देवळाच्या पटागणात (क १९०) अगर नदीकाठच्या बाळघटान (क ५८) साजरे होत. उत्सव म्हटला म्हणजे बाडीबहुत गटवड, गोभळ व धिंगाणा व्हावयाचाच क ५३५ या गाथेत नगारे भडाडन आहेत, वरमणुकीची स्थाने जाहीर करण्याकरिता, तिकडे गर्दी लाटत आहे, पाईसुळे व धक्काधुकीमुळे लोकांना रस्त्याची गुद राहिलेली नाही, सर्वत्र गोंगाट चाललेला आहे. जागरणाच्या निमित्ताने गोदातीरावर रात्री होणाऱ्या धिंगाण्याचे वर्णन क. ५८

या गार्थत आलेलें आहे उत्सव आटोपला की उत्साह ओंगरतो आणि प्रभात-वाळा पौर्णिमेचा चंद्रही निस्तेज (क. ६८) होतो पौर्णिमेच्या रात्राच्या उत्सवामुळ उत्साहित झालेला क. ४६६ या गाथेचा नायक संधि साधून नायिकेला जनममदांन्या ओहोटीतून बाहेर काढतो व तिने प्रसन्न व्हावें म्हणून तिच्या आजोशाला नेऊन तिची प्रार्थना करतो जणू तो तिला सांगत आहे की अशी संधि पुन्हा प्राप्त होणार नाही !

क. ४९६ मधील सण हा सार्वजनिक नसून बंधूच्या वाढदिवसाचा अमावा असे अनुमान करण्यास आगा आहे क. ७७४ या गाथेत वसतोत्सव व राजाच्या स्वागताचा उत्सव यांची तुलना केलेली आहे समाज स्वयस्फूर्तानें वसतोत्सव साजरा करतो आणि त्या मानानें राजाचा औपचारिक स्वागतोत्सव द्विनिम असतो राजाची मिरवणूक चातकी पौर्णिमेला वाढीत असत अस जातकातील उल्लेखांवरून (J I 449, III 446) दिसतें

इन्द्रध्वजमहोत्सव .

क. ८५८ या गाथेत इन्द्राच्या लाकडी मूर्तीचा उल्लेख आलेला आहे इन्द्राच्या मूर्ताचे उल्लेख ऋग्वेदात व इन्द्रध्वजमहोत्सवाचे महाभारतात आढळतात कलिकापुराणात (अ. ८८) सांगितलें आहे की वापिक इन्द्रध्वजमहोत्सवाच वेळी ध्वजाबरोबर इन्द्राच्या वाद्य, मूर्तिका अगर धातु यापासून सिद्ध केल्ल्या मूर्तीची पूजा करावी कालकाचार्य कथानकावरून दिसतें की शालिवाहन राजाचे अमदानात महाराष्ट्रात पैठण येथे इन्द्रमहोत्सव साजरा करण्याचा प्रघात होता आजें येथील अखेरच्या लेण्यात ऐरावतावर आरुढ असलेला इन्द्र व त्याच्या मागें ध्वज धारण करणारा मानकरी असें शिल्प कोरलेले (History of Indian & Indonesian Art Smith Pl xiv, fig 51) आहे तें या प्रवेशीं सवद्ध असण्याचा संभव आहे शिवाय सरस्वतीकण्ठाभरणात या गाथेला शत्रोत्सव (निर्णय पृ. ६६८) असा शार्पक दिलेले आहे म्हणून या उत्सवाबद्दल माहिती देतों

इन्द्र हा विजयन्धु वाराचा सम्राटप्रवर्तक देव, आणि आर्यांच्या ध्वजाचा रक्षणकर्ता (ऋ. १०. १०१. ११) म्हणून सम्राटांना सामन्त व सैन्य यांमह दूरसाठ इन्द्रमहोत्सव साजरा करायचाचा प्रघात हाता महाभारतात चेदि

देशाचा राजा वसु उपरिचर (आदिपर्वः अंशावतरणपर्वः अ. ६१ : १-२१) याची कथा आहे. उपरिचराने उग्र तप केले तेव्हा संतुष्ट होऊन इंद्राने त्याला आर्तत्राणासाठी वेदचा दण्ड दिला. हे इंद्राने प्रतीक मानून त्याने तो वर्ष-प्रतिपदेला वस्त्रावगुंठित करून मैदानांत उभारला व त्याची पूजा केली. वराह-मिहिराने बृहत्संहितेंत (अ. ४३) सांगितले आहे की विष्णूपासून प्राप्त झालेला ध्वज इंद्राने वसुला दिला आणि ह्या ध्वजाच्या पूजेमुळे भरभराट होईल, राज्यांत अवर्षण पटणार नाही (कलिकापुराण) व प्रजा निरोगी होईल (वराहमिहीर) असा आशीर्वाद दिला. यानंतर सर्व राजे ध्वजपूजा करू लागले. महाभारतांत हा उत्सव पांडव्याचे दिवशी केलेला आहे. ब्राह्मणी आधारग्रंथांत याचा काल सामान्यतः भाद्रपद शुद्ध अष्टमी ते पौर्णिमा असा दिलेला आहे. शिल्पदिकारम् या महाकाव्यामध्ये त्याची सुरवात चैत्री पौर्णिमेला झालेली आहे. तेथे हा उत्सव अष्टावीस दिवसांचा आहे. पुरुहूत महोत्सव आश्विन शु. ९ ते १५ पर्यंत करावा असे जैन ठाणंगमुक्तांत सांगितलेले आहे. या उत्सवाचे रूपांतर नवरात्रांत झालेले आहे असे फेयलानंद स्मारक ग्रंथात श्री. कोपरकर सांगतात.

भाद्रपद शुद्ध अष्टमीला राजाने परिवारासह जंगलांत जाऊन एक उंच झाड पाहून त्याचा बावीस हात लांबीचा (देवीपुराण : अ. १२) सोड घाजत घाजत राजपानांत आणावयाचा आणि तो वस्त्रालंकारांनी सुशोभित करून राजदारी नवुत्तन्यावर उभारान्याचा, तो टगमगू नये म्हणून चोहोबाजूंना ताण (मध्यमध्यायोग : १०४७) टाकवाचे, दुसरे राजाने पूजादिविधिपूर्वक पांच दिवस उत्सव करावयाचा आणि पौर्णिमेला त्याचे विसर्जन करावयाचे, अशी या उत्सवाची मांडणी होती. हा उत्सव गांवाबाहेर होत असे. उत्सवाचे दिवसांत काव्य-गायन, नाट्य, नृत्य इत्यादि वरमणुगीचे कार्यक्रम सदाग्रंमार्जन केलेल्या मैदानावर होत असेत, असे उत्तराध्ययन सूत्रात सांगितले आहे. बृहत्कल्प भाष्यात सांगितले आहे की या उत्सवाचे वेळी पाचशे कुशीन कुमारिका एकत्र जमून सौभाग्यासाठी इंद्राला बळी अर्पण करीत. गुरोपांत मे-पोल च्या समारंभांत असाच ध्वज उभारतात व त्या भोवतालच्या मैदानांत सार्वजनिक व मित्र अने गृह्यगीतादि कार्यक्रम होतात, तेथेही स्थानिक व वयांत आलेल्या कुला-

रिवा घोळक्यात मिसळतात आणि धिंगाणा घालतात या साम्यावरून इद्र-महोत्सव हाहा लेडिंगक उत्सव असावा असा काही संशोधकांनी निष्कर्ष काढला आहे इन्द्र हा पर्जन्याचा देव, म्हणून हा उत्सव पावसाळ्यात करावा असें हरिवंशात (२ १५ १९) सांगितले आहे या वैशिष्ट्यावरून हा समृद्धि (fertility) उत्सव असावा असा डॉ मायर (Sexual Life in Ancient India I p 288) यांना निष्कर्ष काढलेला आहे

कालकाचार्य कथानकात (हार्बर्ट युनिव्हर्सिटी प्रत संपादक डॉ नॉर्मन ब्राउन) इन्द्रध्वजमहोत्सवाचा उल्लेख आलेला आहे उज्जयिनीत स्वतः आमनून आणलेल्या (अधिक माहितीसाठी पहा कालकाचार्य व विक्रमादित्य प्रसाद ऑक्टोबर : १९४७) शकांच्या अत्याचारांमुळे नस्त व प्रजेच्या अवहेलनेमुळे लजित झालेला कालकाचार्य पैठण येथे शालिवाहनाच्या आश्रयाला आला त्या वेळी तेथे भाद्रपद शुद्ध पंचमीला इन्द्रमहोत्सव होत असे पर्युषण हा जैनांचा सर्वात मोठा उत्सव हा उत्सव श्रावणान्या शेवटच्या दिवसात व भाद्रपदाच्या प्रारंभान्या दिवसात (ज्ञानकोश) पाळला जातो एकाच तिथीला आलेले दोन्ही उत्सव आपल्याला समारंभपूर्णक साजरे करता यावेत म्हणून पर्युषणोत्सव पुढे ठकल्याबद्दल शालिवाहन राजाने आचार्याला विनंती केली असता अशी ठकलाढकल अपमानास्पद वाटल्यामुळे आचार्याने पर्युषणाचा उत्सव चतुर्थीला ठरविला यामुळे राजाला दोन्ही उत्सवांना हजर राहणे शक्य झाले तेव्हापासून महाराष्ट्राला जैनांनी श्रमणपूजालय हे नाव दिले आणि येथे हा उत्सव भाद्रपद शुद्ध चतुर्थीला साजरा होऊ लागला

बलालभारादि साधनांनी सुशोभित अशा ध्वजाचे आरोपण हे या उत्सवाचे वैशिष्ट्य मानले तर आता त्याचे रूपांतर गुडीपाडव्यात झालेले आहे हा उत्सव वर्षप्रतिपदेला करावा असें महाभारतात सांगितलेले आहेही अवर्षणा पासून प्रजेचे रक्षण व्हावे म्हणून करण्यात येणारा पर्जन्यदेवताचा उत्सव हे प्रधान लक्षण मानले तर तो अशा वेळी साजरा व्हावयाला हवा की जीवर शेतांतील पिकाची तहान भागलेली नसते कृषिपर्चागात हा काळ भाद्रपदात बसतो पुढले पाऊस भरपूर व वेळेवर पडतील किंवा रुमें, याची शेतकऱ्याला काळजी असते, त्याच काळात विव्दहत्यांच्या पूजनाचे प्रयोजन अमत्त, हे

श्री शर्मा (आयोंत्सव-प्रवाश • पृ १८५) यांचे वचन उद्धृत करून श्री अडरहिल (The Hindu Religious Year p 48) सांगतात का भाद्रपद शुद्ध चतुर्थीपासून सुरू होणारा व अर्नंतचतुर्दशीला सपणारा गणेशोत्सव हा पूर्व-धान्ये (ररीप-कार्तिकी पिये) शिववणाच्या शेतकऱ्याचा वृषात्यव मानला पाहिजे इन्द्रमहोत्सवाचा गणेशोत्सवान्या तिथि जवळ जवळ जमतात, शिवाय त्याप्रमाणे येथेही प्रतीकाचे विधिपूर्वक विसर्जन होते आश्विन शुद्ध प्रतिपदेला सुरू होणाऱ्या नवरात्राची इन्द्रमहोत्सवाचा सवध जोडता येईल असे वाटत नाही. विजयादशमीचे दिवशी होणारे दशमीपूजन हे वृषपूजेचा आणि शस्त्रपूजन हे पराक्रमशील सवध आहे एवढे मात्र खरे

फाल्गुनोत्सव, मदनोत्सव व वसंतोत्सव : फाल्गुनोत्सव म्हणजे होळीचा सण फाल्गुन पौर्णिमेला होळी होते, वस प्रतिपदेला घुळवड आणि वस पंचमीला रंगोत्सव होऊन शिमगाचा सण संपतो घुळवडीच्या दिवशी अत्यंताला राने करून स्नान करावे असे सांगितलेले आहे हेमाद्रीने घेत घितानगान घुळवडीला भैरवोत्सव अशी सजा दिली आहे तो सांगतो, या दिवशी शंक भैरवाची मूर्ति करतात व मिरवणूक काढून ती घुडनवात शंक बेद्योप होनात, रात्र सोडतात व अश्लील गाणी गात मांभर भटपत्तान वात्स्यायनान होळीरंगोत्सवाचा उद्देग (कामगूत्र अधिकरण १ अध्याय ४४२) केलेला आहे विष्णूरीत पट्ट्याच्या पुंग्याचा रंगाने पाणी भरून ते गांगि घुडता एरानेच्या अगारर फेंबर्जे, ही कीडा पांगुनी पौर्णिमेला करारी अग कामाक्षीरीत दीर्घन यशोधर गांगती आता ही कीडा वस पंचमीला करला वगोत्सवा वसत पंचमीला होतो वात्स्यायनाने गुप्तमन्त्रोत्सवाच्या उद्देग केलेला आहे यशोधर गांगती, गुप्तमन्त्रोत्सवाचाच मदनोत्सव असे नाव असून या उत्सवात गुरव, रीत व पाय यांचे प्राधान्य असते म्दान या उत्सवाची तिथि माघ शुद्ध पंचमी अशी दिवशी आहे ऋतूला उर् वमन्त्रोत्सवा या दिवशी वानदेवाची पूजा करीत. असे धातुत्सवाची उद्देग करून दिगों वरुणात विद्या वसुन्धरागारजिन दुष्टो परिधान करणा अगा उद्देग ऋतूदारा (१४) आर्देग आहे आता या तिथीचा धीरवनी म्हणतात या दिवशी वगोत्सवा गरमारी घुडा होतो येथे शुद्ध पंचमी म्हणजे धीरवनी अशी मग

आहे सिंहासनवत्तिशीच्या दाक्षिणात्य प्रतात (हार्दर्ड सीरांज सपादक
 डॉ एड्गर्टन पृ १४१-६) ह्या उत्सवाची तिथि माघ शुद्ध सप्तमी दिवशी आहे
 हा उत्सव वसताचे सन्मानार्थ होतो, ऋतुदेवतेची पूजा होते, रात्रा नाट्य,
 नृत्य, संगीत याचे कार्यक्रम होतात आणि ब्रह्मरुद्र व कलावन्त याचा नज-
 राण्यानी सत्कार करण्यात येतो असेही येथे विधान आहे उत्तर हिंदुस्थानात
 उपलब्ध झालेल्या प्रतात हा उत्सव (पूर्वाक्त पृ ८०) चैत्रात मांडलेला आहे
 मदनोत्सव उर्फ अनगपूजा हा उत्सव अर्वाचीन पंचांगात चैत्र शुद्ध त्रयोदशीला
 मांडलेला असतो घाटस्यायनानें मदनोत्सवाचा उल्लेख केलेला आहे यशोधर
 सातो, या दिवशी मदननाथा पुतळा उमारून त्याची पूजा करतात रत्नावलींत
 श्री हर्पानें मदनमहोत्सवाचें वर्णन केलेलें आहे (मराठी भाषांतर कर्त श्री.
 सबनीस अक १ पृ ५) “वारुणीमुळें बेभान झालेल्या कामिनींनीं आपण
 होऊन करप्रहण केल्यामुळें आनंदानें नाचणाऱ्या या नागरिकांनीं एकमेकावर
 पिचकाऱ्यातील रंगानें चालविलेल्या माऱ्यामुळें या मदनमहोत्सवाला फारच
 मजा आली आहे जिकडे तिकडे ओंजळांनीं फेंकलेल्या गुलालानें सर्व
 दिशा लालभडक होऊन गेल्या आहेत क्रीडाचतुर पुढ्यानी पाण्यानें
 भरलेल्या पिचकाऱ्या अगावर उडविल्यामुळें मनोहर सीत्कार करणाऱ्या या
 वेद्यागनाचे हे विलास तर पहा ” आता मदनमहोत्सव फक्त उत्तर हिंदुस्थानात
 साजरा होतो, महाराष्ट्रात होत नाही येथे या तीनही उत्सवाचे विविध विधि
 फाल्गुनोत्सवात समाविष्ट झालेले आहेत, म्हणून त्याची चर्चा एकत्र केलेली आहे

वेदात सहाही ऋतूचा उल्लेख एकत्र आलेला आहे तेथे वर्षारंभ वसतापासून
 झालेला आहे पूर्वफाल्गुनी ज्या पूर्णिमेस येतात ती गत सवत्सराची शेवटची
 रात्र आणि उत्तरफाल्गुनी ही आगामी सवत्सराची पहिली रात्र होय असें
 तैत्तिरीय ब्राह्मणात सांगितलेलें (११२६-८, ३१०४१) आहे आताची
 पूर्णिमेची रात्र व वद्य प्रतिपदेचा दिवस मिळून होणाऱ्या चोवीस तासाना त्या
 काळात पूणमा अशी मज्ञा होती श्री मोरेश्वर वासुदेव बर (आर्यांचे सण १
 शिमगा पृ ४) सातात ‘वर्षारंभ उत्तरायणारम्भ करावा असें धर्म
 शास्त्रात सांगितले आहे ह्या उत्तरायण पोषात सुरु होतें सुमार सहा हजार
 वर्षांपूर्वी उत्तरायण फाल्गुनी पुनवेस होत असे फाल्गुनी पुनवेस सूर्य

नक्षत्रचक्रात दक्षिण दिशेन्या सीमेवर जाऊन उलटल्या म्हणून सीमग, सीमेप्रत आलेल्या दिसला . शिमग्याचा सण म्हणजे शिवेवर आलेल्या सूर्याचा सण सस्कृत भाषेतील अ मराठीत आ होतो या नियमानें सीमग शब्द सीमगा झाला सस्कृत स बदल मराठीत कर्धा कर्धा श होतो या नियमानें सीमगाचें रूपांतर शीमगा झालें, नंतर गी न्हस होऊन शिमगा शब्द प्रचारात आला ” उत्तरफल्गुनीवर आधान करावें असें तैत्तिरीय ब्राह्मणांत सांगितलें आहे अभिदोशी यज्ञाचीच आधान होमशकित करीत आणि गावकरी लौकिकाचीच आधान शिवेवर किंवा चवाक्यावर करीत उत्तरफल्गुनी नक्षत्राची देवता भग (तै स ४४१०, भारतीय ज्योति शास्त्र दीक्षित पृ ५५) ही आहे भग हें आदित्याचें एक अभिधान असून (२.२७१, ११४४३) हें सप्तर्षीचें दैवत आहे, धान्योत्पादनाचें आणि प्रचोत्पादनाचेंही पुढें भगदेवाचें शिश्रुदेवाचा समीकरण झालें म्हणून या रागा लौकिकाचीदेवता जमलेले गावकरी या देवतेच्या नावानें जयकार करीत असत लिंग हें सम्राट सूर्याचें प्रतीक आणि योगि हें सम्राज्ञी पृथ्वीचें, त्याच्या सहकार्यामुळें सन्नादि निर्माण होते म्हणून त्याच्या नावानें जयकार करण्यात येतो

होळीबद्दल अनेक दतकथा प्रचलित आहेत होलिका या राक्षसीला लहान मुलें त्याच्याची चटक होती गावकऱ्यानी तिला घेदलें, मारलें व जाळलें याचें होळी हें प्रतीक तिच्या निर्भर्त्सनेसाठीं गावकरी बीभत्स अप-शब्दाच्या पोषणा त्या दिवशीं सालोसाल करतात होलिका ही हिरण्य कशिपूची कन्या प्रल्हादाला माडीवर घेऊन कपटानें जाळवें अशी पित्यानें तिला आज्ञा केली त्याप्रमाणें तिनें भावाला माडीवर घेतलें, पण विष्णूनें भक्ताचें रक्षण केलें आणि तिचेंच मरम केलें होलिका ही सवताची बहीण फाल्गुनी पौर्णिमेला सवताचा अंत होता व त्याच्या चितेवर ती स्वतः ला जाळून घेते तारकासुराचा वध करण्यासाठीं शकराला जावृत् करण्याची यामगिरी देवानी कामदेवावर सोंपविली त्यानें शकराचा तरोमग केला शकरानें रागानें जोळे उघडते तेव्हा मरनाचें भस्म झालें हा प्रकार फाल्गुन पौर्णिमेला झाला शिमाप्रात होणाऱ्या प्रकाराच समर्थन करण्यासाठीं या व अशा लौकिक कथा निर्माण व प्रचलित केल्या गेल्या असाव्यात

होळांसारखे उत्सव व या वेळां होतात तसे अश्लील बोभलप्रकार देशो-
देशी होतात आणि ते याच सुमारास होतात. लिबर व लिबरा या रोमन
देवताचा उत्सव ता. १७ मार्च रोजी होतो. मातीचीं प्रचंड लिंगें तयार करून
शेतकरी लोक तीं मिरवणुकीनें नगरच्या बाजारांत आणीत व येथें स्त्रिया
त्याची पूजा करतात; बुलीन व प्रतिष्ठित स्त्रियाही व्हानिसच्या उत्सवांत नागरी
स्त्रिया लिंगाची मिरवणूक काढीत आणि देवळातल्या योनिसदृश, शालुकेत
त्याची प्रस्थापना करून त्याभोंवतीं फेर धरून नृत्यें करतात. फ्लोरालियाच्या
उत्सवाच्या दिवशीं वेदया भर रस्त्यातून नागच्या हिंडत असत. वसंतातलें
वातावरण कामोत्तेजक असतें असें संस्कृत कवि वारवार सांगतात. हें विधान
कल्पनारम्य असलें तरी तें अतिरजित असावें अतें अर्वाचीनांना घाटतें. पशु-
पक्ष्यांचे संभोग हंगामो अन्यातात हें आपण पाहतों, पण प्रगतिशील मानव-
जातीवर असे निबंध असतील अगर असावेत हें आपल्या व्यावहारिक दृष्टीला
पडत नाही; कारण निसर्गाच्या प्रेरणाचें ग्रहण करण्याची आपली क्षमता दुर्बल
झालेली आहे आणि संभोग हें जीवनातील प्रधान व दैनिक कार्य मानण्याकडे
आपली प्रवृत्ति झालेली आहे सहकाराच्या मजिऱ्याचा सुगंध वातावरणात
दरवळें लागला कीं अंगली जमातीतील स्त्रीपुरुषाच्या मनोवृत्ति उचंबळतात.
मुडा जमातातील पुरुष भल्या पहाटेस शिकारीला निघतात व सायंकाळीं
परततात. शिकारीत अपेशी झालेल्या पुरुषावर जमातातल्या स्त्रिया शोणमार
करतात आणि यशस्वी शिकार्याचें स्वागत करतात रात्री चांदण्यात
मेजवानी होते. जोडीला जाली मद्य असतेंच. वातावरण धुंद झालें म्हणजे
जंगी चर्मसाचें तालावर घडई आतात त्याच्या गर्जनाचा तुताच्या भेद
करतात मग सधर्मीतें व सधर्त्यें सुच होतात एका बाजूला पुरुष व दुसऱ्या
बाजूला स्त्रिया, एकमेकांच्या कमरेभोंवतीं हात घालून, मागे पुढें व आजू-
बाजूला झुलत व डोलत मन्येंच एकादी त्री बेमान होऊन आपली राग सोडून
रंगणात येते, जशु जमातीच्या पक्ष्याला आच्छादन देते आणि साभिनय नृत्य
करू लागते इतक्यात एकादा पुरुष तिचें अनुकरण करतो ता एकमेकाभोंवतीं
गिरवया घेऊ लागतात मग रांगा मोडतात आणि सामूहिक इंद्रगीतें व
द्वंद्वनृत्ये सुरू होतात या वेळां गाण्यात येतात तीं गाणीं कमाळीचीं अश्लील
असतात.

होळीसारख्या उत्सवात होणारे वीभत्स प्रकार आणि अश्वमेधातील माहिणी व मृताश्व प्रकरण याचा कामप्रधान-मानसशास्त्र (Sexual Psychology) व मन प्रधान समाजशास्त्र (Psycho-Sociology) याच्या दृष्टीने विचार करून अदितामि श्री. राजवाडे (नासदीयसूक्तभाष्य : उत्तरार्ध - पृ. १६५०) निष्कर्ष काढतात की “ अतिगंभीर प्रमत्ता ग्राम्य व वखील विनोद मनुष्याच्या नैसर्गिक वृत्ताला वाव देण्यासाठी मुद्दाम योजिला आहे. ” प्रजाजननाचें हंगामी प्रमाण व वसंतातले उत्सव याचा तौलनिक अभ्यास करून डॉ. हॅव्हेलॉक एलिस सांगतात (Psychology of Sex I, 123) की या कृत मानवाला निसर्गत च प्रजोत्पादनार्थ संभोगाची प्रवृत्ति होते.

अर्थात्, होळीच्या उत्सवात एका सवत्सराच्या अंत व दुसऱ्याचा आरंभ समारंभपूर्वक जाहीर व साजरा करण्यात येतो. कठमऱ्याची थडी सपून उबदार वसत मुरु झाला म्हणजे अशी परिस्थिति असेल तेव्हा रद्दिवादयाना किती आनंद होत असेल याची आपणा समशीलोष्ण भागातील लोकाना कल्पनाही करता येणार नाही. उत्सवार्थ अग्नि प्रज्वलित करण्याची परंपरा संस्थातिपूर्व-कालीन आहे; या प्रवेचे ही प्रत्यक्ष या उत्सवात येते. नैसर्गिक प्रेरणामुळे उत्तेजित होणाऱ्या भावनांनाही या सणात वाव आहे. सवेदनाश्रमता सूक्ष्मप्रादो-द्यामुळे आता प्रतिष्ठिताना प्रचलित रिवाजांपैकी काही द्रव्य नाहींत हा भाग वेगळा.

फाल्गुनोत्सवात कर्दम-प्रगाधन निदोष आहे असा व ३६९ या गाथेचा निर्वाळा आहे. एकमेवाच्या अगावर विंगड उडवणे ही गरिबाची मान्य करमणूक आणि अर्थात्, गुगळ उधळणे ही श्रीमंताची त्या काळात बियाऱरी कर्दम-प्रयोग होत असे असे दिसत. व ५८४ या गाथेच्या नादिकेने मदनो-त्सवार्थ मद्यप्राशन केलेले आहे आणि व ५८५ या गाथेच्या नादिकेने कुमुन्वी कम्युकी धारण केलेली आहे. व ५८६ या गाथेच्या नादिकेने अत करणे भाकपंत करतो, कारण ती धारण करणारीच्या पूर्वापा तो पोतक असा. आताही पाहा, या प्रत्यक्ष नगरी नरणी स्वप्नप्रजेने गुग्मोदरी रात्र पावळे व कुमुन्वी चोळ्या परिधान करतात !

(४) कापूस व कापड, वर्ण व रेशभूषा :

कपास = कपासी क ८०५, वूड = बीजरहित कपासी क ६७९;
फलही = कपासीचें शुद्ध : क १६६, ३५९, ३६०, फलिह = कपासीचें
शुद्ध क ५४९, वेण्ट = बोट क ३५९, ३६०

असुअ = अशुक (अशुक शुक्र (शृङ्ग) वज्र स्वादस्त्रमोत्तररीययो ॥
मेदिनी) क ५२०, ९६५, आणन्दवड = आनंदपट अ ४१७, कञ्चुअ =
काचोळी क ३९५, ५४९, ६००, ६७२, कञ्चुइ = क ६००, कच्छायन्ध =
अक्षायन्ध = कांचा क ६८४, कुप्पास = कोपरी, कोंपरापर्यंत बाह्या
असलेली चोळी (कपासवर्धचोळक ॥ हारावली) क ७२३, ८०५, गण्ठि =
गाठ क ३५९, ६४६, छालि = बल्कलें क ११५, णवरज्जअ = नवें
रगवलेलें वज्र क २४१, ३२८, ४६९, णिअसण = नेसण कमरेखालीं नेसा
वयाचें वज्र क ३५९, ४६९, दसिआ = दशा क १८, दुऊळ = दुकूल =
तलम किंवा रेशमी कापड क ५६९ पटसुअ = पट्टाशुक = रेशमी वज्र क.
५२०, पड, पडअ = पटक, वज्र क. १८, ३२९, ५२०, पाद्वि-पारिदी =
प्रावृत्ति = वज्र क. २३८, पारअ = प्रावरण क ७७९, वडअ = पटक
क ३२९, वय = वज्र क. १६०, ६४६, वयदन्त = वज्राधन्त = पदर
क १६०, वेस = वेष्ट क ४४९, साडकी, साहुली = वज्र, अचल क
२६९, ६०५, सिअअ = नेसण क ८७९, सिअअ = सिचय क ५०७,
७१८, ८९२, सुत्त = सूत क ६३, सुई क ३९४, ५०९, ७००

कपासीचें मूलस्थान कोणतें? खुद्द वेदांत कापसाचा स्पष्ट उल्लेख नाहा
आश्वलायन-श्रौत-श्रुतात (६४४७) कापसाचा पहिला उल्लेख. आढळतो
मोहेंजोदरो येथील उत्खननात कापसाचे धागे व सूत कातण्याच्या चात्या याचा
आढळ झाला (Marshall Mohenjo Daro & the Indus Civiliza
tion I p 33) तेव्हापासून हिंदुस्थान हेंच कापसाचें मूलस्थान, हा
सिद्धांत संशोधकांना मान्य झाला कापसाच्या बाबतींतलें युरोपियनांच अज्ञान
सांगण्यासारखें आहे कि पू पाचव्या शतकात हिरोडोटसनें नमूद केलें आहे
की हिंदुस्थानातल्या एका जणत्री झाडाच्या लेकरीचा फळ येतात व येथील
लाक त्यांच्या धाग्याचा वज्रें विगतात. कि पू ३५० चे सुमारास थिओ

फ्रेन्सने सांगितले आहे की हिंदुस्थानात कापसाच्या झुडपाची हारीने लागवड करतात अलम्बडरच्या स्वारीपासून युरोपियन बाजारपेठात इहदी कापडाची ख्याति झाली हिंदुस्थानातून निर्यात होणाऱ्या कापडाचा पहिला उल्लेख प्रिस्तोत्तर पहिल्या शतकातल्या पेरिडसच्या प्रयात आढळतो

वैदिक वाङ्मयातील उल्लेखांवरून दिसते की तत्कालीन आर्यांची घरे मुख्यत्वेकरून लोकरांचा असत सुचिसिद्ध वस्त्रांचे उल्लेख (२ : २४, १० १०७ ८) आढळत असते तरी ते चर्म-वस्त्रावद्दल आहेत त्याचा नेहमीची वापरता वस्त्रे तशीं असावीत असत दिसत नाही वेदकालीन आर्यांचा पूर्ण पोषाक चार वस्त्रांचा असे (१) उष्णीष हे वस्त्र पेंड्यासारखे किंवा पागोट्या सारखे दोक्याग गुंडाळून व मानेजवळ गाठ मारून स्थिर करण्यात येत असे याचें धारण सामान्यतः ऐच्छिक व यज्ञासारख्या विशिष्ट प्रसंगां आवश्यक असे (२) अधिवास हे उत्तरीय उपरण्यासारखे खाद्यावरून घण्यात येत असे अधिवास औषकल्यामुळे उपेचे स्तन उघडे पडल्याचा उल्लेख ऋग्वेदात (१९२४) आढळतो (३) नीवी हे मलबन्ध, गुदागें झाल्ल्यासाठा कापसासारखे किंवा लगेदासारखे कमरेभोंवतीं बांधण्यात येत असे हे वस्त्र रुद काढ्ळीसारखे (Sarkar Some Aspects of the Earliest Social History of India p 63) असून त्याची गाठ नाभीजवळ मारून त्याचा घागेदार सोपा लोंबता सोढण्यात येत असे मुनीचें मन्वस्मृतीत असे आणि मुस्तितीतल्याचें मऊ, रणीत व रुद (अथर्व ८ २.१६) असे त्रियाच्या नीवीचा काही भाग सांरीचा कापूस भरून लेवासारखा केलेला असे नीवीची निवड ज्याने त्याने आपल्या होमेप्रमाणें (Dr Moti chandra Indian Costume from the Earliest Times Bhartiya Vidyā Vol I p 36) करावयाची असे (४) वस्त्र यागच परिधान, यसन वास म्हटलेलें आहे हे अपोरत्र, नीवीवरून धारण करण्यात येत असे त्याची रुदी व पोत हा ते नेमगाराच्या मामाजिन व तांत्रिक दर्जावर अवलंबून असत

महाभारतकालीन लावडी तान्याचा अक्षर वस्त्रे वापरीत गाधारणत शिष्ट पुण्य दोन वस्त्रे वापरीत उत्तरीय व अधिराग जुडझगी क्षत्रिय लोका

शिरस्त्राणावर तण्णीप धारण करीत अधिवास म्हणून क्षत्रिय भृगुचर्म वापरीत आणि शूद्र लोक बैलाचा किंवा बोकडाची कातडी. त्यावर सूचिसंस्कार होत असलेच पाहिजेत क्षत्रिय हे शिकारी व शूद्र हे शेतकरी. ज्याला जें उपलब्ध व सोयीचे तें तो वापरी (Hopkins Position of the Ruling Caste in Ancient India p 105) क्रियाचें नेसण विवच्छ असे, त्याच्या लुगट्याला पदर असे व त्या तो उत्तरीयाऐवजी घरातल्या घरात राखावरून घेत त्या अंगात चोळी घालीत नसत (वैद्य महाभारत : उपसंहार : पृ ३८८-५) दुःशासनानें द्रौपदीला द्यूतसभेंत ओढून आणलें तेव्हा ती एकनद्या-पतिताध्वज्या - अधोनीवी अशा अवस्थेंत होती दुःशासनानें तिचें नेसतें वस्त्र फेडण्याचा प्रयत्न केला व त्या वेळां दुर्योधनानें आपली डावी माडी उघडी केली यावरून त्या पाळची वस्त्रधारणाची पद्धत स्पष्ट होते, असें श्री वैद्य सांगतात पण हें सारेंच प्रकरण प्रक्षिप्त आहे असें काहीं संशोधकांचें अनुमान (Winternitz History of Sanskrit Literature I p 344) आहे

असीरिया, इजिप्त, एलिटिया, बाविलोन इत्यादि मध्य आशियातील व त्या-समीपच्या राष्ट्रांशी भारताचे निकट संबंध होते, या विषयां अनेक पुरावे उपलब्ध आहेत असुर संस्कृतीशी झालेल्या या संपर्काचा आपल्या राहणीवर व संस्कृतीवर पुष्कळ परिणाम झालेला आहे, मात्र त्याची व्याप्ति अदाजण्यापुरता तपशील अजून मिळालेला नाही महाभारत काळानंतर या संबंधात काहीं काळपर्यंत खंड पडलेला असावा जातकादि प्राकृत व अर्थशास्त्रादि संस्कृत ग्रंथातील उल्लेखावरून आणि प्राचीन शिल्पकृत्यावरून महाजनपदकालीन आणि मौर्य व सातवाहन कालीन लेखाच्या राहणीबद्दल बराच तपशील मिळू शकतो या ग्रंथातील अस्मल भाग कोणता व प्रक्षिप्त कोणता, प्राचीन शिल्पकृत्यातील आद्य कोणता व उत्तरकालीन कोणता, याची शहानिशा बव्हंशी अनुमानावर अवलंबून असल्यामुळे त्यावरून निघणाऱ्या निष्कर्षांत थोडीबहुत अनिश्चितता असणारच हें उघड आहे अलेक्झंडरच्या स्वारीचा भारतावर सांस्कृतिक असा फारसा परिणाम झाला नाही इकडच्या व तिकडच्या मालमसाल्याची परस्परांनी माहिती होऊन जल व स्थल मार्गांना होणाऱ्या व तांवर मदावलेल्या व्यापाराला फिरून ऊर्जितावस्था आली, इतकेंच अज्ञांक्या अमदानात बौद्ध धर्मप्रसाराच्या निमित्तानें भारताचें

परदेशांना, विशेषत मध्य आशियाशा सघटन वाढले. मार्यांची सत्ता पुर्वेक
ज्ञानानंतर परकीय आक्रमक बौद्ध धर्म स्वीकारून झुडते स्थायिक होऊ लागल
यौगी काहीचें निर्गुडन जालें आणि काही भारताय समाजात विलीन होऊन
गेले त्यांच्या राहणीच्या व रिवाजाच्या आपल्यावर बराच परिणाम झालेला आहे

मार्या व सातवाहनकालीन शिल्पावरून त्या काळातल्या लोकांच्या घराची
तपशीलवार माहिती मिळते

भरहुत व साची येथील पुरुषाच्या शिरावर उष्णीष आहे, पैर्वा काहाची
भाटणी साधी आहे व बायणी घराती आहे, काहाची रचना मुकुटासारणी
सडीर्ण असून त्यावर कोठें नक्षीच, कोठें जडावाचें काम केलेलें आहे त्याची
बायणी धंदेवाईक पगडवदांनी केल्यासारणी दिसते. कालें येथील सातवाहन
लेप्पातील जवनिवेवरील मूर्तीचें उष्णीष अगदा मराठी पेंद्यामारणी आहे
माजें लेप्पातील मूर्तीचें शिरज्जाण सकीर्ण स्वरुपाचें आहे परतून येथील चक्ष
धोतर नेमला आहे व त्यानें छातीवर उपरण घेतलें आहे भरहुत येथील सर्व
पुरुष धोतरें नेमतात नागार्जुनिकोंडा येथील राने उत्तरीय वेध्दादी धारण
करीत नाहींत त्यांच्या दर्जा ओळखण्याची हीच मुख्य लूण आहे दरबारी
पुरुष अगात घट्ट अगरदा घालतात व पायात पायजमा चडवतात किंवा धोतर
नेमतात आणि निच्याच्या सोम्यासारखा पट्टा लोवता घोडतात येथील घोडे
स्वार व मोतदार अगरमा घालतात पण धोतर किंवा पायजमा बापरीत
नाहींत हीच त्यांच्या दर्जा ओळखण्याची लूण (Nalk Studies in
Indian Sculptures p 62) मराठी समाजाच्या बरिष्ठ व कनिष्ठ
दर्जाच्या पोषाकात नमरा हाच फरक जाणवता दिगंतो अण्ठ्यातने पुरुष रंगीन
व आडव्या पट्ट्याची अरुद धोतरें लागीमारला नेमतात आणि कनिष्ठ दर्जाचे
पुरुष लंगोट किंवा कमरपद बापरतात धोतरांची रुदी वाढल्यानंतर ती नेम
ण्याच्या विविध पद्धति प्रचारात आल्या धोतरें बापरण मराठीांना परवडत
नगावें अगे दिवतें माजें व नागार्जुनिकोंडा येथे दारपाण्या मूर्ति आहेत
रयांच्या पोषाक पद्धतीवरून मारणा आहे माळ्यांरुत बाय्या व मुण्यांरुत
लंग व अण्ठ्या लेंपात अगरमा व लतात पायजमा ह्यानी धारण केलेल्या आहे
हे दारपाण दात जगात जगा समाजाच्या बराच आहे भरहुत येथे एक

मिहिरगृह (Barua Bharhut Vol II Pl Ixii Fig 71) आहे त्याने अगात कोट घातला आहे त्याची आषाढी गळ्याजवळ व कमरेवर बसानी बांधणी आहे यावरून अनुमान होतं की भारतात सूचितिर वज्राचा वापर पूर्वापासून होत असला तरी शकाच्या आक्रमणानंतर ही प्रथा मार्वात्रिक झाली असावी पाहिजे प्रथम एतद्देशीय दरबारात व लष्करात आणि नंतर शहरात, अशा क्रमाने शिवलेल्या वज्राचा वापर सुरू व प्रसृत झाला असला पाहिजे

मौर्य व सातवाहन कालीन शिल्पातील बहुतेक सर्व क्रिया उष्णीप व उत्तरीय धारण करतात अजय्यातील क्रिया उष्णीप वापरीत नाहींत वेद काळापासून प्रचलित असलेली ही प्रथा दरम्यानच्या काळात नष्ट झालेली दिसते अभिजात सरकृत वाङ्मयात उष्णीपाचा उल्लेखही आढळत नाही अजय्या येथील भित्तिचित्रातील क्रियाची वेशभूषा विविध प्रकारची आहे वेशपाशात कुमरीचे व मौल्यवान् अलंकार गुफलेले आहेत मळा वाढत, केशभूषेच्या आणि अलंकार प्रदर्शनाच्या हौसेमुळे क्रियानीं बोजड उष्णीपाचा त्याग केला असावा समाजाचा सामाजिक व क्रियाचा सामाजिक दर्जा सुधारला असल्याचाही हा प्रचार द्योतक असावा असे वाटते उत्तरेत उष्णीपाची जागा ओढणीने घेतली, उष्णीप नष्ट झाले आणि उत्तरीय लावावरून माथ्यावर घडले उत्तरीयातून अवगुठन उत्क्रांत झाले असावे वासवदत्तेच्या अवगुठ नाला भासाने यवनिका ही राजा (स्वप्नवासवदत्त ११६) दिली आहे समवनीय आहे की आपण या वज्राची प्रथा प्रोत्साहित घेतलेली आहे दक्षि णेत उष्णीप व उत्तरीय ही दोन्ही नष्ट झाली व त्याची जागा नेसत्या वज्राच्या पदराने घेतली उच्च वर्गीय क्रियानीं मात्र उत्तर कालात उत्तरीयाची व्याप्ति वाढवून त्याचा पडदा म्हणून उपयोग केला आहे शुभ व बाकाढक कालीन शिल्पात व भित्तिचित्रात वेगवेगळ्या वर्तीच्या आढण्या दिसतात कोठे त्या ढळू नयेत म्हणून त्यांवर पट्टा बांधलेला असतो ओढणीची ओढ एका प्रकारची आणि पदराचा नखरा वेगळ्या प्रकारचा ओढणी सहसा ढळत नाही शिष्टाचार म्हणून माथ्यावरून पदर घ्यावयाचा, पदर्यासाच्या ठव्यात तो सहेतुकपणे ढळू यावयाचा आणि विचवत्या आविर्भावाने पुन्हा

पुन्हा सावरून ध्यावयाचा, ह महाराष्ट्राय वषभूपेच वैशिष्ट्य बरचस उत्तर-
 कालीन आणि बहुधा सकळ वस्त्र धारण पद्धतीनंतरचें असाव मान या प्रथाचा
 प्रारंभ शककालाच्या सुरवातीच्या सुमारास बानरूपानें झालेला असावा.
 भरहूत येथील स्त्रिया माध्यावरून ओढणा घेतात (Barua Bharhut
 Pl lxxiii) आणि पहिल्या शतकातील गांधार हारिती (Grundwell .
 Buddhist Art in India p 104 fig 55) यांवावरून पदर घेत
 अमरावती, भरहूत, साची येथील वरिष्ठ वर्गाच्या स्त्रिया उत्तरीय क्वचितच
 वापरतात या सर्वांचे स्तन विवस्त्र आहेत या नियमाचा अपवादही आहेत
 भरहूत येथील चण्डा यक्षिणीनें आलूड बाघ्याची कबुकी धारण केलेली आहे
 तिचीं अंग्रे सूटानें बांधलेली आहेत काश्मिराच्या पाळातील सर्प स्त्रिया
 कबुकी धारण करतात बौद्ध युगातील स्त्रिया नीवी नेहमीं धारण करतात.
 श्री नार्क (Studies in Nagarjunikonda Sculptures p 56)
 यांनी नीवीचा लंगोटी हा प्रतिशब्द वापरलेला आहे कथा अर्ध रमाल
 कमरेभोंवतीं गुंडाळून पाचा खोंबावा अशी ती दिसते, तर कथा ती लावज्वफ
 पटीसारखी असून लंगोटासारखी कमलेली दिसते नीवीवरून वस्त्र व त्यावरून
 कमरबंद (Cunningham Bhilsa Tope Pl xvi) आणि मेलला
 धारण करायचा प्रपात होता पुरुष धोतर नेसतात त्याच धतानें स्त्रिया वस्त्र
 नेसत (Motichandra Indian Costume from the Earliest
 Times Bhartiya Vidya Vol I p 49). या वाटाती स्त्रियाचा
 वस्त्रे साधारणत तोरडी आहेत, लांबी व रुंदीलाही त्याचा फोड फार तर
 शुभ्यापर्यंत येतो त्या नाभिदर्शन अगम्य मानीत नादीन अजद्याची राज
 कन्या माया नम्र आहे मात्र ती अतर्गटा उभी आहे सिवाय तिनें इतके
 अश्वार धारण केलेले आहेत की त्यामुळे तिच्या विवस्त्रावस्थेचे स्थूल जात
 नाहीं रस्त्यावरील मिरवणुकात तानीं झालेल्या दुगच्या एका राजकन्येनें
 कोणतही उत्तरीय धारण केलेले नाहीं (Heringham Ajanta
 Pl xxi) प्रमाथ या विद्याती राजकन्येनें नीवी व मेढरा धारण केलेली
 आहे व तिच्या दातारी उज्या अंगठेच्या स्थानात पानरसारकें मरुत वस्त्र
 परिधान केलेले आहे

गाथासप्तशतींत करादींचे उल्लेख कण्यास, तूड, फण्ही व घंट या शब्दांत आलेले आहेत त्याचप्रमाणें कपाशीची लागवड, राखण व वेंचणी या तीन्ही व्यापाराचे उल्लेख आलेले आहेत निसर्गत रालसर रगाचा, लाव धाग्याचा व उच्च प्रतीचा कापूस आन्ध्र व बगाल प्रांतांत फार पूर्वापासून विकविण्यात येत आहे गाथामसशतींतच कापूस मात्र पाडरा शुभ्र आहे, कारण त्याची तुलना धवड हास्याशां (क ३६०) व शुभ्र मेघाशी (क ६७९) केलेली आहे कपाशीची पेरणी करावयाचे वेळां नांगराची पूजा (क १६५) होत असे या पुण्याहमगलाला घरधन्याच्या कुटुंबातील सर्व माणसें हजर असत हा विधि खुद्द घरधनिणीनें करावयाचा असे घरच्या बायकांना कपाशीच्या देख रेतीचें व राखणीचेंही काम करावें लागे, मालकीण उच्चकुलोत्पन्न असली तरी क ३६० या गाथेची नायिका आर्या आहे, कपाशीच्या शेतांत ती सधेतासाठी गेली असावी असें सदभांवळून दिसत नाहीं राखणीसाठी मोलाची माणसेंही ठेरीत असत अशा कण्यासरवित्तकेचा उल्लेख महानमक जातकात (६३३६) आलेला आहे आडदाडपणा अर्गी अमलेल्याची निवड (क ८०५) या कामासाठी होत असावी इकडे तिबडे हिंडताना राखणदाराची नजर चुकवून कपाशीचीं बोंडे उचलण्याचा उद्योग करणाऱ्या मडळींचा या काळातही उपद्रव होत आहे बोंडे वेंचण्यासाठी घरचीं माणसें शेतावर जातात या कामासाठी मोलाचीं माणसेंही ठेवलेलीं आहेत क ३९९ या गाथेंत अशा एका तदग मोलकरणीचा व तिचे चाळे टेहळणाऱ्या धनिणीचा उल्लेख आहे

गाथासप्तशतींत रगारी, विणकर व शिंपी यांचे उल्लेख नाहींत पण त्यानीं विणलेल्या, रगविलेल्या व शिवलेल्या कापडाचे व कपड्याचे अनेक उल्लेख आहेत हा वस्त्र सुईनें शिवलेला आहेत तल्लम सुताचा उल्लेख (क ६३) आहे, पण हें सूत विणकरी नसून मालकरी आहे सुईचे उल्लेख (क ३९४, ५०१, ७२०) आहेत पण ते साधेतिव आहेत सूतकर्ताईचा उल्लेख नाहीं रजक हाच रगारी असें जातकात (४८१) आढळतें त्याचा सामाजिक दर्जा हलका मानण्यात येत असे त्याचप्रमाणें विणकाम करणारे ततवाय व भरतकाम करणारे पेसकार यांचाही (१३५६) जाळ्याभरण्या वस्त्राचें विण काम करणारे वस्त्रांनीं अनार्य किंवा वन्य असावेत हें या गडाचें कारण

असम अर्थशास्त्राच्या सूत्राध्यक्ष प्रकरणात (अधिकरण २ अध्याय २२ प्रकरण ४०, इंग्रजी भाषांतर डॉ. शामशास्त्री पृ. १०५) कौटिल्य मागतो "विधवा, पगु त्रिया, प्रवजिता, दंड भरण्यास असमर्थ असलेल्या त्रिया वेद्यामाता आणि सेवानिरुक्त देवदासी याच्यामधून सूत कातवून घ्याव. सानाजिक किंवा धार्मिक निर्वधामुळ अगर शारीरिक व्यंगामुळ ज्या त्रिया परावाहेर पडत नाहीत अथवा ज्याचे पति प्रमासाला गेलेले आहेत अशांना चरितार्थमाठा व्यवसायाची जरूरी असेल तर सूत रसात्यातील मोल्करणाच्या करवी कच्चा माल त्याच्या घरा पोचवावा धाम्याच्या प.ता ५ प्रमाणात त्यांना घेतून घ्यावे" वेदकालापासून गुप्त काळपर्यंत सूतकतई हे काम त्रियांच्या हातां होतं या विधानाच्या मर्यादा येथे मिळतात. अनाथ व अन्य व्यवसायाला असमर्थ अशा त्रिया हे काम करीत स्त्रीपुरुष परोपचर चरने फिरवीत आहेत आणि गावोगाव विणकरान हातमाग चालवले आहेत कापडाचे पावतात प्राप्तसंस्था स्वयंपूर्ण आहेत, अशी परिस्थिति या काळात सरी नव्हती, अन् यावरून स्पष्ट दिसते.

गायामस्तुतात मर्दानी बन्नाचे उल्लेख फार थोडे आलेले आहेत. ग्रामीण पुरुष फारशी बन्ना धारण करीत नाहीत. शृंगाराचा परिपोष बन्नामुळे त्रियांचे ठायी होतो तसा पुरुषाचे बाबतीत होत नाही हीच याची कारणे असावीत. कशाच कंगलेच्या पटाईत मन्नाच वर्णन क. १८४ या गाथेत केले आहे त्याच्या अवमानाचें वर्णन नामी आहे. नीवी हे मल्बन्न नेहमी धारण करावयाचें अमल्यामुळे त्याचे बंध करवचून बांधता येत नाहीत. म्हणून मांड बुद्धासाठी कशाच बापरावयाचा या संशेवरूनच दिसत की तो चष्मीगाराचा किंवा अधियागाराचा मान्यावरून चढवावयाचा नसून लग्नाटामार्या बाधा-ययाचा आढे कशाचधाचें हवीं ते मराठी नाव बाचा हा गाधारणपूर्ण वातभर रु. ६ बावभर लाव अमतो रु. २२२२ व लंगोटी या दोहोंची कामे ता करतो. लंगोटाचा अंगता तग याच पग नमतात. गेडेगावातडे हीही मन्ना पुष्पीमाठा मैदानात उतरतात. अजूनही बाचा कमतात. गायामस्तुतातील पटक ही मन्ना नमत्या बन्नाची दालक आहे. मग ते स्त्रीने धारण केले असे

किंवा पुढ्याने क ३२९ मधील पटक नि मग्नय मर्दानी आहे क १८ मधील उल्लेख मात्र मदिग्ध आहे

गाथासप्तशतीत जनानी वस्त्राचे अनेक उल्लेख आलेले आहेत अशुक, दुकूल, निवसन, पट, पटक, पट्टाशुक, वड, वस्त्र, साउली व सिचय ही नावे ज्ञियाच्या नेसल्या वस्त्राची आणि कचुक, कचुविस्त्र व कूर्पास ही नावे स्तनाशुकाची इपीरियल गॅझटीयरच्या कूर्ग विभागात (भाग ११ पृष्ठ २४) कुप्पास या शब्दाचा अर्थ Long coat, open in front & reaching below the knees असा दिलेला आहे सर्वच ज्ञिया नेहमी डोक्यावरून पदर घेत असत किंवा सर्वदा स्तनाशुक बापरीत असत असे दिसत नाही

अशुकाचा उल्लेख दोनदा आला आहे एकदा आकर्षक अडचण या नात्याने पट्टाशुकात व एकदा प्रसाद म्हणून देण्यात आलेल्या रक्षाशुकात. पटाहून पट्टाशुक भारी, हें क ५२० मधील उल्लेखावरून स्पष्ट दिसते आपल्या नायिकाना हें उंची वस्त्र परवडत नाहीसे दिसते त्या बापरतात त्यातले सर्वात तलम वस्त्र दुकूल त्यापैकी एक इतक्या नाजूक पोताचे आहे की त्यातून तिच्या स्तनावरील नसकत दिसते खेडेगावात भडोती वाणच जास्त बापरला जाणार हें उघड आहे गिअसण, पटक, वस्त्र व सिचय ही वस्त्रे रोजच्या बापरातली आहेत आपल्या नायिकाना रगीत वस्त्रे विशेष आवडतात नवरत्नक वस्त्राचा उल्लेख तीनदा आला आहे नवरत्नक म्हणजे नवे व म्हणून टवटवीत रंग असलेले वस्त्र विटल्यामुळे पुन्हा रंगवलेले असा याचा अर्थ असेल असे दिसत नाही क ४६१ मधील नवरत्नक हें नेसते वस्त्र आहे वेबर सुचवितो त्या प्रमाणे हा उल्लेख कचुकीचा नाही क २४१ या गाथेची नायिका हलिक स्तुपा असून नवे वस्त्र नेसल्यामुळे ती इतकी फुगली का रस्त्यात मावेनाशी झाली विचारी अल्पसतुष्ट होती गावळ्या गावात हीच फुशारकी शिवाय कोन्या लुगळ्याच्या थोडसा वोंगा होतोच सणावाराच्या दिवशी वायने देण्या साठी घरीघर हिंडायचाच असल्यामुळे या वल्ली नवी व रगीत वस्त्रे नेसण्याचा प्रघात (क ३२८) होता या वस्त्राचे रंग कोणत होते याचा खुलासा मिळत नाही मात्र हे रंग भक्क (क ४६१) होते पट या वस्त्राग निळा (क ५२०) आणि अशुक (क ९६०) व दुकूल (क ५६९) याना लाल

रंग दिलेला आहे हे आरक्त वस्त्र नववधूचे आहे. क. ५४५ मधील कंचुकीला कुमुम्वी व क. २०० मधील कंचुकीला निळा रंग आहे. कुमुम्वी हा उत्तमवाचा रंग आहे, विशेषतः मदनोत्पदाचा हिंदुस्थान हे निळाचे मूलस्थान. म्हणूनच निळांला इंडिगो हे नाव आहे. येथे निळाचा उपयोग फार प्राचीन काळापासून केला जात आहे हिंदुस्थानातून निर्यात होणाऱ्या निळाचा उत्प्रेत छिनीने (XXXV 25 17) केलेला आहे. आजही सेल्युलोसपासून मुख्यतः निळा व तांबडा हेच रंग श्रियाच्या वस्त्रांत दिसून येतात, आणि सुसंस्कृत समाजातही. लग्नप्रसंगी वधूवराना लालभडक वस्त्रे (भूच्छ १०.४४) नेसवात, ऋतुसहारातल्या नववधूने आरक्त कंचुकी (६.१९) धारण केलेली आहे. उर्वशीने (विक्रमोर्वशीय ५३) व राधेने (गीतगोविंद निर्णय-सागर पृ ८९) अभिसरणासाठी नीलाशुक धारण केलेले आहे. ही वस्त्रे केवढी होती? ती कशी नेसली जात?

गाथासप्तशतीत उर्ध्वांग्याचा, तसाच उत्तरीयाचा उल्लेख नाही. समकालीन शिष्यात ही वस्त्रे आढळतात. येथे मात्र त्याची जागा नेसत्या वस्त्राच्या पदराने घेतलेली आहे. क. १६० व २६९ या गाथात अनुक्रमे वस्त्रार्थान्त व साहुलि याचे उल्लेख आलेले आहेत. कर्पूरमञ्जरीतील नायिकेचा पदर राजाने ओढून धरला, तेव्हा तिने अग धुसळले, ती त्याच्या तावडीतून निघतली आणि "वरिष्ठ" तेवढे राजाच्या हाती राहिले (अफ ३) हे नि मंशय सुट्टे उत्तरीय आहे. क. १६० मधील नायिकाची अशी बाळवण झालेली नाही, शिवाय येथील उल्लेख वस्त्रार्थान्त असा स्पष्ट आहे. यावरून हा पदर नेसत्या वस्त्राच्या अमला पाहिजे असे ठरते. क. २६९ मधील पदर माथ्यावरून घेतलेला आहे. गाथासप्तशतीतील नायिकाची वस्त्रे लायीरदोला तोवडी होती आणि त्याने वस्त्रधारण दिले व मत्स्यान होते. क. ५०७ व ६०५ या गाथांच्या नायिकाची वस्त्रे इनकी तोवडी व ती वान्याने पडपट्टात त्याच्या जघनाचे दर्शन होते. अजयपतीतील श्रियाची वस्त्रे अशीच तोवडी आहेत त्याच्या जघनाचे दर्शन अनिवार्यपणे अगत्यामुळे या अवयवात तिनेच पाहण्यापारगे काही आहे असे काहीच वाटत नाही. गाथासप्तशतीत असे प्रथम आयकून गाथिनेले आहे. म्हणून ते अवयवादत्तक असावे असे दिसते. क. २४१ मधील वस्त्र

मान लावत असावे असे दिसते कारण त्याचा बागा झालेला आहे व त हलिकस्नुपेला दुष्प्राप्य असल्याचें तेथें सांगितलेलें आहे क १६२ या गायेंतील नायिकेचें वस्त्रधारण इतकें गल्यान की भिक्षेकऱ्याला नाभिदर्शन होतें भरहूत व साची येथाल शिल्पातले वस्त्रधारण ह्याच पद्धतीचें आहे तेथेंही नाभिदर्शन होतें पण तेथें जो नियम तो येथें अपवाद आहे येथें तिच्या शेथिल्यावर भाव-नोद्रेकाची सबब लादण्यात आलेली आहे गाथासप्तशतीत नीवीचा किंवा तत्सदृश वस्त्राचा उल्लेख आलेला नाही सातवाहन काळीन शिल्पात नीवी या वेदका लीन मलवझाचा उपयोग स्त्रीपुरायानी केलेला आढळतो या काळात विकच्छ व सकच्छ या दोन्ही परिधानपद्धति प्रचारात होत्या पेशावर सम्राट्यांतील हारीति (Handbook of Sculptures in the Peshawar Museum Pl VII) आणि पहिल्या शतकातील असिलिसेस याच्या नाण्या वरील देवता (Catalogue of Coins in the Punjab Museum Vol I pl XIII No 334) याचें वस्त्रधारण सकच्छ आहे अर्जी उदा हरणें अन्यत्र ही (Cunningham Bharhut Tope Pls VIII, XIII, XLV, Fergusson Tree and Serpent Worship Pls XXV, XXXVII Ars Asiatica Vol XVI Pls VI, XI XIV) आढळतात नागार्जुनीकोंडा (Archeological Survey Reports 1930 34 Pls 39 40) व अजंठा (Yazdani History of the Deccan Vol I Part VIII Fine Arts) येथील दासाच्या दर्जाच्या स्त्रियाचें वस्त्रधारण सकच्छ आहे आणि धरिष्ठ वर्गाच्याचें विकच्छ कालिदासानें नीवी ही सज्ञा जघनवासस् (कुमारमभव १३८), वस्त्र-धारणार्थ फरकवलेली रशना (कुमारमभव ३७७ ६२) आणि वस्त्रग्रन्थि (कुमारमभव ८४ मेघदूत उत्तर ५) या अर्थांनी वापरली आहे 'नीवीमन्धोऽवमिताशीथिल' या मेघदूतावीठ श्लोकातील नीवीचा अर्थ मल्लि नाथानें 'वस्त्रग्रन्थि आणि स्थिरदेयान 'न्यासविशेष' असा दिलेला आहे राजशेखरानें नीरी हा शब्द 'निच्याची गुटिका' (काव्यमीमामा ३८) या अर्थानें वापरलेला आहे गाथासप्तशतीतील (क ६४६) वयगण्ठि अशीच अगती पाहिले क ३०१ मधील नायक वस्त्राची गाठ शोधोन आहे, क ७१८

मपील नायन मार्ग सापडत नसल्यामुळे गोंधळून गेलेला आहे हा बस सक्छ असावीत असें वाटत निश्चित अनुमान करता येत नाही कारण बल्लप्रस्थि ही दोन्ही बल्लधारणपद्धतीत आवश्यक आहे क २८९ व ५०३ या गाथात रजस्वलाची बल्लधारणपद्धति सांगितलेली आहे त्यावरून ही उलगाडा होत नाही फार तर त्या वरचा पदर कमरेभोंवतीं गुंडाळून घेत असत, एवढेंच अनुमान करता येईल दासी व नर्तकी यांचीं वस्त्रे सक्छ व बरिष्ठ बगायाचीं विक्छ असावीत यावरून अनुमान होतें कीं चपळ हालचालींना अडथळा होऊ नये म्हणून कनिष्ठ बगांतील स्त्रियांनी ही पद्धति मुरु केली, त्यांचीं वस्त्रे रुदात तोकडी होती नंतर सोवर्ण व मींदर्य याचा प्रत्यय आल्यामुळे बरिष्ठ बगांतील मर्मज्ञ स्त्रियांनाही (Heringham Ajanta Pls II, X, XI, XIV, XXVIII) तिचा स्वीकार केला, यामुळे परिधानाची रुढी पाडली नेसत्या वस्त्राची लायी तोकडी असल्यामुळे सक्छ परिधान पद्धतीला प्रथम पदराची जोड नव्हती कातकरी, बारली वगैरे वन्य आणि कोळी वगैरे विनारी जमातींतल्या स्त्रिया ह्या नेसतात तशी वस्त्रधारणपद्धति गाथासप्त शतीच्या काळात प्रचलित असावी असें वाटतें हीं वस्त्रे नितबावर घट्ट बसतात त्याच्या अप्राची गाठ ओटीपोटावर असते आणि बाऱ्याऱ्या क्षोताबरोबर वस्त्र फडफडलें का माज्या उघड्या दिसतात

खरें पाहिलें असता उल्लेखाच्या सल्येच्या अनुरोधानें कञ्चुकीचा विषय प्रथम हातीं घ्यायचा पण हें वस्त्र उत्तरीय, शिवाय उत्तरवालीन, म्हणून त्याची चर्चा अपेरीस घेतली आहे

समकालीन शिल्पातील अनेक स्त्रियांचे स्तन व वस्त्र असल्याच आढळतें विवस्त्र प्रतिष्ठातीचें दर्शन व प्रदर्शन प्राचीन भारताच्या असम्य किंवा अश्लील वाटत नसे (Fergusson Tree and Serpent Worship pp 102 103) स्तन हें मातृत्वाचें प्रतीक असल्यामुळे त्याच्या विवस्त्र प्रदर्शनात शिष्टाचाराचा भंग होत नाही असा प्राचीन शिल्पकारांचा सकेत होता (Altekar Dress and Ornaments of Hindu Women Journal of the Benares Hindu University Vol II No 3 p 408) तत्कालीन स्त्रिया विवस्त्र अवस्थेत घाबरत असल्यात असें धनु

मान आपत्याला त्यावरून काढता येणार नाही या शिल्पावरील वस्त्रें रंगात दाखविलेलीं असावात, असे त्याचें समर्थन करावें तर अजककान्या चित्रपटात फक्त नीवी धारण करून मिश्र समाजात वावरणाऱ्या स्त्रिया दृष्टोत्पत्तीस येतात. गायारासशर्तातील सर्वत्र स्त्रिया आणि सर्वदा कञ्चुकी धारण करीत होत्या असें दिसत नाही. गलितयौवनाच्या उदरपतित व निराधार पयोधराच्या उदरेस क ६५० या गाथेत आहे वृद्धा नारी अनिर्बन्धा ! क १४५, १५०, ६२४ व ८०७ या गाथांच्या नायिका तरुणी आहेत व त्यांचे स्तन विवस्त्र आहेत घरात-कामकाजांत, मातघरात व अतर्गुहात कञ्चुकी वापरण्याचा प्रघात नसावा असें या उल्लेखावरून वाटत. क ३९९ मधील उल्लेख घराबाहेरचा असावा असें सद्बुद्धीनें भासतें, पण तो तसा नसावा असा भोंवतालच्या परिस्थितीवरून निष्कर्ष निघतो. क ८५७ मधील उल्लेख मात्र निःसंशय घराबाहेरचा आहे. नेसत्या वस्त्राप्रमाणें तत्कालीन कञ्चुकी ही तोंफडी असावी, कारण कृष्ण-मेघातून चद्रबिंब थोडेंसे बाहेर पडवें, तशी नीलकञ्चुकीतून डोकावणारी स्तनाची कोर दिसत आहे असा उल्लेख क ३९५ या गाथेत आलेला आहे. पण शाकुन्तलातील सूचनेप्रमाणें हा दोष नायिकेच्या अधिष्ठानाचाही होत असेत. क ५४५ या गाथेची नायिका ग्रामतरुणी असून अलंकाराचे अभावामुळे राहिली आहे. पण तिचे स्तन पुष्ट होते आणि त्यावर वसलेली कञ्चुकी कुमुदो होती काही गुण सोनियाच्या व काही सवागांचा ! हें यौवनाचे उमटशीत आभरण असा असल्यावर त्यावर आणखी अलंकार कशात ? नाही तर 'निन्दति कञ्चुककारं प्रायः शुण्वस्तनीं नारी' या वयात अलंकाराची हौस असते. हें सरें, पण त्याची अडचणही (क ४०९, ९८८) याच वयात विशेष जाणवते. या कञ्चुकीची कटाई बशी होती याचा सुल्लास क ६२० या गाथेत मिळतो. नायिकेनें निळ्या गडद रंगाची कञ्चुकी धारण केलेली आहे. कवि सांगतो, या कञ्चुकीच्या आवरणानून मोकळ्या राहिलेल्या दुबोटी पटांतून जणू ती आपल्या यौवनाचा नमुना रंगिराना दाखवीत आहे. यावरून दिसतें की ही कञ्चुकी मराठी चाळीसारखी असावी. कारण, चोळीला अमतात तसे पण नमल्यामुळे चाळीला मध्य पट नसते. गडद रंगीत, पांढऱ्या, काळ्यात असाच उल्लेख आहे.

यण-मज्झ-च्छवि-तार कुप्पासन्तरमणङ्गणासम्मि ।

उद्धव लोयण तिणयणस्स वन्दीकय जाहिं ॥ ७५७ ॥

या कचुकांचे बंद बांधल्यानंतर मध्ये मोकळ्या राहिलेल्या स्थलाला शकराच्या तृतीय नेत्राचा उपमा दिलेली आहे तिच्या वक्षस्थलावर ठमठशीत तीळ होता का इद्रनील जडवलेले पदक रुळत होते ते न कळे या कचुकात व आपल्या चोळात फरक इतराच का हिच्या अप्राना बंद आहेत आणि चोळीच्या पाळ्याच्या अप्रानाच गाठ मारलेली असते क ६७२ मधील कचुको कुडत्या-सारणी शिवलेली असल्यामुळे ती डोक्यावरून काढावी घालावी लागते, म्हणूनच येथे ती काढतांना नायिकेच्या मुखचंद्राच्या सर्व कलाचे दर्शन शालेले आहे

काचोळी, चोळी इत्यादि नावाने ओळखली जाणारा स्तनाशुक वापरण्याची प्रथा आपण शकापासून घेतलेली आहे असा काहा सशोधकाचा अभिप्राय आहे (The Vakataka Age p 153) वैदित्यात या वळाला अथाप चोल हा शब्द प्रचारात आहे (Moti Chandra Indian Costume from the Ferbest Times p 44) स्कन्धावर सूत्रमग्न्य असलेल्या पल्कटाचा उल्लेख शाकुन्तलात (१ १९) आलेला आहे भरहुत (Cunningham Bhashut Tope fig XV) व साची (Cataogue of the Museum Pl XXIII) येथील दासींच्या दर्जाच्या स्त्रियांना चोळ्या चढविलेल्या आहेत अजठा येथील दरबारी नर्तकिने लाव बाढ्याचे कुडतें घातलेले आहे (Yazdani Indians Art of the Buddhist Period Pl XVI) मालतीमाघ्यातील रेशमी चोलक (६ २ ८३-८५) शम्यासारखा लाव आहे गाथासप्तशतातील कचुकी मात्र तय आहे असे क ५४५ मधील उल्लेखावरून दिसते स्तनाच्या उळवणाऱ्या अनुरोधाने शिवलेली तटतटीत चोळा ही भारतीय स्त्रियांच्या प्रभूषण महाराष्ट्राची देणगी आहे

५ अलंकार ।

मदानी • अवभस = अवतम (जम्बूदल) = १८०, आहरण = आभरण (श्री सहोदर रत्न) १८२ कङ्कम (वामुकि) ६९, कोष्ठुह = कौस्तुभ १५१, १८२, सेहर = शेखर १६

जनाना = अवजम (सिद्धिपेहुण = मोरपीग) १५३, आठेरण (कुवलभ =)
 ८९०, ओमालिभा = अवमालिका १९४, कण्ठभा = कण्ठका (पोम्मराभ =
 पधराग माणिक, मरगभ = मरगन्त पाचू) ७८, कणभडोर = गोण्याचा
 करगोटा २११, कण्णउरठप्पल = कर्णपूरोत्पल : १७६, कण्णगअचूअमजरी =
 मोहोराची मजिरी ८००, कण्णरदभ कुवलभ = कर्णरचित कुवलभ ३०३,
 कण्णवअस = कर्णायतस ४३९, कण्णाहरण = कर्णाभरण (इदणील =
 इदनीळाचे इल) २०२, कण्णुप्पल = कणापल ७१९, कुण्डल (कणभ =
 कनक -) ३९८, ४४९, पेउर = नूपूर १८८, सालवेण्ट = तागुन्त ३९८,
 धम्मिल्ल = गजरा घातलेल्या रोषा १९०, पसाहण = प्रसाधन (गजमो
 त्तिभरइअ = गजमौस्तितवरचित) १७३, मण्डण = मण्डन (वेहव्य = वैधव्य
 व सोहग = सौभाग्य) ६३३, मेहल = मेतला (कसणमणि = कृष्णमणि
 मेतला) ५७४, मेहलिभा = मेतलिभा ४९३, मोहणपिच्छि मोहन
 पिच्छिका = मोरपीत ५७२, यलभ = यलय ७८०, ८१६, ९००,
 अविहवळकण = अविधवालक्षण ५३९, जालयलभ = जालयलय ८०
 घलभसर = घलमशब्द २८३, ३९२, ६८३, ९५३, वेहव्यमण्डण =
 वैधव्यमण्डन ६०३, सिठिल यलभ = सिपिलयलय १३३, २०५, ४५३,
 ४९३, ७८०, सोहगभ = सौभाग्यक ६३३, हार = ४२९, ९८८, ९९०,
 हारल्ला ४४६

वज्राची लारीखदी व त्यासाठी वापरण्यात येणारा कच्चा माल, त्याचा
 पोत व त्यावरील जरतारी काम आणि त्यावर होणारे सूचिसत्कार यावरून
 ती वापरणाऱ्या व्यक्तीच्या व त्या वापरीत असलेल्या समाजाच्या सापत्तिक
 व सांस्कृतिक स्थिताबद्दल अनुमाने मांडता येतात हा ज्या परिमाणावरून
 काढण्यात येतात त्याच अन्कारानाही लागू पडतात अलंकार व त्याची
 विविधता त्यासाठी वापरण्यात येणार धातुरत्नादि पदार्थ आणि त्यावरील
 कुसर झऱ्यादि खाधनावरून अनेक अनुमाने काढता येतात

भारतीयांची अन्काराची आवड सुप्रसिद्ध आहे गेल्या शतकात तर ती
 कुप्रसिद्ध मानण्याइतकी सुशिक्षितांची मजळ गेली होती वैदिक व बौद्ध
 बाल्मय आणि रामायण महाभारतादि आद्य आचार ग्रंथ यात स्त्रीपुरुषांच्या

अनेक अल्काराचे उल्लेख आलेले आहेत त्यांतील अनेक सज्ञांचा आता आपणास स्पष्ट अर्थबोधही होत नाही अलीकडे जाणोजाण झालेल्या उत्सननात काचेचे, मुवणाचे व रत्नजडित असे अनेक अल्कार मिळालेले आहेत शिवाय बौद्ध शिल्पावरून तत्कालीन अलंकाराबद्दल स्पष्ट कल्पना होऊ शकते नाट्यशास्त्रात (११ १० - १२) प्रथम मालाभरणाचें विवरण कम्बन नंतर अलंकाराबद्दल भरत सांगतो

चतुर्विध तु विज्ञेय देहस्याभरणं बुधैः ।

आवेद्य चन्धनीय च प्रक्षेप्यारोप्यके सदा ॥

अलंकार चार प्रकारचे असतात १ आवेद्य-शरीराच्या वेधावर धारण करावयाचे-कुण्डलादि, २ चन्धनीय-श्रोणिद्वयादि, ३ प्रक्षेप्य-नूपुरादि, ४ आरोप्य-हेनसूनादि अलंकाराच्या या सर्व जातीं गाथासप्तशतीत आढळतात

गाथासप्तशतीत आढळणारे मर्दानी अलंकार फक्त देवादिपार्श्व धारण केलेले आहेत क्र १६ मधील मुकुट गगनानें धारण केलेला आहे हा मुकुट रत्नयुक्त नसावा, शिरावर धारण केलेला शुभ पुण्याचा गुच्छ असावा, असें सदर्भावरून दिसतें अधर्ववेदात (५ १३८ ३) शुभाकार शीर्षालंकाराच्या उल्लेख आहे कौस्तुभ (क्र १११) हे श्री-सद्योदर रत्न (क्र ९८२) समुद्र मयनातून प्राप्त झाले व तें विष्णूने हृदयावर धारण केलें, त्याचें तेज सूर्यासमान आहे वामुकीचें वक्त्र पशुपतीने (क्र. ६९) धारण केलेले आहे वामुकि हा वश्यप व ऋदु यांचा पुत्र आणि सर्पांचा अभिपति, हा शक्राच्या शरीरावर बसतो क्र १८० च्या हलिक नायकानें कानावर जामळाची ठिकरी ठेवलेली आहे वस्तुतः हा अलंकार नाही सज्ज स्थानाची आलंकारिक सूचना आहे

यावरून दिसतें कीं गाथासप्तशतीतले पुण्य ग्रामीण व साधेसुधे आहेत सम कालीन दक्षिणी शिल्पातील पुरुषांनींही एवढेच अलंकार धारण केलेले आहेत, कान, कोंडाण व वेडस येथील पुण्य मूर्तींच्या अंगावर एवढेच अलंकार आढळतात उत्तरकालीन भित्तिचित्रात शिल्पात व साहित्यात मात्र विविध व प्रभूत मर्दानी अलंकार दिसतात

पुरुषाच्यापेक्षा जिगाच्या अलंकारात अधिक महाईता, रसिकता व विविधता दिसून येते शरीराचा जो जो भाग अलंकारांनीं सजविण्याजोगा तो तो

गाथानाधिकानी विविध आभरणांनी अलंकृत केलेला आहे अलंकार धारण करायचाचे ते केवळ पतीच्या प्रगल्भतेसाठी, अशी त कालीन स्त्रियाची मानना होती, म्हणूनच प्रोषितपतिमा अलंकार धारण करीत नाहीत, सकेनाप्रमाणे प्रियकर आला नाही म्हणचे नायिकेला अलंकार धारण निश्कळ वाटते आणि अदमाशितेला अगावरील अलंकार बळी देण्यासाठी मजविलेल्या रोज्याच्या गळ्यातील माळासारखे वाटतात !

कटदोरा, कुण्डल व हार हे अलंकार सुवर्णाचे आहेत, पैकी काही कुण्डले व हार रत्नरत्नित आहेत क ३०० मधील इत इन्द्रनीलाचे आहेत क ७५ मधील कण्ठियेंत पाचू व माणकें जडविलेली आहेत क ८० मधील जालबलथ सुवर्णाचेंच असले पाहिजे क ९८८ व ९९० मधील हार सोन्यामोत्याचे आहेत क १८८ मधील नूपुर रुप्याचे असलेले क १७३ मधील नायिकेच्या सवर्ताना धारण केलेल्या अलंकारात गजगण्डस्थळातील मोती जडविलेली आहेत व्याधाना अशी मोती शिफारात उपलब्ध होतात असा कविसवत आहे जगलात मोती गुजाच्या जोडीने सापडतात (क ३१०) अशी सामान्य जनाची समजूत होती तरीही गाथासप्तशतीत गुजानाच मोती म्हटलेले आहे असे विधान करता येणार नाही पद्मविंश नाम्नात (५९) मोत्याचा उल्लेख आहे क २ या गाथेत मोत्याच्या शिपलीचा उल्लेख आहे पाचूच्या सुईने मोत्याना वेध घेण्याच्या प्रत्येका उल्लेख क ३९४ या गाथेत आलेला आहे अर्थात् गाथासप्तशतीच्या काळात मोती व त्यापासून मिळविलेले अलंकार अस्तित्वात होते हे निश्चित पण त्यांच्या उपलब्धीचा स्थाने सामान्य जनाना माहीत नव्हता क ५७४ मधील मेखला कृष्णमण्याची आहे विशिष्ट जातीच्या प्रस्तर एण्डाना पासून इष्ट तो मण्याचा आकार घावयाचा, नंतर त्यावर इष्ट वर्णाला अनुकूल अशा रासायनिक क्रिया करावयाची, असेर ते मूर्तीत भाजवयाचे व कमाला उतरतील ते मणि अलंकाराने दापरावयाचे अशी प्रथा त्या काळां प्रचलित होती वन्य जमातातच नव्ह नागरिकातही या मेखलेतील मणि ह्याच पद्धतीने सिद्ध केलेले असोवत

क १७३ व ५७० या गाथाच्या नायिकाना केशपाशात आघाडीला मोहक मोरपीस साचलेला आहे क ९९२ च्या नायिकेने रोज्यावर गजरा घातला

आहे क १७८, ३२३ व ७१९ या गाथांच्या नायिकांनी वानावर छोटा वमळें ठेवलेला आहेत, आणि कोणी आम्हमजरी (क ८००) तर कोणी ताल कृत (क ३९८) धारण केलेले आहेत यातूनच शिरोभार्गा धारण करावयाचे उत्तरकालीन अल्कार उत्क्रांत झालेले आहेत सध्याचातल्या वन्य जमाती असे अल्कार आजही धारण करतात

कोंडाग्यांच्या लेण्यातील जियानी जवळजवळ स्वघापर्यंत रुढगारें उष्णीप धारण केलेले आहे सवय येथें शीर्षालकाराना वाव नाही कात्याग्या लेण्या तील जियानी चद्रकोर व बिंदी यासारंगे शीर्षावतस व पतुलाकार कुण्डलें धारण केलेली आहेत झाली ती कान्ति दरम्यानच्या बालात झालेली असावी गाथासप्तशतीतील सुगंधित निकुरभार (क ५७७), शीर्षावतस (क १७३) व धम्मिल्ल (क ९९२) हीं आभरणें या कन्येची चोतक आहेत कालिदासानें उल्लेखिलेली (कुमारसमय १४, मेघदूत उत्तर ११) मुक्ताजाल व रत्नजाल हा शीर्षाभरणें आणखी उत्तरकालीन आहेत या दोन्ही लेण्यातील जियानी कणिका, बलय, मेखला व नूपुर हे अल्कार धारण केलेले आहेत त्यांनी लमागी धर्ताची बलयाची चवड चढविलेली आहे व त्याचे नूपुर बाळ्याच्या धर्ताचे आहेत गाथासप्तशतीत आढळतात तसे शिलिपिच्छावतस व धम्मिल्ल जडत्यांच्या भित्तिचिह्नात पहावयास मिळतात येथील क १ या लेण्यातील पाठमोऱ्या स्त्रीने अवाज्यावर गजरा चढविलेला आहे आणि क १० या लेण्यातील जियानी सीमतस्थानी मारपिसे लवलेली आहेत कोणी केंसात अनेक अल्कार गुफले आहेत कोणी बाजूवड बाधले आहेत व कोणी बलयाना धुरुर लावले आहेत हे अल्कार नि रुशय उत्तरकालीन आहेत

कानाच्या पाळ्याना वेध घेऊन त्यात अल्कार अडकविण्याची प्रथा बरीच प्राचीन आहे शरीरस्वास्त्यासाठी वानाच्या पाळीअ वेध घेऊन त्यात औषधी मुळी घसविण्याची योजना सुश्रुतात सांगितलेली आहे वर्णछिद्रें व वर्णाल्कार याचा दृष्टीवर चांगला परिणाम हातो हें आता सशोधकाना मान्य होऊ लागलें आहे क ७२० या गायेंत कर्णछिद्राचा उल्लेख आलेला आहे मौर्य-मातवाहन-कालीन शिल्पातील कुण्डलें जड व बर्तुळाकार आहेत मग हा चोपडपणा शिल्पाचा असो किंवा अल्काराचा गाथासप्तशतीतील वर्णभर

त्या मानान नाचूक आहेत त्यात रत्नेही जडविलेली आहेत वर्णाभरणातील रत्नान्या प्रमेण्या परावर्तनामुळे वपोगना प्राप्त होणाऱ्या शोभेची क्वाना व रसिकाना पूर्ण जाणीव होती

मौर्य—सातवाहनकालीन मूर्तीच्या मनगटावरील बलये जाळजूड आहेत आणि त्याची सख्याही मोठी आहे ती हलक्या वजनाची, भारी धातूची व पोक्क असारीत गाथासप्तशतीतील बलये नाजूक व सैल आहेत विरहात ती शिथिल होतात आणि अगविक्षेपासरशी सशब्द होतात वकणरव ही एक काव्य कणिकाच आहे। क ४३८ मधील बलये प्रेमप्रसगात पिचली आहेत ती वाचेचीच असला पाहिजेत मौर्य—सातवाहनकालीन काचच्या रंगीबेरंगी बागच्याचे तुकडे उत्पन्ननात जागोजाग मिळालेले आहेत

क ८० मधील जालबलयाचा अर्थ गगाधराने 'केससमार्जिनी' - पणी असा दिलेला आहे श्री राजारामशास्त्री भागवतानी तो स्वीकारलेला आहे पंडित मयुरानाथ शास्त्री यांनी 'जालप्रधान बलयम्' - वरदह्वण असा अर्थ दिला आहे श्री शिवराममूर्ति (Amaravati Sculptures p 112) यांनीही 'जाळीची बागडी' असाच अर्थ घेतलेला आहे मी हाच अर्थ घेतलेला आहे गार्भेतील सदभ आहे तो असा नायिका न्हात आहे, न्हाण्याला बसण्यापूर्वी तिने अगला हळद लावले हाती, पाण्याबरोबर ती ओषळली व जालबलयात अडकून बसली, वेव्हा तिने एक किलची घेतली व बागडीत अडकलेली हळद काढून काढली न्हाण्यापूर्वी हरिद्रा अगला लावतात, केसांना लावीत नाहीत केसांना कथित प्रसंगा उत्पत्ती लावतात, पण त्यात हरिद्रा मिसळलेली नसते सामान्यतः वरिष्ठ वर्गातील स्त्रिया न्हाताना पणी घेऊन बसत नाहात किंवा पणीचा उपयोग करीत नाहीत बहुजनसमाजातील स्त्रिया मान हाती पणी असल्याशिवाय न्हात नाहीत स्त्रिया न्हाताना सामान्यतः जाळीच्या बागच्या काढून ठेवतात हे ररे, पण त्या तशाच राहिलेल्या असल्या तर त्याच्या जाळीत दडावरून ओषळलेल्या हरिद्रेच अवशेष अडकून राहणार हे उघड आहे बागाच्या चाण्डालसुन्येचे वन्य रत्नखचित आहे अडकलेला मळ काढण्यासाठी रत्नखचित किंवा जाळीच्या बागच्या वेळोवेळी किलचीने किंवा राठ केसांच्या दातेकडे साफ कराव्या लागतात

क ४६३ मधील मेखलिका जघनावर ओघळलेली आहे कार्याच्या लेण्यातील अवनिकेवरील खियाच्या मेखला अशाच आहेत या मेखला गोल मण्यांच्या व पाच पदरी आहेत वज्रटीकेचे सर एकामेकापासून अलग होऊ नयेत म्हणून ते आतल्या आगच्या गादीला शिवलेले असतात तशीच योजना मेखलेच्या सरामाठा केलेली असावी मेखला आणखी खाल ओघळू नये म्हणून आघा वीच्या पदकात गुफलेले आणखी काही सर कमरेवरून घेण्यात येत असत, असे कार्याच्या लेण्यातील नृत्ययुग्मावरून स्पष्ट दिसते उत्तरकालात या मेखला रत्नरचित व रुग्जुगणाच्या झाल्या क २११ मधील नायिकेने कनकडोर धारण केलेला आहे नेसत्या वस्त्राची ग्रथि, निच्याचे आघाडीचे केळे किंवा कासोल्याची पट्टी कडदोऱ्याला फिरकी देऊन पक्की बलेली असते सपन्न प्रामाणि त्वा व कचित् उनाड प्रामाण नर्तिका असे कडदोरे हल्लीही धारण करतात

६ आरोग्य

गाथासप्तशतीतील जनता मामान्यत निरागी आहे जर=ज्वर (क ५० ५१, २५९, ८०८) आणि सलोहिय पित्त=रक्तपित्त (क ५६२) या दोनच आजाराने उल्लेख आलेले आहेत ज्वरामुळे क ५१ च्या नायिकेच्या अगला दुर्गंध येत आहे तिला हा ज्वर अपचनामुळ, अमाशामुळे अगर जागरणामुळ आलेला आहे सारखी तहान लागणे, अंगाची लाही होणे, अंगावर बारबार काटा उभा राहणे, अन्नावर वासना नसणे व जीव वासावीस होणे ही सुरलेल्या ज्वराची लक्षण क ८०८ या गाथेत नमूद केलेली आहेत वस्तुतः हा लक्षण कामज्वराची आहेत क २५९ मधील ज्वराचा उल्लेख आजाराचा द्योतक नसून वैद्यिक सुलप्राप्तीच्या दृष्टीने केलेला आहे क ६९७ मध्ये राताधन्याचा उल्लेख आहे ही विकृति मोठी सोईस्वर आहे विशेषतः प्रवासान परगुहा पयारी पसरणाऱ्या पाहुण्यांना सोईस्वर कारण व्याधि आहे म्हटले तर आहे नाही म्हटले तर नाही रोगाचा पुरावा काहीच नाही आणि त्यावर औषधही नाही पण त्याचा लक्षण मान माठी अवलक्षणी! प्राचीन व मध्ययुगीन प्राकृत व संस्कृत कवींनी या लक्षणावरून या विकृतीस सक्ताचे स्वरूप दिलेले आहे रसिभ्रंश याचा अर्थ कामाध असाही घेता येईल पाहुण्याचे लक्षण पाहून नायिकेने व्याधीचे निदान केले! रुग्णाचा समाचार हा शिष्टाचार

(क १०, ११, ३१७) पाळला जात अस गाथासप्तशतात रूपापुष्कळ आहेत विपारी सर्पही आहेत पण त्यांना कोणाला दश केगला नाही न २३७ च्या नायिकेला विंचू चावला आहे, दटावर, दरबाजान्या वाहाला टेकून विचारी कोणाची तरी वाट पहात होती तेवढ्यात या दुष्टाने दावा साधला ! की कोणत्यात विंचू आहे हें पाहून तिने सधि साधली ? दोन्ही हात झटकणे हें मान दाग आहे

गाथासप्तशतात वैद्य (क २३७, ३६३ ६००, ८०८) आहेत सामान्यत रुग्णाना वैद्याकडे (क २३७) नेतात दरिद्री गावात (क ६००) वैद्य नसावेत असे दिसते औषधार्पणी (क २७०, ३१७, ३३६, ४५८, ५५०, ८४१) सजीवनौषधि (क ३३६) साकेतिक आहे आणि जलमेवरील पट्टी (क ४५८) सूचित आहे जलमेवर मलम आणि रसव्यावर मदिरा ही औषधे सर्वांना माहीत होती क ३१७ मधील उल्लेखावरून दिसते की रुग्णाला काढा गरम करून देत असात आणि पिण्याला तापवून गरम केलेले पाणी (क ५३) देत असत क ८४१ मधील रसायन कामोत्तेजक असावे असे वाटते कारण त्यामुळे शित्त अस्वस्थ झालेले आहे

जाती व जातीयता

जात म्हणजे जन्मसिद्ध गट, वर्ण, वास्तव्य व व्यवसाय आणि धृति, सृष्टि व संस्कृति यांची संवद्ध जातीयता म्हणजे एतद्विषयक अभिनिवेश व अनेक स्वरूपात व्यक्त होणारी श्रेष्ठ कनिष्ठ भावना

समाजार्थ अस्तित्व व स्वास्थ्य सहजीवनावर अवलंबून असल्यामुळे या भावना सामान्यत सुसावर्धत अमतात स्पर्धामुळे सहजीवनाचा तोल ढळतो तेव्हा त्या व्यक्त होतात

सामान्यत लोकवाङ्मयात अने विषय उल्लेखिले किंवा चर्चित जात नाहीत अभूत मधुन अस्पष्ट व ओसरते उल्लेख होतात, अभावितपणे सुचाळीसाठी किंवा वेदना व्यक्त करण्यासाठी

वर्दिर या नात्यात चतुर्वर्ण्यविद्वान्त आहे, आणि स्पर्धाजन्य श्रेष्ठकनिष्ठ भाव ही पण समाजार्थ जातात वर्गीकरण झाले नाही पुढे वमाहतीचे क्षेत्र विस्तृत

शाल, पातडाची स्पर्धा जाणवू लागली, परस्याचा आक्रमण आला व हिंदी धर्माचा स्वीकार करून स्थिरावला यामुळे समाजाचे स्वरूप विराट् व सर्वांगीण चाले आणि विविध समस्या निर्माण झाल्या अशा परिस्थितीत व तिच्या अनुरोधाने स्मृतिकारांना अनेक योजना आपल्या मूलतः त्या सवलनात्मक होत्या, पण विकृत परिस्थितीमुळे त्यांचे पर्यवसान विघटनेत झाले मूलभूत चतुर्वर्ण्य सिद्धान्तातून सत्वर-सिद्धान्त निर्माण झाला मूलतः हा सिद्धान्तही भिन्न व मिथ जातीयाना चतुर्वर्ण्यात व आर्य सत्कृतीच्या क्षेत्रेत समाविष्ट करण्यासाठीच प्रतिपादन करण्यात आलेला असावा परंतु परिस्थितीच्या प्रादुर्भावामुळे, सत्वरच्या सभाव्य परिणामाच्या धास्तीमुळे आणि पोटभरू भिक्षुकांच्या हेकटपणामुळे जातीच्या मर्यादा अल्प झाल्या आणि वर्गा करणाचे पर्यवसान विभक्तीकरणात झाले

पुरातत्त्वभूषण श्री राजवाडे यांना राधामाधवविलासचपूण्या प्रस्तावनेत पाणिनि (शकपूर्व सुमारे १०००) व पतञ्जलि (शकपूर्व सुमारे २००) यांच्या काळातली सामाजिक परिस्थिती विस्ताराने वर्णिली आहे ती येथे कारणापुरती व संक्षेपाने देतो

पाणिनीच्या काळाचे चार वर्ण होते, परंतु ते पस्के जाति झाले नव्हते पद कर्माधिकारी ब्राह्मण हे राजाचे पुरोहित असत, प्रसंगविशेषी ते राजाना पदच्युत किंवा पदाधिष्ठित करीत सर्वत्र ब्राह्मण कुलशील्वान्, विद्वान् किंवा अभिक्वर्मरत नसत क्षत्रिय हा सामान्य वाचक शब्द असून राजन्य हा अभि पितृवदय क्षत्रियाचा वाचक असे क्षत्रियाचा एकच धदा, देशसंरक्षण करण्यासाठी लढण्याचा पुरोहितांचे जे प्रवराध्यायप्रसिद्ध भोज तेच क्षत्रियाचे असे वृषि, पाशुपाल्य व वाणिज्य हे त्रिवर्गाधिकारी वैश्याचे धदे शूद्र केवळ उच्च प्रकारचे पशु गणले जात शूद्र दोन प्रकारचे असत अनिरवसित म्हणजे आत येण्याचे नि शेष वद न केलेले चतुर्वर्ण्यात अशत समाविष्ट केलेले, समाजाच्या कमीजास्त उपयोगी पडणारे उदा सुतार, लोहार वगैरे, निरवसित, आत येण्याचे नि शेष वद केलेले समाजाच्या उपयोगी न पडणारे उदा चडाल, नियाद वगैरे वस्तू दोन प्रकारचे असत मातृवश व पितृवश, पैका मातृवशपद्धति बुल्लित मानली जाऊ लागली होती अनार्य व अभ्राह्मण लिथान

आर्य व ब्राह्मण करून घेण्याची चाल पाणिनीय कालाच्या पूर्वा केव्हा तरी अस्तित्वात होती सपत्नीकत्वाची चाल होती शुद्र वर्णातील स्त्रीला इतर वर्ण भार्या करीत ब्राह्मण स्त्रीला क्षत्रिय व वैश्य भार्या करीत वर्णबाह्य भार्यांना पत्नी हें सन्मान्य पद मिळत नसे पत्नीला यज्ञकर्मात पतीच्या वरोवरीनें सहा अधिकार असे वर्णावर्णातील सबंध गौण समजला जाऊ लागला होता, पण सकरजाति स्वतत्त्वपणें अस्तित्वात आल्या नव्हत्या सामान्यतः चातुर्वर्णिक समाज ब्राह्मणाचा अनुयायी होता पाणिनि व पतञ्जलि यांच्या द्रम्यानच्या काळात सामाजिक परिस्थितीत ठळक फेरफार झाले, बौद्ध जैन वगैरे सनातन धर्मद्वेष्या लोकांचा समाजात सुळसुळाट झाला क्षत्रियवैश्यापकी काहा बुद्ध-जिनानुयायी बनले आणि काहीं यज्ञादि वैदिक क्रियांचा लोप झाल्यामुळें वृषल, म्हणजे शुद्रसम बनले क्रियाकर्मांतर व धर्मधर्मांतर या बाबतीत जे परिवर्तन झालें त्याचा मुळें ज्ञिया व शुद्र यांच्याशीं ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यादि त्रैवर्णिकाचे बौकडें बघ जे वर्तन घडत येत होतें त्यात गुरफटलेली आहेत अनार्यांचा समूळ विध्वंस अशक्य आहे हें आर्यांच्या प्रत्ययास आलें काहीं अनार्य आर्यांच्या उपयोगी पडतात व आर्यधर्माविषया आदर वाढवतात हें निदर्शनास आल्यावर आर्यांनीं शुद्राला वर्णव्यवस्थेंत नियतस्थान दिलें, यादून जास्त लग्न राजरोस करू दिली नाहीं त्रैवर्णिक स्त्रीकडे त्यानें डोळे बर करून पाहि तेलेंही रसत नसे कालांतरानें या दुरीभावात फरक पडला तोंड वैश्यद्वारां पडलें घरीदारा, शेतवाडीत, हाटबाजारात सर्व व्यवहार शुद्र साहाय्यानें होई अर्थात् शुद्रातील नरमाद्यांच्या वैश्यगृहातील स्त्रीपुरुषांशीं एकान्तीं लोकान्तीं सबंध पडे आणि अधर्म्य शरीरसंबंध होई ब्राह्मण क्षत्रिय समाजात हा चोरटा व्यवहार बघेचा विषय होऊन बसला होता अश्वमेधाची प्रक्रिया चालू अगता क्षत्ता म्हणतो शुद्दीण वैश्याशीं चोरून रत होते, तेव्हा तिचें समाधान म्हणून होत नाहीं, यावर पालागली म्हणते शुद्र पुरुष वैश्य स्त्रींसा रममाण होतो तेव्हा त्याची तरी तूमि कोठें होते ? कालांतरानें या असद्व्यवहाराचा फैजव क्षत्रियात व ब्राह्मणातहि पसरला हें पाहून तत्कालीन प्रशासकांनीं त्रैवर्णिकाना शुद्रस्त्रियाशीं विवाह करण्याची परवानगी दिली पाणिनी काळापर्यंत त्याचीं अपत्यें पितृजातीय ममजत यामुळें पितृमवर्ण शुक्र व मानृसवर्ण शृंग अमे दोन

रोगांचे ब्राह्मण दिसू लागले म्हणून वर्णायाचा वैवारी वैशंपायन आणि शुक्लवर्णा याचा पुरस्कर्ता याज्ञवल्क्य या मामेभाच्याची स्पर्धा हे ब्राह्मणातील या दोन वर्णांच्या वमनस्याचे व स्पर्धेचे प्रतीक आहे हे ब्राह्मण पाणिनीपूर्वी त्वक्तेच घडले असावे पुढे जैन बौद्धांनी चातुर्वर्ण्यव्यवस्था मोडून सर्वांची एकजात व एकनमता करण्याचा उपदेश व उद्योग आरंभला, यज्ञयागाना दुष्ट ठराविले, शूद्रादि लोकांना न ममजणाच्या संस्कृत भाषेला वाट दिला आणि समजणाऱ्या प्राकृत भाषांचा पुरस्कार केला आणि शुद्ध त्रैवर्णिकाची व सामान्य प्राकृत जनतेची ताटातूट करून टाकली बहिष्कारासुळे वादग्रस्त सख्येत भर पडू लागली म्हणून त्रैवर्णिकांनी निष्कासनाचा मार्ग न धरता शूद्रनियमनाचा उपाय पत्करला आणि शूद्रांनीच अपत्ये पितृसवर्ण न समजता मातृसवर्ण मानावात असा कायदा केला पण कमीपणा येतो म्हणून मातृवर्णही त्यांना आपल्यात गानील करून घेईना म्हणून स्वतंत्र जाति निर्माण झाल्या साम्राज्य सत्ता शूद्रवर्णा नदाऱ्या हाता गेली तेव्हा ब्राह्मणसंस्कृतीची दैना झाला रूपल मौर्यांच्या अमदानीत बौद्ध धर्माला राजसत्तेचा पाठिंबा मिळाला शुंग, काण्वायन व शातवाहन या घराण्यांच्या राजवटीत ब्राह्मणधर्माने डोकें बर काढले व गुप्तान्या कारकीर्दीत बौद्ध धर्मावर पूर्ण विजय मिळविला यामुळे संस्कृत भाषा व यज्ञयाग ह्यांची समाजात पुन्हा स्थापना झाली

रिख्यात जमन ग्रान्यभट्टित श्री रिचर्ड निक् याच्या Die Sociale Gliederung im Nordostlichen Indien zu Buddhas Zeit या प्रवाचे मराठी भाषांतर "शुद्धकालीन भारतीय समाज" श्री कालेलकर यांनी केलेले आहे त्यातून प्रस्तुत विषयापुरती माहिती संक्षेपाने देतो

पूर्व भारत ही जैन व बौद्ध धर्मांची जन्मभूमी या भागातील बहुजनगमाज वैदिक संस्कृतीच्या निकट सहवासात कथान आला नाही या प्रदेशातील सत्रिय अधिपति हे मूळचे अनाय अमावेत चातुर्वर्ण्यसिद्धान्त हा स्वयंसिद्ध असल्याचे पालि धर्मग्रंथकारांना व जातकांच्या लेखकांना मान्य आहे त्याचा विरोध आहे तो केवळ जन्मावरून ब्राह्मणांना समाजाचे नेते म्हणून मिरवण्याला ब्राह्मणांचे स्थान श्रमजांना घेतले इतकंच सत्रिय हे राजसत्तेचे प्रतिनिधि बौद्ध संघटनेने त्यांना अप्रस्थान मिळाले यामुळे धनिय हे ब्राह्मणांनी उद्धट-

पणान वागू लागल मुद्द युद्धांन वेम्प न मुद्द जातात कथाही जन्म घेतलेल नाहीं, मर्यान्व अशा क्षत्रिय विंया प्राप्तिन जातातच जन्म घेतलेला आहे युद्धफाळात प्रातिष्ठित मध्यम वर्ग अस्तित्वात आला व वैद्याना विशेष महत्त्व प्राप्त झाल, त्याची संपन्नता शुद्धिगत झाली व समाजातलें स्थानही उंचा वलें धर्मशास्त्रातील चातुर्वर्ण्य व वर्णसंस्कारांमुळें उत्पन्न होणाऱ्या जाती याबद्दल जातभात काढाच उरल नाहीं व्यापारी व कारागीर, हलके धंदे करणारे लोक व अनार्य मानववश हे मात्र शुणविशेषांमुळें जाताऱ्या सदरात येण्यासारखे आहेत

या विवेचनाच्या अनुरोधानें गाथासप्तशतीतील वर्ग व वर्ण विषयक उल्लेखाची पाहणी करावयाची आहे

गाथासप्तशतीत आर्य नाहींत आर्य म्हणजे शिष्ट, विशिष्ट प्रकारानें यजन करणारे लोक बहुजनसमाजासा व ग्रामीण जीवनाशी त्याच्या सवध वृत्तितच येणार शिवाय या काळात त्याचें माहात्म्य नष्टप्राय झालेलें होतें गाथासप्तशतीत आर्य नसले तरी आर्यां मात्र अनेक आहेत

अज्ञा-आर्या क्र ७२, १००, १७०, १७२, १९८, २४९, ३९०, ३७९, ३९५, ५७०, ६८३, ७९७, ८३०, ८५० ही सज्ञा अनेक अर्थांनी व टिलाईने वापरलेली आहे

क्र. १७२ मधील अज्ञा ही ग्राम किंवा ग्रामीण देवता आहे क्र ७९, २४९, ३९०, ३७९, ५७२, ७९७ व ८५० या गाथामधील अज्ञा या शब्दाचा अर्थ काहीं टाकाकाराना आल्या-उच्च व संपन्न कुलोत्पन्ना असा दिलेला आहे या पैकां क्र ७९, २४९ ३९० व ३७९ या गाथातील आर्यांचा लक्षणे या अर्थाला मानैसा आहेत न ३७९ मधील आयला असती, तरुणी इत्यादि पाठभेद भिन्न हस्तलिखितात दिलेले आहेत हिलाच असती का म्हणावयाचें याचा मात्र खुलासा होत नाहीं क्र २३७, ५७०, ६८७, व ७९७ मधील अज्ञा या फक्त पाठभेदात आलेल्या आहे स्वीकृत पाठात त्याना अनुक्रमें बाला, मुग्धा, वधू व विलासिनी म्हटलेले आहे क्र १७० व १८९ मधील आर्या या पवित्रता आहेत आणि पाठभेदातील आशा वगळल्या असता क्र १९८, २४९, ३९०, ३७९ व ८५२ मधील आर्या या असती आहेत

क्र १० १०० ३९० व ३७९ या गाथातील आर्या नायिकांना त्यांच्या

वरिष्ठ दर्जाची जाणीव आहे किंवा त्याचा दर्जा गाथाकारांना अभिप्रेत आहे असे दिसते. क्र. ७९ या गाथेतील आयेला अनेक सवती आहेत. या सवती म्हासुदीच्या दिवशी मुंगंधी जलाने न्हाऊन व वस्त्रालंकारांनी नटन मञ्ज झाल्या आहेत, पण आयेने-थेष्ट किंवा धर्मपत्नीने मात्र स्नानाविषया अनादर दागविलेला आहे. या वृत्तीचा अनेक कारणे संभवतात. या आयेला आपल्या वरिष्ठ दर्जाची जाणीव आहे आणि ती तिने संयमाने, पण स्पष्टपणे व्यक्त केलेली आहे. ही आया गलितयौवना असेल व या सवती बहुधा बहुजनममाजातील असतील. त्याच्या यौवनावर लुब्ध होऊन आमक आर्याने त्याशी प्रतिलोम विवाह केले असतील आणि त्याचे साहचर्य आर्या नाईलाजाने सहन करीत असेल. किंवा हा मण शिष्टमंत नसल्यामुळे कनिष्ठ वर्गात रुढ असलेल्या त्या दिवशीच्या रिवाजापासून ती अलिप्त राहिली असेल. किंवा तरुण सवतीच्या नाचरेपणाचा तिला नि शब्द निषेध करावयाचा असेल. किंवा या सवती पतीची सवर्ण असून ही एकटी उच्च वर्णाची असल्यामुळे प्राप्त परिस्थितीबद्दल तिला स्वतः वाटत असेल; कोणताही पर्याय स्वीकारला तरी त्याला आयेचे हे ना ते वैशिष्ट्य अभिप्रेत असल्याचे स्पष्ट दिसते. क्र. १५० मधील आयचे नेत्र निळे आहेत. निळे डोळे हे थंड पठारावरून आलेल्या व वंशशास्त्रान्वये वरिष्ठ दर्जाच्या लोकांचे एक वैशिष्ट्य मानण्यात येते. बहुजनममाजातील लोकांचे डोळे काळे किंवा अन्यवर्णमिश्रित काळसर असतात. म्हणून निळ्या डोळ्याची अप्रवांड वाटते. नील नेत्र हे अनेक अन्य गाथातही मौंदयलक्षण म्हणून नमूद केलेले आहे; पण निळा घुबुळ असलेल्या अन्य नायिकांना आर्या म्हटलेले नाही. क्र. ३६० या गाथेतील आर्या नायिकेचा हलिकाने शुकताच उपभोग घेतलेला आहे. त्याचा अडाणी आवेग व निचे मुसंस्कृत सोडुमार्य हा वैशिष्ट्ये धेष्ट-कनिष्ठ मावाने या गाथेला अभिप्रेत आहेत असे दिसते. क्र. ३७९ या गाथेतील परंदान आयेला रात्री मुक्कामाला आलेल्या अपरिचित व सामान्य पथिकाबद्दल तिरस्कार वाटला, पण या वृत्तीबद्दल तिला पुढे पश्चात्ताप झालेला आहे.

या आयचे अगां आपल्या दर्जाबद्दल अभिमान आहे, पण दर्प नाही. दिवापैकां किंवा त्रिवर्णिकांपैकी त्या कोणत्या वर्णाच्या आहेत याबद्दल अनुमान करण्याला काही माधन नाही.

आहिर-अमीर, अमीर. क्र. ८०. हा उद्देग उत्तरार्धातला आणि

एकच एक असंग तरी त्यावरून व इतिहासावरूनही गाथासप्तशतीच्या काळात महाराष्ट्रात त्याचा नुकताच प्रवेश होऊ लागलेला असावा असे अनुमान करता येते. सिव (पतञ्जलि), राजस्तान व सोराष्ट्र (महाभारत), माळवा (क्षत्रप) व महाराष्ट्र (सातवाहन) या मार्गाने व त्या त्या काळात त्याचे आक्रमक परिभ्रमण झालेले आहे. अभीर हे एतद्देशीय कां परदेशी ? श्री स्मिथ (Early History of India , p 290) सांगतात की ते परदेशी आहेत आणि श्री वनकसभे (Tamil Land 1800 Years Ago p 57) सांगतात की ते एतद्देशीय आहेत. वसे ही असोत, महाराष्ट्रातले त्याचे आगमन अल्प प्रमाणात शकांच्या आगमनाने, म्हणजे शकपूर्व पहिल्या किंवा शकोत्तर पहिल्या शतकात झालेले आहे. मौर्य व क्षत्रपांचे राजवटीत हे त्याचे सैन्यात होते. त्यांनी तिसऱ्या शतकात सातवाहनाच्या महाराष्ट्रात पाडाव केला. सातवाहनोत्तर काळात ते वाकाटकांचे माण्डळिक झाले आणि कदम्बाना त्याचा उन्हेद केला. अठ्ठाशपणावरून ते पूर्वापासून प्रसिद्ध आहेत. ज्यांना अर्जुनाचा काफिला छुटला ते फाय रानावनात एकाकी अवलेचा विनयभंग करण्याला डरणार ? भायेंत मुजोरी व कूर्तोत वळजोरी याशिवाय सहनशील नमाजातही नवागताचा निभाव लागत नाही. क्र. ८०५ या गाथेतील अहीराची प्रति अशीच आहे. शक आले तम गेले किंवा नामशेष झाले. अल्पसंख्य असल्यामुळे बहुजन-नमाजात सामावून गेले. गाथासप्तशतीतल्या लोकगीतात त्याचा उल्लेख आढळत नाही. त्या अर्थात देव्यापाळ्यापर्यंत पोचले नसावेत. अहीर मान गोपाल असल्यामुळे देव्यापर्यंत पाचवे त्यांच्या व यादवांच्या साहचर्यामुळे व परिभ्रमणामुळे बहुजनसमाजात प्रसृत झालेल्या कृष्णकथाची परामश या पृष्ठांचे घेतलेला आहे. अहीर व यादव हे आरम्भ मुख्यत्वेकरून गोदावरीच्या परिमराने, उत्तर भागात, मोठ्या संख्येत स्थायिक झाले. आजही त्यांची वस्ती व छाप या भागावर, येथील भाषेवर आहे. या भागातील ब्राह्मणांपैकी बहुसंख्य माध्यमि शास्त्रीय आहेत. त्यांपैकी ज्यांनी अभीरांचे पौरोहित्य पत्करले त्यांना अभीर ब्राह्मण हे अभिधान प्राप्त (एतद्देश वऱ्हाटातील माध्यादिन शास्त्राप्रकरण श्री शंकर गणपत जोशी पृ ६५) झाले. सृष्टिकारानी जातान्या सोडतात अभीरांचा समावेश केवळ तेव्हा त्यांना स्थान दिलेले ते असे ब्राह्मण पुण्य × वैश्य स्त्री = अवष्ट ब्राह्मण पुण्य × अवष्ट स्त्री = अभीर हे समीकरण

बनावट आहे हें उघट आहे तरीही समजतेतच याचें स्थान वरंच उच्च दर्जाचें आहे

खाडिअ : खडिअ : क्र ६८० (दे ना २ ७०) = राटिक या उहे खाला जातीयतेचा गंध नाही, पण या काळात जातीय समजला जाण्याइतका हा धना निशिष्ट वर्गाच्या हाता होता

गोप क्र १३७, गोवी क्र ११० (त्रयश्र), ११४, १२८, १५५, १९०, ६९० (रत्नगोपी), ७०६ (पिंडार) हे उहेल जातीचे घोनक असावेत अस दिसत नाही असलेच तर ते अहीराचे असावेत पाइअसद्दमह ण्णवात या शब्दाचे दिलेले अर्थ आहेत ते असे गोव = गौर्वा का रक्षक, ग्वाला गोवी = (दे ना ७ ९६) कन्या, कुमारी, याला, लडकी, आणि गोपाड्यना अहारीन अहीर हे अडदाड, कष्टाळ, निर्भय व सशक्त म्हणून आज ही प्रसिद्ध आहेत म्हणूनच क्र ८०१ मध्य त्यांकडे कपाशीच्या राणणीचें काम दिलेले आहे आणि क्र. ६९० व ६९१ मध्य गोपीकडे भातरोतातलीं कर्णाची कामे ही मडळी रोजदारीवर काम करणारी दिसतात क्र ६३७ मधील गोप हा गोदोहनात कुशल आहे यथें त्याचें हस्तकाल्य आणि पर्यावानें लैङ्गिक उपचारचातुर्य वर्णिलेले आहे पटाईत गवळी गोदोहनासाठी घरोघर जात असत असोहा यावरून दिसतें गायत्रील गोपाचे अशा असलेलें कामकलनैपुण्य व लालित्य मोहविणारे आहे न ११२ व ११४ मधील गोपी कृष्णाभावता घाटाळत आहेत क्र ११४ मधील गोपीचें नर्तननैपुण्य व त्यांपर्क एकीच युवनचातुर्य वर्णिलेले आहे त्रियाची अन्ननही प्रचलित असलेली गरबा, फेर यांमारखी सघट्य हा भारताच्या संस्कृतीला गोपाची देणगी आहे क्र १२८ मधील गोपी हृदय विरू करणारा विरहगीतें गात आहेत क्र ६९० मधील गोपाच पाळल तिरप पडलेले आहे नखन्यामुळ असो किंवा चिपलामुळ असो तिरपें असो किंवा वाकड असा आठरण ठेवण्यायोग, एवढा राग रागज्जा-युवनसमाजात ही लक्षणें उद्भूत दिसतात म्हणूनच त्यानें लालित्य काव्यवर झालेले आहे क्र ७२, मपीठ पिंडार, पंडार हाही गवळीच आहे देशीनाम मालन पिंडार याचा अर्थ 'गोपाल, महिषपाल' असा दिवेन आहे सरस्वती-वृष्णपरपात पिंडार याला प्रतिशब्द 'अहीर' असा दिलेला आहे कृष्णाच्या मरगल्यात पचा नेहमा जाटळतो ह व्यक्तीनाम पिंडार, पेंडार यावरून तर

निघालेलं नसेल? क ७२६ मधील पिंडार हा स्वतः गोपालन करणारा आहे-
या गार्थेतील न्याहारी आणण्याच्या त्याच्या कारभारणीच्या उद्देशावरून दिसते
की त्याची गोशाळा त्याच्या राहत्या घरापासून बरीच दूर असावी पाठभेदा
वरून दिसते की कुरणातील गोठ्यात पतिपत्नींना जोडीने राम करण्याचा
रिवाज होता गोष्ठ या शब्दाचा गायरान असाही अर्थ (ऐ वा ३ १८ १४,
वा स ३ २१) आहे

चण्डाल क २२७, ८०४ क २२७ मधील पानकुटीचा अर्थ काहा टीका-
कारांनी चण्डालकुटी असा दिला आहे आणि काहीनां पानकुटी क ८०४
मध्य चण्डालाच्या हाती मैना लागलेली आहे अथर्व वेदात चण्डाल ही जमात
मागासलेली आहे आणि वाजसनेयि सहितेंत असृश्य मानलेली आहे चण्डाल
हा मकरज जातिविशेष दूध पुरुष व ब्राह्मण स्त्री यापासून निपजलेला, म्हणून
ब्राह्मणांना असह्य आणि ब्राह्मणी वर्चस्व असलेल्या समाजातून बहिष्कृत मनु
(१० १० ५१) सांगतो चण्डालांना ग्रामबाहेर रहावे, दिव्या राजाच्या
परवानगीने व चिन्हानी युक्त होऊन ग्रामात वामबाजानिमित्त यावे आणि
रात्रा ग्रामात येऊ किंवा राहू नये दाह गाळण व विषणें आणि पालेरे पकडून
ता विषणें हे चण्डालाचे व्यवसाय हे व्यवसाय निषिद्ध किंवा निर्दय, म्हणून
मनुजनसमाजातही ते तिरस्कृत जातकातही चण्डालाची अवस्था अशीच
आहे, अश्वमेध व हीनता याची द्योतक म्हणून ही सजा जातकाः अनेकदा
योजलेली आहे श्री फिर् (पूवाच पृ ७८) सांगतात “ हीन जातीयांना
पंचज्जा स्त्रीपारण्याचा अधिकार असला व जातकामध्ये चण्डाल पंचजिताचा
उत्प्रेय असला तरी त्याचा आर्याशा संबंध येऊ न देण्याबद्दल जे निबंध घालण्यात
आले हाते त्यामुळे आध्यात्मिक उन्नतीला ते पारंगत झाले होते ” चण्डाल या
अनार्य जातीबद्दलच्या वरिष्ठ वर्गाच्या भावना बुद्धपूर्वकालीन आहेत आणि ब्राह्मण
क्षत्रेयांना घालन दिलेल्या मयादा बंधांनी हा उपचित्या नाहात

चण्डाल क २९१ ४१७ देशीनाममालेंत (३ ०) याचा अर्थ
नशीरा असा दिलेला आहे क २९१ मधील उत्प्रेय व्यावसायिक असून
क ४१७ मधील उत्प्रेय जातीयतेचा यात अर्थ आहे न्हाण्याचा धडा सहदर्शनी
आळ असण्यामुळे तो करणाऱ्या लोकांचे सामाजिक स्थान हीन मानण्यात
येत निघाल जातकात न्हाणितपुताची कथा आहे परा न्हाण्याच्या मुगने

- लिच्छवि राजकन्येवर प्रेम बगले तो पित्याला म्हणाला, राजकन्या मला पत्नी मिळाली नाही तर मी जगणार नाही यावर वाप म्हणाला, तू न्हाव्याचा मुलगा, दीन जातीचा आहेस, लिच्छवि राजकन्या उच्च जातीची क्षत्रियकन्या आहे, म्हणून असंनय गोष्ट मिळविण्याची आकांक्षा धरू नकोस

नापितपुत्रानें थोडा दम धरला असता अगर व्यवहार सभाळला असता तर त्याची आकांक्षा नव्हे, आसक्ति तरी तृप्त झाली असती याचे प्रात्यक्षिक व. ११७ या गायेंत आढळते. बायकाबायकाचें भाडण चाललें आहे, एक दुसरीला व तिच्या मैत्रिणींना छिनाल म्हणते रुगेच दुसरी म्हणते, काय, आम्ही छिनाल? तू मोठी पतिव्रता, आमच्या पासून दूर रहा, नाहातर आमच्या ससर्गामुळे तुझ्या कुडाला बड्डा लागायचा पण हें पहा, आम्ही छिनाल आहोंत पण आम्ही उत्तम नायकावर तरी आसक्त आहोंत तुझ्याप्रमाणे आमची बागणूक एकाचा बेरयेसारखी नाहा किंवा आम्ही न्हाव्याकडेही जात नाही!

नापिताच्या व्यवसायाची पैशिष्ट्ये विचारात घेऊन वात्स्यायनानें त्याची गणना नायकाच्या व्यवसायप्राप्त मित्रात व दूतात (१ ६ ३५) केलेली आहे, आणि त्याच्या पत्नीची दूतात सुसपन्न व सुसंस्कृत नागरी स्त्रीपुरुषाची सनापट त्याच्या कारागिरीवर अवलंबून असते या व्यवसायासाठी दुकान माटण्याची प्रथा नसल्यामुळे त्यांना शिन्हाइकान्या घरोघर जावें लागे, त्यांहीं गण्यागांष्टी छाटण्याची व लगट करण्याची साधि मिळे, म्हणून त्यांना दौत्य घरावयास सवड मिळे या बरून दिसतें का वात्स्यायनान्या काळात त्याचा सामाजिक दर्जा बराच उचावला होता अशीच परिस्थिति अलीकडे पुन्हा निर्माण होऊ लागली आहे यामुळे इतर गडाबरोबर हाही नष्ट होणार असा चिन्ह दिसत आहेत

दास क्र ९१ डॉ केंतकर (बुद्धपूर्व जग पृ ३८) सांगतात की आर्य व दस्यु हा भेद यजनविषयक असून आर्यांच्या कृष्णवर्णायाशी सवध येण्यापूर्वीचा आहे. ऋग्वेदात कृष्णवर्णायांना दास म्हटलेले (१. १३० ८, ९ ४१) आहे आणि जित दासान्या काहा पुढाच्यांनी आर्य जेत्याबरोबर समेट घेत्याचें नमूद आहे सद्धर्तनी व सुमपन्न दासाना आर्यत्व रापादन शक्य (६ २२ १०) होतें प्राचीन युरोपियन व मध्य एशियाटिक आणि मध्ययुगीन लिथन व इस्लामी देशांच्या इतिहासात दिसते ते गुलामांचें रीत व करण

स्वहो भारतांत आढळत नाही. लढाईत कैद, दरबारांत किंवा न्यायालयांत शिक्षा, दारिद्र्य आणि कर्ज फेडण्याचें असामर्थ्य हीं दास्याचीं कारणें बौद्ध वास्म्यांत नमूद आहेत (थेरांगणा; ८४४ : विनय : १. ७२.). सैनिकांप्रमाणें दरबंदेखोरही एकटलेल्या स्त्रीपुराणां दास म्हणून विक्रीत वसत. गाथासप्तशतातील क्र. ५४, ५५, ११८ व ५२७ या गाथांतील वन्दिनी याच सदरांत पडतात. हे दास धन्यांच्या घरांत कुटुंबीयांप्रमाणें (सिरिकालकाणि जातक) रहात, धन्याचा विश्वास संपादन (नंद जातक) करीत; धन्याचा दासाशा (कटाहक जातक) आणि दासांचा श्रेष्ठांच्या कन्येसा (चुल्ल सेंटि जातक) प्रेमसंबंध जमल्याचा ही अनेक उदाहरणें आढळतात. शाक्य राजपुत्र महनाम, याचो दासो नगमुदा, यांची कन्या धामवखलिया हिला शाक्यकुलोत्पन्ना मानण्यास लिच्छवी जमातीनें नकार दिलेला आहे आणि दासांना भिक्षुसंघात घेण्याला मनाई केलेली आहे. ब्राह्मण व क्षत्रिय यांनाही दास्यांत पडावें लागे. (वेस्सन्तर जातक). मात्र आर्य दास्याला पात्र नाहींत अशी अर्थशास्त्राची ग्वाही (नत्तेवार्यस्य दासभाव. १. १३. ६५.) आहे. दास्य, मग तें कोणत्याही अवगुठनाखालां अमो, शक्य तोवर नष्ट, कमीत कमी सद्य करण्याकडे कोटिल्याचा कल आहे. गाथासप्तशतीतील दास हा सामाजिक किंवा आर्थिक अवस्थेचा ग्योतक नाहीं. ' तत्पर नोकर ', ' मादकिणीची मजा संपादन करण्यात कुशल ' या अर्थानें तो या गार्थेंत आलेला आहे.

पुलिंद : क्र. ११६, ३१०; पुलिंदी : क्र. ६३४ : पेंतेरेय ब्राह्मणांत (७.१८) पुलिंदांचा उल्लेख आन्ध्र, पुण्ड्र, शबर व मूतिव यांच्या जोडांनें आलेला आहे. हे विश्वामित्राचे पुत्र, त्याच्या शापामुळ बहिष्कृत होऊन दक्षिणापथात आलेले. महाभारतांत (१२. २०७. ४२) पुलिंद दक्षिणापथांत मांडलेले आहेत. मत्स्य (११४. ४६. ८) मार्कण्डेय (५७. ४५. ८.) व वायु (४५. १२६) पुराणांत त्यांना दक्षिणापथांत आणि अगोर, आन्ध्र, दण्डन, कुंतल, विन्ध व वैदर्भ यांच्या साभिष्यांत मांडलेले आहे. त्याचा राज्य विन्ध्याच्या परिसरात असण्याचें कथामरित्नागरात (४. २२.) सांगितलेले आहे. टॉलेमीनें त्यांना नर्मदेच्या किनाऱ्यावर मांडले आहे, त्याच्या कवनावरून दिमतें की हे लोक कंदमुळें व कच्चें माथ यावर निर्वाह (Tribes of Ancient India : Dr Law : p 175.) करीत. गाथामसगतांतले पुलिंद हे विन्ध्य पर्वताचे

(क ११६) रहिवासी आहेत ते पुनरुत्थनासक्त व वन्य असून नागरी व्यवहाराविषयां इतके अज्ञान आहेत की त्यांना मोत्यापेक्षा गुना (क ३१०) अधिक आकर्षक वाटतात

भोइअ = भोगिक क १५६, भोइणि क ६०३, ७३१, ७७० गंगा धरानें क ५२६ या गाथेंतील भोइअ या शब्दाचा अर्थ पांडित्यक = प्रतीक्षक या पाठाच्या अनुरोधान 'भोगिको भोगासक्तः' असा दिलेला आहे आणि पांडित्यर = प्रतिक्षर = असहिष्णु या पाठाच्या अनुरोधान 'भाक्ता ग्रामार्थकारी' सरस्वताकण्ठाभरणात (पृ ६७० व ३१९) भोइआ याचा प्रतिशब्द भोगिको असा दिलेला आहे क ६०३ या गाथेंतील भाइणा या शब्दाचा अर्थ गंगाधरानें 'ग्रामव्यापारिक स्त्रा' असा सांगितला आहे व पण्डित मयुरानायनांनीं ता स्वीकारला आहे अन्य टीकाकारांना क ७३२ व ७७० मधील भोइणीचा अर्थ 'ग्रामप्रधानहिला' असा दिलेला आहे आणि क ७३२ मधील भोइणीचा 'ग्रामव्यापारमहिला' असाही देगीनाममालत व पाइअसहमहणवात भोइ व भोइअ यांच अर्थ ग्रामाध्यक्ष, ग्राम या मुखिया भोगासक्त, विवासी असे दिले आहेत आणि भोइणाचा अर्थ ग्रामाध्यक्षार्थी पत्नी पाइअसहमहणवात भोइ व भोइया या शब्दांचे अर्थ भार्या, स्त्रा, वर्या असे दिलेले आहेत गाथासप्तशतीतील तेंव्ही भाइणा अगता आहेत क ६०३ व ७३२ मधील भोइणी या धामनिणा आहेत या भोइणी क्षत्रिया असोत किंवा वैदया त्यांच्या नादां लागून पुरुष मात्र बहुजनसमाजातले आहेत या उल्लेखापासून क ५०९ शिवाय इतरांना वर्ग भावना अभिप्रेत आहे असे वाटते

या भोगिकाचा समन्वय काणाशा करावयाचा ? भोज या प्राधान जमाताशा ? कां भोगिक या गुप्तकाठीन स्वसनाधिवास्याशा ? डॉ फनकर यांच्या अनुमानांनुसार (प्राचीन महाराष्ट्र प्रकरण ४१) भोइ या जनानाशा ? प्राच्य कोशांनुसार क्षत्रिय मुखियाशां का कादा टीकाकारांच्या अनुरोधान वैश्य व्यापार्याशा ?

भोजाचा पहिला उल्लेख म्हणजे (३ ५१ ७) आठवना देथें त्यांना पत्तायान मांडून आह पत्तरय प्राप्तायान (८ १० १४ १७) त्यांना पाणिनात्य म्हणून आह आता त्यांना वस्तोत प्रेक्ष व्यापनेन आह आता भोज्य राज्यदर्शनि Hindu Polity Dr Jayaswal p 36) उल्लेख

केलेत्री आहे महाभारतातले भोज यादवपंथीय असून ते विदर्भात माडलेले आहेत दण्डकारण्य या अभिधानाला अभिप्रेत असलेला दण्डक्य हा भोज होता असे अर्थशास्त्रात सांगितलेले आहे अशाक व खारवेल यांच्या शिलालेखातील भोजाचे उल्लेख 'म्यानिक व वशपरपरागत राज्यक्त' या अर्थाने आलेले आहेत जे रामट्टण भाडारकरानी या भोजाना बऱ्हाडी ठरविलेले आहे. सातवाहन साम्राज्यातील भोजाचे शिलालेख कोंकणात, महाड व कुडा येथील लेण्यात मिळालेले आहेत येथे त्यांना भोज व महाभोज आणि त्याच्या छियांना भोजिची व महाभोजी म्हटलेले आहे भोजाचा महाराबरोबर सबंध आल्यामुळे महाभोज हें राष्ट्रनाम सिद्ध झाले असावे अस डॉ. केतकराचे (प्राचीन महाराष्ट्र पृ. ३३४) अनुमान आहे मान याला पुरावा असा काहीही नाही क्षत्रप व महाक्षत्रप, तसेच भोज व महाभोज नादांवर भारताचा विस्तार महाभारतात झाला तोही याच कारणामुळे, असे ही अनुमान करता येईल भोई या मत्स्योपजीवी (Poona Gazetteer I p. 387) जमातीची समन्वय करण्यामाठा भोज हे आरम्भ मत्स्योत्पादक होते व पुढे ते कुण्व्यात समाविष्ट झाले अस त्यांनी गृहीत धरले आहे आणि कृषिकर्म करणाऱ्या भोयापैकी जे देवपुजारीपण करणारे ते भोजक प्राक्प्रण झाले असेही निष्कर्ष त्यांनी काढले आहेत, त्यांनाही काही पुरावा नाही

ग्रामणी हा गावचा पाटील, प्रजेचा प्रतिनिधि, भोजक हा राजघराण्याची किंवा राज्यकारभाराची सर्व अमलेला करमाफ इनामदार, राज्यकर्त्यांचा प्रतिनिधि, गृहपति हा सरकारी कर देण्यास पात्र असा जमोनदार, प्रतिष्ठिताचा प्रतिनिधि, असे मानले तर गावगाव्यातली त्याची स्थाने निश्चित होतात गायासप्तगतीच्या काळात गांधीमादी गरजामदाराच अस्तित्व जितके असमाव्य तितकेच किराण्या व्यापाऱ्याच समाव्य म्हणूनच भोईणीचा अर्थ भी वाणीण असा घेतला आहे

वाणिज्य = वाणिज्य क. १८१ वाणि, वाणि, वाणिज्य, वाणिज्य याचा अर्थ पाहिलेसमजण्यात येनिया, वनियाचा लडका, वर्य, व्यापारी असा दिलेला आहे हा वाणी पक्ष गृहीत वेदय आहे वर्णाने वेदय असलेला व्यापारी व्याघ्रवर्म. हस्तिदंत अशा वस्तूंचा व्यापार करील हें निदर्श त्या काळात तरी समजत नाहीं अमलात तर तो स्पष्ट आहे, माऊगरेदी ही जुगती सबब आहे.

आणि केवळ व्याधाची सुंदर स्त्रिया पंजरी म्हणून तो तिच्या शोषडी-
भोंवती घोंटाळत आहे या गायेल्या जात नित्रा जातीयता अभिप्रेत नाही.

विज्ञाहारि = विद्याधरी क ८४६ विद्याधर हे दिवसा स्मशानात, एका
पायावर उभे राहून सूर्यतपस्या करतात आणि रात्री स्त्रियांचे अपहरण करून
त्याचा उपभोग घेतात, असा उल्लेख धजविहेट जातकात आढळतो. जैन प्रथात
आणि बृहत्कथेत त्यांना विशेष महत्त्व दिलेले आहे त्यांना देवयोर्नात घातले
आहे व अद्भुत शक्ति दिल्या आहेत विद्याधर हे विन्ध्य पर्वताच्या पारिसरात
म्यायिक झालेले इराणी असावेत असे डॉ. केतकरांचे अनुमान (प्राचीन
महाराष्ट्र प्रकरण २७) आहे या गायेतल्या विद्याधरीला अतरिक्षातून गमन
करण्याची शक्ति आहे सामान्य त्रियाप्रमाणे विद्याधरी वेणी घालीत नाहीत,
भुरभुरते घेंन मोकळे सोडतात असे या उल्लेखावरून दिसत अजव्याच्या
शुभेतील विद्याधरीचे चित्र तुलनेसाठी पाहण्यासारखे आहे

घाह = व्याध क १०० ६०१, ६१८, ६२९, ६६३, घाही = व्याधी =
व्याधधू, व्याधत्री क ११९, १२०, १२१, १७३, ५२७, ७३६, ७८८.
गाधासप्तशतीत, नित्रा अन्यत्रही, व्याध ही मज्ञा जात या अर्थाने आलेली
नाही. व्याध म्हणजे शिकारी, वन्य शिकारी, शिकारीवर उपजाविका चाल-
निणारे, म्हणून रानात वस्त्या करून राहणारे त्याच्या शोषण्याचे गट अगलेले
दिशत नाहीत (क १०१, ९४०) हे व्याध धनुष्यबाणाने शिकार करतात
धनुष्यबाण हे त्यांचे व पुलिंद्राचे (क ११९) आयुध घाही शिकारी असे
मर्मर्य (क ६३०) की ते एका बाणात हत्तीला लोळवीत. अस्वल (क. ७३९)
गव (क. १०१, १७३, ७३६, ९४०), गवा (क. ७३९), गेंडा (क. ७३९)
मग (क. ६०१, ६१८, ६२९) शरभ (क. ७३९) व शार्दूल (क. ७३९,
९४०) या रानात व हिम पर्वतां हे शिकार करतात, हत्तींनी त्याच्या गट
मज्जातील मोत्यागटी (क. १७३) व हस्तिदंतागटी आणि म्याघ्राची त्याच्या
चर्मागटी (क. ९४०) वितळ इराणी दया करणे हे दूरग आहे असे
त्याच्या श्रियाही (क. ६००) मानात एकाचा निकाऱ्याचा रानात अगा
दरारा असे व त्याच्या धाम्नीने दिय थापदे त्याच्या बम्बीच्या आगपात
भिरछन नमन वग तो भेदा (क. १०१) श्रिया रानां बांधणे वदां १ आणि
(क. ७३९) म्हणजे या शब्दांना जर अभय मिळते मारवा पिडीने देया

पिढीला नाचें ठेरावयाचा ही मनातन प्रथा गाथासप्तशतीत धनुष्य-सकेताच्या रूपात (क. ११९, १२०, १२१, ६३०, ६३३) सशब्द झालेला आहे. नव्या धायकोच्या नादानें व्याध दुखळा होतो, त्याला धनुष्य पेलत नाही, यातच तो धन्यता मानते. पण समार तर चालला पाहिजे म्हणून त्याची धायको त छिलून हलकें (क. ११९, १२०) करते, किंवा यात वेइजन आढे हें जाणत तोच तें एकान्तात छिडतो (क. ६६३) किंवा न पेलणारें धनुष्य व बाणाच्या मारा साधावर टाकून शिकारीसाठा म्हणून नो जगलात जातो, पण शिकार मान करू शकत नाही (क. ६३०) त्याचे हें दोर्बल्य पाहून भविष्याच्या काळजीनें त्याची आई रडते (क. ६६३), पण तिच्या अजाण नवतरण्या मुनेला चिता कशी ती माहीत नाही. आपण तामलेल्या धनुष्याच्या छिलच्या आभाळात वातचकारर उडालेल्या दिसल्या का जणू आपल्या सौभाग्याचा ध्वजच फडकत आहे (क. १२०) असें तिला वाटतें. तिच्या ठायीं व्यवहारज्ञानाचा अभाव तर इतका फीं सवतानीं धारण केलेल्या मोत्याच्या अल्काराचें मृत्यु तिला समजत नाही आणि स्वतः धारण केलेल्या मोरपिसाच्या तुऱ्याच्या सोन्यातच ती भिरबते। प्रत्यक्ष व्यवहारात व्याध व हिंसा याच आहे तेवढेंच व्याध व अहिंसा यांचे साहचर्य प्रचारक्यात व गीतात आढळून येतें त्यावरून त्याचें बुद्धोत्तरकालीनत्व सिद्ध होतें. महाभारताताळ अर्जुन विपाद व रामायणातील काचवध हे प्रसंग या सदरात पटण्याजोगे आहेत. गाथासप्तशतीताळ क. ६०१, ६१८ व ५९४ या गाथा नि सशय बुद्धप्रणीत अहिंसेच्या सिद्धांतानें प्रेरित आहेत. या गाथा कृत्रिम व प्रचारकी थाटाच्या नाहात प्रियकर व प्रेयसी यांच्या परस्परावरोळ अष्टनिम प्रीतीमुळे त्या नि सशय विशेष हृदयगम व हृदयद्रावक वाटतात.

जातीयता, एतद्विषयक श्रेष्ठ कनिष्ठ भावना आणि सामाजिक परिस्थिति :

गाथासप्तशतीचें मयादन झालें तेव्हा दक्षिणापथान आर्यांच्या यमाहती प्रस्थापित व स्थिर हाऊन अनेक शतकें लोटला होता. आता उत्तरप्रमाणे दक्षिणेतही आर्य व अनार्य यांचा मर्घर्ष शमला होता. झाडवर बसून कथं माम राजाच्या अनार्य राक्षसांची खाडवण आता नेत्रळ श्रेयजन्य उपमेपुता (क. ३११)

राहिली होती. आर्य या सत्तेतला दर्प गष्टप्राय झाला होता आणि दरारा धात्रियामध्ये केंद्रित झाला होता. मात्र आर्याविपर्या व त्याच्या आचाराविपर्या समाना आदर वाटत होता; आर्य हे आपल्यापेक्षां वरिष्ठ आहेत अशी सामान्य जनाना जाणीव होती.

म्हणूनच एतद्दृष्टीयांनी ग्रामदेवतेला अज्जा हें अभिधान दिलेले आहे.

आर्य क्रियांना आपल्या दर्जाची जाणीव आहे. सामान्य व्यवहारात ही प्रत्ययाला येईल इतकी ती त्याच्या घृतीत मुरलेली (क. ७९) आहे.

सामान्यतः स्त्री ही तिच्या वैशिष्ट्यामुळे व्यासपीठावर अधिष्ठित असलेली व्यक्ती आहे, देव्हान्यात प्रस्थापित असलेली देवता आहे अशी समाजातील सर्वसाधारण लोकांची समजूत असते. वर्गभावना जागृत असते तेथे आणि ती सुतावस्थेत असली तरी उच्च वर्णाय क्रियाबद्दल कनिष्ठ वर्गांयामध्ये ही भावना विशेष प्रबळ असते. श्री. हेन्री शापाली यांनी White Women, Coloured Men या विषयाचे सोदाहरण विवेचन केलेले आहे तें जिज्ञासूंनी अवश्य पहावे. वर्गभावना असते, म्हणूनच सामान्य जनाना वरिष्ठ वर्गांतल्या क्रिया विशेष आकर्षक वाटतात मग ती ग्रामणीची दुहिता (क. ५९२) असो किंवा गृहपतीची स्तुपा (क. २५४) असो, तद्य भोदणि (क. ६०३) किंवा वयस्क शेताणी (क. ७७०) अगो आणि तिचा उपभोग घेणारा हरिक (क. ३६०) किंवा चरक चालविणारा मजूर (क. ५५४) अगर राखणदार अहीर (क. ८०५) असो. अगो गुणवैशिष्ट्ये आहेत अशी ज्यांची ख्याति त्या वरिष्ठ वर्गातील क्रियांना त्याच्या तथाकथित व्यासपीठावरून राली ओढून त्याचा उपभोग घेणं, मुरतमप्रमात आपलें सामर्थ्य त्याच्या अनुभवास आणून देऊन त्याचें तोंवरचें प्रतिष्ठित जीवन किती शुष्क होतें हें त्याच्या प्रत्ययास आणून देणें आणि नंतर त्याच्याबद्दल समव्यमनिकान्या समुदायात चवाळ्यावर चर्चा (क. ७७०) करणें, हीच आपल्या पोरुपाची वृत्तार्थता, अशी अनेकांची इच्छा व कल्पना असते, पण एकाडे वेळा गाळे उगळते आणि त्याच्या दिवाळ पोरुपाला कुचकामी म्हणून दूषण (क. १५४) देण्यात येतें ! आणि पुढा त्याला चटक लावण्यासाठी प्रहेषक (क. ६०३) घेणारी आता त्याला गूळ-पोवरे देण्यालाहा राजी नसतें. अगोच आम, कि कनिष्ठ वर्गातील क्रियांना वरिष्ठ वर्गातील पुरपाबद्दल (क. ६०८) वाटने

अस आहे तरी एवढे सर मी एकादा दुमरा हलिक आयना (क ३६०) किना कुलवालेगा (क १७०) लगट करीत असला तरी तिचा दर्जा व तिच्या बाधबाधा दरारा यांच्या बास्तीने त्या वेळाही त्यांच्या जिवाची धाकधुक होत असतेच

गायासप्तशतीचं संपादन झाले त्या वेळा ब्राह्मण, क्षत्रिय, वश्य व शूद्र, या वर्गांत समाजाचे वर्गान्तरण होऊन अनेक शतके लोटली होती पण या वर्गांचा वा वर्णांचा येथे मागमूसही आढळत नाही येथे वर्णक्रम आहे पण तो केवळ भित्ति चित्रात (क ६१०, ७३०), सामाजिक जीवनात नव्हे !

आर्य सस्कृतीचा गूळधार मानलेल्या यज्ञास्येची येथे हेटाळणी (क २१७) केलेली आहे येथे ब्राह्मणाचा दर्जा इतका खालावलेला आहे की जे धार्मिक व परलोकव्यसनिक ते खेळापाड्यातल्या उड्या बायकांच्या उपहासाला पान झालेले आहेत आणि हे कोणाच्या राज्यात ? नाणे घाटातील शिलालेखाच्या पुराव्याने ज्याचा यज्ञपुरस्कार द्यावा लागतो त्या सातवाहनाच्या राज्यात, नाशिकच्या पाण्डवलेण्यातील गोतमी बळथ्रीच्या शिलालेखाच्या पुराव्याने ज्याचे एकनाम्य सिद्ध होत त्या सातवाहनाच्या राज्यात हा सारा बौद्धाच्या प्रचाराचा परिणाम हे उघड आहे गाथासप्तशतीत बौद्धाचा व त्याच्या आय तत्त्वाचा स्पष्ट उल्लेख आलेला आहे शिवाम हा राजकीय पारतंत्र्याचाही परिणाम असणे शक्य आहे या फाळीत महाराष्ट्रावर क्षह्रात क्षत्रपाची सत्ता होती आपल्या सत्तेच्या पुरस्कारार्थ त्यांनीही ब्राह्मणांना दान दिलेला आहेत पण ती तेजस्वी ब्राह्मणांना दिलेली नाहीत, पोटाचा भिभुराना दिलेली आहेत ख्रिस्तोत्तर पहिल्या शतकात नाग घेण्याजोगा पक्की आचार्य महाराष्ट्रात निप पला नाही अतर्थाची राजावनीच स्फुरण असलेल्या शुक्राचार्यांची जागा काळ पोटा शुक्राचार्यांनी घळबावली म्हणजे अगमच ध्यावयाचे !

गायासप्तशतीतील ग्रामणी हा ग्रामाच्या गरक्षणावद्दल जबाबदार असल्या मुळ क्षत्रिय आणि मागदार असल्यामुळे गृहपति हा वैश्य अगम शक्य आहे श्री पित्र (पृष्ठा ४ २०३) मागतात “ वैश्य या शब्दाचा पूर्ण समा नार्थक असलेला आणि विशिष्ट वर्गसूचक असा गृहपति हा शब्द पालि वाङ्म यान गर्वने आढळतो गृहपतिशब्दाच्या या अर्थे गृहस्थ किंवा गृहस्थान् मुन्य असा अगम्य तरी सर्वमाधारणपूर्ण हा शब्द जर्मनार किंवा उद्योजातीय

धनाढ्य व्यापारी यांच्याबद्दलही वापरण्यात येतो राजवण्यात रातियानंतर ताबडतोब येणारा हा मुखवस्तु मध्यमवर्ग रातियाप्रमाणेच या गृहपताना स्वतःच्या श्रेष्ठत्वाचा व आर्यत्वाचा इतका तीव्र अभिमान होता वा त्यामुळे स्वतःहून हीन दर्जाच्या लोकांशी समतेच्या नात्यान वागणे त्यांना शक्य नव्हतं स्वजातीबद्दल तीव्र अभिमान व परजातीयांशी विवाहाची बंदी यामुळे गृहपताचा एक स्वतंत्र वर्ग बनला होता बान्हेरी (त्यूडर्स क्र १००३) व कुडा (त्यूडर्स क्र १००३) येथील मिलालेखातील गृहपति ही सज्ञा नेष्टि या अर्थाने आलेली आहे गृहपति हे वैश्य असावेत अस ठाँ जयस्वाल यांचेहा मत आहे पण गाथासप्तशतीतील गृहपति वैश्य किंवा व्यापारी दिसत नाहीत जॉं फिक् यांच्या अखेरच्या विधानाचा क्र ६०० या गाथेतील गृहपतिमुता व तिचा हलिक वनन्दन पति या जोडप्यांना समन्वय केला असता गृहपति हा सामान्य हलिक वर्गाशी नात्याने सगळ्या अपल्यामुळे त्याच वर्गातून आधक, रात्रकीय व सामाजिक दृष्ट्या वैरिष्ठ वर्गात प्रविष्ट झाला असलेला दिसतो सामान्य बहुजनाचा पाठिंबा असल्यामुळेच त्यांच्या नावाचा व तरवारीचा दरबडेपोरांना दरारा वाटतो

गाथासप्तशतीत पुलिंद व व्याध या वन्य जमाताबद्दल तिरस्कार किंवा विद्वेष प्रदर्शित झालेला नाही नागरी निवा भ्रामीण जननेशा त्यांचा फारसा संपर्क येतच नाही लग्न करणाऱ्या लग्न अहाराबद्दल तरुणाने केलेल्या तक्रारत जातीयतेची तीव्रता नाही चडालाचा उल्लेख विवाह आहे निरवसित शूद्र असल्यामुळे तो गावाबाहेर राहता व बडालाचा निषिद्ध घडा करतो हे रारे, पण येथे प्रकट झालेला तिरस्कार त्यांच्याबद्दल नसून यज्ञसंस्थेबद्दल आहे निर्दयता या गुणविशेषाच्या अनुरोधाने रात्रकाचा उल्लेख आलेला आहे तिरस्कार स्पष्टपणे व्यक्त झाला आहे तो पत्त चडिलाबद्दल वास्त्यायनाने नापिताला नायकाच्या परिवारात दिलेले स्थान उत्तरकालीन असावे आणि गाथासप्तशतीतला समान नापितावर अवलंबून राहण्याइतका मुनस्कृत झाला नव्हता असे या उल्लेखावरून दिसते हे सब उल्लेख स्मृतांचे अखेरचे गुप्तमालीन मत्स्वरण होण्याच्या पूर्वीचे आहेत अस्थिमचय व मीतायज्ञ हे धामक विधि गाथासप्तशतीतल्या क्रियांनी केलेले आहेत, गुप्तमालीन स्मृतिकारानां त्याचे धार्मिक हक्क हिरावून घेण्यापूर्वीची ही परिस्थिति आहे हे उघड आहे

जातीयतेची भावना जेव्हा या धामक मता व स्थानिक वा प्रादेशिक सख्या

याच्या अनुरोधाने सामान्यतः आक्रमक किंवा आक्रुदक स्वरूपात प्रकट होते. तथा प्रकार गाथासप्तशतीत प्रत्ययाला येत नाही यावरून निष्कर्ष निघतो की समाजाचे थोडेबहुत वर्गीकरण झालेले असले तरी ते तोंवर बोंचक झालेले नव्हते.

आचार :

गाथासप्तशतीतील कौटुम्बिक व धार्मिक आचार त्या त्या प्रकरणात सांगितलेले, आहाराविहारादि आचार चालू प्रकरणात ज्या त्या शीर्षकाखाला सांगितले, आता सामान्य आचार सांगतो.

गाथासप्तशतीच्या पुरुषाचे केंस लाव (क १०८, १८८) आहेत ऋग्वेदात (१ १७३ ६) व अजय्याच्या चित्तपटातही असे उल्लेख आढळतात व इदं दिसतात लावसडक केंस हे स्त्रियांच्या सौंदर्याचे लक्षण (क ५६६, ५७०) मानण्यात येई स्त्रिया केंसाचा अवाडा (क. २७३, २९९, ५५०) वाढतात

गाथासप्तशतीतील समाजाला आभिजात्य (क ३८, २६१, २६६, १३९) व कुलीनत्व याची जाणीव आहे आभिजात्यामुळे पुरुष परार्थीन (क. २६५) असतात. बाहेरच्या ओढ असली तरी त्याजवर कुटुंबाचा दाब इतका असतो की सायकाळा घरा येऊन पादप्रक्षालन (क. १३०) केले का पुन्हा चकर टाकायला बाहेर पडू शकत नाही. अशुक्ल (क २५३), कृष्ण (क ६८, ८३), दुःशिक्षित (क ५६, ९१, २७४, ७३२, ८७२), नकली धार्मिक (क ६०८), पळपुटे (क ६३१) व छुद्द शिकारी (क १०९) याबद्दल गायानीं तिरस्कार व्यक्त केलेला आहे दाक्षिण्य (क. ८५, १३८), परोपकार (क १७२, १९५, १००६), शिष्टाचार (क ५०, ५१, ३१७, ६१४, ७५४) व धर्म्य (क ७२८) याची प्रशंसा केलेली आहे रसायवरून मिरवून गुणी-जनाचा (क १९१) व नगारे वाजवून विजयी मंत्राचा (क. ६८९) सत्कार झालेला आहे, नालायक व निरक्षरांचा समाजाकडून गौरव होत अगलेला पाहून त्याबद्दल नापसंती (क १९१) व्यक्त केलेली आहे उदार (क २३०) व रतिक (क ७३३) याच्या बाब्याला आलेल्या दारिद्र्याबद्दल दैवाला दोष दिला आहे

गातामसगतातल्या अनेक गाथा त्रियाना लिहिलेल्या आहेत (अन्धलक्ष्मी क १७, २२८, २६३, ४७२, ४७५, १०५, १०५, २८० रुक्मरंगी उर्फ कुरंगी क ६१८, ८९४, गुणमुग्धा क ४७४, ग्राममुष्टिका क ८८, १२८, ३०१ झेज्जा क ५८४, नाथा क ४१, प्रहता क ८६ पृथिवी क ८६ पेश क ४४८, मृगाद्वन्द्वी क ४२६ रेता क ४२, ५०६ रेता क १२३, रेवती क ८७, रेवा क ८७, ९०, रोहा क ४१ रोहा क ६३० शशिप्रभा क ३०८, मिरिसत्ता क १४० हस्तिनी क ७१७) यापैसा काहा नावें एकाच लेखिकेचीं अमग ग्रन्थ आहे अनेक सामान्य त्रियाही सुनिश्चित आहेत त्या पतीचा पन्थ्यवहार (क २४४, १७१, ८०८, ८७७, ८३५) करतात ज्या अशिक्षित आहेत त्या पतीच्या प्रसासाचे दिवस मोक्ष्यासाठी भितीवर रेवा वाढतात किंवा काढलेल्या पुम तात (क १७०, २०६, २०८, ८६१) अगर निरहाचे दिवस हातापायाच्या बोटांनी (क ३०७) मोजतात दहाना व बीमानीं गणना करण्याच्या पद्धति बोटांच्या सख्येवर आधारलेल्या अमाव्यात

माहेरी श्रीमता व सामरा दारिद्र्य असल तरी कुलदू सामरच्या आभि जात्याच्या अभिमान (क ३८) बाळगते एकतीं ती पतीला आज्ञा देत असली (क २३) तरी अन्यत्र ती त्याची अवज्ञा करित नाहीं कुलवधूचा पति वृद्ध असला तरी तो तिला प्रिय (क २९३) असतो पति उदामीन अमला तरी ती त्याला आदरानें (क २९६) वागवते आणि केवळ औपचारिक दाक्षिण्यात गमाधान (क ८९ ३५३) मानते प्रियकराचा निषध करावयाचाच झाला तर तोहा ती मर्यादा राखून (क ५१३, ७०९) करते पातिन्य हच त्रियाचें भूषण जाणि लज्जा हच कुलत्रियाच प्रसाधन (क ८०) होय कुलीन विरहिणीचा विभ्रम त्याच्या पतीवरोवर प्रसासी (क २७४, ८६५) होतो कुलत्रिनें वामकुक्षी (क ६५, ६६) करूनये, प्रियकराच्या चारिनाची चचा (क ६७७) करूनये गुरुजन पति व मासू याविषयां आदर (क ४९३) बाळगावा परिचय अमला तरी स्त्रीनें पुण्याकडे त्याच्या पत्नीची चहाडी करूनये (क ७४४) पुण्याची रस्त्यात बाळगूनये (क ११४ ७०८) दृष्टि क्षेपास मान मनाई नाहीं असा एक उल्लेख आढळता आभि अन्यत्र (क ७१५)

मात्र परिचित पुरुष छीकइन ओपचारिक अभिवादनाची अपेक्षा करतो कुलत्रियाचा अपमान करावयास कोणी धजत नाही (क ९७०) त्यांना उपसर्ग देणाराला शासन (क १३८) करण्यात येतें हें सरें, पण आभिजात्यामुळेच विट त्याचा पायदा (क ९३९) घेऊ शकतात

गाथासप्तशतींतल्या त्रिया निर्भय व स्वतंत्र दिसतात ओसाड रस्त्यानें त्या एकट्या हिंडतात (क १०७, १९३, ८७१, ९५५) आणि चरितार्थाचे व्यवसाय नि सकोचपणें (क ४९, ५९८, ८१५) करतात, गीतें गातात (क १२८, ८३७) आणि सामूहिक नृत्यें (क ११४) करतात इतकेंच नव्हे, उघड्यावर परसात (क ६८३) किंवा नदीवर (क १४६) अर्धनग्न (क १२५) स्नान करतात प्राचीन काळात नग्नता आजच्या इतकी गर्ह्य मानण्यात येत नसे समाजान्या मनावर हा सत्कार सुसलमानान्या आगमनां नंतर झालेला आहे असें काही सशोधकांचें (Tree and Serpent Worship p 102) म्हणणें आहे

गाथासप्तशतीनें वाचकासमोर काहीं आदर्श मांडले आहेत घरकाम (क १३), स्वयंपाक (क १३) इत्यादि गृहकृत्यें आनंदानें करते तीं सुगृहिणी सहन शीलपणें कटुवाची विषटणा होऊ देत नाहा (क ५९) व विनयानें वागून सत्कार सुलाचा करते (क ८६०) तीं सुमहिला सुललु ग्यात सहभागी असतो तो आदर्श पति (क ९९) आणि भावजयीकडे मान वर करून पहात नाही तो आदर्श दीर (क ३५) सकलात त्याग करात नाहा (क ३७) व नेहमा सन्मुख (क २१७) असतो मित्र धीर सोडीत नाही (क ९७२) व सतापत नाही (क २५०) तो सुजन आणि सुजन हेच (क ९४) देशाच अन्कार

नम्रिकानाही उघड्यावर नागवें हिंदू नये (क ७३५) व घरांत उकडत असलें तरी मुर्तानीं अगणात झोपू नये (क ७०८) असें गायकवि सांगतात या गायाना भोळ्या समजुतीचा आधार व व्यर्थ अर्थ असला तरी हा आचार सामान्य असावा प्रोषितपतिवनें स्वतःचें व दरिद्री शेजारणींचेही शीत (क ३६) साभाळानें, रात्रां गावधपणें जागावें (क ३१६), प्रवासी सुकामाग्य आल्याच तर त्याग पवारीला अगणात जागा (क ३७९) घाली अस गायकवानीं सांगितलें व सुचविलें आहे पाहुण्या (क ७३१, ९५७) व

पाहुणे (क २५४, ३७९, ७३९, ८०९, ९५७) याचें घरोघर स्वागत होत आहे शिष्टाचार (क ५१४, ७५४), शेजारधर्म व सुदृष्ट्या (क ५०, ५१, ३१७) याचा समाजाला जाणीव आहे सकटसमयी परस्परांशी सहकार्य (क २२९) आणि शरणागताला अभय (क २९७) हा गृहस्थाचा व गृहिणाचा कर्तव्य मानलेला आहेत उनाड स्त्रीपुरुषानाही जनवादाची (क ५७, २०९, ५०९) कदर आहे

१० निष्कर्ष :

गायामसशर्तीतील समाजाची दृष्टि अल्पसदृष्ट आनंदा, काटक सहकारी व साधामौळी आहे

गायामसशर्तीतील सामाजिक जीवनात प्राचीन बालान सहजता पदोपद पत्ययास येते, शुभकालीन सभ्यता व समृद्धि आणि स्मृतिवर्तीन दृढता व सवीगता येथें झोंठेही आढळत नाहीं येथें जातीय किंवा धार्मिक अभिनिवेश अगर अवहेलना आढळत नाहीं येथें सहजीवन आहे, संघर्ष नाहा यौदान्या अशाककानन व जैनाच्या स्वरवेलकालीन उठावणीच्या ओहोटी नंतरची आणि शुभकालीन ब्राह्मणा उठावणीच्या भरती पूर्वाची परिस्थिति येथें प्रदाशत झालेली आहे

गायामसशर्तीतील समाजाचा आहार साधा आहे सामान्यतः ग्रामीण जनता गोपालक, शाकाहारी व दैतवरा आहे आणि वय जमाती शिकारी व मासाहारी आहेत वेदकालात विहित असलेले महिष-मारा (५२९, ७८, ९१७, ९१) अथाप निषिद्ध झालेले नाहा अहिंसेचा आझरता उल्लेख केवळ अन्भुतरम्य स्वरूपात झालेला आहे तादृक हें या समाजाचें मुख्य अन्न आहे पक्षांजैही तादळाचा किंवा मुख्यत्वेकरून तादळ पंदा होता त्या प्रदेशात पिकणाऱ्या पदार्थाची आहत मान त्यात नारळाचें साहचर्य आढळत नाहा त्याचप्रमाणें मासे व मीठ याचा तुटवडा दिसता या प्रमाणा वरून वाटें कां हे लोक समुद्रकाठच्या प्रदेशातले रहिवासी नसावेत ते सद्या श्रीच्या घाटमाथ्याच्या लगतच्या प्रदेशातले व मावळातले रहिवासी असावेत हे लोक करतात ती शिकार या भागात सुलभ आढळते, विशेषतः विन्ध्याच्या साविध्यात या समाजातले लोक मद्याचें सेवन करतात, त्यांना सोम

माहीत नाही, तरी कोणी इशारापणे झगलेने दिसत नाहीत या मद्यानात अपूर्वाई नाही, निषिद्धताही नाही ही मद्य घरगुती घनावटीची आहेत श्रीमतांची मद्ये सुगंधित आहेत आणि त्यांना मुरलेल्या मद्याच्या माधुरीची जाणीव आहे येथे आढळतात ती मद्य मुख्यत्वेकडून ऊम, तांदूळ व मोहाचीं फुलें यापासून सिद्ध झालेली आहेत हा वच्चा मालही वर निदिष्ट रेलेल्या प्रदेशात मुख्यतः मिळतो चाडल चालरीत जमलेल्या पानकुटीच्या उल्लेखावरून दिसते की त्यांना नि मारणाची प्रक्रिया नुस्तीच अवगेत झालेली असावी

गाथासप्तशतीतला समाज हा साध्या व सामान्य जनांचा बहुजनसमाज आहे हे त्यांच्या विहारावरून ही दिसून येत या लोकांचे घरगुती व मैदानी खेळ आणि मार्गजनिक उत्सव विनयचा आहेत सारवलेल्या जगणात किंवा माजघरात सांगट्या व फुगण्या होतात ग्रामजगणात जत्रा भरतात आणि मैदानात एतदंशे या हौद्यात दुस्त्या खेळल्या जातात, आणि गावालमतच्या तळ्यात चळनीचा मस्तूत प्राकृत मधर्मावद्दल विख्यात असलेली मातमाह नाची जलक्रीडा मान अतपुरातील धर्माव तलावात झालेली असावी फाल्गुनेत्सव हा त्याचा मुख्य उत्सव त्यातही त्याची शक्ति दिसून येते या उत्सवाला उत्तरकालात आठे श्रीमती व सर्गर्ण स्वरूप येथे दिसत नाही बहुजनसमाजाचे आरोग्य चांगलं दिसत अशोकाच्या लेखात उल्लेखिलेल्या आरोग्य सस्था मान येथे कोठे दिसत नाहीत एका सोन्या चार रंगवेरणी वळें गुंडाळून तो चावडीसमोर उभारला वा इद्रध्वजमहोत्सवाची तयारी झाली ! जेजुरीला काठ्याचा उत्सव असतो, त्यासाठी सगमनेरापासून अशा शृंगारलेल्या काठ्या वाजत गाजत येतात ही प्रथा ध्वजपूजेला सबद्ध आहे का काय ?

गाथासप्तशतीतल्या समाजाचा वस्त्र साधा आहेत स्त्री-पुरुषांचा वस्त्रे सामान्यतः कापसाच्या धाग्याची आहेत समकालीन शिल्पात आढळणाऱ्या उत्तरीय व उष्णीष ह्या वस्त्रांचा बहुजनसमाजात वापर असलेला दिसत नाही सामान्यतः हे लोक वापरतात त्या वस्त्रे जाडामरडा घडात व तोकडा आहेत श्रीमत ज्ञिया मान शिरशिरीत वस्त्रे वापरतात त्याच वस्त्रधारण विरुद्ध होतें का मकळ यावावत स्पष्ट उल्लेख आढळत नाही नेमत्या वस्त्रांच्या आतून त्या नीची धारण करीत अमान्यात जम वाटते ज्ञिया दोक्यावरून

पदर घेत असतनात त्या केशपाशात अलंकार व फुले माळतात, आघाडीला मोरपिंसे गोंचतात त्या अर्था त्याच्या माथ्यावरला पदर वेळोवेळा दळत असावा किंवा त्याची फारशी मातबरी नसावीसं दिसते गाथासप्तशतीच्या मळातही मराठी धताची चोळी बापरात अमलेली दिसते गाथासप्तशतीची रचना झाली त्या भागात कदाची बरीच भिन्न असावी चरणा व हातमाग गावोगाव चालत असते तर त्याच्या उल्लेख झाल्यासचून न राहता.

गाथासप्तशतीच्या काळातल्या ममाजाचा साथी राहणी त्या लोकांच्या अलंकारावरून प्रत्यक्ष येते गुमवाकादरमालीन अलंकाराची विपुलता व विविधता तत्कालीन भित्तिचित्रात, शिग्यात व साहित्यात दिसून येते तशी परिस्थिति येथे आढळत नाही मातवाहन कालात विविध अलंकार उत्पन्नच झाले नव्हते असेही स्पष्टता येत नाही येथे श्रीमंत त्रिया तेजदया थोडेथोडे अलंकार बापरात, त्यात क्वचित् रत्नेही जडविलेला आहे पण ती मार्ब-निक मुसपन्नतेचा खोतक असावात असे दिसत नाही पाने व फुले हेच सामान्य जनांचे अलंकार आहेत

गाथासप्तशतीत वण आहेत, पण वर्णाभिनिवेश नाही, यममायजन्य जाति आहेत, पण जातीयता नाही वरिष्ठ वर्गांना दर्प नाही, सामान्यांना दीनगड नाही आर्यांना व क्षत्रियेस्य श्रीपुरुषांना लगट करण्याची दृष्टि श्रीपुरुषांना दौण आहे, ती केवळ क्षुद्रदन्जन्य आहे, तीत आक्रमक जातीयतेचा आविष्कार दिसत नाही परचक व तज्जन्य अगर सामान्य मकर यांच्या नियारणाची जाति मत्स्या ही एक सामाजिक योजना आहे, मग हे चक रात्रवीय अगो, किंवा आर्यक, धार्मिक अगर गाम्भटिक अगो, ही मत्स्या समाजाच्या आक्रमकतेची किंवा प्रतिशक्तिनेची खोतक नादा, पराभूतनेची खोतक आहे परचकाविन्द होणाऱ्या उदात्तगोत्रे प्रथम किंवा प्रयोगादिक नेतृत्व स्वीकारणाऱ्या व्यक्तींना व वर्गांना प्रथम छट गोमावा लागतो, मानित यशस्व दाणी म्हणजे प्रभु व प्राप्ति होणे आणि शुभप्रार्थनांच्या अनुरोधाने ममाजाची पुनपटना होत नेत्याच्या नाजकपणामुळे आणि त्याच्या वर्गांच्या प्रतिशरारामुनामुळे असा दृष्टीने अदमीनवन होत आणि ती ममाजाग अगण होत मग पुन्हा मानित होत, कारण ममाजाग चरित्र हे

सत्त्व चिरजावी आहे अशा कान्तीन्या अनुरोधाने व्यक्तांना व वर्गांना जाताना व जमाताना श्रेष्ठ-कनिष्ठता प्राप्त हाते गाथासप्तशतातला समाज ग्रामीण आहे येथील रेल्व्यापाख्यात त्रासणाची वस्ती दिसत नाही, त्याचें नाव ही निघत नाही, त्याचें तथाकथित सांस्कृतिक प्रभुत्व व सामाजिक नेतृत्व नष्टप्राय झालेलें दिसतें बौद्धही हतप्रभ झालेले दिसतात समाज निवट ग्रामसंस्थांच्या जिवार जगत असलेल्या दिसतो ही परिस्थिति पारतन्व्यजन्य असावी, राज्य संस्थान्या विस्कळितपणाची द्योतक असावी असें अनुमान होतें गाथासप्तशतीतल्या समाजाचा आचाराचा वारसा शिष्ट समाजाला साजेसा आहे, थोडीवहुत भ्रष्टता दिसते तिचा सर्दर्भ वरील परिस्थितीचाच लावला पाहिजे.

पहिल्या सातकर्णीने यज्ञसंस्थेचा पुनरुद्धार केला, नंतर वैदिक धर्माचा परागति झालो गोतमीपुत्र सातकर्णीने क्षत्रात क्षत्रपाचा उन्हेद करून चातुर्वर्ण्याची पुन स्थापना केली त्या वरम्यानच्या काळातली ही परिस्थिति आहे, असें या साधनावरून अनुमान होतें

१५. गाथासप्तशतीतील आर्थिक जीवन

१ आर्थिक जीवन

गाथासप्तशतीतला साळा सनाच वन्य व ग्रामीण आहे मळईच्या मुमपत्र प्रदेशात स्थायिक झालेला नाही किंवा आयोगिक व व्यापारी केंद्राशी संबद्ध नाही. जमा देश तसे लोक, जसा देश तसे व्यवसाय

गाथासप्तशतीतील या विषयाचा संबद्ध असा उल्लेखाचा सर्दर्भ समजण्यासाठी प्रथम तत्कालीन आर्थिक परिस्थितीचे सिंहावलोकन केले पाहिजे

त्या काळात कन्हाड, जुन्नर, नगर, नाशिक, पैठण व वैजयंती (वनवामी) हीं शहरे भरभराटीत होता अजय्याच्या घाटातून जाणाऱ्या हमरस्त्याने पैठणची पंठ उत्तर हिंदुस्थानातील उज्जयिनी आदि याचारेपेठांना जोडलेली होती पाण्डलेग्यावरून जाणाऱ्या मार्गाने गान्धन व नाशिक हीं ठाणीं गोपाण्यानीं आणि नाणेघाटाने जुन्नर व काश्मिर घाटाने कलें कन्याणशां संबद्ध होत भंडोच, गोपारा, कन्याण व चोल ह्या यदर भरभराटीत होती जयगड, दामोळ, वाणकोट, राजापुर व विजयदुर्ग या यदरातूनही परदेशाशी

व्यापार चालू होता, रुप, पोटिन व ताम्र या धातूंची नाणां अतर्गत व्यवहारात चालत होता व्यापारी व कारागार यांचे सघ होते आणि त्याचेकडे सुपूर्त केलेल्या ठेवावर ते दरसाल दर शेंकडा नऊ ते बारा रुपये व्याज देत असत समकालीन शिलालेखात पुढील कारागार उल्लेखिले आहेत आवेसणि (Artisans), ओदयनिक (Fabricators of hydraulic engines), कटिचक (Brick layers), कपार (Iron workers), कासाकार (Braziers), कुलरिक (Potters) कोलिक (Weavers), गधिक (Perfumers), गोलिक (Herdsmen), चम्मकार (Leather workers), तिलपिशक (Oil pressers) नेमकार (Polishers) धम्मिक (Corn dealers), मणिकार (Jewellers), मालाकार (Florists), मीठिक (Stone polishers), लेखक (Writers), लोहवाणिय (Iron mongers), बढाकि (Carpenters), सुवर्णकार (Goldsmiths), सेलबढाकि (Stone-masons), हालिक (Agriculturists) यापैकी ओदयनिक, कासाकार कुलरिक, कोलिक तिलपिशक तैसकार व धम्मिक यांच्या श्रेणांचा ही या शिलालेखात उल्लेख आलेला आहे हे उद्योगधंदे सामान्यतः व्यापारा शहरातच चालत असले पाहिजेत शेतकऱ्यांच्या दैनंदिन जीवनाशी व व्यवसायाशी मजदूर असतील तेव्हाच व्यवसाय तेज्यापाज्यात चालणार व गाथामुसकतात उल्लेखिले जाणार हे उघड आहे गाथासप्तशतीला संपन्नता व दारिद्र्य या दोह्यांचीही चामली जाणीव आहे J

संपादकाला त्याच्या पूर्वजांच्या व त्याच्या समकालीनांच्या संपन्नतेच्या म्युति असल्याच पाहिजेत नद व अशोक आणि नाणेघाटातील देवफळातील शिलालेखात ज्याच्या यज्ञातील महादानाच्या उल्लेख वेढेग आहे तो सातव्या याच्या अपरपार मपत्ताची व दानशरतेचा आठवण त्याला असल्याच पाहिजे विपन्नांदारात ज्याच वनूच शकराच्या तोटाच त्या शाक्यानाच ह्मरण (क ४९७) त्याने नदनपूर्वक केढेग आहे मुद्रा नगरवाला नक्ष मुद्रा वक्षीय देणाच्या निवमादित्याचा उल्लेख (क ४६४) कण्ठ आहे आणि चार गाथाना दक्षवोनि मुद्रा मानधन नऊन (क ९९९) दानूत व रगिकना या गुणात त्याने पुनर्गणिनात कडी केढेली आहे

बाराहा सहन (क २३८) होत नारा उदरचितेनें मुस काळवडत (क ८३), पाट मनुष्याला लेंचट (क १३४) करत, उसनवारी (क १९९) करायला लावत, मिथो भोक मागायला (क १६१, १९५, ५१३) लावतें क २९० व ४७२ मयाल डोहाळे लागले त्या वधूची स्थिति सहृदयाला पीळ पाडणारी आहे

गरेदा करावयाच्या मालाचा नमुना (क ६२०) पाहण, त्याच मूल्य (क ६९८) विचारण, महाग (क १६८) का सुवर्ण (क २८७) त ठरविण, तराजूनें ताला (क १९१) किंवा मापानें मोजून (क १५२) माल घेण, सोसोने (क ६८) किंवा वस्तुविनिमयानें (क २३८) मूल्य देण ही व्यवहारपद्धति प्रयुक्त असतना दिसून येते घाऊक व व्यापारी व्यवहाराचा उल्लेख कोठेही आलेला नाहा लोकमीतात त्याचा आढळ होणें शक्यही नाहीं

भारत हा आताप्रमाणच तेव्हाही कृषिप्रधान देश होता शेतकरी व शेतात पैदा होणारे पदार्थ याच्या उल्लेखाच्या मध्येवरून गाथासप्तशतीच्या काळातही अशाच परिस्थिति अमरत्याचें दिसून येतें

• शेत, शेती व शेतकरी

गाथामसप्तशतात शेत जमीनीला जित्त (क ९) व छेत्त (क १६८, १६९, १७०, ७९१) = क्षेत्र या सज्ञा योजिल्या आहेत समकालीन शिगलेण्यात ऐत हा सज्ञा आढळते क्षेत्र म्हणजे लागवडीयोग्य स्थानावडीला आणण्याजोगी किंवा सुद्धाच पड ठेवणी जमान अताच सीमादर्शक किंवा जलविरोधक बांध (क १६८) आहेत आणि वाऱ्याना बुरण (क ९९ ५१३, ६३५) आहेत हा शेत प्रामासीनेला भिडलेली (क ८०२) आहेत काळीची मर्यादा दर्शविण्यासाठी प्राममानेवर तणपुरिस-तणपुरण (क ७४०) बुतगाण्या मारण्या उभा वेगवेगळे लागवडीला लावत असलेल्या जमीनापलीकडे बुरण असत व त्यापलीकडे अरण्या वेदकाळान जमीनीच क्षणकळ मोडून त्याची क्षेत्रात विभागणी करण्यात येत अस (१ १२०) आणि त्यावर शतकान्याचा मार्गदर्शक (८ ९९ २-६) अस गाथासप्तशतात जमीनमोवणीसाठी निवतण = निवर्तन ही भेत्त (Visik Gazetteer Pandu I enu Inscr No 4) वापरान दान ४ दान = १ दण्ड, १० दण्ड = १ रजतु आणि

३ × ३ रज्जु = १ चौरस निरतन असा तपशील कोटित्याने अर्थसाक्षात (Shamsastry P 118) दिलेला आहे महाराष्ट्र शब्दकोशात दिला आहे तो अर्थ असा १. गुजराथेंतील चार विघे जमीनीचें परिमाण ० दहा हात लावीन्या बीस काठ्यांचें माप, औरस चौरस ४००० हात ३ औरस चौरस तीनशें हात जमीनीवर शेताच्या माळकी हद्द असे आणि शेत जमीनीवर कर घेण्याचा किंवा करमाफी करण्याचा सरकारला अधिकार असे हेंही त्या लेखावरून दिसून येत

जमीन नागरण्यासाठी हल (क ३२४, ६९०, ७८९) व लड्गल (क १६५) वापरलेले आहेत हल हा हलका नागर हलक्या जमीनीसाठी वापरण्यात येत असावा आणि लड्गल हा मोठा व वजनदार असून तो भारी जमीनीसाठी वापरण्यात येत असावा क ६९० मधील हल भात शेतात फिरलेला आहे क ३२४ मधील हल चिखलात चारलेला आहे, त्याचा फाळ बारवार आणि ओहून काढावा लागत आहे अशी नागरट फक्त भातशेतात संभवते क ७८९ मधील 'कठिण रर-वीर' अशी खडकाळ जमीन प्रथमच नागरण्याकरता हल वापरलेला आहे रर = कठोर (दे ना १७८) = खडकाळ आणि विर = भागणें (हेम ४१०६) यावरून तर करवीर हें आमनाम सिद्ध झालेलें नसेल ? भातजमीनीसाठी वापरण्यात येणारा हलका नागर मावळातले शेतकरी हल्लाही रखावरून घरातून शेताकडे वाहून नेताना दिसतात क १६५ मधील लड्गल कपाशीच्या शेतात उभा आहे कपाशीला कसदार जमीनात रोल नागरट करावी लागते या दोन्ही जातान्या नागराना लोखंडी फाळ बसविलेले आहेत, तसें नसतें तर क ७८९ मधील खळकाळ जमीन नागरताना ठिगन्या उडाल्या नसत्या नागराला जुपलेला जनावरें जुवाला ज्योत्त = योक्न = वासच्याने वाधलेला अमत्त आणि त्यांना अवहासिणी-वेराणी पातलेल्या (क ६९२) असत नागर ओढण्यामाठा बेल व रेडे या दोहोंचा उपयोग होत असावा प्रत्यक्ष उल्लेख मान आलेला नाही तरही क २३८ व ६९३ मधील उल्लेखावरून पैलावडल निश्चित अनुमान करता येते सामान्यत नागरास दोन वल (Jataka II 105, 300) जुपीत अमत्त नागरणीपूर्वी नागराची पूजा करीत असत क ३५८ या गायेंत प्र यज्ञ पेरणीचा एकाच उल्लेख आलेला आहे ह्याप्रमाणच तेव्हाही

मुळीत वी पेरीत अस्त. नागरणी व पेरणी ही मेहनतीच्या कामे पुरपाना केली आहेत आणि शेेत राखणीचे (क. ६९०, ६९१, ८१५, १००६) आणि न्याहारी (उबहारिआ, पाटहारी) पांचवण्याचे (क. ६९२, ७२६) अशी कमी मेहनतीची कामे मोल्याच्या व घरच्या स्त्रियांनी केली आहेत.

गाथासप्तशतीत एक मुख्यवैवरून पावसाळी आहेत क. ५६७ मधील साळीचे शेत पाण्याने भरलेले आहे आणि क. २९० मधील शालिहेत्रातून तर पावसाळी पाण्याचा प्रवाह वाहलेला आहे अशा दरें आजही मावळात दिसतात. पावसाळी पाण्यावर पिकणाऱ्या जमीनीला केतु आणि विहीरीच्या पाण्यावरच्या जमीनीला सेतु अशा संज्ञा येऊनल्या आहेत. पाण्याच्या भरपूर पुरवठ्याबाबत उत्तरे पोक निघणे शक्य नाही, मग हें पाणी काळव्याचें असो किंवा विहीरीचे. क. ४९० या गाथेत रडदधडि-रहाट-गाडग्याचा उल्लेख आहे। या यंत्राला दंप्रजात पश्चिम व्हील, दराणी चाक अशी संज्ञा आहे. भूमिगत जलप्रवाहाचा व जलशक्तीचा शेतीसाठी उपयोग करण्याच्या अनेक योजना दराणात वापरात आहेत त्या अर्वाचीन आहेत असें दृष्टीत धरून गाथासप्तशतीचा काळ अलीकडे ओढण्याचा काही सशो-धकाचा प्रयत्न आहे तो योग्य नाही. ऋग्वेदात (१०.१०१.५-६) रहाटगाडग्याचा उल्लेख आहे श्री यिन्नावशात्री याच्या भाषांतरावरून त्याबद्दल स्पष्ट कल्पना होत नाही, शिवाय या सूत्रात एतद्विषयक संज्ञा प्रत्यक्ष आलेली नाही. वाद्यांनी परस्परांनी वाघलेल्या माडी आणि विहीरीतून ओढलेल्या पाण्याचा अपड प्रवाह याचा समन्वय अशा यंत्राचें अस्तित्त्व मानल्याशिवाय होऊ शकत नाही अर्थात् हे यंत्र अर्वाचीन किंवा परकी आहे असें मानण्याचे काहीच कारण नाही

हलिक = हलिक (क. ३१७, ३६०, ४६७, ६९३), हलिकपुत्र (क. ८४, १८०, ३७३, ४५८, ६००, ६७३, ७४०, ८१९), हलिक-पुत्रि (क. ३८८, ८५७, ८५८), हलिकस्तुपा (क. १०७, १४१, १५३)

हल धारण करतो तो हलिक, नागच्या, जेनकरी हाता पळो पोथी धारण करतात म्हणून स्वतःला वरिष्ठ म्हणून येगाच्या वाडा जमाती हाता दल धारण करणाऱ्यांना हलके गणतात ही गति दानिकारक आहे, गाम्भृतिच

नव्व व्यावहारिक दृष्ट्याहो वस्तुतः हरी हा हलावा पुतारा रलयारभेद या नियमानुसारही हल ह प्रतीक धारण करण्यात हल'पर बलरामाग कमीपणा वाटला नाहा हातीं हल घेऊन जमीनीच वयण करण्यात स्वपणालाही हलपेपणा वाटला नाहा

गाथासप्तशतीतला हलिक अशणी (क १८०) आहे, अत्पसतुष्ट (क ३१७) आहे, त्याचें मनगट बळकट (क ७८९) आहे आणि तो कशाळ (क ३०४) आहे तो नागरतो (क ३२४), पेरतो (क ३५८), राखतो (क १५०), रापणी करतो (क ८९), मळणी करतो (क ६८८) हलि फारेकी बरेच पामर (१,१,२३८ ३५८ ६८९, ६९०) आहेत क ८४ मधील हलिक सधन असावा न १३८ मधील हलिक इतरा दारिद्री का घेल सरेदी साठी त्याला पाघरणे विकावा लागतात हलिकार्च आपल्या शेतावर पोटच्या पोरणवळ प्रेम (क ५६७) असतें हलिकाची कामासक्ति अनेक गाथात वर्णिलेली आहे विशेषत त्याग आर्य त्रियावडल वाण्णारें आकषण (क ८४) आणि त्यामुळ आर्यांच्या रोपाची धास्ती (क ३००) हलिकान्या त्रिया दुग्धसमुद्रातून निघालेल्या लक्ष्मीसारख्या (क ३८८) मुदर आहेत, त्याचे स्तन पुष्ट (क ८०७) आहेत एवढेंच नव्हे एरडाच्या पानाएवढे विस्तीर्ण (क २५७) आहेत दर्शित एरडाग पयमुक्ति (दि ना ६ १७) अशी सज्ञा आहे, ता मोठी अन्वर्धक आहे हलिक त्रिया इतक्या अत्पसतुष्ट आहेत ना त्यांना नवें बळ मिळालें (क २४१) का अस्मान ठेंगण घागेंत आणि पतींची मना साभाळण्याविषयी इतक्या तत्पर व एवढ्या सहनशील री त्या त्यांच्यासाठी स्वतः दौत्य करावयासहो माधार घेणार (क ८४) नाहात हलिक पुरुषांना आर्य त्रियावड' वाटत तस आवर्षण हलिक त्रियाना गृहपति पुत्रावड' (क १०३) वागेंत न ४१८ व ८५८ या गाथात ऐहिक विकृताचे उद्योग आलेले आहेत

हलिकाचा जीवनचक्र वगचा मरणाळा शतावर फेरी (क ०९१) टाकावी दिवसभर दमळाव होर्दपर्यंत चित्तलात पावसात नागरट (क १०४) बरावी आणि घरां जायें तर रात्री शक्ये क्षेत्र उदरानी कुरतडावें (क ७६१) किंवा रेग्यानी तुडवाव (क ०४९) रात्रा उबदार, जवानीने तटतटल्या, सावळ्या राणाग वगात घेऊन सोंपार आणि विपुल अमल्यास घराच उदासवाणें बसून

रहावे (क. ३७३) किंवा काम नमले तरा शेतातच वस्ती (क. १६९) करावी आनंद काय तो एकदाच- एवढ्यावर पाडण्या शुभ्र तादळाची राम पडेल (क. ६८९) तेव्हा ।

गाथासप्तशतीत पुढील पिकांचे उल्लेख आलेले आहेत, ऊस (इच्छु, उच्छु, पुडइच्छु, क. ५४१, ५५८, ७३४, ७६९, ७७०), कपाशी (कप्पास, तूल, फलही, फलिहः क. १६५, ३५९, ३६०, ५६९, ६७९, ८०१), वेंदाळा (क. ७९०, ७९१), चणे (चणअ क. ५१७), तादूळ (कलम क. ६९०, ६९१, ग्रीहि क. ९, ५६७, ५६८, ६८९, ६९०, ७८०, १००३), तिल (क. ८, ६९०, ७२३), तूर (तुवरी क. ३५८), मोहरी (राइआ क. १७१), यव (क. ८००) घालुडकि (क. १०) आणि शण (क. ९) आणि गवतापैकीं तृण (शण क. ७७, ३७९, ३९६, ५०६), पलाल (क. १०१, ३३०) व सिप्पिर (३३०)

या उल्लेखावरून स्पष्ट दिसते की गाथासप्तशती निर्माण झाली त्या प्रदेशाच तादूळ हेच मुख्य अन्न व पीक आहे आणि या तृणें उल्लेखिलेली आहेत तीही भातशेतीच्याच भागातला आहेत छप्पर, बिठाना व शेकोटी या तीन्ही कार्यांसाठी भाताच्याच पेंद्याचा उपयोग होऊ शकतो मात्र येथे नारळीची झाडे नाहींत आणि क. ७२० मधील साळीच्या शेताचा उल्लेख विन्ध्याच्या माहचर्यात आलेला आहे गाथासप्तशतीच्या निमित्तीची स्थलनिश्चिति करताना हे आणि कपाशीचेही उल्लेख विचारात घेतले पाहिजेत

येथे तादळाच्या तीन जातींच उल्लेख आलेले आहेत त्यांच्या ओळखीवरून मतभेद आहेत सामान्यतः कलम म्हणजे कोळबा, सालि म्हणजे गरवी आणि ग्रीहि म्हणजे हळवी गरवीचे पीक सुमारे सहा महिन्यात तयार होतं क. ५६८ मधील साळीचे पाह हिवाळ्यातलें ढव पडल तरा तयार झालेल नाहं क. १८९ मधील साळीच्या तादूळ शरद ऋतुन तयार झालेला आहे हळवाच पीक सामान्यतः तीन ते साडेचार महिन्यात तयार होतं आणि कोठें गाठ दिवसात ऋतूवेळात तादूळाचा उल्लेख नाहं आणि ग्रीहि हा प्रथम अध्यांत (बुद्धार्थ जा पृ. ३९५) आडळना गोंदावरून्या पारमरात पाल्ल्या दुष्काळात गातमानें जलद राडणारा नादळच। चान लाणवडली, ती पीच तर

नसेल १ तादळाच्या शेतात पाणी तुंबविण्यासाठी उतारावर बाध घालणें, धिरी-टावर भात भरडणें आणि उरळ्यात मुसळानें तोंडूळ काडणें, या पद्धति तेव्हा-ही प्रचारात होत्या असें क्र. ५६७, ५६८, व ७९४ या गाथावरून दिसतें खळ्यावरली नव्या तादळाची पादरी शुभ्र रास आणि शरद् ऋतूतील काटेरी चादणें यांची क्र. ६८९ मधील तुलना नवकाव्यातली असावी असें वाटण्या-इतकी अंकल्पित आहे. वैदिक वाङ्मयात क्षेत्रें व मुलें याचा उल्लेख एकाच भावनेनें केलेला आढळतो (बद्धपूर्वजग पृ १७८), तसा उल्लेख क्र. ५६७ या गायेंतही आढळतो.

भारतीयाना ऊस अथर्व कालापासून (१०३४.५. १२.२.५४) माहीत आहे व ७३४ या गायेंत उसाच्या पुण्ड्या जातीचा उल्लेख आहे ही जात मूळची परकी (Watt. Commercial Products of India P 936) असली तरी ती अनेक शतकापासून हिंदुस्थानात स्थायिक झालेली आहे. पुण्ड्याच्या जातीपैकी पुणेरी, यनारसी व सहराणपुरी या विशेष विख्यात आहेत. या उसाची उत्तमागनेशा तुलना केलेली आहे, बाळली सुकली तरी तिची गोडी कमी होत नाही म्हणूनच पुण्ड्याची लागवड लोकस्तीच्या आसमंतात आणि सांख्य कारखान्याच्या आसपास करण्यात येते.

गाथासप्तशतांत कपाशीचे सहा उल्लेख आलेले आहेत. एकादाच उल्लेख असता तर अववाद म्हणून किंवा ग्रामीण जीवनाच्या आर्थिक स्वयंपूर्णतेचे लक्षण म्हणून वासळात लावता आली असती. सहजी उडवता येण्यासारखे हे उल्लेख उपरे नाहीत. गमीर नांगरपूजेपासून बोंदाच्या छिचोर हास्यापर्यंत त्यांची व्याप्ति आहे. तादूळ व कापूस शेजारा पिकत नाहीत. त्यांच्या दरम्यान कोरडवाहू रुंद पट्टा असतो. तादूळी प्रदेशात पडतो तेव्हा पावनात कपाशी कुजून जाईल आणि कपाशी पिकते त्या भागातल्या उष्णतेने तादूळ कोळपून जाईल. शिवाय या जमीनीचा कचही वेगळा असतो. म्हणून गाथासप्तशतीच्या निर्मितीसाठी सद्य व विन्ध्य याच्या परिसरातील निसर्गत भिन्न अशा प्रदेशातील कवींचे सहकार्य झालें असलें पाहिजे असे निश्चितपण सांगता येतें.

तांदळापेक्षा कपाशाचें पीऊ मूल्यवान् हें तत्त्वहीतनाही मान्य होतें असे स्पष्ट दिसतें. तादळाच्या शेतात चोरून चरणान्या पोळाला घरधन्याचीच धास्ती

(क्र. ९५२) आणि कपाशीच्या शेतात रेडा घुसला तर त्याला हुसकायला घरदार धाव (क्र. ५४९) घेतें तादळाच्या पिर्काची राखण घरच्या पोरी (क्र. १००३) व मोलाच्या बाया (क्र. ६९०, ६९१) करतात तर कपाशीची राखण करण्यासाठी अबदाब अहीराची योजना करण्यात (क्र. ८०५) येते ! पिकल्या तादळाची राख उघड्या खड्यावर घालण्यात येते (६८९) तर कपाशीची बोंडे वेंचण्याचें काम चालू असतांना शुद्ध गृहपतिमुता (क्र. ३५९) हजर राहते !

कपाशीच्या तालोखाल तिळाचे उल्लेख आलेले आहेत. तीळ जितके उप-युक्त तितकेच पवित्र. अथर्व वेदात तिळाचे अनेक उल्लेख (१२.८.३; १२.२.५४) आलेले आहेत. तीळ व तांदूळ हीं पिकें एकामेकाच्या साहचर्यात वाढतात. इतर पिकांपैकीं मोहरीचा उल्लेख गोदावरीच्या साहचर्यांत आलेला आहे एवढाच मुद्दा लक्षात घेण्याजोगा आहे

३ शिकार :

शिकार हा गायसप्तशतींतील वन्याचा चरितार्थाचा व्यवसाय आहे. रघुवंश व शाकुन्तल, कादंबरी व हर्षचरित इत्यादि उत्तरकाळीन ग्रंथात शिकार ही वरिष्ठ व सरन्न वर्गाची क्रीडा झालेली आहे. हें साहित्य कृत्रिम, बहुजन-समाजविन्मुख व वरिष्ठ वर्गाधिष्ठित झालें असल्याचें यावरून निःसंदिग्धपणें दिसून येतें.

गायसप्तशतींतले व्याध करतात ती शिकार व्याघ्रादि हिंस्र श्वापदाची (क्र. ९८५), हत्तीची (क्र. १२९, ६३०) व हरणाची (क्र. ६०९, ६१८, ६२९, ९४५,). पुलिंदाचा उल्लेख कुजरमृगयासक्त (क्र. ११६) म्हणून आलेला आहे. व्याघ्राची व हरणाची शिकार होते ती त्याच्या चर्मासाठी आणि हत्तीची त्याच्या दातासाठी हरणाचें मांस हें मासोत्तम म्हणून प्राचीन काळापासून प्रसिद्ध आहे मिरवणुकांत किंवा लढाईत डस घारण करण्यासाठी हत्ती पकडण्यात येत (क्र. ९९३) असत. प्राचीन भारतीय युद्धपद्धतात हत्ताचें स्थान आघाडीचें व महत्त्वाचें होतें सांप्रदायिक विधींसाठी मृगयानें व यज्ञप्रसंगी प्रमुख कर्मांसाठी व्याघ्राजिनें वापरण्याची प्रथा वेदकालापासून प्रचलित आहे. अशीं चर्म विक्रीकरता खरेदी करण्यासाठी पेरीवाले वाणी व्यापाच्या घरोघर

(क. १८१) जात असून. दांतामाठीं हत्तींची शिकार होत असल्याचे अनेक उल्लेख जातकाल (१-३२०) आढळतात. आरगाचे दांडे, घागेंच्या, फाग्या- इत्यादि रस्तु वनविषयासाठी हस्तिदंताचा वापर झालेला तेथे व ममंकाळीन शिल्यात आढळतो. १

पुल्लिंद व व्याध शिकारीसाठी धनुष्यवाण हेंच आयुध वापरतात. पित्याने धनुष्य वारशाने पुत्राकडे (क. ६६३) येत असे. एकेका व्याधाचा रानात असा दरारा असे (क. १२१) की त्याच्या हवातात त्याच्या पस्तीच्या आसपास फिरकण्यासही हत्ती धावत नसत. क. ६३० मधील व्याध असा जवरदस्त होता की तो एका बाणात हत्तीला लोळी; वण लग्नानंतर बायकोच्या नादाने तो इतका बावचळला की आता त्याला पूर्वीचे धनुष्यही पेलेलामे- गाळे, हीच व्याधवधूंची कुसाराची आपल्यावरील आसणीमुळे दुर्बल झालेल्या पतीचे धनुष्य त्याला पेल्यावे म्हणून ते हलके करण्यासाठी त्या ही उघड्यावर छिलून आपले सौभाग्य प्रकट (क. ११९, १००, १००) करतात ! याना- पयंत धनुष्याची दोरी ओढून (क. ५९४) बाण सोडला की जणू बीज कडा- जयासारखा शिजिनीचा घोष (क. ५४, ५५) होई चितळ हरणाची शिकार करणे हे कर्तृत्वात कमीपणाचे लक्षण होय असे व्याधभ्रियारी (क. ६०९) मानित असत. २

धनुष्य (क. ११६, ११९, १२०, १००, १००, ४२४, ४७३, ५०४, ५८४, ६०१, ६१८, ६६३, ७०७, ८०२, ९८६), बाण (क. १०१, २१०, ३०५, ३२६, ३८१, ४०४, ४४१, ५०४, ६०१, ६३०, ९४३, ९८०, ९९४), भाळ (क. ५८६, ५९४) आणि शिजिनी (क. ५४, ५५, १००, ४०४, ५९४, ६०१)

सत्रात्रापैका हा एवढाच विषय येथे घेतो कारण गद्यासशक्तात धनुष्यवाण हे आयुध मुख्यत्वेकरून व्याधानी व तेही शिकारीसाठीच वापरलेले आहे पहा. क. १००, ४७३ व ९८६ ही धनुष्ये मदनाची व क. ५८४ व ७०७ हा हत्तीचा क. १०४ हे धनुष्य शत्रुघ्नीचे आणि क. ८०२ हे चंद्राचे, आणि बाणापर्क क. १०१, २१०, ३०५, ३२६, ३८१, ४०४, ४४१, ६०१, ६३० व ९९४ हे जर मदनाचे व क. ५०४ मधील अर्धचंद्राकृति बाण दृष्टीचा

क १४ व ५५ मधील शिजिनीघोष बन्दिनीच्या प्रियकराचा टणत्काराचा उपमा व संकेत वगळले म्हणजे राहतात ते धनुष्यबाण व्याधुल्लिखिते

धनुष्य हे वेदकालीन आर्यांचे मुख्य शस्त्र ऋग्वेदातले (१० ४७ २०) धनुष्य लावडाचे असून त्याची दोरी स्नायूची आहे महाभारताळात कार्मुक (४ ३८ १०) या लावडाचे धनुष्य बनवीत असत कौटिल्यानं (ग्राम शास्त्री पृ ११०) धनुष्याचे कार्मुक कोंदण्ड दूष व धनु ह प्रसार दिलेले असून ते अनुक्रमे ताल बावू दास व शृंग वापासून बनविलेले असत अस नमूद केलेले आहे पुढे धातूची निमति वाटली व त्याचा उपयोग अस्त्रासाठी होऊ लागला धनुष्यासाठी शिंग व छोराड याचा जोडीने उपयोग करावा अस अभिनुराणात (४४१ १-१०) मागितलेले आहे तरी हंरोडोटसच्या (७ ६१) काळापर्यंत मुख्यत्वरून बावूचाच धनुष्ये वापरात होती चौड बाक्काचा धनुष्ये परीर उत्तरकाशीन असावात महाभारतातली धनुष्ये (१ १२५ ८-९ १ १०० १२) रगविलेली आहेत त्यावर मुगर्णाकृति व रत्ने जडविलेले आहेत धनुष्ये ता वापरणारान्या उर्चीच्या व शक्तीच्या मानाने लहान मोठे असत सामान्यत त्याची लांबी तालमान असावी असे महाभारतात सांगित लेले आहे याहून मोठी धनुष्ये शक्तीच्या (क ६६३) किंवा निशाणाच्या स्पष्टेसाठी वापरण्यात येत असत शिजिनी म्हणजे धनुष्याची दोरी वेदकाळात ही दोरी बिलाचे कातडे किंवा स्नायू याची असे मूर्ब, तृण, शण, बावूची साल वा स्नायु वापासून धनुष्याची शिजिनी सिद्ध करावा असे कौटिल्यान (पृवाक) मागितलेले आहे शिजिनीच्या प्रत्येक टोंकाला फाम असे पॅर्या फाम धनुष्याच्या वरल्या आतना मशक टोंकाशी असलेल्या साचत नेहमा शुनविलेले असत धनुष्य वापरण्याच्या वळाच दुसरा फाम ग्यालच्या ग्याचेंन समविण्यात येत असत नाहा तर धनुष्याच्या कमानाची शक्ति नष्ट व्हाव याची धनुष्य वापरण्याच्या वेगवेगळ्या मजा वाचनेयी सहितेत दिनेल्या आहेत आतन = धनुष्यावर दोरी चढविले प्रतिज्ञा = बाण लावण आयमु = धनुष्य बाक्कण आणिअसु = बाण मोडण बाण जोडून शिजिनी नाशून, नेम धरण्याला सधान ही मजा इतरत्र दिलेला आहे धनुष्याचा मध्यभाग

व बाणान् अग्र आणि रक्ष्य ही उघड्या लोळ्याच्या पातळांत येतील एवढे धनुष्य उचलून सधान साधावयाचे महाभारतातले योद्धे धनुष्य उभें धरतात आणि होमरचे याद्धे तें आडवे धरतात गुड्ड्यावर चसून किंवा अतराळातील सधान साधावयाचे असेल तेव्हा धनुष्य आडवेच धरावे लागतें आपले योद्धे धनुष्याची दारा कानापर्यंत (क १९४) ओढतात व त्याचे छातीपर्यंत आपले योद्धे दोरी उजव्या हातानें ओढतात, एकदा अर्जुन मात्र मव्यसाची हांता ऋग्वेदात, अथर्व वेदात व पुराणांत बाणाचे शोतक अस अनेक शब्द दिलेले आहेत मह (क ५९४) हाही बाणच आहे असं होंपकिन्सचें (Position of the Ruling Caste in India p 373) म्हणणें आहे अर्धचंद्राकृति बाण हा भामाचा विशेष आवडता क ५८० मधील हस्तभू हा मात्र भाग असावा वेदकालीन बाण घेताचे असत त्याचा फळें शिगार्चा, ताळ्याचा अगर पंचधातूचा असत ती ज्वालितारणी अणकुचीदार असात ऋग्वेदात व अथर्व वेदात बालाक्ता व दिग्ध या विपारी बाणाचा उल्लेख आलेला आहे अशा विपारी बाणाचा बापर धर्मयुद्धात धरावयाचा नार्हा असा सक्त नियम होता अनायाचे जमाव व हिंस्र श्वापदै यासाठी त्याचा उपयोग होत असावा कांटिल्यानं नाराच या लोखंडी बाणाचा उल्लेख केलेला आहे बाणाची लांबी रधाच्या आठ्ठाएवढी (म भा ७ १६६ १८) म्हणजे वावभर असे मध्ययुगीन बाणाची लांबी अडीच ते तीन फूट (Egerton Hand Book of Indian Arms) अस बाणाच्या आघाडीचे शल्य व पिछाडीची पिस हा काचाला तातीने बांधलेली असत बाणाचा भाता (काण्डकरण्डव क ६३०) पाठीवर अस त्यात दहा ते वीस बाण असत ऋग्वेदातील धनुष्याच्या दोऱ्या (१० २७ २०) स्नायूच्या आहेत महाभारतातल्या भूत तृणाच्या अगर रत्नेच्या आहेत अग्निपुराणात कातच्या दोऱ्याची शिफारस केलेली आहे क ५८ व ५५ या गाथात शिबिनीच्या टणत्काराचा उल्लेख आलेला आहे अधूना ओशवण्यामुळ पीळ उचलून शिबिनी निरुपयोगी होत असावी असें क ६०१ मधील उल्लेखाने दिसते रणघुमाळांत धनुष्य मोडतात व दोऱ्या तुटतात आणि बाण मरतात, म्हणून त्याचा साठा जवळ बाळगावा लागत असला पाहिजे अनुधराना सोडण्या बाणांनी आकाश भरून गेल्याची वर्णन

आढळतात पण त्या मानाने हानि झालेली दिसत नाही म्हणून या अत्राचा सर्वश्रमता कमी लक्ष्याकडे पाव्यात्य सगोषकाचा करू आहे

फामेपारधी पाश लावून पापर पकडतात, अनेक १३८ व १०० मधीन उण्यावरून दिसते ऋग्वेदातही या पद्धतीचा उल्लेख (३४०१) आढळतो ५८३ मध्ये हत्ती पकडण्यासाठी पाश लावलेले आहे हत्तीचा आटोपशीर कळप आटोप्यात आलेला पाहून शिकारी नाजूक जंगलाला दोर्डावडून आणि गावतात आणि भेडरलेल्या हत्तींना पकडतात या पद्धतीचा उल्लेख ५८४ श मध्ये आढळतो हत्तींच्या हाय्याली चालू असतील अशा प्रदेशात रडू मणावयाचे, ते काट्यानी भरून त्यावर गवत व माती पसरून भोंवतालच्या पानिनीमारम सरावयाचे आणि गळ्यातुक्या हत्तीला पसवून त्यात आणि अडकवावयाचे ही पद्धत ५८९ या मध्ये नसून येते येथे हत्तीला पसवि प्यासाठी रडूपात कृत्रिम हत्तीण उभी केली आहे हत्तीर प्राणद्वय फार तीक्ष्ण असते त्या मानाने त्याची दृष्टि मदच असते तशात ते माणाला आणि म्हणून स्वतःचा मदल्या मधाने ते जणू अंध होतात आणि सोडिने बघांनीचा ठाव घेण्याचा नेहमीचा सराव विगळून बेभानपण रडूपातल्या इतिगीकडे धार घेतात आणि बघमान पटनात ही पद्धत म्हैसूर राज्यात गेल्या नतकापर्यंत शाब्द होती व अनिदक्षिणेकडे अगूनमुडा चालू आहे म्हैसूर गॅलेरीयर (Vol I p 126-7) मध्ये श्री सी आर नारायणराव नागनात ' Pits were artfully disposed along routes frequented by wild elephants or near about the pools and trees which they love to visit and being lightly covered over by a net work of bamboos leaves and earth were steadily overgrown with grass after the early showers so as to remove all causes for suspicion The animals usually so cautious saw nothing to rouse their suspicion and precipitated themselves in to the pits When the captive elephants fairly completely filled the pits there was no space in which

to throw fodder and there was absolutly no means of watering them and the period which elapsed between the fall and the rescue was usually one of starvation for them. After noosing the captive with the help of the Kunkies (or tame elephants), the pits wich by now would be slightly enlarged by the struggles of the captive beasts, were filled in with twigs, leaves and other rubbish, with the result that the animals elevated themselves automatically. This method which on account of the cruelty involved, is very rarely resorted to in Mysore at the present day still flourishes in South India & Malabar." शिकारीच्या या पद्धतीचे उल्लेख गाथासप्तशतीच्या उत्तरभागामध्ये असले तरी त्या मात्र उत्तरकालीन नाहीत. मृगपान (५०४०४) व सर्पकुर्यात (१००८१०) अडकवून सिंहाची शिकार केल्याचे उल्लेख ऋग्वेदांतही आढळतात.

व्यवसाय :

गाथासप्तशतीत अनेक व्यवसायाचे प्रत्यक्ष व अप्रत्यक्ष उल्लेख आलेले आहेत; उदाहरणार्थ, नंदिलाचा प्रत्यक्ष उल्लेख आलेला आहे आणि प्रमाण-सूत्रावरून (क. १५३) अरेकमाचा व्यवसाय अप्रत्यक्षपणे सूचित केलेला आहे. या व्यवसायांपैकी काही वन्य आहेत व काही नागरी; काही स्वतंत्र व काही गावगाव्याशी संयुक्त; काही स्थायिक व काही फिरस्ते सामान्यतः नारेच व्यवसाय बहुजनसमाजाचे आहेत, त्यांनी केलेले व त्यांच्यासाठी केलेले मुशीक्षिताचे व मुमस्कृताचे व्यवसाय अपवादात्मक आहेत यापैकी काही व्यवसायाचा येथे तात्पुरता निर्देश करतो.

पशुपक्षाची पारध ही वन्य जमातींचा चरितार्थाचा प्रमुख व्यवसाय. चर्म, अस्थि, हनायु, दात, शिंग, पित्त, चरबी व मांस इत्यादि पदार्थांचा व्यापार या जमाती करीत असत.

मुवर्णसिद्ध अल्कार, त्यात जडविण्यासाठी नील (क. ३०२), पाम्मराव (पञ्चराग = माणिक न ७१), मणि (क. ८०३, ९७०, ९७६) व मरगज (हेम ११८२ मरकत = पत्रा क ४७५) इत्यादि स्थलोद्भव आणि प्रवाण (क. १७८) व मोती (क. ६६९, ९९८) इत्यादि जलोद्भव मौल्यवान् रत्नें, अकुश (क. ९९३) करवत (क. १००) गन्ग (क. ७८७), चिलसत (क. ९९७), तरवार (क. ७८७ ९९७), नागराचा फाळ (न. ६९० ७८९), बाणाची अग्रे, मेरा व शूल (क. ६४), गुस्त्रा (क. ७८०), मुद्दे (क. ३९४ ७२०) इत्यादि लोह (= लोखंड क. ९९७) - मिद्ध वस्त्र (क. १३९, १४० ४४६, ५७६, ८३१), पात्र (क. २४०) या नात्रमिद्ध घटा (क. १०९, १७०) इत्यादि वस्त्र (वस्त्र पाणिनि ४३ १९८ ५ १ ५०) - मिद्ध धातुराग (क. ६९८), हरिताल (क. ९) इत्यादि धातुसिद्ध प्रसाधन-साहित्य हे नित्योपयोगी, व्यवसायोपयोगी व मुद्रोपयोगी वस्तूंचे उद्भेग निसर्गधर्षण मिद्ध करतात कीं गाथासप्तशतीच्या काळात धातूच्या व रत्नाच्या ग्राणी अस्तित्वात असल्याच पाहिजेत, निर्मितीच्या किंवा लग्नच्या प्रदेष्टात आणि इषुकार, तापट, मणिकार, लोहार, शिषलकार सोनार वगैरे व्यवसाय ही या धातूच्या ग्राणी व हे व्यवसाय भारतात वेद-कालापासून चालू आहेत सचि जातुवान मुद्दे तयार करणाऱ्या कम्माराचा उद्भेग आहे ही मुद्दे अशी सूत्र की ती पाण्यावर तरंगत व अग्नी तीक्ष्ण की गेरणीचा भेद करते (जातक ३ २८१) चिलसत व तरवार हे उद्भेग गाथा सप्तशतीच्या उत्तर भागात आलेले आहेत, ते उत्तरवालीन मानडे पाहिजेत. मानवाहनवालीन शायरी अग्रे पुष्कळ मिच्छात्रेण (Excavations at Brahmapuri 1945-6 Dr Sankar & Dr Dikshit p 121) आहेत म्यायिक किंवा पिरल्या (जातक ३ २८१) अयमरानी ती धनविन्द्री अमावीत क. १०१ मध्य गोनाराच्या नागडीचा स्पष्ट उद्भेग आश्रय आहे. आणि क. ९०९ मध्य बगोटीवर रत्न पाण्याच्या अग्रे जवाहिराच्या गाथासप्तशतीत उद्भेगित्री मरकतभाजन व शम्भुपति आदि पूषापत्र या मणिकारानीच तयार केलेली आहेत हिंदुस्थानात जागोजाग झालेल्या जम्बननात प्राचीन व रंगी बरगी अने काचेचे व दगडी मणि मिच्छाले (Iched Beads in

India Dr Dikshit) आहेत मण्यावर रंग चढविण्यासाठी त्यावर रासायनिक क्रिया करून ते भट्टात भाजण्यात येत असत गाथासप्तशतांग उल्लेखिले आहेत तसे काळे मणि ऋद्धपुराण्या उत्पन्ननात मिळालेले आहेत काचेच्या वागळ्या (क १३६, २८३, ५८९, ६८३) व चपक (क ७१०, ९११) या उल्लेखावरून काचकार व कासार यांचे धंदे सूचित होतात. प्रामुख्याने काशाच्याही वागळ्या वापरीत, म्हणून वागळ्याचा व्यवसाय करणारांना कासार हे नाव मिळालेले असावे वागळ्या भरण्याच काम कासारणी करतात असा स्पष्ट उल्लेख क ५३९ या गाथेत आलेला आहे त्याचा हा व्यवसाय फिरस्ता असल्या पाहिजे ऋद्धपुराण्या उत्पन्ननात निळसर रंगान्या सात वाहनाशीन वागळ्या मिळालेल्या आहेत, त्या रोमन असाव्यात असा डॉ. दीक्षित यांचा अंदाज (पूवांक पृ ११७) आहे मद्य माचविण्यासाठी व पिण्यासाठी वापरावयाचा उची भाडी हा सातवाहन कालात रोममधून आयात होत असत क २०४ या गाथेत आरशाचा उल्लेख आहे प्राचीन भारतातील आरसे धातूचे असावेत मिलिंदपन्हो (४१६०) मध्ये तसा उल्लेख आहे प्राचीन ग्रीक व रोमन लोक असच आरसे वापरीत असत दत्तकारांनी केलेल्या हस्तिदती मुठी आरशाना बसवीत असा जातकात (V No 531 p 138) उल्लेख आढळतो गाथासप्तशतीला समकालीन असलेल्या मथुरा व माची येथील शिल्पात हाती आरसा घेतलेल्या यक्षीच्या मूर्त आढळतात अजव्यातहा असाच प्रसंग रंगविलेला आहे क १३८ व ९४० मधील फास दत्तकारांनी तयार केलेले हस्तिदती असणं शस्त्र आहे पिरोट (क ७९४), चटुक व करडूक हां मिधापात्रें (क १६२), चरक (क ५७४, ७६९, ७७०), नागर (क १६०, ६९०, ६९२, ७८९) प्रमाणसून (क १५३), मुसळ (क १०१), रहाटगाढगे (क ४९०), सागळ्या (क. १३८) इत्यादि काष्ठमिद वस्तूवरून अरेकम व सुतार यांचे अस्तित्व सिद्ध होतं क १७, ३४ व १६५ मध्ये रथान उल्लेख आलेले आहेत आणि क ७४० मध्ये जहाजाचा रथकाराचा व्यवसाय नागरी आणि जहाजें तयार करणाराचा घडा समुद्रकिनारी अमला पाहिजे या स्थलचर व जलचर वाहनांचे उल्लेख ऋग्वेदापासून आढळतात वेदकालीन नौका अश्वत्थाच्या (११३० ८ १००९७ १), युधा पोखरून केलेल्या अमल

सातवाहनकालीन लेण्याच्या माडणीवरून तव्हाच्या घराच्या उभारणीची कल्पना करता येते. सुतार व गवडी यांचे सहकार्य असल्यावाचून घराची किंवा देवळाची कामे होणे शक्य नाही. कार्याच्या लेण्यातल्या छताच्या लाकडी कमानी व स्तूपावरील लाकडी छत्र ही कामे सातवाहनकालीन सुताराना केलेलीं असावात असा मशोधकाचा अंदाज आहे. त्यावरून त्यांच्या कौशल्याची कल्पना करता येते. क. २७० या गाथेत पापाणरेचे उल्लेख आहे तो सेलवदवीच्या-पापाणावर कोरीव काम करणारे-कार्याला अनुलक्षून असावा. क्र. १९८ मध्ये कोंबडा आरवून प्रवाशाना सांगत आहे कीं जागे व्हा, मुकाम हला, ओझ्याचा जनावर हाका ही सूचना निमनय लमाणाना अनुलक्षून आहे. क्र. ७४० मधील डोलफाठी व कावळा यांचे साहचर्य स्पष्ट केले. पाहिजे समुद्रातून प्रवास करणाऱ्या नाविकांना दिशा निश्चित करण्यासाठी प्राचीन नावाडी कोणती यात्रिक साधन वापरीत याचा तलास लागलेला नाही, पण भर समुद्रात अंदाज अशक्य असता जमीन जवळपास आहे किंवा कम हे निश्चित करण्यासाठी ते जहाजावर दिशाकाक (जातक क्र. २१७) पाळांत आणि हे शिकवलेले कावळे जातीील त्या दिशेला जमीन असली पाहिजे असे अनुमान (Social & Rural Economy of Northern India Bose p 299) करीत, क्रुमेदकालीन, फिनिशियन व बारीलेनियन नावाडी ही याच युक्तीचा उपयोग करीत मृतकतारी, रगारी व विणकर याच धंदे भरभराटीत असले पाहिजेत, त्याचा प्रत्यक्ष उल्लेख मात्र येथे आढळत नाही. या वस्त्राच्या रंगाररून (युमुम्वी क्र. ३०८, ३२८, ४६१ ५४० नीळ क्र. ३९५, १९०) दिगते कीं हे रगारी स्थानिक वनस्पतिजन्य रंग वापरीत कुट (क्र. २२९), कुम (क्र. ६५४), घट (क्र. २९०), रहाट हाडग (क्र. ६९०) इत्यादि मृत्तिसापानाच्या उल्लेखावरून कुमाराचा धंदा भरभराटीत असला पाहिजे असे अनुमान होत. क्र. ६३९ व ६९२ मध्ये कामग्यार उल्लेख आहेत आणि क्र. ५०७ मध्ये मुराचा मुरुड व दोर वळणार या व व्यवसाय त्यावरून मरित होताना हे मान ही व्यवसाय आताप्रमाणच तव्हा ही स्थानिक स्वरूपाचे असले पाहिजेत. दुदुभि (क्र. ९९०), पट्ट (क्र. १०६८०) व गृदग (क्र. २५१) या वाद्यांचा भारी मानीचा, लाकडी असलेला वाद्य असावीत त्याचा लागणारे कामावरून

पातळ कातडें पुरविणारे यन्त्र चाभर तात्कालीन समाजात असले पाहिजेत
 क्र १३३, १३५, ५४७, ८३० या गाथांत तेलवातीवर उजळणाऱ्या दिव्याचे
 उद्देग आलेले आहेत त्यावरून तेल्याचा व्यवसाय सिद्ध होतो तिलपिणकान्या
 थणाचे उद्देग ममकालीन मिलालेखात आलेले आहेत गौळपाडे गावाबाहेर
 असले (क्र ७०६) तरी धार वाढण्यासाठी गवळी घरोघर (क्र ४६२,
 ६३७) जात अमावेत असे दिसते क्र ५७६ मध्ये हस क्षीर सकेत आलेला
 आहे तेव्हाही गवळी लोक दुधात पाणी घालीत असत अमा निष्कर्ष यावरून
 वाढायचा का काय? क्र २०७ मध्ये वट्यालाचा अग्रयक्ष उद्देग आहे
 क्र २९१ व ४१७ मध्ये न्हाण्याचा आणि क्र ६८० मध्ये ग्राटकाचा असे प्रत्यक्ष
 उद्देग आलेले आहेत वस्तूच्याने हजामत करण्याची प्रथा कमीत कमी तैत्तिरीय
 ब्राह्मणादिका (१५६) पुरातन आहे यशामध्ये, देवाना हविर्भाग म्हणून
 अर्पण केव्या आणान्या पशूंना भारण्याचे व मोलण्याचे काम करणाऱ्या
 शमित्यामधून यज्ञ-संस्थेच्या अपकर्षाच्या वाळात ग्राटकाचा व्यवसाय उभात
 झाला असला पाहिजे

गाथासप्तशतीत दास हा शब्द एकदाच (क्र ९१) व तोही तत्पर मेवक
 या अर्थाने आलेला आहे दास्य (Slavery) या पाश्चात्य मतेने जें कार्य
 सूचित होतें तें जातककथात कर्षा कधी प्रत्ययास येत असलें तरी त्याच्या
 मानानें याची व उत्तरकालीन होत जातीयाची ही जीवनपद्धति मानवतेशा
 अधिक सुसंगत होती, म्हणूनच भारतात दास्य अस्तित्वात नसल्याचा निर्वाळा
 मेगॅस्थेनिसने दिलेला आहे (क्र ६२८, ६२७, ७६१ ८३०) या गाथात परिजन
 हा शब्द आश्रित किंवा घरगुती नोकर या अर्थाने आलेला आहे यापैका कांहीं
 गडी आहेत व काहीं बाया असाव्यात हे लोक धन्याच्या कुटुंबाची समस्त
 झालेले आहेत शेतकामासाठी, विशेषत हंगामाच्या दिवसात मोलांनं माणस
 लावण्यात येत असावात नागरदीसाठी (क्र ६१२), राखणीसाठी (क्र ६९०,
 ६९१, ८०५, ८१५, ९६०) कापणीसाठी (क्र ८, ९) व कपाशीचा
 बोंडं वचण्यासाठी (क्र ३५९) यापैका क्र ६९०, ६९१, ८१५ व ९००३
 मधील उद्देग कलमगोपाचे आहेत क्र ८९ मधील भाई वळणाऱ्या बळवी या
 घरच्या आहेत का मोलाच्या, हे निश्चित करता येत नाहा क्र ५५४,

७६९ व ७७० या गाथात चरकाचे उल्लेख व चरक्याचे उद्धार आलेले आहेत. आजूबाजूला बेल दिसत नाहात, त्या अर्थी हे हातचरक असावेत. हा चरक उभा होता की आडवा आणि त्याला टाक्याचा चक्र होती किंवा कसे हे निश्चित सांगता येणार नाहा. भरपूर रस निघेल असे हे यंत्र असल पाहिजे हे मात्र निश्चित व्यवहारभाष्यात जतमालेला उल्लेख आहे (१० ४८ ४) त्यावरून वाटते की उंसाची लागवड होणाऱ्या प्रदेशात चरक चालविण्याचा हंगामी धंदा चांगल्या प्रमाणात चालत असावा असे चरक चालविणे हे काम विशेष मेहनतीच व भरपूर मोबदल्याचे असावे. धनी व कामगार यांच्या काम व मोबदला याबाबत विशेष अपेक्षा आहेत, कामगार धिप्पाट जमावा आणि त्याच्या अगा वळ, तितकंच बीडस्य असावे अशी मालकिर्णीची व मालराज सडळ व मरम असावी अशी कामगाराची. उमाच्या रमापामून गुळ नयार व्हावयाचा आहे आणि कामगाराला मेहनतीचा मोबदला गुळाच्या रूपात मिळावयाचा आहे. मजुरीच्या विशिष्टीभवाचा हा गाथासप्तर्तीतला प्रमेव उल्लेख आहे. या गाथातले गुळध्याचे उद्धार बारा गावाच पाणी प्यालेल्या उनाड हमालाच्या तोंडा ग्यासगी घटकीत येतील असेच आहेत. गाथामसप्तर्तीत पामर (क. १६४, १६९, २३८, ३०८, ३३१, ३५८, ६९१, ६९४) हा शब्द अटागी (क. १६४), छोटा शेतकरी (क. १६९, २३८, ३०८), हरिदी (क. ३३१) येकार आणि मजूर (क. ३०४, ६९१, ६९४) या अर्थानी आलेला आहे. क. २३८ मधील पामराने पाघरणे विठून बस गुरदी घेतले आहेत आणि क. ३५८ मधील तर परणारा पामर पांर हाती येण्याची अपेक्षा बाळगीत आहे, त्या अर्थी ते छोटे शेतकरी जमले पाहिजेत. क. ६९२ मधील नावल्याला त्याचा व्यवसाय अवगत नाहा, तरी तो काही अतस्य हेतुने कामावर राहिला आहे, त्या अर्थी त्याचा तापुरता पैसा अगावर किंवा रोजगारीवर काम घेणाऱ्या मजुराचाच अगला पाहिजे. या सर्व कामधन्यांना मिळणारा मोबदला व तो पुरेमा असे किंवा कसे याबद्दल अनुमान करावयास काहीच साधन नाही. शेतमजुराला पोटाला पुरेगाही मोबदला मिळत नाही असा उल्लेख मालिकेश्वर ज्ञानदान आश्रिता आपण ज्या शेतांत काम केले तेथे भरपूर पोर आणें पाहून

आलेले आहेत नदीन मुसाला हरितालाने प्रमाणन लावलेले आहे. नतिरेचा उल्लेख रंगभूमीच्या माहचर्यात आलेला आहे यापैकी नदी ही हौशी आहे का धंदेवार्दिक याचा खुलासा होत नाही नतिरे ही मात्र साकेतिक व धंदेवार्दिक असावी असे वाटते. येथे मागितलेले तिच वैशिष्ट्य कामशास्त्राचे आहे नट व नर्तक यांच्या स्त्रियाना व्यभिचार निषिद्ध नाही असे रामायणात मागितलेले (२ ८३ १० आहे) आहे बवई व गायिका, नट व नटी, नर्तक व नर्तिका गटाने गानोपाय दिंडन चरितार्थ चालवीत त्यांचे कार्यक्रम गामान्यत शहरातून किंवा ग्रामीण जत्रातून होत असोत तालपुताच्या नाटकमंडळात पाचवे नटी होण्या आणि ही मंडळी रंगशास्त्र, नगरात व राजधानीत कार्यक्रम करीत असे, असा उल्लेख थोरी गायेत (क. १०९० टीका) आलेला आहे ।

गाथासप्तशतीत ज्योतिषविषयक अनेक उल्लेख आलेले आहेत व ८३० मध्ये निकोपाकृतात उडणाऱ्या बलाकापद्मतीचा होराशास्त्रज्ञान वाटलेल्या रेखांशी ममन्वय केलेला आहे फलज्योतिषी वाडतान तणा पुढीलच्या या रेखा आहेत हे उघड आहे क ६७० मध्य चरितार्थाचा उल्लेख आहे क. ३१९ व ७९८ मध्य राहुचा आणि क २६१ मध्ये वार व विष्टि (विष्टि) याचा, क ३८६ मधील प्रह्लाधेचा उल्लेख आणि अन्यत्र आढळणाऱ्या भयन, ऋतु, माग, मुहूर्त इत्यादि मशा ही ज्योतिष विषयासाठी अप्रत्यक्षपणे संपन्न आहेत ।

मुख्यत्त्वकरून श्री शंकर बालकृष्ण दीक्षित यांच्या भारतीय ज्योतिष शास्त्रातून व अन्य आधार घेतातून संकलित केलेली फलज्योतिषक माहिती येथे देता येथे शब्दाचा मागून जो अर्थ आपण समजतो त्या अर्थी वर्ष शब्द ऋतुजु - महितीत आणू नाही, जलरथ श्राद्धगात (२ ० ३) आग आदि वेदकाली महिने वाद होत आणि वर्ष गौर हात जलरथश्राद्धगात (२ १ ३) भयन म्हणजे फौजता काढ हे स्पष्ट केले आहे वैदिक बालकृष्ण ऋतुविषयक चर्चा स्पष्ट नाहोत नतिरीय श्राद्धगात त्या जागी पाच ऋतु आहेत व अन्यत्र गता वगत हा त्यातला मुख्य आढ चर्चाद मशा महिनाश्राद्धकार्या प्रचारात नमूदया चरितार्थी, जलरथ आणि चरितार्थ या श्राद्धगात चरितार्थ मशा आहेत व ते भाग शब्दाच्या ...३१५ भाग १०० याच्या माग्या वाटते आहेत

वाराचा सात नाव वदात कोठेही नाहात दिवसाचे मुहूर्तसंज्ञक १० विभाग आणि तसेच रात्रीचे १५ विभाग तैत्तिरीयब्राह्मणात (३ १० ९) सांगितलेले आहेत सूर्याला ग्रहण लागत म्हणजे आमुस स्वर्मानु तमाने सूर्याला आच्छादितो, अस ऋग्वेदात (५-४०) वचन आहे आच्छादितो म्हणजे गिळतो ही कल्पना उत्तरकालीन आहे श्री सिद्धेश्वरशास्त्री चित्राव यांना ऋग्वेदान्या भाषांतरात स्वर्मानूचा राहशा समन्वय केलेला आहे ग्रहांचे ज्ञान वैदिक काळा होते शतपथ ब्राह्मणात जादूभारत्या परिणाम करणारी शक्ति या अथान (बुद्धपूर्व जगः पृ १९६) योजलेला आहे अथर्ववेदज्योतिषात मेपादि राशि नाहात, पण वाराचा नावें आहेत आदित्य सोमो भौमश्च तथा बुधश्च हस्वती ॥ भागवत ग्रनेश्वरश्चैव गते सप्त दिनाधिपा ॥ ९३ ॥ महाभारतात (उद्योगपर्व अध्याय १४-९) अगारक म्हणजे मगळ असा उल्लेख आलेला आहे याजवक्त्यस्तुनांतही मगळ वाराचा उल्लेख आहे. अहोरात्राचे होरा नावाचे २४ विभाग करतात होरा म्हणजे अहोरात्र यातील पहिले व शेवटचे अक्षर काढून टाकून राहणारा शब्द असें बराहमिहिरानें सांगितलें आहे रगलिङ्याच्या लोकात होरा हा काल विभाग फार प्राचीन काळापासून प्रचारात होता व मात वार आमच्या हज्ज्या प्रमाण होते त्यांना राशि व वार इ म पूर्वी ३८०० पूर्वीच माहीत होते ते त्या लोकावरून शक पूर्व १५०० नंतर, श पू १००० चे सुमारास आमच्या देशात आले नुडली माडून भविष्य वर्तविण्याची प्रथा थोडीशी उत्तरकालीन असावा त्याच्यावरून भविष्य वर्तविण्याची प्राचीलोनी प्रथा अलेक्झंडरच्या स्वारीनंतर भारतात आली व चवथ्या शतकाच्या सुमारास सार्वत्रिक झाली शिलालेखानेला वाराचा पहिला उल्लेख इ स ४८४ च्या एरण येथील बुधगुप्तान्या लेखात (Fleet Gupta Inscriptions p 88) आढळतो त्या अर्थी गाथा सप्तशतीच्या काळात या सज्ञा असण समवनीय आहे महामहोपाध्याय श्री कणे (केवलाचंद स्मारकग्रंथ पृ १७) सांगतात का वाराचा आपलेकडील नावें इसवी सनापूर्वी फार तर चार पाचशें वर्षांहून प्राचीन नसावीत अर्थात् या उल्लेखावरून गाथासप्तशतीचा काळ अलीकडे ओढण्याचा काहा संशोधकाचा प्रयत्न आहे तो टिकण्यासारखा नाही असें या विवेचनावरून दिसून येईल

गाथासप्तशतीत आलेले वैद्य व व्याधि यांचे उल्लेख पूर्वी आरोग्य परिच्छेदात

नमूद केले आहेत। क्र २३७ मधील वैद्य वेधधारी आहे की व्यभिचारी आहे याचा खुलासा होत नाही, तो मात्रिक असवा अस वाटते खेडे गावात वैद्य नमतो आणि ही परिस्थिति नागरी राहणीला चढावलेल्यांना असह्य (क्र ६००) वाटते गाथातले वैद्य रुग्णांना औषधे (क्र २७०) काढे (क्र २१७), मंत्रम (क्र ४०८) व रसायने (क्र ८४१) देतात आणि जरमावर शुभ्र पट्ट्या (क्र ८१८) लावतात ७

आयुर्वेदाचा मूळ आरंभ मंत्रतळातून (वेदविद्या पृ ५६) झालेला आहे रोग वर करण्यासाठी व विद्याचा प्रतिकार करण्यासाठी वगैरे याजावयाचे मंत्र ऋग्वेदात आहेत अथर्ववेदात तर वशीकरण, मपत्नीनिवारण इत्यादि मंत्र आहेत वदकालीन वय आपघाबरावर मंत्रतळाचा उपयोग करीत वैद्यांचा धंदा यजुर्वेदात तुच्छ मानलेला आहे अभिचार विरोधा जैन, बौद्ध व ब्राह्मण प्रयातही निषेध केलेला आहे तरी प्राचीन वाङ्मयात या तीनही धर्मांचे मात्रिक व वैद्य आढळतात रारे व लटके स्वार्थासाठी किंवा धर्मासाठी संपादित विद्याचा उपयोग करणारे रोडेगावात ज्योतिष व वैद्यक याचा बुडबुडा समन्वय झालेला दिसतो म्हणूनच पोटभरू व लटके ज्योतिषी (मनु ३ १९२), वैद्य (म भा ५ ३८४) व सामुद्रिक (म भा १३ १० ७) याचा जागोजाग निषेध केलेला आढळतो

गाथासप्तशतीत चित्रकार (क्र २१७ ६१-६८१ ६५६ ७१२) व मूर्तिकार (क्र ८५८) यांचे उल्लेख आलेले आहेत

सातवाहन कालात चित्रकला व मूर्तिकला परिणत स्थितीप्रत पांचवेरी होती हे सध्याचीतीत तत्कालीन लेण्यावरून प्रत्ययास येते या लेण्यातील मूर्ति प्रमाण बद्ध आहेत आणि आरंभा त्या रंगीत होत्या हे निश्चित भावाच्या चैत्यातीत स्तभावरगी रंगीत चित्र त्यावर कळल्या रासानिक क्रियमुठें अंगीकडेच प्रसन्न झालेला आहेत पृष्ठभागावर प्रथम तुगाचा गिगसा करावयाचा, त्यावर अध्याच्या टरफला इतक्या जाडीचा रंगाचा भग होणार नाही अगा टिकाऊ लेप चढवावयाचा (चुमरंग ८ १७१ मिलिंद ३३१), या क्रियेने स्थान विगुद्धि (गणविमुद्धी क्र ७३२) शास्थानवर त्यावर वनिकानी (वही क्र

६११) प्रथम (व ६१२) रेखाचित्र काढावयाच आणि नंतर रंगगतीच्या अनुरोधान त्यात रंग भरावयाच अशी या चित्रकाराची पद्धति होती अशी चित्र घराण्या भितीवर (क. ११७ ७३२) व पत्रावरही (म ६५६) काढीत असत. टनरा हुयटन ची चित्रात ग लाडू गरा समजून न्यावर एकदा अढाणी (व ९४१) हात मारावयाचा प्रित्तमरामगरित (१३९), प्रतिमा (३), प्रतिज्ञा योगन्धरावण (३१), मात्नीमाधव (१३३ ९-१०), मालविकाग्निमित्र (. .), मृच्छसत्रिक (४१) शाकुन्तल (६१३ १४) स्वप्नवासवदत्त (६१३) या नाट्यात चित्र व मूर्ति यांचे उल्लेख उल्लेख आणून आढित उत्कृष्टा विनोदन हे आलेल्याचे प्रयोजन हाय अस घचन मालती माधवात आह प्रतिज्ञाती रघीत भित्तिचित्रयुक्त रत्न, यथार्थदर्शी आहे स्वप्नवासवदत्तती वासवदत्तेची प्रतिमा ओळख पटण्याइतकी यथार्थ आहे चित्र कितीही यथार्थ असले तरी मूर्तीच्या मानान प्रतिष्ठेतात काति विसवाद असतोच अस विधान मालविकाग्निमित्रात आहे प्रतिमानाटकातील मूर्ति पापाणाच्या आहेत, तरी त्या क्रियामधुर आहेत, भावपूर्ण आहेत निविक्रमाच्या नळचम्पूत दालाफलेल्याचा उल्लेख आहे दालावेच्या सून्यमानं पुष्टभागावर रखाचित्र काढण्यात येत आणि खारीच्या कसाच्या झुपण्यासारख्या वतिकेने ती रंगविण्यात येत गद्यचिंतामणात व नाट्यशास्त्रात (२ ८८-९०) भित्तिचित्राच उल्लेख आहेत गुप्तकालीन विष्णुधर्मपुत्र पुराणात चित्रकलेला एक संपूर्ण अध्याय दिलेला आहे या उल्लेखावरून तत्कालीन कलाप्रवाहाची दिशा अजमावता येते

चरितार्थासाठी सरकारी नोकरीवर अवलंबून असणाऱ्याचा विचार अन्यत्र केलेला आहे

गाथासप्तशतीत व्यापारी व सावकार यांच अनेक उल्लेख आलेले आहेत भरभराटीच्या काळात सचित संपत्ति सुरक्षिततेसाठी अगर व्याजासाठी सावकाराकडे किंवा औद्योगिक अगर नागरिक थणारुडे ठेव (निक्खेव = निक्षेप क १५४) म्हणून ठेवण्यात येते मदीच्या दिवसात ठेवीदाराची फेडीची मागणी सावकार पुरी करू शकत नाहीत असुरक्षिततेच्या काळात संपत्ति भूमिगत (जिहाण निधान म ३१८ २७३ ५०७ ५७५) होते याचाही उदाहरण गाथासप्तशतीत आलेले आहे, क १९९, पांचे खुलेल्या उल्लेख

आहे ती निरक्षर असते म्हणून जें हलकें तें उचलून धरते तुलेचा उल्लेख वाजसनेयि सहितेंत व शतपथ ब्राह्मणात आलेला आहे क्र - ३८ मध्ये पाघरण विकून बैल खरेदी केव्याचा उल्लेख आहे वेदकालात बैल हे मूल्यमापनाच साधन (वेदविद्या पृ १०) होतें, तें आता केवळ उत्पादन साहित्य झालेलें आहे क्र ०५० या गाथेत धान्य मोजण्याच्या मापाचा उल्लेख आहे आणि क्र ८०, मध्ये गारि या द्रवमापनाचा श्री बौध्द (पूर्वाक्त : पृ २७७) यांना अनेक प्रमाणावरून गारि म्हणजे १०८ गेर अगें ठोकळ मानांन ठरविलें आहे

गाथामसदातात दारिद्र्य आहे, भिकारी आहे पण बैकारी दिसत नाहीं क्र. ११० व ५०० या गाथामध्यं भिक्षेकरी आहेत, पण पहिला भिकारी वैपधारी आहे व दुसरा वामिक आहे, मग तो भिक्षु असो अगर भिक्षु ह पराजपुत्रीच यांतक आहे बैकारीच नव्हे कोर व दरोडगोर हे गरे बैकार ने पुष्कळ दिसतात निष्कर्ष.

गाथामसदातीच्या काळात आताप्रमाणेंच भारत हा शेतीप्रधान देश होता आताप्रमाणच त्या काळात ही नगर व शहर होती आणि उद्योगधंदे व व्यापार भरभराटीत होता

हल्लींच्या अर्थयुगात ही पिकाची लागवड नैसर्गिक परिस्थितीच्या अनुरोधानें व जास्तीत जास्त नशा मिळविण्याचें दृष्टीन करण्यात येते, स्वयंपूर्णतेच्या नष्टे व्यावहारिक दृष्टीन धेतकी कारणाराची दृष्टि आताप्रमाणच तेव्हांही उत्पादकावर केंद्रित असली पाहिजे ऊन व वपासी याची पैदाग हाच निष्कर्ष निदिष्ट पुरते अन्य व्यावसायिकावर अवलंबून अगत्यामुळें अशा व्यापारी पिकाचें उत्पादन भाडव्याचे शेनकरीच करीत अगेंत पाहिजेत

आमची प्राचीन प्रार्मण अभ्यवस्था स्वयंपूर्ण होती असा गामान्य समज आहे तो म्हरा नाहीं सर्वस्वी स्वयंपूर्ण अशी समजपटला गभवतच नाहीं उत्पादन व विनिमय गाथनाच्या अनुषंगानें गमाभाची आर्थिक पणना उक्तात शेन अगने गह्वार्य व गृध्रा यामुळेंच गह्वरीवन दाख्य होतें

गाथामसदातीतल्या गमाभाच्या नैमिषिक व व्यावसायिक गरजा भागाने गारि व दरोडगोर निरस्त मगच व्याविक होतें स्वयंपूर्णता काय अगें

अशा मोठ्या गावान ते स्थायिक अमल पावताळा सपला का फिरस्ते कारागीर सहकुटुब व गटाने भ्रमतीला निघत असूनही अनेक धंदेवाईत यात मार्गाचा अवलंब करतात

आमच्या ग्रामीण स्वयंपूर्णतेची कल्पना अलुतेदार व बलुतेदार या सत्येवर आधारलेली आहे. बलुतेदार चारा असून त्याचे तीन वळ असतात (१) लोहार, सुतार, महार व माग, पैकी महाराला इतरापेक्षा दुप्पट मुशाहिरा मिळतो (२) कुमार, चाभार, परीट, न्हावी, (३) भट, मुलाणी, गुरव, फोळी, फोडे त्याचे वळ बदलण्यात येतात आणि कोठे पाटील, कुलकर्णी, चौधरी, पोतदार व देशपांडे यांचाही बलुतेदारात समावेश करण्यात येतो तेली, तांबोळी, माळी, माली, जगम, कळवन्त, टवरी, ठाकूर, घडशी, तराळ, सोनार व चांगुला हे चारा अलुतेदार हा व्यवस्था मकलित माहितीवर आधारलेली आहे. अलुतेदार व बलुतेदार याचा गपूर्ण सच आजवर कोणत्याही गावात आढळलेला नाही. स्वयंपूर्ण ग्रामीण अर्थव्यवस्थेची ही योजना व्यवहारात अशक्यप्राय आहे. या मंडळापैकी लोहार, सुतार, कुमार, चाभार, न्हावी, तेली, साळी, माळी, कळवन्त, परीट (रंगारी), सोनार इत्यादि व्यावसायिक गाथासत्तशतीत आढळतात. पण प्रत्येक गावात त्याचा सच होता किंवा त्यांना यावयाचा मोबदला बलुतेदारीप्रमाणे पावण्याचा प्रमाणात ठरलेला होता असे दिसत नाही.

या व्यवस्थामध्ये भ्रमविभाजन (Division of labour), स्थानिकीकरण (Localization), यंत्रीकरण (Mechanization) विशिष्टीकरण (Specialisation) कितपत झाले होते हे अजमावण्यात साधन नाही. तत्कालीन अर्थव्यवस्था येथवर आली नव्हती. जगलातला शाई तोंटण्यापासून इमारतीची उभारणी होईपर्यंतचा सर्व कामे सुताराना केल्याचा उल्लेख जातकात (II 18) आलेला आहे. सुतारानीं जगलात कापलेले ओंडके बाहंतुकीसाठी प्रवाहात सोडण्यात येत असावेत असे ऋ १०५ मधील उल्लेखावरून दिसते. चरक रहाटगाडों व हातमाग एवढाच व्यावसायिक बन त्यावेळा उपलब्ध असलेला दिसतात. ऋ ४३६ मधील दोरखजच्या उल्लेखावरून यारीच अस्तित्व संभवते. पाण्डुरंगेच्यातील एका लेखात ओदयनाचा उल्लेख आहे. हे यंत्र

पाण्याच्या शक्तीवर चालत असे अन्न उघड दिमत, पण त्याबद्दल जास्त सुलामा मिळत नाही डागरातून व नदीकिन्यावरून वावडना व झारेऱ्याना नागरी लोहाराना व मोनाराना लोखंड व सोने आणि लोखंडापासून व मोनाराना लोखंडापासून उपयुक्त वस्तु व मोनाराना लोखंडापासून अल्हार घडवावयाचे एवढेच विभाजन त्या काळात चालू असावे. क. २११ मधील अभिप्राणीय व्रताचा उल्लेख मोनारी भट्टीचा द्योतर आहे.

ऐष्यार्ताल शिलालेखान व्यावसायिकांच्या श्रेण्याचे उल्लेख आढळतात उदाहरणार्थ गोवर्धन येथे कोल्हेश्रेणी-विणकरमघ-होती नाशिर येथे तेली व कुभार यांच्या श्रेणी होत्या पाणिनीन ही श्रेण्याचा उल्लेख (७१) ४९ केलेला आहे श्रेणी हा नागरी श्रेणीचा अप्यक्ष ज्येष्ठ हा व्यवसायिकाचा आणि भोक्ता हा (Social & Rural Economy in Northern India) Bose p 261) ग्रामीण अर्थपुराण कत्याण, चालू मुपारा येथून व्यापारी जल्मार्गाने मालाची आयात निर्यात करीत गुप्ती वाहतूक लक्षात करीत, क. ७४० या गार्थेत जहाजी व क. ६९८ या गार्थेत लक्षाणी वाहतुकीची सूचना आहे बदरा व व्यापारी मागणी व पुरवठा यांच्या अनुरोधाने स्थानिक व्यापारी पुरवठा व विक्री करीत आणि कारागीर निर्मिती करीत मांड्या प्रमाणावर उत्पादन होऊ शकेल असे आणि भोगसाहित्य (Luxury Goods) निर्मितीचे व्यवसाय शहरात चालत व गण्यते होते.

वैदिकांची समाजव्यवस्था धर्मकारणावर आधारलेली होती, त्यांनी प्राधान्याने अग्रस्थान दिले अर्थव्यवहार उत्क्रान्त होण्यापूर्वी त्या काळाी समाज स्थिर वा उत्क्रान्त झाला नव्हता यज्ञसभ्या हे वा युगाचे वैशिष्ट्य आहे राजकारण व अर्थकारण यावर योद्धांची समाजव्यवस्था आधारलेली होती त्यांनी क्षत्रियाना अग्रस्थान दिले आणि वैद्याना स्वातंत्र्य दिले यामुळे अशोकामार्गे राजकीय व अनाधर्षिकांमार्गे आर्थिक सम्राट् गभवते अहिंसाप्रधान धर्मराज्याचा अशोकाने केलेला पुरस्कार यज्ञाय राजकीय व आर्थिक समाजव्यवस्थेच्या पोरक झाला अशोकाच्या काळात व्यापाराचा ओषवायव्य गरहरीवरील पाडावून वहात

होता सागरी व्यापारामुळे या काळात भडोच व सुपारा या वदराना आंतर-राष्ट्रीय महत्त्व प्राप्त झाले होते. अशोकानंतर मौर्य साम्राज्य कोलमडले आणि वायव्य सरहद्दीपलीकडील भागातल्या राजकीय उलाढालामुळे शुष्कीचा व्यापार मंदोवला. यामुळे पश्चिम किनाऱ्यावरील वदराचे महत्त्व वाढले ही समृद्धि स्थिर करण्यासाठी सातवाहनानी नाणे घाट गोंदविला आणि यज्ञनगर जुन्नर वरून व्यापाराला मार्ग मोकळा करून दिला. सातवाहनानी सघटित केलेल्या अर्थव्यवस्थेत क्रिस्तोत्तर पहिल्या शतकात शकान्या आक्रमणामुळे व्यत्यय आला. याच काळात गाथासप्तशतीच संपादन झालेले आहे, यामुळे आणि ही ग्रामीण लोकगोते असल्यामुळे या घटनेचे आर्थिक परिणाम येथे ध्यस्त झालेले नाहीत.

चौल, फत्याण, सुपारा व भडोच ही सातवाहनांची पश्चिम किनाऱ्यावरील मोठा भरभराटलेली वदरे, पैका भडोच येथे क्षहारात क्षत्रपाना आपल्या सत्तेचे केंद्र स्थापन केले. नर्मदेच्या अस्थिर प्रवाहामुळे भडोच घदर धोक्याचे झाले तरी तेथील सागरी व्यापाराला धोका येऊ नये म्हणून शकानी अनेक तजविज केलेल्या, एवढेच नव्हे, रमानी सातवाहनाचे फत्याण घदर काबीज केले आणि इकडे येणारा जहाजे ते जबरदस्तीने भडोचला ओढून नेऊ लागले. या काळातला सागरी व्यापार मौराष्ट्र, कच्छ, इराण, अरबस्तान, असा काठा काठाने चालत असे. यामुळे या व्यापारावर अरबाची छाप होती. पहिल्या शतकात हिप्पालसने मोसमी वाऱ्याचा शोध लावला. यामुळे हिंदुस्थानशा युरोपियन व्यापार अलेक्झांड्रियावरून जहाजांतून नाइलमधून सुमारे पावणे तीनशे मैलावरील कोप्टस पर्यंत, तेथून उटावरून सुमार दोनशे मैलावर असलेल्या सिनाइ द्वीपकल्पाच्या भुतांत्रवळील जफातीन वेदानजीवऱ्या आमिकून किनाऱ्यापर्यंत आणि तेथून पुन्हा जहाजातून लाल समुद्रातून मोकोत्ता वेटाला वळसा घालून भर समुद्रातून थेट कऱ्याण बिचा भडोच जगर मळवार किनाऱ्याकडे, असा वाहू लागला. या व्यापारावर रोमची छाप होती. या व्यापारामुळे देशाची समृद्धि झाली. तिचे प्रत्यंतर गोतमीपुत्र सातवणा वासिष्ठीपुत्र पुलुमावि यांच्या अमदानीत पहावयास सापडते.

१६ गाथासप्तशतीतील राजकीय जीवन आणि ऐतिहासिक उल्लेख

गाथासप्तशतीतील गाथा हा लोकगीत आहेत अशा गोताचे अनेक प्रकार
संभवतात पोवाडा व लावण्या हे पहिले वर्गाकरण पोवाडा दोन प्रकारचे असतात
प्राचीन पौराणिक व्यक्तींचे आणि अर्वाचीन ऐतिहासिक व्यक्तींचे वैदिक
वात्स्यालील पोवाड्यांना ओट्टेनवर्गने आख्यानसूक्त ही संज्ञा दिलेली आहे
उदा ऋग्वेदाच्या दहाव्या मंडलातील यमयमी (१० १०) आख्यान आणि
उर्वशी पुढरवा (१० ९५) आख्यान अशा आख्याने यज्ञप्रसंगा मागण्यात
येत लावण्या दोन प्रकारच्या असतात कथागीत व भावगीत ह्या कथा-
गीतातील कथानक केवळ काल्पनिक असत आख्यानसूक्तात ज्याचे पसृत्व
सांगितलेले असते त्या व्यक्तींना सर्वमान्य नाकेतिक व्यक्तिमत्त्व प्राप्त झालेले
असते पोवाडे प्रोत्साहनार्थ गाण्यात येतात आणि लावण्या मनोरंजनार्थ गाथा-
सप्तशतीतील गाथा ही भावगीत आहेत, म्हणून त्यात ऐतिहासिक किंवा
राजकीय उद्देश अपेक्षिते व्यर्थ आहे भावगीतात असे उद्देश आलेच तर ते
उपमान्या किंवा दंतकथाच्या स्वरूपात येतात, त्याचा अर्थ मदभावरून लावला
पाहिजे व निषणारा अनुमाने सावधगिरीने स्वीकारला पाहिजेत

(१) ऐतिहासिक उल्लेख :

अशा प्रकार प्रत्यक्ष अगर अप्रत्यक्षपणे उल्लेखिलेल्या पौराणिक अगर
ऐतिहासिक व्यक्तींची माहिती कालानुक्रमाने सांगता

क. ८८९ या गाथेत पराशराचा उल्लेख आहे याची संकलित माहिती प्राचीन
चरित्रकोशात दिलेली आहे शक्ति हा वसिष्ठ अरधती याचा ज्येष्ठ पुत्र
ऋग्वेदातील काही मंत्रांचा हा द्रष्टा आहे गौदामाच्या यज्ञात शक्तीने विश्वा
मित्राचा पराजय केला म्हणून पुढे त्याने किंवा त्याच्या नेकरांनी याला जादूने
मारला पुराणात सांगितले आहे व वत्सापपादाने वसिष्ठाने शंभर पुत्र भक्षिले
त्यात यालाही भक्षण केले हा मला तेव्हा याची पत्नी अदृश्यता गरुडंदर होती
पराशर हा तिचा पुत्र ऋग्वेदातील काही सूक्त याच्या नावावर आहेत याने
मन्मथगंधेच्या अगाचा दुर्गंध घालविला व तिच्या अगाचा मगध एक योजनपर्यंत

दरबळेल अशी योजना केली. यांच्यापासून तिला वेदव्यास द्वैपायन हा मुलगा झाला. पराशर हा सप्तशिक्षपारंगत व पुराणवक्ता होता. यानें मैत्रेयाला विष्णु व भागवत हां पुराण सांगितलां. यांच्या ज्योतिषशास्त्रावरील ग्रंथातील वचनावरून याचा काळ ख्रि. पू. तेरावें अगर चवदावें शतक असावा. यांच्या नावावर चालील ग्रंथ प्रसिद्ध आहेत. होराशास्त्र, धर्ममहिता, नीतिशास्त्र, वास्तुशास्त्र, वैद्यकशास्त्र. याची स्मृति कलियुगाला प्रमाण आहे. अनेक प्राचीन व मध्ययुगीन पुराणकारांनी व स्मृतिकारांना यांच्या वचनाचा आधार घेतला आहे. गार्गेतील सदर्भ कालमहिम्त्याला अनुलक्षून आहे. तारुण्यात मत्स्यगंधेवर अनुरक्त झालेला पराशर पुढें स्मृतिकार झाला, भावगीताचें गुंजन करणारा कवि शुष्क स्मृति वचनाचें विवेचन करू लागला.

क्र. ८१७ या गाईतील धिक्काराला ऐतिहासिक पार्श्वभूमी असावी असा माझा कयास आहे.

दत्तक्येनुसार शालिवाहन राजा जारज होता. त्याची माता ब्राह्मणी, कुमारी किंवा विधवा होती. प्रतिष्ठान येथील नागहृद सरोवरावर किंवा गोदावरीच्या दोंडावर ती पाणी आणावयास गेली असता नागराज शैषान तिचा उपभोग घेतला व या विवाहबाल्य सवधापासून शालिवाहनाचा जन्म झाला. ही दत्तक्या सर्वतोमुखी असल्यामुळे कोठें सातवाहन ही सज्ञा जारज सततीला अनुलक्षून घेतल्यात (नेपालका इतिहास मिथ पृ. ७८) येई. ख्रि. पू. चवथ्या शतकात मगध देशावर शिशुनाग घराण्याचे राज्य होतें. महानन्दिन हा या घराण्यातील शेवटचा राजा. कटियस् या समकालीन लेखकानें याच्याउद्दलची एक दत्तक्या नमूद (The Invasion of India by Alexander Mc Crindle p 122) करून ठेवली आहे. राजाच्या परिचयसाठी अगदी अत पुरात प्रविष्ट होण्याची संधि असलेल्या एका देवण्या, धूर्त व महत्त्वाकांक्षी न्हाव्यानें याच्या राणीशां सघान बाधलें, अनेक असतुष्ट्यांच्या पाठबळाने बट करून राजाचा विश्वासघातानें म्हुन करविला आणि सर्वसत्ताधारी होऊन राजपुत्राचा व राज कुलाचा उच्छेद केल्यानंतर त्यांना आपल्या पोटचा पोरगा गादीवर बसविला. पुराणांनी याचें नांव महापद्मनन्द असें दिलें आहे. थ. त्याला शुद्धगमाद्वय म्हटलें आहे. जैन परिशिष्ट पत्रांत सांगितलें आहे कीं नन्द हा एका गणिकेला

म्हाव्यापासून झालेला मुलगा. नदांचे साम्राज्य कुतल प्रदेशापर्यंत (Dynasties of the Kanarese Districts : Fleet - p 284) पसरलेले होते. नन्दांच्या कलिगावरील प्रभुत्वाचा उज्वेल खारवेलाच्या हाथीगुफा शिलालेखात आढळतो. म्हणजे याधामस्तदातीचे सकल ज्ञात त्या भागात जारज मातवाहन व नापितोभद्रव नन्द यांच्या दत्तकथा प्रचलित होत्या एकादें राज-परारणं नष्ट होऊन अनेक शतके लोटल्या तरी ऋणानुबधामुळे त्याचे पक्षपाती अवशिष्ट राहतातच. या दोन घराण्यातील श्रेष्ठ कनिष्ठ भावाची चर्चा त्यांच्या त्यांच्या पक्षपात्यामध्ये जातीय अभिनिवेशानें व छिद्रान्वेषी भावनेनें, पागवड्यावर किंवा चवाड्यावर झालेली या गाथेल अभिप्रेत असावी अस अनुमान होते

क ३ या गाथेत आणि प्रत्येक शतकाच्या अग्रंरंभी असलेल्या प्रस्तावितगाथेत गाथासप्तशतीचा संपादक कविदत्तसल ह्या याचा उल्लेख आलेला आहे, आणि क ४६७ व ९९९ या गाथात सालाहण नरेंद्राचा त्याचप्रमाणे क ४६४ या गाथेत विजयमादित्याचा क ९९९ मधील सालाहण हा ह्या सातवाहनच असला पाहिजे कारण क ३ प्रमाणे येथे ही त्याने गाथासप्तशतीसाठी गाथाकवना मानयन दिलेले आहे शिवाय सालाहण व ह्या हा नावें एकाच व्यक्तीची आहेत असें देशीनाममालेत (८ ६६) सांगितलेले आहे. क ४६७ मधील सालाहण उर्फ सालिवाहन हा आपला कुलाचा उद्धारकर्ता आहे. क ४६४ मधील विजयमादित्य हा शुण्ड व उदार आहे

प्रथम मातवाहन उर्फ सालिवाहन या घराण्याचा इतिहास गाणतां.

सातवाहन हा महाराष्ट्राच्या पहिला ऐतिहासिक व भारताचे सम्राट्पद प्राप्त करणारा महावंश होय राज्यवन, राज्यमाल व राज्यविस्तार आणि मुद्रा, शिलालेख व स्थापत्य या बाबतात त्याचे प्राचीन भारतातील स्थान अग्रगण्य आहे धार्मिक सहिष्णुता, राजकीय स्वातंत्र्य व श्रुत पुरस्कार या महाराष्ट्र-मस्तूनीच्या प्रधान वैशिष्ट्यांची प्रस्थापना त्यानीच केली हिंदुस्थानात ज्या दोन बालगणना पद्धति प्रामुख्याने व मातंग्याने चालू आहेत त्यांचीही गव महक पद्धतीचे जनकत्व त्यांचेच आहे

पुराणात या वंशाचा उगम आन्ध्र या नावाने किंवा आन्ध्रजातीय असा केलेला आहे. मनु संहितेत आन्ध्र ही जात अस्त्रय मानलेली आहे. या वंशातील सातवर्णांनी अध्वमेधादि यज्ञ केले. गौतमीयपुत्र सातवर्णांला पाण्डन लेण्यातील लेखात एकादश व यातुर्वर्ण्य सत्त्वेचा पुरस्कर्ता म्हटलेला आहे. त्याच नावावर चाळुक्या शक धर्महत्यात ग्राह्य मानलेला आहे. यावरून ते हीन जातीय नव्हते असे ठरते. सातवाहन राजे एकाही लेखात स्वतःला आन्ध्र म्हणवीत नाहीत. त्याचे बहुसंख्य शिलालेख महाराष्ट्राच्या सत्ताद्रीलगतच्या भागात आढळतात आणि नागरी देश या नावाने ओळखल्या जाणाऱ्या महा-राष्ट्राच्या पठारी प्रदेशात आणि भराठवाडा व बऱ्हाड या भागात त्याचा आद्य शिलालेख नाणेघाटातील देवमुळात कोरलेला आहे. येथे आद्य सातवाहनाच्या प्रतिमाही कोरलेल्या होत्या. या व अन्य प्रमाणावर त्याच मूल्यान आन्ध्र नावक हे असावे असे माझे अनुमान आहे (Annals of the Bhandarkar Institute Silver Jubilee Volume 1917-1942 The Home of the Satavahanas). आपल्या यशाची निशाणी आपल्या मूलस्थानाच्या आसपास माझवी हा मनुष्य स्वभाव आहे. नाणेघाटातलं लेखात उल्लेखिलेला यज्ञ जुन्नर (यज्ञ नगर जण = यज्ञ क्र २०७) येथे झाले असावेत असेही माझे अनुमान आहे.

सातवाहनाच्या दंतकथा संस्कृत, प्राकृत भाषात रूढ आहेत. ऋषीच्या शापाने सिंहरूप प्राप्त झालेल्या सात नामक यक्षान्या पाठीवर बसलेला बालक द्वीपकणा राजाला मिळाला म्हणून याने त्याला सातवाहन हें नाव दिले अशी कथा कथासरित्सागरात आहे. यक्ष सात हा राजगृहाचा प्रपालक, अने संयुक्तवस्तूत (३१) विधान आहे. ब्राम्हणी विधवा व शेष नाग याचा सातवाहन हा पुनः, तो रुभारवाच्या वाड्या, तो आपल्या सवगड्यांना मातीच हत्तीघोडे करून देई म्हणून त्याला सातवाहन हें नाव मिळाले अशी कथा जिनप्रभसूरीच्या प्रतिष्ठानपुरकल्पात सांगितलेली आहे. विक्रमाने पठणवर स्वारी करी तेव्हा शेपाने पुरविलेल्या अमृताने त्याने हे हत्ताघोडे सजीव केले व विक्रमाचा पराभव केला अशी कथा सिंहासन बत्तिर्गात आहे. डॉ. प्रिन्सली यांनी सातवाहन या शब्दाचा अर्थ 'अश्वपुत्र' असा लावला (J R A S

1929) आहे, कारण मुड भाषेत सादम् म्हणजे घोडा आणि हप्पन म्हणजे पुन कारण अश्वमेधात अश्व व महिषी याचा समोग होतो ! श्री अरवमुयन् (The Kaveri, Maukharī & Sangam Age) सांगतात की वाहिन व कर्णा ह्या समानार्थी शब्दाचा अर्थ वल्हे असा असल्यामुळे ज्याचे हुकमतीत शभर नावाडी तो सातवाहन पुरातन्वभूषण श्री राजवाडे सांगतात पाणिनि काला शालिवाहन याचा अर्थ भातगाडी असा असल्यामुळे हे ज्याचे देवक ते शालिवाहन कुल आणि ज्याच्या जैलाचे वान कापलेले आहेत ते-साता कर्णा येंपाम् ते सातकर्णा अशा अनेक व्युत्पत्ति सशोधकांनी लावलेल्या आहेत त्या सर्व विचारात घेऊन मी ही एक व्युत्पत्ति मांडली (Annals of the Bhandarkar Oriental Research Institute : XXVII pp 237-287 " Satavahana & Satakarni ") आहे. ती अशी सातवाहन ही सत्ता सूर्यवंश द्योतक (सप्तवाहन सूर्य) आहे, सातकर्णा म्हणजे सूर्यकिरण किंवा सूर्य शर, सातवाहनाच्या नाण्यावर जे विविध चिन्ह आढळते ते सूर्याचे द्योतक आहे

गाथागमनसतीचा टीकाकार कुलवाल्देव मागतो की शालिवाहनाने 'आदिम भ्यानेपु' इष्ट दैवताप्रत नमस्कार गाया घालल्या आहेत अशा गाया तीनच (पृ १, ३३ व ७००) आहेत प्रथम वसुपति ज्याला नमन करतो तो सूर्य हेच शालिवाहनाचे इष्ट दैवत आहे यात संशय नाही गाथागमनसतीच्या काळाने तार्पाचे ठापी विशेष पावित्र्य अगत्याचे क २३९ या गाथेवरून दिसते. दुसऱ्या कोणत्याही नदीला पवित्र म्हटलेले नाही तपती उर्फ तार्पी ही विवस्वान् सूर्याची कन्या हे अनेक अभ्यारामरून मिळ आहे म्हणूनच येथे तिला पुन्यप्रद म्हटलेले अगले पाहिजे

अशोकाच्या ग्यूनंतर गवर्शना समर्थ व मगद आणि मर्पाटन व गुप्त मृत अशा मौर्य साम्राज्याची राष्ट्रे उडाला आपक, राजकीय व लष्करी गघटनेवर साम्राज्याचे सामर्थ्य अवलंबून अगन अशोकाचे धर्मराज्याचा पुरस्कार केल्यामुळे गाजना रिता शास्र, राज्यकारभारांत दिगई आणि आणि मत्करी सामर्थ्य गन्त गन्त अगतीच तर महाराष्ट्रावर अशोकाची मत्ता नामनाय होती अशोकाच्या ग्यूनंतर सातवाहन कुमोज्ज्वल मुमुक्षु आणि

चेतकुलेत्पन्न महामेघवाहन स्मारवेल् याच्या नेतृत्वाखाली महाराष्ट्र व कलिंग देश स्वतंत्र झाले अशोकाचे उत्तराधिकारी कनूत्वशून्य व प्रतिकार पराङ्मुख निघाले शेवटचा मौर्य राजा बृहद्रथ याचा वध करून पुष्यमित्र शुगान मौर्य साम्राज्य निघालात काटरे व शुग साम्राज्य प्रस्थापित केले

सातवाहन वंशात तीन राजे होऊन गेल वेगवेगळ्या आधारप्रधान ही सख्या कमी लागविलेली आहे सामान्यतः सर्व मशोधनांना मान्य अशी या राजांची अनुक्रमापुरती यशावळ आणि समकालीन उत्पत्ति व इतिहास यावरून मी अनुमानाने घसविलेला त्याचा सळ याच कोष्टर येथे देतो अनुमानित काळ हा पुराणातील राज्यकाळावरून घसविलेला आहे

मगधमन्त्रान् पुष्यमित्र शुग प्रथम महाराष्ट्राधिपति व नंतर दक्षिणापथपति था सातरणा सातवाहन, कलिंग मन्नाट महामेघवाहन स्मारवेल् आणि सिंध-पंजाबचा ग्रीक अधिपति मीनंडर हे समकालीन व प्रतिस्पर्धी पुष्यमित्र व सातकर्णी हे ब्राह्मण व वत्ससंस्कृतीचे पुरस्कृत मीनंडर हा परावर्तित बौद्ध आणि स्मारवेल् हा जैन बौद्ध व जैन राजांनी एकमेकांवाछेदकून वैदिक संस्कृतीच्या पुरस्कर्त्याविरुद्ध उठावणी घेत्यामुळ त्याच्या सामन्याग काही संशोधक धर्मयुद्धाच स्वरूप देतात पहिला सामना क्रि पू १७१ च्या सुमारास स्मारवेल् व सातकर्णी यांच्या दरम्यान झाला स्मारवेलाने महाराष्ट्रावर दोन स्वान्या घेत्या, प्रथम सातवाहनाच्या मूपिकनगरीचा नाश केग व नंतर त्याच्या राष्ट्रीय-भोजक सामन्ताचा पराभव केग मूपिकनगरी म्हणजे उदीर गाव असा डॉ यदुनाथ सरकार याचा अंदाज आहे मग वाटते, हा नगरी मुशी नदीच्या खोऱ्यात शोधरी पाहिजे तीनशे वर्षांपूर्वी जन्दांनी कर्तिकातून राजगृही नेलेल्या तिन मूर्ति परत मिळविण्याच्या निमित्ताने त्याने मगधावर दोन स्वान्या केल्या पहिल्या वेळा पुष्यमित्राने वचावासाठी मथुरेपर्यंत माघार घेतली आणि दुसऱ्या वेळा त्याचा पराभव झाला बौद्ध साहित्यात मिलिंद या नावाने विख्यात असलेल्या मीनंडरने गंगा यमुना दुआब व साराष्ट्र हे प्रदेश काबीज केले आणि त्याचा मेन्ये उज्जयिनीक व पान्थीपुनावडे कळले या प्रत्यक्ष लिप्याच्या चढाईमुळे भारताच स्वातंत्र्य धाक्यात आले

क्र.सं.	नाव	राज्यारोहणकाल		टीप
		श्री. बखले	माझ अनुमान	
१	गिमुब	खि पु २२०	खि पु २००	याची प्रतिमा नाणेघाताने आहे महाराष्ट्राचा पहिला स्वातंत्र्य
२	दुण्य	, १९७	, १९७	याचे राजवटीतले लेग पाडवेंण्यात आहे
३	श्री गातरणी (१)	, १७९	, १७९	याची प्रतिमा व यज्ञोत्स नाणेघातात आहे पुण्यमित्र शुभ, सारवेठ व भीमंडर यांचा समकालीन राणी नायनिका साची तोरणावरील लेग यांचे राजवटीतील अमावा माळबा धताच्या नाणी
४	पुणतमाग	, १६९	, १७१	यांचे शुभाचा पूर्ण उच्छेद केला असता
५	स्वधन्वस्मि	, १५१	, १३३	
६	गातरणी (२)	, १३३	, ११०	याने मालवगणार्थ नेतृत्व पत्तरून शकारा पराभव केला असता
७	उम्मादर	, १०४	, १०	साची तोरण लेग नाणी
८	आपीरव	, ८६	, ४१	यांचे नाण मध्य प्रांतात मिळाले आहे
९	मेणव्याति	, ७४	, २९	स्वाति नाव धारण करणारा वंश वेगळाच, अस काहीच मत
१०	रसाति	, ५६	, ११	
११	स्वन्दरस्वाति	, ४०	, १५	स १

क्र.सं.	नाव	राज्यारोपणकाल		टीप :
		श्री. बखले	मासो भ्रतमान	
१२	मृगेंद्र स्वातिकर्ण	३९	"	८
१३	कुंतल स्वातिकर्ण	३७	"	११
१४	स्वातिवर्ण	२९	"	१९
१५	पुलोमावि (१)	२८	"	१९
१६	अरिष्टकर्ण	४	"	४३
१७	हाल	ई. स.	"	४३
१८	मंतलक	२६	"	४४
१९	पुरीद्रनेम	३१	"	४९
२०	सुंदर सातकर्ण	४२	"	५३
२१	चकोर सातकर्ण	४३	"	५३
२२	शिवस्वाति	४३	"	५३
२३	गोतमीपुन सातकर्ण	६०	"	७६
२४	वासिष्ठीपुन पुलोमावि	८५	"	९१
२५	अ सातकर्ण	११३-१२७	"	११९

याचा उल्लेख वास्त्यायनाच्या कामसूत्रांत आलेला आहे.

गाथासप्तशतीचा संपादक.

स्थिर याचा समन्वय वासिष्ठीपुत्र विळ्ळिवायकुराशी करतो.

यानें शहरात क्षत्रपांचा उच्छेद केला व शकस्थापना केली.
नाशिक येथें लेख. जोगळेष्टीचीचा मुद्रानिधी.

कालें, नाशिक, अमरावती, कान्हेरी येथें लेख. नौका चिन्हांकित
मुद्रा.

तच्छळा नाणी.

क्र.सं.	नाव	राज्यरोहणकाल		गोप
		श्री बखले	माझे अनुमान	
२५	शिवश्री	११३ १२८	१८८	अमरावती शिंगेग नाणा
२६	शिवस्काद	११३ १२८	११८	तहाळा नाणा
२७	यशश्री मानमणा	१२७	१८५	नाशिक राहोरी राठे चिन्नगम येथे गग क्षत्रप धर्तारे
२८	विजय	११६	१७४	एक नाणे सातवाहन धर्तारे अनेक नाणा
२९	चंद्रश्री	१६७	२००	तहाळा नाणा
३०	पुणेमावि (३)	१७२ १८०	२१० २१८	मडबोले शिन्नेर, नाणा
				तहाळा नाणा म्याकदोनी शिन्नेर

शकाचा उच्छेद करणाऱ्या मातवाहनाचा उल्लेख आहे या व अन्य पुराव्या-
वरून समन्वयाने ऐतिहासिक घटना निश्चित होतात, त्या अशा

जैन आचार्य कालरु हा मर्मप्रसारार्थ उज्जयिनीस आला असता त्याची
रूपवती वहीण सरस्वती हिला तेथील राजा गर्दभिल उर्फ गधर्सेन याने
अत पुरात ओढले तिची मुक्ता करण्याचे सर्व प्रयत्न विफल झाल्यानंतर
आचार्यानं उज्जयिनीवर स्वारी करण्यासाठी शकाना आमन्त्रण आणलं या वेळा
वायव्य सरहद्दीवर यवनाची राज्ये होता व मध्य आशियातील कुषाण टोळ्या
शकाचा उच्छेद करण्यास उद्युक्त झाल्या होत्या त्यांना टाळून शक टोळ्या बोलन
घाटातून हिंदुस्थानात घुमल्या होत्या त्रि पू पहिल्या शतकाच्या पहिल्या
चतुष्टकात शक सिंध-पंजाबात स्थायिक झाले होते आचार्यान्या पुरस्कारामुळे
त्यांना स्वारीच्या खर्चासाठी अलोट संपत्ति आणि सौराष्ट्र गुजराततील स्थानिक
राज्यक्रांत्यांचे सहकार्य मिळाले आचार्याला उज्जयिनीचा भेद माहीत होता
त्याचा फायदा मिळाल्यामुळे शकानी गर्दभिलाचा पाडाव करून उज्जयिनी
बाबीज केली सरस्वतीची मुद्रा माली, पण ठरल्याप्रमाणे शक परत जाईनात
ते तेथेच रमले व प्रजेवर अत्याचार करू लागले त्यांच्या पाठिंब्याने फुशार
लेल्या आचार्याचा आता अपमान उपहास होऊ लागला म्हणून तो पैठणला
मातवाहनाच्या आश्रयाला आला कारण शकाना विरोध करण्याला समर्थ
अशी ही एकच सत्ता त्या काळात अस्तित्वात होता शिवाय सातवाहनाचा
मालव्यार्या पूर्वापार संध असायामुळे शकाविरुद्ध त्याची सहानुभूति संपादन
करणे शक्य होते आचार्यान उज्जयिनीची परिस्थिति मातकणाला समजावून
दिली नंतर जुने लागेबावे उचळून सातकणाने मालव्यावर स्वारी केली
उज्जयिनी जिंकली आणि मालवगणाच्या मदतीने शकाना पिटाळून लावले

त्रि पू पहिल्या शतकात उज्जयिनातून शकांचे उन्नाटन केल्याच श्रेय
परपरेने विक्रमादित्याला दिले आहे याचें ऐतिहासिकत्व अत्यंत सशयास्पद
आहे याचा एकही शिलालेख किंवा नाण आजवर मिळालेला नाही, किंवा
कोण समकालीनाच्या लेखात त्याचा उल्लेख आलेला नाही या काळात
मालव्यात मालवगणाचा नाणा मिळालेला आहेत उज्जयिनीत होणारे अपशङ्कन
राज्यक्रांतीच शोतक आहेत अस भविष्य ज्योतिष्यानी वर्तविल्यावरून आणि

ज्याची आई अडीच वर्षांची असेल त्याच्या हातून तुला मृत्यु येईल असेही त्याजकडून सांगण्यात आल्यावरून विक्रमाने वेताळाला सभाव्य शत्रूचा शोध करावयास पाठविले. शालिवाहन हा असा बालक वेताळाला पैठण येथे आढळला. लगेच त्याने विक्रमाला बर्दा दिली. शत्रूचा उद्यवणीपूर्वीच नि पात करण्याचे ठरवून विक्रमाने पैठणवर स्वारी केली. शालिवाहनाने आपल्या खेळातले मातीचे हत्ती, घोडे व सैनिक शोषाच्या कृपेने सजीव केले आणि त्यानिर्शा विक्रमाचा युद्ध केले. या युद्धात विक्रमाचा पराभव झाला व त्याच्या सेन्याने उत्तरेकडे पळ काढला. शालिवाहनाने विक्रमाचा पाठलाग केला, त्याला गाठले आणि सोडण्याने बंद झेन ठार केले. शेवटी विक्रमाचे सैन्य नर्मदापार झाले आणि पाठलाग करणारे शालिवाहनाचे सैन्य नर्मदातून वाहून गेले. या विक्रम-शालिवाहन कथा वेताळ पंचविशी व सिंहासनवृत्तिशी या लोककथासंग्रहात थोड्याबहुत फरकाने आलेल्या आहेत. हे कथासंग्रह नि सद्य उत्तरकालीन आहेत. गर्दभिल्ल विक्रमादित्याची परंपरा ब्राह्मणी आहे असे म्हणावे तर पुराणातील बशावळात त्याचा उल्लेख नाही. गर्दभिल्ल व शक याचा उल्लेख आहे, तरीही ही परंपरा जैन आहे असे म्हणावे तर बुद्ध कालकाचार्य कथानकात सांगितले आहे की शकोच्छेदेक विक्रमादित्य हा प्रतिष्ठानहून उज्जयिनीस आला होता. मग हे सोंग माजेरे करण्यासाठी गृहीत धरावयाचे की शकाकडून गर्दभिल्ल मारला गेल्यानंतर त्याचा पुत्र विक्रमादित्य हा पैठणला सातवाहनान्या आश्रयाला आला असला पाहिजे. अडीच वर्षांच्या आईचा मुलगा म्हणजे ज्याने पुढेच राज्य स्थापन केलेले आहे असा शालिवाहन राजा होय, असा डॉ. जयसवालचा अभिप्राय आहे. सिमुक हा सातवाहन कुलाच्या राज्यवृत्तीचा संस्थापक, याबद्दल सर्वांचे एकमत आहे. ज्या व्यक्तीवरून या कुळाला सातवाहन हे नाव प्राप्त झाले तो यान्याही पूर्वी होऊन गेला असला पाहिजे हे आहं कारण सिमुकाला कोणीही शालिवाहन म्हणून संबोधिलेले नाही. राजा सातवाहन असे नाव असलेले एक ताब्याचे चौकोनी नाणे माझ्या मगही आहे. अक्षर धाटणीवरून ते पहिल्या सातवणाच्या ही पूर्वीचे असावे असे संशोधकांचे अनुमान आहे. डॉ. जयसवाल याचे अनुमान स्वीकारले तर सातवाहन राज्यसंस्थापक शालि

या परचक्रान्या प्रतिफारार्थं शुगसातवाहनाना आपला सामध्ये एकत्रित केली आणि मीनउरचा पराभव (खि पू १५३) केला

या विजयान्या उत्सवार्थ आणि सार्वभौमत्वाचें निदर्शक म्हणून पुण्यमित्र व सातकणा यानां पनजलीच्या प्रेरणेनें अश्वमेधादि यज्ञ केले नाणें घाटातील सातवाहनान्या देवकुळातील देवी नागनिसेचा लेख याला साक्ष आहे हा घाट व ही गुफा पाहिली असता मानी पडते की हा दोन्ही काम ममसालीन असला पाहिजेत भारतातला हा पहिला यज्ञलेख आहे या लेखात सातकणाला अतिप्रतिदुतचक्र व दक्षिणापथपति म्हटले आहे यज्ञ प्रसंगा केल्या दानाचा उल्लेख या लेखात आलेला आहे अशोकान्या धर्मराज्यामुळे व बौद्धान्या प्रचारासुळे ब्राह्मणाची अवस्था कैविलवाणा झाली होती या आपत्ताना आश्रय आणि दानें दळून सातकर्णाने त्याचा उद्धार करून यावरून वाटत की ऋ ४६७ मधील मालाहण तो हाच असला पाहिजे शिषाय या काळात महा राष्ट्रात भागवत धर्म प्रस्थापित झाला होता आणि धार्मिक सहिष्णुता वाणली होती अस ही या लेखावरून प्रत्ययाम येते मीनउरच्या आक्रमणाला महा भाष्य आणि पुण्यमित्राच्या पराक्रमाला मालविशामिमित्र साक्षी आहेत

या विजयानंतर काही काळपर्यंत माळव्यावर सातवाहन व शुग या दोन्ही घराण्याची सत्ता असावी असं दिसतें, उज्जयिनी येथें सातवाहनाची आणि विदिशा येथें शुगांची पहिल्या सातकणाची माळवा धर्तरीचा नाणा मिळतात याचें हेंच कारण असल पाहिजे माळव्यातल्या अनेक गणाच्या राजान्या नाण्यावर उज्जयिनी चिन्ह आढळतें हे सातवाहनाचे शासक असलेत असें माझे अनुमान आहे

ऋ ४७१ या गार्थेत ऐतिहासिक घटना सूचित असावी असे अनुमान टीकेंत व्यक्त केलें आहे दक्षिणात्य राजाच्या शत्रूनी उत्तरेकडे पलायन केलें असा सदर्म आहे हा राजा कोण आणि त्याचें हे शत्रु कोण ? मन्द, चद्रगुप्त व अशोक मौर्य, विक्रमादित्य महाक्षत्रप रुद्रदामन, समुद्रगुप्त व हर्षवर्धन या उत्तर हिंदुस्थानी राजांनी दक्षिणेवर आक्रमण केल्याचा इतिहास अगर दतकथा आहेत पैकी पलायन अस फक्त विक्रमादित्यान केलें बालकमानुरोधानें या गार्थेंतील सूचित घटनेशी या कोणाचा ही ममन्वय होत नाही

मीनंडरविद्ध झालेल्या उठावणात पुष्पमित्र शुग व सातकर्णा सातवाहन हे सहकारी होते या स्वातंत्र्य युद्धानंतर लवकरच हे दोघेही दिवगत झाले त्यांच्या उत्तराधिकार्यामध्ये म्हेहमाव दिसत नाही पुष्पमित्रानंतर त्याचा पुत्र अग्निमित्र हा राज्यावर आला कालिदासाच्या मालविकाग्निमित्र नाटकाचा हा नायक यज्ञसेन व माधवसेन हे भाऊ भाऊ व विदर्भ सत्तेचावत प्रतिस्पर्धा अग्निमित्राने विदर्भावर स्वारी करी व राज्य या दोघामध्ये वाटून दिले असा कथाभाग या नाटकात आलेला आहे सारवेल्या लेखात कृष्णवर्णेचा उल्लेख आहे श्री यत्तले आणि अनेक अन्य सशोधक (E I XX p 83) या नदीची ओळख कृष्णशी पटविताना आणि श्री मिराशी व अनेक अन्य सशोधक हे बैनगवेली मिळणाऱ्या कन्हान नदीशी या आणि अनेक अन्य प्रमाणावरून दिसते, का सारवेल्याच्या काळापासून विदर्भावर सातवाहनाची सत्ता होती अर्थात् यज्ञसेन व माधवसेन हे सातवाहनाने मांडलिक असले पाहिजेत आणि अग्निमित्राच्या आक्रमणामुळे शुग-सातवाहनामध्ये सर्प निर्माण झाला असला पाहिजे राज्याच्या अल्पकालीन कारकांदा हे कान्ति कालाचे लक्षण आहे पुष्पमित्राच्या उत्तराधिकार्यामध्ये ते दिसून येते शुगाच्या उच्छेदाचे श्रेय पुराणानी काढावा दिले आहे काही आधुनिक सशोधक (Shivarammurti: Amaravati: Sculptures p 11) हे श्रेय पूर्णात्सगाला (पूर्णम् उन्क्रान्त शुगान्) देतात मला हे मत माझ्या वाटत सातवाहनान्या नौबती अड लागताच शुगाची सैन्ये नर्मदापार झाली असला पाहिजेत

दुसरा सातकर्णा हा सहावा सातवाहन राजा याने छप्पन वर्षे राज्य केले सातवाहन राजात याची कारकीर्द सर्वांत मोठी 'रणो सातकर्णस' असा लेख असलेल्या नाणा ती याची असं डॉ रेप्पन याचे अनुमान आहे यापेक्षा काही नाणा उज्जेन धर्ताची वर्तुलाकार आहेत व काही एरण धर्ताची चौकोनी आहेत काही नाण्यावर शिव घेणाऱ्या सिंहाची आकृति आहे आणि काही वर साठ उभारलेल्या हत्तीची हा दोन्ही प्रतीके अन्वर्थक आहेत साची स्तूपान्या दक्षिण तोंडावर सातकर्णाच्या कारागिराचा पुढारी वासिष्ठीपुत्र आनंद याचा दानलेख आहे कालकाचार्य कथानकात उज्जयिनी येथील

वाहनाला लि. पू. तिसऱ्या शतकाच्या द्वितीयांशत माडलें पाहिजे. त्या काळाशी जुळेल असा विक्रम परंपरेंत एकही तपशील नाहा पहिल्या शतकात गोतमीपुत्रानें क्षहराताचा निपात केला, चवथ्या शतकाच्या अरोरच्या चतुष्टकात दुसऱ्या चद्रगुप्तानें क्षत्रपाचा उच्छेद केला आणि पाचव्या शतकाच्या अरोरच्या चतुष्टकात यशोधर्म्यानें हृणाचा या चद्रगुप्तानेंच प्रथम विक्रमादित्य हें विरद धारण केलें लि. पू. पहिल्या शतकातील विक्रमादित्याच्या कथा अर्थातच यानंतर निर्माण झाल्या असल्या पाहिजेत.

मग क्र. ४६४ मधील विक्रमादित्याच्या उल्लेखाची सगति कशी लावावयाची? चद्रगुप्त विक्रमादित्यानंतर विक्रमकथा अस्तित्वात आल्या असे मानलें तर गाथासप्तशतीचें संपादन पाचव्या शतकात झालें असलें पाहिजे असें मानावें लागतें अशी आपत्ति टाळण्यासाठी डॉ. अब्दतेकर (Vikrama Volume Riddle of Vikrama Era p 9) सांगतात की हा उल्लेख प्रक्षिप्त उत्तरकालीन असला पाहिजे या कोड्याला अशी बगल देण्याचें काहीच कारण नाहीं ऐतिहासिक विक्रमादित्याव्यतिरिक्त परंपरेला आणखी दोन विक्रमादित्य माहीत आहेत, एक कालकाचार्य कथानकातला वीर विक्रम, शकाचा उच्छेदक आणि प्रतिष्ठानका राजा, ज्याचा समन्वय दुसऱ्या सातव्याशी होऊ शकतो, आणि उत्तरकालीन सिंहासनवत्तिशीचा नायक उदार विक्रम गाथासप्तशतीला गर्दभिल कुलातला वीर विक्रम माहीत नाहीं, लोककथातला उदार विक्रम माहीत आहे जो सर्वस्वा काल्पनिक आहे, लोक-कथाव्यतिरिक्त ज्याला अस्तित्व नाहीं अथ उत्तर काळीन असला तरी सिंहासन वत्तिशीत ग्रथित केलेल्या कथा प्राचीन काळापासून चालत आलेल्या आहेत त्याचें मूळ जातकाहून किंवा कमीत कमी त्याच्या इतकें प्राचीन असावे अम वाटतें

आठवा सातवाहन राजा आपोलीक याच ताच्याचें मोठें वर्तुलाकार नाणें मध्यप्रांतात मिळालें आहे या नंतर सातवाहन सत्तेला उतरती कळा लागलेली दिसते राजाचे राज्यकाल अल्प आहेत, त्याचे शिलालेख आढळलेले नाहींत व नाणें मिळालेली नाहींत फक्त पहिला पुलोमावि व शिवस्वाति यांनीच बरीच वर्षे राज्य केलेलें आहे तेरावा सातवाहन राजा कुतल सातकर्णी याचा उल्लेख

यात्म्यायनान्या कानमूवात रक्षिव विहृतीच्या अनुपगाने आलेला आहे “कर्तव्या
उन्तल शातवर्णि शातवाहनो महादेवा मल्यवता वधान । या उत्तरेसारून
अनुमान करणात आले आहे का याचा जन्म कुतूहल झाला असेही अनुमान
होते हा याच्या काळात शातवाहन मत्ता वृष्णाकाठच्या गोन्यात मात्र अस्तित्वात
अगारी मन्तरात शातवाहन राजा हाल हा मारामत्तसतीचा सपादक याची
मत्ता मावळान व ज्ञान्यादि पर्वताळगत गाढावरीच्या परिमरात मात्र होता

उत्पत्तीनीच्या पराभवानंतर तेथे ल शवाना उत्तरेकडे पलायन केले दरम्यान
मौर्य व अक्षेय या प्रक नेत्यांना पत्ताच नव्हता मग यमुना दुआर या भागात
प्रभुत्व मिळाले होते तक्षशिला, पुष्करावती व मथुरा येथे त्याचा मुख्य ठाणी
होती मथुरा येथील शहरात क्षत्रपापका ममर याने साराष्ट्रात क्षत्रपसत्ता
प्रस्थापित केली त्याचा उत्तराधिकारी नहपान याने माळवा, राजस्थान, मौर्या,
गुजरा व उत्तर महाराष्ट्र या भागात आपली मत्ता प्रस्थापित केली नाशिक,
जुन्नर व काले येथे त्याचे लेख आहेत सि १ पहिल्या शतकाच्या चवथ्या
शतकात स्वाति हे उपनाम धारण करणाऱ्या शातवाहनान्या काळात शह-
राताच्या महाराष्ट्रात प्रवेश झाला असाव स्वाति हे आदि मध्य किंवा अत्य
नाव धारण करणारा विषयी पुराणांचे उल्लेख एकमुळी नाहीत क्षत्रपाच्या आक्रम
मगामुळे हे राजे देशांघडीला लागले असावेत किंवा दुष्टीत मारले गेले असावेत
शहराताच्या शिल्पकृत्ये व धर्मकृत्ये यावरून त्याची संपन्नता व राजकीय धोरण
प्रयत्नास येतात मानडरने फक्त बांधांना आश्रय दिल्यामुळे त्याला ब्राह्मण
क्षत्रियाचे सहकार्य किंवा महाभुक्ति हा मिळाला नाहीत शहरातांनी बहुजन
ममाजामाठी अन्नछत्र घेतला, धर्ममाळा बांधल्या, नद्यावर घाट बांधले व
घरमत्तरी मुरू केव्या हजार ब्राह्मणांना भोजन घातला व दाने दिली पहिल्या
शतकात यज्ञात दाने दिली ती प्रत्यक्ष प्रविष्ट भाग घेणाऱ्या ब्राह्मणांनाच
दिला असली पाहिजेत हे उघड आहे पण त्याने दानग्रहण करणाऱ्या वर्गाचा
उल्लेख केलेला नाही शहरातांनी अमा उल्लेख केला, कारण ते स्वतः देशाला परके
होते व विशिष्ट वर्गाचा मनुष्य ठेवण्याला उत्सुक होते नहपानाच्या मुलाच नाव
दत्तमित्रा व नाव्याच ऋषभदत्त नहपानाच्या नाव्यावरील लेख त्याच्या प्रजेला

परकी असण्या सरोथी व ग्रीक आणि परिचित अशा देशी प्राणी लिपात आहेत यावरून दिसते की क्षहारात हे प्रवेशा ममरण होण्यास उत्सुन दिसले तरी आपले व्यक्तिमन्व अनाधित रागण्याविषयी दक्ष होते

या पारतन्यावर्त काळात सातवाहन राजाना मल्लादीच्या जमलात निगा कर्नाटकात आश्रय घेतलेल्या असारा या काळात महाराष्ट्रातील वदराचा व्यापार प्रथमपूर्यक उर्वस्त करण्यात आला. कल्याण वदरात मागची चढउतर करावयास आलेला जहाज यवनांना सैनिकांच्या वदावस्तान भडोचला हावून नेण्याची प्रथा पेरिडमने नमूद केलेली आहे

वारीमारा सातवाहन राजा शिवस्वाति याला भाग्यने पुराणान अरिंदन म्हटलेले आहे यावरून याने क्षहारातविहद उठानगी आरमिगी असानी याची राणी महादेरी गोतमी हिच्या सारंगी भाग्यवती आजवर भारतात झाली नाही. रात्रपि शिवस्वाति हा तिचा पति, शरफती गोतमीपुत्र मातरुणी हा योचा पुन आणि महाराज वामिणीपुन पुढुमावि हा नातू तिचा लन प्राण्डलेण्यातील क्र ३ या गुफेन आरे त्यातील काही विधाने येथे देता ती स्वतः सायवचनशनभमाहिसानिरत, तपोदमनियमोपयानतत्पर अशी होती तिने पुनाचे माहात्म्य वगन केले आहे ते अस एकदर एकत्राक्षण, एकधनुधर सातवाहनकुत्र्यशप्रतिष्ठापनकर अत्रियदर्पमानदमन शक्यननपन्हननिपूदन निममुद्रपीततोयवाहन द्विजवरकुटुम्बविधिधन विनिनानत चातुर्वेण्यमकर नाशिक जित्यात सिलर ताडुम्यात जोगळदेम्मी येथे नहपानान्या तेरा हजार राज्यमुद्राचा निवि आढळून आला त्यापस दोन तृतीयाग नाण्यावर गोतमा पुत्राच्या नावाच व सातवाहनान्या मुद्राचेन्हाच ठम ठोकण्यात आलेले आहेत क्षहाराचा नि पात केयाच स्योतन म्हणून ह पुनमुद्रण करण्यात आले असले पणहिजे सातवाहन व नहभनाच उत्तराधिनारी क्षहरान क्षत्रय याचा निर्णायक उघड, काठ, जुमरच नाशिक ह्या सद्याद्राग्यतया भागान याचा अग्या राहिजे या मघरात गोतमापुन विचया झाला म्हणूनच नी त्याग जालिनातने शककर्ता म्हणतो.

गोतमीपुत्रानतर त्याचा पुन वसिष्ठपुन मुद्रुमावि हा राज्यावर आला न हाराद्रात माले व नाशिक आणि आन्त्रात अमरावती व धरणीसोद येथ याचे

लेख मिळालेले आहेत. याचा नाणी महाराष्ट्रांत व आग्न्धांत मिळाली आहेत. कारेमांडल किनाऱ्यालगतच्या प्रदेशांत मिळालेल्या याच्या नाण्यांवर डोलकाठी असलेल्या जहाजाची प्रतिमा आढळते.

गोतमी बलधीच्या लेखांत गोतर्मापुत्राच्या अवन्तिविजयाचा उल्लेख आहे. ई. स. ७८ पासून उज्जयिनीस महाक्षत्रप चट्ण याच्या घराण्याची मत्ता सुरू झाली. या घराण्याचे राज्य अवन्तिमौराष्ट्र भागात ई. स. ३९५ पर्यंत टिकले. चट्ण हा कुषाणांचा क्षत्रप असल्या. क्षहारातांगी गोतर्मापुत्राचा महाराष्ट्रांत मगधसि मुरू असना स्थान टिकवून आगण्याकरितां किंवा त्याचा कायदा घेऊन चट्णाने हे आक्रमण केले असावे, या घराण्यातला दुसरा राजा जयदामन् हा फक्त क्षत्रप होता. या घराण्यातला तिसरा महाक्षत्रप रुद्रदामन् याचे लेख अंधो व चुनागड येथे मिळालेले आहेत. या लेखावर अनुक्रमे ५२ व ७२ असे वर्षांक आहेत. दक्षिणापक्षपति सातकर्षी याचा आपण दोनदा पराभव केला, पण तो नजीकचा नातेवाईक असल्यामुळे त्याचा समूळ नाश मात्र केला नाही. असे चुनागड लेखात त्याचे विधान आहे. या लेखाचा क्र. ७२ + ७८ = ई. स. १३० असा मक्रेतानुसार ठरतो. कान्हेरीच्या लेखांतील एका संस्कृत लेखात वासिष्ठी पुत्र सातकर्ष्या राणी काहेमकुलेखल महाक्षत्रप रुद्र याची कन्या होती. असा उल्लेख आढळतो. या उल्लेखावरून अनुमान होते की क्र. २४ अ-सातकर्षी-याचे जयदामन् याचा पराभव केला असावा आणि समेटादाराखल जयदामनाने आपल्या नात व रुद्रदाम्याचा कन्या गिवधीला दिली असावी. पुढे महाक्षत्रप रुद्रदाम्यानने गिवधीचा पराभव केला असावा.

मत्ताधिगावा यानवाहन राजा यक्षथी सातकर्षा याचे लेख कान्हेरी. नाशिक व चिन्नगजम येथे मिळाले आहेत. मोंपारा येथील स्तूपांतील करंठकांत यक्षथीचे छत्रप धनार्थ नागे मिळालेले आहे. अशा नाणीं गुजरातमौराष्ट्रांतही मिळालेला आहेत. यावरून अनुमान करण्यांत आले आहे की हे प्रदेश यक्षथीने क्षत्रपांपासून जिंकून घेतले असले पाहिजेत. याचा नाणी तऱ्हाळात तिघांत मिळालेला आहेत. एकांणतिसावा राजा चंदथी याचा लेख, पूर्व गोदावरी जिल्ह्यांत कोटवडि येथे मिळालेला आहे आणि तिसावा राजा पुळुमावि याचा लेख

बहारी जिल्ह्यात अशेताना तालुक्यात म्याकरोनी या सैन्यात भिकालेंडा आहे यावरून यज्ञश्रीनंतर सातवाहन मत्तेचा हास व स्थलांतर प्रथयास येते

सातवाहन सत्तेचा अस्त कसा झाला याबद्दल काहीही माहिती उपलब्ध नाही महाराष्ट्रात सातवाहनानंतर अभीरांनी राज्य केले शिवदत्त अभीरांचा पुत्र माढरीपुत्र इक्ष्वाकु याने उत्तर महाराष्ट्रात, नाशिक खानदेश भागात, सातवाहन सत्तेचे उच्चाटन केले असाव याचा लेख पाण्डवलेण्यात आहे आन्ध्रात सातवाहनानंतर इक्ष्वाकु घराण्याचे राज्य आले वासिष्ठीपुत्र शातमूल हा या रात्रघराण्याचा मूल पुरख राज्यप्राप्तानंतर त्याने अश्वमेध, वाजपेय इत्यादि यज्ञ केले यावरून सातवाहनाचा संपन्न होऊन त्यात याचा जय झाला असावा वनवासी येथील खुड्ड हे सातवाहनाचे सामन्त ते ही स्ततनपण राज्य करू लागले. बऱ्हाणत वाकाटक हे सातवाहनाचे सामन्त होते सातवाहन दुर्बल झालेले पाहून विन्ध्यशक्ति वाकाटक स्वतंत्रपणे राज्य करू लागला या उपराधिकारी घराण्यापैकी वाकाटक तेवढे पुढे विशेष प्रसिद्धीला आले आणि महाराष्ट्र मरुतीचा आणखी विकास करते झाले

(२) राज्यव्यवस्था .

देश (क १४) व जन्मभूमी (क ३४०) या सहा गायामस्तशतौन आलेल्या आहेत मात्र गायामस्तशतीला त्या राजकीय मर्यादा अवगत नव्हत म्हणून हा देशाचा अलंकार आहे आणि स्तेय्यासेनयान्या साहचर्यामुळे जन्म भूमीचे दर्शन प्रिय वाटते, अशा भावना या गायामस्तशतौन आलेल्या आहेत हे दोन्ही उल्लेख उदात्तपणे आहेत आणि क १६ मधील खेनसामेच्या दर्शनाने उचळणाऱ्या भावनाशी तोडून पाहण्यासारखे आहेत क. १८१ मध्ये एकच्छत भुवनराजाचा उल्लेख आहे, पण हे एक राज्य मदनाने आहे

राजा णराहिव = नराधिप क ३४, पुढवीस = पृथ्वीश क ७७८, महाराओ = महाराव क ८१४, राज = राज क ३९९

क. ३९८ मधील राजस्तुति ही मध्ययुगीन ताडपुत्रेणाला मानेची आहे क ४९५ मधील उद्गार वंताठिकाने आहेत असे मध्ययुगीन गणाधराने गायामस्तशती आणि क. ३९९ मध्ये राजश्रीहाती वृत्तवृत्त आणि क ९९३ मध्ये

राजनिष्ठेचो घोषणा आहे हा राजद्रोह तत्कालीन परक्या राजकन्यांविरुद्ध असणे सभाव्य आहे. क्र ५९६ मधील घटबेशी तुळना केलेली असता हे अनुमान विशेष सभाव्य वाटते आणि स्वदेशी राज्याच्या शत्रूची अवस्था किती कठिणत्व हेतु हे दिसून येते. रणरस व रणदुःखि (क्र ९२०) व जयश्री (क्र. ९३१, ९३७) आणि रानाच्या शत्रूची शरणागति (क्र ४७१, ९७८) व पलायन याचा वर्णन पाहण्यासारगा आहेत क्र ७७४ या गायेंत पत्नींदाच्या कृत्रिम स्वागतोत्सवाची मुलना वसनोत्सवाच्या उत्सृष्ट उत्साहाशी केलेली आहे क्र ८१४ मधील महाराव हा उघटपणे उत्तरकालीन आहे आणि हत्ताना त्याचा आश्रय आहे यानच त्याचा आहे तो मोठेपणा आहे. मै स्थेनिस मागतो का हत्ती दारुणप्याचा हक्क फक्त राजाना होता साहचिक आहे दुसऱ्या काँगला हत्ती पोसवणार आणि राज्याचे माहात्म्य जाहीर करणारा टका (टक्का क्र २०८) धारण करणाऱ्यां मासूर्य त्याच्याच जगा असते गुप्त बातम्या सांगण्यासाठी प्रभूच्या कानाला लगणाच्या हेराचा उद्योग क्र ८१७ या गायेंत आलेला आहे

काही मातवाहन रात्रे मातृमुलाचा नाव धारण करीत असले तरी त्याचा राज्यावर दण्याचा अनुक्रम पित्यामागून पुत्र अमाच असल्याच सिंगलप्रातीत व पुराणातील उल्लेखावरून ठरत आहे श्री चट्टोपाध्याय (Sataharni Succession & Marriage Rules J R A S V 1939 p 317) यांनी हा अनुक्रम मातृग्रधान प्रथेने होत असावा अस अनुमान केले आहे पण ते मर्याधकाना मान्य झाले नाही वारस वयात आल्या नमला तर नावर त्याचा चुलता राज्यकारभार चालवी राजा हा शाततेच्या वाळात समाजाचा व धर्माचा आणि युद्धात सेनेचा अप्रणा असे धर्मशास्त्रांना समत असतील तेवढेच कर ना वसूळ करी महामात्र व महारठी हे त्याचे नानेपार्श्व व सामन्त आणि भाऊ व रठिण हे त्याच स्थानिक सरनामदार वामिणीपुत्र स्वामी या पुत्रुभावि ह्यांच्या लग्नाने महामेनापति या पदाचा पहिल्या उल्लेख आढळता दमाचा विभागणी आहारात केलेली होती, उदा गोवर्धनाहार, मामालाहार याच क्षेत्र अर्चाचीन जिन्याएवढे असले, त्यावर अमर-अमात्य हे अधिकारी असत राजाज्ञा साक्षर करण्याची व त्याच्या

अमर्यादवाणीची जबाबदारी या अविकल्प्यवर अस बाह्या धार्मिक संस्थांचा कारभार महासात्र गजक सत्ताच्या हाता अस हे सर्व अधिकारी नागरी अमल्यासुद्धे त्यापैकी एकाची अधिकार्याचा उच्च गायामत्तसतात आल्या नहा

गम = ग्राम हा आहाराग्याग्य सविभाज त्यावर गामिक गामि = ग्रामिक ग्रामणि याचा अधिकार अस

गामणि क. ४४९ ४ ९ ३९ गामि = उत्त = पुत्र क ३३, ७७० नन्त क ० १०८ धूभा = दुहिता क ३७० ४९० ५९ पत्रीपति म ६३० पात्रा क ६६८ ४९९

वदिक ग्रामणि हा ग्रामीणाचा नेता परचक व स्थानिक आक्रमण यामून ग्रामाच संरक्षण करण्याची जबाबदारी त्याच्यावर अस यावरून पत्करी नेतृत्व ही त्याच्याकडे ० साब अत मित जतपय ब्राह्मणात त्याचा समावेश राज्यकर्तारामध्ये (३६१७ १३०९१८) वग आह हा राजसत्तेचा प्रतिनिधि नसाच जनसत्तेचा हा राज्याराहणाचे निमित्तान हाणा या यज्ञसमारभान जनतेचा प्रतिनिधि या त्रात्याने ता हजर अस व अशा प्रमगा त्याचा मान समान करण्यात येत अस (न चयसाल Hindu Polity p 202) यजुर्वेदाच्या मनायणी महिनेत वेद्य (२६५ ६३८) आणि शाखायन धीत घृतात मृत (१६१९) ग्रामणाचा उच्च आहे यावरून हे पत्र प्रतिनिधि नसाच जेवें पात्रें सणिय विस्तारान प्रयव राजाचा एक अशा पैशी हमार ग्रामणाची सभा भरविण्याचा उच्च महासभात (S B L XVII p 1) आणि ग्रामणांनी राजाची निवणूक वयाचा उच्च जुत साम जतकात (J V 3) आठग आह ग्रामणा हा राजान नेमल्या अस विवा प्रजने नियम्य अस यावरून आधारभवात व सगाधवात एवमन नाही अध्याघात (V III) याचा समावेश पगारा नाकरात वेद्य नागी यावरून ता राजनियुक्त असावा आणि ता आप काम ग्रामणाच्या मल्याने करीत अमात्रा जगा या रीत्य गधरी याचा अदान (Political History of Ancient India 1 240) आह ग्रामणाचे प्रारंभ निव पुरुषीन ग्राम दान अगाव अमर ग्रामात वृमाहत करणाच्या जुजारा प्रातिनिधि

म्हणून हे पद प्रत्येका प्रत्येकाकडे वसणारेने चालत असावे मध्यवर्ती असून सर्वे सामर्थ्य वाढ लागल तेव्हा सत्तावाद्यांच्या उमातातून त्याची नेमणूक करण्याची प्रथा सुरू (डॉ नटनागर J R A S 1934 p 348) साला अमावी न्यायिक न्यायगनाचे काम त्यांच्याकडेच असावे असा अर्थशास्त्रातून दिसते म्हणून महाराष्ट्राला नागरी न्यायाधीशाला 'अधिकरणभोत्रक' म्हटलेले (निष्ठा-यसागर शास्त्री व परब अंक ९ पृ २००) आहे असाधुनीच्या व परचमच्या सालात भारतातील प्रजा व्यक्तिगतगट तगविण्याचे श्रेय ग्राम-वृद्धांच्या सुत्याने चालणाऱ्या ग्रामांच्या नेतृत्वाच्या मध्यात झालेला ग्राम मत्स्यानाच दिल पाहिजे

गायानप्रशस्त्या ग्रामांची दृष्टी स्थानिक राज्यकर्त्यासारख्या असावा अस त्यांच्या परीक्षे (क ६३२) या अभिधानावरून दिसते या काळात असाधुदा असाही सार्वजनिक सुरक्षितता बोकात असावा असे दिसते. क १४ व ५० या गावांच्या नाथिग सरकारात नुहात असून त्यावर हद्दी चढवून पति आल्याला साडवून नडल अशी त्याची अंक्षा आहे क १२७ च्या नाथिग चार पळवून नेत आहेत, तिचाही अंक्षाच अपेक्षा आहे. क ५८ चा नाथक दरवडेपोराच्या पाठलागला रिती परचमनिवारणाच्या मोहिमेवर गेल्या आहे अस टीकाकाराच अनुमान आहे क १९८, २०७ २०९, २१८ व ७८७ या गावात चाराच उल्लेख आहेत त्याच्या धर्तीने नागरिकांना जागरण (क ३३१) करावा लागत आहेत म्हणून त्यांच्या दराच्याने क ७८७ मधाल चोराची पांगोपांग घालेली आहे क ६०८ व ६३१ मधील उल्लेख परचकाचे असावत क २१ मधाल ग्रामणापुत्राची छाती जखमाच्या मणाना मडवडात झालेला आहे क ६०८ मध्ये पाटलाच्या पुत्राने आपल्या वस्ताच रक्षण माठवून शिताफान घेतले आहे क ६१ मधील ग्रामाणि आसन्नमरण असल्या तरी त्यांच्याना प्रतिवार दाखन सुरक्षितमाठा असून पळ काढण्याचा भाषा मेकण्यासहा त्यावर नाहा ग्रामणाचा हुद्दा आनुवांशिक असावा क २०८ मधील ग्रामणापुत्र याने हद्दीत अगला तरी पिचपाठीमागून ग्रामरक्षणाची जबाबदारी त्यांच्यावर घालेली आहे क २३१ मधील ग्रामाणि आपले नाव गाभाळ

प्याविषया पुत्राला उपदेश करीत आहे. गृहपतिपुत्र व गृहपति दुहिता या प्रमाणे ग्रामणीनेदन (क. ३०, ९०८) व ग्रामणीदुहिता (क. ४१०) यांजवर ग्रामनरुणाची व ग्रामतर्हणाची आमक्त नजर आहे; आणि पाटलि-
णीवरही (क. ४६८-४६९) क. ५९० मधील ग्रामणीदुहिता इतकी सुंदर की तिच्याकडे पाहताना गांवकरी पापण्या मिटण्याचें विसरतात, क. ४१० मधील ग्रामणीदुहिता बाळपणांत एवढा उन्मादक का हा तरुणपणा अनर्थ करील अशी जाणव्याना धास्ता वाटते आणि ग्रामणीनन्दन? तो तर गांवकऱ्याच्या गळ्यातला नाईत आणि ग्रामतर्हणाचा प्यार! त्यानें घायकोच्या कड्यात राहूं नये आणि सधि मांपडेल तेव्हां आपल्यानरोबर रमावे (क. ३०) अशी या सुंदरीची अपेक्षा! पाटलिणांशो नामान्यानें मधान बाधण्यानला घोका क. ४६८ व ४६९ या गाथात च्युत आलेला आहे आर्यांच्या घायतात पूर्वी सांगितले तें येथेही लागू पडतें. अमंती असावे की बहुजनसमाजाच्या मानानें ग्रामणाचा धंग अधिक शुद्ध असल्यामुळे त्याचे शारीरिक सौष्ठव वरिष्ठ दर्जाचें असावे आधुनिक पाटोल व देशमुख यांच्या घराण्यांतही हे निदर्शनास येते

पाटोल या शब्दाची व्युत्पत्ति महाराष्ट्र-शब्दकोशात पड्डाल अर्शा दिलेली आहे. पट्ट, पट्टक म्हणजे ग्राम, जमिनीचा तुकडा किंवा इनामी मनद, कुळांची यादी, हे तपशील नोंदून सांभाळण्याची जबाबदारी पाटलावर अने. गाथा-सप्तशतीच्या काळांत ही सजा प्रचलित होऊं लागली असावी असे क. ४६८ व ४६९ या गाथातील 'पाटलाच्या अगणात पाटलाचें झाड' या श्लोकावरून अनुमान होतें.

क. ५९६ या गाथेत तित्तित्र असा पहारेकऱ्याचा उल्लेख आलेला आहे. याला छायंत कोणी दो गाधिक आणि कोणी चिनापर हे प्रतिशब्द दिले आहेत. पाइयमदमट्णवान तित्तित्र व तित्तित्र या शब्दाचे अर्थ अनुक्रमें तत्पर व द्वारपाल असे दिलेले आहेत आपटे कोशात दो गाधिक याचा अर्थ door-keeper, porter असा आहे हे अर्थ विचारान घेऊन मां तित्तित्र हा पाठ स्वीकारला आहे. गाथातील उजणटणू श्री-पुरुषावर याची नजर आहे.

न्यायदानाचें काम करणाऱ्या अधिकाऱ्याला मृच्छ+दिवान (निर्णययागर :

शास्त्री व परच : पृ २०२) अधिकरण - भोजक म्हटलेलें आहे. क्र. ५४ व ५५ या गाथांतील उद्देशावन्न वाटतें कीं ब्रियांमाठी वेगळा तुयंग असावा. क्र. ४२५, ५५५ व ७८३ या गाथांत बन्धनाचा उल्लेख आहे आणि क्र. ७८० मध्ये शुंगलेचा बन्धनाचे धावतात गुन्हेगारी पहात, कुल विचारात घेतलें जात नसे (क्र. ७८३). गुन्हेगारांना सुळावर चढवात असे क्र. ६४, ५३६ व ५६३ या गाथावरून दिसतें क्र. ५३६ या गाथेतील चौराला स्मशानांतील झाडावर फासा दिलेलें आहे. श्रीचे अपहरण करणाराला न्यायालयांत नेण्याऐवजी गावऱ्ही परस्पर धडइन काढात (क्र. ३३१) असावेत.

क्र. २९ या गाथेतील उद्देशावरून दिसतें की गुन्हेगाराला सुळावर देण्यासाठी चालविले असताना वाटत त्याच्या गुन्हेगारीच्या घोषणा करण्यात येत असून मृच्छकटिकाच्या दहाव्या अंकात या प्रजेचा तपशील आढळतो चारुदत्ताच्या गळ्यात लालभडक करवार पुण्याची माळ घातलेली आहे, अगाला रक्तचडनाचा उठा लावलेला आहे यळा देण्यासाठी चालविलेल्या पशुप्रमाणे चाण्डाल त्याला रस्त्यातून मिरवात नेत आहेत, चौकाचौकात थांबून ते त्याच्या गुन्याची व त्याला झालेल्या शिक्षेची घोषणा करीत आहेत आणि प्रजेला बजावत आहेत की कोणी असा गुन्हा केला तर त्याचा दर्जा विचारात न घेता त्याला अर्जाच कटक शिक्षा देण्यात येईल. चारुदत्तावरील आरोपाच्या घोषणेची योजना शूद्राकडे नाट्यरसूच्या परिपोषासाठी हेतुपुरः-सर केलेली आहे कारण ही घोषणा काना आला नसती तर कोणाला कोणत्या गुन्यासाठी बधस्तंभाकडे नेण्यात येत आहे याचा उलगडा वसंत-मनेला झाला नसता आणि ऐन वेळी प्रकट होऊन तिला चारुदत्ताचे प्राण वांचविता आले नसते गुन्याच्या अशा घोषणेचा मकत शूद्राच्या काळात प्रचलित होता हें निश्चित नायाधम्मवद्दा (२ p ५३) आणि समराड्चकवद्दा (पृ. ४९०-९) या प्राकृत ग्रंथांत अशा घोषणाचा उल्लेख झालेला आहे मृच्छकटिकाच्या काळ अनिश्चित असला तरी त्याची गणना सधृतांतील आद्य नाटकात करण्यात येते काहा मन्नाधिक तर सिमुक या आद्य मानवाहन रुपाचा शूद्राकडो मन्मथ करतात या वादाच्या तपशिलात शिरणे अप्रस्तुत आहे एवढे मात्र मरें की गाथासप्तगर्ताला अगदी जवळ असलेल्या या

नाटकात या प्रेक्षा ठळक-उल्लस आलेला आहे कीटिल्यान दुनाला काशीची शिक्षा सांगितली आहे आणि (अर्थशास्त्र पृ २१९, ग्रंथी भाषांतर पृ २४७) गुन्हेगारांच्या दोरगळाना गिरफदार म्हणून चाण्डालाकरवा त्याची रस्त्यातून धडकावली असे सांगितले आहे घोषणेचा उल्लेख तेथेच नाही, यावरून ही प्रथा गुप्त काळात पुढे झालेली असावी असे अनुमान येते.

निष्कर्ष

गायानसुश्रुतात संकलित केलेल्या गाथा हां घाभीण भावगीत असल्यामुळे त्यात ऐतिहासिक असे उल्लेख पारसे आढळत नाहीत, इतरथा व लोकरथा मान पुष्कळ आढळतात

मन्त्र व सातवाहन या वंशाच्या स्वप्तीच्या कुटाळ रथा बहुजनमनाजाला मारत आहेत भाडणे होतात विवेकत म्रियाचा, नेव्हा अतयामातळ सचित निप उफाळून प्रकट होणे

पशुपति व सूर्य हा क्षात्रिशहनाचा देवते आहेत जागनाच्या पशुपतिद्वारा उद्धारकर्ता क्षात्रिशहना हा पद्धि मातवण्या अमावा शकर पार्वती विमाना तून प्रवास करात असता प्रगाथा आपलाचा अवस्था पार्वतीच्या दृष्टीस पडते व तिच्या प्रेरणेने तो त्याच्या उद्धार करतो, असा अनेक कथा लोकनाट्यात आढळतात गायानसुश्रुतीच्या काळातहा अशा रथा प्रचलित होत्या, म्हणून शकराक्षा आपन्नोद्धारक क्षात्रिशहनाची पुष्पा करण्यात आलेली अमावा उत्तरेकडे पलायन करणारे दक्षिणात्य रावाचे क्षत्रु हे वस्तुथा शुभ असावेत

भारताला विक्रमाच्या दोन परंपरा आगंत आढळत रार विक्रमाची व उदार विक्रमाची गायानसुश्रुतात वार विक्रम माहीत कोरा आणि विश्वनाथ प्रतिष्ठापनाचा मंत्राचा कुटाळी वीर विक्रमा व मन्त्राच नव्हे त्या व आस्तिका मंत्राच्या आढ मंत्राचा विक्रम हा उत्तरभारतात असून त्याची आळव चडसुम विक्रमाद्विषाणा पत्रे वन विक्रम हा मंत्राग्रानचा राजा अमून रयाची जाळव दुपच्या मातवण्याची पत्रे उदयकाच धर्म व आदर्श काविका प्रगतिन असे या वनक गाथी लोकस्थान आढळतात, त्यांपैकी काही

विक्रमाच्या अगा लवलेल्या दिमतात. लोकवाग्म्यात असा प्रकार वारंवार आढळतो.

१. गाथासप्तशतीत दरवारा व वरिष्ठ अधिकारी मंडळाचे उद्देग आढळत नाहीत, ग्रामणाचे उद्देग मात्र बहुत आढळतात. ग्रामव्यवस्था आणि ग्रामीणाने मरक्षण हा त्याच्याच हाता आहेत. केंद्रमत्ता दुर्बल अमावा आणि अवाभुदाची परिस्थिति अमावा, ग्रामव्यवस्थेचा व ग्रामीण जनतेचा केंद्रमत्तेचा विशेष मध्य नमावा असे यावरून अनुमान होणे. ही परिस्थिति निःमग्न गुप्तवृत्तालीन आहे.

१७ गाथामत्तशतीतील लैङ्गिक जीवन

गाथामत्तशतीतील भावनाते ही प्राधान्ये करून प्रमर्शित आहेत आणि त्यातील काहाचा अभिप्राय लैङ्गिक आहे, तरी हा टीकाकारानी व साहित्य-शास्त्रज्ञांना त्यावर लादले आहेत ते अर्थ कामकोविगताही पटण्यावाराने नाहीत मगच टीकाकारांच्या अवाच्या अनुरोधाने तत्कालीन लैङ्गिक जीवनाचे विवेचन करणे अजस्यप्राय आहे. भारतातील सामान्य वाचकांसाठी कामशास्त्रात सिद्धान्ताची स्थूल माहिती असते. हे गृहीत घेऊन हे प्रकरण लिहिले जाई. काणाश्वा लिंगाकृतेच्या कवना अवास्तव असतात, तर कोणाच्या मन्यतेच्या भावना किंवा अमनात अस्य तोंवर या दोन्ही मर्यादा नामाद्ध, या विषयाची चर्चा केलेली आहे. शिवाय गाथामत्तशतीच्या या भागाच्या उत्तरार्धातील उद्देशाचे विवेचन विशेष केलेले नाही. कारण हा भाग प्रसिद्ध तमाय उत्तरातीलही आहे.

गाथामत्तशतीच्या काळात प्रतिष्ठित पण्डितही कामशास्त्राचे अध्ययन व अध्यापन आणि तत्वाचा व तप्राचा उदापण (५ -) करीत असलेले दिसतात, इतक्या मर्यादे वा हा काणाष्ट ऐकणाच्या विद्वाना विषयाची शिसारी यात्री. मांहुजिक आहे कारण या विद्वानाची वृत्ति व ज्ञान हा जीवन-विन्मुख असतात कारण या लवप्रतिष्ठिताना आपसात होणारी कामशास्त्राची चर्चा शकते, पण बहुजननमाजाला रचणाऱ्या श्रमार्थिक प्राहुत गाथा मात्र मादकत नाहीन. कामशास्त्राच्या अध्ययनाने जीवनाचे रसग्रहण करण्याची शक्ति

जा विदग्धता ती सराधिन होते अस सांगण्यात येत, पण ही प्रतिक्रिया सर्वत्र प्रत्ययास येते असें मात्र नाहा दुर्विदग्ध पण्डितांनै शास्त्रोक्त मार्गांनै शिरीषा सारख्या नाजूक नायिकेचा चुरगळा केल्याचा प्रसंग क्र १६ या गाथेत आलेला आहे.

ज्ञानप्राप्तीमाठा शास्त्राचें अध्ययन करावेंच लागत कामतत्र मात्र कोणा कोणाला शिकवावे लागत नाहीं कारण कामोद्भव अतः प्रेरणाच्या नैर्मागिक उन्मेपावर अवलंबून असतो म्हणूनच वात्स्यायनान सांगितल आहे 'अचिन्त्यशक्तिर्भगवाननङ्ग ।' कोणा काही न शिकविता क्र ८१९ च्या चिमुखा नायिकेला सारें काहीं माहीत आहे सादृत (यूनो प्रहरणाज्जात पाद व्यतिवृत्त भवेत् । गलादिजातो य शब्द विशेषतत्तदि मीतवृत्तम् ॥ रतिरुत्त प्रदीपिका). सीत्कार हा पूरक आणि मुस्कारा हा रेचक सीत्कारात पक्षाच्या विहताच अनुकरण असतें (कामसूत्रम् २ ७ ८) मणित (मणित रतिवृजित). मुग्वप हस्तनूप आणि वारण केलेल्या अलमाराच शिञ्जित हे नगरे क्र ३९० या गाथेच्या नायिकेला काटेरी कुसुम्भान शिक्किल्ले आहेत क्र ९२१ च्या नायिकेचे विलान निमग्नप्रेरित होते पण ते पाहून ती बहुशिक्षिता असावा असा नायकाला सशय आचारवाचून राहिला नाहीं । म्हणूनच वात्स्यायनाने सांगितलें आहे का मुशिक्षितान्या स्वप्रातही येणार नाहान अम भाव सुरतव्यवहारात प्रययास येतात

समाजाच्या धारणेला दृष्ट तमेच अनिष्ट, लैंगिक आचार गाथासप्तशताच्या काळात प्रचलित होते समाज तावर स्मृतिस्माराच्या कक्षात आलेला दिसत नाहीं

पौर्णिमेच्या रात्रा उघल्या अगणात झोंपणाऱ्या मुलाना राहू क्षपाडतो (क्र ७९८) अर्शा भोळ्यांची समजूत होती चांदण्यात चित्तगति उत्तेजित होताना व प्रक्षोभक स्वप्न पडतात. आजूगजूचा विजायी दृश्य विरातात व आपल्या वेभान शरिरावर शजान्याची नजर लागण्याचा संभव असतो, हें या निर्वंधाचे व्यावहारिक व शास्त्रशुद्ध कारण, राहूची वास्ती ही असमजसाच्या समाधानासाठीं सबब मुलींना रस्त्यातून नागवे हिंडू नये (क्र ७३५) हा शिष्ट समाजाचा आचार आणि तो मुलाना ही लागू आहे, पण येंथे चाल

ज कारण दिलेल आहे ते दिव्य मनोवृत्तीच द्योतक आहे हे खरे असले तरी ते अगदाच अमलित आहे अम म्हणता येणार नाही मुलांना कामशास्त्राच घरगुती शिक्षण दिल जात होते मित्रां मध्ये याचदल अनुमान करण्यास साधन नाही एवढे मात्र खरे का सुरतक्षमतेला पोषक असे उत्फुल्लिकेमारगे (क १९५) व्यायाम त्याचकडून घरोघरा करवून घेण्यात येत असेत पुरुषांना प्रसन्न करण्याचे मार्ग कुमारिकांना मराठत मंत्रिणांच्या सहसासात अवगत होत असा येत असे (क ६५) दिसत मन्मथोद्दीपनासाठी नायकांनी नायिकेला अश्लील ममस्या व ग्राम्य गाथा ऐकावल्यात अम वात्स्यायनात (५ १० ६) व जय मङ्गलत यशोधराने मागितले आहे याचा प्रत्यय क ५ व ८०९ या गाथावरून येतो गाथासप्तशतात ख्रीवदातया अनेक कथा नाराज रूपात आलेल्या आहेत अशा गोष्टी त्रिपुरपानी परस्पराना माण्याची प्रथा अमाची अम त्यावरून अनुमान हात गेल्या पिडातया कुमारिका प्रसंगानुरूप औष्या उखाणे पाठ करून ठेवीत, या प्रथेचे मूळ त्रितो खोल आहे हे या उल्लेखावरून दिसून येते गाथासप्तशतात धर्माविवाहाचा एकही उल्लेख नाही सर्वत्र प्रौढ विवाह प्रचलित आहेत यामुळे कुमारिकांच्या चित्तात वैवाहिक जीवनाव्दलच्या अपेक्षा (क ५९८) निर्माण झाल्या आहेत मुलां जीवनासाठी मनाजोगता मोडीदार निवडण्यावद्दल कुमार व कुमारिका उत्सुक (क ६५०) आहेत, अनुरूप नायकाचे अभावा क. १९१ ची कुमारिका नायिका उडारली आहे, क ६५७ व ६४३ या गाथांच्या कुमारिका नायिकांनी तर विवाहापूर्वी लैबिंगक अनुभव घेतले आहेत क. ९६ या गाथेतला उल्लेख फसलेल्या कुमारीचा अमावा विवाह प्रौढपणा होत असले तरी ते विवाहपूर्व अनुनयावर आधारित होते असे दिसत नाही निदान तसा स्पष्ट उल्लेख कोठही आलेला नाही क ६४९ या गाथेची नायिका मगलाटकात उच्चारले जाणारे पतीचे गोत्र ऐकण्यास उत्सुक आहे क ५४९ ची नायिका पतीच्या डोळ्याला डोळाही भिडवीत नाही यावरून त्याचा परस्पराराध एव परिचय नमावा अम अनुमान होत चतुर्धामगदाननर वधूराग एकाचक्या होत असे आनन्दपत्र हे याचे श्रव्यशिक्ष

आनन्दपट

वधूच्या मंत्रिणी आनन्दपट मिरवीत आहेत आणि तिच्या कामायाताळ प्रियकर हे दृश्य पाहून चकित झाला आहे असा प्रसंग पृ १०७ या गाथेत वांगिऱ्या आहे हा पट दृष्टिम आहे असे कवीन स्पष्ट मागितले आहे

गगागराने दीर्घत आनन्दपटाचा अर्थ मागितला आहे 'आनन्दपट' प्रथमपुष्पवनावक्रमम् । प्रथमरजोदर्शने जाते तदत्र वन्दुभिर्गङ्गा प्रदश्यत शत देशविशेषे आचार । जारसयवदृष्टागितया अस्यां सध्रमदर्शनन चारस्य हाम इति वाच्यम् । साधारण देव मागती आणि 'वद' हा शब्द 'देशी' असून 'दृष्टिम' म्हणजे 'पुराणांशासाधनक्षतचम्' दृष्ट्या रचलेल्याम् अति कृत्वा दृष्टिमम् । हा आचार दक्षिण देशात प्रचलित होता अस आणि एक टीकाकार (वेबर पृ १९८) मागती आनन्दपट म्हणजे श्रुतुप्राप्तीचा रक्षण नगळले बघ का प्रथम सभागाचे वळा शांत्या रक्षणामुळे जारकत झाले वत्र 'गाथासप्तशती'च्या काळात विवाहाचे वेळा वधवर सामान्यतः प्रौढ वयाचे असत रजोदर्शनापूर्वी वन्याचे विवाह करावेत हा प्रथा बराच उत्तर कालीन आहे हे आपण पाहिले विवाहानंतरच्या पहिल्या रजोदर्शनाचे वेळा आनन्दपट मिरविण्यात याहा मुद्दा निमन नार्हा मित्राय ४ राखे अमते तर वधूचा पूर्वप्रिमाचा प्रियकर ते पाहून एवढा चकित झाला नसता म्हणून अनुमान होते का हा आनन्दपट हे सभोगवत्रच असाव

स्पेन, रशिया, अरबस्तान, तुर्कस्तान, दक्षिण अमेरिका वगैरे देशात प्राचीन काळा आनन्दपटान्या मिरवणुकीसारखे रिवाज (Sexual Life in Ancient India Dr Myer Vol I p 43) प्रचलित होते मारक्को देशात गमागनाचे राजा वधूराना शयनमंदिरात सोडल्यावर ते मारभासाठी चमकेले पाहुणे घातेर दिवाणग्यानात वमून राहतात प्रथम सभोगाचे वेळा शांत्या रक्षणागाने भितले वत्र नवन्याने दासीच्या हाता द्विष्टीची ती न फन्नातीत दिवाणग्यानात येते आणि ते कुडुवीच्याना व पाहुण्यानी पाहिल्यानंतर भेजवानी सुरू होते दुर्दैवाने अस होऊ शकले नाहा तर वधूला तिच्या पितृगृहा अपमानपूर्वक पाठविण्यात येते आगे पाहुण्याना

उपाशी पोत घरोघर जावं लागते (Curiosa Sexualis p 14) ज्ये
तर अशा बधूग गडवाच्याना चेंचुन ठार मरीत चीनमध्य आनन्दपगच
बत्र रगमी व शुभ्र अम आणि त्यावर अपेक्षित चि ह आटळत नाहा तर
बधूग आत्महत्या करावा योगत

नवाननियमक वारण दगाळाठा काहा प्रमा हतुपुर सर निमाण करतात
नुस्तरणा व नेहेतुमरणें या ममाजात प्रचलित होतात मूळ हतु नष्टप्राय
होता आणि रिसावाचा वाच मान घालू लागता मग त्यातून निसर्गण्या
मोठी पळवावा निघतात आणि पोसरणी प्रमा वागतारान नष्ट होत या
वाचानें आनन्दपदाची रमाधीची प्रवा नष्ट जाणगी आह

वर दिनेया मडमानां मांघर यांना घातानेचा मोठ दिनेया आह
पोपण अक्षत आहात अन सद करण्यामार्गी रा कथर्ता नायकेन रत्तरमाची
पुरचुगी बराबर जाळण्याचा मवरदारी घमगी होता घनीचा क्षणा प्रकार
कमरण करण्याचा प्राग कीटियाने मोला दग्याचा दण्ड साधितारंग आह
असें मांघर सातात मळ मडम अशात्रा या कथा प्रकरणात आल्या
गहे वो अगा

कथाम या दशयियाऽया प्रचलितारत्या दण स्तुयाया हानाया विगुण ।
प्रमथ्यकुमात्राक्षुध्वागनो रण । सुकथयमणि व प्रतिन्यात् । अन
मय नजनात पणतता द्रगुण दवार । अन्यगोणेतापया द्विगता दण्ड ।
नियामिशमिन । पुम कव्वयतमाण गयेह ।

। आमात्रा यांना या परिउेगानें मार्यातर दिनेया जा । Artha-
stra p 253 । न अथ

If a person substitutes in marriage another maiden
for the one he has before shown he shall if the substi-
tute is of the same rank be fined 100 panas and 200
panas if she is of a lower rank The substitute maiden
shall be fined 54 panas while the offender shall also
be compelled to return both the nuptial fee & the

amount of expenditure (incurred by the bridegroom) When a man refuses to give in marriage a particular maiden as agreed upon, he shall pay double the above fine When a man substitutes in marriage a maiden of different blood or is found to have bestowed false praises (on her quality), he shall not only pay a fine of 200 panas & return the nuptial fee, but also make good the expenditure

या परिच्छेदाचें डॉ मायर यांनी केलेलें भाषांतर पहा

" A wife having intercourse with her husband before puberty shall be fined 54 panas & also repay the Sulka & the amount of expenditure If her immaturity is proved by the blood caused by the intercourse she shall pay double the fine If another woman's blood is substituted for her own she shall pay 200 panas A man uttering a lie under such circumstances shall be equally fined He shall also lose his Sulka & the amount of expenditure "

या दोन्ही भाषांतरांची मूळ परिच्छेदार्था तुलना वेगळी असता डॉ मायर यांचा या भाषांतरातील अभिप्राय पटण्यासारखा नसल्याचें दिसून येईल

गाथासप्तशतीतील वरील गाथा उद्धृत करून डॉ मायर सांगतात की आनन्दपटाची भिरवणूक गर्भाधानान्या दुसऱ्या दिवशी सकाळी काढण्यात येत असे या गाथेतील पटावरील चिन्हे कृत्रिम आहेत असें ही त्यांना मागितले आहे नायिकेने मोगती युक्ति योजला असेल / उत्तर एक रीति अनेक ही चाल बंद झाली, परें झाल, कृत्रिमता टळली, अशून्याबाबती

वयूवराया परम्पराणां परिचय व्हावा म्हणून दोहद काड्या अवग्रह रण्यात येत असे

दोहद :

(अशोक क ४४०५ कुरवक क -, दोहाळे क १५, २९०, ४७२)

भारतीय साहित्यातील विख्यात दोहद संकेतान्या विविध स्वरूपाच विवेचन श्री ज्युमफील्ड (J A O S XL pp 1-24) यांनी केलेले आहे. गायसप्तशतीत ही सज्ञा तीन अर्थांत आलेली आहे : १) ऋतुवृत्त्याची इच्छा (२) दोहाळे, (३) उद्यानमंदाग. ऋतुप्राप्तानंतर स्त्री सभोगाला योग्य व गर्भधारणेला मिळू होते. प्रजाजनन हे तिथे नियोजित कार्य असल्यामुळे तिचा ऋतुवाळात सभोगेच्छा तुल्य करून घेण्याची नैसर्गिक प्रेरणा होते. या सूचित अर्थाने ही मजा क ६ या गायेंत आलेली आहे. दोहद म्हणजे दोहाळे, या अर्थाने ही मजा क १५, २९० व ४७२ या गाथात आलेली आहे. गर्भधारिणाचा विशेष वस्तुसुख दासना मित्रा विद्वेष वाढतो. दोहाळतुलीच्या इच्छा या भावी मततीच्या प्रगल्भ्या शोचक अग्रतात असे सामान्यत मानण्यात येते. या इच्छेला आधार, धोडाची अतृप्त हौस आणि बराचमा आण्ड नतरा, या अनुमानाला आधार, धोडामा पोषित अनुभव आणि बरीचशी गूढरम्य करुना सामान्यत परिस्वरणांचे दोहाळे कौटुंबिक परिस्थितीच्या अनुरोधाने पुरविण्यात येताना म्हणूनच क २९० व ४७२ या गाथांच्या नायिकांनी आपल्या इच्छा भक्षक केव्या नाहींत. उद्यानमंदाग या अर्थाने ही मजा क ४, ९ व ४०५ या गाथात आलेली आहे. दोहद म्हणजे प्रियेच्या प्रत्यक्ष स्पर्शामुळे किंवा त्याच द्वारा बरविजेच्या उपचारांमुळे वृत्त किंवा रता (J I S O A III 110-124) फळाफुलांनी समृद्ध करविणे.

प्राणा स्पर्शात् प्रियसु प्रियगतिं वसुलं गीषुगण्यमेकात्
पादापातादशोपस्तिङ्गुरयक्ष्यं वीक्षणात्स्निग्धनाभ्याम्
मन्दारो नर्मसम्पात्तदुःखं गृधु हसनाद्यमद्यो वयप्रवातान्
भूतो गीताम्रमेषविस्मयने च पुरोषतेजान्प्रणिवार ॥

वक्ष्यतांना फळाफुलांच्या बहर येण्यामागची प्रियेची वाणते उपचार करणे. प्रियेच्या स्पर्श करवा, मुगात मदिरा घेऊन तिची चूट घुमूक्यावर दाकतो, भोवोद्याचा सत्पात्रहार करावा, तिच्याकडे दृष्टिने दावावा, इ.

वकाला आलिंगन दावें, मन्दाराशा मृदु भाषण करावें, चम्पकाला हास्य ऐकवावें आम्नाला फुकर घालावा, नमस्कृत गायन ऐकवाव आणि काणिकारा समीर नृत्य कराव प्राकृत संस्कृत कवाडितक्याच तत्कालान तरुणी, हे वृक्ष व रत्ना धन्य ! कल्पना करा, योवनाने मुसमुसलेली गुप्ता, उद्यानात काढेला येत आहे या ऋतूत या व त्या ऋतून त्या, वृक्षस्तान्या अतर्क्यामाच्या इच्छा ती पुरवीत आहे एकदा ता प्रियकरावरोवर वनभोजनासाठी आली त्यानी वकुळासाला बैठक मांडली पण फुल मात्र ढळेनात वकुळाचा गोंड तिल्य माहीत होती त्या दिवशाचे मद्य जरा कडकच हातें, तिने त्याच्या खोडावर चूळ टाकली तों काय आश्चर्य ? मद्याचा रंग व मद सुगंध वकुळीच्या फुलाच्या नाजुक पाकळ्यापाकळ्यानी धारण केला आणि मद्यशानानतर त्यांना परस्परा कडे पाहिलें तेव्हा तीच छटा त्याच्या नेत्रातही प्रष्ट झालेली दिसली एकदा ती उद्यानात आली, तेव्हा तिने पायात पंजण घातले होते व तळव्यांना अळिता लावला होता पावसाळ्याच्या प्रारंभा नभात मेघाचा गडगडाट चालू होता तो तेवून अशोक पुत्रा असे तिने ऐकले होत पण यथे पहाव तर हा शुभ आपला संस्कृतिसंरक्षकामारण उभा तेव्हा चिह्न त्याग डाव्या लथिने ठोकला ता काय आश्चर्य ! अशोरावर अळित्याच्या रंगान्या शेवडीं फुलाचे रुपक एकाएका टवरकें जणू निमगाय ललित्य तेथे प्रसन्न झाले तेव्हा तिने याही संकेताचा प्रत्यय आला !

संस्कृत साहित्यात व मध्ययुगीन शिल्पात दाहदाच अनेक उत्तम आढळतात मघत्तात (२२८) अशोक व वज्र आणि ऋतुसंहारात (४१०) प्रियंगु दोहद आढळतात भुवनेश्वर येथील राचारणी मंदिरात अशोक दोहदाची मूर्ति (Ideals of Indian Art Havell Pl. V. II) कोरलेली आहे

दाहद संकेत निमाण करणारे कवि अधिक रसिक की हे उपचार करवून घेणाऱ्या वृक्षलता अधिक भाग्यवान् ? संकेतानुसार दाहद विधि करणाऱ्या प्रिया तरुण सुंदर व विदग्ध असल्या पाहिजेत नाहातर विद्याच्या गृह्यतावर कठिन प्रमाण ओढवता ! संकेतानुसार तिच्याची संस्कारधर्मता विशद दिसते कुरवक दोहद करीना कसा मानवण कोण जाणे ? कारागीचे वाट पाहिजे म्हणजे हा दोहद की हें दिव्य असा प्रश्न पडतो की कोणा वरुष वा पाषाण

इंदूची खीच्या आलिंगनाची आपसि टाळण्यासाठी कोरायीला एकाएकी वाट पटले ? विद्याच्या भारतीय स्त्रिया, पुण्याच्या प्रेरणेनुसार व त्याच्या मुखा समाधानासाठी त्या दिव्यही करतात, मग दोहदाचा काय क्या ? दोहद हा सक्त आढिनीय आहे आणि पृणतया भारतीय आहे आणि, मग वाटते, आमच्या प्राचीन कवना कल्पित्या सर्व संज्ञात अत्यंत रमणीय आहे श्रुताची सत्कारकनता वा जगदीशचंद्राना अलीकचेच संप्रयोग सिद्ध करून पाठविलेला आहे जणू हाच सिद्धांत आमच्या प्राचीन कवना अतर्ज्ञानाने अपेक्षित होता !

रजस्थला —

रजोधन या खीर्जावनातील नैमर्गिक अवस्थेवरून गाथासत्तरातात अनेक संज्ञेन आलेले आहेत

(आलिंगन क. १२८ आसक्ति क. १२९४२, एकाग्र्या ५०२ पुवन क. २०५११ दसन क. ४८० पुष्पवह पुष्पवती क. ४८४९, ५०८, ५०९ ९४३ ९४४ वर्णपूत क. २२, २८९, ५१९, ५२८ वल्ले क. २८२ ५०३, ९४३ स्पर्श क. ४८९, ५०९ ९४४)

खी ही पुर्याची दासा वा स्वामिनी ? धमधारिणा वा अधर्मप्रेरिणी ? काज आप ' जशी दृष्टि तसा निर्णय मनातनी व सुधारक सारनेन दोषेहा तिज शर्यात ठवतात एक सामान्यत समान हक्क अमान्य करून व दुसरा ते मान्य करून पण तिला तिच्या नसागक वैशिष्ट्यांना अनुरूप अशा सवलती नाकारून ' प्राचीन भारतीयाना खीला ससारहतु अशी संज्ञा दलनी आहे आणि ती अमर्दा यवार्थ आहे गृहस्थान्या दर्शने व सन्याशा या हा ऋतुप्राप्ति हा खीर्जावनाच्या नसागक प्रज्ञाची आणि मानवी जीवनाच्या चिर सनत्वाची पहिली घोषणा ! बाल्याचा उपसहार भोगक्षम यौवनाची प्रस्तावना खीर्जावनाची पहिला क्रान्ति उत्क्रान्ताच्या तात्बद्धतचा पहिला प्रत्यय !

ऋतुप्राप्तीनंतर स्त्रियांना टराविक मुदतीनंतर रजादशन होऊ लागते हा मुदत ज्या त्या देशातील नैसर्गिक परिस्थितीवर अवलंबून असत उदाहरणार्थ,

एस्किमो त्रिया वर्षांतून दोन किंवा तीन वेळाच रजस्वला होतात रजो-
दर्शनाना आरंभ व अत नैसर्गिक परिस्थितीवर अवलंबून असतात रजोदर्शन
का हातें ४ शास्त्रज्ञांना याची मीमांसा अद्याप लागलेली नाही कोणी सांगतात,
प्रथम गर्भाशयाच्या मिद्धतेमुळे, पुढे गर्भाशयाच्या आकुंचनामुळे, जणू गर्भ
धारणेसाठी निमर्गाने करून ठेवलेली सिद्धता विफल झाल्यामुळे, जणू हा एक
लट्वा गर्भपातच ! हे सिद्धान्त कबळ कल्पनारूप मानावे लागतात ऋतुप्राप्तामुळे
स्त्री सभोगाला योग्य होते आमक्ति व तृप्ति हे अत करणाचे गुणधर्म, त्याचप्रमाणे
शरीराचेही, सभोग हे त्याचें माध्यम, सुख हें सभोगाचें तात्कालिक आणि
मतति हें अंतिम फल म्हणूनच प्राचीन व प्रामाणिक भारतीयांनी ऋतुप्राप्ति हा
उत्प्रेरण (क १४) व ऋतुतृप्ति हें वैवाहिक कर्तव्य म्हणून नेमस्त बेललां
होता सभोगाची इच्छा ही वर्तमानकाळात व्यक्त होणारी भविष्याची प्रेरणा,
अम धर्मशास्त्रकार मानतात प्रजाजननाय अनुष्ठान या दृष्टीने ते सभोगाकडे
पाहतात ऋतुप्राप्तीमुळे सभोगाची इच्छा निर्माण होत आणि ऋतुकालातील
अनृप्तीमुळे किंवा सयमाच्या अतिरेकांमुळे ऋतु व्यर्थ होतो, अनृप्तीमुळे अध-
र्माचरण घडतें आणि प्रसंगविशेषा वर्णसकराचा ही धोका निर्माण होतो,
म्हणून ऋतु व्यर्थ होणार नाही अगर आड मार्गाला लागणार नाही अशी उप-
बध्दच्या पित्यांनी खबरदारी घ्यावी अशी धर्मशास्त्रकारांची आज्ञा आहे रजो
धर्माचा काल संपल्यानंतर चार ते सोळा दिवसांच्या अवधीला ऋतुसमय
अशी संज्ञा आहे या मुदतात गर्भधारणा सहज होते व स्त्री पुरपाचा सभोग होणें
इष्ट असतें असें प्राचीन भारतीयांचे मत आहे पाश्चात्य सशोधकांनाही हें
तत्त्व मान्य आहे याज्ञवल्क्य स्मृतातील पुढील उल्लेख पहा पोडपतुनिशा
स्त्रीणा तस्मिन्युग्मासु सविशेत् । प्रत्यचायन पर्वाण्यायाध्वत्सथ वर्जयेत् ॥३७९॥
या काळात पतिपत्न्यानीं ऋतुपूर्ति केगीच पाहिजे हा गृहस्थाचा धर्म आहे
व पत्नीचा हक्क आहे या वर्तव्यात व्यत्यय आणणाऱ्या पुरुषाला रामायणात
दुरात्मा म्हटलेलें आहे महाभारतात (१३ २०१ ११) तर सांगतलेले आहे
वा या काळात पत्नीशा गमन केल्याने पतीचें ब्रह्मचर्य नष्ट होत नाही ।

हा जसा धर्म त्याचप्रमाणे रजस्वलेला कोणत्याही प्रकारचा व्यवहार करणें
हा अधर्म तेत्तिरीय एहितेंत (२ १ १ २-३) पुढील वृत्तात आढळतो

इदानीं त्रियाची हत्या केली प्रग्रहत्येच्या पातकाचा मार त्याला सहन होईना, म्हणून त्याचा चतुर्थांश त्यानं छी जातीवर लादला तेव्हापासून त्रियाच्या मासिक धर्माची मुदतात झाली वृहत्कल्पभाष्य या जैन ग्रंथात ही कथा वेगळ्या स्वरूपात दिलेली आहे. इदानीं उडकाच्या पत्नींशा व्यभिचार केला हें समजताच उडकानें शाप देऊन वृहत्कल्पेच पातक त्याच्या भस्तकावर लादलें त्याच्या भारापासून इद्राग मुक्त करण्यासाठी देवाना वृहत्कल्पेचे चार भाग केले आणि आपैकी एक भाग त्यांना छीवर लादला त्रियांना हें लष्कें लावून घेतलं, पण मोवदल्यात इद्रापासून एक बरही मिळविला ऋतुरालात प्रजोत्पादनार्थ सभोगाचा हक्क हाच तां बर त्रियांना सभोगमुल मिळू लागलें आणि एव्हा पासून गर्भधारणेनें प्रजोत्पादन होऊ लागलें भागवत पुराणात (१९९) तर सांगितलें आहे का केवळ सभोगमुलाच्या अपेक्षेनें त्रियांना या पातकाचा स्वाकार केला ! यापूर्वी केवळ सक्ल्यानें प्रजोत्पादन होत अस हा शाप का बर ! त्याचे त्याच जाणोत ! अग्नि हा व्यभिचाराचा स्वामी आणि इद्र हा बीजधारणाचा ईश व इद्रिय याचें बीज एकच आहे इद्राच पाप स्वीकारल्यामुळें महिनाभर केलेल्या पापातून त्रिया चार दिवसात मोक्तल्या होऊ लागल्या सबलित (मनु - १०८) किंवा प्रयश्च (याज्ञवल्क्य १ ७०) व्यभिचाराच, अगर कोणतही (वसिष्ठ २८१) पातक रजोधर्मासुळें नष्ट होतें असें स्मृतिकारानीं सांगितलें आहे कारण, पराशर (१० २०) सांगतो, स्त्री ही भूमीप्रमाणें असल्यामुळ ती सर्वस्वां त्याज्य अशी कथाहि होऊ शकत नाहीं भूमी दरसाल नवी होते आणि स्त्री दरमहा, एवढाच फरक !

धर्मसिंधूत (आश्रुति १ तृतीय परिच्छेद पृ ३) रजस्वलच्या दिनचर्येचे नियम सांगितले आहेत त्यापैकी काहीं येथें देतो तान दिवस पयंत कोणालाही स्पर्श करू नये रजस्वलाना परस्परांनाही दंतधावन तलाभ्यग कानळ व गंधपुष्पधारण गारस भक्षण, मासाशन व तावूल सवन अग्निस्पर्श, सूर्यदर्शन व प्रणाम हा वर्ज्य करावात पांखावर शिवा चोरंगावर बसू नये, वातकुक्षी करू नये भूमीवर शयन करावें, उदकात बुडो मारून स्नान करू नये ' मितक्षरेंत (याज्ञवल्क्यस्मृति मितक्षरासार था वापटशास्त्री, चित्रशाळा पृ २३) सांगितलें आहे का रजस्वलन तीन रात्री अपवित्र मलिन वस्त्रें नेसून रहावें, वीर्यशुद्धि करणाऱ्या पदार्थांचें सेवन करू नये

रजस्वलाच्या दैनिक व्यवहारावर धर्मशास्त्रकारांना एवढे सूक्ष्म व कडक नियम कां घातले / कारण रजोधर्मान्या काळात श्रियाचे दोष व पापें त्याच्या शरीरातून बाहेर पडत असतात, म्हणून त्याच्या भावतालचे वातावरणही अनिष्ट व अशुद्ध झालेल असेल आणि त्याच्या भोवती विघ्नकार्यां शुद्ध देवता घोंटाळत असतात प्रत्येक रजस्वली द्वितीये चर्मकारिणी (व्रजघातिनी) । तृतीये रजस्वी प्रसूता चतुर्थे रजस्वली शुष्यति (स्नानमाचरेत्) ॥ अग आर्त्तसहित वचन आहे एकेक दिवस जातो तम त्याच अपावित्र्य म्मी होत जातें धौतसूनात चरण्या दिवशी अभिरुम निहित आणि मनूनें मात्र वर्ज्य मानलेल आहे यज्ञप्रमणा रजस्वला आजूबाजूच असली तर देवता (म भा १३ १२७ १३) किंवा पितर (मार्कण्डेय पुराण ३० २५) हरिभांगचें प्रहण करीत नाहींत रजस्वलेनें स्पर्शिलेले अन्न भक्षण करू नये (मनु ४.२.०८) एवढेंच नव्हे, ज्या अन्नाकडे तिची नुस्ती नजर गेलेली असेल तेंही ब्राह्मणाने सेवन करू नये, अग दण्डक आहे भोळ्या भारतातच नव्हे, सर्वच दशांत स्था-यावर असेच निरंध पातलेले आहेत आणि त्याच्या अनिष्ट प्रभावाविषयां अनेक समजुती प्रचारात आहेत छिनी सांगतो कां रजस्वलेनें स्पर्शिलेल्या बीजाला अकुर फुटत नाहींत आणि वस्तूच्याची धार गजून बघवते मध्ययुगाने तिस्ती मदिरात प्रवेश करण्याची त्यांना मनाई (Duffor History of Prostitution Vol III 'p 115) होती मास वासेल म्हणून त्यांना स्वयंपाकघरात व गतिदर्शकता मिघेलेल म्हणून होकायनाच्या आसगाळ फिरकू देत नमत हॅव्हेलॉक एलिमनें (Psychology of Sex Vol I Part I p 295) ज्या तत्काराच मत गमूद वेड आहे रजस्वला आजू बाजूच आली का तनुयाद्याच्या तारा आपोआप व एकाएका तुटतात ।

रजोधर्मान्या काळात श्रियाच्या कामना उत्तमिंत होतात आणि सयमशक्ति दुर्बळ होते नैमागक प्रवृत्त्याच्या आवर्तांत भिरभिरत्यामुळ या काळात त्या पुरुषाच्या भोवती घोंटाळतात अस सुप्रतात सांगितलेल आहे म्हणूनच रजस्वलेनें ब्राह्मणाला सहेतुक स्पश केला तर तिला ब्यावकाने फोडून काढावें अस विष्णु पुराणात (१ १०५) सांगितलें आहे पाहिलें शीलरगडन याच काळात हातें असा निष्कप अनेक पुराव्यावरून मानस-काम शास्त्रज्ञांनी काढलेल (हॅव्हेलॉक

मलिस. पृष्ठांक : पृ. १०३) आहे. रजोधर्माच्या काळात चित्तवृत्ति उत्तेजित झाल्या-
मुळे कुतीने सूर्याला आवाहन केले आणि कर्णाला जन्म दिला (Dr. Myer
Sexual Life in Ancient India : Vol I p 29.). म्हणूनच धर्म-
शास्त्रकारांना त्याची दिनचर्या नियंत्रित केली आहे आणि आरोग्य व नीति-
नियमाना धार्मिक अवगुंठन देण्याच्या त्याच्या नेहर्माच्या पद्धतीने सांगितले
आहे का रजस्वलेशा सभोग केल्याने ब्रह्महत्येचे पातक लागते आणि आयुष्य
क्षीण (म भा १०.२८३.४३) होतं. सहा महिनेपर्यंत ओली वस्त्रे परिधान
करावीत आणि राखेवर शोषावे असे या पाषाण प्रायश्चित्त महाभारतात
सांगितलेले आहे. रजस्वला पत्नीशी गमन करणाऱ्या पतीला झरतुष्टाने दोनशे
फटक्याची शिक्षा (Scented Garden Dr. Stern. Vol I p 174)
सांगितलेली आहे

धर्मशास्त्रकारांना या वास्तवात घालून दिलेले नियम गाथासप्तशतीच्या
काळात बहुजनसमाजालाही मान्य व अवगत होते असे वर नमूद केलेल्या
उल्लेखावरून दिसते. रजस्वला-समागमावद्दलचे हे उल्लेख पाहोपर्यंत माझी
समजूत होती का हा अनाचार अगदी अर्वाचीन आहे; पण नाहीं, मनुष्य
स्वभावाचे गुणधर्म दिव्स्काळतीत आहेत. जसा धर्म, तसाच अधर्मही सना-
तन आहे अलिप्तचे सभावित वाच्यता करीत नाहीत, एवढेच, एक राहिले,
कौम्य या विषयात नुस्ता हात घातला तर त्याची हुरवडी करण्यास मात्र ते
सदैव सज्ज असतात !

गाथासप्तशतीतील रजस्वला मलिन वस्त्रे (क. १४३) धारण करतात
आणि धारण केलेले जुनेर दुहेरी गुंडाकन (क. २८९, ५०३) घेतात. गज-
वजलेल्या कुटुंबात त्या समोचाने वावरतात आणि कोठ नरी, कोपऱ्यांत,
धंग चोहून, अधोमुख, सडक असा उभ्या राहतात. बौद्धिक आचार म्हणून
अधोमुख, या अवस्थेतही आरण प्रियकराला किती हव्या आहोत याची
जाणीव अमल्यामुळे मलज्ज ' गोविंदाप्रज्ञाची पुष्पवती अशीच सलज्ज आहे
आपले दर्शनही अमंगल व निषिद्ध (क. ४८०) मानण्यात येत अमल्याची
न्याना जाणोव आहे तरीही त्याच्या अग्रयंणात अनंग आपल्या अने

आयुधासह सज्ज होऊन ठाकलेला आहे असे प्रियकराला (क १४३) वाटत आणि त्याच्या स्पर्शाने आयुष्य क्षीण होत हे माहात (क १४४) असले तरी त्याच्या समागमात मोक्षमुक्त आहे असे पुरुषाना (क ४८०) वाटते आपला अवस्था प्रगणित करण्यासाठी त्या मुत्ताला वर्णघृत लावतात, तराही त्याचे पति त्यांना चुवन तरी देण्याविषया आग्रह (क २०५१९) करतात त्यापुढ त्याच काहा चालत नाही हा अनाचार कोंणान्या दृष्टीस पडणार नाहा आणि मुत्ताला लावलेले निवट मलम प्रियकराच्या ओठाना लावणार नाहा एवढी खबरदारी त्या घेतात, हेतुपुर गर मित्रा अभवितपणे प्रियकराला स्पर्श झालाच तर तो मां घेला नाहा, माझ्या हातून झाला, असे सांगून (क ४८१) हे धृत्य परस्पर झटून टाकण्याचा खटपट करतात या स्पर्शासाठी स्वतःचे हात स्फुरत्याचे नायिकेने येथे मान्य केले आहे राना त्या पतीच्याच खोळात, पण वेगळ्या निग्रन्यावर (क ५१२) झोपतात, पण ह्या निर्वधाची अमल्यजावणी कोठवर ? दाराला आतून कडी लागली नाही तोंवर पतीने एकातात एकदायेचा आग्रह घेला तर तो तिला मोडवत नाहा मग, दुसऱ्या दिवशा, पतीच्या बाहुळ्यावर वर्णघृताचे डाग उमटलेले पाहून (क ५२८) खण्डिता सवती ढसढसा रडतात क १४४ या गाथेची पुष्पवती नायिका प्रियकराचे निवारण करीत आहे, त्याचेच आयुष्य क्षीण होऊ नये म्हणून पण म्हणतात ना, ज्याचे करावे घर, तो म्हणतो माझेच खरे ! आयुष्य क्षीण होईल ही भीति कशाळा घालतेम, आजच मेलों तरी फिकीर नाही, तू मात्र विनाकारण कालहरण करू नकोस ! वारवार विनवणी केल्यामुळे विनयवताचाही धार चेंपतो पतीला विना प्रेयसी धर्म रक्षणार्थ उत्सुक असली तरी प्रियकराच्या हृष्टापुढे निभाव कसा लावणार ?

गाथासप्तशतीच्या काळात खस्त्रला मुत्ताला वर्णघृत लावीत असत

वर्णघृत

(तुप्पलिअ क ५२८, तुप्पाणणा क २८९ वणअघअल्पि क ५१९, वणधियतुप्प २२)

तुप्प हा शब्द देशी असून त्याचा अर्थ लिप्त असा आहे. घिब म्हणजे विलेपनपक. श्री. कुलकर्णी सांगतात : “ ‘स तुप् = हिंसायाम्’ या धातूचा ह्या शब्दाचा सन्ध दूरान्वयाने लावण्यासारखा आहे. मारिलेल्या पशूचा चरबी हा ‘तूप’ या शब्दाचा मूळ अर्थ होय हिंसा बंद झाल्यावर दुधातून घुसकून काढलेल्या पदार्थाला तूप म्हणू लागले गाथासप्तशतीत “तुप्प” हा शब्द आढळतो ” गाथासप्तशतीत तुप्प हा शब्द आहे हे खरे, पण येथे तो लिप्त या देशी अर्थानेच आलेला आहे. तुप्प या कानडी शब्दाचा अर्थ तेल असा आहे तूप या अर्थाने ‘तिण्ह’ हा शब्द क्र. ३१६ या गाथेत आलेला आहे छायाकाराना मान तुप्पाला घृत हाच समानाचा शब्द दिलेला आहे वण्णाधिअ म्हणजे वणघृत. गगाधराने याच स्पष्टाकरण दिले आहे त असे : “हरिद्रावर्णप्रधान घृतम् वर्णघृतम्। युक्तमहरिद्रा साधितम्। देशविशेषे रजस्वलामुत्तम् चिन्हाय वर्णघृतम् लिप्यत इति आचार।” हा आचार कौण्ठिकाच्या देशात प्रचलित होता हे त्याने माहितलेले नाही. डॉ. मोतीचंद्र (Costume & Coiffure in Ancient India Journal of the Society of Oriental Art : Vol. VIII - 1940 : p 106) गाथासप्तशतीतील उल्लेखाचा निदेश करून सांगतात. ‘Ghee mixed with some colouring material was used for painting the body’ हे स्पष्टीकरण मूळ विधानातून व्यापक आहे मवांगाला वर्णघृत लावण्याचा उल्लेख मुळात नाही गाथासप्तशतीतील रजस्वला फक्त मुंगाला वर्णघृत लावीत, त्यातही ओंठाना लावीत नवत (क्र. २२) आणि टीकाकार सांगतात, वर्णघृत लावीत तेही केवळ ‘चिन्हाय’. मूल जन्माला आल्यानंतर त्याला पहिली आघोळ घालतात तेव्हापासून प्रत्येक सप्तराचे वेळा सर्वांगाला हळद लावण्याचा आपल्याकडे प्रघात आहे मलापहारक व वणाज्यत्क म्हणून, आणि म्हणून मंगल मराठात ‘मोंगला हळद लावणे’ असा वाक्प्रचार आहे. महाराष्ट्र-वाक्प्रचार-बोझात त्याचा अर्थ दोष देणे, नापसंती दर्शविणे असा दिला आहे वणघृतान्या प्रयत्न तर तो निघालेला नवेल !

गाथासप्तशतीत फानराडला महज अग्रेच्या प्रहार, मण शत आदि रीयांचे अनेक उल्लेख आलेले आहेत

वेदना च संवेदना :

वेदना या शारीरिक, प्रीतिच्या द्योतक आणि संवेदना या तज्जन्य मानसिक सौख्याच्या द्योतक, या अर्थाने आणि कामवीडेच्या सदर्भाने या सज्ञा येथे व्योजलेल्या आहेत. पीडा देण्याची इच्छा (Sadism) आणि पीडा करून घेण्याची इच्छा (Masochism) या काम भावनांचा वा व्यथाचा अलीकडे माध्यात्म्य लैडिन् मानसशास्त्रज्ञांना पुष्कळ अभ्यास केलेला आहे, तरीही वेदना आणि संवेदना यांचे साहचर्य हे आजपर न उलगडलेले कीडे असल्याची त्यांनी ग्वाही दिलेली आहे. हा सिद्धांत गथासप्तशतीत क. ३२५ या गायेंत मांडला आहे. “कामेश्वर कुसुममय रसरे, पण असे प्रलर की त्याचा प्रताप स्वर्शानूत्रा असल्य वाटतो आणि ते शरीराला विद्ध करतात तेव्हा सुल वाटते.”

गाथासप्तशतीत कामवीडेनाचे पुढील उल्लेख आलेले आहेत

केशार्कपण क १०८, १८८, दत्तव्रण क ७८, ९६, २००, ५०७, ६०५, ९७५, नरव्रण क १००, १४१, १५०, २३३, ८०९, ४२७, ४३६, ४६३, ४७४, १६९, ५७०, ७०७, ९३१, ९६५, नवलतिका क २८, ४१९, ८५९, प्रहारः क ८६, ८९२, ९१०.

क १०८ व १८८ या गथांच्या नायिका प्रियकरावर मद्ध झालेल्या आहेत, त्यांचे प्रियकर त्यांना प्रमत्त करण्यासाठी त्यांचा अनुनय पादबदन-पूर्वक करीत आहेत आणि या नायिका मात्र त्या विचारांचे बॅम अगुष्टात किंवा नूपुरात गुलबून त्यांचे हाल करीत आहेत. नायिकांना हे सुगमरक वाटत आहे की पुढील सुगावर नजर ठेवून ते हें सहन करीत आहेत, कोण जाणे !

वात्स्यायनाने काममूत्रात चुननविकल्प (२.३), नरप्रेक्ष्य (२.४) व दशनच्छय (२.१) या प्रकरणात या प्रयोगाचा विहित स्थाने दिल्या आहेत. कूलाट, अलक (कपाळावर मुरमुणारे केंम), कपोल, नयन, वक्ष (छाती), स्तन, ओठ आणि अतर्मुख (जीभ) ही चुननस्थाने, यापेक्षा वरचा ओंठ, अतर्मुख व टोंळा ही दर्शनाला वज्यं गाथासप्तशतीतल चुननाचे अनेक उल्लेख (क. २०, २२, ११४, १७६, ४५५, ४६५, ४८५, ५२०, ६३९,

१४९, ८०१ ८०२, ८९३, ९१७, ९३८) आलेले आहेत क ४५५ मध्ये नेत्राचें व क ८२१ मध्ये अधराचें चुवन घेतलें आहे वाक्याची सारी कपोल-चुम्बन आहेत क १० मधील चुम्बन हें वात्स्यायनानुसार (२ १ २१-२७) रागदीपन विवा चलित्रक चुवन आहे क २२ मधील चुवन हें व्याख्येनुसार स्पृष्टक (वामसूत्र २ २९) आलिंगन आहे क. ११४ व १२८ मध्ये नायिकेच्या आदर्श-सदृश कपोलावर उमटलेल्या प्रतिविम्बचें चुवन घेतलें आहे वात्स्यायनानें याला सकान्तक (१० ३०-३१) अशी सज्ञा दिलेली आहे गाथासतशतात दत्तत्रणाचे अनेक उल्लेख (क ७८, ९६, १००, १०७, १०५ ७३१ ९१०, ९७५) आहेत यापेक्षा क ७८ मध्ये नायकानें नायिकेचा अधरोष्ठ दातात धरलेला आहे क ७३१ मध्ये अधरावरील व्रण स्पष्ट दिसत आहे क ९६ मधील दत्तत्रणाला वात्स्यायनानुसार मणिमाला (२ ७ ११) ही सज्ञा आहे क १०७ मधील व्रण नायिकेच्या माडीवर आणि क ६०५ मधील व्रण जघनावर उमटलेला आहे क ५०७ मधील 'उरु चा अर्ध स्तन असा घेतला तर तो निधानकलशाला अधिक युक्त होतो वात्स्यायनानुसार (२ ५ १४) गलकक्षवक्ष्णप्रदेश दत्तकताला विहित आहेत हा क्षतें कालांतरानें दृश्यमान होण्यास्तमा स्पष्ट आहेत काण, स्तन, गळा, पाठ, जघन व माथ्या एवढाच नगच्छेद्य स्थानें वात्स्यायनानें नमूद (२ ४ ४) केला आहेत धन्यत्र (२ ४ १३) स्थान हनुवटी व अधरोष्ठ हा स्थानें अनुद्गतलेग्न असा नगप्रयोगासाठी सांगितली आहेत स्मरदीपिकेंत सांगितलें आहे : ' कक्षा वण्ट कपोल च नाभि श्रोणि मुखौ तथा । भगस्वन्धोर्ध्वमूले प्रयादश नरतालया ॥ ' वात्स्यायन निचारतो नरक्षताचे अनेक प्रकार असून त्याच वर्णन करण्यास कोण समर्थ आहे : प्रथम समागमाचे वेळां अगर वामवागना प्रचल शांती अमता, प्रवामाला जातांना विवा परत आल्यावर, मानिनी प्रसन्न शांती अमता अगर मद्यमान उन्मत्त शांती अमता च नरक्षते करावात परत्वाचें ठाया नरक्षत करू नये स्मरणार्थ करावयाचें शाल तर तें शुभ भागां करावे, असे निबंध त्यानें पातळ आहेत गाथासतशतात नगक्षताच अनेक उल्लेख आहेत (क १००, १४१ १५० २३३, ४०९ ४०७, ४३३, ४६३, ४७४, ५९९, १७०, ६५३, ७०७ ९३१, ९६५) आलेले आहेत पैसा क ६५३, ९३१ व

६६५ या गाथातील क्षतें नायकाच्या शरिरावर दिसत आहेत आणि हा भूषणें त्यानें घराबाहेर सपादन केलेला आहेत वात्स्यायन सांगतो (२४ ६०) फीं पुरुषांचे शरिरावरील क्षतें धियाचें स्थिर चित्तही चंचल करतात क. २३९ ची नायिका इद्धा आहे आणि क. ४७४ ची वेश्या क. १०० व ४०९ मध्ये नरक्षतामुळे पुलमोद्धव झालेला आहे जोरसडा न उमटता केवळ स्पर्शानें रोमाञ्जोद्धव करणाऱ्या नरक्षताला वात्स्यायनानें आन्दुरितक (२४ १२) अशी सजा दिलेली आहे क. १४१ मधील क्षताला शशश्रुतक आणि क. ५६९ व ५७० मधील क्षताना अर्धचंद्रक (कामसूत्रः २४ १३) अशा सजा आहेत क. ४६३ मधील नरपक्षि जघनावर उमटलेली आहे वात्स्यायनानुसार याला मंडल (२४ १६) किंवा उत्पलपत्रक (२४ २१) या सजा देता येतील दंतक्षत व नरक्षत यासारखें प्रेमजागृतीच व प्रेमवृद्धीचें साधन नाहीं अशी त्याची स्वाही आहे वक्रभानें दुःख दिलें तरी तें सुखकारक असतें हें तत्त्व छंद गाथासप्तशतीतच (क. १००) आलेल आहे

नासदीयसूक्तभाष्यात अहिताग्नि राजवाडे सांगतात, नगच्छेय व दशनच्छेय ह्या श्रीडा अलिंगनानुसारी आहेत, आलिंगन व नगच्छेय यात बोरडा त्वक्स्पर्श आहे आणि चुवन व दशनच्छेय यात त्वक्स्पर्शावरोंवर रसस्पर्शही आहे या स्पर्शाना संवेशनाची ओड मिळाली का तयें अतः स्पर्शन घट्टन येतें, रूप, शब्द, गंध, रस व स्पर्श तृप्त होतात

गाथासप्तशतीत नवलतिका प्रहाराचे तीन उत्रेस आहेत तीनही नायिकांची उमर कोंवळी आहे कोंवळ्या फोकान्या प्रहारानी त्या रोमांचित होत आहेत क. २८ ची नायिका देवरानुरक्त आहे, क. ४१६ चा नायक हल्लिस्तुन आहे आणि क. ८५६ ची नायिका हल्लिस्तुपा आहे क. ८६ व ८९२ या गाथान्या नायकाना नायिकाना फटकारलें आहे आणि यामुळें त्याची अनुरक्ति वृद्धिगत झालेली आहे

सरस्वतीमण्डभरणात क. २८ या गाथेच्या प्रस्तावात (निर्णय पृ. ६६७) सांगितलें आहे कां नवलताप्रहार ही चूनलतिका सज्ञक कामवोज आहे भोज-देवानें या मीट्या तपशील दिला आहे तो असा “ यत्न वस्ते प्रियतम इति पृच्छद्भि पलाशादि नवलताभि प्रियो जनो हन्यते सा चूनलतिका । ” नवलता-

प्रहार प्रभूपूर्वक करण्यात येत असत असे दर्शविणाऱ्या दोन गाथा हेमचंद्राने देशीनाममालेत (पृ १६७) दिल्या आहेत.

अथ पलासल्याए जणेहि पङ्णाम पुच्छिया जुवई
अमहन्ती गिह्णिज्जइ गिअमविसेमो लण्णया सा ॥
दोलाविलासमये पुच्छन्तीहिं सहीइ पङ्णाम
लहीहि हणिज्जन्ती बहुआ णवल्लयवय भरइ ॥

गाथामत्तशतातील प्रहार प्रभूपूर्वक झालेले नाहात ध्वन्यालोकात (निर्णय. पृ ६२) असाच समानांश गाथा दिलेली आहे.

अज्जाण पहारो णवल्लदाए दिण्णो पिण्ण थयमहं
भिअओ नि दुगहो विअ जाओ हिअए सवत्तीणम् ॥
[भार्याया प्रहारो नवल्लतया दत्त प्रियेण स्तनपुष्टे
मृदुसोऽपि दु सह इव जातो हृदये सपत्नीनाम् ॥]

लोकान्न छायेंत 'अज्जा' चा अर्थ 'कनिष्ठ भाया' असा दिलेला आहे जिला प्रथम प्रहार झाला ती रोमांगित झाली आणि तिजवरील प्रीतीच्या या प्रदर्शनामुळे तिच्या सवती सज्जित व व्यथित झाल्या क. १७५ या गाथेत वेदना व सख्खनाये असेच सरुमण झालेले आहे.

वात्सवायनाने कामवृत्ताच्या नागरक प्रकरणातील 'देश्या क्काडा' या परिच्छेदात चूललतिगा क्रीडेचा उल्लेख केलेला आहे देश्या म्हणजे प्रादेशिक, विशिष्ट प्रदेशात प्रचलित असलेल्या चूललतिगा म्हणजे 'चूललवावतसनम्' असे जयमङ्गलेंत नागितले आहे, म्हणजे आन्याचा कोंकणी पाने सुडन ती अवतम म्हणून धारण करण ' या क्रीडेचा प्रदेश मूलकाराने किंवा टीकाकाराने नागितदेय नाही. अनगरा वदर्पचूडमाणि नागरमर्मन्त्र, पद्यमायक वंगरे कामशास्त्रावरील मध्यगुणान प्रयात या क्रीडेचा उल्लेख आढळत नाही याच्या यानां प्रहणन प्रकरणात बाला कर्तारि विद्या वंगर प्रकराचा उल्लेख केला आहे 'पेक' कर्तारि मज्ज मुंठिप्रहाराने जातवाइन कुंगेपन्न कुतल शातकाने महाराणा मन्धवतीला मारले असा उल्लेख केलेला (--७०८) आहे; यावरून त्यांच्या महाराष्ट्रातील कामप्रथा अवगण दाऱ्या असे स्पष्ट दिसते तरीही त्याने

नवलतिकाप्रहार या क्रीडेचा उल्लेख केलेला नाही यावरून वाटते की गुप्त कालाच्या सुमारास ही क्रीडा छत्तप्राय झाली असावी

नवलताप्रहार, मग ती लता कितीही कोंवळी किंवा पुलानां डवरलेली असो, म्हणजे केवळ पुष्पवर्षाव नव्हे, कीं त्यापासून नाजूक नवांडेला सुगम्राप्ती व्हावी गायसप्तशतीतील उल्लेखावरून दिसते की या क्रीडेत चार दोन शिपव्या उड विण्यापलीकडे विशेष काहा केडे जात नसावे मानवी शरीर संवेदनाक्षम आहे तोंवर नाजूक प्रहारानेही त्याला वेदना या होणारच वेदनाचो संवेदनात परिणति (Love & Pain) या विषयाला जे हब्लेलॉक एलिस यांनी Psychology of Sex मध्य सुमारे सवासे पाने दिल्ली आहेत लॅटिंगक मानसशास्त्राचा हा सिद्धान्त गायसप्तशतीच्या क १०० या गायेंत सूत्ररूपात मांडलेला आहे. अटनी अॅण्ड मिल्ऑपेंड्रा या नाटकात शेक्सपीयर सांगतो,

Like the lovers pinch which hurts & is desired.
प्रियकर चिमटा घेतो तो दुःख देतो, तरी इष्ट वाटता दतक्षत व नगरक्षत या सारैतिक किंवा सांप्रदायिक मणानून लताप्रहराचे यळ ह किती तरी पटीनी अधिक हृदयगम, हृदयद्रावक द्वद्वात प्रतिपक्षावर प्रहार नरणे हें पौढपाचें किंवा विजिगीषु सामर्थ्याचें लक्षण, प्रहारामुळे प्रतिपक्षात होणाऱ्या वेदना प्रत्यक्ष पाहणें हें त्याचें सार्थक प्रेम हेंही द्वद्वाच आहे मनुष्य जन्मपात शिकारी आहे मनुष्य शिकार आहारासाठीं करतो, हें खरें, पण केवळ आहारासाठीच तो शिकार करतो अस म्हणता येणार नाही कौशल्यामुळे किंवा शक्तीमुळ शिकार विद्ध झालेली पाहणें हेंच शिकार्याचें खरें समाधान मनुष्यानं शिकारी पेशा अनेक क्षतवापुर्वी सोडलेग असला तरी शिकारी शक्ति त्याच्या सस्कारशरीरात दड यद्धमूळ झालेली आहे वधूच्या वाधवाशा युद्ध करून तिच्या अवरदस्तीनें पळवून आणणें व तिच्याशा विवाह वरणें ही आसुर विवाहाची प्रथा याच वृत्तीची शोतक आहे प्रहणन प्रयोगामुळे पुरुषाला यशस्वी शिकारोंचें समाधान प्राप्त होतें प्रतिपक्षाच्या वेदना पाहणें हा विजयी जेत्याचा आनंद, त्याला या प्रयोगामुळ अनुभवावयास मिळता प्रतिपक्षाच्या असह्यततहा लॅटिंगक आकर्षण असतें प्रहार होत असताना प्रतिपक्षाच्या द्रुत अगविक्षेपामुळे पुरुष उत्तेजित होतो सत्त्वार, मणित, मुखवेप, हस्तकप आणि ककणाचें व नूपराचें शिञित

ही सुरतमग्रामाचा लक्षणें (क ३९०) त्याला अनुभवावयास मिळतात. स्तन, नितंबादि नेहमी वस्त्रान्छादित असणाऱ्या अवयवांवर हे प्रहार होत असल्यामुळे कोर्याचा आवेग ओसरल्यानंतर सांवनासाठी शुध्दूपा करतानाही पुरप आनदित होतो आणि स्त्री २ कामसाज्जन मागतात की स्त्री ही जात्या विपुलनितंबिना असल्यामुळे (नासदीयमूक्तभाष्य पृ ८०६) “ वयात येण्याच्या सुमारास त्या अवयवावर फटके मारून घेण्याची शक्ति सर्वसामान्य असते, इतकी का ती विकृति ज्ञानप्राप्ते ऐवज्या युक्त शक्ति मानण्यास हरकत नाही, म्हणून कित्येक जातींत विवाहविधींत वरानें बधूच्या दुगणावर फटके मारण्याची चाल आहे ” प्रेमसग्रामात तीही काही काळपर्यंत द्वंद्व भावनेनें भाग घेते. ती जिकते, तशीच जिकली जाते. शिकार शिकान्याला झुलवते, झुलवते; त्याच्या तावडातून नितटण्यासाठी. झाडी पुरपाळा झुलवते, झुलवते; त्याला जिकण्यासाठी, त्याच्याकडून जिकली जाण्यासाठी तिच्या वेदना व संवेदना या त्या त्याच क्षणा निर्माण होतात व विरघन होतात. कांठवर २ वात्स्यायनानें घातलेल्या मर्यादेपर्यंत या मर्यादेपलीकडे कार्याचा भाग मुरू होतो. मारतापेक्षा पाश्चात्य देशात लेटिंगक कार्याची तीव्रता व व्याप्ति अधिक.

आपल्या चूतलतिकेमारख्या कीडा पाश्चात्य देशातही प्राचीन काळापासून प्रचलित आहेत Flagellation म्हणजे छडीमार निंबा कोरडेमार, याचे प्रकार दोन फटके मारणें वा फटके मारून घेणें, कामकीडा म्हणून वा धार्मिक प्रायश्चित्त म्हणून. रोमचा विख्यात पितृसी वादशहा नेरो (ई.स. ३७ ते ६९) याचा नर्मसचित्र पेट्रोनीयस याच्या मॅटिरिबॅन या काव्यात पाश्चात्य वाग्मयाताल लता-प्रहारप्रयोगाचा पहिला उल्लेख आढळतो अतिसमोगामुळे दुर्बल झालेल्या तदणाना पक्षघातामारग्न नपुसकन्याचा झटका येतो त्यावर रामबाण इलाज म्हणून त्याच्या पोटावर ग्राजकुयरीच्या फोवाचे फटकारे उजविण्यात येत असेंही त्याने मागितलें आहे रोमन मोदर्यदेवता व्हीनस हिला तद्देशीय गणिका आपल्या सुरतकांशल्याचा प्रतीक म्हणून लगाम व चावूक अपण करीत असत दरमाल ता. १५ फेब्रुवारी रोजी प्राचीन रोमन लोक स्परकम् या देवताच्या जुयीमाठा स्परकाली या नावाचा उत्सव साजरा करीत. स्परकम् म्हणजे पन, याचे शरीर कमरेपासून वर पुढ्याचे व रालीं गोंवडाचे असतें. याची वस्ती शेंगरकपारात गुहेत

असतें पेनेलोप ही तरुणी आपल्या मेंढराची राखण करीत असताना मर्क्युरीनें थोकडाचें शरीर धारण करून तिचा उपभोग घेतला व हें वाळ जन्माला आलें, अशी कथा (Classical Dictionary Dr Charles Anthon) आहे उपरोक्त उल्लेखाच्या दिवशीं रोमन स्त्रीपुरुष जगळात जमत, अगावरले काडे उतरून ठेवीत आणि जवळ जवळ नमावस्थेंत असलेल्या एकामेकावर, विशेषतः ब्रियावर कोरझाचे फटके उडवीत समकालीन इतिहासकार सांगतात का या ब्रिया हे फटकारे चुकविण्यासाठी यत्किंचितही प्रयत्न करीत नसत, एवढेंच मज्जे, आपणुपानें प्रहारपथात येण्याचा प्रयत्न करीत असत, कारण या प्रहाराचें बळ धारण करण्यामुळें देव सतुष्ट होतो आणि त्याच्या कृपाप्रसादानें सत्तानप्राप्ति होते अशी तत्कालीन ब्रियाची समजूत होती (Prof. R G Van Yelys . The Whip & The Rod pp. 16-17) कालागरानें हा उत्सव नष्ट झाला आपल्याकडाले कडकपद्धतीच्या आसूड आणि काळुबार्डचा चाबूक व वेत हीं प्रतीकही लैङ्गिकच आहेत हें यावरून ध्यानात येईल प्रतोदप्रहारानें प्रमदा बहुकलप्रद होतात ही समजूत नष्ट झाली, पण प्रतोद प्रहारप्रथा मान उडीपनाचें साधन म्हणून योजण्यात येऊ लागली.

पाश्चात्य कामवाङ्मयात ग्रहणन प्रयोगावर अनेक ग्रंथ आहेत त्यावरून दिसतें कीं काही विकृत कृतींच्या व्यक्ताची कामवाङ्मयति किंवा तृप्ति कौर्यां-शिवाय होतच नाही. किंनहुना कौर्यांमुळेच होते मास्रवस द सेड (१७४०-१८१४) हा या कुरकम्यांच्या आधुनिक आचार्य . त्याच्या नावावरूनच लैङ्गिक कौर्यांग अनुलक्षून वापरण्यात येणारा सॅजिस्म ही सज्ञा सिद्ध झालेली आहे त्याच्या लिखाणात, तशीच प्रत्यक्ष कृतीत लैङ्गिक विकृति व अधोगति याची परिमीमा दिमून येते त्या मानानें वात्स्यायनानें नमूद केलेले प्रयोग पोरनेळासारखे साम्य आहेत. त्याचार्हा त्यानें कडक शब्दात निषेधच केलेला आहे

रुताप्रहार व प्रतोदप्रहार हीं एकाच कामक्रीडेची रूप आहेत या विषया वें हब्बेलॉक एलिसचा अभिप्राय (Psychology of Sex Vol I Part II - p 138) अखेरचा मानण्याइतक्या मयार्थ आहे प्रतोद-प्रहार

कोणी दिलेले असोत अगर सोसलेले असोत, त्यामुळे राग व भीति या भावना जाणवत होनात माननी वृत्तात या भावना मूलभूत आहेत आणि त्या अनुरागाशा सवद्ध आहेत लैंगिक भावना सुस्पष्ट झालेल्या नसतात तेव्हाही प्रहारप्रयोगामुळे त्या जाणवत होतात हे संस्कार कधीही नष्ट होत नाहीत आणि तात्काळ ते कामकांडाच्या स्वरूपात प्रगट होतात

संकेत व संकेतस्थाने.—

मकेत म्हणजे इशारा, चिन्म, प्रतीक संकेतस्थान म्हणजे (rendevous) प्रेमभेटीसाठी ठरलेले ठिकाण.

गाथासप्तशतात संकेताचे अनेक उल्लेख आलेले आहेत. क. २५४ या गाथेत सुनेने पथिराम इशारा दिलेला आहे, क. ४९ या गाथेत प्रवापालिकेने पथिकाला विधानीसाठी छायावृक्षाची रूपा केलेली आहे, क. १८० या गाथेत श्यामलेने हलिकपुनाला संकेताच्या प्रतीकादायक जाभळ्याची ठिकी दिलेली आहे, कामशाचाराला मध्ययुगीन लेखकांनी संकेताचे शास्त्रच उद्गात केलेले आहे कथासरित्सागरातले (कथापीठलम्बक तरंग ७ प्रकाशक यदे पृ ५१) पुष्पसंकेताचे उदाहरण जिज्ञासूनी अवदय पहारें

गाथासप्तशताना संकेतस्थानाचे अनेक उल्लेख आलेले आहेत, पैका नि मदिग्ध व प्रत्यक्ष असे फार थोडे आहेत, बरेचसे अप्रत्यक्ष किंवा आरंभित आहेत गाथान्या नायिका व्यभिचारिणी आहेत असे गृहीत धरून उत्तरकालीन टीकाकारांनी त्याची सख्या अवास्तव फुगवलेली आहे

संस्कृत व प्राकृत साहित्यातील संकेताचे व संकेतस्थानाचे उल्लेख सामान्यत व्यभिचारी प्रीतीशा सवद्ध आहेत सांकेतिक प्रतीकाचा अभिप्राय ओळखता आला नाही म्हणजे धोंडाळे होतात, पण व्यभिचारी प्रीति हा मामला मुळातच चोरीचा असल्यामुळे अशा गफलती अपरिहार्य असतात

गाथामत्तशतौतील संकेतस्थानाचे प्रत्यक्ष व अप्रत्यक्ष उल्लेख टीकाकारांनी नमूद केले आहे ते असे :

संकेतस्थान अगण ३२२, ३७९, अरण्य ११६, ४९४, ७७५, ९८१ ; अशोड ३१३, कदम्ब. ३७, १७७, कपाशी-शेत १६५, ३५९, ५४९.

८०५, करज १६७, ५५३, काश-भूमि ४३४, कुज ३७, १८, १०२, १०३, २१८, २३२, २३९, ३६५, ३६६, ४०२, ६०६, ६४३, १७४, ६८०, ७५४, ८७०, ८७९, ९५७ ९५८, ९९५, कुसुम्भ १४५, ३९२, गोदातट १८, १०३, १७३, १७४, २३१, ३५५, ८७९, ९५८, घरी ८, ६३, ७७, १५९, २३७, ३२०, ३३६, ३५५, ५४९, ६६७, ७२९, ९५५, ९५९ जम्यू १८० तळ्याचे पाळी : ४, ८, ११०, १८९, ८१४, ४९५, ५७४, ६२२, ६९३, ९४७, तापी-तट ३६९, ५७८, ५९९, तिलक्षेत्र ८ ६९३, ७६३, तुवरीक्षेत्र ३५८ तृणलतागृह ३९४, देऊळ ६३ ६४, १०९, १९४, परसू ३१३, ८३, ९५३, ९५७, पलाश ७७५, पाणपोई ४९, १६१ पाणवठा ८७४, ८७५ ९५४, प्रियङ्गु : ९५७, मधूक १०३, १०४, १५९, ९५८, महिपशाला ५६०, माधवी ३२० यव ४००, लतागृह ३९४, ५५९, लिंब ८७२, वट ९४, १६६, २६३, २९५, ५५९, वीश ६७४ बानीर ३१८ विन्ध्य ११६, वेतस ५९९, ६३५, ६४३, ७५४, ८६८, ८७० माहिक्षेत्र ९५२ राणवाटिका ९ शालिक्षेत्र ९, ५६२, ५६७ ५६८, ६११, ८९०, ६९१, ९५० दोत ६९३, ७९१, शेफाळिका ९५३ हरिजाल ९ हरिद्रा ८५७

सकेतभग ६८३ ८१३, ९५६

सकेतस्थानभग ८, ९, ३७, १०२, १०४, १०९, २६३, ४०२ ४०३, ४१६, ४२२, ५४९, ६००, ७०५, ७६३

समागमोत्सुक अपरिचिताया परस्परार्थी परिचय करून देणें परिचिताची अनुनयाला अनुमति मिळविणें, अनुकूलाना एकातासाठीं सकेतस्थान उपगन्ध करून देणें आणि आगतुक आपति वा सभाव्य व्यत्यय याबाबत इपारा देण्यासाठीं सकेतस्थानाभोंवतां टेहळणा ठेवण हा काम दूताची किंवा सराची, दूताचा किंवा चेटाचा आणि नायकाचा वेश्याश व गणिवाशा स्नेह जळविणें व तो टिकवणें हें कार्य विटाचें

गायासप्तशतींत दूती व सरा यांचे अनेक ठेले आणले आहेत या सज्ञाची योजना विशेष विचक्षणेनें केलेली नसल्यामुळे त्याचे अनुक्रमाक एवत्र करून देतो ४, ९, १० १२, १५ २८, ३०, ३२, ३७, ३९, ४५ ४९,

५७, ६०, ६१, ७६, ७७, ८४, ९१, ९२, ९६, १०१, १०२, ११४, ११९,
१३१, १३८, १४०, १४४, १४५, १५०, १७७, १७८, १८१, १९३,
१९८, २०४, २११, २३७, २४१, २४५, २४४, २४९, २५६, २५९,
२६४, २८४, २९८, ३५२, ३८१, ४८६, ४९१, ४४०, ४५३, ४८२,
४८६, ५१७, ७०१, ७१०, ७१३, ७१८, ७१९, ७२४, ७३३, ७५१, ७९४,
८०४, ८११, ८१८, ८३४, ८४५, ८४८, ८४९, ८५०, ८५२, ८५४, ८५५,
८७३, ८७४, ८७५, ८७९, ८८०, ८८९, ८९१, ८९४, ९०९, ९३०, ९४९,
९५०, ९५२, ९५३, ९५४, ९५५, ९५६, ९५७, ९५८, ९५९, ९६०, ९६१, ९६२, ९६३, ९६४, ९६५, ९६६, ९६७, ९६८, ९६९, ९७०, ९७१, ९७२, ९७३, ९७४, ९७५, ९७६, ९७७, ९७८, ९७९, ९८०, ९८१, ९८२, ९८३, ९८४, ९८५, ९८६, ९८७, ९८८, ९८९, ९९०, ९९१, ९९२, ९९३, ९९४, ९९५, ९९६, ९९७, ९९८, ९९९, १०००.

कामसूत्राच्या पारदारिक अधिकरणात वात्स्यायन सांगतो

निधिक्षणिका दासा भिक्षुणा शिल्पकारिका

प्रविशत्याशु विश्वास दत्ताकार्यं च विद्वती ॥

“विधवा, शकुन सागणारी दासा, भिक्षुणी व बलाबता ह्या इष्टस्थानी

अल्पायासानें प्रविष्ट होऊन व विश्वास संपादन करून दूती कार्य सिद्ध करतात”

अनङ्गरङ्ग (अध्याय १६), नागरमर्षस्व (८८), पञ्चसायक (चतुर्थ

सायक - १) व रतिरहस्य (१३ १०३) या कामशास्त्रावरील ग्रथात दूती

कर्मांश योग्य असे पुढील वर्ग नमूद केले आहेत कौटील्य, गवळण, चेटी,

घात्री (दाई), धोवीण, नटी, प्रव्रजिता (जैन सन्यासिनी), फेरीवाली, मणि

कारिणी, माळीण, शिपीण, शेजारीण, सखी, सर्वधिनी व सैरग्री (अंत पुर-

दासी). अनङ्गरङ्गात प्रतिगोहिका ह्या आणखी एक वर्ग नमूद केलेला आहे

त्रियान्या समारभासार्था घरोघरी आमंत्रणें देण्यासाठी हिंडणारी ही निरोपी

असावी पण्टरीविह्वलाच्या दूतीकर्मप्रकाशात (निर्णयसागरः काव्यमालाः,

शुच्छन १३) एकवीस दूतांची यादी दिलेली आहे समाजाची माडणी सर्वोण

होऊ लागली आणि त्रियाना अधिन व्यवसाय उपलब्ध होऊ लागले तमतया

वात्स्यायनाच्या यादात भर पडू लागली व्यवसायाच्या निमित्ताने या त्रियाना

अतर्ह्यातही सहज प्रवेश मिळतो एतद्देशीय व परदेशी जाणते सागतात का

ह्या या किंवा तत्सम व्यवसायातल्याच त्रिया दूताकर्म करीत असतात दौत्यकर्म

जसे नाजूक व विश्वासाच तसच घोर्याचें व जिवावरचें म्हणून दूतीचा दर्जा

दासीहून थेट सररीचा दर्जा त्याहून थेट सररा ह्या नायिवेच्या दर्जाची

नव्हे; समयवस्क, विशेष विधासातली, न्हिडवर्तिनी परिचारिका. दूतीकर्म-प्रनाशात सरीची व्याख्या दिलेली आहे : “सरी विश्वासविधामगारिणी पार्श्वचारिणी । मण्डनोपालम्भ शिक्षा परिहारादिका यथा ॥ ” गाथासप्तशतीत अनेक गाथांत आई, आत्या, भगिनी, मामी अशी संबोधने आलेली आहेत. तीं सर्व सामान्यतः दूर्ताना अथवा सख्याना अनुलक्षून योजलेली आहेत. “माता वृद्ध स्त्रीणां सम्बोधने भगिनी समयवस्कप्रीणा सम्बोधने । ” दांत्य-परमासाठी प्रीणता गुणमसुच्यय अंगी असणें अवश्य आहे ? वात्स्यायन

१-१-४०) सांगतो : यास्चातुर्यं, धार्ढ्यं, इद्गिताकारज्ञता, अनामुलत्व, परमर्मज्ञता, प्रतारणत्व, देशज्ञान, कालज्ञान, संवत्समयी स्थिरबुद्धि, प्रमग जाणून तावटतांच उपाय योजण्याची बुद्धि दूती ही प्रागल्भ्यवती वमौक्ति-भिर्भूषिता असावी असे कुट्टनीमतात (क. ८९) सांगितलेले आहे. आदिपुराणात (५० ३९-४०) दूतीची पौंड्रविध कर्मे सांगितलेली आहेत : नुरेपता दुःप्र-साहिष्णुताच । मुशीलता कौमलवास्यताच । सन्मन्थिताऽऽच्छादित मन्त्रिता च । च्छन्दानुवर्तित्वमलजिताच । प्रोत्साहनं गुणकथाकथन फलाना । विश्रम्भणं बहु-लता धनदर्शनं च । गाढानुराग वचनस्य सिद्धिः । कमेति पौंड्रविध कथयति दूत्याः ॥ चेष्ट व विष्ट याचे गुण भरतानें नाट्यशास्त्रात (अध्याय २४) दिले आहेत : फलप्रियो बहुकथो विरूपो गन्धलेवक । मान्यामान्यविशेषज्ञश्चेदो ह्येव विधः स्मृतः ॥ वेद्योपचार कुशलो मधुरो दक्षिणः कविः । उद्वापाह क्षमो वाग्मी चतुरश्च विदो भवेत् ॥

नायिकेला विरहकालात गोष्टी सांगणें (क. ८३४) आणि विलासानंतर तिचें चित्त विनोदानें आणखी प्रमत्त करणें (क. १४५), नायिकेला धीर देणें (क. १०) व नायकाला प्रोत्साहन देणें (क. ३८९), नायकाची भलावण करणें (क. २८४) व नायिकेला अभिमुख करणें (क. २५६, २८७), नायिकेसाठी घरात पुरव आणून ठेवणें (क. ७७) व नायिकेला संकेतासाठी घरा बाहेर काढणें (क. २३७, ९५६), संकेतस्थान निश्चित करणें (क. ४) किंवा बदलणें (क. ९) व त्याबाबत जरूर त्या सूचना देणें (क. ४०२), संकेत स्थानाच्या सुरक्षिततेबद्दल भरंवसा देणें (क. ७९४) व धोऱ्याची सूचना (क. ९१२, ९३३) देणें वर्णरे कामें गाथासप्तशतीत या दूर्ताना केलेला आहेत

बेळोवेळा विश्वासाचा वामें बेल्यामुळे ह्याला नायिकेच्या अतर्थांमात प्रविष्ट होण्याचा (क २६४) आणि प्रसंगविशेषा नायक-नायिकाची निर्भर्तना (क ४१२-१७८) करण्याचा अधिकार प्राप्त होतो, हा तिने (क १८१) अशा कौशल्याने वापरायचा का अडलेले काम पुरें झालें पाहिजे आणि मग मात्र होता कामा नये क ५४ या गार्थेत पत्नीदूतीच हृदयदायक रूत सांगितलें आहे क ४९, ४४०, ६६७, ८७३ वगैरे गाथाच्या नायिका या स्वयंदूती आहेत नायिकेची प्रतारणा करून नायकांशा स्वतःच रममाण होणाऱ्या दूती व सखी (क ७१३, ८५५) या अधम आहेत महाभारतात देवयानीची सखी शामला ययातीला सांगते, समामेतां मतां राजन्पति सख्याश्च य पति । सम विवाहमित्याहु सख्या मेऽसि इत पति ॥ देवयानी ही तुझी भार्या व माझी सखी, सद्य आमही दोघोही तुला भोग्य ! पण सर्वच नायिकाना हे सहन होतें असं माझ आपल्या गालावर उठलेले सखीचें प्रतिविंब (क ९३२, ९३३) नायकानें घुवावें हेंही नायिकेला सहन होत नाहीं

क ४ या गायेवरील टीकेंत गगाधरान रतिरहस्यातील (५३) वचन उद्धृत केलें आहे तेथें श्री सिद्धपण्डित कोककोक सांगतो बाहत्या नदीच्या तीरावरील नुब, वनातील बर्द राई व पर्वतातील गुहा हा सोईस्वर सकेत स्थानें आहेत क ८ या गायेवरील टीकेंत गगाधर सांगतो का तिलक्षेत्र व कमळाचें तळ हा छान सकेतस्थानें आहेत दामोदर गुप्तान्या कुडनीमतावरील रमशीपिका टीकेंत श्री त्रिपाठी याचा वचन दिलें आहे “ अटव्यामन्धकारे वा शून्ये वाऽपि सुरालये । उद्याने वा सरित्कुचे प्रवेशे गाहितेऽथवा ॥ परदारेषु सकेत फर्तव्यो रतिसिद्धये । दूतीमन्त्रेण निश्चित्य स्वयं तत्र पुरा प्रजेत ॥ ” कल्याण-मलानें अनङ्गरहणात् त्याज्य स्थानाविषया वचन दिलें आहे “ वह्निब्राह्मण पूज्यवर्ग निवृत्ते नद्या च देवालये । दुर्गादां च चतुष्पथे परगृहेऽरण्ये श्मशाने दिवा ॥ सङ्क्रान्तां शशिखट्क्षये (अमावास्यायाम्) च शरदि ग्रीष्मे ज्वराती मते । सन्ध्याया च परिश्रमेषु मुरत कुर्वाण विद्वान् क्षयित् ॥ ” विष्णुपुराणात हा वर्ज्य स्थानाचा तपशील दिलेला आहे “ देवद्विजगुरूणा च व्यवधी नाश्रमे भवेत् । चैत्यघटरसारिषु न चैव च चतुष्पथे ॥ ” गाथाकवानी किंवा त्याच्या टीकाकारांनी आप्तेकां बहुतेक सर्व निर्वध शुभासन दिलेले आहेत एवढें मात्र

सरे का गाथासप्तशतीत उल्लेखित्याप्रमाणे प्राचीन भारतात मुरत व्यवहार पुष्पकृदा उघड्यावर, पार तर शृङ्गादिकांच्या आश्रयानें होत असत म्हणूनच हेरोडोटमने (III. 101) सुप्रसिद्ध विधान केतें आहे की हिंदुस्थानातले लोक जनावराप्रमाणें उघड्यावर सभोगक्रिया करतात. शिवाय त्याचें रेतही 'कृष्णवर्ण' असतें ! नीतीच्या व धर्माच्या दृष्टीनें व्याभिचार जितका हीन तितकीच शिष्टाचाराच्या दृष्टीनें उघड्यावरील सभोगक्रिया गर्ह्य, मग ती मिथुनाना कितीही प्रिय किंवा सोईस्कर वाटो !

गाथासप्तशतीत संकेताचे व संकेतस्थानाचे प्रत्यक्ष व सनापूर्वक असे उल्लेख फारच थोडे आहेत व ३१८ मधील संकेतस्थान वेळच्या वनात आहे व ३६५, ६०६ व ९१८ मधील मुजात आणि व ६९१ मधील शालिक्षेतात गाथासप्तशतीतील संकेतस्थानाचे वगाकरण केले असता दिसून येतें की यातील बहुतांश स्थाने खेडेगावच्या परिसरातील असून प्राचीन जीवनाशी सचळ आहेत. गेतकीतील विशेष मेहनतीचा कामें पुरवणां करावयाचा आणि कामकायांना न्याहारी पोंपविणें, शेताची राखण करण, वपाशीचा चोंडें खुडणें वगैरे कमी धर्माचा कामें ख्रियानां करावयाचा, अशी पद्धत ह्याप्रमाणचें तेंव्हाही प्रचलित होती. यामुळे हलिक व्रीपुरुषाना संकेताची साधि सहज मिळत असे त्याचें प्रतिध्वनन किंवा प्रतिधिवें या गाथात उमडलेला आहेत प्रियकरानें नागरटीचें काम पत्करावयाचें व न्याहारी घेऊन येणाऱ्या प्रेयसीला त्याची भेट व्हावयाची, हा व ६९२ मधाल प्रसंग उल्लेखनीय आहे अशा सवलती उपलब्ध नसल्यामुळे नगरच्या नाराना निराळ्या युक्त्वा थोडांशा लागतात कामकाजा निमित्त पुरुषाना पुष्कळ दिवसासाठीं प्रयासाला जावें लागे, ती साधि नागरिक साधतात. येथील संकेतस्थाने बहुधा घराच असतात, किंहुना जेवें गृह हें संकेतस्थान आहे तो संकेत नागरिकाचा आहे असें अनुमान वसविण्यास हरकत नाहा. व २३७ या गाथेच्या नायिकेनें विचू चावल्याचे लोंग केले आणि सखीनें संकेतानुसार तिला दण्डाला धरून बैद्याच्या घरा नेले. व ३३५ व्या गाथेचा स्वयंदूता नायिका शेजाऱ्याला रात्रीचा संकेत ठरवीत आहे शहरातले लोक परगासां जातात, त्याचप्रमाणें बाहेरगावचे लोक लक्ष्मी वयासाठी किंवा व्यात्याखुशाळीसाठी शहरात येतात आणि काही नागावस्था

लावून एखाद्या ओळीच्या घरां मुक्कामाचा सोय लावून घेतात चार दोन वेळा ये जा झाली का साहजिकच त्याची घरातल्या घरात बरी वाईट सोय लागत असे क २५४ च्या नायिकेच्या प्रोत्साहनामुळे पयिकाने अगणाऐवजा आसरीवर पधारो लावला आहे परक्या घरा पुरुष पाहुण्याची वर्दळ असे, त्याचप्रमाणे नायागेत्यातल्या किंवा थोड्यावहुत ओळीच्या ब्रियाही भरल्या घरात पाहुण्या म्हणून उतरत असत आणि घरातील दूतीमाफत त्याच्या अनुकृतेचा ठाव घेतला जात असे क ११७ गार्थेत प्रत्यक्ष भावस्थीने दूतीकर्म केलेले असून पाहुणीला प्रियर्गु मण्डपात बसविले आहे

गाथासप्तशती हे अठ्ठमि जातपद ग्रंथम् आहे, बहुतेक गाथातील प्रसंग, भावना व विचार प्रत्यक्ष प्रामाण्य जीवनातून निवडलेले आहेत आणि या गाथा प्रामाण्य कराना बहुजनसमाजाकरिता रचलेल्या आहेत, साहित्यशास्त्रातील सिद्धान्ताचा उदाहरण म्हणून रचलेल्या नाहात उल्लेखीय गाथासप्तशतीवरील नीना पंडितानी पंडितासाठी लिहिलेल्या आहेत त्याच्या दृष्टीनेच कौतुक करावे तेवढे थोडेच होणार आहे ज्या संकेताच्या सूक्ष्म सूचना आहेत अस ते सांगतात त्याचा सावैतिक अथ समजण्याइतका चाणाक्षपणा सामान्य मनुष्याच्या अगा समवर्ण अशक्यप्राय आहे या टीकाकारानी उभारलेला संकेताचा डोलारा इतका कमकुवत आहे का जरा डिवचले का तो बोलमडतो सामान्य बुद्धीच्या माणसाना अशा संकेताच्या भावमंडात पडून नये ह्या श्रेयस्कर नाहातर हिरमोड व वर बोभाटा पदरा पडावयाचा क १८६ मधील श्यामदेचा जम्बूदल संकेत हल्लाला कसा समजणार ? त्याच्यापासून चाणाक्षपणाची अपेक्षा करणे हाही अडाणापणाच

गाथासप्तशतीतील संकेतस्थानाचे वर्गीकरण केले असता दिसून येते का त्या काळा नदीकाठ हे सर्वात लोकप्रिय संकेतस्थान होते त्याच्या गालोलाळ वेळची वने व भातगेत बराचशा संकेतस्थान तळ्याच्या पाळा व ओसाड देवळा मांड लेला आहेत या सख्या अशा असाव्यात हे तत्कालीन भागोत्तिक व सामाजिक परिस्थितीचा जुळत आहे अन्न व पाणी या प्राणीमात्राच्या प्राथमिक गरजा वृषि युगातच मानवी वसतिस्थाने नद्यांच्या काठाकाठान असत स्नानासाठी व धुण्या

पाण्यासाठी प्रार्थनांना सवाळी सध्यावाळी पाणवळ्यावर जावेच लागते, नवीनच देवळे व त्याच्या ओढऱ्या असतात. यामुळे नैमित्तिक कामानंतर तरुणांना रक्ते तिकडे चकर दारुण्यास सज्ज सापडते. म्हणूनच हा संकेतस्थान इतकी लोकप्रिय आहेत. गोदावरीच्या परिसर जगात सुंदर अस. पुराणात सांगितलेले आहे. खुद्द गाथासप्तशतीत गोदातटावायल (ऋ ३५५) काढलेले उद्गार पहा, गोदावर्या कूलानि शीलेन्मूलानि' गाथासप्तशतीत याविषयी उद्युक्त असलेल्या मन्त्रार्चाच या परिसरात विशेष वर्दळ आहे. मध्ययुगीन व आधुनिक पंडित मात्र गोदावरीच्या तीरावरील तीथांची प्रशंसा करात असतात. गाथासप्तशतीतील संकेतस्थाने मुख्यत्वेन भरुन गोदा, तापी, व नर्मदा यांच्या बाळार विसुरलेली आहेत, विशेषत गोदावरीच्या महाराष्ट्राच्या मावळ भागात भातशेती पार प्राचीन काळापासून अस्तित्वात आहे. येथ्या वने हा मुख्यत्वेन भरुन याच भागात आढळतात. प्रेमप्रसंग होतात तीच स्थाने मनुष्याच्या विशेष कामांची असतात व ती त्यांच्या वसतिस्थानाच्या आसपास असतात आणि तीच त्यांच्या काळात निदर्शिली जातात. या न्यायाने गाथासप्तशतीच्या निमित्ति स्थानावल्ही या प्रमाणावरून अनुमान करता येते.

व्यभिचार.

गाथासप्तशतीत व्यभिचाराचे अनेक उदाहरणे आढळतात. व्यभिचार भावनेच्या सक्तीपासून सिद्धीपर्यंतच्या प्रत्येक अवस्थेबाबत, अनुभावित अपेक्षांच्या उद्गमापासून अपेक्षामगापर्यंत काहा प्रोत्साहक व काहा निषेधपर, नाहा ललित व काहा प्राम्य.

छीपुरुषाचे अप्रतिबध शृंगिक सवध विवाहसंस्थेने निर्बंधित केले ही सत्त्वा कोठे करारावर आधारलेली आहे तर कोठे धार्मिक संस्कारावर समाजाने वैवाहिक शक्याच्या भगवानत शासन उल्कात केला या व्यवस्थेला अनेक शतके लोटली, तरी छीपुरुषाची व्यभिचारी वृत्ति लोपली नाही, अद्याप आढोकात आली नाही. इतकेच नव्हे, उलट रुढीगत होत असल्याची चिन्हे दिसत आहेत, काव्यातच नव्हे व्यवहारातही.

डॉ. हॅन्डेलॉक एलिस (पूजाक II III p 296) नागतो का वैवाहिक

जीवनात काहा वपें कठल्यावर स्त्रीपुरुषाचे ठार्या वैचित्र्याची अशेय अपेक्षा वा आसक्ति उद्भूत होते, ती मागविण्यासाठी प्रचलित परिस्थितीच्या अनुरोधानें उपलब्ध साधनाचा उपयोग करण्यात येतो. बौद्धिक तृपा असते ते गणिकाना आश्रय देतात आणि केरळ लेडिंगरू मूक लागते ते वेश्याना, सामान्य लोक शेचारीपाजारां (क. ७६२, ७९१) हौस भाग्यतात, कोणी वृद्धेकडे धाव घेतात (क. १९) तर कोणी बळिशामर्दनात (क. ४४४) सुलसर्वस्व शोधतात. भ्रमराचा दृष्टात घेऊन (क. १३९) कवि सांगतो की भ्रमर फुला फुलाचा अनुयय व परित्याग करतो हा दोष फुलाचा, त्याच्या नीरसतेचा ! भ्रमरार्च हें आश्रय पाटला नष्ट करील असें कमील (क. ६१९) वाटते. पण तसे कधी होत नाही. सभोगाच्या वेळाही मनातल्या मनात तुलना चाललेली असते व तीमुळे विमनस्कता मान (क. ४४) पदरी पडते. पुरुषाप्रमाणें जियाच्याही चित्तात त्रिरूप निमाण होतो आणि व्यभिचारासाठी त्या नाना निमित्तें (क. १०३, १०४, १५९, २३७, ३२८, ८०८, ८१५, ८७४, ८७५, ८८१, ८८२, ८८३, ९५४, ९५६, ९८१) व सधि शोधून काढतात. त्यावर खेवेदातल्या अनेक भ्रुतिकथा आधारलेल्या आहेत. माचीवरून पिवाची राक्षण करीत असताना कोणा मार्गपृच्छा केणे (क. ८१५) किंवा कोणा रस्त्यात अडविलें (क. ९०९) तर त्यातही कोणी धन्यता मानतात. महाभारताच्या वनपर्वतातील द्रौपदी-हरणपर्वत जयद्रथाच्या आज्ञेवरून कोटिकास्यानें द्रौपदीला अडवून प्रश्न विचारलेला आहे. यात स्त्रीचा बहुमान आहे असा या प्रसंगवरून डॉ. मायर निष्कर्ष काढतात, तो मात्र अप्रासंगिक आहे. कोणाचा पति स्वविर (क. १९७, २९३) असतो तर कोणाला स्वभर्त्याविषया वैराग्य वाटू लागतें (क. २६७) म्हणून त्या व्यभिचाराला प्रवृत्त होतात, कोणाला रसिकाच्या सहवासाची (क. २२८) हौस असत तर कोणा गेटाणीला हमात्यच्या (क. ५५४) आणि कोणा आर्यला हलिमाच्या (क. ३६०) स्त्रीचें परपुरुषाच बेट क. ८८१ व ८८२ या गाथात पराकोटीला गेलेचें आढळतें. एका-तरस पुरुष सद्गुणी जियानाही प्रिय वाटत नसावेत (क. ४८) अस दिसतें. कारण एकनिष्ठाना नाही दोषाची जाणीव, नाही गुणाची पारख ! बारा गाथातलें पाणी प्याल्याशिवाय पुण्याच्या पाण्याची माधुरी कदा कळणार ?

गाथासप्तशतीत व्यभिचार प्रसंगाच्या अनेक गाथा आहेत त्या मानाने पति प्रताचे माहात्म्य कथन करणाऱ्या गाथा फारशा नाहीत, हे खरे आहे पण हा लोकगीताचा धर्मच आहे तरीही व्यभिचाराच समर्थन क्वचित्च केलेले आहे आणि जेथे केले आहे तेथे तो परिस्थितिजन्य आहे व्यभिचाराचा निषेधही केलेला आहे प्रथमोद्गतशीलम्बडाची पासरानाही लज्जा (क २१८) वाटलेली आहे सुलखावर वैषयिक प्रेम करणे हें पाप आहे याची गाथासप्तशतीला जाणीव (क १८३ १७०) आहे जनीतीचा प्रसार होऊ नये म्हणून ग्रामाभिकाऱ्याने पहारेकरी (क १५६) नेमलेले आहेत स्वरिणीला दडपार करून कुप्रामात बदात ठेवलेले आहे

व्यभिचार हा मनुष्यमात्राच्या अतर्यामात अनादिकालापासून मुरलेला ताप आहे आसक्ति जागृत होते तेव्हा जणू रयाचेंच तोंड भरतें व तें जीवनाचा परकाप करतें

वेद्या —

गाथासप्तशतीत वेद्याचे अनेक उल्लेख आलेले आहेत, पैसा नामपूर्वक असे उल्लेख फारच थोडे (क १५६ ४७४, ८८४) आहेत समाजपरिस्थिति व साहित्यप्रवाह यांच्या अनुरोधाने उसरवागेन टीकाकारांनी आणखी अनेक गाथांच्या नायिकांना वेद्या ठराविलेले आहे, त्यापैकी काहीं या मदरात समाविष्ट येथ्यासारख्या (क २१, ५३, ५६, ९८, २०३, २११, २८७, ७१०, ७१३, ८८४, ९३९) आहेत क १३४ या गाथेत कुट्टनो व क ९३९ या गाथेत विट याचा उल्लेख आलेला आहे टीकाकारांनी या मदरात आणखी अनेकाना मांडलेले आहे

वेद्याव्यवसाय हा जगातच जुन्यात जुना व्यवसाय असे समाजशास्त्रज्ञ सांगतात विनभावली, फारल्या वेळात अल्पायासाने कोठेही करता येथ्या सारखा, पुरेशा विदागीचा असा हा एकच व्यवसाय स्वरिणीला उपलब्ध आहे आणि कुट्टिनी व विट याचा व्यवसाय हा दुमरा (The Second Oldest Profession Dr Reitman) कारण ते विदागीसाठी वेद्या व भुजग याची भेट घडवून आणण्याकरिता जरूर त्या त्या तजविज्ञ करतात.

ऋग्वेदात सामान्य वेदयेचा उल्लेख साधारणा (१ १६७ ४) या सज्ञेने केलेला आहे गुप्तपणे गर्भपात करणाऱ्या व्यभिचारिणी (३ २९ १), नवऱ्याचा घात करणाऱ्या स्वैरिणी (४ ५ ५) आणि आत्याचा आग्रार नमल्यामुळ (ऋ १-१०४ ७ अथवा १ १७ १) चरितार्यासाठी देहप्रिय करणाऱ्या कुमारी व विधवा याचेही उल्लेख वैदिक वाङ्मयात आलेले आहेत. वैदिक समाजात वेद्याना प्रतिष्ठा नाहा समाजात गुप्तपन्न व मुसकृत वग निर्माण झाल्यानंतर गणिकाचा प्रतिष्ठित वर्ग अस्तित्वात आला महाभारतात वेद्याच्या विलासाचे व धिगाण्याचे अनेक उल्लेख आढळतात बाद कालात व वाङ्मयात वेद्याना प्रतिष्ठा प्राप्त झाल्याचे दिसते दाराणसाची मुल्ला ही नगरशोभना (जातक ३ ४३५) मानण्यात येई तिच्या परिवारात पाचशे वर्णदामी असत एका रात्रीला एक हजार मुद्रा असा तिचा भाव होता वैशालीची विख्यात गणिका अवपाळिका उर्फ आन्नपात्री ही जसा मुदर तशाच गायन-नर्तन-वादन प्रमाण होती तिच्यामुळे वैशालीची भरभराट हात असलेल्या पाहून ध्रुविक विवि साराने राजगृह येथे मोंदयस्पध्दा मेळावा भरविले आणि सौंदर्यसम्राज्ञीपद मिळविलेली राजकन्या शीलप्रती हिला वद्यापण दिले ती मुदर तशाच मुसकृत होती, एका रात्रीला णभर मुद्रा असा तिचा भाव होता अशा गणिकाच्या निवासासमुळ नगरीत शाभा येई व सरकारला करभार मिळे मुदर क्रियावरुम समाजात मघर्ष निमाण होऊ नये म्हणून लिच्छवी जमातात त्यांना विवाहवद्ध होण्याची मनाई करण्यात येई आणि अतिसगविधाने त्या सर्वांनी उपमोषात उपलब्ध ठेवण्यात येत असत बाद वाङ्मयात कुटुणग्न्याचे (वेनियाघर) आणि तावुलमानान्या मप्रदानाने प्राप्त होणाऱ्या हीन वेद्याचे (जातक II ३०९, ३७९) हा उल्लेख आढळतात गणिका श्रमतावाळा आणि वेद्या श्रमिकासाठी ' काट्टिया'ने अर्थशास्त्रात वेद्यानियंत्रणाला एक प्रकरण (३ २७) दिलेले आहे निरुक्त गणिकाना राजाश्रय असे, कलागुण रतिगुण, यौवन व सौंदर्य यांच्या अनुरोधाने त्याची निवड करण्यात येत असे त्याच्या शिक्षणाचा पत्र राजागतून करण्यात येत असे राजलत्र धारण करणे, शत्रुनाचा सुवर्णकम पाहणे आणि चवरी दाळणे हा दरवारी कामे त्याचेकडे मोंपविश्ले असत भोगभ्रम गणिकाचा वणा सरकारी कोठेत क्रिया मुद्रपाकग्न्यात लावण्यात येत

असे रूपज्ञीवा वेद्याना दरमहा दोन दिवसाची प्राप्ति सरकारात कर म्हणून भरावी लागे वास्त्यायनानें वामसूत्रात वेद्याना एक संपूर्ण अधिकरण दिलेंच आहे वेद्यानी आपली आकर्षकता व उपयुक्तता आणि गुणसंपन्नता व सुसंस्कृतता पृथ्विगत व सर्वांगित करण्याविषया त्यात विस्तृत विवेचन केलेलें आहे मृच्छ कटिकाची नायिका वसतसेना ही तर संस्कृत साहित्याचें भूषण मानलेली आहे तेथे वेद्याची तुलना स्मशानसुमनाशा केलेली असून त्या वर्जनीय आहेत असे सांगितलेचें आहे आपण वसतसेनेवर आसक्त झालों हा आपल्या चारित्र्याचा दोष नसून यावनाचा आहे असें चारुदत्त सांगतो तरी तिच्या किंवा त्याच्या बद्दल घाचकाला किंवा प्रेक्षकाला घृणा वाटेल अशी नाटकाची माडणी नाहीं दामोदरगुप्तानें कुट्टनीमतम् आणि क्षेमेंद्रानें समयमातृका हे ग्रंथ तर कुट्टनी व वेद्या या विषयावर लिहिलेले आहेत प्राकृत व संस्कृत वाङ्मयाची निमित्ति होत होती तोंवर गणिकाचा किंवा वेद्याचा दर्जा भ्रष्ट झालेला नव्हता अम दिसून येतें मग हा परिणाम वाङ्मयाच्या जनतापराधमुखतेचा असो किंवा सामाजिक मूल्यांच्या भिन्नतेचा असो दरवारी रियाजाच्या प्रभावाचा असो किंवा तोंवरच्या तथाकथित फिरंग रोंगाच्या अभावाचा असो वेद्याच्या यावतात हिंदी समाजाची प्रति आरभापासून सहिष्णुतेची आहे, ह्या जी घृणा दिसते ती अगदीं अलीकडची आहे आणि सुशिक्षिताव्यतिरिक्त अन्यत्र तीही विशेष तीव्र नाहीं

वास्त्यायनानें वेद्याचें वर्गावरण केले आहे तें असें (१) कुम्भदासो चरितार्थामाठी हलकें कामें व फावल्या वेळां वेद्याव्यवसाय करणारी, (२) परिवारिका सेवाशुश्रूषेपासून सुरवात करून धन्याची रजेली झालेली, (३) कुलट्रा नवरा असलेली, त्याच्या घास्तीनें गुप्तपणें परगृहा व्यवसाय करणारी, स्वतःचें कुल सोडून अन्य कुलाचा आश्रय करणारी, (४) स्वरिणी नवरा असलेली त्याच न जुमानता स्वगृहा व परगृहा व्यभिचार करणारी, पती शिवाय पाच जणां सवय ठेवणारी, (५) नटी व्यवसायानें नटी, सधि साधेन तेव्हा निवडक पुरुषां सवय ठेवणारी (६) शिल्पकारिका सह हर्षनां हस्तव्यवसाय करणारी, छपून व्यभिचार करणारी, (७) प्रकाशविनया जिची व्यभिचारी प्रति लोकप्रसिद्ध आहे अशी (८) रूपजीवा मध्यम

दर्जाची वेदया, जिच्यापासा खीत्र व रूप एवढीच सामुग्री आहे, (९) गणिका शील रूप-गुण सपन्न, सन्मान्य, सुसंस्कृत आणि नीतिनियम पाळणारी

वेदया कोणाला म्हणाव ? पात्रापात्र विचार न करता संप्रदानार्थ सभोग देते ती वेदया, अशी व्हाटनची व्याख्या (Law Lexicon) आहे कायद्याच्या काटेकोर दृष्टीने ती थरोबर आहे सामान्य व्यवहारासाठी या व्याख्येला "व्यवसाय म्हणून संप्रदानाथ " अशी पुस्ती जोडली पाहिजे, नाहा तर कनवठीला किंवा घर्गात त्यासगी व हासेसाठी, चार पैसे असावेत म्हणून आज्ञादेने जाणाऱ्या स्वैरि-र्णाचाही या वर्गात समावेश करावा लागेल कोणत्या वर्गातील स्त्रिया या व्यवसायाचा आश्रय करतात ? मिशनरी लोगन याने लंडन येथील वेदयाव्यवसाया-वर लिहिलेल्या The Great Social Evil या अघातात याबाबतचे अवतरण जो हॅम्ब्रेलाक एलिसने दिले आहे (१) घरात किंवा दुकानात हल्का कामे करणाऱ्या मोलकरणी, म्हणजे वास्त्यायनाच्या कुभदासी, (२) कारखान्यातल्या काम-करणी म्हणजे वास्त्यायनाच्या शिल्पकारिका, (३) भुजग, कुटिणी व बिट याच्या भुल्यापानी फतलेल्या स्त्रिया (४) आळशी, उथळ, उन्मत्त, उपाशी स्त्रिया, स्वैर प्रवृत्तीमुळे चरितार्थासाठी परिश्रम करण्यास प्रतिकूल किंवा व्यभिचाराविषयी नि सग असणाऱ्या स्त्रिया सामान्यतः याच वर्गातील स्त्रिया आर्थिक किंवा नतिक दौर्बल्यामुळे या व्यवसायात पडतात आपल्याकडे आहे तसा वेदयाचा आनुवंशिक वर्ग फक्त जपानमध्ये आहे मदी, नतिका, व गणिका या आपआपल्या पेगासाठी लहानपणापासून शिक्षण घेतात

पुरुष वेदयागमन का करतात ? कारण बुड्यात उपलब्ध असा सर्वधिन कंत्रगुणाचा अविष्कार विदग्ध (क ८८४) गणिकाचे ठाया (क ७५३) सुसपन्नाना व सुसंस्कृताना मित्राच समवेत अनुभवता येतो कारण वेदया या कुत्रजियाहून अधिक आवश्यक (क १५४) असतात, घाद्योपचारकुशल (क. ७५३) असतात गणिक व वेदया यांना लहानपणापासून मोहनतन शिक-विण्यात आलेले असते सौंदर्य सामान्य असले तरी त्याचे अर्गी निरूपणा (क ८८५) भरपूर असता आणि कोणाकोणाला, नव्हे अनेकांना (क ९८७), त्याचीच हौस असते क ११९ व ८८४ मध्ये त्याच्या कृतवयुक्त रतिकौश-ल्याची प्रशंसा केलेली आहे क्षमास्वीपिरेत (क ८) सांगितले आहे शय्या

वत्समसुरते तुरगारोहेव पोष्ये भावे । चळीव बधसुरते—“ पुरुषाच्या लैङ्गीक अपेक्षा व विकृति त्या भागवतात घनार्जन ह्याच वेद्याचा पुरुषार्थ गणिकाना विट व वेद्याना कुट्टनी गिऱ्हाइकें आणून देतात विट म्हणजे नुस्ता दलाल नव्हे नाट्यशास्त्रात भरत सांगतो “वश्योपचार कुशलो मधुरो दक्षिण कवि । उद्वापोद्दक्षमो वाग्मी चतुरक्ष विटो भवेत् ।” कामसूत्रात (१-४-४५) वात्या यन् व कलाविलासात (१ ३९) क्षेमेंद्र सांगतो का आरभा सुसपन्न व सुसंस्तुत असलेला व तारण्यात मग उपभोग भोगलेला, भागलेला, भांगी विभवक्षया नंतर चरितार्थासाठी या व्यवसायाचा अवलंब करतो, तो अशी सेवा करीत असला तरी अगा कलाज्ञान असल्यामुळे नागरिकांच्या सभेत त्याला सन्मानाने पावविण्यात येत यशोधर सांगतो, विटति म्हणजे परस्पराना निरोप सांगतो तो विट क १३९ या गाथेत विटाचा व त्याला अनायास मिळत असलेला दलालीचा उल्लेख झालेला आहे क ३३ या गाथेत मित्रमटळात निस्तेज होणाऱ्या सतेज व कलापूर्ण चंद्राचा उल्लेख आहे तो विटाला अनलक्षून असावा सामाजिक समेलनात विट भाग घेत असत (साहित्यदर्पण ३ ४१) क १३४ या गाथेत कुट्टनीची फावट्याची तुलना केलेली आहे, तितकी मामिक तितकीच हृदयद्रावक “ कुप्यति छिन्नति नाशयति स्त्रीणां शीलम् ” ती कुट्टिनी संप्रदान (क ६८) म्हणजे सभोगद्रव्य गाथासप्तशतीतल्या वेद्या कर्षा हे आगाऊ घेतात (क २५१) तर कथा सभोगोत्तर (क ६८) कुट्टनीमतातील उल्लेख वरून (क ३६८) दिसते की सभोगद्रव्य म्हणजे ग्रहणक आगाऊ घ्यावयाचे आणि सुरतकोशल्याचइत वक्षीत म्हणून संप्रदान सभोगोत्तर मागावयाचे संप्रदानही आवश्यक मानण्यात येत असावे अस दिसते हा आपला व्यवसाय अमल्यामुळे पुरव करायही कोणत्याही वर्गातच असला तरी त्याला टाळू नको असा उपदेश वेद्यामातेने दुहितेला केलेला (क २२७) आहे जणू त्या आपल्याकडे न आलेल्या भांगी सपन्नाची नोंद ठेवीत (क ४७४) असत, व्याधिता मथना व्याघ्रा रात्रकर्मपरायणा असा वेद्याना गिऱ्हाइक नाकार दण होता अस वास्तव्य स्मृतीवरून दिसते

क. २१ या गाथेत वेद्याच्या व्यवसायाचे रहस्य विशद केलेले आहे. “ साजझगाराला विंमत्त जाहा, घटका साधली पाहिजे ती हुकली की

आसक्ति शिथिल होते आणि चित्तांत विकल्प येतो.” वेश्यामातेच्या या उद्गारात अनुभवाचें सारसर्वस्व सांठविलेलें आहे. मुळगी तरुण आहे, सुंदर आहे, कलावती आहे, एण अद्भुत आहे, नवशिकी आहे. या व्यावहारिक साक्षात्मांचा तिला कोणी तरी शिक्कविल्याशिवाय कशा उमगणार ! म्हणूनच वास्त्यायनाने नियम घालून दिल्या आहे की तरुण वेश्येने हरषडीला मातेचा सगळा ध्यावा आणि तिच्या आज्ञेचें उल्लंघन करूं नये. मुलीला प्रसाधनाचें महत्त्व अधिक वाटले तर तिच्या आईला घटकेचे महत्त्व विशेष वाटलें, आसक्ति तीम आहे तोंवर प्रसाधनाकडेच नव्हे तर रूपगुणाकडेही पुरुषाचें लक्ष जात नाहीं. आसक्ति ओसरल्यानंतर त्याची विचारशक्ति जागृत होते, ती तुलना करतो-बिदागीवद्दल धासार्थास करून शस्त्र तर टाळाटाळीचा प्रयत्न करूं लागतो. म्हणून आत्मसुखाच्या उभळीवरचा फेव विरला नाहीं तोंवर बैठकीत हजर झालेले पाहिजे असा आदेश तिने कन्येला दिला मनुष्यस्वभावाचें ज्ञान आईला होतें व तें तिने अनुभवाचें मिळविले होते विशेष विचक्षण अशा विशिष्ट व्यक्तीचे बाबतीत कधी कधी व्यावसायिक अनुभवामुळेही फसगत होते अनेक क्र. ५३ या गाथेवरून दिसून येतें. नायक निर्धन होता तेव्हा वेश्यामातेने त्याला नकार दिला होता, नंतर त्याला वैभव प्राप्त झाले, तेव्हा त्याला आवा, ह करण्याविषयी ती दुहितेला प्रोत्साहन देऊ लागली. यावर कन्या म्हणते, ही वंचना आहे, हा अपराध आहे, त्यातलें कृतव त्याच्या लक्षात येईल आणि तें त्याला रुचणार नाहीं. कन्येचे हे उद्गार अतःकरणापासून निघालेले आहेत आणि ते रारेही आहेत. मग तिच्या मातेने असें वर साधण्यासारखें वर्तन फां केलें ? कारण तिने मनुष्यस्वभावाचें ज्ञान निरीक्षणानें मिळविलें होतें आणि तें अनुभवाच्या कमीतीवर पारखून ठेवले होते वास्त्यायनाने मागितलें आहे की आमंत्रण आल्यावरून रीने घाडघाईने त्याचा स्वीकार करू नये, कारण अत्पायमाने प्राप्त होणाऱ्या स्त्रीवद्दल पुरुषाला आदर नादत नाहीं. मुली, त्यानें शिडी वाजविल्यावरून वासोड्याचा गोंडा घेऊन त्याच्यामागे धावावयाला तू काय मामान्य कुत्री आहेस ! ही वचना त्याच्या ध्यानांत आली तर कसे होईल असें तू मला विचारतस ! पूर्वीच्या शृतांताची आढवणही होणार नाहीं अशा प्रकारे तू त्याला रमविले पाहिजेस एवढा मर्च करून

तुला सर्व कला शिकविल्या त्या काय हा प्रश्न ऐकण्यासाठी ? कोणतीही वतावणी जमली नाही तर माझ्या खाष्टपणाची व लोभी स्वभावार्था हवी तेवढी निंदा कर वेदयामातेनें अत करण कठोर व दृष्टि लोभी ठेवावी असे वात्स्यायनाने सांगितलेंच आहे शिवाय विदागीच्या आग्रह वरावयाचा नाही तर हा व्यवसाय कसाला वरावयाचा आणि आपल्या इतमामाला लागणारा रत्न कसा भागवान्याचा ?

वेदयेचें विदागीशिवाय चालणार नाही, हें रत्न, घण ती तिनें घासाघीस करून ठरवावयाची नसते, तर पुण्याला सतुष्ट करून पण त्याच्या मनोवृत्तीच्या अदाज अगोदर बाधता आला पाहिजे, नाही तर फसगत व्हावयाची क १८ मध्ये वेदयामाता थोडें मोड, थोडें तिगट चोळून विदागी मिळविण्याचा प्रयत्न करीत आहे मुलीनें तुम्हाला नाखूब तर नाही ना घेलें ? माता म्हणते मला आपली शका आली आणि वाटले का म्हणून तुम्ही हात आणडता घेतला असेल तसें वाहा नाही ना । मग हें पाहा सतुष्ट क्षात्र्यानतर विदागी न देण्यात शोभा नाही आणि फार ताणून धरलें तर तुमची शोभा होण्याला वेळ लागणार नाही । निर्वाणीच शत्रू निघाल्यावर कोणत्याही सभ्य नागरिकाची काय हिंमत लागून गेली आहे की या मदानाळीची मागणी तो पुरी करणार नाही ?

क २०३ या गायेंत गुणगविता गनिवेचे उद्गार आहेत ती म्हणते, नायकाचा काय दोष ? माझ्याच अर्गी गुण नसावेत छे, छे, असें कसें म्हणता येईल तुमचे गुण साच्याना माहीत आहेत आणि त्याची रसिकताही विख्यात आहे गुणाना किंमत राहिलेली नाही गुणाची किंमत करी करता येईल बरें । आम्ही जी किंमत देता ती आमची किंमत, तुमची नव्हे त्याची वायको गुणी असेल ? तशी असण सभवनीय आहे तस पाहिलें तर कोणाच्या लग्नाच्या वायका गुणा नसतात । त्या गुणी नसतात म्हणून का काणा तुमच्याकडे येतात । ही एक तहान आहे, तैत्थ आहे आढ आहे आलेत्याग सतुष्ट करण्यात तुम्हीच पुचराई वेगी असेल आणि जाता बसत आहात विचार करत का आणि घस ।

वेदयेनें पुरुषाला सतुष्ट केनें पाहिने, हें सरें, पण हें कर्म किती कठिण आहे? त्यासाठीं त्या विचान्याची काय दुर्दशा होते याची आपणाला कल्पनाही करता येणार नाही. क १८ मध्ये ग्रामप्रधानांनीं वेदयेची ओढाताण केलेली आहे. क ५१ मध्ये शिरापासारख्या नाजूक नायिच्या सुरतदुवदम्यानें चुरगळा केलेला आहे. हृत्कि असता तर रगुडप्रहार बेला असता, मूर्ध् असता तर हाकून रिला असता. पण हे पडले बरिष्ठ वर्गांतले, स्वतःला विदग्ध मानणारे! महामूर्ख परनडला, कानउघाडणी केली म्हणजे मान रालीं घालून निघून जाईल, पण हे पडले पडतमूर्ख! निषेध बेला तर झालेल्या सुरत व्यवहारावर सशास्त्र व सटीक प्रवचन सुरू करायचं!

अडाण्यांनीं चुरगळलेल्या वेदयाचें काय होतें? त्या घागरबसव्या होतात, योग्यायोग्यतेचा विवक कस शकत नाही. क २२७ मधील उद्गार वेदयामातेचे आहेत असें गृहीत घेऊन पहा. कोणी धनिक वेदयेनड गेला तो हलकड घायलाकडे जातो असें तिनें ऐकलें होतें म्हणून ती त्याच नाशारणार होती तिचा मनोदय ओळखून तिनी आई म्हणते, तो घसा या असेना, आपल्याला फक्त त्याचें धन हवें आहे! पोटात निरतारे घालणें म्हणतात तें याला

अशा लोभी व कनिष्ठ वेदया बहुधा त्याच्या माताप्रेक्षाही हीन अशा कुटि गांच्या हातीं पडतात. त्या कुटिणाचें आयुष्य तरी सुखाचें असतें वा काय? सुळीच नाही त्याची अवस्था. क १३४ या गाथेंत वर्णिलेली आहे

या व्यवसायाचें व तो करणाऱ्या व्यक्तीभोंवतीं घोंगावणाऱ्या परोपजीवि व हीन व्यक्तींचें जीवन व त्याचें पर्यवसान भाषण आहे. हें सरें, तरीहि वेदयाचें प्रेम ही चीज अजब आहे यात शका नाही. क १५६ ही गाथा खुद्द हाड सातवाहनाची आहे. त्यानें येथें वेदयाच्या प्रेमाची व त्याच्या वैतवपूर्ण सुरताची प्रशंसा केलेली आहे. वेदयाच प्रत्येक लबाडीचें, तक्षाच कवाची प्रशंसाहि कौटुंबिक जीवनाच्या मर्यादामुळे गृहिणी परतून असत तिच्या प्रेमात लबाडी, नि शकता विविधता व आवश कमा असणार?

वेदयाचें अस्तित्व सनातनीवनाला अपकारक आहे का उपकारक? वैयक्तिक जीवनाला नि सशय अपकारक पण सनातनाश्रय सांगतात का वेदयावग हा

समाजजीवनाला उपकारक आहे, कौटुंबिक स्वास्थ्य व वैवाहिक जीवनाचें स्वर्य याच्या सरक्षणासाठीं प्रतिष्ठेच्या सीमेवर उभारलेली ही सरक्षक पळी आहे।

स्त्री-सौंदर्य .

सौंदर्याचा विचार दोन अंगांनीं केला पाहिजे स्थिर (Static) व चल (Dynamic) अवयव व रूप हीं सर्वांनाच असतात, त्याची बाधणी भिन्न असते, कोठें ढबदार, कोठें बेंदव, कोणा सुस्वरूप असतात व कोणी घुरूप बाधणीच्या दृष्टीनें सौंदर्याचीं गमकें देशोदेशा व युगायुगीं भिन्न असतात जीवनाच्या गतीमुळे व भावनाच्या प्रेरणेमुळे चल सौंदर्याचा आविष्कार प्रत्ययास येतो.

शब्द, स्पर्श, रूप, रस य गंध याचें ग्रहण हीं ज्ञानेंद्रियाचां कार्यें श्री राजवाडे (नासदीयसूत्रभाष्य पृ ७०२) सांगतात " हे पाची विषय स्पर्शमयच आहेत त्याचें स्पर्शनकर्म त्वक्स्पर्शापहून चक्षुस्पर्शाकडे उत्तरोत्तर अधिकारिण स्तूप्न वनत जातें म्हणून मूळ स्पर्शनाची सुरतात चक्षूंचे द्रव्याणा रूपदर्शनात होते "

प्रेक्षकाला प्रथम रूप दिसतें आणि त्यात ही रंगितें, गरीराचा वर्ण , गाथासप्तशतीला दोन वर्ण माह्णित आहेत गौर व श्याम गौरव या सशेला गौरता अभिप्रेत आहे असें भासत असले तरी गाथासप्तशतीत जेव्हापुनर्सार श्यामला बहुसंख्य आहेत गौर म्हणून विंती ? अधारात ज्योतीसारखा तेव गारा (क ४१५) आभिचादण्याशीं एकरूप (क ६०७) होणारा उल्लिखित गौरी गारीपान आहे आणि अनुल्लिखित वाली श्यामल गौरी जराशी रागाला आली की तिचे गाल लाल (क १९२) होतात, आणि श्यामला घाटतें, जणू गडद मेघावर कोंकळे विरण प्रकाशले आहेत, किंवा अतर्यामातली धीन चमकती आहे ' कोमलता दोर्घाचेंही अर्गी आहे, शिरीपासारखी (क ५६), अल्प आयासानें अवयव घरकागवे एवढी (क ५२), धिरणानाही संप्रम पडावा की अधिक कोमल बोज (क. २६९), समज की कमला ! आणि श्यामकेर्षी कोमलता (क ९६३) तर आद्वितीयच !

सौंदर्य न्याहाळताना प्रथम दिसते आनन ते तिलवाने (क १७९) मुशो-
भित असते गाथासप्तशतात मुलाग मुख्यदोरून चद्राची व सख्येच्या
अनुरोधाने त्या सालोसाल कमळाची उपमा दिलेली आहे म्हणजे गाथारम्याचा
आनडता मुलाचा आधार पूर्ण चद्रासारखा वर्तुलावर दिवा उमलत्या वा
अवोमुज कमलासारखा अडाटति आहे सौंदर्य शास्त्रानुसार त्रियान्या मुलाचे
हेच आनार अभिनात मानण्यात येतात सामान्यत वर्तुल्वदना सासारिक
जीवनाशा सत्वर समरस होतात आणि कमलानना बौद्धिक जीवनाशी वाना
तल्या हुंगला जडवलेल्या इद्रनीलाची कान्ति कपोलावर प्रकटली (क ३०२)
किंवा अश्रुवरोवर काजळाची छटा गालावर ओघळली वा मृगाङ्काची उपमा
देण्याची सोय चद्रामुळे होते आणि मुलाचा कल (क ९, १०, ३७०),
प्रमुत्ता (क ३४३), वदनाचा परिमल (क ७८) व निश्वासाचा सुगंध
(क ३६६) याची साति कमलामुळे लावता येते हेलावणाच्या कमलामौर्वती
भ्रमर, त्याचप्रमाणे प्रघ्राणत शीर्षामौर्वता ओघळलेले अल्क (क ७८) डोल-
सात क १६६ च्या नायिकेचे मुल चद्राहून सुंदर आहे आणि क. २६६
च्या नायिकेचे कमलाहून कोमल क १३ व ६४५ आणि क. ४९० व ५१०
या गाथामध्य बाणलेले मुलाचे कल सौंदर्य तुठना वरून पाहण्यानागे ओढ

गाथासप्तशतात नादिकाचे वेश फाळेभोर (क ७८) व लाव (क ५५५,
५६५), मळ (क २५९) व सुगंधित (क ५७२) आदित ते पणीने
विचरून (क. ३८०), मध्ये भाग पाहून (क ६८२) त्याचा अवाडा
(क. ७८, ६१४) घातलेग आहे यमुनेच्या राटेवर फेसाचा पुजना असावा तसा
त्यावर सुगंधी गजरा (क ९९२) चढविलेग आहे क. ५० च्या नायिकेचे
केश भुरभुरीत असावेत आणि क ६१४ च्या नायिकेचे कुरळे तिरदिणानी
पेंस विचारावयाचे नादात (क २७३) असा आचार प्रचारात होता साह
जिक आहे पतिनतचें (क ८५५) यावन, विभ्रम व सौंदर्य हा पतीचरावर
प्रगासाग जावयची, मग केश विचारावयाचे कशाग व फोणासाठी ? का ते
विस्कटल्याचें आसाच्या घ्यानी येऊ नये म्हणून हा रिवाज पडला होता ?
आवशपूर्ण पुनन घेण्यासाठी (क २१३) किंवा हसवा नष्ट करण्याकरितां
मदिरा पानण्यासाठी (क ५७०) केश धरून प्रियेचें मुल उत्तान करण्याची

प्रगयी जनाना फार हौस असावी गायसप्तशतातील नायिकाचे गाल गुवगुवीत (क ४३९, ६३९) व गोरेपान (क १८२, ३००) आहेत, रुसव्याने ते लाल (क १९२) होतात त्याची कान्ति आरसपानी (क ११४, ८१८) आहे इतकी, कां आचूराजूळ वावरणा या व्यक्तींच्या प्रतिबिंब त्यावर दिसतात, अर्थात् तां जखळून पाहिल्यापाचून दिसत नाहात आणि म्हणून त्याचें चुबन पेतलें गेलें म्हणजे नायिकेचा जणू त्या प्रतिबिंबाचीही चाहूल लागते। धनानें (क ११४) तसेच भाननेन (क ९३२) ते ओले होतात आणि त्यावर चंद्रवनुष्याची शोभा (क ८०२) प्रस्ट होते हर्षानें ते निवसित (क २३, ८५०) होतात व मत्सरानें खोल (क ३८०) जातात प्रियकर त्यावर दन्तमण्डलें (क ९९, ३००, ९७९) उमटवितात आणि केव्हा केव्हा प्राती-मुळ स्वेदाचें (क ९३२) अगर मत्सरामुळें सवेदनाचे ऐवजीं सवतांच्या टायां वेदनाचें सक्रमण (क ९७५) होतें। त्या नायिकाचे अधर आरक्त (क ८०२, ९२७) व भरदार (क ९८२) आहेत विवाधराची उत्तरकालीन रूपमा उत्तरभागातच आलेली आहे शिष्टिनी जुळवून समारासमोर ठेवले त्या धनुष्याची, कामशराचा उल्लेख आलेला असूनही कामधनुष्याच्या जोडीची उपमा गायकवाना कशी सुचली नाही कोण जाणे, फदाचित् त्या काळात हुंदेरी वाळगाचीं धनुष्ये वापरात नसावात, म्हणून क १०६ या गाथेच्या नायिकेनें आंठाना अधर राग लावतच आहे सहृदयनां वाटतें तितकी ही प्रथा अर्वाचीन नाहीं मात्र विवाहाजुळ प्रियकराला त्या केवळ अधर राग अर्पण करीत नाहात। अधर-रुग्जन (क ७८, ७१३, ७९१, ८८०, ९९५) अधर-चुबन (क २१३, ८२१, ९७७, ९८५), अमृतोपम अधर-रम-प्रहण (क २१३, ८२१) व विना होईर्यंत अधर-घापण (क ९२७, ९८४) या प्रगयी जनाच्या आवडत्या प्रगयीच आहेत अधराचें आनाहन (क ८२१) व स्फुरण (क ९१०) आणि मगग निव्हेचें स्पर्शन (क ७९५) या स्त्रीग वक्त्राच्या सूक्ष्म निरीक्षणाच्यो चोतक आहेत या नायिका या नृपटि धनुष्यावर (क ५०४) आहेत आणि रुमत्या असता मित्ररत्नर त्या अशी १।वाठी चढवतीच कीं वानाचें—

गायकवावा सर्वांत सूक्ष्म व सहृदय निरीक्षण व वर्णन जर कशाचे केले असेल तर ते नायिकाच्या नेत्रांचे व नजरेचे

या नायिकाचे नेत्र विशाल (क ४७०, ४८२, ८४६, ९१४, ९१७, ९६७), आकर्ण (क ३३८, ८१७) व तेजस्वी (क ७५८) आहेत नायिकेला नेत्रावरून अभिधान फक्त एवच दिलेले आहे मृगाक्षी (क ३००, ४६६, ९४४) त्यावर राब पापण्या (क ४७०) आहेत आणि जणू त्यांना धार यावी म्हणून त्यात अजन (क ८६४) घातलेले आहे त्याचे बाह्यांग धवल (क ८१७) आहे आणि रौद्र (क ८३२) व मद (क ५०४), मत्सर (क ९०२, ९३५) व मय (क ८२०) यामुळे त्यावर कवचित् आरक्त छटा उमटते त्याचे अतरंग काळभोर (क ४७०, ८१७) किंवा नीळ (क ५, १४०, १५०, ८०२, ८२९, ८४४, ८४६) आहे सामान्यतः ज्याच्या नेत्रांचे अतरंग काळभोर असते त्याचे अतर्याम स्वच्छ असते तरीही निळा सुवुळे अधिक आकर्षक दिसतात हेंच जे अशा नेत्राची नजर कधी बघेल व तीक्ष्ण असून मन्मथाला प्रेरक (क ७१८) असते, तर कधी ती विलासी जागरणामुळे (क १४८, ९००) किंवा भावनाच्या भारामुळे जड व सुस्त (क ३७१) भासते जन्तल्या जमावात गुरफटलेल्या प्रियवराच्या शोभासाठी कधी ती तरल (क ८७४) होते आणि अतराच्या ओपेने रक्तमक (क ९०३) पाहते, तर कधी प्रमसमाधीमुळे निधळ (५५८) किंवा मुदलित (क ५, ३२३) होते. भरत सागतो रतान्ते च थमे चैव सुखसमोगभावने । गन्धे स्पश च ह्य च मुकुश दधिरिष्यते ॥ क. ४७० या गायेंत कवि सागतो डोळे सर्वांनाच असतात, पाहीचे डोळे मुदरदा असतात, पण अशा नेत्रांनी पहावयाचे कसे हे सर्वांनाच समजते अस नाही. गायकवावा नेत्रचूत्याचा अनेक आसने नमूद केला आहेत त्यांपैकी काही येथे देतो अनिभिष प्रियच्या अवयवार रौत-छेली (क. ७३), अपाङ्ग नि शनरहृदयनिवदन (क ३७०) अर्पेत्तारक प्रोत्साहक (क २५४) अर्धाक्षि [अट्ट (क. २५, २०५), यव्यामुळे (क ५२), रहस्यपूर्ण (क ८७८) हिरमोडमुळे (क १८०)] अलव्यग्द (क २९६), अवधीरणवशविसृज्यव्यक्तयनार्पदाष्टे (क. १४६) अविदृष्ट तहानी (क ९३, ९९), उद्विग (क ४९२), उरकुल (क ८२९), उन्मत्त (क ७०३),

ऊर्ध्वाक्ष (क. १६१), कटाक्ष (क. ५८१, ८८१); कृत्रिम (क. ३५७);
 घूर्णनशील (क. १४८, ३३८, ९३१); तिर्यक् (क. १४८); दरवलित
 (क. २५४); दिशामुलप्रसारित (क. ५७); विमीलिताक्षिः मनोमय प्रिय-
 करारच्या आलिंगनामुळे (क. १३३), ध्यानस्थ (क. ८३६), सरावासाठी
 (क. २४९); परितोषविकसितः अनुरागजन्य (क. ३४१); प्रफुट्टः
 प्रियकराच्या गुणध्वन्यामुळे (क. ८६४) प्रसारितः चेष्टेने (क. ९०३),
 पाहिले न पाहिले (क. ७१५); प्रेमहीन (क. ३५३); बाष्पाकुलित
 (क. २५); भृकुटिभङ्गसज्ज (क. ९१४, ९१५); मत्सरग्रस्त (क. ९०२);
 मन्थर (क. ३७१), रक्तविषम (क. १०४); रागीट (क. ८९२); वक्त्राक्षि-
 प्रेक्षण (क. १७४); विनिमीलितार्वाक्षि (क. ५२); शून्य (क. ८६४);
 स्नेहसद्भावभरित (क. १९९); हासोन्मिथ (क. ४५७).

ग्रीढावस्थेत पदार्पण करताना मुग्धेने एवढे नेत्र-विलास संपादन केले तर
 तिला अजिण्य असा पुरुष आढळणार नाही. कटाक्षाने महात्मेदी विद्ध व
 व्यथित होतात (क. ८८१), मग सामान्यजनांची काय पाया? ताहण्यांत
 मुक्तेंच पदार्पण केलेले कितीतरी स्वसंतुष्ट लोक किती तरी, काट्यपयंत गुसत्या
 कटाक्षावर (क. ५८१) झुलतात! कोणी सरोसरीच आढळ असतात म्हणून
 लाडें लाडें पाहतात (क. २५) आणि कोणी अभिप्रायाच्या सरणार्थ (क. २२५)
 जाणून तसें ढोंग धारण करतात. जे चतुर असतात (क. ८७८) पिवा जाणते
 (क. २५४) असतात ते दृष्टिक्षेपाचें रहस्य तावडतोच उमजतात! कांहीं
 पहावयाचेंच असलें तर कुलवधूनें मात्र मुल वर न उचलतां पाहिलें पाहिजे
 (क. ५२५) असा दंडक होता - आणि आहेही!

कृश व नाजूक उदर (क. ३०९, ३१३, ३६२, ७९७) हें गायारुत्रीनी
 संस्कृत कवीप्रमाणेंच सौंदर्यलक्षण मानलेलें आहे. उदरावर त्रिमली (क. २७८,
 ४२५) आहे. भावनोद्रेकामुळे नेमते वज्र सैठ झाल्यानें क. १६२ च्या नायि-
 केच्या नाभीचें भिन्नाचराला दर्शन घडलें आहे. उदराला कृत्तिम कृशता
 आगण्यासाठी कांसटसारखा काही उपाय मात्र सांगितलेला नाही. कृशोदर हें
 सौंदर्याचें तसेंच सधन संसाराचें लक्षण आहे. उदरभरणाच्या चितेनें चित्त
 धातूनें ही एका काळी उजळ असलेल्या रत्नानाही उदराचाच आश्रय

(क.६५२) घ्यावा लागतो; मात्र तेव्हां त्याच्या कृशतेची ही द्रव्य नष्ट (क.३०९) झालेली असते. -

जसे दृष्टीचे, तसेच स्तनांचे अनेक उल्लेख गायसप्तशतांत आलेले आहेत, स्तनांना उपमाही अधिक दिलेल्या आहेत : कण्ठ (क. १४०, २१६, ३६८, ३६९, ५७६), घट (क. २६०), पिक्वे बेलकळ (क. ५७९) आणि राज-हंसाची जोडी (क.६२४). सर्वच नायिकांचे स्तन कंचुकीत बद्ध (क. ७३०) आहेत; दोष कंचुकीच्या असो किंवा गुण योवनाच्या (क. ७३६) असो, स्तन बंधन जुनानीत नाहीत आणि चंद्रकळेच्या (क. ३९५) आकारांत प्रकट होतात। कारण, त्यांचे अंतःस्फुरण (क. ५९६). व स्वयंवरधन (क. ७३६). स्तन फंसे असावेत? निदाप (क. ७०८) व सुंदर (क. ९७०); वर्णाने उज्ज्वल (क. ७०९), गोरे (क. ८२०) व लाल (क. २६०, ७०९, ७२७); आणि त्याची अग्नें लाड (क. ८३); गर्भधारणेनंतर तां काळी पडतात, किंवा हृदयांत रुनाचा निधि संचाल्यानंतर त्यावर त्यांवर नदनराजाची काळी मोहोर पेली (क. ८०७) जाते. स्तन असावेत आकाराने उत्तुंग (क. १५०, २५६, २५८, ३८२, ४२१, ४२७, ५७९, ८७३), उन्नत (क. ४३४, ४२८, ८५३, ८७३, ९१८), गंभीर (क. ४२८), घोर (क. ९१९), पीने (क. ७०७, ९१८), पुष्ट (क. ५४९, ५९७, ६६९, ७०७, ७९७, ८५७), पृथुल (क. ७९७, ८४६) व विशाल (क. २६८, ५७५, ९६७); स्तन असावेत स्वशाळा उददार (क. ७७, २३८, ७६६), कठिण (क. २६९, ५७९) व भरदार (क. २५८, २६८); स्तनयुगल (क. ८२४) निरंतर (क. २५८, ४२७, ६६९); स्तन सालंका (क. ४२८), मग ते अलंकार नसण्याचे (क. २३३, ४२७, ४२८, ७०७) अनांत या प्रेमाचिन्नांचे (क. ८२४); किंसा हारादि. (क. ९८८) लौकिक मृग्यांचे अमोत. भरदार स्तनाचा भार (क. १६०) कृशकटीला (क. ३६२, ७९७) पेली नाही. स्वप्नदृग्गाला प्रियकर उत्पुंक (क. ७२३, ८०९) अगतो आणि तो गात्र आढिनिन देतो तेव्हां जणू (क. २७६) ते त्याच्या छातीन दननात. पण प्रियकर व प्रेमी असे नाते नसेल तेव्हां कोणाची छाती लागून गेली आहे युताच्या छाताचा शर (क. ९७०) फरमाचो!

हों. ग्लास व बाटल्स यांनी आपल्या स्त्रीविषयक प्रचण्ड प्रथात स्तनांचे चार वर्ग ठेवणीच्या अगुरोधाने केले आहेत: bowl-shaped, hemispherical, conical, elongated. श्री. राजवाडे यांनी या संज्ञाना प्रतिशब्द दिले आहेत: पूर्णमण्डलाकार, दीर्घवर्तुलाकार, उच्छिन्न कोनाकार व नत नलिकाकार. पुष्ट, विशाल, उन्नत व नत हे प्रतिशब्द मला अधिक अन्वर्थक व सोपे वाटतात. हे सर्व वर्ग गाथासप्तशतीत आढळतात. स्तनांचा आकार केवढा असावा? ओव्हिड सांगतो, मुठीत मावेल एवढा. सामान्यतः याहून ते मोठे असतात. क्र. ७९ च्या नायिकेच्या स्तनाचा आकार केवढाएवढा किंवा बेलफळा एवढा आहे. कुक्कोकाने त्याचा आकार श्रीफलाएवढा असावा असे सांगितले आहे. स्तनांना प्राकृत-संस्कृत कवींनी कलश, कुंभ व घट यांच्या उपमा दिलेल्या आढळतात. सामान्यतः याहून ते लहान असतात. बालकाच्या पोषणासाठी पुरेसे दूध धारण करणे हे त्यांचे नैसर्गिक कार्य; तेवढे ते पुष्ट असणे हेच सौंदर्याचे लक्षण. स्तनांचे काठिण्य वर्णन करण्याची प्राचीन व मध्ययुगीन कवींना फार होस, आणि त्यांच्या तालर्मात तयार झालेल्या अर्वाचीनांनाही. 'वाटे सहजाचे कठिण कुचावर पुढेल सुपारी', हे लावणीकाराचे उद्गार रसिकतेचे द्योतक व व्यावहारिकतेचे? की केवळ यमक साधनेचे? क्र. २६१ या गायेंत अशी अतिशयोक्ति आढळत नाही. भावनावेशाने स्तनांना झालेल्या स्पर्शाने, मग तो कामविकाराने प्रेरित असो किंवा वात्सल्याने, स्तनांमधे उत्थापित, रोमांचित होतात, हा सिद्धांत गाथासप्तशतीत आलेला आहे. पुत्राच्या नखस्पर्शाने मातेचा एक स्तन पान्हवला व पतीच्या नखस्पर्शाने दुसरा रोमांचित झाला, हे क्र. ४०९ मधील मावसंकराचे उदाहरण साहित्यांत अद्वितीय आहे. या प्रतिक्रियेच्या कारणाबद्दल इंद्रियविज्ञान व मनोविज्ञान या शाखांच्या निष्पत्तीत दुमत आहे. पांचजन्य शंकर पुंढतेवेळी कृष्णाला यशोदेच्या स्तनांचे स्मरण व्हावे (क्र. १६८) हा उल्लेख साहित्यांतील नवसाप्रदायिकाना शुद्दगुल्या केल्यावाचून राहणार नाही. स्तनांना नखार्ची व दंतांची एवढी क्षते धारण व सहन करावी लागतात-कारण त्यांचे ग्रहण, चूषण व मर्दन पुण्याच्या अंत प्रेरणेने होत असते. हिंदुस्थानात तर या विधीला जणू

धर्मशास्त्राची प्रेरणा आहे, कारण स्मृतींना स्त्रीपुरुषांना सकृद्व्यवहारापासून परावृत्त केल्ले आहे ।

गाथासप्तशतीत बाहूना व कराग्राना फारसे महत्त्व नाही बाहुल्यता हे आलिंगनाचे साधन मात्र (क १३३, २७६, ३५४, ७८०, ८४४) आहे क ८४४ या गाथेत बाहूना कमळाच्या देंठाची उपमा दिलेली आहे कराना कमलाची (क ४११) आणि कमलदलाची (क ८५५) क ४०४ या गाथेत कराग्राना अशोक पत्र्याची व क ६७८ मध्ये प्रवालद्वाराचा उपमा दिलेली आहे क ६७८ च्या नायिकेचे तळहात स्वाभाविकपणे प्रवालसारखे दाल आहेत, ज्याचे हात अस नसतात त्या त्यांना धातुरंग लावतात क १९६ या गाथेची नायिका बाला किंवा मुग्धा असून ती उत्कुटिका रेंवळत आहे प्रौढावस्थेत जघन जड व विशाल झाले तरी पुरुषायेतान्या वेळां थमू नये म्हणून हा व्यायाम करावा असा गाथेचा अभिप्राय आहे सुरतोत्तर विवर्धन जघन झाकण्यासाठी क ४५९ ची नायिका उत्सुक आहे जघनाला फड-दोऱ्याची मिठी (क २११) आहे, त्यावर नटाचे ओरखडे (क २३३) व नटक्षतें उठलेला आहेत (क ४५५), इतकच नव्हे, दत्तव्रणही (क ६०९) दिसत आहेत ! हा अक्षरेचा विधि विहित नाही शिवाय फडफडत्या छगळ्या-मुळें जघनावरले व्रण प्रकट वसे हांणार, याचा नोट उलगडा होत नाही ' जघन काशीपद वक्ष्यधोगत पुरोवर्त प्रदेश तस्य पश्चाद्गतो नितव ' अशी व्याख्या आहे या नायिकाचें नितव शुल (क ८२६), विपुल (क ८४६), विशाल (क ७९७) व विस्तीर्ण (क ३९३) आहेत हत्तीच्या सोंडे-सारख्या माण्या (क ९१६) आहेत, म्हणूनच नायिकेला त्याचा भार (क ७९७) पेलत आहे ! नितवावर नटक्षतांच ओरखडे (क २३३) आहेत, घामामुळ त्यांना पातळ चिक्कतें (क ७९८) व क्वचित् तें आढारें (क ८७१) लागतें रस्त्याने चालताना नितवाना हेऱ्याचा देण्याची प्रवृत्ति नायिकाना होस (क ३९३) असावी असें दिसतें आणि नितवाना शुद्ध आलेले नसतें तेव्हाची चपल चाल बरी फुलपाकरासारणी (क १७४) असते !

स्त्री तन्वगी असावी हें रटें, पण कशी असावी ? श्रोणीभारादलसगमना स्ताकनम्रास्तनाम्याम् । स्त्री सौंदर्याचा हा लक्षण नैसागिक आहेत, कारण प्राणी

ही प्रजोत्पादनाशीं संबद्ध आणि स्तन प्रज्ञापोषणाशीं ! जघन-नितंबांचा गौरव हीं उत्क्रांति व सुसंस्कृति याचीं लक्षणें आहेत. चतुष्पादात जघनगौरवाला महत्त्व नाहीं; रानटी बियांचे हे अवयव पुरुषासारखेच अनतात. या परिणामानुसार गाथासप्तशतीच्या नायिका सुधारलेल्या समाजातील असल्या पाहिजेत असे अनुमान होतें. येथेही हीं लक्षणें वन्य नायिकांचे बाबतींत प्रत्ययास येत नाहींत हें लक्षात घेण्यामारलें आहे.

। सौंदर्याचा प्ररूप गतीत असतो. क्र. ६७ च्या नायिकेची चाल संथ आहे, कारण तळव्याना चिरल लंगूं नये आणि ग्रियकराच्या पावलावर आपलें पाऊल पडून अप्रत्यक्ष स्पर्शाचें धेय मिळावें याविषयी-ती दक्ष आहे। क्र. ४६३ च्या नायिकेची चाल मंद आहे, कारण तिनें धारण केलेली मेलणी तिच्या जघनावरील नरक्षतांवर घांसत आहे. क्र. ६९० मधील कल्मषपाच पाऊल तिरपें पडलेलें आहे, ही चाल वाटते तितरी अर्वाचीन नाहीं. गाथासप्तशतीत नायिकांपैकी सर्वांत मोहक चाल षोणाची असल तर ती क्र. १७३ च्या नायिकेची, नागमोडी ! क्र. १२७ च्या नायिकेची पावले स्वाभाविकरुपेनें लाल आहेत; ज्यांना हें वैशिष्ट्य लाभलेलें नसतें त्या त्यांना आळिता लावतात; पूर्वी आणि हल्लीही.

• गाथासप्तशतीतील नायिका भिन्न वर्गांतल्या आहेत. क्र. ११९ व ७८८ या गाथाच्या नायिका या व्याधत्रिया आहेत, पहिली रूपयौवनोन्मत्त आहे आणि दुसरीचें शरीर मलिन आहे. क्र. ५४५ ची नायिका ग्रामीण आहे; तिला आभरणांची अगर प्रसाधनाची जरूर नाहीं. क्र. १८२, ५१६ व ७५४ या गाथाच्या नायिका सुतनु व सडपातळ आहेत; क्र. ५६ व २७८ या गाथाच्या नायिका नाजूक आहेत. क्र. ४१० ची नायिका बाला आहे, तरी तिच्या अंगी लैङ्गिक आकर्षण इतकें आहे वा प्रेक्षकाला त्याचा प्रभाव विपरीतसारखा जाणवत आहे. क्र. ५९२ च्या नायिकेचे सौंदर्य न्याहाळतांना प्रेक्षकाना पापण्या निटण्याचेंही भान रहात नाहा. ज्यांचे आरूपणे व लावण्य नावाजण्यात येतें त्याची निर्मिति (क्र. २३५) अमृत व विष याच्या मिश्रणानेंच झालेली असते ! देहात यौवनाचा (क्र. २९२) आणि मनात मन्मथाचा सचार मुरू झाला म्हणजे अंगप्रत्यंगांत सौंदर्य भलें

लागते, इतकें कीं जण तें नायिकेच्या शरीरात मावत नाही (क २७८) आणि (क. २३४, २७१) प्रेक्षवालाही तें सण्णपणें पहाता येत नाही ।

आजाला सुगंध असण हें सौंदर्याचेंच एक अग मानण्यात येतें कामशास्त्र-
चाराना गंधाचे अनुरोधानें त्रियाचें वगाकरण केलेलें आहे मत्स्यगंधेला
थोडनगंधा म्हटलेचें आहे कारण तिच्या अंगाच्या गंध योजनपर्यंत दरवळत
असे मत्स्यगंध हा कामवर्धक असल्यामुळें पराशर हा ब्राह्मण व शतनु हा
क्षत्रिय हे दाधेही तिच्याकडे आकापत झाले द्रौपदीही वर्णानें श्यामल व
नीत्रोत्पलगंधा होती मानव देहात अशी एकदा अतस्तवक किंवा महि लावक
ग्रंथि नाही की जी जात्या गंधवती नाही विशेषत त्रियाच्या देहातून सूर्या-
दया या व सूर्यास्ताच्या वेळीं आणि आकाशात मेघाचा गडगडाट सुरू होतो
च वेळा मादक गंध दरवळतात गंधासप्तशतात क ५१ व २८१ या गाथात
अंगसुगंधाचा आणि क १८ ८९, ८९, ३१७, ३९९ या गाथात निश्वास
सुगंधाचा 'प्रसंगे वर्णिलेला' आहे यातस्यायनानें फामसूनोत, घादवळातील
सालेमनच्या रीतात आणि शेज मेकनबानें Perfumed Garden या
मध्ययुगीन प्रयात सुगंधाचे माहात्म्य वर्णिलें आहे मनुष्याच्या अंतर्यामावर
अंगसुगंधाद्वारा कशाचाही उत्तेजक परिणाम होत नाही अफाड (क ४९७),
कंद (क १७७), कुरयक (क २१९), ओबेमोहार (क ४९९), शेफा
लिका (क ४१२) याचा सुगंध आपल्या नायिकाना विशेष चामोत्तेजक
घाटतो असें विसतें

श्यामला

(सामागी क. १०९, १८०, १८९ २३८, ७१८, सामा क ९९३
सामाड ' क १८०, ४३९- सामाग्रि क ५१९)

प्राचीन व मध्ययुगीन संहितें व प्राकृत साहित्यात, विशेषत काव्यात,
प्याता श्यामला व श्यामा या संज्ञा लावण्यात येतात अशा सुंदरी
चारवार भेटतात सामाग्र्यत श्याम व श्यामल हा वर्णव्यातक विशेषणें आहेत
श्याम, श्यामल म्हणजे काळा बळीसावळा आणि श्यामा, श्यामला म्हणजे
काळीसावळी पण कोदाकाराना व स्त्रीकाकाराना सदभाच्या अनुरोधानें या

संज्ञांचे वेगवेगळे अर्थ दिले आहेत व छटा दाखविल्या आहेत. शिवाय फवार्नाही त्याची योजना थोड्याबहुत दिलाईने केलेली आहे, म्हणून या संज्ञांचे विवेचन करणे भाग आहे.

अमरकोशात श्याम व श्यामल हे शब्द घाी वर्णांत आलेले आहेत : 'कृष्ण नीलासित श्याम काल श्यामलमेचका : ' = कृष्ण, नील, असित, श्याम, काल, श्यामल व मेचक हां सात नांवे काळ्या रंगाचां. हे शब्द केवळ प्रतिशब्द नाहात, त्यांमध्ये सूक्ष्म भेद आहेत. कोशकारांनीं व टीकाकारांनां या शब्दांनीं व्यक्त होणाऱ्या छटांची सोदाहरण फोड करून सांगितलेली नाहीं. विशिष्ट वर्णांत असलेली दुसऱ्या वर्णांची छटा व्यक्त करण्यासाठीं जो तो शब्द निवडून वापरावयाचा, अशी योजना असली पाहिजे. अमरकोशांत पांढऱ्या वर्णांला पांढुर व गौर हे शब्द दिलेले आहेत. त्यांमधील फरक उलगडून न सांगतां ही उमजण्यासारखा आहे. गौर हा शब्द पिवळ्या रंगाचाही वाचक आहे असेंही अमरकोशांत सांगितलेले आहे. यावरून अनुमान होतें कीं श्वेत वर्णांत पीत वर्णांची छटा असली म्हणजे त्या कांताला गौर म्हणावयाचें; आणि तसा प्रघात आहेही. त्याचप्रमाणें कृष्ण अगर नील वर्णांत गौर वर्णांची किंवा गौर वर्णांत कृष्ण अगर नील वर्णांची छटा असली म्हणजे त्या कांताला श्याम किंवा श्यामल म्हणावयाचें, असा संकेत असला पाहिजे असें वाटतें.

श्याम व श्यामल हे शब्द वर्णयोक्तक आहेत हें निश्चित; कारण ते पुरुषांना, त्याचप्रमाणें स्त्रियांना अनुलक्षून वापरलेले आहेत.

उत्तररामचरितांत (४, १९) अरुण्यतीने लवाच्या कांतीचें वर्णन केलें आहे : ' कुवलयदलस्निग्धश्याम ' = नीलकमलाच्या पापळीसारखी तक्तकांत व श्यामवर्ण. मात्र नील कमलाचा वर्ण काळा भासण्याइतका गढद कधीच नसतो. श्यामकंठ म्हणजे नीलकंठ, शंकर. इत्यादलप्राशनानें त्याचा पण्ठ फाळवंडला होता. मेघदूतात (१, १५) कालिदासानें गोपवेपथारी विष्णूच्या व मेघाच्या वर्णांला अनुलक्षून श्याम हा शब्द वापरलेला आहे. " येन श्यामं वपुरतितरां कान्तिमापत्स्यते ते । बहण्व स्फुरितदधिना गोपवेदाथ विष्णोः । " = श्री कृष्णाचें श्याम शरीर मयूरपिच्छांच्या मुकुटांनें शोभतें, त्याप्रमाणें त्रुसें फाळें-

भोर शरीर इन्द्रधनुष्यामुळें शोभायमान् दिसेल ही गीतातही कृष्ण वाळा आहे, पण वाळा कुळकुळीत नाहा त्याची काति सावळी आहे, शिवाय तो सुंदरही आहे, म्हणूनच त्याला श्यामसुंदर म्हणतात आभाळात काळेभोर मेघ दाटले असं आपण म्हणतो, पण ते काळेवुट्ट वगैरेही नमतात, शिवाय त्यांना नीडनभाची पार्श्वभूमी असते तसाच कृष्णाचा वण होता म्हणून त्याला घननीळ, मेघ श्याम म्हणतात जो वर्ण आवडता तो सावळा आणि नावडता तो वाळा असं मान नाही मेघदूतात (१, २३) तर कालिदासानें दशार्ण देशाला श्यामकान्त ठरविलें आहे 'त्वय्यासन्ने परिणत फलश्यामजम्बूवनान्ता' = फलाच्या पक्वतेनें श्यामवर्ण झालेलीं जाम्बूवर्णे ज्यांच्या ठायीं आहेत असा देश येथें श्याम शब्दाचा अर्थ बडद लाभला सिवा वाळा गिला हा अभिप्रेत आहे

श्यामा व श्यामला या शब्दाचें आणखी काही अर्थ पहा

श्यामा म्हणजे रजनी, विशेषतः कृष्णपक्षातली, श्यामा म्हणजे उपरसाळी कुळत, दुर्वा, निशोत्तर, प्रियंगु श्यामा म्हणजे पाली, दुर्गा, यमुना श्यामा ही म्हणजे यौवनमध्यस्था एक व्याख्याकार सांगतो 'अप्रसूता भवेत् श्यामा श्यामा षोडपत्रापदी । श्यामा च श्यामवर्णा च श्यामा मधुरभाषिणी ॥' पहिल्या ओळाला पाठभेद आहे तो असा 'अप्रसूता भवेत् श्यामा तन्वी च नवयौवना ।' आणखी एक व्याख्याकार सांगतो 'शीते सुखेष्ण सर्वाङ्गी श्रोत्रे या सुलसीतला । तत्तवाचनवर्णाभा सा स्त्री श्यामेति वदयते ॥' अनगरगात पद्मिनीच्या वर्णनांत तिचा वर्ण श्याम सुवर्णचपवनिम असल्याचें सांगितलेलें आहे. श्री मुळे शानी प्रकाशित केलेल्या आष्टींत या भागाचें भाषांतर दिलें आहे 'काळी नसता ताकण्याच्या भरामुळें श्यामवर्ण भासणारी' गोऱ्या छीची काति यौवनाच्या भरामुळ अधिक सतेज दिसेल. श्यामल वशी होईल ? शिवाय पद्मिनीनें यौवन ओलांडलें का तिचें पद्मिनीत्व नष्ट होतें कां काय ?

ही वचनें, वर्णनें व व्याख्या विषय सुगम करण्याऐवजा निज्ञामूग अधिपच घोंटाळ्यात मान पाडतात गार वर्णाच्या थेटवाबडून मनात पूर्वग्रह घोंटाळत असल्यामुळेंच या बाबतीत त्याची वृत्ति अशी सप्रभित असावी अस वाटतें

कालिदासानें अनेक नायिकांचीं शब्दाचिनें रंगविल्लीं आहेत त्यांपैकी मेघ-

दूतातला नायिका हीच काय ती त्यानें सगूर्णतया स्वतंत्रपणें निर्माण केलेली आहे त्यानें केलेलें तिचें वर्णन पहा

तन्वी श्यामा शिखरिदक्षना पक्वविद्यावरोष्ठी
मध्ये क्षामा चवितहरिणी प्रेक्षणा निम्न-गमि ॥
श्रोणी भारादलसगमना स्तोवनम्रा स्तनाभ्याम्
या तत्र स्याद्युगतिविषये सृष्टिराद्येव हेतु ॥

विदग्ध व विलासी प्राचीन भारतीय तरुणाच्या स्त्रीविषयक अपेक्षाचें सार सर्वस्व कालिदासानें या श्लोकात ग्रथित केलेलें आहे या श्लोकात त्यानें श्यामा या सज्ञेचा जाणता उपयोग केलेला आहे टीकाकारांनीं मात्र वयक्तिक प्रवृत्तीच्या व उपलब्ध वचनाच्या अनुरोधानें या सज्ञेचे वेगवेगळे अर्थ केलेले आहेत मणि नाथ सांगतो “श्यामा युवाति श्यामा यौवनमध्यस्था इति उत्तलमालायाम् ।” स्थिरदेव मान मुळापासून ठळकला नाही, तो (हों पराचपे सपादित आगृत्ति १९३१ पृ ९४) सांगतो “तन्वी वृक्षतनु इत्याकारावता । श्यामा श्यामला इति वर्णाभिरानता ।” सर विल्यम जोन्स यांनीं या श्लोकाचें भाषांतर करताना (Calcutta Edition 1901 p. 23) श्यामा हा शब्द अजिबात गाळला आहे श्री वामनशास्त्री स्वल्गमपूरकरांनीं (काव्या र्धदीपिका पृ २०५) ‘तारुण्याच्या ऐन भरात आलेली’ हा अर्थ स्वीकारला आहे “श्यामास्वङ्ग चवित हरिणी प्रेक्षणे दृष्टिपातम् ।” या मेघदूतातील वचनावरील टीकेंत मणिनाथ सांगतो “श्यामासु प्रियङ्गुलतासु । अङ्ग शरीरमुत्तश्यामि । सौकुमार्यादिसाम्यादङ्गनिमिती तर्कयामीत्यर्थ ।” आणि स्थिरदेव सांगतो “श्यामासु प्रियङ्गुलतासु अङ्ग वपु । श्यामत्वतनुत्वाभ्यां तत्सादृश्यम् ।” या टीकावरून दिसून येईल कीं मेघदूतातील श्यामा हा शब्द नायिकेच्या वयाचा द्योतक नसून तिच्या बातीचा वाचक आहे

गाथासप्तशतीत आलेल्या श्यामा व श्यामला या सज्ञांचा अर्थावहल बरीच अनिश्चितता आहे साच्याजणी तरुण, सुंदर व मुकुमार आहेत, एवढं मात्र सरें

क्र १२३ मधील श्यामलेला प्रभृति-वैराग्याची रुहर आलेली आहे, म्हणून येथें ‘अप्रसूता’ हा अर्थ लागू पडत नाही येथें गंगाधरानें श्यामलेचा अर्थ

‘वरुची’ असा दिलेला आहे. हा शब्द येथे वर्णवाचक आहे असें म्हणता येणार नाही. क. १८० मधील सर्ग ‘सामाश् सामलिज्जइ’-श्यामाया : श्यामलायते, असा आहे. हा उल्लेख नि संशय वर्णवाचक आहे. क. १९८ या गाथेतील श्यामला सुकुमार आहे. हा उल्लेख वर्णवाचक नसावा असें सट्टदर्शनी वाटते; पण काने जम्बूकपायाची योजना करून तिचा वर्ण सूचित केलेला आहे. क. २३८ या गाथेची नायिका ‘शीते मुखोष्ण सर्वांगा’ अशी आहे; तिची अवकांति धगधगीत अंगारासररी आहे. तत्समाचन्याचा वर्ण असाच असतो. कोळसा रावंग व काळा आणि साने महाम व पिवळे, म्हणून ती तावली असता त्याच्या वर्णात फरक पडेल की काय ? क. ४३९ या गाथेच्या नायिकेबद्दल गगाधर सांगतो ‘श्यामाया उत्तमनायिकायाः।’ ही पौडशा-पिंडी नसावी, यौवनमध्यस्था असाही असें वाटते. हिचा वर्ण ध्वनीनेही सूचित केलेला नाही. क. ५५५ या गाथेची नायिका श्यामलाग्नी आहे असे मुळातच सांगितलेले आहे. शिवाय बाळ्याभार लांबसडक देशांच्या साह-चर्याची जोड दिलेली आहे. क. ७५८ मध्ये नायिकेच्या वर्णाची सूचना नाही; मात्र, दाराराचा वर्ण श्यामल आणि नेत्राच्या बाह्यागाचा धवल, असें असले म्हणजे त्याची शोभा विशेष आकर्षक असते. क. ९६३ या गाथेतील श्यामलेची कान्ति अद्वितीय आहे. हिला पाहून कवीला वाटले की तुम्हाआम्हाला निर्माण करणाऱ्या सर्वसामान्य प्रजापतीकडेच हिचे कर्तृत्व असावे हें खरे वाटत नाही. घर दिलेल्या कालिदासाच्या उद्गाराशी ही भावना तोलण्याजोगी आहे.

भारतांत सुलकारक काय असते ?

कूपोदकं, वटच्छाया, श्यामा स्त्री, इष्टिकाग्रहं -

आणि ही सुलकारक का असतात ?

शीतकाले भवेदुष्णं ग्रीष्मे काले च शीतलम् ॥

आडाचे त जे पाणी, उन्हाळ्या त्रप्रवृत्तीला मानवेल व रुचेल एवढेच गार असते, कुत्रिनपणे गार केलेले पाणी रुचते पण मानवत नाही. कूपोदक हिवा-ळ्यात कोमट असते, कारण भोंवतालच्या भूमीत मुरलेला उष्ण तें धारण करतो. सरोवरांचा विस्तार मोठा असल्यामुळे त्याचे पाणी हिवाळ्यांत फार पड असते. वडाची छाया दाट असते, पाने मोठी असल्यामुळे त्यातून ताजी

हवा खेळती राहते. त्याच्या कांड्या व पारंब्या मुईसरपट असल्यामुळे हिवाळ्या पावसाळ्यांतही वगळालो निवारानिळतो. घर बांधण्याचे तें विटाचे बांधावें. विटा उष्णतावाहक नसल्यामुळे उन्हाणें भित्तींची बाहेरली बाजू तारली तरी घराच्या अंतर्भागांतील शारदा नाहासा होत नाहीं. छी कशी असावी? विशेषतः हिंदुस्थानांत? अर्थात् आपली! श्यामला! का? कारण ती 'शीते सुलोष्ण सर्वाङ्गी प्राप्ते या सुलशील।' अशी असल्यामुळे सर्व ऋतूत सुल-कारक असते. शिवाय त्याच्या शरीराला सुगंधहि विशेष असतो असे जाणते सांगतात. श्री. राजवाडे सांगतात (नासरीय-सूक्त-भाष्य पृ. ७३९), योजनगंधा मस्त्यगंधा ही श्यामला असावी, कारण तिला पराशरापासून झालेला पुत्र वर्णानें फाळा होता. गौरवर्ण त्रिया संसाराच्या धनधर्मांत, विशेषतः हिंदुस्थानांत, टिकाव धरू शकत नाहीत हा सिद्धांत शास्त्रीय प्रमाणांनीं प्रस्थापित होण्याजोगा नसला तरी तो अनुभवाच्या फसोडीला उत्तरलेला आहे. सर रिचर्ड पर्टन हाही या अनुभवाशी सहमत आहे. 'फाळी नार, सकत फार' हें एका लावणीतील वचन येथे उद्धृत करण्याचा मोह आनरत नाही. या वचनातील उत्तान सूचना बगळली तरी व्यावहारिक सिद्धांत या दृष्टीने त्याचें महत्त्व सहज पटण्याजोगें आहे. पण सध्याचें सुधारलेलें व सुसकृत म्हुणवून घेणारें जग वर उद्धृत केलेल्या सुभाभिताची प्रचीति घेण्याच्या मनःस्थितींत नाहीं. विनायकेंतही "Gentlemen Prefer Blondes, विचान्या Brunettes।

गौरवर्ण हा पाढरपेशाचा आवडता आणि श्यामवर्ण बहुजनसमाजाचा. गोरा म्हुणजे पाढरा शुभ्र नव्हे आणि श्याम वर्ण म्हुणजे काळा कुट्ट नव्हे. श्यामला म्हुणजे निमगोरी कीं निसवाळी? कोण जाणे! श्यामला म्हुणजे सामळी, हेंच खरें. प्रतिशब्द नाहीं, उपमाही नाहीं, चारंग देश, काल व वैयक्तिक आवड याच्या अनुरोधानें या वर्णांचो छटा पड्ड किंवा फिकट होते, इतकेंच नव्हे, त्याच व्यक्तीच्या वागतात विशिष्ट परिस्थितीच्या अनुरोधानेंही वर्णांची चळविचळ होणे छाल रंगाल जसा मोतिया, किंवा निळ्या रंगाल जसा अस्मानी-तमाच दृष्णवर्णाला श्यामळ! उन्हाची तिरोप लागली कीं 'शर' मळून झाल्यामुळे आळसर झालेला असतो-पण आणखी निरखून पाहिलें

वीं त्यावर मोतियाची फिक्री छटा आढळते असावीसि वाटते ! आणि सावलीचा आश्रय मिळताच तो पूर्वपदावर येतो, मनोगति उत्तेजित होताच गौरतेवडे झुकतो आणि स्थिरस्थानर होताच पूर्वपदावर येतो; असा हा वर्ण आहे ! गंगा व यमुना याचा संगम होतो तेथे गंगेचा गौर व यमुनेचा श्यामल वर्ण याचा प्रत्यय येतो, असे सांगतात. वल्पना करा गंगा व यमुना या दोन्ही नद्यांना उन्हाळ्यातला पूर आलेल्या आहे हिमालयात उगम पावणाऱ्या या नद्यांना वर्ष वितळल्यामुळे उन्हाळ्यातही पूर येतो आणि भितळणारे पाणी सुव्या मातीवरून छोटत नसल्यामुळे पूर आला तरीही या नद्यांचे पाणी गडूळ होत नाही, गंगा व यमुना यांच्या पुराऱ्या पाण्याबरोबर वाहणारे फेंकाचे पुजके समावर एकमेकात भिस्तळतील तेव्हा त्याचा जो विसर तो श्यामवर्ण !

आणि श्यामला ! म्हणजे अशा वर्णाची स्त्री निमगेरी, निमवाळी, श्यामला पण तक्रारीत श्यामला ही सौंदर्याची सीमा, समाधानाचे निधान; अग्रवृत्ता-पण बाला नव्हे, जीवनमध्यस्था-यौवन व प्रेटर यांच्या चंचल सीमारेषेवर, एक पाऊल जरा इकडे वीं दुमरे जरा तिकडे, असा तरल अवस्थेत असलेली; अळख भूतराळाकडे अपांग दृष्टाने अवलोकन करीत असलेली, आणि भविष्यातील उपभोगाकडे आतुर व आसक्त दृष्टिकेन परगारी !

श्यामला हें एक स्वप्न आहे, मुग्नस्वप्न आहे, ते वस्तुस्थितीत फधी अवतरत नाही, पण प्रत्यक्षाने स्वप्नाचा आरोप केला जातो, स्तब्धच.

प्रसाधन :

शारीरिक स्वास्थ्य व सौंदर्य समर्पन यांसाठी गायतासंगतीतील स्त्रीपुरुष अनेक प्रसाधनाचा उपयोग करतात.

त्रिधा केमाना मुंघी तेत (क. ८०, २९९, ५७२) लावून न्हातात, वेंस कोरडे होईपर्यंत ते मोकळे (क. २९९) ठेवतात, नंतर आरशात (क. २०४ ८०८, ८१३, ८१७) पाहून भाग (क. ६८२) चढतात व वेणीभूषण (क. ८०) करतात, अम्बळ (क. २९३) लावून अवाडा (क. २९९) घाघतात आणि त्यात फुडें (क. २९९) माळतात व ओषळता गजरा (क.

१९२) धारण करतात. कालिदासाच्या नायिका धुराच्या धुरांत (ऋतु : १-४)
५-१२; कुमार : ७-१४) केंम वाळवतात. भांग काढणे हे सौभाग्याचें लक्षण
(E. 1 : I. 129) मानण्यांत येत असे. अयवत शंभर दांत्यांच्या फणीचा
(१४-२-१८) उल्लेख आहे. युक्तिस्वतस्तं (पृ. ७८-७९; ९१-९७)
प्रसाधनीचें वर्णन केलेलें आहे :

फाष्ठना धातुजा चैव शृङ्गजाता यथाक्रमम् ।
गुरता लघुता चैव तथा घनशलाकता ।
मनोहरत्वमुदितं प्रसाधन्या गुणग्रहः ॥

स्नानानंतर सुवासिनी कपाळावर तिलक (क्र. १६, ११६, १७९) लावतात.
डॉ. स्मिथ यांनी History of Fine Arts in India & Ceylon मध्ये
(Pl LVII) अजंढ्याच्या भित्ति चित्रांतील एकाची प्रतिहृति दिली आहे;
त्यांतील सर्व त्रियांनी तिलक धारण केलेला आहे. क्र. १७९ या गायेंतील
ललाटिका संज्ञक आर्लिंगनानें उपनायिकेच्या मुलावरील तिलकाचा रंग प्रथम
नायकाच्या मुलावर व नंतर नायिकेच्या चरणांवर परिवर्तित झालेला आहे;
त्या अर्षी तत्कालीन तिलक तैलमिश्रित ओलसर अमावा असें अनुमान होतें;
क्र. ९ या गायेंत नटीने मुखराग म्हणून हरितालाचा वापर केलेला आहे.
ब्रिया न्हातांना अंगाला हरिद्रा (क्र. ५८, ८०, २४६) किंवा जम्बूकशाय
(क्र. १८९) लावीत; शरिराला कान्ति येण्यासाठी हरिद्रा आणि अंगांचा
तेलकटपणा जाण्यासाठी जांभळाचें उटणें. रजस्वला मुलाला वर्णघृत (क्र. २२;
२८९, ५१९, ५२८) लावीत. पुरुषही जम्बूकशाय वापरीत असे क्र. १८९
मधील उल्लेखांवरून दिसतें. मुखरागानंतर डोळ्यांत शलाकांवर घेऊन अंजन
(क्र. ८६४) किंवा काजळ (१५३, ३०२) घालीत आणि अधरांवर राग
(क्र. १०६, ४५८, ८०२) लावीत. डोळ्यांत घालावयाचें ते अंजन व
ओंठाना लावावयाचें ते रंजन असा भेद भरतानें नाट्यशास्त्रात (२३-२०)
केलेला आहे अधरराग मेणांत (क्र. ४५८) तयार केलेला असे. पुरुषही
मेणाची गुटिका व आळियाच्या हात अधारांवरून फिरवीत असें वात्स्याय-
नाच्या उल्लेखांवरून (कामसूत्रम् : १-४-१६) दिसतें. हल्लीप्रमाणेंच तेव्हांही

अधररागासुद्धें गुप्त प्रीति प्रकट होत (क. १०६) असावी अस दिसतें, प्रीणताप किंवा कामताप सहन व्हावा म्हणून स्त्रीपुरुष अगाला चंदनाचें उटणें (क. २८८) लावीत स्वागताचे वेळां प्रियकराच्या अंगावर सुगंधी चूर्ण (क. ३१२) उधळीत असत कौपीतकी उपनिषदात अप्सराना चूर्णहस्ता म्हटलेचें आहे यानरून हा रिवाज फार प्राचीन असावा गायसप्तशतांतील त्रिया हाताना धातुरग (क. ६७८) व पायाना लाक्षारस (क. ४६४) किंवा आळित्याचा रंग (क. ९४०) लावीत या प्रसाधनानाही प्रीति चोळरी करण्याची खोड दिसते आमंत्रित प्रेयसी व वेदया कसोशीने प्रसाधन करीत असें क. २१ मधील उल्लेखावरून दिसतें

क. ४०८ मध्ये कापालिकेने प्रियकराच्या शरिराच्या रक्षेचें प्रसाधन धारण केलेलें आहे अवनालिका-धारण (क. १९४) व उच्छिष्ट-ग्रहण (क. १८९, २४६) आणि पावलावर पाऊल (क. ६८), बोंड (क. ३५९) व मदिरा-चपक (क. ९९१) हीं प्रियकर किंवा प्रेयसी यांच्या अप्रत्यक्ष स्पर्शामुळे प्राप्त होणाऱ्या सन्नेदनाजन्य सुखाचा प्रतीक मानला पाहिजेत प्रतीयासवित (Fetichism) ही लैंगिक विवृति अशांचीन मानसशास्त्रज्ञांनी सूक्ष्म दृष्टीने अभ्यासिली आहे क. ३६९ च्या नायिकेने फाल्गुनोत्सवात फर्दम प्रसाधन धारण केले आहे, अशा अभिमनानें का तो जणू वस्तुसंस्पर्श लेप आहे। क. ६३३ या गायेंत वैधव्यमण्डनाचा उल्लेख आहे प्रस्तुत विषयापुरता याचा सबंध विस्मृटलेल्या वेणीशा आहे सुतकात वेणीफणा करावयाचा नाही या रिवाजाचा उल्लेख अथर्ववेदात (११९१४) आलेला आहे प्रियकराकडून सौभाग्यवतीचीही वधो अशी दशा करण्यात येते ! म्हणून तें सौभाग्यलक्षणही ठरत फाळ्यावर भरलेल्या मळवटाशेही या उल्लेखाचा सबंध असण शक्य आहे

अजन, अळिता, तिलक, मेंदी, हळद वगैरे प्रसाधनाचीं साहित्यें घरोघर तयार करण्यात येत लक्ष्मणारस मान कारागीर तयार करीत हा व्यवसाय महत्त्वाचा होता असे उल्लेख अनेक प्राकृत (निर्यावरियाओ ३५ आवश्यक टीका हरिभद्रः ४ ३९८) या प्रभात आढळतात

सुप्त :

सुरत हे तारिख दृष्ट्या मानवी सत्तासच्या सात-याचें साधन आणि व्याव-
हारिक दृष्ट्या काम भावनेचें साध्य.

सरोसर, प्रेम बहुमिहारी (क १२६) आहे. त्याचा रक्षो मिहारीत
(क ८०३) घाटतात प्रेमाची धा शिखर, ओल्या हृदयात ती पेटते व
फोरच्या हृदयात विस्तते (क ४३०), धुंगाररमान्या मिचनानें प्रेमाभि प्रजन-
लित होतो (क ७१३), मात्र तप्त हृदयावर प्रेमरमाचा बिंदु पडला वं तें
तडकें (क ७१२) परंतु प्रीतीची गाते वक (क १०, ९०४) भसते
आणि फतवरहित प्रीति ही फतरनाच अक्षय्य कोटातीत (क १०४) आहे.
प्रेमानुळें दुःसातही मुग्न (क १००) घाटतें, नरपात स्वर्ग निर्माण
(क ८७२) होतो. पण केव्हा प्रीति सकळ होईल तेव्हा अशा प्रीतीची प्राप्ति
पूर्वपुण्याबाधून (क १७४) होत नाही. प्रेम देवघेरीवर अवलंबून नसतें.
(क २८७) हें खरें पण तें तस असत तरी स्वागताहें (क ७३८) आहे.
मृण्म कवीनें प्रार्थना केव्ही आहे, (क ८३८) वा देवा, मला मनुष्यजन्म
देऊ नको, दिलास तर प्रेमात गुंतवू नको, गुंतलेस तर अप्राप्य अशा ठिसाणां
गुंतवू नथोम !

अनुनय, आलिंगन व चुम्बन हे सुरतार्थ मिथि.

एककितीची अडगळ (क ८७१, ९११) किंवा पाठग्रा (क १११)
हे अनुनयाचे आसुरा प्रकार, होय, अनुनयाचेच आनिमिर आराधना
(क ९३३) किंवा लाडागोडी (क ६८६) हे शिष्ट प्रकार उद्दिष्ट साध्य
होण्याभाठा प्रेनिषाचे ठाया थोडाचहुत निर्लज्जपणा असावा लागतोच !

गाथासतशतात अनुनय ही सहा (क १७, ८७, ९१, १०१, २७७,
४२०, ८८६, ९०८ ९०९, ९१०, ९२१, ९२४, ९३५) विवाहपूर्वप्रसारा-
धन, कोटशिर या अर्थानें वापरलेली नाही या गाथात मानिनी आणि विन्मुग्न
(क २७, ३३, ८७) नम्रिकेश प्रपन्न व सन्मुख चरग्यासाठा नायक
अनुनयन करीत आहे, प्रमुखाच्या प्रदर्शनानें नव्हे दास्य गतीनें (क ९१);
पादरदनपूर्वक (क ११, ३००, ४३२, ८८८, ९०४, ९१०, ९४०), कथा

एकाता तर वधा सवतीच्या (क १०१) देरत, वधां हें मानधारण केनळ अनुनयान्या अपक्षेनें (क १०१) पळेले आहे तर वधा अपराधाचा (क २७७) कबुलीजबाब मिळविण्यासाठी, वधा अनुनय सफल झालेला आहे तर वधा त्यामुळच प्रगाचे पर्यवसान रोद, चाडव पराजमुलता (क ४००, १०९) यात झालेले आहे प्रेयसीच्या हृदयात प्रताचा प्रादुर्भाव झाल्याचे पुलक (क. २०, २८, ५५, ७७, ८७, ९६, १००, २१६, ३१४, ४०६, ७१६, ७१९, १८२, ८३०, ९०३, ९६८) हें पाहिल प्रमादचिन्ह प्राकृत-संस्कृत साहित्यात पुलकाग आहे तेरवे महत्त्व अन्य भाषात आढळत नाही या गायारून घर्वांचे सूक्ष्म निरीक्षण प्रत्ययाम येतें क २० मध्ये गण्डपरिचुवनाने अलीकप्रसुप्तक नावक रोमाञ्चित झाला आहे आणि क २१६ च्या नायिकेच्या शरीरावर उमललेले पुलक तिच्याच अधूचा भेद करीत आहेत क ७७ ची नायिका अप्रत्यक्ष स्पर्शाने आणि क ८३० ची नायिका स्पष्टात आलिंगनान्या अपेक्षेनें पुनर्नित झालेली आहे ।

आलिंगनाचे अनेक उल्लेख गायतसशतात (क. ९८, १३३, २७६, २८८, ३४४, ३५१, ३५४, ३८८, ६२९, ४१९, ७८०, ८२९, ९१५, ९०३, ९२८ ९८८, ९९०) आलेले आहेत आलिंगन ही सज्ञाच सुरतद्योतक आहे, आलिंगन हा रतिनाट्याचा पूर्वारंग आहे असें क ३४४ या गायेंत सांगितलेले आहे क ३५१ मघाठ आलिंगन तसें आहेही, आणि क ९८८ व ९९० मध्येही. पण तें नेहमाच अस असतें असें नाही क ४१९ मधील आलिंगन सुरतोत्तर आहे आलिंगनाचा मदिमा काय सावावा ? चन्दनानें नव्हे, आलिंगनानें फामताप शात (क २८८) झालो, त्यासाठी बाहुल्यता (क ३५८) स्वयस्फूर्तानें सरसावतात आणि त्याचा आवेश काय वर्णावा ? त्यामुळे जणू नायिकेच स्तन नायकाच्या छातात दृढतात, आणि केवळ आवेशाच्या दर्शनानुळ चिरडण्याच्या धास्तीनें नायिकेचा कृत्रिम (क ९२८) मान आपोआप ओसरतो क १० मधील आलिंगनाग वात्स्यायनानें स्पष्टक (२ २ ९) अशी सज्ञा दिलेली आहे ह्याच्याच बुद्धिपुर सर होत आहे असा बोधाल सशयही बेगार नाही अश रीतीनें, काहा तरा बहाणा करून शराराचा शरीरगला कोठेंतरी स्पर्श करणें क १५९ मधील आलिंगन हें वात्स्यायनाच्या ललाटिका (२. २. २७) वागेंत

येत मुले मुलमासज्याशिणी अक्षोर्लगेटेन लशटमाहन्वात्मात्माटिका ॥
 क २७६ मधील आलिंगनाचं नाव विदक (२ १ १०), कारण येथें स्तनानें
 शल्याप्रमाणें वेध झालेला आहे क १३३ व ८०९ मधील आलिंगनं मनोमय
 प्रियकराला दिलेला आहेत आलिंगन हें चुम्बनापेक्षा ठसठशीत व दीर्घकालीन
 असल्यामुळें त्याची तद्दान हाताला हात (क ७४३) लावून किंवा अडचणीत
 आधार (क ११३) घेऊन शेटक आलिंगनानें भागवावी लागते क २२
 मधील रजस्वलेचें आलिंगन असेंच त्रोटक आहे पण क ५२८ मधील मात्र
 दीर्घकालीन असलें पाहिजे आलिंगनाचें व स्तनाचें मोत्र जुळतें (क २७९,
 ३६८), पण, किंवा त्यामुळेंच त्याचें हाराशा (क ४२९, ९८८, ९९०)
 सत जमत नाहीं !

गाथासप्तशतीत चुबनाचे अनेक उल्लेख (क २०, २२, ८९, ९६, १००, ११४,
 १७९, २००, २१३, ३००, ४५५, ४५८, ४६५, ५०७, ५१९, ६०५ ६६९,
 ७२९, ८२०, ८२१, ८२४, ८६६, ८८८, ८९२, ९१७, ९२७, ९३२, ९६५
 १७२) आलेले आहेत चुबनाला आलिंगन, अत शोषण व गंधप्रहण हां आभि-
 मे तआहेत आलिंगन हा मुख्यवैवरून स्तनाचा गौरव आणि चुबन हा अध-
 राचा त्यामुळें घालेला एकाएका स्त्रीत्व प्राप्त होतें कधी कधी चुबनातील आवे-
 शाचें पर्यवसान दतवणात होतें ह्या क्रीडा कोणो कोणाला शिवबाव्या लागत
 नाहींत (क. ६६१), हेंच खरें वात्स्यायनानें विहित चुबनस्थानें (२ ३ ६)
 सांगितली आहेत ललाट अल्क कपोल नयन वक्ष स्तन ओष्ठ अन्तर्मुखेषु
 चुम्बनम् । क २० मधील चुम्बनाला वात्स्यायनानें रागदापन (सुतस्य सुल-
 मवलोकयन्त्या स्वाभिप्रायेण चुम्बनम्) म्हटलेले आहे, आणि क. १२ मधील
 चुम्बनाला स्पृष्टक व क ११४ मधाल चुबनाला सकान्तक (प्रतिमाया चुम्ब-
 नम्), अनङ्गरङ्गात क. ८२१ ला स्फुरित (९ १४) क. ८८८ ला मिलित
 (९ १३ वात्स्यायनाचें निमित्त) (क ९२७) ला सपुनक (९ १८)
 सलता रत्न रण वाढण्यासाठीं झोळ्यात फुनर घालणें हें पहिलें चुबन घेण्याचें
 जुनेनिमित्त आहे अस क ८९ व १७६ या गाथावरून दिसतें आजूबाजूला माणसें
 बावरत असला तरी ह निमित्त वेळ निभावून नेतें दिवसा उजडी तोंडाचा
 वास घेणे ह्या असेच सोईस्कर निमित्त (क ८८६) आहे येथें हें नायिकेनें

मोठ्या साहसाने योजलेडे आहे दिवसा चजेडी अधाऱ्या रंगाला हा विधि (क ७२९) लोळम उरकता येतो। क्षत पडलेच तर रानावनात वावरणाराना मधमाशीची सवच (क ६३४, ८८०) उपलब्ध असतेच पुरपाळा व छालाही. क ४५१ मध्ये पार्वतीने शकराच्या नेत्राचे चुवन घेतले आहे. आणि क ८०४ मध्ये नववधूने नवऱ्याचे, अनेकदा, ओठ सुकेपर्यंत. क २२ व ५१९ मध्ये नायकाने रजस्वलेचे चुवन घेतलेले आहे क २४९ च्या नायकाने नायिकेचा अधर दातात धरलेला असून त्याच्या पकडीतून सुटण्यासाठी ती शीर्षप्रधूर्णन करत आहे साहित्यदर्पणात सांगितले आहे “केशरतनधरादीना प्रदे ह्यपि संभ्रमेत्। प्राहु बुद्धमित नाम शिर वरविपूननम्॥” क २१३ मधील चुवन आवेशपूर्ण आहे आणि क ९२७ मधील दीर्घकालीन वसंहा असले तरी सिद्धान्त एकच. अधर एकच असला तरी स्वयस्फूर्ताने त्याचे चुवन मिळाले तर स्थापासून अनेक रसाची प्राप्ति होते।

गाथासप्तशतातील व्यभिचारो सुरतक्रिया सामान्यत उघड्यावर, दिवसा चजेडी, नि शक्याने (क ६३५, वृक्षादिकाच्या आभयाने (क ९५३) चालतात कदमुळासाठी किंवा शिकारोसाठी जंगलात वावरणाऱ्या व शेतीवर अवलंबून असणाऱ्या समाजात, लोकवस्ती तुरळक असलेल्या भागात अश्वच रिवाज प्रचलित असलेले दिसतात. कुलीन व विदित सुरतव्यवहार साधारणत घरा व रात्रा, कथा अधारात आणि कथा सदात (क २६४, ५४७, ५८९) व्यभिचारिण ही स्वरेणो होईपर्यंत पतिसम्येची अर्ध रापते आणि चौर्यरताला अन्यत्र अवसर नसला तर ते राजा, अधारात (क ३३३) उरकण्यात येते ही सामान्य पद्धति झाली, अपवाद आहेतच वेळ फाय, कोणताही, संधि मिळेल तेव्हा क ४९ व २९९ मधील सुरत दुपारा झालेले आहे सुरतासाठी आवाहन कोण करतात? जिया की पुष्प? जियाचे शील बिघडविण्याची जबाबदारी पुरपावरच पडते ही सामान्य समजूत परंपरागत दाक्षिण्यात व प्रचलित व्यवहारालाही धरून असला तरी प्राचीन व मध्य युगान साहित्यात ती निदर्शनाला येत नाही सुरत व्यवहाराचे आवाहन जियांनी करावयाचे ही योजना गाथासप्तशतातही आढळते, मग ती तत्कालीन रिवाजाच्या अनुरोधाने केलेली असो किंवा कव्यांनी सजातीयाच्या दोष-

प्रच्छादनार्थ केलेली असो क १६१, २००, २५४, ८७३, ९५५ या गाथा-
तलें आवाहन क्रियांना केलेले आहे ज्या गाथात कथावस्तु आहेत तेथे तर
हा प्रसार जमळ जमळ सवत्र आटळतो सुरतासचि ही भावना लणिक आहे,
विलंबाने ती ओसरते, हा कामशास्त्रात व्यावहारिक सिद्धान्त क. २१ या
गाथेत माजलेला आहे आळवली तर ही भावना चित्ताचाच नव्हे, शरिराचा
च जीवनाचाही करजा घेतें कामदशा ही या भावनेची साहित्यातील
आळवणी, साहित्यदर्पणात कामाच्या दहा दशा सांगितलेल्या आहेत :
“ अभिगपश्चिन्तास्मृति गुणस्थनोद्देसप्रशपाद्य । उन्मादोऽथ व्याधिर्जंता
मृतिरिति दशाश्च कामदशा ॥ ” कामविशार प्रसन्न होण्यापूर्वीच
आवरला तर मनाला व्यथा होते (क ८११) पण तो मनातल्या मनात
जिरू शमतो, या अनुभवावरच कामविन्मुक्ताची निवृत्ति आधारलेली आहे.
घाला (क ७५१, ७९१), गर्भिणी (क ९२ (य नवप्रसूता) क २००)
या सुरतव्यवहारात त्याच्या अमल्याचें सांगितलेले आहे गर्भधारणेनंतर
सातव्या महिन्यापासून घालाला दात येईपर्यंत सुरताला मनार्ज होती तरीही
मासप्रसूता (क २१९) ही अतिमुक्तदायिनी अमल्याचा उल्लेख आटळतोच !
फलिका उमळली का मधुराला (क ७४९) मन आवरत नाहा, कधी तो
फलिकेचें उत्फुल्लकरण मोठ्या फेंकल्याने व साववारीरीने (क ४४९) करतो
आणि कधी तर ती उमळण्यापूर्वीच तिचें मर्दन (क ४४४) निर्दयपणें
(क ६१३) करण्यास उद्युक्त होतो ! प्रेमाचे सवच व्यवहार अनिर्बंध
हैंच राहें !

स्त्री पुरुष सुरतासाठी मित्र आसनाची योजना का करतात ? कारण रसिक
मन्य (क ४७६) ऋजु रतानें सनुष्ट होत नाही !

कामशास्त्रकारांना नमूद केलेल्या आमनामेका गाथासप्तशतात फक्त पुरुषा-
यिताचा नामपूर्वक (क ४, ५०, १५१, १९६, ३९३, ४४१, ४८३, ६१४,
६१४, ८१०, ९८८) पुन पुनरुच्चार झालेला आहे अन्य आमनें आरापित
आहेत पुरुषायित मानवाना आगडत, तसच गंधर्व देवादिकांनाही
(क. १५१, ४४६, ८१०) पैगबरानें मात धर्मविध्द म्हणून पुरुषायिताचा निषध
केलेला आहे (राजवाडे : पूजाक - प्र ८२८), तरीहा शेरा नफजवी यानें

(The Perfumed Garden : पृ. ८१) त्याचा उल्लेख केलेला आहे. गर्भिणाना हे आसन अयोग्य (क. ४८३) मानलेले आहे, इतकेच नव्हे, निररीत संभोगाने गर्भसंभार होत नारी (क. ६५४) असाही उल्लेख आलेला आहे. वात्स्यायनाने (२. ८. ३२) नवप्रसूतेला पुरुषायािताची मनाई केलेली आहे. पुरुषायािताने गर्भसंभव होत नाही असे यशोधराने जयमङ्गलेंत (काव्यांकार सुपरकर शास्त्री प्रत : पृ. २६३) सांगितले आहे. क. ११ मध्ये धेनुका-सनाची सूचना आहे असे टीकाकार सांगतात. वात्स्यायनाने याचे लक्षण (२. ६. ३७) सांगितले आहे : " भूमौ वा चतुष्पदवदास्थिताया. पृथलीलयां वस्त्वन्दनं धेनुकम् ॥ " क. ४११ व ४२५ मध्ये त्रिविक्रनबंधाची सूचना आहे असे टीकाकार सांगतात. क. ५२१ मधील सुरत हें मार्जार सुरतासारखे भासते. क. ५५८ मध्ये जलकाडेचा उल्लेख आहे जलांतील आसनप्रयोग सुलभ असल्याचे मुदगनाभाचे मत उद्धृत करून वात्स्यायन (२. ६. ३३) सांगतो की जलामध्ये सुरतक्रिया शिष्टजनांनी निषिद्ध मानली आहे, सगळी ही अयोग्य आहे. क. ८८४ या शब्दांत गोयूथिकरताची सूचना आहे असे टीकाकार सांगतात. त्याचे लक्षण वात्स्यायनाने (२. ६. ४१) सांगितले आहे : " बद्धाभिश्च सह गोयूथिकम् । " गाईच्या लिहारांत एक घेल जसा धावरतो तसा एक पुरुष स्त्री-समूहात रममाण होत असतानासुद्धे गोयूथिक ही सर्वा पूर्णतया समुचित आहे, असे या सूत्रावरून टीकेत यशोधराने सांगितले आहे.

सुरतममयां अनेक विकल्प व विभ्रम संभवतात. नववधूला सुरतविधीची माहिती नसते. लज्जा व धास्ती मात्र बहुत असते, म्हणून ती लोब्ध्याला लोळां मिडवांत नाहा (क. ६४५) व सविष्टितोद (क. ६४६) असते; तिला अनुसूल करून घेण्याला अनेक टाकवेच लढवावे लागतात; तराही, रिवां म्हणूनच, तिचा समागम वळलेल्या प्रथमगृहिर्वापेक्षा अधिक सुखदायक (क. ४७९) वाटतो. प्रियमरात्र सनुष्ट करण्याची तिची इच्छा असते, पण विरामस्थिते माहात नसते (क. १५५), यामुळे प्रियकराचा मात्र विरस होतो, सुरत च्या सामर्थ्याबद्दल सातकता वाटते; माहितगार महिय मात्र अवसानानंतर परस्पर चा यत्नभार हलका करण्याचा यत्न (क. २९९) करतात. हा विधीच असा विलक्षण आहे की पत्नीच्या मनांत पताविषयी किताही

आदर असला तरी ती सुरतसमयीं त्याला एखाचनात आज्ञा देण्याला धनते ! सामान्यत विवाहित स्त्रीपुरुषांना एकनिष्ठेची अपेक्षा असते पति अन्येन्या नादी लागला किंवा आहारही गेला किंवा तसा सशय आला वा पत्नीला मत्सर (क १, ३३, ४३, ७२६, ७३१, ८६२, ९०२, ९३२) वाढता प्रतिविवाचा (क ९३२) आणि आख्यानांतील नायिकेचा (क ८६२) ही एकादीच अशी उदार असते वा ती मत्सर आवरून स्वतः पतीसाठी दौत्य (क ८४) करावयास सिद्ध होते पण ज्याचे अशा विशेष गुण असतात व याची जाणीव असते त्यांना त्याचें चीज व्हावें अशीही अपेक्षा असते म्हणूनच क ४८ च्या गुणी नायिकेला एकान्तरस पति अरसिक वाढतो मानवाची मनोयुति सवीर्ण असते, म्हणूनच क ४४ च्या नायकाला अन्यमहिलाप्रसंगी स्वमहिलेची आठवण झालेली आहे; म्हणूनच क ६६१ च्या नायकाला सुरतरसिक भार्या बहुशिक्षिता असावी असा सशय आलेला आहे ! वस्तुतः सुरतातील विलास कोणी बोणाला शिक झीत नाहा, फार तर कुसुम्भ (क ३९२) कुमारिकाना विभ्रम शिकवतो, पण स्नेहानुबध (क ४७७) हाच त्याचा एकमेव आचार्य ! अर्थ तो तोच असला तरी ' कांशल्य मोठें रचनेत आहे ' क ४४० चा नायक कलिकाभङ्गाप्रसंगी अनुभवसिद्ध कांशल्य उपयोजीत आहे क ४६२ या गाथेत हाच सिद्धान्त कुशाळ गवळ्याचा दृष्टांत देऊन मांडलेला आहे अनुभवसिद्ध कांशल्य हेंही वेव्हा वेव्हा तांत्रिक किंवा यांत्रिक वाटतें, चर्वितचर्वणासारखें (क ३७४) वाटतें, इतकेंच नव्हे, दुर्विदग्धसुरत सशास्त्र असलें तरी दु एद (क ५९) होतें रसिकाशा सुरताचा सक्ल ठरण्यात (क ६१) होतें तेवढें सुरत, मग भले तो सनेत सिद्धीस न जावो तेवढें समाधान काही अविदग्धार्थी होणाऱ्या सभोगानें होत नाहीं जो सुरतरसिक असतो तो सौंदर्याच्या पुरेपूर आस्वादा साठी सदीप सुरत (क ५४७) रमतो, इतकेंच नव्हे, सुरतानंतर स्त्रीच्या विकलागाऱ्या निरीक्षणानें वैदग्ध्य प्रगट (क ४१३) करतो, एवढेंच नव्हे, दुमन्या दिवशी तिच्या मुलावर प्रगट होणाऱ्या छटा पहावयास अधिक उत्सुक (क २०९, ७१२) असतो !

गाथासप्तशतीच्या नायिका सामान्यत सुरतसमयीं विवस्त्र (क ३५१, ४५५, ४५९, ४६१, ५२०, ७१८) आहूत, हेरोगेटस (३ १० १) सागतो त्या-

प्रमाणें घराबहिरच (क. ४६१) नव्हे, घरातही, असा रिवाजच (क. ५२०) असवा. कुलरधूला सुरतांतर एकातांतही याची लाज (क. ४५९) वाटते. क. ३१६ व ८७३ या गाथात ग्रामाची सुरत सूचित आहे. कुमामातल्या स्वयंपाकात तूप मीठ नसतं, सार्थं अन्न मात्र पोटभर असतं, त्याप्रमाणे ग्रामाचा सुरतात बाळोपचार मिळणार नाहीत पण कुचराई होणार नाही, कुमामात मज चाव्या मिळणार नाही, पण उन्नत पयोधराचा आश्रय मिळेल (क. १५६ व ८८४ मध्ये) वेद्यासुरताचा उल्लेख आहे. हें सुरत रसिकाला संपूर्णतया सुसुष्ट करतं, कारण या वाचतात पुढ्याच्या ज्या ज्या अपेक्षा व तुपा असतात त्या त्या तरेन भागतात, आणि गौयूधिकेची व्यवस्था अन्यत्र अशक्यच ! क. ३३३ मधील चौर्यरताचा उल्लेख वास्तवपूर्ण आहे असें टीकाकार सांगतात ! यासाठी आणखी कोणती साक्षगिरी घेतली पाहिजे याविषयी सूचना क. ४१५, १५२, १५३ या गाथात दिलेल्या आहेत अगावर काठें ओरसदा किंवा गालावर नाजूक फाटा उमललेला दिसला का सशयाला सधि मिळावयाची, अशा बाणाळाच्या दृष्टीतून अपहरण (क. ८८८), धाप (क. ८७५) किंवा भ्रमवलय (क. ४३८), सुगंध (क. ५१), स्वेद (क. ३५८, ३५९, ४०७, ४०८, ४४०, ७१८, ८२२, ८२८, ८७५, ९३२), शर्यादि चिन्हे कदा निसटणार ? रतिसमयी प्रकट होणाऱ्या विभ्रमावढल वात्स्यायन (२.७) सांगतो. रतिचक्रप्रवर्तस्य नास्ति शास्त्रं न च क्रमः ।... स्वप्नेष्वपि न दृश्यन्ते ते भावास्ते च विभ्रमाः ॥ क. ५ या गायेंत सांगितलें आहे व नैसर्गिक विभ्रम हे एसापर्यंतच व्यक्त होतात, अन्य विभ्रम हे कृत्रिम होत. कुलखाचा शृंगार (क. ८७२) व विभ्रन फक्त पतीसाठी असतात आणि तो प्रवासाला भिघाला की तेही, इतकेंच नव्हे, तिचें यावन व सौंदर्य हीही त्याच्याबरोबर प्रवासाला जातात, असें सांकेतिक विधान क. ८६५ या गायेंत आढळतें

सुरतासाठीं वेशेप्रमाणेंच चरक चालविणाऱ्या घड्यावद् पुरुषानें नीरस व वयस्क नायिकेहून मोवदत्याची अपेक्षा केलेली आढळते. प्रांडाला किंवा वृद्धालाही चाला हवीशी वाटते, म्हणून बालिकेचें सगोपन हा केलें जातें, त्याचप्रमाणें वृद्धालाही तरुणाची होस वाटते (क. १९, ७७०) असें दिसतें. एवढेंच वाय, मयमान बेलें असता (क. १७८) ती आकर्षकही दिसते !

श्रद्धेच्या समानामुळे तदगात्रही पदत्र येत असतानाशास्त्राच्या इपारा आहे; तो पत्करत असेल त्यानेच अस साहस करावे ! क्र ४०० या गायेंतल्या प्रमा कुटुंबातल्या वारवार अनुभवाग येणारा आहे, पण तथाकथित सुसंस्कृत साहित्यात प्रचलित संभेतामुळे असे उल्लेख करावयास वागी धनत नाहता निष्कार्य

संस्कृत काम, नाट्य व साहित्य शास्त्रकारांनी शरीराच्या अमरा अतोपाणे व मऊ प्रत्येक करिलेली आहेत, अग मस्तक, रक्क, वक्ष, कटि, पार्श्व, हस्त व पाद, उपांगे भुज, मणिबन्ध, जघा व ऊर प्रत्येक मुग्न, ध्रु, दृष्टि, कपोल, नासिका, अधर, दंत, निव्हा व हनु या सर्व अंगप्रत्यंगाचे उल्लेख गायसप्तशतीत अनेकदा आणून आहेत आणि त्याही व्यक्त होणारे व्यक्तिमत्त्व व सौंदर्य गायसप्तशतीत प्रत्येक अंगर अप्रत्यक्षपणे वारवार प्रत्येकात यत प्राचीन व मध्ययुगीन संस्कृत व प्राकृत कराना जीसौंदर्यवर्णनाचे अनेक संभेत रुढ केले आहेत त्याच्या तेजदा योजना यथ केलेली आहेत नाही गायसप्तशतीच्या समाप्तीकालात हे संभेत एवढे रुढ झाले नसावेत शिवाय त्याच्याप्रमाणे स्थिर सौंदर्यवर्णनाकडे गायकाराचा कड नाहा, आणि स्वीकारलेल्या माध्यमाच्या शुद्धित स्वरूपामुळे यांना तेवढी सवडही नाही गायकारांना चल सौंदर्यच अभिप्रा आहे आउपड्याच्या व कृत्रिमतेच्या अभावा, सामान्य व्यवहारात, भावनांच्या प्रणाना, गात्राच्या चलनवर्तनामुळे व्यक्त होणारा सौंदर्याचा आविष्कार गायकारांनी वाणला आहे गायकारांनी स्थिर अवयवाभावतीं घुटमळत नाहता, त्यांना उपमा देण्यात रगत नाहता नायिकेच नम्रदर्शन झाले तरी, तर त फार तर श्वास रोधून धरतीत चार दोन शब्दात प्रसंगाचे बाह्य व स्फूर्त भिन्न फलन गायकारांनी अत प्रेरणाकडे वळतो आणि त्याच ही दिग्दर्शन तेवढ्याच क्षणकात चार दोन शब्दात अस करतो या निराग जन्माचा चटमा लागावा ! ह्या चिन्तांच्या ठळक बाह्यरेषामध्ये छायाप्रकाशाच्या विवा रंगीनेली छग भरल्या नसल्या तरी त इतक स्वयं असेत की जणू निव तपणा सनोर उभे ठाकते !

गायसप्तशतीच्या नाटिकांच्या सामूहिक (Composite) स्वरूपाबद्दल काही अनुभावे काढता येतात

गाथासप्तशतीच्या नायिका मुख्यत्वेकरून तीन वर्गांच्या आहेत. आर्य हल्कि व वन्य आर्य या वरिष्ठ वर्गात क्षत्रिय व वश्य हे समाविष्ट होतात हे वर्ग हलिनांना हलके लपतात, हे खरे पण ते केवळ आवक व सांस्कृतिक दृष्ट्या आर्यांचे अर्ग अमेत्या गुणांचे वैशिष्ट्य सामान्य जनतेला मान्य आहे त्यांच्या साहचर्यामुळे त्यांचे गुणावगुण सामान्य वर्गांमध्ये अनुस्यूत होत आहेत आणि मुख्यत्वेकरून ज्ञियाचे मार्फत सामान्य वर्गांचे उत्पादन हात आहे. आर्य व द्रविड यांच्या समन्वयाने दक्षिणपथाची वसाहत झाली. असावी या अनुनानाग गाथासप्तशतीत आधार आढळत नाही. वरिष्ठ वर्गातील ज्ञिया व्यवस्थितपणे वेपथारण करतात. प्रवाधने वापरतात आणि आभिजात्यांच्या वधनात वाचरतात. हल्कि व वन्य ज्ञिया सामान्यतः कृत्रिमोपासून अल्प्ति आहेत त्यांची शरीरयष्टि मजबूत आहे आणि चाल ताठ आहे. उन्ना स्तन व पृष्ठुत ित पांमुळे त्यांच्या गतीला गाभीर्य आणते आहे. पण कुलीनतेच्या कृत्रिम धर्माने त्यांच्या भारामुळे त्या आपल्या अवयवांचा गारव छपावेण्यासाठी पाठीला पोंक आणून मिवा आग चोरून चालणार नाहीत. हिंदा रात्राज्जयात आढळणारे व म्हर्गीत सनारिष्ट करून गौरविणारे 'मरहगिने कुच' गाथासप्तशतीत वारवार दिसतात. गाथासप्तशतीच्या नायिका दिखुंगस मननाळ्या आहेत, निर्भय आहेत. पण त्या काळाच्या मानाने निर्भय नाहीत. नदीवर स्नानाग मिवा वनात विहाराला चढ असं श्रियकराने मिवा मैत्रिणाने मुचविण्याच्या अयक श का लाच आढवड न घेता ती घरावाहेर पडत. मित्रमनिगीच्या सनवेत वाळवटात मिगाणा घालीत आणि कामधामाग किंवा पुरपाशा परावराने सहकार्य करण्याग उरणार नाही. पतीने वाच हाता घेतले तर त्याच्या ताठवर ती नाचत मिवा सुरावर गाण म्हणत. श्रियकराने सुरागाळा आत्रा हुन केले तर ती आडोशासाठी उडणार नाही. इतकच नव्हे काठे व वहा याचा नेम नाही, स्वयंप्ररणेने सुरताची मागणा करत आणि सामान्यतः ह्याचे चोखदळ अस्वीत मानवीत अस. उद्वार सुरासमथा सीत्कारपूर्वक दाडण्यात आनंद मानी. प्रपगाच व्यग्रधान सांभाळीत आणि साहयाग प्रवृत्त हार्दल अशी हा दिलदार व हाशी आहे.

गाथासप्तशतीच्या सामूहिक नायिकांच्या लैंगिक गुणदापाचे विवेचन

उरेंच आहे; सातवाहन कुत्राच्या थोरवीची तुलना उत्तुंग व विस्तीर्ण हिमा-
लयाशीच होऊ शकते आणि गोदावराच्या परिघात सातवाहनाएवढी कीर्ति
हुसऱ्या कोणत्याही कुलगने आजवर सगदन केलेली नाही. मोथे युग हें बौद्धाचें
सुवर्णयुग आणि गुप्त युग हें वैदिकांचे. या युगांच्या दरम्यानच्या कालखंडाला
सातवाहनयुग हेंच अभिधान द्यावें लागतें. या युगाला महाराष्ट्राचें पहिलें
सुवर्णयुग असें अभिधान दिलें तर तें यथार्थ ठरेल. अशोकाच्या काळात बौद्ध
भिक्षुना राजाश्रय मिळाला आणि गुप्त काळांत संस्कृत कवींना व पण्डितांना,
स्मृतिकाव्याना व पुराणिकांना. गुप्त काळात वैदिकांना जे यश लाभलें त्याचा
माया सातवाहनानींच घातलेला आहे. पहिल्या सातवर्षीनें यश संस्थेचा पुन-
रुद्धार केला आणि गोतमीपुत्र सातवर्षीनें चातुर्वर्ष्याची प्रस्थापना केली. हाल
सातवाहनाचे वर्तुण्य असेंच अव्यल दर्जाचें आहे त्याने स्वतंत्र प्राकृत साहित्याची
निर्मिति केली व करविली आणि प्रचलित लोकगीतांचें सकलन केलें.

उत्तर हिंदुस्थानांत अशोक व दक्षिण हिंदुस्थानात पहिला सातवर्षी, हे
प्राकृतांचे आय पुरस्कर्ते सम्राट्-पुर्वजाच्या या परवरेंला अनुसरून हाल सात-
वाहनानें महाराष्ट्री प्रकृतात आणि गद्या या महाराष्ट्री वृत्तात (Colebrooke :
Sanskrit and Prakrit Poetry : Asiatic Researches : X :
p. 415) गाथासप्तशती या गाथासंज्ञात लोकसाहित्याचा समग्र वेला. गुणादयानें
पेशाची भाषेत लिहिलेला वृहत् कथा हा कथासमग्र आणि कातःप्रस्थाकरण याचा-
ही हालशी (Smith : Z. D. M. G. : p. 60) सर्वत्र जोडण्यात येतो. या
विषयी अनेक दनकथा प्रचलित आहेत. हाल शालिवाहन हा दर चार दिवसांनीं
चार वर्षांतील एकेका सुंदरीशी लग्न करून अंतःपुगात भरतो करूं लागला. या
मुळे सख्याना वधू मिळेंनात. तेव्हा एका द्विजाने देवीची प्रार्थना केली. देवीनें
सुंदरीचें स्वरूप घाण केलें व एकातात राजाला भेटून भेडसावले. तेव्हासून
राजाचा बायकाचा नाद सुरुवा (लील्यः प्रस्तवना : डॉ. उराध्ये). सात-
वाहनाच्या अंतःपुगात पाचशें राण्या होत्या. पैकीं चंद्रलेखा ही पट्टाणी. एके
दिवशी ती सख्यामह प्रतिष्ठानच्या देवीकृति नामक तडागात जन्मक्रोडा करीत
असता राजा तिच्या अगावर पाणी उडवू लागला. माझा अगावर पाणी उडवू
नको असे राणीने त्याला संस्कृतात सांगितलें. मोदकैः हा समास ऐकून

राजाला वाटले की राणीला मोदकाचा मार हवा आहे. त्याने पाकशाळेतून मोदक मागवले व ते राणीच्या अगावर पॅकले. तेव्हा राणीने मैत्रिणींसमक्ष राजाचा उपहास केला. ही राणी सुसंस्कृत म्हणून घेणाऱ्या घराण्यातील असावी. अशा घराण्याशी सोयरीक करण्याची पद्धत सातवाहन कुलग्न वारवार आढळते. संस्कृत विश्वचं पुनरुज्जीवन हा पतञ्जलि प्रेरित काठीचा एक परिणाम उत्तर हिंदुस्थानात विशेष प्रसृत झाला होता. अपमानाभुल्ले व्यथित झालेल्या राजाने सरस्वतीची आराधना केली प्रबन्धकोशात सरस्वतीला भारती म्हटलेले आहे. देवी प्रसन्न झाली तेव्हा हालाने वर मागितला की माझ्या राजधानीतले सारे नागरिक व राज्यातले सारे लोक कवि व्हावेत. त्याप्रमाणे झाले. या नवकर्त्रींनी लिहिलेल्या एक कोटि, कोणी सांगतात दहा कोटि गाथा जमवून हालाने त्यापैकी सातशे गाथा निवडल्या आणि त्याचा गाथासंशयती या सुभाषितकोशात संग्रह केला. हालाने चार गाथाना दहा कोटि मुद्राचे मूल्य दिले अशी कथा प्रबन्ध चिंतामणीत सांगितलेली आहे. संस्कृत व्याकरण शिकविण्याविषयी राजाने आपल्या पण्डिताना आवाहन केले असता गुणादयाने ६ वर्षांची मुदत सांगितली आणि सर्ववर्माने सदा महिमात राजाला व्याकरणात पटाईत करण्याची प्रतिज्ञा केली सर्ववर्माने कार्तिकेयाच्या कृपेने कातन व्याकरण संपादन केले व ते राजाला शिकविले. युवराज राजाने प्रसन्न होऊन सर्ववर्माला भरकच्छची सुभेदारी दिली. ही कथा कथासरित्सागरात आलेली आहे.

अगदी अलीकडे श्री सोहनी यानीं "कालिदास, हाल सातवाहन व चंद्रगुप्त II" हा लेख लिहून प्रतिज्ञ केला (Journal of the Bihar Research Society Vol. XLI Part 2 1955 pp 229 244) आहे. त्याचा सारांश येथे दिल्यावाचून राहिल नाही :

“मेषदूतात कालिदास सांगतो

हिवा हालामभिमतखा रेवतीलेचनाकाम्
बन्धुप्रीत्या समरविमुखो लगली याः सिपेवे
कृवा तासामभिगममया सौम्य सारस्वतीनाम्
अन्तः शुद्धस्वमपि भविता वर्षमानेष कृष्णः ॥

अमरकोशावरील टीकेत क्षीरस्वामी सांगतो, 'जहाति लज्जामनया हाला ।'

देश	आचार	आलिगन	कुचमर्दन	चुंबन	दंतक्षत	नखक्षत	ग्रहणन	सुरत	
अपरान्त- लाट		उत्सुक	मंद	अविरत -रत	मंद	मंद	मंद -रत	रतिललित	सुरसतमयीं सीत्कार, आलिगन समयीं प्रियकराचे गळ्यांत ठिठी. नायकाच्या शरिरावर शतें करण्याविषयी उत्सुक. अपशब्द आवडतात. अमंगल आवडी. शतांनीं जलम करीत नहोत.
अवन्ति				विरक्त	विरक्त	विरक्त	चित्ररत- प्रिय रतिप्रिय		
आन्ध्र आभीर	आचारभ्रष्ट	प्रिय	असह्य अतिप्रिय	प्रिय	प्रिय- विरक्त	प्रिय- विरक्त	ग्रहणन- साप्य मध्यम- प्रगति.	चित्ररत	गीतवाद्यादि चौसष्ट कलांच्या (?) (आसनांच्या) प्रयोगानें संतुष्ट अश्लील व कठोर शब्द धीटपणें रतांत प्रवृत्त - स्वयंप्रवृत्त - स्वतः आरेभतात.
मध्यदेश	आयंग्रान सात्त्विक	उत्सुक		विरक्त	विरक्त	विरक्त	प्रसिद्ध	उपज्यावर	पाटलीपुत्राच्या स्त्रियांचीं लक्षणे अशोच आहेत. पण त्या मुरतास उच्चव्यावर नव्हे, अंतःपुराच्या एकांतीच प्रवृत्त होतात.
महाराष्ट्र		प्रिय		प्रिय	प्रिय	प्रिय			

येथेवर वेलें, त्यावरून तिच्या प्रादेशिकत्वाबाबत काही निर्णय घेता येतो. किंवा कसे तें आता पाहू वात्स्यायनादि कामशास्त्रकारांना हिंदुस्थानातील देशोदेशाच्या त्रियाची ऐङ्गिक वैशिष्ट्ये देशोपचार प्रकरणात सांगितली आहेत. त्या त्या देशातल्या स्त्रीशा प्रथम आला असता तिचे रजन कस करावें या अनुरोधानें त्यांनीं हा लक्षणें सांगितलेली आहेत त्यांनीं नमूद केलेला तशील कारणापुरता दिला आहे

कामशास्त्रकारांनीं सांगितलेली ही लक्षणें त्याच्या वैयक्तिक निरीक्षणावर आधारलेली आहेत की पारावर चवित्या जाणाऱ्या ग्राम्य गोष्टींवर, हें सांगता येणार नाही. हीं लक्षणें त्या त्या देशातील व्यक्तिमात्राचे ठायीं दृष्टकून आढळतीलच असा भरवसा महपि म्हटल्या जाणाऱ्या वात्स्यायनालाही देता येणार नाही. सामान्यतः अशी लक्षणें अपेक्षाविरत एवढ्या त्याचें सांगणे आहे तीं लक्ष्यात घेतली असता निष्कर्ष निघतो की गाथासप्तशतीच्या नायिकांच्या ठायीं दृष्टोत्पत्तीस येणारे गुणदोष विशेषतः अपरान्त, अभीर, लाट व महाराष्ट्र या देशातील त्रियाचे अर्गी आहेत अशी या शास्त्रकाराची ग्राही आहे महाराष्ट्रात स्वायिक झालेल्या समाजात अभीर आहेत, तसेच पादगी-पुत्राहून आलेले लोक ही आहेत, असा समाजशास्त्रज्ञाचा सिद्धान्त आहे. त्याला या वर्गीकरणाचा पाठिंबा आहे आणि गाथासप्तशतीतील नायिकांच्या ऐङ्गिक वैशिष्ट्याचाही ।

१८ सर्कीण : सांस्कृतिक व साहित्यिक

शतकानुगतकात निर्माण झालेल्या संस्कृत व प्राकृत साहित्यात नमूद असलेल्या अनेक उल्लेगांनीं गाथासप्तशतीच्या कर्तुं याचे भेष एतद्गुणाने झाल सात-वाहनाला दिलेले आहेत

सातवाहन कुशाचा गौरव करणाऱ्या दोन अनामिक गाथा उल्लेख आहेत,
उत्तराया हिमव-तो दाम्निओ सालवाहणो राआ
समभारभङ्गता तेण पदस्थए पुढची ॥
सच्च भण गोटावरि पुढसमुद्देण साहिआसन्ती
सालाहण बुलहरिस नइ ते वृत्ते कुल अरिय ॥

सुरेंच आहे; सातवाहन कुल्याच्या थोरवीची तुम्हा उत्तुंग व विस्तीर्ण हिमालयाशीच होऊ शकते आणि गोदावराच्या परिसरात सातवाहनाएवढी वीर्ति दुष्ट-या कोणत्याही कुळाने आजवर समादन केलेली नाही. मोठे युग हे बौद्धांचे सुवर्णयुग आणि गुप्त युग हे वैदिकांचे. या युगाच्या दरम्यानच्या काळखंडाला सातवाहनयुग हेच अभिधान द्यावे लागते. या युगाला महाराष्ट्राचे पहिले सुवर्णयुग असे अभिधान दिले तर ते यथार्थ ठरेल. अशोकाच्या काळात बौद्ध भिक्षुना राजाश्रय मिळाला आणि गुप्त काळाला संस्कृत कवींना व पण्डितांना, स्मृतिकाराना व पुराणिकाना. गुप्त काळात वैदिकाना जे यश लाभले त्याचा माया सातवाहनानीच घातलेला आहे. पहिल्या सातकर्णीने यश संस्थेचा पुनरुद्धार केला आणि गोतमीपुत्र सातकर्णीने चातुर्वर्ण्याची प्रस्थापना केली. हाल सातवाहनाचे कर्तृत्व असेच अज्यल दर्जाचे आहे त्याने स्वतंत्र प्राकृत साहित्याची निर्मिती केली व करविली आणि प्रचलित लोकगीतांचे सकलन केले.

उत्तर हिंदुस्थानात अशोक व दक्षिण हिंदुस्थानात पहिला सातकर्णी, हे प्राकृताचे आद्य पुरस्कर्ते सम्राट् पुर्वजाच्या या परंपरेला अनुसरून हाल सातवाहनाने महाराष्ट्रा प्रकृतात आणि मगधा या महाराष्ट्री वृत्तात (Colebrooke : Sanskrit and Prakrit Poetry : Asiatic Researches : X : p. 415) गाथासप्तशती या गाथाकोशात लोकसाहित्याचा समग्र कला. गुणादयाने पेशाची भाषेत लिहिलेला वृद्ध कथा हा कथासमग्र आणि कात-म व्याकरण याचाही हालशी (Smarth. Z. D. M. O : p ६०८) सत्रव जोडण्यात येतो. या त्रिपथी अनेक दनकथा प्रचलित आहेत. हाल शालिवाहन हा दर चार दिवशीनी चार वर्णांतील एकेका गुदरीशी स्नान करून अन-पुगात भरती करून लागला. या मुळे तडणाना बधू मिळतेनात. तेव्हा एका द्विजाने देवीची प्रार्थना केली देवीने सुदरीचे स्वरूप धारण केले व एकातान राजाला भेटून भेटसावले. तेव्हासुन राजाचा बायकाचा नाद सज्ज (लीलाः प्रसन्नता : डॉ. उगाधे). सातवाहनाच्या अत्र-पुगात पाचशे राण्या हो या पैकी चंद्रलेपा ही पट्टगणी. एके दिवशी ती सखपावह प्रतिष्ठानच्या देवीकृते नामक तडागान ज-फोडा करात असतां राजा तिच्या अगावर पाणी उडवू लागला. माझ्या अगावर पाणी उडवू नको असे राणीने त्याला संस्कृतात सांगितले. मोदनेः हा समास ऐवून

राजाला वाटलें कीं राणीला मोदकाचा मार ह्या आहे. त्यानें पाकशाळेंतून मोदक मागवले व ते राणीच्या अंगावर पेंकले. तेव्हा राणीनें मैत्रिणींसमक्ष राजाचा उग्रहास केला ही राणी सुसंस्कृत म्हणून घेणाऱ्या घराण्यातील असावी. अशा घराण्याशीं सोयरीक करण्याची पद्धत सातवाहन कुळात वारवार आढळते. संस्कृत विद्येचे पुनरुज्जीवन हा पतञ्जलि प्रेरित कावीचा एक परिणाम उत्तर हिंदुस्थानात विशेष प्रसृत झाला होता. अपमानामुळे अथित झालेल्या राजानें सरस्वतीची आराधना केली प्रबन्धकोशात सरस्वतीला भारती म्हटलेलें आहे. देवी प्रसन्न झाली तेव्हा हालानें वर मागितला र्चा माझ्या राजधानीतले सारे नागरिक व राज्यातले सारे लोक कवि व्हावेत त्याप्रमाणें झालें. या नवकर्त्रींनीं लिहिलेल्या एक कोटि, कोणी सांगतात दहा कोटि गाथा जमवून हालानें त्यापैकी सातशें गाथा निवडल्या आणि त्याचा गाथास्तशती या सुभाषितकोशात संपद केला. हालानें चार गाथाना दहा कोटि मुद्राचे मूल्य दिलें अशी कथा प्रबन्ध चिंतामणीत सांगितलेली आहे. संस्कृत व्याकरण शिकविण्याविषयी राजानें आपल्या पण्डिताना आवाहन केलें असता गुणादयानें ६ वर्षांची मुदत सांगितली आणि शर्ववर्मानें सदा मद्विषयात राजाला व्याकरणात पटाईत करण्याची प्रतिज्ञा केली शर्ववर्मानें कार्तिकेयाच्या कृपेने काव्य व्याकरण संपादन केलें व तें राजाला शिकविले. पुढे राजानें प्रसन्न होऊन शर्ववर्माचा महत्त्वची गुमेदारी दिली ही कथा कथासंस्कारात आलेली आहे.

अगदी अलीकडे श्री सोहनी यांनी "कालिदास, हाळ सातवाहन व चंद्रगुप्त II" हा लेख लिहून प्रसिद्ध केला (Journal of the Bihar Research Society Vol XLI Part 2 1955 pp 229 244) आहे. त्याचा सारांश येथे दिल्यावरून राहवत नारी :

“नेपथूतान् कालिदासं सांगतो

दिक्षां हालामभिमतखां रेवतीलोचनां ह्यम्
पद्मपीया समरयिमुगा लंगली या तिपेथे
कृथा तावामभिगममयां सोम्य सारस्वतीनाम्
अन्तः सुदृशमपि भविता वर्षमानेन कृणः ॥

अमरकोणावरील टीकेंत शीरहामी सांगतो, "जहाति ह्यमनया हाण ।"

मल्लिनाथ टीकेंत सागतो, “अभियुक्त देशभाषा पदमित्रय सुत्रे हाल इति देशभाषापरमप्यतीव कविप्रयोगात् साधु।’ काव्यालंकारसूत्रांत वामन सागतो, ‘अतीव कविभिः प्रयुक्तं देशभाषापदं योज्यम्। यथा-योषिदिति अभिल्लाप न हालाम्। इत्यत्र हाल देशभाषापदम्।’ गाथासप्तशतींत सांगितलें आहे कीं प्राकृत काव्य हें अमृतासारखें आहे. प्राकृत काव्य हें ‘ललित, मधुराक्षर व सश्रृंगार’ असतें असे वज्रालंगात वचन आहे. आठ्वराजाची प्रजा प्राकृतभाषी आणि साहसिकाची संस्कृतभाषी, असें विधान भोजानें सरस्वती-कठाभरणात केलेलें आहे. साहसिक म्हणजे चद्रगुप्त विक्रमादित्य. त्याच्या अतःपुरात संस्कृत व कुंतल सातवाहनाच्या अतःपुरात प्राकृत भाषा चालत, असें राजशेखरानें काव्यमीमांसेत सांगितलेलें आहे. कुंतल सातकर्णी सातवाहनानें कर्तारि प्रयोगानें महादेवी मलयवतीला मारलें असे वाऱ्यायनानें कामसूनात सांगितलेलें आहे. गाथासप्तशतीच्या एका प्राचीन हस्तलिपितातला अखेरचा मजदूर डॉ. पीटर्सन यांनीं प्रसिद्ध केला आहे. ‘गाथासप्तशतीचा कर्ता श्री सातवाहन नरेंद्र हा कुंतलजनपदाचा राजा होता, त्याची राजधानी पैटण येथें होती व त्याचीं उपनामें हाल व शतकर्ण अशीं होती; द्वीपकर्ण हा त्याचा पिता आणि मलयवती ही त्याची राणी, शर्वभर्मा हा त्याचा मित्र होता व तो गुणादयाचा आश्रयदाता होता.’ या वचनावरून निष्कर्ष निघतात ते असेः— वाऱ्यायनाचा कुंतल सातकर्णी व गाथासप्तशतीचा हाल सातवाहन हे एकच. मलयवती ही हानाची राणी होती असें लीलावती या प्राकृत काव्यावरूनही दिसून येतें, वाऱ्यायनानें तिचाहि उल्लेख केलेला आहे. भोजाचा आठ्वराज हा ही हाल सातवाहनच. हाल सातवाहनचें दातृ व विख्यात आहे. क्र. ४६७ या गाथेंतील शालिवाहनाची ओळख हालशेच पटते. क्र. ४६४ या गाथेंतील विक्रमादित्य हे अभिधान हालचेंच आहे त्याच्या दानशौर्याचें वर्णन भद्रबाहूच्या निर्युक्ति भाष्यात आलेलें आहे. कालिदासाच्या हाल माहीत होता, एवढेंच न-हे, त्यानें गाथासप्तशतीचा मुख्य अभ्यास केला होता. कालिदासाच्या ऋतुसंहारावर गाथासप्तशतीची छाप जागोजग दिसते. गाथासप्तशतीतील शिव-पार्वतींचा कालिदासानें कुमारसमव व मेघदूत यात उपयोग केलेला आहे. कुमारसमवातील (१-३९६ ५-२४) बालिव्याचें उगमस्थान क्र. २७८ या

गायेंत आढळतें. आणि मेघदूतातल्या अकराव्या श्लोकाचें उगमस्थान न ४७१ या गायेंत सापडतें.”

त्याचें माहात्म्य बहुजनसमाजाच्या जीवनाशीं एकरूप होतें त्याच्याच दत्त-
कथा समाजात रुढ होतात. गाथासप्तशतीतल्या काही गाथा लभ्यट आहेत,
म्हणून हालच्या लघुदत्तेची कथा छिद्रान्वेषी लोकांनी निर्माण केली असावी.
संस्कृत पण्डितांनी जीवनाला, बहुजनसमाजाला विन्मुक्त होऊन धन, पुरतें
उच पातळीवरलें संकेताधिष्ठित सांस्कृतिक विश्व निर्माण केलें आणि त्या
भोवतीं तत्त्वज्ञान, व्याकरण इत्यादि आर्य विद्यांचे तट उभारले आणि उच
सत्ताधारी व संपन्न वर्गाच्या आश्रयानें प्राप्त झालेल्या आसनावर भरल्या
पोटीं माहा ठोकून उच भिरग्यांनीं प्राकृत जीवनाची व सारस्वताची हेटा-
ळणी आरंभली तेव्हा मोदकाची कथा निर्माण करण्यात आली असावी.
हालाची रसिकता व विद्वता आणि त्यानें विद्वानांना व लोककवींना दिलेल्या
आश्रयाची संपत्ता नाकारतां येण्याबोगी नसल्यामुळें आणि स्वतःच्या
राजाश्रयाच्या अपेक्षा सशब्द करावयाच्या असल्यामुळें उत्तरकाळीन पण्डि-
तांनीं व कविप्रज्ञांनीं अतिशयोक्त पारितोषिकाच्या कथा निर्माण केल्या
असाव्या. ह्यासारख्या अभ्युत्थन व महाराष्ट्रीय प्राकृत कवीना प्रतिभेचें
धैर्य देणें जिरावर आल्यामुळें त्यानींच भारतीच्या घरदानाची अद्भुत
कथा प्रसृत केली असावी असें वाटतें

एकट मात्र गरे कीं जगू अगा काहीं घरदानाचाच प्रभाव अतेंच असें
भाषावें एवढें सांस्कृतिक उधारन हालच्या कारकीर्दीत झालें असांच असें
गाथासप्तशतीवरून प्रयत्न येत ह्यानें प्रथम संस्कृति केल्या गाथाच्या
संरचनेवरूनच नव्हे, त्यानें निरडलेल्या गाथाच्या दर्जावरून, या गाथा
रचना या कवींच्या व कविविप्रींच्या संख्येवरून आणि हा गाथानिर्मितीचा
उद्योग जाल्या होता त्या क्षेत्राच्या विस्तारावरून.

गाथासप्तशतीच्या कृत्याबद्दल प्राचीन व मध्ययुगीन लेखकांची एक-
पाक्यता असली तरी अनुक आधुनिक संशोधकांनी वेगवेगळ्या भूमिका-
वरून या गाथेची वेगवेगळे आशय ठारविण केलेले आहेत त्यांचा ठाळा
सुरण विचार केला पाहिजे.

डॉ. देवदत्त भांडारकर (Bhandarkar Commemoration Volume : p. 183) सागतात : या संग्रहात राधा, वार व विक्रमादित्य यांचे उल्लेख आढळतात, त्या अर्थी त्यांचे सकल सहान्ध्या शतकाच्या सुरुवातीस झाले असले पाहिजे आणि साहित्याच्या प्राचीनतेबद्दल प्रचलित असलेल्या अनेक अन्य दंतकथाप्रमाण गाथासप्तशतीबद्दलच्या कथा अप्राप्त्य मानल्या पाहिजेत. विद्यामूषण श्री. छुलेशास्त्री (वागीश्वरी : वर्ष १ अंक १) त्यांच्याशी सहमत आहेत. कापालिक, गणरती व होरा या उल्लेखाबद्दल भाणखी काही संशोवकानी गाथासप्तशतीचे संकल्प भाणजी अलीकडे ओढण्याचा आग्रह धरलेला आहे. महामहोपाध्याय श्री. ओझा (प्राचीन लिपि माला पृ १६८) व डॉ. जरवाल (I. A. : Vol 47 : p. 112) यांनी डॉ. देवदत्ताच्या आक्षेपाचे निरासन केलेले आहे. त्या त्या विषयाच्या अनुरोधाने मी या आक्षेपाची चर्चा केलेली आहे. खुद्द डॉ. बेबर यांनी गाथासप्तशतीचा काळ तिसऱ्या शतकापूर्वी जात नाही असे विधान (Vorwort : p xxii) केलेले आहे. गाथासप्तशतीतील स्पंजनाच्या स्थानाबद्दल डॉ. कीथ यांनी अनुमान (History of Sanskrit Literature : p. 224) केले आहे की हा ग्रंथ ई. स. २०० ते ४०० च्या दरम्यान माडला पाहिजे. सर्वात अघातरी अभिप्राय डॉ. मॅकडोनेल (Sanskrit Literature : p. 344) याचा आहे; ते सागतात हा ग्रंथ दहाव्या शतकापूर्वी केव्हा तरी सिद्ध झाला असावा. डॉ. गिटरनिट्झ (Geschichte der Indischen Literatur: Vol. III. p. 102) यांनी मात्र गाथासप्तशतीचा काळ पहिले किंवा दुसरे शतक असा निश्चिन केला आहे. त्याचप्रमाणे डॉ. गिन्सेंट स्मिथ (Z. D. M G. 1902 : p 661) यांनी सांगितले आहे आहे की गाथासप्तशती हा कोश आन्ध्र राजा हाल शातवाहन याच्या पुरस्काराने ई. स. ६० ते ७० चे दरम्यान संकलित झाला असल्याबद्दल आणि वृद्धकथा व कातन्त्र व्याकरण हे ग्रंथ ही त्याच सुमारास सिद्ध झाले असलेबद्दल आपली खात्री झालेली आहे. यार्वेकी कातन्त्र व्याकरणाचा काळ डॉ. वेल्बलररानी पहिले शतक (Systems of Sanskrit Grammar : p. 83) असा ठरविला आहे. या सिद्धान्तापैकी डॉ. स्मिथ यांचेच मत मज्जा

प्राद्य घाटतें. हे आक्षेप घेतले गेले तेव्हापेक्षां आतां अधिक संशोधन झालेलें आहे आणि संशोधकांची वृत्ति अधिक सहिष्णु झालेली आहे. ज्याचा काल निश्चिन ठारविता येतो अशा साहित्यात किंवा शिञ्जलेचांत आढळणाऱ्या उल्लेखांचें आरभस्थान तेंच किंवा त्यांच्या आसपासच असलें पाहिजे असें गृहीत घरण्याचा आग्रह संशोधकांनीं आतां सोडला आहे; आणि साऱ्या दंत-कथा या भाकड आहेत असें मानण्याची वृत्ति ही आतां बदलली आहे या बाबतीत पुढी उद्बुध केलेल्या डॉ. फ्राउडर यांच्या विधानावर मी विसंबू इच्छितों.

महामहोपाध्याय डॉ. मिराशी यांनीं Indian Historical Quarterly च्या १९४५ सप्टेंबरच्या अंकात Some Royal Poets of Vākātaka Age आणि डिसेंबर १९४७ च्या अंकात The Date of Gāthāsaptasāhi हे लेख लिहून मुख्यवर्षेकरून लेखकाच्या नामसादृश्याच्या अनुरोधानें गाथासप्तशतीचा काल अलीकडे ओढण्याचा प्रयत्न केला आहे. धागमट्टानें प्रसंसिलेल्या सुभाषितरत्नाच्या कोशाला असलेलें 'कोश' हे अभिधान हस्तलिखितात नसल्यामुळें लोकांपुढें आतां असलेला गाथासप्तशती हा ग्रंथच वेगळा असला पाहिजे, हें डॉ. देवदत्त भांडारकराचें अनुमान, एवढा अविश्वास ठीक नाही, म्हणून त्यांनीं उडवून लावले आहे. भांडारकर इन्स्टिट्यूट मधील क्र ३८६ सन १८८८-८९ आणि क्र ३८५ सन १८८७-९१ या हस्तलिखिताचें अभिधान 'गाथ-कोश' असेंच आहे; शिवाय काहीं शतकांच्या अमेरीस येणाऱ्या गाथेत गाथासप्तशतीला 'कोशच' म्हटलेचें आहे गाथासप्तशतीतील विक्रमादिष हा चंद्रगुप्त विक्रमादिष आहे, त्याच्या तयारकथित दानशौर्याचा उल्लेख अमोघवर्ष शमश्रुटानें केलेला आहे. अशीं गाथा निदर्भांत रचली जाणें समजण्याजोगें आहे असा त्याचा अभिप्राय आहे. गाथासप्तशतीच्या हस्तलिखितान गाथाकवींचीं नावें दिसेली आहेत. महामहोपाध्यायांनीं मध्ययुगीन ऐतिहासिक व्यक्तीशीं त्यांचा समन्वय केलेला आहे.

कर्ण : क्र ५४ वर्गरे गाथाचा कवि = वल्हाळा मुद्रानिधीन (J N S. 1: II. 83) उगची नाणीं मिळालेली आहेत तो " कर्ण साउरुजि " = कर्ण सातकर्णि = सातकर्ण = चंद्रधी (२२९ ते २३८ इ).

प्रवरगेन : उक्त प्रवर, प्रवरराज, प्रवरसेनः क्र ४५ वर्गरे गाथाचा कवि =

दण्डि, बाण, आनंदवर्धन इत्यादिकांनी प्रशंसिलेल्या सेनबंध उक्त रावणबंदो या प्राकृत काव्याचा कर्ता, वाकाटक वंशातील द्वितीय प्रवरसेन (४२० ते ४५० इ.)

सर्वसेन : क्र ५०२ बगैरे गाथाचा कवि = ~~सर्वसेन~~ आळंकारिकांनी प्रशंसित-लेल्या हरिविजय या प्राकृत काव्याचा कर्ता = वाकाटकाच्या वत्सगुल्म शाखेचा संस्थापक पहिला प्रवरसेन याचा पुत्र. ज्याच्या नावाचे द्वितीयार्ध 'सेन' असे आहे, जयसेन, मकरदसेन, मछसेन, महासेन विश्वसेन, सत्यसेन, हे ही किंवा त्यापैकी काही वाकाटक वंशातील असणे अनुमानाने शक्य आहे.

मानः क्र १०१ बगैरे गाथाचा कवी = सातारा जिल्ह्यातील माण - मानपुर येथील राष्ट्रकूट घराण्याची (A. B. O. R. I. XXV. pp 363) संस्थापक मानाडक

देवराज = क्र ११८ बगैरे गाथाचा कवि = मानाडक राष्ट्रकूटाचा पुत्र. दुसऱ्या चंद्रगुप्त गुप्ताचा त्रिकुमादियाचा प्रतिनिधी म्हणून कालिदास याच्या दरबारी आला होता. याने देशी शब्दाचा कोश तयार केला होता.

आढ्यराज = ऊर्फ अर्धराज्य : क्र २६ बगैरे गाथाचा कवि = बाणभट्टाने हर्षविराट प्रशंसिलेल्या आख्यायिका या ग्रंथाचा कर्ता. याच्या अमदानीत सर्व प्रज्ञा प्राकृत भाषिक असल्याचे भोजाने सरस्वतीकंडाभरणात सांगितले आहे. त्या अर्थी तो प्राकृत कवि असला पाहिजे. आख्यायिका हा ग्रंथ प्राकृत असणे शक्य आहे. आढ्यराज हे शालिवाहनाचेच नाव असल्याचे टीकाकार रत्नेश्वराने सांगितले आहे. पण हे नावपुराणातील सातवाहनाच्या यादीत आढळत नाही. त्याचा हलाशी समन्वय होत नाही.

वाकरविराज = क्र १५ बगैरे गाथाचा कवि = मधुमथनविजय व गड-बंदो या प्राकृत काव्याचा कर्ता; भवभूतीचा समकालीन, कनोजच्या यशोवर्म्याचा आश्रित : काळ आठव्या शतकाचे द्वितीय चतुष्टक.

महामहोपाध्यायाच्या पूर्वी पुरातत्वभूषण श्री. राजवाडे (ज्ञानेश्वरी : प्रस्तावना. पृ ४५) यांनी कालिरात्र व कालहस (क्र २१ व २६ चे कवि) यांचा कालिदासाशी समन्वय केला होता आणि प्रवरसेन हा कालिदासाचा आश्रयदाता असून त्याच्या ही गाथा गाथासप्तशतीत असा-यात असा वळकट संशय व्यक्त केला होता. पण या अनुमानाचा त्यांनी पाठश्रवण केला नाही. महामहोपाध्यायाच्या या दोन लेखांतील अनुमानांना नामसादृश्य आणि यापैकी

काहीच कुलपविस्तर याभ्यतिरिक्त कोणताहि आधार नाही. शिवाय त्यानीं गृहीत घरलेलीं गाथाकवींची नावे अनधिकृत आहेत, तीं फक्त मध्य-युगीन टीकात आदळणारीं आहेत आणि त्यांच्या बाबतींत टीकाकाराची एक-याक्यता नाही. त्यानीं कविराजाला कवींची प्राकृत भाषा व त्यानीं योजिलेलीं वृत्तं गाथासतशतीहून स्वप्नवर्णं भिन्न आहेत. या अघावर निर्मिबादपणें अभि-जात संस्कृत काव्याची छाप आहे. खुद्द प्रवरसेनाचें सेतुबन्धकृतं न विवाद्य आहे. गुद्द सातवाहन घराण्यात सेन हें अय नामार्ध असलेला पुरींद्रसेन पुराणानीं नमूद केलेला आहे. केवळ सेन या अत्याधोवर आधारलेलें हें नामसादृश्याचें गमक मान्य केले तर त्यापामून हास्यास्पद निष्कर्ष निघू शकतील, सध्या या बाबतींत अधिक व विश्वसनीय पुरावा हातीं आल्याशिवाय अस्तिरक्षीं निर्णय घेता येण्यासारखा नाही असेच म्हटलें पाहिजे.

अर्थात् हाल सातवाहनाचा जो काळ मी घरलेला आहे त्या काळात म्हणजे पहिल्या शतकात गाथासतशतीतील बहुसंख्य गाथांची माहणीं करण्यास काहीही प्रत्यवाय नाही.

गाथासतशतीतला व त्या काळातला बहुजनसमाज मुखारलेला आहे, सुसंस्कृत आहे. या बाबत पुरेसा अतर्बाध पुरावा उरलाच आहे. आर्थिक, धार्मिक व सामाजिक परिस्थिति व प्रगति यांची चर्चा पूर्वी केली. आतां तत्काळीन गुंथकनवेविषयी माहिती सांगतो.

गाथासतशतीचें संकलन होण्यापूर्वी नाणेपाट व तेथील देवमुल आणि कोडागें, भाजें, वेढसे इत्यादि लेणीं तोंडून हारल्ये होनीं. त्यासून येथील पारगिरांची स्थापत्य व शिल्प या विषयांतील गति अज्ञमावता येते.

सम्राट्नीतील लेण्याच्या माहणींनुनच भारतीय मंदिराची घाटणी उघात साळेली आहे, एवढेंच नव्हे, पण्थात्य विस्ती मंदिराची ही हें त्यानीं आगले म्हणजे या लेण्याच्या कर्तृत्वाला जबाबदार असणाऱ्या शिल्पेभ्याचें माहाभ्य अज्ञमावता येते.

सम्राट्नीतील लेणीं तोंडण्यासाठी महाराष्ट्रांनं परदेशचे शिवा अन्य प्रदेशांतले कारागीर आगले होते असा प्रचद अलीकडे रुढ झालेला अमून विशिष्ट विचारसरणीच्या वास्तूकृत व विद्वानांही तो विशेष विर आहे. या तो परा

नाहीं. हे कारागीर महाराष्ट्रीयच होते. या विधानात सत्याचा अपलाप नाही आणि भारतीय दृष्ट्या अराष्ट्रीय असें काही नाहीच नाही. हे विधान सर्वमान्य होईपर्यंत पुनः पुनः ठासून सांगण्यात सकोच घालण्याचे काही कारण नाही. माझे मित्र श्री श्रीपाद टिकेकर सांगतात की सिद्धद्वीपातलीं लेणीं कोरण्याकरता महाराष्ट्रातले कारागिर तिळडे नेले होते अशी परंपरा तेथे अद्याप प्रचलित आहे. आणि आपल्याला कोणी संकुचित वृत्तीचे असें म्हणू नये म्हणून आम्ही मान ह्या त्या सिद्धान्ताला मान तुकावण्यास सिद्ध होत आहो. गाथासप्तशतीच्या संपादन कालातही हा लेणीं कोरण्याच उद्योग चालू होता हे निश्चित मग त्याचे पडसाद येथे का उमटले नाहीत? अजठा व वेरूळ येथील उत्तर कालीन लेण्याबाबतचे उल्लेख तरी आमच्या साहित्यात कोठे आले आहेत? प्रसिद्धी व व्यवहारपराङ्मुखता हा आमचा स्वभावघर्मच आहे. म्हणूनच आम्ही जे निःसंशय आमचे ते वारवार गमावून भटकून होऊन पसलो आहोत!

सद्याद्वीच्या लेण्यातील भिंती व स्तंभ रंगीत आकृतींनी व चित्रांनी अलंकृत केलेले होते, हे निश्चित. आता ओबड धोबड दिसतात त्या मूर्ती ही एकेकाळी गिलाव्याने गुळगुळीत करून रंगविलेल्या होत्या याच्या पुरावासाठी त्या मानाने अर्वाचीन अशा अभ्यासापर्यंत यात्रास नको. खुद्द भाजाच्या लेण्यातील स्तंभावर अस्पष्ट अशी रंगीत चित्रे अजून ही दिसतात. बुद्ध, बुद्धभिक्षु आणि आडव्या रंगीत पट्ट्याचे वस्त्र नेसलेली स्त्री ही चित्रे तर अगदी स्पष्ट दिसतात प्रसंगाची, वस्तूची व व्यक्तीची रेखा व रंगीत चित्रे गाथासप्तशतीत जागोजाग दिसतात. क्र. ३५ या गाथेत लक्षणाचे चित्र कुलवधूने भिंतीवर रंगवलेले आहे हे चित्र आहे की हा चित्ररट आहे याचा खुलासा मिळत नाही क्र. ६१२ या गाथेत रेखाचित्र व रंगीत चित्र याचे उल्लेख आहेत. क्र. ७३२ मधील चित्र सनला लावलेल्या भिंतीवर काढण्याचे आहे, घडेवाइक चित्रकाराना स्थानशुद्धीची व वर्णक्रमाची माहिती असलीच पाहिजे असें ही या उल्लेखावरून दिसते. क्र. ६३२ या गाथेत चित्रात रंग भरण्याचा स्पष्ट उल्लेख आहे. चित्रकाराच्या वर्तिकांचा उल्लेख क्र. ६५६ या गाथेत आलेला आहे. क्र. ६४१ मधील चित्र हे वस्तूचे चित्र आहे, प्रयत्न वस्तु नाही, हे ज्याला माहीत नाही तो त्याच्या दर्शनाने फाशा, इतके ते दुवेहूव आहे. या चित्रापैकी काही

घंदेवाईक कारागिरांनीं काढलेलीं आहेत आणि काही या कलेचें शिक्षण न घेतलेल्या घरागुती स्त्रियांनीं. छद्मपणाचें चित्र रंगवणाऱ्या कुलबघूचा उल्लेख मला विशेष महत्त्वाचा वाटतो. येथें तिच्या कलाकौशल्याची वापराणणी आवर्जून केलेली नाही. हा मुद्दा आणखी महत्त्वाचा, परंदाज स्त्री हे समाजाचें अंतर्ग्राम. अपवादात्मक नव्हे, सामान्य म्हणून जे गुण तिच्या अंगीं असतील ते समाजाचे गुण मानावयाचे प्रत्यवाय नाही. चित्रकला समाजाच्या अंगीं मुरलेली असणें हे निःसंशय सुसंस्कृततेचें लक्षण आहे.

क्र. ९ या गाथेंत हरितालमण्डितमुरी नटीचा उल्लेख आलेला आहे आणि क्र. २५९ या गाथेंत रंगोत्तीर्णा नर्तकेचा. क्र. ३४४ या गाथेंत रंगभूमि व पूर्वरेड्ढ या संज्ञा आलेल्या आहेत. रंगभूमीवर होणारी नाटके व नृत्ये ग्रामीण बहुजनसमाजाला ही पूर्णपणें परिचित असलीं पाहिजेत असें या उल्लेखावरून दिसून येतें. त्याचप्रमाणें तेव्हा नाटकांत स्त्रियांची कामें स्त्रियाच करीत असत असें ही शाबीत होतें. मुसलमानी अमदानींत महाराष्ट्राचें श्वाश्वदीकरण झालें आणि आमच्या परंपरागत नाट्यप्रियतेचा आश्रय विरल पडला, याचें येथें स्मरण द्यावयावाचून रहात नाही.

गाथासतशतींत गायन, नर्तन, वादनाने अनेक उल्लेख सादलेले आहेत.

क्र. ३८१ व ६८९ मधील गीतें पुरुषांनीं गायलेलीं आहेत, पैकीं पहिलें छद्मविदारक विरहगीत आहे व दुसरे प्रसन्न समृद्धिगीत आहे. दोतांत मालाची तयारी होत असताना किंवा तयार माल बाजाराकडे चालविला असताना अशी समृद्धिगीतें वारवार ऐकूं येतात. “ पिकला मटूं म हरमरा ” या लावणीनें पर्यवसान शृंगारिक असलें तरी मूलतः हें समृद्धिगीतच आहे. पार काय, लावणी हा गीत-गायन प्रकार माताच्या रोगाच्या सामूहिक लावणीशीं संबद्ध असावा अशी कल्पना वारवार माझ्या मनांत येऊन गेलेली आहे. क्र. १२८, ३३४ व ८८७ मध्ये उल्लिखिलेली गीतें ही विरह गीतें असून तीं स्त्रियांनीं म्हटलेलीं, आहेत. क्र. ६४२ व ६४३ मध्ये विवाहाने घेतो म्हणारयाच्या भंगरगीताचे उल्लेख आहेत. अशीं गाणीं वधूच्या मैत्रिणींनीं म्हणारयाची अशी मया गाथासतशतीच्या काळात प्रचलित होती असें त्यावरून स्पष्ट दिसते. उत्तररात्री (पान ६१ ६६) पट्टींनीं व्यापोज केला. अनेक शतकांनंतर अजरी

अलीकडेच हा मान पुन्हा त्याचेकडे आलेला आहे. क्र. १२८ मधील गीत हे विरहगीत असून ते गोपीनी रानात गाइलेले आहे. आणि क्र. ११४ मध्ये कृष्ण-गोपींच्या सामूहिक नृत्याचा उल्लेख आलेला आहे. सामूहिक नृत्य गायने ही भारताला अभीर व याद व याची देणगी आहे. गोपालक व कृपिप्रधान देशात गोप व गोपी यांच्या गाण्याना व नृत्याना प्राधान्य असणारच आणि त्याचा आशय दृग्गारिकच असणार. आपल्याकडे त्यांना तथा आशय व तसे महाव होतेही. म्हणूनच अनेक कवींनी गोड गोड गवळणी रचल्या. पण पुढे उद्यभर्तृंनी गवळणींचा कवजा केला आणि सामूहिक नृत्यावर भृशुटि बन केल्या; यामुळे आमच्या सामाजिक जीवनातले हे जिवंत व रसरशीत वैभव नष्टप्राय झाले. ज्यांनी हे अंग संवर्धित केले त्याचा त्यावद्दल हेवा वाटत असूनही ते अनिष्ट होते म्हणूनच आपण ते नष्ट केले अशा नैतिक फुगारकीत आपण स्वसंदुष्ट समाधान मानून घेत आहोत ! क्र. ३०४ व ३६१ या गाथात कुन्तीच्या नृत्याचे उल्लेख आहेत. क्र. ३०४ मध्ये पति वाद्य बाजवीत आहे व पत्नी त्याच्या तालावर नृत्य करीत आहे. ह्या विलासासाठी आपण पारखे झालो आहोत. गाथासतसर्तीत अनेक वाद्यांचे उल्लेख आलेले (डण्डुअ = घंटा; क्र. १७२; ढक्कं = ढंका; क्र. ५२६; तूर = तूर्य = तुतारी, क्र. ५३६; पटह; नगारा; क्र. २९, ६८५; मुरअ = मुरज = मृदंग; क्र. २५१; वग्न = वाद्य; क्र. ४२०; वंस = वंश = वापरी; क्र. ५५७; वीणा; क्र. ५६०) आहेत. पैकी घंटा ही आकाराने मोठी असून रेड्याच्या गळरात बाधावयाच्या माळे-तील आहे आणि ढंका हे राजकीय प्रमुखांचे द्योतक असून येथे तो इत्तीने धारण केलेला आहे. दरबारी मिरवणुकांत उंटावर ढंका लादण्याची प्रथा उत्तरकालीन आहे. देवळात घंटा बाण्याची प्रथा अद्याप मुरू झालेली नाही. पटह हे वाद्य ढकासारखे असावे. दोन मळानीं रयाचार घेतलेल्या आड्या दाड्याच्या धातुचा वाटोळा डोल बांबलेला असून त्यावर हाताने दाडा हाणून ते मोठा नाद काढणार आहेत, असे दृश्य अजंठ्यात रंगवलेले आहे. ही धार्य भारतात फार प्राचीन काळारासून वापरीत आहेत, साध्या व सुधारलेल्या स्वरूपांत, जंगली जमातींमार्फत राजधानींतल्या नागरकांमार्फत. अजंठ्याच्या पहिल्या प्रभागाच्या छेप्यात पाश्चात्य गीताराच्या धर्तीची वीणा मांडीवर

घेतलेल्या बैठ्या पुढ्याचें चित्र आहे आणि उडत्या गंधर्वांनीं लायावर घेतलेली एकतारीसारखी भोवळा बसविलेली वीणा (श्री हेरिंगहॅम : Ajanta Frescoes : Pl 36. 40) अठराव्या लेण्यात रंगविलेली आहे. वीणा हें वाद्य ऋग्वेदापासून वापरात आहे. गायामतृशतीच्या काळातलें हे वाद्य झळारानें सुर घरण्यापुरतेच असावें असें वाटतें.

गायामतृशतींत कवि (क्र ३, ९७७) व त्यानीं रचलेलीं आख्यानें (क्र ५१७, ८६२) आणि गायत्र च काव्यें (क्र २, ३, ४२८, ८०९) यांचे अनेक उल्लेख आलेले आहेत सुशिक्षित लोक काव्याचें पठण व मर्मग्रहण करीत असत आणि अशिक्षित स्त्रियांना आख्यानें ऐकवीत असत, असें अनुक्रमे क्र ४९८ व क्र ८६२ या गायारूपां दिसते. क्र. ६७१, ७०३ व ९८५ या गायता पण्डित व शास्त्री यांचे उल्लेख आहेत. हाल गुणी जनाचा एवढा आश्रयदाता, तरी क्र ६७१ मघोल पण्डित दारिद्र्यी आहे, म्हणून जणूं दारिद्र्य हें पाण्डिताचें अनादिसिद्ध लक्षण च आहे, आणि भूषण ही ! क्र ८८६ या गायेंत. कविव व व पाण्डित्य याचा आणि क्र २ या गायत पाण्डित्य व वैदग्ध्य याचा संपर्क सूचित केलेला आहे. अन्धारकोठडोतील एकास्तवासाहून भयंकर अशी शिक्षा कवीनें अरसिकाला क्र ८०९ या गायेंत सुनावलेली आहे. क्र. ४२१ व ७३३ या गायता कलावन्ताचे उल्लेख आहेत. गुणी जनाचा गौरव होत असलेला पाहून निर्गुणी जनानाही हस्तकामार्फत आपला गौरव करवून घेण्याची बुद्धि होते किंवा उत्सव प्रिय निर्गुणी जन आपल्यातल्याच एकाचाचा गौरव करण्यास प्रवृत्त होतात. ही वस्तुस्थिति क्र. १९१ या गायेंत असद्य झालेली आहे.

क्र. ७३३ या गायेंतील सूचित उल्लेख निःसंशय गोष्टीचा आहे. गोष्ट म्हणजे गाई चारारयाचें कुरण (ऐ वा : ३-१८-१४), गाई वापण्याचा गोडा (१.१९१.४). शानत जनावरें चरायला सोडलों म्हणजे त्यावर फक्त नजर ठेवायची असते. येथेंच एकाद्या छायावृक्षाखाली गोर-गोपी गंगगोष्टी करीत बसतात. गोष्टी म्हणजे गीतवळा, समा, समाज, समेकन : फावल्या वेळीं मित्र मंडळीनीं गंगगोष्टी करण्याचें ठिकण. गोष्टी हा एक नाट्यप्रकार ही आहे. मग वाटतें कथा या अर्थानें गोष्ट हा शब्द या शब्दाशीं संबद्ध आहे. प्राकृत वाङ्मयात गोष्टी हा शब्द मित्रमंडळाचें समेलन या अर्थानें चारवार (Nisi

Cu 8 : p. 502: Acā II 1 3 : 245) आढळतो. या संस्थापार्श्वी वराच पैसा असे व समाजाच्या बैठकीत अनेक प्रकारची चैनवाजी (Nāṣā 16. 174) चाले. उत्सव, सण, यज्ञ, यात्रा ही ही समाजिक व सांस्कृतिक समेलनेच; धर्माच्या नाशाने संघटित झालेली, इतकेच. गणिकाच्या दिवाणान्यातही अशीं संमेलने भरत. कोणी काव्यशास्त्रविनोदात कालहरण करीत आणि कोणी नृत्य गायनात, कोणी मंत्रसानान व कोणी गौयूथिकादि सुरतोत्सवात. अशा चैनी सुसंयज्ञाच्या मेळाव्यात एकादे थेळीं दरिद्री कलावन्ताची, गुणवन्ताची हेटाळणी व्हावयाचीच. घनिकाना कलावन्ताचा सहवास हवा असतो तो 'केवळ स्वतः' गुणीजनाचा आश्रयदाता म्हणून घेण्यासाठी; मनातल्या मनात व सामान्यतः ते यांना सुखमस्कन्याहून अधिक किंमत देत नाहीत !

गाथासतशतीच्या काळाच्या सुसंस्कृततेचें मूल्यामापन एवढ्याच उल्लेगाच्या पुराव्यावर करून भाग्यार नाही. हा सुभाषितकोश राजाश्रयाने सिद्ध झालेला आहे, हें खरें, येथें कालिदासासारख्या एकाद्या अपवादालेक महाकवीच्या प्रतिभेचें दर्शन होत नसून महाराष्ट्राच्या सामुदायिक सहृदयतेचें व सुसंस्कृततेचें अंतर्याम येथें द्योत्यत्तीस येतें, हे ही तितकेच खरें; कारण, गाथासतशती हा अनेक कवि कवियित्रीकृत सुभाषिताचा सग्रह आहे. कारण, या कवि कवियित्रींची सुसंस्कृतता त्यांना शालेय शिक्षणानें प्राप्त झालेली नाही; कारण आपल्या अभंग, ओवी लावणीकाराप्रमाणे हे लेखक व लेखिका ग्रामीण आहेत आणि त्यांचें कवित्व, संस्कृत कवीप्रमाणे शिक्षण व संकेत यावर आधारलेलें नसून, आत्मपण्यावर उभारलेलें आहे. आणि भारताचें आद्य लोकसाहित्य म्हणून गाथासतशतीचें महत्त्व अद्वितीय आहे.

गाथासतशतीची साहित्यिक चर्चा सुरू करण्यापूर्वीच सांगून ठेवतो की या भागातून रस व ध्वनि, नायक व नायिका, प्राकृत शब्दांचीं रूपे इत्यादि त्रिपय विस्तारभयास्तव हेतुपुरःसर वगळले आहेत.

गाथासतशती हें भारताचें आद्य लौकिक लोकवाङ्मय आहे आणि महाराष्ट्राचे आद्य अभिमानस्थान आहे. मी असे म्हणतो, याला अनेक कारणे आहेत.

संस्कृत ही सुसंस्कृत आर्यांच्या धर्मविर्घांची व सारस्वताची भाषा; अभि-

जात व अलौकिक, प्रौढ व व्याकरणबद्ध; बहुजनसमाजाच्या ग्रावहारिक जीवनापासून एवढी अलित की जणू म्हणूनच तिच्या देवभाषा म्हणण्यात येते ! प्राकृत ही बहुजनसमाजाची भाषा; अभिनव व ऐहिक, अविगम व अनिर्घघ; प्रकृतिसिद्ध, वर्धनशील व सर्वव्यापी. आर्यांची संस्कृति वर्गनिष्ठ झाली, बहुजनसमाजाच्या विमुख झाली; म्हणूनच बुद्धाने धर्मकान्तीसाठी प्राकृताचा आश्रय केला; किंवा त्याने प्राकृत धर्माचा प्रसार केला असे म्हणा हवे तर. धर्म प्रसारार्थ बौद्धानांनी प्राकृतात धार्मिक साहित्य निर्माण केले आणि प्रचार कथा रचल्या, वैदिक साहित्यापेक्षा जातकथा बहुजनसमाजाला जगळ्या व सहज समजण्यासारख्या असल्या तरी त्या विशिष्ट हेतूने लिहिलेल्या असल्यामुळे आजही हे धर्मसाहित्य कृत्रिम वाटते. गाथासप्तशतीत समाजाचे अतर्क्य प्रकट झालेले आहे आणि ते ही अकृत्रिमपणे. येथील भावना उस्फूर्त आहेत आणि ऐहिक आहेत; म्हणूनच म्हटले आहे की हे भारताचे आद्य लौकिक लोकसाहित्य आहे.

अहमन्य व हस्तपुष्ट संस्कृतानिष्ठ पण्डितांनी मराठीची अवहेलना मांडलेली अश्लील तरी माझ्या मुलातून सशब्द होणारी मराठी वचने ही अमृतातें जिंकतील ही ज्ञानेश्वरांची प्रतिज्ञा आणि गाथासप्तशतीतील प्राकृत काव्याच्या अमृतमधुरत्वाची ग्राही याची तुलना करण्यासारखी आहे. ज्ञानेश्वरांनी ज्ञानाभोवती पण्डितांनी उमारलेली कोडी फोडली आणि गाथासप्तशतीने काश्मीरपासून कन्याकुमारीपर्यंत हिंदुस्थान जिंकले; बाणभट्टासारख्या महापण्डिताचे उद्गार आणि अलंकार वाङ्मयात समाविष्ट झालेली गाथासप्तशतीतील असंख्य वचने ही या विधानाच्या साक्षी आहेत.

शुक्राचार्यांच्या लब्धप्रतिष्ठितेविरुद्ध उठावणी हा महाराष्ट्राचा स्वभावधर्मच आहे व तो साहित्यात वारंवार प्रकट झालेला आहे.

वाङ्मयाचे मुख्य वर्ग दोन : शिष्टवाङ्मय व लोकवाङ्मय. शिष्टसाहित्य वर्गनिष्ठ असते, कृत्रिम व साकेतिक असते. लोकसाहित्य हे लोकनिष्ठ असते, जीवननिष्ठ असते, नैसर्गिक व ग्रावहारिक असते. शिष्ट साहित्यातील नायक-नायिकांचे गुणावगुण साकेतिक असतात, झालोक्त असतात, बोलताना अलंकार साधण्याला उभुक असतात, जगू हा अलंकार अमुक याची त्यांना जाणीव असते,

किंबहुना तो साधण्यासाठीच ते बोलले जाते. लोकसाहित्य हे बहुजनसमाजातील कवींनी बहुजनसमाजासाठी निर्माण केलेले असते, बहुजनसमाजाच्या भाषेत लिहिलेले असते आणि त्यात बहुजनसमाजाचे जीवन सशब्द झालेले असते. या दृष्टीने पहिले असता भर्तृहरिचे शतकत्रय शिष्टसाहित्यात समावर्ते आणि गाथासप्तशती लोकसाहित्यात. गाथासप्तशतीतल्या अनेक गाथा समाविष्ट झालेल्या असल्या तरी उत्तरकालीन वज्जालगगार शिष्टपणाची अधिक छाप पडलेली दिसते. ज्ञानेश्वरीचा समावेश शिष्टवाङ्मयातच केला पाहिजे. ज्ञानेश्वर हे परोपरीच ज्ञानाचे ईश्वर होते. त्यांनी हा ग्रंथराज मराठी बहुजनसमाजासाठी लिहिला. भारतात तुलसीदासाच्या रामायणाइतके दुसऱ्या कोणत्या ग्रंथाचे अध्ययन किंवा पठण होत असले तर ते ज्ञानेश्वरीचेच; अर्थात् हा पुरस्कार बहुजनसमाजाचाच, हे निर्विवाद. तरी हा ग्रंथ महापण्डितानी पण्डितांसाठी लिहिलेला आहे, निदान ज्ञानेश्वरानी श-याकरिता; हे कोणोहि नाकबूच करणार नाही. आणि नामदेव-तुकारामाच्या गाथांचा समावेश लोकवाङ्मयातच करावा लागेल, कारण या गाथा बहुजनसमाजाच्या जीवनाशी एकरूप आहेत. शिष्टसाहित्य हे संस्कृतीशी एकनिष्ठ असते पण बहुजनसमाजाच्या व्यावहारिक जीवनाशी एकरूप नसते. लोकगाडमय हे संस्कृतीशी एकनिष्ठ असते आणि जनतेशी एकरूप असते. या दृष्टीने पाहिले असता गाथासप्तशती हे अ-वल दर्जाचे लोकसाहित्य आहे, संस्कृतीशी एकनिष्ठ व बहुजनसमाजाच्या जीवनाशी एकरूप असे लोकगाडमय आहे, असे दिसून येते.

आणि गाथासप्तशती हे महाराष्ट्राचे आद्य लोकसाहित्य आहे.

कारण गाथासप्तशतीतील गाथा महाराष्ट्री प्राकृतात लिहिलेल्या आहेत आणि महाराष्ट्री प्राकृतापासूनच मराठी भाषा उत्पन्न झालेली आहे. महाराष्ट्री प्राकृतात अशी अनेक वैशिष्ट्ये आहेत की जी फक्त मराठीतच आढळतात. मराठीत आणि मराठीतच आजही अनेक शब्द असे आढळतात की ज्यांचे मूळ प्राकृत व देशी प्रयोग गाय सप्तशतीत आढळतात. संपादकाचा यंश व भौगोलिक उद्भव यावरून तर गाथासप्तशतीचे महाराष्ट्रीत्व निःसंशय सिद्ध होते. म्हणूनच डॉ. घाटगे सांगतात (Mahārāṣṭrī Language & Literature : पूर्वोक्त : पृ. ३२) की गाथासप्तशती हा पूर्णतया महाराष्ट्री

ग्रंथ आहे.. या विषयी डॉ. कीय (Classical Sanskrit Literature : p. 115) सांगतात की महाराष्ट्री प्राकृतात व वृत्तात रचलेल्या या गाथात प्रत्ययास येणारी सहजता ही मराठी वृत्तींतील रोखठोक वस्तुवत्तेची द्योतक आहे.

गाथासप्तशतींतील अनेक गाथा अश्लील आहेत असा आक्षेप वारवार घेण्यात येतो. प्रा. दत्तात्रय केशव केळकर (काव्यालोचन : आवृत्ति दुसरी : पृ ६ व १०) सांगतात, “हालाच्या सप्तशतींतील पाचकळ कवनें मोठमोठ्या भट्टा, आचार्य, राजानक, पंडित, दीक्षित वगैरे धंडानां उत्कृष्ट काव्याचे मित्रास नमुने म्हणून जिवल्या चाटोत वाचकास सादर करावीत हें नवल होय. यातील बरीच उदाहरणे प्राकृतातील असताही, तत्कालीन प्राकृतोद्भव अर्वाचीन भाषातील भक्तिपर वाङ्मयाकडे संस्कृत काव्यशास्त्रानें दुकूनही पाहिलें नाहीं.” याचप्रमाणें ते सांगतात : “हालाच्या प्राकृत सप्तशतीमधील अश्लील लावण्यांतील ध्वनि उकळून मिटक्या मारणारे व त्यावर ध्वनिसिद्धांताची इमारत उडविणारे रसिक मराठी लावण्यास मिळाले नाहींत. त्यामुळें लावणी वाङ्मयाची काव्यशास्त्रदृष्ट्या मीमांसा निर्माण झाली नाहीं. पोवाड्याची तीव्र गत, पोवाडे रचणारे शाहीर हे जातिवंत कवि होते, पण काव्यमीमांसकास लागणारे विद्वत् त्याच्या गावोंही नव्हतें आणि त्याचा पोशिंदा व चाहता रसिकरुग्ण हाहि तात्त्विक चर्चेनें रसिकता प्रकट करण्यापेक्षा त्या झालेल्या शाहिराच्या अगार हातातलें सोऱ्याचें कडें किंवा कमरेचा भरजरी शालू पेरण्यात अधिक धन्यता मानणारा होता. सतकवि संस्कृत पद्धतीच्या विद्वत्ताप्रचुर काव्यापासून जसे दूर रहात तसेच या शाहिरी व शृंगारी काव्याचाही विंगळ मानीत. भगवद्भजनाभ्यतिरिक्त सर्व काव्य हलक्या दर्जाचें होय हा त्याचा काव्यशस्त्रीय सिद्धान्त होय. रामदास म्हणतात “कामिक रसिक शृंगारिक । वीरहास्य प्रास्ताविक । कौतुक विनोद अनेक । या नांव घोट पाठ । ” हें सर्व काव्य घोटपाठ म्हणजे दुय्यम व हलक्या दर्जाचें होय. ”

उतारा थोडासा लाबला, पण तो घेतला कारण ही विचारसरणी विशिष्ट वृत्तीची प्रातिनिधिक आहे. क. २ या गायेंतला संघर्ष कामशास्त्र व आवृत्त गाथा यामधल्या आहे, तो ही गाथासप्तशतीला मानवला नाहीं. येथें तर अध्याम व शृंगार यामधल्या संघर्ष प्रतीत झालेला आहे. पोवाडे व लावण्या

रचणाऱ्या कवींचे ठायीं विद्वत्ता नव्हती हे खरे, नैसर्गिक शृंगाराच्या आविष्काराला शास्त्राधार लागत नाही, तसाच काव्यालाही. आणि शृंगार सर्वस्वी वर्ज्य मानावयाचा तर सत्तार्नी शृंगारिक गवळणी का रचल्या ? रामदास हे संपुरुष होते हे खरे, पण म्हणून त्याचे साहित्यिक सिद्धान्त ग्राह्य मानावयाचे की काय ? त्याच्या विधानाप्रमाणे घोटपाठ म्हणून विनोद, वीर, शृंगार व हास्य हे साहित्यातून बाद केले आणि रसिकावरही बहिष्कार घातला तर साहित्यात व जीवनात राहिले काय ? क्षुद्र अहंकाराला अध्यात्म आणि समाज-स्वास्थाची आस्था ही फार मानवतात, निदान वेळोवेळी हे प्रत्यक्षरण प्रत्ययास येते, हे मान अगदी खरे.

कायद्याने अश्लील-साहित्य-प्रकाशन हा गुन्हा ठरविलेला आहे, पण अश्लीलतेची व्याख्या हेतुपुर सर केलेली नाही, कारण समाजाच्या विनयगुदीला आज जे अश्लील वाटते ते उग्रा तसे वाटणार नाही, असा संभव असतो, म्हणून. आश्रित साहित्याची प्रवृत्ति सरकारक्षम वाचकाला दुराचाराला प्रवृत्त किंवा शील भ्रष्ट करण्याकडे असेच तर त्याला अश्लील म्हणावे, अशी जस्टिस कोकबर्न याची व्याख्या आहे (Regina v. Hicklin (1868) Law Reports : Queen's Bench, at p 371) समाजाच्या विनयगुदीला जे साहित्य गर्ह्य वाटते आणि ज्यामुळे संस्कारक्षम वाचकाच्या लेडिंगक वाचना उफाळून येतात ते साहित्य अश्लील होय असा अमेरिकन फेडरल कोर्टाचा (Dersart V. United States, 4 Fed (2) (765, 1925) निर्णय आहे ज्याची संस्कारप्रदगुणमत्ता अति चरल किंवा अति जड आहे त्याच्या अभिप्रायावर विसंगु नये, असाही अमेरिकन फेडरल कोर्टाचा निर्णय (United States V. Harmon, 45 Fed 417 (1891) आहे समाजाच्या विनयभावनेचा भंग कशाने होईल याचा नेम नाही. पहा— बोस्टनमध्ये पुढील पुस्तके आलेगाई ठरलेली आहेत : ब्रॅड रसेल : What I Believe, अष्टन सिकलेअर : Oil, एन् जी वेल्स : The World of William Clissold, हेमिंग्वे : The Sun Also Rises, जज्ज लिंडसे, The Revolt of Modern Youth मराठी वाचकाना माहीत असलेले लेखक व त्याची पुस्तके, तेवढीच येथे दिलेली आहेत, कारण सरकारी यादी फार मोठी आहे.

समाजाच्या विनयपुढीचे परिवर्तन किती दृष्टान्ते होत आहे याचे प्रयत्न श्री. स्टॅन्ले फ्रॅन्क यांच्या फिलेडरस या कादंबरीद्वारे दाखवण्यात येत आहे. वरून प्रत्यक्ष येते. ही कादंबरी अस्ली आहे असे सरकारचे म्हणणे होते. नऊ पुढे व तीन खिशा अशा चार पंचानां दिलेल्या निर्णयानुसार प्रकाशनास दोषमुक्त ठरविण्यात आले. पंचानां टाटला समज वून देताना न्यायमूर्तींनी केलेले वक्तव्य The All England Law Reports : 1954: Vol. II : p. 683 मध्ये प्रसिद्ध झालेले आहे. त्यानीच निवडक उतारे येथे देतो : या कादंबरीच्या नायकाचे व्यक्तिमत्त्व आकर्षक आहे. खोमियक आसक्ति हा त्याच्या वृत्तीचा मध्यबिंदु आहे. लेखकाने व्यक्तिचाराची प्रकाशना किंवा समर्थन केलेले नाही. मध्यमनाच्या अतिरेकाचे दुष्परिणाम माहीत असून ही त्यापासून परावृत्त होणे अशक्य झालेल्या व्यक्ती इतम सारखी त्याची अवस्था झालेली आहे. वाळवणी मनावर झालेल्या संशयाने त्याच्या वृत्तीचे मूलकारण आढळते. कादंबरीचा विषय उघडवणे लैङ्गिक आहे. लैङ्गिक भावना ही मानवी जीवनाची महाशक्ति आहे यात संशय नाही ही भावना अजिबात व्याप्य ठरविण्याइतकी मानवजात अद्याप सुधारलेली नाही. सगदी सुधारणा झाली तर मानवजात नष्ट होईल. एक काळ असा होता की देवळाचे पाय मनुष्याच्या नाग्या पायासारखे दिसतात म्हणून त्यावर आवरण घालीत. लैङ्गिक आवर्तीत लपनाछत्र फेड्याने नाशच संभवतो; आणि नांग्या संभोग-साहित्याने ही साहित्याने सुमर्णमध्य साधला पाहिजे. फेडळ नाग्याची करमणूक हे कादंबरीचे उद्दिष्ट नाही कदंबरीकाराच्या विशिष्ट सारसंज्ञातील समाजजीवनाचे यथार्थ चित्र रंगवण्याचे असते. मुलामुलींना लैङ्गिक ज्ञानापासून अलित ठेवणे हे त्यांना नकाशा, सुवाणू व होकाराने याच्या अभावी मनाच्या बळबदारीवर महासागराच्या पर्यटणात पाठविण्यासारखे सर्वनाश कारक आहे. पोटे सपद सारख्या बदलात मिळणारे संभोग-साहित्य घट्टासारखा योग्य आहे यात संशय नाही. या प्रकारच्या लिखाणाला साहित्य ही संज्ञा देता येणार नाही पण म्हणून आपण पौनदारी कायद्याची धिते अविनाशिक विस्तृत केली पाहिजेत असे मान म्हणता येणार नाही. असे झाले तर नायकाची प्रतिष्ठा राहणार नाही. एकाग्र अथ सभ्य आहे की ग्राम्य आहे हे ठरविणे हे आपले उद्दिष्ट नाही, त्यामुळे समाजाची नीति

भ्रष्ट होईल किंवा कसें हें आपण पहावयाचें आहे. शालेयतया चौदा वर्षांच्या परकऱ्या पोरीच्या दृष्टीनें वाढत्याची इष्टानिष्टता मोजणें केव्हाही योग्य होणार नाही. आजवर कोणत्याही न्यायाधीशानें एवढ्या प्राज्ञळपणें या विषयी वक्तव्य केलेलें नाही आणि पंचानां ही एवढ्या निर्भयानें मतदान केलेलें नाही म्हणूनच वर म्हटलें आहे की समानाच्या विनय बुद्धीचें परिमर्तन सामान्यानें होत आहे, तें या निकालामुळे स्पष्टपणें प्रत्यक्ष येतें.

प्राचीन व मध्ययुगीन साहित्याला आणि विख्यात लेखकांना एवढा वागणूक द्यावयाची असा न्यायालयाचा शिरस्ता आहे. श्री फ्रेड्रिक सीवर्ट (Rights & Priviledges of the Press, p 241,) सांगतात :

"Classical immorality, as opposed to modern indecency, has received special treatment at the hands of courts. Works of renowned authors which have survived the test of time as literary masterpieces can be printed without fear of prosecution "

या न्यायानें Hasley v New York Society for the Suppression of Vice 234 N. Y 1 (1922) या लढव्यात गोष्टिपरची मादमोक्षेल द मोपिन ही कादंबरी दोषगुक्त ठरविण्यात आली, आणि या निर्णयाने विस्तृत पेट्रोनीयसचे सॅटिरिकॉन हे ही पेनचे अरेबियन नाइट्स्, ओव्हडचे अ टॅ ऑफ लंड, डिसेंसेन्न्, हेप्सेंसेन्न् इत्यादि प्रथ्वी दोषगुक्त ठरले आहेत. सायमॉन्जी ऑफ सेक्स, लेडी चॅटर्लेज ल्हार वगैरे पुढाकाराने न्यायालयात रणें माजून तीं दोषगुक्त ठरलीं आहेत.

लोकसाहित्यातील अश्लीलता ही वस्तुतः आश्रयता असते हा केवळ आश्रय विनोदबुद्धीचा आश्रय असतो शिष्ट साहित्यातील अश्लीलता ही सामान्यतः सश्रेणुक असते आणि लोकसाहित्यातील अश्लीलतेच्या लैङ्गिक आवाहन नसतें. सामान्य विनोदाचा परिणाम हारमन होतो, चित्ताच्या कल्पिततेत होत नाही, लैङ्गिक क्षुब्धतेत होत नाही. म्हणूनच अशा विनोदाचा अश्लील म्हणण अन्वयाचाचें होईल क १५ मध्ये सखषांनी नायिकेच्या दोहदप्रसन्न विचारलेल्या आहे तेव्हा तिनें प्रियकराकडे दृष्टिक्षेप केलेला आहे. क १२३ मध्ये नायिका नुकतीच प्रसूत झालेली आहे आणि तिच्या मैथिली तिच्या नरनशाचें नाव घेण्याविषयी आप्रद परीत असून ती त्याचें नुसतें नावही घेण्याला तयार नाही. ह्या गाथाही

काही वर्षांपूर्वी मशहूर मानण्यात आल्या असल्या, लोकसाहित्याविषयीची आपली सहानुभूति वृद्धिंगत होईल आणि बहुजनसमाजाच्या अंतर्गामाचा आपल्याला टांग लागेल तेव्हा एकही गाथा अशील आहे असे म्हणण्याचे साहस कोणालाही होणार नाही.

गाथासतशतीची आरंभीची मांडणी नाटकासारखी केलेली आहे; निदान अधिकृत आवृत्तीत ती तशी झालेली आहे.

नाटकाच्या प्रास्ताविक भागाना पुढेरच अशी संज्ञा आहे. नाटकाचा आरंभ नान्दीने ग्हावयाचा असा संकेत आहे. भरताने नाट्यशास्त्रात (५.२४) नान्दीचे लक्षण सांगितले आहे:

आशीर्वाचनसेयुक्ता नित्यं यस्मात् प्रवृज्यते ।

देवद्विजशदीना तस्मान्नान्दीति संज्ञिता ॥

सूत्रधाराने मध्यम स्वरूपाचा आश्रय करून देवद्विजादिमाना वंदन करणारी नान्दी म्हणावयाची असे भरताच घटन आहे. प्राचीन नाटकांत नान्दीचा एकच श्लोक असे, उत्तरोत्तर त्याची संख्या वाढत गेलेली आढळते. नान्दीनंतर सूत्रधार व पारिभाषिक यांचे माफक लेखनाने स्वतःची माहिती सांगायची आणि प्रथम श्रोत्याची प्रशंसा आणि नंतर त्यांना असल्या होणार नाही एवढी आत्मस्तुति करून नाटकाचे प्रयोजन सांगायचे, आगामी पात्राचा परिचय करून द्यावयाचा, अशी प्रथा होती. नाट्यवस्तूचा ओसरता परिचय हे प्रस्तावनेचे उद्दिष्ट होय. उरसहारातही लेखनाने भरतशक्य म्हणून देवस्तुति करायची असते, मगलचरण हे नाटक निर्विघ्नपणे सिद्धीस जावे म्हणून आणि भरतशक्य हे ते अपेक्षेप्रमाणे निर्विघ्नपणे सिद्धीस गेले म्हणून.

गाथासतशतीत आरंभी नान्दी व अरोरीस भरतशक्य आहे. या गाथात शालिवाहनाने इष्ट दयताची प्रार्थना केलेली आहे. येथे संवादक हाच सूत्रधार आहे. बह्वचः बाहीही व्यवहार चाललेला असला, तरी व्यक्तिमात्राच्या अंतर्गामात, सामान्यतः कामचिचारार्थ स्पर्दन सुरू असते हा ऐंद्रिक मानसशास्त्रास सिद्धान्त देवस्तुतीच्या, गौरीच्या मुखाच्या आस्ततेच्या मिथाने शालिवाहनाने पहिल्याच गाथेत मांडून गाथांतील व्यङ्ग्योक्तीची सूचना केली आहे. दुसऱ्या गाथेत विप्रश्रोण्यास आहे. या भागात नाट्याचे बीज असावे असा भरताचा सिद्धान्त आहे. प्रकृत काव्य स्तुतीच्या निमित्ताने, जणू विदग्ध

नायिकेच्या मुग्रानें त्यानें नव्यप्रतिष्ठित पंडितांची इजिरी घेतलेली आहे. आपण आपसात लैहिंगक चर्चा केली तर तो विद्वतेचा आविष्कार; कोठवर ? जोवर ती संस्कृतात चाललेली आहे आणि प्राकृतजन चर्चेत भाग घेत नाहीत तोवर ? बहुजनसमाजाला आवडणारें व समजणारें प्राकृत काव्य मान एकांतांत वांचतांना किंवा निपडक व मोजक्या मंडळींत ऐकतांना ओठ उडवलेच पाहिजेत अशी ज्यांची वृत्ति त्यांना तीबद्दल शरम कशी वाटत नाही, असा उघड सवाल अप्रबुद्ध नायिकेनें प्रबुद्ध पण्डिताला दुसऱ्या गायेंत केलेला आहे. या गायेंत गाथासतशतींत संकलित केलेल्या गाथांच्या विषयाची व वृत्तीची चुगूक टाखविलेली आहे. हा गाथाकोश आपण केवढे परिश्रम घेऊन सिद्ध केलेला आहे हें तिसऱ्या गायेंत संवादकार्त्त सांगितलेलें आहे. प्रतिष्ठित सूत्रधार पंडिता गायेंत देवस्तुति करतो आणि दुसऱ्या गायेंत विदग्ध नटी त्याची रेवडी उडविते, असेही मानता येईल. चवथ्या गायेंत बिसनीपनात जशी वचाका, मरकत भाजनात जशी शोणशुक्ति, तशी रंगभूमी-वरल्या हिरण्यागार बैठकीवर नायिका निश्चय बसलेली दिसत आहे; जणू ओळगता मास अंतर्धाम, असे तिचें प्रेक्षकांना आव्हान आहे-आणि जणू म्हणूनच आलंकारिकांनी या गाथेचें सूक्ष्म विश्लेषण केलेलें आहे.

नाटकात नाट्यवस्तूच्या सुत्रानें अंगोराग बांधलेली अमतात. समा प्रकार संकीर्ण कोशात संभरणे शक्य नाही. आरभी मात्र नाट्यवस्तूची साधर्म्ये दिसतें.

शिवाय गाथासतशतीतल्या अनेक गाथांमध्ये नाट्यवस्तु बीजरूपात आढळतात.

शृंगवेदांत अनेक आख्यान व संवाद सूक्ते आहेत ज्यात कथावस्तु असते तें आख्यानसूक्त आणि ज्यात विशिष्ट मायनेचा विकास संभाषणाच्या माध्यमानें केलेला असतो तें संवाद सूक्त वृत्सतीची गायत्री जुद्ध हिचें अवहरण व पुनराष्ट्र याचा वृत्तान्त शृंगवेदांत (१०-१०९) सांगितलेला आहे; हें आख्यान सूक्त; त्यात वर्णिलेली घटना प्रत्यक्षात घडलेली असणें संभवनीय आहे. यम व यमी याचें (१०-१०) संभाषण, हे संवाद सूक्त. या दोन्ही प्रकारात नाट्यवस्तु स्पष्ट दिसते. आख्यान सूक्तान अनेक पत्र आहेत आणि संवाद सूक्तांत परत दोन दृग्गदान स्वगत भाषणाच्या ही अनेक पत्रा आहेत. असे प्रगत रंगभूमीवर दिग्दर्शित केले जात असत किंवा वसे याबद्दल निश्चिा अनुमान करण्यास साधन नाही. शृंगवेदातर्गत माध्यंदिन वाजसनेयि

सहितें जील एकोणतिसाव्या अध्यायातील प्रसंगच अशा आहे कीं तो केवळ म्हटला जात असावा, पार तर प्रतीकाच्या द्वारे दिग्दर्शन केला जात असावा. अशी प्रकृती ब्रह्मण प्रथातही आढळतात. अशा सूक्तात साकेतिक गूढार्थ मरलेला असून त्यान सुष्टीची व मानवाची उत्पत्ति व उत्क्रांति आणि आयांचे ऐहिक व धार्मिक उत्प्रेष यास इतिहास आलेला आहे असे. अनेक विद्वानांचे प्रतिपादन आहे. हा शिष्टमयत सिद्धान्त गणवर्णीच्या राबनीतही योजण्यात येतो. गाथासतयतीचा टीकाकार पीतामर यानें तर गाथाच्या आरतीत ओढून पाहून तो लागू केलेला आहे। यानुळे अशा प्रश्न ठास्थित होतो कीं हे सकेत खरे तर ते अशा ठळान प्रवृत्त्याच्या अनुरोधानें व लैङ्गिक सदर्भात का सांगण्यात आले पण हा न मुटणारा वाद आहे. कसेही असो, या सूक्तात भारतीय नाट्याचें मूल स्वरूप दृष्टीस पडतें, हें मान अगदीं पुरें, आणि सर्वमान्यही.

नाट्यशास्त्र, दशरूपक, साहि यदर्पण इत्यादि प्राचीन व मध्ययुगीन ग्रंथांत नाटकाचे अनेक प्रकार सांगितलेले आहेत प्रहसन हें सामान्यतः एकाकी असून यात मुख्य वैक्लून दृग्गार व हास्य या रसाचा परिपोष करण्यात येतो; यात लबाड व बदमास लोकांचा चालू असलेले कन्हमिप्रहादि प्रकार वर्णिलेले असतात; यातील पात्र आपआपल्या प्राकृतात बोलतात. भाण हा नाट्य प्रकार विट हा एकच नट करून दाखवितो. भाण हें मूळ नाटक किंवा नृत्य घासून परिणत झालेले आहे. गोष्ठो या एकाकी नाटकात क्षमदृग्गाराचा परिपोष केलेला असतो. यात हंकास दंडाचे नऊ दंडा पुरुष आणि पाच सदा स्त्रिया याचें नाम असतें. रासम या एकाकी नाट्यप्रकारात वढाई व नर्तकी आणि गीत व नृत्य यावर भर असतो.

गाथासतयतीच्या अनेक गथांमध्ये नाट्यवस्तु आहेत आणि क. ११७ व ८६२ या गाथात आख्यानाचे उल्लेख आहेत अनेक गाथात प्रचलित लोककथांचा सदर्भ आढळतो असे दीर्घक जागोजाग सांगितले आहे. मध्ययुगीन व आपात शोध घेतल्यास आणखी अनेक कथा आढळतील अ. १६२ या गायत्री सूत्रित असलेली कथा कथागरि सायसच्या लाज्याक लबाड पद्धत्या तरंगान आली आहे. न. ९२१ मध्ये सूत्रित असलेल्या कथेसारखा प्रसंग कथाउरिःसागराच्या मदनमन्वसा लबाड्या सातत्या तरंगांनी श्रांसेनाच्या वयेत आलेला आहे नाट्य वस्तु असलेल्या भाषा ही आम्हाकडची अस्मवीन व त्याच्या अनु-
राधानें ग्रामीण फट नटक रंगवीन अशाचें असे मग व टर्त.

वन्धु समाजाची ही शब्दचिन्ने आहेत, त्यात एकलपता दृष्टीपत्तीस येत नसली तरी कृत्रिमता मान आढळत नाही. यावरून अनुमान होतें की गाथासप्तशतीच्या काळात नागर किंवा शिष्ट संस्कृति, हल्लीं आरण या सहा वांपरतों त्या अर्थाने, उन्नात किंवा सघटित झालेल्या नव्हत्या.

एकादा निष्णात चित्रकार कुंचलीच्या दहा पाच टळक फंटकाऱ्यात अभिप्रेत चित्र जणु सजीव करू शकतो नवशिका चित्रकार मान प्रभावासाठी रेल्याच्या सूक्ष्मतेवर व छायाप्रकाशाच्या यथार्थतेवर विसंबतो व त्यातच प्रसन्न गाथासप्तशतीतील शब्दचिन्ने निष्णात चित्रकारप्रमाणे रम्यत कमी शब्दान आणि उमा व अलङ्काराच्या जगाची ही अशा उठावात व घडारीने निर्माण केलेली आहेत की त्यात समृद्ध व कृत्रिमता तोड नही. कमीत कमी पात्रांच्या कार्याचा किंवा भावनाचा सगळ अंग समन्वय करून एकदा नुडित प्रसंग अगदीं अल्प सामग्रीनिशीं असा उभारलेला आढळतो की त्यात जणु जीवन नाटकाचे सर्वस्य समोर उभे राहते सृष्टिर्मादर्याचे वर्णन जेवढया सफाईने केलेले आढळते तेवढोच कुशलता कवींनी केलेल्या मनोविश्लेषणातही आढळते. आता मनोविश्लेषण हा प्रिय विशेषतः साहित्यिकामध्ये एवढा प्रिय आहे की काही साहित्य जणु त्यासाठीच हेतुपुरस्सर निर्माण करण्यात येत आहे, पण त्याने घरेचसे एवढे कृत्रिम असतें की त्याचा उधळवणा अज्ञानवालाही जाणवतो, गाथासप्तशतीत मनोविश्लेषणाची अशी किती तरी उदाहरणे आढळतील की ज्यात नामरत नवसाहित्यिकानाही नाविन्य वाटे! गाथाकवींचे निरीक्षण सूक्ष्म आहे व त्याच्या कल्पनेचा पछा अमर्याद आहे. गाथाच्या रचनेत प्राकृत्याचे लालिप प्रसन्न झालेले आहे, एवढेच नाही, शब्दसुष्टीची तात्त्विकता ही येथे प्रयत्न येते शिष्ट साहित्यात वारवार प्रत्ययास येणारी कृत्रिमता कोठही आढळत नाही, सुमापिता नाही, गाथा कवींचे नायक व नायिका आणि त्यांनीं व्यक्त केलेले प्रसन्न सजीव यादतात एवढेच नव्हे, ते सजीव आहेतच, आणि दोळे असतील त्याला ते हसपट्टी भोवती घडत असणाऱ्या दिवशीच. कारण गाथाकवि प्रामाणिक आहेत आणि जीवनाशीं एकरूप आहेत.

ज्ञानेश्वरीसाठी । जो बोवी करील मन्दाटी ।

तेणें अमृताचें पाटी । जण नरोटी ठेविली ॥

जणु याच भावनेने मराठी कवींनी गाथासप्तशतीनंतर अनेक शतके लेवणी हाती घेतली नाही ।

॥ श्री महाप्रभुमन्यवर्णमस्तु ॥

शुद्धिपत्र

विशेष महत्त्वान्या आणि विशेषतः प्राकृत भांगालील
चुका येथे दिलेल्या आहेत.

न. न.	ओळ	अशुद्ध	शुद्ध
२४	२	दंसर्ण ग	दंसर्ण च गह
३५	१०	खणे	छणे
३९	३	दह	दहु
४०	११	धारणा	धारणे
४७	२	यथास्या	यथास्या
४७	१८	मज्जाभा	मज्जाभा
५५	४	पहारा व पुणिम	पहारा व पुणिमा
५५	१८	पावत्या	पारवत्या
५८	१०	तामिच्छामि	तमिच्छामि
६०	१०	सासुसएण	साणुसएण
६३	८	मणर्ण	सणेर
६५	७	महिला	महिली
६६	२	मुहावास	मुहावेसि
७१	७	गुरुई	गुरुइं
७३	१६	कवाल	कवोले
७८	४	तभि	तीअ
७९	१	पूरण	पूरेण
७९	११	गलिप्यास	गलिप्यासि
८३	१४	कू	कु
९०	२०	रम्प	रम्प
९३	१३	कइअन	कैअव
९३	१४	अइ	अह
९४	३	महत्त	मुहत्तं

उदाहरणार्थ क्र २३१ या गायेतील प्रसंग पहा. शुक्रवहात्तरीतील वधेशी या गायेतील वस्तूचें किती साम्य आहे ! लावणीचा किंग पोवाड्याचा एक एक चौक सपला की रगभूमीवरील सर्वजण मिळून धृतराष्ट्र चोळून म्हणतात, जणू एक एक प्रवेश संपल्यानंतर तोंवरच्या नाचगाण्यामुळे व हावभावामुळे, गद्य व प्राग्य वक्तृत्वामुळे भावावलेल्या श्रोत्यांना सदमांची आठवण करून देण्यासाठी, तशाच या गाथा धृतराष्ट्रासारख्या वारवार म्हणण्यात येत असल्यात असे मला वाटतें.

हे मांय झाले तर मराठी पोवाडा व लावणी यांचे मूळ आपल्याला गाथासतततीत साखळेंसे होईल !

उदाहरणार्थ “सरानभाऊच्या लावण्या” ह्या सप्रशस्त समाविष्ट झालेली “कस्तुरीचा दुग्ध” ही सिद्धनाथाची लावणी (सारस्वत प्रकाशक मंडळी : पु. २६) च्या, या लावणीचें धृतराष्ट्र असे आहे :

कस्तुरी बाळवित होती माझीवरीती ।

चेदरची कामसेना चतुर गुणवरीती ॥ धृ ॥

एके दिवशी ती अशी कस्तुरी बाळवित अमता मद घरा सुटला आणि कस्तुरीचा दरबळता श्रास दोलताशदेस राव बांछापवरीती गेला. बद्दशहानें दिवाणला विचारल, कस्तुरी कोणावशी श्रास मारिती ? ॥ धृ ॥ दिवाणानें कामसेनेनें नात्र घेतलें. बादशहाला खोटे वाटले. त्यानें धमनी दिली, खोटे ठरले तर डोंके मरीन. मग बद्दशहानें पत्र देऊन चेदरला जामूद जोडी पाठविली. पत्रांत रिचारेले होतें की तुम्ही कोणते दिवशी, कोणते घेळी कस्तुरी बाळवली. ॥ धृ ॥ चेदराला गणिकेनें काळवेळ लिहून उत्तर पाठवले. दरगायत साबाजी अनताने तें पत्र वाचून दागवले. वाचण्यानें दिवाणला शाशवकी दिली. ॥ धृ ॥ तिरुडे कामसेना मनात शुरु लागली. तिनें अलफार धारण केले, द्रव्य गाठी घेतले. गाडीत झुमून बादशहाच्या भेटोला निघली. स्वर्गांतून रभा मुत्तासाठी अली दोलताशदेस चामर टेंकडीजरळ तिनें घेती घेतली ॥ धृ ॥ तिनें गाणें मुरू केले ती गीरा रागिणी गऊलगाती तेन्हा रातावली हरण तें गाणें पदयल्या आली. तिनें गळ्यांतल्या हार काढल्या, त हारिण्या गळ्यांत घेत्या. गणें खरले तेन्हा हरणें पळालीं मग तिनें हाराच्या चारी बद्दल बद्दशहाकडे क्रियाद दिली दिवा हार दिव्य मिळवून घ्या अमा बद्दशहानें दिवाणला हुसम दिला ॥ धृ ॥ साबाजी अनत कामसेनेनें

चोरीच्या बागी आला त्याने तिला हद्दीगत विचारली. काय झाले असावे तें त्याने ओळखले, तो ही गुणी होता. त्याने गाणें सुरू केलें. तें ऐकून हरणाचा मेळ जमला. त्यात हाराचा घनीही आला तो त्याच्याकडून मागून घेऊन सावाजीने दरमारात हजर केला ॥ धृ ॥ फिर्गदीपासून तीन दिवसात मुद्देमाल हजर झालेच पाहून बद्दशहा गुपी झाला. त्याने कामसेनेच तबकमर मोहरा दिल्या तो तिच्यावर पिटा झाला. ती म्हणाली, माझा हेत आहे सावाजी धनतार, मला एक रात, चार घटकांचा बद्दशहा घरे म्हणाला, त्याने सावाजीला तिचे उजूर सांगितले ॥ धृ ॥ सावाजीने तिला माढीवर चोराबल, शिंदीचा पायरी त्याने अगोदरच कडून ठेवणी होती. तेथे ती पुटली, सावाजीला म्हणाली, मला हात द्या. सावाजी उठला त्याने तिचा हात दिला. पजा घरातच तिचा मदन उतरला कामसेनेचा गर्व हरला. ही नाथपथी सद्दनाथाची कविता आहे ॥ धृ ॥

न ३०१ मायेचे आरुणवृद्धे आणि टीकेंत दिलेली शुक्रवदात्तरीतील गाष्ट याचा मेळ कथा बसतो तें पहा, म्हणजे आरण साड्या वरील अनुमानाला आपणपीने दुजोरा द्याल

नागरी, ग्रामीण व वन्य असे वर्ग समाजाने नेहमीच अवतात. या वर्गांचे विशिष्ट प्रकारचे सांस्कृतिक व्यक्तिमत्त्व ही उक्ताव होत असते. गाथ सप्तशतीच्या काळात या वर्गांच्या संस्कृती, प्राकृत व पेशाची या भाषा होत्या. काळ जरा वेळ राज्या ठेवता तर म्हणता येते की अनुक्रमे काळिदास, हाच व गुणादय हे या या वर्गांचे प्रतिनिधि आहेत. पण गुणादयच्या नावावर हल्ली उतरून अमलेदया प्रयात व य संस्कृति प्रयास येत नाही. हाच हा प्रतिष्ठानचा राजा होता हे निःसंशय, पण परचक्रामळ त्याचे राज्य अस्थिर व शुद्धित झालेले असावे, त्याचा परचक्र अयुध गानानजीरच्या सेड्या प ज्ञान, वदाचित अज तत्रासन काढावे ल गटे असावे हाच हे व्यक्तिनाम दुर्लभ आहे. त्याला हाता ही सरा प्रिय होती, हाच हे त्याचे आयुध होत, तो स्वतः हलिक होता, अद्या विद्वत्त सामण्यात आलेल्या आहे कोण जाणे कोणी तर सामंत व वी रवि हाच हा हलिक होताच आणि कविमलत्री हाच हा याचा आश्रयदाता होता कोण जाणे व य सप्तशतीत ग्रामीण जीवनाचे उल्लेख बऱ्याच आहेत. हे उल्लेख विद्वत्त शत्रे आहेत कवि ग्रामीण जीवनाची एकूण दृष्टांत त्यावरून दिसून येते. गाथ सप्तशतीत नागर व

पान नं.	ओळ	अशुद्ध	शुद्ध
९६	८	महुअर	महुअर
९७	२२	होळ	होउ
१००	४	भूत	भूते
१०१	१	पाप्य	पोष्य
१०५	८	णीससिअं जाव	णाससिअ वराइअ जाव
११०	१५	यावना	यावनो
११९	२२	वक्क	वंकं
१२३	११	परिहरम्	परिहरन्
१२६	१०	उङ्कळ	वङ्कुळ
१२६	११	उङ्कु	वङ्ख
१३२	१	सुख	मुख
१३४	१३	मणु	मणु
१४८	२	भ्रमद्धदय	भ्रमद्धदय
१४९	६	ठि	ठ्व
१६०	१७	यया	यथा
१६४	१३	णीसाहो	णीसहो
१८२	१६	पसूअ	पसूअं
१९५	१२	हआसाइ	हआसाइ
१९९	१३	दूसह	दुसह
२००	७	वट्टिअ	वेट्टिअ
२०४	२	जल्पत्य	जल्पत्य
२११	१९	अकअ कअ	अकअं कअं
२१४	३	गुज्जाओ	गुज्जाओ
२१५	१४	हरिसूसिआए	हरिसूसिआइ
२१८	१७	जण	जह
२२०	११	वाळं	काउ
२२०	२२	कुरह	कलह

पान न.	ओळ	अशुद्ध	शुद्ध
२२३	४	दुन्वन्ति	दुन्वन्ति
२२४	१६	गिक्क्व	गिक्क्व
२३८	६	अम्हि	अम्हेहि
२४२	८	तुअ	तुह
२४६	७	किरज्जए	खिज्जए
२४९	१०	सुत्तव्व	सुत्तुव्व
२५३	१७	तत	तव
२५४	१९	भूतोच्चर	भूतोच्चर
२६०	१०	जेत्तिओ	जेन्तिओ
२६१	३	समुहुत्तरन्त	समुहुत्तरन्त
२६१	५	समुद्र	समुद्र
२६६	१६	क्रे	का
२६७	५	अण्णअ	अण्णुअ
२६९	१५	दट्ठण	दट्ठण
२७४	३	सिज्जिर	सिज्जिर
२७४	१८	निपण्णया	निपण्णया
२८३	१६	भमर	भमर
२८३	१६	भरग्ग	भरभग्ग
२८४	१०	इदादीम्	इदानीम्
२८५	३	उज्जुअस	उज्जुअस्स
२९०	४	भणत्तप्रियं	भणत्तप्यप्रियं
२९९	१२	गविरो	गविरो
२९९	१३	गुण	गुणे
३०१	१८	वअणाइ	वअणाइ
३०१	१९	अहदतर	अहरंतर
३०५	३	कररस	करस्स

पान न.	श्लोक	भगवद्	शुद्ध
३०५	५	प्रहरस्य	प्रहरस्य
३०५	१३	वड	वट
३०६	१८	आलिङ्गनेन	आलिङ्गनेन
३०८	४	रन्तस्यकम्पय्या	रन्तस्यकम्पय्या
३०९	७	प्रगृणं	मगृणं
३१०	१९	पमग्ग	पमग्ग
३११	६	रमि	रुमि
३१४	१	पक्षम	पक्षमल
३१४	२	जानाति	जानन्ति
३१५	६	दुग्गअ	दुग्गअ
३१८	१५	वण्णमिण्ण	वण्णवमिण्ण
३२४	१६	वानेन	मानेव
३२८	१२	पट्टिहाइ	पट्टिहाइ
३३७	८	दण्डेम्म	दण्डेम्म
३३७	१६	णिग्गुआ	णिग्गुणा
३४२	२	वाहोह	वाहोह
३५४	१२	विवरन्तगलिअ	विवरन्तरगलिअ
३५५	४	निवृत्ति	निवृत्ति
३६०	५	कापस्यपि	कापास्यापि
३६१	९	जीहइ	जीहइ
३६१	१०	माहिंस	महिंस
३६६	१६	चपआ	चणआ
३६७	२१	पिमुणन्ति	पिमुणन्ति
३७०	७	पुमुबाण	पुमुआण
३९०	१५	यधुविता	यैधुम्बिता
३९१	१३	पट्टिआअ	पट्टिआण
३९५	११	अवेज्जइ	अवेज्जए

पान न.	ओळ	अशुद्ध	शुद्ध
३९८	१५	पहेणं	पहेण
४०८	८	सिणेह	सिणेह
४१०	१	कपाटपिनद्ध	कपाटकपिनद्ध
४१९	९	निर्धात शला	निर्धातशिला
४२१	७	पेच्छइ	पेच्छह
४२३	१४	जुअणेहि	जुआणेहि
४२५	६	णववर	णववरे
४२६	१४	हान्ति	होन्ति
४२६	१४	विअसान्त	विकसन्ति
४३१	५	ज ज	ज ज
४३४	२	मस्था :	मस्था :
४४०	११	सआरा	मचारा
४४४	३	अण	जल
४५१	२	निवर्तित	निर्वर्तित
४५३	१५	ददृढण	ददृढण
४६३	२	रोत्तु	रोत्तु
४६३	३	मेत्तमइ	मेत्तुम्मइ
४६४	१६	गधेन	गधेण
४६५	११	प्रसव	प्रवस
४६९	२	मिते	भिते
४७६	५	अभुत्तण	अच्युत्तण
४७८	५	णिस्सारइ	णिस्सरइ
४९०	१०	उच्छंगियायें	उच्छंगियाएँ
४९३	७	पहियस्य	पहियस्स
४९३	७	धूसरस्य	धूसरस्स
४९८	७	दिहओ	दिअहो
४९८	१३	णिहेण	सिणेह

पान न.	ओळ	अशुद्ध	शुद्ध
५०७	१३	रोआविण	रोआविअ
५०७	१३	पहिएअ	पहिएण
५२६	१७	मुहअं...उलोइरी	मुहअंदपुलोइरी।
५२७	६	ताई	ताईं
५२७	७	अज्जुण्ह	अच्चुण्ह
५३२	९	ई	इ
५३८	१०	णीसस	णीसार
५३९	८	जंपेसु	जपसु
५३९	१०	अद्धाच्छि	अद्धच्छि
५५१	२	जह	जइ
५५१	१६	रुंभिअ	रुंभिअ
५५३	१७	मिअंकलेहें ज्य	मिअंकलेहॉव्व
५५४	३	मण्णुआ	मण्णुणा
५५७	१५	तो	ता
५५८	३	मुणिणो	मुणिओ
५६८	३	मविसई	माविसइ
५६९	१६	दइअ	दइआ
५७०	११	क्षे म्	क्षेत्तम्
५७५	७	जावड	जारड
५८१	१३	कंदाराहि	कंदरहिं
५९१	११	तदो	तदा
५९३	३	भास	भात्ति

कविचत्मल श्री हाल मातवाहन संपादित

॥ गाथासप्तशती ॥

प्रथमं शतकम्

१ मङ्गल :

1. Obois-inco.

● सूर्य 'उगवता' आहे हें मूळ गाथेत सांगितलेलें नाहीं. गाथासप्तशतीच्या आरंभी व अखेरीस शंकरानें केलेल्या सध्यावंदनाच्या किंवा सूर्यनमनाच्या गाथा आहेत; म्हणून पहिल्या गाथेत उगवत्या व अखेरच्या गाथेत मावळत्या सूर्याला अञ्जली देण्यात येत असल्याचे गृहीत धरलें आहे. या गाथेंतील 'अरुण' या शब्दानें ह्या तर्काला पुष्टि मिळते; अखेरच्या गाथेत हा शब्द नाहीं. प्रेमराज सागतो कीं ग्रंथकारानें शिष्टाचार-परिपालनार्थ ग्रंथारंभी इष्ट देवतेला नमन केलेलें आहे. कुलबाल्देव सागतो कीं शालिवाहनानें प्रयाच्या आरंभी, मध्यें व अखेरीस (आदिमध्यातेषु) इष्टदेवताप्रत नमस्कार-गाथा लिहिलेल्या आहेत. गाथासप्तशतीत शंकराला उद्देशून लिहिलेल्या अनेक गाथा आहेत; प्रत्यक्ष पशुपति ज्याला नमन करतो तो सूर्य हेंच शालिवाहनानें इष्ट दैवत असलें पाहिजे असा तर्क केला तर हे वचन यथार्थ आहे असे दिसून येतें; कारण गाथासप्तशतीत सूर्यनमनाच्या गाथा तीनच आहेत आणि यापैकीं मधली गाथा (क्रमांक ३३२) ही मूळ प्रयाच्या मध्याच्या आसपास आहे. गाथासप्तशती हा ग्रंथ शृंगारप्रचुर आहे असें 'रोषारुण' या शब्दावरून ध्वनित होतें असें एका टीकाकाराचें मत आहे. गंगाधर सागतो, मानिनी नायिकेचा प्रणयरोप असल्या झालेल्या नायकाप्रत हे दूतीचे उद्गार आहेत ! पार्वतीला गायत्रीबद्दल मत्सर वाटला, शंकरालाहि मत्सराचें लक्ष्य व्हावें लागलें, मग मनुष्याची काय कथा ! स्त्रियांना संशयाची व मत्सराची लहर वेज्झा, कोणाबद्दल व कोणत्या कारणानें येईल, याचा अंदाजहि करता येणार नाहीं; या वास्तवीत स्वभावतः विशेष चाणाक्ष असणाऱ्या स्त्रियानाहि ! चंद्राला सौंदर्य आहे, पण तो पिकट आहे, पौर्णिमेच्या पहाटे मात्र तो लालसर असतो आणि गौरीचे मुख लालचुंद आहे; चंद्राला सौंदर्य आहे, पण सुगंध नाहीं, उमेच्या मुखचंद्राला कमलाचा सुगंध आहे ! पदा : चंद्रंगता पद्मगुणान्न मुहूर्ते पद्माभिता चान्द्रमसीमभिल्याम् । उमामुप तु प्रतिपद्य लोला द्रिस्रथया प्रीतिमयाप लक्ष्मी ॥

२ प्रयोजन :

2. Nectar.

अमिअं पाउअकव्वं पढिउं सोउं अ जे ण आणन्ति ।
कामस्स तत्तन्ति कुणन्ति ते क्हं ण लज्जन्ति ? ॥ २ ॥

[अमृत प्राकृतकाव्यं पठितुं श्रोतुं च ये न जानन्ति ।
कामस्य तत्त्वचिन्तां कुर्वन्ति ते कथं न लज्जन्ते ॥]

अमृतासारखें प्राकृत काव्य वाचणें किंवा ऐकणें ज्यांना माहीत
नाहीं ते कामशास्त्रातील तत्वांची चर्चा मात्र करीत असतात.
त्यांना लाज करी घाटत नाही ?

● व्युत्पन्न नायकाप्रत विदग्ध नायिकेची उक्ति. पण्डितानों विचारलें,
काय आम्ही प्राकृत पहावयाचें ? प्राकृत चाढ्य मूढांनीं किंवा छियांनीं
वाचावें. ' बालजीमूढमूर्खाणा नृणा चारित्रवाङ्मिणाम् । अनुप्रदार्थं
तत्त्वश्रेः सिद्धान्तः प्राकृतः कृतः ॥ ' (दशवेकालिकटीका. पृ. १११). नायिका
मागते, प्राकृत गाथा मनोरंजक आहेत, त्या मदनगारदूती आहेत, काम-
कौशल्याच्या शिखिरा आहेत; सम्योचित ललित गाथा ऐकिल्याने विदग्ध
यनिता प्रसन्न होतात. म्हणून, साधारणदेव मागतो, कामशास्त्राच्या फल-
प्राप्तीच्या इच्छुकानें गाथाचा संप्रद अवश्य करावा. कामशास्त्राचें शुष्क
चर्चितचर्चण ऐकून कंटाळलेली व ताटकळलेली विदग्ध नायिका प्राकृत
काव्यश्रुतीच्या निमित्तानें व्युत्पन्न नायकाप्रत म्हणते, आतां हें संकृत पुरें
नाही का शालें ? धैर्याच्या उत्तरापासत प्राकृताची मागणी होते, याचा
रगिकाना अनुभव आहेच ! कामशास्त्रातील तत्वांची या तंत्राची चर्चा
करताना पण्डिताना संकोच घाटत नाही, कारण असे चर्चा पण्डितानों

१. अमअं, अमयं. २. अमय पादकव्यं पढिउं सोउं च ये न जानन्ति
(पञ्जालम्). ३. कामस्य. ४. तत्तन्ति, तत्त्वानि. ५. तन्त्रचिन्तम्.
६. वाताम्.

पण्डितासाठीं केलेला असते. स्त्रियांनीं किंवा प्राकृत जनांनीं त्याचें अनुकरण केलें तर तें मात्र अश्लाघ्य, किंवा अश्लील ! कारण यामुलें आपली प्रतिष्ठा कमी होईल अशा या लब्धप्रतिष्ठितांना धास्ती वाटते ! प्राकृत काव्य रसाळ आहे, मधुर आहे, जिवंत आहे; कारण त्यांत हृदयांतल्या भावना प्रामाणिकपणें सशब्द केलेल्या असतात; एवढेंच नव्हे, अमृतमय आहे, कारण त्याच्या श्रवणानें नवचैतन्य प्राप्त होतें ! अमृताच्या स्पर्शानें वस्तुमात्राला चैतन्य व चिरंजीवन प्राप्त होतें, असा संकेत आहे. मग प्रत्यक्ष अमृताचें धारण कोणां व कसें करावयाचें ! समुद्रमंथनाचे वेळीं देवदानवांनीं हा प्रश्न कसा सोडविला असेल तो असो !

३ ग्रंथस्वरूप :

3. Patron.

सप्त सताईं कवचच्छलेण कोडीअ मज्झआरम्मि ।
हालेण विरइआइं सालङ्काराणं गाहाणम् ॥ ३ ॥

[सप्त शतानि कविवत्सलेन कोटेर्मध्ये ।

हालेन विरचितानि सालङ्काराणां गाथानाम् ॥]

एक कोटी गाथांमधून अलंकारांनीं सजलेल्या अशा सातशें गाथा निवडून कविवत्सल हालानें हा संग्रह केला.

● प्राकृत-पिङ्गलात गाथालक्षण सांगितलें आहे : ' पदमं बारह मत्ता बीए अष्टारएहि संजुत्ता । जह पदमं तह तीअं दहपन्चविहूषिआ गाहा ॥ ' संस्कृतात जी आर्या ती प्राकृतात गाथा. हेमचंद्रानें काव्यानुशासनात (अ. १ : सू. ११) काव्यलक्षण सांगितलें आहे : ' अदोपी सगुणी सालङ्कारी च शब्दार्थौ काव्यम् । ' गाथासप्तशतीला गाथाकोश अशीही संज्ञा आढळते. हेमचंद्रानें (पूर्वोक्त : अ. ८ : सू. १३) कोशलक्षण सांगितलें आहे :

१. सयाई. २. वत्सलेन. ३. णालवाहनेन, शालिवाहनेन.

‘स्वपरकृतसुक्तिसमुच्चयः कोशः । यथा सप्तशतकादिः ।’ साहित्यशास्त्रावरील अनेक संस्कृत ग्रंथात अलंकारांची उत्कृष्ट उदाहरणे म्हणून गाथासप्तशतीतील अनेक गाथा उधृत केलेल्या आहेत. त्याचें कोष्ट इतरत्र दिलेले आहे. त्यावरून त्याचें सालकारित्व सिद्ध होतें. ‘हालेन विरचितानि’ या प्रयोगावरून आधुनिक टीकाकार अनुमान करतात की वेगवेगळ्या कवींनी रचलेल्या गाथावरून हालानें असेरचा हात फिरवून त्या सालंकृत केल्या असाव्यात, मध्ययुगातील पण्डितानाही सातवाहन वंशाचा एवढा विसर पडला होता की एकानें ‘कविवत्सल’ हें व्यक्तिनाम असल्याचें नमूद केलें आहे !

४ चकष्यान :

4. All Quiet.

उज निचलणिप्पन्दा भिसिणीपत्तंभि रेहइ चलांआ । १

निम्मलमरगअभाअणंपरिट्ठिआं संखसुंत्ति व्व ॥ ४ ॥

[पश्य निश्चलनिःस्पन्दा विस्तिनीपत्रे राजते यलाक्का ।

निर्मलमरकतभाजनपरिस्थितां शङ्खशुक्तिरिव ॥]

पहा, कमळाच्या पानांमध्यें बगली कशी एखाद्या, निश्चल वसलेली आहे. जणू निर्मल पाचूच्या पूजापात्रात मोत्यांची शिपली ठेवावी तशी ती शोभत आहे.

● निश्चल व निःस्पन्द या शब्दांच्या अप्रामाण्य भेद काव्यप्रकाशावरील श्री नागेशमहाशया उद्योत दीर्घत स्पष्ट केलेला आहे. ‘चलन शरीरक्रिया । स्पन्दस्त्वययक्रिया ।’ मुद्रासागर दीर्घत श्री भीमसेन दोषित सांगतातः ‘निश्चलस्य स्वप्रयत्नार्थानक्रियाद्यत्ये, निष्पन्दत्वं स्वार्थानक्रियाद्यन्यत्वमिति न पीनरक्तम् ।’ अलंकारदीपिकाच्या दीर्घत श्री विवेकर पण्डित सांगतातः ‘चलनमययक्रिया, स्पन्दस्त्वययक्रिया ।’ संस्कृतिक या प्रयोगाचा

१. कत्तंभि. २. मळाआ. ३. मायशुक्ति. ४. पट्टिठ्ठिआ. ५. निप्पि. ६. प्रतिष्ठिता.

नाट उलगडा होत नाही. उद्योतात सांगितलें आहे: 'शंखशुक्तिः शुक्त्याकारशंखवटितं पात्रम्।' शुक्ति म्हणजे मोत्याची शिंपली अथर्ववेदात हा शब्द या अर्थानें वापरलेला आहे (ज्ञानकोश: बुद्धपूर्व जग: पृ. ४६१). चंद्रनासाठी कचोळें असतें तसे हें पात्र असावें मध्ये शंख व त्यामोंवतीं मोत्याच्या शिंपा, असें तर हें पात्र नसेल ! अलंकारकौस्तुभाच्या टीकेंत श्री विश्वेश्वर पण्डित सांगतात: 'शङ्खशुक्तिः शंखनिर्मितं शुक्त्याकारपात्रम् इति काव्यप्रदीपः।' काव्यप्रकाशात दिलेला या गाथेचा व्यंग्य अर्थ असा: 'अत्र निष्पन्दत्वेन आश्वस्तस्य, तेन च जनरहितत्वम्, अतः संकेतस्थानमेतदिति कयाचित् कञ्चित्प्रत्युच्यते। अथवा, मिथ्या वदसि, न त्वमत्रागतोऽभूरिति व्यज्यते।' अलंकारकौस्तुभातील विवेचन पहा: 'कञ्चिद्विषयप्रतिषिद्धभावेन धर्मोक्तिः'। स च वस्तुतो भिन्नयोरपि सारूप्यादेकत्वाभ्यवसानम्।' गाथा-सप्तशतीवरील व अलंकार ग्रंथावरील टीकाकारांनीं ही व्यङ्ग्योक्ति आहे असें गृहीत धरून या गाथेंतून अनेक अकल्पित अर्थ काढले आहेत, त्याचें कौतुक करावें तें तें थोडेंच ! मगाधरानें रतिरहस्यातील उतारा (५-३) दिला आहे: 'कल्लोलिनी काननकदरादौ दुःखाभये चार्पितचित्तवृत्तिः। मुदुकमारंभमभिन्नवैर्यं श्लथोऽपि दीर्घं रमते रतेषु॥' तो सांगतो, या गाथेंत दीर्घस्ताची सूचना आहे ! प्रेमराजानें आपल्या टीकेंत अमरदातकातील 'शून्यं वासगृहं विलोक्य', हें वचन उधृत केलें आहे. एका टीकाकाराला या गाथेंत विपरीत रताची सूचना दिसते ! भुवनपाल सांगतो, विसिनी-पत्रावरून नायिका पद्मिनी आहे असें धनित आहे ! मग ती गोरीपान असावी व तिनें हिरवें वस्त्र परिधान केलेलें असावें असा तर्क का करू नये ! बलाका म्हणजे बगळी किंवा लाडकी. संकेताप्रमाणें ती तळ्याच्या पाळीं तुझी वाट पहात बसली आहे, अशी दूतीची सूचना. माणसाची चाहूल लागली कीं बगळे उडून जातात. बगळी निश्चल बगली आहे, अर्थात् आजूराजूला कोणी नाही, निर्धास्तपणें येथे बसण्यास हरकत नाही, व्यत्यय येणार नाही, असें मुरतासत्ताचें परस्पराना आश्वासन. संकेतस्थाना कटे मी जाऊन आलों असें तुम्ही सांगता, पण तेथें तर बगळी निश्चल बसली आहे; तुम्ही तिकडे गेला असता तर ती फेडाच उडून गेली असती,

म्हणून मला वाटते, तुम्ही तिकडे गेलांच नाहीत, अशी दूतीने केलेली नायकाची निर्मत्सना. काव्यप्रकाश, साहित्यदर्पण वगैरे ग्रंथात या गायेच्या अनेक छटा चर्चिल्या आहेत. त्या वाचून सवळलेले श्री. राजारामशास्त्री भागवत (प्राकृत भाषेची विचिकित्सा : आवृत्ति दुसरी, पृ. ६४) म्हणतात : ' ती काव्यप्रकाशकाराने उत्तमपैकी ठरवून तिचा शिरस्त्याप्रमाणे जार जारिणीशी संबंधही त्याने लावून टाकला आहे... अलंकाराने समंगपणा आलेली स्वभावोक्ति (' स्वभावोक्तिः... क्रियारूपवर्णनम् । ' काव्यप्रकाश; उद्योत : ' साधारणस्वभाववर्णनस्य स्फुटतन्नाच्चालकारत्वम् । असाधारणस्तु लोकविद्वोऽपि प्रतिमामात्रवेद्यत्वादलौकिकमद्भातीत्यलंकारः ') उघड झळकत असताना मुद्दाम आडवाटेने जाऊन जारिणीचा उजू किंवा दावीच्या द्वारा जाराशी संबंध लावणाऱ्या काव्यप्रकाशकारास शृंगाराची कावीळ झाली, असे म्हटल्यास अतिशयोक्ति होईलशी वाटत नाही... संस्कृत आलंकारिकांनी जी भलतीच वाट दाखविली त्या वाटेने प्राकृत ग्रंथावर टीका करणारे मद्र व शास्त्री डोळे मिटून गेले ही अंधपरंपरा दाडगी नऱ्हे काय ! ' खुद्द शास्त्रीबुशानी गाथासप्तशतीतील शृंगाराकडे पक्षपाती डोळेझाक केलेली असल्याचे त्याच्या टीकाकारांनी दाखवून दिले आहे.

५ विभ्रमः

5. Dalliance.

तावच्चिररत्नसमं महिलानं विभ्रमा विराजन्ति ।

जाव न कुवलयदलसेछंआई मउलेन्ति नअगाई ॥ ५ ॥

[तौवदेव रतिसमये महिलानां विभ्रमा विराजन्ते ।

यावन्न कुवलयदलसच्छंछायानि मुकुलीमयन्ति नयनानि ॥]

नालकामदासारणी कांति असलेटे होठे रतिसमयी तूर्ताने मुकुलित झालेले नाहीत तोंपर्यंतच सियांचे विभ्रम मनोहर वाटतात.

● गंगाधर सागता का ह उद्गार नायकाने । वपरातरतप्रसर्गा सदर्प
नायिकेला उद्देशून काढलेले आहेत ! हाव म्हणजे स्त्रियांच्या शृंगारचेष्टा;
याचे विलास, विव्वोक, विभ्रम, ललित, हेला व लीला असे सहा प्रकार
आहेत. 'स्त्रीणा विलासविव्वोकविभ्रमा ललितं तथा । हेला लीलेत्यमी
हावाः क्रियाः शृङ्गारभावजाः ।' (अमरकोष, प्रथम काण्ड, नाट्यवर्ग).
'विभ्रमस्त्वरया काले भूपास्थानविपर्ययः' हे धनंजयाने दशरूपकात
दिलेले लक्षण येथे लागू पडत नाही. भरत सागतो : 'कामौत्सुक्यकृताकारं
रूपयौवनसंपदा । अनवस्थितचेष्टत्य विभ्रमः परिकीर्तितः ॥' नागरसर्वस्वांत
पद्मश्री सागतो : "प्रोधं स्मितं च कुसुमाभरणादि याञ्चा । तद्वर्जनं च
सहसैव विमंडनं च । आक्षिप्य कातयचनं लपनं सखोभिः निष्कारणोत्थित-
गतं वत्त विभ्रमं तत्' ॥ (१३।१३) ॥ विभ्रम म्हणजे कामौत्सुक्याने प्रेरित
अशा शृंगारचेष्टा. विभ्रम हा विलास भ्रूस्फुटभय आहे. गंगाधराने असाच
अर्थ घेतला आहे. तो सागतो : 'सुरतावसानोपचाराचनमिश्रतया रतान्तेऽपि
कटाक्षमुजप्रक्षेपादि विभ्रम कुर्वन्ती नायिका प्रति सख्याः शिष्योक्तिरियम् ।'
ह्या टीकेचा उत्तरार्ध मात्र अप्राप्त आहे; कारण नायिका कितीही अनभिज्ञ
असली य तिची सखी कितीही जिवलग असली तरी अशा प्रसंगी त्यांचे
साहचर्य संभवत नाही; शिवाय, काय हंही शिकवायें लागते ? आणि, काय
जें कृत्रिम तें अनुभविवाला ओळखणार नाही ? कामशास्त्रज्ञ सागतात
की तृतीमुखे स्त्रियांचे नेत्र मिटतात : 'नारी विसृष्टकुसुमेपुजला रतान्ते । नृत्यं
करोति बहुवल्गनरोदनेच । कैवल्यमेतिमुकुलीकृतचारुनेत्रा । शम्नोति नो
विमपि सोढुमतिप्रयासम् ॥' (अनङ्गरङ्ग : तृतीय स्थल ॥ ११ ॥ : काशी
संस्कृत सीरीज). हॅव्हेलॉक एलिस सागतो की दोघाचेही नेत्र मुकुलित होतात.
प्रेमराज सागतो की तृतीमुखे पुरुषाचे दोळे मिटतात. म्हणून, आणगी
एक टीकाकार सागतो, नायिके, तुझें समाचन झालें नसले तरी नायक तू
झालेला आहे हें बाह्य चिन्हावरून ओळखून तूं विभ्रमाचा त्याग करावा,
हें उक्त ! या गाथेची नायिका मध्या आहे असे धनंजयाने दशरूपकात
(२-१६) सांगितले आहे.

६ कोरांटी :

6. Longing.

णोहंलिअमप्पणो किं ण मग्गसे मग्गसे कुरवअस्स ? ।

एअं तुह सुहम हसइ चलिआण्णपङ्कअं जाआ ॥ ६ ॥

[दोहदंमात्मनः किं न मृगयसे मृगयसे कुरवकस्य ।

एवं तव सुभग हसति चलिताननपङ्कज जाया ॥]

सुभग, (होसनें लावलेल्या) कुरवकाला (फुलें यावीत म्हणून त्याचा) दोहद पुरविण्यासाठी (त्याला आलिंगन घावें म्हणून) तुम्ही प्रियेला प्रोत्साहन देता: पण आपला पहिला दोहदही पुरवीत नाही, म्हणून तुमची पत्नी मुख तिरवें फिरवून (तुमच्या अडाणीपणाबद्दल) तुम्हाला हंसत आहे.

● नायिकेची सखी नायकाला विचारते, तिच्या हंसण्याचा गर्भित अर्थ कळू नये, एवढे तुम्हा अडाणी वसे ? आता ती लहान नाही; पदा, कशी बहरली आहे ! किंवा पत्नी स्वतःच सूचित करते की मी पुष्टिचा आदे आणि मलाही स्वतःच्या अशा आशा व इच्छा आदेतच; त्या अगोदर का पुरवीत नाही ? एक टीकावार सांगतो, यात प्रथम रजोदर्शनाची सूचना आहे ! दुसरा सांगतो, पत्नी गर्भिणी आहे, तिला स्वतःलाच रोंदाळे लागले आदेत आणि हे पतीच्या लक्ष्यात येत नसल्यामुळे ती त्याला हंसत आहे. सुमनाल सांगतो की या नायिकेची नायिका कुल्या आहे !

७ अशोक :

7. Revenge

ताविज्जन्ति अमोएहिं लहहवणिओओं दहअविरहम्मि । ।

किं महइ कोणे कस्म वि पाअपहारं पट्टप्पन्तो ? ॥ ७ ॥

१. दोहलिख, दोहळम्. २. सु. ३. सुह. ४. न्पदहदम्. ५. त्य व सुभग, एवं मत्त सुभग तर्हि. ६. विलम्बात्.

[ताप्यन्ते अशोकैर्विदग्धवनिता दयितविरहे ।

किं सहते कोऽपि कस्यापि पादप्रहार प्रमथेन् ॥]

प्रियकराच्या विहारामुळे (विकल झालेल्या) विदग्ध स्त्रियांना अशोकही तापदायक वाटतो. सामर्थ्य असूनही कोण कोणाचा लता प्रहार सहन करील ?

• अशोकाला शोक माहीतच नाही, मग तो परपीडिला कसा उद्युक्त होईल ? पति सन्निध असताना, त्याच्या प्रोत्साहनाने किंवा त्याच्या पाठिंब्यावर बसवून तिने केलेल्या लताप्रहाराची अशोकाला आठवण असेल, आता बसतात तो फुलानीं डवरला आहे, मस्त झाला आहे, पति सन्निध नसल्यामुळे ती विकल झालेली आहे, तिच्या पूर्वीच्या घाष्ट्याबद्दल जणू तिचा सूड घेण्याला अशोक उद्युक्त झाला आहे, आवेशाने लालजुद झाला आहे, पुष्पित अशोकाचे दर्शन तिला कसे सहन होईल ? नोपित भर्तृका विरहाच्या अलोरच्या अवस्थेत आहे, शिवाय बसत सुरू झाला आहे, त्वरेने घरी जा, अशी दूतीचा प्रवासी पतीला सूचना, किंवा बसतात प्रवाशाला सज्ज झालेल्या पतीचा निषेध

८ तळ्याच्या पाळी :

8 Withered stalks

अत्ता ! तह रमणिज्जं अन्नं गामस्स मण्डणीद्वमम् ।

लुअतिलनाडिसरिच्छ सिसिरेण कअं भिसिणिसण्डम् ॥ ८ ॥

[श्वर्थे तथा रमणीयमस्माकं ग्रामस्य मण्डनीभूतम् ।

लूनतिलवाटीसदृश शिशिरेण कृत विसिनीपण्डम् ॥]

१ ललित, मनाहर २ पुष्पित ३ अत्त तह ४ गामस्स ५ मण्डनभूत
६ लुअ ७ वि सिणिण्ड ८ अण्डम् ९ हे मातस्तथा, अत्यंत

आल्यानाई, आपल्या गांवाला शोभा देणाऱ्या रमणीय तळ्यांतील कमळांची थंडीने कोण दुर्दशा केली आहे (ती पाहिलीत का) ? तिच्याचें सुंदर पंक्ती कापल्यावर नुस्ते बुडवले राहातात ना, तसे तळ्यांत आतां कमळांचे दाडे मात्र राहिले आहेत.

● तिळ्यादीत संकेत ठरला होता; पीक तयार झाल्यामुळे कापणांला शेतकरी तिकडे जातात, म्हणून संकेतस्थान बदलून तळ्याच्या पाठी जागा ठरविल्याची सूचना. दिवाळ्यातल्या थंडीने कमळे करपलेली असल्यामुळे आता तिकडे कोणीही जाणार नाही व एकांत मिळेल अशी उपपत्तीला सूचना. या दोन्ही ठिकाणी जमणार नाही, म्हणून घरीच संकेत ठरविला आहे, अशी या गाथेत सूचना आहे, असे एका टीकाकाराचें म्हणणें आहे ! याच्या देणत मुनेने आणली किती स्पष्ट बोलावयाचें ! पण जें बोलावयाचें तें एवढें संदिग्ध, तर रिचान्या मियकरानें जावें तरी कोठें ?

९ तागाच्या शेतांत :

9. Hemp.

किं रुआसि ओणअमुही धवलाअन्तेसु सालिछित्तेमुं ? ।

हरिआलमण्डिअमुही णडि व्व सणवाडिआ जाआ ॥ ९ ॥

[किं रोद्विप्यवततमुष्ठी धवलायमानेषु सालिक्षेत्रेषु ।

हरितालमण्डितमुष्ठी नटीच शणवाटिका जाता ॥]

माझीचें शेत पिकून पादरे शाले आहे. (तें कापण्याला शेतकरी येनां व एकांत मिळणार नाही) म्हणून मान गार्दी घाटून पां रटनेम ! नटांनें मुगाला हरिताळाचा रंग लावून सज्ज व्हावें स्वाग्रमाणे तागाचें शेत (विवज्या धमक फुटांनी) नटले आहे.

● 'हरितालमण्डितमुखी' हा पाठ स्वीकारून केलेले भाषांतर घर दिलेले आहे. 'हरितालमण्डितमुखी' असाही पाठ आहे. हरि म्हणजे माकड, ज्याचे प्रवेशद्वार माकडाच्या घराच्या जाळ्याने मण्डित झाले आहे असे तागाचे शेज, असा अर्थ गंगाधराने दिला आहे. प्रवेशद्वाराशीच ही अडचण आहे, म्हणून तेथे संजेताला योग्य असे निर्जन स्थान व्यक्त होतं, असे त्याचे म्हणणे. 'हरिताल' म्हणजे मुख्या खाणारा प्राणी किंवा पक्षी, असाही अर्थ आढळतो. मान खाली घालून रडतेस कशाला ? दुसरीकडे सकेत टरवून मी आले सुद्धा; उठ, डोळे पुस, मुखराम लावून सज्ज हो आणि ती तिकडे पिवळी पट्टी दिसते आहे ना, त्या तागाच्या शेताकडे जा, अगदी प्रसन्न चित्ताने जा, शृंगारनाट्याची सामुग्री तेथे तयार आहे, अशी वृत्तीची सूचना.

१० काकडीचा तंतु :

10 Tendril.

साहे ! ईरिसिचिअ गई, मा रुवसु तंसवलिअमुहअन्दम् ।

एआणं वालवालुङ्कितन्तुकुडिलाणं पेम्माणम् ॥१०॥

[सचि ईदृश्येव गतिर्मा रोदीस्तिर्यग्वलितमुखचन्द्रम् ।

एतेषां बालकर्कटीतन्तुकुडिलानां प्रेम्णाम् ॥]

सखे — मुखचंद्र तिरपा फिरवून रडू नको. प्रेमाची गती काकडीच्या कावळ्या ततसारखी (नाजूक व) वाकडीच असाव्याची.

● फलहान्तरितेप्रत सखीचे उद्गार. प्रियकराच्या प्रीतीत वक्रता दिसली, म्हणून एवढे जिराला लावून धेऊ नको, अपराधी प्रियकर पुन्हा अनुनयासाठी आला तर पार ताणूनही धरू नको प्रेमाची गति वक्र असते, इतकेंच नव्हे, अनुबन्धाचा तंतु नाजूक असतो, ताणल्याने तो सरळ होत नाही, तुटतो मात्र, हे जाणून, हे मानिनी, आता वृच त्याचा अनुनय कर.

११ नवन्यावर स्वार :

11. Cavalier.

पाअपडिअस्स पईणो पुट्ठिं पुत्ते समारुहत्तम्मि ।

दढमण्णुदुण्णिआएँ वि हासो धरिणीएँ णेक्कन्तो ॥११॥

[पादपतितस्य पत्युः पृष्ठं पुत्रे समाबृहति ।

दृढमन्युर्दूनाया अपि हासो गृहिण्या निष्क्रान्तः ॥]

क्रुद्ध गृहस्वामिनीच्या पाया पडणाऱ्या पतीच्या पाठीवर पुत्र वसला. परती आतिशय रागात होती, तरी हें दृश्य पाहून ती खुद्कान् हंसली.

● पत्नीनें मान धारण केला होता आणि पति तिची मनघरणी करीत होता. पति त्याचीन असल्यामुळे तिच्या मनात त्याच्याविषयी थोडासा अनादरही होता. ती पुनवती, अर्थात् गलितयौवना; तरीही त्याच्या मनात मान तिच्याविषयी स्नेहातिशय होता. अलंकारकौस्तुभात श्री विवेधरपण्डित सांगतो, पुत्राच्या विलक्षण चेष्टेमुळे तिचा मान ओसरला. गंगाधर सांगतो, बन्धनियेष्टस्मरणामुळे ती हसली ! फदाचित् हे उद्गार सगर्तीचे असावेत, असाही त्याचा तर्क आहे ! अलंकारकौस्तुभात समाधि अटकाराचें उदाहरण : ' भवति समाधिः मुक्रे हेत्यन्तर-समवधानतः काये । '

१२ योग्य :

12. Praiseworthy.

संचं, जाणइ दडुं ! सरसैम्मि जणम्मि जुज्जुए राओ ।

मरउ, ण तुमं मणिस्सं, मरणं वि सलाहणिज्जं से ॥१२॥

[सत्यं जानाति द्रष्टुं सदृशे जने युज्यते रामः ।

ध्रियतां न त्यां मणिप्यामि मरणमपि नराघनीयं तस्याः ॥]

१. दठ. २. दूमिआएँ, दुम्मिआएँ. ३. दृढमन्युर्दूनायाः. ४. सधिम.
५. धरिण. ६. सेव. ७. अस्या.

अनुरूप व्यक्तीवर अनुराग करवा हें योग्य आहे. (तिनें तुझी निवड केली यावरून दिसून येतें कीं) तिची निवड चांगली आहे. (आता तुझ्या विरहानें) ती गतप्राण झाली तर तेही प्रशंसनीय होईल; मी तुला बोल लावणार नाहीं.

● तिचें चित्त तुझें ध्यान करण्यात गुंतलेलें असताना ती गतप्राण झाली तर पुढील जन्मीं तरी तूं तिला प्राप्त होशील ! नायक व नायिका परस्परांना अनुरूप आहेत अशी प्रशंसापूर्ण प्रस्तावना करून सखी नायकाला प्रोत्साहन देते, नंतर त्याची निर्भत्सना करते व अजेरीस त्रागा करून सांगते कीं तुझ्या समागमासाठीं तिनें प्राणातिक्रम अनुष्ठान मांडलें आहे आणि तिची अवस्था आसन्नमरण झालेली आहे. अलङ्काररत्नाकरात ही गाथा व्यत्यासाचें आणि अलंकारकौस्तुभात आक्षेपाचें उदाहरण म्हणून उदाहृत केलेली आहे. ' दोष्गुणयोरन्यथात्वं व्यत्यासः ' ॥६६॥ अलङ्काररत्नाकर. ' इष्टस्याप्यपिधातु योऽर्थस्य विशेषबोधाय । स्वयमेव प्रतिपेयः स वक्ष्यमाणोक्तविषय आक्षेपः ॥ ' अलंकारकौस्तुभ.

१३ चंद्रा :

13, Full Moon.

घारिणीं महाणसकर्मलगमसिमलिङ्गण हृत्थेण ।

छित्तं मुहं हसिज्जड चन्द्रायत्थं गतं पङ्णा ॥१३॥

[गृहिण्या महानसकर्मलगमसिमलिनितेन हस्तेन ।

स्पृष्टं मुखं हस्यते चन्द्रायस्यां गतं पत्न्या ॥]

स्वयंपाक करीत असताना हाताची काजळी लागण्यामुलें गृहिणीचें मुख मलिन झालें होतें. पण पतीनें तिच्या मुखाला प्रेमानें हात लावताच ती हसली व तिचें प्रफुल्ल मुख चंद्रासारखें दिसू लागलें.

१. महलिण, महलिण. २. छित्तं.

● गाथेच्या परिचयात गगावर सागतो की हे उद्गार गृहकृत्यपराङ्मुख गृहिणीला उद्देशिलेले आहेत, आणि टीकेंत सागतो की जें ज्याचें उचित कर्म तें करीत असताना त्यामुळे वैरूप्य प्राप्त झालें तरी तें भूषणावह असतें. तिची काति उजळ आणि मुख निष्कल असल्यामुळे चंद्राहून सुंदर होतें. अशा सुंदरींना चूलखण्डाविषयी बोडानहुत अनादर असतोच. तिच्या निष्कल मुखवर काजळी उडाल्यामुळे तें मलिन झालें, पण तें प्रेमस्पर्शामुळे उजळलें, तिचें मुख व वस्त्र मलिन असलें तरी दुर्लभ वस्तू नको, अशी दृतीची सूचना. या गाथेंत गृहगार व हास्य याचा हास्यप्रधान सङ्गर आहे असें साहित्यमीमांसाकाराचें म्हणणें आहे. अलंकारकौस्तुभात निदर्शना अलंकाराचें उदाहरण. 'उपमापर्यवसजो यत्रार्थोऽन्योन्यमन्ययानर्ह । यच्च क्रियया कारणकार्यान्वयधीर्निदर्शना शोक्ता ॥' सरस्वतीषण्ठाभरणात विकृत प्रपञ्चोक्तिचें उदाहरण : 'साम्योत्कर्षादकर्षोक्तेरपमानोपमेययो । प्रकृता विकृता चेति प्रपञ्चोक्तिः प्रदर्श्यते ॥'

१४ रंगेल अग्नि :

14. Scent.

रन्धनकर्मणिपुणै ! मा जूरंसु, रत्तपाडलसुअन्धम् । १
मुहमारुतं पिअन्तो धूमाड सिही, ण पज्जलड ॥१४॥

[रन्धनकर्मनिपुणिके मा शुध्यैस्व रत्तपाटलमुगन्धम् ।
मुरामारुत पिबन्धूमायते शिरी न प्रज्वलति ॥]

तू स्वयंपाक करण्यात निपुण आहेस. चूळ पेटत नाही म्हणून रागावू नकोरा. तुझ्या आसाला लाळ पाटल पुण्याचा सुगंध आहे. त्याचा स्वाद घेण्यासाठी अग्नि धुराच्या रूपानें तुझ्या मुगाभोंवती घोंटाळत आहे व मुहामच प्रज्वलित होत नाही.

● चूल पेटली की तू आणखी कुकषार नाहीस. जुलीपायून दूर जाशील आणि प्रज्वलित अर्माला तुझ्या मुगाजवळ घोंटाळता येणार नाही, म्हणून

१. हापु. २. शिपल, यदीदि.

केवळ तुझ्या सहवासासाठी तो धुमसत आहे, इंधन ओलें आहे म्हणून नव्हे; अथर आरक्त व सरस आहेत, म्हणून ! अग्नीच्या पूजेला रक्तपाटलपुष्पें विशेष उचित. घुराच्या रूपानें प्रत्यक्ष अग्निदेव तुला विलगत आहे; त्याला जें आकर्षक घाटतें तें आम्हालाही मोहविते, आम्हीही तुझ्याभोंवतीं घोंटाळत आहोंत, आमच्या अंतःकरणात आसक्ति अशीच धुमसत आहे; पण तूं आपल्याच नादात गर्क आहेस, जरा मान घर करून पहा तर खरी, अशी अभिलाष सूचना. एक टीकाकार सांगतो, या गाथेची नायिका केवळ रघुनकर्मोत्तच निपुण आहे असें नाही ! सरस्वतीकण्ठाभरणांत गन्धर्वांनी उदाहरण म्हणून ही गाथा उद्धृत केलेली आहे.

१५ विचारी :

15. Innocence.

किं किं दे पडिहासइ ? सहीहिं पुच्छिआएँ मुद्दाए ।

पढमुगंअदोहणीए णवरं दइअं गआ दिही ॥१५॥

[किं किं ते प्रतिभासते सखाभिरिति पृष्टाया मुग्धायाः ।

प्रथमोद्गतदोहदिन्याः केवलं दयितं गता दृष्टिः ॥]

मुग्धेला प्रथमच डोहाळे लागले होते. सख्यांनीं तिला विचारलें, तुला काय काय आवडतें ? (लगेच) तिची दृष्टि फक्त प्रिय पतीकडे गेली (वेडी विचारी !)

● मुग्धेची प्रेमपरीक्षा. वेडी, कारण तिला प्रसूतीच्या वेदना माहीत नव्हत्या; विचारी, कारण लयकरच बहुप्रसूता सपत्नीच्या अवमालिकेंत हिचा समावेश होणार होता ! णवरं = केवळ, णवरं = नवरा; तिनें फक्त आपल्या प्रिय पतीकडे पाहिलें आणि सुचविलें कीं मला याच्याशिवाय कोणाचीहि, वशाचीही दौस नाही !

१६ स्पर्शसंक्रमण :

16. Divine Touch.

अमममअ गअणसेहर रअणीमुहविलअ चन्द दे छिनुसु । १
छित्तो जेहि पिअअमो ममं पि तेहिं विअ करेहिं ॥१६॥

[अमृतमय गगनशेखर रजनीमुषतिलक चन्द्र हे स्पृश ।

स्पृष्टो ये प्रियतमो मामपि तैरेव करै ॥]

हे चंद्रा, तू अमृतमय आहेस, गगनाचा मुकुट आहेस, रजनीच्या मुखानरील तिलक आहेस, प्रियकराला स्पर्श करशील त्याच किरणानीं मलाही स्पर्श कर

● चंद्रा-तुझे किरण अमृतमय आहेत असे लोक म्हणतात, पण त्याची सजीवनशक्ति माझ्या प्रत्ययास येत नाही, तुझे दर्शन आकाशदजनर आहे असे लोक म्हणतात, पण मला तुझ्या सौम्य किरणाची प्रसरता सहन होत नाही, कारण मी विरहिणी आहे. ज्या किरणानीं तू माझ्या प्रियतमाला स्पर्श केलास ते, ते माझ मला शीतल व सुगंध वाटतील, त्याचा स्पर्श शाला तरच मला विरहपेदना सहन होतील तू रजनीच्या मुखानरील तिलक आहेस, ज्यातून अरलाचा पथपातां आहेत, त्याच्या भीमान्याचे प्रतीक आहेस, म्हणून मी तुझी प्रार्थना करीत आहे, प्रियकराला त्वरित घराकडे परतण्याची प्रेरणा दे. परिकर अलङ्कार (अलङ्कारकौस्तुभ) : 'सामिप्रापयिष्येण चिन्त्यात परिकर प्रोक्त' । मुग्धाच्या संक्रमणाबद्दलचे भरभूतीचे (मालतीमाधव अंक : १.२८) उद्गार पहा :

उन्मीलन्मुकुटरालकुन्दकोश प्रथीतदन मकरन्दपथवन्धो ।

तामोपस्रचलविलोचना नतार्त्ताम् आलिङ्गन्यवन मम स्वशास्त्रमद्गम् ॥

१७ मनोरथ :

17. Day Dreams.

ऐहह मो वि पउत्थो, अहं अ वृष्णेज्ज, मो वि अणुणेज्ज ।

इअ कस्स वि फल्ह मणोरहाणे माला पिअअमम्मि ॥१७॥

१ एहिज्ज, एहिह. २ वृष्णरज.

[एष्यति सोऽपि प्रोपितो बह्वं च कुपिष्यामि सोऽप्यनुनेष्यति ।

इति कस्या अपि फटति मनोरथानां माला प्रियतमे ॥]

प्रवासी प्रियकर परत येईल, मग मी त्याच्यावर रागावेन, नंतर तो माझी मनःप्रणी करील, कोणा माग्यशालिनीच्या अशा मनोरथाची माळ फुलेल, (माझी नाही.)

● सखि, आणखी शुरु नको, उद्या किंवा परवा तुझा पति प्रवासाहून परत येईल आणि आला की तो तुझ्या सान्या दौसा पुरवील, अशी आश्वासने देणाऱ्या मैत्रिणींना उद्देशून प्रोपितनर्तुकेचे नैराश्योद्गार. समजा, तो परत आला तरी मी मान धारण करू शकणार नाही, कारण त्यातील काव्य समजण्याइतकी रसिकता त्याच्या अर्गी नाही, माझी मनधरणी करण्याइतकें आजेंव त्याच्या ठायीं नाही किंवा त्याचा धिक्कार करण्याइतका धीर माझ्या अर्गी नाही. मी दुर्दैवी, हेंच खरें.

१८ दुर्दशा :

18 Poverty.

दुग्गअकुडुम्बअट्टी कहं णु मए घोइएण सोढव्या ।

७ दसिओसरन्तसलिलेण उअह रुणं व पडएण ॥१८॥

[दुर्गतकुटुम्बाँहाष्टि कथं नु मया धौतेन सोढव्या ।

दशौपसरत्सलिलेन पश्यत रुदितमिव पटकेन ॥]

दरिद्री कुटुंबात कपड्यांचीसुद्धा इतकी दुर्दशा व ओढाताण होते की (ती असह्य शाल्यामुळे) धुऊन बाळत घातल्यावर, बिचारा दशातून गळणाऱ्या पाण्याच्या रूपानें अश्रु टाळतो. "

१. आगमिष्यति २ अनुनामिष्यति ३ कुडुम्ब, कुडम्ब, कुडम्ब. ४ कुटुम्बकृष्टि

५. दशावसरन्.

● वख विरलें तरी तें वापरावेंच लागतें, एकानेंच नव्हे, अनेकानीं, जितकी दुर्गति अधिक तितकी ओढाताण जास्त अनेक महिलांची मर्जी सामाळू पाहणाराची अशीच दुरवस्था होते. वेश्येला ग्रामप्रधान द्रव्य देत नार्हीत आणि ओढाताण मात्र भरपूर करतात, तिनें कुटुनीप्रत वाढलेले हे उद्देगाचे उद्गार असावेत, असें एक टीकाकार सागतो ! दामोदरगुप्ताच्या कुटुनीमतातील पुढील समानार्थी उद्गार पहा ' प्रिय सखि लोक समस्त नगरप्रमुखा इडेण नीताऽस्मि । एव तु नो कदाचिद्विगुणार्थप्रार्थने कृतो न्याय । ' (श्री तनसुएराम त्रिपाठी संपादित प्रत गुजराती न्यूज प्रेस) दुसरा टीकाकार सागतो कीं अनेक महिलांचा पति असलेल्या दुर्दैवी दुर्बलाचे हे उद्गार आहेत ! आणखी एक टीकाकार सागतो, ही चण्डिका नेहमीच माझी अशी ओढाताण करते, ती मला यापुढें कशी सहन होईल, या विषयनेनें व मायी आपत्तीच्या धास्तीनें पल्ल अशु दाढीत आहे !

१९ उडारलेलें वासरुं :

19. Curse

कोसंभ्रकिसलयरुणअ तण्यअ ! उण्णामिएहि रुण्णेहि ।

दिअअंठिअं घरं वचमाण धवलत्तणं पाव ॥१९॥

[कोशाभ्रकिसलयवर्णं तर्णकं उण्णामिताभ्यां कर्णाभ्याम् ।

हृदयस्थितं गृहं वज्रधवलत्वं प्राप्ताहि ॥]

आंव्याच्या कोयींतून निघालेल्या घोंवळ्या पानासारखा (तावूस) रंग असलेल्या वासरा, तुला वान उचटून आपल्या आवडत्या घरात पुसता येतें. तुला तरी वृत्तार्पता प्राप्त होवो.

● वासरा-तुझ्या जातीला व वयाला उडारणें जमतें व शोभतें. तुला घरलत्वं प्राप्त होवो. घवलत्वं म्हणजे भेष्टता वासरा, तुझे वय लहान आहे, तरी तुला सनातीयामध्ये भेष्टत्व प्राप्त होवो, घवलत्वं म्हणजे शुभ्रत्व व मरा, तुला वर्ण तावूस आहे, तरी तुला शुभ्रत्व, यश प्राप्त होवो, घवलत्वं म्हणजे पदत्वं तरणा, मी वयस्क व इभ्रतीच्या ढोंगामुळे पत्ताधीन, म्हणून

१ दिअइठिअ २. हृदयेपितम्,

मला माझ्या आवडीच्या टिकाणीं जाता येत नाही. तुझ्यासारख्या लालबुद, उंदारलेल्या तरुणापुढें माझा टिकाव कसा लागणार ! पण लक्षात ठेव, तूं जिच्याकडे जात आहेस ती बयस्क आहे, तिच्या मानानें तूं अगदीं बछडा आहेस; अशा संभोगामुळें तुला म्हातारपण मात्र लवकर प्राप्त होईल ! तूं माझा मनोमङ्ग बेलस, या पापाचें फळ म्दणून तुला पंढर्य प्राप्त होवो ! नाथिबेच्या घरात बेघडक गुमण्याचें नायकाला दूतीचें प्रोत्साहन. नाथिबेबद्दलचा आपला अनुराग आणि पराधीनतेमुळे प्राप्त झालेली अगतिकता व्यक्त करण्यासाठीं नायकानें तिच्या घराच्या आवारात उंदारणाऱ्या वासराला किंवा प्रतिस्पर्धी तरुणाला उद्देशून वाढलेले उद्गार.

२० लाडीगोडी :

20. Horripilation.

अलिअपसुत्तअ विणिमीलिअच्छ ! दे सुहंअ मज्झ ओआसम् ।
गण्डपरिउम्बणापुलइअङ्ग ण पुणो चिराइस्सम् ॥२०॥

[अलीकप्रसुप्तकविनिमीलिताक्ष हे^१ सुभग ममावकाशम् ।
गण्डपरिचुम्बनापुलकिताङ्ग न पुनश्चिरयिष्यामि ॥]

हे सुभग, तूं शोंपेचें सोंग घेऊन (विछान्यावर) डोळे मिटून पडला आहेस; मला (तुझ्याशेजारीं) जागा दे. (दोंग्या, तूं जागा आहेस) मी तुझ्या गालाचें चुंबन घेतलें तेव्हा तुझे अग पुलकित झालेले मी पाहिलें. हें पहा, मी पुन्हा उशीर करणार नाहीं, बरें का ?

● भावजिज्ञासेनें त्यानें निद्रेचें दोंग केलें, तें तिनें पहिल्या दृष्टिक्षेपातच ओळखलें. तिनेंही त्याच्या भावनाच्या तीव्रतेची पारख पाहिली. आपण त्याला पाहिजे आहोंत हें तिनें त्याच्या शरीरावर फुललेल्या

पुलकावरून ओळखले. आधुनिक ज्ञानात असे प्रसंग किती तरी येत असतील ! एक टीकाकार सांगतो, हे उद्गार उपपत्तीला उद्देशून आहेत; तुझ्या हृदयात अनेक महिलांना स्थान आहे, हे मी जाणते; त्यातच मलाही थोडी जागा दे, असा आशय. अलंकाररत्नाकरात उद्धेदाचें उदाहरण: 'निगूढस्य प्रतिभेद उद्धेद ॥ १०१ ॥' माझे मित्र श्री. मोरेश्वर दीक्षित यांना त्रिपुरी येथील उत्तमाननात कलचुरा बाळात कोलेल्या एका शिंप्यात गाथासप्तशतीतील हा प्रसंग दिदर्शित केलेला आढळला आहे. त्या साली आहे तो लेख त्याच्या याचनाप्रमाणे असा. 'अलिभ्रवसुत अविलिमीलिअच्छि दे दु अ उवाभ । गण्डपरिच . म ..णापुलद . अ वाणउणो विराद...॥' मला लिहिलेल्या पत्रात ते कळवतात 'गाथासप्तशतीतील श्लोक उद्धृत केलेले हे पहिलेच शिल्प आहे.' त्याच्या कृपेने प्राप्त झालेले या शिल्पाचे छायाचित्र मी या प्रथाच्या आरंभी दिलेले आहे.

२१ घटकेचें महत्त्व :

21. Crucial Moment.

असमत्तमण्डणाविअ वच पग से सकोउहहृस्म । २

७ वोलाविअहलहलअम्स पुत्ति चित्ते ण लमिहिंसि ॥२१॥

[असमाप्तमण्डनैव यज गृह तस्य मकौतूहलस्य ।

व्यतिश्रान्तीत्सुक्यस्य पुत्रि चित्ते न लमिष्यामि ॥]

(अनुमर्षा घुटांग सांगते) मुर्ग, तुला मावळगार पुरा झाडा नमला तरी तो उत्सुक आहे तोवरच आलेम नशांच त्याच्या घरी जा. (आरण) घटका साधली पाटिजे. (वेळ गमावत अस तर) त्याची आमक्ति

१. मण्डने दिअ, मण्डन पिअ. २. हलवर्ग. ३. वास्य. ४. व्यतिश्रान्तान-
१९६९, व्यतिकृतहलहलस्य

शिथिल होईल आणि मग तू (कितीही नटलेली असलीस तरी)
त्याच्या मनाने भरणार नाहीस

● वेग्यामातेचा दुहितेला उपदेश ह्या व्यावहारिक खाचाखोंचा
नरशिकीला कसा कळणार ? अनुभवासारखा शिषक नाही ! मगावर
सागतो, बाजीरावाचा अनुचर आमरण घेऊन आला तेव्हा अतर्क्यत
भुजग बसचा होता, विटाला थोपविण्यासाठी, भुजगाला सूचना देण्यासाठी
आणि कव्येला सावध करण्यासाठी घरवालीने हे उद्गार काढलेले आहेत !

२२ तें चुंबन :

22 Forbidden Kiss

आअरपणामिओढु अघडिअणासं असंहअणिडोलम् ।
वर्णविअतुप्पमुहिण तीण परिउम्भणं भरिमो ॥२२॥

[आदरप्रणामितौष्ठमघटितनासमसहतललाटम् ।

वर्णधृतल्लिप्तमुरयास्तस्या परिचुम्बनं स्मराम ॥]

(रजस्वला असल्यामुळे) तिने मुखाला वर्णधृत लावले होते
(मी इच्छा दर्शविल्यामुळे केवळ माझा मान राखण्यासाठी) तिने मला
चुंबन देण्याकरता आदराने ओंठ लवविले, धृताचें चिह्न लागू नये
म्हणून तिने नाकाचा अगर कपाळाचा स्पर्शही होऊ दिला नाही,
त्या चुंबनाची आठवण होते

● सदाचार सांभाळण्यासाठी पत्नी उत्तुक्क व तत्पर असली तरी पतीच्या
आग्रही प्रीतीपुढे तिचा नियम कसा टिकणार ? एकूण, हा अनाचार
भासविण्यात येतो वितरा आधुनिक नाही ! टीकाकार सांगतात की या

१ असगय २ अघड ३ अमवाल ४ गिलाद, गिदाद, लिलाड ५ विभक्ति,
घमलुप्प ६ निटिलम्

गाथेंतील चुंबन हा अनुरागातिशयसूचक अशा आलिंगनाचाच एक प्रकार आहे; त्याचें नाव स्पृष्टक. वात्स्यायन त्याचें लक्षण सांगतो : 'संमुखागताया प्रयोज्यायामन्यापदेशेन गच्छतो गात्रेण गात्रस्य स्पर्शनं स्पृष्टकम् ॥ (साप्रयोगिकमधिकरणम् । अध्याय २; निर्णयसागर प्रत; पृ. ९७). हे उडतें चुंबन तिने ओणव्याने दिलेले असावें ! या गाथेवरून चौरपञ्चाशिकेची आठवण होते !

२३ तीच का ही ?

23. Contrast.

अण्णासआईं देन्ती तह सुरए हरिसंविअसिअकवोला ।

१. गोसे वि ओणअमुही अह सेति पिआं ण सदाधिमो ॥२३॥

[आशाशनानि ददती तथा सुरते हर्षविकसितरूपोला ।

प्रातरप्यवनतमुखी ह्यं सेति प्रियां न ध्रुध्मः ॥]

सुरतकाळीं आनंदानें गाल फुललेले असतात तेव्हा ती (उदाम वृत्तानें) प्रियकराला शेंकडों आज्ञा देते. सकाळ झाली घां मान सारलीं घाटून कामाला लागते आणि ती प्रिया होच हें खरेंही वाटत नाही.

● सनातनी समाजात मर्यादेच्या मर्यादा अमर्याद आहेत. मात्र मर्यादेचें क्षेत्र केवळ समाजात. प्रीति एवान्ती कोणतीही बंधने जुमानित नाही. पतीच्या अप्या पचनात असलेली गभीर वृत्तीची पतिप्रताही पतीला एफाती शेंकडों आज्ञा देते, अगदीं एकवचनानें संशोधून ! विनय व विलास हीं सुगदिणीचीं रुक्ते व भूषणेही !

१. हरिषविअसिअ. २. ओणय, ओणह. ३. अहमेति, महमेति.
४. सरदिमां. ५. सहना प्रियेति न.

२४ कुलीन :

24. Etiquette.

पिअविरहो अप्पिअदंसणं गरुआइं दो वि दुक्खाइं ।
जीएँ तुमं कारिज्जसि तीएँ णमो ओहिजाइँए ॥२४॥

[प्रियविरहोऽप्रियदर्शनं च गुरुके द्वे अपि दुःखे ।

यया त्वं कार्यसे तस्यै नम आभिजात्यै ॥]

(मला श्रुतु प्राप्त झाल्यामुळें लोकाचारासाठीं तुम्हाला इकडे यावें लागलें, यामुळें) तुम्हाला तुमच्या आवडतींचा वियोग झाला व नावडतींचें दर्शन झालें. हीं दोन दुःखें ज्यामुळें सहन करावीं लागलीं त्या कुलीनपणाला नमस्कार असो.

● कुलीन नवयधूचे उद्देगोद्वार. कुलीन घराण्यातल्या एका उनाड तरुणाचें दुर्वर्तन या गाथेत सूचित केलेलें आहे. गाथेच्या नायिकेशीं लग्न होण्यापूर्वीच त्यानें दुसरीकडे बिन्हाड घाटलेलें असावें. ही बिन्हाडकरीण हलक्या धुळातली किंवा बिनलग्नाची असल्यामुळें त्याची घरघनीण होऊ शकत नव्हती. यडील माणसाच्या आग्रहामुळें, घराण्याच्या इज्जतीसाठीं, त्याला नायिकेशीं विवाह करावा लागला असावा असें दिसतें. लग्न केलें, मग गर्भाधान केलेंच पाहिजे, आणि त्यासाठीं, त्या रात्रीपुरता तरी आवडतीचा वियोग व नावडतीचा सहवास सहन केलाच पाहिजे. बाह्यात्कारी शिष्टाचाराचें पालन हाच कुलीनपणा ! आणि यालाच मध्य युगात बगाल्यात आत्यंतिक स्वरूप प्राप्त झालें.

२५ ओले डोळे :

25. Antelope.

एक्यो वि कल्लेसारो ण देइ भन्तुं पओहिणवलन्तो ।

किं उण बाहाउलिअं लोअणजुअलं पिअअमाए ॥२५॥

१. ओहिजाइँए, ओहियाइँए. २. कालसारो, किण्णसारो. ३. दओहिण, पाहिण. ४. वडन्तो.

[एकोऽपि कृष्णसारो न ददाति गन्तुं प्रदक्षिणं चलन् ।

किं पुनर्याप्ताकुलितलोचनयुगलप्रियतमाया ॥]

एक वाळवीट उजवाकडून वळून आडवा गेला तर प्रवास घात्रवाला लागतो, मग (हरिणाक्षी) प्रियेच व्याकुल व ओले असे दोन डोळे तिरपे आडवे आल्यावर प्रवास रहित झाला तर काय नवल ?

● कृष्णसारदशनानें प्रवास विफल होतो, याचा निष्फल होतो, अशी समजूत प्रचलित होती, अर्थात् व्याधानें विद्ध केलेला कृष्णसार दिसण तरी प्रवाधानें परतलेच पाहिजे नायकानें प्रवासाची तयारी केली होती, पण तो का गेला नाही ? भावी विरहाच्या वेदनानी व्याकुळ झालेले प्रियेचे आलावलेले व वळलेले काळेसार डोळे दिसताच विद्ध कृष्णसारानां असलेलें त्याचें साम्य घ्यानीं आत्मासुद्धें त्यानें प्रवासाचा रेत रहित केला अल्हटार-रत्नाकरात अर्थापत्तिच उदाहरण ' दण्डाप्रविद्धापतनमर्थापत्ति । कस्यचिदर्थस्य निष्पत्तावर्थादर्थांतरस्यापत्तिरिति । '

२६ मा तर्शा नाही :

26 Deceit

ण कुणन्तो विअ माण णिसासु सुहमुत्तदरविबुद्धाणम् ।

सुण्णइअपासपरिमूसणनेअणं जइ मि ज्ञाणन्तो ॥२६॥

[नाकरिष्य पय मानं निशासु सुपसुत्तदरविबुद्धानाम् ।

शून्योऽतपाश्वपरिमोदणवेदना यद्यशास्य ॥]

रात्री सुप्तानें शोप लागल्यानंतर थोड्या वेळान जरागी जाग आनी, पाहिले तो पत्नी शजारी नाही ' (मी पनिन्ता अमन्यासुद्धें) अशा

१ वासरु, घटता २ मूलपम व्याघातुष्टिम् ३ सुप्त २४ ४ मगग, म्दमग, मुमग ५ वदता ६ विबुद्धाम्, ७ परेमार्ग

फसवगुकीच्या वेदना तुम्हांला माहीत नाहीत, म्हणून सांगते, माझ्या-
वरोवर असे ताठ्यानें याणू नका.

● अनुनयाचें ग्रहण करण्यात अनौत्सुम्य दाखविणाऱ्या पतीला उद्देशून
उद्दिष्ट पत्नीचे उद्गार. मला सान्याचें सारें काही माहीत आहे, सपत्नीचे
दंग व तुमचीं ढोंगें, तरीही मी तुम्हाला प्रसन्न करून घेण्याचा प्रयत्न करीत
आहे. मी पतिव्रता आहे, हाही माझा दोषच आहे. स्त्री-वेदातल्या एकाद्या
शतीवर ही गाथा आधारलेली असावी, असें वाटते.

२७ ढोंग :

27. Pretense.

पणअकुविआणं दोहू वि अलिअपसुत्ताणं माणइंछाणम्
णिच्चलणिरुद्धणीसासदिण्णकण्णाणं को मल्लो ॥२७॥

[प्रणयकुपितयोर्द्वयोरप्यलीकप्रसुतयोर्मानवतोः ।

निश्चलनिरुद्धनिःश्वासदत्तकर्णयोः को मल्लः ॥]

दोवांनींही रागामुळें शोंपेचें ढोंग घेतलें आहे, श्वास रोधून धरला
आहे; दोघेहि निश्चल आहेत, पण (एकामेकांच्या हालचाली) कान
देऊन ऐकत आहेत. हें भाडण प्रेमाचें, पण तेंही सहन करण्याचें सामर्थ्य
कोणालाही नाही, (मग घृथा कळव कां ?)

● पति-पत्नींनीं एकशय्येवर एकमेकाकडे पाठ फिरवून शोंपेचें ढोंग केलेलें
आहे हें निःश्वासनिरोधनावरून उमयताच्याही लक्षात आलेलें आहे.
अगोदर कोण कुशीवर वळतो याचीच जणू चढाओढ चाललेली आहे.
पण त्याचें एकमेकावर प्रेम असल्यामुळें दोघेहि दुर्बल आहेत आणि हें
प्रेमच त्याची खोडकी जिरवणार आहे. परस्पराना पराड्मुख असताना
एवढी प्रीति, मग सन्मुख झाल्यावर त्याला केवढी भरती येईल ! पतिपत्नींचा

समेट करुं पाहणाऱ्या सखीचे उद्धार. सखीला अंतर्गृहांतही अनिर्वध प्रवेश होता की काय ! ' को मल्लः ' हा प्रयोग प्रथमदर्शनी अपरिचित वाटतो व अभिप्रेत प्रसंगामुळे अप्रयोजक वाटतो, पण तो अन्वर्थक आहे, इतकेंच नव्हे, बहुवाचि आहे !

२८ फोंक :

28. Birch.

णवेलअपहरं अङ्गे जहिं जहिं महइ देवरो दाउम् । ७
रोमाश्चदण्डराई तहिं तहिं दीसइ बहूए ॥२८॥

[नयलताप्रहारमङ्गे यत्र यत्रेच्छति देवरो दातुम् ।
रोमाश्चदण्डराजिस्तत्र तत्र दृश्यते वध्याः ॥]

कोंवळ्या फोंकानें दीर तरुण भावजयीला जेयें जेयें प्रहार करुं पाहतो तेयें तेयें अगोदरच रोमांचांची रांग उभी राहते.

● प्रहारापूर्वीच जणूं वळ उमटतात; जणूं प्रीतिचिन्ह व्यक्त होण्यापूर्वीच त्याच्या रक्षणार्थ सभोंवार रोमांचांच्या रांगा उमलतात ! एवढी प्रतिक्रिया व्हावी इतकी सहसंवेदना अनुरक्तीमुळे त्याच्या अंतःकरणात निर्माण झाली होती, की वधूचें अधर्मापासून निवारण करण्यासाठी हें कुंपण उभारलें गेलें होतें ! प्रस्तुत गायेंतील नायिका देवानुरक्त अलक्ष्यामुळे असाध्य आहे अशी तिचा अभिव्याज करणाऱ्या कामुगाला दूतीची सूचना. साहित्यमीमांसेत या मॉडेल ' नालतिला ' अशी संज्ञा दिवेली आहे. भुवनपालानें नयलतिवेंपेराजी कुवलय प्रगाढ केला आहे !

२९ मेघगर्जना :

29. Thunder.

अज्ज मए तेण विणा अणुहूअसुहाई संभरन्तीए ।

अहिणवमेहाणं रवो णिसामिओ वज्झपडहो व्व ॥२९॥

[अद्य मया तेन विना अनुभूतसुखानि संस्मरन्त्या ।

अभिनवमेघानां रवो निशामितो वध्यपटह इव ॥]

अगोदरच त्यांचा वियोग आणि त्यात ही पहिली मेघगर्जना, या गर्जनेमुळे भोगलेल्या सुखांची आठवण होऊन मी व्याकुल झाले आहे गुन्हेगाराला बधस्तंभाकडे (नेताना त्याच्या गुन्हांची घोषणा करून) नगरा वाजवतात, त्याच्या आवाजासारखी ही गर्जना मला भासते.

● मेघाचा गडगडाट ही आलिंगनाला केरवी सय्य ! कालिदास (मेघ-दूतः१-३) सागतो: 'मेघालोके भवति सुतिनोऽयन्यथा वृत्ति चेतः । कण्ठा-श्लेष प्रणयिनि जने किं पुनर्दूरसंस्थे ॥' मेघाच्या नुसत्या दर्शनाने चित्तवृत्ति एवढ्या उंचबळून येतात, मग त्याच्या गर्जनेने हृदयात बेबदी पळवळ उडत असेल ! गुन्हाची घोषणा (प्रस्तावना पदा) होते त्या वेळी गुन्हे-गाराला आपल्या अपकृत्याची आठवण होते, त्याचप्रमाणे मेघगर्जना ऐकून विरहिणीला पूर्वी उपभोगलेल्या सुखाची !

३० जायाभीरुक :

30. Henpecked

णिक्किव जाआभीरुअ दुहंसणं णिम्बईडसारिच्छ ।

गामो गामणिणन्दण तुज्झ कए तह वि तणुआइ ॥३०॥

१. अणुभूअसुहाइ. २. अहिणवमोहणरवो ३. अनुभूतसुरतं. ४. वज्रपटह.
५. णिक्किअ. ६. दुहस्मण ७. णिम्बकीड.

[निष्कृप जायाभीरुक दुर्दर्शन निम्बकोटसदृशे ।

ग्रामो ग्रामणीनन्दन तव कृते तथापि तनुकायते ॥]

पाटलाच्या पोरा, तू बायकोच्या तत्तानें वागतोस व तिला भितोस; तू कडू लिंबाच्या झाडावरील किड्यासारखा आहेस तू कोणावरही कृपा करीत नाहीस, (आम्हाला) तुझें दर्शनही होत नाही तरी गान तुझ्यासाठीं झुरत आहे.

● पाटलाचा पोरा कसा म्बच्छन्दी, निर्भय व कृपालु असला पाहिजे, पण हा—हा काहीं करीत नाही, कोणावर प्रसन्न होत नाही, लमाच्या बायकोच्या तत्तानें वागतो आणि तिला भितो, शिवाय ही बायको कशी ? लिंबाच्या पानाच्या रसासारखी कडू कडू लिंबाच्या झाडावरील किड्याला कडू रसातच स्वारस्य याटते, कारण मधुर रसाची गोडी त्यानें कधीं चाखलेलीच नमते, शिवाय तो कधीं गेहेर दिसतही नाही, तसाच हा. रायमोला सोडून घरातून बाहेर पडला तरच तो गाभराग्याना दिसणार ! त्यापैकी एकीनें त्याला पाठविलेला निर्गामीचा निरोप ह्या गाथेत माधित केलेला आहे.

३१ निर्धास्त :

31 Hero.

पहरवणमगगविममे जाआ किच्छेण लहड मे णिदम् ।

गामणिउत्तस्म उरे पल्ली उण सा सुहं सुवर्ड ॥३१॥

[प्रहारवणमार्गविपमे जाया कृच्छेण लभते तस्य निद्राम् ।

ग्रामणीपुत्रस्योपसि पल्ली पुन सा मुख स्वपिति ॥]

पाटलाच्या पुत्राच्या छातीवर जन्ममाचे वण आहेत सारा गाव त्या छातीवर विसतून सुप्तान झोंगला आटे (मात त्याच्या राडप्रडांत छातीवर मस्तक टेंकून शेजारी पड्डलेल्या) त्याच्या पत्नीला झोंग येत नाही

● ती सुसावस्त आहे, विलासिनी आहे, तिला मऊ मऊ उशाची सवय आहे. अशा खडगडीत छातीवर मस्तक टेंकून तिला झोंप कशी येणार ? प्रीतीमुळे नव्हे, भीतीमुळे, अनिच्छेने, केवळ कर्तव्य म्हणून तिने त्याच्या छातीवर मस्तक टेकले आहे गावकरी निर्धास्त असल्यामुळे गाढ झोंपले आहेत, आणि तोही. धास्तीमुळे तिला मात्र झोंप नाही. ती सुसाध्य आहे, जागी आहे, तळमळत आहे, निर्धास्तपणे तिच्याकडे जा व खूप कर, कोणताही अडथळा येणार नाही, अशी दूतीची भुजङ्गाला सूचना पक्षी उर = पुर, डोंगरी सेव्याकडे जाण्याची पहाडी वाट लाव आणि अवघड घळणाची व चढउताराची आहे, म्हणून तिच्या सहास कोणी फिरकत नाही, शिवाय पाटलाच्या मुलाच्या शौर्यावर गावकऱ्यांचा पूर्ण विश्वास असल्यामुळे रात्री पहारेकरीही हिंढत नाहीत यामुळे तुला निर्धास्त पणे कार्यभाग साधता येईल, असे दूतीचे भुजङ्गाला आश्वासन.

३२ संभावित :

32 Creditable

अह संभाविअमगो सुहअ तुए जेव्वं णवरं णिव्वूढो ।

एहिं हिअए अण्णं अण्णं वाआइ लोअस्स ॥३२॥

[अय संभावितमार्गं सुभग त्वयैव केवल निर्व्यूढ ।

इदानीं हृदयेऽन्यदन्यद्वाचि लोकस्य ॥]

नेहमी खरे बोलणे हाच खरा संभावितपणा, (तुम्ही खरे तेच बोललात) आणि खरे बोलण्यात संभावितपणाच दाखविलात नाही तर इतराच्या हृदयात असते एक व ते बोलून दाखवितात दुसरेच.

● गाथासप्तशतीत नामस्खलनाच्या अनेक गाथा आहेत पुनरुच्चारामुळे या विपयाला संकेताचे स्वरूप आलेले आहे या संकेताला मी ' विरचिता-संकेत ' (प्रस्तावना पहा) ही सजा दिली आहे भावप्रकाशात सुभग-लक्षण

दिलेलें आहे : ' सपत्नीनपदवादिचिन्हं यस्य न दृश्यते । विस्मयमाणमाने-
नेर्घ्यः सुभगः सोऽभिधीयते ॥ ' तुमच्या हृदयात सदैव असणाऱ्या सहचरीचे
नाव धेऊन तुम्ही मला कुरवाळता; तिच्यावरच तुमचे खरे प्रेम आहे; म्हणून
तुमचे हे उद्गाराही खरे आहेत. नेहमी खरें बोलणे हाच सारा संभावितपणा.

३३ पराङ्मुखी :

33. Repentence.

उल्लाई णीससन्तो किति मह परम्मुहीणें सअणद्धे ।

हिअअं पलीविअ वि अणुसएण पुंढिं पलीवेसि ॥३३॥

[उष्णानि निःश्वसन्किमिति मम पराङ्मुख्याः शयनाघं ।

हृदयं प्रदीप्याप्यनुशयेन पृष्ठं प्रदीपयति ॥]

विछान्याच्या अर्घ्या भागावर मी तुमच्याकडे पाठ फिरवून पडलें
आहे. (सवतीच्या नत्सरानें) तुम्ही प्रथम माझें हृदय पेटविलें आणि
आता ऊष्ण नि श्वासानों माझी पाठ का तापवितां ?

● प्रणयदुपिता नायिका एकदम्येवर पतीकडे पाठ फिरवून पडली
आहे, शेजारी अस्वस्थ पति निःश्वास टाकीत आहे, पत्नी पराङ्मुख झाल्यामुळे
त्याचे हृदय तापलें होतें, म्हणून त्याचे निःश्वास उष्ण होते. पण नायिकेला
वाटलें, कारण तो अपराधी आहे असें तिनें गृहीत घरलें होतें, कीं त्यानून त्याचा
अनुताप व्यक्त होत नसून त्याची सपत्नीबद्दलची अनुरक्ति प्रतीत होत
आहे; म्हणूनच या लटक्या दाक्षिण्याची धग तिला असह्य वाटली.

३४ विकल :

34 Languid.

तुह विरहे चिरआरअ ! तिण्णो णिवटन्तवाहमडलेण ।

रइरहामिहरधएण व मुहेण छाहि विय ण पत्ता ॥३४॥

१. उष्ण विजिग. २. वेढ. ३. पेल्लेपयासे. ४. टण्णं विनिघघन्. ५. तिसा.

[तव विरहे चिरकारक तस्या निपतद्वाप्पमल्लिनेन ।

रविरथाशिखरध्वजेनेव मुखेन च्छायैव न प्राप्ता ॥]

सूर्याच्या रथावरील झेंड्याला केव्हांही छाया मिळत नसल्यामुळे तो नेहमीं मदल असतो, तुझ्या विरहामुळे तिचें मुख संतत अश्रु-धारांनीं मलिन झालें आहे व त्यावर थोडीही छाया (कांति) राहिलेली नाही

● प्रसाधनाच्या अमावी आणि अश्रूंच्या ओघळामुळे तिचें मुख निष्प्रभ व मलिन झालेलें आहे, तुझ्या सहवासच्या सावलीच्या अमावी आणि विरहाच्या तापामुळे तिच्या मुखावर कांति राहिलेली नाही. आता तरी तिच्यावर अनुकंपा कर अशी दूतीची विनंती. विरहिणीच्या अवस्थेचें दूतीने केलेलें वर्णन.

३५ लक्ष्मण :

35. Ideal.

दिअरस्स असुद्धमणस्स कुलवहू णिअअकुड्डलिहिआइं ।

दिअहं कहेइ रामाणुल्लग्सोमिच्चिरिआइं ॥३५॥

[देवरस्याशुद्धमनसः कुलवधूर्नेजककुड्यलिखितानि ।

दिवसं कथयति रामानुल्लग्सौमित्रिचरितानि ॥]

अशुद्ध मनाच्या दीराला (सन्मार्ग दाखविण्यासाठीं) रामाशीं एकनिष्ठ असणाऱ्या लक्ष्मणाच्या चरित्राचा घृत्तान्त कुलवधू भिंतीवर दिवसभर लिहीत वसते.

● दीराचा अभिप्राय तिनें ओळखला होता. त्याची वाच्यता केली तर कुटुंब मोडेल या भीतीनें कुलवधू त्याचा उपद्रव निषेध करीत नाही, पण आपली प्रतिकूलता विनयानें प्रकट करते. मावजयशीं दीरानें कसें वागवें

याचा आदर्श. लक्ष्मणानें नजर वर करून सीतेचें मुण कर्ची पाहिलें नव्हतें; अवयवापैकीं पावलें व अलंकारापैकीं नूपुर, एवढेच त्याच्या परिचयाचे होते; तुम्ही माझ्याशीं लक्ष्मणासारखे वागा, सुग्रीवासारखे वागूं नका, अशी माउजींना सूचना देण्यासाठीं तिनें लक्ष्मणाचें चित्र रंगविलें किंवा चरित्र लिहिलें. कदाचित् जावेनें आपल्या पतीचा अभिप्राय ओळखून व नववधूचा अलङ्कषणा पाहून हा उपदेश केलेला असावा.

३६ शील :

36. Syllogism.

चत्तरघरिणी पिअदंसणा अ तरुणी पउत्थवईआ अ ।

असई सअंजिआ, दुग्गआ अ, ण हु खण्डिअं सीलम् ॥३६॥

[चत्तरघरिणी प्रियदर्शना च तरुणी प्रोवितपतिका च ।

असतीप्रतिवेशिनी दुर्गता च न खलु खण्डितं शीलम् ॥]

तिचें घर भर चौकात आहे; ती तरुण आहे, सुंदर आहे; तिच्या शेजारणी छिनाल आहेत; तिचा पति प्रगासात आहे, तिची कौटुंबिक दुर्गति आहे; तरीही तिनें आपली शील ढळूं दिलें नाही.

■ अश्वतीचें आत्मसमर्पन. गंगाघर सागतो हा विशेषोक्ति अलंकार : ' विशेषोक्तिरतण्डेषु कारणेषु कलावच : । ' अलंकारकौस्तुभात समुच्चयाचें उदाहरण : ' एकस्मिन्सति हेतौ हेतुन्तामी : समुच्चयः कथितः ॥ अत्रैवा मतभङ्गहेतुत्वादसता योगः । '

३७ भोंवरा :

37. Whirlpool.

तालूरभर्माउलखुडिअकेसरो गिरिणईए पूरेण ।

दरघट्टउबुडुणिबुडुमहुअरो हीरइ कलम्पो ॥३७॥

१. चत्तर. २. पद्मा. ३. सपाजिआ, सभजिआ, सहाजिआ, सभज्जिआ.
४. पण. ५. सहस्रसिनी, प्रतिवेशिका. ६. स्फुटित. ७. भगवन्नुडिअ.
८. बुडुबुडुणिबुडु, बुडुबुडुणिबुडु.

[जलायतभ्रमाकुलं स्फुटितकेसरो गिरिनद्याः पूरेण ।

दरमग्नोन्मग्नानिमग्नमधुकरो ह्रियते कदम्बः ॥]

डोंगरांतील नदीच्या पुरांत वाहत आलेली कदम्बाची फांदी भोंवऱ्यांत सांपडल्यामुळे तिच्यावरील फुलांचे पराग तुटून गेले आहेत (व मकरन्द धुऊन गेला आहे). त्या फुलांना विलगलेला भ्रमर जरा बुडतो, जरा वर येतो, पुन्हा बुडतो, तरी तो त्यांवरील आपला स्नेह सोडीत नाही.

१ नदीतीरावरील कदम्बाच्या कुंजात संकेतस्थान निश्चित केले आहे किंवा कदम्ब कुंजांतील संकेतस्थान नष्ट झाले आहे, अशी दूतीची सूचना. किंवा : ठरल्याप्रमाणे मी संकेतस्थानी गेलं आणि पुष्कळ वेळ घाट पाहिली, पण तो आलाच नाही, अशी नाथिकेची दूतीजवळ तक्रार. दुरवस्थेतही सज्जन स्वधर्माचा त्याग करित नाहीत, हे सरळ तात्पर्य; तिचे बौवन नष्ट झाले, तरी सज्जन प्रियकराचे तिचा त्याग केला नाही; आणि तू, निर्दया, तिच्याकडे डुकूनही पहात नाहीस; ह्या टीकाकाराच्या सूचना.

३८ अभिमान :

38. Dignity.

अहिआअमाणिणो दुग्गअस्स छाहिं पअस्स रक्खन्ती ।

णिअबन्धवाणं जूरइ चरिणी विहवेण एत्ताणम् ॥३८॥

[आभिजात्यमानिनो दुर्गतस्य छायां पत्न्यू रक्षन्ती ।

निजवान्धवेभ्यः कुर्व्यति गृहिणी विभवेनागच्छेभ्यः ॥]

१. भ्रमाकुलं, २. स्फुटितकेसरो. ३. दरमग्नोन्मग्न. ४. निर्मल.
५. पदवस्स, पइस्स, पिअस्स. ६. पत्ताणं, ७. सिद्यति, निन्दति, ८. प्राप्तेभ्यः

माहेरचीं माणसें घाटमाट करून (अगर मदत म्हणून द्रव्य देण्याला) आलीं तर गृहिणी त्याजवर रागावते; कारण तिच्या नवऱ्याला आपल्या उच्च कुलाचा अभिमान आहे आणि विपन्नावस्था आलेली असली तरी तिला त्याच्या अभिमानाचें रक्षण करावयाचें आहे,

● पतिव्रता नायिका. दीकाकार सांगतात, तिला पैशाचा लोभ नाही, पतीपुढें तिला बंधुजनांचेही महत्त्व नाही, मग तिला कामीजनाची पर्वा कुठली ! ती असाध्य आहे, अशी सूचना.

३९ असाध्य :

39. Duty.

साहीणे वि पिअअमे पत्ते वि खणे ण मण्डिओ अप्पा ।
दुग्गअपउत्थवइअं सअज्झिअं सण्ठन्वतीए ॥३९॥

[स्वाधीनेऽपि प्रियतमे प्राप्तेऽपि क्षणे न मण्डित आत्मा ।
दुर्गतप्रोपितपत्तिकां प्रतिवेशिनीं संस्थापयन्त्या ॥]

प्रियकर स्वाधीन आहे व उत्सव सुरू आहे. तरी ती वेदभूषा करीत नाही, कारण तिच्या गरीब शेजारणीचा पति प्रवासाला गेला आहे व हिला तिचें सांत्वन करावयाचें आहे.

● पतिव्रता नायिका. तिच्या अंगावर अलंकार नाहीत म्हणून ती दरिद्री आहे असे समजू नको; किंवा अलंकाराच्या आमिषाने ती यश होईल अशी अपेक्षा करू नको. तिचा पति प्रवासी आहे आणि प्रवासी पतीच्या पत्नीने अलंकार धारण करावयाचे नाहीत, वेणीफणी करावयाची नाही, असा आचार आहे. आपण उत्सवाच्या निमित्ताने अलंकार धारण केले तर आपली गरीब

शेजारीण उद्विग्न होईल अशी तिला काळजी वाटते, सग्न ती असाध्य आहे, अशी दतीची सूचना. पहा-भेषदन. १-८ त्वामारुद्र पवनपदवी-मुद्ग्यहीतालकान्ता ।

४० अनुराग :

40 Reason

तुज्झ वसड त्ति हिअअं इमेहिं दिट्ठो तुमं ति अचंछीहिं ।
तुह विरहे किसिआडं ति तीएँ अद्धानं वि पिआडं ॥४०॥

[तव वसतिरिति हृदयमाभ्या दृष्टस्त्वमित्याक्षिणी ।

तव विरहे क्लिशितानीति तस्या अद्धान्यपि प्रियाणि ॥]

हृदयात तू आहेस म्हणून तें, दृष्टीला तू दिसतोस म्हणून ती व तुझ्या विरहानें अग क्लश होतें म्हणून तें, तिला प्रिय आहे

● नायकाला अनुकूल करून घेण्यासाठी नायिकेच्या अनुरागाबद्दल दतीचे उद्गार.

४१ अस्थानीं आसक्ति :

41 Prosperity.

सवभावणेहभरिए रत्ते रज्जिज्जइ त्ति जुत्तमिणम् ।
अणहिअअे उण हिअअं जं दिज्जइ तं जणो हसडं ॥४१॥

[सद्भावस्नेहभरिते रक्ते रज्यते इति युक्तमिदम् ।

अन्यदृश्ये पुनर्हृदय यद्दीयते तज्जनो हसति ॥]

सद्भाव व स्नेह यांनी युक्त असलेल्या व्यक्तीवर अनुरक्त होणे

१ अचिच्छद्रम २ क्लिशितानीति, क्लशानीति ३ रत्तिज्जइ, रज्जिज्जइ ४ असह
५ रक्तीमयते ६ स्नेहमये, स्नेहभूते

योग्य आहे. (ज्याने आपले हृदय दुसऱ्याला दिले आहे त्यावर म्हणजे)
अस्थानीं आसक्ति ठेवल्यास लोक उपहास करतात.

● खण्डिता नायिका. अन्यहृदय म्हणजे दुष्टहृदय, अन्यासक्तहृदय किंवा असदृशहृदय. सद्भावाचा रंग शुभ्र आणि प्रीतीचा आरक्त. ज्याला रंग द्यावयाचा ते पल्ल शुभ्र व स्वच्छ असले तर त्यावर रंग चांगला चढतो; पल्ल मलिन असले किंवा त्यावर दुसऱ्या रंगाची छटा असली तर ते चांगले रंगत नाही !

४२ लक्ष्मी :

42. Success.

आरम्भन्तस्स ध्रुवं लच्छी मरणं वि होइ पुरिसस्स ।
तं मरणमणारम्भे वि होइ लच्छी उण ण होइ ॥४२॥

[आरम्भमाणस्य ध्रुवं लक्ष्मीर्मरणं वा भवति पुरुषस्य ।
तन्मरणमनारम्भेऽपि भवति लक्ष्मीः पुनर्नभवति ॥]

कार्याला सुरुवात करणाऱ्या पुरुषाला लक्ष्मी प्राप्त होते किंवा मृत्यु
तरी येतो. जो कार्याला आरंभच करित नाही त्याला मरण तर येतच,
लक्ष्मी मात्र मिळत नाही.

● साशङ्क नायकाला द्रोखाहन. अति विचारच अति शङ्का यांनी
कार्यनाश होतो, साहसाशिवाय कार्यविद्धि होत नाही, हे तात्पर्य.

४३ आशावन्ध :

43. Hope.

विरहाणलो सहिज्जइ आसावन्धेणवल्लहजणस्स ।
एकग्गामपवासो माण् ! मरणं विसेसेइ ॥४३॥

[विरहानलः सद्यत आशाबन्धेन चल्लभजनस्य ।

एकग्रामप्रवातो मातर्मरणं विशेषयाति ॥]

आई ग, प्रवाताला गेलेला प्रियकर परत येईल या आशेवर विरह कसा तरी सहन करता येतो; पण तो गांवातल्या गांवांत इतरत्र गेला तर मरणाहून अधिक त्रास होतो.

● कारण तो स्वतःच्या मोहात गुरफटल्यामुळे आपल्याकडे परत येईल अशी आशा करावयाला जागा नसते आणि विरहाहून मत्सराच्या वेदना अधिक तीव्र असतात.

४४ अन्य महिला :

44. Memory.

अक्खडइ पिआ हिअए अण्णं महिलाअणं रमन्तस्स ।

दिट्ठे सरिसम्मि गुणेऽसरिसम्मि गुणे अणीसन्ते ॥४४॥

[आस्त्रैलाति प्रिया हृदये अन्य महिलाजन रममाणस्य ।

दृष्टे सदृशे गुणे असदृशे गुणे अदृश्यमाने ॥]

अन्य महिलेबरोबर विलास करीत असताना प्रियेची आठवण झाल्यामुळे चल्लभ विमनस्क होतो, कारण प्रियेसारखे कांहीं गुण त्याला हिच्यात आढळतात तर कांहींचा अभाव दिसून येतो.

● अन्यमनस्क होऊ नको, तिच्यापेक्षा सरस असा एकादा गुण येथेही तुला आढळेल, असे वृत्तीचे आश्वासन. 'पृथ्वीप्रदक्षिणा' करून आलेल्यानेही न पाहिलेली अशी अनेक रम्य स्थळे भूतलावर असतातच. आपण जग पालथे घातले आहे अशी पुश्तारकी मारण्यात अर्थ नाही !

१ दुर्लभजनस्य २. आवडइ, अक्खडइ ३. अईसते, अदीसते.
४. असरिस्सम्मे. ५. स्मृति याति ६. अतिशयेवेति

४५ अनित्य :

45. Effervescence.

ॐ णइऊरसुच्छेहे जोव्वणम्मि अइपवोसिएसु दिअसेसु ।

अण्णिअत्तामु अ राईसु पुत्ति किं दह्ममाणेण ॥४५॥

[नदीपूरसदृशे यौवने अतिप्रोषितेषु दिवसेषु ।

अनिवृत्तासु च रात्रिषु पुत्रि किं दग्धमानेन ॥]

मुलां, तारुण्य हें नदीच्या पुरासारखें अनित्य आहे. दिवस व रात्री निवून गेल्या कीं त्या कायमच्या जातात. मानिनी, मग तूं मानातें स्वतः ला कां जावून घेतेस ?

● यौवन नभः आहे, दुर्लभ आहे, तें फुकट घालूं नकोस; तारुण्याची मरती नदीच्या पुरासारखी आहे, पाहत्या नदीच्या पाण्याच्या धाराच्या पृष्ठमागासारखी यौवनाची गति आहे, पाहत्या गंगेत डुबून ये, अशी मानिनी नायिकेला महानुभवी दूतीची सूचना.

४६ रजनी :

46. Night.

कल्लं किलं सराहिअओ पवोसिइहि पिओत्ति सुण्णइ जणाम्मि
तह वइठ भअवइ णिसे जह से कल्लं विअ ण होइ ॥४६॥

[कल्पं किल गंगरुदयः प्रयत्स्यति प्रिय इति ध्रूयते जने

तथा वर्धस्य भगवति निद्रो यथा तस्य कल्पमेव न भवति ॥]

१. सराहे. २. निद्रादिह. ३. दिवसेषु. ४. अणिअणिअण्णम्. ५. नित्य. प्रोषितेषु, अनिप्रोषितेषु. ६. इह. ७. पत्रिणि, रात्रिणि, रात्रिदिह. ८. मुलार. ९. मग.

पहाट शाली कीं निष्ठुर पति प्रवासाला जाणार असें लोकाकडून ऐकते. भगवती रजनी, तूंच वृद्धिंगत हो, म्हणजे सकाळच होणार नाही.

● पति उद्या सकाळीं प्रवासाला जाणार आहे, तेव्हा उद्या ये अशी रौरिणीनें उपपतीला दिलेली सूचना. पतिपत्नीचें विशेष रहस्य दिसत नाही, कारण पतीच्या प्रवासाची बातमी तिनें इतरेजनाकडून ऐकलेली आहे. पंडित मथुरानाथशास्त्री यांनीं टीकेच्या टीपेत सदृश हिंदी पद दिलें आहे. सज्जन सकारै जाँयगे नैन मरैगे रोय । विधिना ऐसी रैन करि, भोर कबहु ना होय ॥

४७ उद्यांची तरतूद :

47. Farewell.

होन्तंपहिअस्स जाआ आउच्छेणजीअधारणरहस्सम् ।

पुच्छन्ती भमइ घरं घरेण पिअविरहसहिरीओ ॥४७॥

[भविष्यत्पाथेकस्य जाया आपृच्छन्जीवधारणारहस्यम् ।

पृच्छन्ती भ्रमाति गृहं गृहेण प्रियविरहसहनशीलाः ॥]

जिचा पति प्रवासाला निघणार आहे अशी पत्नी सहनशील विरहिणीच्या घरोघर जाऊन त्यांना (आर्जवून) विचारते कीं विरहात जीव धारण करण्याचें रहस्य, (जें तुम्हाला माहीत आहे, तें) मला सांगा.

● पतिव्रता नायिका. पति प्रवासाला गेला तर पत्नीला जीव कसा धारण करवेल याबद्दल सशय व्यक्त करून सखी नायकाला प्रवासापासून परावृत्त करीत आहे; कुलटा नायिका : तिचा पति लवकरच प्रवासाला जाणार आहे, तोंघर घोर घर, अशी वृत्तीची कामुकाला सूचना; मित्रा पतीच्या प्रवासाची वृत्ती ती स्वतःच इष्ट अशा उपपतीच्या अगर समानशील मैत्रिणीच्या घरोघरी जाऊन देत आहे, अशा सूचना.

१. मोन्त. २. आउछग, आउछग, उछग. ३. सहस्यम्. ४. आगामिशन, पुनर्दर्शनप्रश्न. ५. साहसम्

४८ अहंकार :

48. Confidence.

अण्णमहिलापसङ्गं दे देवै करेसुं अहं दइअस्स ।

पुरिसा एहंन्तरसा ण हु दोसगुणे विआणन्ति ॥४८॥

[अन्यमहिलाप्रसङ्गं हे देव कुर्वन्साकं दयितस्य ।

पुरुषा एकान्तरसा न खलु दोषगुणौ विजानन्ति ॥]

देवा, अन्य महिलाशीं माझ्या पतींच्या संबंध होऊं दे, (म्हणजे तरी त्यांना माझे गुण समजतील). एकनिष्ठ पुरुषांना गुण समजत नाहीत व दोषही उमगत नाहीत.

● पतिव्रता व सहेल्यु नायिकाः रसिकाला अपराधाची क्षमा होते, आणि छुषामत्यालाही, ती अशी. पति अन्यत्र गेला तरच त्याला हिच्या गुणाची जाणीव होणार. स्वैरिणी नायिकाः पति अन्यत्र गेला तरच दिलाही अन्यत्र जाण्याला सबब मिळणार. स्थायीनभर्तृना नायिकाः स्वसौभाग्याचें वर्णन. गुणगर्विता नायिकाः अगणित गुणाची व दोषरहित-त्वाची सूचना. जाणावलीत जेवून आल्याशिवाय घरच्या अन्नाची रचि उमजत नाही, हेंच खरें ! अहंकाररत्नावरात ' परभाग ' अहंकाराचें उदाहरणः ' अनुभूतस्यार्थान्तरोपलब्धौ परभागः ॥ '

४९ ऐन दुपारीं :

49. Matinee.

थोअं पि ण णीसंरई मज्झण्णे उह सरीरतललुक्का । ८

आअवमएण छाई वि, पहिअ ता किं ण वीसमसि ॥४९॥

[स्तोत्रमपि न निःश्रुति मध्याह्ने पश्य शरीरतललुक्का ।

आतपमयेन च्छायापि पथिक तत्किं न विधाम्यसि ॥]

१. देव, देव. २. कुण्ड. ३. मर्या. ४. एकत्र. ५. एहतरसा. ६. जीह्वा. ७. छुषा. ८. शरीर. ९. लम्बा, ममा.

ऐत दुपारीं छायासुद्धा शरीराच्या तळाशीं लपून वसते, जणूं उन्हाच्या धास्तीनें इकडे तिकडे थोडीसुद्धा सरकत नाहीं. मग पयिका, अशा या वेळीं तूं जरा विश्रांति का घेत नाहीस ?

● स्पयंदूती, स्वैरिणी, माध्यान्हाभिसारिका नायिका. एका टीकाकाराच्या मते हे उद्गार प्रपापालिकेचे—पाणपोईवर पाणी घालणाऱ्या स्त्रीचे आहेत, उन्हातून तापून आलेल्या पयिकाला उद्देशून स्वाभिप्राय व्यक्त करण्यासाठी ते काढलेले आहेत. आणखी एक टीकाकार सांगतो, रतार्थिनी अंगुलिनिर्देश करून पयिकाला विश्रांतिस्थान दाखवीत आहे, किंवा आता थोडी विश्रांति घ्या, असें सुचवीत आहे. म्हणून ‘अभिनय’ अलंकार.

५० थोर तुझे उपकार :

50. Thanks.

सुहउच्छ्रं जणं दुल्लहं पि दूराहि अम्ह आणैन्त ।

उअआरअ जर ! जीअं पि णेन्त ण कआवराहोसि ॥५०॥

[सुखेपृच्छकं जनं दुर्लभमपि दूरादस्माकमानयन् ।

उपकारकं ज्वर जीवमपि नयन्न कृतापराधोऽसि ॥]

मला ताप येत आहे असें समजल्यामुळे माझ्या प्रकृतीची चौकशी करण्यासाठीं दुर्लभ प्रियकर दूर अंतरावरून आला. ज्वरा, तू माझ्यावर उपकारच केलास, आता तूं माझा जीव घेतलास तरी मी तुला अपराधी मानणार नाहीं.

● तिला ज्वर आला आहे असें समजले, म्हणून तो तिच्या समाचारासाठीं आला. त्यानें मुलाची पृच्छा केली, मुलाची अपेक्षा केली नाही; तो आला तो केवळ लोकांपयादाच्या भीतीमुळे, भीतीमुळे नव्हे, कुशल विचारले तें औदासीन्यानें, उत्सुकतेनें नव्हे; आणि तेवढ्यानेंही तिला किती समाधान

वाटलें ! विरहोत्कण्ठितेचे उपालम्भोद्धार. अलंकारकौस्तुभात 'परिवृत्ति
अलंकाराचें उदाहरण : 'सदृशासदृशैरर्थैरर्थाना विनिमयस्तु परिवृत्तिः।' ^१
सरस्वतीकण्ठाभरणात अप्रस्तुतप्रसंगेचें उदाहरण.

५१ स्वास्थ्य :

51. Formality.

आमं जरो मे मन्दो अहं न मन्दो, जणस्स का तत्तो । ^१
सुहउच्छंअ सुहअ सुअन्धअन्ध मा अन्धिअं छिवसु ॥५१॥

[आमज्वरो मे मन्दोऽथवा न मन्दो जनस्य का चिन्ता ।

सुखैपृच्छरु सुभग सुगन्धगन्ध मा गन्धितां स्पृश ॥]

च ! उगाच माझ्या स्वास्थ्याची चौकशी कराला करतां ! माझा
ज्वर मन्द झाला आहे की नाही याची चौकशी लोकांनी कराला
करावी ! हे सुभग, (अन्य महिलासंगामुळे) तुमच्या अंगाला सुगंध
पेट आहे आणि (या ज्वरामुळे) माझ्या अंगाला दुर्गंध; म्हणून
सांगतों, मला स्पर्श करू नका.

● स्वभार्येविषयी उदासीन व अन्यमहिलावक्त पति आणि खण्डिता,
ज्वराता पत्नी. विषय पूर्वाचाच, प्रतिक्रिया वेगळी; कारण तो मुतपृच्छे-
साठी लाचरून आला होता आणि हा बहुधा गाथातल्या गावातून; कारण
अन्यमहिलासंगाचे वेळीं याच्या अंगाला लागलेला सुगंध अद्याप घमघमत
आहे; कारण स्वास्थापेक्षा याची मुतपृच्छा अधिक औपचारिक आहे.
उदासीन पति पत्नीलाहि परका वाटतो. आमज्वर म्हणजे जागरणामुळे
दिना अमाशामुळे आलेला ज्वर. आम हा शब्द ईर्ष्यासूचकही आहे.

१. आमज्वरो. २. सन्ती. ३. सुहउच्छंअ सुहउज्जअ. ४. गंधिरि, गंधिरि,
गंधिरि. ५. शुभ.

५२ मोरपंखी :

52. Dishevelled.

सिहिपिच्छलुलिअकेसे वेवन्तोरु विणिमीलिअद्वच्छि ।

दरपुरिसाइरि विसुमरि जाणसु पुरिसाणँ जं दुःखम् ॥५२॥

[शिखिपिच्छलुलितकेशे वेपमानोरु विनिमीलिताधोक्षि ।

ईपत्पुरुषायिते विश्रामशीले जानीहि पुरुषाणां यद्दुःखम् ॥]

थोडा वेळ पुरुषाचें अनुकरण केलेंस, तर तेवढ्यांत तुझे केश मोराच्या पिसान्यासारखे विखुरले, मांड्या घरफापूं लागल्या, डोळ्यांवर झांपड आली व तूं यकून गेलोस. थोडा वेळ विश्रांति घे आणि पुरुषांना किती श्रम होतात याची कल्पना कर.

● अल्प आयासानेही श्रान्त झालेल्या सुकुमार नायिकेला उद्देशून नायकानें काढलेले सहासोद्धार. प्रोत्साहनार्थ की प्रशंसार्थक ! तिच्या डोळ्यांवर आलेली झांपड कसली ! धुंदीची ! की तृतीची ! की अतृतीची ! की केवळ परिश्रमाची ! की अपेक्षेची ! की हा नुसता अभिनय !

५३ वेचव :

53. Tasteless.

पेम्मस्स विरोहिअसंधिअस्स पचक्खदिट्ठविलिअस्स ।

उअअस्स व ताविअसीअलस्स विरसो रसो होइ ॥५३॥

[प्रेम्णो विरोधितसंधितस्य प्रत्यक्षदृष्टव्यलीकस्य ।

उदकस्येव तापितशीतलस्य विरसो रसो भवति ॥]

१. वेपन्तोरु. २. अधनिमीलिताधोक्षी सती शमेन श्रामयति । पुरुषाणाम् अस्माकं. यद् दुःखम् तत्र, विनाश. ३. विलभस्स. ४. सद्वृत्तस्य. ५. विलयस्य.

प्रथम त्याला शिडकारलें आणि आता त्याचें प्रेम जोडूं पाहत आहेस. (या खोटेपणातील) अपराध दृष्टोत्पत्तीस आला म्हणजे तुझें प्रेम त्याला तापवून गार केलेल्या पाण्यासारखें वेचव वाटे.

● पूर्वी त्याचा अनुनय अमान्य केलास, कारण तेव्हा त्याचें वैभव नष्ट झालें होतें. आता त्याला पुन्हा वैभव प्राप्त झालेलें आहे, म्हणून त्याचें प्रेम जोडण्यासाठीं तूं उत्सुक आहेस; प्रेमाला खोटेपणा सहन होत नाही; असा अपराध पुरुष विस्तरत नाहीस; सतीचे नायिकेच्या निर्भर्त्सनेचे उद्गार. नायक गरीब होता, तरी माझी खुशी होती, तेव्हा तूं मला त्याच्याकडे जाऊं दिलें नाहीस आणि आता तो संपन्न झालेला आहे म्हणून त्याच्याकडे जाण्याविषयीं तूं मला प्रोत्साहन देत आहेस; हा अपराध त्याच्या लजात आला तर समायमात त्याला नुप्त वाटणार नाही; तरुण वेश्येनें मातेला उद्देशून काढलेले किंवा आत्मनिंदेचे उद्देशोद्गार. प्रेम हें जिवंत शब्दाच्या पाण्यासारखें असतें. साठवून ठेवलेलें पाणीसुद्धा वेचव लागतें. तापवून गार केलेलें पाणी फक्त अनुपानासाठी, विवृतिजन्य शोष क्षमविण्यासाठीं घ्यावयाचें असतें; नैसर्गिक व तीव्र तृप्ता त्यानें कशी क्षमणार !

५४ टणत्कार :

54. Women in Bondage.

वज्रवडणाइरिक्कं पडणो सोऊण सिञ्जिणीपोसम् ।

पुसिआई करिमरिण् सैरिसवन्दीणं पि णअणाइं ॥५४॥

[वज्रपतनातिरिक्तं पत्युः श्रुत्या शिञ्जिनीघोषम् ।

प्रोञ्छितानि घन्त्या सदृशयन्दीनामापि नयनानि ॥]

ती वंदिवासात होती. पटणाऱ्या पिजेच्या कडाडण्यापेक्षाही मोठा असा पतीच्या धनुष्याचा टणत्कार ऐकून तिनें आपल्यासोबत वंदीत अमगान्या शिवाचे वाद्य पमडे (व जगूं त्यांना सुटकेचें आद्यामन दिवें.)

● वज्र कडाडून कोसळते, अचानकपणे; त्याच्यापुढे कोणाचा निभाव लागत नाही. तुरुगावर अकल्पितपणे हल्ला चढवून, पहारेकऱ्यांचा निःपात करून, प्रियकर आपली सुटका करीलच, अशी बन्दिनीला खात्री होती, इतकी त्याच्या साहसी सामर्थ्यावर तिची श्रद्धा होती; कारण तिला पूर्वी असे अनुभव आलेले होते. दुरवस्थेत असणाऱ्या सहमाग्याच्या उद्धारासाठी सज्जन सदैव सज असतात.

५५ उत्साहभंग :

55. False Expectations.

करिमरि ! अआलगजिरजलआसणिपडनपाडिरयो एसो ।

पडणो धशुरयकह्विरि रोमश्चं किं मुहा वहसि ॥५५॥

[यदि अकालगर्जनशीलजलदाशनिपतनप्रतिरय पपः ।

पत्युर्धनूरवाकाङ्क्षुर्णशीले रोमाश्चं किं मुधा घदासि ॥]

अकालीं गर्जना करणाऱ्या मेघांतून पडणाऱ्या विजेच्या कडाडण्याचा हा प्रतिध्वनि आहे. पतीच्या धनुष्याच्या टणत्काराची वाट पाहणाऱ्या बन्दिनी लिये, वृथा कां रोमांचित होतेस ?

● पतिशौर्याभिमानिनी बन्दिनीचा उत्साहभंग करण्याच्या हेतूने तिचा अभिलाष करण्याऱ्या तरुण चोराचे उद्धार. रोमाञ्चरूपाने रसोद्भव.

५६ दुर्विदग्ध :

56. Rude.

सहइ सहइ त्ति तह तेण रामिआ सुरअदुन्विअद्धेणं ।

पम्माअसिरीसाइं व जह सें जाआइं अङ्गाइं ॥५६॥

१. सांकेणि, २. वाडिणि, काङ्क्षिणि. ३. रमिआ. ४. अङ्गणे, ५. पम्माइम, पच्चाअ, पच्चाअ (म्ला ऐवजी वा-वर : ८-२१; हेम : ४-८)

[सहते सहत इति तथा तेन रमिता सुरतदुर्विदग्धेन ।

प्रम्लानशिरीषाणीव यथात्या जातान्यङ्गानि ॥]

(त्याने कामशाखाच्या सिद्धान्तांचें अध्ययन केलें होतें व आपल्याला सारें कांहीं समजतें असा त्याला दुरभिमान होता.) ती सर्व कांहीं सहन करीत आहे हें पाहून तिला सारें कांहीं सहन होतें अशा गैरसमजुतीनें रया अडाण्यानें तिचा अनेक प्रकारें यथेष्ट उपभोग घेतला आणि यामुलें विचारांचें शरीर चुरगळलेल्या शिरीष कुसुमाप्रमाणें म्लान होऊन गेलें.

● शिरीष हें पुष्पसृष्टीतील अत्यंत नाजूक फूल, केवळ स्पर्शानें किंवा निःश्वासाच्या झळीनें म्लान होतें ! आणि तैशी या निर्दयानें चुरगळलें ! पनस्पतिशास्त्राच्या अभ्यापक असावा ! एक टीकाकार सांगतो, हे येद्यामातेचे उद्गार आहेत, भुजंगनिंदा हें निमित्त आहे व अभिप्रेत अर्थ आपल्या कन्येच्या सौकुमार्याची, सौंदर्याची, सुरतनैपुण्याची व सहनशीलतेची भलायग हा आहे. कीं भुजङ्गाची निंदा हा आहे ! अडाण्याला सूचना देतां येते, शिकवितां येते, चुचकारता येतें व प्रसंगविशेषी चमकावतांही येतें. पण पण्डितांही प्रसङ्ग म्हणजे प्राणाची गांठ !

५७ लोकमर्यादा :

57. Immodest

अगणिअसेसजुआणा चालअ चोलीणलोअमझाआ । -

अह सा ममइ दिसामुहपसारिअच्छी तुह कण्ण ॥५७॥

[अगणिताशेषयुया चालक व्यतिप्रान्तलोकमर्यादा ।

अथ सा भ्रमाति दिशामुपप्रसारिताशी तव कृतेन ॥]

अरे बाळ, तुझ्याशिवाय बाकीचे तरुण तिच्या गणतीत नाहीत. तुझ्यासाठी तिने लोकमर्यादा सोडून दिल्या आहेत. तुझ्या दर्शनासाठी दिशांच्या क्षितिजाकडे नजर लानून ती भटकन आहे.

● दहा कामदशापैकी जडता ही नववी अवस्था. श्रृंगारतिलकात (२-५) सांगितले आहे; 'अमिलाषोऽथ चिता स्यात्स्मृतिश्च गुणकीर्तनम् । उद्देगोऽथ प्रलापः स्यादुन्मादो व्याधिरेवच ॥ जडता मरणं चैव दशम जायते ध्रुवम् ।' दूती नायकाला सांगते, 'यापुढे तिची उपेक्षा करू नको, नाहीतर तुला खोहत्येचे पातक लागेल. प्रेमानुळे दृष्टि शून्य होते, मर्यादा नष्ट होतात व लज्जेचे विसर्जन होते. तिने जनलज्जा सोडली आणि शठा, तू तर मनलज्जाही सोडलीस !

५८ धिंगाणा :

58. Dissolute.

अज्जे व्वेअ पउत्थो उज्जोअरओ जणस्स अज्जे अ ।

अज्जे अ हलिदापिअराई गोलाणईतडाई ॥५८॥

[अद्यैव प्रोषित उज्जागरको जनस्याद्यैव ।

अद्यैव हर्षिद्रापिअराणि गोदानदीतटाणि ॥]

आजच पति प्रवासाला गेले; आज लोक रात्रभर जागरण करताले आणि गोदावरीचे कांठ हळदकुंकवाने रंगतील.

● हा तिकडे प्रवासाला गेला, इकडे लोकानी जागरण का करावे ? कारण, टीकाकार सांगतात, तो गावचा पुढारी होता, छूर होता; त्याच्या हजिरीत गावकरी निर्धास्त असत, त्याच्या गैरहजिरीत त्यांना स्वसंरक्षणार्थ

१. अज्ज चेअ, एचेय, व्वेअ. २. उज्जागरओ, उद्देगिरओ. ३. गोलावइ, गोलाइ. ४. तूहाई, तीराई, रुहाई, तोहाई. ५. तीराणि, सोतासि, तोयाणि, कूलानि.

सज्ज राहणें भाग होतें. हें पटत नाही. तसें असेतें तर गोदातीरावर हळद-
कुंकवाचा सडा कां पडता ? एक टीकाकार सुचवतो, तो स्वतःच दरवडें-
खोर होता; दुसरा सागतो, तो चौथ्यास्तार्थ इतरच गेल्या होता ! मराठी स्त्रियांची
गोदावरीवर आंघोळ करण्याची हौस प्रसिद्ध आहे. कोळइल व वि लीलावई
काव्यांत (संपादक डॉ. उपाध्ये : भारतीय विद्याभुवन. गाथा क्र. ६१)
सांगतो : 'मरहडिया पओहर हलिह परिपिंजरुवाहीए। धुवनि जत्य
गोलाणईए तदियसियं पाव ॥' आज पति प्रवासाच्या गेल्या, तो घरी होता
तोवर त्याच्या स्त्रिया ताटाखालच्या मांजरासारख्या चोर पावलांनीं गावरत
होत्या, तो गेला न गेला तोंच त्याचा धिंगाणा सुरू झाला. अमती मयती
अमिशारासाठीं सज्ज झाल्या आहेत अशी ज्येष्ठ व साधरी पत्नीचो सारखें
तत्कार. टीकेंत वेवरनें जर्मन म्हण दिली आहे : Ist die Katze fort,
haben die Mäuse frei Tanzen : मांजर नसलें कीं उर्दार नाचूं
लागतात !

५९ विकल्प :

59. Option.

असरिसचित्ते दिअरे सुद्धमणा पिअअमे विसेमसीले ।

ण कहइ कुटुम्बविहणंभएण तणुआअए सोह्ण ॥५९॥

[असदृशचित्त देवरे शुद्धमनाः प्रियतमे वियमशीले ।

न कथयति कुटुम्बविघटनमपेन तनुकाप्येते श्रुया ॥]

भाऊजींच्या चित्तांतील विकल्प तापट नवऱ्याजवळ प्रकट वेल्या तर
कुटुंब मोडेल म्हणून शुद्ध अंतःकरणालाची सून काही बोलत नाही,
कश मात्र होते.

● साहू-सामन्यांची व कर्त्या दीरांची सत्ता अमर्याद. सामान्य कर्म यागांनीं
बाबडल नण-देनें भावजरीला केवेल्या हा उपदेश आहे, अनें एक टीकाकार
सांगतो, कीं एका जागेनें दुसरीला ? अशील नागधूच्या वृत्तानेनें कारण.

१. विसमसीले. २. विहण. ३. मुखा. ४. तनुकाप्येते मुखा.

६० शून्य कलह :

60. Quarrelsome.

चित्ताणिअदइअसमागममि कअमण्णुआई भरिऊण ।
 सुणं कलहाअन्ती सहीहिँ रुणा, ण ओहसिआ ॥६०॥

[चित्तानीतदयितसमागमे कृतमन्युकानि स्मृत्वा ।
 शून्यं कलहायमाना सखीभी रुदिता नोपहंसिता ॥]

नवन्याची भेट झाली न झाली तोंच रागाच्या गोष्टी वाठवून निरर्थक कलहाला प्रवृत्त होणाऱ्या स्त्रीच्या अवस्थेबद्दल तिच्या मैत्रिणींना खेद होतो; (सहानुभूतीमुळे) त्या तिचा उपहास करीत नाहीत.

● सात्यन-कोणाचें ! कलहान्तरितेचें ! प्रोत्साहन कोणाला ! अनुनय विफल झालेल्या प्रियकराला ! की पतीच्या गैरहजिरीत ती आपल्याशीच बढबडत होती !

६१ संकल्प :

61 Log.

हिअअण्णएहिँ समअं असमत्ताइँ पि जह सुहावन्ति ।
 कज्जाइँ मणे ण तहा इअरेहिँ सैमाविआइँ पि ॥६१॥

[हृदयैः सममसमाप्तान्यपि तथा सुखयन्ति ।
 कार्याणि मन्ये न तथा इतरैः समापितान्यपि ॥]

हृदय जाणणाराशीं (नुसता संकल्प ठरला आणि) समागम सावला नाही तरी त्यामुळे होतें तेवढें सुख अडाण्याबरोबर समागम पूर्ण होऊनही प्राप्त होत नाही.

१. चिन्ताणिइअ. २. भगिऊण. ३. उदहसिमा. ४. न पुनहंसिता. ५. अणुएहिँ. अणुएहिँ. ६. समाणिआइँ. ७. समाप्तान्यपि.

● गंगाधर सांगतो, या गाथेची नायिका विदग्धा, कुलजामिसारिका असावी आणि नायक सदभिरुचिसंपन्न प्रच्छन्नरताभिलाषी नागरिक असावा. किंवा, अडाणी पामर पतीविषयी नायिकेचे औदासीन्यप्रकटन; किंवा, दूतीने केलेला अधमानुरक्तीचा निषेध.

६२ कोंब :

62. Sprout.

दरफुडिअसिप्पिसंपुडणिलुकहालाहलगळेप्पणिहम् । ॐ

पक्कम्वाडिविणिगगअकोमलमम्बङ्कुरं उअह ॥६२॥ ॐ

[ईपत्स्फुटितशुक्तिसंपुटनिर्लीनहालाहलाप्रपुच्छनिभम् ।

पकाम्रास्थिविनिर्गतकोमलमाम्राङ्कुरं पदयत् ॥]

अर्धवट उघडलेल्या शिंपल्यांत लपलेल्या हलाहल सर्पांचे शेंपूट थोडेसे वाहेर राहते. निकलेल्या आंम्याच्या कोर्यातून जरासा वाहेर आलेला कोवळ्या कोंब तसाच दिसत आहे.

● कोर्यांना कोंब फुटू लागले, आसां लवकरच पावसाळ्या सुरू होणार, या दिवसांत तुम्ही प्रवासाला गेलांत तर या कोंबळ्या कोंबांचे प्रदर्शन मला सर्पदंशासारखे असणं वाटेल. पतीच्या निवोजित प्रवासाचा निषेध.

६३ वकुळी :

63. Spider.

। उअह.पडलन्तरोईण्णाणिअअतन्तुद्वपाअपडिलगम् ।

दुल्लवखसुत्तगुत्येक्यउलकुसुमं व मकडअम् ॥६३॥

[पश्यत पटलान्तरावतीर्णनिजकतन्तूर्ध्वपादप्रतिलग्नम् ।

दुर्लक्षसूत्रप्रथितैरुवकुलकुसुममिव मर्कटकम् ॥]

पहा, कोळी स्वत निर्माण केलेल्या व पटईपासून लोंबणाऱ्या तंतूला पाय वर करून लटकला आहे. सूक्ष्म धाग्यात बकुळीचें एकच एक फूळ गुफावें, तसा तो दिसत आहे.

● दिवसा उजेडीं परक्या घरीं जाराला वाटणारी धाकधुक दूर करण्या-साठीं येथें निर्धास्त एकान्त असल्याची सूचना या उद्गारात ध्वनित आहे असें गगाधर सागतो कामशास्त्रावरील संस्कृत ग्रंथात असें एकादें आसन असतें तर तेंही अभिप्रेत आहे असें सागावयास टीकाकारांनीं कमी बेलें नसतें.

६४ पारवा :

64 Pigeon.

उअरि दरदिदृथणुअणिलुक्पारावआणं विरुण्हिं ।

णित्थणइ जाअवेअणं सुलाहिण्णं च देअउलम् ॥ ६४ ॥

[उपरीपददृष्टाद् कुनिलीनपारावतानां विरुतैः ।

निस्तनति जातवेदन शूलाभिन्नामिव देवकुलम् ॥]

पददृष्ट झालेल्या देवळावर पारवे घुमत आहेत. फळस कोंसळल्या-मुळें मेख वर दिसत आहे. जणू शूलानें भेद केल्यामुळें पारव्याच्या रूपानें देऊळच स्फुदत आहे.

● सकेतस्थानाची सूचना किंवा दीर्घकालीन एकान्तार्चे आश्वासन. गगाधरानें ' कल्लोलिनीमाननरुदगादौ ' हें वचन या गाथेरीलें टीकेंतही उद्धृत केलेलें आहे. ता सागतो, वर पारवे वृजन करीत आहेत आणि आत आपण, असा ध्वनितार्थ आहे । मग विपरीत रताची सूचना का

१ सण्णुअणिलाण, सण्णुअ २. दउलम्, देउलम्. ३ उपरि दरदृष्ट्याणुकुनिलीन.

नाहीं ? एक टीकाकार सांगतो, जीर्णावस्था सर्वोनाच प्राप्त होते, देवळानाही; हे ध्यानात धरून समर्थोनीही घर्माचरण केले पाहिजे, हे या गाथेचे तात्पर्य आहे.

६५ माजलेली पारडी :

65. Calf.

जइ होसि ण तस्स पिआ अणुदिअहं णीसहेहि अङ्गेहि ।

णवसूअपीअपेऊसमत्तपांडि व्व किं सुवासि ॥६५॥ ॐ

[यदि भवासि न तस्य प्रियानुदिवस निःसहैरङ्गी ।

नवसूतर्पातर्पायूपमत्तमद्विधीयत्सेव किं स्वापेपि ॥]

तू म्हणतेस कीं मी त्याची लाडकी नाही. मग तुझे अंग असे विकळ फा ? कोवळे दूध पिऊन माजलेल्या तान्ह्या पारडीसारखी तूं दिवसभर फा झोंपून राहतेस ?

● सपत्नीचे उद्गार; तू नाही नाही म्हणतेस, तरी तूं नवऱ्याची लाडकी ओढेसच, अलीकडे रोज रात्री ते दुष्टाकडेच असतात, म्हणूनच तूं दुपारभर झोंपून राहतेस, दिवसभर मुस्तीत असतेस. लाडकी नाही असे पुन्हा म्हणणार असलीस तर सांग, रात्री कोणाबरोबर पिंगाणा घालतेस ?

६६ लोकाययाद :

66. Scandal.

हेमान्तिआमु अइदीहैरामु राईसु तं सि अग्निणिदा ।

चिरअरपउत्थवइए । ण मुन्दरं जं दिआ सुवासि ॥६६॥

[हैमन्तिकास्वतिदीर्घासु रात्रिषु त्वमस्यविनिद्रा ।

चिरतरप्रोपितपतिके न सुन्दरं यद्दिवा स्वापेपि ॥]

तुझा पति प्रवासाला जाऊन बरेच दिवस झाले आहेत. हिवाळ्यांतल्या रात्री फार मोठ्या असतात; तरी रात्री पुरी गाढ शॉप मिळत नाही म्हणून तुला दिवसां शॉपावे लागते; हे ठीक नाही, बरे का !

● जनापवादांमुळे भयभीत झालेल्या बन्धुवधूचे उद्गार, विरहामुळे डोळ्याला डोळ्या लागत नाही म्हणून, की रात्री कोठे भटकायला जातेस म्हणून ! कोण जाणे, डोळे लाल दिसतात खरे. कुलस्त्रियांनी दिवसा शॉपणे हे सुद्धा लोकापवादांचा कारण पुरते.

६७ पावलावर पाऊल :

67. Step on Step.

जह चिक्खल्लभउप्पअपअमिणमलसाइ तुह पए दिण्णम् ।

ता सुहअ कण्ठइज्जन्तमङ्गमेहिं किणो वहसि ॥६७॥

[यदि कर्दममयोत्प्लुतपदमिदमलसया तद्य पदे दत्तम् ।

तत्सुभग कण्टकितमङ्गमिदानीं किमिति वहसि ॥]

तिची चालच संय आहे; पायांना रस्त्यावरला चिखल लागू नये म्हणूनच ती माझ्या पावलांवर पावलें टाकत आहे, असें तुम्ही म्हणतां; हे सुभग, हे जर खरे, तर तुमच्या अंगावर हे रोमांच काय म्हणून ?

● ती त्याच्या मार्गे आली, की मागोमाग आली, की मागावर आली ! मी तिच्या मार्गे लागलों असतो किंवा मागोमाग चाललों असतो तर त्याबद्दल आक्षेप घेता आला असता; पण आहे या परिस्थितीत माझ्यावर कोणताही अपराध सिद्ध होत नाही, असा आरोपिताचा बचाव. आणि

१. हैमन्तियु. २. अतिदीर्घतरासु. ३. कण्ठइज्जन्तं, कण्ठइयुतं. ४. चिक्खल्ल.

हे रोमांच ! ओले पाय व पावसाळ्याची थंडी ! किर्यादांचा अखेरचा आघार, परिस्थितीचा पुरावा !

६८ विरस :

68. Disgust.

पत्तो छणो ण सोहइ, अइप्पहाए व्व पुण्णिमअन्दो
अन्ताविरसो व्व कामो, असंपआणो अ परिओसो ॥६८॥

[प्राप्तः क्षणो न शोभते अतिप्रभात इव पूर्णिमाचन्द्रः ।

अन्ताचिरस इव कामो असंप्रदानश्च परितोषः ॥

प्रभातसमयी पौर्णिमेचा चंद्रहि निस्तेज होतो; सण संपला म्हणजे उत्सवाला शोभा राहत नाही. अखेरीस विरस झाला तर सुरतांत मौज नाही. त्याचप्रमाणे संतुष्ट केल्यानंतर विदागी न देण्यांत शोभा नाही.

● वेश्येच्या कन्येवर मुजंग अति अनुरक्त होता. त्याने एकदा तिला विदागी दिली नाही. म्हणून त्याची निंदा करताना आपल्या मुलीला शिक्षण देणाऱ्या अनुमती वृद्धगणिकेचे उद्गार; अशा प्रसंगी शोभा राहत नाही इतकेंच नव्हे तर शोभा केली जाते !

६९ पार्वतीचें सौभाग्य :

69. Bracelot

पाणिग्गहणे विअ पव्वईएँ णाअं सहीहिँ सोहग्गम् ।
पमुवइणा वामुइक्कणम्मि ओसारिए दूरम् ॥६९॥

[पाणिग्रहण एव पावस्या स्नातं सतीभिः सौभाग्यम् ।

पशुपतिना वामुकिरुद्रणेऽपसारिते दूरम् ॥]

१. वगा, स्थगो. २. अइप्पहाअम्मि. ३. प्राप्तोऽतिप्रान्तः. ४. प्रभाते पौर्णिमा.

पार्वतीच्या सौम्याची कल्पना तिच्या पाणिग्रहणाचे वेळींच तिच्या सख्यांना आली; कारण त्या वेळीं पशुपतीने आपल्या हातावरील वासुकीचे कंकण दूर सारलें.

● मेघदूतातील कालिदासाचे (१.६३) उद्गार पहा : ‘ हित्वा तस्मिन् भुजगमलयं शम्भुना दत्तहस्ता । क्रीडाशैले यदि च विरहोत्पादचारेण गौरी ॥’ नागकन्येला नागाची भीति वाटत होती म्हणून नव्हे, मंगलप्रसंगी अमंगल दिसणारे व लोकविरुद्ध असणारे सर्पकंकण धारण केलेले नसावे, म्हणून पशुपतीने वासुकीचे वेढोळें दूर केलें.

{

७० अपन्हति :

70. Dark Peaks.

गिद्धे दवग्गिमसिमइलिआइं दीसन्ति विज्झसिहराइं ।

आससु पउत्थवइए ! ण होन्ति णवपाउसब्भाइं ॥७०॥

[ग्रीष्मे दवाग्निमपीमलिनितानि दृश्यन्ते चिन्व्यशिखराणि ।

आश्वसिद्धि प्रोपितपतिके न भवन्ति नवप्रावृडध्राणि ॥]

चिन्व्य पर्वताचीं शिखरे काळींभोर झालेली पाहून तुला वाटत आहे कीं पाणकळ्याच्या आरंभीचे मेघ आकाशात दाटले आहेत. प्रोपितपतिके, धीर धर. हे मेघ नाहीत, उन्हाळ्यांत पेटणाऱ्या वणव्यांच्या धुरामुळे पर्वतशिखरे काळवंडली आहेत.

● मेघाच्या भ्रातीने आर्त झालेल्या प्रोपितपतिकेला सखीचे आश्वासन, कीं धीर सोडूं नको, पति परत येण्याची वेळ अजून दळलेली नाही. उन्हाळा संपण्यापूर्वीच तो खास धरीं येईल. सरस्वतीकण्ठाभरणात औपम्यवति अपन्हतीचे उदाहरणः ‘अपन्हतिरपन्हत्य किंचिदन्यार्थदर्शनम् ।’

७१ लोंढा :

71. Uniform.

जेत्तिअमेत्तं तीरुडु णिब्बोदुं, देसु तेत्तिअं पणअम् । ?

ण अणो विणिअत्तपैसाअदुक्खसहणक्खमो सव्वो ॥७१॥

[यावन्मात्रं शक्यते निर्वाहुं देहि तावन्तं प्रणयम् ।

न जनो विनिवृत्तप्रसाददुःखसहनक्षमः सर्वः ॥]

जेवढें प्रेम कायमचें देतां येईल तेवढेंच द्या, कारण प्रेमभंगाचें दुःख सहन करण्याचें सामर्थ्य सर्वानाच नसतें.

● पहिल्या भेटीत अनुरागातिशय प्रकट करणाऱ्या बहुवल्लभास, मी अल्पसंतुष्ट आहे, माझ्या अपेक्षा वाढवू नका, मला मनोभंगाच्या वेदना सहन होणार नाहीत.

७२ मिठाईची मिठी :

72 Short & Sweet.

बहुवल्लहस्स जा होइ वल्लहा कह वि पञ्च दिअहाइं ।

सा किं छट्ठं मग्गइ ? कच्चो मिट्ठं^१ च बहुअं अ ॥७२॥

[बहुवल्लभस्य या भवति वल्लभा कथमापि पञ्च दिवसानि ।

सा किं पष्ठं मृगयते कुतो मृष्टं च बहुकं च ॥]

ज्याला पुष्कळ स्त्रिया आहेत त्याचें प्रेम (वर्तमान) बहुमेवर फार तर पांच दिवस असणार; आणि तीही सहावा दिवस कशाळा मागेळ ? जें गोड तें विपुल कसें असेल ?

१. णिब्बोदुं. २. ण जनो विनिवृत्तप्रसाददुःखसहणक्खमो सव्वो.
३. निर्वाहयितुं ददस्व. ४. बहुलं. ५. माणयात्. ६. मिट्ठं.

■ फारा दिवसानीं फिरकलेला प्रियकर स्थिरसेही मानिनीचें सात्वन करू लागला, तेव्हाचे तिचे उद्धार; किंवा प्रियकर गेले चार दिवस आला, आज आला नाही, म्हणून खिन्न झालेल्या नायिकेचें सात्वन करण्यासाठीं सखीचे उद्धार. मिष्टान्न सेवनानंतर उपोषण करावेंच लागतें ! किंवा उपोषणानंतरच साधें अन्नही मिष्ट वाटतें !

७३ सांवरी पदर :

73. Exhibition.

जं जं सो णिज्झाअइ अङ्गोआसं महं अणिमिसच्छो ।

पच्छाणमि अ तं तं इच्छामि अ तेण दीसन्तम् ॥७३॥

[यद्यत्स निर्धायत्यङ्गोवकाशं ममानिमिपाक्षः ।

प्रच्छादयामि च तं तामिच्छामि च तेन दृश्यमानम् ॥]

माझ्या ज्या ज्या अवयवावर त्याची दृष्टि स्थिर होते तो तो (वस्त्र सांवरून) झाकून घेण्याचा मी प्रयत्न करतें. तरीही तो त्याला दिसावा अशीच माझी इच्छा असते.

■ स्वाधीनभर्तृका, स्वसौभाग्यगर्विता नायिका. नायिकेनें ही इच्छा केवल्या प्रामाणिकपणें प्रकट केलेली आहे ! तिचे अवयव प्रमाणबद्ध असून तिला याची जाणीव असावी. या गाथेच्या नायिकेचाच काय, जिचा पिंड भरदार असतो त्या प्रत्येक प्रमदेचा पावलोपावली हाच प्रयत्न प्रत्ययास येत असतो; तें पदर सावरणें, निःश्याचा घोळ आवरणें ! प्रदर्शन हेंच अवगुंठनाच्या शैलीचें रहस्य !

७४ मुठींतली वाळू :

74. Handful of Sand.

दिढमणुदूणिआँएँ वि गहिओ दइअम्मि पेच्छह इमाए ।

ओमरइ वालुआमुट्ठि उन्व माणो सुरसुरन्तो ॥७४॥ ○

१. अत्रं आशम्मि. २. अहं पाश्वे मम ३. दद. ४. दूमिआइ.

[दृढमन्युद्रनयापि गृहीतो दयिते पश्यतानया ।

अपसरति बालुकामुष्टिरिव मानः सुरसुरायमाणः ॥]

मनांत क्रोध व खिन्नता दाटलेली असली तरी प्रियकराला पाहतांच तिचा मान मुठीतल्या बाळूसारखा सुरसुर ओसरून जातो.

● पतीला अनुनयाचें प्रोत्साहन देणाऱ्या कलहान्तरितेच्या सखीचे उद्गार.

७५ पाचू-माणकांचा हार :

75. Necklace.

उअ पोम्मराअमरगअसंबलिआ णहअलाओ ओअरइ ।

णहसिरिकण्ठमट्ट च्व कण्ठिआ कीररिञ्छोली ॥७५॥

[पश्य पद्मरागमरकतसंबलिता नमस्तलादधतरति ।

नमःश्रीकण्ठभ्रष्टेव कण्ठिका कीरपद्मिक्तः ॥]

पहा, पोयटांची रांग आकाशातून उतरत आहे, जणू नमःश्रीच्या कण्ठातील पाचूंचा व माणकांचा कण्ठाच ओघळत आहे.

● हे उद्गारही मनसिजोदीपनार्थ, प्रियकराला अन्यमनस्क करण्यासाठी आहेत असे गंगाधर सांगतो !

७६ घोंचणी :

76. Prick.

ण वि तह विएसवासो दीगच्चं मह जणेइ संतापम् ।

ओसंसिअत्यविमणो जह पणइजणो णिअत्तन्तो ॥७६॥

[नापि तथा विदेशवासो दीर्घत्वं मम जनयति संतापम् ।

आंशंमितार्थविमना यथा प्रणयिजनो नियतमानः ॥]

१ दुर्मेनस्त्रया. २. भासिरिव. ३. ओमरइ, आवरइ, ओतरइ. ४. दोइअप. दुग्गते, दीगच्चं. ५. आसंधिअत्य. ६. विमुदो. ७. आभिमोधिताये.

परठिकाणीं दारिद्र्यांत राहावें लागतें याबद्दल खेद होत नाही. जिवाला बोंचतें तें हें कीं आवेशानें अपेक्षिलेलें प्राप्त न झाल्यामुळें यापुढें प्रियजनाला निराश होऊन परत जावें लागणार.

● दुर्बर्तनी पत्नीला पतीनें परदेशी, कुप्रामात, बंदीत, दारिद्र्यात ठेवेलें. तिला हें बोंचलें नाही; सललें हें कीं आता प्रियजनाना आपली भेट कशी होणार ! आज जमणार नाही, माझ्यावर पदारा आहे, परत जा, अशी प्रियकराला सूचना.

७७ स्तनोष्मा :

77. Radiation.

खेन्धग्निना वणेसुं, तणेहिं गामग्नि, रक्खिओ पहिओ ।
णअरवसिओ णडिज्जइ सासुसएण व्व सीएण ॥७७॥

[स्कैन्धाग्निना वनेषु तृणैर्ग्रामे रक्षितः पयिकः ।

नगरोपितः खेद्यते सानुशयेनेव शीतेन ॥]

रानात मुक्काम होता तेव्हां ओंडक्याच्या धगीनें व खेड्यांत आला तेव्हां गवताच्या शेकोटीनें पयिकाचें थंडीपासून रक्षण केलें. आतां तो या नगरांत आला आहे. आतांपर्यंत तो आपल्या तडाक्यातून सुटल्यामुळें रागावलेली थंडी त्याला त्रास करीत आहे.

● दूती सखीला सांगते, या निर्दय नगरात, शरद् ऋतूंतल्या थंडगार रात्री, या अगतिक पयिकाला तुझ्याशिवाय कोण आश्रय देणार ! प्रियकराला ओसरीजवळच्या लाकडें व गवत ठेवतात त्या कोठींत लपवला आहे, तेथें विचारा कुडकुडत वसला आहे ग ! अशी दूतीची नायिकेला सूचना. गंगाघर सांगतो, हे उद्गार स्वयंदूतीचे असून ती आपला आश्रय प्रवाशाजवळ प्रकट करीत आहे !

७८ कमला :

78. Black & White.

भरिमो से गहिआहरघुअसीसपहोलिरालआउलिअम् ।

वअणं परिमलतरलिअममैरालिपइण्णकमलं व ॥७८॥

[स्मरामस्तस्या गृहीताधरघुतशीर्षप्रघूर्णनशीलालकाकुलितम् ।

वदनं परिमलतरलितभ्रमरालिप्रकीर्णकमलमिव ॥]

मी तिचा अथर दांतांत धरला तेव्हां सुटण्यासाठी ती मुख हलवू लागली; यामुळे तिचे केस सैल झाले व ते तिच्या मुखावर ओघळले. सुवासाने चंचल झालेले भुंगे कमलाभोवती जमावे, तसे तिचे मुख दिसू लागले, तेव्हांची आठवण अजून होते.

● अशी एकादी आठवण कशी जन्मभर जीवाला सलत राहते !

७९ पारोशी :

79. Superiority.

हल्लफल्लण्णपसाहिआणं छणवासरे सवत्तीणम् ।

अज्जाएँ मज्जणाणाअरेण कहिअं व सोहग्गम् ॥७९॥ १

[उत्साहतरलत्वस्नानप्रसाधितानां क्षणवासरे सपत्नीनाम् ।

भार्यया भज्जनानादरेण कथितामिव सीमागमम् ॥]

सणांच्या दिवशी मोठ्या उत्साहाने ठण्ण सुगंधी जडाने न्हाऊन घाटमाट करून सेवती सज्ज झाल्या. श्रेष्ठ पत्नीने मात्र स्नानाबद्दल अनादर दाखवून आपले सीमागम प्रकट केले.

१. पणुण्णभासभा, पडोदभासभा. २. भिनण, ममरा. ३. पइम ४. हसण्णल, हसण्णल. ५. किप्पिदुग्गुगन्धिक्किदुग्गुगल्लस्नान, हादिअस्नान. ६. रंधमुत्तया.

● अभिमानामुळे तिने स्नानाबद्दल व प्रसाधनाबद्दल पूर्ण आणि प्रियकराबद्दल कृत्रिम अनादर दाखविला आणि आपले सौभाग्य प्रकट केले, तिच्या सवती मात्र न्हाल्यानंतर केस सडकतांना बाहुमूले दाखवून प्रलोमनाच्या खटपटीला लागल्या. ही पत्नी श्रेष्ठ व आर्या होती आणि तिच्या सवती अनार्या होत्या असे कवीला सुचवावयाचे आहे की काय ? आर्या या शब्दाचा अर्थ पुत्रवती असाही आढळतो. या आढ्यतेमुळे तिने अनादर दाखविला की काय ? देशी नाममालेत (१. ५०) अत्रा या शब्दाचे अर्थ असती व नववधू असेही दिलेले आहेत. नवऱ्याला प्रसन्न करावयाला नववधूला स्नान-प्रसाधनाची काय जरूर ! की ती असती असूनही आपले सौभाग्य प्रकट करीत होती ! विव्मोक अलंकारः ‘ विव्मोकस्त्वतिगर्वेण वस्तुनीष्टेऽप्यनादरः ’ । साहित्यदर्पण.

८० जाळीच्या बांगड्या :

80. Blessed.

ह्लाणहलिदाभरिअन्तराईं जालाईं जालवलअस्स ।

सोहन्ति ! किलिञ्चिकण्टएण कं काहिसी कअत्थम् ॥८०॥

[स्नानहरिद्राभृतान्तराणि जालानि जालवलयस्य

‘ शोधयन्ती क्षुद्रकण्टकेन कं करिष्यसि कृतार्थम् ॥]

तुं न्हालीस तेव्हा तुझ्या अंगावरून ओघळलेली हरिद्रा तुझ्या बांगड्यांच्या जाळीत अडकून बसली. त्या बांगड्या तुं बारीक काढ्याने स्वच्छ करीत आहेस. साग, तुं कोणाला घन्य करणार आहेस !

● जालवलय या शब्दाचे अर्थ गंगाधराने केशसंमार्जिनी व कङ्कण असे दिलेले आहेत. मी ‘ जाळीची बागडी ’ असा अर्थ घेतलेला आहे. फणीच्या दात्यात किंवा बागडीच्या जाळीत अडकलेली हरिद्रा शोधण्याचे निमित्ताने बाहुमूलाचे दर्शन देणाऱ्या उन्नतस्तनीला पाहून कोणा प्रेक्षकाने

१. क्षुद्रकण्टकेत, काष्ठशलाक्या.

हे अभिलाषोद्गार काढलेले आहेत. एक टीकाकार सांगतो की हे न्हणें पुष्पवतीचें आहे; प्रेक्षक विचारतो, तूं कोणाला घन्य करणार आहेस ? की कोणालाही नाहीस ? गाथेंतील किलिखिअ या देशी शब्दाच्या उपयोगावरून टीकाकार निष्कर्ष काढतात की या गाथेची नायिका स्वैरिणी आहे असें ध्वनित होत आहे. कोणाला घन्य करणार आहेस, या प्रश्नावरूनही हाच ध्वनि निघतो.

८१ प्रवास :

81. Stale.

अदंसणेण पेम्मं अवेइ, अइदंसणेण वि अवेइ ।

पिसुणजणजम्पिण वि अवेइ, एमेअ वि अवेइ ॥८१॥

[अदर्शनेन प्रेमापैत्यातिदर्शनेनाप्यपैति ।

पिशुनजनजल्पितेनाप्यपैत्येवमेवाप्यपैति ॥]

अदर्शनामुळे किंवा अतिदर्शनामुळे प्रेम नाहीस होतें; त्याचप्रमाणें नीचाचे शब्द ऐकून किंवा अकारणही प्रेम नष्ट होतें.

● म्हणून म्हणतें, तुम्ही चार दिवस प्रसाला जा, म्हणजे आपलें अवतरलेलें प्रेम पुन्हा टक्कलीत होईल. पण चार दिवस परदेशी राहूं नका हें !

८२ प्रेमनाश :

82. Lost Love.

अदंसणेण महिलाअणस्स, अइदंसणेण णीअस्स ।

मुक्खस्स पिसुणअणजम्पिण, एमेअ वि खलस्स ॥८२॥

[अदर्शनेन महिलाजनस्यातिदर्शनेन नीचस्य ।

मूळस्य पिशुनजनजल्पितेनैवमेवापि खलस्य ॥]

फार दिवस दर्शन झालें नाहीं तर स्त्रियांचें, फार दर्शन झालें तर नीचांचें, हलकटांच्या शब्दांमुळे मूर्खांचें व काहीं कारण नसतां दुष्टांचें प्रेम नष्ट होतें.

● प्रियकराच्या संकल्पित प्रवासाचा निषेध. माझ्यावरलें तुमचें प्रेम नष्ट होणार नाहीं असा मला भरंवसा वाटतो; कारण तुमचें हृदय उदार, उदात्त व विवेकी आहे. सज्जनाचें प्रेम चिरंजीव असतें.

८३ काळवंडलेलें माणिक :

83. Dark Ruby.

पोटुपडिएहि दुःखं अच्छिज्जइ उण्णएहि होऊण ।

इअ चिन्तेआणं मण्णे थणाणं कसेणं मुहं जाअम् ॥८३॥

[उदरपतिताभ्यां दुःखं स्वीयैत उग्रताभ्यां भूत्वा ।

इति चिन्तयतोर्मन्ये स्तनयोः कृष्णं मुखं जातम् ॥]

(प्रणयाचा मान मिळत होता तोवर) स्तनांमै करीं उंच (व लालबुंद) होती. (गर्भधारणेमुळे) आपणांला अवनत होऊन पोटावर पडून राहावें लागेल, या चिंतेमुळेच जणूं स्तनांचीं मुखें काळवंडलीं आहेत.

● गर्भधारणेनंतर स्तनांमै कृष्णवर्ण होतात. एका छत्तीसगढी लोकगांतांत सांगितलें आहे कीं हे वर्णांतर सातव्या महिन्यांत होतें. (Folk Songs of Chhattisgarh: Verrier. Elwin: p. 4.) गर्भावस्थेत असलेल्या बालकाचें प्रसूतीनंतर पोषण करण्याची जबाबदारी आपल्यावर आहे ही जाणीव असल्यामुळे जणूं अगोदरपासूनच त्यांचीं मुखें चितेंनें काळवंडतात ! किती तरी प्रसूतीनंतर आणि किती तरी काळानंतर त्यांना अवनतावस्था यावयाची असते. जणूं या मायी

परिस्थितीची आतापासूनच शरम वाटू लागल्यामुळे त्याचीं मुखें काळवंडताले. हा झाला रसिकाच्या सौंदर्यदृष्टीचा कल्पनाविलास. जीवसृष्टीच्या दृष्टीने मात्र हीच त्यांची कृतार्थता ! तिचे स्तन शिथिल झाले व त्याचीं अंगे कृष्णवर्ण झालीं तरीही तिची सर्व जबाबदारी तुझ्यावर आहे अशी दूतीची नायकाला सूचना.

८४ पत्नीदूती :

84. Messenger.

सो तुज्ज केए सुन्दरि ! तह छीणो सुमाहिला हलिअउत्तो ।
जह से मच्छरिणीए वि दोळचं जाआए पडिषण्णम् ॥८४॥

[स तवकृते सुन्दरि तथा क्षीणः सुमाहिलो हलिकपुत्रः ।
यथा तस्य मत्सरिण्यापि दौत्यं जायया प्रतिपन्नम् ॥]

सुंदरी, शेतकऱ्याचा मुलगा तुझ्यासाठीं झुकून इतका क्षीण झाला आहे की त्याची पत्नी सुंदर व मत्सरी आहे, तरी (त्याच्या जिवासाठीं) दूतीकर्म करावयास स्वतः सिद्ध झाली आहे !

● या गाथेंतील नायिका उच्चवर्णीय असावी असें दिष्टे. दूतीची भलावण. केवळ तो शेतकरी आहे म्हणून त्याचा तिरस्कार करूं नको किंवा तो तुझ्या अनुपमाला लायक नाही असें मानूं नको. त्याच्या पत्नीकडे पाहा आणि त्याच्यावर, निदान तिच्यासाठीं दया कर ! आता तूं त्याच्यावर कृपा केली नाहीस तर तुला पुरुषवधाचें व तिला वैधव्य आणत्याचें पातक लागेल ! त्याच्या पत्नीचें सौंदर्य पाहा, म्हणजे तो तुझ्यावर अनुरक्त झाला हें तुझेंच सद्भाग्य आहे अशी तुझी रात्री पटेल. तो स्वतः हालिक, नांगऱ्या नाही, संपन्न जमीनदाराचा पुत्र आहे, असाही एका टीकाकारानें श्रेय काढला आहे !

८५ दाक्षिण्य :

85. Taunt.

दक्षिण्येण वि एन्तो सुहअ सुहावास अह्व हिअआई ।
णिकइअवेण जाणं गओसि का णिव्वुदी ताणम् ॥८५॥

[दाक्षिण्येनाप्यागच्छन्सुभग सुखयस्यस्साकं हृदयानि ।
निश्चितयेन यासां गतोऽसि का निर्वृतिस्तासाम् ॥]

सुभग, केवल दाक्षिण्य म्हणून तुम्ही माझ्याकडे येतां आणि त्यामुळेही मला इतके सुख होतें. मग ज्यांच्याकडे तुम्ही निष्कपटपणें जातां त्यांना किती आनंद होत असेल ?

● फारा दिवसांनीं किरकलेच्या पतीला पत्नीनें ऐकविलेले उपालभम-
मिश्रित स्नेहोद्गार. बहुबलमाला जागोजाग हेंच ऐकावें लागतें.

८६ अयाईऽ !

86. Slap.

एकं पहरंविण्णं हत्थं सुहमारुएण चीअन्तो ।
सो वि हसन्तीएँ मए गहिओ चीएण कण्ठम्मि ॥८६॥

[एकं प्रहारोद्धिप्तं हस्तं मुखमारुतेन चीजयन् ।
सोऽपि हसन्त्या मया गृहीतो द्वितीयेन कण्ठे ॥]

मीं त्यांना एक च्याट मारली तर माझ्या हाताला कोण शिण-
शिण्या आल्या ! तेन्हां माझा दुखता हात हातीं धेऊन ते त्यावर
फुंकर घालूं लागले. मग मीही हंसत हंसत तो हात एका हातानें
धरून ठेवला व दुसरा हात त्यांच्या गळ्यांत घातला.

● स्वाधीनभर्तृकेचै सौभाग्यकथन. असा मार कोणाकोणाला मिळत असेल, कोण जाणे ? ज्याचें भाग्य व योग्य, त्याचें त्यालाच ठाऊक ! आणि तो फारसा लागतही नाही ! असे सांगतात !

८७ सन्मुख :

87. Inclination.

अवलम्बिअमाणपरम्मुहीणं एन्तस्स माणिणि ! पिअस्स ।

पुट्टपुलउग्गमो तुह कहेइ संमुहेट्ठिअं हिअअम् ॥८७॥

[अवलम्बितमानपराङ्मुख्या आगच्छतो मानिनि प्रियस्य ।

पृष्ठपुलकोद्रमस्तव कथयति संमुद्रस्थितं हृदयम् ॥]

मानिनी, तुझा प्रियकर अनुनयासाठीं आला आहे व तूं रुसवा धरून त्याला विन्मुख होऊन बसली आहेस; पण तुझ्या पाठीवर उमललेल्या रोमांचावरून दिसतें फीं तुजें हृदय मात्र त्याजकडे सन्मुख आहे.

● अधीरा नायिका. प्रियकराची चाहूल लागताच ती मुस फिरवून बसली; पण त्याच्या नेत्रांतून ओसंडणाऱ्या प्रीतीमुळे तिच्या पाठीवर पुलकांचा उद्भव झाला. यावरून तिच्या पाठराखणी सरीला समजलें फीं ती प्रियकराला शरीरानें पराङ्कमुख असली तरी हृदयानें ती त्याला सन्मुख आहे. सरी लागते, पुष्कळ शालें, आतां हा लटका मान सोडून दे.

८८ विनय :

88. Modesty.

जाणइ जाणावेउं अणुणअविद्दंविअमाणपरिसेसम् ।

१) अइरिक्कम्मि वि विणआवलम्पणं साचिअ कुणन्ती ॥८८॥

१. पुट्ट. २. मम्मुहट्ठिअं, ठिअं. ३. विरिउरि, विट्ठुरीप, विट्ठिगरीव. ४. पर रिक्कम्मिअ, रइ विक्कम्मिअ.

[जानाति क्षापयितुमनुनयविद्राघितमानपरिशेषम् ।

विर्जनेऽपि विनयाबलम्वनं सर्वं कुर्वती ॥]

खरोखर, पतीनें मनधरणीं केल्यानंतर मन द्रवलं तरीही शिष्टक राहिलेला मान एकान्तांतही केवळ विनयाने कसा व्यक्त करावयाचा हे, तीच जाणते,

● मानधारणाचें शिक्षण. गूढ मानधारिणी, उदात्ता नायिका. या गाथेंतील भावना फार सूक्ष्म आहेत. मनधरणीनंतरही मान शिष्टक राहतोच; अपराधाबद्दल शिक्षा भोगली किंवा क्षमा मिळविली तरीही निव्याविरुद्ध आपण अपराध केला तिच्या अतःकरणात आपल्या अपराधाची स्मृति राहतोच; त्याप्रमाणें मान राहिला आहे हे व्यक्त करावयाचें नाही आणि मान सर्वस्वी सोडला आहे हेंही दिसूं द्यावयाचें नाही, अशी बाह्यतः औपचारिक व अंतर्गामी सहृदय सहानुभूतीची संकीर्ण वृत्ति या गाथेत आहे; राग व अनुराग, रिमत व उपहास याचें बहारदार संमिश्रण.

८९ गोरज :

89. Excuse.

मुहमारुण तं कल्ल । गोरअं राहिआएँ अवणेन्तो ।

एताणँ वल्लवाणं अण्णाण वि गोरअं हरासे ॥८९॥

[मुसमारुतेन त्वं कृष्ण गोरजो राधिकाया अपनयन् ।

एतासां वल्लवीनामन्यासामपि गौरवं हरासि ॥]

कृष्णा, संध्याकाळीं परतणाऱ्या गाईच्या पावलांमुळें उडालेले धुळीचे फण राधेच्या डोळ्यांत गेले. ते गोरज काढण्यासाठीं तूं तिच्या डोळ्यांत पुंकर घाटतोस आणि गरजणीचा व उतर स्त्रियांचाही गौरव व गौरता हरण करतोस.

● कृष्णाची चाहूल लागताच डोळ्यात गोरज गेल्याचें निमित्त करून राधा डोळा चोळूं लागली. कृष्ण पाळतीवर होताच. डोळ्यात पुंकर धालण्याच्या निमित्तानें त्यानें तिचें मुख जरा तिरपें करून आणि स्वतःचें मुख जरा ओणवें करून तिचें चुबन घेतलें. निमित्त खरें होतें कीं लोटें, राम जाणे-पण तिला काय हयें होतें तें कृष्णानें मान जाणलें. हें इतर गोपीनीं पाहिलें. त्याच्या देखत झाडेच्या या प्रकारामुळें त्याचा सौंदर्याभिमान दुखावला गेला आणि त्या काळवंडल्या. गोरज, गौरव व गौरवर्ण यांना प्राकृतात गोरअम् हा एकच शब्द असून त्याच्या श्लेषावर या गायेंत चमत्कृति निर्माण केली आहे. कृष्णानें इतर गोपींचा अपमान केला आणि जणू त्यांना कृष्णरूप देऊन त्याचा गौरव केला ! बहुवृत्त नायक एकावरच अनुरक्त असलेला पाहून अन्ये कृष्णाच्या निमित्तानें काढलेले उद्गार.

९० निर्लज्ज :

90. Shameless.

किं दाव कआ अहवा करोसि कोरिस्सि सुहअ ! एत्ताहे ।

अवराहाणं अलज्जिर ! साहसु कअए रामिज्जन्तु ॥९०॥

[किं तावत्पुता अयया करोवि करिस्सिस्सि मुमगेदानीम् ।

अपराधानामलज्जाशील कयय कतरे क्षम्यन्ताम् ॥]

निलज्जा, साग, मी तुला आतां कसली क्षमा करूं ! फेलेल्या अपराधाची, कीं करीत आहेस त्यांची, किंवा करणार आहेस त्या अपराधांची !

● साण्डिता नायिका, बहुवृत्त नायक. तो तिची मनघरणी परीत होता. त्याचा काही अपराध नुकताच तिच्या निदर्शनाला आला होता. तो म्हणाला, प्रिये, क्षमा कर. ती उलटून विचारते, निलज्जा, क्षमा कोण-

१. कादिशि. २. वहेतु. ३. करिस्सिस्सि वा मुमय एतावत्काले.

कोणत्या अपराधाची करूं ! निषेधांतही अनुराग अधुक्पणें व्यक्त झालेला आहे. आजवर अनेक वेळा तुझ्या अपराधांची मी तुला धमा नाही का केली ? म्हणूनच आपला खेह कायम राहिला. तूं माझा अंत कोठवर पाहणार ? बहुवल्लभ असल्यामुळे नायकाला सुमग म्हटलेलें आहे. होय, जे असे सुमग असतात ते निर्लेजही असतातच ! किंवा त्यांना लज्जा सोडावी लागते.

९१ मालक :

91. My Lord.

णूमेन्ति जे पृहुत्तं कुविअं दासां व्व जे पसाअन्ति ।

तै व्विअ महिलाणं पिआ, सेसा सामि व्विअ वराआ ॥९१॥

[गोपायन्ति ये प्रभुत्वं कुपितां दासा इष ये प्रसादयन्ति ।

त एष महिलानां प्रियाः शेषाः स्वामिन एष वराकाः ॥]

रागावलेल्या स्त्रियांचा अनुनय करतांना जे त्यांच्यावरील आपले प्रभुत्व प्रकट करीत नाहीत, उलट दासाप्रमाणें त्याची मनधरणी करतात, तेच त्यांना प्रिय असतात. बाकीचे विचारे नुसते नांवाचे मालक !

● दुर्विदग्ध नायकाला दूतीनें केलेला अनुनयाचा उपदेश. दण्डप्रयोगानें प्रभुत्वाला मान्यता मिळेल, पण प्रेम निर्माण होणार नाही किंवा प्राप्तही होणार नाही. प्रियकर हृदय नाचवतो आणि मालक फार तर देहावर सत्ता गाजवतो. प्रेम ही लूट नाही, प्रेम हा प्रसाद आहे. सरस्वतीकण्ठाभरणात 'दूमेति जे मुहुत्तं'—'दूनयन्ति ये मुहुर्तम्' असा पाठ दिला आहे : " जे महिलाना शणमर चिडवतात आणि नंतर दासाप्रमाणें त्याची सेवा करून त्यांना प्रसन्न करून घेतात तेच त्यांना प्रिय असतात. " समानार्थी

१. नमुगमिन्ति, गुणमिन्ति, दूमेति, णूमेन्ति. २. मुहुत्तं, पृहुत्तं. ३. दामव्व.
४. न पुर्वन्ति, नमन्ति.

सुभाषित पहा : “ आश्लिष्टा रमसाद्विलीयत इवाक्रान्ताऽप्यनङ्गेन या,
यस्याः कृत्रिमचण्डवस्तुकरणाकूतेषु स्निग्धं मनः । कोऽयं काऽहमिति प्रवृत्तसुरता
जानाति या नान्तरं, रन्तुः सा रमणी स एव रमणः शेषौ तु जायापती ॥”
अमरक : सुभाषितावली.

९२ मालती :

92. Pregnant.

तद्वत् कअंघ महुअर ! ण रमसि अण्णासु पुप्फजाईसु ।
वद्धफलभारगुरुई मालई एहिं परिचअसि ॥९२॥

[तदा कृतार्धं मधुकर न रमसेऽभ्यासु पुष्पजातिषु ।
वद्धफलभारगुर्वो मालतीमिदानीं परित्यजसि ॥]

मधुकर, तू पूर्वी फक्त मालतीचें पूजन करांत होतास व दुसऱ्या
कोणत्याही जातीच्या पुष्पामध्ये रमत नव्हतास; पण आता मालतीनें
फल वारण केलेलें पाहून तू तिचा त्याग केल्यास.

● उदासीन नामनाप्रत दूतीचे निषेधोद्धार. विद्या, गर्भधारणेमुळे, आता
ती उपभोगाला योग्य नाही, विपरीतरताला अश्वम वाहे, अशी भ्रमराच्या
निमित्तानें दूतीची सूचना. फुलें होती गोंगर मखरन्द होता आणि
त्याभोंवतीं त्याच्या लोभानें भ्रमर घोंगावत होता. आता पलधारणामुळे फुलें
नाहींत व मखरन्दही नाहीं. म्हणून भ्रमरानें तिचा त्याग केला. कृतज्ञः!

९३ नाहीं मनिंची हांस फिटली :

63. Thirsty.

अविअह्लपेकंरणिज्जेण तवसणं मामि ! तेण दिट्ठेण ।
सिधिणअपीण्ण व पाणिण्ण तण्ह च्चिअ ण फिट्ठा ॥९३॥

[अवितृष्णप्रेक्षणीयेन तत्क्षणं मातुलानि तेन दृष्टेन ।

स्वप्नपीतेनेव पानीयेन तृष्णैव न भ्रष्टा ॥]

मामी, मी त्याच्याकडे क्षणभरच सतृष्ण नजरेनें रोंखून पाहिलें. स्वप्नांत पाणी प्याल्याने तहान मिटत नाही तसें झालें व मी अतृप्तच राहिलें.

● मामीनें अगोदरच त्याची भलावण केली होती. तेवढ्यावरून नायिका त्याच्यावर अनुरक्त झाली होती. त्याचें प्रत्यक्ष दर्शन झालें तेव्हां तिनें केलेलें घर्षण त्याच्या गुणांच्या पासंगालाही पुरेसें नाही, असें नायिकेच्या प्रत्ययाला आलें. मामीनें त्याचा संकेत ठरवून दिला व नंतर त्याची भेट झाली. नंतर मामीनें विचारलें, कसें काय जमलें ! नायिका उद्वेगानें सांगते, मला दृष्टिसुख सुद्धा पुरेसें मिळालें नाही ! स्वप्नांतला घोट, ओंठही ओला झाला नाही, मग तहान कशी फिटणार !

९४ देशालंकार :

94. Desolate.

सुअणो जं देसमलंकरेइ, तं विअ करेइ पवसन्तो ।

गामांसणुम्मूलिअमहावडट्टाणसारिच्छम् ॥९४॥ १

[सुजनो यं देशमलंकरोति तमेव करोति प्रवसन् ।

ग्रामासन्नोन्मूलितमहावटस्थानसदृशम् ॥]

आपल्या निवासानें सुजन देशाला अलंकृत करतात, त्यानीं त्यागलेला देश उदासवाणा दिसतो. आमच्या गांवाच्या शिवेवरला मोठा वड, (जणू गांवाचा अलंकार, तो होता;) उन्मळून पडल्यामुळें आतां पार कसा उजाड दिसत आहे.

● महावडाजमळ भेट ठरली होती, कारण तेथें पारंग्याच्या आसऱ्याला दिवसाही अंधःकार असे. तो वृक्ष क्षशावातात कोसळल्यामुळें संकेतस्थानांत

१. अतुलितेन. २. नापमता, नष्टा. ३. भासणुम्मूलिअ.

बदल झाल्याची सूचना; किंवा, बदाब्जळ तुझी बराच वेळ वाट पाहून प्रियकर परत गेल्याची सूचना. सुजनांच्या देशातरामुळे प्रजा दुःखित होते, त्याचप्रमाणे बढ पडल्यामुळे स्वैरिणी दुःखित झाल्या.

९५ आठवण :

95. Remembrance.

सो णाम संभरिज्जइ पब्भसिओ जो खणं पि हिअआहि ।
संभरिअव्वं च कअं गअं, च पेम्मं णिरालम्बम् ॥९५॥

[स नाम संस्मर्यते प्रधृष्टो यः क्षणमापि हृदयात् ।
स्मर्तव्यं च कृतं गतं च प्रेम निरालम्बम् ॥]

क्षणभरच कां होईना, जें हृदयांतून नष्ट होतें त्याचीच आठवण करावी लागते; आणि ज्याची आठवण करावी लागते तें प्रेम अगोदरच निराधार झालेलें असतें.

● आमची आठवण राहाल ना ? प्रियकरानें परत जाताना विचारलें. या प्रश्नाला प्रेयसीचें उत्तर जें निराधार तें नष्ट व्हावयास पारसा वेळ लागत नाही. मन्दस्नेह, विरलदर्शन विंश भविष्यत्पथिक नायकाप्रत अनुरागकथन.

९६ कांटेरी कुंपण :

96. Barbed Fencing.

णासं व सा क्वाल अज्ज वि तुह दन्तमण्डलं चाला ।
उड्ढिमण्णपुलअवइवेदं परिगअं रक्खइ चराई ॥९६॥

[न्यासमिध सा कपोलेऽपि तव दन्तमण्डलं चाला ।
उड्ढिमण्णपुलकगृतिवेदं परिगतं रक्षति चराकी ॥]

तूं बालेच्या गालावर दन्तव्रणांचें मण्डल उमटविलेस. आपल्याकडे जणूं ही ठेव ठेवलेली आहे ह्या भावनेनें विचारी त्याभोंवतीं रोमांचांचें कुंपण उमें करून त्यांचें अजून रक्षण करीत आहे.

● ती दन्तमण्डलाचें रक्षण करोत आहे, कारण तुशी ही ठेव परत मागण्यासाठीं तूं येशील अशी तिला आशा व भरंवसा वाटत आहे. तिला तुशी आठवण होते तेव्हा तिच्या गालावर रोमाञ्च उभे राहतात आणि तुशी आठवण हृदयात सारली स्फुरत असल्यामुळें रोमाञ्चही सदैव कुललेले असतात. ती बालिका मुग्ध व निष्कपट आहे; तिला पुरुषाच्या चारित्र्याचा अनुभव नाही. विचारी ! कारण आपण फसलों आहोंत याची तिला दादही नाही; आणि, शठा, तूं मात्र तिला गुंतवून अन्यत्र भटकत आहेस. मन्दस्नेह, विरलदर्शन नायकाला अनुकूल करून घेण्यासाठीं वृत्तीचे उद्धार.

९७ कोण कोणाचा ?

97. Forlorn.

दिट्ठा चूआ, अग्घाइआ सुरा, दक्खिणाणिलो सहिओ ।

कज्जाइं विवअ गरुआई, मांमि ! को चल्लहो कस्स ? ॥९७॥

[दृष्टाश्चूता आघ्राता सुरा दक्षिणानिलः सोढः ।]

कार्याण्येव गुरुकाणि मातुलानि को चल्लभः कस्य ॥]

मामी—(मन्मथाचा उन्माद यावा म्हणून) मी आम्राइकुंरचें दर्शन व मद्याचा आस्वाद घेतला आणि मलयानिलाची झुळूक अंगावर घेऊन मी सज्ज झालें (पण पति प्रवासाहून परत आले नाहीत). माझ्या-पेक्षा त्यांना आपल्या कामांचेंच महत्त्व अधिक वाटतें. (एवढी निराशा झाली तरी मी जगलें.) कोण कोणाचा प्रियकर ? (आणि कोण कोणाची प्रिया ?)

● तुझा वल्लभ लवकरच परत येईल, असे आश्वासन देणाऱ्या मामीला उद्देशून नायिकेने काढलेले उद्देगोद्गार; किंवा स्वनायकाबद्दल वैराग्य प्रकट करणारे स्वयंदूती प्रोषितभर्तृकेचे उद्गार. प्रगाढात असलेल्या पतीने काय आम्नाङ्कुर पाहिले नसतील ? की आम्नेवनात फेरी टाकली नसेल ? की मद्याचा आस्वाद घेतला नसेल ? काय वसंतागम त्यांना जाणवला नसेल ? ते माझ्यावर अनुरक्त असते तर अशा दिवसात हजार कामे सोडून घरी आले नसते काय ! खात्रीने, ते दुसरीकडे रमले असतील आणि सुखासाठी हेंच करीत असतील; हीच त्यांची महत्त्वाची कामे ! मग मी तरी पातिव्रत्य का साभाळावे ! मलयानिलाची झळक बाहू लागली की स्त्री-पुरुषांना कसलेही मान राहत नाही, हेंच खरे.

९८ पाहिलें पाऊल

98. First Step.

रमिऊण पअं पि गंओ जाहे उवऊहिऊं पडिणिउत्तो ।

अहअं पउत्थंपइआ व्व तक्खणं सो पवासि व्व ॥९८॥

[रमिता पदमपि गतो यक्षोपगृहितुं प्रतिनिवृत्तः ।

अहं प्रोषितपतिकेव तत्क्षणं स प्रवासीव ॥]

रममाण शान्धानंतर (ते प्रगाढात निघाले), एक पाऊल गेले न गेले तोंच मला आलिंगन देण्यासाठी ते परत आले; आणि मध्यंतरीच्या त्या एकाच क्षणी मी विरहिणी झाले व ते प्रवासी झाले.

● स्नायूभर्तृकेचे उद्गार. एका क्षणात आमची अशी अरग्या झाली. मग ते खोखरीच लायल्या प्रगाढाला गेले तर काय दशा होईल ? पतीने अधूनमधून प्रगाढाला जात असो आणि पत्नीने मान धारण करावा, त्याशिवाय प्रेमविलासाना रंग मरत नाही, असे सांगणाऱ्या सखीला नायिकेचे उत्तर.

१. पअं पि ग गओ. २. उवऊहिऊं पडिणिउत्तो. ३. पउत्थंपइव्व.
४. रमित्वा, रमयित्वा. ५. प्रतिनिवर्तमानः ६. अयाहं.

९९ पूर्वपुण्याई :

99 Accumulated Merit.

अविइण्हपेच्छणिज्जं समसुहदुःखं विइण्णसम्भावम् ।

अण्णोण्हिअलमं पुण्णेहिं जणो जणं लहइ ॥९९॥

[अवितृष्णप्रेक्षणीय समसुखदुःख वितीर्णसद्भावम् ।

अन्योन्यहृदयलग्न पुण्यैर्जनो जनं लभते ॥]

ज्याच्याकडे कितीही वेळ पाहत राहिले तरी वृत्ति होत नाही,
जो आपल्या सुखदुःखात सहभागी असतो, सद्भावना प्रकट करतो
य हृदयार्शी एकरूप होतो असा पुरुष पूर्वपुण्याईमुळेच प्राप्त होतो.

● मन्दरनेही पतीला अनुकूल करण्यासाठी पतिव्रतेचे उद्धार.
पतीबद्दल वैराग्य व उपपतीवर प्रीति असणारी कुलदाही असेच गृहेष्ट.
प्रियकराच्या किंवा प्रियेच्या प्रार्थनेचाही पूर्वपुण्याईशी संबंध असतो तर !

१०० संवेदना :

100. Pain & Pleasure.

दुःखं देन्तो वि सुहं जणेइ जो जस्स वैल्लहो होइ

दइअण्हदूणिआणं वि वडुइं थणाणं रोमञ्चो ॥१००॥

[दुःख दददपि सुखं जनयति यो यस्य वल्लभो भवति ।

दयितनसदूर्नेयोरपि वंघंते स्तनयो रोमाञ्चः ॥]

१. अविअण्ह, अविण्ह. २. दुक्खमुहम्. ३. अणुण्ण. ४. देतो, देतो, दितो.
५. सरस्वतीकण्ठाभरणातील व साहित्यमीमासेतील पाठः जो जस्स द्विअदइओ
दुक्खं देन्तो वि सा सुहं दइ. ६. दुम्मिआण, दूमिआणं. ७. वडइ, वटइ, वट्टइ.
८. थणआण, थणयाण ९. दुर्मनस्कुयोरपि, दु क्षितयोरपि. १०. वर्तते.

जो जिचा बल्लभ त्यानें तिला (वाह्यत) दु ख दिलें तरी त्यामुळें तिला (अतर्यामी) सुखच वाटते. प्रियकराच्या नखाचे वण उमटले तरी प्रियेच्या स्तनावर रोमाचच उमळतात.

● नायिकेच्या अत करणाचा ठाव घेऊ पाहणारी दूती विचारते, तो तुला एवढें दु ख देतो, तरी त्याच्यावर तुझें इतकें प्रेम कसें ? या प्रश्नाला पतिव्रतेचें उत्तर जो जिचा प्रियकर त्यानें तिला दु ख दिलें तरी त्यापासून प्रेयसीला सुखच होतें, किंरहुना योव्यारहुत दु खावाचून सुख समवतच नाही कामशास्त्राचा हा सिद्धान्त अनादिसिद्ध व अनाघित भाहे क्षत तामस, प्रेम राजस आणि रोमाञ्च सात्त्विक, या तिपाचा संयोग हीच सौख्याची परिचीमा ।

रसिभत्रणाहिभत्रइणु कवइच्छल्पमुहसुकइणिम्मविणु ।

सतसभाम्मि समत्त पडम गाहाम्मत्र ण्भ ॥

[रसिक जनहृदयदयिते कथिवसरप्रमुत्सुकविनिर्मिते ।

सतशतके समास प्रथम गाथाशतकमेतत् ॥]

द्वितीयं शतकम्

१०१ अनुपानः

101 Prescription.

धरिओ धरिओ विअलइ उअँएसो पिहसहीहिँ दिज्जन्तो ।
मअरद्धअवाणपहारजज्जरे तीअ हिअआम्मि ॥१॥

[धृतो धृतो विगलत्युपदेशः प्रियसखीभिर्दीयमानः ।
मकरध्वजवाणप्रहारजर्जरे तस्या हृदये ॥]

मधून मधून प्रियकरावर रुसत जा, असा प्रिय सख्यांनीं वारंवार दिलेला उपदेश ऐकून तिनें मान धारण केलाच तर प्रियकराचें दर्शन होतांच मकरध्वजाच्या वाणांच्या प्रहारांनीं जर्जर झाल्यामुळे तो तिच्या घ्यानांतच राहत नाही.

● प्रियकरानें वारंवार आपला अनुनय करावा अशी स्त्रियांना इच्छा व अपेक्षा असते. प्रेमविवाह झालेला असल्यास विवाहापूर्वी केलेला अनुनय फलद्रूप झालेला असल्यामुळे आणि साधा विवाह झालेला असल्यास संसारातील अडचणींत गुरफटल्यामुळे, किंवा काहीं अन्य कारणामुळे पतीला ही अपेक्षा उमजत नाही किंवा पुरी करता येत नाही. ही आपली उपेक्षा, असें स्त्रियांना वाटते. यामुळे पतिपत्नीच्या प्रेमात, कधी वाह्यतः तर कधी अंतर्थांमोही, अंतर पडते. कोमेजलेल्या प्रेमाला टवटवी आणिण्यासाठी कृत्रिम उपाय योजावे लागतात. रुसरा हा असाच एक प्रकार आहे; कधी तो स्त्रियांच्या मनाच्या बाघणींत असतो, तर कधी तो अपेक्षा-भंगाच्या पोटी जन्माला येतो. नायिका सांगते, आमचें प्रेम इतकें उज्ज्वल आहे कीं तें फुलविण्यासाठी कृत्रिम उपायाची जरूरच भासत नाही; रुसण्याचा विचारच माझ्या मनात येत नाही आणि कोणी भरवून दिलाच

तर प्रियकराचें दर्शन होतांच ओढून ताणून धारण केलेला मान आपोआप व एकाएकी गळून पडतो; अनुनयाची इच्छा-अपेक्षा याचें मानच राहत नाही.

१०२ पूर :

102 Flood.

तटसंस्थिअणीडेकन्तपीलुआरक्खणेकदिणमणा । १

अगणिअविणिवाअभआ पूरण समं वहइ काई ॥२॥

[तटसंस्थितनीडैकान्तशौचकरक्षणेकदत्तमनाः ।

अगणितविनिपातभया पूरेण समं वहति काकी ॥]

पूर आलेल्या नदीच्या तीरावरील झाडावरल्या घरट्यांत आपल्या पिलांचें रक्षण कसें होईल या विचारानें धृति एकाप्र झाल्यामुळें स्वनाशाची पर्वा न करणारी एकाकी कावळी पुरावरोवर वाहून गेली.

● संकेतस्थानभंगाची सूचना; किंवा नदीवर पूर आला होता तरी संकेताप्रमाणें मी झाडाखाली नायकाची वाट पाहत बसलें होतें, पण तो आलाच नाही अशी नायिकेची दूतीजवळ तक्रार. पुरुषापेक्षा क्रियाचें प्रेम दृढ असतें, अशी सूचना.

१०३ निमित्त :

103 Arbour.

बहुपुष्पभरोणामिअभूमीगअसाइ सुणसु विण्णात्तिम् ।

गोलातटाविअडकुडङ्ग महुअ ! सणिअं गलिज्जामु ॥३॥

[बहुपुष्पभरावनामितभूमांगितशाघ शृणु विशतिम् ।

गोदातटाविकटानिकुञ्जमयूर शनैर्गलिष्यात् ॥]

मधूक वृक्षा, गोदातीरावरील गर्द राईत तुझ्या फांब्या फुलांच्या भारानें जमिनीपर्यंत लवल्या आहेत. माझी विनंति ऐक. तूं आपलीं फुलें अगदीं हळू हळू ढाळ.

● म्हणजे ती वेंचावयास खूप वेळ लागतो या निमित्तानें माझें अभि-
संरण पूर्ण होईल. स्वैरिणी नायिका. मोहाचीं फुलें वेंचण्यासाठीं मी
नदीतीरी जाणार आहे, मला खूप सवड आहे, अशी सूचना. मोहाची
निशा आणि गोदेचें सान्निध्य !

१०४ बहाराची अखेर :

104 Last Blossoms.

णिप्पच्छिमाई असई दुःखालोआई महुअपुप्फाई ।

चीए बन्धुंस्स व अड्डिआई रुअई समुच्चिणइ ॥४॥

[निप्पश्चिमान्यसती दुःखालोकानि मधूकपुष्पाणि ।

चितायां बन्धोरिवास्थीनि शेदनशीला समुच्चिनोति ॥]

मधूकपुष्पांचा हंगाम संपत आल्यामुळे असर्तीचें अंतःकरण व्यथित
झालें आणि ती अश्रु ढाळीत उरलीं सुरलीं फुलें वेंचूं लागली. हें
पाहतांना वाटते कीं जणूं ती आपल्या बांधवांच्या अस्थींच गोळा
करीत आहे.

● मधूकाचा बहर संपला आणि स्वैरिणीला मुतकू आलें. आता दिवसा-
उजेडी नदीकाठच्या झाडींत रेंगाळण्याला सवय राहिली नाही व सोइस्कर
असें संकेतस्थानही नष्ट झालें.

१०५ ओंडका :

105. Drifting Log.

ओ हिअअ मडहसरिआजलरअहीरन्तदीहदोरु व्व । ८
ठाणे ठाणे व्विअ लगमाण केणावि डज्झिहसि ॥५॥

[हे हृदय स्वल्पसरिजलरयन्द्ध्यमाणदीर्घदाखवत् ।
स्याने स्याने एव लगत्केनापि घक्ष्यसे ॥]

थोडें पाणी असलेल्या पण वेगानें धांवणाऱ्या ओढ्यांतून मोठा
ओंडका अडखळत वाहत जातो, कोठें कोठें अडकतो व शेवटीं कोणी
तरी तो ओढून घेऊन जाळतो. माझें अस्थिर हृदय असेंच वाहवत
चाललें आहे. हृदया, तुलाही कोणी तरी असेंच दाब करील.

● पाणी उयळ व त्याला खळखळ, म्हणून ओंडका अडखळत वाहत
आहे. त्याची मूळची वृत्ति स्थिर, पण प्रवाहपतित झाल्यामुळे त्याचा हलज
चालत नाही. त्या वाहत्या ओढक्याला मुद्दा किनारा जागोजाग आश्रय
देतो. होहाचा आधार मिळाला की तो स्थिर होईल. माझें हृदय अस्थिर
आहे, हे खरें, पण म्हणून मी वृत्तीनें अघम आहे असें मात्र नाही. माझ्यावर
थोडा तरी विश्वास ठेव व अनुभूत पहा; मी त्या ओढक्याइतका नीरस
एवढाच नाही. तुझे हृदय विशाल आहे. तेथें मला आश्रय दे, अशी
नायकाची विनवणी.

१०६ अघरराग :

106. Lip-Stick.

जो तीण् अहरराओ रत्ति उव्वासिओ पिअअमेण ।
सो व्विअ दीसइ गोसे सयचिणअणेमु संकन्तो ॥६॥

[यस्तस्या अधररागो रात्राबुद्धासितः प्रियतमेन ।

स एव दृश्यते प्रातः सपत्नीनयनेषु संक्रान्तः ॥

तिने ओंठाना लावलेला (लाल) रंग रात्रीं प्रियकरानें आपल्या ओंठांनीं पुसून घेतला. सकाळीं (हें दिसलें तेव्हां) जणू तोच रंग तिच्या सवतीच्या नेत्रांचे ठिकाणीं प्रकट झाला.

● सवतीच्या अंतःकरणात ईर्ष्या आहे. त्या अतृप्त व सुसाध्य आहेत, असा दूतीचा अभिप्राय. परिवृत्ति अलंकारः ' व्यत्ययो वस्तुना यस्तु यो वा विनिमयो मिथः । परिवृत्तिः ' : सरस्वतीकण्ठाभरण.

१०७ अपेक्षा :

107. Helping Hand.

गोलाअडट्टिअं पेछिऊण गहवइसुअं हलिअसोण्हा ।

आढेत्ता उत्तरिउं दुःखुत्ताराएँ पअवीए ॥७॥

[गोदावरीतटास्थितं प्रेक्ष्य गृहपतिसुतं हलिकस्तुषा ।

आरब्धा उत्तरीतुं दुःखोत्तारया पदव्या ॥]

घरधन्याचा मुलगा गोदावरीच्या तीरावर उभा असलेला पाहून शेतकऱ्याची सून मुद्दाम अवघड वाटेनें नदी उतरूं लागली.

● आपली अडचण ओळखून त्यानें आधारासाठी हात धावा म्हणून. कांदी साधावयाचें असलें म्हणजे बायकाना अडाणीपणाचें दोंग सहज साधतें. ' हस्तावलंबदानेन आवयोरहसंगमः । ' तो तिचा पति होता कीं प्रियकर ? कीं ती अगर तिचा नवरा कामाला होती त्या घरधन्याचा मुलगा ? गंगाघर सांगतो, तो तिचा पति होता. मग त्याचा उल्लेख असा तिन्हाइतांसारखा का ! भाव अलंकारः ' अभिप्रायानुकूल्येन प्रवृत्तिर्भाव उच्यते । ' : सरस्वती-कण्ठाभरण.

१. आरष्टा, आढत्ता. २. दुःखुत्ताराइ. ३. अवतरितुं, उत्तर्तुं. ४. प्रारब्धा.

१०८ केशाकर्षण : 108. At the Feet of the Mistress.

चलणोआसणिसण्णस्स वस्स भरिमो अणालवन्तस्स ।

पाअङ्गुष्ठावेद्धिअंकेसदिढाअड्ढेणसुहेल्लिम् ॥८॥

[चरणावकाशनियण्णस्य तस्य सरामोऽनालपतः !

पादाङ्गुष्ठावेद्धितकेशदृढाकर्षणमुखम् ॥]

माझा राग शात करण्यासाठी तो माझ्या पायांजवळ गुपचुप पडला होता आणि त्याचे केंस पायाच्या अंगुष्ठाला गुंडाळून मी ओढीत होतें. यांतच त्याला मुख वाटत होतें. त्याची अजून मला आठवण होते.

● काळ बदलला. आता हें सुख किंवा दुःख अमाप्य झालें आहे. विलास रियाजाशी समान्तर असतात. नवरा माझ्या इतका आधीन आहे, तरी मी तुझ्यावर अनुरक्त आहे, हें तुझे भाग्य. माझा अनुनय तूंही तशाच लीनतेनें केला पाहिजेस, अशी स्वेरिणीची नायकाला सूचना.

१०९ अस्वल :

109. Bear.

फालेइ अच्छमल्लं च उअइ कुग्गामदेउलदारे ।

हेमन्तआलपहिओ विज्झोअन्तं पलालग्गिम् ॥९॥

[पाटयत्यच्छमल्लमिष पश्यत कुग्रामदेवकुलदारे ।

हेमन्तकालपधिको विध्मायमानं पलालाग्निम् ॥]

हिंवाज्यांत कुग्रामांतील देवळाच्या दारांत प्रवाशाचा मुक्काम आहे. फाडलेल्या अस्वलासारखी दिसणारी, विज्ञात आलेली, माताच्या पेट्याची शेफोटी पुढविण्यासाठी (पुंस्कर घाइन) तो ती फोडीत आहे.

१. वेदिअ, नेदिअ, वेदिअ. २. अट्टण, कट्टण. ३. मुखकेलिम्. ४. पादेइ. ५. पुग्गाअन्तम्. ६. भत्तद्धम्. ७. निर्वाणमाणं, निर्वातं.

● देवळात संकेत ठरविला होता, पण आता तेथे एकान्त राहिलेला नाही, अशी नायकाला दूतीची सूचना : किंवा संकेताप्रमाणे तू तिकडे गेली नाहीस म्हणून नायक अस्वस्थ झाला आहे, अशी नायिकेला दूतीची सूचना. अस्वलाचे शरीर फाडताना त्याच्या शरीराचा लालमडक अंतर्भाग दिसतो, तशीच ती शेकोटी दिसत आहे.

११० उताणें आभाळ :

110. Reflection.

कमलाअरा ण मलिआ, हंसा उड्ढाविआ ण अ पिउच्छा ! ।
केणोवि ग्रामतडाए अब्भं उत्ताणअं व्वुडम् ॥ १० ॥

[कमलाकरा न मृदिता हंसा उड्ढायिता न घ पितृष्यसः ।
केनापि ग्रामतडागे अभ्रमुत्तानितं क्षितम् ॥]

आल्यावाई, आपल्या गावच्या तळ्यात कोणी तरी आभाळ उताणें टाकलें आहे, (तें पाहिलेंत का ? तरीही तळ्यांतील) कमळाचे ताटवे तुडवले गेलेले नाहीत आणि हंसही उडवून लावले गेलेले नाहीत.

● नवकवीला अकल्पित वाटेल अशी कल्पना. एवढें मोठें आभाळ कोणी तरी पाण्यांत टाकलें; पण येथे क्षटापटीच्या खुणा दिसत नाहीत, हें कसे ? पहाटे संकेत ठरविलास पण तिकडे गेला नाहीस म्हणून दूतीने केलेला नायकाचा निषेध : किंवा तळ्याजवळ निर्धास्त एकान्त असल्याची सूचना.

१११ विषवाधा :

111. Poisonous Words.

केण मणे भग्गमणोरहेण संलौविअं पवासो ति ।

सविसाईं व अलसाअन्ति जेण बहुआएँ अझाई ॥ ११ ॥

[केन मन्ये भग्नमनोरथेन संलापितं प्रवास इति ।
सविपाणीवालसायन्ते येन वध्या अङ्गानि ॥]

कोणा भग्नमनोरथिनीनें वाटते प्रवास हा शब्द उच्चारला आणि लगेच वधूचें अंग विपवाधा झाल्यासारखें जट झाले.

● गंगाघर सागतो, पति प्रवासाला जाणार अशा समजुतीनें तिची अशी अवस्था झाली, सबब ती असाध्य आहे, अशी दूतीची वामुकाला सूचना; किंवा, जार प्रवासाला जाणार अंठे वाटस्यामुलें ती विमनस्क झाली आणि हें घ्यानीं आलेल्या सासूचे हे उपालम्भोद्धार आहेत; दुसरा टीकाकार सागतो, ज्येष्ठ सवतीनें सायजवळ फाडलेले हे उद्धार आहेत; किंवा पतीवर अनुरक्त, पण गृहकृत्यपरादमुख वधूची सासूनें केलेली निंदा.

११२ इङ्गित :

112. Secret.

अङ्गवि वालो दामोअरो त्ति इअं जम्पिए जसोआए ।
कळमुइपेसिअच्छं णिहुअं हसिअं वअवहाई ॥१२॥

[अद्यापि वालो दामोदर इति इति जल्पिते यशोदया ।
कृष्णमुत्प्रेषितार्क्ष निभृतं हसितं यजवधूभिः ॥]

वाल दामोदर अजून लहान आहे, हो, आहेच लहान, असें यशोदा म्हणाली, तेव्हां कृष्णाकडे पाहून तरुण गोपी चोरून हंसल्या.

● या प्रस्तावनेनंतर गोपींना राहवळें नाही, त्यानीं चोरून काप्या डोळ्यानें बालकृष्णाकडे पाहिलें. यशोदा कृष्णाला कुरवाळ्यांत होती व तो भोंवतालच्या गोपींना दटावीत होता. त्यांना यशोदेची मयांदा रातावयाची होती आणि त्यांचें हंसं तर ओटांत मावत नव्हतें; कारण त्यांची रहस्ये

१. प्रंग प्रस्तावांत. २. विर. ३. श्रीहताक्ष.

एकीमेकींना माहीत होतो; म्हणून त्या वदन वेळावून हंसल्या. इद्दिगतगोपन-
शिक्षा. पर्याय अलंकारः 'मिथं यदुक्तिमद्दिगर्थावसरो यः स स्मरिभिः ।
निराकाङ्क्षोऽथ साकाङ्क्षः पर्याय इति गीयते ॥' ऐं साकाङ्क्ष, कारण
'अत्रानेकेनार्थजातेन साकाङ्क्षता व्यक्तैव ।'

११३ वारसा :

113. Heritage.

ते विरला सत्पुरिसा जाण सिणेहो अहिण्णमुहराओ ।

अणुदिअह वेड्डमाणो रिणं व पुत्तेसु संकमइ ॥१३॥

[ते विरलाः सत्पुरुषा येषां स्नेहोऽभिन्नमुखरागः ।

अनुदिवसवर्धमान ऋणमिव पुत्रेषु संक्रामति ॥]

ज्याच्या मुखावरील भाव कधीही पालटत नाही व जो दिवसानु-
दिवस वृद्धिगत होत जातो असा दृढ स्नेह ठेवणारा सत्पुरुष विरळा,
वडिलोपार्जित कर्जाप्रमाणे अशा स्नेहाचा वारसा पुत्राकडे येतो.

● व्याजामुळे ऋण दिवसानुदिवस वाढत जाते. अदालतीच्या नव्हे,
दुर्गतीच्या धास्तीमुळे वडिलार्जित ऋण फेडावेच लागते. सज्जनाच्या स्नेहात
व्याज नसते, तो निर्व्याज असतो, म्हणूनच आदिमध्याती अभिन्न असतो.
ऋण नष्ट होते, पण असा स्नेह मंद होत नाही. उलट, खलाचा स्नेह
आरभी दृढ असतो, पुढे तो विरल होतो आणि अलेरीस त्याचे परिवर्तन
द्वेषात होते. सज्जनस्तुतीच्या निमित्ताने मन्दस्नेह नायकाला उपदेश. प्रीति
हृदयाच्या, उरोजाच्या नव्हे, दृढतेवर अवलंबून असते.

११४ कौतुक :

114. Proxy.

णच्चणसलाहणणिहेण पासपारिसाठिआ णिउणगोवी ।

सरिसगोविआणं चुम्बइ कवोलपडिमागअं कण्हम् ॥१४॥

[नर्तनश्लाघननिभेनै पार्श्वपरिसंस्थिता निपुणगोपी ।

सदृशगोपीनां चुस्यति कपोलप्रतिमागतं कृष्णम् ॥]

नाचण्याच्या श्रमांमुळे गोपींना घाम वाळा होता, त्यांच्या ओल्या गालांवर कृष्णाच्या प्रतिमा उमटल्या होत्या. एक निपुण गोपी मागे (प्रेक्षकांच्या घोळक्यांत) उभी होती. नर्तिकांच्या कौशल्याची स्तुति त्यांच्या कानांत सांगण्याच्या निमित्ताने ती पुढे झाली व त्यांच्या गालांवर उमटलेल्या कृष्णाच्या प्रतिबिंबांच्या चुंबनांचे श्रेय तिला (अनेक वेळा) मिळाले.

● इतर गोपींप्रमाणे तीही कृष्णावर अनुरक्त होती. पण तिला तोंडवर अनुकूल संधि मिळाली नव्हती. मनातली प्रीति जनात प्रकट न करता तिने भियकराच्या अप्रत्यक्ष चुंबनाचे श्रेय एकदा नव्हे, अनेकदा मिळविले, हेंच तिचे नैपुण्य. चार चौघासमष्ट, पण त्याच्या ध्यानींमनींही येऊ न देता, प्रसंगाला साजेल अशा सवयीवर, वृत्तीचे श्रेय मिळविण्यासाठी अंगी असे नैपुण्य असावे लागते, अशी नायिकेला सखीची सूचना.

११५ बल्कल :

115. Bark Garments.

सन्वत्थ दिसांमुहपसोरिण्हिं अण्णोण्णकडअलग्गेहिं ।

छल्लिं च्व मुअइ विञ्झो मेहेहिं विसंघडन्तेहिं ॥ १५॥

[सर्वत्र दिशामुखप्रसृतैरन्योन्यकटकलमैः ।

छल्लीचिव मुञ्जाति विन्ध्यो मेधैर्विसंघटमानैः ॥]

सर्व दिशांच्या क्षितिजावरून येणारे आणि कळ्यांवर एकामेकांना भिडून अलग होणारे मेघ, हींच जणू बल्कलें, विन्ध्य सोडून ठेवतो, (आणि नवे सौंदर्य धारण करतो)

● गंगाघर सागतो, वर्षागमवर्षनाच्या निमित्ताने प्रवासाला न जाण्या-
वद्दल कांता पतीची विनवणी करीत आहे.

११६ पुलिंद :

116. Vindhya.

आलोअन्ति पुलिन्दा पर्वअसिहरट्टिआ धनुणिसंण्णा ।
हत्थिउलेहिं व विञ्झं पूरिज्जन्तं णवब्भेहिं ॥ १६ ॥

[आलोकयन्ति पुलिन्दाः पर्वतशिखरस्थिता धनुर्निपण्णाः ।
हस्तिकुलैरिव विन्ध्यं पूर्यमाणं नवार्धैः ॥]

विन्ध्य पर्वतावर नवे मेघ हत्तींच्या जमावाप्रमाणे दाटत आहेत
आणि पर्वतशिखरांवर धनुष्यांना टेंकून उभे असलेले (कुंजरमृगया-
सक्त) पुलिंद त्यांकडे पहात आहेत.

● टीकाकार सांगतात, पुलिंद व शबर हे एकच ! रानात हिंडणारे
हत्तींचे कळप व डोंगरावर यावरणारे धनुर्धर वन्य यांचे हे शब्दचित्र
वास्तविक व फार मनोहर आहे. इतके लोक आजूबाजूला यावरत
असल्यामुळे आता वनाभिसार अशक्य आहे अशी सूचना ध्वनित आहे.

११७ तुपार :

117. Spray.

वणदवमासिमइलङ्गो रेहइ विञ्झो गॅणेहिं धवलेहिं ।
खीरोअमन्थणुच्छलिअदुद्धसित्तो व्व महुमहणो ॥ १७ ॥

[वनदयमपीमलिनाङ्गो राजते विन्ध्यो घनैर्धवलेः ।
क्षीरोदमथनोच्छलितदुग्धसिक्त इव मधुमथनः ॥]

वणव्यांमुळें काळवंडलेल्या विन्ध्य पर्वताच्या फट्यांवर पांढरे ढग मुरमुरले, तेव्हांची शोभा पाहून वाटलें कीं जणूं क्षीरसागराचें मंथन चाललें आहे व मधुमंथन कृष्णाचे अंगावर दुधाचे तुपार उडत आहेत.

● विन्ध्याचा वर्ण काळा, दुरून पाहिल्यास निळा. कृष्णाचा वर्णही तसाच. क्षीरसागर मंथनाचे वेळीं कृष्णाच्या अंगावर उडालेले तुपार पाहून प्रेक्षकाळ्य वाटलें असतें कीं जणूं आभाळात नक्षत्रे उडत आहेत. प्रवासी पति खबरच परत येईल असें प्रोपिवमर्तुकेल्य सखीचें आश्वासन.

११८ गुणग्रहण :

118. Appreciation.

वन्दीअ णिहअयन्धवविमणाइ वि पक्कलो ति चोरजुआ । ७

अनुराएण पलोइओ, गुणेषु को मत्सरं वहइ ॥ १८॥

[वन्ध्या निहतवान्धवविमनस्कयापि प्रचोर इति चोरयुवा ।

अनुरागेण प्रलोकितां गुणेषु को मत्सरं वहति ॥]

ती (चोरांच्या) कैदेत होती. (त्यांच्याबरोबर झालेल्या झटापटीत तिचे) बान्धव मारले गेल्यामुळें ती विमनस्क होती. तरी विजयी चोरांच्या तरुण नेत्याचें शौर्य प्रत्यक्ष दिसल्यामुळें तिनें त्याच्याकडे प्रेमानें पाहिलें. गुणांबद्दल कोणाला मत्सर वाटे ?

● पत्नीनें परपुरुषाकडे कौतुकानें पाहिलें, तिच्या अभिप्रायांबद्दल साशंक झालेल्या नायकाला सखीचें आश्वासन. स्निग्ध दृष्टि सुरतेच्छेचीच द्योतक असते असें नाहीं. पाहण्यापाहण्यात परक असतो; तो सूक्ष्म असतो; त्याचें निदान करण्यास अंगीं विदग्धता पाहिजे आणि सहिष्णुताही.

१. एक्कलो. २. विलोभितो, विलोभितो.

११९ उन्मत्त :

119. Heavyweight.

अज्ज कइमो वि दिअहो वाहवहू रूवजोव्वणुम्मत्ता ।
सोहगं धणुरुम्पच्छलेण रच्छोसु विकिरइ ॥ १९॥

[अद्य कतमोऽपि दिवसो व्याधवधू रूपयौवनोन्मत्ता ।
सौभाग्यं धनुस्तष्ट्वक्छलेन रथ्यासु विकिरति ॥]

आज काहों दिवस झाले, रूपयौवनोन्मत्त व्याधली नवन्यात्रें धनुष्य तासून त्याच्या छिळप्या रस्त्यांत विखरीत आहे. जणू या मियानें ती आपलें सौभाग्यच प्रकट करीत आहे.

● नायिकेरील आसक्तीमुळे तो इतका दुबळा झाला कीं पूर्वीचें जाड-जूड धनुष्य त्याला पेलेतानें झालें. म्हणून तिनें तें तासून हलकें केले. उन्मत्त धनिक रस्त्यावर द्रव्य उधळतो; त्याचप्रमाणें रूपयौवनोन्मत्ता नायिका जणू आपल्या सद्भाग्याचे कण उधळीत आहे. अत्यासक्तीच्या दुष्परिणामाचें प्रारंभिक किंवा नायिका असाध्य आहे अशी सूचना.

१२० घातचक्र :

120. Whirlwind.

अखिखप्पइ मण्डलिमारुएण गेहङ्गणाहि वाहीए ।
सोहगधअवडाअ व्व उअहू धणेरुम्परिच्छोली ॥ २०॥

[उत्क्षिप्यते मण्डलीमारुतेन गेह्वाङ्गणाद्व्याघ्रस्त्रियाः ।
सौभाग्यध्वजपताकेच पश्यत धनुं सूक्ष्मत्वक्पङ्क्तिः ॥]

१ रम्य २ रथ्यासु ३ विकिरइ ४ धनुस्तक्षण, धनुरल्लिखन.
५ धणुहरोरम्य ६. गेहाङ्गणाद्वाह्यात् ७ धनुर्मनोरम्यरिच्छोली, पश्य
धनुस्तक्षणरिच्छोली, सूक्ष्मकणपङ्क्ति, धनुरजत्वक्पङ्क्ति

व्याधस्त्री घराच्या अंगणांत धनुष्य छिलीत वसली होनी, इतक्यांत सोसाऱ्याचें वातचक्र आलें व छिलण्यांची रांग आमाळांत उडाली, जणूं तिच्या सौभाग्याच्या ध्वजाची पताकाच आकाशांत फडफडूं लागली.

● विखुरलेल्या छिलण्या वावळीच्या खोंसाऱ्यासरशीं आमाळांत प्रथम फिरत्या खांबासारख्या वर उडाल्या आणि घान्याचा जोर ओसरल्यावर त्याच्या रांगा वरच्यावर पागल्या व हळू हळू पालीं उतरताना पताकासारख्या फडफडल्या. तिनें नवऱ्याला जिळनें व याची रूग्ण म्हणून झेंडा फडकावल्या. क्र. ११९ या गाथेची नायिका रूपयौवनोन्मत्ता आहे आणि या गाथेची नायिका स्वसौभाग्यगर्विता आहे. दोघींच्या कृति स्वाच. त्याच्या स्वमागातील फरक त्याच्या आसनांवरून दिसून येतो. ती रस्त्यालगत ओठ्यावर बसलेली आहे आणि ही घराच्या अंगणात.

१२१ मद :

121. Rut.

गजगण्डस्थलणिहसणमममइलीकअकरञ्जसाहाहि ।

एत्तीअ कुलहरीओ णाणं वाहीअ पइमरणम् ॥ २१ ॥

[गजगण्डस्थलनिघर्षणमममलिनीरुतकरञ्जशाखाभिः ।

आगच्छन्त्या कुलगृदाज्जातं व्याधस्त्रिया पतिमरणम् ॥]

व्याधस्त्री माहेराहून परत येत होती. एत्तीनीं गंडस्थले घामन्यामुळे मदानें मलिन झालेल्या फरजांच्या फांबा निजा बाटेवर दिसल्या. तेन्हांच आपल्याला वैधव्य आल्याचें तिनें ओळखलें.

● तिचा पति द्यात होता वोंवर त्याच्या घास्तीनें त्या रानांत हत्ती निरव नमत, आतां ते उन्मत्त होऊन निर्पांश्वर जंगलांत घुमाकळ पाहूं लागले आहेत, रे पाहून तिनें आयकें दृढें ओळखलें. आपल्या

१. पराभो गर्भं

गैरहजिरीत तो अन्य स्त्रीच्या नादीं लागला असावा आणि म्हणून हत्ती माजले असावेत, अशीही कल्पना तिच्या मनात येऊन गेलेली असावी. स्त्रियांच्या अनुमानाना बुद्धिप्राप्त्याचा आधार नसतो. ती केवळ स्वभाव-प्रेरित असतात, म्हणून ती चुकीची असतात असे थोडेच आहे !

१२२ नवी बायको, जुने घनुष्य :

122. Burden.

णववहुप्रेममतणुइओ पणअं पढमभरणीअ रक्खन्तो ।

आलिहिअदूप्परिअलं पि णेइ रणं घणुं वाहो ॥२२॥

[नववधूप्रेमतनूकृत. प्रणयं प्रथमगृहिण्या रक्षन् ।

तनूकृतदुराकर्षमपि नयत्परण्यं घनुष्याधः ॥]

नव्या बायकोच्या प्रेमामुळे व्याध दुबळा झाला आहे; तरीही प्रथम गृहिणीवरील प्रेमाचे तो रक्षण करीत आहे. जुने घनुष्य छिन्न हलकें फेले, तरीही आता ते त्याला पेलत नाही. मात्र (आपले दौर्बल्य दिसू नये म्हणून) तो तेच घेऊन अरण्यात भटकतो.

● दौर्बल्य य वार्धक्य शाकण्यासाठी किती तरी लोक तरतरीत व तरुण दिसण्याच्या खटपटीत असतात, त्यातलाच हा प्रकार. कोरे कररीत, लवचिक व कमानदार घनुष्य हाती आले म्हणजे जुने घनुष्य बोजड, अवजड, अवठरलेले वाटावयाचेच ! व्यावाची प्रथम पत्नी सुसाध्य असल्याची दूतीची सूचना !

१२३ प्रसूति-वैराग्य :

123. Woman's No.

हासाविओ जणो सामलीअ पढमं पसुअमाणाए ।

चल्लहवाएण अलं मम ति चहुसो भणन्तीए ॥२३॥

१. अलिहिअ. २. दुप्परिअलं, दुप्परिगेश्वरम्, दुग्गेज्जम् ३. अलिखितमतनूकृतम्. ४. राएण

[ह्यासितो जनः श्यामया प्रथमं प्रसूयमानया ।

बल्लभवादेनालं ममेति बहुशो मणन्त्या ॥]

(सुकुमार) श्यामला प्रथमच बाळंतीण झाली, तेव्हां बल्लभाचें नांव घेण्याबद्दल तिच्या मैत्रिणी तिला आग्रह करूं लागल्या. तेव्हां ती पुन्हा पुन्हा म्हणाली, ' त्याला माझा बल्लभ म्हणूं नका ग वायांनों; यापुढें मी त्याचें नांवसुद्धा घेणार नाहीं.' मग साऱ्या जणीं हसूं लागल्या !

● प्राचीन कौटुम्बिक विनोदाचा एक उत्कृष्ट नमुना. पहिलटकरणीला बाळंतपणात क्लेश होतातच. हिची कुढी लहान व नाजूक, म्हणून हिला विशेष त्रास झाला होता. तिचे त्रास्याचे उद्गार ऐकून ज्या हंसल्या त्या माहेरच्या मैत्रिणी असाव्यात; ज्या हंसल्या त्यांना सराव झालेला असावा; कदाचित् त्यांनीही आरंभीं असेच उद्गार काढले असतील !

१२४ मानवी प्रेम :

124. Mortal Love.

कदअवरहिअं पेम्मं ण स्थिं थ्विअ मांमि ! माणुसे लोए । १

अइ होइ कस्स विरहो ? विरहे होत्तम्मि को जिअइ ? ॥ २४ ॥

[कैतवरहितं प्रेम नास्त्येव मानुलानि मानुषे लोके ।

अथ भवति कस्य विरहो विरहे भवति को जीवति ॥]

मामी, मनुष्य लोकांत निष्कपट प्रेम नसतेंच ! असतें, तर विरह कां होता ? आणि विरहानंतर जीव कसा राहता ?

● प्रोषितभर्तृका नाथिका; विरहातही मी जीव घेऊन राहिलें आहे, यावरूनच दिसतें कीं माझ्याही प्रेमात लबाडी आहेच. विरहामुळे मी आसन्नमरण झालें आहे, यावरून माझ्या प्रेमाची अलौकिकता सिद्ध होते, असाही श्लेष निघतो.

१. वचनेन, रागेण. २. मगिनि, मानुलि. ३. भक्क्यपि.

१२५ अमृतानुभव :

125. Exultation.

अच्छेरं व, णिहिं विअ, सग्गे रज्जं व, अमअपाणं व ।

आसि म्ह तं महत्तं विणिअंसणदंसणं तीए ॥२५॥

[आश्चर्यमिव निधिमिव स्वर्गे राज्यमिवामृतपानमिव ।

आसीदस्माकं तन्मुहूर्तं विनियसनदर्शनं तस्याः ॥]

मी तिला क्षणभरच नग्गावस्येंत पाहिळी. त्याक्षणीं मी आश्चर्यचकित झालों; जणूं मला (परमसुखाचा) निधि ' सांपडला, स्वर्गाचें राज्य मिळालें; जणूं मी अमृताचा घोंट घेतला.

● गुप्त घन अकल्पितपणें सांपडलें म्हणजे प्रथम आश्चर्याचा इटका बसतो, नंतर आनंदाला उकळी येते; वाटतें, सर्व सुखें हातीं आलीं. तोंच मीतीनें छाती थरारते; गुप्त संपत्तीचें रक्षण करणारे महासर्प आजूबाजूस बाधरत असावेत अशी धास्ती वाटते; कोणा प्रतिसपर्ध्यांची आपल्यावर नजर तर नाही ना, अशी शंका मनांत येते. जें आपल्याला आढळलें तें आपलेंच आहे, असें मानण्याकडे मनुष्यमात्राची वृत्ति असते. वस्तुलाभांत भागीदार नसावा, असेंही वाटतें. या गाथेंतील दृश्य पाहणाराच्या मनांत असेच विचार आले असतील. अमृतसेवन म्हणजे तृप्तीची परिसीमा. अमृत म्हणजे मद्य नव्हे, कीं त्याचे अनेक घोंट घेण्याची लालसा वाटावी. या दृष्टीनें पाहतां अधररसाला अमृत का म्हणतात याचा उलगडा होत नाही ! आणि या दृश्याचा प्रेक्षक तुमच्या दर्शनानें एवढा तृप्त व उन्मत्त कसा झाला याचाही.

१२६ यां चिंतयामि : 126. The Way by All Flesh.

सा तुज्झ वल्लहा, तं णि मज्झ, वेसो णि तीअ, तुज्झ अहम् ।

चालअ ! फुडं मणामो पेम्मं फिर बहुविआरं णि ॥२६॥

[सा तव वल्लभा त्वमासि मम द्वेष्ट्योऽसि तस्यास्तवाहम् ।

बालक स्फुट भणाम प्रेम किल बहुविकारमिति ॥]

तुमचें प्रेम तिच्यावर आणि माझें तुमच्यावर, तीं तुमचा द्वेष करते व तुम्ही माझा, तुम्ही बाळगासारखे अजाण आहात, स्पष्ट सांगतें, खरोखर, प्रेम बहुविकारी आहे

● मीं तुमच्या शेजारी, ती तुमच्या हृदयामाझारी, तरीहि ती मला बोंचते आणि मी तुम्हाला. पति, पत्नी व प्रेयसी हा त्रिकोण अनादिषिद्ध आहे. ह्या त्रिकोणाचें वैशिष्ट्य असें कीं त्याच्या भुजा प्रसंगानुरोधानें ल्हान मोठ्या होत अवतात आणि कोनाचे अशी !

१२७ मॅदी :

127 Footprints

अहं लज्जालुङ्गेणी, तस्स अ उम्मच्छेराडं पेम्माई ।

सहिआअणो वि णिउणो, अलाहि किं पाअराएण ? ॥२७॥ ॐ

[अहं लज्जालुङ्गेण्य चोन्मत्सैराणि प्रेमाणि ।

सखीजनोऽपि निपुणोऽपगच्छ किं पादरागेण ॥]

मी अशी लज्जाळू, त्याचें प्रेम उत्कट; आणि माझ्या मैत्रिणी तर अशा हुशार (कीं त्याच्यापासून काहीं लप्याचें नाहीं), जा-माझी पावले मूळचींच लाल आहेत, त्यांना आणखी रंग कशाळा ?

● पावलांना रंग लावण्याला आलेल्या दासीप्रत स्वाधीनमर्तुकेचे उद्गार. पावलांना रंग लावला व ती वेळेवर नीट बाळगला नाहीं तर त्याच्या

१ वल्लभा मम त्व द्वेष्ट्योऽसि वल्लभा त्वमासि मम प्रियस्त्वमासि तस्या
२ लुदरी, रज्जुअरूआ ३ उम्मत्तमाइ, उम्मन्यराइ ४ हलाओ
५ ऋजुकरूपा, लज्जावती ६ उन्मत्तकानि, उन्मस्तकानि

अंगावर अगर कपड्यावर फोडें तरी खूण ठमयवयाची आणि तोंडुळें रहस्याचा स्फोट व्हावयाचा अशी तिला धास्ती पडली होती. एक टीकाकार सांगतो. 'प्रेमावेशवशः माम् अदस्यम् पुरुषायितम् कारयिष्यति, सदा निपुणस्सलीजनः शय्यागतैस्सालकतकपदैः पदाकैस्तदनुमायाऽपहसेषु ।' पतीचें वैदग्ध्य व आपलें सौभाग्य याचें नायिकेनें केलेले वर्णन. 'उद्धेदप्रच्छादनं व्याजोक्तिः' अलंकाररत्नाकर.

१२८ झंकार :

128. Spring.

मधुमासमारुआहमहूअरझंकारणिठभरे रण्णे ।
गाअइ विरहकखरावद्धपहिअमणमोहणं गोपी ॥२८॥

[मधुमासमारुताहृतमधुकरझंकारनिर्भरेऽरण्ये ।
गायति विरहाक्षरावद्धपथिकमनोमोहनं गोपी ॥]

रानांत वसंताचा वारा भरला आहे, त्याच्या झोतांनें झपाटलेल्या मधुकरांचा झडकार घुमत आहे आणि (विरही) पांयस्यांचें अंतःकरण व्याकुल होईल अशी विरहगीतें गोपी गात आहेत.

● संकेताप्रमाणे गोपी रानांत तुझी वाट पाहत आहे, अशी सूचना.

१२९ सुसंधि :

159. Reaction

तह माणो माणधणाएँ तीअ एमेअ दूरमणुवद्धो ।
जह से अणुणीअ पिओ एकग्गाम विअ पउत्थो ॥२९॥

[तथा मानो मानधनया तथा एवमेव दूरमनुवद्धः ।
यथा तस्या अनुनीय प्रिय एकग्राम एव प्रोपितः ॥]

१. माणहणाएँ. २. मानहताया. ३. तस्या मे अदूरमनुवद्धः

मानधन मानिनीने मान (निष्कारण) इतका ताणून धरला की अनुनय करूनही प्रियकर (तिला प्रसन्न करू शकला नाही व तो) गांवांतल्या गांवातच प्रवासी झाला.

● निष्कारण मानग्रहणाने प्रेमाचा नाश होतो, प्रियकर पराधीन होतो, अधिक ताणून घरू नको, असा सखीचा उपदेश. विवा, नवरा घरी नाही अशी नायकाला आणि प्रियकर आला आहे अशी स्वेरिणी नायिकेला इतीची प्रच्छन्न सूचना.

१३० पादप्रक्षालन :

130. Fetters.

सालोएँ विवअ सूरै घरिणी घरसामिअस्स धेत्तूण ।

णेच्छन्तस्स वि पाए धुअइ हसन्ती हसन्तस्स ॥३०॥

[सालोक एव सूर्ये गृहिणी गृहस्थामिनो गृहीत्वा ।

अनिच्छतोऽपि पादौ धावति हसन्ती हसतः ॥]

(चंचल पतीचें हंगित ओळखून) पतीनें सूर्यास्त होण्यापूर्वीच, त्याची इच्छा नव्हती तरीही त्याचे पाय धरून ते धुतले. एकमेकांना एकमेकांचें मनोगत ओळखलें आणि दोघेहि हंसूं लागली.

● भंगार पडल्यावर जरा चवर मारून येण्याचा त्याचा विचार होता. नायिका मनकडवी राखी. पादप्रक्षालनानंतर परावादेर पडणे निषिद्ध असल्यामुळे तिनें या मुक्तीचा अवलंब केला. प्रयोग करून पाहण्यासारखा आहे ! पादप्रक्षालनाने दृढप्रक्षालनही होते की काय !

१३१ उपालम्भ :

131. Censure.

वाहरउ मं महीओ ! तिस्मा गोत्तेण किं त्वं भणिण्ण ?

धिरपेम्मा होऊ जहिं तहिं पि, मा किं पि णं भणद्द ॥३१॥

[व्याहरतु मां सख्यस्तस्या गोत्रेण किमत्र भणितेन ।

स्थिरप्रेमा भवतु यत्र तत्रापि मा किमप्येनं भणत ॥]

त्यांनीं मला दुसऱ्याच नावानें हांक मारली म्हणून काय झालें ?
तेथें तरी त्यांचें प्रेम स्थिर होऊं वा, म्हणजे झालें, मात्र त्यांना कोणी
काहीं बोलूं नका.

● विरचिता संकेत. पतीनें पत्नीला मळत्याच नावानें संबोधलें, हें
ऐकून तिची सखी चमकली. 'अर्लाकडे यांची दृष्टि दुर्बल झालेली आहे कीं
काय ?' सखीनें विचारलें. पत्नीला महातारपण आल्याचा उल्लेख कोणी
केलेला स्त्रियाना रुचत नाही, त्याला मद्यपी किंवा बाहेरख्याली म्हटलें तरी
चालते, अशी एक अवस्था स्त्रियाच्या जीवनात येत असते. सखीच्या
कुशंकेचें निवारण करून पत्नी म्हणते, जी त्याची आवडती ती मीच आहे
अशा धुंदीमुळें त्यांची गैरसमजूत झालेली आहे; तरीही त्यांचा सहवास
मिळत असल्यामुळें मी संतुष्ट आहे; मात्र वस्तुस्थिति त्याच्या निदर्शनास
आणून कोणी माझ्या सुखात व्यत्यय आणूं नका.

१३२ वैशिष्ट्य :

132. Speciality.

रूअं अच्छीसु ठिअं, फरिसो अङ्गोसु, जम्पिअं कण्णे ।

हिअं हिअण्णिहिअं विओइअं किं त्थ देव्वेण ॥३२॥

[रूपमहणोः स्थितं स्पर्शोऽङ्गेषु जल्पितं कर्णे ।

हृदयं हृदये निहितं वियोजितं किमत्र दैवेन ॥]

त्यांचें रूप माझ्या नेत्रांत स्थिर झालेलें आहे आणि स्पर्श अंग-
प्रत्यंगांत, बोल कानांत आणि हृदय हृदयांत. आमचा वियोग दैवाला
तरी कोठें करता आला ?

१.. कुत्रापि. २. पंसो. ३. हिअण्ण समं. ४. वियोजितं तु खलु दैवेन.

● दुष्ट दूती प्रोपितमर्तुकेच्या हृदयाचा ठाव घेत होता. असा कसा तुझा पती, तुझ्या ऐन ज्वर्णांत याची फिरती ! नायिका सांगते, प्रत्यक्ष दैव आमच्या प्रेमांत व्यत्यय आणू शकलें नाहीं, तें काय तुझ्या गळीला बळी पडणार ! अलंकारकौस्तुभात तुल्ययोगिता व विशेष या अलंकारांचे उदाहरण : ‘ प्रकृतानां तादृक्त्वे भिन्नानां यापि तुल्ययोगिते । ’ ‘ द्रियति-राधारामावे वृत्तिरनेकेषु युगपदेकस्य । एककरणेन दुष्करकार्यान्तरविदिरिति विशेषः । ’

१३३ मनोमय प्रियकर :

133. Self-Embrace.

सअणे चिन्तामड्डां काऊण पिअं निमीलिअच्छीए ।

अप्पाणो उवऊढो पसिठिल्लयलआहिं चाहाहिं ॥३३॥

[शयने चिन्तामयं कृत्वा प्रियं निमीलिताद्या ।

आत्मा उपगूढः प्रसिथिलयलयभ्यां चाहभ्याम् ।]

विछान्यावर पडल्या पडल्या तिने मनोमय प्रियकर निर्माण केला आणि (विरहामुळे) ज्यावरील बांगल्या सैल झाल्या आहेत अशा (कूश) वाहूंनी त्याला आलिंगिले. तेव्हा (वाटलेल्या सुखामुळे) तिचे डोळे अर्धे मिटले.

● अर्धेन्मीलित नेत्र हे प्रेमवृष्णेचे आणि निमीलित नेत्र हे प्रेममूर्तौचे लक्षण. यस्तुतः तिने स्वतःलाच आलिंगिले होते, ‘ स्वमात सुखाची (सख्याची !) मुलत पाहुनि गोमटी । बाबुची उशी करवून मारिते मिटी ॥ ’ ती विरहाच्या उन्मादाग्रस्थेत होती. तिच्या भेटोला तरित जा, नारीतर ही शर्ती लागणार नाही, अशी इतोंची पसोल्या सूचना.

१३४ कुंटीण :

134. Procurers.

परिहूण वि दिअहं घरघरममिरेण अणकज्जम्मि ।

चिरजीविण इमिणा खविअहो दडुकाएण ॥३४॥

[परिभूतनापि दिवसं गृहगृहभ्रमणशीलेनान्यकार्ये ।

चिरजीवितेनानेन क्षपिताः स्मो दग्धकायेन ॥]

लोकांनीं तिरस्कार केला व पुन्हां पुन्हां हांकून लावले तरी कावळा अन्नासाठीं लोंचटासारखा पुन्हां पुन्हां घरोघर जातो व जळकें जीवन चिरकाल जगतो. (म्हातारी कुंटीण म्हणते) वारंवार अपमान झाला तरी तो सोसून मला पोटासाठीं लोकांच्या घरोघर हिंडावें लागतें; खूप जगलें, दुष्ट शरीर खंगलें आणि जन्मभर केलें काय ! दुसऱ्यांचीं कामें !

● अन्नार्थे व अन्यकार्ये आणि दग्धकायेन व दग्धकायेन या शब्दाच्या श्लेषावर रचना. एक सुभाषित व दुसरें कुभाषित. “ पोटासाठीं आम्हाला असा लोंचटपणा करावाच लागतो, धुडकावून लावले तरी निलाजरेपणानें फिरून, यावें लागतें. आमचें आयुष्य कावळ्यासारखें, टपून राहावयाचें, टिपून घ्यावयाचें. तुम्हा राजहंसीना आमच्या अपेष्टाची काय कल्पना ! ” चूड कुंटीणीची कार्यसाधु आत्मनिंदा. इतर उपाय हरले म्हणजे या मार्गानें कार्यसिद्धि होते असा तिचा अनुभव असावा ! कलहान्तरिताच्या समजावणी-साठीं हेलपाटे घालून निराश व प्रसन्न झालेली दूतीही असेच उद्गार काढील.

१३५ काजळी :

135. Soot.

वसइ जहिं चेअ खलो पोसिज्जन्तो सिणेहदाणेहिं ।

तं चेअ आलअं दीअओ व्व अइरेण मइलेइ ॥३५॥

१. परिभूण. २. चिरजीवितायुना खादिता स्मो.

[वसति यत्रैव खलः पाप्यमाणः स्नेहदानैः ।

तमेवालये दीपक इवाचिरेण मलिनयाति ॥]

दुष्टाला स्नेहभावानें वाढविला व रक्षिला तरी तो दिव्याप्रमाणें आपल्या आश्रयदात्याला लवकरच काळिमा आणतो.

● स्नेह म्हणजे मैत्री आणि तेल; या अर्थाच्या श्लेषावर रचना. दिव्यात तेल घातलें व निवान्यासाठी तो देवळीत ठेवला तरी तो कोनाड्याला काजळी चढविल्यावाचून राहत नाही. उघड्या ज्योतीच्या दिव्याच्या युगात सालीं अघेर, वर काजळी, शिंयाय आगीची घास्ती; म्हणूनच तो कामापुरता वापरावयाचा व दूर ठेवावयाचा. खलाशी स्नेह करूं नये, त्यांना आश्रय देऊं नये, रहस्ये सांगूं नयेत, नाहीतर ते आश्रयदात्याला काळोखी आणल्या-वाचून राहणार नाहीत.

१३६ दुपारची छाया :

136. Futile.

होन्ती वि निष्फलच्चिअ धनरिद्धी होइ किविणंपुरिसस्स ।

गिह्माअवसंतत्तस्स णिअअछाहि व्व पडिअस्स ॥ ३६ ॥

[भवन्त्यापि निष्फलैव धनक्रद्धिर्भवति कृपणंपुरुषस्य

ग्रीष्मातपसंतत्तस्य निजकच्छायेव पथिकस्य ॥]

उन्हाळ्यांतल्या उन्हानें तापलेल्या प्रवाशाला स्वतःच्या छायेचा उपयोग होत नाही, त्याचप्रमाणें कृपणाची संपत्ति व समृद्धि ही निष्फल असतात.

● कृपण भुजङ्गाला दानोन्मुख करण्यासाठी कुंठिणीने केलेली निंदा. ती छायेसारखी तुझ्या सन्निध असली तरी तुझ्या चिक्कूपणामुळे तिला काही प्राप्ति होणार नाही आणि तुलाही मुख मिळणार नाही, अशी सूचना.

१३७ डावा डोळा :

137. Tremour.

फुरिए वामाच्छि ! तुए जइ एहिइ सो पिओ ज्ज ता सुइरम् ।
संमीलिअ दाहिणअं तुइ अवि^१ एहं पलोइस्सम् ॥३७॥

[स्फुरिते वामाक्षि त्वयि यद्येभ्यति स प्रियोऽद्य तत्सुचिरम् ।
संमील्य दक्षिणं त्वयैवैतं प्रेक्षिष्ये ॥]

माझा डावा डोळा लवत आहे. या शुभ शकुनामुळे प्रियकर परत आला तर (कृतज्ञता दर्शविण्यासाठी) उजवा डोळा मिटून फक्त डाव्या डोळ्यानेच मी त्याच्याकडे डोळा भरून पाहीन.

● आणि खरोखर, सुलोचनेने दोन्ही डोळ्यांनी त्याच्याकडे पाहण्यापेक्षा हेंच त्याला अधिक आवडेल !

१३८ सोंगटी :

138 Gambler's Luck.

मुणअपउराम्मि गामे हिण्डन्ती तुह कएण सा चाला ।
पासअसारिन्व घरं घरेण कइआ वि खौज्जिहिइ ॥३८॥

[शुनकपचुरे ग्रामे हिण्डमाना तव कृतेन सा चाला ।

पाशकशारीव गृहं गृहेण कदापि खादिष्यते ॥]

ह्या गावात हुंगन हिंडणारी कुर्ची पुष्कळ आहेत. चाला तुझ्यासाठी पटावरल्या सोंगटासारखी घरोघर फिरत आहे. तू त्वरा केली नाहीस तर फोणीही फासा टाकून तिला खाऊन टाकाय.

१. दाहिणणयण. २. अविअण्हं. ३. त्वया अविटृण्णम्, अविप्रं.
४. प्रलोक्विष्ये, प्रलोक्विष्यामि. ५. ररुतेज्ज, दक्षिदिग्गि.

● पासअ म्हणजे फास आणि सारि म्हणजे मैना; पासअ म्हणजे फासा आणि सारि म्हणजे सोंगटी. फासेपारधी पांखरे पकडण्यासाठी जंगलात जाळी पसरतात आणि त्यामोंवतीं असे आवाज व हालचाली करतात की बिचारी मोहित होऊन, वापरल्यामुळे किंवा स्वसंरक्षणासाठी आपखुशीने पाशात चाडून येतात; उडत बागडत, चिचिचि करीत, खिथाना, विशेषतः अलड तरुणांना गटविण्यासाठी भुजझानीं टाकविलेले पाश अधिक आकर्षक असतात. अज्ञाताच्या किंवा अज्ञानाच्या कुतूहलामुळे अगर आसक्तीच्या आवेशामुळे त्या जणू पाशात गुंतण्याला उत्सुक असतात. फास व फासा यात फरक फार थोडा. दैव अनुकूल असले व हार्ती कौशल्य असले की हेरलेली सोंगटी कितीही भटकली तरी उडविता येते. गायात हुंगती कुत्री सारलीं हिंडत असतात. हुंगावयाचें, जरा उत्तेजन मिळालें की गोंडा घोळायचा, लाडी-गोडी लावावयाची, जमलें तर पाय चाटायचा, भुडकावलें तर भुंकायचें. नायिकेच्या मोंवतीं कुत्री मंडल करीत आहेत; शीय, तुझ्याशीं तुलना केली तर ती कुत्रीच आहेत; ती तिच्या मागावर आहेत. तिच्या मागावर पाश टाकले जात आहेत, तिच्यासाठी फासे टाकले जात आहेत, दानें पडत आहेत. ती तुझ्यावर अनुरक्त आहे, तरीही कोणीही फर्शी पादावे अशा अवस्थेत आहे; वापरल्यामुळे पटावरल्या सोंगटीसारखी आश्रयाच्या शोधार्थ ती घरोघर हिंडत आहे. म्हणून त्वरा कर, तिला कटीवर आश्रय दे, अशी नायकाला दूतीची विनवणी.

१३९ दोष कुणाचा ?

139. Honey.

अण्णणं कुसुमरसं जं किर सो महेइ महुअरो पाउम् । ①

तं णीरसानं दोसो कुसुमानं णेअ भमरस्स ॥३९॥

[अन्यमन्यं कुसुमरसं यत्किल स इच्छति मधुकरः पातुम् ।

तन्नीरसानां दोषः कुसुमानां नैव भ्रमरस्य ॥]

आज ह्या, उद्यां त्या, वेगवेगळ्या फुलांचा आस्वाद घेण्याची भ्रमर इच्छा करतो; हा दोष फुलांच्या नीरसतेचा, भ्रमराचा नाही.

● वेगवेगळ्या फुलांतील मधुपान हे छोडुप मधुपाला स्वाभाविक आहे. पुष्पमात्राचे ठायीं कमीअधिक रस असतोच. रूप, रंग व गंध हीं प्रसिद्धीचीं साधनें अनुकूल असलीं तरच पुष्पाकडे मधुप आकर्षित जातो. स्वगुणगर्विता स्वाधीनपतिका नायिका आपल्या अजाण सखीला सांगतें, ‘मां माझ्या गुणांनीं प्रियकराचें चाचल्य क्षमविलें, तुलाही तसें करता येईल. तूं रसपूर्ण आहेस व तो रसज्ञ आहे; पण तुला स्वतःचे गुण व त्याची शक्ति माहीत नाहीत; जरा कळी खुलव, मग पाहा, तुझा मधुकर तुझ्या भोंवतींच भ्रमण करित राहील.

१४० वाट बघत द्वारि उभी—

140. Blue Carpet.

रत्नापङ्कणअणुपला तुमं सा पडिच्छे एन्तम् ।

द्वारणिहिहि दोहि वि मङ्गलकलसेहि व थणेहि ॥४०॥

[स्थ्याप्रकीर्णनयनोत्पला त्वां सा प्रेतीक्ष्यते आर्यान्तम् ।

द्वारनिहिताभ्यां द्वाभ्यामपि मङ्गलकलशाभ्यामिव स्तनाभ्याम् ॥]

तीं तुझी वाट पाहत दरवाजांत उभी आहे. तुझ्या सुस्वागतासाठीं दरवाजाच्या बाह्यांना तिनें आपल्या स्तनाचे मंगलकलश लावले आहेत आणि दृष्टिक्षेपांनीं रस्त्यावर नील कमलाची पायघडी पसरली आहे.

● दारात उभी राहणारी, नजर अशी गहिरी, यौवनाची अशी उमारी, कौतुकाच्या नाना परी. अमरशतकातील समानार्थी वचन : “ दीर्घा वन्दनमालिका विरचिता दृष्ट्यैव नेन्दीवरैः । पुष्पाणा प्रकरः स्मितेन रचितो ना कुन्दजात्यादिभिः ॥ दत्तः स्वेदमुचा पयोधरभरेणार्धो न

कुम्भाम्भसा । स्वैरेवावयवैः प्रियस्य विशतस्तन्या कृत मङ्गलम् ॥ ”
 दरवाजात उभे रहावयाचा रिवाज आणि निळ्या डोळ्यांचें आकर्षण हीं
 सकृदर्शनी वाटतात तितकीं आधुनिक नाहीत । पाठभेदातील वृत्ती
 विचारते, ‘मुली, तू कोणाची वाट पाहत आहेस ? मला साग, मी त्याची
 दुसरी भेट घडवून आणीन.’

१४१ दया करा, प्रियकरा—

141. Mercy-

ता रुणं जा रुव्वइ, ता छीणं जाव छिज्जए अङ्गम् ।

ता णीससिअं जाव अ सासा पहुप्पन्ति ॥४१॥

[तावदुदित यावदुद्यते तावत्क्षीण यावत्क्षीयतेऽङ्गम् ।

तावन्नि श्वासित वराक्या यावत् श्वासा प्रभवन्ति ॥]

रडणें शक्य होते तोंवर ती रडली, शरीराला शक्य होतें तेवढें
 शिजली, श्वासोच्छ्वास चाडू आहे तोंवर निचारी नि श्वास टाकीत आहे

● तुझ्या अनुनयाचा स्वीकार केला नाही याचा तिला पश्चात्ताप
 झालेला आहे, कलहान्तरिता आता आसन्नमरण अवस्थेंत आहे, अपराध
 तिचाच असला तरी आता तिची उपेक्षा करू नको, अशी पतीला
 वृत्तीची सूचना.

१४२ स्मरण व मरण :

142 Life & Death

समसोक्खदुक्खपरिवट्टिआणं कालेण रुढपेम्माणम् ।

मिहुणाणं मरइ जं, त खु जिअड. इअरं मुअं होड ॥४२॥

[समसौख्यदुःखपरिवर्धितयो कालेन रुढप्रेम्णो ।

मिथुनयोर्ध्रियते यत्तत्खलु जीवति इतरन्मृत भवति ॥]

सम सुखदुःखांत वरोवर वाढल्यामुळे कालांतराने प्रेमाला स्थिरता येते. अशा दांपत्यापैकी जी व्यक्ति अगोदर मरते ती (दुसऱ्याच्या हृदयांत) जिवंत राहते व जी जिवंत राहते ती मृतवत् होते.

● विरहाचे दुःख जीवाला जाळवे, त्यापेक्षा मरण पुढे. सजीव व्यक्ति सदैव मृताच्या चिंतनात असल्यामुळे मृतवत् होते आणि अशा स्मरणामुळे जणू निर्जीव व्यक्ति सजीव होऊन सजीवाभोंवतीं वावरत असते.

१४३ प्रस्थानकलश :

143. Blossom.

हरिहिं पिअस्स णवचूअपल्लवो पढममञ्जरिसणाहो ।

मा रुवसु, पुत्ति ! पत्थण्णकलसमुहसंठिओ गमणम् ॥४३॥

[हरिष्यति प्रियस्य नवचूतपल्लवः प्रथममञ्जरीसनाथः ।

मा रोदीः पुत्रि प्रस्थानकलशमुखसंस्थितो गमनम् ॥]

मुली, (पति प्रवासाला निघणार, म्हणून) खिन्न होऊं नको. (शुभशकुनासाठीं मां दाटाबाहेर ठेवल्या) प्रस्थानकलश (घराबाहेर पडतांना) त्याला दिसेल, त्यांतलीं आंब्याचीं कोंवळीं पानें व ताजा मोहोर पाहून (त्याला वसंताच्या आगमनाची जाणीव होईल आणि) तो प्रवास रहित करील.

● वसंतातले वातावरण विलासाला अनुकूल, म्हणून तो प्रवास तहकूब करील असे कुलवधूला विदग्ध सखीचें आश्वासन. अलंकाररत्नाकरात हे अलंकाराचें उदाहरण : ' परप्रत्यायकं लिङ्गं हेतुः । '

१४४ चोरकामुक :

144. Paramour.

जो कहँ वि मह सहीहिं छिदं लहिऊण पोसिओ हिअए ।

सो माणो चोरिअकामुअ व्व दिट्ठे पिए णडो ॥४४॥

[यः कथमपि मम सखीभिश्छिद्रं लब्ध्वा प्रवेशितो हृदये ।

स मानश्चोरकामुक इव दृष्टे प्रिये नष्टः ॥]

सख्याच्या प्रोत्साहनामुळे प्रणहकलहाचे छिद्र साधून मान माझ्या हृदयात कसा तरी शिरला. पण पतीला पाहताच चोरकामुकाप्रमाणे मान नष्ट झाला.

● अमरशतकातील समानार्थी वचनः 'जाता नोत्कलिका कुचौ न छलितौ गार्धं न रोमाञ्चितं । यत्र स्वेदकणान्वितं न वदनं यावत्छेनामुना । दृष्टेनैव मनो हृतं धृतिमुपा प्राणेश्वरेणाद्य मे । तत्केनापि निरूप्य माननिपुणो मानः समार्थीयताम् ॥' पति कलहान्तरितेचा अनुनय करू लागला; ती सांगते, मी आपण होऊन मान धारण केला नाही, मैत्रिणींनी काही तरीच मनात भरवले, पण आता रूखा गेला, गोडवा आला.

१४५ कुसुम्भपुष्पैः :

145. Petals.

साहिआहि भण्णमाणा थणए लग्गं कुसुम्भपुष्पं ? ति ।

मुद्वबहुआ हसिज्जइ पप्फोडन्ती णहवआई ॥४५॥

[सखीभिर्मण्यमाना स्तने लग्नं कुसुम्भपुष्पमिति ।

मुग्धवधूर्दस्यते प्रस्फोटयन्ती नखपदानि ॥]

मुग्धवधूच्या स्तनावरील नखक्षते (युक्ताने पाहिल्यावर) पट्टेखोर मैत्रिणींनी तिला सांगितले की त्यावर कुसुम्भाचीं फुले चिकटली आहेत. (विचारीला तें खरेच वाटले आणि ती टिचकीने) फुले शटकुं लागली, तेव्हा त्या हसू लागल्या.

● सख्याचे बोलणे तिला खरे वाटले, कारण तिने कुसुम्भाच्या कुज्जात क्रीडा केली होती. एक रीकाकार सांगतो, ती फुले बैचण्याच्या निमित्ताने,

पण वस्तुतः प्रियकराला भेटण्यासाठी तिकडे गेली होती, तेथे तिचे शीलखंडन झाले. हा अर्थ लादणे जड वाटते; कारण, तसे असते तर सख्यानी तिचा उपहास केला असता. की कोणत्याही परिस्थितीत समानशील सख्या हंसल्याच असल्या ? आणि फक्त सपत्नीचीच उपहास केला असता ? तिच्या स्तनावर शशप्लुत (Jump of a Hare) नखचिन्हे उमटलेली होती. नागरसर्वस्यात पद्मश्री याचे लक्षण (२२.४) सागतो 'शशप्लुतं पद्म नखमणानि । सान्द्राणि पृष्ठस्तनगुल्फदेशे ॥ स्तनस्य पृष्ठे विरलानि तानि । निगद्यतामुत्पलपत्रमेतत् ॥' अनद्गरद्गात कल्याणमल्ल सागतोः 'एकपाद शशप्लुतं सर्वनखैः कुचाग्रेः ।' हेतु य अभिनय-अलंकार.

१४६ अवहेलना :

146. Disdain.

उन्मूलेन्ति व हिअजं इमाई रे तुह विरज्जमाणस्स ।

अवहीरणवसविसंठुलवलन्तणअणद्धदिट्ठाई ॥४६॥

[उन्मूलयन्तीव हृदयं इमानि रे तव विरज्यमानस्य ।

अवधीरणवशविसंठुलवलघ्नयनार्धदृष्टानि ॥]

अरे प्रेमहीना, मला टाळू पाहणारी व तिरस्काराने भरलेली तुझी चंचल व वाकडी नजर पाहिली की माझे हृदय जणू उन्मळून पडते.

१४७ कर्मभोग :

147. Punishment.

ण मुअन्ति दीहसासं, ण रुअन्ति चिरं, ण होन्ति किसिआओ ।

घण्णाओ ताओ जाणं बहुवल्लह ! वल्लहो ण तुमम् ॥४७॥

१ अवहीरअसविसंठुल २ अवधीरितसविसंठुल ३ विरहाविमिआओ

[न मुञ्चन्ति दीर्घश्वासाश्च रुदन्ति चिरं न भवन्ति कृशाः ।

धन्यास्ता यासां बहुवल्लभ वल्लभो न त्वम् ॥]

हे बहुवल्लभ, तू ज्यांचा वल्लभ नाहीस त्या स्त्रिया धन्य होत. त्यांना (आमच्याप्रमाणे) दीर्घ निःश्वास टाकावे लागत नाहीत, चिरकालपर्यंत अथवा टाळावे लागत नाहीत आणि कृश अवस्था प्राप्त होत नाही.

● आम्ही तुझ्या नादी लागलो व फसलो, शारीरिक स्वास्थ्य व मानसिक समाधान गमावून बसलो ! निराशेमुळे उसाचे टाकावे, आठवणी काढून रडावे आणि जागरणे करून क्षिजावे, हेच तुझ्यावरील आमच्या प्रेमाचे फळ !

१४८ तिरछी नजरियां :

148. Glance.

निद्रालसपरिघुम्भिरतंसयलन्तद्धतारआलोआ ।

कामस्त वि दुन्विसहा दिट्टिणिआवा ससिमुहीए ॥४८॥

[निद्रालसपरिघूर्णनशीलतिर्यग्वलद्धतारकालोकाः ।

कामस्यापि दुर्विपहा दृष्टिनिपाताः शशिमुख्याः ॥]

(पहाटेच्या अंधुक प्रकाशात) पापण्या अर्धवट उघडून चंद्रमुखी मजकडे रोंखून पाहत आहे. रातीच्या जाग्रणामुळे तिची नजर अजून सुस्त आहे; तिरकी, अस्थिर, गिरभिरती आहे. असा दृष्टिक्षेप प्रत्यक्ष मदनालाहि असह्य होईल.

● त्या नजरेत काय नाही ! भूत, भविष्य व वर्तमान; तृप्ति, अपेक्षा व स्मृति; तृप्तीची सुस्ती व अतृप्तीची मस्ती; स्वप्नाची चंचल तरलता व सिद्धीची जड वास्तवता !

१. विरहकृशा

१४९ निरगांठ :

149 Entanglement.

जीविअसेसाइ मए गमिआ कहें कहें वि पेम्मदुदोली ।

एहि विरमसु, रे डडुहिअअ, मा रज्जसु कहिं पि ॥४९॥

[जीवितशेषया मया गमिता कथं कथमपि प्रेमदुदोली ।

इदानीं विरम रे दग्धहृदय मा रज्यस्व कुनापि ॥]

मी आतापर्यंत कसायसा जीव धरून राहिलें आहे व प्रेमाची निरगाठ उकड दिलेली नाही. दुष्ट हृदया, आता तरी थाय आणि यापुढें कोठेही गुंत नको.

● निषेधातही अनुगम. गगाधर सागतो, ही अनुरक्ति व्यभिचारी असावी. यस्तुत पतिपत्नींचा धर्मसंबंध हाच निरगाठीसारखा असतो. आणि जणू म्हणूनच त्यातून मुठप्यासाठी स्त्री-पुरुष घडपडत असतात !

१५० पूजा :

150. Admiration.

अज्जाएँ णवणहक्खअणिरीक्खणे गरुअजोव्वणुत्तङ्गम् ।

पडिमागअणिअणअणुप्पलाच्चिअं होइ थणवट्ठम् ॥५०॥

[आर्याया नवनखक्षतनिरीक्षणे गुरु यौवनात्तुङ्गम् ।

प्रतिमागतनिजनयनोत्पलार्चितं भवति स्तनपृष्ठम् ॥]

विशाल व यौवनामुल्लेख उत्तुंग अशा आपल्या स्तनावरील तार्जी व पहिली नखक्षतें आर्येने कौतुकाने पाहिलीं, तेव्हा तिच्या स्तनपृष्ठावर तिच्या नील नेत्राचें प्रतिबिंब उमटलें, जणू तिने त्याची नीलकमलानीं पूजा केली.

● आरक्त कमलदलांची नीलोत्पलांनी पूजा बाधली. जें असाधारण तेंच विशेष आकर्षक वाटतें, उदाहरणार्थ नीलनेत्र !

१५१ कौस्तुभ :

151. Jewel.

तं णमह जस्स वच्छे लच्छिमुहं कोत्थुहम्मि संकन्तम् ।

दीसइ मअपरिहीणं ससिविम्बं सूरविम्बं व्व ॥५१॥

[तं नमत यस्य वक्षसि लक्ष्मीमुखं कौस्तुभे संक्रान्तम् ।

दृश्यते मृगपरिहीनं शशिविम्बं सूर्यविम्ब इव ॥]

ज्याच्या वक्षस्थलावरील (हारामधील) कौस्तुभ-रत्नांत प्रतिबिंबित झालेले लक्ष्मीचे मुख — निष्कलंक चंद्राचे प्रतिबिंब सूर्यावर उमटावे तसे दिसत आहे, त्याला नमस्कार असो.

● गंगाघर सागतो, स्त्रीसेवाविमुख नायकाला अभिमुख करण्यासाठी आणि विपरीतरताविपरीत अनभिज्ञ असलेल्या नायिकेच्या शिक्षणासाठी दूतीने हे विपरीतावस्थेतील लक्ष्मीचे वर्णन केलेले आहे. ही टीका निःसंशय विपरीत आहे !

१५२ मान :

152. Conceit.

मा कुण पडिवक्खसुहं अणुणेहि पिअं पसाअलोहिहम् ।

अइगहिअगरुअमाणेण पुत्ति रासि व्व छिज्झिहिसि ॥५२॥

[मा कुट प्रतिपक्षसुखमनुनय प्रियं प्रसादलोभगुप्तम् ।

अतिगृहीतमुदकमानन पुत्रि राशित्वि क्षीणा भविष्यासि ॥]

१. कोत्थुहम्मि, कोथु, कोछ, कोछु. २. सूरविम्बे. ३. सिसिहिमि, सिद्धिहिमि.
४. प्रसादलोभितम्, लोभयुक्तम्.

मुली, फार मान करूं नको, ज्यामुळे तुझ्या सवतींनाच आनंद होईल असे वागू नको. प्रियकराची मनधरणी कर; त्याला अनुनयाची आवड आहे. धान्याची रास कितीही मोठी असली तरी मोठ्या मापाने तिच्यातलें धान्य काढलें तर तीही क्षीण होते, त्याप्रमाणें या मानामुळें तुझी तूच क्षीण होशील.

● रास कितीही मोठी असली तरी तिच्यावर मोठे वजन ठेवलें म्हणजे ती खचते, असा या गाथेचा आशय आहे असें गंगाधर सांगतो. राशीतलें धान्य मोठ्या मापाने काढलें असता ती ओसरते, हा अर्थ अधिक अन्वर्थक घाटतो. प्रियकर घ प्रेयसी यांचे एकामेकावर कितीही प्रेम असलें तरी स्वव्यामुळे त्याला ओहोटी लागते, असा आशय.

१५३ काजळ :

153. Collyrium.

विरहकरवत्तंदूसहफालिज्जैन्तम्मि तीअ हिअअम्मि ।

अंसू कज्जलमइलं पमाणसुत्तं वर पडिहाइ ॥५३॥

[विरहकरपत्रदु सहपाठ्यमाने तस्या हृदये ।

अश्रु कज्जलमलिन प्रमाणसूत्रमिव प्रतिभाति ॥]

१ तिला विरह दु सह झाला आहे. काजळामुळे काळवडलेले अश्रु तिच्या हृदयावर ओघळले आहेत व त्यानीं उमटलेली काळसर रेपा जणू प्रमाण दर्शविण्यासाठीं अरेकसानें ओढलेल्या रेषेसारखी दिसत आहे; जणू विरहवेदनाच्या करवतीने तिचे हृदय कापलें जात आहे.

● लाकूड कापण्यासाठीं अरेकस त्यावर कोळशाची रेष अजूनही ओढतात. तिचे हृदय कापलें जात होतें व त्यासाठीं जणू प्रमाण रेपा तिची तिनेच आपली होती.

१५४ आकर्षक :

154. Depcsit.

दुष्णिक्खेवमेअं, पुत्तअ । मा साहसं करिज्जासु ।

एत्थ णिहिताइं मण्णे हिअआइं पुणो ण लब्भन्ति ॥५४॥

[दुर्निक्षेपकमेतत्पुत्रक मा साहसं करिष्यसि ।

अत्र निहितानि मन्ये हृदयानि पुनर्न लभ्यन्ते ॥]

पुत्रा, असे साहस फलं नको. अशा आकर्षक ठिकाणी हृदय गुतविलें की परत न मिळणाऱ्या ठेवीप्रमाणें तें कधीही परतून येत नाही.

● ज्या सावकाराचे व्याजाचे दर आकर्षक असतात व सिन्हाइकाची सरपराई चाललेली असते तेथेच ठेवी ठेवावयास लोक उत्सुक असतात, पण शेवटी तेथे मुद्दलही बुडते. व्यंग्दरकुशल लोक अशा सावकाराबद्दल सावधगिरीचीच सूचना देतात. सुंदर व विदग्ध, म्हणून आकर्षक, अशा स्त्रियांना आपण आपलें अतःकरण अर्पण करतो, पण त्या प्राप्त होत नार्हात आणि हृदयही परतून येत नाही; म्हणून सावधगिरीची सूचना, की पुत्रा, ती पार आकर्षक आहे, तिच्यापासून दोन पावले दूरच राहा.

१५५ अथाङ्ग :

155 Innocent.

णिब्बुत्तरआ वि चट्ठ मुरअविरामट्ठिइं अआणन्ती ।

अविरअहिअआ अण्णं पि किं पि आत्थि ति चिन्तेइ ॥५५॥

[निर्बुत्तरतापि यद् मुरतविरामस्य निमज्जानती ।

अविरतहृदयान्यदापि किमप्यस्तीति चिन्तयति ॥]

१. दुष्णेयत्वं २. उणो ३. विणिषुत्त ४. अवगान

ती स्वतः तूत झालेली आहे, पण सुरताची विरामस्थिती अनुभविलेली नसल्यामुळे आणि तुला तूत करावयाची इच्छा असल्यामुळे सुरत संपूर्ण झाले तरी या समारमान् आणि काही तरी (विधि) असेल अशी त्या अजाणतीची समजूत आहे

● मुंथा नायिका. सशयग्रस्त होऊ नको किया खत करू नको. तुझ्याकडे काही दोष नाही, त्याचप्रमाणे तिच्याकडेही. ती स्वतः सतुष्ट झालेली आहे, तुला सतुष्ट करावयास ती विशेष तत्पर आहे, एवढेच ।

१५६ वेद्यांचें प्रेम :

156 Hail Harlot

णन्दन्तु सुरतसुखैरसंतृप्णापहराणैः सअललोकस्य ।

बहुकैतवमार्गविनिर्मितानि वेद्यानां प्रेमाणि ॥५६॥

[नन्दन्तु सुरतसुखैरसंतृप्णापहराणि सकललोकस्य ।

बहुकैतवमार्गविनिर्मितानि वेद्यानां प्रेमाणि ॥] ,

सर्व (प्रकारच्या) लोकांची सुरतसुखाची तहान भागवणारें आणि अनेक लबाड्यानीं भरलेलें वेद्यांचें प्रेम विजयी होवो

● प्रसंतही निंदा गर्भित आहे वेद्यांचें प्रेम सकल लोकांची, म्हणजे उत्तम, मध्यम, कनिष्ठ पुरुषांची तृप्णा हरण करतें, इतकेंच नव्हे, ज्याची ज्या वेळीं जशी वृत्ति तशी तिला अनुकूल साथ देण्यात त्या पटाईत असतात, कारण कालपरत्वे व कारणपरत्वे मनुष्याच्या वृत्तीतही क्षणिक बदल होत असतात सुरत द्विविध असतें, बाह्य व अम्यत्तर बाह्य सुरतात वेद्या विशेष प्रीण असतात, कारण जोडीदाराला त्यातच अधिक गोडी पाटते, हें त्यांना

१ बहुमार्गविनिर्मितानि २ सुरता ३ शुभ ४ सुरते सुरमसाणि
५ बहुपतिकाना मार्ग विनिर्मितानि

ठाऊक असतें. गृहिणी प्रेमासक्त व विदग्ध असली तरी कौटुंबिक जीवनाच्या मर्यादांमुळे ती परतंत्रच असणार. तिच्या विलासांत विविधता, निःशंकता व आवेश कसा असणार ? आणि लबाडी तर मुळीच नाही. पुरुषाच्या मागण्या किती विविध व केव्हाकेव्हा किती अस्वाभाविक असतात हे मनोविश्लेषण-शास्त्राचे तज्ज्ञ जाणतात; आणि येत्या त्याचे सर्व आग्रह पुरवितात, म्हणूनच त्या पुरुषाना प्रिय वाटतात. त्या प्रेम करतात व करवितात, एवढेच नव्हे, प्रेम प्रत्यक्ष निर्माण करतात.

१५७ मत्सर :

157. Jealousy.

अप्पत्तमण्णुदुक्खो किं मं किसिअत्ति पुच्छसि हसन्तो ? ।

पावसि जइ चलचित्तं पिअं जणं ता तुह कैहिस्सम् ॥५७॥

[अप्राप्तमन्युदुःखः किं मां कृशेति पृच्छसि हसन् ।]

प्राप्स्यसि यदि चलचित्तं प्रियं जनं तदा तव कथयिष्यामि ॥]

तुं कृश कां झालीस, असें तुम्ही मला हंसून विचारतां. (संताप येतो, पण इलाज चालत नाही, अशा) क्रोधाचे दुःख तुम्हांला माहीत नाही चवचाल वृत्तीच्या पण प्रिय वाटणाऱ्या खाऱ्या प्रेमपाशांत तुम्ही गुरफटाल तेव्हां मी तुम्हांला माझ्या कृशतेचे कारण सांगेन.

● प्रियापराधजनितश्चित्तशोभो मन्युः ।

१५८ इपारा :

158. Warning.

अवहत्थिऊण सहिजम्पिअइं जाणं कएण रमिओसि ।

एअइं ताइं सोवखाइं, संसओ जेहि जीअस्स ॥५८॥

१. पुटिल्लम्. २. मानदु.ख ३. प्राशुहि यावच्चलचित्तं प्रियं जनं तावत्प्रश्यामि ।

४. एक ण, कए तुमं रमिओ.

[अपहस्तयित्वा सखीजल्पितानि येषां कृतेन रमितोऽसि ।

एतानि तानि सौख्यानि सशयो यैर्जीवस्य ॥

सख्याचा इपारा न जुमानता ज्या सुखासाठी मी तुला रमविलें तें तर मला मिळालें नाहींच, तुझ्यामुळें माझे जीवन मात्र धोक्यात आलें

● किंवा, सख्याचा सद्वा हुंगारून मी तुला सतुष्ट केलें नाहीं — यामुळें सुख तर मिळालें नाहींच जीव मात्र धोक्यात आला जें करू नये तें केलें किंवा जें करावें तें केलें नाहीं म्हणजे जें होऊ नये तें होतें

१५९ घर मोकळें :

159 At Home

ईसालुओ पई से रत्ति महुअं ण देइ उचेउम् ।

उरुचेइ अप्पण च्चिअ माए ! अइउज्जुअसुहाओ ॥५९॥

[ईर्ष्याशील पतिस्तस्या रात्रौ मधूक न ददात्युच्चेतुम् ।

उच्चिनोत्यात्मनैव मातरतिरुज्जुकस्यमाय ॥

आई ग, तिचा पति इतका सशयी आहे कीं मधूकाचीं पुष्पें वेंचण्यासाठी तो तिला रात्री बाहेर जाऊ देत नाहीं आणि इतका सरळ स्वभावाचा आहे कीं (तिच्यासाठी) तो (रात्री अपरात्री रानावनात हिंडून) स्वतःच फुलें गोळा करून आणतो

● मधूक-निकुञ्जात सकेत ठरला होता, तिम्हें न जाता तिच्या घरीच जा, अशी दूतीची नायकाला सूचना कीं घर तिच्यावर टाकून तिच्या पतीला दुसरीकडे जायदाचें होतें ! गगावर सागतो, शेजारणीच्या वर्णनाच्या निमित्तानें दूती मधूककुञ्जात सकेत देत आहे

१ अपहृत्य २ कृते त्व रमित, कृते न रमितोऽसि ३ अपचेतुम्

१६० पदराला धरूं नको, सोड ! :

160. Scarf.

अच्छोडिअवत्थद्वन्तपत्थिए मन्थरं तुमं वच्च ।

चिन्तेसि थणहराआसिअस्स मज्झस्स वि ण भङ्गम् ? ॥६०॥

[चलादाकृष्टवस्त्रार्धान्तप्रस्थिते मन्थरं त्वं व्रज ।

चिन्तयसि स्तनभरायासितस्य मध्यस्यापि न भङ्गम् ॥]

तूं घाईनें जायला निघाली आहेस, म्हणून मी तुझा पदर जोराने ओढून धरला आहे. आता निदान हळू तरी चाल; नाही तर स्तनांच्या भाराने आधीच लवलेली तुझी कंवर नाही का मोडणार ?

● तूं माझे मन मोडून जाऊं नकोस, हिसकाहिसक केळीस तर विचारी पातळ कमर मात्र मोडेल !

१६१ पाणपोई :

161. Water-Stand.

उद्धच्छो पिअई जलं जह जह विरलङ्गुली चिरं पहिओ ।

पावालिआ वि तह तह धारं तणुइं पि तणुएइ ॥६१॥

[ऊर्ध्वाक्षः पिवति जलं यथा यथा विरलाङ्गुलिश्चिरं पथिकः ।

प्रपापालिकापि तथा तथा धारां तनुकामपि तन्नूरुरोति ॥

पाणपोईवरील पाणी घालणारी खां (तहानलेल्या) पयिकाच्या ओजर्जित पाणी ओतीत आहे. त्याने तिच्यावर नजर रोंबली आहे. ओजळीचीं दोटे तो विरल करीत आहे व पाण्याची धार ती अधिकाधिक वारीक करीत आहे.

१. अक्कोलिअ, अक्कोट्टइ, अंछोडिअ. २. कर्मेकदेश ३. पपापालिआ, पावलिआ. ४. तन्वीमपि तन्वीं करोति.

● पाणपोईवर पुष्कळ माणसें असावीत; म्हणून तर हे संकेत चालले आहेत. ती त्याच्यावर अनुरक्त झाली, त्याचें सान्निध्य अधिक वाळपर्यंत लाभार्थे म्हणून तिने पाण्याची धार बारीक केली. तो तहानलेला होताच. ऊर्ध्व दृष्टीने तो तिचे हावभाव हेरीत होता; त्याने तिचे इद्गमित ओळखलें आणि तिच्या संकेताला मान्यता दर्शविण्यासाठी त्याने बोटें विरळ केली. आजूबाजूच्या कोणाला संशय आलाच तर अडाणीपणाची सवय आहेच. अलंकारकौस्तुभात अन्योन्य अलंकाराचें उदाहरण : ‘अन्योन्यं वस्तूना परस्परोरुक्त्येहेतुत्वे ।’ श्री अप्पय्य दीक्षितानीं कुवलयानन्दात (निर्णयसागरः पृ. ११४) याच वचनाचा अनुयाद दिलेला आहे, ‘यथोर्ध्वासः पिरत्यम्बु पथिनो विरलाङ्गुलिः । तथा प्रयापालिकापि धारा वितनुते तनुम् ॥’ श्री. ताम्बे यांनी याच गाथेरून ‘पाणपोईवाली’ ही कविता (समग्र कविताः पृ. २६६. क्र. २०५) लिहिलेली आहे की काय ! “ झाली ती ओणवी, तों पदर उरिं सरे सैल झाला चुले तो । पाणी दे पाणपोई जवळ उभि, पिता, ऊर्ध्वदृष्टी कुले तो ! बोटें तीं ओंजळीचीं विरळ, मग तिची धार बारीक झाली, मध्येचू काय पीतो अविचळ, मदिराक्षी तरी काय झाली । ”

१६२ दोषांचें प्रेम, तिसऱ्याचा लाभ : 162 Disguise.

भिच्छोअरो पेच्छइ णाहिमण्डलं, सावि तस्स मुहअन्दम् ।

तं चेटुअं अ करङ्कं दोह वि काआ विलुम्पन्ति ॥६२॥ ?

[भिक्षाचर. प्रेक्षंते न्नाभिमण्डलं सापि तस्य मुखचन्द्रम् ।

तच्चेटुकं च करङ्कं द्वयोरपि काका विलुम्पन्ति ॥]

ती भिक्षेकऱ्याला वाढीत आहे तो तिचें नाभिमण्डल पाहत आहे व ती त्याचा मुखचंद्र, आणि दोषाच्याही हातातीच पातें कावळे उडवीत आहेत.

● नणंदाजावानीं भरलेल्या घरातल्या प्रियेचें दर्शन कसें घ्यावयाचें ! त्यानें भिक्षेकऱ्याचा वेप घेतला व दारासमोरून आवाज दिला. ओळख पटताच त्याची प्रिया स्वतःच त्याला वाढावयास आली व मान विसरली. सूनवाई एवढा वेळपर्यंत कोठें रेंगाळल्या, म्हणून चौकशी सुरू झाली. तेव्हा कोणी तरी चुगली केली. प्रियकराच्या अचानक दर्शनामुळे तिचें वल्ल शिथिल झालें व नाभिमण्डल उघडें पडलें. दोघेही बेमान झालेली पाहून कावळ्यानीं अन्नावर ताव मारला. भिन्न पाठः सा तस्य पेच्छइ मुइ भिन्नयरो णाहिमण्डल तिस्था । दोण्हं पि काइकं चट्ठअ च काया विवुपति ॥

१६३ जीवनाधारः

163. Fire.

जेण विणा ण जिविज्जइ अणुणिज्जइ सो कआवराहो वि ।

पत्ते वि णअरदाहे भण कस्स ण नह्इहो अग्गी ॥६३॥

[येन विना न जीव्यतेऽनुनीयते स कृतापराधोऽपि ।

प्राप्तेऽपि नगरदाहे भण कस्य न वल्लभोऽग्निः ॥]

ज्याच्यावाचून जीवन जगताच येत नाही त्यानें अपराध केला तरी उलट त्याचीच मनधरणी करावी लागते. आगीमुळे गाव जळून जाण्याचा समय आला तरी अग्नि काहीं कोणाला अप्रिय होईल काय ?

● मुळातील प्रयोगाचा शब्दसंग्रहः अर्थः ‘साग, अग्नि कोणांचा वल्लभ नाही ?’ अग्नि हा प्रसिद्ध पारदारिक, जीवनाचा आश्रयस्थान आहे, असा संकेत आहे.

१६४ कुग्रामनिंदाः

164. Reproach.

वव को पुलइज्जउ, कस्म कहिज्जउ मुहं व दुक्खं वा ।

केण समं व हमिज्जउ, पामग्गउगे हअग्गामे ॥६४॥

१ व१, वरिय २ वग्गमाइ ३ विहमिज्जं

[वक्रं कः प्रलोभ्यतां कस्य कथ्यतां सुखं वा दुःखं वा ।

केन समं वा हस्यतां पामरप्रचुरे हृतप्रामे ॥]

छुद्र माणसांनीं भरलेल्या या कुप्रामांत मी वांकड्या नजरेनें कोणाकडे पाहूं ? सुखदुःखें कोणाला सांगूं ? आणि कोणाबरोबर हंमूं ?

● स्वच्छंदचारिणी ऐक्यात गेली व तेथील जीवनाला उबगली. अचानक पूर्वपरिचित मित्र भेटला; त्यानें कुशल विचारलें, त्याला उत्तर. प्रामनिंदेच्या निमित्तानें स्वतःच्या वैदग्ध्याची सूचना.

१६५ नांगराची पूजा :

165. Plough-Worship.

१) फलहीवाहणपुण्याहमङ्गलं लङ्गले कुणन्तीए ।

असईअ मनोरहगभिणीअ हत्था थरहरन्ति ॥६५॥

[कार्पासीक्षेत्रपुण्याहमङ्गलं लाङ्गले कुर्वत्याः ।

असत्या मनोरथगर्भिण्या हस्ती थरथरायेते ॥]

कपाशीच्या शेतात पेरणी सुरू करण्यापूर्वी नांगराची पूजा करतांना मनोरथाच्या आवेगामुळे शेतकऱ्याच्या छिनाल खांचा हात थरथरता.

● मनोविकार प्रचल झाले म्हणजे शरीर आपोआपच थरथरतें. शेत पिकलें म्हणजे त्याच्या आडोशाला काय काय करावयाचें हें तिनें अगोदरच ठरवून ठेवलें होतें. कीं तिला गेल्या हंगामाची आठवण झाली ? शेतात पेरणी होण्यापूर्वीच ती मनोरथगर्भिणी झाली होती, हा शब्दप्रयोग आकर्षक वाटतो. नांगराच्या पूजेच्या वेळींही मनोरथाना प्रेरणा व्हावी, हा विषय आधुनिक मनोविश्लेषणाला योग्य आहे ! नांगराची पूजा चालली आहे, पण आसपास ब्राह्मण दिसत नाहीं !

१६६ युक्ति :

166. Ruse.

पहिउल्लरणसङ्काउलाहिँ असईहिँ बहलतिमिरस्स ।

आइप्पणेण णिहुअं वडस्स सिचाई पत्ताई ॥६६॥

[पयिकच्छेदनशङ्काकुलामिरसतोभिर्वहलतिमिरस्य ।

आलेपनेन निभृतं घटस्य मिक्तानि पत्राणि ॥]

गदं छाया असलेल्या वडाचीं पानें वाटसरु खुडतील या शंकेने व्याकुल झालेल्या छिनाल स्त्रियांनी त्याच्या पानांवर चोरून पिठाचे पाणी शेंपडले.

● वाटसरुनी पत्रावळीसाठी पानें तोडलीं तर आपलें संकेतस्थान नष्ट होईल अशी त्यांना धास्ती वाटली. पिठाच्या पाण्यामुळे वाटसरुंना धरपळतेची शंका येईल व ते दुसरीकडे उतरतील अशी त्यांची अपेक्षा.

१६७ धार्मिक :

167. Vigilant.

भञ्जन्तस्स वि तुह सग्गंगामिणो णइकरञ्जसाहाओ ।

पाँआ अज्ज वि धम्मिअ ! तुह कहँ धरणिं विह छिवन्ति ॥६७॥ १

[भञ्जतोऽपि तव स्वर्गगामिनो नदीकरञ्जसाहाः ।

पादावद्यापि धार्मिक तव कथं धरणीमेव स्पृशतः ॥]

१ अलपणेण २ आतपणेन. ३ सवग्ग. ४ कण वट् पाता अज्ज वि धम्मिअ धरणि. दोग्गि वि धम्मिअ अज्ज वि धरणि विअ. ५. तव कथं पादावद्यापि धार्मिक धरणीमेव.

नदीकाठच्या करज्ज घृक्षाच्या फात्रा तू तोडल्यास ? हे धार्मिक, तुला स्वर्गांत जाण्याची इच्छा आहे ना ? मग अजून तुझे पाय जमिनीवर कसे आहेत ?

● तू मरत का नाहीस ! दुसऱ्याच्या संकेतस्थानाचा भंग करणारा मनुष्य अवश्य धार्मिकच असला पाहिजे ! घर्माच्या नागासाठी अशी पापे करणारा स्वर्गाला जात नाही, अघोगतीलाच जातो. एक टीकाकार सांगतो, धार्मिकाने करजाच्या शाखा दंतघावनार्थ तोडल्या. हे शक्य दिसत नाही. करजाची झाडे बहुशः नदीतीरावर असतात; तेथे कोणा स्वैरिणीचे संकेतस्थान होतं. त्याचे मुल पाहवले नाही म्हणून म्हणा, किंवा अधार्मिक अनाचाराला अवसर मिळू नये म्हणून म्हणा, धार्मिकाने पुष्कळ फाद्या तोडून संकेतस्थान उध्वस्त केले, आणि म्हणूनच तिचा एवढा सताप झालेला असावा. आणखी एक टीकाकार सांगतो : करजाच्या झाडाखाली एक शिवलिंग होतं. त्याची पूजा करण्याच्या निमित्ताने ती तिऱ्हे जाई व पुष्कळ वेळपर्यंत पूजा करित बसे. तिच्या देवाला चांगली सावली होती. ती या दुष्ट पुजान्याने नष्ट केली, म्हणून तिचा सताप झाला. प्राकृतापेक्षा प्राकृतात सागावयाचे म्हणजे ती म्हणाली असेल, तुझा मुडदा गेला ! स्त्रीवेदातल्या एकाद्या दुसऱ्या कथेवर ही गाथा आधारलेली असावी.

१६८ औत्सुक्य :

168 Embankment.

अच्छुड दाव मणहरं पिआइ मुहदंसणं अइमहग्घम् ।

तग्गामल्लेत्तंसीमा वि झैत्ति दिट्ठा सुहावेइ ॥६८॥

[अस्तु तावन्मनोहर प्रियाया मुखदर्शनमतिमहार्घम् ।

तद्ग्रामक्षेत्रसीमापि झटिति दृष्टा सुखयति ॥]

प्रियेच्या अलभ्य, अमूल्य व मनोहर दर्शनाचा आनंद तर राहू या, ती राहते त्या गावातल्या शेताचा वाज दिसला तरी दृष्टीला सुख वाटतं

● आत्मनिष्ठ आवडीमुळे आपण वस्तुस्थितीवर आकर्षकतेचा आरोप करतो आसक्ति ओसरली की प्रत्यक्ष अगदीं रुध वाटतं तो बाध पाहताच सुख का वाटतं ? वाटतं, की सधि सापडताच आपण तिला येथे धेकन येऊ व बाधाच्या आडोशाला बसून तिच्याशी चार गोष्टी करू

१६९ मृतभार्या :

169 Rustic

णिकम्माहि वि छेत्ताहि पामरो णेअ वच्चए वसइम् । ८

मुअपिअजाआसुण्णइअगेहदुःखं परिहरन्तो ॥६९॥ *

[निष्कर्मणोऽपि क्षेत्रात्पामरो नैव व्रजति वसतिम् ।

मृतप्रियजायादून्यीकृतगेहदुःखं परिहरन् ॥]

प्रिय पत्नी मृत झाल्यामुळे शून्य झालेल्या घरी जाण्याचं दुःख नको म्हणून विचारा शेतकरी काम नसलं तरी शेतातच बसतां करतो

● तो विचारा गरीब आहे व नागच्या आहे म्हणून त्याचं कोणी कौतुक करीत नाही आणि तुम्ही ? तुमची भाषा जिवंत आहे व ती तुमच्या छेदानुसार वागणाती आहे, तरी तुम्ही बाहेरच भटकत असता- आणि तुमचं मात्र सर्वत्र कौतुक चाललं आहे । कारण तुम्ही विदग्ध आहात ।

१७० झञ्झावात :

170 Storm

झञ्झावाउत्तिणिअघरविवरपलोदुसलिलधाराहि । ८

कुडुलिहिओहिदिअह रक्खड अज्जा करअलोहि ॥७०॥

१ चित्ताहि छित्ताहि २ झञ्झावाउच्छलिअघर ३ मुक्ता

[झञ्झावातोत्तृणीकृतगृहविवरप्रपतत्सलिलधाराम्भि ।

कुड्यलिखितावधिविवस रक्षत्यार्यां करतले ॥]

झञ्झावातामुळे छपरावरील गवत उडून गेले व छिद्रातून गळणाऱ्या पाण्याच्या धारामुळे भिंतांवर काढलेली पतीच्या प्रवासाचे राहिलेले दिवस मोजण्याची चिन्हे धुपून जाऊ लागली तेव्हा त्यावर आपले हात धरून आर्या त्याचे रक्षण करू लागली.

● विरहफालाचे दिवस मोजण्यासाठी देहलीवर पुष्पे ठेवणारी कालिदासाची नायिका (मेघदूत २-२७) गाथासप्तशतीतील नायिकाहून जास्त सुशिक्षित व उत्तरकालीन दिसते.

१७१ मारुडचेष्टा :

171. Mustard.

गोलाणइए कच्छे चर्कसन्तो राइआइ पत्ताइं । १

○ उप्फंडइ मकडो खोक्खणइ पोई अ पिट्टेइ ॥७१॥ १

[गोदावरीनद्या कच्छे चर्चयन्राजिकाया पत्राणि ।

उत्पतति मर्कट खोक्खणशब्द करोत्युदरं च ताडयति ॥]

माकडाने मोहरांची पाने खाली गोदावरीच्या काठावर आता ते खोखरत आहे, पोट पिटीत आहे आणि या फादीवरून त्या फादीवर उड्या मारीत आहे

● त्या माकडासारखीच नायिकाची अवस्था झाली आहे, आपण कोठे आहोत ते तुला कळावे म्हणून तो सारखा खोक्त आहे, तू कोठे आहेस ते कळावे म्हणून झाडावर चढून वाजूचाजूला पाहत आहे सक्ताप्रमाणे त्याचा त्वरित भेट घे अशी नायिकेला सूचना आणि चिडल्या माकडाच्या धास्तीने तिकडे फिरू नये म्हणून इतरांना धोक्याचा सूचना

१ वपावातोच्छलितगृहविवरप्रवर्तमानसलिल, झञ्झावातोत्तृणितगृहविवरप्रत्यावर्तमानसलिलधाराऽन्य २ उत्पन्नित ३ चिक्कसन्तो ४ उप्फंडइ, उक्किडइ

१७२ घंटांची माळ :

172. Row of Bells.

गह्वङ्गणा मुअसैरहृण्डुअदामं चिरं वहेऊण ।

वग्गसआइं णेउण णवरिअ अज्जाघरे वद्धम् ॥७२॥ १

[गृहपतिना मृतसैरिभवृहध्वंटादाम चिरमूद्वा ।

वैर्गशतानि नीत्वानन्तरमार्यागृहे वद्धम् ॥]

आपल्या मेलेल्या रेड्याच्या गळ्यातील मोठ्या घंटाची माळ तशाच एकाद्याच्या गळ्यांत घालावी म्हणून घरधन्यानें ती शेकडों कळपांकडे नेली आणि नंतर त्यानें ती चण्डिकेच्या देवळात बांधली.

● त्या घंटाच्या जोंगता रेडा त्याला कोठें आढळला नाहीं. 'मृतस्य अलंकारादिक देवब्राह्मणयोर्देयम् इति धर्मः ।' तो अडाणी असूनही धर्मोचरण करीत आहे आणि तुम्ही ! तुम्ही तर आपल्या जिवंत भायेंचे अलंकार धनिक सुळासाठीं दुसरीला देण्याला सज झाला आहात.

१७३ मोरपीस :

173. Peacock Feathers.

सिहिपेहुणोवअंसां वहुआ वाहस्स गव्विरी भमइ ।

गअमोत्तिअरइअपसाहणार्णे मज्झे सवत्तीणम् ॥७३॥

[शिखिपिच्छावतंसा वधूव्याघस्य गर्विता भ्रमति ।

गर्जमौक्तिकरचितप्रसाधनानां मध्ये सपत्नीनाम् ॥]

१. दुदुभदाने. २. मगसयामि. ३. वृण्डुम. ४. यूथ. ५. जेहुणा. ६. सिहिपिच्छवण्णजरा. ७. गह ८. मुत्ताफल. ९. काव्यानुशासन व धन्यालोक यातील पाठ सिहिपिच्छवण्णजरा जाआ वाहस्स गव्विरी भमइ । मुत्ताफलरइअपमाहणार्णे मज्झे सवत्तीण ॥ १०. वर्णपूरा ११. मुत्ताफल.

हत्तीच्या गंडस्पर्शांतलि मोत्यांचे अलंकार सवतींनीं धारण केले आहेत. व्याधाची नवी वधू मात्र मोरपिसांचा तुरा धारण करून त्यांच्यामध्ये गर्वानें मिरवत आहे.

● नव्या नवरीच्या नादानें व्याध हत्तीं दुषळा झाला कीं आता तो फक्त मोरांचीच शिकार करूं शकतो, हत्तीच्या वाटेला जात नाहीं; त्याची शक्ति नष्ट झाल्याबद्दल तिला खेद वाटत नाहीं, कारण त्याच्या दौर्बल्याच्या मावी परिणामाची तिला कल्पना नाहीं. तो आपल्या आधीन आहे, यांतच तिचा आनंद व अभिमान आहे, मग तो किती का अविवेकी असेना !

१७४ पौडशी :

174. Sweet Sixteen.

वङ्कच्छिपेच्छिरीणं उङ्कल्लविरीणं वङ्कभमिरीणम् ।

उङ्कहसिरीणं पुत्रञ्च पुण्येहिँ जणो पिओ होइ ॥७४॥

[चक्राक्षिप्रेक्षणशीलानां चक्रोल्लपनशीलानां चक्रध्रमणशीलानाम् ।
चक्रदांसशीलानां पुत्रञ्च पुण्येर्जनः प्रियो भवति ॥]

काण्या डोळ्यानें वधते, लाडे लाडे बोलते, भिरी भिरी चालते, गालांतल्या गालांत हंसते; पुत्रा, अशा स्त्रीची प्राप्ति लावण्यास पुण्याई लागते.

● गाथासप्तशतीतलें अत्यंत मनोहर वर्णन. नुषत्याच अंगीं आलेल्या हत्तीच्या मारानें जड झालेल्या पापणीच्या आडोशाने फेंकलेली साभिप्राय नजर, रसरशीत व अर्धस्फुट ओठातून निष्पणारे व जिवाला भेदून जाणारे लाडके बोल, नितंब वेळावून टाकलेलें मुरकतें पाऊळ, नाजूक जिवणीला जराशी कलाटणी देऊन केलेलें खळीचें स्मित—कोणाला वाटेला आधुनिक सायंतारकारी किंवा रजततारकारी हीं लक्षणें अलीकडेच आत्मसात् केलेलीं असावीत; पण

१. चक्रोद्दीपनशीला.

नाहीं. अशी नखरेबाज स्त्री दिसणे हे भाग्य, तिचा परिचय होणे हे परम-
भाग्य आणि तिच्या प्रेमाची प्राप्ति - धन्य, धन्य! अशा भाग्याची आम्हा
पामराना कल्पनाही होणार नाही. असा वस्तुलभ होण्याला जन्मजन्मात-
रींची पुण्याई अवश्य असावी यात काय आश्चर्य! का कोण जाणे, गाथा-
सप्तशतीचे सर्व टीकाकार सांगतात कीं मुजंगप्रलोभनासाठीं वेश्येन हे आपल्या
मुलीचें केलेलें वर्णन आहे. विचारे !

१७५ भुकड :

175. Loafer.

भम धम्मिअ ! वीसंत्यो सो सुणओ अज्ज मारिओ तेण । ७

गोलाँअँडविअडकुडङ्गवासिणा दरिअसीहेण ॥७५॥ ८

[भ्रम धार्मिक विद्वन्धः स शुनकोऽद्य मारितस्तेन ।

गोदातडविकटकुञ्जवासिना दरीसिहेन ॥]

हे धार्मिक, गोदातीरावरील निविड निकुञ्जांत निवास करणाऱ्या
विकाळ सिंहानें आजच तें कुत्रें मारून टाकलें आहे. तुला आता
निर्वास्तपणें हिंडण्यास हरकत नाही.

● आनन्दवर्धनाच्या ध्वन्यालोकाच्या भाषांतराच्या टीपेंत श्री. धीरकर
(महाराष्ट्र-साहित्य-पत्रिका, अंक ८३) सांगतात : “ कोणा एका तरुणीचें
हे संकेतम्यल आहे. आपल्या प्रियवराची मार्गप्रतीक्षा करीत ती तेथें
उभी असताना फुलें वगैरे गोळा करावयास आलेला एक भित्रा पण धर्मा-
चरणी मनुष्य, तिला जवळपास हिंडावयाला नको आहे. म्हणून मोठ्या
चातुर्यानें वरील वाक्य उच्चारून ती त्याला तेथें भटकण्यापासून परावृत्त
करूं पाहते. येथें ‘ हिंड ’ हा वाक्यार्थ आहे, पण श्लोक जरा बारकाईनें
वाचल्यावर ‘ हिंडूं नको ’ असा अर्थ सूचित होतो. कुना मेली; पण

१. वीसद्धो. २. देण. ३. गोलाण्डकच्छ. ४. तड. ५. विद्वन्ध, विप्रस्त
६. दरीसिहेन.

मारणारा क्रुद्ध सिंह इथल्या जाळीत आहे, हे सांगण्याने, ' तू इथे हिडून नकोस ' हेच ती सुचवीत आहे. " वाच्य अर्थाहून व्यङ्ग्य अर्थ वेगळा असतो याची उदाहरणे म्हणून गायासप्तशतीतील ही व ६६७ या गाथा ध्वन्यालोकात दिलेल्या आहेत; वाच्य अर्थ विधिरूप व व्यङ्ग्य अर्थ निषेधपर, या प्रकाराचे उदाहरण म्हणून ही आणि वाच्य अर्थ निषेधपर व व्यङ्ग्य अर्थ विधिरूप याचे उदाहरण म्हणून ती. जेथे चागले संकेतस्थान असेल तेथेच, किंवा जवळपास धुनी अगर समाधि लावून बसण्याची किंवा निवान्तपणे विचार करण्याच्या निमित्ताने भटकण्याची, बऱ्याच धार्मिकाना मोठी होस असते. पण हा काही खरा धार्मिक दिसत नाही; असता, तर तो कुठ्याला म्हाला नसता आणि लोकप्रिय संकेतस्थानाच्या भोंवती घुटमळला नसता; किंवा आपल्या एकान्ताचा भंग होताच तेथून निघून गेला असता. पण नाही; काही धार्मिक असेच असतात की ते स्वतः काही करीत नाहीत अगर करू शकत नाहीत आणि दुसऱ्याच्या संकेतात विमने आणतात किंवा डोळे टवकारून आजूबाजूला उगाच लुडलुडत राहतात. मला वाटते ते चाबरे कुत्रे गावातले असावे आणि त्याच्या भीतीने या धार्मिकाने गावात हिंदावयाचे सोडलेले असावे. नायिका त्याला सांगते की ते कुत्रे भेले, आता खुशाल गावात भोक मागत हिड; येथे धोंदळलास तर सुक्षी इड्डी नरम करण्यास उत्सुक असलेला माहा कूर प्रियकर लवकरच येथे येणार आहे ! श्रीजयदेवाच्या चंद्रालोकावरील राकागम व्याख्येत श्रीगागामदृ या गाथेवरील टीकेत सांगतात : अत्र गोदावरीतीरे सिंहोऽस्तीति तत्रायं मा गच्छत्विति व्यङ्ग्यम् । तद् यद्यपि वस्तुतात्पर्यविषयं, तथापि तन्मदीय संकेतस्थानमिति व्यङ्ग्यमुपेक्षाविषयं सहृदयैकवेद्य च ।

१७६ वारियाने कुण्डल हाले :

176. Lotus Pollen.

वाएरिएण भरिअं अचिं कणऊरउप्पलरण ।

फुक्कन्तो अविड्ढं चुम्बन्तो को सि देवाणम् ॥७६॥

[वातेरितेन भृतमक्षि कर्णपूरोत्पलरजसा ।

फूत्कुर्वन्नवितृष्णं शुभ्यन्कोऽसि देवानाम् ॥]

कानावरील कमळांतील परागांना वाऱ्याने प्रेरणा दिल्यामुळे त्यांवरील रजःकण निःश्चा डोळ्यांत गेले. ते काढण्यासाठी डोळ्यांत फुंकर घालण्याच्या निमित्ताने तूं तिचे पुनः पुनः चुंबन घेत आहेस. तूं धन्य आहेस.

● डोळ्यात रज गेलाचें घाटलें म्हणून ती पापणी चोळूं लागली. कदाचित् तिने त्याच्याकडे काण्या डोळ्याने, सस्मित, साभिप्राय पाहिलें असेल. एवढें निमित्त त्याला पुरलें. इंगित ओळखणें हें चातुर्य, त्याला व्यावहारिक स्वरूप देणें हें साहस; ही ज्याच्या अंगी असतील तो प्रिय घाटतो व यशस्वी होतो. टीकाकार सांगतात, तूं देवच असला पाहिजेस, कारण देवापासून काहीं लपून राहत नाही, कारण देवाचे डोळे कधी मिटत नाहीत; आणि विचारतात, तूं कोणता देव आहेस ? कारण अशी दुर्मिळ व अमूर्त्य संधि मिळविणारा देवही विशेष भाग्यवान् म्हटला पाहिजे. 'देवानाम्' याचें हें स्वष्टीकरण पटलें नाहीं, म्हणून मी 'धन्य' हा अर्थ घेतला आहे. परितृप्ति अलंकार.

१७७ गलोल :

177. Sling.

सहि ! दुम्मेन्ति कलम्बाइं जह मं तह ण सेसकुसुमाइं ।

णूणं इमेसु दिअहेसु वहइ गुडिआघणुं कामो ॥७७॥

[सखि व्यथयन्ति कदम्बानि यथा मां तथा न शेषकुसुमानि ।

नूतनेषु दिवसेषु चरति गुटिकाघनुः कामः ॥]

१. कर्णरचितोत्पल, कर्णावतंसीकृतोत्पल. २. जह ण तहा. ३. गुलिआ.
४. दूनयति, खर्चणाने

साखि, दुसरीं कोणतीही फुलें मला व्ययित करीत नाहीत, कदम्बाचीं फुलें मात्र मला या दिवसांत व्याकुल करतात; तीं कामदेवाच्या गळोळांतील गोठ्यांसारखीं दिसतात.

● कदम्बाचीं फुलें गोंड्यासारखीं असतात. गुटिकाधनु हें कामदेवाचें अभिधान अपरिचित आहे. धनुष्यावरून गुटिका कशा सोडता येतील ! म्हणून या कुसुमास्त्रासाठीं धनुष्याऐवजीं गळोल वापरला आहे. टीकाकारांनीं न सांगितलेला एक श्लेष देतो. कलम्ब म्हणजे कदम्ब वृक्ष आणि बाण. 'कलम्बमार्गणशरः' अमरकोश; 'कलम्बी शाकभेदेऽपि कदम्बशरयोः (स्याद्दंडशरयोः) पुमान्।' मेदिनी. वसंतातल्या विरहापेक्षा पावसाळ्यातला विरह अधिक तापदायक. पुष्पित वृक्षाच्या छायेत मुमुक्षु वसत नाहीत; ते जणू प्रेमिकासाठीं राखून ठेवलेले असतात. अशा या स्थानीं संकेत निश्चित केल्याची सूचना.

१७८ धर्मकृत्य :

178. Religious Duty.

णाहं दूर्ध्वं न तुमं पिओ िति, को अम्ह एत्थ वावरो ।

सा मरइ, तुज्झ असो, तेण अ धम्मखरं भणिमो ॥७८॥

[नाहं दूती न त्वं प्रिय इति कोऽस्माकमत्र व्यापारः ।

सा ध्रियते तवायशस्तेन च धर्माक्षरं भणामः ॥]

मी तिची दूती नाही आणि तूं प्रियकरही नाहीस. आम्हांला या व्यवहाराची काय पंचाईत ? पण ती मेली तर तुझी अपकीर्ति होईल, म्हणून धर्माला अनुरूप अशीच गोष्ट मी तुला सांगत आहे.

१. न तुमम् २. बालअ । णाहू दूर्ध्वं तस्स पिओसि ति न म्हा वावरो ।
३. णाहं दूर्ध्वं सुदर तीए पिओ सि ण अम्ह वावरो । सा मरइ तुज्झ विरहे एअ धम्मखरं भणिमो ॥ ४. नाह दूती सुदर तस्या प्रियोऽस्मीति नास्माकं व्यापार ।

● सागणार नव्हतें, पण राहवत नाही. मला कशाचीही अपेक्षा नाही. तू तिचा प्रियकर आहेस किंवा कसें हेही मला माहीत नाही. तरी सागणें, तिची अधिक उपेक्षा करू नको. इतीलाही पारमार्थिक पंचाईत आशेप अलंकार 'वस्तुनो वस्तुमिष्टस्य विशेषप्रतिपत्तये । निषेधाभास आक्षेपो वक्ष्यमाणोक्तगो द्विधा ॥' साहित्यदर्पण.

१७९. केशरी कोडें :

179 Puzzle

तीअ मुहाडि तुह मुहें, तुज्झ मुहाओ अ मज्झ चलणम्मि ।
हत्थाहत्थीअ गओ अइदुक्करआरओ तिलओ ॥७९॥

[तस्या मुखात्तव मुख तव मुखाच्च मम चरणे ।

हस्ताहस्तिकया गतोऽतिदुष्करकारकस्तिलक ॥]

ह्या तिलमाने किती विकट वामें केलीं, पाहा, तिच्या मुखावरून तुमच्या मुखावर, त्यावरून माझ्या चरणावर, त्याच्या हालचाली किती हातोहात झाल्या

हें केशरी काडें वात्स्यायनानें उलगडलें आहे 'मुखे मुखमासज्जाक्षिणी अक्षोर्ललाटन ललाटमाह्न्यासा ललाटिका' या आलिंगनप्रकारामुळे हा चमत्कार झाला. एकीकड पाया पडण्यापूर्वी दुसरीने अर्पण केलेली प्रेमचिन्हें पुसून न टाकल्याचा परिणाम । तिलकाची हालचाल हाताच्या मध्यस्थी-शिवाय झालेली असूनही मुळातला हातोहात हा प्रयोग ध्यानात घेण्याजगा आहे पर्याय अलंकार.

१८०. जाभळाचें पान माझ्या कानावरी : 180. Symbol

सोमाइ सामलिज्जड अद्धच्छिपलोइरीअ मुहसोहा ।

'जम्बूदलकृत्रकण्णायअंसभरिए हलिअपुत्ते ॥८०॥

[श्यामायाः श्यामलायतेऽर्धाक्षिप्रलोकनशीलाया सुप्रशोभा ।
जम्बूदलकृतकर्णावितंसभ्रमणशीले हलिकपुत्रे ॥]

जामळाची डिकशी कानावर वारण करून शेतकऱ्याचा पोरगा भटकू लागला. श्यामलेनें हें दृश्य अर्धा मिटलेल्या डोळ्यांनीं पाहिलें. तेव्हां तिच्या मुखावरील शोभा काळवंडली.

● श्यामलेनें त्याला जामळाची डिकशी दिली, जामळीजवळ भेटेन अशी सूचना देण्यासाठी. विचारल्याला संकेत समजला नाहीं. तिच्या हातून डिकशी मिळाली पश्र्च्यावरच खूप होऊन ती कानावर ठेवून तो गावभर भटकू लागला. विचारीचा केवढा त्रिस्त झाला ! आपला अनुराग कोणाला समजू नये म्हणून ती डोळारी वर करीत नव्हती, पण आता तिला मान त्याली घालावी लागली. शिवाय त्या अडाण्याच्या बडबडीमुळे शोभा झाली असेल ती वेगळीच ! ब्रह्मदेवाच्या काव्यालंकारात समानार्थी उद्देश आहे : ' प्रामतरुणं तरुण्या नववक्षुलमञ्जरीसनायकरम् । पश्यन्त्या भवति मुहुर्नितरा मलिना मुत्तच्छाया ॥ ३ ॥ ७९ ॥ अलंकाररत्नाकरात गूढ अलंकाराचें उदाहरण : ' गूढसाकाक्षोपनिबद्धं गूढम् । ' व सरस्वतीकण्ठाभरणात सूक्ष्म (प्रतीयमान) अलंकाराचें.

१८१ खाज :

181. Diplomacy.

दूह ! तुमं विअ कुसला, कवसुडमउआई जाणसे वोल्लुम् । ॐ
कण्डइअपण्डुरं जह ण होई, तह तं करेज्जामु ॥ ८१ ॥

[दूति त्वमेव कुशला कर्कशमृदुकानि जानासि वक्तुम् ।
कण्डूयितपाण्डुरं यथा न भवति तथा त करिष्यसि ॥]

दूती, व कुशल आहेस; कठोर केव्हा बोलावयाचें व मृदु केव्हा, तें तूं जाणतेस. खाज सुटली म्हणजे खाजवळें तर पाहिजेच, पण (अशा हलक्या हातानें कीं) व्रण होता कामा नये. जरूर ती खबरदारी घेऊन योग्य तें कर.

● आणि आमचा समेट घडवून आण.

१८२ कृश :

182. Emaciation.

महिलासहस्रभरिण तुह हिअण सुहअ सा अर्माअन्ती ।

दिअेहं अणण्णरुम्मा अङ्गं तणुअं पि तणुएइ ॥८२॥

[महिलासहस्रभृते तव हृदये सुभग सा अर्मान्ती ।

दिवसमनन्यकर्मा अङ्गं तनुकमपि तनूकरोति ॥]

सुभग, तुझ्या हृदयात सहस्र स्त्रियांना स्थान आहे; त्यात मावता यावें म्हणून ती मूळची कृश आहे तरी स्वतःला आणखी कृश करून घेण्यातच दिवसभर गढलेली असते.

● श्रीजयदेवाच्या चंद्रालोकावरील श्रीगायामित्राच्या रात्रागम व्याख्येतील (चौखम्बा : पृ. १४२) संस्कृत पाठ थोडा वेगळा आहे: 'कान्तासहस्र भरिते हृदये सा न मात्यत । तनूकरोति सुतनुस्तनून्यद्गान्यपि दुतम् ॥' अलंकाररत्नाकरात उत्प्रेक्षेचें उदाहरण. 'विपरित्येन सम्भावनमुत्प्रेक्षा ।' व साहित्यदर्पणात विशेषोक्तीचें.

१८३ गुप्त पाप :

183. Sin.

रणमेत्तं पि ण फिट्ठेअणुदिअहविईण्णगरुअसंतावा ।

पच्छण्णपावसङ्के व्व सामली मज्झ हिअआओ ॥८३॥

१ ठाणमलहन्ती २ अणुदिणम् ३ भरिते ४ स्थानमलमन्ती ५ चुकई
६ दिण्ण

[क्षणमात्रमपि नापयंत्यनुदिवसवितर्णं गुरुकसंतापा ।

प्रच्छन्नपापशङ्केव श्यामला मम हृदयात् ॥]

श्यामलेची आठवण हृदयांतून क्षणमात्रही नष्ट होत नाही. या आठवणीमुळे होणारा त्रास दिवसानुदिवस वाढतच आहे. गुप्तपणें केलेल्या पापाच्या आठवणीप्रमाणें ती माझ्या हृदयांतून जात नाही.

● आमचें एकामेकावर प्रेम आहे, पण त्याची सांगता कशी व्हावयाची ? प्रेमाची वाच्यता झाली तर तिच्या कुलीनत्वाला धक्का बसेल आणि विरोध निर्माण होईल. हे पाप आहे हे समजतें, पण आठवण बुजत नाही, इच्छा नष्ट होत नाही. मित्रा, मी हें आजवर कोणाला सांगितलें नाही, तुला प्रथम सांगत आहे, कारण तूं माझा जिवलग आहेस.

१८४ अनभिज्ञ :

184. Ignorant.

अज्ञं न ! नाहं कुविज्ञा, अजुहसु ! किं मुहा पसाएसि ! ।

तुह मन्युसमुत्पाज्ज्ञेण मज्ज्ञ माणेण वि ण कज्जम् ॥८४॥

[अज्ञ नाहं कुपिता उपगूह किं मुधा प्रसादयसि ।

तव मन्युसमुत्पादकेन मम मानेनापि न कार्यम् ॥]

हे अज्ञ, मी रागाला आलेली नाही (व तूं माझा अपराधही केलेला नाहीस). तूं जा बवू ! मला प्रसन्न करण्याचा व्यर्थ प्रयत्न कां करीत आहेस ? माझ्या रुसव्यामुळे तुला राग मात्र आला; असा मान मी कशाला धारण करूं ?

● मनधरणीच्या अपेक्षेनें केलेलें मानधारण व्यर्थ झालें, कारण त्यामुळे अनुरागाऐवजों राग निर्माण झाला. तुझ्यासारख्या अनभिज्ञाला त्याची काय चर ? 'माने विसवादन,' सरस्वतीकण्ठाभरण.

१. अदयति. २. दत्त. ३. अणुज, उज्जुज. ४. ऋजुक. ५. अवगूहस्व.

१८५ श्यामशवल :

185. Hot & Cold.

दीहुल्लपउरणीसासपआविओ वाहसलिलपरिसिचो ।

साहेइ सामसवलं व तीएँ अहरो तुह विओए ॥८५॥

[दीर्घोष्णप्रचुरनिःश्वासप्रतप्तो चाप्पसलिलपरिसिक्तः ।

साधयति श्यामशवलमिव तस्या अघरस्तव वियोगे ॥]

दीर्घं व उष्णं निःश्वासांनीं तप्तं झालेल्या तिच्या अवरावर अश्रूंचें सिंचन होत आहे. जगू तुझ्या विरहांत ती श्यामशवल व्रत करीत आहे.

● उन्हाळ्यात ऊन्ह आणि पावशाळ्यात पाऊस किंवा हिंवाळ्यात हौव सोंसणें, या व्रताला श्यामशवल किंवा अमिगानीय व्रत म्हणत. ' यत्र अमौ प्रविश्य जले प्रविश्यते तत् ' अतेंही एक टीकाकार सांगतो.

१८६ सरोवर :

186. Lake.

सरए महद्वेदाणं अन्ते सिसिराई वाहिरुहाई ।

जाआई कुविअसज्जणाईअसरिच्छाई सलिलाई ॥८६॥

[शरदि महाहृदानामन्तः शिशिरौघाणि यद्विरुष्णानि ।

जातानि कुपितसज्जनहृदयसदृक्षाणि न्नलिलानि ॥]

शरद शरत्त मोठ्या सरोवराचें पाणी रागावलेल्या सज्जनांच्या हृदयाप्रमाणे वाहेरून उष्ण, पण आनून थंड असतें

१ मिषन्तो २. अमिगानीयव्रतमिव ३ महद्दानं. ४. गीआई, गीयाई.

• जीतानि

● मध्यान्हाभिसारिका सरोवराचे काठी जाऊन तुझी वाट पाहत बसली आहे अशी सूचना.

१८७ पहिलें साहस :

187. First Venture.

आअस्स किं णु करिहिम्मि? किं वोलिस्सं? कंहं णु होइहि ईमं? ति ।
पढमुग्गअसाहसअरिआइ हिअअं थरहरेइ ॥८७॥ ॐ

[आगतस्य किं नु करिष्यामि किं वक्ष्यामि कथं नु भविष्यति इदम् इति ।
प्रथमोद्गतसाहसकारिकाया हृदयं थरथरायते ॥]

तो आला म्हणजे मी काय करूं ? काय वोलूं ? काय होईल ?
अशा विचारांनी अभिसरणाचें साहस प्रथमच करावयास निघालेल्या
स्त्रीचें हृदय थरारतें.

● हे विचार कोणाचे ? नायिकेचे ? आरंभी सर्वोनाच अशी धास्ती
घाटत असते. दूतीचे ? सान्याच दूती नायिकाबद्दल नेहमी असेच सागत
असतात !

१८८ नूपुर :

188. Anklet.

णेउरकोटिविलग्गं चिउरं दइअस्स पाअपाडेअस्स ।

हिअअं पउत्थमाणं उम्मोअन्ती विअ कहेइ ॥८८॥

[नूपुरकोटिविलग्नं चिकुरं दयितस्य पादपतितस्य ।

हृदय प्रोषितमानसमुन्मोचयन्त्येव कथयति ॥]

१. किं णु काहम् किं वोच्छम्, वोचिस्सं. २. इमि ति. ३. साहसभाए
परिणिदियं. ४. साहमिवाया हृदय भयेण कम्पते. ५. चिहुरं. ६. पायलगस. ७.
अहिअ माणपउत्थं उम्मोअं ति विअ कहेइ. ८. मानमदोत्यमुन्मुत्तमित्येव.
९. उन्मूल्यन्त्येव.

प्रियकर प्रियेच्या पायां पडला तेव्हा त्याचे केस तिच्या नूपुरांच्या जाळींत गुंतले. ते सोडवितांना जणु तिने त्याला सांगितले, गेला, माझा रुसवा गेला.

● ती क्रुद्ध होती पण या लीनतेने प्रसन्न झाली. नूपुरात अडकलेले केस तिने हलक्या हाताने सोडविले, तरी त्याला त्रास झाला असेलच. तरीही तो म्हणाला असेल, हा सारा माझाच अडाणीपणा; माझ्या ओढा-ताणीमुळे नूपुर तुझ्या घोंठ्यावर धासला नसला म्हणजे झाले; तुझ्या हृदयातून मला असाच काढून टाकू नको.

१८९ उच्छिष्टग्रहण :

189. Unguent.

तुज्जङ्गराअसेसेण सामली तह खरेण सोमारा ।

सा किर गोलाऊले ह्याआ जम्बूकसाएण ॥८९॥

[तवाङ्गरागशेपेण श्यामला तथा खरेण सुकुमारा ।

सा किल गोशकूले स्नाता जम्बूकपायेण ॥]

श्यामला सुकुमार आहे, तरी तुझ्या अंगाला लावून राहिलेले जांभळाच्या रसाचे कडक उटणे आपल्या अंगाला लावून ती गोदा-तीरावर स्नान करीत आहे.

● ते कडक उटणे तिने प्रत्यक्ष अंगाला लावले की प्रवाहाच्या धारेत खालच्या बाजूला न्हाऊन तिने उटणे लावण्याचे अप्रत्यक्ष श्रेय मिळविले ! उच्छिष्टग्रहणांतही अङ्गसंगाभिलाषाचीच मायना असते.

१९० ओसाड :

190. Deserted.

अज्जं व्वेअ पउत्थो, अज्जं व्विअ मुण्णआइं जाआइं ।

रैथामुहदेउलचत्तराईं अल्लं च हिअआइं ॥९०॥

१ सोनाला. २ श्यामली ३. रथामुह देवऊड चत्तराई अम्ह च गिहनाई मुण्णाई ।

[अद्यैव प्रोषितोऽद्यैव शून्यकानि जातानि ।

रथ्यामुखदेवकुलचत्वरण्यस्माकं च हृदयानि ॥]

माझे पती आजच प्रवासाच्या गेले आणि म्हणून गांवातील चौक, देवळातील पटागणें व आमचीं हृदयें आजच ओसाड झालीं.

● त्याच्या विरहामुळे जीवनातलें स्वारस्य नष्ट झालें. माझें एकटीचेंच नव्हे, आम्हा सर्वांचीं हृदयें शून्य झालीं. अलंकारकौस्तुभात समुच्चय अलंकाराचें उदाहरण.

१९१ गौरव :

191 Elevation.

चिराडिं पि अत्राणन्तो लोआ लोएहिं गोरववमहिआ ।

सोर्णारतुले व्व निरक्षरा वि खन्धेहिं उव्वमन्ति ॥१९॥

वर्णावलीमप्यजानन्तो लोका लोकैर्गौरवाभ्यधिकां. ।

सुवर्णकारतुला इव निरक्षरा अपि स्फुन्धैरुहन्ते ॥]

सोनाराच्या नागडीप्रमाणें निरक्षर असलेले लोकसुद्धा गौरवास पात्र मानले जाऊन खाद्यावर घेतले जातात.

● या गाथेचा समाधानकारक खुलासा होत नाही. व्यक्तीच्या वास्तवीक निरक्षर म्हणजे ज्याला अक्षराचा संस्कार झालेला नाही असा; तुलापरी 'अक्षरेखारहित' (गंगाधर), 'अक्षरेखारहित' (कुलबालदेव). या अर्थावरून कर्णाटक कॉलेजातील संस्कृतचे प्राध्यापक श्री. रा. ना. वळे, एम. ए., पीएच्. डी. यांनी मूळ पत्रद्वारे (ता. ४-१०-४९)

१ चिरिडि, विण्ड, विरिडि. २ सुण्णार. ३. विनतिमप्याजानन्तो (विनति सिद्धिपादिका सिद्धिरस्तु इत्यादिकाम् इति कुलबालदेव), सिद्धिरस्तु इत्यादि वर्णावली, वर्णमप्यजानन्तो ४ गौरवाभ्यर्हिता, गोरवगृहीता, गोरवेणार्चिता ५. अक्षरेखारहिता

कळविलें तें असें : “निरक्षर शब्दावरची कोटी वाढ्यात वारंवार येते. सोनाराचा ताजवा ‘बोलका’ नव्हता. आज वजन किती झालें हें रेधानी व आकष्यानी दर्शविणारे लहान मोठे बोलके काटे अनेक आहेत. तथापि आपल्याकडील सोनाराचा नाजूक काटा अजून तसाच आहे. स्वतःपणें वजन किती झालें हें तो काहींच सांगू शकत नाही. सोने तोलायचा काटा म्हणजे त्याचा भाव केवढा, पण अम्लेच्या नागानें पूज्य, त्याला सोने आणि गुंजा सारख्याच. सोन्यातील गुणदोष अथवा सोन्याचा कस राहू या, पण निदान आपण किती वजन केले याची अक्षरे तरी दाखवावी की नाही !” हें स्पष्टीकरण पडत नाही. कर्पूरमञ्जरीत (सः डॉ. मनमोहन घोष. कलकत्ता मुनिव्हर्सिटी, पृ. ८७) असाच उल्लेख आलेला आहे : ‘जदो शुब गाराओ विभ गिरकलरो वि रअणतुलाए गिउञ्जीअसि । अह पुण तुल व् य लदक्खरा वि ण मुरण्तोलणे गिउजिआमि।’ संपादकीय टीपेत (पृ. १५४) ते सांगतात : ‘गाराओ वि गिरकलरो : As unlettered as jeweller's apparatus in which are used small gunjas and no weight pieces marked with letters’, “तुल व् य लदक्खरा—“one who has got letters like a big weighing machine which uses big pieces of stone marked with figures indicating weights” डॉ. घोष यांनी टीपेत या गाथेचा मुकाबला दिलेला आहे. यावरून दिसतें की तुलावशी निरक्षर या शब्दाचा सदर्भ तराजूकडे नवून त्यातील वजनाकडे आहे. पण्डित मधुरानाथशास्त्री सांगतात : (पाठ्यमाला प्रत. पृ. ११) ‘मुरणकारतुला अश्वोऽधिकमतोलयन्त्य [निरक्षर शन्तीति निरक्षरा] अपि गौरवाग्रधिनाः दत्ताधिकगौरवा स्कन्धेनीयन्ते सायधानं नीयन्ते । योऽशमापरेण हत्यमरः । धैर्यकमते तु तोलकद्वयमित. ।’ मुरणकारतुला दोन तोळ्यांपेक्षा किंवा तोळ्या माशापेक्षा अधिक तोलू शकत नाहीत, तरीही जास्त वजन तोलणाऱ्या तागदीपेक्षा त्यांना अधिक गौरव मिळतो. कोणताही अर्थ घेतला तरी ‘तागदीपमात्रे ग्रावावर घेतले जाणें’ या प्रयोगाचा सुल्लाहा होत नाही. मानासच्या तागदीप ते तोलून जातें ते नागदीपेक्षा मौल्यवान् असतें, तरीही मोनार तागदीप ग्रावावर टाकतो,

पण म्हणून ती काहीं सोन्यापेक्षा जास्त मौल्यवान् ठरत नाही; शिवाय ज्या वेळीं तागडीत वजन नसतें किंवा सोळावयाची वस्तु नसते त्या वेळींच ती खाद्यावर टाकली जाते; त्याचप्रमाणें ज्यांना काहींही मूल्य नाही किंवा वजन नाही अशीं निरक्षर माणसें इतरांनीं खाद्यावर घेतलीं म्हणून तीं मोठीं ठरतात असें नाही. तरीही प्रश्न राहतोच, सामान्य भंगारवाल्याप्रमाणें सोनार तागडी खाद्यावर कसाला घेईल ! म्हणूनच वर म्हटलें आहे कीं या गाथेचा समाधानकारक खुगसा होत नाही.

अंगीं एवढी गुण नसलेल्या साधारणीची भुजङ्गानें केलेली अवास्तव प्रशंसा असल्यामुळें गुणगर्विता गणिकेनं हे उद्गार फाटलेले असावेत. किंवा, या चिमुरडोला अद्याप चिरडीमुद्रा नेसता येत नाही, पण बेवडा तिचा उदो उदो ! किंवा फुशारखोर पतीची या उपपतीची नायिकेनं केलेली निंदा.

१९२ लाल गाल :

192. Touch Me Not.

आअम्बन्तकपोलं खलिअखरजम्पिरिं फुरन्तोदुम् ।

मा छिवसु त्ति सरोसं समोसरन्ति पिअं भरिमो ॥९२॥

[आताम्रान्तःकपोलां खलिताक्षरजल्पनशीलां स्फुरदोष्ठीम् ।

मा स्पृशेति सरोपं समपसर्पन्तीं प्रियां स्वरामः ॥]

गाल लालसर झाले आहेत, बोलण्यात अक्षरे गळत आहेत, ओठ परपरत आहेत, अगाला हात लावूं नका, असें रागानें सांगत आहे, त्या प्रियेची आठवण होते.

● कलहान्तरिता. ती एवढी रागाला का आली होती ! एक टीकाकार सांगतो, ती रजस्वला होती; आणि एवढेही पुरत नाही म्हणूनच कीं काय कोण जाणे, आणखी एक टीकाकार सांगतो, शिवाय ती परस्त्री होती !

१९३ पवित्र पाप :

193. Sacred Sin.

गोलाविसमोऽरच्छलेण अप्पा उरम्मि से मुक्को ।

अणुअप्पाणिदोसं तेण वि सा आढमुवऊडा ॥९३॥

[गोदावरी विपमायतारच्छलेनात्मा उरसि तस्य मुक्तः ।

अनुकम्पानिर्दोषं तेनापि सा गाढमुपगूढा ॥]

गोदावरीचें पात्र ओलाडताना उतार अवयड असल्याच्या निमित्तानें तिनें त्याच्या छातीवर भार टाकला. (केवळ अनुकम्पेमुळें त्यानें तिला हात दिला होता व आता निवळ नाइलाजामुळें त्यानें) तिला आलिंगन दिलें. खरोखर तो अगदीं निर्दोष आहे

● विषय पूर्वाचाच (क्र. १०७), प्रणयी सुगुलार्चा आता थोडी प्रगति झाली आहे, एवढेंच. सर्वच पापें प्रार्थी सख्त शिवा सखळ सखीवर आधारलेली असतात आणि प्रथम पवित्र भासतात. योमाटा झाला म्हणजे त्यातील रहस्य किंवा रहस्यता नष्ट होते आणि पापाचा सागाडा भेडसावूं लागतो. मत्स्यष्टीच्या निकषावर स्वप्नसुप्तीचा वस कसा समजणार ! मरणातीव्रतामरणात अन्धोन्ध (प्रतीयमान) अलंकाराचें उदाहरण.

१९४ निर्माल्य :

194 Worn Garland.

सा तुइ सहस्यदिणं अज्ज वि रे सुहअ गन्धराहिअं पि ।

उच्चसिअणअरपरदेवदे ज्व ओमालिअं वइइ ॥९४॥

[सा त्वया सहस्रदत्तामद्यापि रे सुभग गन्धराहितामपि ।

उच्चसितनगरगृहदेवतेष्व भवमालिकां पृच्छति ॥]

१ गाढ २ हर ३ गोमालिअ, गोमाणिअ. ४. नवमालिका, निमालिअ.

सुभग, तूं तिला दिलीस ती माळ गंधराहित व शिर्डी आहे, पण ती तूं धारण केली होतीस व तूं ती तिला आपल्या हातानें उतरून दिलीस म्हणून उध्वस्त नगरांतील गृहदेवतेच्या गळ्यांतील माळेप्रमाणें तिनें ती अद्याप धारण केली आहे.

● अचमालिका म्हणजे कोमेजलेली माळ. उध्वस्त नगरातील गृहस्थानें परागंदा होण्यापूर्वी गृहदेवतेची पूजा करून तिच्या गळ्यांत माळ घातली, नंतर देवतेवर अयकळा आली व माळ सुकून कोळ झाली; त्याचप्रमाणें तुझ्या प्रेयसीची अवस्था झालेली आहे; तिच्यावर कृपा कर, असा निर्भृण नायकाला दूतीचा संदेश. एक टीकाकार सांगतो, निर्जन देवळांत संकेत ठरविल्याची या गाथेंत सूचना आहे.

१९५ उधार-उसनवार :

195. Lease & Lend.

केलीअ वि रुसेउं ण तरिए तम्मि चुक्खिणअम्मि । ७

जाइअएहिं व माए ! इमेहिं अवसेहिं अज्जेहिं ॥९५॥

[केल्यापि रुपितुं न शक्यते तस्मिंश्च्युतविनये ।

याचितकैरिव मातरेमिरवशैरङ्गेः ॥]

आई, त्याला विनय कसा तो माहीतच नाही; तरीही त्याच्यावर घट्टसुद्धां मला रागावतां येत नाही. दुसऱ्याकडून भीक मागून उसनीं आणल्याप्रमाणें माझीं गात्रेही माझ्या आधीन राहिलेलीं नाहीत.

● आशक्तीमुळे त्याचा विनय नष्ट झाला आहे आणि माझाही. त्याचा अनुनय इतका आकर्षक व आग्रही आहे कीं त्यापुढें माझा निग्रह नष्ट होतो, माझीं पराधीन गात्रें त्याच्याच छंदानें क्रिया करतात. त्याच्या अपराधाची आठवणही होत नाही; कारण माझे लील्य किंवा त्याचें कौशल्य.

१९६. उल्फुल्लिका :

196. See-Saw.

७ उल्फुल्लिआइ खेळुउ, मा णं चारेहि, होउ पैरिऊडा ।
मा जहणभारगरुई पुरिसाअन्ती किलिम्मिंहिइ ॥९६॥

[उल्फुल्लिकया खेळतु मैनां चारयत भवतु परिक्षामा ।
मा जघनभारगुर्वी पुरुषायितं कुर्वती ह्यभिष्यति ॥]

ती वसफुगडी खेळत आहे, भोकळेपणाने खेळूं द्या, निवारण करूं नका, म्हणजे तिचें शरीर आरोग्यशरीर होईल आणि पुढें तिचे जघन विशाल व जड झाले तरी ती पुरुषायेनाचे वेळीं दमणार नाही.

● फुगडी खेळणाऱ्या मुलींना उत्तेजन देण्याच्या निमित्तानें आपण स्वतः कृशमग्ना, जितश्वासा व विपरीतबुद्धला असल्याची नायिकेची सूचना. 'उल्फुल्लिकया खेळतु' हा प्रयोग 'पत्न्यानीं खेळू या,' 'सौक्याना घेऊं या' असा कौटुंबापुरी पाठाचा भासतो.

१९७ जुनें मद्य :

197. Old Wine.

पउरजुवाणो गामो, महुमासो, जोअणं, पई ठेरो ।
जुणसुरा माहीणा, असई मा होउ, किं मरउ ? ॥९७॥

[प्रचुन्युवा ग्रामो मधुमासो यौवनं पतिः स्थविरः ।
जार्णसुरा स्वार्धाता असती मां भवतु किं क्षियताम् ॥]

१. उप्पुळिआ, उफलिआ, उफळिआ, उप्पुळिआ, उफुळिआ, पप्पुळिआ, मन्दुळिआ. २. परिवाना. ३. भाग. ४. किलम्महद, किलिस्मिहद. ५. उत्तरा-लिका. ६. परिगूदा परितुष्ट. ७. येरो. ८. असतीमासम् भवतु.

तो तरुण व स्वतंत्र आहे. तिचा पति वृद्ध न्व तिच्या आधीन आहे; गावांत पुष्कळ उनाड तरुण आहेत, वसंत ऋतु आला आहे आणि तिच्या संप्रही जुनें मद्य आहे अशा स्थितींत तिनें स्वैरिणी होऊं नये तर काय मरावे ?

● येथे स्थविर याचा अर्थ वृद्ध (थेरढा) असा ध्यावयाचा कीं बुद्धमिथु ? ज्याच्या वेदना त्याला ठाऊक. अशा परिस्थितींत प्रतिकारशक्ति नष्ट झाल्यामुळे शीलखण्डन झालें तर तो अपराध होणार नाही. हें प्रोत्साहन कीं समर्थन ? कीं सात्वन ? एकूण जुन्या मद्याची लज्जत काहीं नवी नाही ! अलंकारकौस्तुभात तुल्ययोगिता व सरस्वतीकण्ठाभरणात आक्षेप (रोध) या अलंकाराचें उदाहरण : ' विधिनाथ निषेधेन प्रतिषेधोत्तिरत्र या । शुद्धा मिश्रा च साक्षेपो रोधो नाक्षेपतः पृथक् ॥ ' ' क्रियासूत्तिष्ठमानस्य वारणं कारणेन यत् । उक्त्या युक्त्या च रोधो य आक्षेपः सोऽव्ययमुच्यते ॥ प्रति- कूलोऽनुकूलश्च विधौ रोधोऽभिधीयते । निषेधेऽप्युक्तियुक्तिभ्या द्विप्रकारः स कथ्यते ॥ '

१९८ ढोंग :

198. Pretext.

बहुसो वि कहिज्जन्तं तुह वअणं मज्झ हत्थसंदिट्ठम् ।

ण सुअं ति जम्पमाणा पुणरुत्तसअं कुणइ अज्जा ॥९८॥

[बहुशोऽपि कथ्यमानं तव वचनं मम हस्तसंदिष्टम् ।

न श्रुतमिति जल्पन्ती पुनरुक्तशतं करोत्यर्थो ॥]

माझ्या हातून तुम्ही पाठविलेला निरोप मी तिला किती वेळा तरी सांगितला म्हणून सांगूं ? पण नाट ऐकूं आला नाही, असें म्हणून आर्येनें तो शंभर वेळां तरी सांगावयाला लावला.

● पत्र दिलें होतें असा उल्लेख नाही व सूचनाही नाही, तरी निरोप 'हातून' पाठविलेला आहे, हा प्रयोग विशेष लक्षात घेण्याजोगा आहे; पूर्वी आलेल्या 'तिलकाची हातोडात हालचाल' या प्रयोगाप्रमाणेच. नायकावरील प्रेमासुद्धे नायिकेला निरोप पुनःपुनः ऐकावासा वाटला. अलंकाररत्नाकरात विनोदाचें उदाहरण : 'अन्यासद्गतात्कौतुकविनोदो विनोदः ।'

१९९ संवरण :

199. Hide & Seek.

पाअडिअणेहसग्भावाणिभरं तीअ जह तुमं दिट्ठो ।

संवरणवावडाए अण्णो वि जणो तह व्वेअ ॥१९९॥

[प्रकटितस्नेहसद्भावनिर्भरं तया यथा त्वं दृष्टः ।

संवरणव्यापृतया अन्योऽपि जनस्तथैव ॥]

तिनें तुझ्याकडे प्रेमपूर्ण दृष्टीनें पाहिलें; तशाच स्निग्ध दृष्टीनें ती इतरांकडेहि पाहते; मात्र हें तुझ्यावरील आपल्या प्रेमाचा बोभाटा होऊं नये म्हणून.

● ती तुझ्यावर खरोखरच अनुरक्त आहे. सर्वांकडे ती स्निग्ध दृष्टीनें पाहत असल्यासुद्धे इतरेजनाची समजूत झाली की ती अलङ्घ आहे, अलङ्घ-दृष्टि आहे; पण मरी दूरदृष्टि तिचीच. सरस्वतीकण्ठाभरणात तद्गुण अलंकाराचें उदाहरण : 'वस्त्वन्तरतिस्कारो बभूवुना मीलितं स्मृतम् मिहिता मिहिते चैव तद्गुणातद्गुणौ च तत् ॥'

२०० दंतग्रण :

200. Teeth Marks.

गेल्लेह ! पलोअह इमं ! पद्दसिअयअणा पइस्स अप्पेह ।

जांआ सुअपडमुग्मिण्णदन्तजुअलाङ्किअं योरम् ॥२००॥

१. पाअडिअणेहसग्भावविभ्रमन्तिअ २. प्रकटितस्नेह सद्भावविभ्रमतया.
३. निर्भरतया ४. जन कथं तथैव ५. गिह्दह, गेण्द, इद, इदि.
६. विपणिपक्वना - गदना ७. परिणी.

[गृण्हीत प्रत्योक्तयतेदं ग्रहसितवदना पत्युरर्पयति ।
जाया सुतप्रथमोद्भिद्यदन्तयुगलाद्धितं यदरम् ॥]

मुलाला पहिले दात आले. त्यांचे वण उमटलेले बोर पतीला दाखवून हंसतमुखाने पत्नी म्हणाली— ध्या, हें वधा.

● काही प्रतीत 'यदरम्' ऐवजी 'वदनम्' असा पाठ आढळतो. मुलाच्या दाताचे वण पत्नीच्या गालावर उमटले होते, ते तिने पतीला दाखविले आणि जणू त्याच्याकडून त्याची अपेक्षा केली. की मुलगा बापाच्या वळणावर आहे हें सुचविले ! गंगाधर सागतो, त्या बोरवरील वण तिच्याच दाताचे असावेत य ते तिने अगोदरच करून ठेवलेले असावेत. नाहीतर ती हंसती कसाला ! धर्माचारानुसार प्रसूतीनंतर काही कालपर्यंत संभोग वर्ज्य असतो. अत्रिस्मृतीत (Dharma Sastra or the Hindu Law Codes, Text. Vol. I : P. 195) सांगितले आहे : 'पण्मासान्कामयेन्मर्त्यौ गर्भिणीमेव च स्त्रियम् । आदन्तजनतादूर्प्येमेवं धर्मो विधीयते ॥' : सातव्या महिन्यापासून मुलाला दात येईपर्यंत संभोग करू नये. म्हणून पत्नी हंसून विचारते, आता मुलाला दात सुद्धा आले, आणखी किती बापायचें ! अपत्यस्नेहाचा अतिरेक मातापित्याच्या स्नेहातही व्यत्यय आणू शकतो ! सरस्वतीकण्ठाभरणात (सोद्रेद) भाव अलंकाराचें उदाहरण : 'अभिप्रायानुकूल्येन प्रवृत्तिर्मात्रं उच्यते । सोद्रेदोऽथ निवद्रेदश्चैकतश्चाभितश्च सः ॥ ५

रसिजजणहिअवदइए कइवळलपमुहसुकइणिम्मइए ।
सत्तसअम्भि समत्तं बीअं गाहासअं एअम् ॥

तृतीयं शतकम् ।

२०१ निंदेसही अपात्र :

201. Beyond Censure.

अच्छुड ता जणवाथो, हिअअं विअ अत्तेणो तुह पमाणम् ।

तह तं सि मन्दणेहो जह ण उवालम्भजोग्गो सि ॥१॥

[अस्तु तावज्जनयादो हृदयमेवात्मनस्तव प्रमाणम् ।

तथा त्वमसि मन्दस्त्रेहो यथा नोपालम्भयोग्योऽसि ॥]

लोकप्रवाद कांहीही असो; तुमचें अंतःकरण हेंच खऱ्याखोड्याचें प्रमाण. मजबरील तुमची प्रीति इतकी मंद झालेली आहे कीं आता निंदा करण्याइतकीही तुमची लायकी नाही.

● 'लोक काय वाटेल तें बोलतात, त्याच्या तोंडाला कोण हात लावणार !' 'कबूल, तुम्ही तरी छातीला हात लावून सांगाल का, कीं हा बोभाटा सर्वेस्वी पोटा आहे !' निंदा कोणाची करावयाची ! ज्याचें अंतःकरण स्निग्ध असेल त्याची, कारण त्याचे अर्गी दाशिष्य असतें व म्हणून त्याचें परिवर्तन शक्य असतें. पण तुम्ही तर पूर्ण उदासीन आहांत; तुमच्यावर अशा मृदु अस्त्राचा काय परिणाम होणार ! हीमुद्दों निंदाच आहे, पण ती स्निग्ध आहे. आशेन अलंकार.

२०२ स्वच्छन्दी :

202. Self-Willed.

अप्पच्छन्दपहाविर ! दुल्लहलम्भं जणं वि मग्गन्त ! ।

आआसपहेहि* भमन्त हिअअ ! वइआ वि भग्गिज्झिसि ॥२॥

१. अप्पणो.

[आत्मच्छन्दप्रधावनशील दुर्लभलभ्यं जनमपि मृगयमाण ।
आकाशपथैर्भ्रमच्छदय कदापि भङ्क्ष्यसे ॥]

हृदया, तूं स्वच्छंदानें धावत आहेस, जें अप्राप्य त्याची हांव धरीत आहेस, आभाळात भरान्या मारीत आहेस; केव्हां ना केव्हां तरी तूं भग्न होशील.

● आभाळांतली भरारी सारखी निराधार, कारण मनोरथांच्या सिद्धीला दूतीचाही आधार नाही. तुझें स्वच्छंदी भ्रमण कोण स्थगित करूं शकेल !

२०३ गणिका :

203. Courtesan.

अहव गुणविव अलहुआ, अहवा गुणअणुओ ण सो लोओ ।
अहव छि णिगुणा वा, बहुगुणवन्तो जणो तस्स ॥३॥

[अथवा गुणा एव लघवोऽथवा गुणज्ञो न स लोकः ।

अथवास्मि निर्गुणा वा बहुगुणवाञ्जनस्तस्य ॥]

जगांत गुणाना किंमत राहिलेली नाही; किंवा ह्याला गुणाची पारख नाही; किंवा मीच निर्गुणा आहे; किंवा त्याची प्रिया गुणी आहे.

● गुणगर्विता गणिकेचे उद्गार. गणिका म्हणजे साधारणी वेश्या नव्हे. गणिकाच्या अंगाच्या अगणित गुणांचा संस्कृत साहित्याला परिचय आहे. अशा अनमोल गुणाची किंमत कशी करता येईल ? रसिक विदागी देतात, ती त्याच्या रसिकतेची किंमत, किंवा दानमर्यादा. या गाथेचा नायक अरसिक

१. आत्मच्छन्दप्रभविष्णु दुर्लभलभ्यं जन विमार्गमाण. २. आयासवरी. ३. आत्मच्छन्दप्रभावशीले दुर्लभलभ्य जनमपि मार्गमाण । अशापथैर्हृदयक्रियापि भग्ना भवति ॥ ४. गुणअणुओ, गुणअएलओ. ५ बहुगुणो क्वलु अण्णो जणो तस्स. ६ बहुगुणवन्तो जनास्तस्य.

नाही, कारण त्याला स्वजनांच्या गुणांची पारख आहे. गणिकेने गुण उधेळले असतील, म्हणूनच तो आता तिला टाळीत असावा; किंवा चारुदत्ताप्रमाणे दारिद्र्यामुळे.

२०४ आरसा :

204. Mirror.

कुट्टन्तेण वि हिअण्ण मामि ! कह णिव्वरिज्जे तम्मि ।

ओदंसे पडिविम्बं वि ज्जम्मि दुःखं ण संकमइ ॥४॥

[स्फुटितापि हृदयेन मातुलानि कथं निवेद्यते तस्मिन् ।

आदर्शे प्रतिविम्बमिव यस्मिन्दुःखं न संजामति ॥]

मामी, माझे हृदय दुःखाने फुटत आहे; पण हें मी त्याला कशाच्या सांगूं ? आरशातल्या प्रतिविम्बाप्रमाणे माझे दुःख त्याला दिसले तरी ते काही त्याच्या अंतर्प्राप्तांत प्रविष्ट होणार नाही.

● त्याचे हृदय आरशासारखे आहे; स्वच्छ, गुळगुळीत व चकचकीत; पण अक्षिप; त्याला माझ्याबद्दल आसक्तीच नाही, फी तो अन्यायक आहे ! मी मान त्याच्यावर अनुरक्त आहे. माझे प्रेम कसे यशस्वी होईल !

२०५ काकयलि :

205. Hesitation.

पासासङ्की काओ नेच्छदि दिणं पि पाहिअघरणीए ।

ओअन्तकरअलोगलिअवलअमज्झट्ठिअं पिण्डम् ॥५॥

[पाशाशङ्की काको नेच्छति दत्तमपि पथिकगृहिण्या ।

अथैनतकरतलावगलितवलयमध्यस्थितं पिण्डम् ॥]

१. अहाए. २. जम्मि. ३. स्फुटितेनापि हृदयेन कथं अगिनी निर्गतीभूयते तस्मिन् । ४. स्फुटं तेनापि हृदये मातुलि कथं निवारिते तस्मिन् । ५. अवघाते. ६. ण छिवदं, नेच्छवद. ७. ओणन्त, ओवन्त ८. न स्पृशति दत्तमपि पति. ९. उधत्त.

पति प्रवासाला गेल्यामुळे कृश झालेली गृहिणी काकवली ठेवण्या-
फरतां खाली बांकली, तेव्हां तिच्या हातांतली बांगडी गळून पिंडाभोवतीं
पडली. हा फांत असावा अशा शंकेने कावळ्याने त्याला स्पर्श
केला नाही

● पुष्कळ खटपट करून नायिकेचे मन वळविले, निमित्त साधून तिला
घराबाहेर काढली आणि आता नसत्या शंका धेऊन तूं टाळाटाळ करीत
आहेस. नायकाला दूतीचे आश्वासन व प्रोत्साहन.

२०६ भिंतीवरील रेखा :

206. Calendar.

ओहिदिअहागमासंकिरोहिं सहिआहिं कुडुलिहिआओ ।
दोतिणि तहिं विअ चोरिआए रेहा पुसिज्जन्ति ॥६॥ १

[अवधिदियसागमाशङ्किनीभिः सखीभिः कुड्यलिखिताः ।

द्वित्रास्तत्रैव चोरिकया रेखाः प्रोञ्च्यन्ते ॥]

प्रवासाला गेल्या प्रतीच्या आगमनाची मुदत टळली असावी अशा
शंकेने मैत्रिणींनीं कुडावरील रेखा वाढविल्या; पण पत्नीने त्यापैकीं
दोन तीन चोरून पुसून टाकल्या.

● वायद्याप्रमाणें पति परत आला नाही तर तिची अवस्था कठिण
होईल अशी सख्याना घास्ती वाटली म्हणून त्यांनीं रेखा वाढविल्या.
प्रवासासाठीं ठरलेल्या दिवसाइतक्या रेखा भिंतीवर काढावयाच्या आणि
दिवस उलटला कीं त्यापैकीं एक रेखा पुसावयाची असा रिवाज असे.
मैत्रिणींनीं रेखा वाढविल्या हें पत्नीच्या लक्षात आलें. त्यामुळेच त्याचें
आगमन लावणीवर पडेल या भीतीनें किंवा अधीरतेमुळे गृहिणीनें त्यापैकीं
काहीं पुसल्या.

१. तीएँ लिहिरीए. २ भिति ३. संकीर्तिनीभिः सखीभिस्तस्यालिखन्त्या. ।
द्वित्रास्तस्मिन् चोरिकया रेखा प्रोक्ष्यन्ते ॥

२०७ विधिघटना :

207. Creation.

तुहं मुहसारिच्छं ण लहइ ति संपुण्णमण्डलो विहिणा ।
अण्णमअं वर घडइउं पुणो वि सण्डिज्जइ मिअङ्को ॥७॥

[तव मुखसादृश्यं न लभत इति संपूर्णमण्डलो विधिना ।

अन्यमयमिव घटयितु पुनरापि सण्डयते मृगादकः ॥

पौर्णिमेच्या पूर्ण चंद्रालाही तुझ्या मुखाचें सादृश्य व सौंदर्य लाभत नाही हें पाहून जणूं दुसऱ्या कोणत्या तरी द्रव्यापासून चंद्र पुन्हा घडवावा म्हणून ब्रह्मा जणूं चंद्राचे फलाकलांनीं तुकाडे करीत आहे.

● तुलनेसाठी पाहा : "In moon, that waxing waning shines as spots appear, Are any spots discerned in face of maiden here?" (The Sacred Kurral of Tiruvalluva Nayanar Rev G. U Pope p 154) वैशिष्ट्यांची नवी मिश्रणे करून ब्रह्मा सौंदर्याचे नेनेने नमुने निर्माण करत असतो. तुहें सौंदर्य पाहून तो स्वतःच चकित झाला. जणूं त्याला चिरतून स्वरूप देण्यासाठी तो या नमुन्यावर चंद्राची घटना-विघटना करीत आहे. लुशामतीची परिणीमा. प्रतीप अलंकार : ' उपमानानर्थक्यं प्रतीपमस्योपमेयत्वम् । ' अलंकारबोस्तुभ.

२०८ गणित :

208 Calculation

अज्जं गओत्ति, अज्जं गओत्ति, अज्जं गओत्ति, गणरीए ।
पडम विअ दिअहद्धे कुट्टो रेहाहिं चित्तालिओ ॥८॥

[अद्य गत इत्यद्य गत इत्यद्य गत इति गणनशीलया ।

प्रथम एव दिव्यसार्धं कुज्य रेखाभिधायितम् ॥]

१ मुग्धा २. अज्जमज्ज ३ घट्टे ४ पुन पुन

आज पति प्रवासाला जाणार असं पत्नीला कळलं. ते आज जाणार, आज ते गेले, ते आजच गेले, असं म्हणत ती भितीवर रेघा काढूं लागली आणि पहिल्या दिवसाच्या प्रयमाधीतच तिने सारी भिंत रेघांनी चिह्नित केली !

● तरी विचारीची गणना पुढी झाली नाही. प्रवासाला निघालेल्या पत्नीला पत्नीची विरहविकलावस्था दाखवून त्याला प्रवासापासून परावृत्त करण्याचा दूतीचा प्रयत्न.

२०९ सलज्जा :

209. Basbful.

ण वि तह पढमसमागमसुरअसुहे पाविएवि परिओसो ।

जैह बीअदिअहसविलक्षलक्षिए वअणकमलम्मि ॥९॥

[नापि तथा प्रथमसमागमसुरतसुखे प्राप्तेऽपि परितोषः ।

यथा द्वितीयदिवससविलक्षलक्षिते चदनकमले ॥]

(रात्रीच्या आठवणीमुळे) सलज्ज झालेलं तिचं मुखकमल दुसरे दिवशीं पाहतांना होतो तेवढा आनंद काही प्रत्यक्ष प्रथम समागमात होत नाही.

● गंगाधर सागतो, तिने प्रथम त्याला शिडकारलं होतं; पुष्कळ प्रार्थना-नंतर तिने संमति दिली. समागमामुळे ती सतुष्ट झाली. इतकी, की समतीला विलंब लावला याबद्दल विमनस्क झाली. तिच्या मुद्रेवरील भाव पाहून नायकाला स्वतःच्या गुणाबद्दल धन्यता वाटली. प्रथम समागमात आनंद असतो हे खरं, पण तो दुष्कर असतो, तोही आपण सुकर केला, याबद्दल नायकाला अभिमान वाटला. त्या लाजच्या मुद्रेंत संतोष व अपेक्षा, पश्चात्ताप व कृतार्थता यांचे मधुर समिश्रण होतं.

१ जह बीअदिअहरम्मे चुम्बनवल्लिए वअणकमलम्मि । २ सुरेनापि भवति परितोष ३ द्वितीयस्तारम्मे चुम्बनवलिते.

२१० मदनशर :

210. Arrows of Love.

जे संमुद्हागअवोलन्तवलिअपिअपेसिअच्छिविच्छोहा । १

अम्हं ते मअणसरा, जणस्य जे होन्ति ते होन्तु ॥१०॥

[ये संमुद्हागतव्यतिक्रान्तवलितप्रियप्रेषिताक्षिविक्षोभाः ।

अस्माकं ते मदनशरा जनस्य ये भवन्ति ते भवन्तु ॥]

(अनुनयासाठी) प्रियकर सन्मुख आला. (मी त्याला उत्तेजन दिलें नाहीं म्हणून) तो विन्मुख होऊन (जाऊं लागला.) जातां जातां त्यानें उत्कण्ठेनें वळून पाहिलें. यामुळें माझे अंत करण क्षुब्ध झालें. त्याचे दृष्टिक्षेप मला मदनाच्या वाणांसारखे भासले; इतरांना काय वाटत असेल तें असो.

● मदनाचे बाण खरोखरच कुलांचे अस्मितात का ग ! या सखीच्या प्रश्नाला उत्तर.

२११ कडदोरा :

211. Through Fire & Water.

इअरो जगो ण पावइ तुह जहणारुहणसंगमसुहोद्विम् । १

अणुहवइ कणअडोरो हुअवहवरुणार्णं माहप्पम् ॥११॥

[इतरो जनो न पाप्नोति तव जघनारोहणसंगमसुखकेलिम् ।

अनुभवति कैनकदोरो हुतवदवदणयोर्माहात्म्यम् ॥].

तुझ्या जघनावर आरोहण करण्याचें किंवा त्यांना मिठी घाटून दोलण्याचें सुख इतरेजनांना मिळत नाहीं व तें तुझ्या सोन्याच्या कड-
दोन्याला मिळतें. हें क्षमि व वरुण यांच्या शृपेचें माहात्म्य.

१. पमुग्गागअ. २ ये प्रमुद्हागतव्यतिक्रान्तवलितप्रियप्रेषिताक्षि. ३. जनस्य
हुतवदवदणं माहात्म्यम् .

● कनकडोर म्हणजे कमरपट्टा नव्हे, कडदोरा. चपटा कमरपट्टा कमरे-
मोंवती गच्च बसतो आणि भरदार कडदोरा सैल असून नित्यावर व
जघनावर ओघळतो आणि तो कडोऱ्यात गुपटलेला किंवा कांसोट्यात
गुतविलेला असल्यामुळे शरीराच्या हालचालींशी ताल धरतो. प्राचीन शिल्पात
कडदो-याचे अनेक नमुने आढळतात, आणि आता, क्वाचित्, ग्रामीण
जीवनात सोनार प्रथम सोने तापावितो आणि तत्त सुवर्णावर कौशल्याचे
संस्कार केल्यानंतर पाण्यात बुडवतो. यामुळे अलंकाराना आपोआप
अग्निपानीय व्रताचें श्रेय घेऊ मिळतें. व्रतखंडात असें काही वळ
सांगितलेलें असतें तर तें कितीतरीनी स्वीकारलें असतें !

२१२ आश्चर्य :

212 Wonder

जो जस्स विहंवसारो तं सो देइ ति किं त्य अच्छेरम् ।

अणहोन्तं पि खु दिणं दोहग्गं तइ सत्तीणम् ॥१२॥

[यो यस्य विभवसारस्त स ददातीति किमत्राश्चर्यम् ।

अभवंदपि खलु दत्त दीर्भाग्य त्वया सपत्नीनाम् ॥]

आपल्या वैभवाचें सार असें जें धन तें मनुष्य दुसऱ्यांना देतो,
यात आश्चर्य फसले : तुझ्यापाशीं नसलेलें दीर्भाग्य त् आपल्या सवतींना
देतेस, हें खरें आश्चर्य

● विरोधालंकार “अविरोधेऽपि विरोधो यत्रोक्त स्याद्विरोध स ।
स्याज्जातेर्गुणकर्मद्रव्याणां स्वस्वपरयोगात् ॥” अलंकारकौस्तुभ. अलंकार
रत्नाकरात विशेषोक्तीचें उदाहरण ‘हेतुसाकल्ये फलानुत्पत्तिर्विशेषोक्ति ।’

२१३ निरुपम :

213. Unique.

चन्द्रसरिसं मुहं से सरिसो अमअस्स मुहरसो तिस्सा ।
सकअग्गहरहैसुज्जलचुम्बणअं कस्स सरिसं से ॥१३॥

[चन्द्रसदृशं मुखं तस्याः सदृशोऽमृतस्य मुखरसस्तस्याः ।
सकचग्रहरमसोज्ज्वलचुम्बनकं कस्य सदृशं तस्याः ॥]

तिचें मुख चंद्रासारखें व अजररस अमृतासारखा आहे. तिचें केस धडून बळात्कारानें, घाईनें व आवेशानें तिचें घुवन घेतलें, त्याला उपमा कशाची ?

● निरुपम म्हणून अद्वितीय की तोंवर अननुभवित म्हणून ! 'उज्ज्वलं मनोः', 'सरस्वतीकण्ठाभरण. अलंकारकौस्तुभात् उपमानलुप्तोपमेवै उदाहरणः 'वाक्यसमासोभयगोपमानलुप्ता...अत्र सकचग्रहरमसृष्टचुम्बनं कस्य सदृशमिति उपमानस्याप्रयोगः ।' अलंकाररत्नाकरात् सदृशत्वाच्च उदाहरणः 'अहृत्ये तु सदृशः'

२१४ विचक्षणः :

214. Caution.

उप्पणत्थे कज्जे अइचिन्तन्तो गुणागुणे तम्मि ।
चिरैआलमन्दपेच्छित्तणेण पुरिसो हणइ कज्जम् ॥१४॥

[उत्पन्नार्थे कार्येऽतिचिन्तयन्गुणागुणौ तस्मिन् ।
चिरैकालमन्दप्रोक्षित्येन पुरुषो हन्ति कार्यम् ॥]

१ अमअगरिष्ठो अ मुहरसो २ रदमुभेत, रदगाअत. ३ रमगोदेल, रमगदठ, गहनप्रदणमागोज्जल ४ अइ मुन्दर मुखपेच्छित्तणेण ५ अतिमुन्दर-
अल्पप्रक्षित्येन, चिरपाण्यल्पप्रक्षित्येन, चिरघातगुण

यशापयशाच्या सभाव्यतेची व गुणावगुणांची फाजील विचक्षणा करणारा मनुष्य सावकाशपणें विचार करण्यात काळ दवडतो आणि सिद्ध होत आलेल्या कार्याचा नाश करतो.

● हे शुद्ध सुभाषित आहे; तरीही गंगाधर सांगतो, दीर्घसूत्री नायफाला हे कृतीचें प्रोत्साहन आहे.

२१५ रागानुराग :

215. Motive.

बालअ ! तुमाहि अहिअं णिअअं विअ बल्लहं महं जीअम् ।
तं तद् विणा ण होइ, चि तेण कुविअं पसाएमि ॥१५॥

[बालक त्वत्तोऽधिकं निजकमेव बल्लभ मम जीवितम् ।

तत्स्यया विना न भवतीति तेन कुपितं प्रसादयामि ॥]

बालक, तुझ्यापेक्षा मला फक्त माझा जीवच जास्त प्रिय आहे. तुझ्याशिवाय जीव राहत नाही, म्हणून राग आवळून तुला प्रसन्न करण्याचा मी प्रयत्न करीत आहे.

● राग न अनुराग, दोषाचाही वर्ण आरक्त, परक फक्त छटेचा. रागामार्गे प्रतिपक्षाचा अपराध असतो तर अनुरागामार्गे अनुनय; त्या मार्गे अहंकार, या मार्गे आसक्ति. मी तुझा अनुनय करीत आहे, म्हणून तुझा अपराध माझ्या निदर्शनास आलाच नव्हता किंवा मी तुझ्यावर अप्रसन्न झालेच नव्हते, असा गैरसमज करून घेऊ नको.

२१६ पुरावा :

216. Evidence.

पत्तिअ ! ण पत्तिअन्ती, जद् तुज्झ इमे ण मज्झ रुअईए ।
पुढीअ चाहविन्दू पुलउब्भेषण भिज्जन्ता ॥१६॥

१ त्वत्तोऽप्याधिक २ नियतमेव ३ पत्तिअ ण पत्तिअन्ती

[प्रतीहि न प्रतीयन्ती यदि तवेमे न मम रोदनशीलायाः ।

पृष्ठस्य चाप्पविन्दवः पुलकोद्भेदेन भिद्यमानाः ॥]

जीव तोडून सांगितलें तरां तुला माझा विश्वास वाटत नाही. पहा, तुझे अथ्र माझ्या पाठीवर पडत आहेत आणि माझ्या अंगावर उमलणारे रोमाञ्च त्यांचा भेद करीत आहेत.

● प्रथम मनघरणी केली, नंतर पायघरणी; तेव्हा तिचे अश्रु त्याच्या पाठीवर पडूं लागले व त्याचें शरीर रोमांचित झालें. खऱ्या प्रेमाधिवाय पुलकोद्भव होत नाही. रोमाञ्च हाच निरपराधित्वाचा पुरावा व प्रेमाचा प्रत्यय. दुर्जनाच्या चुगत्यावर विसंभू नको, माझ्या वचनावर विश्वास ठेव, प्रेमाचें प्रमाण पादा आणि प्रसन्न हो, अशी नाभिबेची विनवणी.

२१७ सन्मित्र :

१17. Friend Indeed

तं मितं काञ्चनं जं किर वसणम्मि देसआलम्मि ।

आलिहियभित्ति वाउल्लंअं व ण परम्मूहं ठाइ ॥१७॥ ७

[तन्मित्रं कर्तव्यं यत्किल व्यसने देशकालेषु ।

आलिखितमितिपुत्तलकमिव न पराङ्मुखं तिष्ठति ॥]

अमा मित्र करारा फां जो कोणत्याही फां, देशी व प्रमंणी पराङ्मुख होणार नाही आणि भितीवर चित्रित केलेल्या वाटुकीप्रमाणें नेहमी मन्मुख राहिल.

● भारतातील सर्व प्राचीन चित्रे व शिल्पे समुगच असतात.

२१८ हाय ! हाय ! !

218 Wail.

चहुआइ णइणिउल्ले पढमुंगअमीलसण्डणविलक्खम् ।

उल्लेड विहंगउलं हा हा पक्खेहिं व मणन्तम् ॥१८॥

१. प्रथमस्ता २ पुनः, पुनः ३ आन्तिगिनिप्रवर ४. मुग्ध.

[वध्वा नदीनिकुञ्जे प्रथमोद्गतशीलखण्डनविलक्षम् ।

उद्गीयते विदंगकुलं द्वा द्वा पक्षैरिव भणत् ॥]

नदीतीरावरील कुड्यांत वधूचें शीलखण्डन झालें, हें दृश्य पाहून झाडांवरील पक्ष्यांना लाज वाटली आणि त्यांचा समूह पंख फडफडवीत, जणूं हाय ! हाय ! असे उद्गार फाटीत तेथून उडून गेला.

● हे शीलखण्डन होत आहे, हे पक्ष्यांना कसे उमजलें ? त्यानाही पातिव्रत्याची जाणीव असते की काय ! शिकारी सांगतात की परक्याच्या आगमनाची जाणीव जंगलांतल्या जनावराना देण्यासाठी काहीं पक्षी शिकान्याच्या माथ्यावर चीत्कार करीत उडत राहतात आणि ही सूचना मिळताच शिकार सावध होऊन इतरत्र छुडपांत आश्रयाला जाते. या गार्थेतल्या पालरानी दिलेली साद कुज्जातल्या मिथुनाला सावध करण्यासाठी दिली, की घाट पाहणाराला जोडीदाराच्या आगमनाची घडी देण्यासाठी !

२१९ वसन्तोन्माद :

219. Hot Season.

सच्चं भणामि, बालअ ! णत्थि असक्कं वसन्तमासस्स ।

गन्धेण कुरवआणं मणं पि असइत्तणं ण गआ ॥१९॥

[सत्यं भणामि बालक नास्त्यशक्यं वसन्तमासस्य ।

गन्धेन कुरवकाणां मनागप्यसतीत्यं न गता ॥]

बालक, मी खरेंच सांगतें, (उन्मादफ) वसंतांत काहीही अशक्य नाही. कुरवकांचा सुगंध दरवळत असूनही ती थोडीही चळली नाही.

● बालक, तुला जीवनाचा अनुभव नाही, विरहवेदनाच्या तीव्रतेची कल्पना नाही, वसंतमास व कुरवकांचा सुवास याच्या सामर्थ्याची जाणीव नाही. त्वरा कर, घरी जा, नाहीतर तिच्या शीलाचा भरंवसा नाही.

१. असाध्य.

२२० पिंजऱ्यांतलें पांखरूं :

220. Cage Bird.

एकैक्रमवइवेठणविवरन्तरदिण्णतरलणअणाए ।

१) तइ घोलन्ते, वालअ ! पञ्जरसउणाइअं तीए ॥२०॥

[एकैकवृत्तिघेष्टनविवरान्तरदत्ततरलनयनया ।

त्वयि व्यतिक्रान्ते वालक पञ्जरशकुनायितं तया ॥]

वालक, तूं गेलास तेन्हां कुंमणाच्या एकेका छिद्रांतून तिने चंचल दृष्टीने तुझ्याकडे पाहिलें, पिंजऱ्यांतलें पांखरूं पाहतें तसें.

● पिंजऱ्यांतलें पांखरूं एकेका काडीआडून मान याकडून भिरभिरत्या नजरेने बाहेर पाहत पाहत धातल्या आडच्या दांडीवर अत्यस्पर्शेन हालचाल करीत असतें; जणू कोटून, कने व वेड्हा बाहेर पडता येईल याचाच विचार त्याच्या मनात सदैव चाललेला असतो. ती परतंत्र नसती व तूं साद दिली असतीस तर पाखरासारखी ती तुझ्यामागे उडत आली असती.

२२१ कुंमण :

221. Fence.

ता किं करेउ, जइ तं सि तीअ वइवेठपेहिअथणीए । १

पांअइगुठ्ठद्वक्खित्तणीसहङ्गाअ वि ण दिट्ठो ? ॥२१॥

[तत्किं करोतु यदि त्वमसि तथा घृतिघेष्टनमेरितस्तनया ।

पादौद्गुष्ठाघांक्षितनिःसहाङ्गयापि न दृष्टः ॥]

कुंमणाला अगदीं छाती मिडवून आणि रंग लागेपर्यंत पायांच्या धव्या अंगुष्ठांवर उभे राहून विचारीनें तूं दर्शन व्हावें म्हणून तडफड पेटो, पण तूं तिला दिसलाच नाहींस. मग निनें विचारीनें काय करावें ?

१. वइवेठणविवरन्तरतरलदिण्णअणाए. २. एकैक्रम. ३. घुव्यामति.

४. पाअइगुठ्ठद्वक्खित्त. ५. पादागुष्ठाभ्येतिरुत्त.

● संकेताप्रमाणें मी तिच्या दारावरून केरी टाकली पण ती दिसली नाही, या नायकाच्या तक्रारीला दूतीचें उत्तर; माझे आणि तुमचें, दोघांचेही दुर्दैव, दुसरे काय ! आणि कुंपणाचें सुदैव !

२२२ अश्रु :

222. Tears.

पिअसंभरणपलोद्भूतवाहधाराणिवाअभीआए ।

दिज्जइ चङ्कगीवाएँ दीवओ पहिअजोआए ॥२२॥

[प्रियसंस्मरणप्रलुठद्वाप्यधारानिपातभीतया ।

दीयते धक्कग्रीवया दीपकः पथिकजायया ॥]

प्रियकराच्या आठवणीमुळे डोळ्यांत दाटलेल्या अश्रुधारा ओघवून ज्योत विझेल या भीतीने प्रवाशाच्या पत्नीने मान वळवून दिवा दिला.

● प्रोपितपतिकेचा अभिलाप करणाराला ती असाध्य आहे अशी दूतीची सूचना.

२२३ लवचिक :

223. Fragile.

तइ वोलन्ते, बालअ ! तिस्सा अङ्गाई तइ णु वलिआई ।

जइ पुट्टिमज्झणिवतन्तवाहधाराओ दीसन्ति ॥२३॥

[त्वयि व्यतिक्रामति बालक तस्या अङ्गानि तथा नु वलितानि ।

यया पृष्ठमध्यनिपतद्वाप्यधारा दृश्यन्ते ॥]

बालक, तू जाऊं लागलास तेव्हा (तुझ्याकडे पहात पहात) तिने आपले अंग वसल्या जाणें इतकें वळविलें कीं तिचे अश्रु तिच्या पाठीच्या मध्यावर पडतांना दिसले.

● तुझ्यावरील प्रेमांमुळे तिच्या शरीराची अशी देना झालेली आहे.

१. धरणीए. २. प्रगलत्, प्रपतद्. ३. निवलेत, निवदंत.

२२४ चालेल :

224. Common Man.

ता माज्झिमो विअ वरं, दुज्जणसुअणेहिँ दोहिँ वि ण कज्जम् ।
जह दिट्ठो तवइं खलो, तहेअ सुअणो अईसन्तो ॥२४॥

[तन्मध्यम एव वर दुर्जनसुजनाभ्यां दाभ्यामपि न कार्यम् ।

यथा दृष्टस्तापयति खलस्तथैव मुजनोऽदृश्यमानः ।]

तो मध्यम गुणी आहे, हेंच ठीक आहे. दुर्जन व सज्जन या
दोघांचेहि कार्य नाही. दुर्जनाचें दर्शन तापदायक असतें आणि
सज्जनाचें तर दर्शनही होत नाही.

● सज्जन दुर्मिळ व भेटला तरी निरुपयोगी; जगदुंदारावर प्रयत्न करू
करावयाचा; दुर्जन भेटला वी आयुष्याचें मातेरें द्यावयाचें. म्हणून ज्याचे
गुणदोष सामान्य आहेत असाच पुरुष सिवाना अधिक दृष्ट घाटतो; तसें
नसतें तर सामान्य जनाना कोण विचारता !

२२५ कटाक्ष :

225. Sido Glance.

अद्वच्छिपेच्छिअं मा कतेहि, साद्दाविअं पलोएहि ।

सो वि सुदिट्ठो होहिइ, तुमं पि मुदा कलिज्झिहिसि ॥२५॥

[मर्धाक्षिप्रेक्षितं मा कुरु स्वामाधिकं प्रलोकय ।

सोऽपि सुदृष्टो भविष्यति त्वमपि मुग्धा कैलिष्यसे ॥]

तुं त्याग्याकटे कटाक्ष टाकूं नकोन, स्वामाधिकर्णेंच पहा; म्हणजे
सो तुला नीट दिसत आणि पार तर लोकां तुज अड्डा म्हणनीट.

१. अदीगन्ता. २. न मे कार्यम्. ३. सिद्धा भविष्यति.

● आपल्या पतीकडे काण्या डोळ्याने पाहणाऱ्या म्हीप्रत पत्नीचे ईर्ष्याद्वार, अलंकार-रत्नाकरांत तंत्र अलंकाराचें उदाहरण: 'नानाफलप्रयुक्तः तन्त्रम् ।'

२२६ गुपचुप :

226. Silent Surrender.

दिअहं खुंडकिआए तीए काऊण गेहवावारम् ।
गरुए वि मण्युदुःखे भरिमो पाअन्तसुत्तस्स ॥२६॥

[दिवसं रोपमूकायास्तस्याः कृत्वा गेहभ्यापारम् ।
गुरुकेऽपि मभ्युदुःखे स्मरामः पादान्तसुतस्य ॥]

दिवसभर ती घुस्स्यांत होती, गुपचूप होती. कामधाम आटोपल्यावर रागाचें दुःख विशेष असतानांही ती माझ्या पायांजवळ येऊन शोंपली, त्याची आठवण होते.

● जो अपराधी, त्याच्याच पायाचा विचारीला आश्रय करावा लागला. कारण ती कुलीन, पतिप्रता होती. दशरूपकात औदार्याचें उदाहरण.

२२७ उपदेश :

227. Counsel.

पाणउडीअ वि जलिऊण, हुअवहो जलइ जण्णवाडम्मि ।
ण हु ते परिहरिअन्वा विसमदसासंठिआ पुरिसा ॥२७॥

[पानकुट्यामपि ज्वलित्वा हुतवहो ज्वलति यज्ञवाटेऽपि ।
न खलु ते परिहर्तव्या विषमदशासंस्थिताः पुरुषाः ॥]

अग्नि काय, शोंपडींत पेटतो, तसाच यज्ञस्थानींही प्रज्वलित होतो पुरुषांना विपन्नावस्था प्राप्त झालेली असली तरी त्यांना टाळूं नको.

● पानकुटी म्हणजे चाण्डालकुटी (गगाधर), पर्णकुटी (धेरर), महाराचें घर, पिठा (भारवत), शौण्डिककुटी (सरस्वतीकण्ठाभरण) आणि मदिरापानकुटी, गुचा (मधुरनाभ) पण गुत्पात अग्नीचें काय प्रयोजन ? कीं गुत्पातच हातभट्टी लावीत असत ? गगाधर सांगतो, अधम स्त्रीसगामुल्लें दूषित झालेल्या धनिकाला झिडकारण्याच्या विचारात असलेल्या दुष्टितेला व्यवहारचतुर वेश्यामातेनें केलेला हा उपदेश आहे सरस्वतीकण्ठाभरणात षष्ठ निदर्शनेचें उदाहरण 'दृष्टांत प्रोक्तासिद्धयै य सिद्धेऽर्थे तन्निदर्शनम् । पूर्वात्तरसमत्वे तदनु षष्ठं च कथ्यते ।'

२२८ मूलकारण :

228 Basic Principle

ज तुज्झ सई जाआ, असईओ जं च सुहअ ! अदो वि ।

ता किं फुट्टु ? बीअ तुज्झ समाणो जुआ णत्थि ॥२८॥

[यच्च सती जाया असत्यो यच्च सुभग वयमपि ।

तर्हि स्फुट्तु बीजं तव समाप्तो युवा नास्ति ॥]

सुभग, तुझी पत्नी सती आहे व आम्ही असती आहोंत, याचें मूलकारण स्पष्ट सांगत, तुझ्यासारखा तरुण (तिला प्राप्त झाला व आम्हाला लाभला) नाही

● आम्ही मित्राबरोबर एक तरुण एका गणिकेकडे गेला त्याच्या आयुष्यातला हा पहिलाच प्रसंग तिच्या निरोप घेताना, तिच्या मदिरात पाऊळ टाकताना नव्हे, त्यानें विचारलें, तुम्ही इतक्या सुंदर, एवढ्या गुणी, या मार्गांत कशा पडलात ? त्याला तो प्रश्न नवा होता, तिला नेहमीचाच होता, कारण नवाशिके बाचीराव आरभी हाच प्रश्न विचारतात गिःहादकाची व त्याच्या धमपत्नीची स्तुति हें गणिकांच्या कैतवाचें एक वैशिष्ट्य आहे आणि तेंच गृहस्थाला गुगवितें ।

२२९ हाताला हात :

229. Co-operation.

सञ्चस्सम्मि वि दंद्धे तहवि हु हिअअस्स णिव्वुदि च्चेअ ।

जं तेण गामडाहे हत्थाहत्थि कुडो गहिओ ॥ २९ ॥

[सर्वस्येऽपि दग्धे तथापि खलु हृदयस्य निर्वृतिरेव ।

यत्नेन ग्रामदाहे हस्ताहस्तिकया कुण्डो गृहीतः ॥]

गावाला आग लागली, तोंत तिचें सर्वस्व जळून गेलें; तरीही प्रियकरानें तिच्या हातातून घडा घेतल्या तेव्हां तिच्या हृदयाला परम सुख झालें.

● आग विश्वविष्यासाठी गावकऱ्यानी पाणवट्यापासून राग लावली होती. पाण्याने भरलेला घटा शेजाऱ्याला देताना तिच्या हाताला त्याचा हात लागला. त्या परिस्थितीत व मनःस्थितीत एवढ्यानेही तिला सुख वाटलें.

२३० चारुदत्त :

230. Poverty.

जाएज्ज वणुदेसे कुंज्जो वि हु णीसाँहो श्छेडितपत्तो ।

मा माणुसम्मि लोए ताई रँसिओ दरिदो अ ॥ ३० ॥

[जायता वनोद्देशे कुंज्जोऽपि खलु निःशाखः शिथिलपत्रः ।

मा मानुषे लोके त्यागी रसिको दग्धिष्ठ ॥]

एकाद्या निर्जन जंगलत वेड्यावाकड्या व खुरटलेल्या, फाद्या नसलेल्या व पाने झडलेल्या वृक्षाच्या जन्माला आलों तरी चालेल, पण

१. डड्डे, डडे, दड्डे २. कुण्डो ३. कुंज्जो ४. खलुओ. ५. गलित, पडित, क्षणित ६. एक्करमो ७. त्याणुको गलितपत्र, घटितपत्र, शदितपत्रः

मनुष्यलोकांत मात्र दानशील व रसिक, पण दरिद्री, अशाच्या जन्माला येऊं नये.

● गंगाघर सागतो : 'दरिद्रो निर्धनः । अवसररहितश्च ।' आणि रसिक म्हणजे 'सानुरागः शृंगारी च ।' धनाचे अभावीं दरिद्री रसिकाला इच्छित स्थानीं प्रवेश मिळत नाही, त्याप्रमाणे गृहकृत्यांमुळे मला भेटीला येण्याला सरळ नाही, वसा असताने दरिद्री भुजंगाला दत्तीकरवी सुभाषित रूपात पाठविलेला निरोप. गुणी परंतु दरिद्री चारुदत्तावर अनुरक्त होणारी वसतसेना विख्या. अलंकाररत्नाकरात विध्याभासाचें उदाहरणः 'अनिष्टविधानं विध्याभासः ।'

२३१ साहस :

231 Daring.

तस्स अ सोहृग्गुणं अमहिलसरिसं च साहसं मज्झ ।

जाणइ गोलाऊरो वासांरचोद्धरत्तो अ ॥ ३१ ॥

[तस्य च सौभाग्यगुणममहिलासदृशं च साहसं मम ।

जानाति गोदापूरो वर्षारात्रौर्धरात्रश्च ॥]

महिलांचे ठायीं सहसा आढळणार नाहीं असें माझे साहस आणि त्याचें सद्भाग्य हीं दोन्ही गोदावरीच्या पुराला व पावसाळ्यांतील मध्यरात्रीला माहीत आहेत.

● साहसावाचून अपूर्व फललाभ होत नाही. वेवरनें टोकेंत हेरो व लेअँडर यांच्या कथेचा उल्लेख केलेला आहे. हेरो ही अँफ्रोडीट या सौंदर्य-देवतेची पुजारीण. तिला भेटण्यासाठीं लेअँडर हा रोज रात्रीं हेलेस्पॉटची सामुद्रधुनी पोहून तिच्या मठात येत असे. एका रात्री तो घादळात बुडून मेला. त्याचें प्रेत पाहतांच हेरोनें समुद्रात उडी घेऊन आत्मार्पण केलें. या

गाथेची नायिका अधिक साहसी. शुरुवातचरीत कथा आहे: भ्रमवती नदीतीरी शेपपुर गावी सुराक्ष नावा शेती होता. त्याची स्त्री कालिका. नदीपार सिद्धेश्वरपुरीत एक ब्राह्मण होता. पालथ्या वागरीचे साह्याने नदीपार होऊन ही त्याशी संग करी. हे वर्तमान कर्णोपकर्णी समजल्यावरून शोध करावा म्हणून सुराक्ष कृत्रिम निद्रा करता झाला. रात्री कालिका चालली, तिचे पाठीमागून आपण गेला, नदीपार गेला. तिने पति पाहिला. घागर पाण्याने भरून ती सिद्धेश्वराचे देवळात गेली व उदकाचा अभिषेक करून म्हणाली - 'देवा ! तूं स्वप्नात सांगितलेस कीं जर मध्यरात्रीत मजला अभिषेक केलास तर नुझा पति पाचेल, नाहीतर पाच दिवसात मरेल यास्तव अभिषेक केला. आता दतायु होऊं दे.' तिची सखी अधारात उभी होती. ती तथास्तु म्हणाली. ही आकाशवाणी ऐकून सुराक्ष सतुष्ट होऊन मागचे मार्गे घरात मापारी आला आणि पाठीमागून स्वकार्य साधून कालिका स्वग्रहास परत येती झाली. असेच काही साहस, कदाचित् ते समझलीन असेल, या गाथेत अभिप्रेत असावे असे वाटते.

२३२ गेले ते दिवस :

232. Bygone Days.

७ ते वोलिआ वअस्सा, ताण कुडङ्गाण थाणुआ सेसा । ७
अहे वि गअवआओ मूलोच्छेअं गअं पेम्मम् ॥३२॥

[ते व्यतिक्तान्ता वयस्यास्तेषां कुञ्जानां स्थानेष्व. शेपा. ।

वयमपि गतवयस्का मूलोच्छेद्य गतं प्रेम ॥]

ते आमचे मित्र गेले, त्या कुञ्जातील वृक्ष वटून त्याचीं खोडे झालीं, आम्ही वृद्ध झालो आणि आमचे प्रेमही समूळ नष्ट झालें.

१ एणुआ, एणुआ, एणुआ २ व्यतीता वेतसा ३ कुरङ्गाणा

४ स्थाणुमा

● या ना त्या निमित्ताने वयस्क असती ग्रामतक्षणांना जागोजाग व वेळोवेळीं भेटत असे आणि त्यांचीं अडळीं कामें करीत असे. बरेच दिवस या पापमूर्तींचे दर्शन झालेलें नमल्यामुळे एका उनाड तक्षणानें विचारलें, का हो, अलीकडे कोठें भेटत नाही ? या उपहासगर्भ प्रश्नाला बटलेल्या वृद्धेचे उत्तर : आज तुम्ही मूर्तींत आहात, उद्या तुम्हीही वयस्क झाल, तुमचे समानशील दोस्त सोडून जातील, उतारावरून धसरत असताना आटवणी करता येतील असे काहीं तरी या वयात करून ठेवा

२३३ हिरवें खोड :

233 Strumpet

थणजहणाणिअम्बोवरि णहरंङ्का राअवआणं वणिआणम् ।

उव्वसिआणङ्गणिवासमूलवन्ध व्व दीसन्ति ॥३३॥

[स्तनजघननितम्बोपरि नखराङ्का गतवयसां वनितानाम् ।

उव्वसितानङ्गनिवासमूलवन्धा इय दृश्यन्ते ॥]

वय उलटून गेलेल्या स्त्रियांच्या स्तनजघननितनावरील नखांचे ओरखडे मदनाच्या उव्वस्त निवासस्थानाच्या अवशेषासारखे दिसतात

● निवासमूल = भित्तिमूल = घराचा पाया ओसाड घराच्या पायातले दगडही शेजारीपाजारी उकळून नेतात, मग पायाचे खदक जमीनीवर ओढलेल्या ओरखड्यासारखे दिसतात.

२३४ सौंदर्य :

234 Beauty.

जस्स जहं विअ पढमं तिस्सा अङ्गम्मि णिरडिआ दिट्ठी ।

तस्स ताहि चेअ ठिआ सव्वङ्गं केण वि ण दिट्ठम् ॥३४॥

[यस्य यत्रैव प्रथमं तस्या अङ्गे निपतिता दृष्टिः ।

तस्य तत्रैव स्थिता सर्वाङ्गं केनापि न दृष्टम् ॥]

तिच्या ज्या अवयवावर दृष्टि पडते तेथेच ती खिळून राहते. (दुसऱ्याकडे पाहावयाचे मानच राहत नाही.) यामुळे तिचे संपूर्ण सौंदर्य कोणीच पाहिलेले नाही.

● तिच्यावर अनेकांची नजर आहे, पण आजवर ती कोणालाही वश झालेली नाही.

२३५ विष व अमृत :

235. Poison & Nectar.

विरहे विसं व विसमा, अमममा होइ संगमे अहिमम् ।

किं विहिणा समअं विअ दोहिं वि पिआ विणिम्मिअआ ? ॥ ३५ ॥

[विरहे विषमिव विषमामृतमया भवति संगमेऽधिकम् ।

किं विधिना सममेव द्वाभ्यामपि प्रिया विनिर्मिता ॥]

तिचा विरह विषासारखा असला व समागम अमृतासारखा सुखदा आहे. विधीने विष व अमृत यांचे मिश्रण करून प्रिया निर्माण केली की काय ?

● तुलनेसाठी पहा: ' नामृतं न विषं किंचिदेका मुक्ता नितम्बिनीम् ।
सैवामृतलता रक्ता विरक्ता विषवल्ली ॥ ४४ ॥ ' ' मधु तिष्ठति याचि योपिता ।
हृदि हलाहलमेव केवलम् ॥ अतएव निपीयतेऽधरो । हृदयं मुष्टिभिरेव
ताड्यते ॥ ६० ॥ ' (शृङ्गाशतकम् : भट्टहरी : निर्णयसागर : श्री. पणशीकर)

१. किं सममेव विधिना.

२३६ ओंजळींतलें पाणी : 236. Handful of Coins.

अहंसणेण पुत्तअ ! सुट्टु वि णेहाणुबन्धघडिआइं ।

हत्थउडपाणिआइं व कालेण गलन्ति पेम्माई ॥ २६॥

[अदर्शनेन पुत्रक सुप्त्वापि स्नेहानुबन्धघटितानि ।

हस्तपुटपानीयानीव कालेन गलन्ति प्रेमाणि ॥]

पुत्रा, सतत स्नेहांनं दृढ झालेलें प्रेमहीं दर्शनाभावामुळें ओंजळींतल्या पाण्यासारखें कालान्तरानें नष्ट होतें.

● दुहितेच्या दोषपरिहारार्थं वेष्ट्यामातेचे भुजंगाप्रत उद्गार. गेल्या खेपेला तुम्हां ओंजळ भरून द्रव्य दिलें होतें, त्याची मलाही आठवण आहे; इतक्या दिवसात राजणारी सिरपून कोरडा झाला असता, मग ओंजळीची काय कथा ! तिनें तुम्हाला ओळखलें नाही यात त्या विचारीचा काय बरें दोष ?

२३७ विंचू :

237. Scorpion.

पइपुरओ विअ णिज्जइ विच्छुअदट्टेत्ति जारवेज्जघरम् ।

णिउणैसहीकरधारिअ भुअजुअलन्दोलिणी चाला ॥ ३७॥

[पतिपुरत एव नीयते वृश्चिकदष्टेति जारवेद्यग्रहम् ।

निपुणसखीकरधृता भुजयुगलान्दोलनशीला चाला ॥]

१. वन्यिहियआणं, बन्धगहिआइ २ चालन्ति. ३ गृहीतानि, स्नेहानुबद्ध-
मनसो ४ विंचुअट्टा, विञ्चिअदक्खे, विच्छुआउक्क. ५ महीकरलम्बिअवरवल-
अन्दोलिरी, सहिअअसहीअणपसारिअ. ६ सहृदयसखीजनप्रधारिता.

विंचू चावल्याचें ढोंग करवून निपुण सखीनें दोन्ही दंडाना झटके देणारी वाला नवऱ्यासमोरून हात धरून जार वैद्याच्या घरीं नेली.

● वेयर सागतो, स्त्रीवेदात अशा अनेक युक्त्या आढळतात, विंचू चावल्याचें ढोंग करून विषवैद्याच्या बेपात परपुरुषाला सखीच्या साहाय्यानें घरीं आणणाऱ्या धान्यकूटच्या तनुकेची गोष्ट शुक्रवहाचरित आहे. भूत उतरविणाऱ्या मात्रिकासह छप्परपलंगावरून गावच्या रस्त्यावरून मिरवून घेणाऱ्या व्यभिचारिणीची गोष्ट श्रुतस्मृतींत आहे.^१ 'विंचु मोठा रंगेला सईवाई, माझा उतरून गेला चेहरा । येती मज लहारावरती लहारा । कोणी तरी माणूस धाडा शहरा ।' (लावणी-संग्रह पृ. १५२). सखी सांगते, मी निपुण आहे, माझ्यावर विश्वास ठेव, काहीं तरी युक्ति काढून मी तिला घरातून काढीनच.

२३८ बेल :

238 Hearth.

निक्रिण्ड माहमासम्भि पामरो पाईडि पड्लेण । ?

णिधूममुम्भुर निवअ सामलीअ थणो पडिच्छन्तो ॥३८॥

[वित्रीर्णाते माघमासे पामर प्राघरण चलीवर्देन ।

निर्धूममुम्भुरनिभौ श्यामल्याः स्तनी पश्यन् ॥]

धूम्ररहित व अग्निगोलासारखे लकाकणारे आपल्या श्यामळ पत्नीचे स्तन पाहताच गरीब शेतकऱ्यानें ऐन हिवाळ्यात आपली ऊबदार पाघरणें देऊन त्याच्या मोबदल्यात बैल खरेदी केला

● माघातली थडी आणि यौवनाचा उष्मा—दोन्ही कल्पनानीं हुडहुडी भरते ! काश्मीरात अगात ऊबदार कपडे व त्यावर गरम पाघरणें असलीं

१ विक्रि २ पारि, पारिडि, पावलि ३ मुम्भुरसच्छहे ४ णिअच्छन्तो
५. निर्धूमाद्गारसदृशयो श्यामल्या स्तनयोर्नियच्छत

तरी आत पेटती शेगडी ठेवावी लागते. तेवढी थंडी आपल्याकडे नसते. म्हणून नव्या नवरीच्या उपरिथतीत एकीकडच्या थंडीची त्याला दिवत वाटली नाही. नागस्त्रीसारखी त्याला बैल घ्यायचाच होता. या गाथेतील वस्तुविनिमयाचा व्यवहार लक्षात घेण्यासारखा आहे. परिवृत्ति अलंकार. 'रतिरूपेण हीनपात्रेषु रसाभासः ।' सरस्वतीकण्ठाभरण.

२३९ ओढ :

239. Magnetism.

सचं भणामि, मरणे द्विअस्मि, पुण्णे तडम्मि तार्वीए ।

— अज्ज वि तत्थ कुडङ्गे णिवडइ दिट्ठी तह चेअ ॥३९॥

[सत्य भणामि मरणे स्थितास्मि पुण्ये तटे ताप्या. ।

अद्यापि तत्र निकुञ्जे निपतति दृष्टिस्तथैव ॥]

खरें सांगतें, ताशीच्या पवित्र तीरावर मी आसन्नमरण अवस्थेत पडलें आहे, तरी काठावरच्या कुंजाकडे भांडी दृष्टि अजून ओढ घेत आहे,

● छांचें वय झालें तरी तिचा भरवसा देता येत नाही असें पुरुषवेदात वचन आहे. आसन्नमरण अवस्थेत मनात कोणते विचार व आटवणी येतात ? या प्रश्नावर एकमत होणें शक्य नाही ।

२४० संकट :

240. Calamity.

अन्धअचोरपेत्तं व माउआ ! मह पइं विलुम्पन्ति ।

ईसाअन्ति महं विअ, छेप्पाहिन्तो फणो जाओ ॥४०॥

१ तथ तर्हि चिय वलति गयणा कुडङ्गम्मि २ श्हीतमरणप्रताप्सि

३ कुरङ्गे ४ अन्धलयवयर ५ पत्थि

[अन्धकरवदरपात्रमिव मातरो मम पतिं विलुम्पन्ति ।

ईर्ष्यन्ति मह्यमेव लाङ्गूलेभ्यः फणो जातः ॥]

आई, आधळ्याच्या हातातल्या भांड्यांतलीं वोरें लुटलीं जातात;
त्याचप्रमाणें इतर स्त्रियांनीं माझ्या पतीचे प्रेम लुटलें; आणि वर त्याच
माझा मत्सर करतात. सर्पांला शेंपटीकडे आणखी एक फणा फुटावी,
तशांतलाच प्रकार !

● त्यांना काय घाटें, मोही आधळ्यांच आहे !

२४१ ऐट :

241. Display.

अप्यत्तपत्तअं पाविऊण णवरङ्गअं हलिअसोण्हा ।

उअह ! तणुई ण माअइ रुन्दासु वि गामरच्छासु ॥४१॥

[अप्राप्तप्राप्तं प्राप्य नवरङ्गकं हलिकस्तुपा ।

पश्यत तन्वी न माति विस्तीर्णास्वपि ग्रामरध्यासु ॥]

आपल्याला कधी मिळेल अशी कल्पनाही नव्हती असें नवें रंगीत लुगडें
शेतकऱ्याच्या सुनेला मिळालें. यामुळें ती इतकी पुगळी कीं ती अगारें
सडपातळ होती व गावातले रस्ते रुद होते तरी ती त्यात मायेनाशी झाली !

● अव्यधनप्राप्तीनेही नीचांचे अंगी गरांतिशयाचा संचार होतो.
शेतकऱ्याची तरणी बांड, अवलळ व हीरी सून अल्पात साप्य आहे अशी
दूतीची सूचना. आठवड्याच्या बाजारांत व सणामुदीच्या दिवशीं अशीं
दृश्ये रोज्यापाण्यात दिसतातच.

१. अन्धस्य वेलिपलवण्डोल. २. मायाविन्य ३. ईर्ष्यायति मह्यमेव
पुच्छात्फेणा १ कुमुम्भवज्र, रघवज्र

२४२ बोलणें :

242. Argument.

आर्षेखेवआई पिअजम्पिआई परहिअअणिवुदिअराई ।

विरलो खु जाणइ जणो उप्पण्णे जम्पिअव्वाई ॥४२॥

[वाक्क्षेपकाणि प्रियजल्पितानि परहृदयनिर्वृत्तिकराणि ।

विरल. खलु जानाति जन उत्पन्ने जल्पितव्यानि ॥]

बोलणें कसें असावें ? ऐकणाराला संतोष होईल व गोड वाटेल आणि प्रतिपक्षाला निरुत्तर करील असें असावें. वेळप्रसंग पाहून योग्य तें बोलणें सुचतें अशी माणसें विरळा.

२४३ शोभा :

243. Grace.

छज्जइ पडुस्त ललिअं, पिआइ माणो, खमा समत्थस्स ।

जाणन्तस्स अ भणिअं, मोणं च अजाणमाणस्स ॥४३॥

[शोभते प्रमोर्ललितं प्रियाया मानः क्षमा समर्थस्य ।

जानतश्च भणितं मौनं चाजानतः]

सशक्ताची क्रीडा, प्रियेचा रुसवा, समर्थाची क्षमा, जाणत्याचें बोलणें व अजाणत्याच मौन हीं शोभतात

● दैनिक व्यवहारात व राजकारणातही ह्या सुमापितांतील आशय प्रत्ययास येतो. तूं नावढती आहेस, सवच तुला मान शोभत नाही. अलंकार-कौस्तुभात दीपक अलंकाराचें उदाहरण ‘प्रकृताप्रकृताना यथेकान्यवितास्ति दीपक तत्वात् ।’

२४४ पत्रलेखन :

244. Letter.

वेधिरसिण्णकरङ्गुलिपरिग्गहस्वसिअलेहणीमग्गे ।

सोत्थि च्चिअ ण समप्पइ पिअसाहि ! लेहम्मि किं लिहिमो ? ॥४४॥

[वेपनशीलस्विन्नकराङ्गुलिपरिग्रहस्खलिनलेखनीमार्गे ।

स्वस्थेव न समाप्यते प्रियसखि लेखे किं लिखामः ॥]

बोटें धरकापत आहेत, स्वेदानें ओलीं झालीं आहेत; त्यांतून लेखणी धरंगळत आहे. प्रियसखी, ' स्वस्ति ' एवढेही लिहून होत नाही, मी पत्र कशी लिहिणार ?

२४५ चाळूचें घर :

245. House of Cards.

देव्वम्मि पराहुत्ते पात्तिअ ! चडिअं पि विहडइ णराणम् ।

कज्जं चालुअवरणं व्व कहे वि चन्धं विअ ण एइ ॥४५॥

[दैवे पराङ्मुखे प्रतीहि घटितमपि विघटते नराणाम् ।

कार्यं चालुकावरण इव कथमपि चन्धमेव न ददाति ॥]

माझ्यावर विश्वास ठेव; दैव फिरलें म्हणजे माणसानें कामाची कशीही उभारणी केली तरी ती कोसळते; चाळूचा तट उभारूं पहावा, तो धर वरीत नाही, तसें होतें.

● तुझे काम यशस्वी करण्यासाठी मी फार खटपट केली, जमलें नाही, यात माझा दोष नाही.

१. कसलियलेखणीसमग्गे २ परसस्विन्नकराङ्गुली ३. चालुअउलम्.
४. देइ, लहई. ५. चालुकाप्राकारमिव कथमपि चन्धमेव न गच्छति ।

२४६ घोट :

246. Draught.

७ मामि ! ह्रियं व पीतं तेन जुआणेण मज्जमाणाए ।
 ण्हाणहलिदाकडुअं अणुसोत्तजलं पिअन्तेण ॥४६॥

[मानुलानि हृदयमिव पीतं तेन यूना मज्जन्त्याः ।
 स्नातहरिद्राकटुकमनुस्रोतोत्तजलं पिबता ॥]

मामी, मी नदीत नहात होतें, तो प्रवाहांत खालें उभा होता. माझ्या अंगावरील हृदयांने कडू झालेल्या पाण्याचा घोट घेऊन त्यानें जणूं माझ्या हृदयाचा घोट घेतला.

● औषधें कडू पण परिणामी मधुर असतात. त्यानें घेतलेला घोट हरिद्रेमुळें कडू होता, पण तिच्या संसर्गामुळें तो तिला मधुर वाटला. त्याचें कडू झालेलें तोंड गोड कसे करवें याबद्दल मामीमाचीत वाटाघाट चालली आहे.

२४७ अशाश्वत :

247. Problem.

जिविअं असासअं विअ, ण णिवचइ जोव्वणं अतिकन्तम् ।
 दिअहा दिअहेहिं समा ण होन्ति, किं निष्ठुरो लोओ ? ॥४७॥

[जीवितमशाश्वतमेव न निवर्तते यौवनमतिक्रान्तम् ।
 दिवसा दिवसैः समा न भवन्ति किं निष्ठुरो लोकः ॥]

जीवन अशाश्वत आहे; तारुण्य उलटलें कीं तें परत येत नाही; दिवसासारखे दिवसही येत नाहीत; मग माणसे निष्ठुर कां होतात ?

१. हरिद्रायुरभिरनुस्रोतो. २. जीवं असासिअं. ३. जीवमशाश्वतमेव.

● जीवित क्षणभंगुर आहे, अशी संघि पुन्हा येणार नाही. निष्ठुर होऊं नको, कृपा कर, अशी विनंति.

२४८ कृष्णहट्टी :

248. Black Market.

उप्पाइअदव्वाणं वि खलाणं को भाअणं ? खलो च्चेअ ।

पक्काइं वि णिम्वफलाइं णवरं काएहि खज्जन्ति ॥४८॥

[उत्पादितद्रव्याणामपि खलानां को भाजनं खल एव ।

पक्वान्यपि निम्बफलानि केवलं काकैः खाद्यन्ते ॥]

दुष्टानीं द्रव्य संपादन केलें तर ते त्याचें दान कोणाला करतात ?
अर्थात् हलकटानाच. लिंबाचीं फळें पिकलीं तरी तीं कावळेच खाणार.

● कृष्णहट्टी म्हणजे काळ्य बाजार करणारे व्यापारी. ते असहाय लोकाना छुटतात आणि याना कडवनी, कलाल व कोतवाल छुटतात. सकेत पछें परिधान करून व लोकोपयोगी संस्थाना दानें देऊन पापक्षालन करण्याची व मानमाम्यता मिळविण्याची प्रथा मात्र आधुनिक आहे. सारेच कावळे. अलंकारात्ताकरात सम अलंकाराचें उदाहरण. अलंकारकौस्तुभातील व्याख्या पहा : ' अन्योन्यसंगमाहो संबध्येते यदा समं तत्स्यात् । '

२४९ शतपावली :

249. Practice.

अज्ज मए गन्तव्वं घणन्धआरे वि तस्स सुहअस्स ।

अज्जा णिमीलिअच्छी पअपरिवाडिं घरे कुणइ ॥४९॥

[अद्य मया गन्तव्यं घनान्धकारेऽपि तस्य सुभगस्य ।

आर्या निमीलिताक्षी पदपरिपारिं गृहे करोति ॥]

अंधार असला तरी आज रात्री भाग्यवान् प्रियकराची भेट घेण्याला जायचें ठरलेलें असल्यामुळें ती घरांतल्या घरांत डोळे मिटून चालण्याचा सराव करीत आहे.

● कोणी तरुणी डोळे मिटून अंगणात घतपावली करीत होती. तरी तिचें इंगित ओळखलें गेलें ! माजर डोळे मिटून बसलें तरी त्याच्यावर इतरांची नजर असतेच !

२५० सुजनप्रशंसा : 250. In Praise of Goodness.

सुअणो ण कुप्पइ विवअ, अह कुप्पइ विप्पिअं ण चिन्तेइ ।

अह चिन्तेइ ण जम्पइ, अह जम्पइ लज्जिओ होइ ॥५०॥

[सुजनो न कुप्यत्येव अथ कुप्यति विप्रियं न चिन्तयति ।

अथ चिन्तयति न जल्पति अथ जल्पति लज्जितो भवति ॥]

सुजन सहसा संतापत नाहीत, संतापले तरी कोणाचें अप्रिय चिंतीत नाहीत, चिंतीलें तरी बोलून दाखवीत नाहीत आणि बोललेच तर त्यांना स्वतःची लाज वाटते.

● अलंकाररत्नाकरात अतिशय अलंकाराचें उदाहरण : 'सामावन-यान्यया वातिशयोऽतिशयः '

२५१ गुणप्रशंसा : 251. Reality.

सो अत्थो जो हत्थे, तं मिच्चं जं गिरन्तरं वसणे ।

तं रूअं जत्थ गुणा, तं विण्णार्णं जहिं धम्मो ॥५१॥

[सोऽर्थो यो हस्ते तान्मित्रं यन्निरन्तरं व्यसने ।

तद्रूपं यत्र गुणास्तद्विद्वानं यत्र धर्मः ॥]

प्रत्यक्ष हातात असतें तें धन; संफटात अंतर देत नाही तो मित्र;
गुणांचें सान्निध्य असतें तेंच रूप; धर्मांचें साहचर्य असतें तेंच विज्ञान.

● गंगाघर सागतो, कोरडी वचने देणाऱ्या भुजंगाच्या आहारीं
चाललेल्या सौंदर्यगविता दुहितेला हा वेदयामातेचा उपदेश आहे ! अलंकार-
कौस्तुभात परिसंख्या अलंकाराचें उदाहरण : ' पृष्ठमपृष्ठं चोक्तं यद्वद्वयं
वापि वाच्यं वा । फलतीतरव्यपोह परिसंख्या सा तु संख्याता । '

२५२ चांदणी रात :

252. Moonlit.

चन्द्रमुहि ! चन्द्रधवला दीहा, दीहच्छि ! तुह विओअम्मि ।

चउजामा सअजाम व्व जामिणी कहँ वि वोलीणा ॥५२॥ ↑

[चंद्रमुखी चंद्रधवला दीर्घा दीर्घाक्षि तव वियोगे ।

चतुर्यामा शतयामेव यामिनी कथमप्यतिक्रान्ता ॥]

चंद्रमुखी, दीर्घाक्षी, चार प्रहराची चांदणी रात तुझ्या वियोगामुळें
शंभर प्रहराएवढी दीर्घ झाली. ती मीं कशी घालविली तें माझें
मला माहीत.

● चंद्रदर्शनामुळें चंद्रमुखीची आठवण झाली आणि यामिनीच्या
दीर्घत्वामुळें तिच्या दीर्घाक्षाची. आठवणीमुळे एकान्त असत्य झाला. प्रगटाहून
परत आलेल्या पतीचें पत्नीशीं चादुवचन. ' पडलें शुभ्र चादणें, वाय मीं
करूं । अशा चादण्यामध्यें नाही पातळ ॥ ' (सगनभाऊ, लावण्याव
पोवाडे. पृ. ३१.) विरोधालङ्कारध्वनि.

२५३ मृदंग :

253 Drum

अउलीणो दोमुहओ, ता महुरो भोजणं मुहे जाव ।

मुरओ व्व सलो, जिण्णम्मि भोजणे विरसमारसइ ॥५३॥

[अकुलीनो द्विमुखस्तावन्मधुरो भोजनं मुखे यावत् ।

मुरज इव खलो जॉणं भोजते विरस्मारसति ॥]

अकुलीन दुतांडे असतात, भोजन चाढ आहे तोंवर ते गोड बोलतात, खळ हे मृदगासारखे असतात, तोंडावरला (पिठाचा) लेप जरा कमी पडला (किंवा सुकला) कीं लगेच बदसूर होतात

● ज्या तोंडानें जेवाययाचें त्याच तोंडानें बोलाययाचें असल्यामुळें भोजन चाढ आहे तोंवर अकुलीनाची वाणी मिठास असते, तोंड बद झालें किंवा विरलें कीं लगेत्या निंदा सुरू होते मुखलेप कमी झाला कीं एल यजमानाची निंदा त्याच्या परोक्ष सुरू करतात दुर्जन मुखी पिडदान केलें पाहिजे, सारखें पिडदान करीत राहिलें पाहिजे

२५४ चिथावणी :

254 Instigation

तह सोण्हाइ पुलइओ दरवल्लिअन्तद्धतारअं पहिओ ।

जह वारिओ त्रि घरसामिएण ओलिन्दए वसिओ ॥५४॥

[तथा स्नुषया प्रलोकितो दरवलितार्घतारक पथिक ।

यथा वारितोऽपि गृहस्वामिना अलिन्दके सुप्त ॥]

१ रज इव खल्लीणो भाजने २ अतद्, वक्क, अवह्ग ३ मनावव्रित-
तिर्यक्तारक, दरविव्रितार्द्धतारक, अन्तर्द्वारकम्

घरधन्यानें पथिकाला (पथारी पसरण्याला) मनाई केली; पण तेवढ्यात सुनेनें नखन्यात मान वेळ्यावून अपाग दृष्टीनें त्याच्याकडे असें पाहिले कीं तो नि.शंकपणें ओसरीवर झोंपला.

● या गाथेंतील गृहस्वामी हा शब्द स्तुपेच्या साहचर्यात आल्यामुळे त्याचा अर्थ सासरा असाच घेतला पाहिजे. तिचा पति प्रवासी होता किंवा घरी असूनही ती त्याला जुमानीत नव्हती. सासऱ्याचीही सुनेपुढें मात्रा चालत नव्हती. तिनें पथिकाला सुचविलें, विन्मुख जाऊं नको, देवडोवर नोकर माणसें झोंपतात, तूं ओसरीवर पथारी लाव आणि माझी वाट पहा. ही नाट्यवस्तु असावी असें वाटते.

२५५ फुशारकी :

255. Braggling.

लहुअन्ति लहुं पुरिसं पव्वअमेत्तं पि दो वि कज्जाइं ।

णिव्वरणमणिव्वूढे णिव्वूढे जं अ णिव्वरणम् ॥५५॥

[लघ्वतः लघु पुरुषं पर्वतमात्रमपि द्वे अपि कार्ये ।

निर्व्वरणमनिर्व्वूढे निर्व्वूढे यच्च निर्व्वरणम् ॥]

मनुष्य पर्वताएवढा मोठा असला तरी दोन गोष्टी त्याला ताबडतोब लघुता आणतात; कार्य केलेलें नसता तें केलें आहे अशी फुशारकी मारणें आणि जें काहीं केलेलें असेल त्याबद्दल प्रौढी सागणें.

● पुनर्भेटीची अपेक्षा असेल तर बघ्या करूं नये; संकेत ठरला असेल तर बकवा करूं नये. प्रेमाचे स्वरूप रहस्यात असतें.

२५६ अर्धकमल :

256. Lotus Offering.

कं तुङ्गथणुखित्तेण पुत्ति ! दारट्ठिआ पलोएसि ।

उण्णा॥मिअकलसाणिवेसियग्घकमलेण व मुहेण ॥५६॥

[क तुङ्गस्तनोत्क्षिप्तेन पुत्रि द्वारस्थिता प्रलोकयसि ।

उन्नामितकलशानिवेशितार्थकमलेनेव मुखेन ॥]

मुली, उच कलशावर पूजेचें कमळ ठेवावें त्याप्रमाणें उभार उरोजावर मुख ठेवून, दारात उभी राहून तू कोणाची वाट पहात आहेस ?

● दारात उभी राहणारी (' द्वापवस्थितिशीलिका ' अनगराग ८. १७) स्त्री सहजसाध्य असते असा कामशास्त्राचा सिद्धान्त आहे. ती संकेतानुसार उभी होती की संकेतासाठी ? दूरचें दिसावें म्हणून आपण मान थोडी खाली, थोडी पुढें करतो व छाती फुगवतो, नंतर नजर एकाग्र करतो, तसाच हा प्रकार दिसतो दूती विचारते, तू कोणाची वाट पहात आहेस ? साग, मी त्याला घेऊन येते, आणि सुचविते, तू कोणीकडेही येण्याला तयार असलीस तर तसें साग.

२५७ प्रसिद्धि :

257 Advertisement.

वइविवरणिग्गअदलो एरण्डो साहइ व्य तरुणाणम् ।

एत्थ घरे हलिअवहू एइहमेत्तत्थणी वसइ ॥५७॥

[वृत्तिविवरनिर्गतदल एरण्ड साधयतीव तरुणेभ्य ।

अत्र गृहे हलिकरधूरेतावन्मात्रस्ततो वसनि ॥]

कुपणाच्या छिद्रातून बाहेर डोकावणारी एरंडाची पानें तरुणाना जाहीर करतात की त्या पानाएवढे विशाल स्तन असलेली शेतकऱ्याची तरुण स्त्री येथें राहते

● नायिकेच्या घराचा नका पत्ता दूती नायकाला समजावून सागत आहे पांचहि मोटें थोडी वाकवली की एरंडाच्या पानासारखी दिसतात.

एरण्ड हा खल, त्याच्या तोंडीं रहस्य राहतच नाही; घरघनीर्णाच्या सौंदर्याचे दिग्दर्शन तो प्रतीक रूपाने येणाऱ्याजाणान्याला दाखवीत आहे. अभिनयअलंकारः ' तदाभूतार्थविज्ञानजनकत्वेन हेतुना । नास्मादभिनया-लेख्यमुद्राविम्बादयःपृथक् ॥ ' सरस्वतीकण्ठाभरण.

२५८ गजगति :

258. Slow Motion.

गजकलहकुम्भसंनिघघनपीणणिरन्तरेहिं तुङ्गेहिं ।

उस्संसिउं पि ण तीरइ किं उण गन्तुं हअथणेहिं ॥५८॥

[गजकलभकुम्भसंनिभघनपीननिरन्तराभ्यां तुङ्गाभ्याम् ।

उच्छ्वसितुमपि न तीरयति किं पुनर्गन्तुं हतस्तनाभ्याम् ॥]

हत्तीच्या छाव्याच्या गंडस्यळसारखे मोठे, भरदार, उंच व मध्ये अंतर नसलेले असे स्तन असल्यामुळे तिला नीट आसही घेतां घेत नाही, मग झपाझप चालतां कसे येईल ?

● केव्हा केव्हा गुण हे अवगुणासारखे चाटतात, अडचण करतात, अडवणूक करतात.

२५९ रतिरहस्य :

259 Love Technique.

मासपसूअं, छम्मासगळिमिणिं, एकादिअहजरिअं च ।

रद्दगुत्तिण्णं च पिअं पुत्तअ । कामन्तओ होहि ॥५९॥

[मासप्रसूतां षण्मासगर्भिणीमेकदिवसज्वरितां च ।

रहोतीर्णां च प्रियां पुत्रक कामयमानो भव ॥]

अतिसुख देणारी स्त्री कोणती ? एक महिन्याची बाळणीण, किंवा सहा महिन्याची गर्भिणी; एकच दिवस ज्वर येऊन गेलेली अगर नृत्य संपवून नुक्तीच रंगपटात आलेली. पुत्रा, भशा स्त्रीवर प्रेम कर.

● गंगाधर सांगतो, नृत्यकुशल कन्येची कुट्टिनीने केलेली ही भलावण आहे. सुखसाध्य व सुखदायक स्त्रीबद्दलचें 'अनङ्गरङ्गा'तील वचन पहा: 'रङ्गाद्विधातदेहा चिरविरहवती मासमात्रप्रसूता । गर्भालस्या च नव्यज्वर-युततनुका त्यक्तमानप्रसन्ना ॥ स्नाता पुष्पावसाने नवरातिसमये मेघकाले वसन्ते । प्रायःसम्पन्नरागा भृगुशिशुनयना स्वल्पसाध्या रते स्यात्' ॥४०३६॥

२६० स्तनप्रशंसा :

260. Glowing Globes.

पडिषक्खमण्णुपुञ्जे लावण्णउंडे अणङ्गगअकुम्भे ।

पुरिससअहिअअधरिए कीस थणन्ती थणे वहसि ? ॥६०॥

[प्रतिपक्षमन्युपुञ्जौ लावण्यकुटावनङ्गराजकुम्भौ ।

पुरुषशतद्वयधृती किमिति स्तनन्ती स्तनौ वहसि ॥]

तुझे स्तन तुझ्या सवतींच्या क्रोधाच्या पुजासारखे आहेत; जणू सौंदर्याचे घट आहेत, मदनरूपी हत्तींच्या गण्डस्थळासारखे आहेत. शेंकडों पुरुषांचीं हृदये त्याच्या अभिलाष करीत आहेत. सौंदर्याची गर्जना करणारे हे वक्ष स्थल एवढ्या गर्वाने तू कोणासाठी धारण करीत आहेस ?

● स्तन कसे असावेत ? क्रोधपुञ्जासारखे लाल, लावण्यघटासारखे घट, अनङ्गराजाच्या गण्डस्थळासारखे विशाल ।

१ उजे २ उले ३ शुणन्ती (शुण्ण हस) श्री मधुरानाथशास्त्री.

२६१ शुभ :

261. Auspicious.

घरिणिघणत्थणपेहणसुहेल्लिपडिअस्स होन्तपहिअस्स ।

अवसउणङ्गारअवारविट्ठिदिअहा सुहावेन्ति ॥६१॥

[गृहिणीघनस्तनप्रेरणसुखकेलिपातितस्य भविष्यत्पाथिकस्य ।

अपशकुनाङ्गारकचारविष्टिदिवसाः सुखयन्ति ॥]

गृहिणीच्या घट्ट स्तनांच्या प्रेरणेमुळें सुखद वाटणाऱ्या क्रीडेंत रत झालेल्या भविष्यत्पाथिकाला प्रवासाकरितां अशुभ असलेले मंगळवार व विष्टीचे दिवस शुभ वाटतात.

● शुक्लपक्षातील द्वितीया, सप्तमी व द्वादशी हे विष्टीचे दिवस आणि मंगळवार हे प्रवासाला अशुभ होत. ते गृहस्वामीला शुभ वाटले, कारण त्याच्या सबबीवर त्याला प्रवास लावणीवर टाकता आला. जें विरोधी तेंही अनुकूल होऊ शकतें.

२६१ वन्दनमालिका :

262. Expectancy.

सा तुह कएण, बालअ ! अणिसं घरदारतोरणणिसण्णा ।

ओससई वन्दणमालिअ व्व दिअहं विअ वरोई ॥६२॥

[सा तव कृतेन बालकानिशं गृहद्वारतोरणनिषण्णा ।

अवशुष्यति वन्दनमालिकेव दिवसमेव चरामी ॥]

बालक, तुझ्या दर्शनासाठीं ती घराच्या दरवाजावरील गच्चीवर सारखी वसून आहे दारावर बांधलेल्या तोरणासारखी बिचारी कोमेजून गेली आहे.

१. साहित्यमीमासंतीत पाठ : सातुग्धज्जणबालअणिच्चघरदारतोरणिणामो ।
सूरवन्दनमालिणव्वदिअहमिनिव्वलाहिच्चिरं अवारां ॥

● घरदार म्हणजे घराचें दार. हा शब्द हल्लीं आपण प्रपंचाचा पसारा या अर्थानें वापरतो. तोरण म्हणजे घरदारावरील गच्ची किंवा गवाक्ष, वदनमाला म्हणजे त्यावर लावलेली माळ, हल्लीं आपण वदनमालेलाच तोरण म्हणतो.

२६३ वठलेला वड :

263 Flock of Parrots

हसिअं सहस्रतालं सुखसवडं उवगएहिं पहिएहिं ।

पंतअफलाणं सरिसे उड्डीणे सूअविन्दमिम ॥ ६३ ॥

[हसित सहस्रताल शुष्कवटमुपगते पथिके ।

पत्रफलाना सदशे उड्डीने शुक्लवृन्दे ॥]

(पर्णफलानीं गर्द दिसणाऱ्या) वडाजवळ वाटसरू आले तेव्हा त्याची चाहूल लागताच झाडावरल्या पानाफळ्यासारखा दिसणारा राधूचा समुदाय उडून गेला व वृक्ष शुष्क झाला. हें पाहताच ते टाळ्या वाजवून हंसले.

● पोपटाचीं शरीरें हिरवीं व चोंची लाल, तशींच वडाचीं पानें व फळें नियोजित संकेतस्थानाजवळ परक्याचा मुकाम पडल्यामुळें संकेत रद्द केल्याची सूचना, किंवा, तीं पानें फळें जशीं लटकीं तसाच तुझा अनुराग, अशी निर्भर्त्सना, किंवा, अगावर अल्वार चढविले तरी शुष्कपणा लोपत नाही, अशी सूचना, किंवा, मूर्खानें वैदग्ध्याचें अगर वृद्धानें हिरवटपणाचें दोंग आणलें तरी तें टिक्त नाही सरस्वतीकण्ठामरणात भ्रातीचें (अतत्त्वे तत्त्वरूपा बाधिता) उदाहरण ‘ आतिर्विपर्ययज्ञान द्विधा सापि प्रमुञ्चते । अतत्त्वे तत्त्वरूपा च तत्त्वे चातत्त्वरूपिणी ॥ अतत्त्वे तत्त्वरूपा या त्रिविधा सापि पट्यते । अबाधिता बाधिता च तथा कारणबाधिता ॥’ (३ ३५-३६)

१ पत्रफलसारिच्छे २ एखम्गानि

२६४ दृष्टिसुख :

264 Key-hole.

अज्ज म्हि हासिआ, मामि ! तेण पाएसु तह पडन्तेण ।

तीए वि जलन्ति दीववत्तिमब्भुण्णअन्तीए ॥६४॥

[अद्यास्मि हासिता मातुल्यानि तेन पादयोस्तथा पतता ।

तथापि ज्वलन्ती दीपवर्तिमभ्युत्तेजयन्त्या ॥]

पति अनुनय करताना पत्नीच्या पाया पडत होता आणि ती दिव्याची ज्योत उजळवीत होती. मामी, हें पाहून मी मात्र हंसत होतें.

● अनुनयाचें दृश्य दाखवीन असे पत्नीनें सखीला कबूल केलें होतें, सारा प्रकार दिसेल अशा जागीं बसविलें होतें आणि स्पष्ट दिसावें म्हणून दिव्यातली घात ती पुढें पुढें सरकवीत होती. अशीं व पाहून अधिक जिह्वाब्ज्याचीं दिलक्षुप दृश्ये अधूनमधून आजूबाजूला दिसतात; पण एवढ्या सोयी करणाऱ्या मित्रमैत्रिणी विरळा. फार वर्षांपूर्वीं वाचलेली व आता संदर्भ विसरलेली एक जर्मन गोष्ट आठवते. कथावस्तु अशी: राणीचें संपूर्ण सौंदर्य व कौशल्य निरपतः यावें म्हणून राजानें जिवलग मित्राला अतः-पुरावील सूक्ष्म गवाआआड लपवून बसविलें. राणी इतकी नाजूक व पतिव्रता कीं परक्याच्या दृष्टिक्षेपानीं तिचें अंग भाजलें. याचें रहस्य ओळखून तिनें दोघानाही या अत्याचाराचें योग्य प्रायश्चित्त दिलें. तसा कांहीं प्रकार येथें झाला नाहीं. शारीरिक पावित्र्याच्या दृष्टीनें परखी व परपुरुष दोघेही सारखीच; पण मनोवृत्तींत व प्रतिक्रियेंत केवढा फरक !

२६५ सांजन्य :

265 Mask.

अणुवत्तणं कुणन्तो वेसे वि जणे अहिण्णमुहराओ ।

अप्पवसो वि ह्मु सुअणो परव्वसो आहिआईए ॥६५॥

१. अभुत्तअतीए २ उज्वलयन्त्या, अभ्युजयन्त्या ३ अभिण्ण.

[अनुवर्तन कुर्वन्हेष्येऽपि जनेऽभिघ्नमुखरागः ।

आत्मवशोऽपि खलु सुजनः परवशः कुलीनतायाः ॥]

सुजन हा घृतीनें स्वाधीन असला तरी आभिजात्यामुळे पराधीन असतो. त्याला द्वेष्याना तोषवाचे लागते आणि मनोविकार मुखावर प्रकट होणार नाहीत अशी खबरदारी घ्यावी लागते.

● सखी सात्वन करते की पति सरतीकडे स्नेहामुळे किंवा स्वखुषीने गेला नाही, कुलीनत्वामुळे, नाइलाज म्हणून गेला.

२६६ आदर :

266. Honour.

अणुदिअहवद्विआअरविष्णाणगुणेहिं जणिअमाहप्पो ।

पुत्तअ ! अहिआअजणो विरज्जमाणो वि दुल्लक्खो ॥६६॥

[अनुदिवसवर्धितादरविज्ञानगुणैर्जनितमाहात्म्यः ।

पुत्रकामिजातजनो विरज्यमानोऽपि दुर्लक्ष्यः ॥]

पुत्रा, ती कुलीन व विदग्ध आहे. दिवसानुदिवस ती तुझ्याबद्दल अधिकाधिक आदर दर्शवीत आहे. आपले गुण व ज्ञान ही तिच्या प्रत्ययास आल्यामुळे आपले माहात्म्य वाढले आहे असा गौरवमज करून घेऊ नको. ती तुझ्याविषयी विरक्त होत आहे आणि तू तिच्याकडे दुर्लक्ष करीत आहेस.

● विदग्ध व कुलीन वनिताच्या वर्तनाचे रहस्य तुला समजत नाही. तुम्ही अन्यवनितास तिच्या निदर्शनास आलेली आहे. हा आदर औदासीन्याचा स्रोतक आहे. तिची विरक्ति दृढ होण्यापूर्वीच तिला प्रसन्न करून दे.

२६७ लज्जा :

207 Disgrace

विष्णाणगुणमहग्धे पुरिसे वेसत्तणं पि रमणिज्जम् ।

जणणिन्दिए उण जणे पिअत्तणेणावि लज्जामो ॥६७॥

[विज्ञानगुणमहार्घे पुरुषे द्वेष्यत्वमपि रमणीयम् ।

जननिन्दिते पुनर्जने प्रियत्वेनापि लज्जामहे ॥]

ज्ञानी, गुणी व पूज्य अशा पुरुषाबरोबर वैर केलेले पुरवले, पण
लोवनिंदेला पात्र झालेल्याबरोबर छेह केला तर त्यामुळे लज्जा प्राप्त होते.

● गगाधर सागतो, नायिका नय-याबद्दल वैराग्य आणि अन्य विदग्धा
बद्दल अभिलाप प्रकट करीत आहे ।

२६८ अस्थिर :

268 Transitory

कहं णाम तीअ तह सो सदावगुरुओ वि थणहरो पडिओ ।

अहवा महिलाणं चिरं को वि ण हिअआम्मि संठाइ ॥६८॥

[कथं नाम तस्यास्तथा स स्वभावगुरुकोऽपि स्तनभर पतित ।

अथवा महिलानां चिरं कोऽपि न हृदये सतिष्ठते ॥]

स्वभावतः भरदार व विशाल अशा तिच्या स्तनांचे अधःपतन कसे
झाले ! खरोखर, महिलांच्या हृदय त वार्हीही चिरकाल राहू शकत नाही

● सौंदर्याचा व यौवनाचा गौरव करण्यासाठी निसर्ग स्तनाना उच्च
स्थान व उजुग स्थिति देतो प्रजात्पादनामुळे होणारे त्यांचे अधःपतनही
नैसर्गिकच आहे. स्त्रियांच्या हृदयात प्रेम तरी चिरकाल कोठे टिकते ! जे
चंचल ते उच्च कसे असणार !

१ दासत्तण २ स्तनयुग्म ३ हृदये न सस्यायी, हृदय को नाम सतिष्ठति

२६९ माध्यावर पदर :

269. Veil.

१ सुअणु ! वअणं छिवन्तं सूरं मा साउलीअं वारेहि । १)

एअस्स पङ्कअस्स अ जाणउ कअरं सुहप्फंसम् ॥६९॥

[सुतनु वदनं स्पृशन्तं सूर्यं मा वस्त्राञ्जलेन वारय ।

एतस्य पङ्कजस्य च जानातु कतरस्तुस्पर्शम् ॥]

सुंदरी, तुझ्या मुखाला सूर्यकिरण स्पर्श करीत आहेत. पदराने त्याचे निवारण करूं नकोस. कमळाचा स्पर्श अविक सुखदायक की तुला, हें सूर्याला कळें दे.

● मला वाटते, तिने माध्यावर पदर घेवला होता. तिचे सौंदर्य नीट दिवावे, म्हणून ही खुशामत चालली आहे.

२७० रुसव्यावर औषध :

270. Dose.

माणोसहं व पिज्जइ पिआइ माणंसिणीअ दइअस्स ।

करसंपुडवल्लिउट्ठाणणाइ मइराइ गण्डूसो ॥७०॥

[मानौषधमिव पीयते प्रियथा मनस्विन्या दयितस्य ।

करसंपुटवलितोर्ध्वाननया मदिराया गण्डूपः ॥]

रुसलेल्या प्रियेचे मुख दयितेने ओंजळीत धरून वर उचलले, जरासे वळवले आणि आपल्या मुखातील मदिरेचा घोंट तिला पाजला. रुसव्यावरील औषध म्हणूनच ती तो प्याली.

● औषध पाजताना थोडीबहुत जबरबस्ती करावीच लागते. जणू तिला तें किंवा ती नकोच होती ! आणि या औषधाचा गुण तरी किती त्वरित !! मात्र ते अनुपानासह दिले तरच !!!

१. साहुली, साकुलीअ. २ पल्लवल्लितिका, पर्णल्लयया. ३ उत्ताण.

२७१ दौर्बल्य :

271 Weakness

कहँ सा णिव्वणिज्जइ जीअ जहा लोइअम्मि अङ्गम्मि ।

दिट्ठी दुव्वलगाई व्व पङ्कपडिआ ण उत्तरइ ? ॥७१॥

[कथ सा निर्वर्ण्यता यस्या यथालोकितेऽङ्गे ।

दृष्टिर्दुर्वला गौरिव पङ्कपतिता नोत्तरति ॥]

चिखलात रुतलेल्या दुयव्या गाईला पाय बाहेर काढता येत नाही;
सुंदरीच्या एकेका अवयवाकडे पाहताना दृष्टि तशीच, तेंथेंच खिळून
राहते; तेव्हा तिच्या संपूर्ण सौंदर्याचें अवलोकन कसें करायचें ?

● गाथा क्र. २३४ पहा; पुनरुक्ति.

२७२ मैत्री :

272 Friendship

कीरन्ती विअ णासइ उअए रेह व्व खलअणे मैत्ती ।

सा उण सुअणम्मि कआ अणहा पाहाणरेह व्व ॥७२॥

[क्रियमाणैव नश्यत्युदके रेखेन खलजने मैत्री ।

सा पुन सुजने कृता धनघा पाषाणरेखेन ॥]

खलाची मैत्री, पाण्यावरली रेघ, ओढली न ओढली तोंच नष्ट होते.
सज्जनाची मैत्री, पाषाणावरली रेघ, एकादा कोरली की कायमची.

● अलङ्कारगताकरात उपमेचें उदाहरण 'उपमानोपमेयस्य सादृश्यमुपमा ।'

२७३ जटा :

273. Matted Locks

अव्वो दुवरआरअ ! पुणो वि तन्ति करोसि गमणस्स ।

अज्ज वि ण होन्ति सरला वेणीअ तराङ्गिणो चिउंरा ॥७३॥

१. पादाण. २. चिहुरा.

[अब्बो दुष्करकारक पुनरपि चिन्तां करोपि गमनस्य ।

अद्यापि न भवन्ति सरला वेण्यास्तरङ्गिणाश्चिकुराः ॥]

माझ्या केंसाच्या जटा धजून सुटल्या नाहीत, तोंच तुम्ही फिरून प्रवासाला जाण्याचा विचार करीत आहात. च् च् ! तुम्हांला अवघड कामांचीच आवड भारी.

● पति प्रवासात असताना पत्नीने वेणीफणी करावयाची नसते. गुंता झालेल्या जटाच्या झुलत्या सौंदर्यबटा होण्याला किती तरी काळ लागतो !

२७४ चर्वितचर्वण :

274. Repetition.

ण वि तह छेअरआईं वि हरन्ति पुनरुत्तराअरसिआईं ।

जह जैस्थ व तत्थ व जह व तह व सन्भावणेहरमिआईं ॥७४॥

[नापि तथा छेकरतान्यपि हरन्ति पुनरुत्तरागरसिकानि ।

यथा यत्र वा तत्र वा यथा या तथा वा सद्भावस्नेहरमितानि ॥]

अंतःकरणपूर्वक झालेला संभोग, मग तो कोणत्याही जागी व कशाही प्रकारे केलेला असो, त्यामुळे रसिकाना होतें तेवढें सुख सुरतशास्त्रोक्त समागमात होत नाही.

● कारण तें शिल्प, तांत्रिक, चर्वितचर्वणासारखें वाटतें. खऱ्या प्रेमाला शास्त्राधार लागत नाही. त्याला कामशास्त्राचे तात्त्विक ज्ञान नाही, म्हणून त्याचा अंभेर करूं नको. काव्यालंकाराचें विवरण फक्त पण्डितांनाच करता येईल, पण रसग्रहण कोणाही विदग्ध रसिकाला. गंगाघर सागतो, दुर्विदग्ध धनिचा घसमुसलेपना झावण्यासाठी धूर्ता खेदप्रशंसा करित आहे !

१. सुरआईं. २. रमिआईं. ३. जल्यव तल्यव. ४. सन्भावरमिआईं.

२७५ सवतींचें ओझें :

275. Load.

उज्झसि पिआइ समअं तह वि हु रे मणसि कीस किसिअं ? ति ।
उवारिभरेण अ अण्णुअ ! मुअइ चइल्लो वि अज्जाइ ॥७५॥

[उह्यासे प्रियया समं तथापि खत्रु रे मणसि किमिति कुरुते ।
उपरि भरेण च हे अज्ञ मुञ्चति बलीवदौऽप्यङ्गानि ॥]

कां ग, तूं एवढी कशानें वाळलीस, असें तुम्ही मला विचारतां;
माझ्या हृदयांत तुम्ही आलांत आणि तुमच्याबरोबर तुमच्या प्रिया व
माझ्या सवती. हे अज्ञ, एवढें ओझें लादलें तर बैल सुद्धा कुरा होईल.

● आणि मी तर बोलून चालून अवला. बैल वाळला ओझ्यानें, बायको
सुकली मासरानें ! तुम्ही एकटे असे मला कधीं दिसतच नाही; एकान्तातही
त्या तुमच्याभोंवतीं दिसतात, त्या सान्या जणी माझा उपहास करीत
आहेत अशा भास होतो. सरस्वतीकण्ठाभरणात सहोक्तीचें उदाहरणः
'कर्त्रादीनां समावेशः सहान्यैर्यः क्रियादिषु । विविक्तश्चाविविक्तश्च सहोक्तिः
सा निगद्यते ॥ वैसादृश्यवती चेयमुच्यमाना मनीषिभिः । सदेवादिप्रयोगेषु
ससादृश्याच दृश्यते ॥' (४:५७-५८)

२७६ गांठभेट :

276. Knot.

दिढमूलवन्धगण्ठि व्व मोइआ कहँ वि तेण मे वाहू ।
अम्हेहिँ वि तस्स उरे खुत्त व्व समुक्खआ थणआ ॥७६॥

[दढमूलवन्धग्रन्थी इव भोचितौ कथमपि तेन मे बाहू ।
अस्माभिरपि तस्योरसि निष्पाताविव समुत्पातौ स्तनौ ॥]

ज्यांची जणू घट्ट गांठ बांधलेली आहे असे माझे बाहु त्यांनीं कसे तरी सोडविले आणि माझे स्तन जणू त्यांच्या छातीत रुतले होते ते मी उपसून काढले.

● जें मौल्यवान तें अवगुंठित करताना गांठ जप घट्टव मारावी लागते; जें मौल्यवान तेंच पुरून ठेवण्यात व उकरून काढण्यात येतें.

२७७ अगणित :

277. Innumerable.

अणुणअपसाइआए तुज्झ वराहे चिरं गणन्तीए ।

अपहुत्तोहअहत्थइगुरीअ तीए चिर रुण्णम् ॥७७॥

[अनुनयप्रसादितया तवापराधांश्चिरं गणयन्त्या ।

अप्रभूतोभयहस्ताइगुल्या तथा चिरं रुदितम् ॥]

अनुनयामुळे प्रसन्न झाल्यानंतर ती तुझ्या अपराधांची गणना करूं लागली; मोजतांना दोन्ही हातांची बोटे संपली; तेव्हां ती रडूं लागली.

२७८ घाम :

278. Sweat.

सेअच्छलेण पेच्छह ! तणुए अङ्गम्मि से अमाअन्तम् ।

लावण्णं ओसरइ व्व तिवलिसोवाणवत्तीए ॥७८॥

[स्वेदच्छलेन पश्यत तनुक्केऽङ्गे तस्या अमात् ।

लावण्यमपसरतीव त्रिवलीसोपानपङ्क्तिभिः ॥]

नाजूक शरीरात लावण्य भावत नाही, म्हणूनच जणू घामाच्या रूपानें व त्रिवलीच्या मार्गानें तें ओसंडत आहे.

● नर्वनाच्या परिश्रमामुळे स्वेदयुक्त झालेल्या दुहितेच्या सौंदर्याची वेश्यामातेने प्रलोभनार्थ केलेली प्रशंसा; किंवा, चौर्यरतगोपनार्थ सखीची उक्ति. या गार्थेतील त्रिवलीची योजना यथार्थ वाटत नाही.

२७९ समाधान :

279. Fate.

देव्याअत्तम्मि फले किं कीरइ, एत्तिअं पुणो भणिमो ।

कङ्केल्लिपल्लवाणं ण पल्लवा होन्ति सारिच्छा ॥७९॥

[दैवायत्ते फले किं क्रियतामियत्पुनर्भणामः ।

कङ्केल्लिपल्लवानां न पल्लवा भवन्ति सदृशाः ॥]

पुन्हां सांगते, आपण फक्त कर्म करावयाचें, फळ मिळणें न मिळणें दैवाचे हातीं असतें. अशोकासारखी सुंदर पानें दुसऱ्या फोणत्याही झाडाला येत नाहींत.

● अशोकाला सुंदर पानें फुलें असतात, पण आम्यासारखी मधुर फळें नसतात, म्हणून काय त्याचें सौंदर्य हिणकस ठरतें ? गुणी नायकापासून द्रव्यलाभ झाला नाहीं तरी हरकत नाहीं, मिळेल त्यात समाधान मानलें पाहिजे, कारण त्याच्या सहवासात मुखसर्वाचा प्राप्ति होणार. अलंकारकौस्तुभात संकराचें उदाहरण : ‘साधकबाधकमानाभाशच्चैकस्य निर्णयामावे ।’ श्रीविश्वेश्वर पण्डित टीकेत सांगतात : ‘अत्र प्रकृष्टगुणनायकप्रतीतिः प्रकृताशोकवृत्तान्तेनेति समासोक्तिः । किं वा अप्रस्तुताशोकवृत्तान्तेन प्रस्तुतपुरुषप्रतीत्या अप्रस्तुतप्रशंसेत्युभयसंभावात्संदेहः । प्रकरणादेर्निवाहकस्याभावान् ।’

२८० कलङ्क :

280. Spot.

धुअइ न्व मअकलङ्कं कवोलपाडिअस्स माणिणी, उअह ! ।

अणवरअवाहजलमरिअणअणकलसेहिं चन्दस्स ॥८०॥

१. रक्तांगाकपद्मवा, पल्लवानामन्येषा.

[धावतीव मृगकलङ्कं कपोलपतितस्य मानिनीं पश्यत ।

अनवरतवाष्पजलभृतनयनकलशाभ्यां चन्द्रस्य ॥]

पहा, तिच्या गालावर प्रतिबिंबित झालेला चंद्र हा जणू चंद्रावरील मृगकलङ्कासारखा दिसत आहे; जणू नेत्राच्या कलशातून सारख्या वाहणाऱ्या अश्रूंच्या धारानीं मानिनी हा कलङ्क धुवून काढीत आहे.

● कलहान्तरिता नायिकाः यस्तुतः अश्रूवरोवर ओघळणाऱ्या काजळामुलें तिच्या आरसपाणी गालावर चंद्रावरील मृगकलङ्कासारखा कलङ्क निर्माण झाला होता. ' चंद्र तुझा पहा मुखचंद्रावर येउनिया बैसला कसा । प्रत्यक्ष भासतो फणीवर त्या नागाचा मणी जसा ॥ ' [अनतफदी : लावण्या पृ. ८०.]

२८१ अङ्ग सुगन्ध :

281. Aroma.

गन्धेण अप्पणो मालिआणें णोमालिआ ण फुट्ठिहइ ।

अण्णो को वि हआसइ मंसलो परिमलुग्गारो ॥८१॥

[गन्धेनात्मनो मालिकानां नवमालिका न च्युता भविष्यति ।]

अन्याः कोऽपि हताशया मांसलः परिमलोद्धारः ॥]

नवमालिकेचें फूल इतर फुलावरोवर माळेंत गुफलें तरी तें आपल्या सुगंधापासून च्युत होत नाही. हा गर्द सुगंध इतराहून वेगळाच असतो व तो इतरांना हताश करतो.

● तिचा पति बहुबल्लभ असला तरी हिचे गुण अद्वितीय आहेत, म्हणून तो तिच्यावर अत्यंत अनुरक्त आहे, म्हणून ती अप्राप्य आहे अशी मूचना; विवा, निराश होऊ नको, तिला अनेक सवती असल्यामुलें ती आज नाही उद्या अनुकूल होईल, जसे आश्वासन. देहाचा विशिष्ट सुगंध मासल या शब्दानें व्यक्त केलेला आहे, कीं केवळ गर्द गंध अभिप्रेत आहे ?

२८२ संपत्ति-विपत्ति : 282. Prosperity & Adversity.

फलसंपत्तीअ समोणआइँ तुङ्गाइँ फलविपत्तीए ।

हिअआइ सुपुरिसाणं महांतरूणं च सिहराई ॥८२॥

[फलसंपत्त्या समवनतानि तुङ्गानि फलविपत्त्या ।

हृदयानि सुपुरुषाणां महातरूणामिव शिखराणि ॥]

• मोठ्या झाडांच्या फांद्यांप्रमाणे मोठी माणसे संपन्न झाली की नष्ट होतात आणि विपत्काळी उन्नत होतात.

● फलभाराने फाट्या लवतात. वैभवाप्राप्तीमुळे सुजन विनीत होतात आणि समृद्धीचा बहर संपला की उन्नत होतात. तुलनेसाठी (नीतिशतकम् : ६१) ' भग्नन्ति नम्रास्तरयः फलोद्गमैर्नयाम्बुभिर्दूरविलंबिनो घनाः । अनुद्धताः सत्पुरुषा समृद्धिभिः स्वभाव एवैष परोपकारिणाम् ॥ त्याचप्रमाणे ' विपदिधैर्यमयाम्युदये क्षमा ' हे महात्मनाचे लक्षण होय असे भर्तृहरिने (नीति : ५२) सांगितलेले आहे. गंगाघर सागतो, या गाथेतील उद्गार कुठिनीचे आहेत व ते नष्टधन भुजंगाला उत्साहित करण्यासाठी फाटलेले आहेत । ' दीपकअलंकार. '

२८३ घुगाधुगी :

283. Pulsation.

आसासेइ परिअणं परिवचन्तीअ पहिअजाआए ।

णित्थाणुवत्तणे वलिअहत्यमुहलो चलअसदो ॥८३॥

[आश्वासयति परिजनं परिवर्तमानायाः पथिकजायायाः ।

नि.स्थौमवर्तने वलितं हस्तमुपरो चलयशब्दः ॥]

प्रवासाला गेलेल्या पतीची जाया विरहाच्या दुःखामुळे दुवयी झाली आहे कुशीवरून वळताना तिच्या वागड्याचा आवाज होतो व तेवढ्याने नोकर माणसाच्या जीवात जीव येतो

२८४ सूर्यास्त :

284 Setting Sun

तुझो चिअ होड मणो मणंसिणो अन्तिमासु पि दसासु ।

यत्थमणम्मि वि रड्णो किरणा उद्ध चिअ फुरन्ति ॥८४॥

[तुझमेव भवति मनो मनस्विनोऽन्तिमास्वापि दशासु ।

अस्तमनेऽपि रवे किरणा कर्णमेव स्फुरन्ति ॥]

मोठ्या मनाचे लोक निवृष्टावस्थेस पोचले तरी त्याचा स्वाभाविक मोठेपणा कायम असतो मूर्ख अस्तमानाला जात असताही त्याचे किरण उर्व्व दिशेलाच स्फुरण पावतात

२८५ उद्गार :

285 Natural Inclination

८ पोडु भरान्ति मउणा वि माउआ ! अप्पणो अणुव्विग्गा ।

विहलुद्धरणमहावा हुवन्ति जड के पि सत्पुरिसा ॥८५॥

[उद्धर विभ्रति शकुना अपि हे मातर आत्मनोऽनुद्विशा ।

विह्वलोद्धरणस्वभावा भवन्ति यदि केऽपि सत्पुरुषा ॥]

आई, पाखरे सुद्धा पाट भरतात, त्यांना कशाचीही काळजी नसत पण जे सत्पुरुष असतात त्याचा स्वाभाविक प्रवृत्ति दीनाचा उद्धार करण्याकडे असतो

● पत्नी मासभक्षक असतात, आपल्या उदरभरणासाठी इतराची हिंसा होते याची त्यांना जाणीव नसते, दुसरा तुप्त झाला आहे किंवा कसे याची पर्वा नसते. दूती सांगते, नायकाची विपन्नावस्था असली तरी ती त्याला विह्वलोद्धारामुळे प्राप्त झालेली आहे; त्याला विन्मुख पाठवू नको, तो गुणी आहे, त्याचा उद्धार कर.

२८६ कांजी :

286. Old-Fox.

ण विणा सम्भावेण ग्वेप्पेइ परमत्थजाणुओ लोओ ।

को जुणमज्जरं कञ्जिएण वेआरिउं तरइ ? ॥८६॥ १

[न विना सम्भावेन गृह्यते परमार्थज्ञो लोकः ।

को जीर्णमार्जारं कञ्जिक्रया प्रतारयितुं शक्नोति ॥]

ज्ञानी मनुष्य सद्भावशिवाय आपलासा होत नाही. काजी दाखवून म्हातान्या मांजराला कसे फसवितां येईल ?

● कृत्रिम हावभावानीं हुरळण्याइतका तो प्रेमव्यवहारात नवला नाही, अशी विदग्ध सखीची सूचना.

२८७ प्रेम :

287. Love.

रण्णोउ तणं रण्णाउ पाणिअं सव्वेअं सअंगाहम् ।

तह वि मआणं मईणं अ आमरणन्ताइं पेम्माइं ॥८७॥

[अग्न्यात्तृणमरण्यात्पानीयं सर्वतः स्वयंग्राहम् ।

तथापि मृगाणां मृगीणां चामरणान्तानि प्रेमाणि ॥]

अरण्यांत पाणी व तृण आपोआप व हवें तेवढें मिळतें. मृग व मृगां एकमेकांना काहीं देत घेत नाहींत, तरी त्याचें प्रेम आमरण कायम असतें. प्रेम देवघेवीवर अवलंबून नसतें.

● कवूल केल्याप्रमाणें त्यानें अलंकार आणले नाहींत म्हणून असंतुष्ट होऊ नको, त्याचा अवेहेर करू नको अगर त्याचें प्रेम शिथिल झालें आहे असें मानू नकोस. कुशल दूतीचें आश्वासन व प्रोत्साहन. अलंकार-कौस्तुभात अप्रस्तुतप्रशंसेचें उदाहरण. 'अप्रस्तुतप्रशंसा प्रकृतप्रतिपत्तिरेया यत्र । कायं हेतौ व्याप्यव्यापकयोरन्यग्रीः समेतस्य ॥'

२८८ चन्दन :

288. Sandal Paste.

तावमवणेइ ण तहा चन्दणपङ्को वि कामिमिहुणाणम् ।

जह दूसहे वि गिम्हे अण्णोण्णालिङ्गणमुहेल्लो ॥८८॥ ७

[तापमपनयाति न तथा चन्दनपङ्कोऽपि कामिमिधुनानाम् ।

यथा दूःसहेऽपि ग्रीष्मे अन्योन्यालिङ्गनसुखकोलिः ॥]

असह्य अशा ग्रीष्मातही प्रेमी जोडप्याचा ताप चन्दनाच्या लेपानें नष्ट होत नाहीं, आलिंगनाच्या विलासामुळे प्राप्त होणाऱ्या सुखानेंच तो शांत होतो.

● उन्हाळ्यात कोणी जवळपास फिरकले तरी काहिली होते, स्वतःच्या अवयवानाही परस्पराचा स्पर्श असह्य होतो. पण प्रेमाचें तंत्रच वेगळें. प्रेमाचा उद्भव मनस्तापजनक व आलिंगन ऊष्मोत्पादक. तरीही आणि उन्हाळ्यातही प्रेमांमुळे ते सुखकारक व शीतल घाटवें. चंदनाची मध्यस्थीही असह्य होते. विरहिणी म्हणते, सख्यानों, माझा अंगाला चंदन कशाला

लायता ! या तापाचे नीट निदान करून योग्य तो उपाय अनुपानासह
 योजा. अलंकाररत्नाकरात संकराचें उदाहरण : ‘अङ्गत्वे तु संकरः ।’ ‘अत्र
 चन्दनपङ्ककूपादुपमानादन्योन्यालिङ्गनस्याधिक्येन तापापनयाद् व्यतिरेकस्य
 तापजनकाद् गाढालिङ्गनात् तापस्योपशम इति व्याघातसंकरः ।’

२८९ नहाणुली :

289. Face Cream.

तुष्पाणणा किणो चिद्वसि चि पडिपुच्छिआएँ वहुआए ।

विउणावंटिअजहणत्थलाइ लज्जोणअं हसिअम् ॥८९॥

[घृतलिप्तानना किमिति तिष्ठसीति परिपृष्ट्वा पध्या ।

द्विगुणावेष्टितजघनस्थलया लज्जावनतं हसितम् ॥]

तूं तोंडाला तूप लावून कां उभां आहेस, असें बधूला विचारलें,
 तेव्हां तिनें लाजून, जरासें हंसून, मान खालीं घातली आणि नेसतें
 वस्त्र जघनाभोंवतीं दुहेरी गुंडाळून घेतलें.

● ती कांहीं बोलली नाही, कारण रजस्यलेला पतीशी बोलणेंही निषिद्ध
 आहे, आरंभी तरी असे आचार पालीत असत असें दिसतें.

२९० विलीन :

290. Merger.

हिअअ च्चेअ विलीणो ण साहिओ जाणिऊण घरसारम् ।

वान्धवदुव्वअणं विअ दोहलंओ दुग्गअवहूए ॥९०॥

[हृदय एव विलीनो न कथितो ज्ञात्वा गृहसारम् ।

वान्धवदुर्वचनमिव दोहदो दुर्गतवध्या ॥]

दरिद्री कुटुंबांतच्या वधूनें घरची परिस्थिति जाणून डोहाळे कोणाला सांगितले नाहींत. कानीं आलेल्या बान्धवांच्या दुर्बचनांप्रमाणें तेही हृदयांत जिरवून टाकले.

● दरिद्री कुलबंधूला परिस्थित्यनुरूप संवमाचा व मौनधारणाचा उपदेश.

२९१ अंबाडा :

291. Barber.

धावइ विअलिअधम्मिल्लसिचअसंजमणवावडकरग्गा ।

ॐ चन्दिलभअविवलाअन्तडिम्भपग्मिग्गिणी धरिणी ॥९१॥

[धावति विगलितधम्मिल्लसिचयसंयमनव्यापृतकराग्रा ।

चन्दिलभयविपलायमानाडिम्भपरिमार्गिणी गृहिणी ॥

म्हाव्याच्या धास्तीनें धांवणाऱ्या मुलग्याला धरण्यासाठीं पळणारी गृहिणी धापला सैल झालेला अंबाडा बोटांनीं सावरीत आहे.

● धावपळीमुळे सैल झालेला अंबाडा तो बोटांनीं सावरीत आहे, हातानीं नव्हे; एवढ्या गडबडीत केवढा नखरा ! आणखी हें पाहिलेंत का ? तिचा पदरही जाग्यावर नाहीं. यामुळे प्रकट झालेली शोभा कवि दाखवीत आहे. गगाधराच्या मते हे उद्गार तिच्या स्वतीचे आहेत. मुलगा एवढा मोठा झाला आणखी ही निलाजरी भरस्स्यांतून उंडारव्यासारखी, बगला दाखवीत, धावपळ करीत आहे; कुलस्त्रियाना हें शोभत नाहीं, असे सपत्नीचे निपेधोद्गार. अलंकाररत्नाकारात स्वभावोक्तिचें उदाहरण : ' सम्यक् स्वभाववर्णनं स्वभावोक्तिः । '

२९२ भरती-ओहोटी :

292. Ebb & Tide.

जह जह उव्वहइ वहू णवजोव्वणमणहराई अझाई ।

तह तह से तणुआअइ मज्झो, दइओ अ पडिवक्खो ॥९२॥

१. मग्गोसिणि, मग्गोसिणी

[यथा यथोद्धृते वधूर्नवयौवनमनोहराण्यङ्गानि ।

तथा तथा तस्यास्तनूयते मध्यो दयितश्च प्रतिपक्षः ॥]

वधूच्या अंगप्रत्यंगावर नवयौवनाचें सौंदर्य बहूंत लागलें; तसतशी तिची कंवर, तिचा पति व तिच्या सक्ती कृश होऊ लागल्या.

● नृत्ययोगिता अलंकार

२९३ पक्व प्रेम :

293. Ripe Love.

जह जह जरापरिणओ होइ पई दुग्गओ विरूओ वि ।

कुलवालिआणें तह तह अहिअअरं वल्लहो होइ ॥९३॥

[यथा यथा जरापरिणतो भवति पतिर्दुर्गतो विरूपोऽपि ।

कुलपालिकानां तथा तथाधिकतरं वल्लभो भवति ॥]

पति दरिद्री व कुरूप असला तरी तो जसजसा म्हानारा होत जानो तसतसा कुट्टीन पत्नीला तो अधिकच प्रिय होतो.

● विजवराबद्दल किंवा वयस्क पतीबद्दल उदासीन असणाऱ्या तरुण वधूप्रत पतिव्रता सखीचे उपदेशाद्वार. समसुखदुःखामुळे व माहचर्यामुळे पतिपत्नीचें प्रेम अकृत्रिम व निरुपाधिक असतें; तें रूप, वय, गुण यांवर अवलंबून नसतें. एक टीकाकार सांगतो, दारिद्र्यामुळे व वृद्धावस्थेमुळे तो यापुढें इतरत्र प्रेमप्रसंग करू शकणार नाही म्हणून तो पत्नीला अधिकाधिक प्रिय होतो.

२९४ पाळी :

294. Queue.

एसो मामि ! जुवाणो वारंवारेण जं अडअणाओ ।

गिम्हे गामेस्सवडोअअं व किञ्छेण पावन्ति ॥९४॥

[एष मातुलानि युवा चारंवारेण यमसत्यः ।

ग्रीष्मे ग्रामैकवटोदकमिव कृच्छ्रेण प्राप्नुवन्ति ॥]

मामी, गांवांतल्या वडाखालच्या एकाच एका विहिरीचें पाणी उन्हाळ्यांत मोठ्या कष्टानें, पाळीपाळीनें मिळतें; त्याचप्रमाणें या एकाच एका तरुणाचा लाभ येथील स्वैरिणींना फार आयासानें होतो.

● आणि तो मला अनाथासें प्राप्त झाला असे असतीचे अभिमानोद्धार.

२९५ हर्षखेद :

295. Falling Leaves.

गामवडस्स, पिउच्छा ! आवण्डुमुहीणं पण्डुरच्छायम् ।

हिअएण समं असईणं पडइ वाआहअं पत्तम् ॥९५॥

[ग्रामवटस्य पितृष्वस आपण्डुमुखीनां पाण्डुरच्छायम् ।

हृदयेन सममसतीनां पतति घाताहतं पत्रम् ॥]

आर्यावाई, गांवाजवळच्या वडाचीं पानें वाऱ्याच्या सोंसाळ्यानें गळून पडत आहेत आणि एकेका पानाबरोबर एकेका असतीची मुद्रा पादरी फटफटीत होत आहे; जणू एकेकीचें हृदयच गळून पडत आहे.

● संकेतस्थान नष्ट झाल्यामुळे आपला परसुरतलम्पट पति याउपर तिकडे जाणार नाही म्हणून कुलवधूला संतोष वाटल्या आणि अमतीला खेद.

२९६ प्रथमानुराग :

296. Inaudible.

पेच्छइ अलद्धलक्खं, दीहं णीससइ, सुण्णअं हसइ ।

जइ जम्पइ अफुडत्थं तइ से हिअअट्ठिअं किं पि ॥९६॥

[पश्यत्यलब्धलक्ष्यं दीर्घं निःश्वसिति शून्यं हसति ।

यथा जल्पत्यस्फुटार्थं तथा तस्या हृदयास्थितं किमपि ॥]

ती विमनस्क दृष्टीनें पाहत आहे, दीर्घ निःश्वास टाकीत आहे, शून्य मुद्रेनें हंसत आहे, अस्फुट व असंबद्ध बोलत आहे; तिच्या मनांत कांहीं तरी घोटाळत आहे.

● प्रथमानुरागातील विप्रलंभ.

२९७ सारवासारव :

297. Bold.

गहवइ ! गओम्ह सरणं रक्खसु एअं त्ति अडअणा भणिरी ।^१

सहसागअस्स तुरिअं पइणो विवअ जारमप्पेइ ॥९७॥

[गृहपते गतोऽस्माकं शरणं रक्षेन्नमित्यसती भणित्वा ।

सहसागतस्य त्वारितं पत्युरेव जारमर्षयति ॥]

पति अकल्पितपणें घरीं आलेला पाहताच पुढें होऊन व्यभिचारिणी म्हणाली, फारमारी, हा आपल्याला शरण आलेला आहे, आतां तुम्हीच याचें रक्षण करा. एवढें बोलून तिने आपला जार पतीच्या हवाली केला.

● प्रत्युत्पन्नमती असती. ती पतीला गृहपति, घरधनी म्हणते; विचारा फक्त घराचा धनी होता. स्त्रीचरित्रात अशा आशयाच्या अनेक गोष्टी आहेत. सायकार व त्याचा पुत्र, किंवा प्रधान व त्याचा पुत्र, दोघेही एकमेकांना न वळत अगर चुकवून व्यभिचारिणीकडे येत असत. एके दिवशीं संकेताच्या गफलतीमुळे पुन आत असताना पिताजी दाखल झाले. तिनें त्याला कांहीं तरी सवय सांगून बाहेरच्या बाहेर वाटेला लावले. तोंच नवराही हजर झाला ! परक्या पुरुषाला घरातून बाहेर पडताना

१. जार समप्पइ, कठम्मि लाएइ. २. रक्खस्वेन्नमित्यतिनिपुणं भणित्वा.

पाहून नवऱ्याला संशय आला. हें ओळखून तिने आत लपलेल्या व या घटनामुळे थरथर कापत असलेल्या पुत्राला बाहेर बोलावले. बापलेकाच्या भाडणामुळे बापाला चुकविण्यासाठी हा आत लपला होता, एवढा वेळपर्यंत मी याचें रक्षण केलें आणि मुळगा येथें आहे कीं काय याची चौकशी करावयास आलेल्या त्याच्या पित्यालाहि मी वाटेला लावले, आता याचें रक्षण तुम्ही करा, असें सांगून तिने त्याचा परिचय करून दिला. संशयास्पद परिस्थितीचा हा उलगडा त्याला पटलाही. नशीब, कीं हा ढवा बापलेकाचा समेट करण्यासाठी पुन्हा बाहेर गेला नाही. अलंकाररत्नाकरात व्याजोक्तीचें उदाहरण: 'उद्धेदप्रच्छादनं व्याजोक्तिः ।'

२९८ मूर्च्छा :

298 Swoon.

हिअअट्टिअरस दिज्जउ तणुआअन्ति ण पेच्छह पिउच्छा ? ।

हिअअट्टिओम्ह कंतो भणिउं मोहं गआ कुमरी ॥९८॥

[हृदयेप्सितस्य दीयतां तनूभवन्ती न पश्यथ पितृप्यसः ।

हृदयेप्सितोऽस्माकं कुतो भणित्वा मोहं गता कुमारी ॥]

आत्याबाई, हीं दिवसानुदिवस कृश होत आहे हें तुम्हाला दिसत नाही का ? तिच्या मनात जो कोणी असेल त्याला तीं देऊन टाका. सखीचें हें बोलणें ऐकताच ती म्हणाली, माझ्या हृदयात कोण असणार ? एवढें बोलून ती बेशुद्ध झाली.

● कुमारीला हृदयेप्सित कोठलें ? अशा मनोवृत्तीच्या आत्याबाई व प्रियकराचें चिंतन करणाऱ्या कुमारिका, सकृदर्थनीं वाटतात तितक्या अर्वाचीन नाहीत.

२९९ ओला केशभार :

299. Wet Locks.

खिण्णस्स उरे पइणो ठवेइं गिम्हावरणहरमिअस्स ।

ओलं गलन्तकुसुमं ण्हाणसुअन्यं चिउरभारम् ॥९९॥

[खिन्नस्योरासी पत्युः स्थापयति श्रीभ्यापराद्धरमितस्य ।

आर्द्रं गलत्कुसुमं स्नानसुगन्धं चिकुरभारम् ॥]

भर उन्हाळ्यात ऐन दुपारीं तिनें पतीला रमविलें. तो दमला तेन्हा त्याचा श्रमपरिहार करण्यासाठीं न्हाल्यामुलें ओलसर, सुगंधित व मऊ झालेला व ज्यातून फुलें गळत आहेत असा आपला केशभार तिनें त्याच्या हृदयावर टाकला.

● गगाधर सागतो, सुरतावसानोपचारचातुर्याचें हें वर्णन वृत्तीनें भुजग-प्रलोभनार्थं केलेलें आहे. वर्णनाचे निमित्तान देण्यात येणाऱ्या शृंगार-शिक्षणातील हा एक पाठ असण्याचा संभव आहे. उन्हाळ्यातल्या दुपारीं ओल्या अवाच्याचें आकर्षण उत्तेजक असतें. रवींद्रनाथाच्या 'नौकादुर्घी'त असाच प्रसंग वर्णिलेला आहे. सरस्वतीकण्ठाभरणात या गाथेची नायिका 'वयःकौशलाभ्या सपूर्णा प्रगल्भा' असल्याचें सांगितलें आहे.

३०० मध्यरात्रीं चांदण्यांत :

300. Moonlight.

अह सरसदन्तमण्डलकपोलपडिमागओ मअच्छीए ।

अन्तो सिन्दूरिअसह्ववत्तकरणिं वहइ चन्दो ॥१००॥

[असौ सरसदन्तमण्डलकपोलप्रतिमोगतो मृगाक्ष्याः ।

अन्तः सिन्दूरितशङ्खपात्रसादृश्यं वहति चन्द्रः ॥]

१ खिण्णस्स २ ठवेइउ ३ गिम्हावरणहरणमिअस्स ४ उप्फ, फुअ.

५ मत्रान्तप्रतिबिंब

दंतव्रणाच्या मण्डलानें युक्त अशा ह्या मृगाक्षीच्या गोंय्या गालावर प्रतिबिंबित झालेला चंद्र जणूं आत शेंदूर ठेवलेल्या शस्त्रपात्रासारखा दिसतो.

● चादण्यात क्रीडा करण्याची हौस असलेल्या रतिक तरुणाचे उद्गार, तिच्या सौंदर्याची प्रशंसा व स्वतःच्या कौशल्याची प्रस्तावना, अशा गालावर चंद्राचें प्रतिबिंब उमटलेलें पाहून रसिकाला केवळ उपमासाधल्या-साठी किंवा प्रतिबिंब स्थिर करण्यासाठीं दंतव्रण करण्याची स्फूर्ति व्हावयाची !

रसिभजनाहिभद्रइष्ट कइवच्छलपमुहसुकइणिम्मअम् ।
सत्तसभाम्मि समत्तं तीजं गाहात्तर्भं एअम् ॥

चतुर्थ शतकम्

३०१ माहेरचा मित्र :

301. Family Friend.

अह अम्ह आअदो अज्ज कुलहराओ ति छेच्छेई जारम् । १
सहसागअस्स तुरिअं पइणो कण्ठं मिलोवेइ ॥१॥

[असावस्माकमागतोऽद्य कुलगृहादित्यसती जारम् ।
सहसागतस्य त्वरितं पत्युः कण्ठे लगयति ॥]

अकरमात नवरा घरीं आला तेन्हां हा आमचा, माझ्या माहेरचा, आजच आला, असें सांगून व्यभिचारिणीने त्या उभयतांची गळामेट करविली.

● माझ्या एकटीच्या ओळखीचा नव्हे, आम्हा सर्वांच्या परिचयाचा, आतांच माझ्या माहेराहून आला. कथावस्तु असलेली गाथा. शुक्रवद्वात्सरीत जवळ जवळ अशीच गोष्ट आहे. दामोदचा ग्रामाधिकारी विलोचन याची पत्नी रंमिका, जलाशयावर गेली असता एका तरुणाशी संकेत करती झाली. तिने सांगितलें, आपण पाठोपाठ घरीं यावें व भ्रताराला नमस्कार करून बसावें, पुढचें साधन मी करीन. त्याप्रमाणें तो येऊन ओसरीवर बसला. त्याला पाहताच रंमिका धातून बाहेर आली व भ्रताराप्रत बोलली, याला ओळखलें नाहीं काय ! हा माझे मावशीचा मुलगा. हें ऐकून विलोचन त्यास गळा भेटता झाला व खीला म्हणाला, आपले बंधूस वर नेऊन भोजनादिक सत्कार करावा. भोजनानंतर तिने विषय काढला, तेव्हा तिचा निषेध करून तो म्हणाला, आता तूं माझी बहीण झालीस. ती म्हणाली ही नुसती सयव-हल्लीं सगळेच प्रथम एकमेकाना भाऊ-बहीण म्हणवितात ! तिने अनेक प्रकारें विनविलें, पण तो ऐकेना. तेव्हा तिने मोठ्याने पुकार

केला-घावारे घावा ! भयभीत होऊन तो म्हणाला, मी तुझे वचन मान्य करतो-२ण आता माझे रक्षण कर. लगेच त्याला जमिनीवर लोळावयास सांगून तिने भात चट्टकडे उडविला आणि शेगडीतल्या अंगार ती फुलवू लागली. पुकार ऐकून विलोचन माडीवर आला; त्याला तिने सांगितलं, याला अकस्मात् मोडशी झाली, सबब पुकार केला, आतांच सावध झाला. एवढे बोलून ती त्याचे पोट शेकू लागली. हे सव्य मानून विलोचन खाली गेला. पुढे मोडशीच्या निमित्ताने हा महिनाभर तेथे राहिला !

३०२ हूल :

302. Ear Rings.

पुसिंआ अण्णाहरणेन्दणीलकिरणाहआ ससिमऊहा ।

माणिणिवअणम्मि सकज्जलमुसङ्काइ दइएण ॥२॥

[प्रोन्धिताः कर्णामरणेन्द्रनीलकिरणादृताः शशिमयूखाः ।

मानिनीवदने सकज्जलाधुशङ्कया दयितेन ॥]

मानिनी चांद्रण्यांत बसली होना. तिच्या कानात इंद्रनीलांचे हूल होणे. नांझार पडलेल्या चंद्रकिरणांचे परावर्तन झाल्यामुळे तिच्या मुखावर निळसर छाया उमटली. काजळ घातलेल्या डोळ्यांतून अश्रु ओघळले असावेन अशा कल्पनेने दयिताने तिचे गात्र हलक्या हाताने पुसले.

● अलंकारषोडशम् व अलंकाररत्नाकर यात भ्रातिमान् अलंकारांचे उदाहरण: ' तदभावयती मतिस्तद्व्यकारिका भ्रातिमान्भवति । '

३०३ विनजोड :

303. Matchless.

एहमेतम्मि जए सुंदरमहिलासहस्समरिए वि ।

अणुहरइ णवर तिस्सां वामदं दाहिणद्वस्स ॥३॥

१. पुच्छिअ. २. वण्णा ३. एहमेते मुक्ते सुंदरमहिलासहस्रसंदिग्धे ।
४. तिग्गा.

[एतावन्मात्रे जगति सुदर महिलासहस्रभृतेऽपि ।

अनुहरति केवल तस्या वामार्धं दाक्षिणार्धस्य ॥]

जगात हजारां सुदर स्त्रिया आहेत, पण हिच्यासारखी सुदरी होच.
हिच्या डाव्या अंगाला तोड हिच्याच उजव्या अंगाची.

३०४ नृत्त :

304. Dance

जह जह वाएइ पिओ तह तह णच्चामि चञ्चले पेम्मे ।

गल्ली वलेइ अङ्गं सहावथं दे वि रुक्खम्मि ॥४॥

[यथा यथा वादयाति प्रियस्तथा तथा नृत्यामि चञ्चले प्रेम्णि ।

गल्ली वलयत्यङ्गं स्वभावस्तन्धेऽपि वृक्षे ॥]

प्रियकर जसें वाद्य वाजवीत आहे तशी मी प्रेमचञ्चल होऊन
नाचत आहे. वृक्ष स्वभावतः स्तब्ध असतो, तरी वेली आपले अङ्ग
त्याच्याभोंवतीं वळविते.

● 'तुझ्या अर्गी एवढासासुद्धा असिमान कसा नाही? अन्य महिला
तुझ्या पतीला बोटावर नाचवितात आणि हें माहीत असूनही तू त्याच्या-
भोंवतीं नाचतेस! हें कसे?' ह्या सखांच्या प्रश्नाला नायिकेचें उत्तर.
स्त्रिया स्वभावतःच पतिछदानुवर्ती असतात. नाजूब वेली आधाराशिवाय
उभी राहू शकत नाही, नीरस ओडक्याला किंवा ओबडधोबड घुब्याला
स्वभावतः विळखा घालते, तशीच स्त्रियाची स्थिति असते, आणि येथें
तर पति नृत्यसंगीतात रगला आहे! मग मी प्रेमाच्या उन्मादानें चंचल
व्हावें व तालावर नाचावें यात आश्चर्य कसलें? पति वृत्तीनें अधम व
नाटकी असला तरी किती रसिक आहे तें पाहा. त्याच्या जाधाराशिवाय
मी जगूही शकणार नाही वादन व नर्तन याचा टेका जमला म्हणजे कसा

रंग येतो तें पहा; दंपत्याचा संसारही असाच तालबद्ध असला पाहिजे. या उत्तरामुळे सगरीचें उद्दिष्ट साधलें नाहीं. तुझ्या मनासारखा उत्तम नायक मला मिळवून दे अशी नायिकेची दूतीजमळ पिनगणी या गाथेंत सूचित आहे असें गंगाधर सांगतो.

३०५ यातायात :

305. Effort.

दुखसेहिँ लभंभेइ पिओ लद्धो दुखसेहिँ होइ साहीणो ।
लद्धो वि अलद्धो विअ जइ जह हिअअं तह ण होइ ॥५॥

[दुःखैर्लभ्यते प्रियो लब्धो दुःखैर्मयति स्वाधीनः ।

लब्धोऽप्यलब्ध एव यदि यथा हृदयं तथा न भवति ॥]

प्रियकराची प्राप्ति करून घेण्याला आणि नंतर त्याला स्वाधीन ठेवायला केवटी यातायात करावी लागते! आणि एवढें करूनही त्याचें हृदय अनुकूल झालें नाहीं तर तो मित्राला न मित्राला, सारखाच.

● विशिष्ट गुणमंजरी असेल अशा समनुतीने, महत्प्रयासानें नायकाची प्राप्ति करून घेतली; त्याच्या अनभिगतेमुळे निराशा झाली; शिवाय तो आतां हृदयानुवर्तनही करित नाहीं; यामुळे रुष्ट झालेल्या नायिकेचे उद्गार. अलंकाररत्नाकरात अतिशय अलंकारानें उदाहरण: 'मन्भायनयान्यथा यातिशयोऽतिशयः ।'

३०६ अनुनय :

306. Courtship.

अच्यो ! अणुणअमुहकहिरीअ अकंअ कअ कुणन्तीण ।
सरलमहावो वि पिओ अविणअमग्गं चलणीओ ॥६॥

१. लभंभेइ. लभ्भद.

[कष्टमनुनयसुखकाङ्क्षणशीलयाकृतं कृतं कुर्वन्त्या ।

सरलस्वभावोऽपि प्रियोऽविनयमार्गं चलान्नीतः ॥]

अरेरे ! तिला अनुनयाच्या सुखाची अपेक्षा होती. म्हणून, त्यानें पूर्वी कशीं केलें नव्हतें तें तिनें त्याला करावयाला लावलें. तिचा प्रियकर सरळ स्वभावाचा होता; तिच्याला तिनें जबरीनें अविनयाच्या मार्गाला लावलें.

● सरल व निरपराध नायकाला छळगारी स्वच्छन्दी नायिका.

३०७ गणना :

307. Calculus.

हत्थेसु अ पाएसु अ अङ्गुलिगणणाइ अइगआ दिअहा ।

एण्हि उण केण गणिज्जउ सि भणेउ रुअइ मुद्धा ॥७॥

[हस्तयोश्च पादयोश्चाङ्गुलिगणनयातिगता दिवस्ताः ।

इदानीं पुनः केन गण्यतामिति भणित्वा रोदिति मुग्धा ॥]

पति प्रवासाला गेल्याचे दिवस मोजतांना हातांयांचीं बोटे संपलीं. आतां गणना कशानें करूं, असें बोलून मुग्धा रडूं लागली.

● वीस हें मूलमान मानून त्याच्या गुणकांत अजूनही खेडोपाडीं गणना करण्यात येते. या गणनापद्धतीची बैठक बोट्याच्या सरुयेवर असावी असें यावरून दिसतें.

३०८ बुद्धभिक्षुसंघ :

308. Buddhists.

कीरमुहसच्छहेहिं रेहइ वसुहा पलासकुसुमेहिं ।

बुद्धस्य चलणवन्दणपडिएहिं व भिक्षुसंघेहिं ॥८॥

१. गणनाहिं. २. भणऊ.

[कीरमुखसदृशै राजते वसुधा पलाशकुसुमैः ।

बुधस्य चरणवन्दनपातितैरिव भिक्षुसंघैः ॥]

पोपटाच्या चोंचीप्रमाणे लालभडक अशा पलाशपुष्पांनीं पृथ्वी शोभायमान झालेली आहे. जणू बुद्धाच्या चरणांशी वंदन करण्यासाठी लोटांगण घालणाऱ्या भिक्षुसंघासारखे हे दृश्य दिसत आहे.

● पलाशपुष्पे लालभडक असतात; तीं वसंतांत रानावनांत फुलतात. इतकी, कीं जणू जंगलात वणवा पेटल्यासारखे भासते. ही गाथा लिहिली त्या काळात महाराष्ट्रात पुष्कळच बौद्ध भिक्षू असावेत. त्यांचे कपडे पलाशपुष्पासारखे लालभडक असत. प्रवासाला किंवा यात्रेला निघताना पलाशपुष्पांचे व बौद्धभिक्षूंचे दर्शन अवश्यकुनी मानण्यांत येत असे. म्हणून या गाथेत पर्वीच्या संक्षिप्त प्रकाशाचा निषेध ध्वनित आहे असे गंगाधर सांगतो. तथा अर्थ निघत नाहीं असेवेर सांगतो. आणखी एक टीकाकार सांगतो कीं हे स्तनपृष्ठानरील दंतव्रणांचे व नखव्रतांचे दर्शन असून त्यांच्या दर्शनामुळे व्याकुल झालेल्या नायिकेचे हे उद्गार आहेत !

३०९ क्षुरणी :

309. Pining.

जं जं पिङ्गलं अङ्गं तं तं जाअं किसोअरि ! किसं ते ।

जं जं तणुअं तं तं पि णिङ्गिअं, किं त्य माणेण ॥९॥

[यद्यत्पृथुलमङ्गं तत्तज्जातं कृशोदरि कृशं ते ।

यद्यत्तनुकं तत्तदपि तिष्ठित किमत्र मानेन ॥]

तुझा जो जो अवयव भरदार असावयाचा तो तो कृश झाला आहे व जो नाजुक असावयाचा तो शुष्क झाला आहे. कृशोदरि, निष्कारण मानधारणाने दुसरे काय प्राप्त होणार ?

● अनुनयाचा स्वीकार करण्याची मानिनीला मल्लीची विनंति.

३१० भडक :

310 Gaudy

ण गुणेण हीरड जणो हीरड जो जेण भाविओ तेण ।

मोचूण पुलिन्दा मोत्तिआई गुज्जाओ गेहन्ति ॥१०॥

। [न गुणेन हियने जनो हियते यो येन भावितस्तेन ।

मुक्त्वा पुलिन्दा मौक्तिकानि गुञ्जा गृह्णन्ति ॥]

नुसत्या गुणानांच मनुष्य वश होतो, असें नाहीं ज्याला जें आवडतें तें त्याला मिळालें म्हणजे तो प्रसन्न होतो. जंगलातले पुलिंद पहा, मोतीं टाकून देतात व गुजा वेंचतात.

● वृत्तीने केलेली नायकाची निर्भर्त्सना. तूं माझ्या गुणी सखीचा त्याग केलास आणि तू अलीकडे जिऱ्यावर आसकत झाला आहेस तिऱ्या गुणावगुणारहून धाटतें धीं तू अविदग्ध, जंगली आहेस. किंवा नायकाचा वृत्तीला प्रश्न. ती एवढी गुणी आहे असें तू सांगतेस, मग तिला तिऱ्या नवऱ्याने का टाकलें ? या प्रश्नाचे उत्तर.

३११ बहर :

311 Red Blossoms.

लङ्कालआणें, पुत्तअ ! वसन्तमासेवलद्वपसरणम् ।

आपीअलोहिआणं वीहेड जणो पलासाणम् ॥११॥

[लङ्कालयानां पुष्पक वसन्तमासैकलब्धप्रसरणाम् ।

आपीतलोहितानां विभेति जन पलाशाणाम् ॥]

१ श्री मथुरानाथ शास्त्री याचा पाठ धमान्त्रमार्मरुलब्धविभवानाम् ।
२ वज्जालगातील छाया लङ्कालयेभ्य (शागालयेभ्यो) पुनरु वसन्तमान (वसान्नमासे) लब्धप्रसरेभ्य । आपीतलोहितेभ्यो (रुधिरभ्यो) विभेति जन पलाशेभ्य (राशसेभ्य) ॥

पत्रसाच्या फाद्यावर पिवळसर तावडीं फुलें उंबरलीं आहेत. मुला, या बहारान वसंताचें सामर्थ्य दिसत अमन्यामुजें लोकाना त्याची मीति वाटते.

● लड्का म्हणजे वृक्षाची, येथें पळसाची फादी; पलाशपुष्पें वसंतात फुलतात, तीं पाहून विरहिणी व्याकुल होतात. लड्का म्हणजे राक्षसनगरी. ' पळ माममदन्ति भक्षयन्तीति पलाशा राक्षसा ' पळसाची फुललेली फादी पाहून मामभक्षक राक्षसाची आठवण होऊन लोक व्याकुल, भयभीत होतात. लड्का म्हणजे कुलटा, वेश्या, पिवळी घमक व लालभडक वस्त्रें परिधान केलेली वेश्या वादरताना पाहून लोकाना धास्ती घाटते की ही या वसंतात काय अनर्थ करील कोण जाणे ! अलवाररत्नावरात श्लेषाचें उदाहरण. " ' विशेषस्थापि साभ्ये द्वयोर्वाच्यत्वे श्लेष । '...अत्र तरुणः वाच्यत्वं प्रप्नुताना निशाचरणा व्यङ्ग्यत्वम् । "

३१२ गन्धोदक :

312 Powder and Paste

१) घेत्तुण चुण्णमुट्टि हरिम्रससिआए वेपमाणाए ।

भिसिणेमिति पिअअमं हत्थे गन्धोदअं जाअम् ॥ १२॥

[गृहीत्वा चूर्णमुष्टिं हर्षोत्सुकिताया वेपमानाया ।

अवकिरामीति प्रियतम हस्ते गन्धोदकं जातम् ॥]

प्रियकराच्या अंगावर उघळण्यासाठी तिने सुगंधी चूर्ण हातीं घेतलें होतें. त्याचें दर्शन हाताच तिचें हृदय हर्षोत्सुक झालें आणि तिचें शरीर थरारलें तिला घाम आला आणि तिच्या हातातच्या चूर्णाचें गन्धोदक झालें

१ भगंगेमि, भसिणेमि - वर्णमुष्टि ३ हर्षाच्छुसिताया ४ प्रहरामि, विदुरामि

● वाञ्छितप्राप्तीमुळे सात्त्विक स्वेदोद्भव. येथे मेघदूतात (२-८) रत्नदीपावर पेंकलेल्या चूर्णमुष्टीची आठवण होते; 'अर्विस्तुङ्गानभिमुलमपि प्राप्य रत्नप्रदीपान् । न्हीमूढानां भवति विफलमेरणा चूर्णं मुष्टिः ॥' चूर्ण म्हणजे 'कर्पूरादिसुगंधिद्रव्यधूलिः' याचा बशीकरणासाठीही उपयोग करीत असत.

३१३ अंकोट :

313. Tell-Tale.

पुष्टिं पुससु, किसोअरि ! पडोदरङ्गोल्लपत्तचित्तलिअम् ।

छेआहि दिअरजाआहिं उज्जुए ! मा कलिज्जिहिसि ॥१३॥

[पृष्ठं प्रोञ्छ कृशोदरि पश्चाद्गृह्णाद्वोटपत्रचित्रितम् ।

विदग्धाभिर्देवराजायामि शृङ्गुके मा कलिष्यसे ॥]

तुमच्या घराच्या परसातल्या अंकोटाची पाने तुझ्या पाठीला चिकटली आहेत. कृशोदरि, पाठ पुसून टाक. तू सरळ स्वभावाची आहेस. तुझ्या चतुर जाणांना तुझ्या रहस्याचा मागमूसही लागू देऊं नकोत.

● नायिका दीरावर अनुरक्त आहे. सपत्नी म्हणते, मी तर वेव्हाच ओळखले आहे, पण मी बभ्रा करणार नाही. जावाना ओळखू देऊ नकोस, म्हणजे मिळविले.

३१४ कदम्ब :

314. Filaments.

अच्छीईं ता थइस्सं दोहिं वि हत्थेहिं वि तंत्सिं दिट्ठे ।

अङ्गं कलम्बकुसुमं व पुलईअं कहें णु ढक्किस्सम् ॥१४॥

[अक्षिणी तावत्स्थगयिष्यामि द्वाभ्यामपि हस्ताभ्यां तस्मिन्दृष्टे ।

अङ्गं कदम्बकुसुममिव पुलकितं कथं नु च्छादयिष्यामि ॥]

प्रियकर दृष्टीस पडतांच मी दोन्ही हातांनीं ढोळे झाकून घेतले; पण कदम्बाच्या अंगप्रत्यंगांवर फुल्ले डंबरतात, त्याप्रमाणे माझ्या सर्वांगावर रोमाञ्च फुलले, ते कसे झाकू ?

● त्याला पाहतांच तिचा रुखा ओसरला. हे त्याच्या लक्षात येऊं नये व त्यानें अनुनय करावा म्हणून तिनें ढोळे झाकून घेतले. कदम्बपुष्पाना केसर असतात, म्हणून त्याचे रोमाञ्चांशीं विशेष साम्य.

३१५ विद्युत् :

315. Lightning.

झञ्झावाउत्तिणि ए घरग्मि रोरुण णीसहणिसण्णम् ।

दावेइ व गँअवइअं विज्जुज्जोओ जलहराणम् ॥१५॥

[झञ्झावातोत्तृणिते गृहे रुदित्वा निःसहनिपण्णाम् ।

दर्शयतीव गतपातिकां विद्युद्योतो जलधराणाम् ॥]

तिचा पति प्रवासास गेल आहे; झञ्झावातानें घराचें छपर उडून गेलें आहे; अस्हाय पत्नी घरांत रडत वसली आहे वीज चमकून मेघांना तिचें दर्शन करवीत आहे.

● विद्युत् ही सहृदय प्रमदा आणि मेष निष्ठुर पुरुष. मेघांना तिची दया यावी व त्यांनीं वर्षांय स्थगित करावा म्हणून विद्युत् त्यांना तिचें दर्शन करवीत आहे. मृच्छकटिकात (५ : ३२) अशीच कल्पना आहे : ' यदि गर्जन्ति वारिधरो गर्जन्तु सन्नाम निष्ठुराः पुरुषाः । अयि विद्युत्प्रमदाना त्वमपि च दुःखं न जानासि ॥ '

३१६ गांवराज :

316. Village Maiden.

भुज्जमु जं माहीणं, कुतो लोणं कुग्रामरिद्धेमि ? ।

सुहृद ! सलोणेण वि किं तेण, सिणेहो जहि ण तिथि ॥ १६ ॥

[भुज्ज्व यत्स्वाधानं कुतो लवणं कुग्रामरिद्धे ।

सुभग सलवणेनापि किं तेन स्नेहो यत्र नास्ति ॥]

कुग्रामातल्या स्वयंपाकात मीठ फोटून मिळणार ! आणि मीठ मिळाले व तूप नसले तर काय उपयोग ? सुभग, जे आहे त्याचे सेवन कर.

● लोण = लवण व लावण्य; सिणेह = स्नेह = घृत व प्रेम; या जोड अर्थाच्या श्लेषावर रचना. रोटेगावात समर्थित सौंदर्य फोटून मिळणार ! हिची धाटणी ग वदळ आहे, वेपभूषा आरपंक नाही व सौंदर्य दिव्हाऊ नाही, म्हणून अ हेरू नसून. कलमी आभ्यासारखा गावरान आवा गोंडस नसला तरी रंगदार व रसपूर्ण असतो; शिराय प्रत्येक झाडाच्या पळाची चव जवळ जवळ अद्वितीय असते.

३१७ नमाचार :

317. Scented Breath.

मुहपुच्छिआइ हलिओ मुहपङ्कजसुरभिपवननिव्वविअम् ।

तह पिअइ पअडकटुअं पि ओसहं जण ण णिट्ठाइ ॥ १७ ॥

[सप्तपुच्छिकाया हलिको मुखपङ्कजसुरभिपवननिर्वापितम् ।

तथा पिपाति प्रकृतिकटुकमप्यौषधं यथा न तिष्ठति ॥]

आजारी शेतकऱ्याच्या प्रकृतीची चौकशी करावयास आलेल्या खाने त्याच्यासाठी आणविलेले काढ्याचे औषध आपल्या मुलाच्या कमलसदृश सुगंधि नि आसानी निवविले. ते कडू होतं, तरी तो ते असे प्याला की त्याला थेंबही राहिला नाही.

● जे नौरस तेच अनुशंगामुळे सुरम होते. अलंकारकौस्तुभात् तद्गुणाचे उदाहरण. ' परकीयगुणतिरोहितगुणस्य मान तु तद्गुण प्रोक्तः । '

३१८ शोधुं कुठं ?

318. Buried Treasure

अह मा तहि तहि विअ धार्णीरवणम्मि चुक्कसंकेआ । ७

तुह दंसणं विमग्गऽ पब्भट्टणिहाणटाणं व ॥१८॥

[अथ सा तत्र तत्रैव धानीरवने विस्मृतसंकेता ।

तव दर्शन विमार्गति प्रभ्रष्टनिधानस्थानमिव ॥]

संज्ञाप्रमाणे ती वेष्ट्या वनातच गेली आहे. वनातले ठरलेले नक्की स्थान तिच्या ध्यानात राहिले नसेल व ती मुला शोवण्यासाठी इकडे तिकडे भटकत असेल ठेव पुरून ठेवानी व जागेचे विस्मरण झाले, तशी निची अवस्था झाली असेल

● मी ठरल्याप्रमाणे जागेवर गेलो, पण ती आलेच नाही, या नायकाच्या तज्जरीला दृतीचे उत्तर सरस्वतीकृष्णभगवात विप्रलब्धेचे उदाहरण

३१९ राहू :

319 Eclipse.

ददरोसकलुसिअस्स वि सुअणस्स मुहाहिं पिप्पिअं कत्तो ।

राहुमुहम्मि वि समिणो किरणा अमअं विअ सुअन्ति ॥१९॥

[दृढरोपकलुपितस्यापि सुजनस्य मुखादप्रियं कुतः ।

राहुमुखेऽपि शशितः किरणा अमृतमेव मुञ्चन्ति ॥]

कितीही राग आला तरी सज्जनांच्या मुखातून अप्रिय वचने निघत नाहीत, चंद्राला राहूनं भासलं तरी त्याचे किरण अमृतमयच असतात.

● तो रुष्ट असला तरी रहस्यस्फोट किंवा प्रेमभड्ग करणार नाही, अगर मर्मभेदक वचने बोलणार नाही; त्याचा रोप अल्पकालीन आहे, असे सखांचे आश्वासन. अलंकाररत्नाकरात दृष्टान्ताचे उदाहरण: 'प्रतिबिम्बेन दृष्टान्तः ।'

३२० मानापमान :

320. Reception.

अवमाणिओ वि ण तहा दुम्मिज्जइ सज्जणो विहवहीणो ।

पडिकाउं असमत्थो माणिज्जन्तो जह परेण ॥२०॥

[अवमानितोऽपि न तथा दृयते सज्जनो विभवहीनः ।

प्रतिकर्तुमसमर्थो मान्यमानो यथा परेण ॥]

ज्याचे वैभव नष्ट झालेलं आहे अशा सज्जनाचा कोणी सत्कार केला तर त्याची फेड करता येत नाही याबद्दल त्याला जितकें दुःख होतें तितकें त्याचा कोणी अपमान केला तरी त्याबद्दल त्याला वाटत नाही.

● तो तुझ्यावर अनुरक्त नाही असें नाही; आपण विरक्त आहों असें तो भासवीत आहे; कारण तूं त्याचा स्वीकार करशील किंवा कसे, याबद्दल त्याला संशय वाटत आहे.

३२१ रहस्य :

321. Secret.

कुलहन्तरे वि अविणिग्गआइं हिअआम्मि जरमुवगआइं ।

सुअणकआइ रहस्ताइं डहड आउक्खए अग्गी ॥२१॥

[कलहान्तरेऽप्यविनिर्गतानि हृदये जरामुपगतानि ।

सुजनश्रुतानि रहस्यानि दद्वत्यायुक्षयेऽग्निः ॥]

मज्जनानीं ऐकलेलीं रहस्ये घलहांतही त्यांचे तोंडून वाहेर पडत नाहीत. तीं त्याच्याबरोबर धृद्ध होतात व अंती त्याच्याबरोबर दग्ध होतात.

३२२ माधवी :

322. Bower.

लुम्बीओ अङ्गणमाधवीणं दारगलाउ जाआउ ।

आसासो पान्थपलोअणे वि पिट्ठो गअवईणम् ॥२२॥

[स्तवका अङ्गणमाधवीनां द्वारगला जाताः ।

आश्वासः पान्थप्रलोकनेऽपि नष्टो गतपतिकानाम् ॥]

पत्नी प्रवासी पतीची मार्गप्रतीक्षा करीत होती. अंगणांतल्या माधवीला गुच्छ आले व त्यांनीं जणू दाराला अडसरच घातला. ते झुपके पाहून प्रोषितपतिकाचा धीर खचतो

● वसंतागमामुळे उत्कण्ठित झालेली नायिका माधवीच्या कुंजात लुझी पाट पाहत वसली आहे. दाराला अडसर लावलेला आहे व बेलीला फुलाचे धोंस लागले आहेत, म्हणून एकान्ताचा भंग होणार नाही, अशी नायिकाला पतीची सूचना. अलंकारस्नाकरात अर्यापत्तीचें उदाहरण.

३२३ निळे डोळे :

323. Blue Lotus

पिअदंसणसुहरसमउलिआईं जइ से ण होन्ति णअणाईं ।

ता केण कण्णारइअं लक्खिज्जइ कुबलअं तिस्सा ॥२३॥

१. कृतानि. २. लुम्बो अलाबुलताः ३. अष्कण. ४. नष्टो. ५. कणलगा.

[प्रियदर्शनसुखरसमुकुलिते यादृ तस्या न भवतो नयने ।

तदा केन कर्णरञ्जित लक्ष्यते कुबलय तस्या. ॥

प्रियकराच्या दर्शनामुळे झालेल्या सुखामुळे तिने डोळे अर्धे मिटले. ती ते न मिटनी तर तिच्या कानावरील नील कमलाकडे कोणाचे लक्ष गेलं असतं ?

● अलंकाररत्नाकरान विवेकाचें उदाहरण: 'तस्या कुतश्चिद्विवेको विवेकः।'... 'गुणानाम्याद्वेदाप्रतीतौ सत्यामपि केनचिन्निमित्तेन वैलक्षण्यागते-
त्रिवेको विवेकः।' सरस्वतीकण्ठाभरणात मीलितार्थें उदाहरण: 'वस्तुन्तर-
तिरस्कारो वस्तुना मोलित स्मृतम् । पिहितापिहिते चैव तद्गुणातद्गुणौ
च तत् ॥'

३२४ शाप :

324. Ploughman.

चिक्चिक्छगुत्तहलमुहकट्टणसिठिले पंडाम्मि पासुत्ते ।

अप्पत्तमोहणसुहा चणसमअं पामरी सवड ॥२४॥

[कट्टममंग्रहलमुखकर्णशायिले पत्नी प्रसुते ।

अप्राप्तमोहनसुहा धनस्त्रमय पामरी शपति ॥]

जमीन नागवताना चिक्चिक्छ स्तणारा फाळ बारबार ओढून फाटायला गेल्यामुळे शेतकरी दमला व गाढ झोपला, म्हणून त्याच्या पत्नीला मोहनसुख मिळाले नाही, म्हणून तिने पावसाला शाप दिला.

● शेतात दिवसभर ऊर कुटेपर्यंत काम करून दमून भागून सव्याकाळी घरी आलेल्या शेतकरी आता गाढ झोपला असेल; तो घरी असला तरी धान्तीचे कारण नाही ती सुखाध्य आहे, जागी आहे, अशा दृष्टीची सूचना.

१. मुदिण २. पिआम्मि. ३. क्षिप् ४. परिश्रान्ते ५. प्रिये

३२५ मदनबाण :

325. Love Arrows.

दुष्मेन्ति देन्ति मोक्षं कुणान्ति अणुराअं रमावेन्ति ।

अरडरइयन्धवाणं णमो णमो मअणवाणाणम् ॥२५॥

[दूष्यन्ति ददति सौख्यं उर्ध्वन्त्यनुराग रमयन्ति ।

अरतिरतिवान्धवेभ्यो नमो नमो मदनबाणेभ्य ॥]

प्रथम अनुराग निर्माण करून मनुष्याला मदनबाण व्याकुल करतात आणि नंतर त्यामुळेच सुखवितात. सुखदुःखाना बाधून घरण्या मदनबाणांना नमस्कार असो.

३२६ कामशर :

326. Flowery Arrows.

कुसुममया वि अइखरा अलद्धफंसा वि दूसहपआवा ।

भिन्दन्ता वि रडअरा कामस्स सरा बहुविअप्पा ॥२६॥

[कुसुममया अप्यतिखरा अलङ्घ्यस्पर्शा अपि दुःसहप्रतापाः ।

भिन्दन्तोऽपि रतिकरा. कामस्य शरा बहुविकल्पा ॥]

कामशर फुलासारखे मृदु, तरी असे तीक्ष्ण असतात की स्पर्शापूर्वाच त्याचा प्रताप असहा वाटतो, आणि असे बिल्क्षण की ते शरीराचा भेद करतात तेव्हा सुख वाटते.

● विरोध अलंकार ' विरोधाभासत्व विरोध । '

१ दूनयति, दुर्मनायते २. अभिरतिबाधना

३२७ बहुगुणी :

327 Effect.

ईसं जेणेन्ति, दावेन्ति मम्महं, विप्रियं सहावेन्ति ।

विरहे ण देन्ति मरिडं, अहो ! गुणा तस्स बहुमग्गा ॥२७॥

[ईर्ष्या जनयन्ति दीर्घयान्ति मन्मथं विप्रियं साध्यन्ति ।

विरहे न ददाति मर्तुमहो गुणास्तस्य बहुमार्गाः ॥]

प्रियकर मनात ईर्ष्या उत्पन्न करतो, प्रेम जागृत करतो, जें अप्रिय तें सहन करावयास लावतो आणि विरहात मरूंदी देत नाही; असे विविध बहुगुण त्याचे अंगी आहेत.

● प्रियकर अन्य स्त्रियांसह आसक्त असेल अशा कल्पनेने स्त्रियाच्या मनात ईर्ष्या उत्पन्न होते, इतरापेक्षा आपण त्याला अधिक रम्यावें अशा ईर्ष्येने त्याच्या प्रेमचेष्टांमध्ये कौशल्य व विविधता निर्माण होते; त्याचा हिमोड फलं नये, या इच्छेमुळे अनुनयाचे वेळी त्या अनेक अप्रिय गोष्टी सहन करतात; आणि त्याचे संगतीत मिळणारी सुते पुन्हा मिळावी म्हणून विरहातही जीव धरून राहण्याची शक्ति निर्माण होते.

३२८ वायन :

328. Sweets.

णीआई अज्ज णिक्खि ! पिणद्धणवरङ्गआई वराईए ।

घरपरिवाडीअ पहेणआई तुह दंसणासाए ॥२८॥

[नीताग्नयद्र निष्कृष पितृधनवरङ्गकया चराक्या ।

गृहपरिपाल्या प्रहेणकानि तव दर्शनाशया ॥]

- १ दावेन्ति, वदेन्ति. २. मम्महं. ३. दर्शयन्ति, वर्धयन्ति. ४. मनोरथं.
५. साध्यन्ति. ६. वहेणअणाइ. ७. परिपाला पयिनयनानि.

अरे निर्दया, तुझ्या दर्शनासाठीं विचारी नवें रंगीत वस्त्र नेसून वायने देण्याच्या निमित्तानें घरोघर हिंडली.

● केवळ तुझ्यासाठीं तिनें सारा शृंगार केला होता. ज्याच्यावर प्रेम असतें त्याला आपलें दर्शन सुवस्त्रालंकारविभूषित होईल अशी स्त्रिया खबरदारी घेतात. वस्तुतः तुझ्या दर्शनासाठीं तुझ्या एकट्याच्याच घरीं तिला जावयाचें होतें, पण तसें केलें तर तिन्हाइताना व तुझ्या मंडळींना संशय येईल, म्हणून विचारीला घरोघर हिंडावें लागलें.

३२९ दरिद्री :

329. Tattered Garment.

स्रइज्जइ हेमन्ताम्मि दुग्गओ पुप्फुआसुअन्धेण ।

धूमकविलेण परिविरलतन्तुया जुण्णवडएण ॥२९॥

[सूच्यते हेमन्ते दुर्गतः करीपान्सुगन्धेन ।

धूमकपिलेन परिविरलतन्तुता जीर्णपटकेन ॥]

हिवाळा सुरू झालेला आहे, तरी त्याच्यापार्शीं एकच वस्त्र आहे, तेंही जीर्ण व मळकट झालेलें आहे; शिवाय त्याच्या विरलेल्या तंतूंना रानशेणींचा वास येत आहे. यावरून दिसतें कीं तो दरिद्री असला पाहिजे.

● अशा दरिद्याच्या नादी लागूं नको अशी सूतीची सूचना.

३३० ओरखडे :

330. Grass.

खरसिप्पिरँउल्लिहिआइँ कुणइ पडिओ हिमागमपहाए ।

आअमणजलोल्लिअहत्थफँसमसिणाइँ अङ्गाइँ ॥३०॥

१. पुप्फुआ, कुप्फुआ. २. अइ. ३. पडएण. ४. सिप्पिरँउल्लिहिआइँ.

[तीक्ष्णपल्लोलोद्भिखितानि करोति पथिको हिमागमप्रभाते ।

आचमनजलार्द्रितहस्तस्पर्शमसृणान्यङ्गानि ॥]

खरखरीत गवतातून जाताना प्रवाशाच्या अगावर ओरखडे उठले हिवाळ्यात पहाटे आचमनासाठी घेतलेल्या पाण्याने हात ओले करून त्याने खरखरीत झालेलं आपलं अंग मऊ केलं

● सिप्पिर = पल्लव = पेंढा, भातशेतात काणी झाड्यानंतर राहणारे तीक्ष्ण बुडबुडे, सिप्प = शिपी = शिपी = एक प्रकारचे गवत, शिपटी = पोंक. प्रवाशाने प्रमिलेला मार्ग भात शेतातला असला तरी तेथे अगावर ओरखडे उठण्यासारखे बुडबुडे असणे संभवनीय नसल्यामुळे गवत हा अर्थ घेतला आहे हेमंतकालातील प्रवाशाचा निवेव.

३३१ पाठलाग :

331 Pursuit

णक्खुक्खुडिअं सहआरमज्जरिं पामरस्य मीसम्मि ।

घन्दिम्मिअ हीरन्तीं भमरजुआणा अणुसरन्ति ॥३१॥

[नखोत्खण्डितां सहकारमज्जरीं पामरस्य शोपे ।

घन्दीमिय द्वियमाणां भ्रमरयुवानोऽनुसरन्ति ॥]

नखानी ओरबाडलेला आंब्याचा माहोर शिरावर घेऊन चाललेल्या पामराचा भ्रमरानी पाठलाग केला. अधम पुरुष एकाद्या खील जवरीने पळवून नेऊ लागला म्हणजे त्याचा तरुणाकडून असाच पाठलाग होतो.

● तो सद्दय असता तर त्याने मोहोर इतक्या हाताने खुडला असता. मग त्याचा घमघमाट इतका मुटला नसता आणि मुग त्याच्या मार्गे लागले नसते तो मवाली नसता व त्याने जबरदस्ती करून तिला ओढली नसती तर गावच्या तरुणानी त्याचा पाठलाग केला नसता तिच्या मर्जी

विरुद्ध तो तिला घेऊन जात आहे, त्याचा पाटलाग करून तिला सोडव, भ्रमराएवढाही रसिकता व धैर्य तुझ्या अर्गी नाहीत काय !

३३२ अञ्जलि :

332 Oblation.

सूरच्छलेण पुत्तंअ ! कस्स तुमं अञ्जलि पणामेसि ।
हासकडवरुम्मिसा ण होन्ति देवाणं जेक्कारा ॥३२॥

[सूर्यच्छलेन पुत्रक कस्मै त्वमञ्जलिं प्रणामयसि ।
हास्यकटाक्षोन्मिथ्या न भवन्ति देवानां जयकाराः ॥

मुला, सूर्याच्या निमित्ताने तू कोणाचे प्यान करीत आहेस, कोणाला अजलि अर्पण करीत आहेस ? सस्मित मुखाने व काप्या नजरेने देवाचा जयजयकार करावयाचा नसतो.

● वेचरने ' मुला ' देयर्जी ' मुली ' हा पाठ स्वीकारण आहे. भारतात स्त्रियांनी सूर्याला अञ्जलि दिल्याचे उल्लेख आढळतातही. ' मुली, तुला कोणाची आठवण झाली आहे ते साग, मी तुझी इच्छा पुरी करीन', जसे जाश्वासन. जेकार, जोकार हे जोहाराचे मूळ स्वरूप असे यावरून स्पष्ट दिसते. अलंकाररत्नाकरात उद्रेदाचे उदाहरण.

३३३ चौर्यरत :

333. Rendezvous.

मुहविज्झविअपईवं णिरुद्धसासं सेमङ्किओल्लावम् ।
सवहसअरक्खिओट्टं चोरिअरमिअं सुहावेइ ॥३३॥

१ पुनअ - जोकार, जोत्कार, जोग्गारा - अर्पयसि, समर्पयसि.

४ ज्योत्कार - समविस्थाव, समविउत्थाम

[मुखविध्मापितप्रदीपं निरुद्धश्वासं सशङ्कितोल्लापम् ।

शपथशतरक्षितोष्टं चोरिकारमितं सुखयति ॥]

फुंकर घालून दिवा विश्वविष्यात आला आहे, श्वास रोधून धरला आहे, बोलणें कुजबुजत चाललें आहे, ओठांच्या सुरक्षितनेसाठीं शंभर शपथा घालण्यांत आल्या आहेत; असें चोरटें रत फार सुख देतें.

● कोणाला दिसूं नये, चाहूल लागूं नये, स्वरावरून ओळख पटूं नये, काहीं खून राहूं नये, म्हणून भरल्या घरात एवढी एवढारी ध्यावीच लागते. हाताच्या हाटक्यानें ज्योत विश्ववता आली असती, पण काकणाचा आवाज झाला असता, म्हणून निषिद्ध असलें तरी फुंकर घालून ज्योत विश्वविली आहे. चौथरताच्या मुखाची कल्पना अनुभवाशिवाय येणार नाही अशी दूतीची सूचना.

३३४ धनाश्री :

334. Song.

गेअच्छलेण भरिउं कस्स तुमं रुअसि णिब्भरुक्कण्ठम् ।

मण्णुपडिरुद्धकण्ठद्धणिन्तखलिअक्खरुल्लावम् ॥३४॥

[गेयच्छलेन स्मृत्वा कस्य त्वं रोदिपि निर्भरोत्कण्ठम् ।

मन्युप्रतिरुद्धकण्ठार्धनिर्यत्स्खलिताक्षरोल्लापम् ॥]

दुःखानें कण्ठ रुद्ध झाल्यामुळे तुझ्या गाण्याचे स्वर अस्पष्ट आहेत. तुझे गायन इतकें करुण आहे कीं वाटतें गाण्याच्या निमित्तानें तूं रुदन करीत आहेस. तुला कोणाची आठवण झाली आहे ?

● दूती सांगते, माझ्यावर विश्वास ठेव, तुझे रहस्य मला साग, मी तुझे दःख दूर करीन.

३३५ आमंत्रण :

335 Invitation

बहलतमा हअराई, अज्ज पउत्थो पई. घरं सुण्णम् ।

तह जग्गेसु सअज्जिअ ! ण जहा अम्हे मुसिज्जामो ॥३५॥

[बहलतमा हतरान्निरच्य प्रोषित. पतिर्गृहं शून्यम् ।

तथा जागृहि प्रतिवेशिन्न यथा वैय मुष्यामहे ॥]

मेली अगरी रात मोठी दुष्ट आहे. पति प्रवासाळा गेले आहेत. घरात मी एकटीच आहे म्हणून म्हणते, शेजाऱ्या, जागा राहा, म्हणजे आपल्या घरी चोरी होणार नाही

● स्वयंस्त्री नायिका, शेजाऱ्याला आमंत्रण. मध्ययुगीन कवींनी या संकेताचा बारवार उपयोग केलेला आहे. सअज्जिअ = शेजारी, यापासून स्याजी हें विशेषनाम साधित असावे.

३३६ पहरा :

336. Watch.

संजीवणोसहिम्मिव सुअस्स रक्खइ अणणवाचारा ।

सासू णरब्भदंसणकण्ठागअजीविअं सोल्लम् ॥३६॥

[संजीवनौषधिमिव सुतस्य रक्षत्यनन्यव्यापारा ।

श्वधूर्नवाभ्रदर्शनकण्ठागतजीवितां स्नुषाम् ॥]

आमालात अश्रे आल्यामुळे विरहिणी सुनेचे प्राण कठीं आलेले आहेत तिच्या पतीच्या अनुपस्थितीत तिचे रक्षण हाच आपला एकमेव व्यवसाय असे तिची सासू मानते आणि ती आपल्या पुत्राची संजीवनौषधि आहे हें जाणून तिचे रक्षण करते ।

● सासूचा बंदोबस्त फार कडक आहे अशी सूचना. अशा पहान्यातून निसटणाऱ्या मुलाच्या अनेक गोष्टी खीचरिवात आहेत. अलंकाररत्नाकरात हेतु अलंकाराचें उदाहरण.

३३७ रहस्यस्फोट :

337. Double Entry.

पूर्णं हिअअणिहिताइ वससि जाआइ अम्ह हिअअम्मि ।
अण्ह मणोरहा मे सुहअ कहं तीअ विण्णाआ ? ॥३७॥

[नूनं हृदयनिहितया वससि जाययास्साकं हृदये ।

अन्यथा मनोरथा मे सुभग कथं तथा विज्ञाताः ॥]

हे सुभग, तुम्हांला मी माझ्या हृदयांत स्थान दिलें आणि माझ्या दुर्दैवानें तुमच्याबरोबर तुमची पत्नीही येथेंच ठाण देऊन राहिली आहे. तसें नसतें तर आपल्या गुप्त गोष्टी तिला कशा समजत्या ?

● गंगाधर सागतो, या गायेची नायिका खण्डिता अवून तिनें हे उद्गार प्रातःकाली, नखदन्तशृङ्गादिकत स्थितीत, तिच्या दारी आलेल्या पतीला उद्देशून काढलेले आहेत. हें पटत नाहीं. तसें असतें तर तिनें तिचा उद्देश करताना 'जाया' हा शब्द वापरला नसता. या गायेची नायिका ही त्याची प्रिया, त्याच्या पत्नीची सखी अष्टवी; नाहीं तर या दोघातलें रहस्य तिला कळलें आहे हें दिला कसें समजलें असतें ?

३३८ अर्थुची अञ्जलि :

338. Release.

तइ सुहअ ! अईसन्ते तिस्सा अच्छीहिं कण्णलग्गेहिं ।
दिण्णं घोलिरवाहेहिं पाणिअं दंसणसुहाणम् ॥३८॥

१. मे कथय कथं, मे शमं कथ.

[त्वयि सुभग अद्भ्यमाने तस्या बाक्षिभ्यां कर्णलग्नाभ्याम् ।

दत्तं धूर्णनशीलवाष्पाभ्यां पानीयं दर्शनसुखेभ्यः ॥

सुभग, तू तिच्या दृष्टिपथांतून गेलास तेव्हां तुझ्या दर्शनाच्या कौतुका-
मुळे तिचे डोळे इतके विकसित झाले कीं ते जणू तिच्या कानांना
जाऊन भिडले. अश्रु ओघळत असलेल्या डोळ्यांनीं तिनें तुझ्या
दर्शनसुखावर पाणी सोडलें.

● आकणं नेत्रं ह्ये सांदर्यलक्षणं तिला अनुपगातिशयामुळे प्रातः झालें.
काय, तो रडली ? नाही, तिने सुखाना जळाञ्जलि दिली. छेकोक्ति.

३३९ उत्प्रेक्षा :

339. Imagination.

उत्प्रेक्षागतं तुह मुहदंसण पडिरुद्धजीविआसाइ ।

दुहिआइ मए कालो किचिअमेचो व्व येअव्वो ? ॥ ३९ ॥

[उत्प्रेक्षागतं त्वन्मुखदर्शनप्रतिरुद्धजीविताशया ।

दुःखितया मया कालः कियन्मात्रो या नेतव्यः ॥

तुझे दर्शन मला केवळ कल्पनेंत मिळत आहे; त्याच्या आधारानें
मी आतांपर्यंत जीव धरून राहिलें आहे. अशा दुःस्वितान मी आणखी
किती व कसा काळ काटावयाचा ?

● मी तुझी स्तुतिस्तोत्रे ऐकली; त्यावरून तुझी मूर्ति मी कल्पनेनें
निर्माण केली आहे; उपमा व उपमेय यांची तुलना करावयाची संधि तूं
मला कधीं देणार ? भेट कधीं होणार व कोटें ?

३४० अलक्षित :

340. Desolate.

वोलीणालखिखअरूअजोवणा पुत्ति ! कं ण दुम्मेसि ? ।
दिट्ठा पणट्ठपोराणजणवआ जम्मभूमि व्व ॥४०॥

[व्यतिक्रान्तालक्षितरूपयौवना पुत्रि कं न दुनोपि ।
दृष्टां प्रणष्टपौराणजनपदा जन्मभूमिरिव ॥]

मुली, तूं कोणाच्याही मनांत भरण्यापूर्वीच तुजें यौवन फुकट गेलें व सौंदर्य नष्ट झालें, लहानपणचे स्नेहीसोबती नष्ट व्हावे आणि नंतर धापण जन्मभूमीचें दर्शन घ्यावें, म्हणजे मनाला दुःख होतें; त्याप्रमाणें आतां तुझ्याकडे पाहून कोणाला खेद होणार नाही ?

● पूर्वी तुझ्या नुसत्या दर्शनासाठीं गर्दी जमत असे, आता कोणी हुंकूनही पाहत नाही. निर्मनुष्य झालेल्या गावाच्या दर्शनानें खेद होतो, त्याचप्रमाणें तुझी अवस्था पाहून दुःख होतें. या स्थितींत जें मिळत आहे त्यातच समाधान मानलें पाहिजे.

३४१ अङ्गीकार :

341. Acceptance.

परिओसविअसिएहिं भाणिअं अच्छीहिं तेण जणमज्झे ।
पडिवण्णं तीअ वि उव्वमन्तसेएहिं अङ्गेहिं ॥४१॥

[परितोपविकसिताभ्यां माणितमक्षिभ्यां तेन जनमध्ये ।
प्रतिपन्नं तयाप्युद्धमत्स्वेदैरङ्गैः ॥]

१. दिट्ठपणट्ठ. २. व्यतिक्रान्तोपलक्षित, व्यपलीन. ३. दुर्मनायमाना भवति.
४. दृष्टा प्रनष्ट.

लोकाच्या समोर त्याला तिच्याशी बोलता आले नाही; पण (अनुरागजन्य) आनंदाने फुललेल्या नजरेने तिच्याकडे दृष्टिक्षेप करून त्याने आपल्या भावना प्रकट केल्या; त्याच्या नजरेला नजर मिळताच तिच्या अगप्रत्यगाना घाम आला आणि जणू तिने त्याचा अङ्गीकार केला.

● अलंकाररत्नाकरात उद्धेदाने उदाहरण: 'यत्र किञ्चिदाच्छादित्वेन निगूढमपि कुतश्चित्प्रतिभिद्यते प्रकटीभवति स उद्धेद ।'

३४२ संदेश :

342. Message.

एकमेकमसंदेशाणुरावड्ढन्त कोउहछाई ।

दुःखं असमत्तमणोरहाई अछ्यैन्ति मिथुणाई ॥४२॥

[बन्धोन्यसंदेशानुरागवर्धमानकौतूहलानि ।

दुःखमसमाप्तमनोरथानि तिष्ठैन्ति मिथुनानि ॥]

एकामेकाना संदेश जातात. त्यातील प्रेमासुळे उत्सुकता वृद्धिंगत होते, मनोरथ सिद्धीला जात नाहीत तोंवर जोडपी दुःख अनुभवत राहतात.

● आणि मनोरथ सिद्धीला गेल्यानंतर अपेला च अनुभव यातील विस्वादासुळे कुरापती काढून असंजुष्ट होतात ।

३४३ प्रफुल्ल :

343 Bloom.

जइ सो ण वल्लहो विअ गोचैंग्गहणेण तस्स सहि ! कीस ।

होइ मुहं ते रविअरफंसविसईं च तामरसम् ॥४३॥

१ एकवेषम, एकवैद्य २ वच्छन्त, वृद्धत, बाहुन्त ३ भट्टति ४ एवैक-
प्रमसदर्शनानुराग, एकप्रमसंदेशानुराग ५ सन्ति. ६ नाम ७ विसृष्ट,
विसन्न, विमद

[यदि स न बल्लभ एव गोत्रग्रहणेन तस्य सखि किमिति ।

भवति मुय तव रविकरस्पर्शविकसितमिव तामरसम् ॥]

तो तुझा बल्लभ नाही ना ? मग सूर्यस्पर्श होताच कमळ विकसते, तसें त्याचे नुसते नाव घेताच तुझे मुख प्रफुल्ल का होतें ?

● रजनी अरुणाचे नाव घेऊन लाजते, तेव्हा पृथ्वीवर लाल कमळ फुलते ।

३४४ पूर्वरङ्ग :

344 Prologue

माणदुमपरुषपयणस्स मामि ! सव्वज्जणिब्बुडअरंस्म ।

अपेऊहणस्स भद्दं रडणाडअपुव्वरङ्गस्स ॥४४॥

[मानद्रुमपरुषपयनस्य मातुलानि सर्वाङ्गनिर्भृतिरस्य ।

अपगूहनस्य भद्र रतिनाटकपूर्वरङ्गस्य ॥]

मामी, सर्व गात्रांना सुख देणाऱ्या व रतिनाटकाचा पूर्वरङ्ग असणाऱ्या आलिंगनाचे फल्याण असो सोसाट्याच्या वाऱ्याने वृक्ष उन्मळून पडतो, त्याप्रमाणे आलिंगनाने मानाचा वृक्ष कोल्मडतो.

● नाटकाच्या पूर्वरङ्गात रङ्गदेवतेला आवाहन असते, विघ्नाच्या शान्त्यर्थे नान्दी वगैरे योजना असतात आणि कथावस्तूचा प्रस्ताव असतो पूर्वरङ्गाप्रमाणेच आलिंगनाला स्वतंत्र अस्तित्व नाही. आलिंगनात आवाहन आहे आणि प्रस्तावही. नाटकात जर्नी पार्श्वे तर्धी येथे गात्रे, अर्शी आणखी किती साम्ये सागावीत ! रूपक अल्कार 'आरोपो रूपम् ।' अल्कार-कौस्तुभातील प्रिवरण पाहा 'मानरत्योर्दुमनाटकाभेदारोपोऽत्र उपगूहन-पवनपूर्वरङ्गाभेदारोपे निमित्तम् । अत्र विरोधितासबन्धेनानुप्राह्यानुप्राहकभाव पति विशेष ।'

३४५ नि शङ्क :

345 Misplaced Confidence.

णिअआणुमाणणीसङ्क हियअ ! दे पसिअ, विरम एत्ताहे ।
अमुणिअपरमत्थजणाणुलम्भ ! कीस म्हे लहुएसि ? ॥४५॥

[निजकानुमाननिःशङ्क हृदय हे प्रसीद विरमेदानीम् ।
अज्ञातपरमार्थजनानुलम्भ किमित्यस्मांश्च वयसि ॥]

हृदया, कृपा कर, जरा यात्र तू स्वन बरून तरुं केलास की
त्याच्याही हृदयात प्रेम असेल. या स्वच्छंदी विचारानें तू नि शक
शाला आहेस. दुसऱ्याच्या सुखदुःखाची पर्वा न करणारावर तू आसक्त
आहेस. मला कमीपणा का आणतोस ?

● त्यालाही विरहवेदना जाणवत असतील अशा कल्पनेने मनोरथ-
भङ्गाबद्दल निःशक शालेच्या हृदया, जरा यात्र, प्रियकर स्वच्छंदी आहे,
आसक्तीमुळे तूं मला कमीपणा मात्र आणशील, याच, यापुढें कोणाच्याही
आधीन होऊं नकोस.

३४६ मंत्रपुष्पाञ्जलि :

346. Moon-Worship.

ओसंहिअजणो पडणा सलाहमाणेण अईचिरं हसिओ ।
चन्दो, ति तुज्झ वँअणे विइण्णकुसुमञ्जलिविलवम्बो ॥४६॥

[आर्घसंथिरुजनः पत्या श्लाघमानेनातिचिर हसित. ।
चन्द्र इति तव चन्दने वितीर्णकुसुमाञ्जलिविलम्ब ॥]

१ अश्रुत २ अवमहद्भजणो, समुद्दि संहिअणो ३ एचिर. ४ मुहम्ममुह-
दिण्ण ५ विकिण्ण, विमुक्क ६ आवगायिका, अवशद्भत, समुत्ति मत्तीजनेन.
७ वितीर्ण

मठात राहणाऱ्या धार्मिकांना तुझे मुख पाहून वाटलें कीं हा चंद्रच आहे. या कल्पनेनें त्यानीं तुझ्यावर फुलें उधळलीं, आपली चूक समजून आल्यानंतर ते लज्जित झाले. तेव्हां तुझ्या पतीनें तुझी स्तुति व त्यांची यज्ञ केली.

● चंद्राचा उदय झाला कीं त्यावर फुलें उधळणें हें एक व्रत होतें. ओहो, काय हें सौंदर्य ! असें उद्गारून तुझ्या प्रियकरानें तुझ्या मुखचंद्रावर फुलें उधळलीं, मठातल्या धार्मिकांनीं हें पाहिलें; तेव्हा त्यांनीं तुझी स्तुति केली व त्याचा उपहास; तेव्हा तो लज्जित झाला. अलंकारकौस्तुभात भ्रान्तिमान् अलंकाराचें उदाहरण.

३४७ श्ल :

347. Impertinence.

छिज्जन्तेहि अणुदिणं पञ्चक्खम्मि वि तुमम्मि अज्जेहिं ।

बालअ ! पुच्छिज्जन्ती ण आणिमो कस्स किं भणिमो ॥४७॥

[क्षीयमाणैरनुदिनं प्रत्यक्षेऽपि त्वय्यद्भैः ।

बालक पृच्छ्यमाना न जानीमः कस्य किं भणामः ॥]

बालक, मीं रोज कृश होत आहे हें तुला प्रत्यक्ष दिसत आहे. तूं विचारतोस, याचें कारण काय ? या प्रश्नाचें उत्तर कोणाला काय द्यावें, तेंच कळत नाही

● प्रथम तूं प्रवासाला गेल्यास म्हणून मी कृश झालें. परत आल्यानंतर तूं सवतीच्या दाती गेल्यास, म्हणून मी दुबळी झालें. हें मी माझ्या सख्याना वसें सांगूं ! आणि हें तुला समाज्याला वा पाहिजे !

१, सिज्जन्तेहि

३४८ यातना :

348. Anguish.

अङ्गानां तणुआरअ ! सिक्खावअ दीहरोइअव्वाणम् ! ।

विणआइक्कमआरअ ! मा मा णं पम्हसिज्जासु ॥४८॥

[अङ्गानां तनुकारक शिक्षक दीर्घरोदितव्यानाम् ।

विनयातिक्रमकारक मा मा एतां प्रस्मरिष्यसि ॥]

तूं शरीर कृश करतोस, दीर्घरुदन शिक्खितोस आणि विनयाचा अतिगम करवितोस. नको, नको, तिची आठवण सुद्धां फाडूं नकोस.

● मन्दरनेहादर नायकाला अनुकूल करण्यासाठी दूतीचे उद्धार. तुझ्या-साठी तिनें गुरुजनाच्या आह्वाचे उद्दणन केलें आणि तूं तिचे शीलखण्डन केलेंत. तिचे वित्त विकल झालें, शरीर रंगलें. तुझ्यासाठी तिनें अब्रूवर पाणी सोडलें, आता ती प्राणावर पाणी सोडण्याच्या तयारीत आहे आणि तुला तिची आठवणही नाही, तिनें सोसलेल्या यातनाची जाणीव नाही. एवढा निर्दय होऊं नकोस ! त्वरा कर आणि तिचे रक्षण कर.

३४९ विनोद :

349. Remedy.

अण्ह ण तीरइ च्चिअ परिवड्ढन्तेगरुअं पिअअमस्स ।

मरणविणोएण विणा विरमावेउं विरहदुक्खम् ॥४९॥

[अन्यथा न शक्यत एव परिवर्धमानं गुरुकं प्रियतमस्य ।

मरणविनोदेन विना विरमयितुं विरहदुःखम् ॥]

१. मा माणं. २. विम्हरिज्जासु. ३. शिक्षक, शिक्षायक ४. प्रभगव.

५ पाटिक्कुन्तस्य गेहअपेम्मस्य. ६ विणिवारं. ७ परिवर्धमानस्य गुरुकयेम्मा

प्रियतमाच्या विरहामुळे होणारं दुःख दिवसानुदिवस वाढतच आहे. मरणाशिवाय दुसऱ्या कोणत्याही उपायाने तें विरमणार नाही.

● विनोद म्हणजे परिहार. ह्या दुःखाचा परिहार करणारा विनोद म्हणजे मृत्यूच.

३५० प्रमाद :

350. Mistake.

वर्णन्तीहि त्वं गुणे बहुसो अस्मिहं छिच्छिर्दुष्टपुराओ ।

बालअ ! सअमेअ कओसि दुल्लहो, कस्स कुप्पामो ? ॥५०॥

[वर्णयन्तीभिस्तव गुणान्वद्भुशोऽस्माभिरसतीपुरतः ।

बालक स्वयमेव कृतोऽसि दुर्लभः कस्मै कुप्यामः ॥]

बालक, आम्ही तुझ्या अनेक गुणांचे वर्णन स्वैरिणीच्या समोर केले ही आमचीच चूक. आम्ही आपण होऊन तुला दुर्लभ करून घेतले; आता आम्ही कोणावर रागावावे !

● आम्हीच त्यांना तुझा परिचय करून दिला. त्यांनी तुझे अनुरजन आमच्याहून अधिक केले म्हणून तू आम्हाला पारखा झालास. आमच्या अविवेकाची फळे आम्ही भोगीत आहोत. आम्ही स्वतःवरच रुष्ट झालो आहोत. तू मात्र आमच्यावर रुष्ट होऊ नकोस, अशी पत्नीची पतीला विनवणी. आक्षेप-अलंकार.

३५१ निरीगांठ :

351. Knot on Folds.

जाओ सो वि विलक्खो, मए वि हसिऊण गाढमुवगूढो ।

पढमोसरिअस्म णिअंसणस्स गण्ठि विमगन्तो ॥५१॥

१ छिच्छिर्दुष्ट

[जातः सोऽपि विलक्षो मयापि हसित्वा गाढमुपगूढ ।

प्रथमापखृतस्य निवसनस्य ग्रंथिं विमार्गयमाण ॥]

तो माझ्या वस्त्राची गाढ शोयीत होता व तीतर अगोदरच मुटलेली होती त्याची हालचाल लक्षात आली तेव्हा मी हमून त्याला गाढ आलिंगन दिले, तेव्हा तोही लाजला.

● गंगाधर सागतो, अनुरागातिशयामुळे प्रियस्त्राच्या स्पर्शाच्याही अगोदर तिच्या वस्त्राची गाढ शिथिल व स्खलित झाली होती, वेबर सागतो, आपोआप नव्हे, तिच्या हस्तभौशल्यामुळे पण अगोदर कोण लाजले ?

३५२ अपराध व शिक्षा : 352 Crime & Punishment.

कण्डुर्जुआ बराई अज्ज तए सा कआपराहेण ।

अलमाडअरुण्णपिअम्मिआंढं दिअहेण मिकसविआ ॥५२॥

[कौण्डर्जुका यराकी अद्य त्वया सा वृत्तापराधेन ।

अलंसायितवदितयिजुम्भितानि दिवसेन शिक्षिता ॥]

पिचारी अगदीं सरळ स्वभावाची आहे, दिवसभर ग्यानि आल्या-
मारगीं आळसान उसून राहते, जाभया देते व रटते. अपराधी व
आणि शिक्षा मात्र तिच्या !

● कण्ट-काण्टे, वाडी, पेर, बाण, मोट ही वृत्तीने सरळ व कणम्वर.
साट-साटात नाहे-चालणाऱ्या खील उद्देग्न काण्टे हा शब्द साम्य
नेने ऐकलेला आढळतो. दिवसभर तिची अवस्था अशी असते व रात्री

१ कण्डुर्जुआ कण्डुर्जुआ २ अज्जुआ ३ अमादभरुण्णपिअम्मिआंढं

४ कण्डा रज्जुआ कण्डुर्जुआ, कण्डुर्जुआ ५ वृत्तायिताशप्रार्थितानि

तर विचारी दसदसा रडत असेल. ' कर्णदुर्बल ' हा पाठ स्वीकारला तर-
ती वदंतावर विसंबून विकल झाली आहे. अ-न्यासक्त नायकाला अनुकूल
करून घेण्यासाठी दूतीचे उद्गार.

३५३ शिष्ट :

353 Courtesy.

अवराहेहि वि ण तहा पत्तिअ ! जह मं इमेहि दुम्मेसि ।

अवहत्यअसम्भावेहि सुहअ ! दक्खिणभणिएहि ॥५३॥

[अपराधैरपि न तथा प्रतोहि यथा मामेभिर्दुनोपि ।

अपहसितसद्भावैः सुभग दाक्षिण्यभणितैः ॥

सुभग, तुझ्या सम्य पण प्रेमहीन अशा बोलण्याने व स्नेहाच्या
लटक्या प्रदर्शनाने मला जितका त्रास होतो तितका तुझ्या अपराधानीं-
सुद्धा होत नाही.

३५४ स्वयंस्कृति :

354. Inspiration.

मा जूर पिआलिङ्गणसरहसभमिरीणं वाहुलंइआणम् ।

तुल्लिपणुणेण अं इमिणा माणंसिणि ! सुहेण ॥५४॥

[मा कुध्यस्य प्रियालिङ्गनसरभसध्रमणशीलाभ्यां वाहुलतिकाभ्याम् ।
तृष्णोक्तप्रवृत्तेन चोनेन मनस्विनि मुपेन ॥

मानिनी, मुकाट्या मुकाट्याने रडून रडून तुझे मुख मळल झाले
आहे. प्रियकराला धालिगन देण्यासाठी स्वयंस्कृतीने व आवेशाने
सरसावणाऱ्या आपल्या वाहुलतांवर रागावू नको.

१. मामेतैरपदूर्मनायसे, मामेभिर्नोदयसि. २. अपहसित. ३. सुष्णोवातभमिरीण
वादाण. ४ अयि मुखसु मणंसिणि सुहेण ५. अयि स्वपिदि मनस्विनि मुपेन.

● प्रियकर अपराधी होता, पण चतुर होता. तो तिच्या अनुनय करून लागला. तिच्या अंतःकरणात राग होता, तथाच अनुरागही होता. अनुरागाच्या आदेशानुसार बाहु स्फुरण पावले आणि अपमानामुळे उद्विग्न झालेलं मन यथरूपान्या बाहुंचीच निर्भर्त्सना करू लागलं. विरोधी वृत्तीच्या संघर्षामुळे शिथिल झालेल्या मनाचा शरीरावर ताबा राहत नाही आणि अपयवाची हालचाल प्रबल अतःप्रवृत्तीच्या अनुरोधाने होते. तिच्या बाहुनी अंतर्घर्षाचा भाव प्रकट केला.

३५५ गोदातीर :

355. River Side.

मा वच्च, पुष्पलाविर ! देवा उअअञ्जलीहिं तूसन्ति ।

गोआअरीअ पुत्तअ ! सीलुम्मूलई कूलई ॥५५॥

[मा प्रज पुष्पलवनशील देवा उदकाञ्जलिभिस्तुष्यन्ति ।

गोदावर्याः पुत्रक शिलोन्मूलानि कूलानि ॥]

वाळ, गोदातीरीं फुलें वेंचायला जाऊं नकोस. उदकाच्या अञ्जलीनेही देव संतुष्ट होतात. गोदावरीच्या तीरावर शीलखण्डन होतें.

● तूं गोदातीरीं कणासाठी, कोणासाठी जात आहेस तें मला माहीत आहे. आमच्या चलतीच्या वाळत आम्ही पुष्कळ मानगडी पाहिल्या आहेत, सर्वा ऐकल्या आहेत. तुझ्या उक्तेला मला विरोध आहे असें नाही, पापा देऊं नकोस, एतदेच.

३५६ अनवधान :

356. Listless.

वअणे वअणम्मि चलन्तसीसमुष्णावहाणहुंकारम् ।

सहि ! देन्ती णीसासन्तरेसु कीस म्हु दुम्मोसि ॥५६॥

१. गोलार्द्धा, गोआवरिअ.

[वचने वचने चलच्छीर्षशून्यावधानहुकारम् ।

सखि ददती नि श्वासान्तरेषु किमित्यस्मान्दुनोपि ॥]

सखि, आमच्या गोलण्याकडे तुझे लक्ष नाही, तू अधूनमधून मान टोलावतेस, केव्हा हुकार देतेस व बर्धी नि श्वास सोडतेस. आमच्यावर कशाला रागावतेस ?

● आम्हा मैत्रिणींना विश्वासात घे, आम्ही तुला मदतच करू.

३५७ शपथ :

357. Oath.

सबभावं पुच्छन्ती बालअ ! गोआविआ तुअ पिआए ।

णत्थि विअ कअसवहं हासुम्मिस्मं भणन्तीए ॥५७॥

[सद्भाव पुच्छन्ती बालक रोदिता तव प्रियया ।

नास्त्येव कृतशपथ हासोन्मिथ्र भणन्त्या ॥]

बालक, तुझ्यावर प्रेम आहे की नाही असें मी तुझ्या प्रियेला विचारलें, तेव्हा शपथेवर नकार देऊन ती वृत्रिमपणें हसली हें पाहून मला मात्र रडू आलें.

● दूती सांगते, प्रेमव्यवहारात तू किती अश आहेस आणि ती किती मुग्ध आहे व तुझ्यावरलें तिचें प्रेम किती उत्कट आहे हें तत्पणीं माझ्या लक्षात आलें

३५८ तूर :

358 Sowing.

एत्थ मए रमिअब्बं तीअ सम चिन्तिऊण हिअएण ।

पामरकरसेओह्ला णिअअ तुवरी वविज्जन्ती ॥५८॥

• सन्धा • तारह

[अत्र मया रन्तव्यं तथा समं चिन्तयित्वा हृदयेन ।

पामरकरस्वेदाद्रां निपतति तुर्वरी उप्यमाना ॥]

गरीब शेतकरी तर पेरीत होता. (पीक आल्यावर) आपण येथे प्रियेशीं रममाण होऊं असा विचार त्याच्या मनांत आला व (मनो-विकारांच्या आवेगामुळे) त्याच्या हातांतली तर ओली शाली,

३५९ घोण्ड :

359. Nipple.

गह्वइसुओच्चिणसु वि फैलहीवेण्टेसु उअह ! बहुआए ।

मोहं भमइ पुलइओ विलगसेअइगुली हत्थो ॥५९॥

[गृहपतिसुतावचितेष्वपि कर्पासवृन्तेषु पश्यत वध्वाः ।

मोघं भ्रमति पुलकितो विलगस्वेदाङ्गुलिर्हस्तः ॥]

घरधन्याच्या मुलानें कापसाचा पुंजया देठावरून घाटून घेतला होता. तरी वधू त्या देठावरून उगाच हात फिरवूं लागली. यामुळे तिचा हात थरथरला आणि पुलकित व स्वेदयुक्त झाला,

● मोलानें कापूस वेचायला आली; आली न आली तोंच आपल्या पतीवर अनुरक्त झाली, अशी मुनेची सखीजवळ तक्रार. कामकरीचा कापूस वेचण्याचा बहाणा सफळ झाला नाही. या तक्रारीत अमूचेचा अंशही नाही, पतीच्या आकर्षकत्वाबद्दल अभिमानाची छटा मात्र आहे. अलंकाररत्नाकरात उद्धेदानें उदाहरण.

१. तुर्वरी वयमाना, बोझातका उप्यमाना. २. गह्वइसु ३. फैलहिमिसु
४. वाटेसु, वाटेसु, वाण्टेसु, स्वण्टेसु ५. मेदलदङ्गुली ६. शहरतेर्वाचनेषु.
७. फैलहिमिसु ८. वाट्टापु, वाटेसु

३६० कपाशी :

360. Cotton.

अज्जं मोहणसुंहियं मुअंत्ति मोत्तू पलाइए हल्लिए ।

दरफुडिअवेण्टभारोणआइ हसिअं व फलहीए ॥६०॥

[आर्यां मोहनसुखितां मृतेति मुक्त्वा पलायिते हल्लिके ।

दरस्फुटितवृन्तभारावनतया हसितमिव कार्पास्या ॥६०॥]

मोहनसुखानें तृत झाल्यामुळें आर्येनं डोळे मिटले, तेव्हां नांगन्याला वाटलें कीं ती मेली, म्हणून तिला तें तशीच सोडून त्यानं पळ काढला, नुकाऱ्याच उमललेल्या बोंडाच्या भारानें लवलेली कपाशी ही हें दृश्य पाहून हंसली

● आर्या = श्रेष्ठा, कनिष्ठ भार्या; ईश्वरमुता, ग्रामनेत्रमुता; नववधू, पुत्रवती; आर्यकुलोत्पन्ना, असती; असे अनेक व परस्परविरोधी अर्थ आढळतात. मुरततृतीमुळें स्त्रियांचे नेत्र मिटतात हा कामशास्त्राचा सिद्धान्त माहीत असण्याइतका हल्लिक विदग्ध, रसिक वा डोळस नव्हता. तिचे डोळे मिटलेले पाहून त्याला वाटले कीं ती मेली. हल्लिकाला वाटलें, आपला आवेग आर्येला कसा सहन होणार! आपला आवेग असल्या आदे असं कोणाला वाटत नाही! त्याला स्वतःच्या अडाणीपणाची जाणीव होती, तशीच तिच्या नाजूकपणाचीही. आपल्यावर तोहमत येऊं नये म्हणून तो पळाला. थोडा वेळ थांबता तर त्याला आढळतं कीं एवढ्या तेवढ्यानं स्त्रिया गतप्राण होत नाहीत. कपाशी ही तशी स्त्रीच; तिला स्त्रियांचीं रहस्ये माहीत; त्याची घांदल व तिची अवस्था किंवा अभिनय पाहून ती हंसली. हास्याचा रंग धवल, असा कविसंकेत आहे. कपाशीची उमललेली बोण्डें पादरी शुभ्र असतात, यावर उत्प्रेक्षा. साहित्यदर्पणात विश्वनाथ सांगतो, 'यशसिधवलता वर्ण्यते हास्यकीर्त्यौ ।' या गायेंत आहे तशी दंतकथा

१. सिद्धिल, सुटिअं, मुडिअ. २. मुअन्ति. ३. फुलिअ. ४. योंट, वेठ.

५. भारण्णयाहि, भारोण्णआहि ६. ईश्वरमुता, वरतनु. ७. मुरतशिथिला.

ल्विवेदातहो आदे. काश्मीरचा राजा जयापीठ कर्कोटक (७७९-८०८) याचा मुख्य मंत्री दामोदर गुप्त याच्या कुट्टनीमतम् (शम्भलीमतम्) या काव्यात ह्या गाथेसारखाच आर्मा जादलते: शुशु सखि कौतुकमेकं ग्रामीणकामिना यदथ कृतम् । सुरतरसमीलिताध्वा भृतेति भीतेन मुक्ताऽस्मि ॥३९९॥ श्री. तनसुखराम त्रिपाठी यावरील टीकेन मागतात: 'अन दीनपात्रत्वात् दृंगारस्य रमाभावेऽपि अद्भुतहास्ययोः श्वलत्व स्पष्टमेव ।' या उद्धारावर टीका न करणेच बरे.

३६१ धन्य :

361. Accursed.

णीसासुकम्पिअपुलङ्गहिँ जाणान्ति णच्चिउं धण्णा ।

अम्हारिसीहिँ दिट्ठे पिअम्मि अप्पा वि वीसरिओ ॥६१॥

[निःश्वासोत्कम्पितपुलकितैर्जानन्ति नर्तितुं धन्याः ।

अस्मादृशाभिर्दृष्टे प्रिये आत्मपि विस्मृतः ॥]

प्रियकराचें दर्शन झालें कीं आम्ही देहमानही विसरतों. निःश्वास, कंप व रोमाञ्च यांनीं युक्त अमूनही ज्यांना नाचण्याचें भान राहतें त्या धन्य होत

● आत्मनिर्देच्या निमित्तानें सपतीची निंदा. त्यांना धन्य म्हटलें आदे, पण खरें म्हणावयाचें आदे दग्ध. त्यांना विभ्रम मुचतात, आम्हांला तर देहमानही राहत नाहीं. व्यतिरेकालवार: 'उपमेयादन्यस्य न्यूनत्व प्रति-पुष्टत्वं या व्यतिरेकः ।' (जलवाररत्नाकर). तुलनेसाठीं पहा: 'धन्याऽसि या कथयमि प्रियमद्गमेऽपि । विद्यन्धचाटुकशतानि रतान्तरेषु ॥ नीर्वाग्प्रति प्रणिहिते तु को प्रियेण । मन्व्य-दायामि यदि किञ्चिदपि मरामि ॥ (शार्ङ्ग-विजिका).

३६२ मध्यस्थ :

362. Mediator.

तणुएण वि तणुइज्जड खीएण वि विइज्जेण चला इमिणा ।
मज्झस्थेण वि मज्झेण पुत्ति ! कहँ तुज्झ पाडिवक्खो ॥६२॥

[तनुकेनापि तनूयते क्षीणेनापि क्षीयते चलादनेन ।

मध्यस्थेनापि मध्येन पुत्रि कथं तव प्रतिपक्षः ॥]

मुली, तुझी फंवर कृश व दुर्बल आहे आणि मध्यस्थ आहे, तरी ती तुझ्या प्रतिपक्षीयांना कृश व दुर्बल करते; हँ कसें काय ?

● खरे पाहिले अतः मध्यस्थांनी त्रयस्थाप्रमाणे उदासीन राहिले पाहिजे. तुझी कमर पातळ व दिसण्यात दुर्बल आहे, तरी तिच्या प्रभावाने प्रतिपक्षीयाना दौर्बल्य प्राप्त होते. अपि या शब्दामुळे विरोधाभास. दूतीने कार्यसिद्धीसाठी केलेली व्याजस्तुति.

३६३ असह्य :

363. Unbearable.

वाहिव्व वेज्जरहिओ धणरहिओ सुअणमज्झवासो व्व ।

रिउरिद्धिदंसणम्मिव दूसहणीओ तुह विओओ ॥६३॥

[व्याधिरिव वैद्यरहितो धनरहितः स्वजनमध्यवास इव ।

रिपुक्रद्धिदर्शनमिव दुःसहनीयस्तव वियोगः ॥]

वैद्याशिवाय व्याधि, संपत्तीवांचून नातेवाइकांचे घरी निवास आणि शत्रूंच्या वैमवाचे दर्शन, ह्यांप्रमाणे तुझ्याशिवाय जीवन असह्य वाटते.

● माहेरी गेलेल्या पत्नीला पतीने दूतीबरोबर पाठविलेला निरोप. अलमारकौस्तुभात मालोपमेचे उदाहरण : 'मालोपमोपमेयेऽप्येकस्मिन्नेन्द्र-पमानसंबन्धः, 'अन दुःसहत्वं सर्वनैको धर्मः ।'

३६४ पयोधर :

364. Milk & Water.

को त्व जअम्मि समत्यो थइउं वित्थिण्णणिम्मलुत्तुङ्गम् ।
 हिअअं तुज्झ, णराहि व ! गअणं च पैओहरं मोत्तुम् ॥६४॥
 [कोऽत्र जगति समर्थः स्थगयितुं विस्तीर्णनिर्मलोत्तुङ्गम् ।
 हृदयं तव नराधिप गगनं च पयोधरान्मुक्त्वा ॥]

राजा, तुझे हृदय आकाशासारखे विस्तीर्ण, निर्मल व उत्तम आहे;
 तें व्यापण्याचें सामर्थ्य पयोधरांशिवाय जगांत कोणाला आहे !

● पयोधर=ढग व स्तन; 'हृदये स्तनः गगने मेघः ।' विनाशी राजाच्या भुलावणीसाठी कव्येची भलावण करताना येदयामातेचे उद्गार.

३६५ चाल चवड्यावर :

365. Lightfoot.

आअणोइ अडअणा कुडझहेहम्मि दिण्णसंकेआ ।
 अगपअपेहिआणं मम्मरअं जुण्णपत्ताणम् ॥६५॥
 [आकर्णयत्यसतो कुत्राप्यो दत्तसंकेता ।
 अग्रपदप्रेरितानां मर्मरकं जीर्णपत्राणाम् ॥]

१. आगिउणा. २. को तीरअ समत्वेउ वित्थिण्णं निम्मलं समुत्तुग । को तरद मनुत्तरिउं विठ्ठण निम्मलं समुत्तुग ३. पंदर. ४. क. ममयो भवति विधनयितुं विमोणे निर्मलं समुत्तुग

संकेतानुसार असती कुज्जाकडे येत आहे. वाललेल्या पाचोळ्यावर पावले वाजू नयेत म्हणून ती चोरपावलांनी घालत आहे व मधून मधून घान देऊन ऐकत आहे.

● किंवा, ती कुज्जात दुर्ती वाट पाहत बसली आहे, तुझ्या पावलावर चित्त एकाग्र करून बसली आहे, अशी दूतीची सूचना. - - -

३६६ अपराजित :

366. Fragrance.

अहिलेन्ति सुरहिणीससिअपरिमलावद्धमण्डलं भमरा ।

अमुणिअचन्द्रपरिह्वं अपुव्वकमलं मुहं तिस्सा ॥६६॥

[अभिलेयन्ते सुरभिनिःश्वासितपरिमलावद्धमण्डल भमराः ।

अंशातचन्द्रपरिभवमपूर्वकमलं मुख तस्याः ॥]

चंद्राकडूनही पराभव माहीत नसलेले तिचे मुखकमल अपूर्व आहे; निश्वासाबरोबर दरवळणाऱ्या मुंग्यासाठी मुंगे त्या भोंवती मंडळ करीत आहेत.

● भ्रमर व भुजंग, दोघेही भ्रमणशील. भ्रमरांना घाटले, हे कमल अपूर्व आहे, कारण याचा विकास चंद्रसूर्यावर अवलंबून नाही. भुजंगाना घाटले हा मुखचंद्र चंद्राहून सुंदर व शीतल आहे; कारण हा निष्कलंक आहे, मुंगंधित आहे आणि जे हाते त्याला पोचू शकत नाहीत ते याला बुरवाळू शकतात; तो फक्त उत्तेजन देतो आणि हा समाधानहि !

३६७ धीर :

367. Hidden Grief.

धारावलम्बिरीअ वि गुरुअणंपुरओ तुमम्मि वोलीणे ।

पडिओ से अच्छिणिमीलणेण पम्हट्ठिओ वाहो ॥६७॥

१. अभिलम्बन्ति सुरभिनिर्माषिन २ उणमज्जे

[धैर्यावलम्बनशीलाया अपि गुरुजनपुरतस्त्वायि व्यतिक्रान्ते ।

पतितस्तस्या अक्षिनिर्मोहनेन पद्मस्थितो वाप्यः ॥]

तिचा पति प्रवासाळा गेला तेव्हां बडील माणसें आज्ञाजुला होती; म्हणून तिने धोर धरला; तिने डोळे मिटले तेव्हां पापण्याच्या आडोशाला असलेले अश्रु ओघळले.

■ गुरुजनाचा असा दरारा की त्याच्यासमोर अश्रुमुद्धा दाखवयाचे नाहीत. ती अनुगमन करू शकली नाही, अश्रूंनी मात्र अनुसरण केले.

३६८ समेट :

368. Compromise.

भरिमो से सअणपरम्मुहीअ विअलन्तमाणपसराए ।

कइअवसुत्तव्वत्तणथणकलसप्पेहणसुहोह्मिम् ॥६८॥

[स्मरामस्तस्याः शयनपराद्मुरया विगलन्मानप्रसराया ।

कैतवसुप्तोद्वर्तनस्तनकलशप्रेरणसुखकेलिम् ॥]

ती माझावर रुसून तोंड फिरवून पडली होती. तिच्या मानाचा जोर हळू हळू ओसरत होता. झोपेचे सोंग घेऊन मीही विठान्यावर शेजारीच पडलो होतो. इतक्यांत तिने एकाएकी वळून स्तनकलशांनी मला आलिंगन दिले. त्या मीढेची आठवण होते.

३६९ फाल्गुनोत्सव :

369. Mud Ornament.

फग्गुच्छणणिद्दोमं केणं वि कदमपसाहणं दिण्णम् ।

धणअलममूहपलोद्वन्तसेअघोअं किणो धुअसि ! ॥६९॥

१. अलमुहपेहण, धणलुअलमुहपेहण, धणकलमार्पाटण, धणअलमवेहण.
२. क्षेपण ३. फग्गुच्छव, फग्गुल्लव ४. नेण इमं नुद

[फाल्गुनोत्सवनिर्दोषं केनापि कर्दमप्रसाधनं दत्तम् ।

स्तनकलशमुखप्रलुठत्स्येदधीतं किमिति धावयसि ॥]

फाल्गुनोत्सवांत निर्दोष असणारा चिखलाचा अलंकार कोणी तरी तुझ्या अंगावर चढविला आहे. ज्यानें हें केले त्याच्याबद्दलच्या प्रेमातुलें सुटलेल्या घामाच्या धारानीं तुझे स्तनकलश अगोदरच धुतले गेले आहेत. आता ते आणखी कशाला धुतेस ?

● 'पश्चिमदेशे फाल्गुनपौर्णमास्याम् नानापिधाः क्रीडाः नियन्ते ।' अशाच अर्थाची गाथा सरस्वतीकण्ठाभरणांत आढळते : अञ्ज वि सेअजलोहं पव्वाइ ण तीअ हलिअसोण्हाए । फग्गुच्छणचिक्खिल्लं जं तद् दिण्ण थणुच्छङ्गे । अलंकाररत्नाकरात विचित्र अलंकाराचें उदाहरण. 'यिपलः प्रयत्नो विचित्रम् ।'

३७० अपाङ्ग :

370. Look.

किं ण भणिओ सि, बालअ ! गामणिधूआइ गुरुअणसमक्खम् ।
अणिमिसमीसीसिवलन्तवअणणअणद्धदिट्ठेहिं ॥७०॥

[किं न भणितोऽसि बालक ग्रामणीपुत्र्या गुरुजनसमक्षम् ।
अनिमिपमीपदीपद्वलद्वदननपनार्धदृष्टैः ॥]

बालक, गुरुजनांच्या समक्ष पाटलाच्या मुळीनें मुख जरासें वळवून अर्ध्या मिटल्या दृष्टीनें तुझ्याकडे राखून पाहिलें. तिच्या त्या नजरेनें काय सांगितलें नाहीं ?

१. पौर्णमास्युत्सव. २. प्रवर्तमान. ३. ईमन्तसवलन्तवयणणयण, अणिमिग-
तिरिछदरवलिअवअण, अनिमिससीमुव्वत्तणरलंतणअण, वंक्कवलंतअआणण. '
४. स्तुपया ५. अनिमिपशीपोद्धर्तनवलन्नयना, अनिमिपमीपदीपद्वलद्वदनन.
६. तिर्यग्भदनवल्लिन.

● गुह्यजनासमोर मानही वर कगवयाची नाही असा शिष्टाचार अमल्या-
मुळे ती तुझ्याशी बोलू नसली नाही. एका दृष्टिनेपानेहि आपलें मनोगत
तुला अगगत होईल अशी तिची कल्पना होती. तूं द्रुतग अनभिज्ञ,
शुंभ अमशील याची विचारीला काय कल्पना ?

३७१ नेत्रपल्लवी :

371. Sematology.

णअणम्भन्तरघोलन्तवाहभरमन्थराइ दिट्टीए ।

पुणरुत्तपेछिरीए चालअ ! किं जं ण भणिओ सि ? ॥७१॥

[नयनाभ्यन्तरधूर्णमानवाप्यभरमन्थरया दृष्ट्या ।

पुनरुत्तप्रेक्षणशीलया चालक किं यन्न भणितोऽसि ॥]

बालक, निच्या डोळ्यात अथ दाटले आहेत व त्यांमुळे तिची
नजर जड झाली आहे. सुस्त नजरेने, पण उत्कृष्टने, ती पुनः पुनः
तुजकडे पाहत आहे. तिच्या त्या दृष्टीने काय सांगितले नाही ?

● तुझ्या दर्शनाने तिला द्रुतग आनंद झाला की तिच्या नेत्रात अश्रु
दाटले. ओलाण्याने वरून जड होतें, तशीच दृष्टीही ! तूं तिला द्या होतास,
आहेस व अमशील. माझा होशिलका ! हा प्रश्न तिच्या नजरेत भरलेला आहे.

३७२ गणपति :

372. Pillow.

जो मीसामि विङ्गो मज्झ जुआणेहिं गणवई आसी ।

तं चिय एहिं पणमाणि, हजजरे ! होहि संतुट्टा ॥७२॥

[यः शीघ्रं धितीर्णो मम युधमिर्गणपतिपसीत् ।

तमेवेदानीं प्रणमामि हतजरे मयः सनुष्ट ॥]

१. स्तेर-उत्तया ('स्तेरि-उत्तय' गुणभाषितम्' इति कुलवाक्येन).

२. वटवक्री, वटवक्री, वटवक्री.

तारुण्यात समवयस्कांशीं क्रीडा करतांना मी गणपतीची मूर्ति उशीसारखी वापरली. आता म्हातारपणीं मी त्याच गणपतीला प्रणाम करतें दुष्ट वार्धक्या, संतुष्ट हो.

● या गाथेची नायिका दमली भागली, देवपूजेला लागली. गणपती-पेशां बटयश हाच पाठ अधिक इष्ट वाटतो. तो अधिक हस्तलिखितात आढळतोही. तोच मूळचा पाठ असला पाहिजे. शिवेवरल्या बडाखांलीं क्षेत्रपालाच्या मूर्ति असतात आणि तिकडेच असल्या भानगडी चालावयाच्या. अलंकारकौस्तुभात पर्यायाचें उदाहरण: ' एकमनेकमनेकैकस्मिन्क्रमतोऽरित स पर्यायः । '

३७३ विधुर :

373. Widower.

अन्तोद्भुत्तं डज्जइ जाआसुण्णे घरे हलिअंउत्तो ।

उक्खाअणिहाणाइँ व रमिअट्ठाणाइँ पेच्छन्तो ॥७३॥

[अन्तरभिमुखं दह्यते जायाशून्ये गृहे हालिकपुत्रः ।

उत्खातनिधानानां च रमितस्थानानि पश्यन् ॥]

शेतकऱ्याचा मुलगा विधुर झाला होता. पुरलेलें द्रव्य उकरून काढल्यानंतर ती जागा जशी भकास दिसते, त्याप्रमाणें आपल्या जायाशून्य घरांतील पूर्वी विलास केलेल्या जागा पाहतांना तो उदास होतो.

● तो पामर तरी एवढा कष्टी झाला आहे ! तूं स्वतःला रसिकचूडामणि म्हणवितोस पण प्रियेच्या विरदाचें तुला यत्किचितही दुःख झालें नाहीं, असा तूं निष्ठुर आहेस. गंगाधरानें वेगळाच अर्थ दिला आहे; धर्मपत्नीच्या

१. चिर हलिओ. २. अन्तर्भूतं दह्यते.

वियोगामुळे पामर मनांतल्या मनांत कुढतो आणि तूं ! तुझ्यावर चोरटें प्रेम करणाऱ्या महिलेच्या मृत्यूबद्दल उघड शोक करतोस; हें युक्त नाही, कारण यामुळे तुला व तिलाहि कमीपणा येणार आहे, अशी सखीची सूचना.

३७४ अशक्य :

374. Impossible.

निद्राभङ्गो आपण्डुरत्तणं दीहरा अ णीसासा ।

जाअन्ति जस्स विरहे, तेण समं कीरिसो माणो ? ॥४७॥

[निद्राभङ्ग आपण्डुरत्तयं दीर्घाश्च निःश्वासाः ।

जायन्ते यस्य विरहे तेन समं कीदृशो मानः ॥]

त्याच्या विरहामुळे निःश्वास दीर्घ होतात, पांडुरता येते व झोप उडते नाही त्याच्यावर रुसून कसें चालेल ?

● मानधारणाची सूचना देणाऱ्या सखीला नायिकेचें उत्तर. किंवा, तूं माझ्यावर रागावलीस ! या प्रश्नाला घीरा नायिकेचें उत्तर.

३७५ पुनर्जन्म :

375. Rebirth.

तेण ण मरामि मण्णूहिँ पूरिआ अज्ज, जेण, रे सुइअ ! ।

तोग्गअमणा मरन्ती मा तुज्झ पुणो वि लभिस्साम् ॥७५॥

[तेन न म्रिये मर्त्युभिः पूरिताद्य येन रे सुमग ।

त्वद्गतमना म्रियमाणा मा तत पुनरपि लभिष्यामि ॥]

सुमग, तुझ्या खोरावामुळे माझ्या मनांत राग धुमसत आहे, तरीही मी जीव धरून राहिले आहे; कारण मनांत तुझ्याविषयीचे

विचार असतांना मरण आलें तर पुढल्या जन्मीही तूंच नशीबीं येणालि
अशी मला धास्ती वाटत आहे.

● 'मरणे या मतिः सा गतिः ।' हे उद्गार प्रणयरोषाचे आहेत. मी इतकी
कष्टी झालेली आहे तरी अनुनयानें प्रसन्न होण्यास राजी आहे; जन्मजन्मातरीं
तूंच लाभावास अशीच माझी अंतर्दामींची इच्छा आहे.

३७६ उपरोध :

376. Tolerance.

अवरज्जसु वीसेद्वं ! सव्यं ते सुहज विसहिमो अम्हे ।

गुणाणिभरामि हिअए पत्तिअ ! दोसा ण माअन्ति ॥७६॥

[अपराध्यस्व विस्रब्धं सर्वं ते सुभग विपश्चामहे वयम् ।

गुणनिर्भरे हृदये प्रतीदि दोषा न मान्ति ॥]

सुभग, तूं निःशंकपणें अपराध करीत रहा; आम्ही सर्व कांहीं
निमृदपणें सहन करूं शकतो. तुझ्या गुणांमुळे आमचें हृदय भरलेलें
असल्यामुळे त्यांत तुझ्या दोषांना जागाच नाही.

● परस्त्रियाविषयी आसक्त आणि स्वस्त्रियाविषयी उदासीन असणाऱ्या
पतीप्रत क्रुद्ध पत्नीचे उद्गार.

३७७ पाक्षर :

377. Grief.

भरिउच्चरन्तपसरिअपिअसंभरणापिसुणो वराईए ।

परिवाहो विअ दुःखस्स वड्हइ णअणट्ठिओ वाहो ॥७७॥

[भूतोच्चरन्तप्रवृत्तप्रियसंस्मरणापिशुनो वराक्याः ।

परीवाह इव दुःखस्य बहति नयनस्थितो वाष्पः ।]

१. विसर्ज्य. २. जाणसु. ३. विवसन्. ४. जानाहि. ५. भरिओघरन्त,
भरिउद्धरन्त ६. भूतोच्चरन्, भरितोद्धरन्, भूतोद्भ्रियमाणा, भूतोच्छलन् ७. सूचको.
८. परीवाहमिव

निचारीचें हृदय प्रियकराच्या आठवणींनीं भरून आलें आहे तिच्या डोळ्यातून वाहणारे अश्रु पाहिले म्हणजे वाटतें कीं तिचें विरहदुःख तिच्या नेत्रातून ओघळत आहे.

● तिची प्रीति अधाग, तिच्या दुःखाचे आवर्तही अपरिमित हृदयातून जोसडणाऱ्या आठवणी अश्रूच्या रूपानें ओघळत आहेत

३७८ अनुकरण :

378 Imitation.

जं जं करोसि, जं जं जंपसि, जह तुम णिअच्छेसि ।

तं तमणुसिभिसरीए दीहो दिअहो ण संपडइ ॥७८॥

[यद्यत्करोषि यद्यज्जहसि यथा त्वं निरीक्षसे ।

तत्तदनुशिख्यशीलाया दीर्घो दिवसो न संपद्यते ॥]

न जसे पाहतोस, बोलतोस व वागतोस तसें तमें पाहणें, बोलणें व वागणें शिकण्याच्या तीं प्रयत्न करीत आहे. यासाठीं दिवस दीर्घ आहे, तरी तो तिच्या पुरत नाही

● ती तुझे अनुकरण इतकें करते कीं जणू स्वतःचें जीवन जगतच नाही स्वप्नयतेच्या तन्मयतेत तिचे दिवस व्यतात होत आहेत. प्रियजन-चेष्टानुकृतिर्ला.

३७९ अनुमय :

379 Love on the Haystack.

१) भण्डन्तीअ तणाडं सोत्तुं दिण्णाडं जाडं पाहिअम्म ।

तोडं येअ पहाए अज्जा आअट्टइ रुअन्ती ॥७९॥

१ नियमयोगि निर्भायाय २ तत्तदनुशिख्यया ३ स्वाकृते ४ गमायने, उपगति ५ पदाद ६ आजहर्द आजहर्द आजहर्द

[भर्त्सयन्त्या तृणाणि स्वप्नुं दत्तानि यानि पथिकस्य ।

तान्येव प्रभाते आर्या आकर्षति रुदती ॥]

पथिकावदलचा तिरस्कार व्यक्त करण्यासाठी आर्यने त्याला शोंपण्या-
करिता गवताच्या पेंढ्या दिल्या; आणि पहाटेस रडत रडत (त्याचे
गुण आठवून) ती तेंच गत कुरवाळू लागली.

● गवताचा स्पर्शाने जणू त्याच्या अंगस्पर्शाने श्रेय तिने पुनः पुनः
मिळविले.

३८० सत्पुरुषलक्षण :

380. Imperterbale.

वसणम्मि अणुन्विग्गा, विहवम्मि अगन्विआ, भए धीरा ।

होन्ति अहिण्णसहावा समेसु विसमेसु सत्पुरिसा ॥८०॥

[व्यसनेऽनुद्विग्ना विभवेऽगर्विता भवे धीराः ।

भवन्त्यभिन्नस्वभावाः समेषु विषमेषु सत्पुरुषाः ॥]

सत्पुरुष दुर्दैवाच्या फेऱ्यात उद्विग्न होत नाहीत, वैभवप्राप्तीमुळे गर्विष्ठ
होत नाहीत; संकटात धीराने वागतात; परिस्थिति अनुकूल असो अगर
प्रतिकूल असो, तींमुळे त्यांच्या स्वभावांत बदल होत नाही.

३८१ सहसंवेदना :

381. Provocation.

५ अज्ज सहि ! केण गोसे कं पि मणे वल्लहं भरन्तेण ।

अम्हं मअणसराहअहिअव्वणफोडनं गीअम् ॥८१॥

१. असती, तरुणी, वानिता, ईश्वरसुता, वरतट २. वैभवे ३. धैर्योन्विताः
४. म्हणजे

[अद्य सखि केन प्रातः कामपि मन्ये बल्लभां स्मरता ।

अस्माक मदनशराहतहृदयवणस्फोटनं गीतम् ॥]

आज पहाटे कोणी तरी आपल्या बल्लभेची आठवण काढून प्रेमगीत गात होता. सखि, मदनबाणाच्या आघाताने माझ्या हृदयाला झालेली जखम त्या गीताच्या आघाताने पुन्हा उकलली.

● तें विरहगीत असलें तर त्याच्या करुणस्वरानीं आणि तें प्रेमपूतोंचें आनंदगीत असलें तर त्यातील मधुरस्वरानीं तिला स्वतःचें विरहदुःख विशेष जाणवलें. पीतांबर सांगतो, प्रभातकाळीं ब्राह्म मुहूर्तावर शानीं जनानीं सुगंधुलाची आठवण काढू नये, पक्षत धर्माचें स्मरण करावें, अज या गायेचा निष्कर्ष आहे.

३८२ विषण्ण :

382 Dejection.

उद्वन्तमहारम्भे थणए दद्रूण मुद्रबहुआए ।

ओसंणकपोलाए णीसत्तिअं पढमपरिणीए ॥८२॥

[उत्तिष्ठन्महारम्भो स्तनौ दृष्ट्वा मुग्धवध्याः ।

अवसन्नकपोलया निःश्वसित प्रथमगृहिण्या ॥]

आरम्भीच उठावदार असणारे नववधूचे रतन पाहून खोल गाळ गेलेल्या प्रथम गृहिणीने ति घात सोडला.

● पतितस्तनी व्यतीतयौवना प्रथमपरनी नववधूचें सौंदर्य पाहून बाबुरली. तिला घाटने, मुग्धावस्थेंत एवढें सौंदर्य, प्रौढावस्थेंत तें आणखी वृद्धिंगत होणार, यापुढें आपण केवळ गृहिणी राहणार ! पीतांबर सांगतो, इतराच्या उत्कर्षाचा हेरा करू नये हा धर्म, यज्ञचें रक्षण करू नये ही नीति व संसार दुःखमग असतो ही युक्ति !

१. ओसिण्ण २ शुक्क.

३८३ उद्ध्रिय :

383. Anxiety.

गरुअल्लुआउलिअस्स वि वल्लहकरिणीमुहं भरन्तस्स ।

मरसो मुणालकवलो गअस्स हत्थे च्चिअ मिलाणो ॥८३॥

[गुरुवक्षुधाकुलितस्यापि चल्लभकरिणीमुख स्मरतः ।

सरसो मृणालकवलो गजस्य हस्त पय ग्लानः ॥]

हत्ती भुकेनें अत्यंत व्याकुळ झाला होता. कमळाच्या देंठाचा सरस
घास त्यानें सोंदेंत घेतला, तोंच त्याला हत्तिणीच्या मुखार्चा आढवण झाली
व तो घास तेथेंच सुकून गेला.

● मन्दस्नेह नायकाला अनुकूल करण्यासाठीं दूर्तानें दिलेला दृष्टान्त.

३८४ सवाल जबाब :

384 Duet.

पसिअ पिए ! का कुविआ ? सुअणु ! तुमं, परअणम्मि को कोवो ? ।

को हु परो ! नाथ ! तुमं, कीम अपुण्णाण मे सत्ती ! ॥८४॥

[प्रसीद प्रिये का कुपिता सुतनु त्वं परजने कः कोपः ।

कः खलु परो नाथ त्वं किमित्यपुण्यानां मे शक्तिः ॥]

प्रिये, प्रसन्न हो. पण रागावले आहे कोण ! सुतनु, तू !
परक्यावर कोण रागावेल ? मी परका का ? तूं माझा नाथ ! हा
माझ्याच पापाचा प्रभाव !

● धीरा नायिका. तिचा राग एवढा प्रेमळ तर अनुराग किती सरस
असेल ! अल्काररत्नाकरात नियमाचें उदाहरण : ' अन्यनिषेधाथोऽपि
विधिर्नियम । '

३८५ वासकसज्जा :

385. Expectant.

एहिसि तुमं त्ति णिमिसं व जग्गिअं जामिणीअ पढमद्धम् ।

सेसं संतापपरव्वसाइ वैरिसं व चोलीणम् ॥८५॥

[एष्यसि त्वमिति निमित्तमिव जागरितं यामिन्याः प्रथमार्धम् ।

शेषं संतापपरव्वसाया धैर्यमिव व्यतिक्रान्तम् ॥

तूं येशील अशी आशा होती तोंवर रात्रीचा प्रथमार्ध संपला; तूं
 येत नाहीस असें दिमून आल्यानंतर ती संतापानें देहभान विसरली व
 राहिलेली रात्र तिला वर्षासारखी वाटली.

● पहाटे नायक चोरपावलांनीं घरी आला व चौकशी करूं लागला, यादळ
 घात झालें कीं नाहीं, तेव्हा नायकेच्या सखीनें केलेलें निवेदन. 'प्रीतरंगासारखा
 रंग नाहीं ! मनभगासारखा भग नाहीं ॥' (लावणीसंग्रहः क्र. ९०). पीतांबर
 सागतो, पश्चात्तापाचा प्रसंग येईल असें कर्म करू नये, हा धर्म; सुखात
 गेलेल्या फाळारें मनुष्याला भान राहात नाहीं, ही नीति; आणि अयस्या-
 भेदामुळे एकच वस्तु सुखकर किंवा दुःखकर यादारी अशी संसाराची गति
 अनित्य व विचित्र असल्यामुळे मनुष्यानें सुखदुःखाविषयी उदासीन रहावें,
 ही युक्ति ।

३८६ उन्माद :

386. Intoxication.

अवलम्बह ! मा सङ्कह ! ण इमा गहलङ्घिअ परिब्भमइ ।

अत्यवगज्जिउन्मन्तहित्थहिअंआ पहिअजाआ ॥८६॥

[अवलम्बध्वं मा सङ्कष्यं नेव ग्रहलङ्घिता परिभ्रमति ।

आकस्मिकगर्जितोन्मान्तग्रस्तहृदया पथिकजाया ॥]

१ वप्य : कम्पं ३ अद्वय, अनय, अउय, अन्येव ४ मृणादभभा.

५. अनर्चिन, अवम्मात्.

३८३ उद्विग्न :

383. Anxiety.

गरुअलुआउलिअस्स वि वल्लहकरिणीमुहं भरन्तेस्स ।

सरसो मृणालकवलो गजस्स हत्थे च्चिअ मिलाणो ॥८३॥

[गुरुवक्षुधाकुलितस्यापि वल्लभकरिणीमुखं स्मरतः ।

सरसो मृणालकवलो गजस्य हस्त पथ म्लानः ॥]

हत्ती भुकेनें अत्यंत घ्याकुळ झाला होता. कमळाच्या देंठांचा सरस घांस त्यानें सोंडेंत घेतला, तोंच त्याला हत्तिणीच्या मुखाचां आठवण झाली व तो घांस तेथेंच सुकून गेला.

● मन्दस्नेह नायकाला अनुकूल करण्यासाठीं दूतीनें दिलेला दृष्टान्त.

३८४ सवाल-जबाब :

384 Duet.

पसिअ पिए ! का कुचिअ ! सुअणु ! तुमं, परअणाम्मि को कोयो ? !

को हु परो ! नाथ ! तुमं, कीस अपुण्णाण मे सत्ती ! ॥८४॥

[प्रसीद प्रिये का कुपिता सुतनु त्वं परंजने कः कोपः ।

कः खलु परो नाथ त्वं किमित्यपुण्यानां मे शक्तिः ॥]

प्रिये, प्रसन्न हो. पण रागावले आहे कोण ! सुतनु, तूं ! परक्यावर कोण रागावेल ? मां परका का ? तूं माझा नाथ ! हा माझ्याच पापाचा प्रभाव !

● धीरा नायिका. तिचा राग एवढा प्रेमळ तर अनुराग किती सरस असेल ! अल्फाररत्नाकरात नियमाचें उदाहरण : ' अन्यनिषेधार्थोऽपि विधिर्नियमः । '

३८५ वासकसज्जा :

385. Expectant.

एहिसि तुमं त्ति णिमिसं व जग्गिअं जामिणीअ पढमद्धम् ।

मेमं संतापपरव्वसाइ वैरिसं व बोलीणम् ॥८५॥ >

[पप्यसि त्वमिति निमित्तमिव जागरितं यामिन्याः प्रथमार्धम् ।

शेषं संतापपरव्वशाया वैर्यमिव व्यतिक्रान्तम् ॥

तुं येशील अशी आशा होती तोंवर रात्रीचा प्रथमार्ध सपला; तुं
 येन नाहीस असें दिमून आल्यानंतर ती संतापानें देहभान विसरली व
 राहिलेली रात्र तिला वर्षासारखी वाटली.

● पहाटे नायक चोरपावलांनी घरी आला व चौकशी करूं लागला, पादळ
 गात झालें की नाही, तेव्हा नायिकेच्या सखीनें केलेलें निवेदन. 'प्रीतरंगासारखा
 रंग नाही । मनमगासारखा भग नाही ॥' (एकवर्णसंग्रहः क्र. ९०). पीतांबर
 सगलो, पश्चात्तापाचा प्रसंग येईल असें बर्म करू नये, हा धर्म; सुव्यात
 गेलेल्या काळाचें मनुष्याला भान राहात नाही, ही नीति; आणि अयस्या-
 भेदामुळे एवच वस्तु सुखकर किंवा दुःखकर वाटची अशी संभाराची गति
 अनित्य व विविध अवस्थामुळे मनुष्यानें सुखदुःखाविषयी उदासीन रहायें,
 ही युक्ति !

३८६ उन्माद :

386. Intoxication.

अवलम्बह ! मा मङ्कह ! ण इमा गइलङ्घिअ परिच्चमट ।

अत्थगगज्जिउच्चमन्तहित्थहिअंआ पहिअजाआ ॥८६॥

[अवलम्बध्वं मा शङ्खध्वं नेय प्रदलस्त्रिता परिभ्रमति ।

मौकस्मिकगार्जितोच्चान्तप्रस्तद्व्या पधिकजाया ॥]

१ वप्य = वप्य २ अद्वय, अजर, अउर, अगद ४ मूर्णादभभा.

५. अर्णव, अकम्प्य.

तिचा पति प्रवासाला गेला आहे. एकाएकीं मेघगर्जना झाल्यामुळे तिचें हृदय त्रस्त झालें आहे व गोंधळून गेल्यामुळे ती घर सोडून भटकत आहे. तिला ग्रहबाधा झालेली नाही. भिऊं नको, पुढें हो व तिला घर.

● भुताटकीनें पछाडल्यासारखी ती बेकाम झालेली आहे, पण ही भूत-बाधा नाही किंवा ग्रहबाधाही नाही; हा कामोन्माद आहे. तिला आवरून घर आणि ती गोंधळलेल्या स्थितीत आहे तोंवर जमर. पण पीतांबर सागतो, मुमुक्षूनी दीनावर दया करावी ही युक्ति !

३८७ पृथ्वीप्रदक्षिणा : 387. Around the World.

केसररंजनाविच्छेदे मकरन्दो होइ जेत्तिओ कमले ।

जइ भ्रमर ! तेन्तिओ अण्णहिं पि, ता सोहसि भमन्तो ॥८॥

[केसररंजैःसमूहे मकरन्दो भवति यावान्कमले ।

यदि भ्रमर तावानन्यत्रापि तदा शोभसे भमन् ॥]

हे भ्रमर, कमलाच्या केसरांवरील परागांच्या समूहांत प्राप्त होतो तेवढा मकरन्द दुसरीकडे मिळणार असेल तरच तुझ्या इतरत्र हिंडण्यांत शोभा.

● मधुकर कमलाभोंवतीं भ्रमण करतो, कारण तेवढा मकरन्द इतरत्र नसतो. भ्रमर रसिक असतो म्हणूनच भ्रमणशील असतो. लंपट नायकाला नायिकेची सखी सांगते, अशी गुणी स्त्री दुर्लभ; तुला गुणांची पारख नाही, म्हणूनच तुला भ्रमणात स्वारस्य वाटतें. पीतांबर सागतो, अधिक फलप्राप्तीसाठीं कर्म करीत राहणें हा धर्म, अधिक लाभाच्या निश्चितीशिवाय प्रचलित स्थितीचा त्याग करूं नये ही नीति !

१. रज्जि. २. विछडु, विछे. ३. भ्रमर होइ तेन्तिओ. ४. तेत्तिअं चिअ अण्णे कुमुमे. ५. रजोविस्तृते. ६. तावानन्यस्मिन्.

३८८ चंद्र चयथिचा : 388 Churning of the Ocean.

पेच्छेन्ति अणिमिसच्छा पद्मिआ हलिअस्स पिट्ठेपण्डुरिअम् ।

धूअं दुद्धसमुद्धुत्तरन्तलच्छि विअ सअह्मा ॥८८॥

[प्रेक्षन्तेऽनिमिपाक्षाः पथिका हलिकस्य पिष्टपाण्डुरिताम् ।

दुहितर दुग्धसमुद्रोत्तरलक्ष्मीमिव सतृष्णाः ॥]

दळतांना अंगावर पांठ उडाल्यामुळे शेतकऱ्याच्या मुलीच्या शरीरावर पाण्डुरता आलेली आहे. दुग्धसमुद्रांतून निघणाऱ्या लक्ष्मीकडे देवांनी पाहिले असेल त्याप्रमाणे वाटसरू हिच्याकडे अनिमिप व सतृष्ण दृष्टीने पाहत आहेत.

● सौंदर्यसंवर्धनासाठी दुग्धस्नानाची योजना वाटते तेवढी आधुनिक नाही. देवाचे नेत्र मिटत नाहीत असा संकेत आहे. हिचे सौंदर्य पाहून वाटसरू चकित झाले, नेत्राच्या अनिमिपतेमुळे जणू देखत्व पावले. ' किमिवहि मधुराणा मण्डनं नाकृतीनाम् । '

३८९ सहानुभूति :

389. Symphy

कस्स भेरिसि ? त्ति भणिए, को मे अत्थि ? त्ति जम्पमाणाए ।

उच्चिग्गरोड्ढरीए अम्हे वि रुआविआ तीए ॥८९॥

[कस्य स्मरसीति भाणिते को मेऽस्तीति जल्पमानया ।

उच्चिन्नरोदनशीलया ययमपि रोदितास्तया ॥]

तू कोणाची आठवण करीत आहेत असं विचारलं तेव्हा ती उच्चिन्न होऊन म्हणाली, मला आठवण करायला आहे तरी कोण ? एवढे बोलून ती रडू लागली. मग आम्हांलाही गडायला आले.

१. जांचामि २. पुष्टि ३. पामुरिअ ४. घराबो. ५. म्हरिसि. ६. उच्चिण्ण.

● पीतावर सागतो: परदुःखानें दुःखित होणें हा धर्म, ज्याचे अंतः-
करणात आपल्याविषयी स्नेह नसेल त्याचेजवळ आपली सुगदुःखें प्रकट
करू नयेत, ही नीति; आणि ज्याचे अंतःकरणात कडगा असते तेच
मुक्तीने अधिकारी होतात ही युक्ति.

३९० सांभाळ ग !

390. Beware !

पाअपडिअं अहव्वे ! कि दाणिं ण उट्ठवेमि भत्तारम् ! ।

एअं विअ अवमाणं दूरं पि गअस्स पेम्मस्स ॥९०॥

[पादपतितमभये किमिदानीं नोत्थापयसि भर्तारम् ।

एतदेवावसानं दुरमपि गतस्य प्रेम्णः ॥]

दुर्दैवी स्त्रिये, भर्तार तुझ्या पाया पडत आहे, त्याला उत्थापन का
देत नाहीस ! सांभाळ, प्रेमाची मुळें कितीही खोल व दूरवर गेलेलीं
असलीं तरी अशा वर्तनामुळें त्याचा नाशच होईल.

● अनभिज्ञे, अनुनयाचें ग्रहण केलें नाहीस तर त्याचें रूपान्तर द्वेषान
होईल. पीतावर सागतो, शरण आलेल्या अपराध्यावर क्रोध करू नये
हा धर्म.

३९१ चेडकी :

391. Frog

तडविणिहिअगहत्था वारितरङ्गेहिं चोलिरणिअम्भा ।

सालूरी पडिविम्बे पुरिसाअन्तिव्व पडिहाइ ॥९१॥

[तदविनिहिताग्रहस्ता वारितरङ्गैर्धूर्णनशीलनितम्बा ।

शालूरी प्रतिविम्बे पुरुषायमाणेव प्रतिभाति ॥]

सरोवराच्या तोंडाजवळ बेडकी मंजे टेकून बसली आहे. हलत्या पाण्यावरील तरंगामुळे ती जणू आपल्या प्रतिबिंबाशी पुरुषायित करीत आहे असे वाटते.

● सरोवराचे तोंडावरील संकेतस्थानी नायिकेला प्रोत्साहित करण्यासाठी दूती हे दृश्य साभिनय दाखवीत आहे. अमरकशतकातील वचन पदा : ललितमुरसा तरुती तरलतरङ्गगोषनालितनितम्बा । विपरीतरतासक्तेर दृश्यते सरसि सा सख्या ॥ ११ ॥ ध्रुव प्रवतः श्लोकात्परपूर्ति.

३९२ आडोसा :

392. Tutor.

सिकरिअमणिअमुहवेविआई धुअहत्थसिञ्जिअन्वाई ।

मिक्खन्तु वोडहीओ कुसुम्भ ! तुम्ह प्पसाएण ॥९२॥

[सींकृतमणितमुखवेपितानि धुतदस्तशिञ्जितन्यानि ।

शिक्षन्तु कुमार्य कुसुम्भ युष्मत्प्रसादेन ॥]

कुसुम्भ वृक्षा, सींकार, मणित, मुखवेप, हस्तकंप आणि नूपराचें चक्काणाचें शिञ्जित या प्रेमक्रांदा कुमारिकाना तुझ्या कृपेमुळे समजल्या.

● कुसुम्भाला काटे असतात; म्हणून ज्यांना एकान्त हवा असतो त्याशिवाय दुसरे कोणी त्याच्या आश्रयाला जात नाहीत. त्याच्या सह-वासामुळे सींकार, मणित, मुखवेपित, शिञ्जित चंगरे विलास त्याच्या नेहमीच्या परिचयाचे होते नायिका एकटीच तेथे गेली तेव्हा कुसुम्भ इतरापासून जे शिक्का होता तेच त्याने तिला शिकविले : काटा बोंचला की सींकार, काटेरी फादी आडवी येऊ नये म्हणून मुखवेप व सींकार, काटा आजू-बाजूला करतांना हस्तकंप आणि शिञ्जित, आणि या हालचाली होत

१ बोडहि, दुडिओ, वोडुहि, बोड्ढहिओ २ किमुहि. ३ बोंकार.

४ पामर्य

असताना मणित. नायिका सागते, मला हें सारें कुसुम्मानें शिकविलें,
अनुभवानें नव्हे ! पीतावर सागतो, या गाथेची नायिका ग्राम्य स्त्री असून
कुसुम्भस्तुतीच्या निमित्तानें ती विदग्धनायकाची स्तुति करीत आहे.

३९३ दुसणी :

393. Bump.

जेत्तिअमेत्ता रच्छा णिअम्व ! कह तेत्तिओ ण जाओ सि ? ।

जं छिप्पइ गुरुअणलज्जिओ सरन्तो वि सो सुहओ ॥९३॥

[यावन्तप्रमाणा रथ्या नितम्य कथं तावन्न जातोऽसि ।

येन स्पृश्यते गुरुजनलज्जापसृतोऽपि स शुभगः ॥]

नितंबानो, तुम्हीं रत्त्याच्या रुदीच्या प्रमाणानुसार विस्तृत कां होत
नाहीं ! तसे झाला असतां तर बडील माणसांच्या सान्निध्यामुळे संकोच
वाटल्यानें मुद्दाम दुरून जाणाऱ्या प्रियकराला मला सहज स्पर्श करतां
आला असता !

● हाताला हात लागला तर पांढणारांना नसता संशय यावयाचा; म्हणून
काय बिचाऱ्या प्रियकरावर हा प्रयोग करावयाचा ! पीतावर सागतो, ज्यांचे
चित्त कामाने व्याकुल असतें ते अचेतन वस्तूंचाहि प्रार्थना करतात, जणूं
ती अरुंद होण्याबद्दल रत्त्याचा प्रार्थना करीत आहे ! गुरुजनासमक्ष स्त्रियाशीं
बोलणेंहि निषिद्ध होतें, आहे.

३९४ अप्राप्य :

394. Peacock.

मरगअसूईविद्धं व मोत्तिअं पिअइ आजअग्गीओ ।

मोरो पाउसआले तणग्गलग्गं उअअविन्दुम् ॥९४॥

[मरकतसूचीविद्धमिव मौक्तिकं पिवत्यायतग्रीवः ।

मयूरः प्रावृट्काले तृणाथलशमुदकविन्दुम् ॥]

पावसाब्द्यांत गवताच्या टांकावर लटकणारा व पाचूच्या सुईने विद्ध झालेल्या मोत्याप्रमाणे दिसणारा पावसाचा थेंब-पाण्याचा थेंब, मोर मान उंच करून चोंचाने टिपून घेत आहे.

● नायिका अप्राप्य आरे अशी मूचना; किंवा तृणलताग्रहात संकेत.

३९५ चंद्रकोर :

395. Crescent Moon.

अज्जाइ नीलकञ्चुअभरिउब्बरिअं विहाइ धणवट्टम् ।

जलभरिअजलहरन्तरदरुग्गअं चन्दविम्ब व्व ॥९५॥

[आर्याया नीलकञ्चुकभृतोर्वरितं विभाति स्तनपृष्ठम् ।

जलभृतजलधरान्तरदरोदृतं चंद्रविबमिव ॥]

पाण्याने दाटलेल्या काळ्याभोर मेघांतून थोडेसे बाहेर पडलेले चंद्रबिंब शोभते; त्याचप्रमाणे आर्येच्या नील कञ्चुकीतून थोडासा बाहेर बाकावणारा स्तनभाग शोभतो.

● कविसंकेतानुसार कृष्णपद्माभिसारिकेने कृष्ण वा नील वस्त्र परिधान करावयाची असतात नील वस्त्र धारण करून ती अभिसाराला सज्ज होत आहे. उतावीळ होऊ नको, आज रात्री संकेत ठरविला आहे, असे नायकाला पूर्तीचे आश्वासन. दगानी नम व्यापले तरी वाऱ्याच्या झुडुकीने केव्हा केव्हा चंद्रकोर दिसतेच, मग पदर व कञ्चुकी याच्या यावर्तीत तरी वाऱ्याने हुजाभाव का ठेवावा ! अलंकारकांस्तुभांत विवप्रतिविबभायाचे उदाहरणः 'कञ्चुकाशे नीलत्वं शब्दोपात्तम् । जलधराशे तु जलभरित्वगम्यं इति विम्बप्रतिविम्बभावविशेषणतया वस्तुप्रतिवस्तुभावः ।'

१. भरिउब्बरिअं. २. पट्ट. ३. भृतोद्धृतं, भृतोद्ध्रियमाण, भृतोर्ध्वचलितं.

४. जलधरान्तरादीपदुतरं, जलधरान्तर्गत.

३९६ राजद्रोह :

396. Treason.

राअविरुद्धं व कइं पडिओ पडिअस्स साहेइ ससङ्कम् ।

जत्तो अम्भाण दलं तत्तो दरणिग्गअं किं पि ॥ ९६ ॥

[राजविरुद्धामपि कथां पथिकः पथिकस्य कथयति सशङ्कम् ।

यत आम्नाणां दलं तत ईपन्निरगतं किमपि ॥]

आंब्याचीं कोंबळीं पाने डोकावूं लागलीं; ही बातमी एक वाटसरू दुसऱ्याला अशी भीत भीत सांगतो कीं जणूं ते राजद्रोहाच्या गोष्टी कुजबुजत आहेत.

● आम्नाड्कुराच्या दर्शनानें मग्गथोन्माद येतो, म्हणून विरही जन त्याकडे पहावयाचें टाळतात; पाहिलें तर न पाहिलें म्हणतात; पाहिलें तर पाहिलें असें स्पष्टपणें सागत नाहींत. राजद्रोहाचे वास्तवीत कटवालेहि एरमेकाशीं अशाच माझक वृत्तीनें यागतात. नायिका सांगते, ऋतुराज वसंत आला, त्याच्या प्रेरणेचीं द्रोह करूं नको, प्रयासानें रंगाळूं नको.

३९७ स्वप्नसुख :

397. Dreamland.

धण्णा ता महिलाओ जा दइअं सिविणए वि पेच्छन्ति ।

णिदं विअ तेण विणा ण एइ के पेच्छए सिविणम् ॥ ९७ ॥

[धन्यास्ता महिला या दयित स्वप्नेऽपि प्रेक्षन्ते ।

निद्रैव तेन विना सति का प्रेक्षते स्वप्नम् ॥]

ज्यांना स्वप्नात तरी प्रियकराचें दर्शन होते त्या स्त्रिया धन्य होत. जिला विरहामुळें झोंपच येत नाही तिच्या स्वप्न तरी कसें पडणार ।

● व्यतिरेकालङ्कार—ध्वनि, विप्रलम्भ—ध्वनि पीतांबर सगतो,
प्रोषितपतिकेने दिवसा शोषू नये, दा धर्म ।

३९८ तालवृन्त :

398 Sprout

परिरंद्धरुणअकुण्डलगण्डस्थलमणहरेसु सैवणेसु ।

अण्णअसमअसणेण अ पहिरज्जइ तालनेण्डजुअम् ॥९८॥

[परिरंध्यकनककुण्डलगण्डस्थलमनोहरयो अणयो ।

अन्यसमयशेन च परिघ्रियते तालवृन्तयुगम् ।]

काळ बदलला गालना स्पर्श करणाऱ्या सुवर्णकुण्डलानीं ज्यांना
शोभा पत होती त्या तिच्या कानावर आता तालवृक्षाचे कोंबळे कोंब
ठेवले जातात

● इती सागत, नायिकेची वेगभूषा प्रामीण असली तरी ती लावण्य
वती आहे तू गरीब आहेस, म्हणून सकोच करू नको, तीहि गरीबच आहे

३९९ दुपारी चादणें :

399 Moon at Noon

मज्झह्लपत्थिअस्स नि गिम्हे पडिअस्स हरइ संतावम् ।

हिअअट्ठिअजाआमुहमअङ्कजोह्लाजलप्पमहो ॥९९॥

[मध्याह्नप्रस्थितस्यापि ग्रीष्मे पथिकस्य हरंते सतापम् ।

हृदयस्थितजायामुखमृगाङ्कज्योत्स्नाजलप्रवाह ॥]

उहाळ्यात भर दुपारी प्रवाशाला उहापामून वास होता हें खरें,
पण त्याच्या हृदयात अहर्निश असल्या पत्नाच्या मुखचद्रापासून
झरणाऱ्या चादण्याच्या शीतल प्रवाहामुळे आतपाचा ताप नाहीसा होतो

१ परिरंध्य २ अण्यसु ३ पाहिरज्जइ ४ परिरंध्य ५ परिघ्रियते
६ मज्झण्ये मयग ७ हति ८ हृदयेस्थित

● या कडक उन्हांतून बचावून माझे पति घरीं सुपरूप वसे येतील, अशी काळजी करणाऱ्या विरहिणीला दूतीचें आश्वासन.

४०० अवेळ तरिही :

400 Inopportune.

भण ! को ण रुसइ जणो पत्थिज्जन्तो एसकालम्मि ।

रतिवांअडा रुअन्तं पिअं वि पुचं सवइ माआ ॥१००॥

[भण को न रुप्यति जनः प्रार्थ्यमानोऽदेशकाले ।

रतिव्यापृता रुदन्तं प्रियमपि पुत्रं शपते माता ॥]

अयोग्य वेळीं किंवा स्थळीं प्रार्थना केली तरी रागच येणार, नाही का ? ऐन रंगात असताना लाडकें पोर रडूं लागलें तर आई त्याला शापच देणार.

● ती तुझ्यावर अनुरक्त आहे हें खरें; पण येथें किंवा या वेळीं कसें जमणार ? आतांच मनघरणीची खटपट केलीस तर अनुरागभङ्ग मात्र होईल.

एत्थं चउत्थं विरमइ गाहाणं सअं सदावरमणिअं ।

सोअण जं ण लगइ हिअणं मधुरत्तणेण अमिअं पि ॥

[अत्र चतुर्थं विरमति गाथानां शर्तं स्वभावरमणीयम् ।

श्रुत्वा यत्र लगति हृदये मधुरत्वेनामृतमपि ॥]

या ठिकाणां गाथाचे रम्य असें चवथें शतक संपतें. हें इतकें मधुर आहे कीं तें ऐकल्यानंतर अमृतालाही हृदयात प्रवेश मिळत नाही.

पञ्चमं शतकम् ।

४०१ सदभाव :

401. Amiability.

डज्झमि, डज्झसु ! कुट्टसि^१ कुट्टसु ! अह फुडंसि, हिअअ ! ता फुडंसु ।
तह वि परिसेसिओ^२ च्चिअ सोहु मए गलितसब्भावो ॥ १ ॥

[दह्यसे दह्यस्व कथ्यसे कथ्यस्व अथ स्फुटसि हृदय तत्स्फुट ।

तथापि परिशेषित एव स खलु मया गलितसद्भावः ॥]

हृदया, तुला आतल्या आत आणखी किती जळावयाचें आहे ?
दुःखाचे आणखी किती कढ यावयाचे आहेत ? तुला पुढायचें का
आहे ? जळ, कढ, फूट; आता सारें काहीं संपलें आहे. ढळूं
पाहणारा सद्भाव मात्र मी अजून टिकवला आहे.

● दाह, क्वाथ व स्फोट याची क्रमिकत्वानुसार योजना. विरहाती
नायिका; प्रियकराकडून अवहेलना सहन करावी, पण धूर्ताच्या मनधरणीला
बळी पडू नये. आक्षेपालङ्कार.

४०२ भोण्डी :

402. Wild Boar.

दट्ठुण रून्दतुण्डगगणिग्गअं णिअसुअस्स दाढगम् ।

भोण्डी विणावि कज्जेण गामाणिअडे जवे चरइ ॥ २ ॥

[दट्ठ्या विशालतुण्डाप्रनिर्गमं निजसुतस्य दंष्ट्राग्रम् ।

सूरुरी विनापि कार्येण ग्रामनिकटे यवांश्चरति ॥]

१ कट्सि कट्सु, कट्सि कट्सु, कत्यसि कत्यसु २. फुट्सि. ३. फुट. ४.
परिसेसिअवो. ५. कुथ्यसे कुथ्यस्व, ६. तुण्डतुण्डगग. ७. तोण्ड. ८. तुण्डतुण्डाग्र.
वृहत्तुण्डाग्र

पिलाच्या तोंडातून निघाटेलें दाताचें टोंक पाहून रानडुकरा निर्भय होऊन कारण नसतांही गावाच्या अगदीं शिवेजवळ असलेल्या शेतात पिलासह घुसून यव खाऊ लागली.

● वेगवेगळ्या टीकाकारांनीं या गाथेत निरनिराळ्या सूचना ध्वनित असल्याचें कथन केलें आहे. यवक्षेत्रात सकेत टरल्याची सूचना; किंवा, सकेताप्रमाणें यवक्षेत्रात नायिकेची वाट पाहिली, पण ती आली नाहीं, अशी तक्रार; किंवा, सकेतस्थान बदलल्याची सूचना; किंवा तेथें धोका असल्यामुळें नायिका येऊ शकणार नाहीं, अशी सूचना, रानडुकरी शेतात शिरल्यामुळें घेतकरी शिकारीसाठीं धावतील, गावच्या शिवेच्या आठपास एकान्त राहणार नाहीं, अशी सूचना. पुष्कळ मुलगे असलेली माता निर्भय असते, मुलगे ययात आले कीं मातेची कोणी काळजी करित नाहींत, रानडुकराच्या जोडींथर सिद्धि हल्ला करूं शकत नाहीं, योग्य पुत्र लोक-द्वयसाधक असतो, साह्य मिळताच अशक्तानाही जोर चढतो, वगैरे सात्वयेंहि टीकाकारांनीं काढलेलीं आहेत.

४०३ गणाधिपति :

403 Leader.

हेलाकरगगअट्टिअजलरिकं साअरं पआसन्तो ।

जअइ अणिगगअवडवग्गिअभरिअगगणो गणाहिर्वई ॥ ३ ॥

[हेलाकराग्राहं प्रजलरिकं सागरं प्रकाशयन् ।

जयत्यनिग्रेहवडवाग्निभृतगगनो गणाधिपतिः ॥]

सोंडेच्या अग्रानें समुद्राचें पाणी सहज शोषून घेऊन समुद्र कोरडा करणाऱ्या व त्यामुळें अनिर्बंध झालेल्या वडवाग्रीला आकाश व्यापूं देणाऱ्या गणाधिपतीचा जय असो.

१ अट्टिअ, कट्टिअ, कट्टिअ २ गिखग्गहुग्गअवाडवभरिअ ३. वडवग्गि ४ आकर्षणेत् ५ निरवग्रहोद्गतवडवाभृत.

● गणाधिपतीच्या निमित्तानें नायकाची स्तुति. नायक ग्राममण्डलाचा किंवा गणाचा अधिपति आहे, सर्वसमर्थ आहे, त्याला कोणी प्रतिस्पर्धी नाही; त्याच्याशी खेद करण्यात घास्ती नाही, मात्र त्याच्या ढऱ्छेला विरोध करण्यात घोषा आहे, असे नायिकेला दूतीचें आश्वासन व सूचना.

४०४ सुसंपन्न :

404. Affluence.

एएण च्चिअ, कङ्कोल्लि ! तुज्झ तं णत्थि जं ण पज्जत्तम् ।
उवमिज्जइ जं तुह पल्लवेण वरकामिणीहत्थो ॥ ४ ॥

[एतेनैव कङ्कोल्ले तव तन्नास्ति यन्न पर्याप्तम् ।

उपमायते यत्तव पल्लवेन वरकामिनीहस्तः ॥]

हे अशोक, सुंदर बियांच्या हातांना तुझ्या पानाची उपमा देतात, यावरूनच दिसतें कीं तुझ्याजवळ पुरेसें नाही असें कांहींहि नाही.

● पाणिग्रहण झालें कीं त्यात सारे काही आले !

४०५ समयज्ञ :

405 Propriety.

रसिअ ! विअट्ठ ! विलासिअ ! समअण्णअ ! सच्चअं असोओ सि ।
वरजुअइचलणकमलौहओ वि जं विअसासि सएल्लम् ॥ ५ ॥

[रसिक विदग्ध विलासिन्समयज्ञ सत्यमशोकोऽसि ।

वरयुवतिचरणकमलौहतोऽपि यद्विकसासि सदृष्णम् ॥]

१ विअट्ठ. २. समअण्णुण. ३. कमलाहयेण. ४ सरआअं ५. कमलघातेन.
६. मरामं.

हे अशोक, तूं रसिक, विदग्ध, विलासी व समयज्ञ आहेस; तूं खरोखरीच अशोक आहेस. सुंदर स्त्रियांनीं चरणकमलांनीं लाय मारलीं असता तूं दुःखित होत नाहीस; उलट विकसित होतोस आणि आपल्याला आणखी अशाच प्रहारांची ओक्षा आहे, असें व्यक्त करतोस.

● प्रणयकुपितेच्या कटु वचनांमुळे उद्विग्न झालेल्या नायकाप्रत दूतीचे उद्गार; नायिकेनें झिटकारले तरी तिची मनधरणी करण्यांतच खरी रसिकता व समयज्ञता आहे. परस्त्रीच्या पदाघाताने अशोक अपमानित होत नाही, पुष्पित होतो. वृथाभिमानाच्या आहारीं जाऊन नायिकेचा पदघात हा अपमानाचा द्योतक आहे असें समजूनको; प्रसाद आहे, दोहद आहे असें मान; म्हणजे योव्याशा अनुनयानंतर सुखनिधान तुझ्या हातीं येईल, अशी शिकवण. अप्रस्तुतप्रशंसा.

४०६ वळीवन्धः

406. Contract.

बलिणो वाआवन्धे चोज्जं णिउअत्तणं च पअडन्तो ।

सुरसत्थकआणन्दो वामणरूपो हरी जअइ ॥ ६ ॥

[वलेर्वाचावन्धे आश्चर्यं निपुणत्वं च प्रकटयन् ।

सुरसार्थकृतानन्दो वामनरूपो हरिर्जयति ॥]

बळीला वचनांत बांधून घेतांना प्रकट केलेल्या कौशल्यामुळे सर्वांना चकित व देवांच्या समूहाला आनंदित करणाऱ्या वामनरूपी हरीचा जय असो.

● मेदिनीकोपात 'चोयं'चा अर्थ आश्चर्य असा दिलेला आहे; यावरून मूळ पाठ हाच असावा असे गंगाधर सांगतो. टीकाकारांनी या गाथेचेही शृंगारिक अर्थ सांगितले आहेत. नायिकेचा समागम हवा असेल तर वामनरूप धारण करून तिच्या घरी जा, म्हणजे कार्यसिद्धि होईल, अशी दृष्टीने नायकाला सूचना दिलेली आहे, असे एक टीकाकार सांगतो. नायक यथाने लहान होता व नायिकेच्या घरातील माणसे जबरदस्त होती, तरी त्याने आपल्या नैपुण्याने त्या सर्वांना निवृत्त केले व वेळ निभावून नेली, अशी नायकाची प्रशंसा अभिप्रेत अर्थ आहे असे दुसरा टीकाकार सांगतो. या दृष्टीने पाहिले असता या गाथेत एकाद्या लोकस्थेवर आधारलेला प्रसंग असावा असे वाटते. नायिकेची ओळख करून घेतल्यावर या वामनमूर्तीने तिच्या घरात ठाणे दिले आणि बलिष्ठ पण विनम्र वरधन्याला घनरूप आपला कार्यभाग साधला, अशी काही कथा सूचित केलेली असावी असे वाटते. त्रिविक्रमवधाची सूचना मात्र कोणी केलेली नाही.

४०७ सती :

407. Immolation.

विज्जाविज्जइ जलणो गहवद्भूआइ चित्थअसिहो वि ।

अणुमरणवणालिङ्गणपिअअमसुहासिज्जिरद्दीए ॥ ७ ॥

[निर्वाप्यते ज्वलनो गृह्णतिदुहित्रा विस्तृतशिरोऽपि ।

अनुमरणवर्णालिङ्गनप्रियतममुखस्येदसीताङ्गणो ॥]

वरधन्याची मुलगी सती जाण्यासाठी चितेवर चढली. तिने पतीच्या प्रेताला गाढ आलिंगन दिले, तेव्हा शालेन्या सुतामुळे तिचा घाम आला आणि त्यामुळे भडकलेल्या अग्नीही विजून गेला.

● पतीवर सांगतो, पतिप्रतांना धर्मव्रतयज्ञेनेमुळे मरणही सुखावद् वाटते आणि अंतःकरणान्त आनंद असल्या म्हणजे शरीराला ज्ञेयाचा यातर नमते.

१ विज्जा, विज्ञा २. सगालिङ्गण ३ विष्णायने, विनिर्वाप्यते ४. सगालिङ्गण. ५ तिनिगतप्रियतममुखस्यिदृश्या ।

४०८ कापालिका :

408 Ash.

जारमसाणसमुद्भवभूदुसुहृत्संसिञ्जिरङ्गीए ।

ण समप्पइ णवकावालिआइ उद्धूलणारम्भो ॥ ८ ॥

[जारस्मशानसमुद्भवभूतिसुखस्पर्शस्वेदशीलाङ्गयाः ।

न समाप्यते नवकापालिण्या उद्धूलनारम्भः ॥]

तरुण कापालिका स्मशानात अंगाला राख लावीत आहे. पुष्कळ वेळ ओटला तरी तिचें प्रसाधन संपत नाही; कारण ती आपल्या जाराच्या प्रेताची राख अंगाला लावीत आहे आणि त्यामुळे होणाऱ्या सुखानें तिच्या अंगाला घाम येत आहे.

● बोटें ओलसर असली की प्रसाधन साधत नाही. पीतावर सागतो, रहस्य लपविलें तरी अभिज्ञाना इन्द्रित ओळखतें. जार व स्मशान हे शब्द अश्लील असल्यामुळे पण्डित मथुरानाथ शास्त्री यांनी आपल्या संस्कृत छायेत उपपत्ति व चिंता या शिष्ट शब्दांची योजना केलेली आहे !

४०९ पान्हा :

409. Effusion.

एक्को पण्हुअइ थणो वीओ पुलणइ णहमुहालिंहेओ ।

पुत्तस्स पिअअमस्स अ मज्झणिसण्णाएँ घरणीए ॥ ९ ॥

[एकः प्रस्रौति स्तनो द्वितीयः पुलकितो भवति नखमुखालिखितः ।

पुत्रस्य प्रियतमस्य च मध्यनिषण्णया गृहिण्याः ॥]

पुत्र व पति याच्यामध्यें माता पड्डडलेली आहे पुत्राचें नख लागते तो स्तन पान्हावतो आणि पतीचें नख लागतें तो पुलकित होतो.

१. णवकावालिणीए, पद्धमकापालिणीअ २. कुरिअमुह ३. स्फुरितमुख

● तिच्या हृदयांत उपपतीला स्थान नाही, अशी दूतीची सूचना. काय म्हणतोस ? तिची तुशी पूर्वीची ओळख आहे ! तुला माहीत नाही का की लक्ष झाले म्हणजे स्त्रिया पूर्वीचे सारे, सारे विसरून जातात, आणि प्रसूतीनंतर तर त्यांना अशा कशाचीही आटवण राहात नाही ! घनञ्जयाच्या दशरूपजात अमेच वचन उद्धृत केलेले आहे : एककतो रुअह पिआ जणक्तो समरतूरणिग्घोसो । वेम्मेण रणरसेण अ मडस्स डोलाइअ हिअअम् ।' (निर्णयसागर : पृ. ११). भावसंक्षेपाचे उदाहरण.

४१० विषवल्ली :

410. Poison Plant.

एत्ताइच्चिअ मोहं जणेइ यालत्तेणे वि वट्टन्ती ।

गामणिधूआ विसकन्दलिव्व वट्ठोओ काहिइ अणत्थम् ॥ १० ॥

[एतावन्नेव मोहं जनयति यालत्वेऽपि वर्तमाना ।

ग्रामणीदुहिता विषकन्दलीय वर्धिता करिष्यत्यनर्थम् ॥]

पाटलाची पोरगी एवढीशी आहे; इतक्या लहान वयांत ती तट्टणांना मोहित करू लागते त्याहे. विषवल्लीच्या धोंवाप्रमाणे ती आता मोहक निस्त आहे; पण मोठी शान्यावर ही अनर्थ करील.

● उष्ण कटिबंधातले यौरन हे वसंतातल्या शान्याऱ्या शुद्धीगारगे धगधगुर अठते. कट्टी गुणण्यापूर्वीच तुटली जाते; यामुळे, हुंदेवाने, भरदार बीडनाचे श्यास्य प्रत्ययासच येत नाही. अशा आकृतीचे किंळमणाले स्वरूप वरशारामाच्या (विप्रशाळा : पृ. ७०) एका छान्नीत आढळते; ' लहान पराई (= बरानी) उंबर कपटी राध तेथची, मायभ आळई शोयची ! '

४११ त्रिविक्रम :

411. Posture.

अपहुप्पन्तं महिमण्डलम्नि णहसंठिअं चिरं हरिणो ।

तारापुष्पअरञ्चिअं व तइअं पअं णमह ॥११॥

[अग्रभवन्महीमण्डले नभःसंस्थितं चिरं हरेः ।

तारापुष्पप्रकराञ्चितमिव तृतीयं पदं नमत ॥]

हरीचें तिसरें पाऊल पृथ्वीवर मावळें नाहीं; तें आकाशात गेलें. तेथें त्यावर नक्षत्रांचे गुच्छ वाहण्यांत आलें. त्यामुळें तें शोभायमान झाले, त्याला नमन असो.

● क. ४०६ या गाथेत वामनाचा जयजयकार केलेला आहे. पाताल व भूतल यांच्या आक्रमणानंतर गगनात गेलेल्या तिसऱ्या पावलाचा जयजयकार या गाथेत केलेला आहे. टीकाकार सागतात, त्रिविक्रमाच्या नमनाच्या निमित्तानें नायिका सखीला घडलेला वृत्तान्त सागत आहे. पंडित मधुरानाथशास्त्री सागतात: ' हरेः परदारापहारिणस्तस्थोपपतेः स्कन्धोपरि गत्वा नभःस्थितम् । ऊर्ध्वमुच्छ्रितं तात—(नेत्रकनीनिका)—रूपेण पुष्पप्रकोणाञ्चितं तृतीयं चरण-मानमत संमानेन बहु मानयतेति व्यङ्ग्योर्थः । ' गगाधर सागतो, या गाथेत त्रैविक्रमबन्ध आसनाचा उल्लेख आहे. पञ्चसायकात (पञ्जाब संस्कृत पुस्तकालयः पृ. ५६) याचें वर्णन दिलेलें आहे: ' एकं युवत्याश्चरणे पृथिव्यामूर्ध्वं तथान्यं परिकल्प्य कान्तः । पदस्या स्थितो हस्तयुगश्च भूमौ त्रैविक्रमः स्यादिति निम्बराजः ॥ ५.११ ॥ नागरसर्वस्यावरील (गुजराती प्रेसः पृ: ९६) टीकेंत जगज्जोतिर्मल सागतो: ' स्त्रियः एकः पादः नरस्य च द्वौ पादौ भूग्या इति त्रिपदत्वान् हरिः. विष्णुः वामनरूपः तस्य विक्रम इव विक्रमः त्रिपाद-मितः यत्र तत् । '

४१२ शेफालिका :

412 Past Midnight.

सुष्यत ! तडओ वि गओ जामोत्ति सहीओ ! कीस मं भणह ?
 सेंहालिआणें गन्धो ण देइ सोचुं, सुअह तुम्हे ? ॥१२॥

[सुष्यतां तृतीयोऽपि गतो याम इति सख्यः किमिति मां भणथ ।
 शेफालिकाना गन्धो न ददाति स्मृप्तुं स्वपित यूयम् ॥]

रात्रीचा तिसरा प्रहरही सपला; यापुढें प्रियकर येणें शक्य नाहा,
 आता शोंप, असें तुम्हीं मला का सांगता ? सरयानों, तुम्हीं शोंपा,
 शेफालिकेचा सुगंध दरवळत आहे, तो मला शोपू देत नाही.

● शेफालिकेचीं फुलें मध्यरात्रीनंतर दरवळू लागतात त्यांचा सुगंध
 मग्नधोईपक असतो.

४१३ सुरतरसिक :

413. Appreciation.

कहें सो ण संमरिज्जिड जो मे तह संठिआईं अझाईं ।

णिच्चत्तिणं नि सुरणं निज्झाअइ सुरअरसिओवर ॥१३॥

[कथं स न सस्मर्यते यो मम तथासंस्थितान्यद्भानि ।

निवर्तितेऽपि सुरते निध्यायति सुरतरसिक इव ॥]

सुरत सपल्यानंतरही तो माझ्या विकल अणाकडे आसक्तीने पाहतो.
 अशा रसिकाचा विस्तर पडणें शक्य तरी आहे का ?

● मुला फिरून फिरून त्याचीच आठवण का होत असते य ! सलीच्या
 या प्रभाला नायिकेने जणू मनोमय प्रियकराची दृष्ट काढण्यामाठी कान-
 शिर्जावर शेट मोडून दिलेले उत्तर !

१ मोहाग्निआग २ निज्झाम्मि ३ निध्यायति

४१४ सुकलेलें तळें :

414. Dry.

सुकलेन्तवहलकदमघर्मविस्रन्तकमठपाठीणम् ।

दिट्ठं अदिट्ठउव्वं कालेण तलं तडाअस्स ॥१४॥

[शुष्यद्वहलकदमघर्मविस्रमानकमठपाठानिम् ।

दट्ठमदट्ठपूर्वं कालेन तलं तडागस्य ॥]

पूर्वी कधीही न दिसलेला तळ्याचा तळ यंदांच्या उन्हाळ्याच्या फडकण्यामुळे उघडा पडला आहे. त्यांत नेहमी पुष्कळ चिखल असे; आतां तोही वाळत आलेला असून मासे व कासवे तडफडत आहेत. हा काळाचा प्रभाव.

● तळ्यात पाणी होतें तोंवर त्यावर धुण्यापाण्यासाठीं सारखी बर्दळ असे. आता तें निर्जल, म्हणून निर्जन झालें आहे, म्हणून तिकडे व्यस्य येणार नाही अशी सूचना. किंवा, पूर्वी साधन, पण आता निर्धन झालेल्या नायकाचें वृत्तीनें केलेलें सात्वन; किंवा, स्वतःचे दोष शोकण्यासाठीं बयरफ कुलटेचे उद्गार, कीं काळापुढें कोणाचीही मात्रा चालत नाही; किंवा, नायकाला उत्साहित करण्यासाठीं नायिकेचे उद्गार.

४१५ ज्योति :

415. Will-o'-Wisp.

चोरिअरअसंद्वालुइ ! मा पुत्ति ! व्ममसु अन्धआरम्मि ।

अहिअअरं लक्खिज्जसि तममरिए दीवसीहव्व ॥१५॥

[चौर्यरतथद्वाशीले मा पुत्रि अमान्धकारे ।

अधिकतरं लक्ष्यसे तमोभृते दीपशिखेव ॥]

मुली, तुला चौर्यरताची हौस आहे. अंधारांत भटकून नकोस, कारण त्यांत तूं दिव्याच्या ज्योतीसारखी जास्तच ठळक दिसतेस.

● म्हणजे, मला इकडे येतांना कोणी पाहिलें कीं काय ? नाही ग, मी तुझ्या वाटेकडे डोळे लावून बसलें होतें, म्हणूनच तूं मला अंधारांतहि दिसलास. मुली, माझ्यापासून कांहीं लपवूं नकोस. मी तुझें संरक्षण करीन आणि तुझ्या रहस्याची वाच्यता होऊं देणार नाहीं.

४१६ संकेतभंग :

416. Conflagration.

वाह्निता पडिवअणं ण देइ, रुसेइ एकमेकस्स ।

असेई कज्जेण विणा पइप्पमाणे णईकच्छे ॥१६॥

[श्यावता प्रतिवचनं न ददाति रुप्यत्येकैकस्य ।

असती कार्येण विना प्रदीप्यमाने नदीकच्छे ॥]

वणव्यामुळें प्रकाशित झालेल्या नदीकांठीं उद्विग्नपणें भटकणाऱ्या स्वैरिणांला कोणी कांहीं विचारलें तर तीं प्रायुत्तर देत नाहीं, प्रत्येकावर निष्कारण रागावते मात्र.

● वणव्यामुळें अंधार नाहीसा झाला, वणव्याची शोभा पाहावयास नदीकांठीं लोक लोटले आणि संकेतभंगामुळें नायिका चिडली. प्रतीयमान-इन्द्रितलक्ष्य सूक्ष्मभेद : सरस्वतीकण्ठामरण.

४१७ सव्याज :

417. With Interest.

आम ! असेइ ह्य, ओसेर पइव्वए ! ण तुह मइलिअं गोत्तम् ।

किं उण जणस्स जाअव्व चन्दिलं ता ण फामेमो ॥१७॥

१. अत्रा. २. अरुइओ. ३. ओरम ४. सीलम्.

[ओम असत्यो वयमपसर पतिमते न तव मलिनितं गोघ्नम् ।
किं पुनर्जनस्य जायेद्य नापितं तावन्न कामयामहे ॥]

काय म्हणणें आहे तुजें ? आम्ही छिनाळ आहोंत, एवढेंच ना !
ठीक आहे; पतिमते, तूं आमच्यापासून दूर रहा कशी ! नाही तर
तुझ्या कुळाला बड्डा लागेल, पण आम्ही एखाद्या वेश्यप्रमाणें वागत
नाहीं किंवा न्हाव्याकडेही जात नाही.

● शेजारणीचें किंवा सवतीचें भाडण जुपलें म्हणजे अशी कुलगर्बी
निधाय्याचीच. दोघीही समानशील होत्या, मात्र आपलें रहस्य दुसरीला
माहीत नाही अशा समजुतीने छिद्र दिवताच कलहाला प्रवृत्त झाल्या होत्या.
एक दुसरीला सांगते, आम्ही जक्त आपलें नाव खराब करून घेतलें आहे,
पण निदान उत्तम नायकावर अनुरक्त आहोंत, न्हाव्याच्या नादानें
तुझ्याप्रमाणें जातकुळीला बड्डा लावून घेतला नाही ! हा परक अशाचा नसून
धूयाचा आहे ! सारे गड नष्ट होतील, पण हा टिकेल ! हा उल्लेख नन्दाबद्दलच्या
प्रवादाला अनुलक्षून तर केलेला नसेल ! पीतांबर या गाथेचें तात्पर्य सांगतोः
शत्रूच्याहि मर्माचें उद्घाटन करू नये, हा धर्म ! ध्वन्यालोकातील व
उद्योतातील टीका पहा ' अर्यान्तरगतिः काक्या या चैषा परिदश्यते । सा
व्यङ्ग्यस्य गुणीभावे प्रकारमिममाभिता । ' .. 'आम असद्भो इत्यभ्युपगमकाकुः
साकाङ्क्षोपहासा । उपरमेति निराकाङ्क्षतथा सूचनगर्भा । . किं पुनर्जनस्य
जायेव पामप्रकृति न कामयामहे इति निराकाङ्गदग्दोषहासगर्भा । एषा
हि क्याचिन्नायिकानुरक्त्या कुञ्जव्या दृष्टाचिनयाया उपहास्यमानायाः
प्रत्युपहासावेशगर्मोक्तिः. काकुप्रधानैवेति । गुणीभाव दर्शयितुं शब्दस्य स्पष्टता
तावत् साधयति । '

४१८ पाहिले नाही तोंवर :

418. Heartache

णिदं लहन्ति कश्चिद् सुणान्ति खलिकम्पारं ग जम्पन्ति ।
जाहिं ण दिट्ठो सि तुमं ताओ च्चिअ सुहअ ! सुहिआओ ॥१८॥

[निद्रा लभन्ते कश्चित् शृण्वन्ति खलिताक्षरं न जल्पन्ति ।
याभिर्न दृष्टोऽसि त्वं ता एव सुमगं सुखिता ॥]

सुमग, ज्या स्त्रियांनी तुला पाहिलेले नाही तावरच त्या सुखी
तोंवरच त्यांना निद्रा लाभणार, स्पष्ट बोलता येणार आणि बोललेले
ऐकू येणार

● पुझ्या दर्शनाने अर्वा मग्न्याचा सचार होतो, तुल नष्ट होतं, सोंप
उडून जाते व शनैर्द्रियाभ्या शक्ति स्थगित होतात दर्शन दिलेच, आता
प्रसन्न तरी हो. विदग्ध प्रियकाऱ्या प्राप्तीसाठी तळमळणाऱ्या नायिकेचे
उद्गार अप्रस्तुतप्रशंसा.

४१९ बोरांचा गुच्छ :

419. Jujube

वालअ ! तुमाड दिणं कण्णे काऊण योरसंवाडिम् ।
लज्जालुङ्गी वि वहुं धरं गआ गामरच्छाए ॥१९॥

[वालक त्वया दत्तां कर्णे कृत्वा चदरसवाटोम् ।
लज्जालुरपि यधूर्णहं गता ग्रामरथ्यया ॥]

वालक, तू दिलेला बोराचा सपर्ण गुच्छ यधूने कानावर धारण
केला तिला लाज वाटत होती, तरी ती भर रस्त्याने घेता गेली.

१ योरसवाडि २ लज्जालुङ्गि अजा ३ चदरयुग्मम्, सहितम्,
सपातम् ४ लज्जालुरप्यध्वरसुता

● अलंकार अगर वस्तु म्हणून बौरा-या जोडौला काहीच किंमत नाही, पण तो गुन्ठ तू दिलास, म्हणून तो तिला विनमोल वाटला, तेवढीच तुम्ही आठवण म्हणून तो तिने धारण केला दूता सांगते, तिची तुझ्यावर एवढी प्रीति आहे आणि तुला त्याची जाणीवही नाही. स्त्रियांच्या प्रीतीची प्रचीति अशा क्षुल्लक वाटणाऱ्या चेष्टावरूनही येते.

४२० दुर्दैवी :

420. Neglect.

अह सो विलक्खहिअओ मए अहव्वाएँ अगहिआणुणओ ।

परवज्जणच्चरीहिं तुक्खेहिँ उवेविस्सओ गेन्तो ? ॥२०॥

[मय स विलक्षद्वयो मया अभव्यया अगृहीतानुनय ।

परवाचनर्तनशीलाभिर्युष्माभिरुपेक्षितो निर्धन ॥]

मंचि दुर्दैवी त्याने अनुपन केला, पण मी त्याचा स्वीकार केला नाहीं सख्यानो, लजित होऊन तो जाऊ लागला तेव्हा तुम्हीही त्याची उपेक्षा केलीत तुम्ही वाद्य वाजवून दुसऱ्याला नाचवणाऱ्या । तुम्हाला काय ? तो जो गेला तो गेलाच ।

● तुम्ही दुसऱ्याचे ढोलकें बडवून त्याच्या तालावर नाचणाऱ्या किंवा नाचविणा या रुसव्याचें शिष्यण देऊन तुम्ही मला कुमार्गाला लावले व माझा धात केला, अशी कलहान्तरितेची मैत्रिणांजवळ तक्रार. पीतावरानें समानार्थी वचन दिलेले आहे “ निरस्तो मृत्युता कान्तो नमन्नपि यथा पुन (नमन्नप्रियया पुरा) । दु स्थिता त विना सेय कलहन्तरिता यथा (— सातिसन्निहिता यथा — मता) ॥

१ अभव्वाए २ अगणिअप्पणओ ३ कज्ज, वज्ज, वसण ४ चिरोहिँ
५ गितो ६ कार्य, वाद्य व्यसन

४२१ निवृत्ति :

421. Unobtainable.

दीसन्तो णअणसुहो णिवुइजणओ करेहि वि छिवन्तो ।

अव्भत्थिओ ण लब्भइ चन्दो व्व पिओ कलानिलओ ॥२१॥

[दृश्यमानो नयनसुखो निर्वृत्तिजननः कराम्भ्यां अपि स्पृशन् ।

अभ्यर्थितो न लभ्यते चन्द्र इव प्रियः कलानिलयः ॥]

चंद्र दिसला कीं दृष्टीला सुख होतें; इतकेंच नव्हे, तो शरीराला स्पर्श करून अलौकिक आनंद देतो. मात्र कितीही प्रार्थिला तरी हातीं येत नाही. कलावान् चंद्राप्रमाणें कलानिपुण प्रियकरही लाभत नाही.

● चंद्राचे अंगीं सोळा, तर प्रियकराचे अंगीं चौषष्ट कला; हा त्याच्या पेक्षा निपुण. तो करस्पर्श तरी करतो आणि हा हाताला हातहि लागूं देत नाही; दोघेही हस्तगत होत नाहीत. अव्भत्थिओ—चंद्रपत्नी अव्भत्थित आणि प्रियकरपत्नी अभ्यर्थित, असा श्लेष शक्य आहे. पीतावर लागतो, जन्मजन्मान्तरींच्या पुण्यावांचून प्रार्थिताची प्राप्ति होत नाही, हा धर्म; जें अलभ्य त्याची याच्ना करू नये, ही नीति.

४२२ शोकगीत :

422. Swan-Song.

जे णीलब्धमरभरगगोछंआ आसि णइअडुच्छङ्गे ।

कालेण वज्जुला, पिअवंअस्स ! ते थण्णुआं जाआ ॥२२॥

[ये नीलध्रुमरभरमगुच्छका आसघदीतटोत्सङ्गे ।

कालेन वज्जुलाः प्रियवर्यस्य ते स्थाणवो जाताः ॥]

प्रिय मित्रा, तीं नदीकाठचीं अशोकाचीं झाडे, फुलांच्या गेंदांनीं डंवरून जात व त्यांभोंवतीं घोंगावणाऱ्या फाळ्याभोर भ्रमरांच्या भारानें त्यांचे दांडे तुटत असत. आता ते धृक्ष वटून त्यांचीं खोडे मात्र राहिली आहेत हा फाळ्याचा प्रभाव.

● सर्वकथ फाळ्याच्या माहात्म्यवर्णनाच्या निमित्तानें संकेतस्थानभङ्गाची सूचना.

४२३ क्षणभङ्गुर :

423. Transient.

क्षणभङ्गुरेण पेम्मेण माउआ ! दुम्मिअम्ह एत्ताहे ।

सिविणअणिहिलम्भेण व दिट्ठपणट्ठेण लोअम्मि ॥२३॥

[क्षणभङ्गुरेण प्रेम्णा मातृप्यसः दूताः स्म इदादीम् ।

स्वप्ननिधिलम्भेनेव दृष्टप्रनष्टेन लोके ॥]

मावशी, स्वप्नात मिळालेली संपत्ति दिसते न दिसते तोंच नष्ट होते. त्याचप्रमाणें मला प्रेम क्षणमात्रच लाभल्यामुळें माझें हृदय व्यथित झालें आहे.

● अस्थिरस्नेही नायकाबद्दल निराश प्रेयसीचे उद्वेगोद्गार. प्रीतीची रीतच न्यारी ! कधी ती द्वैतावर अधिष्ठित असते, तर कधी अद्वैतावर; कधी स्वत्वाच्या अधिष्ठानावर, तर कधी विसर्जनावर. प्रीतीचा फासा मनासारखा अनुकूल पडला तर जीवनाचा डाव खेळ्यावयास आयुष्य अपुरें वाटतें, युग क्षणासारखें भासतें; आणि डाव उलटला तर फाशाचा फास गळ्याभोंवतीं वरकचल्यामुळें जीव गुदमरतो आणि क्षण युगासारखा भासतो. विफल प्रीतीचें शल्य जन्मभर सलत राहतें.

४२४ निष्कपट :

424. Candid

चावो सहावसरलं विच्छिद्यैः सरं गुणमि वि पडन्तम् ।

वङ्कस्त उज्जुअस अ संबन्धो किं चिरं होई ? ॥२४॥

[चाप. स्वभावसरलं विक्षिपति शरं गुणेषुपि पतन्तम् ।

वक्रस्य ऋजुकस्य च संबन्ध. किं चिरं भवति ॥]

बाण स्वभावत सरळ असतो (व धनुष्य वक्र असतें), धनुष्याच्या दोरीवर बाण चढविला की तें तात्काळ त्याला फेंकून देतें. सरळ व वक्र याचा संबध चिरकाल कसा टिकेल ?

● धनुष्याच्या दण्डासाठी उत्तम जातीचा वायू वापरतात. त्याचा बरा शुद्ध असतो धनुष्याची क्षमता त्याच्या वक्रतेवर अवलंबून असते. दोनही टोंकाना बांधलेल्या गुणामुळे धनुष्याला वक्रता प्राप्त होते. नायकाच्या कुळावर व शौर्यावर तू माळची आदर, पण सामाळ, तुला त्याचे गुण माहीत नाहीत, तुझा स्वभाव सरळ, तुला छेपेजे माहीत नाहीत, तो तुला ओढून घेऊन केव्हाच झोकून देईल; अशी नायिकेला सखीची सूचना कपटी पुरुषाशी संबध येताच स्त्री कोठल्या कोठें पेंकली जाते !

४२५ वामन :

425 Pigmy.

पढमं वामनविहिणा पच्छा हु कओ विअम्भमाणेण ।

थणजुअलेण इमीए महुमहणेण व वलिवन्धो ॥२५॥

[प्रथम वामनविधिना पश्चात्त्वलु कृतो विजृम्भमाणेन ।

स्तनयुगलेनैतर्स्या मधुमथनेनेव वलिवन्ध ॥]

१ जेश्विसुद्धम् २ विच्छिद्यैः ३ वशविशुद्धम् ४ विषटयति ५ गुणे वर्तमानम्, गुणे निपतन्तम् ६ पुढम ७ मज्जस्स ८ मध्यस्य

वामनरूप धारण करणाऱ्या विष्णूनें वृद्धिंगत होऊन त्रैलोक्य व्यापलें व बळीला बंदांत टाकलें, त्याचप्रमाणें प्रथम लहान असून नंतर विशाल झालेल्या तिच्या स्तनयुग्मानें त्रिवली व्यापून टाकली.

● वलिबन्ध यातील ' वलि 'चा संबंध प्रथम बळीशीं व नंतर त्रिवलीशीं जोडलेला आहे.

४२६ कुन्द :

426. Winter.

मालङ्कुसुमाईं कुलुञ्जिण मा जाणि णिव्वुओ सिसिरो ।
काअव्वा अज्जवि णिग्गुणाणं कुन्दाणं वि समिद्धी ॥२६॥

[मालतीकुसुमानि दग्ध्वा मा जानीहि निर्वृतः शिशिरः ।

कर्तव्याद्यापि निर्गुणानां कुन्दानामपि समृद्धिः ॥]

मालती कुसुमें जाळून शिशिराचें समाधान झालें असें समजू नको. त्याला अझून गुणरहित कुन्दांची समृद्धि करावयाची आहे.

● मालतीचीं फुलें नाजूक व एकाकी असतात आणि त्याचा सुगंध आकर्षक असतो. कुन्दाचीं फुलें देखणी व छुपकेदार असतात आणि त्याचा दर्प उग्र असतो. शिशिरात मालती कोळपते व कुंद उमलतो. दुष्ट लोक सज्जनांवर अपकार करतात, इतकेंच नव्हे, दुर्जेनावर उपकार करतात, तूं माझी उपेक्षा करतोस, इतकेंच नव्हे, सर्वांवर अनुग्रह करतोस, अशी अभियवादिनी नायिकेची तक्रार.

४२७ वीरपतन :

427. Warriors.

तुङ्गाणं विसेसनिरन्तराणं सरस वणलद्धसोद्धानम् ।
कअकज्जाणं भडाणं व धणाणं पडणं वि रमणिज्जम् ॥२७॥

१. सुलुङ्गि वाङ्मण. २. म्दानानि वृत्त्वा, सलद्धीयमानानीव निर्वृतः

[तुङ्गयोविशेषनिरन्तरयो सरस व्रणलब्धशोभयो. ।

कृतकार्ययोर्भटयोरिव स्तनयो पतनमपि रमणीयम् ॥]

वाच्यानें उच, (ताज्या) जखमानीं सजलेली व अर्गाकृत कार्य यशस्वी करीपर्यंत खाद्याला खादा भिडवून लढणारी वीराची जोडी युद्धात पतन पावली तरी मनोहर दिसते, त्याचप्रमाणे उच्च, (आर्द्र) नखक्षतानीं सुशोभित व परस्पराना भिडलेले स्तन कृतकृत्य होऊन पतन पावले तरीही शोभायमान दिसतात.

● मध्यमयौवनेचें कौतुक पीतावर सागतो, वृत्तपरोपकारस्य पतनमपि-
श्लाघ्यम् ।

४२८ काव्य :

428 Poetry.

परिमलणसुहा गुरुआ अलब्धविवरा सलक्षणाहरणा ।

थणआ कव्वालाव वर कस्स हिअए ण लगान्ति ॥२८॥

[परिमलनसुखा गुरुका अलब्धविवरा सलक्षणाभरण ।

स्तनका काव्यालापा इव कस्य हृदये न लगान्ति ॥]

काव्ये पठणास मुखकारक, गंभीर, निर्दोष व साल्कृत असल्यामुळे कोणाला प्रिय वाटत नाहीत : त्याचप्रमाणे मर्दन करताना मुख देणाऱ्या उन्नत, निरतर, सुचिन्हानीं युक्त व साल्कृत अशा स्तनाशीं सबंध येताच कोणाचें हृदय स्तुष्ट होत नाही :

● काव्यपद्धीं परिमलन = परामर्श, विचारपुनर्विचार, गुरु = गंभीर, अर्थपूर्ण, अलब्धविवर = ज्याची अगप्रत्यंगे परस्परशीं एकजीव झालेली आहेत, निर्दोष, लक्षण = भरतोक्त त्रिशक्ताव्यलक्षणयुक्त, वाभरण = काव्यालंकार. स्तनपक्षा परिमलन = मर्दन, गुरु = पीन व उन्नत, अलब्ध-

विवर = ज्यामध्ये विवर — मोकळी जागा नाही असे, निरंतर; लक्षण = श्रीफलाकार, सौभाग्यमूचक अथवा तिळासारख्या सुलक्षणांनी युक्त; आभरण = अलंकार. काही टीकाकारांनी काव्य या शब्दाचा अर्थ महाकाव्य असा घेतला आहे आणि काहींनी त्याची व्याप्ति मर्यादित केलेली नाही. स्तनद्वयामध्ये विवर असणे हा दोष मानण्यांत येत असे. स्तनाप्रमाणे काव्य हृदय आकर्षितात. पीतांबर सागतो, काव्यालाप संसारी जनाना आकर्षक वाटतात, तत्त्वज्ञाना नाही.

४२९ कालप्रभाव :

429. Removal.

क्षिप्पेद् हारो थणमण्डलाहि तरुणीअ रमणपरिरम्भे ।

अचिअगुणा वि गुणिनो लहन्ति लघुअत्तणं काले ॥२९॥

[क्षिप्यते हारः स्तनमण्डलात्तरुणीभी रमणपरिरम्भे ।

अचित्तगुणा अपि गुणिनो लभन्ते लघुत्वं कालेन ॥]

प्रियकराला आलिंगन देण्यासाठी सज होतांना तरुणी हारादि अलंकार स्तनमण्डलावरून काढून ठेवतात. सद्गुणामुळे पूज्य अशांनाही कालप्रभावामुळे लघुत्व प्राप्त होतें.

● परिरम्भ हा सुरतनाटकाचा पूर्वरङ्ग, असे इतरत्र (क्र. ३४४) सांगितले आहे. या गायेत पूर्वरङ्गाच्या प्रारंभीची नान्दी घणिलेली आहे. रङ्गभूमीवरील नाटक रंगावे म्हणून पात्रांच्या अंगावर व वचनांवर अलंकार चढविण्यांत येतात; येथे ते उत्तरण्यात येतात. नेत्राना अलंकार आकर्षक वाटतात पण अंतःकरणाला त्याच्या आडोशाला असलेला अर्थपूर्ण गाभा अधिक आवडतो.

४३० अनैसर्गिक :

430 Unnatural

अण्णो को वि सुहाओ मम्महसिहिणो हला ! हआसस्स ।

विज्झाइ णीरसाणं हिअए, सरसाणं झत्ति पज्जलइ ॥३०॥

[अन्य कोऽपि स्वभावो मन्मथशिखिनो हला हताशस्य ।

निर्वाति नीरसाना हृदये सरसाना झटिति प्रज्वलति ॥]

सखि, प्रेमाची आग मेली मोठी विलक्षणच असते फोरड्या हृदयात ती विझत आणि ओल्या हृदयात झटकन् पेट घेते

● हा स्वतःच्या हृदयाच्या सरसतेची ग्वाही, की प्रियकराच्या शुष्कते मुळे बोचणारी निराशा !

४३१ उन्मूलन :

431 Crash

तह तस्स माणपरिवडिढअस्स चिरपणअवद्धमूलस्स ।

मामि ! पडन्तस्स सुओ सद्दो वि ण पेम्मरुक्खस्स ॥३१॥

[तथा तस्य मानपरिवर्धितस्य चिरप्रणयवद्धमूलस्य ।

मातुलानि पतत श्रुत शब्दोऽपि न प्रेमवृक्षस्य ॥]

मामी, प्रमाचें रापटें तिनें बालपणापासून मोठ्या आदरानें व आपुलकान वाढविलें त्याचीं मुळें खालवर गेलीं व विस्तार दूरवर झाला पण हा प्रमवृक्ष फोसळला तेव्हा आवाजसुद्धा झाला नाही.

● रूढ कोसळतो तेव्हा कडाडता प्रेमवृक्ष कोसळला तेव्हा तिचें हृदय विदीर्ण झालें आणि दुःसातिरेकामुळे जणू विचा वाचा नष्ट झाली

४३२ कोणासाठी ?

432. Disregard.

पाअपडिओ ण गणिओ पिअं मणन्तो वि अण्णिअं भणिओ ।
वेचन्तो वि ण रुद्धो मण ! कस्स कए कओ माणो ? ॥३२॥

[पादपतितो न गणितः प्रियं मणन्प्रिय भणित ।

व्रजन्नपि न रुद्धो भण कस्य कृते कृतो मानः ॥]

प्रियकर पाया पडत होता, तेव्हा त्याची पवां केली नाहीस, तो
गोड गोड बोलत होता, तेव्हा त्याला दुरुत्तरें दिलीस; तो जाऊ
लागला, तेव्हा त्याला अडविलें नाहीस ! साग, एवढा मान कोणासाठी ?

४३३ बोलकीं क्षतें :

433. Nail Marks.

पुसइ खणं, धुवेइ खणं, पफोडइ तक्खणं अआणन्ती ।

मुद्धवहू थणवट्टे दिण्णं दइएण णहरव्वअम् ॥३३॥

[प्रोञ्छति क्षण प्रस्फोटयति तत्क्षणमजानती ।

मुग्धवधूः स्तनपदे दत्त दयितेन नखरपदम् ॥]

मुग्ध वधूच्या स्तनाच्या पृष्ठभागावर प्रियकरानें नखक्षतें उमटविलीं
त्या अजाणतीनें ती क्षणभर वखानें पुसलीं, टिचकीनें शटकलीं, पाण्यानें
धुतलीं; पण व्यर्थ !

● नायकाची उत्कण्ठा वृद्धिगत करण्यासाठी नायिकेच्या नययौवनाचें
वर्णन, कीं सपत्नीच्या दुश्चरित्राची सूचना ।

१ विप्रिय २ वचतो न निरुद्धो ३ विप्रिय ४ व्रजन्त निरुद्धो ५ धुणइ
६ णक्खव्वअम् ७ मार्जयति ८ पृष्टे, पष्टे.

४३४ काश :

434 Grass Flowers.

घासारत्ते उण्णअपओहरे जोव्णणे व्व वोलीणे ।

पढमेक्कासकुसुमं दीसइ पलिअं व धरणीए ॥३४॥

[वर्षाकाले उन्नतपयोधरे यौवन इव व्यतिक्रान्ते ।

प्रथमैककाशकुसुमं दृश्यते पलितमिव धरण्या ॥]

पावसाळ्यात पयोधर (-ढग) उच्च स्थानी असतात, त्याच-
प्रमाणे यौवनात पयोधर (-स्तन) उन्नत असतात. पावसाळा
सपल्यावर धरणीवर पादरीं शुभ्र काशपुष्पे जागोजाग दिसतात, त्याच-
प्रमाणे यौवन ओसरल्यावर स्त्रियाचे केस हळू हळू शुभ्र होऊं
लागतात,

● कुलेरी गवताच्या माळावर संकेतरथान निश्चित केल्याची सूचना.
वृद्धेममोर शृंगारचेष्टा करु नयेत असा आचार असल्यामुळे गवती माळा-
वरील संकेत रद्द केल्याची सूचना । वृद्ध वेश्या विटाला सांगते, मीच
म्हातारी झाले आहे असे नाही, पहा, पृथ्वीमुद्रा रूढ झालेली दिसत आहे.
पण बरे, धरणीचे हे वार्धक्य दृगर्भा आहे ।

४३५ होरा :

435 Horoscope

कथं गअं रडविम्वं ? कथं पणड्ढाओ चन्दताराओ ? ।

गअणे वलाअपन्ति कालो होरं व कट्ठेड ॥३५॥

[कुत्र गतं रविमिव कुत्र प्रणष्टाश्चन्द्रतारका ।

गगने वलाकापन्ति कालो होरमिमाकर्षति ॥]

१ वरिमारत्ते २ वलाअपन्ति वलाअरति

रवित्रिम्ब कोठें गेलें ! चंद्र व तारे कोठें गेले ! ग्रहमान पाहण्यासाठी होराशास्त्रज्ञ रेधा काढतो, त्याप्रमाणें आकाशांत बगळ्यांच्या रांगांनी काळ रेधा ओढीत आहे.

● पतीला प्रवासापासून परावृत्त करण्यासाठी पत्नीने काढलेले हे उद्गार आहेत असे गंगाधर सागतो; पण हें पटत नाहीं. कारण, आकाशात बगळ्यांच्या रागा बहुशः पावसाळ्यात आणि त्याहि सायंकाळी दिसतात; आणि ही वेळ प्रवासाची नव्हे. सखी सांगते, सायंकाळ झाली खरी, पण अजून रात्र पडलेली नाहीं; नम मेघानी आक्रमिलें व चंद्र अदृश झाला खरा, पण अजून वाटचालीपुरता उजेड आहे. चल, मिळं नको; पहा, आकाशांत काळ्याभोर दगडांच्या पार्श्वभूमीवर बगळ्यांच्या रागेचा कीन जणूं मंदनाच्या फुलांच्या बाणांच्या फाळासारखा चालला आहे; हा तुझ्या अभिसाराला शुभ शकुन आहे. मेघदूतात कालिदास सागतो; 'गर्भाधान-क्षणपरिचयान्नूनमावद्ध मालाम् । सेविष्यन्ते नयनसुभगं खे भवन्तं बलाका ॥' (पूर्व. ९) आकाशांतून भ्रमण करणाऱ्या बलाकापद्धतीचें दर्शन हा शुभशकुन असल्याचें मल्लीनाथानें नमूद केणें आहे. हा प्रवासाचा शकुन नव्हे, प्रेमपूर्तीचा ! बगळ्यांची राग कुण्डलीतल्या कोनासारखी असते हें सांगावयास नकोच.

४३६ अशा पावसांत :

436. Rain.

अविरलपडन्तणवजलधाररज्जुघटिअं पअत्तेण ।

अपटुत्तो उक्खेतुं रसंइ व मेहो मंहि, उअह ! ॥३६॥

[अविरलपतन्त्रवजलधाररज्जुघटितां प्रयत्नेन ।

अप्रभवन्नुत्क्षेप्तुं रसतीव मेघो महीं पश्यत ॥]

१ अविरत. २. जलहरधारारसरज्जुघटिवन्धेहि. ३. प्रयत्नेन. ४. अस-
मत्यो, अवयन्तो ५ उक्खिविउं, उक्खेतुं. ६. अवयन्तो उक्खिवद्ध्व महियलं
पाउसो उअह. ७ अविरत.

पहा ! पहिल्या पावसाच्या दाट धारांच्या दौऱ्यांनी पृथ्वीला बांधून वर खेंचण्याचा मेघ प्रयत्न करीत आहेत व जणू तो विफल झाल्यामुळेच ते ओरडत आहेत.

● जनापवादाच्या घास्तोनें साशङ्क झालेल्या नापकाला दूतीचें आश्वासन; अशा पावसात ती इतक्यांत बरी येईल, जरा घोर घर.

४३७ व्याकुल :

437. Distrust.

ओ हिअअ ! ओहिदिअहं तइआ पडिवज्जिरुण दइअस्स ।

अत्येकाउल ! वीसम्भवाइ ! किं तइ समारद्धम् ॥३७॥

[हे हृदय अवधिदिवसें तदा प्रतिपद्य दयितस्य ।

अकस्मादाकुल विस्रम्भवातिन् किं त्वया समारद्धम् ॥]

हाय, हृदया, पर्तानें प्रवासाचा अवधि सांगितला तेव्हां तो तूं निमूटपणे मान्य केलास आणि आतां एकाएकी व्याकुल का झाला आहेस ! विश्वासघातक्या ! हें तूं आरंभले आहेस तरी काय ?

● प्रियकर परतण्याला अवधि आहे हें माहीत असून, हृदया, तूं अचीर का झालास ! सखी, दयिताला ताबडतोब परत आण, नाहीतर माझी आशा नाही.

४३८ भग्नवलय :

338. Broken Bangle.

जो वि ण आणइ तस्स वि कहेइ, भग्गाहँ तेण वलआहँ ।

अइउज्जुआ वराई अह व पिओ से हआसाए ॥३८॥

[योऽपि न जानाति तस्यापि कथयति भग्नानि तेन घलयानि ।

अतिक्रजुका वराकी अथवा प्रियस्तस्या हताशयाः ॥]

तिचें रहस्य माहीत नाही त्यालाही तिच्या पिचलेल्या वांगड्यां-
वरून त्याबद्दल अनुमान काढतां येतें. विचारीचा स्वभाव अगदी सरळ
आहे किंवा तिचा प्रियकर हतभागी आहे.

● अगो वाई, अन् तुझ्या बागड्या ग कशा वाढल्या ! ओं-
मवशाशीं तर मी पाहिल्या होत्या ! सासून, नणंदेनें किंवा सपतीनें कुर्न्यांत
विचारलें. ऐन येळीं विचारीला कांहीं सबब सुचली नाहीं आणि
तिच्या रहस्याचा स्फोट झाला. प्रेमप्रसङ्गात ती इतकी रंगली होती कीं
तिला कंकणभङ्गाचें भान राहिलें नाहीं. त्यानें तरी तिचें लक्ष त्याकडे
वेधार्वे ? त्याच्या दुर्दैवानें त्यालाहि तशी बुद्धि झाली नाहीं. दुर्दैवानें,
कारण यामुळेच त्याची पुनर्भेट अशक्य होणार होती. अंगाखाद्यावरलें
चाचपून पाहण्याची तिलाहि बुद्धि झाली नाहीं; नाहींतर जरा पदर सावरून
तिला सहज सटकतां आलें असतें. पीतांबर सागतो, श्यामुळे अपमान
सहन करण्याचा प्रसंग येईल असें कर्म कधीं करूं नये, हा धर्म ! उलट
असेंही सांगता येईल कीं कर्म कौशल्यानें करावें य तें तडीला न्यावें हा योग !

४३९ अवतंस :

439. Ear Drops.

सामाङ् गरुअजोव्वणविसेसभरिए कपोलमूलम्मि ।

पिज्जइ अहोमुहेण व कण्णवअंसेण लावण्णम् ॥ ३९॥

[श्यामाया गुरुकयौवनाविशेषभृते कपोलमूले ।

पीयतेऽधोमुखेनेव कर्णावतंसेन लावण्यम् ॥]

ओसंडणाऱ्या यौवनाच्या भ्रामुळे श्यामलेचे गाल गुबगुबीत झाले
आहेत. तिच्या कानावरील अवतंस जणूं अधोमुख होऊन तिच्या
सौंदर्याचें पान करीत जाहे.

● स्वयंदूत नायक लावण्यावर्णनाच्या निमित्ताने चुम्बनाचा अभिलाष; एकदाच न दे, अनेकदा; कारण पदव्यासार्थी आतसाच्या डोलण्याचा ताल असतो. नाही तरी रूपोलचुम्बनासाठी वाकावेच लागते. पोतावर सागतो, उत्तम वस्त्रनिपथी अचैनतानाही अभिलाष वाटतो, ही नीति.

४४० भान हरपलें :

440 Inadvertence

सेउल्लिखसव्वद्दी गोत्तमहणेण तस्स मुहअस्स ।

देहं पट्ठाएन्ती तस्सेअ घरङ्गणं पत्ता ॥४०॥

[स्वेदाद्रीकृतसर्वाङ्गी शोत्रग्रहणेन तस्य सुभगस्य ।

दूर्तां प्रस्थापयन्ती तस्येव गृहाङ्गणं प्राप्ता ॥]

तो धन्य की ज्याच्या केवळ नामोच्चारामुळे तिचे सर्वांग स्वेदाने ओले झाले, त्याच्याकडे दूर्ताला पाठविण्याची तजवीज करताना ती इतकी बेभान झाली की स्वतःच त्याच्या घराच्या धंगणांत येऊन दाखल झाली.

● दूर्ताला त्याचा ठिकाणा समजावून सागताना बेभान होऊन ती स्वतःच दूर्तारोग वाट चालू लागली; आणि दूर्ताही अशी अवाणी, किंवा समजल, की त्याच्या अगगात दाखल होईपर्यंत तिला त्याचा ठिकाणा काही समजला नाही.

४४१ प्राणपूजा :

441. Wounded.

जम्मन्तरे वि चलणं जीएण सु मअण तुज्झ अच्चिस्सम् ।

जड तं पि तेण वाणेण विज्झसे जेण हं विज्झा ॥४१॥

१ णाम २ हर (दूतमिति भवेत्) ३ अप्पाहेन्ति (सदिट्ठ अप्पाहियम् इति पाइअलन्ती), पचाहेन्ति ४ अक्ख ५ व्याहरन्ती, सन्देसयन्ती. ६ जम्मन्तरे तुह चलणकमल जीवेण मअण, जम्मन्तराह वीसवी. ७ अधिस्सम्.

[जन्मान्तरेऽपि चरणौ जीवेन सलु मदन तवार्चयिष्यामि ।
यदि तमपि तेन चाणेन विध्यसि येनाह विद्धा ॥]

मदना—तू ज्या बाणानें मला विद्ध केलेंस त्यानेंच माझ्या प्रिय-
करालाही जखमा केलेंस तर मी जन्मजमान्तरीं माझ्या प्राणानीं तुझ्या
चरणाची पूजा करीन

● तुझ्यापाशीं पच शर आहेत, त्याचे परिणाम भिन्न असतील, म्हणून
त्याच शरानें त्याला विद्ध कर, म्हणजे तो सातडीनें मजकडे येईल
प्रियकराला जखमी कर अशी प्रार्थना प्रेयसी दुसऱ्या कोणत्याही देवाजवळ
करणार नाही

४४२ कौशल्य :

442 Dexterity.

णिअवैक्खारोविअदेहभारणिउणं रसं लिहन्तेण ।

विअसानिउण पिज्जइ मालेइकलिआ महुअरेण ॥४२॥

[निजपक्षारोपितदेहभारनिपुण रस लभमानेन ।

विकास्य पीयते मालतीकलिका मधुकरेण ॥]

मालतीचा फळी उमलवून कौशल्यानें तिच्या रसाचा आस्वाद
घेताना चतुर मधुकर आपला भार तिच्यावर टाकीत नाहीं, आपल्या
पखाच्या आधारान तिचाच भार तोडून धरतो व तिला हळू हळू
उमलवतो.

● नायकाच्या उपचारकौशल्याबद्दल अतिबाला नायिकेला आश्वासन
किया अनभिज्ञ पण उत्कण्ठित नायकाला उत्कृष्टकरणार्थे शिक्षण वात्स्यायन

१ जन्मान्तराणि अपि शतम्, जन्मसहस्राणि अभिव्याप्य कर्म तव,
विंशतिन्मातराणि २ अर्पयिष्यामि अर्धयिष्यामि ३ शिवपक्वतारावेधि.
४ लहन्तेण ५ माउल

याचें लक्षण सागतो : “ शिरोविनिपात्योर्ध्वं जघनमुत्फुल्लकम् । ” आणि रतिरहस्यांत : “ करयुग्मधृतत्रिकमूर्ध्वलसज्जघनं पतिहस्तनिविष्टकुचम् । स्किग्विम्बवहिर्धृतपाणियुगं ह्युत्फुल्लकमुक्तमिदं करणम् ॥ ” (१०.१६).

४४३ माधव :

443 South Wind.

कुरुणाहो त्विअ पहिओ दूमिज्जइ माहवस्स मिलिएण ।

भीमेण जहिळिआए दाहिणवाएण छिप्पन्तो ॥४३॥

[कुरुनाथ इव पथिको दूर्यते माधवस्य मिलितेन ।

भीमेन यथेच्छया दक्षिणवातेन स्पृश्यमानः ॥]

माधवाच्या सहकार्यानें भीम प्रवळ झाला आणि त्यानें कुरुनाथाला उजव्या पायानें लाय मारली. त्याचप्रमाणें वसंताच्या सहवासानें मस्त झालेला दक्षिणवारा पथिकाच्या अंगाला झोंवून त्रस्त करूं लागला;

● माधव म्हणजे कृष्ण आणि वैशाखमास बिंबा घसत ऋतु; दक्षिण म्हणजे उजवी बाजू आणि दक्षिण दिशा. मलयावरून येणारा वारा प्रेमिकाना परस्परांच्या सहवासात सुखावह वाटतो, पण तोच विरही जनाना दुःसह वाटतो. मलयावरून येणारा वारा दक्षिणेकडला खरा, पण त्याचे अंगी दक्षिण्य मुळींच नाही. दक्षिणात्याना दक्षिण्याचें श्रेय क्वचित्तच देण्यात येतें ! वसंत आला, दक्षिणेकडले वारे वाहू लागले, आता प्रियकर लग्नकरच परत येईल, असें विरहिणीला सखांचे आश्वासन.

४४४ कलिकामङ्गल :

444. Initiation.

जाव ण कोसविकासं पाइव ईसीस मालईकलिआ ।

मअरुन्दपाणलोहिह्ल भमर ! तावच्चिअ मलेसि ॥४४॥

१. दुर्गमनस्कः कियते. २. यदृच्छया. ३. आरुहणयाण.

[यावन्न कोपविकास प्राप्नोतीपन्मालतीकालिका ।

मरुन्दपानलोभयुक्त भ्रमर तावदेव मर्दयसि ॥]

लम्पट भ्रमरा—मालतीची कळी वझून उमललेली नाही; कोप-
विकास झालेला नसल्यामुळे तचें पराग अजून रसपूर्ण झालेले नाहीत;
तोंच मरुन्दपानाच्या लोभानें तू अकालीं निचें मर्दन करीत आहेस,
(हें ठीक नाही).

● काही टीकाकारांनीं या गाथेचा अर्थ प्रोत्साहनपर घेतलेला आहे
आणि निष्कर्ष काढला आहे कीं कळी उमलेपर्यंत मर्दन केलें पाहिजे.
कोणी वेगळा अर्थ घेतला आहे, हे सुचवितात, कळी उमललेली नाही,
तुझे श्रम व्यर्थ आहेत, तुला रसप्राप्ति होणार नाही. पांतावर सागतो,
कलिकाभङ्ग निषिद्ध आहे, हा धर्म, अकालीं कार्य सुरू केलें कीं उपहास
होतो, ही नोंति.

४४५ अकृतज्ञ :

445 Ingratitude

अरुश्रणुअ ! तुज्झ कए पाउसराईसु जं मए खुण्णम् ।

उप्पेक्खामि, अलज्जिर ! अज्ज वि तं गामचिक्खिल्लम् ॥४॥

[अकृतज्ञ तत्र कृते प्रावृद्धान्निषु यो मया श्रुणः ।

उत्पद्याम्यलज्जशील अद्यापि त ग्रामपङ्कम् ॥]

निर्लज्जा, पावसाळ्यातल्या रात्रीं मी तुझ्यासाठीं चिखल तुडवीत
गावभर भटकलें चिखल वझून वाळ्याही नाही, (तोंच तू मला
विसरलास). अकृतज्ञ

४४६ उडती परी :

446 Madonna

रेहड गलेन्तकेसवंपलन्तकुण्डलललन्तहारलआ ।

अद्धुप्पडआ विज्जाहरि व्व पुरुसाडरी वाला ॥४६॥

[राजते गैलत्तेशैस्वलत्तुण्डलललद्वारलता ।

अर्धोत्पतिता विद्याधरीव पुरुषायिता वाला ॥]

पुरुषायित करणान्या बालेचे कुन्तड मिगलित झाले आहेत, तिचीं कुण्डलें विचलित झालीं आहेत आणि तिच्या गळ्यातला हार ओढळत आहे उड्डाण करणान्या विद्याधरीप्रमाणें ती शोभत आहे.

● अप्सराचे चरण भूमीला लागत नाहीत असा कविसंगेत आहे. ही गाथा वाचताना अजठपाच्या विद्याधरीची आठवण होते.

४४७ सुलभा :

447. Rambler.

जड भमसि, भमसु एमेअ कण्ह ! सोहग्गगविरो गोष्टे ।

महिलाणं दोसगुणविआरक्खमो अज्ज वि ण होसि ॥४७॥

[यदि भ्रमसि भ्रम एवमेव कृष्ण सौभाग्यगर्वितो गोष्ठे ।

महिलानां दोषगुणौ विचारक्षमोद्यापि न भमसि ॥]

कृष्णा, तुला आपल्या सुदैवाचा गर्व झालेला आहे तू गोठ्या-गोठ्यातून खुशाल हिंडत रहा तुला अजून स्त्रियाच्या गुणदोषाची पारखच नाही

१ मुअत, त्वअत्तर २ वेमहत्थ ३ चल्ल ४ उद्धुप्पडआ ५ विमल.
६ वेसममूह ७ ऊधात्पतिने ८ महिलाण दोसगुणे विचारअइळ जइ रमो
सि। ९ विराइड, विचारयितु

● नायिका सांगते, मत्सदृशी वल्लभा दुर्लभा. गुणगर्वितेची दर्पोक्ति-
स्त्रियाच्या गुणदोषाची पारख करण्याचें शान अनुभवानें प्राप्त झालें कीं तूं
माझ्याकडेच येशील. येथे मी रतींकारलेला अर्थ अधिकृत नाही, पण यथार्थ
आहे.

४४८ कोपपान :

448 Ordeal.

संज्ञासमए जलपूरिअञ्जलि विहडिएकवामअरम् ।

गोरीअ कोसपाणुज्जअं व पमहादिवं णमह ॥४८॥

[संध्यासमये जलपूरिताञ्जलिं विघटितकवामकरम् ।

गीर्यं कोपपानोद्यतमिव प्रमथाधिपं नमत ॥]

संध्यासमयीं जणूं कोपपान करण्यासाठीं ज्यानें ओंजळींत जल
घेतलें आहे आणि ज्याचा डावा हात गोरीनें अलग केलेला आहे त्या
प्रमथाधिप शकराला नमन असो.

● दुसऱ्या कोणावरही आपली प्रीति नाही ह्याबद्दल गोरीची खात्री
करण्यासाठीं शकरानें कोपपानाचें दिव्य करावयाचें ठरविलें. पार्वतीला
संध्येबद्दल इतकी ईर्ष्या व शकराच्या अपराधित्वाबद्दल तिची इतकी पत्तरी
कीं तिनें त्याच्या हाताला हिसका दिला व त्यामुळें अञ्जळींतलें जल गळून
गेलें. दुती नायकाला सांगते, प्रियेच्या समाधानासाठीं दिव्यही करावें लागतें;
अनुनयपराङ्मुख होऊन किंवा सकोच करून कसें चालेल ?

४४९ अखेरची दृष्टि :

449. Parting Glance.

गामणिणो सव्वासु वि पिआसु अणुमरणगहिअवेसासु ।

मम्मच्छेएसु वि वल्लहाड उवरी वलइ दिट्ठी ॥४९॥

[ग्रामण्या सर्वास्वपि प्रियास्वनुमरणगृहीतवेपासु ।

मर्मच्छेदेष्वपि बलभाया उपरि चलते दृष्टिः ॥]

पाटील आसन्नमरण झालेला आहे, त्याच्या सर्व स्त्रियांनी सतोवेप धारण केला आहे प्राण व्याकुल होत आहे, तरीही त्याची दृष्टि त्याच्या आवडतीकडे वळली.

● त्याचें फक्त आपल्यावरच प्रेम आहे अशी तुम्ही कल्पना होती, आता तरी भ्रमनिरास झाला ना ? तू नावडवी. मग निष्कारण खती का जातेस ?

४५० स्वर व संगीत :

450. Cacophony

मामि ! सरसकखरणे वि अस्थि विसेसो पअम्पिअव्याणम् ।

णेहमइआणे अण्णो अण्णो उवरोहमइआणम् ॥५०॥

[मातुलानि सदृशाक्षराणामप्यस्ति विशेषः प्रज्ञापितव्यानाम् ।

स्नेहमयानामन्योऽन्य उपरोधमयानाम् ॥]

मामी-शब्द तेच असले तरी अर्थात फरक होतो. प्रेमाचें बोलणें वेगळें आणि उपरोधिक बोलणें वेगळें.

● स्वर बदलले की राग बदलतो. बोलण्यातही माधुरी शब्दाच्या निवडीवर अवलंबून नसते, स्वराच्या कपनातूनच एवढा भाव प्रकट होतो.

४५१ ओठांचे बोल :

451 Lip Service.

हिअआहिन्तो पसरन्ति जाई, अण्णाई ताई वअणाइ ।

ओसरसु ! किं इमेहि अहदंतरमेत्तमणिणहि ? ॥५१॥

[हृदयेभ्यः प्रसरन्ति यान्यन्यानि तानि वचनानि ।

अपसर किमेभिरधरोत्तरमात्रमणितैः ॥]

१ सुहृत् २ ओरुभणिआण, उवरोहमरियाण, ३ ओरमगु ४ हृदय-
स्थानि ५ अधरान्तर

हृदयापासून निघतात ते बोल देगळेच असतात. तुमचें बोलणें फक्त ओठांपासून आहे. त्याचा फाय उपयोग ? तुम्ही जा पाहू !

४५२ दान :

452. Gift.

कहँ सा सोहगगुणं मए समं बहइ, णिग्घिणं ! तुमम्मि ?
जीअ हरिज्जइ गोत्तं हरिउण अ दिज्जए मज्झ ॥५२॥

[कथ सा सीभाग्यगुणं मया समं बहति निर्घृण त्वयि ।
यस्या ह्रियते नाम हृत्वा च दीयते मह्यम् ॥]

ती नाही, मीच सुदैवी; कारण तिच्यापासून तिचें नाव हिराबून घेऊन तें तूं मला अर्पण केलेंस. आणि तूं मात्र निर्दय.

● पीतावर सागतो, मनुष्यमात्रांनं यत्नपूर्वकं वचनं संवरणं करावें अशी नीति आहे. ' रक्षितव्यं सदा वाक्यं वाक्याद्भवति नाशनम् । हंसाभ्या नीयमानस्य कूर्मस्य पतनं यथा । ' अलंकारकौस्तुभात् पर्यायाचें उदाहरण :
' एकमनेकमनेकैकस्मिन्क्रमतोऽस्ति स पर्यायः । '

४५३ शोष :

453. Expansion.

सहि ! साइसु सबभावेण पुच्छिमो, किं असेसमहिलाणम् ।
बड्ढन्ति करठिआ विअ बलआ दइए पउड्ढम्मि ॥५३॥

[सखि कथय सद्भावेन पृच्छामः किमशेषमहिलानाम् ।
वर्धन्ते करस्थिता एव बलया दयिते प्रोषिते ॥]

सखि, खरें साग, मीं सद्भावानें विचारित आहे; ज्यांचे पति प्रवासाळा जातात त्या सगळ्याच स्त्रियांच्या वागड्या हातातल्या हातांत मोठ्या होतात का ?

● प्रिहामुल्ले आपण स्वतः कृश झालों आहोंत याची तिला दादही नव्हती.

४५४ हत्तीण :

454. Trunk.

भमड पलित्तइ जूरइ उक्खिविउं से करं पसारइ ।

करिणो पङ्ककपुत्तस्स णेहणिअल्लइआ करिणी ॥५४॥

[भ्रमेति परितः खिद्यते उत्प्लेसु तस्य कर प्रसारयति ।

करिणं पङ्कनिर्मग्नस्य स्नेहनिगडिता करिणी ॥]

हत्ती चिखळात फसला आहे. त्याच्या स्नेहानें निगडित झालेली हत्तीण त्याच्या मोंवती फिरते; दुःख, संताप व चांड व्यक्त करते आणि त्याला वर उचलण्यासाठीं आपली सोंड देते.

● जोडीदार सकटात सापडला असता जनावरें मुद्दा त्याचा त्याग करित नार्हत, त्याचा उद्धार करण्याची राटपट करतात; आणि तू ! रोगी, वृद्ध वा दरिद्री पतीचा त्याग करून परपुरुषाकडे निघाली आहेस, पसूनून होत आहेस; गुहा धिःकार असो.

१ परितो विमूरद, परितो जूरद, पलित्त २ कपुल्लग, गुल्लग ३ निअ-
दादिआ ४. परित कृष्यति विद्यते ५ परितमा ६ पङ्कनिग्गतस्य
७. निगलपिना.

४५५ प्रसंगावधान :

455. Tact.

रङ्केलिहिअणिअंसणकरकिसलयरुद्धणअणजुअलस्स ।

रुदस तइअणअणं पव्वइपिउम्विअं जअइ ॥५५॥

[रतिकेलिहृतनिरसनकरकिसलयरुद्धनयनयुगलस्य ।

रुद्रस्य तृतीयनयनं पार्वतीपरिचुम्बितं जयति ॥]

विलास करतांना शंकरानें पार्वतीला विवक्ष केलें; तेन्हां तिने प्रसंगावधान राखून आपल्या करकमलांनीं शंकराचे दोन्ही डोळे झाकले व त्याच्या तृतीय नेत्राचें चुंबन घेतलें; त्याचा विजय असो.

● रतिसंभ्रमातर्ही पार्वतीनें अवधान सामाळलें. भिवईलाळव्या नेत्राहून कपाळावरल्या नेत्राचें स्थान उच्च; म्हणून दोन डोळ्यांना केरळ करस्पर्शाचा लाभ झाला आणि तृतीय नेत्राला चुंबनाचा; कारण तो उत्कृष्ट व अद्वितीय, शंकराचें प्रतीक म्हणून त्याचा विजय असो. नम्र स्त्रीचें दर्शन शास्त्रकारांनीं निषिद्ध मानलेंलें आहे. पीतावरानें आधार दिला आहे; ' अरं (अन्नं) शुङ्क्ते चिरं स्नाति दत्तं पुष्प न जिघ्रति । न पश्यति स्त्रियं नम्रा मस्त्रियास्तेनसाधवः (अश्रियस्ते न मानया) ॥ इति लक्ष्मीवचनं. ' शंकराला हा दोष लागूं नये म्हणूनच पार्वतीनें ही खबरदारी घेतली कीं काय ! कुमार-संभवात (८.७) कालिदास सागतो : " शूलिनः करतलद्वयेन सा । सन्निरुध्य नयने हृताशुका ॥ तस्य पश्यति लज्जटलोचने । मोघयत्नविधुरा रहस्यभूत् ॥ " येथे पार्वतीचा प्रयत्न विफल झालेला आहे; शालिवाहनानें तिला वैदग्ध्य व व्यवधान देऊन यशस्वी केलें आहे. तिच्यापेक्षा ही अधिक चतुर !

४५६ चूतलतिका :

456. Sadism.

धावइ पुरओ, पासेसु ममइ, दिट्ठीपहम्मि संठाइ ।

णवलइकरस तुह हलिअउत्त ! दे पहरसु वराइम् । ५६॥

[धावति पुरतः पार्श्वयोर्ध्रमाति दृष्टिपथे संतिष्ठते ।

नवलतिकाकरस्य तव हलिकपुत्र हे प्रहरस्य घराकीम् ॥]

शेतकऱ्याच्या पोरा, तीं तुझ्या पुढें पुढें करीत आहे, तुझ्या आज्ञाजुल घोंटाळत आहे, पण दृष्टिपथाच्या बाहेर मात जात नाही; तुझ्या हातातल्या बेळीच्या फोंकाच्या एक फटका उडव पाहूं विचारीवर !

● अडाण्या, तिला चूतलतिका फ्रीडेची हौस आहे, एवढें तुझां जुला कसे समजत नाही ! माराच्या भीतीनें ती पळत आहे असें मानू नको. विचारी, कारण तिला जें हवें आढे तें जुला उमजत नाही.

४५७ आनन्दपट :

457. Bridal Banner.

कारिममाणन्दवड भामिज्जन्तं वहूअ साहिआहिं ।

पेच्छइ कुमारीजारो हासुम्मिस्सेहिं अच्छीहिं ॥ ५७॥

[कृत्रिममाणन्दपटं धाम्यमाणं वध्या सखीभिः ।

प्रेक्षते कुमारीजारो हासोन्मिथ्राम्यामक्षिभ्याम् ॥]

वधूच्या मैत्रिणी कृत्रिम आनंदपट मावूं लागल्या. निचा कौमार्यांतील प्रियकर सहास्य मुदनें व विकसित नेत्रांनीं हें दृश्य पाहातच राहिला.

● वधूच्या मैत्रिणी तिच्या कृत्रिम कौमार्यांची जाहिरात करीत होत्या. जें कृत्रिम तें दाखारपद असायपाचेंच.

१ पहणसु २ प्रजहि ३. बंधूहि. ४ हरिणपुण्हेहि. ५. हपोन्मुद्राभ्यां.

४५८ मदनपट :

458. Cold Cream.

सणिअं सणिअं ललिअद्गुलीअ मअणवडलाअणमिसेण ।

घन्वेइ घवलवणवट्टअं व वणिआहरे तरुणी ॥५८॥

[शनकैः शनकैर्ललिताद्गुल्या मदनपटलापनमिपेण ।

धम्राति घवलवणपट्टमिव मणिताधरे तरुणी ॥]

नाजूक अङ्गुलीवर मेण घेऊन ती तें हळूवारपणें ओठांना लावत आहे. जणूं ओठावरल्या जखमावर ती पाढरी पट्टीच लावत आहे.

● मदन म्हणजे मेण. दंतव्रणावर लावण्याच्या लेपाला मदनपट हें नाव किती पयार्थ आहे ! थंडीने ओंठ फुटले तर त्यावर कोकम तेल लावतात. 'निघडुरत्नाकरा'त मदन याला कोशाम्न = लाल रान अंवा (कोकम) असाही अर्थ दिलेला आढळतो. ह्या गाथेंतील वर्णन किती वास्तविक आहे पहा : अजूनही ओंठाना अङ्गुलीनेच लेप केला जातो; सर्व बोटात अङ्गुली नाजूक म्हणून आणि थोडाबहुत नखराही !

४५९ घाई :

459. Haste.

रइविरमलज्जिआओ अप्पत्तणिअंसणाओ सहस च्व ।

ढक्कान्ति पिअअमालिङ्गणेण जहणं कुलवट्ठओ ॥५९॥

[रतिविरामलज्जिता अप्राप्तनिवसनाः सहसैव ।

आच्छादयन्ति प्रियतमालिङ्गेन जघनं कुलधध्व ॥]

सुरत संपल्यानंतर वल्ल सापडलें नाहीं म्हणून कुलवधू लज्जित झाली; जघन शोकण्यासाठीं तिने प्रियतमाला घाईघाईने हसतें आलिंगन दिलें.

१ अङ्गुलीहिं, अमंगुलीआ, मयणङ्गुलीआ २ अम्राङ्गुल्या, मदनाङ्गुल्या.

३ णिअसणा हसन्तीओ

● केवल विवस्त्र होता म्हणूनच ती लज्जित झाली, की हा पहिलाच प्रसंग होता म्हणून ! पीतांबर सागतो, पतीला अपेक्षित असे आचरण करणे, हा धर्म. पण येथे तर तिने जे आचरण केले ते त्याला अनपेक्षित होतें; शिवाय, तो सागतो, विषय विरामस्थितीप्रत पोचताच विरस होतो, ही नीति ! अमरुततकातील वचन (धृवप्रत : १८) पहा : “ सुरतविरतौ श्रीडावेशश्रमश्रयहस्तया । रहसि गलितं तन्व्या प्राप्तुं न पारितयाशुक्रं ॥ रतिरसजडैरङ्गैरङ्गं पिधातुमशक्यया । प्रियतमतनौ सर्वाङ्गीणं प्रविष्ट-मधृष्टया ॥ ”

४६० कण्डु :

460. Eyelid.

पाअडिअं सोहगं तम्बाए, उअह ! गोडुमज्झम्मि ।

दुट्ठवसहस्स सिङ्गे अक्खिउडं कण्डुअन्तीए ॥६०॥

[प्रकटितं सीभाग्यं गवां पश्यत गोष्ठमध्ये ।

दुष्टवृषमस्य शृङ्गे अक्षिपुटं कण्डूयन्त्या ॥]

पहा, गोठ्यांत तांबी गाय आपले सीभाग्य प्रकट करीत आहे. वेल माफा आहे खरा, तरी पापणीला सुटलेली खाज शमविज्यासाठी ती त्याच्या शिंगावर डोळा घांशीत आहे.

● नगरा ताऱट आहे, पण दिल्या त्यानी धास्ती वाटत नाही; त्याला पुष्कळ वायका आहेत, पण हिच्यापुढे त्याचे काही चालत नाही. दादाने बळ घेहीनीला माहीत !

४६१ झेंडा :

461. Flag.

उअ संभमविविखत्तं रमिअव्वअलेह्लाएँ असईए ।

णवरङ्गअं कुडङ्गे धअं व दिण्णं अविणअस्स ॥६१॥

[पश्य सभ्रमविक्षितं रस्तस्यकलम्पट्यो असत्या

नवरङ्गकं कुङ्गे ध्वजमिव दत्तमविनयस्य ॥]

पहा, लम्पट स्वैरिणाने आपलें नवें रंगीत वस्त्र वेभानपणे कुज्जावर फेंकून दिले आहे. जणू तिच्या उनाडपणाचा, झेंडाच असें तें फडकत आहे.

० बेयर सागतो, तिने फक्त आपली चोळी काढून शाढावर फेंकली होती. टीकाकार सागतात, हा ध्वज तिच्या सासूला दिसला आणि ओळखला. गावानर्जाक माळावर किंवा राईत कोव्हाट्याची पाळे पडतात, तेव्हा असेच भडक झेंडे फडकडतांना दिसतात.

४६२ पुण्यप्रभाव :

462. Reaction.

हस्थस्पर्शेण जरग्गवी वि षण्हहइ दोहअगुणेण ।

अवलोअणपण्हुइरि पुत्तअ ! पुण्णेहिँ पाविहिसि ॥६२॥

[हस्तस्पर्शेन जरद्रस्यपि प्रस्त्रीति दोहदगुणेन ।

अवलोकनप्रस्नवनशीलां पुत्रक पुण्यैः प्राप्स्यासि ॥]

धार काढणारा कुशल असला म्हणजे त्याच्या हाताचा नुसता स्पर्श झाला कीं म्हातारी गाय सुद्धा पाव्हावते. पुत्रा, नुत्या दृष्टिक्षेपानें अनुरक्त होगारी स्त्री पुण्याईमुळेच प्राप्त होणे.

१. उह. २. लम्पडाएँ, लेहडाइ, सणेहलाइ ३. तरुणाए, सौण्हाए.
४. रतिरङ्गक, नवसंगम. ५. शिग्गया, सेहलग्या. ६. सिद्धरीचम्, कुमुमवत्तम्.
७. हुक्सेहिँ. ८. दोहक.

● हस्तकौशल्यानें भाकड गाय पाहवते, त्याचप्रमाणें अनुनयानें प्रौढा प्रसन्न होते पुण्याईच्या प्रभावामुळे पहिल्या दृष्टिपेक्षातच नाथिना तुझ्यावर अनुरक्त झाला आहे आता विलम्ब करू नसे

४६३ मेखलिका :

463 Waist Chain.

मसिंगं चङ्कम्मन्ती पण पण कुण्ड कीस मुहभङ्गम् ? ।

णूण से मेहलिआ जहणगअ छिउड णहवन्तिम् ॥६३॥

[प्रसृण चङ्क्रम्यमाणा पदे पदे करोति किमिति मुषभङ्गम् ।

नून तस्या मेखलिका जघनगता स्पृशति नखपद्मिपतम् ॥]

ती अगदीं मद गतीनें चालत आहे, तरी चालताना पायलोपावली होणारा त्रास तिच्या मुखावर दिसत आहे तिचा मेखला पदोपदी तिच्या जघनावरील नखक्षतावर घासत आहे

● हे बाह्योपचार नुसतेच झाले असले पाहिजेत अशी सूचना ही मेखलिका बडदोन्यासारखी असली, त्याशिवाय ती जघनावर औषट्णार नाही. प्राम्य वृत्त्यागना अडे बडदोरे अन्तरी वापरतात

४६४ विक्रमादित्य :

464 Munificence

समाहणमुहरसतोसिएण देन्तेण तुह करे लक्खम् ।

चलणेण विवमाडत्तचरिअं अणुसिक्खिरअं तिस्सा ॥६४॥

[संधादनमुपरस्तोपितेन ददता तव करे लोक्षाम् ।

चरणेन विप्रमादित्यचरितमनुशिक्षित तस्या ॥]

१ रत्न रत्न २ विक्रमादित्य, विक्रमादित्य, विक्रम ३ अनुपदिष्ट
४ चरणप्रगाथन ५ रत्नम् ६ अनुदर्शित

तुं तिचें पादसंवाहन केलेंस तेव्हां संतुष्ट होऊन आपल्या पायांना लावलेला लाक्षारस तिनें तुला अर्पण केला; जणूं खुद्द विक्रमादित्यापासून तिला हें शिक्षण मिळालें होतें.

● संवाहण = पादसंवाहन आणि शत्रुमर्दन; लक्षम् = लाक्षारस आणि लक्ष मुद्रा. तिच्या पायांना लाखेचा रंग लावलेला होता. प्रियकर तिचे पाय चुसूं लागला तेव्हां तो रंग त्याच्या हातावर उमटला. विक्रमादित्य प्रसन्न झाला म्हणजे शत्रूंना जेरीस आणणाऱ्या द्यूरांना लाखांनी देणग्या देत असे. तुझ्या संवाहनाने ती संतुष्ट झाली आणि विक्रमादित्याचें अनुकरण करून तिनें तुझ्या हातावर लाक्षामुद्रा ठेवल्या. एका पत्नीचे चरण घुसून पति दुसरीकडे आला. हिनें त्याचें लक्षण ओळखलें आणि ईर्ष्येनें हे उद्गार काढले. अलंकारकौस्तुभांत सूक्ष्म अलंकाराचें उदाहरण : 'प्रतिमाति-
शपाज्ज्ञातो यद्याकारेद्दिगतादर्यः । विशदीक्रियतेऽन्यस्मै तथैव तत्सूक्ष्म-
मित्युक्तम् ॥

४६५ अपेक्षाभंग :

465. Forfeiture.

पाअपडणाणं, मुद्धे ! रहसबलामोडिचुम्बिअव्वाणम् ।

दंसणमेत्तपस्रेण ! चुक्कासि मुहाणं बहुआणम् ॥६५॥

[पादपतनानां मुग्धे रभसबलात्कारचुम्बितव्यानाम् ।

दर्शनमात्रप्रसन्ने अर्प्रासि सुखानां बहुकानाम् ॥]

अनुनय करतांना तो तुझ्या पायां पडला असता, त्यानें बलात्कारानें तुझे चुंबन घेतलें असतें. मुग्धे, नुसत्या दर्शनानें तूं त्याच्यावर प्रसन्न झालीस आणि या व अशा अनेक सुखांना मुकलीस.

१. बलामोडिअच्चिअव्वाणम्. २. पमिज्जिरि. ३. चुक्किहिसि. ४. सोक्खाणं.
५. रभसबलान्मौलि. ६. बलात्कृतार्चितव्यानाम् ७. मुक्तासि.

● अपराधी पतीवर एकाएकी प्रसन्न झालेल्या नायिकेचा निषेध, धारण केला नाही तर मान रहातही नाही. पादबंधनावाचून प्रेमाची समस्या पुरी होत नाही; त्यावाचून देव प्रसन्न होत नाही, मग देवी कधी प्रसन्न होणार ! ही अधीरा प्रसन्न झाली व आळवणीला मुक्तली.

४६६ मृगाक्षि :

466. Festival.

दं सुभेषु ! पसिअ एण्हि, पुणो वि सुलहाइं रुसिअव्वाइं ।

एसा मअच्छि ! मअलञ्छणुज्जला गरुइ छणराइं ॥६६॥

[हे सुतनु प्रसीदेदानीं पुनरपि सुलभानि रोयितःयानि ।

एषा मृगाक्षि मृगलाञ्छनोज्ज्वला गलति क्षणरात्रिः ॥]

मृगाक्षि, मृगलाञ्छन चंद्राच्या प्रकाशाने उज्ज्वल झालेली उत्सवाची रात्र संपत आली आहे. सुतनु, आतां प्रसन्न हो, पुन्हा रागावणे सोपे आहे.

● वसण्याला योग्य असे प्रसंग पुन्हा येतील, पण अशी रात्र पुन्हा येणार नाही. सुभग हा पाठ घेतला तर दोघांनीही मानग्रहण केलेले आहे व सखी त्यांचा समेट करित आहे; पहिल्या चरण नायकाला उद्देशून व दुसऱ्या नायिकेला.

४६७ शालिवाहन :

467. Uplift.

आवण्णाइं कुलाइं दो व्विअ जाणान्ति उण्णाइं णेउम् ।

गोरीअ हियअदइओ, अहया सालोहणणरिन्दो ॥६७॥

[आपन्नानि फूलानि द्रावेय जानाति वप्राति नेतुम् ।

गौर्या हृदयव्यथितोऽप्यया शालियाहननरेन्द्रः ॥]

१. मुदअ. २. णादो. ३. मॉल्लिवाहन, शाल्लवाहन, शाल्लिवाहन. ४. आपणानि.

विपन्नावस्थेंतलि कुळाचा उद्धार करणें फक्त दोघेच जाणतात; एक गौरीचा हृदयेश्वर आणि दुसरा शालिवाहन.

● नायिका कामार्ता आहे, तिचें समाधान तूंच करूं शकशील, असें सुचविण्यासाठीं दूतीनें हे उद्धार काढलेले आहेत, असें गंगाधर सुचवितो. ही सूचना गाथेंत कशी अभिप्रेत आहे हें समजत नाही. वेबरनें वेगळाच अर्थ सुचविला आहे : अपर्णा म्हणजे दुर्गा पार्वती आणि कुल म्हणजे देऊळ; शालिवाहनानें अपर्णेच्या देवळाचा जीर्णोद्धार नुस्ताच केलेला असावा आणि म्हणून त्याची तुलना शंकराशी करण्यात आली असावी. पीतांबर सागतो, दारिद्र्यानें गाजलेलें दापत्य भविष्याबद्दल विचार करीत असताना पत्नी पतीला सांगते, आपला उद्धार एक शंकर करील किंवा शालिवाहन. शंकर-पार्वती विमानातून प्रवास करीत असताना कोणा दुःखिताचे आर्त उद्धार त्याच्या कानीं गेले आणि त्यानीं त्याच्या दुःखाचें नियारण केलें, या पार्श्वभूमीवर अनेक कथा उभारलेल्या आहेत. शालिवाहनाच्या बाबतींतही असाच प्रसंग झाला असल्याचा संभन आहे. त्या वेळीं ताजा असलेला असाच एकादा प्रसंग या गाथेंत अभिप्रेत असावा असें वाटतें.

४६८ पाटली :

468. Mischief.

णिकण्ड दुरारोहं पुत्रअ ! मा पाटलिं समारुहसु ।

आरुढणिवडिआ के इमीअ ण कआ हआसोए ? ॥६८॥

[निष्काण्डदुरारोहा पुत्रक मा पाटलिं समारोह ।

‘ आरुढनिपतिताः के अनया न कृता कृताशया ॥]

१. गिक्खन्ध, डुकन्ध, डुकान्ध, निग्गड २. हअग्गामे, इहग्गामे.
३. निष्क्खन्ध, निर्गण्ड. ४. इह प्रामे.

पुत्रा, पाटलीच्या झाडाला फांबा नाहीत, म्हणून ते चढावयाला अवघड आहे. त्यावर चढू नको; त्या दुष्टाने वर चढणाऱ्या कोणाला पाडले नाही ?

● पाटली हें वृक्षनाम व स्त्रीचें विशेषनामही आहे. ती कुटिल आहे, तिने अनेकांचा हिरमोड केला आहे, अनकाची धूळघाण केली आहे. तिच्या नादी लागू नको. पण्डित मथुरानाथ शास्त्री 'हताशया' या शब्दावरून सुचवितात : आम्हीही अशा पडलेल्यापैकीच आहोत, म्हणून आमच्यावर विश्वास ठेव, अशी सूचना. काव्यानुशासनात संस्ाराचें उदाहरण : " स्वातन्त्र्याद्भूतत्वसंशयैकपक्षैरेवामेकत्र स्थितिः संस्रः । "

४६९ संधान :

469. Indication.

ग्रामणिग्रमि, अत्ता ! एक ध्विअ पाडला इह ग्रामे ।

बहुपाडलं च सीसं दिअरस्स, ण सुन्दरं एअम् ॥६९॥

[ग्रामणिग्रहे श्रुत्वा एकैव पाटला इह ग्रामे ।

बहुपाडलं च सीसं देवरस्य न सुन्दरमेतत् ॥]

सामुबाई, आपल्या गांवांत पाटलीचें एकच झाड आहे आणि ते पाटलाच्या घरांत आहे. थलीकडे माऊजीच्या डोक्यावर पुष्कळदा पाटलपुष्पे दिसतात, हें ठीक नाही.

● माऊजीनी पाटलिणीशी संधान बापलेलें दिसतें.

४७० कटाक्ष :

470. Optics.

अण्णाण वि होन्ति मुहे पम्हलधवलाई दीहकसणाई ।

णअणाई सुन्दरीणं, तह वि हु दहुं ण जाणन्ति ॥७०॥

१ ग्रामिणि. १. आणन्ति, यानन्ति.

[अन्यासामपि भवन्ति मुखे पद्मघवलानि दीर्घकृष्णानि ।
नयनानि सुन्दरीणां तथापि खलु द्रष्टुं न जानाति ॥]

लांब पापण्या असलेले, स्वच्छ, विशाल व काळेभोर डोळे अनेक स्त्रियांना असतात, पण अशा नेत्रांनी पहावयाचे कसे हें सर्वोच्च समजतें असें नाही.

● कटाक्ष ही एक कला आहे. कोणाचे अंगी ती नैसर्गिक असते तर कोणी ती अभ्यासाने, अनुमाने अगर अनुकरणाने प्राप्त करून घेतात. भुजंगप्रलोभनासाठी दूतीने केलेले नायिकेचे वर्णन. अलंकारकौस्तुभांत व्यतिरेकाचे उदाहरण : ' वर्णनायनायिकानिष्ठविजातीयदर्शनप्रतियोगिक-सादृश्यदर्शनानभिज्ञत्वमितरनायिकानाम् । '

४७१ शरणागति :

471. Flight.

हंसेहिँ व तुह रणजलअसमअभअर्चलिआविहलवक्खोहिँ ।
परिसेसिअपोम्मासेहिँ माणसं गम्मइ रिऊहिँ ॥७१॥

[हंसैरिव तव रणजलदत्तमयभयचलितविह्वलपक्षैः ।
परिशेषितपद्माशीर्मानसं गम्यते रिपुभिः ॥]

दग गडगडू लागले कीं जलवर्षावाच्या भीतीने हंस विह्वल होतात आणि उरलेल्या कमलांची आशा सोडून ते पंख फडफडवीत मानस सरोवराकडे धांव घेतात. (राजा), तुझे शत्रु त्याचेच अनुकरण करतात.

● वर्षावर्षावाच्या निमित्ताने राणीने केलेली राजाची स्तुति. दुसरा अर्थ असाः राजा, तुझ्याशी युद्धप्रसंग ओढवला व नौवती घडाडू लागल्या कीं राणाच्या वर्षावाच्या भीतीमुळे तुझे शत्रु व त्याचे पशुपाती विह्वल होतात आणि यशाची आशा सोडून तुझ्या इच्छेकडे धांव घेतात, तुला शरण

येतात. पावसाळ्यांत हंस उत्तरेकडे धांव घेतात हा संकेत प्रसिद्ध आहे. उत्तरेकडे धाव घेणाऱ्या हंसार्शी राजाच्या शत्रूंची तुलना केलेली असल्यामुळे हा राजा दाक्षिणात्य असावा आणि त्याचे शत्रु उत्तर हिंदुस्थानी असावेत असा तर्क करण्यास जागा आहे.

४७२ डोहाळे :

472. Fancy.

दुग्गअधराम्मि घरिणी रक्खन्ती आउलत्तणं पइणे ।

पुच्छिअदोहलसद्धा पुणो वि उअअं विअ कहेइ ॥७२॥

[दुर्गतगृहे गृहिणी रक्षन्ती आकुलत्वं पत्युः ।

पृष्टदोहदध्रद्धा पुनरप्युदकमेव कथयति ॥]

दुर्गतीला गेलेल्या कुटुंबातील गर्मिणी गृहिणीला कोणी विचारलें कीं तुला फसले डोहाळे लागले आहेत, तर ती फक्त पाणी मागते आणि पतीची विपन्नावस्था प्रकट होऊं देत नाही.

● येथेही टीकाकार सांगतात कीं ती अस्पायाशनें साध्य आहे !

४७३ ओलेती :

473. Red and White.

आअम्बलोअणाणं ओहंसुअपाअडोल्लजहणाणम् ।

अवरल्लमज्जिरीणं कए ण कामो वहइ चावम् ॥७३॥

[आताम्रलोचनानामाद्रौशुकप्रकटोरजघनानाम् ।

अपराह्मज्जनशीलानां कृते न कामो वहाति चापम् ॥]

ऐन दुपारीं पाण्यांत हुंवणाऱ्या स्त्रियांचे डोळे लाळसर झाले आहेत, अंगाला चिकटलेल्या ओल्या वखांदून त्यांच्या मांड्या व जघन प्रकट

होत आहेत. त्यांच्यासाठी मदनाला आपले धनुष्य हाती घ्यावे लागत नाही.

● रागाने, त्याचप्रमाणे अनुरागाने दोळे लाल होतात. स्त्रियांचे सौंदर्य अवगुणित असते तोंवरच मदनाला धनुष्याचे प्रयोजन !

४७४ अनुक्रमणिका :

474. Ledger.

के उच्चरिआ ? के इह ण खण्डिआ ? के ण लुत्तगुरुविहवा ? ।
णहराई वेसिणिओ गणणारेहा उव वहन्ति ॥७४॥

[के उच्चरिताः के इह न खण्डिताः के न लुत्तगुरुविभवाः ।
नखराणि वेदया गणनारेखा इव वहन्ति ॥]

कोण कोण राहिले ? कोणाचा व्रतभंग करावयाचा राहिला ?
कोणाची संपत्ति लुटावयाची राहिली ? जणू याचीच गणना करण्या-
साठी वेदया नखरेखा धारण करतात.

● हे पयत नाही. या रेखा ही फार तर जिकलेल्यांची गणना असे म्हणता येईल.

४७५ मंथन :

475. Separation.

विरहेण मन्दरेण व हिअअं दुद्धोअहिं व महिऊण ।
उम्मूलिआई, अन्वो ! अम्हं रअणाई व सुहाई ॥७५॥

[विरहेण मन्दरेणेव हृदयं दुग्धोदधिमिव मथित्वा ।
उन्मूलितानि कष्टमस्माकं रत्नानीव सुखानि ॥]

हाय, विरहाच्या मंदिर पर्वतानें माझ्या हृदयाचें दुग्धसागराप्रमाणें मंथन करून त्यांतलीं सुखाचीं रत्नें काढून घेतलीं.

● माझें हृदय दुग्धसागराप्रमाणें निष्पाप व गंभीर आहे. समुद्रमंथन करून काढलेलीं रत्नें प्रलयापर्यंत पुन्हा सागरात प्रविष्ट होत नाहींत. त्याच-प्रमाणें मी आता सुखाना पारखी झालें आहे.

४७६ कुशंका :

476. Dilemma.

उज्जुअरण ण तूसइ चक्कमि वि आअमं विअप्पेइ ।

एत्थ अहव्वाएँ मए पिए पिअं कहेँ णु काअव्वम् ? ॥७६॥

[ऋजुकरते न तुष्यति चक्रेऽप्यार्गमं विकल्पयति ।

अत्राभग्नया मया प्रिये प्रिय कथं नु कर्तव्यम् ॥]

मीच दुर्दैवी. सरळ रीतीनें तो संतुष्ट होत नाहीं आणि नखरे केले तर त्याला कुशंका येते. अशा स्थितीत मी काय करूं ? त्याची हीस फशी पुरवूं ?

● पतीला आवडेल असें वागणें असा अनुभवी सतीनें नम्रधूला उपदेश केला, त्याला यथूर्ध्व उतर. सरळ रीतीनें वागलें तर त्याला वाटतें ही अडाणी आहे आणि जरा जुणूक दाखवली कीं त्याला वाटतें ही शिस्लेली आहे. स्त्रियांच्या वावतीत पुरुषाची श्रुति समिध असते. त्याला वाटतें कीं आपली पत्नी गणिकेसारखी विदग्ध व कुशल असावी. आणि आपण जिच्याशीं सवान बाधले आहे अशी गणिका आपल्याशीं पतिव्रता धर्मानें वागणारी अनाची ! अवेष्टा पूर्ण होण्याजोगा वस्तुनाम झाला कीं चित्तात विरच्य निर्माण होतो. हें पुरुषाचें दुर्दैव आणि म्रिय नैदी. पीतावर सागतो, व्यवहार सरळपणें करावे, हा धर्म आणि दुर्निदग्धाला प्रसन्न करणें अशक्य आहे, ही नीति : “ अशः सुखमावाप्य मुक्तरमाराध्यते

विशेषतः । शानत्यदुर्विदग्धं ब्रह्मापि नरं न रज्जयति ॥ ' अलंकाररत्नाकरात्
अशक्य अलंकारार्थे उदाहरण : ' प्रतिबन्धकौदेर्विधानासामर्थ्यमशक्यम् । '

४७७ उपाध्याय :

477. Preceptor,

बहुविधविलासरसिए सुरए महिलाणं को उवज्झाओ ? ।
सिक्खइ असिक्खिआइं वि सब्बो णेहाणुबन्धेण ॥७७॥

[बहुविधविलासरसिके सुरते महिलानां क उपाध्यायः ।
शिक्ष्यते अशिक्षितान्यपि सर्वः स्नेहानुबन्धेन]

स्त्रियांना सुरतांतांल बहुविध विलास व रसिपत्ता कोण शिक्खितो ?
अशिक्षितानाही स्नेहानुबन्ध हें शिक्षण देतो.

● पत्नीचें कौशल्य अनुभवित्यामुळे साशङ्क झालेल्या पतीनें विचारलें,
हैं सारें तुला कोणी शिक्खिलें ? त्याचा आशय ओळखून ती उत्तरली,
नाहीं, नाहीं ! हें कोणी शिक्खिलें नाहीं व हें शिक्खावेही लागत नाहीं. प्रेमाचें
नैसर्गिक अंतर्गमन हाच स्त्रियाचा उपाध्याय !

४७८ वशीकरण :

478. Fascination.

वैष्णसिएव ! विअत्थसि, सच्चं विअ सो तुए ण संभविओ ।
ण हु होन्ति तम्मि दिट्ठे सुत्थावत्थाई अङ्गाई ॥७८॥

[वर्णवैशिके विकृत्यसे सत्यमेव स त्वया न संभावितः ।
न खलु भवन्ति तस्मिन्दृष्टे स्वस्थावस्थान्यङ्गानि ॥]

१. मरिए, रसिते २ रणगरसिए ३. सच्चरिओ. ४. वर्णवशिते, अरण्यरसिके.
५. सच्चरित ६. सुस्थ, स्वस्थान्यङ्गानि.

त्याच्या गुणांचे फक्त वर्णन ऐकून तूं त्याच्यावर भाळली आहेस, त्याची आपली भेट झालेली आहे अशी फुशारकी तूं मारित आहेस. हें खरें नाही. कारण त्याचें दर्शन झाले कीं शरीर स्वस्थ राहणें शक्यच नाही.

● तुला त्याचें दर्शन झाले असतें तर तूं खात्रीने त्याच्यामागे गेली असतीस, अलंकाररत्नाकरांत अनुमान अलंकाराचें उदाहरण: 'साधना-त्साध्यप्रतीतिरनुमानम् ।'

४७९ नवज्योत :

479. Novelty.

आसणाविआहदिणे अहिणववहुसंगमस्तुअमणस्स ।

पढमवरिणीअ मुरअं वरस्स हिअए ण संठाइ ॥७९॥

[आसन्नविवाहदिने अभिनववधूसंगमोत्सुकमनसः ।

प्रथमगृहिण्याः सुरतं वरस्य हृदये न संतिष्ठते ॥]

त्याच्या (दुसऱ्या) विवाहाचा दिवस जवळ आला आहे. नव-
वधूच्या अभिनव संगमासाठी तो उत्सुक झाला आहे. म्हणून प्रथम
पत्नीच्या समागमांत त्याचा जीव रमत नाही.

● जें प्राप्त झालेले नसतें तें मिलेपर्यंतच त्याबद्दल उत्सुकता वाटते
आणि ते प्राप्त झाले न झाले तोंच नव्या उत्सुकता निर्माण होतात. भिन्न
स्त्रीच्या तृतेवर तर पापपुण्यांचा संघर्ष उभारलेला आहे.

४८० रजस्वला :

480. Prohibition.

जइ लोकणिन्दिअं, जइ अमङ्गलं, जइ विमुहमज्जाअम् ।

पुण्णवइदंसणं तइ वि देइ हिअअस्स णिज्वाणम् ॥८०॥

१. पुण्णवद दंगणं नुद तइ वि हु मइ देइ हिअअणिष्ठा. २. हर तथापि मम
दत्तानि हृदये.

[यदि लोकनिन्दितं यद्यमद्भलं यदि विमुक्तमर्यादम् ।

पुष्पवतीदर्शनं तथापि ददाति हृदयस्य निर्वाणम् ॥]

रजस्वलेचें दर्शनं लोकांनीं निंदिलें, अमंगल ठरविलें, सदाचारा-
विरुद्ध मानलें तरी तें हृदयाला जणूं मोक्षमुख देतें.

● दोष समजतो, अपराध उमजतो, पण उत्कण्ठा आवरत नाही; मन
मनाई गुमानीत नाही.

४८१ शिवाशीव :

481 Touch and Go.

जइ ण छिवासि पुण्हवइं, पुरओ ता कीस वारिओ ठासि ।

छित्तोसि चुलचुलन्तेहिं धाविउण अँम्ह हत्थेहिं ॥८१॥

[यदि न स्पृशासि पुष्पवतीं पुरतस्तत्किमिति वारितस्तिष्ठसि ।

स्पृष्टोऽसि चुलचुलायमानैर्धाविवास्मारुं हस्ते ॥]

मला शिवायचें नाही. मला शिवण्याची तुमची इच्छा नाही, मग
तुम्ही माझ्यासमोर नुसते उभे कशाला राहिला आहात : आमचे हात
सळसळले, त्यांनीं तुम्हाला स्पर्श केला, मी काही तुम्हाला शिवलें
नाहीं.

● येवरनें वेगळा अर्थ दिला आहे : तुम्ही जा, नाही तर आम्ही
हातांनीं धरून तुम्हाला घालवून देऊ. गंगापर सागतो, ती पुष्पवती होती
हे त्याला माहीत नव्हतें. नेहमींप्रमाणें त्यानें तिला स्पर्श केला, नंतर तिची
अवस्था समजल्यामुळें तो शरमला, त्याच्या सात्वनासाठीं नाथिकेनें हे
सविनय उपालम्भमोद्वार काढले. तुम्ही मला शिवला नाहीत, मीच तुम्हाला
शिवलें-नाहीं, माझे हात शिवले, मी नाही. मनुष्य पाप असें हातोहात
झटकून टाकतो.

१ छित्तोसि २ चुलचुलन्तेहिं ३ क्षित्तोऽसि सुप्तोऽसि ४. चुरायमानाभ्या,
कण्ठयमानाभ्या, चुरचुरायमानाभ्या, चुलचुलायमाने

४८२ लाजरी :

482. Blush.

उज्जागरअकसाइअगुरुअच्छी मोहमण्डणविलक्खा ।

लज्जइ लज्जालुइणी सा मुहअ ! सदीहिँ वि वराई ॥८२॥

[उज्जागरककपायितगुरुकाक्षी मोहमण्डनविलक्षा ।

लज्जते लज्जाशीला सा सुभग सखीभ्योऽपि वराक्री ॥]

हे सुभग, तिचे विशाल डोळे जागरणामुळें लाळ झाले आहेत. अलंकारधारण निष्कल झाल्यामुळें ती विमनस्क आहे. विचारी लाजरी तर इतकी आहे कीं ती आपल्या मैत्रिणींनाही लाजन आहे.

● टीकाकार सांगतात, हे जागरण विरहाचें होतें गगाधर सागतो, सखी नायकाचा अपराध प्रस्ट करीत आहे. पीतांबर सागतो, वान्ता-गमनापेक्षेनें तिनें अलंकार धारण केले होते, तो आला नाही म्हणून अलंकार निष्कल झाले. मला वाटतें, जागरण, अलंकारधारण व लज्जा यांचा संघ तिच्या गर्भाधानाच्या समारंभाशीं अवकाश. आदल्या रात्री मैत्रिणींनीं धिंगाणा घातला होता; समारंभाच्या दिवशीं तिला साजशृंगार चढविला तेव्हा भावी घटनेच्या कवनेमुळें ती लाजली.

४८३ विश्लेषण :

483. Psycho-Analysis.

ण वि तद् अइ गरुण वि तम्मइ दिअए मरेण गन्मस्स ।

जइ विपरीअणिहुअणं पिअम्मि सोल्ला अपावन्ती ॥८३॥

[नापि तथातिगुरुकेणापि ताम्यति हृदये मरेण गर्भस्य ।

यथा विपरीतनिधुयन प्रिये स्तुया अप्राप्नुयती ॥]

१ भुवनपाल प्रतीतील पाठ गामणिमुखा विरज्जइ, विहज्जई कसा गाहेमो ।

सूनवाई गरोदर आहे. गर्भाचा भार मोठा बसला तरी तिला त्याचे इतके दुःख वाटत नाही. प्रिय असलेल्या विपरीत रताचा यापुढे लाभ होणार नाही यामुळे मात्र तिचे हृदय व्याकुल होते.

४८४ प्रवाद :

484. Improper.

अगणिअजणाववाअं अवहत्थिअगुरुअणं वराईए ।

तुह गलिअदंसणाए तीए वलिउण चिरं रुण्णम् ॥८४॥

[अगणितजनापवादमपहस्तितगुरुजनं धराक्या ।

तत्र गलितदर्शनया तया वलित्वा चिरं रुदितम् ॥]

तुझे दर्शन दुरावल्यामुळे लोकापवादाची अगर गुरुजनांची पर्वा न करतां विचारी मान वळवून पुष्कळ वेळ रडली,

४८५ प्रेमपत्रिका :

485. Love Letter.

हिअअं हिअए णिहिअं चित्तालिहिअं न्व तुह मुढे दिट्ठी ।

आलिङ्गणरहिआइं णवरं सिज्जन्ति अङ्गाइं ॥८५॥

[हृदयं हृदये निहितं चित्रालिखितेव तत्र मुखे दृष्टिः ।

आलिङ्गनरहितानि केवलं क्षीयन्तेऽङ्गानि ॥]

माझे हृदय मी तुझ्या हृदयांत ठेवले आहे. तुझे मुख सन्मुख आहे असें कल्पून त्यावर माझी निश्चल दृष्टि चित्राप्रमाणें स्थिर केली आहे. अङ्गाला आलिंगनमुख मिळत नसल्यामुळे तें मात्र क्षीण होत आहे.

१. हिअआइं. २. सिज्जन्ति. ३. दुःखितानि.

४८६ सुझ सखी :

486. Life is Short.

अहं विओअतणुई, दुसहो विरहाणलो, चलं जीअम् ।

अप्पाहिज्जउ किं सहि ! जाणसि तं चेव जं जुत्तम् ॥८६॥

[अहं वियोगतन्वी दुःसहो विरहानलश्चलं जीवम् ।

अभिधीयेतां किं सखि जानासि त्वमेव यदुक्तम् ॥]

वियोगानुळं मी क्षीण झाले आहे, विरहाची घग मला सहन होत नाही, जीवन चचल आहे, सखी, मी आणखी काय सांगूं ? तुला सारें माहीतच आहे, जें योग्य वाटेल तें कर.

४८७ दुर्दैवी :

487. Unfortunate.

तुह विरहुज्जागरओ सिविणे वि ण देइ दंसणसुहाई ।

चाहेण जहालोअणविणोअणं से हअं तं पि ॥८७॥

[तव विरहोज्जागरकः स्वप्नेऽपि न ददाति दर्शनासुप्नानि ।

चाप्सेण यदलोकनविनोदन तस्या दत्तं तदपि ॥]

तुझ्या विरहामुळें तिला झोंप येत नाही ; म्हणून स्वप्नातही तिला तुझे दर्शन घडत नाही. जागेपणीं जिवाला विरंगुळा म्हणून तुझी वाट पहात बसों तर डोंड्यात सारखे अश्रु आल्यामुळें तिला काही दिसत नाही. विचारां, तिच्यासारखी दुर्दैवी तोंच !

४८८ द्वेष :

488. Aversion.

अण्णावराहकुविओ जहतह कालेण गम्भइ पसाअम् ।

वेसत्तणावराहे कुविअं कहँ तं पसाइस्सम् ॥८८॥

[अन्यापराधकुपितो यथातथा कालेन गच्छति प्रसादम् ।

द्वेषत्वापराधे कुपितं कथं तं प्रसादयिष्यामि ॥]

आपण कांहीं अपराध केला व त्यामुळे कोणा आपल्यावर राग फैला तर फाळांतराने त्याला प्रसन्न करता येते. त्याला माझ्याबद्दल द्वेष वाटतो, हाच माझा अपराध. आतां मी त्याला कोणत्या उपायाने प्रसन्न करावे ?

● माझा कांहींही अपराध नाही, मी कांहींही केले तरी तुम्ही माझ्यावर प्रसन्न होणार नाही, हे माहीत असूनही मी अयोग्य उपचाराचा अवलंब करीत आहे, कारण ते माझे कर्तव्य आहे.

४८९ कृत्रिम :

489. Duplicity.

दीससि, पिआणि जम्पसि, सव्भावो सुइअ ! एत्तिअ व्वेअ ? ।

फालेइऊण हिअअं, साहसु ! को दावए कस्स ? ॥८९॥

[हृदयसे प्रियाणि जल्पसि सद्भाव. सुभग एतावानेन ।

पाटयित्वा हृदयं कथय को दर्शयति कस्य ॥]

सुभग, तू दृष्टीला गोड दिसतोस आणि गोड गोड बोलतोस, एवढेच तुझे प्रेम. हृदय उघडून कोण कोणाला दाखविणार ?

● पाठमेदाच्या आचाराने वेबर सांगतो, निर्दया, मला दुःख देण्यांतच तुला सुख वाटते काय ?

४९० रहाटगाडगें :

490 Persian Wheel

उअअं लहिउण उताणिआणणा होन्ति के वि सविसेसम् ।
रिक्ता णमन्ति सुइरं रहट्टघडिअ व्व कापुरिसा ॥९०॥

[उदक लब्ध्या उत्तानितानना भवन्ति कऽपि सविशेषम् ।
रिक्ता नमन्ति सुचिर रहट्टघटिका इव कापुरुषा ॥]

रहाटाच्या गाडग्यात. पाणी भरलेले असत तोंवर त्याचीं तोंडे वर
असतात आणि रिकामी झालीं कीं तीं माना खालीं घालतात दुर्जनांचे
वर्तन असेच असते.

● अल्पश्रमानेही दुर्जेन उन्मत्त होतात गगाघटाने समानार्थी वचन
उद्धृत केले आहे ' जीवनग्रहणे नम्रा गृहीत्वा पुनरुत्पत्ता । किं कनिष्ठा-
किमुन्नेष्टा घटीयन्मस्य दुर्जेना ॥ ' क्षुद्र व कुशारखोर पुष्पाबद्दल नायिकेचे
उद्देगोद्धार.

४९१ ज्योत्स्ना :

491 Flood-Light.

भग्मापिअसंगमं केत्तिअं व जोह्माजलं णहसरम्मि ।
चेंन्दअरपणालणिज्झरणिवहपडन्तं ण णिट्ठाड ॥९१॥

[भग्नप्रियसंगम कियद्विज ज्योत्स्नाजल नभ सरसि ।
चन्द्रकरप्रणालनिर्झरनिवहपतत्र निस्तिष्ठति ॥]

चद्रविरणाच्या परपरेतून झऱ्याप्रमाणें स्रवणारे चादणे आकाशाच्या
सरोवरात लोटत आहे हा प्रवाह थावणार नाही तोंवर माझी प्रिय-
कराशीं भेट होणार नाही.

● अन्वकाराभिसारिकेचे उद्गार विचारीला फक्त कृष्णपक्षातील अध्यात्मा रात्रीच प्रियकराची भेट घेणे शक्य होते. कोणाला अचाराची अडचण, तर कोणाला चादण्याची !

४९२ निर्जन :

492 Wilderness

सुन्दरजुग्राणजणसंकुले त्रि तुह दंमर्ण विमगन्ती ।

रण वर भमइ दिट्टी वराइआए समुव्विग्गा ॥९२॥

[सुन्दरजुग्राणजणसंकुलेऽपि तव दर्शन विमार्गयन्ती ।

धरण्य इव भ्रमति दृष्टिर्वराकिकाया समुद्विग्ना ॥]

सुंदर तरुणाची येथे एवढी गर्श लोटली आहे, तरीही तुला शोण्णारी विचारीची उद्विग्न दृष्टि जणू निर्जन रानात भटकत आहे

● येथे इतके तरुण आहेत, पण ते तिच्या गणतीत नाहीत, ती तुला शोधित आहे, अशी दूतीची सूचना.

४९३ साष्ट सासू :

493 Mother-in-Law

अइकोवणा वि सासू रुआविआ गअवईअ सोह्हाए ।

पाअपडणोण्णआए दोसुं वि गल्लिएसु वलएसु ॥९३॥

[अतिकोपनापि श्वश्रू रोदिता गतपतिकया स्तुभया ।

पादपतनावनतया द्वयोरपि गलितयोर्वलययो. ॥]

पतिविरहामुळे क्षीण झालेली सून सासूच्या पाया पडण्यासाठी वाकली तेव्हा विचारीच्या दोन्ही हातातल्या बागड्या गळून पडल्या, सासू खाष्ट होती, तरी हें पाहून तिच्या रडें फोसळलें

१ अणुव्विग्गा अणुव्विग्णा २ सइकोवणा, आइकोवणा ३ दोण्हवि-
४ सदाकीपना

४९४ उन्हाळा :

494. Wail

रोवन्ति व्व अरण्ये दुसंहरइकिरणफंससंतत्ता ।

अइताराझिल्लिविरुण्हिँ पाअवा गिम्हमज्झळे ॥९४॥

[रुदन्तीवारण्ये दुःसहरयिकिरणस्पर्शसंतताः ।

अतिताराझिल्लिविरुतैः पादपा ग्रीष्ममध्याह्ने ॥]

उन्हाळ्यातल्या दुपारच्या कडक उन्हानें तापलेले अरण्यांतलें वृक्ष जणूं त्यावांल कीटकाच्या अति कर्कश स्वरांच्या रूपानें आक्रोश करीत आहेत.

● उन्हाळ्यामुळें अचेतन वृक्षांची एवढी दुर्दशा झाली, मग. नागरिकांची काय अवस्था झाली असेल ? प्रगासाला निघालेस्थानें हें रुदन ऐकलें आणि अपशकुन झाला असें मानून तो घराकडे परतला. किंवा संकेत-प्रमाणें त्याची जंगलांत भेट झाली, इतक्यांत काहीं कर्कश घ्वनि वानी आल्यामुळें तो दचकला. त्याचा धीर देऊन नायिका सांगते— ऊंः, तो रानकिच्याचा सूर आहे; एवढ्या उन्हांत आणि अशा जंगलात कोणी फिरकणार सुदा नाहीं, मुलीच विचर्कु नको.

४९५ प्रभात :

495. Lotus-Bed.

पढमणिलीणमधुरमहुँलोइल्लालिउलवद्धझंकारम् ।

अहिमअरकिरणणिउरम्बचुम्बिअं दलइ कमलवणम् ॥९५॥

[प्रथमनिलीनमधुरमधुलुब्धालिकुलवद्धझंकारम् ।

अहिमकरकिरणनिकुरम्बचुम्बित दलति कमलवनम् ॥]

१. रविअरसरणियरफरससंतत्ता. २. महुअरीलोइल्लालि. ३. मधुकरवधू.

मधुर अशा मधूवर लुब्ध असलेल्या भमरांनीं अगोदरपासूनच ज्यांत आश्रय घेतलेला आहे व आंतल्या आंत ज्यांचा झंकार चाललेला आहे अशा कमलांचा समुदाय सूर्यकिरणांच्या चुंबनामुळे उमलत आहे.

● संकेताप्रमाणे मी कमळाच्या तळ्याजवळ गेलें आणि त्याची वाट पाहिली पण तो आलाच नाही, अशी नायिकेची दृतीजगळ तक्रार. कमळात पूर्वीच निर्दान झालेल्या मधुसूतावर लुब्ध असलेले भ्रमर प्रमात-काळीं तिच्या निवासस्थानाभोंवतीं भ्रिष्ट्या घालीत आहेत ! गंगाधर सागतो, प्रातःकाळीं स्तुतिपाठ म्हणून राजाला आग्रत करणाऱ्या वैतालिकांचें हें गीत असावें.

४९६ बळी :

496. Decoration.

गोचकखलणं सोज्जण पिअअमे अज्ज तीअं खणदिअहे ।

वज्झमहिस्सस्स माल व्व मण्डणं उअह ! पहिहाइ ॥९६॥

[गोचरखलनं श्रुत्वा प्रियतमे अद्य तस्याः क्षणदिवसे ।

वध्यमहिपस्य मालेव मण्डनं पश्यत प्रतिभाति ॥

सणाच्या दिवशीं तिच्याशीं बोलतांना त्यानें चुकून दुसरींचे नांव घेतलें तें ऐकतांच अंगावरले अलंकार जणू बळी देण्यासाठीं सज्ज केलेल्या रेड्याच्या गळ्यांत घातलेल्या माळेसारखे तिला वाटले.

● आपल्या अपेक्षा विफल आहेत असें तिला लुब्धा चुमीमुळे समजून आलें आणि तिचा अभिमान हतप्रभ झाला. अपमानामुळे ती कदाचित् आरमत्याग करील, त्या पूर्वीच तिचा अनुनय करून तिला प्रसन्न करून घे.

४९७ अंकोलु :

497. Bouquet.

महमहद् मलअवाओ अत्ता वारेइ मं घराणेन्तीम ।

अङ्कोलुपरिमलेण वि जो क्खु मओ सो मओ व्वेअ ॥९७॥

[महमद्वायते मलययात श्वधूर्धारयति मां गृहान्निर्यान्तीम् ।

अङ्कोटपरिमलेनापि यः खलु मृतः स मृत एव ॥]

मलयावरून येणाऱ्या वाऱ्यामुलें सुगंध सर्वत्र दरवळत आहे. म्हणून घरातून बाहेर पडण्याला सासूनं मला बंदी केली आहे. पण खुद्द अगणातच अङ्कोलाचा सुगंध भरला आहे. जें भाणूस मरणार तें तेवढ्यानेंही मरणारच.

● मी घराबाहेर पडलें तर वसंताच्या सुगंधानें उन्मत्त होईन अशी सासूला घास्ती वाटते. उन्मत्त होण्याला किंवा मरण्याला अगणातल्या अंकोलाचा कोमल परिमलही पुरेला आहे. सखि, माझे प्राण कंठाशी ब्याले आहेत, सासूचा पदारा आहे, तरी अगणात स्केत ठरव, अशी सूचना.

४९८ कृतकृत्य :

498. Ecstasy.

मुहपेच्छओ पई से सा वि हु सविसेसंदंसणुम्मइआ ।

दोवि कअत्था पुहई अमाहिलपुरिसं व मण्णन्ति ॥९८॥

[मुद्यप्रेक्षकः पतिस्तस्याः सापि खलु सविशेषदर्शनोन्मत्ता ।

द्यावपि कृतार्था पृथिवीममहिलापुरुषामिव मन्यते ॥]

१. अकोट, अकोठ, अकोल. २. माता ३. पेच्छितो. ४. पिअरुअ.
५. मण्णति ६. दर्शनीन्मादिता.

तिचें मुख पाहून पति प्रसन्न झाला आणि त्याच्या दर्शनानें पत्नी उन्मत्त झाली. दोघेंही कृतार्थ झालीं. पृथ्वीवर जणू दुसरी खाच नाही आणि दुसरा पुरुषही नाही, असें तीं वागू लागलीं.

● ती असाध्य आहे अशी सूचना.

४९९ क्षेम :

499. How Do You Do ?

क्षेम ! कन्तो क्षेम ! जो मो सुज्जम्बओ घरदारे ।

तस्स किल मत्थआओ को वि अणत्थो समुप्पणो ॥९९॥

[क्षेम कुत क्षेमं योऽसौ कुञ्जाग्रको गृहद्वारे ।

तस्य किल मस्तकात्कोऽप्यनर्थः समुत्पन्नः]

खुशाली ? आता कसली खुशाली ? घराच्या दारात आल्याचे खुजट व वेडेंवाकडें झाड आहे, त्यावरही मोहोर आला आहे. आता कोणता तरी अनर्थ ओढवणार आहे

● प्रोषितपतिकेला कोणी सहज कुशल विचारलें, त्याला उत्तरादाखल हे उद्देगोद्गार वसतागमामुळे हा रुक्ष वृक्षही डवरला. तो सारखा नजरेसमोर आहे मग माझी अवस्था काय होत असेल ? परमेश्वरानें मनुष्याला यौवन कशासाठी दिलें ? प्रयासासाठी व विरहासाठी ? जीवसृष्टीचें चैतन्य जागृत करण्याची शक्ति वसताला कशाला दिली ? पत्त आढ्याऱ्या हंगामासाठी व उन्हाळ्यासाठी ? कीं आढ्यानजीक संकेताची सूचना ?

५०० विह्वल :

500. Dolour.

आउच्छणविच्छाअं जाआइ मुहं णिअच्छमाणेण ।

पहिण्ण सोअणिअलाविण्ण गन्तुं विअ ण इट्ठम् ॥१००॥

[आपृच्छनविच्छायं जायाया मुख निरीक्षमाणेन ।

पथिकेन शोकनिगडितेन गन्तुमव नेष्टम् ॥]

प्रवासाला निघतेवेळीं पति पत्नीचा निरोप घेऊं लागला, तिचें निस्तेज मुख पाहून तो इतका विह्वल झाला कीं प्रवासाला निघणें त्याला इष्ट वाटलें नाहीं.

● होय, तो प्रवासाला जाणार होता, पण गेला नाहीं, म्हणून ती येऊं शकली नाहीं, अशी दृतीची समजावणी.

रसिअज्जणादिअदइए कइवच्छलं वमुहमुकइणिम्मिइए ।

सत्तमअग्निं समत्तं वसन्नं गाहासभं एअम् ॥

१. आच्छण, आपृच्छण २. जिभालअन्तेण. ३. वेह. ४. तिग्ग. ५. आप्रध.
६. निगटायितेल.

पठं अतकम्

५०१ सूचीवेधे मुसल :

501 Much Ado

सुईवेहे मुसलं पिच्छुहमाणेण दंडूलोएण ।

एक्कम्मामे वि पिओ सँमअं अच्छीहिं नि ण दिट्ठो ॥ १ ॥

[सूचीवेधे मुसल निक्षिपता दग्धलोकेन ।

एकग्रामेऽपि प्रिय समाभ्यामाक्षिभ्यामपि न दृष्ट ॥]

जगाला पराचा कावळा करण्याची मेली खोडच असते. प्रियकर गावातल्या गावातच आहे, तरी जनापवादाच्या भीतीने त्याचाकडे डोळा वर करून पाहता आले नाही.

● मग प्रेमपूर्ण दृष्टाने किंवा डोळे भरून कसे पाहणार ? आजूबाजूला कुटाळ कपू आहेत, पार सावध गरी बाळगली पाहिजे, अशा सूचना सुईच्या नेढ्यातून घागा जाताना पुरेवाट, पण ट्याळ त्यातून मुमळ आरपार काढतात 'सूचीवेधे मुसल' असा प्रयाग दुसऱ्या काणत्याही भाषेत आढळत नाही, असे बेबर सांगतो

५०२ जीवितसंशय :

502 Last Spasm

अज्ज पि तौर एव मां मं वारेहि पिअमहि ! रुअन्तिम् ।

कँल्लि उणं तम्मि गए जइ ण सुआ ता ण रोदिस्सम् ॥ २ ॥

[अद्यापि तावदेक मा मा वारय प्रियसखि ददताम् ।

कल्ये पुनस्तस्मिन्गते यदि न मृतां तदा न रोदिष्यामि ॥]

१ पिच्छह विछुह् विछुम २ दडु घट्ट ३ समेहि ४ प्रक्षिपता' विक्षिपता ५ दाव ६ मास ७ कट्ट ८ पुण ९ जइ ण मरिस्स ण रोदिस्सम् १० म्रिये न रोदिष्ये

प्रिय साखि, मी फक्त आजच्या दिवस रडून घेनें, आज माझे निवारण करू नकोस, उद्या ते प्रवासाळा गेले म्हणजे विरहामुळे मी मरेनच; आणि मेलें नाहींच तर मी रडणारही नाहीं.

५०३ व्यञ्जित :

503 Suggestion.

एहि त्ति वाहरन्तम्मि पिअअमे उअह ! ओणंअमुहीए ।

विउणावेट्ठिअजहणत्थलाड लज्जाणअं हसिअम् ॥ ३ ॥

[पहीति व्याहरति प्रियतमे पश्यतावनतमुख्यौ ।

द्विगुणावेष्टितजघनस्थलया लज्जावनतं हसितम् ॥]

ती मान खालीं घालून उमो होती, तिळा पाहून तो म्हणाला, ए, इकडे, ये ना ! तिनें नेसतें बख जघनाभोंवतीं दुहेरी गुडाकून घेतलें होतें, तें सांवरून मान आणखी खालीं घातली व ती हसली.

● 'ओणवें मुख' हा प्रयोग प्रचलित वरणाजोगा आदे. तिच्या स्मितात पेट होता आणि निरोधही; कदाचित् प्रोत्साहनही असेल ! रीतावर रागतो, पापाकडे प्रवृत्त झालेल्या रामीचेंही आदरपूर्वक निवारण करावें हा धर्म आणि दौशल्यानें इष्टिगत प्रकट करावें ही नीति.

५०४ नयनराण :

504. Piercing Look

मारेमि कं ण, सुद्धे ' इमेण परेन्तरत्ताविममेण ।

भुलंआचानरिणिग्गअतिग्गअद्धाच्छिमहणे ? ॥ ४ ॥

१ दानेभाद एतादे २ ओणअमुहीम दिग्गो विउणावेडो निअंक्ख
३ अमुमाया ४. ति ५ रत्तन्ततिक्ख ६ भुमआ

[मारयसि क न मुग्धे बनेन पर्यन्तरक्तविपमेण ।

भ्रूलताचापविनिर्गततीक्ष्णतराघाक्षिभक्षेण ॥]

मुग्धे, तुझ्या भिंवयांच्या धनुष्यातून वेगाने सुटणाऱ्या तिरप्या दृष्टीच्या बाणाच्या अर्धचंद्राकृति पानाची टोके लालमडक आहेत आणि त्याची धार अति तीक्ष्ण आहे. त्यामुळे कोण घायाळ होणार नाही ?

● तिला मुग्धा म्हटलेले आहे, कारण तिला आपल्या सामर्थ्याची किंवा कटाक्षच्या परिणामाची जाणीव नाही. तुझा खेळ झाला, पण घायाळ होऊन माझा जीव चालला. प्रेमाच्या आवेशाने नेत्र आरक्त होतात आणि दृष्टि-क्षेपही. या बाणाना विष लावले होते की पूर्वीच्या शिकारीचे रक्त लागलेले होते ! हिंदी कलासकेतानुसार कटाक्ष सोडणारे अर्धोग्मीलित नेत्र भल्लाच्यासारखे अर्धचंद्राकृति असतात.

५०५ उपेक्षा :

505. Prostration.

तुह दंसणे सअह्ला सदं सोऊण णिग्गदा जाई ।

तइ चोलीणे ताई पआई चोढव्विआ जाआ ॥ ५ ॥

[तव दर्शने सत्पुष्पा शब्दं श्रुत्वा निर्गता यानि ।

त्वयि व्यतिक्रान्ते तानि पदानि चोढव्व्या जाता ॥]

तुझ्या दर्शनासाठी ती तहानलेली होती. तुझा शब्द ऐकून तुझ्या दर्शनासाठी ती दोन पायले बाहेर आली, पण वंदे दिसला नाहीस. तेव्हा ती वेशुद्ध झाली आणि तिला तेथून उचलून घरात न्यावे लागले.

५०६ निर्विकार :

506. Indifference.

ईसांमच्छररहिण्हिं णिव्विआरेहिं माभि ! अच्छीहिं ।

एहिं जणो जणम्मिव णिरिच्छए, कहँ ण छिज्जामो ? ॥ ६ ॥

[ईर्ष्यामत्सररहिताभ्यां निर्विकाराभ्यां मातुलान्यक्षिभ्याम् ।

इदानीं जनो जनमिव निरीक्षते कथं न क्षीयामहे ॥]

माभी, ते माइयाकडे कसे निर्विकार नजरेन पाहतात, त्यांच्या दृष्टीत ईर्ष्या नसते किंवा मत्सरही नसतो. तिन्हाइताकडे पहावें तसे ते मला न्याहाळतात. मग मी कां झुलं नये ?

● सर्पानि विचारलं, तू इतकी वाळवीस (मिड्डामो) कशाने ! घुरतेस (छिज्जामो) कशानुळे ! अशी चिह्तेस (खिज्जामो) का !

५०७ निधान कलश :

507. Sure Proof.

चाउद्धासिचअविहाविओरुदिट्ठेण दन्तमग्गेण ।

वट्ठुमांआ तांसिज्जइ णिद्धानकलसस्स च मुहेण ॥ ७ ॥

[चातोद्धतसिचयविमायितोरुदृष्टेन दन्तमार्गेण ।

वधूमाता तोप्यते निधानकलशस्येव मुधेन ॥]

वधूच्या मांडीवर दंतव्रग होणे. वाऱ्याच्या झोताने तिचे वधू उडाले तेव्हा ते तिच्या आईला दिसले. गुप्त घनाच्या वळणीचे तोंड दिसले म्हणजे होतो तसा आनंद निळा ते वग पाहून झाला.

१. निव्विआरेहिं. २. खिज्जामो, मिड्डामो. ३. वाळवीस, वाउवेविय.
४. वट्ठुमाया. ५. चातोद्धत, चातोद्धिस्त.

● दुहितेचें सौभाग्य व सद्भाग्य हीं मातांना परम प्रिय वाटतात. कुमारसंभवांत (८-१२) कालिदास सांगतो: 'मर्तृवल्लभतया हि मानर्षी । मातुरस्यति शुचं वधूजनः॥' जांवयाला मुलीनें लावलेल्या वेडाची व जामाताच्या नैपुण्याची अशी निशाणी पाहून कोणत्या सासूचें हृदय आनंदानें भरून येणार नाही ? टीकाकार सांगतात, हे प्रण बिंदुमालाकृति होते.

५०८ प्रेमशंका :

508. Suspicion.

हिअअम्मि वससि, ण करेसि मण्णुअं, तह वि णेहभरिण्हिं ।
सङ्किज्जसि जुअइसुहावगलिअधीरेहिं अम्हेहिं ॥ ८ ॥

[हृदये वससि न करोमि मन्थुं तथापि स्नेहभृताभिः ।

शङ्क्यसे युवतिस्वभावगलितधैर्याभिरस्माभिः ॥]

तूं माझ्या हृदयांत राहतोस आणि माझ्यावर कधीं रागावत नाहीस; तथापि तुझ्याबद्दल नाहीं नाहीं ते संशय मनांत येतात; कारण तुझ्यावर माझे प्रेम आहे आणि संशयी वृत्ति हा आम्हां मीरु स्त्रियांचा स्वभावच आहे.

● स्त्रियाची वृत्ति अधीर असते. जरा इकडे तिकडे पाहिलें किंवा घरी परतण्याला थोडा उशीर झाला कीं लगेच कुशङ्काना सुदवात होते.

५०९ शाश्वत त्रिकोण :

509. Eternal Triangle.

अण्णं पि किं पि पाविहिसि मूढ ! मा तम्म दुक्खमेत्तेण ।
हिअअ ! पराहीणज्जणं मंग्गन्त तुह केत्तिअं एअम् ॥ ९ ॥

१. णट्ठिण्हिं. २. नाटितेः, शोडितैः २. मदंत, रुदंत, संहं

[अन्यदपि किमपि प्राप्स्यसि मूढ मा ताम्य दुःखमात्रेण ।

• हृदय पराधीनजतं मृगयमाणं तवै कियन्मात्रमिदम् ॥]

• हृदया, एवढ्याशा दुःखानें इतकें व्यथित होऊं नकोस. अन्य स्त्रीच्या आधीन असलेल्या पुरुषावर तूं आसक झाले आहेस, मूढा, यापुढें तुला आणखी किती तरी दुःखें सहन करावयाची आहेत !

५१० पांसुल :

510. Libertine.

वैसोसि जीअ पंसुल ! अहिअअरं सा हु बल्लभा तुज्झ ।

इअ जाणिरुण वि मए ण ईसिअं दर्पद्धेम्मस्सं ॥ १० ॥

[द्वेष्योऽसि यस्याः पांसुल अचिकतरं सा खलु बल्लभा तव ।

इति क्षात्र्यापि मया न ईर्ष्यितं दग्धप्रेम्णः ॥]

मी तुझ्यावर अनुरक्त आहे आणि जी तुझा द्वेष करते तीच तुला विशेष प्रिय वाटते. हें मला माहीत असल्यामुळे खरें गद्देलें असतां मांच तुझा द्वेष करावा. पण मला तुझा रागसुद्धा येत नाही. छंप्टा, याचें कारण हें जळें प्रेम !

५११ अधम :

511. Admission.

सा आम सुदअ ! गुणरूअसोहिरी, आम णिग्गुआ अ अहम् ।

मण तीअ जो ण सरिसो किं सो सच्चो जणो मरउ ? ॥ ११ ॥

१. कामयमान तव कियदेतन्, इच्छन् तव कियदेतन्. २. जीसे वैसो पंसुल अणिययरं मय वि पद्धसु होद्द. इय भाणिरुण अगर्र ण विग्गुअ उउ रिययस्स.

[सा सत्यं सुभग गुणरूपशोभनशीला सत्यं निर्गुणा चाहम् ।

भग्न तस्या यो न सदृशः किं स सर्वो जनो म्रियताम् ॥]

सुभग, ती सुंदर आहे, सद्गुणी आहे, सुशील आहे; कबूल, माझ्या अंगी कोणतेही चांगले गुण नाहीत; मान्य, ज्यांची योग्यता तिच्या तोलाची नाही त्या सर्वोनीं मरावे की काय ? हें तरी सांग.

● निर्गुण पण प्रिय अशा परस्त्रीबद्दल प्रशंसोद्गार काढणाऱ्या पतीला उद्देशून पत्नीचे ईर्ष्याद्वार. वस्तुतः तिचे गुण माझ्या पांसंगालाही पुराव्याचे नाहीत असेच पत्नी या वक्रोक्तीने मुचवीत आहे.

५१२ सुगृहिणी :

512. House-Wife.

सन्तमसन्तं दुःखं सुखं च जाओ घरस्स जाणन्ति ।

ता पुत्तअ ! महिलाओ सेसाओ जरां मनुस्साणम् ॥१२॥

[सदसदुःखं सुखं च या गृहस्य जानन्ति ।

ताः पुत्रक महिलाः शेषा जरा मनुष्याणाम् ॥]

मुला, ज्यांना संसारांतील सुखदुःखांचा अनुभव आहे त्यांनाच महिला म्हणावे. इतर स्त्रिया पुरुषाला केवळ म्हातारपण आणतात.

● घरांत काय आहे, काय नाही, हें ज्यांना माहीत असते आणि सर्वोंना सुख मिळेल अशा रीतीने ज्या संसार करतात, त्याच एवढ्या महिला. ज्या अशा नसतात त्या इतरांना क्लेश देतात आणि म्हातारपण आणतात. " संपत्तौ च विपत्तौ च मरणे न च मुञ्चति । सा स्वोयां ता प्रति प्रेम जायते पुण्यकर्मणः । " म्हणून मुला, परस्त्रीचा अभिलाष धरूं नको आणि पत्नीबद्दल वैराग्य बाळगूं नको.

५१३ सुमहिलामार्ग :

513. Cross Cut.

हसिहहिँ उवाल्मभा, अच्युवचारेहिँ रूसिअव्वई ।
अंसहिँ मण्डेणाई, एसो मग्गो सुमहिलाणम् ॥ १३ ॥

[हसितैरुपालम्भा अत्युपचारेः खेदितव्यानि ।

अधुभिः कलहा एव मार्गः सुमहिलानाम् ॥]

निषेध करावयाचा तो नुसतें हंसून; खेद व्यक्त करावयाचा तो प्रमाणाबाहेर सेवा करून आणि भांडावयाचें तें नुसतें अश्रु टाकून; हाचें सुमहिलाचा मार्ग.

■ मात्र त्या इतिहात उपालम्भाची सूत्र छटा असावी, उपकाराच्या अतिरेकत उद्देशाचें मिश्रण असणें आणि जणू आपल्याच अपराधाच्या परिमार्जनार्थ अश्रु ओघळत आहेत असा आभास असावा. अर्था तपस्या पतीला हमखास असण्य होते.

५१४ लोकविरुद्ध :

514. Evasion.

उल्लावो मा दिज्जउ लोअविरुद्ध चि णाम काऊण ।
संमुहापडिए को उण वेसँ वि दिट्ठि ण पाडेइ ॥ १४ ॥

[उल्लापो मा दीयतां लोकविरुद्ध इति नाम कृत्वा ।

संमुखापतिते कः पुनर्द्वेष्येऽपि दृष्टि न पातयति ।

शिष्टाचाराचे नांवाखालीं फार तर परक्यानें विचारलेल्या प्रश्नाचें उत्तर देऊं नये, पण समोरून आलेले माणूस अप्रिय असले म्हणून त्याच्याकडे दृष्टिक्षेपही करूं नये कीं काय ?

१. खिज्जि, लज्जि. २. खण्ड. ३. कुलवहण. ४. उपकारे. ५. दपितव्यानि.

६. खण्डनानि. ७. वेरिए. ८. संमुखागते.

● दृष्टिभेट झाली की तो सस्मित दृष्टिक्षेपाची मागणी करणार, मग म्हणणार चार शब्द बोलायला काय हरकत आहे! आणि बोललेंच तर संकेताचें बोलणें लावणार. यापेक्षा आरंभीच सावधानी बरी.

५१५ संपन्न दारिद्र्य :

515. Asset.

साहोणापिअमो दुग्गओ वि मण्णइ कअत्थमप्पाणम् ।
पिअरहिओ उण पुहविं वि पाविउण दुग्गओ चेअ ॥ १५ ॥

[स्वाधीनप्रियतमो दुर्गतोऽपि मन्यते कृतार्थमात्मानम् ।

प्रियरहितः पुनः पृथिवीमपि प्राप्य दुर्गत एव ॥]

दारिद्र्य असले तरी पति स्वाधीन असण्यांतच पत्नी धन्यता मानते. प्रियकर स्वाधीन नाही आणि पृथ्वीची संपत्ति हातीं आहे, तरी तें दारिद्र्यच.

● सासरी एवढी संपत्ति आहे तरी तूं इतकी वाळरीस कशानें ! सखीच्या या प्रश्नाला असंतुष्टेचें उत्तर. किंवा एवढें ऐश्वर्य आहे तरी प्रिया प्राप्त झाली नाही म्हणून असंतुष्ट घनेश्वरानें मित्राबरोबर काढलेले उद्गार.

५१६ प्रेम हें विष :

516. Poison.

किं रुवसि किं अं सोअसि किं कुप्पसि, सुअणु ! एकमेकस्स ? ।
पेम्मं विसं वं विसमं साहसु ! को रुन्विउं तरइ ॥ १६ ॥

. १. पुडुविं. २. पाऊण. ३. जिमाअसि ? ४. विमंवरंतं. विसंवदंतं.
५. रंभिजं.

[किं रोदिषि च शोचसि किं कुप्यसि सुतनु एकैकस्मै ।

प्रेम विषमिव विषमं कथय को रोद्धु शक्नोति ॥]

सुतनु, रडतेस का ? खिन्न कां झालीस ? ज्याच्या त्याच्यावर एवढी रागाला कां येत आहेस ? प्रेम हें विषासारखें विषम आहे; सांग, प्रेमाला रोखून धरण्याचें सामर्थ्य कोणाला आहे ?

५१७ आख्यान :

517. Legend.

ते अ जुआणा, ता गामसंपआ, तं च अम्ह तारुण्यम् ।

अकखाणअं व लोओ कहेहि, अम्हे वि तं सुणिमो ॥ १७ ॥

[ते च युवानस्ता ग्रामसंपदस्तथास्माकं तारुण्यम् ।

आप्यानकमिव लोकः कथयति वयमपि तच्छृणुमः ॥]

त्या काळची गांवांतोळ सुखसमृद्धि, ते तरुण व आमचें तारुण्य, यांच्या हक्कांगती लोक एकादा ऐतिहासिक कथानकाप्रमाणें एकमेकांना सांगतात आणि आतां आम्हीही त्या ऐकतो.

● तेव्हां आम्ही जें वेलें तेंच आतां इतर करीत आहेंत, तरीही तीं सर यावयाचीं नाहीं ! गोष्टी जुन्या व सर्वांच्या परिचयाच्या, पण आतां आम्ही त्या फक्त ऐकावयाच्या; आणि प्रत्यक्षात जें शिळें-पाकें वाट्याला येईल त्यावर निर्वाह करावयाचा ! वृद्धांचा आत्मनिंदा; मी म्हातारी झालें आहे असें वाटल्यामुळे त्यांनीं संकेत टाळला ही काय ! सामान्य जन वाखांणारच मुलायचे. किया, सगार अनित्य आहे, परिचित्यनुसार जें मिळत आहे त्याचा अंधेर करूं नको, अशी उत्तीची सूचना.

५१८ खोटी शपथ :

518. Perjury.

वाहोर्हभरिअगण्डाहराएँ मणिअं विलक्खहसिरीए ।

अज्ज वि किं रूसिज्जइ सवहावत्थं गअं पेम्मम् ॥ १८ ॥

[वाष्पीघैभृतगण्डाधरया मणितं विलक्षहसनशीलया ।

अद्यापि किं रुष्यते शपथावस्थां गतं प्रेम ॥]

‘ तिचे गाल व ओंठ अश्रूच्या ओघांनीं ओले चिंब झाले होते, ती उद्वेगाने म्हणाली, ‘आपले प्रेम आतां शपथ घेण्याच्या अवस्थेला येण्या-इतके क्षीण झाले आहे. आतां मी रागावूं कशाला ? ’

● मनुष्य शपथेश्वर कांही सांगूं लागला म्हणजे ते खोटे आहे असे खुशाल समजावे !

५१९ नीरस :

519. Insipid.

वण्णअघअलिप्पमुहिं जो मं अइआअरेण चुम्बन्तो ।

एहिं सो भूसणभूसिअं पि अलसाअइ छिवन्तो ॥ १९ ॥

[वर्णघृतलिप्तमुखीं यो मामत्यादरेण चुम्बन् ।

इदानीं स भूषणमूषितामप्यलसायते स्पृशन् ॥]

मुखाला वर्णघृत लावलेले असले तरी पूर्वी तो माझे चुम्बन विशेष उत्सुकतेने घेत असे; आतां मी अलंकारांनीं सजलेली असले तरी मला नुस्ता स्पर्श करावयालाही तो आळस करतो.

१. वाहुल्लफुरिअ. २. वाष्पाद्रस्फुरित. ३. विलक्षं हसन्त्या. ४. वणाधिज, वण्णरघय. ५. वण्णरघअनुप्प. ६. वर्णक.

● अस्पर्श व स्पर्श या शब्दांवर चमत्कृति. जें निषिद्ध त्यांतच विशेष सुख वाटतें. औत्सुक्यामुळे ही विकृति नसून प्रकृति आहे अथेंच वाटतें. औत्सुक्य ओसरलें कीं सोंच सुमार वाटूं लागतें.

५२० कृष्णवसना :

520. Costume.

नीलपटंपाउअङ्गी ति मा हु णं परिहरिज्जासु ।

पट्टंसुअं पि णदं रअम्मि अवाणिज्जइ ज्ञेअ ॥ २० ॥

[नीलपटप्रावृताङ्गीति मा पल्लवेनां परिहर ।

पट्टांशुकमपि नष्टं रतेऽपनीयत एव ॥]

तिचें वल काळें छाहे म्हणून तिला टाळूं नको. वल रेशमी असलें तरी रतिप्रसंगी तें सुद्धां दूर करावेंच लागतें.

● वस्त्राची किंमत फक्त बाजारात. या उपाधिविरहित वस्तु कशी आहे तें पहा. मलिनवसनेचा स्वीकार करण्याबद्दल नायकाला मोत्साहन.

५२१ मार्जारसुरत :

521. Cat.

सचं कलहे कलहे सुरआरम्भा पुणो णवा होन्ति ।

माणो उण, माणंसिणि ! गरुओ पेम्मं विणासेइ ॥ २१ ॥

[सत्यं कलहे कलहे सुरतारम्भाः पुननंवा भवन्ति ।

मानः पुनर्मनस्थिति गुरुकः प्रेम विनाशयति ॥]

अभिमानिनी, दरवेष्टीं सुरवातीला थोडेंसे मांडण करावें, म्हणजे सुरताला टक्करी येते, हें खरें; पण फार वेळ रुमून वसत्यानें मात्र प्रेमाचा नाश होतो.

५२२ माजोरी :

522. Possessed.

माणुम्मत्ताइ मए अकारणं कारणं कुणन्तीए ।

अदंसणेण पेम्मं विणासिअं पोढवाएण ॥ २२ ॥

[मानोन्मत्तया मया अकारण कारणं कुर्वत्या ।

अदर्शनेन प्रेम विनाशितं प्रौढवादेन ॥]

मी मानोन्मत्त झाले आणि थोरवीच्या गोष्टी करून निष्कारण कुरापत काढली. अदर्शनामुळे प्रेमनाश मात्र झाला.

● त्याचा काही अपराध नव्हता. काल्पनिक कारणे निर्माण करून मी त्याला दोषी ठरविले. माझ्या संशयाचे निरसन करण्यासाठी त्याने भेटीचा प्रयत्न केला, तो मी शिडकारला. मी त्याला शिक्षा केली, पण भाता ती मलाच भोगावी लागत आदे. प्रौढवाद = सप्रतिश प्रत्याख्यानम् (गंगाधर), थोरवीच्या गोष्टी.

५२३ गुरु :

523. Beau.

अणुऊलं विअ वोत्तुं बहुचल्लह ! चल्लहे वि वेसे वि ।

कुविअं अ पसाएउं सिक्खइ लोओ तुमाहितो ॥ २३ ॥

[अनुकूलमेव वक्तुं बहुचल्लम चल्लभेऽपि द्वेष्येऽपि ।

कुपित च प्रसादयितुं शिक्षते लोको युष्मत्तः ॥]

हे बहुचल्लम, आवडतीप्रमाणेच नावडतीशीही तुला गोड गोड बोलता येते आणि त्यांना अनुकूल करून घेता येते. कुपितला प्रसन करून घ्यावयाचे ही कला लोकानी तुझ्यापासूनच शिकावी.

● मधुर निर्मर्त्तना.

१. ओत्तुं, पोत्तु, वत्तु, वोत्तुं. २. ओत्तुं ओत्तुं वत्तु वत्तु वत्तु वेसे वि.

५२४ नाचकी :

524. Disrepute.

लज्जा चंत्ता, सीलं अ खण्डिअं, अजसघोसणा दिण्णा ।
जस्स कएणं, पिअसहि ! सो न्चेअ जणो जेणो जाओ ॥ २४ ॥

[लज्जा त्यक्ता शीलं च खण्डितमयशोधोषणा दत्ता ।

यस्य कृतेन प्रियसखि स एव जनो जनो जातः ॥]

त्याच्यासाठी मी लाज सोडली, शीलभ्रष्ट झालें; त्याच्यामुळे जगांत
माझ्या नाचकीचा डंका वाजला; आणि प्रियसखी, हें सारें मी
ज्याच्यासाठी केले तो मात्र मला पारखा झाला.

● इतका तो निर्लेज्ज, भ्रष्ट व अज्ञात आहो.

५२५ कुलवधू :

525. Coy.

हसिअं अदिट्ठदेन्तं, ममिअमणिअन्तदेहलीदेशम् ।
दिट्ठमणुविस्सत्तमुहं एसो मग्गो कुलवधूणम् ॥ २५.॥

[हसितमदृष्टदन्तं भ्रमितमणिअन्तदेहलीदेशम् ।

दृष्टमनुविस्सत्तमुपमेव मार्गः कुलवधूणाम् ॥]

हंसावयाचें, पण दांत दिवूं पावयाचे नाहींत; किंगवयाचें, पण
तें घरांतल्या घरांत, उंचरटा ओलांडायचा नाहीं; पहावयाचें, पण
मुग वर न उचटता. ही यागशूक कुलवधूंची.

१. मुक्ता २. आतरधोगणा ३. गतो. ४. अश्वलीपोषणा. ५. द्योत-
कारि. ६. अनुदृष्टपर्व. ७. श्रुतं.

५२६ डंका :

526. Royal Drum.

धूलिमइलो वि पङ्काङ्किओ वि तणरइअदेहभरणो वि ।
तह वि गइन्दो गरुअत्तणेण ढंक्कं समुव्वहइ ॥ २६ ॥

[धूलिमलिनोऽपि पङ्काङ्कितोऽपि तृणरचितदेहभरणोऽपि ।
तथापि गजेन्द्रो गुदकत्वेन ढकां समुद्वहति ॥]

हत्तीचें अग धुळीनें मळलेलें व चिखलानें माखलेलें असतें आणि तो गवत खातो. तरी नैसर्गिक मोठेगणामुळें डंका धारण करण्याचा मान गजेंद्रालाच मिळतो.

● जननिन्दित नायकाविषयी नायिकेला अनुकूल करण्यासाठी हत्तीचे प्रशंशोद्धार. छोकानी त्याची कितीहि निंदा केली व त्याची दुर्गति असली तरी त्याचा मोठेगणा श्लाकणार नाही. इतरांना पेलणार नाही अशा डंका याचेंच माहात्म्य गर्जून सागत असतो. अलंकारकौस्तुभांत अप्रस्तुतप्रशंसेचे उदाहरण.

५२७ अपहृता :

527. Abduction.

करमरि ! कीस ण गम्मइ ! को गव्वो जेण मसिणगमणासि ? ।
अदिट्ठदन्तहसिरीअ जम्पिअं चोर ! जाणिहिसि ॥ २७ ॥

[चन्दि किमिति न गम्यते को गव्यो येन मंसृणगमनासि ।
अदृष्टदन्तहसनशीलया जल्पितं चोर श्लास्यसि ॥]

चोरानें विचारलें, वन्दिनी, मला फळत नाही, तुला एवढा फराचा गर्व आहे, कीं तूं इतकी हळूहळू चालत आहेस ! ओठांतल्या ओठांनं हंसून तीं पुटपुटली, चोरा, याचें कारण तुला लवकरच समजेल.

● तिनें क्षपाक्षप चालावें म्हणून यानें तिला थारंवार दरडावलें, पण तिनें आपली गति वाढवली नाही. त्याला पाठलागाची भीति वाटत होती आणि तिला आशा. पति लगेलेग आपल्या मागावर येईल या अपेक्षेनें अपहृता मुद्दाम रेंगाळत होती.

५२८ डाग :

528. Mark.

धोरंमुण्हिँ रुणं सवत्तिवग्गेण पुप्फवइअए ।

भुअसिहरं पइणो पेछिऊण सिरैलगातुप्पलिअम् ॥ २८ ॥

[स्थूलाधुमी रुदितं सपत्नीवर्गेण पुष्पचल्याः ।

भुजशिपर पत्युः प्रेक्ष्य शिरोलम्बनं घृतलिप्तम् ॥]

पुण्यवर्तानें मुखाला लावलेलें वर्णघून पतीच्या दंडाच्या बाहुव्याला लागलेलें पाहून तिच्या सवर्ता दसदसा रडल्या.

५२९ आवाहन :

529. Temptation.

लोओ जूरइ, जूरउ ! वअणिज्जं होइ. होउ तं णाम ।

एहि ! णिमज्जमु पामे, पुप्फवइ ! ण एउ मे णिदा ॥ २९ ॥

१. निरमग, निरगं. २. निमिज्जमु.

[लोकः खिद्यते खिद्यतु वचनीयं भवति भवतु तन्नाम ।

एहि निमज्ज पार्थ्वे पुष्पवति नैति मे निद्रा ॥]

. पुष्पवती, काय म्हणतेस ? लोक रागावतील ? रागावूं देत. निंदा करतील ? करूं देत मला तुझ्याशिवाय झोप येत नाही. ये, इकडे ये आणि माझ्याशेजारी झोप.

५३० चित्रपट :

530. Omnipresent.

जं जं पुलणमि दिसं पुरओ लिहिअ व्व दीससे तत्तो ।

तुह पडिमापडिवाडिं व्हइ व्व सअलं दिसाअक्कम् ॥ ३० ॥

[यां यां प्रलोकयामि दिशं पुरतो लिखित एव दृश्यसे तत्र ।

तव प्रतिमापरिपाटीं ब्रह्मतीव सकलं दिशाचक्रम् ॥]

मी ज्या ज्या दिशेला पाहतें त्या त्या क्षितिजावर तूं मला चित्रा-सारखा दिसतोस. जणूं दिशाचक्र माझ्यापुढें तुझ्या प्रतिमांची रांग फिरवीत आहे.

५३१ भुंगा :

531. Black-Berry.

ओसरइ, धुणइ साहं, खोक्खांमुहलो पुणो समुल्लिहइ ।

जम्बूफलं ण गेहइ ममरो त्ति कई पढमडक्को ॥ ३१ ॥

१. गर्हति. २. निषिद्ध. ३. चक्र. ४. सततं. ५. धुणइ. ६. पंपा. भंगा.
७. पडम.

[अपसरति धुनोति शाखां खोक्त्वामुखरः पुनः समुल्लिखति ।

जम्बूफलं न गृह्णाति अमर इति कपिः प्रथमदष्टः ॥]

माकडाला एकदां भुंगा चावला होता. त्याला एक जांभूळ दिसलें. त्याला वाटलें भुगाच आहे. लगेच माकड चमकून एकदम दूर सरकलें, खाकूळें लागलें, फांदी हलवूं लागलें व पानें ओरवाडूं लागलें; पण जांभळाला हातही लावीना.

● एकदां बोमाटा झाला म्हणून पुन्हाही तसेंच होईल अशा कल्पनेनें भिडें नको, असें नायकाला दूतीचें आश्वासन. याला तिच्या यजमानानें पूर्वी चोपून काढलें होतें कीं काय ? कीं हा तिला चावला होता, म्हणून ती विचकत होती ?

५३२ खाजरी :

532. Monkey.

ण छिवइ हत्येण कई कण्डूइभएण पत्तलणिउज्जे ।

दरलेंम्बिअगोच्छकइकच्छुसच्छहं वाणरीहत्यम् ॥ ३२ ॥

[न स्पृशति हस्तेन कपिः कण्डूतिमयेन पत्रलनिकुञ्जे ।

ईपल्लम्बितगुच्छकपिकच्छुसदृशं वानरीहस्तम् ॥]

वानराचा हात एकदां खाजरीला लागला होता. कुंजांतील पानांच्या गर्दीत वानरीचा केसाळ हात लोंबत होता. खाजरीच्या शंकेनें वानर तिच्या हाताला स्पर्शही करीना.

● खाजरीची लव रंगानें तावूष असते. समजावून सांगितलें तरी मूढाना उमजत नाहीं.

५३३ शुष्कः

533. Contradiction.

सरसा वि स्रसइ चिअ जाणइ दुखाईं मुद्धहिअआ वि ।
रत्ता वि पण्डुर चिअ जाआ वरई तुह विओए ॥ ३३ ॥

[सरसापि शुष्यत्येव जानाति दुःखानि मुग्धहृदयापि ।
रक्तापि पाण्डुरैव जाता वराकी तव वियोगे ॥]

सरस आहे तरी तुझ्या विरहामुळे विचारी कोमेजल्यासारखी दिसत आहे, मुग्धहृदया आहे तरी आता तला दुःखाची जाणीव झालेली आहे आणि अनुरक्ता आहे तरी पादरी फटफटीत झाली आहे.

● जें सरस, आर्द्र होतें तें विरहामुळें नीरम, शुष्क झालें, अशण होतें, त्यालाही दुःखाची जाणीव झाली, अनुरक्तामुळें आरक्त होतें तें पादुर झालें; जसें हृदय, तसाच देहही. अलंकारकोस्तुमांत विरोधाचें उदाहरणः
' अविरायेऽपि विरोधी यत्रोक्तः स्याद्विरोधः सः । स्याज्जातेर्गुणकर्मद्रव्याणां स्वस्वपरयोगात् ॥ '

५३४ सुगंधित मद्यः

534. Scented Wine.

आरुहइ जुण्णअं खुज्जअं वि जं उअह चल्ली तउंसी ।
णीलुप्पलपरिमलवासिअस्स सरअस्स सो दोसो ॥ ३४ ॥

[आरोहति जीर्णं कुब्जकैमपि यत्पश्यत घेल्लनशीला त्रिपुत्ती ।
नीलोत्पलपरिमलवासितायाः शरदः स दोषः ॥]

१. मुट्ठ. २. पृष्टकं, जुण्णअं, वज्जलं. ३. जुण्णखज्जुण्णअं. ४. उवसी.
५. जीर्णखज्जुमपि. ६. वेपमाना दन्दुरि.

विळखा घालणें हा वेलीचा धर्म आहे. पहा, घृक्ष वठलेला व वेडावांकडा आहे, तरी कांकडीची वेली त्यावर चढली आहे. निळ्या कमळाचा सुगंध, सर्वत्र दरवळविणाऱ्या शरद् ऋतूचाच हा दोष.

● दुसरी ओळ 'नीलोत्पलपरिमलवासितायाः सरकस्य दोषः' अशी वाचली तर अर्थ बदलतो. 'सरकस्य इक्षुमयस्य.' हा दोष मद्याचा, नीलोत्पलाच्या परिमलानें सुगंधित झालेल्या मद्याचा. जुन्या झाडाना व वेलींना शरद् ऋतूंत नेव जीवन प्राप्त होतें. त्याचप्रमाणें सुगंधित मद्याच्या सेवनानें वृद्धांना मस्ती येते आणि वृद्धाही तरुणांप्रमाणें बागडू लागतात. नायिका उत्पन्न झाली होती म्हणूनच तिने वृद्धनायकाचा स्वीकार केला !

५३५ वसंतोत्सव :

535. Revelry.

उप्पहपहाविहजणो पविजिम्भिहैअकलअलो पहअतूरो ।

अव्वो सो च्चेअ छणो तेण विणा गामडाहो व्व ॥ ३५ ॥

[उत्पथप्रघावितजनः प्रविजुम्भितकलकलः प्रदत्ततूर्यः ।

दुःखं स एव क्षणस्तेन विना ग्रामदाह इव ॥]

वसंतोत्सव सुरू आहे; लोक रस्ता सोडून घांवत आहेत, सगळीं कडे गोंगाट चालला आहे, नगारे वाजत आहेत; पण प्रियकराच्या विरहामुळे मला मात्र वाटत आहे कीं जणू गांवाला आग लागली आहे व त्यामुळेच हा गोंधळ चालला आहे.

● विरहप्रीत्या वापामुळे ती तळमळत होती म्हणूनच गांवाला आग लागल्याची उपमा तिला सुचली. उत्सवाची, त्याचप्रमाणें दरोडा, आग अशा संकटाची गावकऱ्यांना सूचना देण्यासाठीं नगारे वाजवीत असत.

१. पविअंभिअ, पविजुभिअ.

૫૩૬ વેતાલ :

536. Ghost.

ઉલ્લાવન્તેણ ન હોઈ કસ્સ પાસઢિણ ઠડુંઢેં ।

સઢ્કા મસાણપાઅવલમ્બિઅચોરેણ વ ચલેણ ॥ ૩૬ ॥

[ઉલ્લાપયમાનેન ન ભવતિ કસ્ય પાર્શ્વસ્થિતેન સ્તન્ધેન ।

શઢ્કા શ્મશાનપાદપલમ્બિતચોરેણેવ ચલેન ॥]

દુષ્ટપાસૂન ધોળાલા ભય નાહીં ! તો કાહીં ન બોલતા નુસતા વાજૂલા સ્તન્ધ ઉભા રાહિલા તરીં ભીતિપ્રદ અસતો, તો ગોડ બોલલા તર ત્યાહૂન ભયંકર. અગદીં શ્મશાનાતલ્યા શાઢાવરીલ ફાસાવર લટકવિલેલ્યા ચોરાપ્રમાણેં ભયંકર.

● શ્લેષ : પાર્શ્વસ્થિતેન = સંનિહિતેન અથવા પાશસ્થિતેન; સ્તન્ધેન = અહંકારાત અથવા પ્રાણવાયુવિરહાત; શંકા = વિતર્ક અથવા ભયમ્, ફાસાવર લટકલેલા ચોર મેઢેલા આદે હેં માહીત અસલે તરી ત્યાચ્યા દર્શનાનેં ભીતિ ઘાટતે, ફાસાવર લટકલલેં પ્રેત આકાએકીં ચોલૂં લાગલેં તર જીવાચેં પાળી પાળી હોઈલ. ચોર જિવંત અસલા તર સોડવળીસાઢીં વિનવળી કરીલ આણિ તી એકલી તર તો મદતગારાચા ઘાત કરીલ. વેતાલપંચવિશીંતાલ મૂલ વસ્તુ યા ગાયેંત અસાવીં અસેં ઘાટતેં.

૫૩૭ કુટજ :

537. Ridicule.

અસમત્તગુરુઅકજ્જે એહિં પહિણ ચરં ણિઅત્તન્તે ।

ળવપાઁસો પિઁચ્છા હસઈ વ કુઢઅટ્ટહાસેહિં ॥ ૩૭ ॥

૧. ઠડુંઢે, ઘડુંઢે, ઢિઢુંઢે. ૨. દમ્ધેન. ૨. પાઁડો, પાઁડો, પાવસો.

[अन्यदपि किमपि प्राप्स्यसि मूढ मा ताम्य दुःखमात्रेण ।

हृदय पराधीनजनं मृगयमाण तव कियन्मात्रमिदम् ॥]

हृदया, एवढ्याशा दुःखानें इतकें व्यथित होऊं नकोस. अन्य स्त्रीच्या आधीन असलेल्या पुरुषावर तू आसक्त झालें आहेस. मूढा, यापुढे तुला आणखी किती तरी दुःखें सहन करावयाची आहेत !

५१० पांसुल :

510. Libertine.

वेसोसि जीअ पंसुल ! अहिअअरं सा हु वल्लभा तुज्झ ।

इअ जाणिऊण वि मए ण ईसिअं दर्पद्वेम्मस्सं ॥ १० ॥

[द्वेष्योऽसि यस्याः पांसुल अधिकतरं सा पल्लु वल्लभा तव ।

इति स्नात्वापि मया न ईर्ष्यितं दग्धप्रेम्णः ॥]

मी तुझ्यावर अनुरक्त आहे आणि जी तुझा द्वेष करते तीच तुला विशेष प्रिय वाटते. हें मला माहीत असल्यामुळे खरें म्हटलें असतां मांच तुझा द्वेष करावा. पण मला तुझा रागसुद्धां येत नाही. छंप्टा, याचें कारण हें जळलें प्रेम !

५११ अधम :

511. Admission.

सा आम सुहअ ! गुणरूअसोहिरी, आम णिग्गुआ अ अहम् ।

मण तीअ जो ण सरिसो किं सो सव्वो जणो मरउ ? ॥ ११ ॥

१. कामयमान तव कियदेतत्. इच्छन् तव भियदेतत्. २. जीये वेसो पंसुल अभिययरं सा वि ब्रह्मा होइ. इय भाविऊण अगई ण विग्रसइ उए दिययस्स.

[सा सत्यं सुभग गुणरूपशोभनंशीला सत्यं निर्गुणा चाहम् ।

भग तस्या यो न सदृशः किं स सर्वो जनो न्नियताम् ॥]

सुभग, ती सुंदर आहे, सद्गुणी आहे, सुशील आहे; कबूल. माझ्या अंगी कोणतेही चांगले गुण नाहीत; मान्य, ज्यांची योग्यता तिच्या तोलाची नाही त्या सर्वोनीं मरावे की काय ? हे तरी सांग.

● निर्गुण पण प्रिय अशा परस्त्रीबद्दल प्रशंसोद्गार काढणाऱ्या पत्नीला उद्देशून पत्नीचे ईर्ष्याद्वार, धस्तुतः तिचे गुण माझ्या पासंगालाही पुराव्याचे नाहीत असेच पत्नी या यमोक्तीने सुचवीत आहे.

५१२ सुगृहिणी :

512. House-Wife.

सन्तमसन्तं दुःखं सुहं च जाओ घरस्स जानन्ति ।

ता पुत्तअ ! महिलाओ सेसाओ जरां मनुस्साणम् ॥१२॥

[सदसदुःखं सुखं च या गृहस्य जानन्ति ।

ताः पुत्रक महिलाः शेषा जरा मनुष्याणाम् ॥]

मुला, ज्यांना संसारांतील सुखदुःखांचा अनुभव आहे त्यांनाच महिला म्हणावे. इतर स्त्रिया पुरुषाला केवळ म्हातारपण आणतात.

● घरांत काय आहे, काय नाही, हे ज्यांना माहीत असते आणि सर्वोंना सुख मिळेल अशा रीतीने ज्या संसार करतात, त्याच खऱ्या महिला. ज्या अशा नसतात त्या इतरांना क्लेश देतात आणि म्हातारपण आणतात. “ संपत्तौ च विपत्तौ च मरणे न च मुञ्चति । सा स्वीयां ता प्रति प्रेम जायते पुण्यकर्मणः । ” म्हणून मुला, परस्त्रीचा अभिलाष घरुं नको आणि पत्नीबद्दल वैराग्य बाळगू नको.

५१३ सुमहिलामार्ग :

513. Cross Cut.

हसिएहि^१ उवालम्भा, अच्युवचारेहि^२ रुंसिअन्वाई^३ ।

अंस्रहि^४ भण्डेणाई, एसो मग्गो सुमहिलाणम् ॥ १३ ॥

[हसितैरुपालम्भा अत्युपचारेः खेदितभ्यानि ।

अधुभिः कलैर्वा एव मार्गः सुमहिलानाम् ॥]

निषेध करावयाचा तो नुसतें हंसून; खेद व्यक्त करावयाचा तो प्रमाणाबाहेर सेवा करून आणि भांडावयाचें तें नुसतें अधु टाळून; हाच सुमहिलांचा मार्ग.

● मात्र त्या हसितांत उपालम्भाची सूक्ष्म छटा असावी, उपचारांच्या अतिरेकांत उद्देगाचें मिश्रण असावें आणि जणू आपल्याच अपराधाच्या परिमार्जनार्थ अधू ओघळत आहेत असा आमास असावा. अशी तपस्या पर्तिला हमखास अवश्य होते.

५१४ लोकविरुद्ध :

514. Evasion.

उल्लावो मा दिज्जउ लोअविरुद्ध ति णाम काऊण ।

सँमुद्दापडिए को उण वेसँ वि दिट्ठि ण पाडेइ ॥ १४ ॥

[उल्लापो मा दीयतां लोकविरुद्ध इति नाम कृत्या ।

संमुत्तापतिते कः पुनर्द्वेष्येऽपि दृष्टि न पातयति ।

शिष्टाचाराचे नावाखाली फार तर परक्यानें विचारलेल्या प्रश्नाचें उत्तर देऊं नये, पण समाखून आलेलें माणूस अप्रिय असले म्हणून त्याच्यामळे दृष्टिक्षेपदां करूं नये कीं काय ?

१. भिबि, लबि. २. खण्ट. ३. इत्तवट्ठणं. ४. उपचारेः ५. रसितभ्यानि.
६. लम्भनानि. ७. बेरिए. ८. संमुत्तापते.

● दृष्टिभेट झाली की तो सस्मित दृष्टिक्षेपाची मागणी करणार, मग म्हणणार चार शब्द बोलायला काय हरकत आहे ! आणि बोललेंच तर संकेताचें बोलणें लावणार. यापेक्षा आरंभीच सावधगिरी बरी.

५१५ संपन्न दारिद्र्य :

515. Asset.

साहीणपिअजमो दुग्गओ वि मण्णइ कअत्थमप्पाणम् ।

पिअरहिओ उण पुहंविं वि पाविउण दुग्गओ चेअ ॥ १५ ॥

[स्वाधीनप्रियतमो दुर्गंतोऽपि मन्यते कृतार्थमात्मानम् ।

प्रियरहितः पुनः पृथिवीमपि प्राप्य दुर्गंत एव ॥]

दारिद्र्य असलें तरी पति स्वाधीन असण्यांतच परती धन्यता मानते. प्रियकर स्वाधीन नाही आणि पृथ्वीची संपत्ति हाती आहे, तरी तें दारिद्र्यच.

● सासरी एवढी संपत्ति आहे तरी तूं इतकी वाळरीस कशानें ? सखीच्या या प्रश्नाला असतुष्टचें उत्तर. किंवा एवढें ऐश्वर्य आहे तरी प्रिया मास झाली नाही म्हणून असतुष्ट घनेश्वरानें मित्रानवळ वाढलेले उद्गार.

५१६ प्रेम हें विष :

516. Poison.

किं रुवसि किं अं सोअसि किं कुप्पसि, सुअणु ! एकमेकस्स ? ।

पेम्मं विसं वं विसमं साहसु ! को रुन्धिउं तरइ ॥ १६ ॥

१. पुडुवि. २. पाळण. ३. किमाअसि ? ४. विमं वसंतं, विसंवदंतं.
५. रुमिउं

[किं रोदिपि च शोचसि किं कुप्यसि सुतनु एकैकस्मै ।

प्रेम विषमिव विषमं कथय को रोदु शक्नोति ॥]

सुतनु, रडतेस का ! खिन्न कां झालीस ! ज्याच्या त्याच्यावर एवढी रागाला कां येत आहेस ! प्रेम हें विषासारखें विषम आहे; सांग, प्रेमाला रोखून धरण्याचें सामर्थ्य कोणाला आहे !

५१७ आख्यान :

517. Legend.

ते अ जुआणा, ता गामसंपआ, तं च अम्ह तारुणम् ।

अकलाणअं व लोओ कहेहि, अम्हे पि तं सुणिमो ॥ १७ ॥

[तं च युवानस्ता ग्रामसंपदस्तथास्माकं तारुण्यम् ।

आख्यानक्रमिय लोकः कथयति वयमपि तच्छृणुमः ॥] ,

त्या काळर्चा गांवातील सुखसमृद्धि, ते तरुण व आमचें तारुण्य, यांच्या हकीगती लोक एकाद्या ऐतिहासिक कथानकाप्रमाणें एकमेकांना सांगताना आणि आतां आम्हीही त्या ऐकतो.

● तेव्हा आम्ही जे वेळे तेंच आतां इतर करित आहेत, तरीही ती घर यावयाची नाही ! गोष्टी पुण्या व सर्वांच्या परिचयाच्या, पण आतां आम्ही त्या पक्ष ऐकावयाच्या; आणि प्रत्यक्षात जें शिळें-पाकें वाट्याला येईल त्यावर निर्बाध करारवाचा ! गृद्धेची आत्मनिंदा; मी म्हातारी झाले आहे असे पाहल्यामुळे त्यांनीं संदेत टाळता कीं बाय ! सामान्य जन बाळांगा-यरच मुलापचे. विद्या, संसार अनित्य आहे, परिस्थित्यनुसार जें मिळत आहे त्याचा अथेर करूं नको, अशी सलीची सूचना.

१. हि कृतांगि

५१८ खोटी शपथ :

518 Perjury.

वाहोहमरिअगण्डाहराएँ भणिअं विलक्खहसिरीए ।

अज्ज वि किं रूसिज्जइ सवहावत्थं गअं पेम्मम् ॥ १८ ॥

[चाण्णोघभृतगण्डाघरया भणित विलक्षहसनशीलया ।

अद्यापि किं रुध्यते शपथावस्थां गतं प्रेम ॥]

तिचे गाल व ओठ अश्रूच्या ओघांनीं ओले चिंब झाले होते. तीं उद्देगाने म्हणाली, 'आपलें प्रेम आता शपथ घेण्याच्या अवस्थेला येण्या-इतकें क्षीण झालें आहे. आता मी रागावू कशाला ! '

● मनुष्य शरपेवर कांही सांगू लागला म्हणजे तें खोटें आहे असें खुशाल समजावें ।

५१९ नीरस :

519. Insipid.

वण्णअघअलिप्पमुहिं जो मं अइआअरेण चुम्भन्तो ।

एहिं सो भूमणभूमिअं पि अलसाअइ छियन्तो ॥ १९ ॥

[धर्णघृतलिप्तमुष्णीं यो मामत्यादरेण चुम्बन् ।

इदानीं स भूषणभूषितामप्यलसायते स्पृशन् ॥]

मुखाला वर्णघृत लावलेलें असलें तरी पूर्वीं तो माझे चुम्बन विशेष उत्सुकतेनें घेत असे, आता मीं अलभारानीं सजलेलीं असलें तरी मला नुस्ता स्पर्श करावयालाही तो आळस करतो.

१ बाहुल्लकुरिअ २ बाणार्द्रकुरित ३ विलक्ष हसनस्या ४ वणाधिअ, वण्णअघम ५ वण्णअअनुष्ण ६ धर्णर

● अस्पर्श व स्पर्श या शब्दांवर चमत्कृति. जें निषिद्ध त्यांतच विशेष सुख वाटतें, औत्सुक्यामुळे ही विकृति नवून प्रकृति आहे असेंच वाटतें, औत्सुक्य ओसरलें कीं सारेंच सुमार वाटूं लागतें.

५२० कृष्णवसना :

520. 'Costume.

णीलपडंपाउअङ्गी ति मा हु णं परिहरिज्जासु ।

पट्टंसुअं पि णदं रअम्मि अवाणिज्जइ चेअ ॥ २० ॥

[नीलपटप्रावृताङ्गीति मा खल्वेतां परिहर ।

पट्टांशुकमपि नखं रतेऽपनीयत एव ॥]

तिचें वख काळें व्हाहे म्हणून तिला टाळूं नको, वख रेशमी वसलें तरी रतिप्रसंगीं तें सुद्धां दूर करावेंच लागतें.

● वस्त्राची किंमत फक्त बाजारात, या उपाधिविरहित वस्तु कशी आहे तें पहा. मतिनवसनेचा स्वीकार करण्याबद्दल नायकाला प्रोत्साहन.

५२१ मार्जारसुरत :

521. Cat.

सचं कलहे कलहे सुरआरम्भा पुणो णवा होन्ति ।

माणो उण, माणंसिणि ! गरुओ पेम्मं विणासेइ ॥ २१ ॥

[सत्यं कलहे कलहे सुरतारम्भाः पुनर्नवा भवन्ति ।

मानः पुनर्मनस्थिनि गुरुकः प्रेम विनाशयति ॥]

अभिमानिनी, दरवेळीं सुरवातीला थोडेंसे मांडण करावें, म्हणजे सुरताला टक्कवी येते, हें खरें; पण फार वेळ रुसून वसत्यानें माघ प्रेमाचा नाश होतो.

५२२ माजोरी :

522. Possessed.

माणुम्मत्ताइ मए अकारणं कारणं कुणन्तीए ।
अइंसणेण पेम्मं विणासिअं पोढवाएण ॥ २२ ॥

[मानोन्मत्तया मया अकारणं कारणं कुर्वत्या ।
अदर्शनेन प्रेम विनाशितं प्रौढवादेन ॥]

मी मानोन्मत्त झाले आणि योरवीच्या गोष्टी करून निष्कारण
कुरापत काढली. अदर्शनामुळे प्रेमनाश मात्र झाला.

● त्याचा कांदी 'अपराध' नव्हता. कात्पनिक कारणे निर्माण करून मी
त्याला दोषी ठरविले. माझ्या संशयाचे निरसन करण्यासाठी त्याने भेटीचा
प्रयत्न केला, तो मी शिडकारला. मी त्याला शिक्षा केली. पण आता ती
मलाच भोगावी लागत आहे. प्रौढवाद = सप्रतिष्ठा प्रत्याख्यानम् (गंगाधर),
योरवीच्या गोष्टी.

५२३ गुरु :

523. Beau.

अणुऊलं विअ वोत्तुं बहुवल्लह ! वल्लहे वि वेसे वि ।
कुविअं अ पसाएउं सिक्खइ लोओ तुमाहिच्चो ॥ २३ ॥

[अनुकूलमेव वक्तुं बहुवल्लभ वल्लभेऽपि द्वेष्येऽपि ।

कुपितं च प्रसादयितुं शिक्षते लोको युष्मत्तः ॥]

हे बहुवल्लभ, आवडतीप्रमाणेच नावडतीशीही तुला गोड गोड
बोळात येते आणि त्यांना अनुकूल करून घेता येते. कुपितेला प्रसन्न
कसे करून ध्यावयाचे ही कला लोकांनी तुझ्यापासूनच शिकावी.

● मधुर निर्मर्त्तना.

१. ओत्तुं, वोत्तुं, वत्तु, योक्त्तुं. २. वोत्तुं जोक्कारं बहुवल्लहम्मि वेसे वि.

५२४ नाचकी :

524. Disrepute.

लज्जा चत्ता, सीलं अ खण्डिअं, अजसबोसणा दिण्णा ।
जस्स कएणं, पिअसहि ! सो च्चेअ जणो जणो जाओ ॥ २४ ॥

[लज्जा त्यक्ता शीलं च खण्डितमयशोधोपेणा दत्ता ।

यस्य कृतेन प्रियसखि स एव जनो जनो जातः ॥]

त्याच्यासाठीं मी लज सोडली, शीलभ्रष्ट झालें; त्याच्यामुलें जगांत
माझ्या नाचक्कीचा ढंका वाजला; आणि प्रियसखी, हें सारें मी
ज्याच्यासाठीं केलें तो मात्र मला पारखा झाला.

● इतका तो निर्लज्ज, भ्रष्ट व अहृतश आहे.

५२५ कुलवधू :

525. Coy.

हसिअं अदिट्ठदन्तं, भमिअमणिकन्तदेहलीदेमम् ।
दिट्ठमणुक्खित्तमुहं एसो मग्गो कुलवधूणम् ॥ २५ ॥

[हसितमदृष्टदन्तं भ्रमितमनिष्क्रान्तदेहलीदेशम् ।

दृष्टमनुक्षिप्तमुखमेव मागंः कुलवधूनाम् ॥]

हंसावयाचें, पण दांत दिसूं बावयाचे नाहीत; फिरावयाचें, पण
तें घरांतल्या घरात, उंबरठा ओलांडावयाचा नाही; पहावयाचें, पण
मुख वर न उचलतां. ही वागणूक कुलवधूंची.

१. मुक्का. २. अज्ञादघोसणा ३. खली. ४. असतीघोपणा. ५. कबोल-
कहियं. ६. अणुदृढपयं. ७. शुवं.

५२६ डंका :

526. Royal Drum.

धूलिमइलो वि पङ्कङ्किओ वि तणरइअदेहभरणो वि ।
तह वि गइन्दो गरुअत्तणेण ढक्कं समुव्वहइ ॥ २६ ॥

[धूलिमलिनोऽपि पङ्काङ्कितोऽपि तृणरचितदेहभरणोऽपि ।
तथापि गजेन्द्रो गुरुकत्वेन ढक्कां समुद्रहति ॥]

हत्तीचें अंग धुळीनें मळलेलें व चिखलानें माखलेलें असतें आणि तो गवत खातो. तरी नैसर्गिक मोठेगणामुळें डंका धारण करण्याचा मान गजेद्रालाच मिळतो.

● जननिन्दित नायकाविषयी नायिकेला अनुकूल करण्यासाठी धूतीचे प्रशंशोद्धार. छोकानीं त्याची कितीही निंदा केली व त्याची दुर्गति असली तरी त्याचा मोठेगणा स्वीकार नाही. इतरांना पेलणार नाही असा डंका याचेंच माहात्म्य गर्जून सागत असतो. अलंकारकौस्तुभांत अप्रस्तुतप्रशंसेचें उदाहरण.

५२७ अपहृता :

527. Abduction.

करमरि ! कीस ण गम्मइ ! को गव्वो जेण मसिणगमणासि ! ।
अदिट्ठदन्तहसिरीअ जम्पिअं चोर ! जाणिहिसि ॥ २७ ॥

[यन्दि किमिति न गम्यते को गव्यो येन मखणगमनासि ।
अट्टदन्तहसतशीलया जल्पितं चोर शास्यसि ॥]

१. टक्काः २. दरदिट्ठ ३. मंद.

चोरानें विचारलें, बन्दिनी, मला कळत नाही, तुला एवढा कशाचा गर्व आहे, कों तूं इतकी हळूहळू चालत आहेस ? ओठांतल्या ओठांत हंसून ती पुटपुटली, चोरा, याचें कारण तुला लवकरच समजेल.

● तिनें ज्ञपाक्षर चालावें म्हणून यानें तिला वारंवार दरडावळें, पण तिनें आपली गति वाढवली नाही. त्याला पाटलागाची भीति वाटत होती आणि तिला आशा. पति लगेलाग आपल्या मागावर येईल या अपेक्षेनें अपहृता मुद्दाम रेंगाळत होती.

५२८ डाग :

528. Mark.

धोरंसुएहिं रुणं सवत्तिवग्गेण पुप्फवइआए ।

भुजसिहरं पइणो पेळिऊण सिरंलग्गतुप्पलिअम् ॥ २८ ॥

[स्थूलाश्रुभी ददितं सपत्नीवर्गेण पुष्पवत्याः ।

भुजशिखर पत्युः प्रेक्ष्य शिरोलम्बवर्णधृतलिप्तम् ॥]

पुष्पवर्तिनें मुखाला लावलेलें वर्णधृत पतीच्या दंडाच्या बाहुट्याला लागलेलें पाहून तिच्या सक्ती दसदसा रडल्या.

५२९ आवाहन :

529. Temptation.

लोओ जूरइ, जूरउ ! वअणिज्जं होइ, होउ तं णाम ।

एहि ! णिमज्जसु पासे, पुप्फवइ ! ण एइ मे णिदा ॥ २९ ॥

१. सिरमग्ग, सिरसंग. २. णिमिज्जसु.

[लोकः सिद्ध्यते सिद्ध्यतु वचनोयं भवति भयतु तन्नाम ।

एहि निमज्ज पार्श्वे पुष्पवति नैति मे निद्रा ॥]

. पुष्पवती, काय म्हणतेस ? लोक रागावर्तल ? रागावू देत. निद्रा करतील ? करूं देत मला तुझ्याशिवाय शोप येत नाही. ये, इकडे ये आणि माझ्याशेजारी शोप.

५३० चित्रपट :

530. Omnipresent-

जं जं पुलएमि दिसं पुरओ लिहिअ व्व दीससे तत्तो ।

तुह पडिमापडिवाडिं व्हइ व्व सअलं दिसाअक्कम् ॥ ३० ॥

[यां यां प्रलोकयामि दिशं पुरतो लिखित एव दृश्यसे तत्र ।

तव प्रतिमापरिपटीं ब्रह्मतीव सर्वकलं दिशाचक्रम् ॥]

मी ज्या ज्या दिशेला पाहतें त्या त्या क्षितिजावर तूं मला चित्रासारखा दिसतोस. जणूं दिशाचक्र माझ्यापुढें तुझ्या प्रतिमांची रांग फिरवीत आहे.

५३१ भुंगा :

531. Black-Berry.

ओसरइ, धुणइ साहं, खोवखांमुहलो पुणो समुल्लिहइ ।

जम्बूफलं ण गेल्लइ भमरो त्ति कई पढमडक्को ॥ ३१ ॥

१. गर्हति. २. निषिद्ध. ३. चक्रं ४. सतत. ५. धुणइ. ६. पंपा, भंभा. ७. पडुम.

[अपसरति धुनोति शाखां खोक्त्वामुखरः पुनः समुल्लिखति ।
जम्बूफलं न गृह्णाति भ्रमर इति कपिः प्रथमदृष्टः ॥]

माकडाला एकदां भुंगा चावला होता. त्याला एक जांभूळ दिसलें. त्याला वाटलें भुगाच आहे. लगेच माकड चमकून एकदम दूर सरकलें, खाकलें लागलें, फांदी हलवूं लागलें व पानें ओरवाडूं लागलें; पण जांभळाला हातही लावीना.

● एकदां बोमाटा शाला म्हणून पुन्हांही तसेंच होईल अशा कल्पनेनें मिळूं नको, असें नायकाला दृतीचें आश्वासन. याला तिच्या यजमानानें पूर्वी चोपून काढलें होतें कीं काय ? कीं हा तिला चावला होता, म्हणून ती विचकत होती ?

५३२ खाजरी :

532. Monkey.

ण छिद्रं हत्येण कई कण्डूभरण पत्तलणिउज्जे ।
दरलंम्विअगोच्छक्रइकच्छुसच्छहं वानरीहस्तम् ॥ ३२ ॥

[न स्पृशति हस्तेन कपिः कण्डूतिमयेन पत्रलनिकुञ्जे ।
ईषल्लभ्यितगुच्छकपिकच्छुसदृशं वानरीहस्तम् ॥]

वानराचा हात एकदां खाजरीला लागला होता. कुंजांतील पानांच्या गर्दीत वानरीचा कंसाळ हात लोंबत होता. खाजरीच्या शंकेनें वानर तिच्या हाताला स्पर्शही करीना.

● खाजरीची लय रंगानें तावूष असते. समजावून सांगितलें तरी मूढाना उमजत नाहीं.

५३३ शुष्क :

533. Contradiction.

सरसा वि स्रसई चिअ जाणइ दुखाईं मुंढहिअआ वि ।
रत्ता वि पण्डुर चिअ जाआ वरई तुह विओए ॥ ३३ ॥

[सरसापि शुष्यत्येव जानाति दुःखानि मुग्धहृदयापि ।
रक्तापि पाण्डुरैश्च जाता वराक्षी तव वियोगे ॥]

सरस आहे तरी तुझ्या विरहामुळें विचारी कोमेजल्यासारखी दिसत आहे, मुग्धहृदया आहे तरी आतां तला दुःखाची जाणीव झालेली आहे आणि अनुरक्ता आहे तरी पांढरी फटफटीत झाली आहे.

● जें सरस, आर्द्र होतें तें विरहामुळें नीरस, शुष्क झालें; अजाण होतें, त्यालाही दुःखाची जाणीव झाली, अनुरक्तीमुळें आरक्त होतें तें पांढुर झालें; जें हृदय, तसाच देहही. अलंकारकौस्तुभांत विरोधाचें उदाहरण, :
'अविरोधेऽपि विरोधो यत्रोक्तः स्याद्विरोधः सः । स्याज्जातेर्गुणकर्मद्रव्याणां स्वस्वपरयोगात् ॥ '

५३४ सुगंधित मद्य :

534. Scented Wine.

आरुहइ जुणैअं खुज्जअं वि जं उअह वल्लरी तउंसी ।
णीलुप्पलपरिमलवासिअस्स सरअस्स सो दोसो ॥ ३४ ॥

[आरोहति जीर्णं कुञ्जकैमपि यत्पश्यत वेत्तुनशीला त्रिपुसी ।
नीलोत्पलपरिमलवासितायाः शरदः स दोषः ॥]

१. मुडू. २. खटकं, जुण्णवं, वंजुलं. ३. जुण्णखज्जुण्णअं. ४. उहसी.
५. जीर्णपजरमपि. ६. वेपमाना दन्दुरिः

विळखा घालणें हा वेलीचा धर्म आहे. पहा, घृक्ष वळलेला व वेडावाकडा आहे, तरी फाकडीची वेली त्यावर चढली आहे. निळ्या कमळाचा सुगव सर्वत्र दरवळविणाऱ्या शरद् ऋतूचाच हा दोष.

● दुसरी ओळ 'नीलोत्पलपरिमलवासितायाः सरकस्य दोषः' अशी वाचली तर अर्थ बदलतो. 'सरकस्य इक्षुमयस्य.' हा दोष मद्याचा, नीलोत्पलाच्या परिमलानें सुगंधित झालेल्या मद्याचा. जुन्या झाडाना व वेलींना शरद् ऋतूंत नैव जीवन प्राप्त होतें. त्याचप्रमाणें सुगंधित मद्याच्या सेवनानें वृद्धांना मस्ती येते आणि वृद्धांही तरुणांप्रमाणें बागड लागतात. नायिका उन्मत्त झाली होती म्हणूनच तिने वृद्धनायकाचा स्वीकार केला ।

५३५ वसंतोत्सवः

535 Revelry.

उप्पहपहाविहजणो पविजिम्हिअकलअलो पडअतूरो ।

अव्वो सो च्चेअ छणो तेण पिणा गामडाहो व्व ॥ ३५ ॥

[उत्पथप्रघावितजनः पविजुम्भितकलकलः प्रहृतदूर्यः ।

दुःख स एव क्षणस्तेन विना ग्रामदाह इव ॥]

वसंतोत्सव सुरू आहे; लोक रस्ता सोडून धावत आहेत, सगळीं-कडे गोंगाट घालला आहे, नगारे वाजत आहेत; पण प्रियकराच्या विरहामुळे मला मात्र वाटत आहे कीं जणू गावाला आग लागली आहे व त्यामुळेच हा गोंधळ घालला आहे.

● विरहाग्नीच्या तापामुळे ती तळमळत होती म्हणूनच गावाला आग लागल्याची उपमा तिला सुचली. उत्सवाची, त्याचप्रमाणें दरोडा, आग अशा संकटाची गावकऱ्यांना एवना देण्यासाठी नगारे वाजवीत असत,

५३६ वेताळ :

536. Ghost.

उल्लावन्तेण ण होइ कस्स पासट्टिएण ठड्डेण ।

सङ्का मसाणपाअवलम्बिअचोरेण व खलेण ॥ ३६ ॥

[उल्लापयमानेन न भवति कस्य पार्श्वस्थितेन स्तब्धेन ।

शङ्का श्मशानपादपलम्बितचोरेणेव खलेन ॥]

दुष्टापासून फोणाला भय नाही ! तो कांहीं न बोलतां नुसता वाजूला स्तब्ध उभा राहिला तरी भीतिप्रद असतो, तो गोड बोलला तर त्याहून भयंकर. अगदीं श्मशानांतल्या झाडावरील फांसावर लटकविलेल्या चोराप्रमाणें भयंकर.

● श्लेष : पार्श्वस्थितेन = संनिहितेन अथवा पाशस्थितेन; स्तब्धेन = अहंका रात् अथवा प्राणवायुविरहात्; शंका = वितर्क अथवा भयम्. फांसावर लटकलेला चोर मेकेला आहे हें माहीत असले तरी त्याच्या दर्शनानें भीति वाटते. फांसावर लटकलेले प्रेत एकाएकी बोलू लागले तर जीवाचें पाणी पाणी होईल. चोर जिवंत असला तर सोडवणोसाठीं विनवणी करील आणि ती ऐकली तर तो मदतगाराचा धात करील. वेताळपंचविशींतील मूळ वस्तु या गायेंत असावी असें वाटतें.

५३७ कुटज :

537. Ridicule.

असमत्तगुरुअकज्जे एहिं पाहिए घरं णिअत्तन्ते ।

णवपाउंसो पिउच्छा हसइ व कुडअड्डहासेहिं ॥ ३७ ॥

१. ठट्टेण, घट्टेण, दिट्टेण. २. दग्धेन. २. पाउडो, पाउलो, पावसो.

[असमाप्तगुरुककार्ये इदानीं पथिके गृह प्रतिनिवर्तमाने ।

ननप्रावृट् पितृग्रस हस्ततीव कुटजादृष्टास ॥]

आत्यागाइ, महत्वाच्या कामासाठी प्रवासात गेलेला प्रियकर काम
अपुर्ने टाकून परत आला हे पाहून नवा पावसाळ्या जणू शुभ्र व
विकसित कुटज पुण्याच्या रूपाने त्याला हसत आहे

● पावसाळ्यानेही कुटज पुष्पे उमलवून कौतुक नेले हास्य व कुन्ज
या दोहोंचाही वर्ण शुभ्र

५३८ वात्सल्य :

538 Affection

ददूणं उण्णमन्ते मेहे आमुवजीविआसाए ।

पहिअवरिणीअ डिम्भो ओरुण्णमुहीअ सच्चविओ ॥ ३८ ॥

[ददूणा उन्नमतो मेघानामुचर्जीविताशया ।

पथिकगृहिण्या डिम्भोऽनर्कदितमुस्या दद ॥]

पति प्रवासात गेला होना. आभाळ्यात दग दिसू लागले तेव्हा
पलाने प्राणाची आशा सोडली आणि पुत्राकडे पाहून ती रडू लागली.
तिला वाटले, पुढे याचे कसे होईल !

५३९ कासारीणः

539 Bangles

अनिहलवण्णमलअ ठाणं गेन्तो पुणो पुणो मलिअम् ।

सहिमत्थो चिअ माणसिणीअ वलआरओ जाओ ॥ ३९ ॥

१ ददूण २ सच्चविओ सच्चविआ ३ अवन्त

[अविधवा लक्षणवलयं स्थानं नयन्पुनःपुनर्गलितम् ।

संखीसार्य एव मनसिऽन्या वलयकारको जातः ॥]

(विरहजन्य कृशतेमुळे) तिच्या मनगटांवरल्या सौभाग्यसूचक वांगड्या वारंवार गळून पडत होत्या आणि तिच्या मैत्रिणी त्या पुन्हा पुन्हा तिच्या हातांत चढवीत होत्या. तिला धार देतां देतां त्या कासारणी झाल्या.

● विरहिणीं आभूषणें धारण करीत नाहींत. ही तर इतकी कृश झाली होती कीं तिचीं सौभाग्यलक्षणेही ढळत होती. तिच्या मैत्रिणी आश्वासनें देऊन तिच्या जीवनाचें आणि वांगड्या चढवून जणू तिच्या सौभाग्याचें रक्षण करीत होत्या.

५४० जीर्णगृहः

540. Pessimism.

पहिअगृह विवरन्तगलिअजलोळे घरे अणोह्लं पि ।

उद्देसं अविरअवाहसलिलणिवहेण उल्लेहं ॥ ४० ॥

[पथिकवधूर्ध्विवरान्तरगलितजलाद्रं गृहेऽनार्द्रमपि ।

उद्देशमविरतवाप्पसलिलनिवहेनार्द्रयति ॥]

पति प्रवासाला गेला होता. पावसामुळे घर गळत होतें. जी थोडी जागा कोरडी राहिली होती तीही नववचूनें अथ्रुसिंचनानें ओली केली.

१ सलीहस्त २ वलयाकारो, वल्यारजो ३ कुडतर, नेदतर, निव्वतर, नेदतर, पडलतर ४ पवहेण ५ ओल्लेह ६ नीवान्तर ७ प्रदेश

५४१ ऊमः

541 Sugar Cane.

जीहाइ कुणन्ति पिअं भवन्ति हिअअम्मि गिबुइं काउम् ।
पीडिज्जन्ता वि रसं जणन्ति उच्छु कुलीणा अ ॥ ४१ ॥

[जिह्वायां कुर्वन्ति प्रियं भवन्ति हृदये निवृत्तिं कर्तुम् ।

पीडयमाना अपि रस जनयन्तीक्ष्वः कुलीनाश्च ॥]

कुलीन लोक उंसासारखे असतात; जिभेला गोड असतात हृदयाला
सुख देतात व प्रिय वाटतात. त्यांना पिळून काढलें तरी ते सरसच
ठरतात

● निष्ठुरांनीं सज्जनाचा छळ केला तरी त्यांच्या स्वभावातलें माधुर्य नष्ट
होत नाहीं छळानें ते सत्तापत नाहींत, द्रवतात, सज्जनाची वाणी श्रवण
करणाराला गोड वाटते आणि ऊस सेवन करणाराला, एवढाच परक. या
गाथेंत संपुटक चुवनाची सूचना अद्यापी भरा सशय येतो.

५४२ उत्कण्ठा :

542. Predilection

दीसइ ण चूअमउलं, अत्ता ! ण अ वाइ मलअगन्धवहो ।

पत्तं वसन्तमासं साहइ उक्कण्ठिअ चेअम् ॥ ४२ ॥

[दृश्यते न चूतमुकुल म्यधु न च वाति मलयगन्धवहः ।

प्राप्त वसन्तमासं कथयत्युत्कण्ठित चेत् ॥]

सासूवाई, आव्याला अझून मोहोर आलेला नाहीं आणि मल्याचा
सुगम आणणारे वारे अद्याप वाहू लागले नाहींत, पण माझ्या
मन तली उत्कण्ठा सांगते कीं वसंत जवळ आलेला आहे.

१. वरेन्ति २ हरन्ति ३ जिह्वया ४ हरन्ति हृदयम् ५ वेअ.

५४३ आम्ब्रेवनांत :

543. Grove:

अम्ब्रेवणे भमरउलं ण विणा कज्जेण ऊसुअं भमइ । ।
 कत्तो जलणेण विणा धूमस्स मिहाउ दीसन्ति ? ॥ ४३ ॥

[आम्ब्रेवने भमरकुल न विना कायेंणोत्सुक भ्रमति । ।
 कुतो ज्वलनेन विना धूमस्य शिखा दृश्यन्ते ॥]

आम्ब्रेवनात भुगे उत्सुकतेनें भ्रमण करीत आहेत, ते काहीं विना-
 कारण नव्हे. अग्नीशिवाय धुराचें लोट कोठून दिसणार ?

● सलीचें आश्वासन. धीर धर, अज्ञान वसंत आलेला नाही. आताच
 कोठें आन्यावर मोहोर आलेला आहे आणि आम्ब्रेवनात भुग्याचा स्कार
 सुच झालेला आहे. वसंत येईल तेव्हा प्रियकरही आलेला असेल.

५४४ शृंगार :

544. Summer Festival

दइअकरग्गहलुलिओ धम्मिल्लो सीधुगन्धिअं वुअणम् ।
 मअणम्मि एत्तिअं चिअ पयाहणं हरइ तरुणीणम् ॥ ४४ ॥

[दयितकरग्रहलुलितो धम्मिल्ल सीधुगन्धितं वचनम् ।
 मदने एतावदेव प्रसाधन हरति तरुणीनाम् ॥]

प्रियकरानें कुरवाळल्यामुळे विस्कटलेले केंस आणि मद्यामुळे सुगंधित
 झालेले मुख - मदनोत्सवात एवढाही शृंगार तरुणींना शोभतो.

● मदने = मदनत्रयोदशीच्या सामुदायिक उत्सवात अगर वैयक्तिक
 मदनात्सवात. भुवनपालानें 'सअणम्मि' अशा पाठभेद दिलेला आहे त्याचा
 अर्थ स्पष्ट आहे. हा पाठ विचारात घेण्याजोगा आहे मैत्रिणी घाई करू

१ मिलिओ २ सअणम्मि ३. होइ ४. वचनम्. ५ मदनोऽप्येतावदेव

लागल्या नाथिका म्हणते, जरा बेगी फणीं करतें, मुखप्रक्षालन करतें, दोन दागिने घालतें सखी सांगते, आहे हा शृंगार पुरा आहे, अल्फाराचा भार कशाला ?

५४५ कञ्चुकी :

545 Bodice

गामतरुणीओं हिअअं हरन्ति छेओणें थणहरिल्लीओ ।

मैअणे कुसुम्भरञ्जिअकञ्चुंआहरणमेत्ताओ ॥ ४५ ॥

[ग्रामतरुण्यो हृदय हरन्ति विदग्धाना स्तनभारवत्य ।^१

मर्दने कुसुम्भरागयुक्तकञ्चुकामरणमात्रा ॥]

पुष्ट स्तनावर कुसुम्बी कञ्चुकी एवढेंच आभरण धारण करणाऱ्या ग्रामतरुणी मदनोत्सवात मार्मिकाची हृदय हरण करतात

● जातीच्या सुदरीना काहीही शोभते यौवनामुळे सौंदर्याची शोभा वृद्धिगत होते आणि वसंतोत्सव आला कीं विचारूच नका तटतटीत लालमढक कञ्चुकी हें विलासी यौवनाचें प्रतीक त्याच्या झळाळीला सोड नाहीं. “ आधींच जोवन निव्वर त्यावर पीताचराचो चोळी जवर ”

५४६ क्षितिज :

546 Horizon

आलोअन्त दिसाओ ससन्त जम्मन्त गन्त रोअन्त ।

मुञ्छन्त पडन्त सलन्त पहिअ । किं ते पउत्थेण ? ॥ ४६ ॥

१ पोढाण, पोतुण वेढाळ २ पीवरयणहल्लीड ३ मअणूसम्मि, सअणे ४ राइळ ५ कञ्चुलीआहरण ६ प्रौढ प्रोतुण ७ सुख, भारा ८ मदन त्रयोदस्याम् मदनोत्सवे मदनोत्सवनयोदस्याम् ९ मदयन्ति कुसुम्भरक्तकञ्चुकी मात्रा भरणा । मन्ये कुसुम्भरञ्जितकञ्चुविकाहरणमात्रा । १० मुज्यन्त ११ हसत

[आलोकयन्दिशः श्वसञ्जृम्भमाण गायन्नुदन् ।

मूढं न्यतन्स्त्रलन्पथिक किं ते प्रवसितेन ॥]

पथिका, तूं क्षितिजांकडे विमनस्कपणें पहात आहेस व निश्वास टाकीत आहेस; मय्येच जांभया देत आहेस; कधीं गात आहेस आणि कधीं रडत आहेस; चालतांना अडखळत आहेस, वळून पहात आहेस व मूर्च्छित होत आहेस. तूं हा प्रवास कशासाठीं चालविला आहेस !

● हा तुझा पहिलाच प्रयास असावा असें याटतें. तूं मागे वळून पहात आहेस, यावरून दिसतें कीं तूं घरापासून फारसा लांबवर आलेला नाहीस. आताच तुझी ही अवस्था, पुढें काय होईल !

५४७ स्वयंप्रकाश :

547. Self-Illumination.

दद्रूण तरुणसुरतं विविधविलासेहिं करणसोहिल्लम् ।

दीपो वि तग्गअमणो गअं पि तेहं ण लक्खेइ ॥ ४७ ॥

[दृष्ट्वा तरुणसुरतं विविधविलासैः करणशोभितम् ।

दीपोऽपि तद्रत्नमना गतमपि तैल न लक्षयति ॥]

अनेक प्रकारच्या विलासांनीं व आसनांनीं सुशोभित झालेलें तरुणांचें सुरत पाहताना दिवा इनका तळीन होतो कीं तेल संपलें हेंही त्याच्या लक्षात येत नाही !

● तेल संपलें तरी तळीनतेमुलें दिवा तसाच सेवत राहतो. गवाक्षातून मैत्रिणांच्या लीला पाहणाऱ्या सखीचे हे उद्गार असावेत. रत्नदीपाचा प्रकाश विद्वधिण्यासाठीं त्यावर चूर्णमुष्टि फेंकणाऱ्या अलकावर्तीतील विलासिनीची

येथें आठवण होते. “ नीवीबन्धोञ्चूषितशियिलं यत्र विम्बाघराणाम् । क्षौमं
रागादनिभृतकरेष्वक्षिपत्सु प्रियेषु ॥ अर्चिस्तुङ्गानभिमुखमपि प्राप्य रत्न-
प्रदीमान् । ऋन्मूढानां भवति विफलप्रेरणा चूर्णमुष्टिः ” (मेघदूत २०८)
कालिदासाच्या रत्नदीपावून हा तैलदीप अधिक रसिक, हें मात्र खरे !

५४८ नर्मदाः

548. Annoyance.

पुणरुक्ताकरस्फालणउद्वतदुल्लिहणवट्टणसआई ।

जूहाहिबस्स माए पुणो वि जइ णम्मआ सहइ ॥ ४८ ॥

[पुनरुक्ताकरास्फालनोभयतटोल्लिखनपीडनशतानि ।

यूयाधिपस्य मातः पुनरपि यदि नर्मदा सहते ॥]

आयार्ई — हत्तींच्या कळपाचा पुढारी नर्मदेला अनेक प्रकारें त्रस्त
करीत आहे; तिच्या प्रवाहाच्या पृष्ठभागावर सोंडेने पुनः पुनः प्रहार
करून पाणी घुसळीत आहे; दोन्ही किनारे दातांनी उकरीत आहे. हें
नर्मदाच सहन करूं जाणें.

● नर्मदा म्हणजे नर्मदा नदी विंचा सुख देणारी श्रीदानुकूला स्त्री.
तरुणांच्या टोळींचा पुढारी आपल्या प्रेयसीला इतरांच्या समक्ष सरमस आलि-
गितो, तिच्या देहावर कामशास्त्रोक्त प्रहार करतो, तिचें सर्वांग नखदंत-
क्षतयुक्त करतो. हा आवेश ती कशी सहन करते हें तिचें तांच जाणें, पण
साक्षि, तुला मिण्याचें कारण नाही, तूंही काहीं कमी नाहीस. तुला हें
सहन होतें; एवढेंच नाही, आवडतें. प्रौढेला दूतीचें प्रोत्साहन.

१. ताडण, पीडण, मद्दण, वट्टण. २. कर्पणशतानि.

५४९ संकटपरंपरा :

549: Opportunity.

वोडेसुणओ विअण्णो, अत्ता मत्ता, पई वि अण्णेत्यो ।

फैलिहं व मोडिअं महिसण्ण, को तस्स साहेउं ? ॥ ४९ ॥

[वृद्धशुनको विप्रेक्षः श्वधूर्मत्ता पतिरप्यन्यस्थः ।

कार्पस्यपि भग्ना महिषकेण कस्तस्य कथयतु ॥] ४९

वृद्ध कुत्रा मेल, सासूला वेड लागलें; नवरा दुसरीकडे गेला आहे आणि इकडे रेड्यांनी कपाशीचें शेत उध्वस्त केलें आहे, हें त्याला कोण फळविणार ?

● आमचा भुकरा व चावरा किंवा वृद्ध व इमानी कुत्रा नुकताच मेल. तो परक्याची चावहल जाहीर करीत असे. सासूला आताच वेडोची छर आली आहे; तिकडे कपाशीत रेड्या घुसले आहेत आणि मी ही अशी एकटी, अन्यस्थ पतीला निरोप पाठवावा, तर हाताशी माणूस नाही. मी आतां काय करूं ? कपाशीच्या शेतांत संकेत ठरला होता, तिकडे नको, व्यस्य येईल, घर निर्धास्त आहे, इकडेच यावे; अशी सूचना: 'अत्ता मत्तो पइ णवसुराए' हा पाठभेद स्वीकारला तर अर्थ थोडा बदलतो. अहो सासूबाई, तज्जा दारु प्याल्यामुळे पति सिंगला आहे, किंवा सासूला वेड लागलें आहे व नवरा सिंगून पडला आहे.

५५० चिमणीचा घोंट :

550: Libation.

सर्कअग्गहरहसुत्ताणिआण्णणा पिअइ पिअमुहविइण्णम् ।

थोअं थोअं रोसोसहं व उअ ! माणिणी मैइरम् ॥ ५० ॥

१. पोड, वोड, वाड, वुड, वोण. २. णवसुराहे. ३. फडही, फलिहि. ४. साहेउज ५. विकर्णां. ६. सकर. ७. तंमुण्णामि. ८. रभसुत्ताणिअण्णणं, मुहुत्तण्णामिआण्णणा. ९. पिअअम १०. सरअं.

[सकचग्रहरभसोत्तानिर्नानना पिबति प्रियमुखवितीर्णाम् ।
१०० स्तोकं स्तोकं रोषीपधमिव पश्य मानिनी मदिराम् ॥]

पहा, केंस ओढून धरून जिचें मुख जबरदस्तानें वर केलेलें आहे अशी मानिनी प्रियकरानें आपल्या मुखांतून दिलेली मदिरा ढव्ढूढव्ढू थोडी थोडी पीत आहे; जणूं ती रुसव्यावरचें औषधच घेत आहे.

● हे औषध क्वचित् प्रसर्गी आणि अगदी थोडें, थोडें थोडें, दिलें पारिजे. अनुपान किंवा परिमाण चुकलें कीं लियाना रुसण्याचीच चटक लागण्याची !

५५१ गिरिस्रोत :

551 Mountain Torrent
गिरिस्रोतः

गिरिस्रोतो सि भुअंगं महिसो जीह्व लिह्व संतप्तो ।

माहिसस्त कणसपत्नरश्नरो सि सप्पो पिअइ लालम् ॥ ५१ ॥

१०१ [गिरिस्रोत इति भुजंगं महिषो जिह्वया लेढि संतप्तः ।

१, महिषस्य कृष्णप्रस्तरश्नर इति सर्पः पिबति लालम् ॥] .

उन्हामुलें (काळाभोर रेडा तहानला होता व चकचकीत साप निपचित पडला होता) तापलेला रेडा सापाला चाटूं लागला; रेड्याला वाटलें का तो डोंगरांतला झराच आहे रेड्याच्या तोंडांतून गळणारी लाळ साप पिऊं लागला; सापाला वाटलें कीं तो काळ्या फतरांतून वाहणारा प्रपात आहे.

● तृपातीना विवेक राहत नाहीं, घोंका उमजत नाहीं; मग तहान कशाचीही असो. सकट सर्पांना समान असतें तेन्हा प्राणी निःशंक होतात.

१ त्रस्तावनामित २ प्रियतमवितीर्णम् ३. णइसाउ, णइसोत्ते, णइसोत्तो. तणुसोत्तो. ४ कणसपत्नर, पत्नरश्नर, ५ नदी.

मृत्यु समोर ठाकला तरी मनुष्य मदनाच्या पाशातून मुक्त होऊ शकत नाही. महिष व सर्प यांचे वैर नैसर्गिक आहे. पीतांबर सांगती, असा विरोध प्रिस्लून सर्वांना सम मानणें हा धर्म, गोपाचा त्याग करून योगाभ्यास करणें ही युक्ति अलंकारकौस्तुभात भ्रान्तिमान् अलंकाराचें उदाहरण. 'तदभावति मतिस्तत्प्रकारिका भ्रान्तिमान्भवति ।'

५५२ साळंकी :

552 Infamous Bird

पञ्जरसारिं अचा^१ ! ण णेसि किं एत्थ रइहराहिन्तो ? ।

वीसम्भजम्पिआइं एसा लोआणें पअडेइ ॥ ५२ ॥

[पञ्जरशारीं मातुलानि न नयसि किमत्र रतिगृहात् ।

विघ्नम्भ जल्पितान्येपा लोकानां प्रकटयति ॥]

रतिगृहात नि शकणें केल्लें बोलणें हो पिंजऱ्यातली मैना सर्वांना उघड करून सांगते आल्यावाइं, तू तिला दुसरोऱुडे का नेऊन ठेवीत नाहीस !

● या गायेची नायिका कुलवधू असेच किंवा स्वैरिणी, कोणीही असली तरी तिला रतिगृहातील वृत्तान्ताचा वाच्यता रुचणार नाही, स्त्रियानाच काय, पुरुषानाहि ! देशोदेशीच्या प्राचीन व मध्ययुगीन लोककथात शुक्रसारिका सकेत विख्यात आहे स्वैरिणीच्या व्यभिचाराचा वृत्तान्त प्रवासाहून परतलेल्या पतीला सांगणें, व्यभिचाराला उद्युक्त झालेल्या स्त्रीला त्यापासून परावृत्त करण्यासाठी गोष्टी सांगून उपदेश करणें किंवा या निमित्तानें स्त्रीवेदातील श्रुतीचें कथन करणें अशीं अनेक कार्ये या अज्ञात कथाकारांनीं शुक्रसारिकामार्फत

करविलेली आहेत. पद्यावलीच्या नागमुल्लोत्पन्न नागसेन राजाच्या राजकीय रहस्याचा सारिकेने स्फोट बेल्यामुळे ओढवलेल्या प्रसंगाचा उल्लेख बाणमहाने हर्षचरितात सदाच्या उच्छ्वासात केलेला आहे. रसिक नागरकाळा बोलक्या राघू-मेनाची हौस असते, पण त्याच्या बोलामुळे रहस्ये प्रकट होण्याची शक्यता आहे हे अदाजून वात्स्यायन (कामसूत्रम : १.४.१३) सांगतो, वासयदात क्रीडाशकुनिपञ्जर असावेत, पण ते बाहेरच्या बाजूला टागावेत !

५५३ असहिष्णु :

553. Intolerant.

एदहमेत्ते गामे ण पडइ भिक्ख त्ति कीस मं भणसि ? ।
धम्मिअ ! करञ्जमञ्जअ ! जं जीअसि तं 'पि दे बहुअम् ॥५३॥

[एतावन्मात्रे ग्रामे न पतति भिक्षेति किमिति मां भणसि ।

धार्मिक करञ्जमञ्जर यजीवसि तदपि ते बहुकम् ॥]

हे धार्मिक, या एवढ्याच गांवांत भिक्षा मिळत नाही हे मला कशाला सांगतोस ? तू करंजाच्या फांद्या मोडतोस; तू आतापर्यंत जिवंत राहिलास हेंच विशेष.

● मुळातील ' भिक्षा पडत नाही ' हा प्रयोग ध्यानात घेण्याजोगा आहे. येवर सांगतो, हा धार्मिक करंजाच्या इतक्या फांद्या कशासाठी मोडत होता याचा खुलासा होत नाही. काही टोंकाकार सांगतात की तो या फांद्या निष्कारण मोडीत होता. काय तो वेडा होता ? गणाधर सांगतो, तो करंजाच्या फांद्या दातवणासाठी मोडीत होता ! हे युक्त दिसत नाही. रतःसाठी तो अशा कितीशा फांद्या मोडणार ? त्या काळी आजच्याप्रमाणे दातवणाऱ्या मालाला मोठ्या प्रमाणावर शहरी मागणी असणे संभवत नाही. मला वाटते याचे स्पष्टीकरण धार्मिक या शब्दात, सदर्मानुसार अभिप्रेत

कौशल्यं तुङ्ग्या कीर्तीला साजेवें नाही, तुजें तथाकथित कर्तृत्व केवळ तार्किक आहे, असें अनुभवानें माझ्या प्रत्ययास आलेलें आहे. तूं माझ्या मर्जी-सारखा वागत नाहीस व मला संतुष्ट करीत नाहीस. तुजें चित्त अन्यत्र गुंतलेलें दिसतें. 'तुसता चरकं फिरवतोस व बधीस मार्गतोस; हें वसें जमणार ? मला संतुष्ट कर म्हणजे रसनिष्पत्ति व फलप्राप्तीही होईल ! वज्जालगातील (क. ५३३) छायाः 'यान्त्रिक (मैथुनकर्तृ) गुलं (द्वयीकरणत्व) विमार्गयसे न च ममेच्छया वहसे यन्त्रं (मैथुनं) । असह किं न जानासि न रसेन (शोभन मैथुनेन) विना गुलो भवति ॥ १ . . . ॥'

५५५ विनयभंग :

555 Short Enjoyment.

पत्तणिअम्बप्फंसा ण्हाणुत्तिण्णाएँ सामलङ्गीए ।

जलविन्दुएहिँ चिहुरा रुअन्ति बन्धस्स व भएण ॥ ५५ ॥

[प्राप्तनितम्बस्पर्शः स्नानोत्तीर्णायाः श्यामलाङ्गयाः ।

जलविन्दुकैश्चिकुरा रुदन्ति बन्धस्येव भयेन ॥]

श्यामला न्हात होती. तेव्हां तिच्या कुंठलांनीं तिच्या नितंबांना स्पर्श केला. यासाठीं स्नानानंतर आपल्याला बद्ध व्हावें लागणार या धास्तीनेच जणू तिचे चिकुर अश्रु टाळीत आहेत.

● ओल्या केसातून ठिबकणारे विन्दु हेच त्याचे अश्रु. ते अश्रु का टाळीत होते ! अपराधाबद्दल बंधनाची शिक्षा होणार म्हणून, कीं बंधनामुळे पुन्हा नितंबांना स्पर्श करण्याची संधि मिळणार नाही म्हणून ! अभिलाष व्यक्त करण्याकरिता आसक्तानें काढलेले उद्गार, कीं त्यांना व मला दोघानाही नितंबस्पर्शाची संधि दे, अशी नायिकेशी विनवणी. काव्यानुशासनात अस्यानस्थपद या लक्ष्यशब्दाचा उदाहरण (अ. ३; सू. ५)

५५६ कृष्णपक्ष :

556. Protection.

गामङ्गणणिअडिअकळ्वकखे वड ! तुज्झ दूरमणुलग्गो ।
तिच्चिल्लपडिक्खकभोइओ वि गामो ण उव्विग्गो ॥ ५६ ॥

[ग्रामाङ्गणनिगडितकृष्णपक्ष घट तव दूरमनुलग्नः ।

दौ.साधिकैप्रतीक्षरुभोगिकोऽपि ग्रामो नोद्विग्नः ॥]

गावाच्या शिवेला घटपृक्ष दूरवरपर्यंत भिडलेला आहे. गावाच्या त्या वाजूला नेहमीं जणू कृष्णपक्षच असतो. दक्ष पहारेकरी कामी जनाच्या पाळतीवर आहेत. तरीही, हे घटपृक्षा, तुझ्या कृपेमुळे गावात कोणीही उद्विग्न नाही

● या गावाच्या प्रभूचा स्वमान कटक आहे. तो असहिष्णु आहे. कोठेही व्यभिचार होऊ नये असा त्याचा कटाक्ष आहे. म्हणून त्याने जागरूक पहारेकरी नेमलेले आहेत, तरी या वडाच्या कृपेमुळे येथील प्रेमीजन त्याच्या उपसर्गापासून अलिप्त आहेत. शिमेजवळच्या वडापाली सवेत निश्चित केल्याची सूचना.

५५७ भुतांपुढे वांसरी :

557. In Vain.

सुप्पं डडुं, चपआ ण भज्जिआ, सो जुआ अडक्कन्तो ।
अत्ता वि घरे कुविआ, भूआणें व वाइओ वंपो ॥ ५७ ॥

१ वण, वमण २ पन्नर, वल्लभ ३ तत्तिअ, तत्तिण, तत्तिअ ४ उत्ति
ण्णत्तिअरभोइयो ५ उत्तीर्णतीव्रकरभो इतोऽपि, चित्तापरप्रति करभोगिकोऽपि,
चित्तापरामर्पणभोक्त्वो, चित्तापरासहनभोगिस्थो, तत्त्वश्रुतिपक्षभोगिकोऽपि

[शपं दग्धं चणैका न भूयः स युवातिक्रान्तः ।

अथूरपि गृहे कुपिता भूतानामिव वादितो वश ॥]

इकडे मूप जळालें व चणे भाजले गेले नाहींत; तिकडे तो तरुण निघून गेला; घरांत सासूबाई रागावल्या; जणू भुतापुढें बासरी वाजवली.

●नव्या सवती-या दुर्वर्तनावद्दल प्रथम पत्नीची नव-याजवळ तक्रार, 'अहो, काय मज्जा झाली ती कळली का तुम्हाला ? ही चुलीजवळ चणे भाजांत बसली होती, तोंच सोद्याची चाहूल लागली, तेव्हा चणे तसेच टाकून ही बया बाहेर घावली, चणे भाजले नाहींत आणि इकडे मूप मात्र जळालें; तिकडे तोही निघून गेला. सासूबाई बिची रागावल्या, पण ह्या भावड-भुताला त्याचें काही शुभाशुभ आहे का ? म्हणतात ना, भुतापुढें बासरी वाजवली, त्यानें कशाला ऐकली ? किंवा : मी चणे भाजांत बसलें होतें, त्याच्या खुणे-सरशीं ते तसेच टाकून मी मोठ्या उत्साहानें त्याला इपारा देण्यासाठीं पेंजण छुमकावीत अगणांत आले, बाहेर आलें, पण त्या बहिरटानें मान बळविली नाहीं किंवा तो जरसामुद्रा घाबला नाहीं आणि मग घरांत नेवढा अनर्थ झाला : अशी नायिकेची दूतीजवळ तक्रार. भुतें बहिरी असतात असा संकेत आहे. 'भुतापुढें बासरी' ही म्हण 'गावल्यापुढें गीता' अशाच घर्तीची आहे. भूआ या देशी शब्दाचा अर्थ बहिरा असाही आहे. तो अर्थ घेतला तर 'बहिऱ्यापुढें बासरी' एवढाच परक बरावा लागेल.

५५८ जलक्रीडा :

558 Secret Joy.

पिसुणन्ति कामिणीणं जललुब्धकपिआवऊहण सुहेल्लिम् ।

कण्डइअकवोर्लुप्फुल्लणिचलच्छीडं वअणाइं ॥ ५८ ॥

१ धनका २ अथा ३ बधिराणाम् ४ लिवक, ल्वि, लवक, लुकरादभावउहहा ५ सुहाइम, सुहोलिम् ६ कवोलाड मउलतन्हाइ, कण्ड-इअकवोता पुल, कवोला पप्फुल्ल

[पिशुनयन्ति कामिनीना जलानलीनप्रियावगूहनसुखकेलिम् ।
कण्टकितकपोलोत्फुल्लनिश्चलाक्षौणि^१वदनानि ॥]

जलक्रीडा करणाऱ्या कामिनीच्या कपोलावर वाटा आलेला आहे तिची नजर निश्चल आहे व मुदा प्रफुल्ल आहे, तिच्या प्रियकरांनं पाण्यात डुबी घेऊन घेतलेल्या आलिंगनामुळे तिला होणारं सुख या चिन्हावरून सूचित होतं ।

● हा शृंगार किती आधुनिक व परिचित वाटतो ! शृंगाराच्या बाबतीत प्राचीनाना शिकविण्यासारखं काही नवें तत्र अर्थाचीनापाशी आहे असें दिसत नाही. ही क्राडा ग्राष्मातली आहे असें भोजदेव सरस्वती ; कण्ठाभरणात (५-३१८) सांगतो

५५९ मयूरनृत्य :

559. Dance of Peacocks

१ अहिणवपाउसरसिएसुं सौहृद साआइएसु दिअहेसु । । ।
रहसपसारिअगीत्राणं णच्चिअं मोरमुन्दाणम् ॥ ५९ ॥ । ।

[अभिनवप्रावृत्तरसितेषु शोभते श्यामोयितेषु दिवसेषु ।

रभसप्रसारितग्रीवाणा नृत्यं मयूरवृन्दानाम् ॥]

पावसाळा नुक्ताच सुरू झाला आहे मेघगर्जना चालली आहे दिवस असूनही आमाळात अंधार दाटला आहे माना उच-करून नाचणाऱ्या मोरांचा समुदाय या श्याम पार्श्वभूमीमुळे विशेष शोभतो

● या अधारीत तू दिवसांही प्रियकराकडे जाऊ शकशीस अशी दूतीची सूचना वनशोभावर्णनाच्या निमित्ताने प्रवाचाला उल्लेख झालेल्या

१ पओअ पडुअ, पाडळ २ रसिए. ३ मुन्दाण विन्दाण ४ रसिके
५ सामाजिकेषु

नायकाचें दूतीनें केलेलें निवारण. साहित्यदर्पणातील पाठ : अहिणअप-
ओअरसिएसु पडिअसामाइएसु दिअहेसु । रहस पसरिअगीआणं वचिजे
मोरावन्दाणम् ॥

५६० गोठा :

560. Cowpen.

महिसवखन्धविलगं बोलइ सिङ्गाइअं सिमितिमन्तम् ।

आहअवीणाझंकारसदमुहलं मसअवुन्दम् ॥ ६० ॥

[महिपस्कन्धविलगं घूर्णते शृङ्गाहतं सिमासिमायमानम् ।

आहतवीणाझंकारशब्दमुखरं मशकवृन्दम् ॥]

रेड्यानें शिंगे हळविलीं म्हणजे त्याच्या आघातानें त्याच्या खांबावर
बसलेलीं चिलटे उडतात आणि गोठ्यात वीणाझंकारासारखा निनाद
सुरू होतो.

■ गंगाघर सागतो, नायिका गोठ्याचे दोप झाकून त्याच्या गुणाचें
वर्णन करीत आहे. साधारणदेव सागतो, या गाथेच्या द्वारे नायिका
आपलें वीणावादनसौश्रव्य ध्वनित करीत आहे. गोठ्यात संकेत
उरत्याची सूचना.

५६१ अंधाराचा गोडा :

561. Lump of Darkness.

रेहन्ति कुमुददलनिचचलट्टिआ मत्तमहुअरणिहाआ ।

ससिअरणीसेसपणासिअस्स गण्ठि व्व तिमिरस्स ॥ ६१ ॥

[राजन्ते कुमुददलनिचचलस्थिता मत्तमधुकरनिकायाः ।

शशिकरुनिःशेषप्रणाशितस्य ग्रन्थय इव तिमिरस्य ॥]

मधुपानानें मस्त झालेल्या मुंग्याचा समुदाय कमळांच्या पाकळ्यांवर निश्चल बसलेला शोभत आहे. जणू चंद्रकिरणांनी नष्ट केलेल्या अंधाराच्या या गाठीच मुंग्या आहेत.

● गंगाधर सागतो, कमळाच्या तळ्याजवळ चंद्रोदयापर्यंत तुझी वाट पाहिली पण तू आली नाहीस अशी नायकाची तक्रार.

५६२ ढोलीच्या झाडाजवळ : 562. Hollow in the Tree.

उअह तरुकोढेराओ णिवन्तं पुंसुवाणं रिच्छेलिम् ।

सरिए जरिओ व्व दुमो पित्तं व्व सलोहिअं वमइ ॥ ६२ ॥

[पश्यत तरुकोटराग्निकांतां पुंशुकानां पङ्क्तिम् ।

शरादि ज्वरित इय द्रुमः पित्तमिव सलोहितं घमति ॥]

पहा, झाडाच्या ढोलीतून पोपटाची राग बाहेर पडत आहे. जणू शरद् ऋतूत झाडाला ज्वर आला असून त्याच्या मुखातून रक्तमिश्रित पित्त बाहेर पडत आहे.

● ढोलीच्या झाडाजवळ संकेत ठरव्याची सूचना. ही अभद्र उपमा संपादकाना कधी इचली, कोण जाणे.

५६३ कावळा :

563. Crow.

धाराधुव्यन्तमुहा लम्बिअवक्खं णिउञ्चिअग्गीवा ।

वइवेढेनेमु काआ सल्लोहिण्णा व्व दीसन्ति ॥ ६३ ॥

[धाराधाध्यमानमुहा लम्बितपदा भिकुञ्चितग्रीवाः ।

धृतिवेष्टनेषु काकाः शूलभिन्ना इय दृश्यन्ते ॥]

१. कोटराओ, कोटराओ. २. वक्खा. ३. मुली. ४. भिण्या.

पाऊस कोसळत असल्यामुळे कुमणावर बसलेल्या कावळ्यांनी चोंची वर करून माना आंखडून धरल्या आहेत व पंख पसरले आहेत. जणू त्यांना सुळावर चढविले आहे असे वाटते.

● पत्नी पतीला सांगते, आज हवा वाईट पडलेली आहे, तुम्ही प्रवासाला जाऊ नका; किंवा दूती नायिकेचे निवारण करण्यासाठी सांगते, ही चिन्हें अपशकुनार्थी आहेत, आता अभिसाराला जाऊ नको, किंवा जारिणी यजमानाला सांगते, अशा हवेंत शकडे कोणी फिरवणारही नाही, घोणाची चाहूल लागली तर कावळे लोच काव काव करतात, म्हणून वाईचे किंवा भांतीचे कारण नाही. कुमणावर भर पावसांत चिंथ होऊन बसलेल्या कावळ्यांचे वर्णन किती यथार्थ आहे याची छात्री प्रत्यक्ष दृश्य पाहून करून घेता येईल.

५६४ तिन्हाईत :

564. Passive.

ण वि तह अणालवन्ती हिअअं दूमेइ माणिणी अहिअम् ।

जह दूरविअम्भिअगरुअरोसमज्झतथमणिएहिं ॥ ६४ ॥

[नापि तथानालवन्ती हृदयं दुनोति मानिन्यधिकम् ।

यथा दूरविजृम्भितगुरुकरोपमध्यस्थभणितः ॥]

मानिनीनें अबोला धरला तर इतके वाईट वाटत नाही, रागा-तिशयामुळे ती तिन्हादतासारखी स्नेहशून्यपणे बोलली तर मान फार खेद होतो.

● कलहान्तरितेन संभाषणाभिमुख करण्यासाठी नायिकेच्या सखीचे वचन गंगाधराने टीकेत मातृशुभाचार्याचे पुढील वचन उद्धृत केले आहे; “निपुराणि न वक्तव्यो नातिक्रोधं च दर्शयेत् । न वाक्यैर्वाच्यसमिश्रै-रुपलभ्यो मनोरमः ।”

५६५ आश्वासन :

565 Assurance.

गन्धं अग्वाअन्तअ पक्ककलम्भाणं वाहनरिअच्छ ।

आससु, पहिअजुआणअ ! घरिणिमुहं मा ण पेच्छिंहिसि ॥ ६५ ॥

[गन्धमाजिघ्रन्पक्ककदम्यानां चाप्पभुताक्ष ।

आश्वासिहि पथिकयुवन् गृहिणीमुखं मा न प्रेक्षिष्यसे ।]

तरुण पथिका, पक्व फंदवांचा वास घेताना तुझे डोळे अश्रूंनी भरून आले आहेत. गृहिणीचें दर्शन होणार नाही असें मानू नको. धीर धर.

● पावसाळ्याच्या आरंभी पहिली मेघगर्जना झाली की कदम्ब फुलतात असा संकेत आहे. कदम्ब डंवरले तरी प्रवास पुरा झाला नाही म्हणून तरुण पथिक व्याकुल झाला. कदम्बाच्या गोंदाचे ठायी प्रियेचें सुल कपून तो त्याचा वास घेत आहे, त्यांना कुरवाळीत आहे.

५६६ लम्बालकिका :

566. Flowing Tresses

गज्ज महं चिअ उवरिं सन्वत्थामेण लोहहिअअस्स ।

जलहर ! लम्बालइअं मा रे मारेहिसि वराइम् ॥ १६ ॥

[गर्ज ममैवोपरि सर्वस्याम्ना लोहहृदयस्य ।

जलधर लम्बालकिकां मा रे मारयिष्यसि वराकाम् ॥]

हे जलधर, माझे हृदय लोखंडासारखें आहे. शक्ति सर्वस्व एकत्रित करून तूं माझ्यावरच गर्जना कर; मात्र माझ्या लम्बालकिका प्रियेवर गजून विचारीचा वज्री घेऊ नकोस.

● जलधारणामुळे कृष्णवर्ण असलेल्या मेघा, माझ्या प्रियेचा केशकलाप विपुल, काळाभोर आणि लावलचक आहे; विरहिणी असल्यामुळे ती वैणी घालीत नाही. आपल्याला खिजवण्यासाठी तिने आपला केशभार मोकळा सोडला आहे अशी गैरसमजुतीने तू विचारीवर गर्जे नकोस. मेघदूतांत कालिदासाने (२-२४) हाच प्रयोग केलेला आहे : “ हस्तन्यस्तं मुखमस-
कलव्यक्ति लम्बालकवात् । इन्दोर्दन्य त्वदनुसरणविलिष्टकान्तेर्षिभर्ति ॥ ”
संजीवनीत मल्लीनाथ सांगतो, ‘ संस्काराभावाद्यलम्बमानकुन्तलत्वाद् । ’ पण्डित
मथुरानाथ शास्त्री मात्र कृष्णवर्णजन्य ईर्ष्या हा भाव गृहीत धरतात.
अलंकारतत्त्वाकरात (८९) विधि अलंकाराचे उदाहरण : “ असंभाव्य
हेतुकलप्रेषणं विधिः । ”

५६७ पीकपाहणी :

567. Rice Field.

पङ्कमइलेण छीरेकपाहणा दिण्णजानुवडणेण ।

आनन्दिज्जइ हलिओ पुचेण व सालिछेत्तेण ॥ ६७ ॥

[पङ्कमलिनेन क्षीरेकपायिना दत्तजानुपतनेन ।

आनन्धते हालिकः पुत्रेणैव शालिक्षेत्रेण ॥]

चिखलानें माखलेलें, पाण्यानें भरलेलें व गुडघ्याएवढें वाढलेलें
साळीचें शेत शेतकऱ्याला पोटच्या पोराप्रमाणें प्रिय वाढतें. त्याचैही
आंग चिखलानें माखलेलें असते, तो दुधावर वाढतो व गुडघ्यावर रांगतो.

● संस्कृतात व प्राकृतात ही खीर म्हणजे दूध किंवा पाणी. भाषा-
निर्मात्यांनी कल्पिलेल्या ह्या अद्वैताला अलीकडे व्यावहारिक स्वरूप आलेलें
आहे, एवढेंच. साळीचें शेत गुडघ्याएवढें वाढले आहे, तेथें संकेत
ठरविल्याची सूचना या गायेंत आहे असें टीकाकार सांगतात; पण गुडघ्या-
एवढा चिखल व पाणी असलेल्या या शेतात संकेताची पूर्तता कशी व्हायची ?

५६८ साली :

568. Dew Drops.

कहँ मे परिणइआले खलसङ्गो होहिइ ति चिन्तन्तो ।

ओणअमुहो समुओ रुवइ व साली तुसारेण ॥ ६८ ॥

[कथं मे परिणतिकाले खलसङ्गो भविष्यतीति चिन्तयन् ।

अवनतमुखः सशूको रोदितीव शालिस्तुपारेण ॥]

सालीच्या लोंब्यावरून दंवाचे तुपार ठिबकत आहेत. परिणतावस्थेत आल्यानंतर दुष्टांची सगति भोगावी लागणार, या भीतीनेच जणू त्यांनीं माना खाली घातल्या आहेत, त्यांच्या अंगावर कांटा आलेला आहे आणि त्या अश्रु दाळीन आहेत.

● या लोंब्या पिकल्यानंतर उरळ व मुसळ या रालाच्या तावडीत सापडणार. टीकाकार सांगतात, संकेताप्रमाणे मी पहाटे शालिन्नेत्रात गेलें होतें, पण प्रियकर फिरकलाही नाही, अशी नीदाराभिसारिकेची ही दूती-जवळ तक्रार आहे. कीं खळ्यावर टवाळाच्या टोळक्याचा तळ असल्यामुळे संकेतभंगाची ही सूचना आहे ! कीं ज्याच्याशी आपला विवाह होणार आहे तो दुर्जन आहे असें समजल्यामुळे उपवधू अश्रु दाळीत आहे !

५६९ प्रतिपदा :

569. First Moon.

संक्षाराओत्थंइओ दीसंइ गअणम्मि पडिवआचन्दो ।

रत्तदुळलन्तरिओ थणणहलेहो व्व णववहुए ॥ ६९ ॥

[संध्यारागावस्यमितो दृश्यते गगने प्रतिपच्चन्द्रः ।

रक्तदुकूलान्तरितः स्तननखलेष्व इव नववध्याः ।]

आभाळात संन्यासाळची लांबी पसरली आहे. या छेने रंगलेली प्रतिपदेची चद्रकोर अशी दिसते की जगू नववधूच्या लाल वलांतून तिच्या वक्षस्थलावरील नखक्षतच.

● सखी, तुझ्या प्रेमप्रसंगाची निव्हे माझ्यापासून लपणार नाहीत असे कौतुमोद्धार, मित्रा, संन्यासाळ झाली, आज प्रतिपदा आहे, लवकरच अंधार होईल, संनेताची वेळ टळेल मित्रा जागा चुकेल, म्हणून चपळाई कर, अशी दूतीची प्रदोषाभिसारिकेला सूचना. अलंकारकौस्तुभात विवप्रतिविम्बभावाचे उदाहरण

५७० परिहास :

570. Disclosure.

अहं दिअर ! किं ण पेच्छेसि आआसं किं मुहा पलोएसि ? ।

जाआहं बाहुमूलम्मि अद्धअन्दाणं परिवोडिम् ? ॥ ७० ॥

[अयि देवर किं न प्रेक्षसे आकाशं किं मुधा प्रलोकयसि ।

जायाया बाहुमूलेऽर्धचन्द्राणां परिपाटीम् ॥]

भाउजी, चद्रकोरीच्या दर्शनासाठी आभाळाकडे फशाला उगाच टक लावता ! तुमच्या पत्नीच्या वक्ष स्थलावर अर्धचंद्राची रांगच लागली आहे, ती फा पहात नाही !

● हे उद्धार कौतुमाचे आहेत की उपहासाचे ! ही नरक्यताची कारागिरी नवऱ्याचीच असती तर एवढे खोचून खोळण्याचे कारण काय ? जाऊवाईचा काही गडबड भाउजीच्या दृष्टीस आणावयाची ही कारवाई असावी, माझे पति व तुमची पत्नी परस्परान्वर अनुरक्त आहेत हे कसे तुमच्या घ्यानीं आले नाही ? एखाद्या ज्योतिषासारखी मित्रा कवीप्रमाणे आभाळावर नजर रोखू नका, परत काय चालले आहे ते पहा. ग्गोस्तर, खोचून खोळवें वायकानींच. वायानुशासनात अतिशयोक्तीचे उदाहरणः “ विशेषविवक्षया भेदाभेदयोगायोगज्यत्ययोऽतिशयोक्तिः ।

१. दिच्छी ३. इंद्राज् ३. परिवोडिम्, परिपाडिम्.

५७१ अंतरीच्या वेदना :

571. Pangs.

वाआइ किं भणिज्जउ ? कैत्तिअमेत्तं व लिक्खए लेहे ! ।

तुह विरहे जं दुक्खं तस्स तुमं चेअ गहिअत्थो ॥ ७१ ॥

[वाचया किं भण्यतां कियन्मात्रं वा लिख्यते लेखे ।

तव विरहे यदुःखं तस्य त्वमेव गृहीतार्थः ॥]

तुमच्या विरहामुळे मला किती दुःख होत आहे तें तुम्हांला माहीतच आहे, तें वाचनें किती सांगणार आणि लेखणीनें घसें लिहिणार !

● माझ्या विरहदुःखाची तुम्हांला जाणीव आहे, कारण माझ्या विरहामुळे सध्या तुम्हीही तसेंच दुःख भोगित आहात. दोघाचेंही दुःख नष्ट करणें तुमच्याच हातीं आहे, म्हणून त्वरित परत या, असा प्रोपितपतिकेचा प्रवासी पतीला निरोप.

५७२ इंद्रजाल :

572. Magic.

मअणगिणो व्व धूमं, मोहणपिच्छं व लोअदिट्ठीए ।

जोव्वणधअं व मुट्ठा वहइ सुअन्धं चिउरभारम् ॥ ७२ ॥

[मदनाग्नेरिव धूमं मोहनापिच्छिकाभिव लोकदृष्टेः ।

यौवनध्वजमिव मुग्धा वहति सुगन्धं चिकुरभारम् ॥]

मुग्धेचा सुगंधित चिकुरभार पाहून वाटतें कीं हा जणू तिच्या हृदयांत धुमसणान्या मदनाग्नीचा धूर आहे; किंवा हा तिच्या यौवनाचा ध्वज फडकत आहे; किंवा लोकांच्या दृष्टीला मुळविणारें हें जादूचें पीस आहे.

● तिचे कुंतल मोकळे व कुरळे असावेत; म्हणूनच त्यांच्या बटा वाऱ्याच्या लाटेसरशी मोरपंखासारख्या मुरमुरत होत्या. घेवर सागतो, हिंदुस्थानांतल्या स्त्रिया केंसांत कुळें माळतात व तीं ज्यांच्या दृष्टीस पडतात ते वाचळतात.

५७३ निःशब्द :

573. Mute.

रूअं सिद्धं चिअ से असेसपुरिसे णिअत्तिअच्छेण ।

वाहोत्थेण इमीए अजम्पमाणेण वि महेण ॥ ७३ ॥

[रूपं शिष्टमेव तस्याशेषपुरुषे निवर्तिताक्षेण ।

वाग्वाद्रैणास्या अजल्पतापि मुखेन ॥]

अन्य पुरुषांपासून तिने आपली दृष्टि निवर्तित केली होती. तिच्या प्रियकराचें रूप तिच्या डोळ्यांत मरून राहिलें होतें. डोळ्यांतून सरणारे अश्रु तिच्या मुखावरून ओघळत होते आणि तिच्या मुखातून अक्षरही निघत नव्हतें. अशा रीतीने तिने आपल्या प्रियकराच्या रूपाचें वर्णन केलें.

● सलीने नायिकेला विचारलें, ज्याच्यासाठीं तूं धरत आहेस तो तुझा प्रियकर आहे तरां कसा ! या प्रश्नाचें हें उत्तर !

५७४ वासंती :

574. Girdle of Beads.

रुन्दारविन्दमन्दिरमअरन्दाणन्दिआलिरिञ्छोली ।

क्षणक्षणइ कसणमणिमेहल ज्व मधुमासलच्छीए ॥ ७४ ॥

[पृथ्वाविन्दमन्दिरमकरन्दानन्दितालिपाङ्क्तिः ।

क्षणक्षणावतं कृष्णमणिमेखलेव मधुमासलक्ष्म्याः ॥]

विकसित अविन्दाच्या हृदयातील मकरन्दाच्या सेरानां आनंदित झालेल्या मधुकराच्या पङ्क्ति झणकार करीत हिंडत आहेत. वाटतं की जणू ही वसंतलक्ष्मीची कृष्णामण्याची मेवळाच रुणझुणन आहे.

● टीकाकार सांगतात, या उद्गारात उद्दीपनविभावप्रतिपादन आहे किंवा संकेतस्थानस्तुति आहे.

५७५ तो धन्य पुरुष जो—

575. Good Luck.

कस्मै करो बहुपुष्पफलेकतरुणो तुहं विसम्मिहइ ।

थणपरिणाहे मम्महणिहाणकलने व्व पारोहो ? ॥ ७५ ॥

[कस्य करो बहुपुष्पफलैकनरोस्तव विश्रमिष्यति ।

स्तनपरिणाहे मन्मथनिधानकलश इव प्ररोह ॥]

शुभ व पुष्पप्रद अशाच वृक्षाच्या पालवीला मंगल कलशावर स्थान प्राप्त होतं, तुझे विशाल स्तन मदनाच्या सपत्नीच्या कलशासारखे आहेत, त्यावर कोणाः भाग्यवताच्या शुभ हाताना विश्रांति मिळणार !

● विशाल स्तन हे स्त्रीचं भाग्य आणि त्यांना स्पर्श करणं हे पुरुषाचं. असे भाग्य हे अनेक पूर्व सत्कृत्याचं फळ पूर्वपुण्याईवाचून गुप्त धनाची प्राप्ति होत नार्ही. “ कोण्या सुमगाची मदनमजिरी साग सरे सुदरी । तो धन्य पुरुष जो—” सरस्वतीस्मृताभरणात ‘ अनूदा कुमारी ’ चं उदाहरण.

१ मामलि कस्य रेरे तुह २ पुष्पफले, पुष्पफले, पुष्पफले

५७६ चोरटी नजर :

576. Stealthy Glances.

चोरा सभअसतह्ण पुणो पुणो पेसअन्ति दिट्ठीओ ।

अहिरसिअणिहिकलसे व्ण पोढवइआयशुच्छंझे ॥ ७६ ॥

[चोराः सभयस्तृष्ण पुनः पुनः प्रेपयन्ति दृष्टीः ।

अहिरक्षितनिधिकलश इव प्रौढपतिकस्तनोत्सङ्गे ॥]

सर्पांनी रक्षिलेलीं संपत्तीचीं कळशी पाहून चोराना लोभ वाटतो, भीतीही वाटते तिजकडे ते सतृष्ण दृष्टीने पुन पुन पाहतात, पण तिअ स्पर्श कतावयास धजत नाहीत, जिचा पति शूर आहे अशा स्त्रीच्या स्तनाकडे चोर कामुक अशाच सतृष्ण व सभय दृष्टीने पाहतात.

● भूमिगत द्रव्यांचें महावर्प संरक्षण करीत असतात हा संज्ञेत प्राचीन व प्रसिद्ध आहे. हे सर्व सदैव पहाण्यावर असतात असें नाहीं, मात्र ते जवळपास कोठें तरी असतात आणि द्रव्यस्थानाच्या आमपास किरणगाराला दश करतात, अशी समजूत आहे. तीमुळे गुप्त संपत्तीचें थोडेंबहुत रक्षण होतें, हें मात्र खरें. तद्गतच चोरकामुरापासून घराच्या स्त्रियाचें रक्षण नुसत्या दरान्यानें होतें. किंवा, जे स्त्रियांचा उपभोग घेत नाहींत, तेवळ त्यांचेभोंवतीं वेष्टोळें घालून बसतात ते कामुकाना सर्पासारखे भासतात.

५७७ रोमांचित :

577 Close Embrace.

उब्बहइ णयतणैइकुरोमअपमाहिआई अङ्गां ।

पाउमलच्छीअ पओहतेहि परिपेत्तिअो विञ्जो ॥ ७७ ॥

१ पेकयन्ति, पेछयन्ति २ पाटनदिला, पिडबहुआ ३ प्रवीरपतिद्या. सरस्वतीकथाभरणातीत पाठ चोरा सभयस्तह्ण पुणो पेसवन्ति दिट्ठीओ । अहिरसिअनिहिकलसे वयोदलकृण्वगुत्सङ्गे ॥ ५ तिण ६ पाटद. ७ पटि-गिदिओ, पटिवेदिओ

[उद्धृताति नवतृणाङ्कुररोमाश्चप्रसाधितान्यङ्गानि ।

प्रावृड्लक्ष्म्याः पयोधरैः प्रतिप्रेरितो विन्ध्यः ॥]

प्रावृड्लक्ष्मीच्या पयोवराच्या स्पर्शानें विन्ध्य रोमाचित होतो आणि देहावर तृणाकुराची शोभा धारण करतो.

● वर्षाशून्या देवतेनें प्रेरणा दिलेले मेघ (पयोधर) विन्ध्य पर्वताला आलिंगन देतात (त्यावर जलवर्षाव करतात) आणि पर्वतावर उगवणारे हिरवेगार तृणाकुर रोमाचासारखे शोभतात. अलंकारसौक्ष्म्यात रूपक अलंकाराचें उदाहरण : 'तद्रूपकं त्वभेदः स्यादुपमानोपमेययोर्यत्र ।'

५७८ गुणविशेषः

578. Water Fowls.

आम! बहला वणोली, मुहला जलरङ्कुणो, जलं सिसिरम् ।

अण्णणईणं वि, रेवाइ तह वि अण्णे गुणा के वि ॥ ७८ ॥

[सैत्यं बहला वणोली मुखरा जलरङ्गवो जलं शिशिरम् ।

अन्यनदीनामपि रेवायौस्तथाप्यन्ये गुणाः केऽपि ॥]

होय; ह्या नदीचें पाणी गार आहे, हिच्या प्रवाहांत पाणकोंबड्या आवाज करीत आहेत; हिच्या काठावर दाट झाडी आहे; मान्य; इतर अनेक नद्यांमध्ये हे गुण आहेत. रेवा नदीमध्ये मात्र असे आणखी काहीं गुण आहेत की जे इतरत्र आढळत नाहीत.

● नदी व छी याचे गुण त्याच शब्दांनी सूचित केले आहेत. ही सुवसना आहे, हिचा स्पर्श शीतल आहे. हिच्या चरणातून नूपुराचा शंकार निघत आहे; हिच अगा आणखी अनेक गुण आहेत — पण हिच्याहून

१. प्रतिप्रेरित, प्रतिपीडित. २. वणोली. ३. कुकुणो, शकुणो, रंक्वो.
४. गोलाइ. ५. आम्रबहुला. ६. गांदावया.

मला माझी प्रियाच अधिक आवडते; कारण माझी प्रिया आहेच तरी;
शिवाय तिच्या अंगां असे काही आणखी गुणविशेष आहेत की ते माझे
मलाच माहीत !

५७९ वेलफळ :

579. Transgression.

एह ! इमीअ निअच्छइ परिणअमालूरसच्छहे थणए ।

तुझे सत्पुसिसमणोरहे च हिअए अमाअन्ते ॥ ७९ ॥

[आगच्छतास्या निरीक्ष्यं परिणतमालूरसदृशौ स्तनौ ।

तुझी सत्पुरुषमनोरयाविद्य हृदये अमान्ती ॥]

या आणि निरखून पहा. तिचे उंच स्तन वस्ते पिकलेल्या वेल-
फळसारखे दिसत आहेत. सत्पुरुषाचे मनोरथ उत्तुंग असतात, ते
त्याच्या हृदयांत मावत नाहीत, प्रत्यक्षान प्रकट होतात; त्याचप्रमाणे हे
स्तन तिच्या वक्ष स्थळाचे ठायीं मावले नाहीत, म्हणून ते उत्तुंग
स्वरूपांत प्रकट झाले आहेत.

● तिला आपले मनोविचार यापुढे हृदयांत लपवून ठेवता येणे शक्य नाही.

५८० नम मेघांनीं आक्रमिलें :

580. Rains Came.

हत्थाहत्थि अहमइमिआइ चासागमम्मि मेहेहिम् ।

अव्यो ! किं पि रहस्सं छणं पि णइह्मं गलइ ॥ ८० ॥

[हस्तादस्ति अहमहमिक्रिया चर्माणे मेघैः ।

आश्चर्यं किमपि रहस्यं छन्नमपि नमोद्भवं गलति ॥]

१. मान्द्र न मायते, न उम्माते

कधीं एकमेकांशीं सहकार्य करून, तर कधीं परस्परांशीं स्पर्धा करून वर्पागमकालीं मेघ आभाळाचें अगण झाकतात, तरी ही वर्पाकालात नभ पाझरतें व त्याचें हृदय व्यक्त होतें हें एक आश्चर्यकारक रहस्य आहे.

● आभाळात मेघ जमू लागले म्हणजे विरहिणींच्या हृदयात अनेक भावना दाटतात आणि त्यांना वियोगदुःख असह्य होतें, अखेरीस त्यातून त्यांच्या अंतर्दुःखाची प्रीति व्यक्त होते. म्हणून पीतावर सागतो, वर्पाकालीं तीर्थयात्रागमन निषिद्ध मानणें हा धर्म आणि रहस्य फार दिवस गुप्त रहात नाही हें लक्षात घ्यावून सावधगिरीनें वर्तव्य करावे ही नीति.

५८१ भटक्याः

581 Wanderer.

केत्तिअमेत्तं होहिइ सोहग्ग पिअअमस्स भमिरस्स ।

महिलामअणलुहाउलकडकखविक्खेवधेप्पन्तम् ? ॥ ८१ ॥

[कियन्मात्र भविष्यति सौभाग्यं प्रियतमस्य भ्रमणशीलस्य ।

महिलामदनक्षुधाकुलकटाक्षविक्षेपगृह्यमाणम् ॥]

माझ्या भटक्या प्रियतमाला भटकाण्यात आणखी किती दिवस सुख वाटणार ! मदनक्षुधेने व्यापुल झालेल्या महिलेच्या नुसत्या कटाक्षावर तो आणखी किती दिवस झुलत राहणार !

● गुणगर्विता नायिका पतीला उद्देशून सखीला सांगते, माझी खात्री आहे की मी त्याला पुन्हा जिंकूनच, कारण माझ्या हृदयात सन्भाव आहे, केवळ मदनक्षुधा नाही, आणि पुनर्मिलन होईल तव्हा आम्हां उभयतांना कवढा आनंद होईल ! पीतावर सागतो, ज्याचें चित्त अस्थिर असतें त्यानें दाती घेतलेलें कोणतेही कार्य मिळीस जात नाही, ही नीति.

१ क्षुधातुर २ वपमानम्

५८२ कौबडा :

582. Fright.

णिअधेणिअं उवऊहसु, कुक्कुडसदेन झत्ति पाडिबुद्ध ।

परवसइयाससाङ्किर ! णिअए वि घरम्मि, मा भासु ॥ ८२ ॥

[निजगृहिणीमुपगृहस्य कुक्कुटशब्देन झटिति प्रतिबुद्ध ।

परवसतिवासदादिभिज्जकेऽपि गृहे मा भेषीः ॥]

प्रियकरा, कौबडा आरवला आणि तू दचकून जागा झालास. आपण परगृही झोंपलों आहोंत अशी का तुला धास्ती वाटली ! तू स्वगृहीच आहेस, भिऊं नकोस, जागा हो आणि आपल्या भायेंला धाडिगन दे.

● पहाटे दारावर थाप पडली तेव्हा प्रवासी पति अधेळी परतला असावा अशा कल्पनेने दोघेही घाबरली. त्याने तिदर्षीतून बाहेर उडी टाकली व आजूबाजूला पाहिले, तेव्हा त्याला आदळून आले की हें आपलेंच घर आहे; आणि तिने थरथरत्या हातांनी दार उघडले व पाहते सों रतीबाचा गवळी ! तैरी चूप, मेरी चूप ! अशी कथा अवार्चान पाश्चात्य छीचरित्रात आहे.

५८३ दुर्दिनाभिसारिका :

583. Storm Scene.

सरपवणरअगलत्थियैअगिरिऊडावडणभिण्णदेहस्म ।

धुमांधुमद जीअं व विज्जुआ कालमेहस्म ॥ ८३ ॥

[सरपवनरयंगलद्वस्तितगिरिऊटापतनभिन्नदेहस्य ।

धुक्धुक्कायते जीव इव विद्युत्कालमेघस्य ॥]

१. घोरिणि २. धन्या. ३. गलत्याहण, गलदापिअ. ४. धुक्धुक्कायते
५. विज्जुहिआ

सोंसाव्याच्या वाऱ्याने काळ्या कभिन्न मेघाला गचांडी देऊन पर्वत-
शिखरावर आपटले. या आघातामुळे मेघाचा देह छिन्नविच्छिन्न झाला
आणि त्याची जीवनज्योति जी वीज ती सकंप झाली.

● मेघदर्शनाने तत झालेल्या प्रोषितपतिकेचें सखीला निवेदन. माझे
प्राण कंठार्शी आले आहेत, भ्रियकर लवकर परत आला नाही तर माझी
घडगत नाही. किंवा अशा कोलाहलातही अभिसाराला उद्युक्त झालेल्या
नायिकेची अवस्था.

५८४ मेघगर्जना :

584. Rainbow.

मेघमहिषस्स णज्जइ उअरे सुरचावकोटिभिण्णस्स ।

क्रन्दन्तस्स सविअणं अन्तं च पलम्बए विज्जू ॥ ८४ ॥

[मेघमहिषस्य द्वायते उदरे सुरचापकोटिभिन्नस्य ।

क्रन्दतः सवेदनमन्त्रमिव प्रलम्बते विद्युत् ॥]

इंद्रधनुष्याने मेघरूपी महिषाच्या उदराचा भेद केला आणि त्याचे
वीजरूपी आतडे लोंबू लागले, तेव्हा वेदनांनी व्याकुल झालेला मेघ
मोठ्याने ओरडला.

● वर्ण व आकारसादस्यामुळे मेघावर महिषत्वाचा आरोप केलेला
आहे. टीकाकार सांगतात; महिषासुराच्या वधाने स्वर्गात देवानाही आनंद
झाला, मग पृथ्वीवरील मानवाना किती आनंद झाला असेल ! यावरून
असा समज होण्याचा संभव आहे की ही गाथा रचण्यात आली तेव्हा
महिषासुरमर्दनाची पौराणिक कथा प्रचलित झालेली होती. या संदर्भा-
वरून गाथासप्तशतीचा काळ अलीकडे ओढण्याचा यत्न होणे शक्य
आहे. वस्तुतः अशा अनुमानाला काही आधार नाही; कारण महिषासुराच्या
वधाशी इंद्राचा किंवा त्याच्या धनुष्याचा यरिष्ठचितही संबंध नाही.
इंद्रवृत्र युद्धाशीही या गायेचा संबंध जोडता येईल असे वाटत नाही.

५८५ माला :

585. Spear.

णवपल्लवं विसर्णां पद्मिआ पेच्छन्ति चूअरुक्खंस्स ।

कामस्स लोहिउप्पङ्गराड्ढं हत्थमल्लं व ॥ ८५ ॥

[नवपल्लवं विषण्णाः पथिकाः पश्यन्ति चूतवृक्षस्य ।

कामस्य लोहितसमूहराजितं हस्तमल्लमिव ॥]

रक्तां न माखल्लेल्या कामदेवाच्या हातमाल्यासारखी दिसणारी
आंब्याची नवी पालवी दृष्टीस पडतांच प्रवासी विषण्ण होतात.

● वसंतातील वातावरणामुळे हृदय विशेष संवेदनाग्रहणक्षम असते.
आम्हाची तावी पाने माल्याच्या आरक्त पानांसारखी भासतात व ती
हृदयाला थोचतात. प्रेमी जनांच्या हृदयाचा वारंवार भेद करणारा
कामदेवाचा माला नेहमीच आरक्त असतो.

५८६ महिलांचा दोष :

586. Cruelty.

महिलाणं चिअ दोसो जेण प्रवासम्मि गळिआ पुरिसा ।

दोतिणिण जाव ण मरन्ति ता ण विरहा समप्पन्ति ॥ ८६ ॥

[महिलांनामेव दोषो येन प्रयासे गर्विताः पुरुषाः ।

द्वे तिष्ठो पावन्न त्रिपते तावन्न विरहाः समाप्यन्ते ॥]

प्रवासात काळ घालविण्यांत पुरुषांना भूयण वाटावे हा महिलांचाच
दोष. विरहामुळे यांच्या दोन तीन क्षिया मरणार नाहीत तोंवर इतर
क्षियांचे विरहदुःख समाप्त होणार नाही.

१. विमला. २. विकला, विरहलोला.. ३. लोहपुङ्गराजितम्, लोहितपुङ्गः,
लोहितोऽप्यंगः, लोहितौघराजितम्. ४. दिव्याः.

५८७ दर्शन :

587. Crisis.

बालअ ! दे वच्च लहुं ! मरइ वराई, अलं विलम्बेण ।
सा तुज्झ दंसणेण वि जीवेज्जइ, णत्थि संदेहो ॥ ८७ ॥

[बालक हे ब्रज लघु म्रियते वराकी अलं विलम्बेन ।
सां तव दर्शनेनापि जीविष्यति नास्ति संदेहः ॥]

हे बालक, विलंब पुरे झाला; आतां लवकर घरीं जा, नाहीतर
बिचारी मरून जाईल. तुझे नुसते दर्शन झालें तरीं तीं घांचेल, यांत
संशय नाही,

● परवेदनानभिज्ञ, म्हणून बालक, नेत्रां प्राण आणून ती जीव धरून
राहिलेली आहे. तुझ्या दर्शनानें तिच्या जीवशक्तीचें पुनरुज्जीवन होईल.
दर्शनानंतर प्रेम प्रकट केलेंस तर ती तावडतोव खडखडीत बरी होईल.

५८८ सजणा पहाट झाली—

588. Foolish Deer.

तम्भिरपसारिअहुअवहजालालिपलीविएं वणाहोए ।
किंसुअवणान्ति कलिऊण मुद्धहरिणो ण णिकमइ ॥ ८८ ॥

[ताम्रवर्णप्रसृतहुतघहज्वालाबालिप्रदीपिते वनाभोगे ।

किंशुकवनमिति कलयित्वा मुग्धहरिणो न निष्कामति ॥]

रानांत जागोजाग पेटलेल्या वणव्यांच्या तांबड्या लाल उवालांच्या
ओळींनीं वनप्रदेश प्रकाशित झाला. अज्ञ हरणाला त्या ज्वाला पळसाच्या
फुललेल्या झाडीसारख्या वाटल्या; म्हणून बिचारा अरण्यांतून बाहेर
पडलाच नाही.

● हरणाला त्याच्या मूर्खपणाचें व निष्काळजीपणाचें प्रायश्चित्त मिळालें; वेळींच योग्य ती खबरदारी घे, नाहीतर तुझी अवस्था तशीच होईल, अशी परस्त्रीलंपट नायकाला सूचना. उजाडलें, रहदारी सुरू होण्यापूर्वी परीं जा; तिच्या घरीं तूं चोरून येत असतोस अशी शेजाऱ्यांना कुणकुण लागलेली आहे व ते तुझ्यावर चिडलेले आहेत. विलंब केल्यास तर त्याच्या क्रोधाभीत होस्पळशील, आजूराजूव्या लोकांना आपल्या प्रेमसंबंधाबद्दल बोलुक वाटतें अशी तुझी समजूत असेल तर ती चुकीची आहे.

५८९ मैना :

589. Myna.

णिहुअणसिप्यं तंह सारिआइ उल्लाविअं म्ह गुरुपुरओ ।

जह तं वेलं माए । ण आणिमो कत्थ वच्चामो ॥ ८९ ॥

[निधुवनशिखं तयो शारिकयोल्लपितमस्माकं गुरुपुरतः ।

यथा तां वेलं मातनं जानीमः कुत्र यजामः ॥]

वयाई ! आमच्या प्रेमविलासाचें वर्णन मैनेनें गुरुजनांसमक्ष केले; त्यावेळीं मला इतकी लाज वाटली कीं कोठें जावे तेंच कळेना !

● शुक्सारिआ संशेत. संदर्भावरून पाटतें कीं मैनेनें वर्णिलेला प्रेमविनास प्रतिपत्तीचा अन्वया. टीकाकार मात्र सांगतात कीं नायिकेच्या सह्यानीं व सयतीनीं तिच्या मंदिरांतून बाहेर पटणाऱ्या तिच्या उपपत्तीला पाहिलें आणि याची जाणीव झाली तेव्हा तिला वाटलें कीं या वेळीं घरणी आपल्याला पोटांत धेईल तर बरें. तुलनेसाठीं आर्यासप्तशतीतील यत्न पहा :

मदनादर्पति दयितो हसति सखी विशति धराणिमिव धाला ।

ज्वलति सपत्नी कीरे जल्पति मुग्धे प्रसीदेति ॥ ६५३ ॥

५९० नवती :

590. Puberty.

पच्चगगफुल्लदलुल्लसन्तमअरन्दपाणलेहलेओ ।

तं णत्थि कुन्दकलिआइ जं ण भमरो महइ काउंम् ॥ ९० ॥

[प्रत्यग्रोत्कुल्लदलोल्लसन्मकरन्दपानलुब्धः ।

तन्नास्ति कुन्दकलिकाया यन्न भ्रमरो वाञ्छति कैतुंम् ॥]

ताज्या उमलणान्या कुंदकळीच्या पाकळ्यापाकळ्यातून सगणार
मधु पिण्यास लुब्ध असलेला लम्पट भ्रमर कलिकेशीं सर्व प्रेमविलास
काहू पाहतो. विलासाच्या साधनापैकीं येथे नाही असें काहीही नाही.

१ असा एकही प्रेमविलास नाही कीं जो भ्रमर कलिकेशीं करित नाही.
प्रथम तो बेलीभोंवतीं घिरव्या धालतो व कलिका हेरतो; नंतर तिच्याभोंवतीं
घोंटाळतो, मग तिच्यासमोर घुमतो व तिच्याशीं कुजबुजतो, नंतर तिच्या
पाकळी पाकळीचें चुंबन घेतो—तृतीयांशीं तो काय करणार नाही याचा नेम
नाहीं; कळी कुरतडूनही टाकील.

५९१ कुन्दा :

591. Vision.

सो को वि गुणाइसओ ण आणिमो मांमि ! कुन्दलइआए ।

अच्छीहिं चिचअ पाउं अहिंलस्सइ जेण भमरेहिम् ॥ ९१ ॥

[स कोऽपि गुणातिशयो न जानीमो मातुलानि कुन्दलतिकायाः ।

अक्षिभ्यामेव पातुमभिलष्यते येन भ्रमरैः ॥]

१. लेहलेओ, लेहिहो. २. पाउंम्. ३. उन्मीलित, फुल्ल. ४. लम्पट, लोड्ड.
५. पातुम् ६. बहिणी. ७. कलिआए. ८. अहिलस्सइ. ९. अभिलष्यते.

मामी; कुन्दलतांचे अंगी आकर्षक असे कोणते विशेष गुण असतात, कोण जाणे. कुंदांचा आस्वद नेत्रांनीही घ्यावयास भ्रमर उसुक असतात, हे मात्र खरे.

● कांदी रसाचा आस्वाद नेत्रांनी घ्यावयाचा असतो तर कांदीचा ओठांनी, डोळे काय, कोटेंही रोखतां येतात; ओठ टेंकण्याला अनुमति घ्यावी लागते अगर संधि साधावी लागते. येथे दृष्टिमुखापलीकडे मजल मारतां येणार नाही अशी सूचना. अलंकारभोग्यनुमांत विशेषोक्तीचे उदाहरणः 'हेतौ सत्यपि कार्यानुत्पत्तिः स्याद्विशेषोक्तिः ।'

५९२ पाटलाच्या पोरी—

592. Beauty Queen.

एषा चिअ रूअगुणं गामपिधूआ समुज्जहह ।

अणिमिसणअणो सअलो जीए देवीरुओ गामो ॥ ९२ ॥

[एकैव रूपगुणं ग्रामणीदुदिता समुद्वहति ।

अनिमिषनयनः सकलो यथा देवीरुतो ग्रामः ॥]

पाटलाची मुलगी इतकी सुंदर आहे की ती दृष्टिपथांत पेंतांच सारे होक तिच्याकडे अनिमिष नेत्रांनी पाहतात. तिच्या सौंदर्यामुळे सारे गांवघरी देखण पावटे.

● देव कधीही डोळे मिटीत नाहीत असा गंभीर आहे. दुर्दैव त्याने, गाण आमने मारे अनानार विचार्यांना उपस्था होण्यांनी पराये लागला ! तिच्या म्हादळती होक पाहणा मिटण्याची नेमदिक कियारी विगरे; कधीच्या दृष्टीने एवढ्याजुळे गाव्यांना देवाय ग्राम झाले.

५९३ समुद्रमंथनः

593. Luscious Lips.

मण्णे आसाओ च्चिअ ण पाविओ पिअअमाहररसस्स ।

तिअसेहिँ जेण रअणाअराहि अमअं समुद्धरिअम् ॥ ९३ ॥

[मन्ये आस्वाद एव न प्राप्तः प्रियतमाधररसस्य ।

त्रिदशैर्येन रत्नाकरादमृतं समुद्धृतम् ॥ ॥]

: सदैव तरुण असणाऱ्या देवांनीं अमृतासाठीं समुद्रमंथन केलें, त्या अर्थी घाटतें कीं त्यांना प्रियतमाऱ्या अधररसाचा आस्वाद मिळालेला नसावा.

● नाहीं तर नित्य तारुण्य अंर्गी असलेले अमर देव केवळ अमृतासाठीं एवढा तटाटोप कशाला करते ? पीतावर सांगतो, ' अर्कं चेन्मधु विन्देत किमर्थं पर्वतं व्रजेत्, इति नीतिः । ' देवांची जातच हव्यासी. अधरामृताचा आस्वाद मिळत असता तरी केवळ तुलनेसाठीं अमृत मिळविण्याकरितां त्यांनीं समुद्रमंथन केलेंच असतें ! तुलनेसाठी 'पहा :

॥ संदष्टेऽधरपल्लवे सचकितं हस्ताग्रमाधुन्वती ।

मा मा मुञ्च शठेति कोपयचनैरानर्तितधूलता ॥ -

सीतकारांचितलोचना सरभसं यश्चुंविता मानिनी ।

प्राप्तं तैरमृतं शमाय माधितो मूढः सुरैः सागरः ॥३२॥

अमरशतक : ध्रुव प्रत.

५९४ हरिणी :

594. Last Look.

आअण्णाअट्ठिअणिसिअमल्लेमम्माइआइ हरिणीए ।

: अइंसणो पिओ होहिइ ति वलिउं चिरं दिट्ठो ॥ ९४ ॥

[आरुर्णारुष्टनिशितमल्लमर्माहतया हरिण्या ।

अदर्शनः प्रियो भविष्यतीति वलित्या चिर दृष्ट ॥]

धनुष्याची दोरी कानार्येत ओढून सोडलेल्या तीक्ष्ण बाणाने मर्म-
स्पर्शांनी जखमी झालेली हरिणी मान वळवून आपल्या प्रियकराकडे
पाहते. पुन्हा त्याचे दर्शन होणार नाही म्हणून त्याला अखेरचे डोळे
भरून पाहून घेते.

● जीव जाणार म्हणून नवे, यापुढे प्रियकराचे दर्शन होणार नाही
म्हणून हरिणी व्याकुल झाली. पूर्वी रोज भेटणाऱ्या पण अलीकडे अन्ध
खीबर आसत झाल्यामुळे दुर्लभदर्शन झालेल्या नायकाला उद्देशून
नायिकेचे उद्गार.

५९५ दारार :

595. King's Enemy.

विषमद्विअपित्रेकम्बदंसणे तुज्ज्ञ सत्तुघरिणीए ।

को को ण पत्थिओ पहिआअं डिम्भे रुअन्तम्मि ॥ ९५ ॥

[विषमस्थितपत्न्यैकाम्रवेदंने तव शत्रुगृहिण्या ।

कः को न प्रार्थित पयिकातां डिम्भे रुदति ॥]

अरण्यात आल्याचे झाड अवघड जागी होते व त्यावर पिकलेला
असा एकच एक आमा होता. त्याचा हट्ट धरून मूल रडू लागले. तो
काढून देण्यासाठी तुझ्या शत्रूच्या खीने कोणकोणत्या पयिकाची विनवणी
केली नाही ?

● पण राजा, तुझा दारा असा का ते पळविला कोणीही काढून दिले
नाही, कारण तिच्या पतीशी असलेले तुझे शत्रुत्व सर्वांना माहीत होते.

१. पातने

क्षुल्लक बाबतीतही राजाच्या मर्जीविरुद्ध जाण्याचे साहस सहसा कोणी करीत नाही. ही गाथा एकाद्या समकालीन पण आता अशक्त असलेल्या प्रसंगावर आधारलेली असावी.

५९६ पुष्प-नृत्य :

596. Flower Dance.

मालारी ललिउल्लुलिअशहुमूलेहिँ तरुणहिअआईं ।

उल्लूरइ सज्जुल्लूरिआईं कुसुमाईं दावेन्ती ॥ ९६ ॥

[मालाकारी ललितोल्ललितबाहुमूलाभ्यां तरुणहृदयानि ।

- उल्लुनाति सद्योऽवल्लनानि कुसुमानि दर्शयन्ती ॥]

नुफत्याच तोडलेल्या फुलांचे गेंद तरुणांना दाखवितांना माळीण दंड उभारून आपल्या स्फुरणाच्या स्तनांचें सींदर्य दाखविते आणि त्यांच्या हृदयांचें चटकन अपहरण करते.

● मुळांत बाहुमूल असा शब्द आहे; त्याचा अर्थ बगल, बाहुटा. माईव घ माधुर्य निर्माण करण्यासाठी या गाथेंत 'ल' हें कोमल अक्षर अनेक वेळां येईल अशी योजना केलेली आहे. तोडलेलीं फुलें दाखवतांना ती एवढा नखरा करीत आहे. फुलें तोडतांनाच्या तिच्या स्त्रीला पहावयास कोणी उभा राहता तर त्याला तिनें आणखी किती किती विलास दाखविले असते !

५९७ पंचकडी :

597. Irresistible.

मज्झो, पिओ, कुअण्डो, पछिजुआणा, सवत्तीओ ।

जह जह वड्ढन्ति थणा तह तह छिज्जन्ति पञ्च वाहीए ॥९७॥

[मध्यः प्रियः कुटुम्भं पछियुधानः सपत्न्यः ।

यथा यथा वर्धते स्तनौ तथा क्षीयन्ते पञ्च व्याध्याः ॥]

व्याधाच्या तरुण स्त्रीचे स्तन पुष्ट होऊं लागले तसतशी तिची कमर, तिचा पति, त्याचें धनुष्य, तिच्या सवती व गांवचे तरुण, अशी पंचकडी क्षीण होऊं लागली.

● मुळांतील 'मज्झो' 'मध्यः' याचा अर्थ मागांतरांत 'कमर' असा दिलेला आहे; कारण कमर शरीराच्या मध्यम्यानीं असते, इतकेंच नव्हे, तिच्या मध्यस्थीनें अंगप्रत्यंगाच्या विविध विलासनां वैशिष्ट्य प्राप्त होतें; शिवाय या अर्थानें हा शब्द मुळांत अनेक वेळां आलेला आहे. बेबरनें मात्र याचा अर्थ 'मध्यस्थ, त्र्यस्थ,' असा दिला आहे; तिचें सौंदर्य बहराला येऊं लागलें तसतशी मध्यस्थांची तटस्थता नष्ट झाली आणि तेशी तिच्याविषयीं वास्तव झाले. 'कुञ्ज' या प्राकृत शब्दाचें संस्कृतांकरण एषा पाठभेदात 'कोदण्ड' असें आढळते. तें मला स्वीकारार्ह वाटतें; कारण नक्षत्रीवरील आसक्तीमुळे व्याघ्रानें आपलें धनुष्य तात्तून हलकें घेण्याचे उद्देशेन मुळांत इतरत्र आलेले आहेत. व्याघ्र शिकाराला जाईनासा झाला, म्हणून कुटुंबाची उपासमार होऊं लागली आणि कुटुंबातील माणसें क्षीण झालीं, हा अर्थ अगदींच व्यावहारिक व रुच वाटतो.

५९८ मालीणः

598. Darling.

मालोरीए वेष्टहलपौहुमूलावलोअणसअहो ।

अलिअं पि ममइ कुसुमग्वपुच्छितो पंसुलजुआणो ॥ ९८ ॥

[मालाकार्याः सुंदरयाहुमूलावलोकनसदृशः ।

अलीकमपि भ्रमति कुसुमार्धप्रक्षालः पंसुलयुया ॥]

मालीणचे सुंदर स्तन पाहण्याच्या इष्टेनें तद्दालेले छंयट तरुण पुढांची किंमत विचारण्याच्या निमित्ताने तिच्या मोठनीं घोंटाळतान.

● मोल विचारलें माळेंचें पण हवें होतें माळिणीचें, पहिल्या प्रश्नाला उत्तर मिळालें कीं पुढें प्रश्न विचारीत विचारीत पाठलाग करतां येतो. 'अरे ! मला वाटलें होतें हीं फुलें आतां फार महाग झालीं असतील;' किंवा, 'वाः ! फुलें स्वस्त झालेलीं दिसतात; बाग कोठें आहे ? फुलें वेंचायला फार पहाटे उठावें लागत असेल, नाही ? मग मुकाम मळ्यांतच करावा लागत असेल ! मळ्यात रात्री खोराचिलटाची एकट्टीला भीति वाटत नाही ?' जमलें तर जमलें, नाहीं तर चालले पुढल्या गाळ्यावर; आपल्याला हिमोड नाही, विधिनिषेध नाही. कोठेंही व केव्हाही, लंपटाची एकच रीत. मुळात बाहुमूल शब्द आहे. त्या काळीं माळणी खोळ्या घालीत नव्हत्या कीं काय ? कीं विन-वाह्यांच्या कांचोळ्या घालीत होत्या ? बाहुमूलांना मुळात वेल्हह्ल = वेल्हाळ = विसृत किंवा सुंदर हें विशेषण योजलेलें आहे; त्यावरूनही स्तन हेच अभिप्रेत असावेत असें दिसते.

५९९ रेवा :

599. Short Memory.

अकअण्णुअ ! घणवण्णं घणपणन्तरिअतराणिअराणिअरम् ।

जइ रे रे वाणीरं रेवाणीरं पि णो भरसि ? ॥ ९९ ॥

[अकृतश्च घनवर्णं घनपर्णान्तरिततराणिकरनिकरम् ।

यदि रे रे वाणीरं रेवानीरमपि न स्मरसि ॥]

अरे कृतघ्ना, दाट पालवामुलें रविकिरणांचा प्रवेशही ज्यांत हांत नाही अशा घनपर्ण व कृष्णवर्ण बांबूंच्या वनाची आठवण विसरलास तरी हरकत नाही, पण नर्मदेचें पाणी तूं कसा विसरलास ?

● त्याला तिचा विस्मय पडला होता. साहजिक आहे. माणसाने आठवणी ठेवावयाच्या तरी किती ? त्यानें विचारलें, क्षमा करा, कुठे बरें आपली भेट झाली होती ? यावर नायिकेनें उद्देगाने बरीच उद्गार काढले. ज्या घन-

दाट बनानें सुयाचे किरण झाकले, त्यानें आपले प्रेमप्रसंगही झाकले, त्याचा तुला विसर पडला असेल, कारण माझ्यासारख्या अनेक मैत्रिणींना तू तेथें नेलें असशील पण तुझ्या भेटीसाठीं जिव्यावर उदार होऊन मी नर्मदेचे पाणी पोहून आलें होतें, ती आठवणसुद्धा विसरलास काय ? किंवा नर्मदेच्या प्रवाहात आपण ज्या अलौकिक म्रीडा केल्या त्याचीसुद्धा तुला आठवण नाही काय ? असे साहस किंवा कौशल्य तुला इतरच क्वचितच आढळलें असेल, काय, त्याचेंही स्मरण नाही ? खरा कृतघ्न आहेस, या गाथेंत राग व्यक्त करण्यासाठीं 'र' हें सर अक्षर पार वेळा योजलेलें आहे.

६०० वैद्यः

600 Doctor

मन्द पि ण आणइ हलिअणन्दणो, इव हि डड्डगामम्मि ।

गहवइसुआ विमज्जइ, अवेज्जइ, कस्स साहामो ? ॥ १०० ॥

[मन्दमपि न जानाति हलिकनन्दन इव हि दग्धप्रामे ।

गृहपतिसुता विपद्यतेऽपैद्यके कस्य कथयाम ॥]

धरधयाच्या मुलीची तन्त्रेत विघडली आहे. तिचा नवरा तर शुद्ध नागरगठ्ठ्या आहे, त्याला काहींसुद्धा कळत नाही. या भिवार गावांत वेगही नाही, आता तिच्या आजाराचें दु ख कोणाला सांगू ?

● गृहपतिसुता च हलिकनन्दन या जोड उल्लेखांवरून वाटतें की हे जामात जमदग्नि धरजावई असावेत आणि सासरे गर्भश्रीमत पाटीलबुवा असावेत, शिषाय आजाराचे वेळीं ती आपल्या दरिद्री सासरीं आलेली असावी आणि या गाथेंतील उद्गार काढणारी सगी तिच्यारोबर पाठराखीण म्हणून आलेली असावी अशा परिस्थितीत सासरीं च माहेरी नायिकेचें वर्चस्व असावयाचेंच आजाराचें निदान करण्यासाठीं परगावच्या वैशाला आणावें कीं तिलाच परगावीं वैद्याकडे न्यावें अशी वागवाट चाललेली

दिसते. तिचा प्रियकर वैद्य असावा अगर वैद्याच्या बतावणीखाली त्याला घरात आणण्याचा किंवा तिला त्याच्या घरी नेण्याचा हा मनसुबा असावा. हलिकनन्दनाला या कटाचा संशयमुद्धां यावयाचा नाही, असें सखीचें आश्वासन. स्त्रीचरित्रात या मासल्याच्या अनेक गोष्टी आहेत. 'मंत्रमपि न जानाति' असा पाठभेद आहे : 'हलिकपुत्राला साधा मंत्रमुद्धा घालता येत नाही, मग रोगनिदान कसें करता येणार ?' बेल वळण्यांत विचार्याचा जन्म गेला, त्याला स्त्रियाचें मनोगत किंवा कारस्थान कसें उमजणार ? निर्वुद्ध म्हणून शेतकऱ्याचा उपहास करण्याची प्रथा फार पुरातन आहे असें या गाथेवरून दिसते.

रसिभजगहिभजदइए कइवळलपमुहसुकइणिमिइए ।
सत्तसभन्मि समत्तं सट्टं गइदासभं पभम् ॥

सप्तमं शतकम् ।

६०१, अहिंसा :

601. Passive Resistance.

एककमपरिरक्खणप्रहारसंमुहे कुरङ्गमिहुणम्मि ।

वाहेण मण्णुविअलन्तवाहधोअं धणुं मुक्कम् ॥ १ ॥

[अन्योन्यपरिरक्षणप्रहारसंमुखे कुरङ्गमिधुने ।

व्याधेन मण्णुविगलद्वाप्यधौतं धनुर्मुक्कम् ॥]

रोंललेल्या धनुष्यातून सुटणाऱ्या वाणापासून एकमेकांचें रक्षण करण्यासाठी हरिण व हरिणी परस्परांमुळे येऊन प्रहाराला सन्मुख होऊं लागलेली पाहून व्याधाच्या डोळ्यांत आलेले अश्रु धनुष्यावर ओघळले व तें त्यानें टाकून दिलें.

● तो नेहमींच पशुवध करीत असल्यामुळे त्याच्या धनुष्यावर व अंतः-करणावर हिंसेचा कलंक चढला होता. असें करण दृश्य त्यानें पूर्वी कधी पाहिलें नव्हतें. त्या अश्रूंनीं त्याचें पाप धुऊन निघालें. पुन्हां त्या करा-य्याची नाहीं असें तत्क्षणीं ठरवून त्यानें धनुष्य टाकून दिलें. या गाथेतील प्रसंग क्रींचवयावरून कल्पिलेला आहे कीं तत्कालीन अहिंसा तत्त्वाच्या प्रचारासाठीं जातकरूयात प्रचलित केलेल्या दृष्टान्तावरून घेतलेला आहे ? नायकाला ही गाथा ऐकून विदग्धा नायिका म्हणते, 'पाषाणहृदया, मी तुझ्यासाठीं एकदा जीव टाकतें पण तूं माझ्याशीं निष्ठुरपणें वागतोस. या व्याध्यापासून धडा घे आणि माझ्याशीं प्रेमानें वाग.'^१

६०२ निर्वाणीचे उद्गारः

602. Ultimatum.

ता सुहअ ! विलम्ब खणं, भणामि कीअ वि कएण अलमह वा ।
अविआरिअकज्जारम्भआरिणी मरउ, ण भणिस्सम् ॥ २ ॥

[तत्सुभग विलम्बस्व क्षणं भणामि कस्या अपि कृतेनालमथ वा ।
अविचारितकार्यारम्भकारिणी प्रियतां न भणिष्यामि ॥]

सुभग, क्षणमर याव; मी तुला कोणावढल तरी काहीं सांगणार
आहे; पण न बोललेलेच बरे; तिने अविचाराने कार्य आरंभिले.
मरू दे.

● तुझ्याबरोल प्रेमामुळे ती आसन्नमरण झालेली आहे. तिची तावड-
तोय भेट घे, नाहीतर तुला छीहत्येचें घोर पातक लागेल, अशी वूतीची
सूचना. तिच्या दुःखाची अवर्णनीयता अव्यक्त ठेवून सूचित केलेली आहे,
म्हणून आक्षेप अलंकार. “ निषेधो वक्तुमिष्टस्य यो विशेषाभिधित्तया ।
वक्ष्यमाणोक्तविषयः स आक्षेपो...॥ ” काव्यप्रकाश; पद्ममोहनासः ४७१.

६०३ चटकः

603. Taste.

भोइणिदिण्णपहेणअचन्निअदुस्सिक्खिओ हलिअउत्तो ।

एत्ताहे अण्णपहेणआणं छिओल्लअं देई ॥ ३ ॥

[भोगिनोदत्तप्रहेणकास्वादनदुःशिक्षितो हलिकपुत्रः ।

इदानीमन्यप्रहेणकानां ह्ये इति वचनं ददाति ॥]

१. काव्यप्रकाशातील पहिल्या ओळीचा पाठ थोडा वेगळा आहे ए एहि
विपि कीएवि कएण निम्बिक्क भणानि अलमह वा । [ए एहि विमपि कस्या
अपि कृते निष्टुप भणामि अलमयवा ।] २. मोदकभक्षण. ३. एतावताशेष-
प्रहेणकानां मुगविधूननं ददाति ।, इदानी अन्यमोदकानामशिविकारं ददाति ।

वाणिर्णानें शेतकऱ्याच्या पोराला मिष्टान्नाची वायनें देऊन चटक लायली व वाईट वळण लावलें, आता दुसरीकडून आलेल्या सामान्य वायनांवद्दल तो तिरस्कार दाखवितो.

● भोगिनी = ग्रामव्यापारिक स्त्री. पूर्वी त्याचें माझ्यावर प्रेम होतें, पण अलीकडे शेटाणीनें मोदक चारून त्याला नाहीं लावल्यामुळे माझ्यासारख्या गावरान स्त्रीनें मोदकासारखें मुरा करून शुद्ध शुद्ध केलें तर तो तोंड वाकडें करतो, छी छी करतो, अशी त्याच्या प्रियेची तक्रार. मोदकाची चटक लागली कीं भाकरी आवडत नाहीं.

६०४ पहांट :

604 Morning.

पच्यूसमज्ज्वावलिपरिमलनसमृससन्तवत्ताणम् ।

कमलाणं रज्जिणिविरमे जिअलोअसिरी महम्महड ॥ ४ ॥

[प्रत्यूपमयूसावलिपरिमलनसमुच्छ्वसत्पत्राणाम् ।

कमलानां रजनिचिरामे जितलोकश्रीर्महमहायते ॥]

रात सपली; सूर्याच्या प्रभातकाळच्या कोमल विरणाच्या पत्तींनीं स्पर्श केल्यामुळे कमलाच्या पत्राळ्या उमलल्या आणि जगाटा जिण्णारी प्रफुल्ल कमलाची शोभा आपला मोहक सुगंध सगळीकडे दरवळवूं लागली.

● रात्र सपली तरी श्रीशक्त्यामुळे बेमान असलेल्या सखीला प्रमात-वर्णनाच्या निमित्तानें आवरतें घेण्याची दूतीची सूचना; विवा, सकेताप्रमाणें मां कमलवनात गेलें होतें पण प्रियवर आला नाहीं अशी नायिकेची तक्रार; विवा, सखाळीं संजत निश्चित केल्याची दूतीची सूचना.

१ पत्ताणम् २. अअणि ३ आनोजसिरी. ४. आमोदश्री, जीवलोकश्री

६०५ चावट वारा :

605. Behind the Curtains.

वाउंवेह्लिअसाउलि ! थएमुं फुडदन्तमण्डलं जहणम् ।

चहुआरअं पइं मा हु पुत्ति ! जणहासिअं कुणसु ॥ ५ ॥

[वातोद्धेल्लितवस्त्रे स्थगंय स्फुटदन्तमण्डलं जघनम् ।

चटुकारकं पतिं मा खलु पुत्रि जनहास्यं कुरु ॥]

मुली, वाज्यानें तुझे लुगडे फडफडत आहे, तें आवरून जघन झाकून घे; कारण त्यावर दंतव्रण स्पष्ट दिसत आहेत. तुझ्या समाधानासाठी तुला आवडणाऱ्या प्रेमलीला करणाऱ्या तुझ्या पतीला लोकांच्या उपहासाला पात्र करू नको.

● टीकाकार सांगतात, हे मत्सरग्रस्त सपत्नीचे उद्गार आहेत. तसे असतें तर 'पुत्ति' हे संबोधन कवीनें योजिले नसतें. हे उद्गार सासूचे असावेत, 'चौरअ' हा पाठभेद स्वीकारला तर हे उद्गार दूतीचे ठरतात. पत्नीनें पतीच्या बहुमानाचें व रहस्याचें प्रयत्नपूर्वक रक्षण केलें पाहिजे. मुळातील 'साउली' या शब्दाचा अर्थ पदर असा आहे. तो येथें संभवत नाही.

६०६ आतां असाध्य :

606. Responsibility.

वीसत्थहसिअपरिसक्किआणं पढमं जलज्जली दिण्णो ।

पच्छा वहूअ गहिओ कुट्ठम्यमारो निमज्जन्तो ॥ ६ ॥

[विध्वंस्यहसितपरिकर्माणां प्रथमं जलाज्जलिर्दत्तः ।

पश्चाद्यद्या गृहीतः कुटुम्बमारो निमज्जन् ॥]

१. पवण २. ठएमु ठिअदंतमंडले ऊरु, थएव. ३. चौरअ ४. मा दर्शय, मा धावस्व. ५. मण्डनं. ६. प्रियं. ७. संक्किआणं. ८. विध्वंस्य, विध्वंस. ९. विसन्धहसितपरिशिक्तानां, विध्वस्तहसितपरिशिक्तानां. १०. परिहारवचनं.

पूर्वी ती निःशंकपणे हंसत खिदळत आणि मुरकत ठुमकत मटकत वसे. आतां उन्नातंतर कुटुंबाचा भार धारण करावा लागत असल्यामुळे तिने आपल्या चांचल्यावर पाणी सोडले आहे.

● सालावलेल्या कुटुंबाचे धारण करण्याच्या जबाबदारीमुळे तिच्या अंगी पोक्तपणा आला. तिच्या शोवनाचा अवजळ खळजळाट हात साला. नदीच्या डोंगरी अरंद प्रवाहांत असते ते सौंदर्य तिच्या भेदानी रंद पात्रांत प्रत्ययाला येत नाही; भेदानांतील गजवजलेल्या वस्तीच्या पोषणाचा भार मात्र ती सामावू शकते. नदीचे अरंद पात्र मोडक असते व रंद पात्र पोषक असते. खियांच्या सौंदर्याच्या व मोडकतेच्या बाबतीतहि हाच प्रकार दिसून येतो.

६०७ गौरी :

607. Light.

गमिंहिसि तस्स पासं, सुन्दरि ! मा तुरज ! वड्डुड मिअङ्को ।

दुद्धे दुद्धं मिअ चन्दिआंइ को पेच्छइ मुहं दे ? ॥ ७ ॥

[गमिंध्यसि तस्य पार्श्वे सुन्दरि मा त्वरस्य वर्धता मृगाङ्कः ।

दुग्धे दुग्धमिव चन्द्रिकायां कः प्रेक्षते मुखं ते ॥]

सुंदरी, तूं त्याच्या भागोभाग जात आहेस; पण घाई करूं नको. चंद्रप्रकाश वृद्धिंगत होऊं दे, म्हणजे दुधांत दूध मिसळून जातें, त्याप्रमाणे चांदण्यांत तुझे गौर मुख कोणाला दिसेल !

● चांदण्यात तुझी हालचाल दिसली तर पाहणाराला वाटेला कीं ही चांदण्याचीच लहर आहे. मात्र नामसादस्यावर विसेवून चंद्रकळा नेसू

१. रमिंहिसि तस्स ण संमार सूरसु. २. सजासं. ३. मा जूरसु तरणि
४. चन्दिमाए. ५. सकाशम्.

नको, पाढरें स्वच्छ पातळ नसून बाहेर पड म्हणजे झालें. अलंकार-
कौस्तुभांत सामान्य अलंकाराचें उदाहरण : ' स्वगुणसजातीयगुणाश्रयैकरूप्यं
तु सामान्यम् । '

६०८ नजर :

608. Censors.

जइ जूरइ जूरउ णाम मामि ! परलोअवसाणिओ लोओ ।

तइ वि वला गामणिणेंदणस्स वअणे वलइ दिट्ठी ॥ ८ ॥

[यदि खिद्यते खिद्यतां नाम मातुलानि परलोकैव्यसनिको लोकः ।
तथापि वलाद्ग्रामणीनन्दनस्य यदने वलते दृष्टिः ॥]

पाटलाच्या पोराकडे पाहावयाचें नाहीं, असा निश्चय केला तरी
एखाद्या बलवत्तर शक्तीने ओढावी, तशी माझी दृष्टि त्याच्या मुखाकडे
वळते. मामी, परलोकाचें व्यसन असलेल्या लोकाना यामुळें राग येत
असला तर येऊं दे बापडा !

● ' खिद्यति कृष्यतीति विज्ञानं भट्टटीकायाम् । ' मी परपुण्याकडे
पाहिलें तर मला दुर्गति प्राप्त होईल अशी या नकली धार्मिकांना धास्ती
घाटते. नकली, कारण त्यांची वृत्ति धार्मिक व ग्रामाणिक असती तर त्यांना
रोद घाटला असता, राग आला नसता. पारलौकिक फल्याणाच्या दृष्टीने
ऐहिक जीवन जगणाऱ्यांना आयुष्यातील आनदाची व उपभोगाची
सुमारी कशी कळणार ! इतर व्यसनाहून परलोकाचें व्यसन फारच
भयंकर. या व्यसनानें पछाडलेल्या लब्धप्रतिष्ठिताची वृत्ति विकृत असते,
प्रकृति स्वसंतुष्ट असते. जगाला वळण लावण्याची जबाबदारी आपल्यावर
आहे आणि चाकोरी सोडून जाणारांना शिक्षा करण्याचा अधिकार आपल्याला
आहे, असें मानणाऱ्या या लोकांच्या उद्योगामुळें समाजाला उपद्रव

१. इष्यति (सिद्यति) कृष्यताम् (कृष्यतु, सिद्यतु) २ उत्तवयणिकमले.

मात्र होतो. प्राचीन परलोकव्यसनिक हेच अर्वाचीन संस्कृतिसंरक्षक. परलोकव्यसनिकांना मुक्ति मिळत नाही असे पीतांबरही सांगतो.

६०९ शून्य :

609. Grotto.

गेहं व वित्तरहिअं, णिज्झरकुहरं व सलिलसुष्णविअम् ।

गोहणराहिअं गोह्रं व तीअ वअणं तुह विओए ॥ ९ ॥

[गृहमिव वित्तरहितं निर्झरकुहोरमिव सलिलशून्यम् ।

गोधनराहितं गोष्ठमिव तस्या यदनं तव वियोगे ॥]

चित्त निघून गेलेलें घर, पाणी आटलेली झऱ्याची पोवळी आणि गोधन नाहीसे झालेला गोठा हीं शून्य दिसतात; त्याचप्रमाणें (तुझ्या वियोगामुळे) तिचें मुख शून्य दिसत आहे.

● तिचें चित्त घाऱ्यावर नाही, तिचें तेज ओपलें आहे, तूंच तिचें वस्त्र आहेत, अशी नायकाला दूतीची सूचना. ' पाण्यानें धुपलेलें चित्र ' पाठभेदही ठीक आहे. अलंकारकौस्तुभात मालोपमेचें उदाहरण: मालोपमोपमेयेऽप्येकरिमश्वेद्वद्गुपमानसंश्रुतः । सामान्यधर्मभेदाभेदाभ्यां सापि द्वेषा ॥ ”

१० लाजावृक्ष :

610. Stifled Love.

तुह दंसणेणं जणिओ इमीअ लज्जाउलाइ अणुराओ ।

दुग्गअमणोरहो विअ हिअअ चिअ जाइ परिणामम् ॥१०॥

१. धोयं व चित्तयम्भं. २. उज्झर, ओज्झर. ३. सुष्णविअम्. ४. जलघौतं नक्षत्रम्. ५. विवरम्. ६. शून्यीकृतम्. ७. दंसणसज्जणिओ. ८. लुगाइ. ९. लुइअं, छरीए.

[तव दर्शनेन जनितोऽस्या लज्जालुकाया अनुरागः ।
दुर्गंतमनोरथ इव हृदय एव याति परिणामम् ॥]

तुझ्या दर्शनानें लाजरीच्या मनात प्रेम उत्पन्न झालें; पण दस्त्रिच्या मनोरथांप्रमाणें तें तिच्या हृदयांतच जिरलें.

● नायिका उत्कण्ठित आहे, पण कुलीन असल्यामुळें लाजाळू आहे. प्रीतीची धुगधुगी प्रज्वलित कर असें दूतीचें नायकाला प्रोत्साहन. पीतांबर सागतो, उपाय योजल्यावाचून अभीष्टाची प्राप्ति होत नाही, ही नीति.

६११ संतापः

611. Agony.

जं तणुआअइ सा तुह कएण ? किं जेण पुच्छसि हसन्तो ।
अह गिम्हे मह पअई, एवं भणिऊण ओरुण्णा ॥ ११ ॥

[या तनूयते सा तव कृतेन किं येन पृच्छसि हसन् ।

असौ श्रीधमे मम प्रकृतिरिति भणित्वावरदिता ॥]

जी कोणी कश होते, ती तुझ्यासाठीच की काय ! माझ्या कशतेचें कारण हंसतमुखानें विचारून माझा उपहास कां करीत आहेस ! असो. माझी प्रकृतीच अशी आहे की मी उन्हाळ्यांत नेहमीच कश होतें. एवढें उद्गारून ती रडूं लागली.

● तुला वियोग हेंच माझ्या कशतेचें कारण; हें तुला माहीत असूनही माझ्या दुःखावर डागण्या कां देतोस ! त्यानें जिला प्रश्न विचारला ती त्याची पत्नी नसावी, असें तिच्या प्रभावरून वाटतें. पीतांबर सागतो; प्रीतीमुळें प्रेरित झालेला मिथ्यावाद हा हेतूचे अमावास्यामुळें अधर्म ठरत नाही आणि ज्यानें द्वेष दिले त्यानेंच उपहास केला म्हणजे जीवाचा संताप होतो.

१. चिरं रण्णा.

६१२ चित्राचा गुणः

612. Constancy.

वर्णक्रमरहितस्त्वस्मिन् वि एत गुणो नवरि चित्तकर्मस्त्वस्मिन् ।

निमित्तं पि जं ण मुञ्चति प्रियो जनो गाढमुपगूढो ॥१२॥

[वर्णक्रमरहितस्याप्येष गुणः केवल चित्रकर्मणः ।

निमित्तमापि यत्र मुञ्चति प्रियो जनो गाढमुपगूढः ॥]

रेखाचित्रात रंग मरलेले नसले तरी चित्राचें वंशिष्ठय त्यातही असतेंच; तें हें कीं त्यातील एकमेकांना गाढ आलिंगन दिलेले प्रियजन परंपरांना क्षणभरही सोडीत नाहीत.

● मुळांत रंगीत असलेल्या चित्रातील रंग उडून गेले तरी चित्रित केलेल्या जोडप्यापैकी कोणाचेंही प्रेम केव्हाही उडून जात नाही, हाच चित्राचा विचित्र पण विशिष्ट गुण. प्रत्यक्ष जीवनात ताजेपणाची दबदबी आहे तोंवरही प्रेम टिकत नाही. 'चित्रकर्मणः' याचा अर्थ एका टीकाकारानें 'विविध सुरत प्रकार' असा केलेला आहे; आसन बदललें तरी आलिंगन दळत नाही. 'चित्रकर्मणः' या ऐवजी 'चित्तजन्मन' हा पाठ स्वीकारला तर अर्थ बराच बदलतो. मदनाला 'चित्तजन्मन्' अशी सज्ञा आहे. प्रेमासुलें प्रियकर प्रियेला क्षणभरही विस्मृत नाही. प्रेमाचा उद्भव चित्तात होतो, तें वर्णावर अवलंबून नसतें, मग वर्णाचा अर्थ काळ्यागोरा घ्या, किंवा ब्राह्मण-क्षत्रियादि वर्ण घ्या. पीतांबर घागले, या गाथेची नायिका चित्रवर्णनाच्या निमित्तानें आपली आसक्ति व्यक्त करीत आहे, तिचा अमिलाप हीनवर्ण पुरुषाबद्दल आहे, म्हणून तो निष्कर्ष काढतो कीं स्त्रियाचें नेहमीं रक्षण केलें पाहिजे, हा धर्म.

६१३ अडाणी :

613. Defloration.

अविहंतसंधिवन्धं पदमासुग्मेअपाणलोहिल्लो ।

उव्वेलितुं ण आणह, खण्डइ कलिआमुहं भमरो ॥१३॥

[अविभक्तसंधिवन्धं प्रथमरसोद्भेदपानलुब्धः ।

उव्वेलितुं न जानाति खण्डयति कलिकामुखं भ्रमरः ॥]

कलिका कशी उमलवावी हें भ्रमर जाणत नाही, मात्र तिच्या पहिल्या मकरन्दाचा आस्वाद घेण्यासाठी तो लुब्ध व अवीर आहे. ज्यांची बंधनें परस्परांपासून विभक्त झालेली नाहीत अशी कळीच्या पाकळ्यांचीं टोके अडाणी भ्रमर निर्दोषपणें तोडतो आणि तिचें मुख दुखवितो मात्र.

● मुग्धा व नवीदा नायिका आणि अविदग्ध व प्रथमरतिलालसान्ध नायक, कलिका-मधुप-वृत्तान्ताच्या निमित्तानें मुग्धेशी आढांढपणा न करण्याची नायकाला दूतीची सूचना.

६१४ मदनाचें शस्त्रागार :

614. Armoury.

दरवेविरोरुजुअलासु मँउलिअच्छीसु लुलिअचिहुरासु ।

पुरिसाहरीसु कामो पिआसु सज्जाउहो वसँइ ॥१४॥

[ईपद्वेपनशीलोरुजुगलासु मुकुँलिनाक्षीपु लुलितचिहुरासु ।

पुरुषायितशीलासु कामः प्रियासु सज्जायुधो वसति ॥]

१. अविभक्त. २. उव्वेलितुं ३. मीलिअच्छीसु. ४. होइ. ५. मीलित.

मांड्या थोड्याशा थरकांपत आहेत, नेत्र मुकुञ्जित आहेत, अंबाडा सैल झाला आहे, अशा पुरुषाविन करणाऱ्या लिंगाचे ठिकाणीं मदनाचीं सर्व शलाखें सज्ज असतात.

● प्रथमानुरागानन्तर पुरुषाविठाना मोत्साहन.

६१५ नावडती अळणी :

615. Vapid.

जं जं ते ण सुहाअइ तं तं ण करेमि जं ममाअत्तम् ।
अहअं चिअ जं ण सुहामि, सुहअ ! तं किं ममाअत्तम् ॥१५॥

[यद्यते न सुखायते तत्तन्न करोमि यन्ममायत्तम् ।

अहमेव यत्र सुखाये सुभग तर्हि ममायत्तम् ॥]

हें सुभग, जीमुळें तुला सुख होणार, नाही व जी करणें माझ्या आधीन आहे अशी कोणतीही गोष्ट मी करणार नाही; पण सध्यां माझ्या आधीन असें काहींच नाही. मग मी तुला कशी सुखविणार !

● मी तुझ्यावर अनुरक्त आहे, पण तूं अन्य स्त्रियाविषयी आसक्त आहेस; अशा परिस्थितीत मी तुला सुख कसे देणार ?

६१६ गुरुजन :

616. Elders.

वायारविसंवाअं सअलावअणार्णे कुणइ हअलज्जा ।
सवणार्णे उणो गुरुसंणिहे वि ण गिरुइइह णिओअम् ॥१६॥

[व्यापारविसंवादं सकलावयवानां करोति हतलज्जा ।

श्रवणयोः पुनर्गुह्यसन्निधावपि न निरुणद्धि नियोगम् ॥]

या मेल्या लाजेमुळे अव्यवांच्या व्यापारांत विसंवाद उत्पन्न होतो. गुरुजनांच्या समक्ष फक्त श्रवणाची क्रिया अनिरुद्धपणे करता येते.

● गुरुजनांसमोर पत्नीने पतीकडे पहावयाचेही नसते, मग बोलावयाचे बरेच वाजूलाच राहिले. दृष्टिक्षेपानीं मी प्रोत्साहन देऊं शकत नाहीं; पण तुम्ही बोलत राहा, तुमचा शब्द ऐकण्यासाठीं माहा जीव ओढ घेत आहे.

६१७ स्नेहमार्गः

617. Encouragement.

‘किं भणह मं, सहीओ : मा सर ! दीसिहइ सो जिअन्तीए ।
कज्जालाओ एसो, सिणेहम्मगो उण ण होइ ॥१७॥

[किं भणथ मां सख्यो मा म्रियस्व द्रक्ष्यते स जीवन्त्या ।
कार्यालाप एव स्नेहमार्गः पुनर्न भवति ॥]

तू मरूं नकोस, जगलीस तर त्यांचें दर्शन होईल, असें मला कां सांगतां ? सख्यांनो, तुमचें बोलणें मतलबी आहे. हा काही खऱ्या स्नेहाचा मार्ग नव्हे.

६१८ हरिणाक्षीः

618. Gazelle.

एकल्लमओ दिट्ठीअ मइअ तह पुलेइओ सअह्हाए ।
पिअजाअस्स जह धणुं पडिअं वाहस्स हत्थाओ ॥१८॥
[एकाकी मृगो दृष्ट्या मृग्या तथा प्रैलोकितः सत्पुण्या ।
प्रियजायस्य यथा धनुः पतितं व्याधस्य हस्तात् ॥]

एकाकी उभ्या असलेल्या हरिणाकडे हरिणीने अशा तहानलेल्या नजरेने पाहिले की शिकान्याला आपल्या प्रिय पत्नीच्या दृष्टिक्षेपाची आठवण झाली व त्याच्या हातांतून घनुष्य गळून पडले

● हिंस्र व पामर व्याधाच्या हृदयात करुणा व स्नेह आहे, पण तू मात्र निष्करुण व मन्दस्नेह आहेस.

६१९ लाली :

619. Gigolo.

णलिणीसु भमसि, परिमलासि सत्तलं, मालइं पि णो मुअसि ।

तरलत्तणं तुह अहो मधुअर ! यदि पाटला हरइ ! ॥१९॥

[नलिनीपु भ्रमसि परिमृद्वासि सत्तलां मालतीमपि नो मुञ्चसि ।

तरलत्वं तवाहो मधुकट यदि पाटला हरति ॥]

मधुकर, तू नलिनीभावती धुमतोस, नवमालिकेचे मर्दन करतोस आणि मालतीलाही सोडीत नाहीस. हा तुझा चंचलपणा पाटला हरण करील.

● या गायेत नमूद केलेली कुले प्रातिनिधिक आहेत; विशेषनामे आहेत, विशेषणे आहेत. सर्वगुणसंपन्न पाटला तुझे समाधान करील, इतकेंच नव्हे, तुझे चाचल्य नष्ट करील किंवा, हे शठा, तू इतका चंचल आहेस की ती तुझे समाधान करू शकली तर तू एक आश्चर्यच होईल !

६२० वानगी :

620. Sample.

दोअङ्गलअकवालअपिणद्धसुविसेसणीलकञ्जुइआ ।

दावेइ थणेत्थलवणिअं व तरुणी जुअजणाणम् ॥२०॥

१. सत्तदले गृथिकां. २. चुम्बसि ३. तव अहो आश्चर्यम्. ४. कञ्जुलिआ.
५. षण षण.

[द्व्यङ्गुलककपाटपितृसविशेषनीलकञ्चुकिा ।

दर्शयति स्तनस्थलवर्णिकामिव तरुणी युवजनेभ्य ॥]

तरुणीनें गडद निळ्या रंगाची कंचुकी धारण केली आहे. कंचुकीच्या आवरणातून दोन बोटें मोकट्या राहिलेल्या फटीतून ती जणू आपल्या स्तनस्थलाचा नमुनाच तरुणाना दाखवीत आहे.

● यौवनाच्या बहरामुळे कञ्चुकी तडकली आहे. यौवनाला धन्य न व्हाय नाहीं. कीं चोळीची येतणी बरोरी आहे ! भटक धारवाडी किंवा बुट्टीदार मनारखी खणाची चोळी असली तर तिचे प्रदर्शन करण्याचा मोह स्त्रियाना आवस्त नाहीं निळी किंवा काळी चोळी शोभते ती गौरवर्णा असलीच पाहिजे बाणी तरी जास्त नमुना कोठें दाखवितो ? आणि दाखवितो तो नमुना उंची मालाचाच असतो. येथे मात्र अशी लबाडी नाहीं ज्याचा नमुना पहावयास मिळतो तो माल योग्य किमतीत मिळण्यासारखा असतो, अशी सूचना. पीतांबर सागतो, कुलस्त्रियानीं स्तनादि अवयव परक्याना दिसणार नाहींत अशा रीतीनें अवगुडित राखावेत, हा धर्म, आणि किंचित् राक्षलशणावरून अतर्पचा भाव अनुमानता येतो, ही युक्ति

६२१ गळती :

621 Exposure.

रक्तेह पुतत्रं मस्थेण ओच्छेदत्रं पाडिच्छन्ती ।

अंसुहि पडिअघरिणी ओछिज्जन्तं ण लक्खेह ॥२१॥

[रक्ताति पुत्रक मस्तकेन पटलप्रान्तोदक प्रतीच्छन्ती ।

अथुभि पथिरुगृहिणी आर्द्रांमयन्त न लक्षयति ॥]

१. व्यङ्गुलककपाटक व्यङ्गुलावकाश २. ओक्कोअ (ओक्को गृह तदुदकम्) ओक्कोअ, छोअ ३ अच्छेदक

तिचा पति प्रवासाळा गेलेला आहे. घरावरल्या छपरांतून पावसाचें पाणी जागोजाग गळत आहे. गळत्या घारेखालीं आपलें मस्तक धरून पयिकगृहिणी पुताचें रक्षण करते; पण स्वतःच्या वस्त्रांनीं तो त्रिचारा ओलाचिव होत आहे, हें कांहीं तिच्या घ्यानीं येत नाहीं

● पीतांबर सांगतो: जें व्हावयाचें तें होणारच असतें, त्यामुळें कर्मोंत खंड पडूं देजें नये, हा धर्म. गंगाधर सांगतो: प्रतीकारही कधीं कधीं अपकारक होतो.

६२२ समानगुण :

622. Redolence.

सरए सरग्मि पद्मिआ जलाइं कन्दोदुसुरहिगन्धाइं ।

धवलच्छाईं सअण्हा पिअन्ति दइआणें व मुहाइं ॥२२॥

[शरदि सरसि पयिक्ता जलानि नीलोत्पलसुरभिगन्धीनि ।

धवलाच्छानि सत्सुणाः पिबन्ति दयितानामिव मुखानि ॥]

शरद् ऋतूंत सरोवरांचें पांढरें स्वच्छ पाणी निळ्या कमळांच्या सुवासानें सुगंधित झालेलें असतें तद्दानलेले वाटसरू हें पाणी असें पितात कीं जणूं ते आपल्या दयितेच्या सुंदर व सुगंधी मुखाचाच आस्वाद घेत आहेत

● शरद् ऋतूच्या शोभेमुळें प्रवासी पतीला प्रियेची आठवण होईल व तो त्वरित परत येईल असें आश्वासन. स्वच्छ जलातलें नीलकमल पाहून त्याला तुझ्या डोळ्याची आठवण होईल. सरोवराच्या तीरावर संकेत ठरला होता, पण तेथें कोणी प्रवासी एकाएकी येऊन उतरल्यामुळें संकेतभङ्गाची सूचना. अलंकारज्ञौस्तुभात श्रीविश्वेश्वर पण्डित सांगतो: “ अत्र पिबन्तीति मुखपक्षे उपचारः, नीलोत्पलसुरभीति समासभेदः । ‘ धवलाच्छानि, धवलाणि ’ इत्यर्थकृतया ‘ धवलच्छाई ’ इत्यत्र श्लेषः ॥ ”

६२३ चिखल :

623. Mud.

अव्यन्तरसरसाओ उवरिं पन्वाअवद्धपङ्काओ ।

चङ्कम्भन्तम्मि जणे समुस्ससन्ति व्य रच्छाओ ॥२३॥

[अव्यन्तरसरसा उपरि प्रवातवद्धपङ्काः ।

चङ्कममाणे जने समुच्छ्वसन्तीव रथ्याः ॥]

रस्त्यांच्या पृष्ठभागावरील चिखल घान्यामुळे जरासा वाळलेला असतो, पण त्याखाली पाणी असते. वाटसरू चावू लागले म्हणजे रस्ते जणू निःश्वास टाकतात.

● नायिका बाह्यतः रूक्ष दिसत असली तरी ती अंतर्गामी सरस, अनुरक्त आहे. रस्त्यांत चिखल आहे म्हणून रेंगाळू नको, असे दूतचिं आवाहन.

६२४ राजहंस :

624. Swans.

मुहपुण्डरीअछाआइ मंठिआ उअह राअहंसे व्य ।

छणपिट्ठकुट्टणुच्छलिअधूलिधवले थणे वदइ ॥२४॥

[मुखपुण्डरीकच्छायायां संस्थिता पश्यत राजहंसाविव ।

क्षणैपिट्ठकुट्टनोच्छलितधूलिधवली स्तनी वदति ॥]

सणासुदीसार्ली पीठ कुटतांना उडालेल्या फणांनीं तिचे धवल झालेले स्तन तिच्या झुकलेल्या मुखकमलाच्या छायेत राजहंसांच्या जोडीसारखे दिसतात.

● पंख सोवरून व मान आवरून शांत बसलेला राजहंस तुम्ही पाहिला आहेत का ? आणि त्यांची जोडी — व तीही कमलांच्या छायेत !

६२५ तृप्ति :

625. Satisfaction.

तह तेणवि सा दिट्ठा, तीअ वि तह तस्स पेसिआ दिट्ठी ।
जह दोण्ह वि समअं चिअ णिव्वुत्तरआई जाआई ॥२५॥

[तथा तेनापि सा दृष्टा तथापि तथा तस्मै प्रेषिता दृष्टिः ।
यथा द्वावपि सममेव निर्वृत्तरतां जाता ॥]

त्यानें तिथ्याकडे व तिनें त्याच्याकडे असा काहीं दृष्टिक्षेप केला कीं
तुसत्या नजरानजरीनें तत्क्षणीं दोघांचीहि प्रेमतृप्ति झाली.

६२६ ग्रीष्म :

626. Summer.

चौडलिआपरिसोसण कुडंजपत्तलणसुलहसंकेअ ।
सोहग्गकणअकसवट्ट गिम्ह । मा कह वि झिज्जिहिसि ॥२६॥

[स्वल्पैवातिकापरिशोषण निकुञ्जपत्रकरण सुलभसंकेत ।
सौभाग्यकनककपपट्ट ग्रीष्म मा कथमपि क्षीणो भविष्यसि ॥]

ग्रीष्मा, तूं लहानसहान तळीं आटवितोस व कुज्जांत पालवी निर्माण
करतोस. यामुळे संकेत सुलभ होतात. तूं सौभाग्यसुवर्णाच्या कसोटी-
सारखा आहेस. कसेंहि करून तूं थोडासाही क्षीण होऊं नकोस.

१. द्वयोरपि सममेव निर्वृत्तरत्नानि जातानि । २. चाडली. ३. णिज्जं.
४. पणअ. ५. वापिका.

● 'वाडलिआ' या देशी शब्दाचा अर्थ पीतावरानें अल्पशाखालतिका असा दिलेला आहे.

६२७ मातीमोल :

627. Emerald,

दुस्सिक्खिअरअणपरिक्खण्हिं धिट्ठोसिं पत्थरे तावा ।

जा तिलमेत्तं वट्ठसि मरगअ का तुज्झ मुल्लकहा ॥२७॥

[दुःशिक्षितरत्नपरीक्षकैर्घृष्टोऽसि प्रस्तरे तावत् ।

यावत्तिलमात्रं वर्तसे मरकत का तव मूल्यकथा ॥

अडाणी रत्नपरीक्षकांनीं पारख करतां करतां कसोटीवर पाचू इतका घांसला कीं केवळ तिलाएवढा खडा राहिला. आतां त्याच्या किमतीचीं गोष्ट कशाला ?

● अडाणी दुर्जनाच्या संगतीमुळे तुझे गुण मातीमोल झाले आहेत. अविवेकामुळे किंवा अहंकारामुळे स्वतःच्या आंगचे गुण पारखून घेता घेतां तूं इतकी झिजून गेली आहेस कीं तुझ्या मूळच्या अद्वितीय गुणांचा लवलेशही शिल्लक राहिलेला नाही. आता माझ्याकडे येऊन वाय उपयोग ? किंवा : हे पाचकणी, तुझा आकार क्षुद्र असला तरी तुझ्या मोलाची या युगामात कोणाला कल्पना येणार ? किंवा : हे रत्नपारख्या, हा खडा मौल्यवान् पाचूचा आहे; असा घसमुखलेपणा करूं नको; त्याची पारख कशी अलगद केली पाहिजे ?

६२८ चालवीर :

628. Young Leader.

जह चिन्तेह परिअणो आसङ्कह जह अ तस्स पडिवक्खो ।

चालेण वि गामाणिणन्दणेण तह रक्खिआ पल्ली ॥२८॥

१. धिट्ठोसि, धुट्ठोसि.

[यथा । चिन्तयाति परिजन आशङ्कते यथा च तस्य प्रतिपक्षः ।
बालेनापि ग्रामणीनन्दनेन तथा रक्षिता पत्नी ॥]

पाटलाचा पुत्र क्यानें लहान होता, खेड्याचें रक्षण त्याच्या हातून कसें होणार याविषयी नोकर माणसांना काळजी वाटत होती. त्याच्या शत्रूंना वाटत होतें की आपल्यापुढे हा काय करणार ? पण बालक्यांतही त्याने खेड्याचें रक्षण अशा शिताफीनें केलें कीं यंत्र !

● टीकाकार सांगतात : खेड्यावर परचक्र आलें आहे, गांवकरी हाणामारी करीत आहेत, कोणी गस्त घालीत आहेत, अशा धादलीत कसें जमणार ?

६२९ शिकान्याचा अभिमान :

629. Hunter.

अण्णेषु पहिअ ! पुच्छसु वाहअपुत्तेसु पुसिअचम्माई ।

अम्हं वाहजुआणो हरिणेषु धणुं ण णामेइ ॥२९॥

[अन्येषु पथिक पृच्छ व्याघ्रकपुत्रेषु पृषतचर्माणि ।

अस्माकं व्याघ्रयुवा हरिणेषु धनुर्न मामयाति ॥]

पथिका, चितळ हरणाचें कातडें पाहिजे असेल तर दुसऱ्या कोणा तरी शिकान्याच्या पोराला विचार, आमचा तरुण शिकारी हरणांवर धनुष्य धरति नाहीं,

● चागले शिकारी काळवीट मारतात, चितळ मारीत नाहींत. पथिकाला खरोखरीच हरणाचें कातडें हवें होतें वीं तो व्याघ्रछात्राच्या साध्यासाध्यतेचा माग काढण्यासाठीं पथिकाचें सोंग घेऊन तिच्या मागोमाग जंगलांत आला होता ? कसेंहि असो, व्याघ्राच्या शौर्याचें वर्णन करून तिनें पथिकाला विचक्यलें एवढें मात्र खरें, अलंकारकौस्तुभात उत्तर अलंकाराचें उदाहरण :
' उत्तरमात्रात्प्रश्नोत्तरं स्यादुत्तरं नाम ॥ '

१. वाहकुडुम्बेसु. २. व्याघ्रयुवान्.

६३० भारवाहकः

630. Bearer.

गअवहुवेहन्वअरो पुत्तो मे एककण्डविणिवाई ।

तह सोणहाइ पुलैइओ जह कण्डंकरण्डअं वहइ ॥३०॥

[गजवधूर्वधन्यकरः पुत्रो मे एककाण्डविणिपाती ।

तथौ स्तुपया प्रैलोकितो यथा काण्डसमूहं वहति ॥]

माझा मुलगा पूर्वी हतिणीना वैवव्य आणीत असे व एकाच बाणांत
आपद लोळवीत असे. अलीकडे सूनवाईने त्याच्याकडे पाहिल्यामुळे
आतां तो बाणाचा भार मात्र वाहतो.

६३१ पळपुटे :

631. Paltroonery.

विञ्झारुहणालावं पल्ली मा कुणउ, गामणी ससइ ।

पच्चजिजिविओ जइ कह वि सुणइ ता जीविअं मुअइ ॥३१॥

[विन्ध्यारोहणालापं पल्ली मा करोतु ग्रामणीः श्वसिति ।

प्रत्युज्जीवितो यदि कथमपि शृणोति तज्जीवितं मुञ्चति ॥]

पाटील आसन्नमरण असले तरी त्याच्या जीवांत जीव आहे तोंवर,
गांवकऱ्यांनी, विन्ध्य पर्वतांत पळून जाण्याच्या गोष्टी करूं नका. पाटील
शुद्धीवर आले व त्यांनी हें ऐकलें तर मानमंगामुळे ते ताबडतोब प्राण
सोडतील.

१. करिणी. २. हउ. ३. विनजिओ, विलुलिओ. ४. वरण्डअं. ५. हत.
६. तथा कृतो, विपटितो, विलङ्घितः, विदुलितो, शोपितो. ७. वरण्ड.
८. पच्चुज्जीविओ. ९. प्रत्युज्जीवितो.

● परचक्राचें निवारण करताना पाटील जखमी झाला. यामुळे गांवकरी हादरले व संकटाला तोंड देण्याऐवजी बगल देण्याचा वाटावाटी करू लागले. त्यांना उद्देशून ग्रामनायक महिषीचे उद्गार; “अत्र ध्वनिकारादिमते वीररत्नस्य भयानरुत्सागतया गुणीभूतव्यङ्ग्यत्वम् दण्डाचार्यादिमते तु खिद् अलंकारः ।”

६३२ अखेरचा संदेश :

632. Mandate.

अप्पाहेइ मरन्तो पुचं पल्लीवई पअत्तेण ।

मह णामेण जह तुमं ण लज्जमे तह करेज्जासु ॥३२॥

[शिक्षयति म्रियमाणः पुत्र पल्लीपतिः प्रयत्नेन ।

मम नाम्ना यथा त्वं न लज्जसे तथा करिष्यसि ॥]

मृत्युशय्येवर पडलेल्या पाटलांनी आपल्या पुत्राला मोठ्या काष्टानें अखेरचा संदेश दिला कीं माझ्या नावामुळे तुला टाज घेणार नाहीं असें वर्तन ठेव.

● स्वतःच्या नावांनं ओळखला जाशील अशी कर्तव्यगारी दाखव. फक्त माझा मुलगा म्हणून ओळखला जाऊं नको.

६३३ सौभाग्यालंकार :

633. Ornament.

अणुमरणपारिथिआए पच्चागअजीविए पिअअमम्मि ।

वेहैव्वमण्डणं कुलवहूअ सोहग्गअं जाअम् ॥३३॥

[अनुमरणप्रस्थितायाः प्रत्यागतजीविते प्रियतमे ।

वैधव्यमण्डनं कुलवध्याः सौभाग्यकं जातम् ॥]

१. वहुँ सोहगयं आयम्.

कुलवधूनें सती जाण्याची तयारी केली होती इकडे मृतवत् पडलेला तिचा प्रियतम एकाएकी जिवंत झाला. वैभव्यद्योतक असे जे अलंकार तिने धारण केले होते तेच यामुळे सौभाग्यालंकार झाले

● देव अनुकूल असले म्हणजे जे अमङ्गल असते तेहि मङ्गल होतें, धीर सोडून नको, अशी सूचना.

६३४ सुजलेला ओंठ :

634 Swollen Lip.

महुमच्छिआइ दट्टं दट्टूण मुहं पिअस्स सणोडुम् ।

॥ ईसालुई पुलिन्दी रुक्खच्छाअं गआ अण्णम् ॥३४॥

[मधुमक्षिरुया दट्टं दट्ट्वा मुख प्रियस्याच्छृनोष्टम् ।

ईर्ष्यालुः पुलिन्दी वृक्षच्छायां गतान्याम् ॥]

मधमाशी चावल्यामुळे सुजलेला प्रियवराचा ओंठ पाहून भिडिणीला मासर वाटला व ती दुसऱ्या वृक्षाच्या छायेत जाऊन बसली.

● तो विचारा निरपराध होता. तिला अन्य स्त्रीचा संशय आला. गंगाधर सागरी : नवऱ्याबरोबर माहून ती तुझ्या भेटीसाठी झाडाखाली येऊन बसली आहे असा दूतीचा संदेश.

६३५ डोंगरगांव :

635. Mountain Village.

घण्णा वसन्ति णीसङ्कमोहणे बहलपत्तलवईम्मि ।

वाअन्दोलणओणपिअवेणुगहणे गिरिग्गाम ॥३५॥

[घन्या वसन्ति नि शङ्कमोहन बहलपत्रलघूनी ।

वानाँन्दोलनावनामिनवेणुगहने गिरिग्रामे ॥]

डोंगरगांवांत राहणारे लोक धन्य होत; तेथें दाट पालवीचीं कुंपणें व सोंसाट्याच्या वाऱ्यानें आंदोलन पावणारीं व वांकणारीं वेळूचीं गर्द बनें असल्यामुळे उघड्यावर निःशंकपणें सुरतसुख अनुभवतां येतें.

■ मला अशा स्वच्छन्द व निःशङ्क मोहनाची उत्कण्ठा आहे, अशी सूचना.

६३६ कदम्बवनांत :

636. Love Nest.

पफुल्लघनकलम्या णिद्धोअसिलाअला मुह्यमोरा ।

पसरन्तोज्झरमुहला ओसांहन्ते गिरिगामा ॥३६॥

[मोत्फुल्लघनकदम्या निर्धौतशिलातला मुदितमयूराः ।

प्रसरन्निर्झरमुधरा उत्साहयन्ति गिरिग्रामाः ॥]

डोंगरगांवच्या गर्द राईतले कदम्ब फुलांनीं डंवरले आहेत, तेथें स्वच्छ शिलातळ आहेत, मोर आनंदांत नाचत आहेत, निर्झर खळखळ वाहत आहेत; यामुळे मनाची उत्कण्ठा वृद्धिंगत होते.

■ गंगाधर हांगतो : पहिल्यानें उदीपन, दुसऱ्यानें शयनस्थान, तिसऱ्यानें मनोविनोद व चवथ्यानें मणितादि च्वनि सूचित केलेले आहेत.

६३७ उपचारचातुर्य :

637. Skill.

तद् परिमलिता गोत्रेण तेन इत्थं पि जा ण ओल्लेह ।

स चिअ धेणू एल्लि पेच्छसु ! कुटदोहिणी जाआ ॥३७॥

[तथा परिमलित्वा गोत्रेण तेन इत्थमपि या नार्द्रयति ।

सैव धेनुरिदानीं प्रेक्ष्य कुटदोहिणी जाता ॥]

१. उफुल्ल. २. घट. ३. मनोहरो इह. ४. खडणा. ५. मृदिता. , ?

पूर्वांचा गवळी धार काढू लागला म्हणजे त्याचा हातसुद्धां ओला होत नसे; पण यानें अशा कांहीं कौशल्यानें तिला दुहिली कीं तीच गाय आतां घागरभर दूध देऊं लागली.

● पाठभेद : खडणा = (दे) = खाटी = दूध देतांना घास देणारी, पळणारी, लाय मारणारी, घासरालाही दूध न देणारी गाय किंवा भैस, ती नीरस आहे अशी मुणमुण लावण्यात अर्थ नाहीं; तुझ्या अंगी कौशल्य असेल तर ती द्रवेल. नवोढा प्रारंभी पतीविषयी विरक्त होती, पण थोडक्याच दिवसात ती त्याच्यावर अनुरक्त झाली, हें पाहून तिच्या सखीनें काढलले उद्गार, किंवा, नायकाच्या कामकलाचातुर्याची दूतीनें केलेली शिकारस, पीतावर सांगतो: “ गौः स्वर्गस्तथाति गोपो धार्मिकस्तेन तथा परिमलनं विमदोऽभ्यासोऽर्याद् धर्मे कृतो यथा सुखेन स्वर्गलाभो भवतीति धर्मः । ”

६३८ तांबी :

638. Live Long.

घवलो जिअइ तुह कए, घवलस्स कए जिअन्ति मिट्ठीओ ।

जिअ तम्बे ! अम्ह वि जीविण गोठुं तुमाअत्तम् ॥ ३८ ॥

[घवलो जीवति तव कृते घवलस्य कृते जीवति गृष्टः ।

जीव हे गौः अस्माकमापि जीविनेन गोष्ठं त्यदायत्तम् ॥]

ढवळा वेल जगतो तो तुझ्यासाठी आणि प्रथम व्यालेली गाय त्याच्यासाठी. तांबी, तू जिवंत राहा; कारण आमचें व गोठ्याचें जीवन तुझ्यावर अवलंबून आहे.

● त्याच्यावर माझे प्रेम आहे आणि त्याचें तुझ्यावर, हें तुझें वेवढें भाग्य ! त्याच्या विरहामुळे आमची दुर्दशा झालेली आहे. आमची अवस्था पाहोही होवो, आम्ही मेवो तरी चालेल, तूं जिवंत राहा; आम्ही तुला

अनिष्ट चिंतीत नाहीं; कारण तुझ्यावर त्याचें व त्याच्यावर आमचें जीवन अवलंबून आहे. 'धवला गवि वृषभेष्टे पुमान्।' इति, 'अथ गृष्टिः सकृत्प्रसूतगवि' इति च मेदिनी । पीठांदर सागतोः 'परोपामुपकाराय जीवनमपि न गणनीयमिति नीतिः ।'

६३९ मधूकः

639. Florescence.

अगवाइ, छिगइ, चुम्वइ, ठेवइ, हिअअम्मि जणिअरोमञ्ची ।

जाआकवोलसरिसं पेच्छइ ! पहिओ महुअपुप्फम् ॥३९॥

[भाजिमति स्पृशाति चुम्वति स्थापयति हृदये जनितरोमाञ्चः

जायाकपोलसदृशं पश्यत पथिको मधूकपुष्पम् ॥]

पहा, वाटसरू मधूक पुण्याचा वास घेत आहे; त्याला स्पर्श करीत आहे; त्याचें चुंबन घेत आहे; तें आपल्या हृदयावर ठेवून रोमांचित होत आहे; कारण मधूक पुण्याच्या दर्शनानें त्याला त्याच्या पत्नीच्या गुणगुणीत गाळाची आठवण झाली आहे.

● प्रेमानुल्लेखें सुंदर वस्तूंचे ठायी प्रियेचें सादरप दिवतें. अलंकारकौलुमांत दीपक अलंकाराचें उदाहरण.

६४० कातः

640- Mountain Stream.

उअ ! ओहिज्जेइ मोहं भुअंगकिंचेअ कडअलगाइ ।

ओज्झरधारापद्धालुएण मसिं वणगएण ॥४०॥

[पश्याद्भीर्क्रियते माघ भुजङ्गवृत्तौ कटफलज्ञायाम् ।

निसंरधाराधज्जालुकेन दापिं वनगजेन ॥]

१. भमिज्जइ, उज्जिज्जइ, ओहिज्जइ. २. वन्तीए. ३. अर्पते, प्रवर्णते.

पहा, कड्याला चिकटून लोंबकळणारी सापाची फात ही निर्झराची धार असावी अशा समजुतीने (उन्हामुळे तापलेला) हत्ती तांवर आपले गण्डस्थळ टेंकून ते ओले करण्याचा प्रयत्न करीत आहे.

● माध्यान्हाभिसारिकेची उक्ति. कीं अन्यत्र गेलेल्या नायिकेने नदी-कांठच्या कातळावर काढून ठेवलेल्या ओलसर कञ्चुकविर निराश व संतप्त भुजङ्ग मस्तक टेंकीत आहे ?

६४१ कोठे कमला, कोठे कवठी ? 641. Bad Exchange.

कमलं मुअन्त महुअर पिकेकइत्थाणं गन्धलोहेण ।

आलेखलइडुअं पामरो व्व छिविऊण जाणिहिसि ॥४१॥

[कमलं मुध्वन्मधुकर पककपित्थानां गन्धलोभेन ।

आलेख्यलइडुकं पामर इव स्पृश्या स्नास्यसि ॥]

मधुकर—पिकलेल्या फवट्याच्या घमघमाटावर लुब्ध होऊन तूं कमलाला सोडलें आहेस. चित्तांतला लाडू खरा नसतो, हें त्याला हात लावून पाहीपर्यंत मूर्खाला समजत नाही; त्याचप्रमाणें प्रत्यक्ष स्पर्शानंतरच तुला (कमळ व कवठ) यांतला फरक समजून येईल.

● विदग्ध व गुणवान् नायिकेला सोडून निर्गुण व हीन पण बहुराला आलेल्या अन्यसाधारणीकडे जाऊं इच्छिणाऱ्या अधम नायकाचा निषेध. कोमल कमलाचा मंद व मधुर सुगंध व फटीण कवठाचा कर्कश दर्प यांमधून निवड करणें विदग्धाला अवघड नाही; पण उधाणावर आलेल्या अधीराला उत्तम व अधम यांमधला फरक अनुभवांनंतरच्या पश्चात्तापापर्यंत कसा समजणार ! तुलनेसाठी पहा:—“ इह रूपमात्रसारे चित्रगते कनककळ्हारे । न रसो नापि च गन्धो मधुकरबंधो वृषा भ्रमसि । ”

६४२ मंगलाष्टकः

642. Wedding Song.

गिज्जन्ते मङ्गलगाइआहिं वरगोचदिण्णअण्णाए ।

सोउं व णिग्गओ, उअइ ! होन्तवहुआइ रोमञ्चो ॥४२॥

[गीयमाने मङ्गलगायिकाभिर्वरगोत्रदत्तकर्णायाः ।

श्रोतुमिव निर्गतः पश्यत भविष्यद्वधूः कया रोमाञ्चः ॥]

लग्नाचे वेळीं गायिका मंगल गीतें गात आहेत आणि जणू त्यामध्यें होणारा पतीच्या नावाचा उल्लेख ऐकण्याकरताच नवऱ्याच्या अंगावर रोमाञ्च उत्सुकतेने उभे ठाकले आहेत.

● तिला तें नाव माहीत होतेंच, त्याचा पुन पुनरुच्चार ऐकण्याला ती उत्सुक होती. तिला तें नाव माहीत नसण्याचाही समभव आहे. तसें असलें तर तें जाणण्याची तिला उत्कण्ठा होती

६४३ चालव्यभिचारिणी :

643 Scandal.

मण्णे आअण्णन्ता आसण्णविआइमइगलुग्गाइम् ।

तेहिं जुअणेहिं समं हमन्ति म वेअमकुडइग्गा ॥४३॥

[मन्ये आकर्णयन्त आसन्नवियादममल्लोद्गीतम् ।

तैर्युवभि सम दसन्ति मां वेतसनिशुक्ता ॥]

माझ्या विवाहाचा दिवस जवळ आला आहे. भेलिणी विवदमल्ल-
गीतें गात आहेत, वेढूच्या वनांतोंत निमुअ व (तेथें मां ज्याभ्याबरोबर
प्रीडा फेऱ्या) ते तरुण मला दसत आहेत.

● कुज्जावर डंबरलेली पादरीं फुलें पाहून तीं हंसत आहेत असें तिला वाटलें. संकेतस्थानांना स्मरणशक्ति व वाचा आली व ती आपल्या आठवणी सांगू लागलीं तर केवढा अनर्थ होईल ?

६४४ चतुर्थीमङ्गलः

644. Tears of Separation.

उअगअचउत्थिमङ्गलहोन्ताविओअसविसेसलभोहिं ।

तीअ वरस्स अ सेअंसुएहिं रुणं व हत्थेहिं ॥४४॥

[उपगतचतुर्थीमङ्गलमविष्यद्वियोगसविशेषलज्जाभ्याम् ।

तस्या वरस्य च स्वेदाश्रुभी रुदितमिव हस्ताभ्याम् ॥]

चतुर्थीमङ्गलाचे वेळीं देवकार्य करतांना लवकरच होणाऱ्या वियोगाच्या कल्पनेनें वधूवरांनीं परस्परांचे हात विशेष घट्ट धरले; तेव्हां दोघांचेही हात घामानें ओले झाले; जणूं भावी वीरहाचे भीतीनें ते अश्रु ढाळूं लागले.

६४५ नववधूः

645. Mystery.

ण अ दिट्ठिं णेइ, मुहं ण अ छिविअं देइ, णालवइ किं पि ।

तह वि हु किं पि रहस्सं णववहुसङ्गो पिओ होइ ॥४५॥

[न च दृष्टिं नयति मुखं न च स्पर्शं ददाति नालपति किमपि ।

तथापि खलु किमपि रहस्यं नववधूसङ्गः प्रियो भवति ॥]

डोळ्याला डोळा मिडवत नाही, मुखाला हात लावू देत नाही आणि शब्दही बोलत नाही. तरीही नववधूच्या समागमांत असें कांहीं रहस्य असतें कीं त्यामुळे तो प्रिय वाटतो.

● बाल्य व यौवन, अज्ञान व ज्ञान, अपेक्षा व अनुभव यांच्या सीमारेषावर पदार्पण करीत असलेल्या नववधूवराच्या प्रथमसमागमातलें सौख्य व रहस्य अनिर्घचनीय असतें. पाडाला आलेल्या आभ्यात आबट-पणाची छटा असते. ही त्याची खोडी व गोडीही !

६४६ डावपेंच :

646. Flank Movement

अलिअपसुत्तवलन्तम्मि णववरे, णववहुअ वेवन्तो ।

संनेल्लिओरुसजमिअत्थगण्ठि गओ हत्थो ॥४६॥

[अलीकप्रसुत्तवलमाने नववरे नववधा वेपमान ।

सवेष्टितोदसयमितवस्त्रमन्यि गतो हस्त. ॥]

नववर श्रोपेचें टोंग करून बिलान्यावर पडला होता व नववधू त्याच्या शेजारी (अग चोळून) पडली होती (जणू श्रोपेंतच) तो तिच्या बाजूला कुशीवर बळला. तेव्हा तिनें आपलें नेसतें बघ मांड्याभोंवतीं घट आवळून घेतलें आणि थरकापणारा हात तिच्याच्या गाठीवर घट धरून ठेवला.

● उत्कण्ठा व मीति, लज्जा व रति यांचे मधुर मिश्रण. बुडत्याला काडीचाही आधार, तसा नववधूला निरगाठीचा !

६४७ आलिंगन :

647. Embrace

पुच्छिज्जन्ती ण भणइ, गहिआ पफ्फुरइ, चुम्मिआ रुअइ ।

तेण्हिक्का णववहुआ कआवराहेण उअंउडा ॥४७॥

१ नवरी २ कम्पितोह, सवलितोह ३ पट्टिउच्छिआ पट्टिउत्थिआ, परिपुष्टिआ नजम्पइ ४ प्फुरइ, विप्पुरइ ५ रुअइ ६ चुम्बिका ७ दर्पण.

[पृच्छमाना न भणार्ति गृहीत्वा प्रस्फुरति चुम्बिता रोदिति ।

तूष्णीका नववधूः कृतापराधेनोपगूढा ॥]

तो अपराधी होता व नववधू स्तब्ध होता. काहीं विचारलें तर बोलेना, धरलीं तेव्हा उसळली, चुम्बन घेतलें तेव्हा रडूं लागली. मग त्यानें तिला जबरदस्तीनें बाहुपाशात घेतलें.

● तो अपराधी होता, हें तिला समजलें होतें; हें तिला समजलें आहे, हें त्याला उमजलें होतें; म्हणून तो तिचा अनुनय करीत होता. ती तोंड फिरवून बसली होती. मान फिरवीत होती, अंग घुसळीत होती. त्यानें तिला बलात्कारानें बाहुपाशात घेतलें, तेव्हा ती घात झाली. जणूं तिला हें नकोच होतें । मुग्धेच्या तरल स्वभावाची माहिती नसलेल्या व तिच्या संमतीसाठीं अडलेल्या नायकाला दूतीचा उपदेश, कीं अशा प्रसंगीं थोडी-बहुत पिंगामस्ती केल्याशिवाय चालतच नाही.

६४८ एकच तरुणः

648. Centre of Attraction.

ततो च्चित्रं हान्ति कथा, विअसान्त्व तर्हि, तर्हि समप्पन्ति ।

कि, मण्णे, माउंछा ! एक्कजुआणो इमो गामो ! ॥४८॥

[ततो एव भवन्ति कथा विकसन्ति तत्रैव तत्र समाप्यते ।

किं मन्ये माहृश्वसः एकयुवकोऽयं ग्राम ॥]

मावशी, त्या गावात जेयें जावें तेयें एकाच तरुणान्नदल चर्चा चालू असते आरमीं त्याच्या गोष्टी, विस्तार त्याच्या चरित्राचा व शेवटही ह्याच विषयात. या गावात हा एकच एक तरुण आहे कीं काय !

१. पिति. पति २. विअसति. ३. समप्यति ४. माइज्जा. ५. तत्रैव निगच्छन्ति ६. निर्याति ७. तत्रैव, तस्मिन् तस्मिन् समप्यन्ते.

● कुग्रामनिंदा नाही. गावात हा एकच तरुण आहे असे नाही. अनेक तरुण आहेत, पण याच्यासारखा दुसरा कोणी नाही, असे अनेकांच्या अनुमनाला आलेले असल्यामुळे हाच सार्वजनिक चर्चेचा विषय झालेला आहे.

६४९ प्रियवचन :

649. Subjective.

जाणि वज्रणाणि अम्हे वि जम्पिओ, ताई जम्पड जणो वि ।
ताई चिअ तेण पजम्पिआई हिअअं सुहावेन्ति ॥४९॥

[यानि वचनानि ध्यमपि जल्पामस्तानि जल्पन्ति जनोऽपि ।
तान्येव तेन प्रजल्पितानि हृदयं सुखयन्ति ॥]

आम्ही ज्या (सामान्य) गोष्टी बोलतो व ठांकही ज्यांचे (कटाळवाणे) चरितचर्चण करतात त्याच गोष्टी त्यांच्या मुखातून सशब्द झाल्या की (त्या असामान्य वाटतात व) जीव कसा सन्तुष्ट होतो.

● बहुमंत्रवचनाच्या वैशिष्ट्याचे विरहोत्कण्ठितेने केलेले अनुभवसिद्ध विवरण

६५० प्रियजन :

650. Pleasure.

सव्याजेण मग्गह पिअं जणं जड सुदेण वो कज्जम् ।
जं जस्स हिअअदइअं तं ण सुहं जं तहिं णत्थि ॥५०॥

[सर्वादरेण मृगयद्य प्रिय जनं यदि सुखेन च कार्यम् ।
यद्यस्य हृदयदयितं तत्र सुखं यत्तत्र नास्ति ॥]

१ जाई २ साहाय्ये ३ तत्त्व मुद्द एतत्त ण पि ४ मत्सादरेण
५ मार्गयत ६ यत्र तत्र, यत्तास्मिन्

(सपूर्ण) सुख हवें असेल तर मनाजोगें माणूस आदरपूर्वक शोधून काढलें पाहिजे. आवडत्या माणसापासून मिळणार नाही असे सुखच नाही.

● सुख बाह्योपचारावर नव्हे, अंतःकरणाच्या प्रतिक्रियेवर अवलंबून असते. तुझ्या अंगी गुण आहेत; पण परात त्याचे चीज होत नाही. प्रियजनाचा सादर स्वीकार कर, असे दूतीचे प्रोत्साहन.

६५१ लाडकी :

651. Favourite.

दीसन्तो दिद्विसुओ चिन्तिज्जन्तो मणवल्लहो, अत्ता ! !

उल्लाघन्तो सुइसुहो पिओ जणो निच्चरमणिज्जो ॥ ५१ ॥

[इदममानो इष्टिसुखाद्यन्यमानो मनोवद्भूतः श्वश्रुः]

उल्लाप्यमानः श्रुतिसुखः प्रियो जनो नित्यरमणीयः ॥]

आवडतें माणूस दिसलें कीं दृष्टीला सुख होतें, त्याचें चिंतन केलें कीं मनाला आनंद होतो, त्याचें बोलणें ऐकलें कीं श्रवणसौख्य मिळतें. सासूबाई, प्रियजन नेहमीच रमणीय असतात.

● सुनेने प्रसाधन केलेलें नव्हतें नवरा घरी येताच ती तशीच त्याच्या खोलीकडे निघाली. सुनेच्या या वेंचलेपणामुळे सासूबाई रागावल्या. त्यांना सुनेचे उत्तर मी त्यांची लाडकी आहे, कशीही असलें तरी त्यांना प्रिय आहे.

६५२ पोटाथी :

652. Dethroned.

ठाणब्भट्ठा परिगलिअपीणआ उण्णईअ परिचत्ता ।

अम्हे उण ठेरपओहर व्व उअरे चिअ णिसण्णा ॥ ५२ ॥

१. भगिनि.

[स्थानभ्रष्टाः परिगलितपीनत्वा उन्नत्या परित्यक्ताः ।

ययं पुनः स्वविरापयोधरा इवोदर एव निषण्णाः ॥]

आम्हीं स्थानभ्रष्ट झालों, आमचीं पुष्टि नष्ट झाली, उन्नतीने आमचा त्याग केला. म्हातारीच्या स्तनांप्रमाणें आम्ही आतां पोटावर पडलों आहोंत.

● स्थानभ्रष्ट व माननष्ट व्यक्ति पोटासाठीं लाचार होते. मुजद्गाचें धन ख्यालस्थानंतर बेधेनें त्याला अर्धचंद्र दिला. त्यानें पुन्हां द्रव्य मिळविलें व तो पुन्हा त्याच घरीं आला; पण आता तो तिच्या कन्येकडे आला होता. म्हणून म्हातारी कुंटीण म्हणते, 'आमचे थोपन टळलें. आतां तुम्ही आमच्याकडे फशाला पशाल !'

६५३ दिनपति :

653. Day-Lord.

पञ्चमागम ! रज्जिअदेह ! पित्रालोअ ! लोअणाणन्द ! ।

अण्णत्त एविअसव्वरि ! णहभूसण ! दिणरइ ! णमो दे ॥ ५३ ॥

[प्रत्युपागत रफ्तदेह प्रिवालोक लोचनानन्द ।

अन्यप्रक्षपितशर्यरीक नमोभूषण दिनपते नमस्ते ॥]

हे दिनपति सूर्या-चंद्र पहाटे उगवतोस; तुझा देह फसा लालबुन्द आहे; तुझे दर्शन अंतःकरणाच्या प्रिय व दृष्टीच्या आनंददायक पाटनें; तूं रात्र इतरत्र घालवितोस, तूं नभाचें भूषण आहेस; तुझा नमस्कार अमो.

● पत्नीः हे दिनपति, पण दिवसा घरीं असणाऱ्या नयन्या-तूं सहाळीं घरीं उगवतोस, येतोस तेव्हां इतरत्र उडविण्या रंगाचीं चिन्हे तुझ्या देहावर असतात, तूं पण दिसण्यांत गोदम आहेस, तुझ्यापासून आहणा बेपळ

१ दहलोअ, बहसोअ २ नावेअ ३ नवरागरण. ४. प्रेतोअ. ५. नमभूषण.

नेत्रमुल्लच प्राप्त होते; तूं साऱ्या रात्री अन्य स्त्रियांच्या संगतीत घालवितोस; तूं अन्य स्त्रियांना भूषणें देतोस, किंवा त्यांनीं अर्पण केलेलीं नक्षत्रतादि भूषणें धारण करतोस. हे दिनपति, तुला दुरूज नमस्कार. तुमचा आमचा संबंध फक्त नमस्कार करण्यापुरता. सरस्वतीकण्ठाभरणांत एण्डिता नायिकेचें उदाहरण.

६५४ पालथा घडा :

654. Inversion.

विपरीतसुरअभेहल ! पुच्छसि मह कीस गन्धसंभूडम् ? ।

ओअत्ते कुम्भमुहे जललवकणिआ वि किं ठाह ? ॥ ५४ ॥

[विपरीतसुरतः पृच्छसि मम किमिति गन्धसंभूतिम् ।

अपेक्षते कुम्भमुखे जललवकणिकापि किं तिष्ठति ॥]

तुम्हाला विपरीत रताची होस आहे. मग गन्धसंभव झाला का, असें मला कां विचारात ! पालथ्या घड्यांत घेंवमर तरी पाणी राहील का ?

६५५ तरुण गोपी :

655. Suppression.

अच्यासणविवाहे समं असोआइ तरुणगोपीहिं ।

वदुन्ते महुमहणे संबन्धा णिण्डुविज्जन्ति ॥ ५५ ॥

[अत्यासन्नविवाहे सम यशोदया तरुणगोपीभिः ।

वर्धमाने मधुमथने संबन्धा निन्द्यन्ते ॥]

कृष्ण मोठा झाला व त्याच्या विवाहाचा विचार सुरू झाला तेव्हां तरुण गोपी यशोदेसीं असलेले आपले नाते लपवू लागल्या.

● कारण कृष्ण सर्वानाच हवा होता. निकटसंबंधाचे अभावी विवाह-संबंध निष्प्रतिबन्ध व्हावा म्हणून गोपी नार्ती लपवून लागल्या; कीं कृष्णार्थी असलेला आपला संबंध त्या यशोदेपासून लपवून लागल्या ?

६५६ भग्नमनोरथ :

656. Erasure.

ज जं आलिहृद् मणो आसावेद्वीहिँ हिअअफलअम्मि ।

तं तं बालो व्व विही णिहुअं हसिऊण पम्हुसइ ॥ ५६ ॥

[यद्यदालिखाति मेन आशार्चयित्वाभिर्हृदयफलके ।

तत्तद्बाल इव विधिर्निभृतं हसित्वा प्रोञ्छति ॥]

आशेच्या वर्तिकांनीं हृदयाच्या फलकावर जीं जीं चित्रे मी नाना रंगांत रंगवलीं तीं तीं एकाचा खट्याळ मुलाप्रमाणें खदखदां हसून देवानें निप्रुरपणें एकाएकीं पुसून टाकलीं.

● वर्तिका = व्रज. मुळांत वर्तिका हा शब्द अनेकवचनी असल्यामुळें चित्रे अनेकरंगी असलीं पाहिजेत.

६५७ पौर्णिमा :

657. Humiliation.

अणुहुत्तो करफंसो सग्रलअलापुण्ण ! पुण्णादिअहम्मि ।

वीआसङ्गाकिसङ्गाअ ! एहिँ तुह वन्दिमो चलणे ॥ ५७ ॥

[अनुभूतः करस्पर्शः सकलकलापूर्णं पूर्णदिवसे ।

द्वितीयासङ्कटशङ्का इदानीं तव वन्दामद्वे चरणी ॥]

सकलकलापूर्णं चंद्रा-पौर्णिमेला तुझ्या करांचा स्पर्श मी अनुभविला. आतां द्वितीयेमुळें तूं कृश झाला आहेस. आतां तुझ्या चरणांना मी वंदन करतें.

१. वंतीहि, वतीए, वतीहि. २. जन. ३. पश्चिभिः, वृत्तिभिः. ४. प्रमुषति.

● चंद्राच्या अंगी आहेत त्यांन अविह कला प्रियकराचे अंगी आहेत. पूर्ण दिवस = पौर्णिमा किंवा शुभ दिवस = विवाहाचा मंगल दिवस, द्वितीया = तिथि किंवा सपत्नी. “सकृत्कलापूर्ण प्रियकरा-विवाहाच्या मंगल दिवशी मी तुझ्या कराचा स्पर्श अनुभविला. अन्य स्त्रीच्या संगामुळे तूं आतां कृश झाला आहेस. आता तुझ्या चरणांना मी घंदन करतें.”

६५८ अमंति :

658. Nomadic.

दूरन्तरिह वि पिए कह वि णिअत्ताई मज्झ णअणाई ।

हिअअं उण तेण समं अज्ज वि अणिवारिअं भमइ ॥ ५८ ॥

[दूरान्तरेऽपि प्रिये कथमपि निवर्तिते मम नयने ।

हृदयं पुनस्तेन सममद्याप्यनिवारितं भ्रमति ॥]

प्रियकर दूर गेला तेव्हां मी मोठ्या कष्टानें त्याला अनुसरणारी माझी दृष्टि परतवली; पण माझें हृदय मला आवरलें नाही, तें अद्याप त्याच्या संगें भटकत आहे.

● हृष्टीला अंतराची या लज्जेची मर्यादा असते. हृदय मात्र अदृष्टाचेंही बन्धन जुमानीत नाही.

६५९ मग ?

659. What Then ?

तस्स कहाकण्ठइह ! सदाअण्णणसमोसरिअकोवे ! ।

समुहालोअणकम्पिरि ! उवऊढा किं पवज्जिहिसि ? ॥ ५९ ॥

[तस्य कथाकण्ठकिते शब्दाकर्णनसमपसृतकोवे ।

संमुखालोकनकम्पनशाले उपगूढा किं प्रपेतस्यसे ॥]

त्याची नुस्ती गोष्ट काढली कीं तुजें धंग रोमाचित होतें, त्याचा शब्द कानीं आला कीं तुझा कोप नाहीसा होतो. त्याला समुल पाहिलें कीं तुजें सर्वांग सकंप होतें. मग त्यानें प्रत्यक्ष आळिगन दिल्यावर काय होईल ?

६६० आधार :

660 Support.

भरणमिअणीलसाहगासलिअचलणेंद्विहुअवक्खउड्डां ।

तरुसिहरेसु विहंगा कह कह वि लहन्ति संठाणम् ॥ ६० ॥

[भरणमितनीलशाखाप्रस्थालितचरणार्धविधुतपक्षपुटा ।

तदशिखरेषु विहगा. कथं कथमपि लमन्ते संस्थानम् ॥]

फळ्याच्या भारानें वाकलेल्या कृष्णवर्ण ओठसर फाद्याच्या टोंकावळन पायांचीं अंग्रे वसरू लागलीं म्हणजे पक्षी पल फडकडवून स्वतःला सावळन धरतात आणि झाडाच्या शिखरावर कठानें यसावसा आधार मिळवतात.

● संध्याकाळ शाली; त्या साडाजवळ संकेत ठरविला आहे. लमर तयार हो व चळ, अशी दूतीची सूचना.

६६१ नैसर्गिक :

661. Instinct.

अहरमहुपाण धारिल्लिआइं जं च रमिओ सि सज्जिमेमम् ।

अमइ अलज्जिरि बहुसिखिरि ति मा णाह ! मण्णुहिसि ॥६१॥

१. पत्ताग, दानोव २. विदुष्पक्षपुटा ३. परचाप्र. ४. अवसा
५. पेंटीप्रआह ६. मग्निद्विधि

[अधरमधुपानलालसया यच्च समितोऽसि सविशेषम् ।

असती अलज्जशीला बहुशिक्षितेति मा नाथ मस्थाः ॥]

नाथ, अधररसाचें पान करण्याच्या लालसेने मी तुम्हांला आवेशानें व विशेष प्रकारांनीं रमविळें; म्हणून मी स्त्रैरिणी किंवा निर्लज्ज आहे अथवा निदांवलेली आहे असें समजू नका

● बहुशिक्षिता : पुष्कळ शिकलेली; येथें व्यभिचार करून कामशास्त्राचें सप्रयोग शिक्षण घेतलेली. सुशिक्षिता ही व्यभिचारणी असलीच पाहिजे हा सिद्धान्त सनातन आहे, यादृती तितका अर्वाचीन नाही. जें अकृत्रिम व उत्कट असतें तें पूर्णतया आनंदप्रद आणि सशास्त्रही असतें. प्रीतीचा निष्पट, नि संकान्न व नैसर्गिक आविष्कार हाच सशास्त्र शृंगारविलास. तो अंतः-प्रेरणेनें व्यक्त होतो. हे शिकायें लागत नाही, शिकून येत नाही. या गाथेचा पीताम्बरचा निष्कर्ष पाहा: “ धर्मिणेण मधुपानादि न विधेयमिति धर्म. ” ‘अथवा’ हा पाठभेद स्वीकारला तर या गायेंत मद्यपानाचा निषेध केलेला आहे असेंही अनुमान वाढता येईल.

६६२ इमानी कुत्रा :

662 Training

खाणेण अ पाणेण अ तह गाहिओ मण्डलो अडअणाए ।

जह जारं अहिणन्दइ भुक्कइ धरसामिए ऐन्ते ॥ ६२ ॥

[खादनेन च पानेन च तथा गृहीतो मण्डलोऽस्तथा ।

यथा जारमभिनन्दति भुङ्कति गृहस्वामिन्येति^१ ॥]

खायला प्यायला घालून स्त्रैरिणीनें कुत्रा असा ताब्यात ठेवला होता कीं तो घरधन्यावर भुंकतो आणि जाराचें स्वागत करतो.

१. साहित्यमीमांसेतील पाठ रक्त्वामिभुवणयेण अत्ता निधेहि खानफाणेहि । बक्क तिणेपिळिए रसिअळिल्लविअसुवतो ॥ २. आगते, आयति

● कुत्रे भुंक्ते ते आगंतुकाला भिवविष्यासाठी किंवा अनाहूताच्या आग-
मनाची वरीं देण्यासाठी. भुंक्णारे कुत्रे सहसा चावत नाहीं म्हणतात, पण
यजमानावर भुंक्णारे कुत्रे तिन्हाइत्याला इंसल्यावाचून रहात नाहीं; म्हणून
भुंक्त्या कुत्र्यापुढे नेहमी तुकडा द्यावा.

६६३ दुर्बल :

663. Exhaustion.

कण्डन्तेण अकण्डं पल्लीमज्झाम्म विअडकोअण्डम् ।

पइमरणाहिं वि अहिअं वाहेण रुआविआ अत्ता ॥ ६३ ॥

[कण्ठ्यता अकण्डे पल्लीमध्ये विकटकोदण्डम् ।

पतिमरणादप्यधिक व्याधेत रोदिता भवेत् ॥]

पित्याचें प्रचंड धनुष्य आपल्याला पेलवें म्हणून व्याध त्याचा दण्ड
सर्तासमक्ष तामू लागला; हें पाहून नवऱ्याच्या मृत्यूच्या वेळोक्षाही
सासूचाई जास्त रडल्या.

● पुत्राच्या दौर्बल्यामुळे घराण्याची कीर्ति नष्ट होणार म्हणून व्याधाच्या
मातेला दुःख झालें. काही टीकाकार सांगतात, हे अश्रू त्याच्या सासूचे होते
आणि ते आनंदाश्रु होते, कारण त्याचें दौर्बल्य हा आपल्या मुलीनें त्याला
पुरता कारील वेत्याचा पुरावा होय असें तिला वाटलें. कोणी सांगतात, हे
त्याच्या सासूचे दुःखाश्रु होते; कारण व्याध अन्य स्त्रीच्या नाहीं लागल्यामुळे
दुखला झाला आहे हें तिच्या ध्यानीं आलें होतें.

६६४ नसरा :

664. Coquetry.

अम्हे उज्जुअसीला, पिओ वि पिअसहि ! विआरपरिओसो ।

ण हु अण्णा का वि गई, वाहोहा कइं पुसिज्जन्तु ? ॥ ६४ ॥

१. कट्टेन, कटुतेन. २. आरपेता, अपेता च कट्ट. ३. माता.

[वयं क्रजुंक्षुशीलाः प्रियोऽपि प्रियसखि विकारपरितोषः ।

न पत्वन्या कापि गतिर्याषीथाः कथं प्रोज्झ्यन्ताम् ॥]

आम्ही बाई आपल्या साध्याभोज्या आहेत, आणि प्रियकराला तर नखरा आवडतो. प्रियसखि, धातां आम्हांला रडण्याशिवाय दुसरी गति नाही; मग अश्रु पुसायचे कशाळा ?

● तुझे मुल अश्रूंनी मलिन झाले आहे. जरा डोळे पुसशील की नाही ? या सलीच्या प्रभाला कुलस्त्रीचें उत्तर. अनुरंजनाचें कौशल्य अस्तीचे अंगी नैसर्गिक असते. संसार मुली करण्याला खियाचें सतीत्य नेहमीच पुरे पडत नाही. हुंदका ऐकून पति परतला नाही तर त्याला पैजणाचा झंकार ऐकवला पाहिजे ! पण हे सारे प्राचीन वा मध्ययुगीन, सनातनी वा सरंजामी !

६६५ हृदयरंजनः

665. Tint.

धवलो सि जइ वि सुन्दर । तह वि तुए मज्झ रञ्जितं हिअअम् ।
राअभरिए वि हिअए सुइअ । णिहितो ण रत्तो सि ॥ ६५ ॥

[धवलोऽसि यद्यपि सुन्दर तथापि त्वया मम रञ्जितं हृदयम् ।

रागभृतेऽपि हृदये सुभग निहितो न रक्तोऽसि ॥]

सुंदर व भाग्यवंत प्रियकरा, तूं धवल (श्रेष्ठ) आहेस, तरी तूं माझे हृदय रंगविलेंस; माझ्या आरक्त (अनुरागपूर्ण) हृदयांत मी तुझी स्थापना केली, तरी तूं मात्र आरक्त हात नाहीस.

● प्राकृतांत 'धवल' या शब्दाचा अर्थ 'वृषभ' असाही आहे. प्रियकरा, सुंदर असलास तरी तूं शुद्ध नंदीबैल आहेस; माझ्या गुणाची तुला चव नाही. अलंकाररत्नाकरात तद्गुण अलंकाराचें उदाहरण: " अन्यधर्मस्वीकार-स्तद्गुणः । " अलंकारसर्वस्वात व काव्यप्रकाशांत अतद्गुणाचें उदाहरण:

१. उज्ज्वलशीलाः २. विकारविद्वेषी, विहारपरितोष. ३. प्रसार्यन्ते.

स्वमुत्तुज्य गुणं योगादत्युज्ज्वलगुणस्य यत् । वस्तु तद्गुणतामेति भण्यते
 स तु तद्गुणः ॥ १३७ ॥ तद्रूपाननहारश्चेदस्य तस्यादतद्गुणः । ” अन्य
 वस्तूच्या गुणांचें ग्रहण केलें नाहीं म्हणून येथें हा अलंकार आहे. काव्यानु-
 शासनात विरोधाचे उदाहरणः “ अर्थानां विरोधाभासो विरोधः ।
 (६-१२). ” वक्तृ प्रियकरानें तिचें हृदय आरक्त केलें आणि तिच्या
 रागभूत हृदयात राहूनही तो आरक्त झाला नाहीं, म्हणून विरोध.

६६६ प्रसाधनः

666. Essence of Blossom.

चञ्चुपुंढाहअविअलिअसहआररसेण सिचदेहस्स ।

फीरस्स मगलगं गन्धन्धं भमइ भमरउलम् ॥ ६६ ॥

[चञ्चुपुंढाहताविगलितसहकाररसेन सिचदेहस्य ।

फीरस्य मार्गलगं गन्धान्धं भमति भमरकुलम् ॥]

पोपटानें चोंच मारल्यामुळें आंन्याच्या मोहोरांतून रस गड्डें लागला
 व तो त्याच्या अंगावर पडल्यामुळें त्याचा देह सुगंधित झाला. पोपट उडूं
 लागला तेव्हां त्या गंधानें अंध झालेला भमरांचा समूह त्याच्या मार्गोमाग
 भटकूं लागला.

● भ्रमर नितर्गतःच भ्रमणशील असतात. भ्रमरवृत्तीच्या पुरुषांचें प्रेम
 अस्थिर असतें. ते भयकपाला मुळतात. कामान्ध्याना गुणावगुणांचा निरेक
 नसतो. पाठलाग निणत्त व निरर्थक असतो. प्रसाधनामुळें उज्ज्वल दिग्वान्या
 गुणादीनेला अनुसरणाऱ्या कामी पुरुषाच्या अनुष्ठान काढलेले उपसर्गोद्धार.

६६७ रातांधर्कः :

667. Night Blindness.

एत्थ णिमज्जंइ अत्ता, एत्थ अहं, एत्थ परिअणो सअलो ।
पन्थिअ ! रत्तीअन्धअ ! मा महुँ सअणे णिमज्जिहिसि ॥६७॥

[अत्र निमज्जति श्वथूरघ्राहमत्र परिजनः सकलः ।

पथिक रात्र्यन्धक मा मम शयने निमज्जिष्यसि ॥]

• अहो पाहुणे, तुम्हांला रातांधळें आहे ना ! दिवसा उजेडी नीट पाहून ठेवा, तेथे आल्याचाई झोंपतात; मी येथे आणि नोकरमाणसे तिकडे, रात्री उठलांत तर वाट चुकून सरळ माझ्या त्रिष्ठान्याकरितां यायचेत, म्हणून आतांच सांगून ठेवतें.

[● रात्रीसाठीं निवाऱ्याला आलेल्या पथिकाचें नशीब उघडलें. ' निमंत्रा स्पष्ट आहे. सूचनेंतील रहस्य गुप्त राहावें किंवा व्यक्त झालें तर बचावाल सबब मोकळी असावी म्हणून त्याच्यावर रातांधळें लादण्यांत आलें असाचें सासू आहे खरी पण ती म्हातारी व बदिरी; दिवसभर काम केल्यामुळे थकलेडीं नोकरमाणसें दारादूर झोंपतील, त्याची फाळजी करण्याचें कारा नाही; घरात दुसरी कोणीहि माणसें नाहीत; संकोच करूं नको, घाई का नको, रात्र आपलीच आहे ! वाच्य अर्थ निषेधपर व व्यङ्ग्य अर्थ प्रोत्साहन पर, याचें उदाहरण म्हणून ही गाथा ध्वन्यालोकात ऊधृत केलेली आहे तेथील पाठ थोडा भिन्न (निर्णयसागरः पृष्ठ २४) आहे: ' अत्ता एत्थ णिमज्जंइ एत्थ अहं दिअसअं पलोएहि । मा पदिअ रत्तिअंधअ सेज्जाए महुँ मज्जिहिसि ॥ ' येथे नोकरमाणसाचा अमाव असून स्यळाचा तपशील दिवस उजेडी नीट पाहून ठेवण्याची सूचना आहे. गाथेची नायिरा प्रोषितपतिव असून निषेधातच उपायाची योजना केलेली आहे. अलंकारमहोदधीत २ गायेंतील व्यङ्ग्यार्थाचें सूक्ष्म पृथक्करण केलेलें असून वक्तृ-बोद्धव्य-योगा उदाहरण म्हणून ही गाथा ऊधृत केलेली आहे. अलंकाररत्नावरांत निय

अलंकारार्थे उदाहरणः 'अन्यनिषेधार्थोऽपि विधिर्नियमः ।' तुलनेसार्थो पहा (ध्वन्यालोकः निर्णयसागरः पृ. १२७) : अम्मा शेतेऽत्र वृद्धा परिणत-
व्यसामग्रणीरत्र तातो । नि.शेषागारकर्मश्रमशियिल्लतनुः कुम्भदासी तथान् ॥
अस्मिन्याणहमेसा कतिपयदिवसप्रोषितप्राणनाया । पान्यायेत्यं कथितमवसरव्या-
हृतिव्याजपूर्णम् ॥

६६८ रवंथ :

668. Rumination.

परिओससुन्दराई सुरएसु लहन्ति जाई सोवखाई ।

ताई चिचअ उण विरहे साउंगिण्णाई कीरन्ति ॥ ६८ ॥

[परितोपसुन्दराणि सुरतेषु लभन्ते यानि सौख्यानि ।

तान्येव पुनर्विरहे खादितोद्गीर्णानि कुर्वन्ति ॥]

समाधान मिळाल्यामुळे मनोहर वाटणारीं अशीं जीं सुखें सुरतात
झियाना प्राप्त होतात त्यांचीं विरहकाठीं आठवण करून त्या रवंथ
करात असतात.

● 'विदग्ध स्त्रिया विरहात काळ कसा कंठतात ?' या सखीच्या प्रश्नाला
मायिकेचें उत्तर. अघाशीपणाने सारलेही अर्धे पचनी पडत नाहीत, तीं
ओकून पाडावीं लागतात, हा काही टीकाकाराचा अर्थ मूलांनुसार असला
तरी वक्तासाच वाटतो, कारण या ओकाच्या गर्भिणीच्या नाहीत. स्वप ही
त्रिया मानवाना अन्नाचे वास्तवीत करता येत नाही हे गरी, पण उपमोनि-
लेच्या मुवाची आठवण ही मानसिक त्रिया स्वयासारकीच आहे; त्यावरून
आपले मनुष्य रच घुचित होते, पणुत नव्हे, आणि स्मृतिमुवाइतकें विदग्ध
सुख दुष्टें कोणतें आहे ! प्रियजनांच्या सदवासात प्रेमाची ऊर मिळो;

१ गन्धगिणिहाद, दुग्धगिण्णाद २ कथोद्गलिगानि, कायामिनिमानि,
३ गोद्रीर्णानि ३ उपगमिनिमानि ४ कर्वन्ते, अरिगोद्रीर्णानि कर्वन्ते

विरहांत मात्र उघेसाठीं खांडांवरून ओडक्यांचीं ओडीं बाह्यां लागतात. याच अर्थाची आणखी एक गाथा उत्तरार्धांत आहे (क्र. : १००२) ती पहा.

६६९ फेंसाचा पुंजका :

669. Foam.

मगं चिचअ अलहन्तो हारो पीणुणआणं थणआणम् ।
उव्विग्गो भमइ उरे जमुणाणइफेणपुज्जो व्व ॥ ६९ ॥

[मार्गमिवालयमानो हारः पीनोन्नतयोः स्तनयोः ।

उद्विग्नो भ्रमत्युरसि यमुनानदीफेनैपुञ्ज इव ॥]

(श्यामलेष्वा) उच्च य पुष्ट स्तनांचे मध्ये रीघ न मिळाल्यामुळे उद्विग्न झालेला हार यमुनेष्वा 'पाण्यावरील लाटांवर तरंगत वरखाली' होणाऱ्या फेंसाच्या पुंजक्यासारखा तिच्या वक्षःस्थळावर इतस्ततः रुळत आहे.

● यमुनाजल श्यामल असतें, त्यावर फेनपुञ्ज उठून दिसतो; हा हार मौक्तिकांचा आहे, म्हणून नायिका श्यामा आहे असें दृष्टीत धरलें आहे. गंगाधर सांगितो, या उद्वारांत स्तनमुळांची श्यामता ध्वनित आहे. पण्डित मधुरानाथ आणखी पुढे जाऊन सांगतात, यामुळे ती उपभोगयोग्य नाहीं असें प्रत्ययास आल्यामुळे नायक उद्विग्न आहे !

३७० बीजांकुर :

670. Heredity.

एकेण वि वडवीअइकुरेण सअलवणराइमज्झम्मि ।

तह तेण कओ अप्पा जह सेसदुमा तले तस्स ॥ ७० ॥

[एकनापि धटवीजाड्कुरेण सकलघनराजिमध्ये ।

तथा तेन कृत आत्मा यथा शेषद्रुमास्तले तस्य ॥]

बडाचा एकच बीजाड्कुर, पण त्याने रानांत असे रूप धारण केलें कीं इतर वृक्षांची कमाल वाढ त्याच्या बुण्याइतकीही होऊं शकलां नाहीं.

● जसे बीज तसा अंकुर, जसा अंकुर तसा विस्तार, महावंशप्रभ मूढ तरणास उद्योगाचें प्रोत्साहन, तूं एकाकी आहेस असें पाहून तुझ्या प्रतिपक्षीयांनीं कितीहि उठावणी केली तरी तुझ्या आनुवंशिक सामर्थ्यापुढे ते निष्प्रभ ठरतील.

६७१ दारिद्र्य :

671. Selection.

जे जे गुणिणो, जे जे अ चांडिणो, जे विडंढुविण्णाणा ।

दारिद्र्य ! रे विचक्षण ! ताणें तुमं साणुराओ सि ॥ ७१ ॥

[ये ये गुणिनो ये ये च त्यागिनो ये विदग्धविज्ञानाः ।

दारिद्र्य रे विचक्षण तेषां त्व साणुरागमसि ॥]

रे दारिद्र्या, जे जे गुणी, त्यागी व शास्त्रनिपुण त्या त्यांवर तुझे प्रेम असतें; इतका तूं गुणज्ञ व विचक्षण आहेस.

● पीतांबर सागती, कृपण धनिकाच्या अत्यल्प देणगीनें असंतुष्ट झालेल्या गणिकेचे हे उद्देगोद्गार आहेत. तिनें दारिद्र्यी पण गुणी, सात्त्विक व निपुण नायकाची छत्रांशेनें प्रशंसा केली आहे.

६७२ चंद्रानना :

672. Digits of the Moon.

जइ कोत्तिओ सि सुन्दर ! सअलतिहीचन्ददंसणसुहाणम् ।

ता मसिणं मोइज्जन्तरुञ्चुअं पेक्खसु मुहं से ॥ ७२ ॥

१. जाइतां. २. विअत्य, विट्ठ, विट्ठ.

[यदि कौतुकिकोऽसि सुन्दर सकलतिथिचन्द्रदर्शनसुखानाम् ।
तन्मसृणं मोच्यमानकञ्चुकं प्रेशस्व मुख तस्याः ॥]

हे सुंदर, चंद्राच्या सर्व कलाचें लागोपाठ दर्शन व्हावें असें कुतूहल
असेल तर हळू हळू कचुकी काढीत असलेल्या या स्त्रीच्या मुखाकडे पहा.

● ही कचुकी कुडत्यासारखी, आगावीला शिवलेली, डोईवरून ओढून
काढण्याजोगी असली पाहिजे, म्हणजे टीकासार सागतात त्याप्रमाणें हनु-
षटीच्या पहिल्या कलेपासून पूर्ण मुखचंद्राचें क्रमाक्रमानें दर्शन होऊं शकेल.
पण अशी संधि आली असता फक्त एका, म्हणजे मुखचंद्राकडेच पहात
राहील तो एक मूर्ख !

६७३ पावसाळा :

: 673. Trackless

समविसमणिर्विसेसा समन्ततो मन्दमन्दसंचारा ।
अद्वैरा होहन्ति पहा मणोरहाणं पि दुर्लभा ॥ ७३ ॥

[समविषमनिर्विशेषाः समन्ततो मन्दमन्दसंचाराः ।
अचिरान्द्रविष्यति पन्थानो मनोरथानामपि दुर्लभ्याः ॥]

लवकरच पावसाळा सुरू होईल आणि (पाणी साचल्यावर) सर्व
उचसखल जमीन सारखीच दिसू लागेल. त्यामुळे चालताना पावले
समावून हळू हळू टाकावी लागतील आणि मार्ग मनोरथानाही
दुर्गम होतील

● ध्वन्यालोकात कालाच्या व्यञ्जस्त्वाचे उदाहरण.

१. अद्वैदा होन्ति २ अतिदीर्घा भवन्तीव

६७४ वेळूच्या वनांत :

674. Bamboo Grove.

अइदीहराईं वहुए ! सीसे दीसान्ति वंसवत्ताईं ।

भणिए भणामिः अत्ता ! तुम्हाणें वि पण्डुरा पुट्टी ॥७४॥

[अतिदीर्घाणि वध्वाः शीर्षे दृश्यन्ते वंशपत्राणि ।

भणिते भणामि श्वेद्यु युष्माकमपि पाण्डुरं पृष्ठम् ॥]

सासूबाई मला म्हणाल्या, सूनबाई, तुझ्या केंसांत बाबूचीं लावलांब पानें दिसत आहेत. तेव्हां मी म्हणालें, (बाबूच्या पानांनीं) तुमचीही पाठ पादरी झालेली दिसते आहे.

● दोघीहि सारख्याच. म्हणून काय झालें ? सुनेनें सासूचा असा उपहास करावा कीं काय ?

६७५ स्नेहचिन्हें :

675. Sign-Manual.

अत्थेकरूसणं खणपसिज्जणं अलिअवअणणिअन्धो ।

उम्मैच्छरसंतापो पुत्तअ ! पअवी सिणेहस्स ॥ ७५ ॥

[आकस्मिकरोपकरणं क्षणप्रसादनमलिक्यचनानिर्विन्धः ।

उन्मैत्सरसंतापः पुत्रक पर्दवी स्नेहस्य ॥]

मुला, एकाएकीं रागावणें, क्षणात प्रसन्न होणें, लटका अवोला धरणें, टोंचून वोळणें, हीं स्नेहाचींच लक्षणें आहेत.

● ती तुझ्याविरयीं विरक्त आहे किंवा ती तुझ्यावर क्रुद्ध आहे अशी, गैरसमजूत करून घेऊं नको, अशीं दूतीचीं अनभिज्ञ नावमाला सूचना.

१. सोण्हे. २. मात. ३. अत्तम्क. ४. रोषणं. ५. उम्मुछण. ६. प्रयत्नता. ७. उन्मूर्छन. ८. प्रकृति.

६७६ राजहंसी :

676. Choice.

पिज्जई कण्णञ्जलिहिं जणरवमिलिअं वि तुज्झ संलावम् ।

दुद्धं जणसंमिलिअं सा चाला राअहंसि व्व ॥ ७६ ॥

[पिबति कर्णाञ्जलिभिर्जनस्यमिलितमपि तव संलापम् ।

दुग्धं जलसंमिलितं सा चाला राजहंसीव ॥]

दूध पाण्यात मिसळलें तरी राजहंसी नेमकें दूध तेवढेंच पिते;
त्याचप्रमाणे गोंगाटांत विलीन झालेलें असलें तरी नेमकें तुझे तेवढेंच
बोलणें बालेला ऐकूं येतें.

६७७ मरवा :

677. Scented Leaves.

अइ उज्जुए ! ण लज्जसि पुच्छिज्जन्ती पिअस्स चरिआइं ।

सव्वङ्गसुरहिणो मरुवअस्स किं कुसुमरिद्धीहि ? ॥ ७७ ॥

[अयि^१ ऋजुके न लज्जसे पृच्छन्ती प्रियस्य चरितानि ।

सर्वाङ्गसुरभैरुवकस्य किं कुसुमर्द्धिभिः ॥]

ऋजुके, प्रियकराच्या चरित्राबद्दल पुनः पुनः विचारणा करतांना
तुला लाज फशी वाटत नाही ? तो अंगप्रत्यंगाळा सुगंध असणाऱ्या
मरव्यासारखा आहे; त्याला फुलांच्या समृद्धीची काय जरूर ?

६७८ घातुरंग :

678. Painted Hands.

मृद्धे ! अपत्तिअन्ती पयालअद्धकुरअवणलोहिअए ।

णिद्धोअघाउराए कीस सहत्थे पुणो घुअसि ? ॥ ७८ ॥

[मुग्धेऽप्रत्ययन्ती प्रवालाङ्कुरवर्णलौहिती । :

निर्घातिधातुरागी किमिति स्मदह्नौ पुनर्घोवयसि ॥]

• मुग्धे ! तुझे हात प्रवालाङ्कुरासारखे लाल आहेत. ते तू पुनः पुनः कां धूत आहेस ! त्यांना लावलेला कृत्रिम धातुरंग केव्हाच धुऊन गेलेला आहे; राहिला आहे तो त्यांचा नैसर्गिक रंग आहे. पण यावर तुला विश्वासच नाही.

६७९ पांढरे दगः

679. Cotton Pods.

उग्र । सिन्धवपव्यसच्छदार्द्रं धुअतूलपुञ्जसरिसादं ।

सोदन्ति सुअंशु मुक्तोअआइं सरण सिअम्माइं ॥ ७९ ॥

[पदय सिन्धवपर्वतसदृशानि धुततूलपुञ्जसदृशानि ।

शोमन्ते सुतनु मुक्तोदकानि शरदि सिताभ्रानि ॥]

सुतनु, पदा; ज्यांतील पाणी पाझरण गेलेले आहे असे हे शब्द कृतूंनील पांढरे दग मिठाच्या पक्क्यासारखे, कायसाच्या दुग्दुग्गत्या पुंजासारखे शोमंत आहेत.

• भुजस्र देवणा य उच्चतुल्योत्तम आहे, पण मिठाच्या होंगरासारखा निर्घम य पांढऱ्या दगामारम्य निर्जल आहे. अशा निर्पेनाशिरपी आग्नित वाळवू नको, अशी पेरपासणीची सूचना.

१. अग्रतिवन्ती. २. सिन्धवपौहिती. सोदितिसिन्धी. १. मुग्ध.

२. उच्चन्तीव सुधी.

६८० कसाई :

680. Butcher.

आउच्छन्ति सिरेहिँ, विवालिण्हिँ उअ ! खंडिण्हिँ णिज्जन्ता ।
णिप्पाच्छिमवलिअपलोइण्हिँ महिसा कुडङ्गाइँ ॥ ८० ॥

[आपृच्छन्ति शिरोभिर्विवलितैः पश्य खड्गैर्नयमानाः !

निःपश्चिमवलितप्रलोकितैर्महिषाः कुञ्जान् ॥]

कसाईं रेड्यांना वळून नेत आहेत. माना वळवून कुज्जांकडे
अखेरचे पाहून ते रेडेसुद्धां कुज्जांचा निरोप घेत आहेत.

● रेड्यांना मुद्धा त्याच्या तूर्त विश्रांतिस्थानाविषयी एवढी आत्मीयता
घाटते, आणि तूं जातांना तूं माझा निरोपही घेत नाहीस, एवढा तूं उदासीन
सालास, तुला काय म्हणायें ! संकेतस्थानी रेड्यांनीं अगर तत्सदृशांनीं
धिगाणा माडला आहे अशी सूचना.

६८१ अश्रुप्रसाधन :

681. Trickling Tears.

पुसउ मुहं ता पुत्ति ! अ वाहोअरणं विसेसरमणिज्जम् ।
मा एअं चिअ मुहमण्डणं चि सो काहिइ पुणो वि ॥ ८१ ॥

[प्रोञ्छस्व मुखं तत्पुत्ति च बाष्पोपकरणं विशेषरमणीयम् ।

मां हृदमेव मुखमण्डनमिति करिष्यसि पुनरपि ॥]

मुली, तुझ्या मुखावरून ओघळणारे अश्रु अलंकारांसारखे रमणीय
दिसत आहेत. ते पुसून टाक आणि मुखमण्डनासाठीं असले प्रसाधन
पुन्हां करू नको.

१. खड्गिण्हिँ, खण्डिण्हिँ. २. तावत्सुदरि, तावापुत्रक, पुत्रिके.

३. बाष्पाचरण परिशये, बाष्पाचरण, बाष्पावतरण. ४. मातस्तुवैव.

● अलंकार नार्हीत म्हणून खिन्न होऊं नको. नैसर्गिक सौंदर्यामुळे तुला अलंकारांची किंवा प्रसाधनाची काही जरूरी नाही. अश्रूमुळे तू इतकी सुंदर विसतेस हे त्याच्या प्रत्ययास आले तर तो तुला बारंवार-रडवील, अथवा, ती दरिद्री आहे, तिची अलंकाराची हौस पुरविलीस तर सुलसाध्य आहे, अशी दूतीची सूचना.

६८२ भांग :

682 Parting of the Hair.

मज्जे पअणुअपङ्कं अवहोवासेमु साणचिखिल्लम् ।

गामस्स सीससीमन्तअं व रच्छामुहं जाअम् ॥ ८२ ॥

[मध्ये प्रतनुरु पङ्कमुभयोः पार्श्वयोः श्यानरुदमम् ।

ग्रामस्य शीर्षसीमन्तमिव रथ्यामुप जातम् ॥]

मध्ये पांडा ओलसर चिखल असलेला व वाजूचा चिखल वाळलेला वसा गावचा रस्ता भांगासारखा शोमतो.

● रस्ता दिरठांउजेडी पाहून ठेवण्याची सूचना. नाथिकेचा केवपाश विस्कटला होता, तिला याचें भान नव्हतें; भांग सारखा वरण्याची दूतीची सूचना. एक टीकाकार सांगतो : शरत्कालात धातूची स्वारी होईल या धातूनें अमात्य राजाला मंघीचा सज्जा देत आहे. पारमार्थिक पातार सांगतो, विस्ताना रस्ता व भांग सारखेच.

६८३ जांवई :

683. Son-in-Law.

अवरह्लागप्रजामाउअस्स विउणेइ मोहणुअण्णम् ।

वहुआइ वरपणोहरमज्जणपिणुणो वलअसदो ॥ ८३ ॥

१. गाम, गाड २ उभयपार्श्वयो सरस. ३. सीमन्तक. ४. आमाद.
५. मुहलो.

[अपराङ्गागतजामातुर्द्विगुणयति मोहनोत्कण्ठाम् ।

वध्वा गृहपश्चाद्भागमज्जनापिशुनो बलयशब्दः ॥]

जांवई दुपारीं सासुरवाडीं आन्य तेव्हां त्याची पत्नी परसांत न्हातं होती. तिच्या कांकणाचा शब्द ऐकून त्याची मोहनोत्कण्ठा द्विगुणित झाली.

● 'मज्जनं शयनमङ्गसंमार्जनं वा ।' घरांत सासू-सासरा वगैरे माणसं असल्यामुळे नवरा आत येणार नाही व नवरा आलेला असल्यामुळे नायिका ओसरीकडे फिरवली नाही तर कोणाला संशय येणार नाही, म्हणून संध्याकालपर्यंत घाडग्यात कोणाचाहि व्यत्यय येणार नाही, अशी उपनायकाला दूतीची सूचना.

६८४ लंगोट :

684. Wrestler.

जुद्धचपेटामोडिजज्जरकण्णस्स जुणमल्लस्स ।

कच्छावन्धो च्चिअ भीरुमल्लहिअअं समुत्खणइ ॥ ८४ ॥

[युद्धचपेटामोटितजर्जरकर्णस्य जीर्णमल्लस्य ।

कक्षावन्ध एव भीरुमल्लहृदयं समुत्खनति ॥]

मल्लयुद्धांत कानशिलांवर अनेक वेळां यपडा बसल्यामुळे ज्याचे कान चढलेले व फाटलेले आहेत अशा मल्लाला घृद्धावस्था आली तरी तो लंगोट चढवून लागला की त्याचा आवेश पाहूनच भित्र्या-मल्लांची हिंमत उखडून जाते.

● भिजं नको; तिचा नवरा नामवंत पहिलवान असला तरी आता तो म्हातारा झालेला आहे; त्याच्या अंगी शक्ति नाही, फक्त आवेश आहे.

६८५ नगरा :

685. Beat of Drum.

आणत्तं तेण तुमं पइणो पइएण पडहसदेण ।

मल्लि ! ण लज्जसि ? णच्चसि दोहग्गे पाअडिज्जन्ते ॥ ८५ ॥

[आणत्तं तेन त्वां पत्या प्रहतेन पटहशब्देन ।

मल्लि न लज्जसे नृत्यसि दौर्भाग्ये प्रकट्टीक्रियमाणे ॥]

हे मल्लपति, तुझ्या पतीने नगरा वाजून तुझे दौर्भाग्य जाहीर केले, तरी तुला लज्जा वाटत नाही ! तुझ्याविषयी तो इतका विरक्त आहे, तरी तुला नाच चालूच आहे !

● मल्लयुद्धांत त्याची सरशी झाली म्हणून नगरे वाजविण्यात येत आहेत. सखी सांगते, हे मल्लपती, त्याचे यश हा तुझा पराभव, कारण त्याचे तुझ्याकडे लक्ष असते तर त्याने कुस्ती जिंकलीच नसती. पतीविषयी विरक्त असलेली मल्लपति अपमानित असली तरी प्रसन्नचित्त व कलेविषयी अनुरक्त आहे, अर्थात् सुनसाध्य आदि, अशी कामुकप्रत दूतीची प्रबोधमोक्ति.

६८६ गोडीगुलात्री :

686. Perverse.

मा वच्चह वीसम्मं इमाणं बहुचाडुक्कम्माणिउणाणंम् ।

णिज्जतिअरुज्जपरम्मुहाणं सुणअणं च खलाणम् ॥ ८६ ॥

[मा प्रजत विस्मममेपां बहुचाडुक्कर्मनिपुणानांम् ।

निर्वर्तितकार्यपराद्मुखाणां शुनकानामिव खलानाम् ॥]

१. आगदतेन. २. गध्वानि ३. आनन्दयन्ती त्वं पत्न्यु ४. पमुहे बहुउक्कमभरिषाणं. ५. इमान् ६. बहुउक्कपटभूताना.

गोडीगुलात्री लावण्यात कुत्री पटाईत असतात; पण काम शालें न शालें तोंच पराङ्मुख होतात. खडपुरुष असेच असतात, तोंडपुजेपणात व तोंड फिरविण्यात ते निपुण असतात. त्याच्यावर विश्वास ठेवू नये.

६८७ अखंडित सौभाग्यवती :

687. Bitch.

अण्णग्गामपउत्था कट्ठन्ती मण्डलाने रिञ्छोलिम् ।

अकण्ठिअसोहग्गा वरिससअं जिअउ मे सुणिआ ॥ ८७ ॥

[अन्यग्रामप्रस्थिता कर्षयन्ती मण्डलानां पट्टिकम् ।

अकण्ठितसौभाग्या चर्षयतं जीवतु मे शुनी ॥]

दुसऱ्या गावाला जाताना जिने आपल्यामार्गे कुत्र्यांची रांग ओढून नेली ती आमची अखंडितसौभाग्यवती कुत्री शंभर वर्षे जगो !

● परगावी निघालेल्या स्वैरिणीचा उपहास. तिचे अनेक उपपत्ति तिला पोंचविण्यासाठी तिच्याबरोबर निघाले होते. हे दृश्य विती आधुनिक वाढते ! अनोळखी माणसाची चाडूळ लगताच भुंकून भुंकून साऱ्या घस्तीला जाग आणणारी कुत्री आता गहूत नाहीत, निश्चितपणे माझ्याकडे येण्यास आता अडचण नाही, अशी स्वैरिणीची सूचना. खरी अडचण कुत्र्याची नव्हती, तिच्याभोंवती घोंघावणाऱ्या व तिच्यावर नजर ठेवून असणाऱ्या उल्लू तरुणांचीच तिला धास्ती होती. गावमवानीच्या मागोमाग हे लोक गाडीतळावर किंवा परगावी गेले आहेत, त्याची धास्ती बाळगण्याचें कारण नाही, अशी सूचना.

६८८ गुरुजी :

688 Demonstrator.

सच्चं सार्हसु देअर ! तह तह चडुआरण सुणएण ।

णिव्वत्तिअकज्जपरम्महत्तणं सिक्खिअ कत्तो ? ॥ ८८ ॥

[सत्यं कथय देवर तथा तथा चाट्टकारकेण शुनकेन ॥

निवर्तितकायपरम्मुखत्वं शिक्षितं कस्मात् ॥]

माउजां, खरें सागा, तोंड घाटण्यांत तरवेज असलेला कुत्रा काम सपताच तोंड फिरवतो, हें त्याला कोणी शिकवले ?

● तुम्हीच ! लाडीगोडी लावून तुम्ही मला पातिव्रत्यापातून भ्रष्ट केलेंत आणि नंतर खुसपट काढून पराङ्मुखा झालांत, एवढेच नव्हे, आपल्या रहस्याचा स्फोट करून माझी नाचफी करविलीत, किती तुम्ही नीच !

६८९ समृद्धिः

689 Abundance

णिष्पण्णसस्सरिंदी सच्छन्दं गाइ पामरो सरण ।

दलिअणयसालितण्डुलधवलमिअङ्कासु राईसु ॥ ८९ ॥

[निष्पन्नसस्यक्रद्धिं स्वच्छन्दं गायति पामर शरदि ।

दलितनयशालितण्डुलधवलमृगाङ्कासु रात्रिषु ॥]

शरद् ऋतूतलें शुभ्र चादणें फाडलेल्या नव्या तांदळामारणें स्वच्छ दिसते धान्याची समृद्धि झाल्यामुलें अशा चादण्या रात्रीं गरांगमुद्दां स्वच्छंदानें गाणें गातो

● आता आम्हांला काय कमी जागे ? शिवाय परांत नगरा आदे आणि शारेर चादणें आदे, आन तरी नमणार नाहीं, अशी सूचना, शिवा, नगरा रानांत गळ्यावर आदे आणि परांत रान भोवळे आदे, अशी गूना झरू ऋतूतल्या अन्न समृद्धानेंही पामर मस्त होतो, अशी धाननिंदा सो पामर आदे तरी परां पमा चादण्यांत आनदानें गात आदे ! आणि तुम्ही-संपन्न असून घे मी तुमच्या मजिथ असून जगवून पसला आहांत, अगा

उदासीन पतिनिवेद. शेतातच्या सज्यावर शुभ्र तादळाची रास आदे आणि
जामाळातच्या सज्यात चद्र - जणूं शुभ्र व शीतल, मद व स्निग्ध प्रमाशाची
रास।

६९० मागोमा :

690 Track.

अलिहिजेजइ पङ्कअले हलालिचलणेण कलमगोरीए ।
केआरसोअरुम्भणतंसट्टिअ कोमलो चलणो ॥ ९० ॥

[अलिख्येते पङ्कतले हलालिचलनेन कलमगोप्या ।
वेदारस्रोतोवरोधतिर्यक्स्थित कोमलश्चरणः ॥],

गेल्या सालीं साळीच्या शेताची राखण करणाऱ्या स्त्रीची नाजूफ
पावले पाण्याच्या प्रमाणाच्या अवरोधामुळे वाकडीं पडलीं. चालू हंगामात
शेतकरी त्या अर्बट उमटलेल्या तिरप्या आकृति नागरानें ओढलेल्या
रेधानीं पुसून टाकतो

● शेताची राखणदारीण मालकाला २ शेतकऱ्यालाच नव्हे, वाटसरू
नाही सुस्थ असते अशी अनुभवसिद्ध समजूत होती व आहेही,
कारण अवसर, आढोसा व एकांत हीं उपलब्ध असतात. म्हणूनच तर
गोपणवालीसारलीं सफल वा विफल प्रीतीचीं गाणीं आजही रचलीं
जातात आधुनिक नागरिका जाणून नसल्यात तिरपें पाऊल टाकतात, असा
शिष्टाचा आरोप आहे, पण ही चाल फार पुरातन दिसत. पाठमेद सामतो,
गोरीची पावले इतकीं मुगंधित कीं त्याभोंवतीं अद्भुत ही भ्रमर गुजारव
करीत आहेत ।

१ अहिलिजइ २. कमलुळेहडालि, पठमालेहडालि ३ बलण ४ सत्त,
सोत्त. ५ अभिलिख्यते, अभिलीयते, आश्रयते ६ पङ्कजलुब्धालिवलयेन
७ स्रोतोन्तरोधनतिर्यक्, स्रोतोरोधनतिर्यक् ८ त्र्यश

६९१ गोपी :

691. Last Chance.

दिअहे दिअहे स्रसइ संकेअभङ्गचड्डिआसङ्का ।

आवण्डुरोणअमुही कलमेण समं कलमगोपी ॥ ९१ ॥

[दिवसे दिवसे शुष्यति संकेतकभङ्गचङ्चिताशङ्का ।

आवाण्डुरावनतमुखी कलमेन सम कलमगोपी ॥]

शेतांतलें भात पिकून घांऊलें व पांढुरकें होऊं लागलें, आतां संवेंतस्थान नष्ट होणार या धास्तीनें माताबरोबर शेत राखण करणारीहि दिवसानुदिवस वाळू लागली व तिचें कामेजळलें मुख अवनत झालें.

● विनाची राखण हें मुख्यतः खिचाचें काम. कापणानंतर संवेंतस्थान व राखणीचें निमित्त हीं नष्ट होणार म्हणून ती उद्दिष्ट झाली आहे. ही अपेक्षी संपि आहे, अशी दृष्टीची सूचना. अलंकारकौस्तुभात सहोत्तीचें उदाहरणः 'सह समभिव्याहारात्सहोक्तिरुभयान्विते घर्मे ।' 'हाद्विगतादिभिरप्यनयगम्यः प्रच्छन्नोयं प्रेमप्रसारः ।': सरस्वतीकण्ठाभरण.

६९२ घाईत घाई :

692. Pretender.

नवकर्मिण हंअपामरेण दट्ठण पांडहागीओ ।

मोक्तव्ये लोत्तअपगगहम्मि अवहासिणी मुक्ता ॥ ९२ ॥

[नवकर्मिणा पश्य पामरेण दृष्ट्या भक्तहारिकाम् ।

मोक्तव्ये योक्त्रप्रग्रहेऽवहासिनी मुक्ता ॥]

१. न अर्धपिण २ उअ ३ पाअवतीओ, पाणिहारिओ. ४. मोत्तु वेज्जो ति ए अणुहम्मिअ वओमिणी मुक्ता । ५. नेविअपग. ६. पादपिण. ७. कर्मणा पश्य, कर्मिणेण हत ८. पानीअपहारिकाम्, भक्तावाहारी. ९. मोत्तव्ये निपुत्रप्रग्रहे आगिनी, मोत्तव्ये योक्त्रप्रग्रहेऽवहासिनी.

पहा, नवखा शेतकरी शेत नागरीत आहे. शिंदोरीचा हारा आणणाऱ्या स्त्रीला पाहताच गरीब विचारा इतका जावरला की जुवाचा कासरा सोडण्याऐवजी त्याने बैलाच्या पेसणीच सोटल्या !

● शेतकरी नवखा होता असे मुळात स्पष्ट सांगितलेले असले तरी खेडेगावात, शेतांच्या सात्रिण्यात जावणाऱ्या ह्यातून कधीही होणार नाही अशी ही चूक व धादल पाहून घाटते की तो लट्फा शेतकरी असावा, शिंदोरी आणणाऱ्या स्त्रीबरोबर संकेत ठरवून त्याने त्रिदही सन्यासासारखा हा मजुराचा तात्पुरता पेशा घेतलेला असावा, या गोंधळामुळे विचान्याचा संकेत विफल झाला असावा असे दिसते

६९३ नन्दीबैल :

693 Cuckold

ददृशुण हरिअदीहं गोमे सण्ठाणं जूरए हलिओ ।

असईरहस्यमगं तुसारधवले तिलच्छेते ॥ ९३ ॥

[दृष्ट्वा हरितीर्थे प्रातर्वन्येभ्य कृष्यति हलिक ।

असतीरहस्यमार्गं तुसारधवले तिलक्षेत्रे ॥]

' दवामुळे तिळाचे शेत पाहुरेकें दिसत होतें त्यातून रात्री कोणी स्वैरिणी गुप्तपणे गेलेली असल्यामुळे लाजवर हिरवीगार पाऊलवाट दिसत होती पहाटे शेतावर फेरी मारण्यास गेलेला शेतकरी हें दृश्य पाहून बैलावर चिडला.

● काही टीकाकार सांगतात, ही नीहाराभिसारिका त्याचीच बायको होती, पण हें काही ह्या नन्दीबैलाच्या ध्यानात आले नाही त्या मूर्खाला घाटले की बैलानीच आपले शेत तुडवले, म्हणून तो त्याच्यावरच रागावला

‘णइजूरए’—‘नातिवियते’ हा पाठ स्वीकारला तर अर्थ बदलतो: माणसाऐवजी शेतांत जनावरें घुसली असती तर केवढें नुकसान झालें असतें, या विचारामुळे तो रागाला आला नाही.

६९४ घराची ओढ :

694. Yearning.

संकोल्लिओ व्व णिजेज्जइ खण्डं खण्डं कओ व्व पीओ व्व ।

वासाममम्मि मग्गो घरहुत्तमुहेण पडिएण ॥ ९४ ॥

[संकोचित इव नीयते खण्डं खण्डं कृत इव पीत इव ।

वर्षांगमे मार्गो गृहभविष्यत्सुखेन पथिकेन ॥]

पावसाळ्याच्या प्रारंभी घराकडे परतणारा प्रवासी घरी पोचल्या-
नंतर प्राप्त होणाऱ्या सुखाच्या आशेने जणू रस्ता संकुचित वा खण्डित
व्हावा अगर पिऊन टाकला जावा तसा (मार्गक्रमणाचे क्लेश न
जुमानतां) क्षणाक्षप घालतो.

६९५ चहारे व आंधळे :

695. Deaf and Blind.

धण्णा चहिरा अन्धा ते च्चिअ जीअन्ति माणुप्पे लोए ।

ण सुणंति पिणुणवअणं खलाणं श्रोद्धि ण पेक्खन्ति ॥ ९५ ॥

[धन्या चहिरा अन्धास्त एव जीवन्ति मानुषे लोके ।

न शृण्वन्ति पिशुनवचनं पन्नानामृद्धि न प्रेक्षन्ते ॥]

१. चाहद २. मणेण, मुहेण. ३. भंकलित, मंथेटिन ४. गृहभविष्यत्सुखेन.

५. अदि

जे पहिरे आहेत व आवळे आहेत ते धन्य आहेत; एतोगर, या मनुष्यलोकांन तेच जणूत, कारण त्यांना चहाडवोराचें घातकी घोळणें ऐकूं येत नाही किंवा नांवाची दृष्ट समृद्धि दिसत नाहीं.

● दुर्जेनाची अभिशुद्धि पाहून उद्विग्न झालेल्याचे उद्धार. मित्रा, पति आवळा व बहिरा आहे, तरी गुणी आहे, शिष्याय या शारीरिक वेगुण्या-मुळें सपत्नीचा उपसर्ग नाही, म्हणून तो मला प्रिय आहे आणि मी सुखी आहे, असे साध्याचे उद्धार.

६९६ निवारण :

696. Too Late.

एणिह वारेइ जणो, तइआ मूइछओ, कहिं व्य गओ ।

जाहे विसं व जाअं सब्बझपहोलिरं पेम्म ॥ ९६ ॥

[इदानीं वारयति जनस्तदा मूलकः कुत्रापि वा गतः ।

यदा विप्रमिव जात सर्वाङ्गधूर्णित प्रेम ॥]

आता प्रेम सर्वाङ्गांत विपासारखें भिनलें आहे. आता त्याचें निवारण करू पाहणारे मुळारभीं काय दुसरीकडे गेले होते ?

● सखि, त्याचे अवगुण आता कशाला सांगतेस ? आरंभीं सूचना देताना तर मी मन आवरलें असतें. आतां प्रेम हृदयांत रुजलें. आता हें रोपटें उपटावयाचें, म्हणजे मार्शें हृदयच विदीर्ण करावयाचें.

६९७ घरजांवई :

697 Nonchalance.

कहूँ ? तपि तुइ ण णाअं, जह सा आसन्दिआणें बहुआणम् ।

काऊण उच्चवचिअं तुह दंसणलेइला पडिआ ? ॥ ९७ ॥

[कथं तदपि त्वया न ज्ञातं यथा सा आसन्धिकानां चह्वनाम् ।
कृत्वा उच्चारयिकां तव दर्शनलोलसा पतिता ॥]

तू जाऊ लागलास तेव्हा तुझें दर्शन घेण्याच्या लालसेनें खुर्चीवर
खुर्ची ठेवून त्यावर ती उभी राहिली. या उतराडीवरून ती कोसळली,
हें तुला कसें कळलें नाहीं ?

● सपत्न सासर सोडून अपमानामुळे व्यथित झालेला घरजावई आपल्या
दरिद्री पितृव्ही आवयास निघाला तेव्हाचा हा प्रसंग आहे. जाताना तो
आपल्याला झोले भरून अतरेचें पाहून घेईल अशी त्याच्या पत्नीची खुळी
आशा होती. ही दृष्टिमेढ टाळण्याचा त्याचा निग्रह होता, कारण तीमुळे
आपला निश्चय टाळेल अशी त्याची रात्री होती. प्रीति व सपत्ति याचें द्वंद्व
सनातन आहे

६९८ सूचना :

698 Alarm.

चौराणें, कामुआणें अ पामरपहिआणें कुम्कुडो वअंड ।

रे रमह, वहह, वाहयह, एत्थ, तणुआअए रअणी ॥ ९८ ॥

[चौराण्कामुकाश्च पामरपधिकांश्च कुम्कुटो वंदति ।

रे रमन्तं वहत वाहयत अत्र तन्त्री भवति रजनी ॥]

चोर, कामुक व गरीब घाटसमूह यांना पहाटे कोपडा आरवून
सांगतो कीं अरे, आता (चोरीचा माळ) पळ्या, (प्रेम) आवरतें
या व (ओदयाचीं जनावरे) हाका, कारण रात्र क्षीण होत आहे

१. लम्पटा २. रमह ३. वहह रमह वाहय ४. तणुअअए ५. वअंवाणा
पापकाना ६. रजनि ७. पणपत रमण वाहयत

६९९. प्रीतिसंगमः

699. Union.

अण्णोण्णरुडव्वन्तरपेसिअमेलीणादिट्ठिपसराणम् ।

दो चिचअ मण्णे कअमण्डणाई समहं पइसिआई ॥ ९९ ॥

[अण्णोण्णरुडव्वन्तरपेसिअमेलीणादिट्ठिपसराणी ।

द्वावापि मण्ये कृतकलहौ समकं प्रहसितौ ॥]

दोघेदी एकामेकांवर रुसळीं होतीं, अंतःप्रेरणेने त्यांनीं एकामेकांवर
चोखून कडाक्ष टाकले ! त्यांच्या दृष्टीचें मीलन झालें, तेहां दोघेदी
एकदम हंसलीं.

● अनुनयाचा आरंभ दुस्वप्नानें कसचा अशी दोघांचीही दृष्टा होती;
कारण त्यांचा कलह कृत्रिम होता. हंसल्यानंतर त्यांनीं एकामेकांना विचारलें असेल
कीं अनादर कोण हंसलें आणि एकमेकांवर आरंभाचा आरोप केला असेल.
मुळातील ' मण्ये ' या शब्दावरून वाटतें, या प्रसंगां सखी हजार असून तिनें
या प्रश्नाचें उत्तर दिलें असावें कीं दोघेदी जोडीनें हंसलीं; किंवा सलीच्या
अतुरञ्जनासाठीं तिनें अशा प्रसंगाचें वर्णन केलेलें असावें. अमरशतकातील
समानार्थी वचन पहा: एस्मिन् शयने पराङ्मुखतया वीतोत्तरं ताम्यतो
रन्योन्यस्य हृदि स्थितेऽप्यननुये संश्रितोर्गौरवम् । दम्पत्योः शनकैरपाङ्गवत्त-
नान्मित्रीभवच्चक्षुषोर्भ्रमो मानकलिः सहास्रमसञ्जासक्तकण्ठप्रहम् ॥ १९ ॥
लेले-प्रत,

१ कलहवृत्तायेसिअमेलिण, छलपेळीअतुल्यवमेलीण, सिअमंतुल्यवमेलीण.
२, छलप्रेक्षित.

७०० सायंमन्त्र्या

700 Evening Oblation.

संज्ञागहिअजलज्जलिपडिमासंकन्तगोरिमुहकमलम् ।

अलिअं चिअ फुरिओढुं विअलिअमन्तं हरं णमइ ॥ १०० ॥

[संज्ञागृहीतजलाञ्जलिप्रतिमासकान्तगौरामुखकमलम् ।

अलीकमेव स्फुरितोष्ठं विगलितमन हर नमत ॥]

(मावळ्या सूर्याला) अर्घ्य देण्यासाठी अजलीत घेतलेल्या जलात गौरीच आरक्त मुखकमल प्रतिबिंबित झालेलं पाहून शफराळा मनाचा विमर पडला आणि (प्रियेच्या सान्निव्यामुळे) आपलं चित्त व्याकुल झालं आहे हें कोणाच्या ध्यानीं येऊ नये म्हणून (जणू आपण मनातल्या मनात मंत्र म्हणत आहोंत अमें भासविण्यासाठी) ज्याने उगाच ओठ हलविले त्याला नमस्कार असो.

● पहिल्या गायेंतील प्रणाम उगवत्या सूर्याला अर्घ्य देणाऱ्या पशुपतीला य अक्षरेच्या गायेंतील नमन मावळत्या सूर्याला अर्घ्य देणाऱ्या गौरीदराला सन्यासी टांकाकार सांगतात, शफराळाही सन्ध्योपासनेत व्याकुलचित्त करणारा स्त्रीसदृश सर्वथा त्याज्य आहे ! आणि शृङ्गारी टांकाकार सांगतात, पहा, शकर एवढा विरागी, तरी किती सहृदय ! गौरी सदैव सन्निध असूनही प्रेमांमुळे उपासनेचे वेळींही देवाधिदेव व्याकुलचित्त होतो, नाही तर, पनी पतीला म्हणते, तू ! एकांतात आणि प्रेमप्रसर्गाही मनामारपें अनुरजन करीत नाहीस !

इअ सिरिहालविरइए पाउअकज्जग्गि सत्तसए ।
 सत्तमसअं समत्त गाहाणं सहावरमणिज्जम् ॥
 [इति श्रीहालविरचिते प्राकृतकाव्ये सप्तशते ।
 सप्तमशत समाप्त गाथानां स्वभावमणीयम् ॥]

● ● ●

एसो कइणामकिअ गाहापडिवद्धवट्ठिआमोओ ।
 सत्तसअओ समत्तो सालादणविरइओ कोसो ॥
 [एष कविनामाङ्कितगाथाप्रतिबद्धवर्धितायाम् ।
 सप्तशतक समाप्त शालयाहनविरचित कोष ॥]

● ● ●

● सगळें सातवें शतक हाहाच्या नावावर एपतें. ही समजुत या गाथेवर आधारलेली आहे.

॥ गाथासप्तशती ॥

उत्तरार्ध

● या भागात समाविष्ट केलेल्या गाथापैकी क्र. ७०१ ते ९९४ या वेबर प्रतीवरून घेतलेल्या आहेत. त्यांचे मूळ येणेंप्रमाणें : क्र. ७०१ व ७०२ या गाथा अनुक्रमें कुलनाथ व पीतांबर यांच्या हस्तलिखित प्रतींतील आहेत. क्र. ७०३ ते ७९३ या गाथा येगवेगळ्या हस्तलिखितांतील आहेत. क्र. ७९४ ते ८०८ या साधारणदेवाच्या मुक्तावलींतील असून क्र. ८०९ ते ९४७ या तेलंग (१) व क्र. ९४८ ते ९५९ या तेलंग (२) या हस्तलिखित प्रतींतील आहेत. क्र. ९६० ते ९९४ या गाथा संस्कृत अलङ्कार-वाङ्मयांत गाथासप्तशतींतील म्हणून ऊधृत केलेल्या आहेत. वेबरने आपल्या आवृत्तींत गाथांच्या संस्कृत छाया कोठेही दिलेल्या नाहींत. उत्तरार्धांतील गाथांच्या ज्या छाया मला मिळाल्या त्या मी जागोजाग दिल्या आहेत. वेबर आवृत्तीवरून घेतलेल्या गाथांचे असेही त्याचे द्रुमजी नमाक मुकाबल्यासाठी दिले आहेत. क्र. ९९५ ते १००६ या गाथा प्रबन्ध-चिंतामणींतून घेतलेल्या आहेत. या गाथा हालानें संग्रहण केलेल्याची कथा त्यात दिलेली आहे.

७०१ सखी :

701. Request.

सुहय ! इअं मज्झ सही तुज्झ विओएण धारिउं पाणे ।
सव्वह चिअ ण समत्थ ति वुज्झिउं विरम गमणाओ ॥ 703 ॥

सुभग, ही माझी सखी तुझ्या विरहांत प्राणधारण करण्यास सर्वस्वी
असमर्थ आहे, हें जाणून तूं प्रयासाला जाऊं नको.

७०२ प्रतिज्ञा :

702. Declaration.

गामोरुह म्हि, गामे वसामि, णअरट्ठिइं ण आणामि ।
णाअरिआणं पईणो हरेमि, जा होमि सा होमि ॥ 705 ॥

[ग्रामारुह्याऽस्मि ग्रामे वसामि नगरस्थितिं न जानामि ।
नागरिकाणां पतीन् हरामि या भयामि सा भयामि ॥]

मी खेड्यांत जन्मले व आजवरचें छायाय्य खेड्यांतच काढलें;
यामुलें शहरी राहणीची मला माहिती नाही, तरी या शहरी स्त्रियांच्या
पतींना मी नार्दी लावीनच लावीन. तरच मी खरी, मग काय व्हाव-
याचें असेल तें होवो.

● छाया वाय्यप्रकाशावरून. चंद्रालोकावरील गागामहाच्या रागागम
व्याख्येंतील समानार्थी गाथाः ग्राम्यास्मि नागरीवृत्तेरनभिज्ञापि तादृशी । रमणाना
मानसानि नागराणा हराम्यहम् ॥ (चौलम्बा प्रत : पृ. १३७). नगरच्या
नारी, गोत्रा पान, फुसका माल, लटक मात; रानची हौशी, बावनकशी,
होशील खुशी, पडशील फशी ! प्रतिज्ञित स्वर्गेत नागाकांचा पाडाव व
नागरिकांचा पराभव होणार, हें उघड आहे.

१. गम्मइरि अम्हि, गामरुहणि (गामारिअम्हि) गामे रहामि. २. वसम्मि.
३. पडिणो. ४. ग्राम्याम्मि, ग्रामे जाता.

७०३ फसत्रणूकः

703. Character

ओसेर ! रोत्तुं चिअ णिम्मिआइं मा पुससु मे हअच्छीइं ।

दंसणमेत्तमइएहि जेहि सीलंम् तुह ण णाअं ॥ 706 ॥

[अपसर रोदितुमेव निर्मिते मा उत्पुंस्य हते भक्षिणी मे ।

दर्शनमात्रोन्मत्ताभ्यां याभ्यां तथ हृदयमेव रूपं न घ्रातम् ॥]

जा, दूर सर; माझे हे जळ्हे ढोळे रडण्यासाठीच निर्माण झाले आहेत; ते पुसू नको. तुझ्या नुसत्या दर्शनाने ते उन्मत्त झाले; मात्र त्यांना तुझे शील समजले नाही.

● छाया ध्वन्यालोकावरून. बेथील पाट थोडा वेगळा आहे. त्याचा अर्थ असा : माझे नेत्र तुझ्या शरीराचे रूप पाहून उन्मत्त झाले, त्यांना तुझ्या हृदयाचे रूप समजले नाही.

७०४ अधीरः

704. Impatience.

रणरणअसुण्णाहिअओ चित्तो विरहदुव्वलं जाअं ।

अर्मुणिअणिअवसही सो घोलीणो गाममज्जेण ॥ 707 ॥

रत्नाण्डेमुळे स्पर्शे हृदय इतके दुःख आणि विरहामुळे इतके दुःख झाले होते की खेड्यांतल्या वाटेवरून चालता चालता आपले घर ओलाइन तो तसाच पुढे गेला.

१. अवनर २. रोहं ३. दंसणमेत्तमसोहि. ४. दिअभं. ५. प्रोष्ट, मार्जय. ६. दर्शनमात्रे प्रमत्ताभ्यां, मात्रांन्मादित्ताभ्यां ७. दुव्वलं, दुव्वभं, दोव्वलं. ८. अगणिअणिअवगद, आगणिअवसदी, सधंपिअणिअवगदी.

● त्याला आपल्या घराचीही शुद्ध राहिली नाही. मग तो तसाच पुढे गेला, की त्याच्या घरधनिणीने त्याला परत बोलावून आणिले ! की तिची दासी या बुआजीचा विमरभोळेपणा धनिणीच्या निदर्शनास आणीत आहे !

७०५ बहुजन :

705. Majority.

सुअणो ण दीसइ दिचअ खलबहुले डड्ढजीअलोअम्मि ।

जह काअसंकुला तह ण हंसपरियारिआ पुहवी ॥ 710 ॥

[सुजनो न दृश्यत इव खलबहुले दग्धजीवलोके ।

यथा कारुसंकुला तथा न हंसपरियारिता पृथ्वी ॥]

या दुष्ट जगांत नीच माणसेंच बहुसंख्य आहेत; येथे सजन क्वचितच आढळतात. पृथ्वी कावळ्यांनी भरलेली आहे. हंस मात्र क्वचितच दिसतात.

● ही गाथा पीतावराने दिलेली आहे. पदाः गाथासप्तशतीप्रकाशिका : क्रमांक ४०५ : संपादक श्री. जगदीशलाल शास्त्री. खलनायकाला उद्देशून तत् नायिकेचे उद्गार; किंवा अभिसारिकेला धोक्याची सूचना. दृष्टान्तोक्ति.

७०६ सुयोग :

706. Fortunate.

जं मुच्छिआइ ण सुओ कलंबगंधेन तं गुणे पेडिअं ।

इअरा गज्जिअसदो जीएण विणा ण बोरुन्तो ॥ 711 ॥

[यन्मूर्च्छिता न च श्रुत. कल्बगन्धेन तद्गुणे पतितम् ।

इतरथा गर्जितशब्दो जीवेन विना न व्यतिकामेत् ॥]

१. त से गुणम्मि जाअ कल्बगन्धेण ज गळा मोहम् । २ तत् तस्याः गुणविषये जात ।

कदम्बाच्या सुगंधामुळे ती मूर्च्छित झाली आणि मूर्च्छेमुळे तिला मेघगर्जना ऐकू आली नाही. हा सुयोगच म्हटला पाहिजे. नाहीतर मेघगर्जना ऐकून तिचा अंतच झाला असता.

● छाया सरस्वतीकृष्णधारणावरून. कदम्बाच्या मादक सुगंधामुळे तिला मूर्च्छा आली, हा त्याचा दोष, पण तोच गुण ठरला; नाहीतर, तिला मेघगर्जना ऐकू आली असती, यामुळे तिची विशद्वयथा तीव्र झाली असती आणि तिचा अंत झाला असता.

७०७ इंद्रधनुष्य :

707. Splendour.

पीणवओहरलगं दिसाणें पवसन्तजलअसमअविइणं ।

सोहगपढमइण्हं पम्माअइ सरसणहवअं इन्दधेणुम ॥ 712 ॥

[पीनवयोधरलग्नं दिशां प्रलंबजलदसमयवित्तीर्णम् ।

सौभाग्यप्रथमचिन्हं प्रम्लायति सरसनखपदमिन्द्रधनुः ॥]

(वर्षाकालांत स्वगृहीं राहून शरद् ऋतूचे आरंभो) प्रवासाला निघालेल्या पतीने पत्नीच्या पुष्ट स्तनांवर केलेल्या व तिच्या सौभाग्याचें प्रथमचिन्ह असलेल्या नखक्षतांपुढे धावसाळ्याच्या अखेरीस आमाळांत दाटलेल्या मेघावर आधारलेल्या इंद्रधनुष्याची शोभा म्ळन दिसते.

● ही गाथा श्री प्रवरसेनाच्या सेतुबन्धातील (१.२४) आहे. या गाथेचा शृंगारिक अर्थ नीट लागत नाही, असें नेबर सांगतो. हा धोंटाळा शुद्ध पाठाच्या अमावी झालेला असावा. अलंकारकौस्तुभातील व श्री राम-दासाच्या सेतुबन्धावरील टीकावरून अर्थ स्पष्ट होतो. नायिकेच्या परररांना मिढलेल्या व पुष्ट स्तनांवर प्रवासाला निघालेल्या पतीने उमटविलेली नगमने

१. सणहपढम्. २. हणुं ३. प्रसवत् ४. विस्तीर्णम्.

आणि आकाशांत या पावून त्या धितिजापर्यंत पसरलेल्या पयोधरांवर प्रवासाला निघालेल्या पावसाब्ब्याने प्रफटविलेले इंद्रधनुष्य यांच्या शोभेची तुलना पयोधराच्या द्युतीं आधाराने कवीने केली आहे. अलंकारकौस्तुभांत रूपराने उदाहरणः “ तद्रूपकं त्वभेदः स्यादुपमानोपमेययोर्यत्र । ”

७०८ अगतिकः

706. Lost.

एत्ती मत्तंमि थवा पुत्तीमत्तमि लअणा भत्ती ।

अगईअ अवस्थाए दिअहाई भित्तरं तरइ ॥ 713 ॥

आजवर स्तवन केले; आतां इच्छापूर्ति झाली तर भक्ति कृश होईल; अशा अगतिक अवस्थेत मी दिवस कसेवसे काढीत आहे.

● अर्थ नीट लागत नाही. एक टीकाकार सांगतो : ‘ एतेन यस्य यदुचितम् कर्म तस्य तत्परिशीलयतो वैश्व्यापस्त्रिपि अलंकारायेति दर्शितम् । ’

७०९ आगः

709. Red-Hot.

जं असंरणो व्व डइडो गामो साहीणवहुजुआणो वि ।

संभमविसंठुलाणं तं दुच्चरिअं तुह थणाणं ॥ 714 ॥

गांवांत अनेक तरुण होते; तरी गांवाला आग लागली तेव्हां कोणी व्हाता नसल्यासारखे ते गांव पूर्णपणे जळून गेले. हा तुझ्या स्तनांचा अपराध; कारण त्या वेळीं तुझे वक्षःस्थळ उघडे पडले होते आणि त्यावरून तरुणांच्या नजरा हलेनातच.

१. मत्तम्मी, मंतमि. २. दड्डो. ३. असरण, अरक्षक. ४. संभ्रमविसस्मितयोः

● तुझ्या निदोष व तेजःपुंन स्तनाचा हा दोष व कलंक; कारण त्याच्या दर्शनामुळे तद्वशाच्या चित्तात संभ्रम उत्पन्न झाला. आग लागली होती एकीसडे आणि त्याना तिचा भडका दुसरीकडेच दिसत होता.

७१० चपकः

710. Wine-Glass.

सो वि जुआ माणहणो, तुमं पि माणस्स असहणा, पुत्ति ।

मत्तच्छलेण गम्मउ सुराइ उवरिं पुससु हत्थं ॥ 715 ॥

मुली, हा तरण मानी आहे आणि तुला तर कोणाचाही रागरोष सहन होत नाही. मद्याचा मद चढत्याच्या निमित्ताने तू चपकाला गुस्ता हात लाव, (म्हणजे झाले.)

वेबर सागतो, या गायेचा अर्थ नीट लागत नाही. इतीची कलहान्त-रितेला किंवा कुट्टिनीची दुहितेला अनुनयाची प्रेरणा. मानवेदामुळे तू मद्यपानाविषयी उत्सुक नाहीस हे खरे, त्याच्या समाधानासाठी तू चपकाला गुस्ता हात लाव, त्याला एवढाही आविर्भाव अनुनयासारखा भासेल.

७११ केतकीः

711. Thorns.

केअइगंधहगन्विआरअरंजिआदणोहिं ।

कंठअसवलित्तणुतव छट्ठिअभवलाण ॥ 716 ॥

केतकीने आपल्या गधाने मानिर्नाना व्याकुल केले आणि त्याना जणू आपले वैशिष्ट्य अपण करून रोमांचित केले व त्याचा मान नष्ट केला.

७१२ धुंदः

712. Flush.

अह सुअइ दिग्गपडिवक्खयेअगा पसिद्धिलेहिँ अंगेहिँ ।

णिव्वत्तिअसुरअरसाणुबंधमुहणिभरं बहुआ ॥ 717 ॥

[अवस्थापिति दत्तप्रतिपक्षवेदनं प्रशिक्षितैरङ्गैः ।

निवर्तितसुरस्तरसानुबन्धसुखनिर्भरं स्तुषा ॥]

रात्रीं सुरतसुखाचा मनपुराद आस्वाद घेतल्यामुळें सूनवाईची गात्रें शिथिल झाली आहेत व सकाळ झाली तरी अजून त्या त्याच धुंदीत गाढ झोपल्या आहेत. यामुळें तिच्या सवती मत्सरप्रस्त झाल्या आहेत.

● छाया सरस्वतीकृष्णभरणावरून: ' निद्रारूपेण रसप्रसूतः । ' जणू प्रतिपक्षाला वेदना देताना झालेल्या श्रमामुळेच तिचीं गात्रें शिथिल झालेलीं आहेत. आम्हाला ठाडकी आहे, म्हणून इतका वेळ लोळत पडावयाचें कीं काय !

७१३ अधरक्षतः

: 713. Lip.

जइ तेण तुज्झ वअणं ण कअं, मह कारणेण अ, हआसे ।

सा कीम खण्डिततडं णिआहरं दूइ ! दुम्मेसि ? ॥ 718 ॥

दूती, तू सांगतेस कीं तूं माझ्यावियर्थी केलेल्या विनंतीचा त्यानें धिक्कार केला हें जर खरें, तर, दुष्टे, सांग, तूं आपला खण्डित अथर वारंवार का चावते आहेस ?

७१४ आकाशाच्या सरोवरांत :

714. Firmament.

निर्मलगगनतडागे तारागणकुसुमामिते तिमिरे ।

भिकरवोवालम् चरति मृगाङ्गो मराल इव ॥ 719 ॥

निरभ्र आकाशाच्या निर्मल सरोवरांत जणू ताऱ्याचे पुष्पपुंज तरंगत आहेत आणि त्याच्या शांत पृष्ठभागावरून चंद्र जणू हंसाप्रमाणे भ्रमण करीत आहे.

● या गाथेचे शुद्ध प्राकृत अगर संस्कृत रूप उपलब्ध नाही. अभिचारिकेच्या उद्दीपनासाठी दुर्ताचे उद्गार.

७१५ अनुमान :

715. Guesswork.

दिट्टोइ जं ण दिट्टो, सरलसहावाइ जं च णालविओ ।

उवआरो जं ण कओ तं चिअ कलिअं छइल्लेहि ॥ 720 ॥

तिने त्याला पाहिले हंत, तरी तिने त्याच्याकडे पाहिले न पाहिलेसे केले, तिचा स्वभाव सरळ आहे, तरी तिने त्याच्याशी भाषण केले नाही; एवढेच काय, नुसते आभेवादनही केले नाही तरी यावरून काढावयाचे ते अनुमान घतुर लोक काढतातच

● अलंकारकोशुभांत विषम (विचित्र) अलंकाराचे उदाहरण: “सवन्धा-नुपपत्ती इष्टार्थानापयनिष्ठ संप्राप्ती । जन्यजनकस्योभयगुणक्रियाविरोधे च विषमः स्यात् ।” “इष्टमिष्यर्थमिष्टेयिणा क्रियमाणमिष्टप्रतिबुद्धार्थाचरणं विचित्रालंकारः ।” वज्रजालगांतील पाठ : सरससि जं ण दिट्ठो सरलसहावेदि

जं ण आलत्तो । उवथारो जे ण कप्पो तं चिअ कलियं छइछेहि ॥
सइसा यन्न दट्टः सरलस्वभावेन यन्नालपितः । उपकारो यन्न कृतस्तदेव
कलितं छेके ॥

७१६ सीत्कारः

716. Symptoms.

अविरलणिग्गअपुल्लो पअडिअरुंपो पमुक्कसिक्कारो ।

हेमंते पहिअजणो सुरआसत्तो वर पडिहाइ ॥ 721 ॥

हिंवाळ्यात प्रवासी थंडीमुळें कुडकुडन असतो, त्याचें अंग रोमांचित
झालेलें असतें व त्याच्या मुखातून सीकार निघत असतात; वाटनें कीं
तां जणू सुरतसुखाचाच आस्वाद घेत आहे.

● शीतार्तपथिकावस्थावर्णनाच्या निमित्तानें पथिकाला आवाहन.

७१७ अनुभवः

717. Experience.

वहुविहविलासभरिए सुरए लब्धंति जाइ सोवखाई ।

विरहम्मि ताइ पिअसहि ! खाउग्गिण्णाइ कीरंति ॥ 722 ॥

प्रियसखी, विविध विलासानीं भरलेल्या सुरतात जीं सुखें मिळतात
त्याचीं आठवण करून विरहांत रवय करीत बसावें लागतें.

● जास्त झालें म्हणजे ओकाच्या मुरू होतात ! तुलनेसाठीं गाथा
रु. ६६८ पहा.

७१८ व्युहः

718. Labyrinth.

सेउल्लणिअंवालग्गसण्हसिचअस्स मग्गमलहंतो ।

सहि ! मोहधोलिरो अज्ज तस्स हसिओ मए हत्थो ॥ 723 ॥

१ सेओद. २ झड्ण, सण्हह, सोण्ह, सूण ३ मूढम्मिरो.

सखि, घामामुळे माझे पातळ नितंबाना चिकटले होते आणि तो इतका अर्धर झाला होता की त्याला मार्गच सापडेल; म्हणून मला भारी हंसू आले.

● साधारणदेवाने 'मय्यम्'—'मार्गम्' याचा अर्थ 'नीवीवन्वनकमम्' असा दिलेला आहे. नायिकेने नीवी परिधान केलेली असावी असे दिसत नाही.

७१९ कर्णफूल :

719. Lotus.

दूर्ध्वज्जाअण्णणपडिरोहं मा करेहिइ हमं ति ।

उत्थंवेइ व तुरिअं तिस्सा कण्णप्पलं पुलओ ॥ 724 ॥

दूतीने प्रियकराचा निरोप सांगितला तेव्हा अंगावर फुललेल्या रोमाचामुळे तिच्या कानावरले कमळ जरा उंच झाले. निरोप ऐकतांना थापण आढ येऊ नये म्हणूनच जणू तें वाजूला झाले.

● की कानात कुजकुजला जाणारा संदेश ऐकू यावा म्हणून तैदी मान उचलून तो ऐकण्यासाठी उत्सुकले होते !

७२० गोडवोली :

720. Sweet Tongue.

मा वच्चसु वीमम्मं पुत्तअ ? चहुआरओ इमो लोओ ।

सुइवेहो कण्णस्म पेच्छ । किं भिज्जइ पमाणं ? ॥ 725 ॥

[मा गच्छन विद्मम्मं पुत्रक चाट्टकारकोऽयं लोकः ।

सुचीवेधः कर्णस्य पश्यत किं नीयते प्रमाणम् ॥]

१. वृद्ध दूर्ध्व कदायण्ण, दूतीकार्याकर्णन. २. उत्थंवेइ, उरितप्पेइ उरिष्ण्यत इव. ३. पुलकः, पुरत ४. वच्छद. ५. विधासम्

मुला, या गोडबोल्याच्या शब्दावर विशेष विश्वास ठेवू नको. पशू, सुईने पाडलेले कर्णछिद्र पुढे किती मोठे होई !

● छाया पीतावरच्या टीकेवरून. प्रशसेने दुरळून जाऊं नको. येथ्या प्रथम तुझे चित्त विद्ध करील व नंतर ते विदीर्ण करील.

७२१ अमृत :

721. Urge.

अमिअमअं चिअ हिअअं, हत्या तण्हाहरा सअण्हाणं ।

चंदमुह ! कथं निवसइ अमित्तदहणो तुह पआवो ? ॥ 726 ॥

[अमृतमेव हृदय हस्तौ तृष्णादहरी सत्त्वानाम् ।

चंद्रमुख कुत्र निवसति अमित्रदहनस्तव प्रताप ॥]

तुझे मुरा चंद्रासारखे (शातशील आहे); तुझ्या हृदयांत अमृत आहे. तुझ्या हस्तस्पर्शाने तृपार्तांची तहान भागने शत्रूना दहन करणारा अग्नि तुझ्या ठायी आहे अशी कीर्ति आहे. तो कोठे आहे ?

● छाया पीतावरवरून पीतावराने व वेवरने ' चंदमुहि ' ' चंद्रमुषि ' हा पाठ घेतला आहे. त्यावरून नीट अर्थबोध होत नाही. अलंकार-कौस्तुभात ' चंदमुह ' हाच पाठ घेतलेला आहे. विषादालंकाराचे उदाहरण : ' अमीष्टार्यविरुद्धलाभो विषादालंकार । ' टीपेंत श्री विश्वेश्वरपाण्डित भागतात : ' अत्र हस्तस्य राजजनकस्य तस्य प्रतापजनकस्य । हस्तप्रतापनिष्ठ तृष्णा हरणदहन क्रिययोर्विरोधइति दिक् । '

७२२ स्वमाध्याय :

722. Nightmare

दिट्ठीअ जाअ पसरो ताव तुमं मुहअ ! निअुइं कुणसि ।

वोलीणदंसणो तह तरेसि जह होउदिट्ठण ॥ 727 ॥

१ अमभ चिअ २. तरहाहरासअण्हाण ३. चंद्रमुहि ४ अमित्तउहणो तुह वआवो ५ होतृष्टेन, होतुदिट्ठेण, दुट्ठसिक्खिणेण, दुष्टस्वप्नेन.

सुभग, नजरेसमोर असतोस तोंवर तंजानंदित करतोस आणि दृष्टि-
आड झालास की त्रस्त करतोस. तुझे दर्शन स्वप्नातल्या ऋत्विजासारखे
आहे.

● ऋत्विजाचें दर्शन शुभ, स्वप्नात मात्र त्याचें दर्शन अशुभ. स्वप्ना-
ध्यात सांगितलें आहे. “रक्तावस्धरं कृष्णं स होता ऽ प्रियदर्शनः ।
ददाति दारुणं दुःखं दृष्ट्वा स्पृष्टो दिनस्ति च ॥” तू दृष्टासमोर नसलास
तरी चित्तचक्षूना तुझे दर्शन होतें, स्वप्नातील ऋत्विजदर्शनाप्रमाणें तें त्रस्त
करतें या गायेंतील उद्गार बौद्ध धर्माच्या प्रचाराचे चोतक आहेत असें
मानण्यास जागा आहे. त्यांना प्रत्यक्षातील होतूदर्शनही अप्रिय होतें.

७२३ अवस्था :

723. Crush.

काचित्कृतार्थाभिसारा सपत्नी श्रावयन्ती अभिसारगुप्तिम्
आहः कुप्पासम् इति । कूर्पासान्तरे त्वं पाक्षिकम् (') भण तां
दुःखलाधिकारेण सां स्तनयोर्मम कृतावस्था । कूर्पासकथ्वालः
फञ्चुलिकेति यस्य प्रसिद्धिः ॥ 728 ॥

● मूळ गाथा मिळाली नाही. तीवरील टीका तेवढी वेवरने दिली आहे.
तीही अपूर्ण असल्यामुळें अर्थ नीट लागत नाही. अभिसार पूर्ण झालेली
स्त्री सवर्तीना आपलें रहस्य सांगत आहे ही माझी चोळी पहा. तिच्या
स्थितीवरून तुम्हाला माझ्या स्तनाच्या दुर्दशेची कल्पना करता येईल. ‘कप्पास
कुप्पास’ - क्र. ८०५ आणि ही गाथा या एकच असल्यात असें वाटतें.

७२४ मरला :

724 Delay

गज्जंति घणा पंथाणो बहुतणा अ, पसारिआ सरिआ ।

अज्ज वि उज्जुअसीले ! पइणो मग्गम् पलोएसि ॥ 729 ॥

मेव गर्जना कलं लागले, रस्त्यावर हिरवेंगार गवत उगवटें आणि नद्यांना पूर आले. सरले, अर्जुनहि पति पात येण्याची का तूं वाट पहात आहेस !

● पति परतण्याची चेळ टळची. माझ्यावर चंद्र दळला की त्रिया अवीर होतात; येथे तर ऋतु टळला आहे ! सतीत्वाची प्रशंसा की असती-त्वाला प्रोत्साहन ! यज्ञालगावीळ पाठ व लाया; गज्जन्ति घणा भग्ना य पन्थया पशरियाउ सरियाभो । अज्ज वि उज्जुयवीले पियस्स पन्थं पलोएसि ॥ ६४८ ॥ गर्जन्ति घना भग्नाश्च पन्थानः प्रसृताः सरितः । अद्याप्युज्जु-शीले प्रियस्य पन्थानं प्रलोकयसि ॥

७२५ शीतोष्ण :

725. Cold-Heat.

उण्हो ति समस्थिज्जइ डाहेण सरोरुहाण हेमंतो ।

चरिएहि णज्जइ जणो संगोयंतो वि अप्पाणत् ॥ 730 ॥

हिवाळा कमळांना जाळतो. म्हणून तो उष्ण. स्वभाव छपवला तरी तो कुनीवरून ओळखता येतो.

● हेमंतनिवेच्या निमित्ताने अभिसारस्थानभंगाची सूचना. पत्नीशी गोड गोष्टी बोलून पतीने अन्य स्त्रीसंग छपविण्याचा यत्न केला तरी ती त्याचे इद्दिगत सहज ओळखू शकते. आणि त्याच्या अपराधाचा पुरावा ! तिचा स्वतःचा दाह !

७२६ गौळण :

726. Milkmaid.

उवेहारिआइ समअं पिंडारे उअ ! कहं कुणंतम्मि ।

णववहुआइ सरोसं सव्व च्चिअ वल्लआ मुक्कआ ॥ 731 ॥

१. उपहारिक्या. २. पेंढारी.

दोहन करीत असलेल्या गवळणीशी गवळीबुवा (लाडोलाडे)
बोलत असलेले पाहून चिडलेल्या त्याच्या नववधूने सारी वांसरे
मोकळी सोडून दिली.

● आणि यामुळे उडालेल्या गोंधळांत त्याचे बोलणे तसेच राहून गेलें !
सरस्वतीकण्ठाभरगातील पाठ : पदमघरिणीअ समअं उअ पिंडारे दरं
कुणन्तमि । नववधुआइ सरोपं सज्ज चिअ वच्छआ मुक्का ॥ प्रथम-
ग्रहिण्या समकं पश्यामीरे भयं कुर्वीते । नववध्वा सरोपं सर्वेऽपिच वत्सका
मुक्का ॥

७२७ उज्ज्वला :

727. Bright.

पञ्जालिऊग अगिंग मुहेणं पुंत्तिएँ ! किणो समोसरसि ! ।

थणअलसपडिअपडिमा फुरंति ण छियंति ते जाला ॥ 732 ॥

मुर्ला, तूं जरासा फुंकर घातलास आणि अग्नि एकदम प्रज्वलित
झाला; लोच चमकून तूं इतकी दूर का सरकलीस ! ज्वाला कंप
पावत आहेस हें खरे, पण त्या तुला स्पर्श करूं शकणार नाहीन.
तुझ्या वक्षस्यलावर उमटली आहेत ती फक्त त्याचीं प्रतिबिंबे आहेत.

● कन्येचे सुखत्व व तिची कांति याची भुजंगप्रलोभनार्थ वेश्यामातेनें
केलेली प्रशंसा; किंवा रथनकर्मांत व्यग्र असलेल्या स्त्रोला अनुकूल करण्या-
खाटी कुट्टिनीचे उद्गार; किंवा नायकप्रलोभनार्थ पामर नायिकेच्या स्तनमंडलाच्या
शोभेचे वर्णन.

७२८ कान :

728. Lobes

अगिंग अब्भुंतंतीअ पुत्ति ! पडिमागथा कवोलम्मि ।

कण्णोलंविअपल्लरलच्छि संघेइ ते जाला ॥ 733 ॥

१. मुहेण. २. पुत्तालि. ३. अब्भुदुंतीएँ, अभुवंतीएँ.

मुली, तू प्रज्वलित करीत असलेल्या अग्नीच्या ज्वालांचे प्रतिबिंब
तुझ्या गालांवर उमटले आहे. चायते काँ या ज्वाला तुझ्या कानांच्या
पाळ्यांची शोभा सवर्धित करीत आहेत.

७२९ आयता अंधार :

729. Darkness.

कह दे धूमंधारे अभुत्तणमग्निणो समप्पिहइ ।

मुहकमलचुंवणालेहडम्मि पासट्टिए दिअरे ॥ 734 ॥

साग, धुरामुळे आयता अंधार झालेला असताना विस्तव प्रज्वलित
करण्याचा प्रयत्न काँ करीत आहेस ? तुझ्या मुखकमलाचे चुंवन
घेण्याला उत्सुक असलेला तुझा दीर जवळ आहे, (तिकडे पाहिले
नाहीस काँ ?)

७३० अग्निप्रज्वलन :

730. Hurry.

आअंबवच्छं पअलंतवाहमावद्धधणहरुक्कंपं ।

असमत्तं चिअ चिट्ठउ सिहिणो अन्भुत्तणामिणं ते ॥ 735 ॥

तुझे डोळे लाळ झाले आहेत व व्यातून अथ्रु वाहत आहेत. तुझे
स्तन (वक्षुकांत) घट्ट आवळलेले आहेत तरी कप पावत आहेत, अझून
तुझे अग्निप्रज्वलन पुरे झाले नाही.

● प्रियकराच्या भेटीची उत्कण्ठा असली तरी गृहकृत्ये केलीच पाहिजेत.

१. आअंबवच्छं. २. विवलेन

७३१ पाहुणी :

731. Guest.

छणपाहुणिए ति किणो अज्ज वि णं भणह अंगसंतावं ।

जाआ अम्ह घरिछअगुणेण घरसामिणि च्चेअ ॥ 736 ॥

ती आपली पाहुणी आहे, केवळ सणासाठी आलेली आहे, असे हे सांगतात आणि यामुळे अंगाची लाही होते. घरधन्याच्या गुणांमुळे वाटते की जगू ही घरधनी झालेली आहे.

● पाहुणीला संकोच याद्वे नये, अगदी घरच्यासारखे वाटावे, म्हणून आपण तिचे कौतुक करतो, तिला नांवाजतो व घरच्यांना नावे ठेवतो; आणि मग यद्दिणीचा असा गैरसमज होतो !

७३२ चित्तारी :

732. Painter.

वण्णक्कमं ण आणसि, ठाणविसुद्धी वि दे ण णिव्वडिआ ।

चिचअर ! तह वि मग्गसि भोईणिवुडुम्मि आलिहिउं ॥ 737 ॥

चित्रकारा, जेथे चित्र काढावयाचे ती जागा शुद्ध कशी करावयाची हे तुला माहीत नाही. रंगांचा क्रम तुला कळत नाही. तरीही तू वाणिणीच्या भिंतीवर चित्रे काढावयाला मागतोस.

● भिंतीवर कोणते संस्कार केले असता ती चित्राचे रूप धारण करील याचे तुला ज्ञान नाही, रंग कोणत्या क्रमाने मरले असता चित्र चांगले रंगते याचा तुला अनुभव नाही, तरीही गाथांतल्या उत्कृष्ट भिंतीवर चित्रे रंगविण्याची तुला इच्छा आहे. ती कशी सफल होणार ! नगरशेटाणीचा तुला अभिलाष आहे; पण तू दुर्विदग्ध आहेस; तिच्या घरांत प्रवेश कसा करून घ्यावयाचा, तिला कशी खुर्चावयाची हे तुला माहीत नाही; परस्त्रियांना

वश करण्याचा तुला अनुभव नाही; आणि तिच्या शरीरावर नगदंतांची चिन्हें खुलविण्याची तुला हौस आहे; हे कसे जमणार ?

७३३ मित्रमंडल :

733. Day-Moon.

विअलिअकलाकलावो चंदो मित्रस्स मंडलं विसइ ।

णिस्सारइ तादिसो चिअ, गअविहवं को समुद्धरइ ? ॥738॥

चंद्र एवढा सतेज व कलापूर्ण; पण सूर्य तळपत असतांना आकाशमंडलांत त्याचें तेज नष्ट होतें. ज्याचें वैभव नष्ट झालेले असतें त्यांचा उद्धार कोण करणार ?

● मित्र = सूर्य व स्नेही. चंद्राच्या अंगी सोळा कला तर कलावन्ताच्या अंगी चौसष्ट. कलावन्ताचें माहात्म्य त्याच्या अंगाच्या कलेच्या तेजावर आणि आश्रयदात्याच्या औदार्यावर व रसिकाच्या प्रोत्साहनावर अवलंबून असतें. त्याचे मित्र श्रीमंत असतात, पण केवळ श्रीमंतांच्या बैठकींत त्याचें तेज पडत नाही. आश्रयदात्याच्या समोर आश्रितांचें तेज पडत नाही.

७३४ पुंड्या :

734. Old is Gold.

जो होइ रसाईसओ सुविणट्ठाणं वि पुंडइच्छणं ।

कतो सो होइ रसो मोहासाणं अणिच्छणं ॥ 740 ॥

पुण्ड्या ऊंस इतका सरस असतो तो सुकला तरी रसाल व गोड लागतो. इतर उसांत एवढी गोडी कोठून येणार ?

● गालितयौवनेवर अनुरक्त असलेल्याचा उपहास करणारास उत्तर.

१. रसातिशयो. २. पुण्ड्र-इष्ट, पुण्ड्रकेशूणाम्.

७३५ पद्मिनी :

735 Inference.

जइ वि हु दिछिदिलिआ तह वि हु मा पुचि ! णग्गिआ भमसु ।
छेआ णअरजुआणो माअं धूआइ लक्खंति ॥ 741 ॥

पोरी, तू अजून लहान वाहेस हें खरें, पण आतां अशी नागवी हिंदू
नको; शहरातले चावट तरुण मुलींवरून आईंवरून अनुमान करतांल.

● टीकाकार सांगतात कीं आपल्याही अंगीं पद्मिनीचे गुण आहेत असें
तिची माता या उद्गारानीं ध्वनित करीत आहे.

७३६ अभय :

736. Boon.

गअ,गंडअ,गवअ,सरभ,सेरिह,सददूल,रिक्ख जाईणं ।

धणआ वाहवहूए अभअं दाउं व णिक्कंता ॥ 742 ॥

संगळातल्या श्वापदाना अभय देण्यासाठींच जणूं व्याधक्षांचे स्तन
पुढे सरसावळे.

● व्याधक्षी वयात आली म्हणून तिचा पति आणि त्याच्या नेतृत्वा-
खाली मृगयेला जाणारे ध्याध तदण शिकारीला जाईनासे झाले, म्हणून
श्वापदाना अभय मिळाले. हत्ती, गेंडा, गवा, शरभ (अष्टपद सिंह),
सेरिभ (रानरेडा), शार्दूल व अस्वल या श्वापदांचा या गाथेंतलं उल्लेख
मननीय आहे.

१. दिरदिलिआ, दुहिआ, मददिलिआ, रिदिलिआ २ अनुमांति, लक्षयति
केवलति

७३७ भृकुटि :

737. Limit

भिउडीअ पुलोईस्सं, णिब्भच्छिस्सं, परम्मुही होस्सं ।

जं भणह तं करिस्सं सहीउ ! जइ तं ण पेच्छिस्सं ॥७४३॥

[भृकुट्या प्रलोकयिष्ये निर्भर्त्स्ये पराद्मुखी भविष्यामि ।

यद्गणत तत्करिष्ये सख्यो यदि तं न प्रेक्षिष्ये ॥]

तो आला कीं मी भुवईवर आठी ष्वढवीन, त्याची निर्भर्त्सना करीन, त्याला पराद्मुख होईन, सख्यानो, जें जें सागाल तें तें मी करीन, पण (कोठवर :) त्याची माझी दृष्टादृष्ट झाली नाही तोंवर.

● छाया सरम्बतीकण्ठाभरणावस्त्र. मानधारणाचें शिक्षण देणाऱ्या सखीप्रत नायिकेचे उद्गार वेवरनें टीकेंत दिलेली आर्या 'सति । कुव तावत् यत्वा मम मनसिजयेदनाप्रतीकारे । ओडीकृताऽपि पत्या न भवत्युपदेश-योग्या हि ॥ '

७३८ प्रेम :

738. Welcome

जं केअयेण पेम्मं, जं च वला, जं च अत्थलोहेण ॥

जं उवरोहणिमिचं, णमो णमो तस्स पेम्मस्स ॥ ७४४ ॥

प्रेमाला नमन असो. मग तें लबाडीमुळें निर्माण झालेलें असो किंवा वळजोरीमुळें, द्रव्यलोभामुळें किंवा प्रातंत्र्यामुळें प्रेमाचे स्वागत असो, प्रेमाला नमन असो.

१ भिवुट्टि २ वल्लुक्खिस्स. ३ णिब्भुच्छिस्स ४ भर्त्सयिष्यामि

७३९ हेमंतरात्रि :

739. Winter Nights.

कस्म ण सद्धा गरुअजणम्मि पइणो पसाअमाणस्स ।

जइ माणभज्जगीओ ण होन्ति हेमन्तराईओ ॥ 745 ॥

आपण रुसावें व पतीनें आपल्याला प्रसन्न करण्याचा प्रयत्न करावा, असें कोणाला वाटत नाही ! पण काय करूं ? हिवाळ्यातल्या रात्री मानभारणाला अनुकूल नाहीत.

● कारण थंडी किती ! वसून पाहूनही होताच येत नाही.

७४० डोलकठी :

740 Mast

अवो तहिंतहिंचिअ गअणे भमिऊण वीसमंतेण ।

बोहित्तरोअसेण वर होसिआ दडूपेम्मेण ॥ 746 ॥

[अहो तत्र तत्रैव गगन ध्रान्त्या विधमता ।

प्रयदणवायसेनेय द्वासिठा दग्धमेष्णा ॥]

समुद्रावर लावत भ्रमण करून आलेला कावळ्या पढावाच्या डोलकठीवर पुन्हा येऊन बसतो. तशीच माझी स्थिति झालेली आहे. आणि हें दुष्ट प्रेम माझा उपहास करीत आहे.

● छायी वज्रालगावस्तून. माझे हृदयेचे आभयस्थान मनासारखे आहे असे नाही. पण काय करणार ? मटक मटक मटक, पण दुसरीकडे निवारा मिळना, म्हणून लोंबत कावळ्याप्रमाणे मी या डोलकठीकडे परतते व तिचा चिडटून आहे. आतां माझे प्रेम माझाच उपहास करीत आहे, ही दुर्दैवाची परिस्थिती.

७४१ सफेती :

741. Whitewash.

दृष्ट्वा दुमसु तुर्म चिअ मा परिहर पुनि ! पढमदुमियं ति ।

किं कुट्टं णिअमुहअंदकंतिदुमिअं ण लक्खेसि ? ॥ 747 ॥

दयिताच्या स्वागताकरितां मिर्तीना सफेती देण्याचें काम चालू ठेव. भिंती नुकात्याच रंगविलेल्या आहेत असें भासत आहे, कारण त्यावर तुझ्या मुखचंद्राचा प्रकाश परावर्तित झालेला आहे.

७४२ अनङ्गबाण :

742. Cupid's Arrows.

विज्झंति तणुं, उवणेंति चेअणं पेयताण खयमग्गे ।

अन्नो ! अइट्ठपुव्वो अणङ्गबाणाण माहप्पो ॥ 748 ॥

अहो, अनङ्गाभ्या बाणांचा प्रभाव अद्वितीय आहे. त्याचें लक्ष्य ते विद्ध करतात, इतकेंच नव्हे, आसपास असतात त्यांनाही ते विद्ध व व्याकुल करतात.

७४३ धरिलेंस मनगट :

743. Grip.

आमोडउण बलाउ हत्थं मज्झं गओ सि भो पहिअ ! ।

हिअआउ जइ अ णीहंसि सामत्थं तुज्झ जाणिस्सं ॥ 749 ॥

पयिका, जाता जाता तूं माझा हात जोरानें दाबलास आणि तसाच निघून गेलास. एवढ्या सहजासहजी तूं माझ्या हृदयातूनही गेल असतास तर मी तुझ्या सामर्थ्याची वाखाणणी केली असतां

१ आमोडिउण बलणा मम हत्थं (भुवनपाल) २. णिवेहसि, निर्वेक्ष्यसि पलाविदयसे

૭૪૪ શિશુની :

744 Tutorial

મદા મેં તુજા વિવશજામ, અદ્ય મું મં વ માનામિ ।

દે, પાનિય, મુખે ગિય ગિવસવેસુ અદ મેં વિયા દોમિ ॥ 750 ॥

શિશુની, તું મને વિવશ જામ છતાં મારી જાણી જાહે; મી માત્ર તુજા વિવશ થી જાતો મેં મને વગર નાહી. મો કાપ મેંટે જાતાં તુજા વિવશ દોમિ મેં તુજા મને વિવશ.

● શિશુનીને જાણીઓશા.

૭૪૫ શૂનપુરુષ :

745. Scarecrow.

વેમ્મુમ્મદયાઃ મપ્ ઉવડટો દલિમડાવુદીણ ।

કેમેમિ જાવ, ફરમો શૂનપુરિમો મામગીમાણ ॥ 751 ॥

તેવે શૂનપુરુષાયા શૂનપુરુષ અમા જાહે અમે વાટ, મદનૂન મી જાતા જદ જાજાન રિહે. વળ મી વગર, જાજાનતા મને સમજહે થી સો જાજાયા શાંવેવર અમા વેનેલા શૂનપુરુષ જાહે.

● વાંચતાં મિત્રવિજ્ઞાનગાદી થોતાં શૂનપુરુષને 'અમે જાતા', જાનાથ ના શૂનપુરુષ, તી વગર, જાજાનતા મને સમજહે થી ન વિવશતીલ ।

૭૪૬ શ્રમતા :

746. Rover.

વે મગા ધરાણિયલે માણિણિ । માણોજ્ઞયાણ પુરિસાણ ।

અદયા પાવંતિ સિરિ અદ્ય મર્ચતા સમપ્પતિ ॥ 752 ॥

[द्वौ मार्गौ भुवनतले मानिनि मानोघ्नताना पुरुषाणाम् ।

अथवा प्राप्नुवन्ति धियमथवा भ्रमन्तः समाप्यन्ते ॥]

मानिनी, या जगांत अभिमानी पुरुषांना दोनच मार्ग मोकळे असतात; एक यशप्राप्तीचा आणि दुसरा (अपेशी झाल्यास) भ्रमंतीचा.

● छाया वज्रालगावरून.

७४७ अंतर्हेतुः

747. Long Wave.

कृत्तो कमलाण रई कृत्तो कुमुयाण सीअलो चंदो ? ।

तद् सज्जणाण णेहो ण चलइ दूरद्विआणं पि ॥ 753 ॥

प्रियकर व प्रेयसी यांमध्ये स्थलाचें अंतर कितीही असलें तरी तें प्रीतीच्या आड पेट नाही. कुठें सूर्य व कुठें कमळ; कुठें शीतल चंद्र व कुठें कुमुद !

● वज्रालगातील पाठः कृत्तो उगमइ रवी कृत्तो वियसन्ति पद्मयवणाई । सुयणाण जत्य नेहो न चलइ दूरद्विआणं पि ॥ ८० ॥ कुत उदच्छति रविः कुतो विकसन्ति पद्मज वनानि । सुजनाना यत्र स्नेहो न चलति दूरस्थितानामपि ॥]

७४८ आत्मसमर्पणः

748. Self Immolation.

हा हा किं तेण कयं मालइविरहम्मि पुत्ति ! भसलेणं ? ।

कंकेल्लिकुसुममज्झे जलणो चि समप्पिओ अप्पा ॥ 754 ॥

मुली, मालतीच्या विरहामुळें उद्दिग्ध झालेल्या भ्रमरानें काय केलें तें कळलें का ? त्यानें अशोकाच्या लालमडक फुलांच्या उवाळेंत आत्मसमर्पण केलें.

● अशोकाची मढक कुले पाहून ह्या अमिन्वाला आहेत असे वाटल्यामुळे आत्मसमर्पणासाठी भ्रमराने त्यांच्याकडे धांव घेतली, पण तिंही कुलेच आहेत असे त्याच्या प्रत्ययास आले. मुली, हा पुरुषाचा धर्मच आहे. आपल्याला घातले आपल्या विरहाने ते आत्मत्याग करतील, पण नाही, ते सरळ दुसरीकडे जातील !

७४९ संभ्रमः

749. Delirium.

दंष्टरसेसो वि ह्रु महुअरेण मुक्को, ण मालईविडवो ।

दरनियसियकलियाभोपवहलिमं संभरंतेण ॥ 755 ॥

[दंष्टरसेसोऽपि ह्रु महुअरेमुक्तो न मालतीविटपः ।

दरविकसितकलिकामोदवाहुर्यं मस्मरति. ॥]

मालतीच्या नुकत्याच उमळलेल्या कळीच्या सुकुमार सौंदर्याने व सुगंधाने भ्रमराला संभ्रम झाला आणि पूर्णविकसित फुलातीळ मनुष्या आत्माद घेण्याचे सोडून तो मालतीच्या येतीमोवणी भ्रमू लागला.

● ह्या दंष्टरसेसोच्या प्रत्यक्ष आस्वादापेक्षा अपेक्षित आस्वाद अधिक आपर्णक असतो. सुंदर, सुगंधित व सुकुमार अशी मालतीची कळी पाहून त्याला घातले की वेढे अधिक व मधुर मधु प्राप्त होईल. तो त्या वेळी ज्या पुष्पाच्या मधूच्या आस्वाद घेत होता ते मधुपूर्ण होते, पण मालतीच्या कळीहूनून देणगे व छात्रेतयाने नव्हते. म्हणून अरु, थकत व अदूरदर्शी भ्रमराने त्याचा त्याग केला. गदमांवरून घातले की निदान मधूष्पापुरती मालतीकळीने भ्रमराची निधगा केली असावी. नोंदव व ओडुमार्य मांसे मृसीपी मरुकार्य अमर्तेच असे नाही.

७५० पातळांगी :

750. Mensuration.

समुहागपवोलंतमिम सा तुमे अघडियगसंठाणा ।

रुंदं वि गामरच्छं णिंदइ तणुअं च अप्पाणं ॥ 756 ॥

तुं तिच्या समोरून आलास व तिच्या अंगाला आपला स्पर्शही न होऊं देतां निवून गेलास, तेव्हां तिने गावांतल्या रस्यांच्या रुंदीचा व स्वतःच्या सडपातळ्याचा निषेध केला.

७५१ चंचल :

751. Fickle.

सममच्छंति, णिअच्छंति, पसरिया रणरणंति तदियइं ।

चलचित्त । तुज्झ लग्गा मणोरहा तीएँ हिययम्मि ॥ 757 ॥

हे चलचित्त, तुझ्याविषयी तिच्या हृदयांत कामना उद्भवते न उद्भवते तोंच तिचें चित्त उद्विग्न होतें आणि तिचे मनोरथ नेष्ट होतात.

● तिच्या अंतःकरणांत अनुसंग आहे, पण तुझी वृत्ति चंचल असल्यामुळे तीही स्वतःचे मन स्थिर करण्यास असमर्थ आहे आणि म्हणून उद्विग्न आहे, असा दूतीचा संदेश.

७५२ वणवा :

752. Forest Fire.

डहिऊण सयलरणं अग्गी समविसमलंघणुंवायो ।

तडलंयंतवणोहिं तिसिय व्व णई समोसरइ ॥ 758 ॥

१. उद्भ्रान्त-प्रांत. २. समुहागय. ३. अपविष, अपततंगसंस्था.
४. अघटितागसंधाना अग्रासायसंस्था.

सगळें अरण्य जालण्यासाठीं उंचसखळ जामिनीवरून उड्या मारण्याच्या श्रमामुळें थकलेला वणवा अखेरीस जगूं तहान मागविण्या-साठीं नदीतीरीं आला व त्यानें तिच्या कांठावरील गवतावर अंग टाकून दिलें.

७५३ अट्टल :

753. Arrant.

सं चिचय रामेउ तुमं पंडियं ! गिंचें, अलं म्ह रमिएण ।

सवभाववाहिराईं जा जाणइ अट्टमट्टाईं ॥ 759 ॥

हे पण्डित, तुला रमाविण्याचे मार्ग जिला माहीत आहेत तिच्याकडे तूं जा आणि तिच्याशीं खुशाल प्रेमचेष्टा कर; आमच्याकडे मुर्तीच येऊ नकोस. प्रेमाचीं दोंग करण्यांत तूं अट्टल आहेस हें आम्हांला माहीत आहे.

● नेहमीं बाह्योपचारांची प्रशंसा करणाऱ्या चेत्यानुरक्त पतीच्या लटक्या अनुनयामुळें उद्धिग झालेल्या पत्नीचे उपालंमोद्गार.

७५४ चंढाडी :

754. Report.

रअणायरस्स सांहेमि नम्मए ! अज्ज मुक्कदक्खिण्णा ।

वेडिसेलयाहरंतेण मिलिया जं सि पूरेण ॥ 760 ॥

नर्मदे, शिष्टाचार वाज्जला ठेवून मी आज रत्नाकराळा भेटेन आणि पूर आला होता तेंव्हा वेताच्या वेटांत तूं काय काय प्रेमचेष्टा केल्यास तें सारें त्याला सांगेन.

१. पण्डित. २. इतिरें, इतिरें. ३. अट्टमट्टादि, उपचारविशेषान्. ४. काहे चोमे, काहेविमि, कयविष्यावि. ५. वेतसखताग्रहातम्.

● रत्नाकर हा नर्मदेचा पति. पूर आला होता तेव्हां तिचें पाणी कांठावरल्या घेताच्या जाळींत घुसलें व तेथें धुद्र, सळसळत्या ओढ्याशीं तिचा संगम झाला. नर्मदाकांठीं घेताच्या घेटांत संकेतस्थान ठरलें होतें, पुरामुळें तें उध्वस्त झालें, म्हणून नायिकेचा संताप झाला.

७५५ संगोपनः

755. : Prudence.

। रक्त्वह् अण्णहियओ जीवं पिव महुअरो पयत्तेण ।

दंरणेंतदीविदाढगसच्छहं मालईमउलम् ॥ 761 ॥

चिरयाच्या नुकत्याच निघालेल्या दाढेच्या अप्रासारल्या दिसणाऱ्या मालतीच्या कळीचें मधुकर अनन्य भावानें, जीव लावून रक्षण करतो; एवढ्याचसाठीं कीं ती उमळताच तिच्यांतील मधूचा आस्वाद घेण्याची संधि मिळावी.

● उपजीविकेसाठीं किंवा उपभोगासाठीं, मविष्यावर दृष्टि ठेवून, एका बालिकेचें पालनपोषण करणाऱ्या लम्पटास अनुलक्षून हे उद्गार काढलेले आहेत असें टीकाकार सांगतात.

७५६ दुर्जनः

756. Wicked.

तह णेहलालियाण वि अवाहिरिस्त्राण सयलकज्जेसु ।

जं कसणं होइ मुहं, तं मण्णइ किं पैइवाणं ॥ 762 ॥

किताही स्नेहाने लालपालन केलें तरी दुर्जन नेहमीं असंतुष्ट असतात. नेहमीं तेल घालीत राहिलें तरी दीपज्योतीचें मुख काळें नसतें का ?

७५७ तृपार्त :

757. Thirst.

तिसिया पियउ त्ति मओ, मओ वि तिसिओ मई करेऊण ।

इय मयमिहुणं तिसियं पियइ ण सलिलं सिणेहेण ॥ 763 ॥

मृगाला वाटें कीं मृगी अधिक तृपित आहे, तिनें अगोदर पाणी प्यावे; आणि तिला वाटें कीं तोच अधिक तृपार्त आहे व त्यानेंच अगोदर पाणी प्यावे; म्हणून एकमेकांवरील प्रेमासुळें दोघेही पाणी प्यालीं नाहींत.

७५८ आव्हान :

758. Challenge.

तुह सामलि ! धवलचलंततरलतिक्खगलोयणत्रलेण ।

मयणो पुणो वि इच्छइ हरेण सह विग्गहारंभं ॥ 764 ॥

'। श्यामलेचे डांळे स्वच्छ व तेजस्वी आहेत आणि तिची मजर घेंचल व तांदण आहे. तिची दृष्टि पाहून वाटें कीं जणूं मदनाला शकरावरोवरचें युद्ध पुन्हां आरंभावयाचें आहे.

● तुलनेसाठी पाहा : (मेघदूत) मत्वा देवं धनपतिसुखं यत्र साक्षा-
द्वसन्तं । प्रायश्चापं न वहति भयान्मन्मथः पट्टपदज्यम् ॥ सभूमङ्ग प्रदितनयनैः
कामिलक्ष्येष्वमोघैः । तत्सारम्मश्चतुरयनिता विभ्रमैरेव सिद्धः ॥ ७९ ॥

७५९ गोंडा :

759. Servility.

सुहय ! सुहं चिय कुडलि व्य पेहुणो णिग्गयस्स चडुवस्म ।

जणरंजणिग्गहो ते घरम्मि सुणहो अतिहिंवंतो ॥ 765 ॥

सुभग, पहा, तुझ्या घरांतून बाहेर पडणाऱ्यांशीं कुत्रा कसा आनंदानें व आपुल्याकडें शेंपट्टी हलवून लादीगोडी लावीत आहे.

७६० तोंडघशी :

760. Slip.

निर्विडिहिसि, सुष्णहियए ! जलहरजलपंकिलम्भि मग्गम्भि ।
उप्पेक्खागयपियमहत्ये हत्थं पसारोती ॥ 765 ॥

मनोमय प्रियकराचें स्वागत करण्यासाठी ती हात पसरून पुढें आली आणि पावसामुळें निसरड्या झालेल्या मार्गावर पांय घसरून तोंडघशीं पडली. शून्यहृदये, तुझीही तशीच अवस्था होईल.

७६१ उत्संग :

761. Endearment.

उच्छांगियायें पडणा अहिसारणपंकमलिणपेरंते ।

आसण्णपरियणो विअ सेअ च्चिय धुवइ से पाए ॥ 767 ॥

मार्गावरील चिखलामुळें अभिसारिकेचे चरण मलिन झाले होते. प्रियकरानें तिला मांडीवर घेतलें तेन्हां तिला इतका घाम आला कीं स्थामुळें तिचे पांय आपोआप स्वच्छ झुतले गेले

७६२ झेंप :

762. Jump.

जह लंघेसि परवइं निययवइं भरसइं पि मोत्तूणं ।

तह मण्णे, कोइलिए ! अज्जं कळं पि फुट्टिइसि ॥ 768 ॥

१. निपतिष्यसि.

कोहाळ्याचा वेळ ज्या कुण्यावर चढविलेला होता तें चागलें मजबूत होतें. तरी तें ओलाडून त्यानें पलीकडच्या कुण्यावर शेंप घेतली. तेव्हा कोहळा तुटून खाली पडला व फुटला. साभाळ, तुझीही तशीच अवस्था होईल.

● शेजाऱ्याशी किंवा शेजारणीशी संधान बाधणाऱ्या पतीला किंवा पत्नीला, प्रियकराला किंवा प्रेयसीला उद्देशून हे उद्गार काढलेले आहेत. कोटिलिए याचा अर्थ कुतूहली असाही घेता येईल. वई म्हणजे कुंपण किंवा पति. अर्थ किती आधुनिक !

७६३ रानउंदीर :

763. Rats

अणुसोपइ हलियवहू रइकिरणोलुगपंडुरच्छायं ।

रेणुंदुरदंतुक्कुतविस्रमत्रलियं तिलच्छेयं ॥ 769 ॥

उन्हाऱ्या काडाक्यामुळें तिळाचें शेत भळान झालें आणि रानातल्या उंदरांनीं तें बुरतडलें. हें पाहून शेतकऱ्याची पत्नी दुःखित झाली.

● पीक बुडालें म्हणून नव्हे, संकेतरथान नष्ट झालें म्हणून.

७६४ शेकोटी :

764. Warming Fire

ओवालअम्मि सीआलुआणं वइमूलमुछिहंताणं ।

डिंभाण कलिचंयरापडाण सुण्णो जलइ अग्गी ॥ 770 ॥

पटांन कुडकुडणाऱ्या मुलानीं ओवड्यांत काटक्याची शेकोटी पेटविली आहे. पण ती काही त्यांना पुरेशी ऊष्ण देत नाही.

१. रेणुंरु, आरण्योन्दुर. २. आदारययथासाडयान ३. बाटीग्रान्ते योशानाम् ४. कविबभ, विविपभ, शुदेन्धनम्याश्रुतानाम्

७६५ आश्रयः

765. Rags.

मा ! मा ! मुय परिहासं ! देअर ! अणहोरणा वराई सा ।
सीयम्मि वि पासिज्जइ, पुणो वि एसिं कुणसु छायं ॥ 771 ॥

[मा मा मुञ्च परिहासं देवर अप्रावरणा वराको सा ।

शांतेऽपि प्रस्विद्यति पुनरपि अस्या कुरु छायाम् ।]

हे देवर, नको नको, भावजयीचा असा उपहास करूं नकोस.
विचारांच्या अंगावर धड वखदी नाही; आणि हिवाळा आहे, तरीहि
(तुझ्या सानिध्यामुळे) ती घामाघूम झाली आहे, तिला आश्रय दे.

● छाया पीताम्बरावरून. तिला हसूं नको, तिचें हसें होऊं देऊ नको.
तिला सावली कर. दीर व भावजय याचा अनुराग ओढवणारी पद्धा
सांगते, आणखी हें पदा, तिच्यासाठी एक छान पातळ घेऊन ये.

७६६ मच्छरदाणी :

766. Bed Curtain.

किं तस्स पारएणं किमग्गिणा किं च गव्वभहरएण ।

जस्स णिसम्मइ उअरे उण्हायतत्थणी जाया ? ॥ 772 ॥

ग्यार्ची जाया पतीच्या छातीला आपले ऊबदार स्तन भिडवून
झोपते त्याला शीतनिवारणासाठी पाघरून, शेफोटी किंवा मच्छरदाणी
याची काय जरूर !

७६७ हिवाळा :

767. Nature.

कमलायराण उण्हो हेमंतो, सीअलो जणवयस्स ।

को किर भिणसहावं जाणइ परमत्थयं लोए ? ॥ 773 ॥

हिवाळा हाच कमळाचा उन्हाळा; इतराना मात्र तो शीतल वाटतो, वस्तूच्या स्वभावातील भिन्नतेचें रहस्य कोण जाणूं शकतो !

● सर्वांशीं तो खेळीमेळीनें वागतो, दुष्टपार्श्वीच एवढा उदासीन का ! या सलीच्या प्रश्नाचें उत्तर. विशिष्ट परिस्थितींत समृद्धि व विनाश हे स्वभावभेदाचे परिणाम आहेत. निसर्गाचें रहस्य कोणाला उलगडणार !

७६८ हेमंत :

768. Shiver.

हेमंते हिमरअधूसरस्य ओअसरणस्स पडियस्य ।

सुमारियजायामुहसिज्जिरस्स सीयं चिअ पणट्ठं ॥ 774 ॥

(हेमंताच्या रात्री) पयिकाच्या अंगावर पाररूपण नव्हतें; हिम-
रजांनीं त्याचें शरीर धूसर झालें होतें. त्याला पत्नीच्या मुखाची आठवण
साठी आणि लगेच (त्याच्या अंगात उत्र आली व) त्याला घाम आला

७६९ चरक व तरुण :

769. Manhandling.

उवइसइ लडियाण, कड्डेइ रसं, ण देइ सोत्तुं जे ।

जंतस्स जुव्वणस्स य ण होइ इच्छु च्चिय सहायो ॥ 775 ॥

ललनानो, हा उपदेश घ्यानात ठेवा. उसाचा चरक आणि यौवन
याचा स्वभाव सारखा; तावडीत सापडेल त्याला ते रसासाठीं पिळून
काढतात, कोणाचें कांहीं ऐकत नाहीं. बिचारा ऊंस, पिळला जातो !

● वेबर सागतो, गायेचा पाठ भ्रष्ट अवस्थामुळे अर्थ नीट लागत
नाहीं. उसाचा चरक व तरुण याची तुलना आणि त्याच्या स्वभावाबद्दल

ह्याय हा गायेचा विषय आहे; दोघेही खोटाडे व निर्दय, त्यांच्या आहारी जाऊं नये, असा आशय आहे. 'ण देई सोत्तुं' म्हणजे कोणाचें ऐकत नाहीत, कोणाला जुमानीत नाहीत, बोलणे ऐकू देत नाहीत, की सरासी धिरधिर लावून किंवा बटवट करून होंप येऊं देत नाहीत ! 'सोत्तुं' व 'इच्छुच्चिय' यांचे मूळ पाठ 'सत्तं' = 'स्वतंत्र' आणि 'मिच्छिय' = 'मिथ्या एय' असें अमणें शक्य आहे. चरक व तरुण, दोघेही निर्दय; तावडीत सांपडेल ते पिळून काढतील, चिपाड करून फेंकून देतील. दोघेही खोटाडे, आवाहन करतील व आश्वासन देतील, हाती लागलेल्याला भरपूर उपद्रव देतील, स्वतः मात्र देणार नाहीत. त्यावर विश्वास ठेवू नये, त्यांच्या आहारी जाऊं नये. दोघेही जसे निर्दय तसेच अशक्त. चरक एवढा रस काढतो, पण स्वतः द्रव्यत नाही; तरुण एवढा अघोर की आत्माद घेण्यालाही शक्यत नाही. या निमित्तानें वेरयामाता, वृद्धा नारी किंवा सराईत सखी एकाद्या व्यक्ती कामुकाची मलायण करीत आहे की काय !

७७० चिपाड :

770. Hag-

वहुएहि जंपिएहिं सिटुं अम्ह सवहे करेऊण ।

सदो चिय से भदो भोईणिजंते रसो ण त्थि ॥ 776 ॥

पुष्कळानीं अगदीं शपथेवर शेटाणीची प्रशंसा केली होती. तिचा शब्द मधुर आहे खरा पण ती अगदीं रूक्ष आहे.

● अविदग्ध ग्रामप्रधानमहिलेची निंदा; 'जंतिएहि' = 'यंत्रवाहकैः' (नानाबन्धमुरततैः) : पुष्कळ गुन्हाळयाल्यानीं तिच्या चरकाची प्रशंसा केली होती; त्याचा आवाज रुंद आहे खरा, पण अनेक हंगामात वापर झाल्यामुळे त्याची चाकें आता इतकीं टिलीं झालीं आहेत कीं तो रस काढण्याला निरूपयोगी झाला आहे. अनेक विदग्धानीं तिच्या रसिकतेची

१. जंतिएहि २. वधित ३. शपथ. ४. रुदो. ५. ग्रामणियन्त्रे.

प्रसांसा केली होती, तिचा शब्द मधुर आहे पण बोलणें नीरस आहे.
उसाचें चिपाड झाल्यावर त्यांतून रस कसा निघणार !

७७१ वसंतागमः 771. Approaching Summer.

पढमं चिय माहवपट्टयं व घेनूण डाहिणो वाओ ।

अंकोल्लपढमवचं पहिंडिओ गामरच्छासु ॥ 777 ॥

दक्षिणेकडला वारा नववस्त्रधारी वसताला घेऊन येत आहे. पहा,
अंकोल्लाना नवी पालवी फुटत आहे आणि सुकलेली पाने तुटून गावा-
सल्या रस्त्यावरून उडत आहेत.

● नव्या केरसुणीने केर चागला निघतो, ही म्हण वेबरनें टांकित दिली आहे.

७७२ अंकोळकळी : 772. Buds.

सो माणो पियमुहअंददंसणे कह थिरो घरिज्जिहइ ।

अंकोल्लकोरओण वि जो फुट्टमुहाण बीहेइ ॥ 778 ॥

अंकोळाच्या उमलत्या कळ्या पाहूनच तुझे मन डळमळें लागलें
आहे मग प्रियकराच्या मुखचंद्राचें दर्शन झाल्यानंतर तुला मान कसा
धारण करता येणार !

७७३ प्रियदर्शन : 773. Reflux.

कारणगाहिओ वि मए माणो एमेअ जं समोसंरियो ।

अत्येक्कफुल्ल अंकोल्ल ! तुज्झ तं मत्थए पडउ ॥ 779 ॥

१. अंकोळ. २. कोरकाना, बारयाण ३. फुट्टहिययाण, स्फुटमुखानाम्.

४. समप्रसृत ५. अत्येक्क, अद्धक्क, अकस्मात्, अतर्कित.

मी रुसले होते, त्याला कारण सवल होते. पण अवेळी उमललेली अकोळाची कळी अरुस्मात् दिसली आणि धारण केलेला मान एकाएकी ओसरला. कालेके, ह्याचा दोष तुझ्या मस्तकावर.

● ही कळी उमलली व ती कळी खुलली. रुसणे लटकणे आणि शापही लटका.

७७४ स्वागतोत्सव :

774. Procession.

रंजेहे, देह रूवं, राह कुसुमाइ, देह विच्छिंति ।

ण वि तह पुहवीसंस्त वि हलहलओ जह वसंतस्त ॥ 780 ॥

प्रसाधन करून आणि अलंकार व पुष्पमाला धारण करून लोक पृथ्वीशाच्या स्वागतासाठी सज्ज होतात, पण, वसंतागमनाचे वेळी असतो तेवढा उत्साह या स्वागतोत्सवात दिसत नाही.

● कारण वसंतोत्सवात नैसर्गिक प्रेरणांचा उत्साह असतो आणि राजाच्या स्वागतोत्सवात कृत्रिमाचा आविष्कार असतो. मान धारण करून वसंतोत्सव विफल करू नकोस, अशी नाथिकेची विनवणी.

७७५ मुंगुस :

775. Tender Leaves.

सिसिरे वणदवडड्वं वसंतमासम्मि उअह संभूयं ।

मकुंसकणसरिच्छं दीसइ पत्तं पलासस्त ॥ 781 ॥

शिशिर ऋतूतल्या वणव्यात जळून गेलेल्या पलसाच्या फाद्यावर आता वसंतात पुन्हा कोंवळी पालवी फुटली आहे. ही पाने मुंगसाच्या कानांसारखी दिसत आहेत.

● जंगलांत जेथें पलाशवृक्षांची समृद्धि आहे तेथें संकेतस्थान ठरविल्याची सूचना. शिशिरात पाणें गळतात, वसंतांत पाळवी फुटते. हा सृष्टीचा नियम आहे. मनुष्याच्या वैभवाचा क्षय होतो किंवा वृद्धि होते, हाही जीवनाचा क्रम आहे. म्हणून कोणी कर्षी उद्दिग्ध होऊं नये. नायकाचें वैभव नष्ट झालें होतें, पण आता त्याला तें पुन्हा प्राप्त झालें आहे, अनमान करूं नको, अशी नायकेला सूचना. महाभारतात (७-१९४२) शिशिरांतील वणव्याचें वर्णन आढळतें. 'दावं दग्ध्वा यथा शान्तं पावकं शिशिरात्पथे ।' शिशिर म्हणजे माघ व फाल्गुन हे महिने. फाल्गुनात वणवे लागलेले अनेक वेळा दिसतात.

७७६ ब्रह्मा :

776. Creator.

दूरपद्मणपरिमलं सपल्लव मुद्गपुष्पपंगुरणं ।

अंगच्छित्तं पित्र वम्भहेण दिष्णं महुसिरीए ॥ 782 ॥

सुंदर, सपल्लव आणि दूरवर सुगंध दरवळणाऱ्या पुष्पांचीं वर्खे मदनानें मधुश्रीला अर्पण केलीं आणि जणूं ब्रह्मदेवाचें कर्तृत्व दाखविलें.

● फुलाना जशी पाळवी तसा यत्नाना पदर. वसंतातलीं पुष्पे विशेष उन्मादक असतात.

७७७ मंजिरी :

777. Pedicle.

कारणगहिअं वि इमा माणं मोएइ माणिणिअणस्स ।

सहयारमंजरी पियसहि व्व कण्णे समल्लीणा ॥ 783 ॥

१. प्रकीर्ण, वितीर्ण. २. समालीणा, समुलीणा, समाश्रिता, सत्यमा.

रुसव्याचें कारण कितीही गंभीर असलें तरी प्रियसखीप्रमाणेंच आत्मजिरी कानाला लागली कीं मानिनींचा मान नष्ट होतो.

● वसतात मानधारणाचें दोंगही करता येत नाही. प्रियसखीच्या मधुर वचनानीं प्रेयसी प्रसन्न होते, त्याचप्रमाणें आत्मजिरीच्या सुगंधामुळें राग नष्ट होऊन अनुयाग निर्माण होतो.

७७८ सांत्वनः

778 Consolation.

अज्जं चिय छणदिहओ, मा पुत्ति ! रुपदि, एहइ पिओ त्ति ।
सुण्हं आसासती पडियत्तमुही रुपइ साम् ॥ 784 ॥

“मुनी, आज सणाचो दिवस आहे, रडूं नको; तुझा पति आज खास परत येईल,” असें आत्मासन देऊन सासूनं सुनेचें सांवन केले आणि नंतर ती स्वतःच मुख फिचून रडू लागली.

७७९ पाग्याः

779 Dwarf.

दियहे दियहे णिवडड गिहवइधूआ णिहेण, माउच्छा !

संगहणइ त्ति वापड वसुहारा खुज्जसहयारे ॥ 785 ॥

मावशी, खुजा आत्मवृक्ष पाण्यावर बाढेना, म्हणून घरधन्याची मुलगी त्याभोंवतालचें अलें रोज तुपानें भरते.

● वेदर सागतो, या मायेचा अर्थ नीट लागत नाही. खुजट आत्मवृक्ष वाढीला लागला, त्याला लवकर मोहोर यावा, म्हणून घरधन्याची मुलगी कृत्रिम उपाय करित आहे, पण आता काही मोहरत नाही. वयांत आलेला

आवा हेमंतांत थंडीने कांकडला की त्यावर शझन्यांसारखा मोहोर येतो, शिशिरांत तो बहरतो व बसंतात फलद्रूप होतो. खुजट झाड आपले गटले, तुपाने शिंपडले म्हणून ते बहरले, असे कधी झाले ! ह्या गायेंतला लाडावलेला खुजा आंवा हा घरजांवई असावा.

७८० शृंगुला :

780. Irons.

आउच्छणोवऊहणकंठसमोसरियवाहुलइयाए ।

वलयाइ पहियचलणे चहुँ णियलाइ व पडंति ॥ 786 ॥

पति प्रवासाला जाणार होता. पत्नीने त्याच्या गळ्याभोंवतीं आपल्या बाहुलतिकांचा विळखा घातला. मिठी सुटली तेव्हां तिच्या मनगटावरील बांगड्या ओघळल्या आणि त्या पतीच्या चरणांजवळ पडल्या. जणू आपल्या पायांत शृंगुलाच पडल्या आहेत असे त्या भटक्याला वाटले.

७८१ पाश :

781. Trap.

उड्डियपासं तणछण्णकंदरं णिहुअसंठियावक्खं ।

जूहाहिव ? परिहर मुहमेत्तसरीयं कल.... ॥ 787 ॥

● येवर सागतो, गाथा भ्रष्ट व त्रुटित असल्यामुळे अर्थबोध होत नाही. आशय असा : “हे यूयाधिप, खड्ड्यांत रुतलेल्या हत्तिणीची किंवा छाभ्याची मुटका करण्यासाठी तिकडे जाऊ नको. ही हत्तीण खरी नाही; पेंढा भरलेली आहे; एवढेसुद्धा तुला ओळखता येत नाही ! तिच्या शेजारी विवर आहे व त्यात हत्ती एकडण्यासाठी पाय लावलेले आहेत. आजूबाजूला

गवत पसरल्यामुळे विवर गुप्त आहे. तिकडे फिरक्याउ तर पाशांत सांपड-
शील. ” हत्ती पकडण्यासाठी जंगली लोक या युक्तीचा अवलंब करतात.

७८२ मावळ :

782. Hills & Dales.

गुणसालिणो वि करिणो होहइ जूहाहिवत्तणं कत्तो ।

णवसालिकवललोहिह्मिआएँ विंशं मुअंतस्म ॥ 788 ॥

या हत्तीचे अंगी अनेक गुण आहेत, हें खरें, पण कोंबळें भात
खाण्याच्या लालसेनें विंय पर्वताचा त्याग करून तो मावळाकडे
वळला, असा हत्ती आपल्या कळपाचा पुढारी कसा होऊं शकेल :

७८३ दैवयोग :

783. Highborn.

विहिणा अणुज्जुएणं पुत्तय ! जाओ कुलम्मि पढमम्मि ।

जाइविमुद्धो भदो वि बंधण पावइ खणम्मि ॥ 789 ॥

पुता, दैवाची गति सरळ नसते; (दैवावर कधीं विसंबूं नको.)
उच्च कुलात जन्मलेला, सद्गुणी, सद्गुणी व भव्य असा पुरुषही
क्षणार्धांत बंधनांत पडूं शकतो.

● हत्तिणीचा पुत्राला उपदेश. उच्च वंशालाच विशेषकरून बंधनें
भोगाची लागतात, धनुष्यासाठी उत्तम वेळ निवडून काढण्यात येतात
आणि राजाच्या स्वारीसाठी उत्तम गज. ही धत्रियाची भूषणे व कौतुकाचे
'विषय, पण गुलामगिरीचीं प्रतीकही.

७८४ ज्वलत्-जाल :

784. Flame Trap

चउपासदिण्णहुयवहविसमाहः हवेढणापिउलं ।

णिन्वाहेउं जाणइ जूइं जूहादिवो च्चेव ॥ 790 ॥

हत्तींचा कळप चोहोंवाजुंनीं वणव्यांनीं वेढला गेला म्हणजे त्याचा पुढारीच त्यांना त्यांतून सुरक्षितपणे बाहेर काढू शकतो.

● जंगलात वणवे पेटवावयाचे व त्यांमुळे भेदरून सैरावैरा पळणाऱ्या हत्तींना जाळ्यात पकडावयाचे, ही हत्ती पकडण्याची रानटी पद्धत या काळात प्रचलित असावी असें या उल्लेखावरून घाटते.

७८५ पुढारी :

785. Leadership.

अह्मगकचोलेण वि गयमइणा पत्तदसावसणम्मि ।

अज्ज वि माए सणाहं गयवइजूहं धरंतेण ॥ 791 ॥

हत्तींच्या छाव्याचें गंडस्यळ मदानें ओलें झालें होतें, तरी संकट-काळीं त्यानें आपल्या कळपाचें रक्षण करून पुढारीपण मिळविलें

● मद आलेला असताना हत्तीणींचा अनुनय करण्याची नैसर्गिक प्रवृत्ति आवरून त्यानें आपल्या जव्याचें रक्षण केलें; म्हणूनच त्याला कळपाचें नेतृत्व मिळालें.

७८६ मदसाव :

786. Debility.

ण वि तह दूमेइ मण गयस्स बन्धो वि करिणिंविहो वि ।

दाणाविओयविमुहिण जह ममरउले ममन्तम्मि ॥ 792 ॥

हत्तीणीच्या विरहाचा संताप किंवा बंधनाची धास्ती यामुळे होत नाही एवढा वास हत्तीला मदस्त्राव नष्ट झाल्यामुळे भोंवती भ्रमरांचे यवे घोंगावेनासे झाले म्हणजे होतो.

७८७ तरवार :

787. Sword.

गामग्नि मोहणाईं दिण्णे खग्गे व्व चोराहित्थाईं ।

गहवइणो णामेणं क्रियाइ अण्णेण वि जणेण ॥ 793 ॥

घरधन्याचें नुसतें नांव ऐकलें कीं गावकऱ्यांना दरारा वाटतो आणि त्यानें तरवार उपसली कीं लगोलग चोराची पागापाग होते.

७८८ सौदा :

788. Exchange.

मलिणाईं अंगाईं, बाहिरलोएण मसलुद्वेण ।

हिययं हियएण विणा ण देइ बाही, भमइ इडुं ॥ 794 ॥

व्याघ्रलीचें शरीर मलिन आहे आणि तो बाजारात भरकत आहे, तरीही हृदयाच्या मोत्रदल्याशिवाय ती आपलें हृदय कोणालाही देणार नाही; मग तो मासलुब्ध असला किंवा त्याच्या अगावर राठ केंस असले तरी तिला पर्वा नाही.

● अर्थ नीट लागत नाही. प्रीती बाजारात मिळत नाही हें तिच्या माहीत आहे. बाजारात आलेल्यामध्ये ती स्वतःला लायक असा पुरुष शोधीत आहे, मग तो जंगली असो किंवा लोलुप असो.

७८९ नांगन्याचें बळ :

789. Sparks.

कठिणखरवीरपेष्ठणहलं व पत्थरविणिग्गयग्गिकणे ।

वचलोआघरियवेहे कसरा वि सुहेण वच्चंति ॥ 795 ॥

जमीन कितीही खडकाळ असती तरी तीत प्रथम नांगरट करणाराच्या हातांत बळ असले म्हणजे ठिणग्या उडान्या तरी जमीन नांगरली जाते. समयांनी पाडलेल्या पाऊलवाटेने नंतर दुर्बलनेनाही जातां येत.

● जमिनीवल्या दगडांवर नांगराचा फाळ घासला की ठिणग्या उडतात.

७९० अमर-भ्रमण :

790. Nail-Polish.

णयखमऊहेसु खणं, कुसुमेसु खणं, खणं किमलएसु ।

हत्येसु खणं कुसुमोन्चियाइ लोढाविया भसला ॥ 796 ॥

आतां हिच्या चमकदार नखांमोवती, तर नंतर त्या फुलामोवती; क्षणांत या धेलीमोवती, तर क्षणांत फुलें खुडणाऱ्या खीच्या हातांमोवती, असे अमर भ्रमण करतात.

● त्या फाळीही खिया नखांवर चमकदार रंग चढवीत असत हे नकरी.

७९१ धडधड :

791. Excitement.

छेत्तम्मि जेण रमिया, ताओ किर तस्स चेअ मंदेइ ।

जइ तीअ इमं णिसुयं, फुट्टइ हिययं हरिसयाए ॥ 797 ॥

त्याने शेतांत तिचा उपभोग घेतला होता. त्याचे हृदय कामाग्रीने पुन्हा संतप्त झाले, हे निळा समजले, तेव्हां आनंदाने तिचे हृदय धडधडू लागले.

१. दोलाइया, दोलायिता.

७९२ घगः

792. Heat.

हियं णियामि कटिणं. पा हासेण घडियं मे ।

विरहाणलेण तत्तं रससिचं अंतिता फुडह ॥ 798 ॥

माझे हृदय मला आवरत नाही; हर्षामुळे हृदय फुटेल असे वाटते. विरहाच्या धर्मीमुळे तापलेल्या हृदयावर एकाएकी प्रेमासाचे बिंदु पडल्यामुळे ते तडकेल की काय, अशी मला धास्ती वाटते.

७९३ सिंचनः

793. Libation.

अण्णे ते किल सिद्धिणो मिणरससेण हुंति विच्छाया ।

आसाइपरससेओ होइ विससेण णेइजो दहणो ॥ 799 ॥

विस्तवावर पाणी ओतले की तो विशतो, परंतु शृंगाररसाच्या सिंचनाने प्रेमाग्नि अधिकच प्रज्वलित होतो.

७९४ घिराटः

794. Siesta.

अंतो णिभुअद्विअपरिअणाइ ओरुद्धदारणअणाइ ।

गिम्हे घोरट्टघग्घररवेण घोरन्ति च घराइं ॥ 800 ॥

ग्रीष्मातील दुपारच्या उन्हाच्या तापामुळे लोकानी आपआपल्या घरांची दारे लावून घेतली आहेत; वाटते की जणू साऱ्या घरांनी आपआपले डोळेच मिटून घेतले आहेत. घरोघर सारे लोक दुपारची झोप घेत आहेत. कोठे कोठे घिराटाची घरघर चाललेली आहे; ती ऐकून वाटते की जणू सारी घरेही बोरत आहेत.

● ग्रीष्ममाध्यान्हाभिसारिकेला दूतीचें द्रोत्पादन व आश्वासन. तुजें साहस कोणाच्याही नजरेस येणार नाही, भिऊं नको; फक्त पाय उचल, म्हणजे तै पोळणार नाहीत आणि कोणी जागें होण्याच्या आंत आपण जागें पोंचूं.

७९५ जिह्वास्पर्श :

795. Tongue Touch.

जीहाइ परं लिढेमइ, दंतोद्वेणं ण तीरए गहिउं ।

अहरो व्व सव्वणो गोहणेण पढमो तणुच्छेओ ॥ 801 ॥

गवताचे कोंवळे कोंव ओठांत धरण्याजोगे किंवा दातांनीं कुरतडण्या-एवढे वाढलेले नसल्यामुळें गार्ह त्यांवरून जीभ फिरवीत जाहेत, दंतव्रण झालेल्या ओठांवरून जीभ फिरवावी त्याप्रमाणें.

● वस्तु उपचारांनीं उपभोग्य करावी लागते आणि उपभोगयोग्य साठी तरी ती उपचारांच्या परंपरेनें सज करावी लागते.

७९६ कुंपणापलीकडे—

796. Beyond the Fence.

जह वेल्लीहि ण माअसि जह इच्छसि परवइं पि लंघेउं ।

तह णूणं कोहलिए ! अज्जं कलिह व फुंछिहिसि ॥ 802 ॥

कोहाळ्याचां बेली फुलें फळें धरूं लागलीं म्हणजे तिच्या वाढीलां तिची वई पुरत नाही आणि कुंपण ओलांडून पलीकडे सोंप घेण्याची तिला इच्छा होऊ लागते. सखि, त्याचप्रमाणें आज नाही उद्यां, तुला बहर येईल आणि तुंही तसेंच धरशील.

● तुलनेसाठीं पहा : गाथा क्र. ७६२.

१. लिष्ट, लिखते. २. तृणोच्छेदः

७९७ कृशकटिः

797. Slender.

विलासिणिगुरुणिअं वो तीरउ चलणेहि दोहि उव्वहिउं ।

एआई उण मज्झो थणंभारं कइ णु उव्वहइ ? ॥ 803 ॥

विलासिनीच्या विशाल नितंबाचा भार तिचे दोन चरण तोडू शकतील, पण एकाच एका नाजूक कमरेला पृथुल अशा दोन स्तनांचा भार कसा सहन होईल ?

७९८ चांदणें :

798. Courtyard.

वारिज्जन्ती णवरोमुइ चि मा पुरि ! अंगणे सुवसु ।

मा ते अंबुपिसाओ चण्डो चि मुहं गसिज्जिहिइ ॥ 804 ॥

माझ्या मुली-नातें ऐक; उघड्या अंगणांत शोणू नको. आज पौर्णिमा आहे. तुझें मुख हाच चंद्र आहे असें राहूला भासेल, व तो तुला प्राशील !

● स्त्रियांनीं, विशेषतः अनुभवामुळे ज्यांची शोणू सावर्य झालेली नाही अशा तरुणींनीं अंगणांत किंवा उघड्यावर शोणू नये; शोणूल्यास त्यांना यक्ष-किन्नर झपाटतात, अशी जुन्या लोकांची-भोळी समजूत होती. यक्ष-किन्नरांची हमी कोण देणार ? कधी ते मनुष्यरूपांनैहि हिंइत असतात. गाढ शोणेंत घरीरावर मनाचा तावा नसतो आणि 'अशा' वेळीं 'काय' होईल व होणार नाही, याचा भरवसा कोण देणार ?

७९९ मधुबोलः

799. Sweet Words.

सुव्वंतो आसि परंपराइ, कइकइ वि दिट्ठिमिलिओ सि ।

दे सुहअ ! किं पि जंपसु, पिअंतु कण्णाइ मे अमिअं ॥ 805 ॥

१. अज्जाए, वध्व. २. थणजुअमार.

बाजवर अनेक वेळा, अनेकाच्या तोंडून, मी तुझ्याबद्दल अनेक गोष्टी ऐकल्या आहेत. आज प्रथमच तुझी माझी दृष्टिभेट झाली. सुभग-बोल, कांहीं तरी बोल; आतां माझ्या कानांना अमृताचा लाम होऊं दे.

८०० वाट पाहतांना तनु माझी सुकली :

800. Vigil.

विरहाकिसिआ घराई, दिणाइ आसण्णागिम्हपरिणामाई ।

कठिणाहिअओ पवासी, ण आणिमो कह समप्पिहिइ ॥806॥

विरहामुळें विचारी अत्यंत कुरा झाली आहे. गीम ऋतु जवळ आल्यामुळें दिवस दीर्घ होत आहेत आणि तिचा कठिण हृदयी प्रवासी प्रियकर अद्याप परत आलेला नाही; याचा शेवट कसा होणार तेंच मला समजत नाही.

८०१ प्रसोद :

801. Solicitation.

रोआविण म्ह माए ! अंगणपहिएअ दरपसुत्तेण ।

परिवत्तसु माणिणि माणिणि चि सिविणे भणन्तेण ॥807॥

‘अंगणात शोंपलेला प्रवासी स्वप्नांत पुटपुटला, ‘मानिनी, मानिनी, प्रसन्न हो. ’ आई ग, त्यानें माझ्या डोळ्यांत पाणी आणलें.

● परक्या घरी, अंगणात पयारी. पयारी पसरण्यासाठीं त्याला अंगणात जागो देण्यात आली ती परकेपणा व्यक्त करण्याकरिता ? कीं सोयीसाठीं ? कारण घरात मायलेकीच दिवतात. प्रवासी पुटपुटला तें कोणाला उद्देशून ?

१. भूयमाणो आशी. परंपरया.

झोप व स्वप्न हीं खरीं होतीं कीं लटकीं ! तो पुटपुटला तें तिला कसें ऐकूं
गेले ? ती जबळपास घोंटाळत होती कीं काय ? तिच्या अंतःकरणांत अनुराग
होता म्हणूनच तिच्या डोळ्यांत पाणी आलें; तृतींमुळें कीं अतृतींमुळें !

८०२ चंद्रधनुष्य :

802. Moon-Bow.

माणंसिणीअ पइणा णअणकवोलाहरप्पहाभिण्णा ।

उज्जुअसुरचावणिहा वाहोआरा चिरं दिट्ठा ॥ 808 ॥

रुसलेल्या पत्नीच्या (उज्ज्वल) गालांवरून ओघळणाऱ्या अश्रूंवर
पतीची दृष्टि खिळून राहिली; कारण त्यांमध्ये तिच्या डोळ्यांचा
(गडद निळा), गालांचा (फिका पादुरका) व ओठांचा (लालसर)
रंग प्रतिबिंबित झालेला दिसला आणि जणू चंद्रधनुष्य प्रकटलें आहे
असें भासलें.

● अलंकारकौस्तुभांत तद्गुणाचें उदाहरण : “परकीयगुणतिरोहितगुणस्य
भानं तु तद्गुणः प्रोक्तः । ”

८०३ नागमोडी :

803. Scotched Snake.

सरहसविणिग्गआइ वि इच्छाइ तुमं ण तीअ सच्चविओ ।

सीसाइअवलिअभुअंगैवकरच्छे हअग्गामे ॥ 809 ॥

डोंकें ठेंचल्यामुळें बळबळ करणाऱ्या सापासारखा या भिकार
खेड्यांतला रस्ता नागमोडी आहे. तुझ्या दर्शनासाठीं त्यावरून ती
लगवगोनें जाऊन आली, पण तिला तूं दिसला नाहीस.

८०४ चांडाल :

804. Behind the Bars.

सा तुहं विरहे णिक्किव ! संधारिज्जइ सहीहि णिउणाहि ।

चंडालहत्थगअसउणिअ व्व जीए णिरालम्वा ॥ 810 ॥

निष्ठुरा, तिला कोणाचाही आधार नाही. केवळ निपुण मैत्रिणींच्या आश्वासनांवर विसंबून तुझ्या विरहांत ती जीव धरून राहिली आहे. चांडालाच्या हाती सांपडलेल्या मैनेसारखी तिची अवस्था झाली आहे.

● चाण्डाल कोण ! निष्ठुर नायक की नायिकेला प्रतिबंधांत ठेवणारा तिचा पति !

८०५ चोळी :

805. Cotton Pad.

कप्पासं कुप्पासम्तरम्मि तइ खित्तमिचि भणिऊण ।

अत्ता ! वलाहिरेणं थणाण मह कारिआवत्था ॥ 811 ॥

तूं माझा कापूस चोळींत लपवलास अशी माझ्यावर तोहमत घेऊन, आत्याबाई-अहीरानें वलाकारानें माझे स्तन धरले आणि माझी अशी अवस्था केली.

● या गाथेचा समावेश असती-ब्रह्म्येत केलेला अवस्थामुळे झाल्या प्रकाराला तिचा विशेष विरोध असावा असे वाटत नाही. अहीराच्या आवेशातिरेकाची अवशिष्ट चिन्हे सासून पाहिली असानीत असा अंदेश आल्यामुळेच तिने हें स्फूर्तिकरण केलें असावे. रालणदार आढदांड अहीर असला तरी असा संशय घेण्याइतका चतुर दिसतो. ' तूं माझ्या अंगावर कापूस फेकलास ' अशी त्यानें तोहमत घेतली, असाही अर्थ होईल.

८०६ असतुष्ट :

806. Dissatisfaction

गाईउ पंचखारिम्भरीउ, चत्तारि पक्कलवइछा ।

संपण्णं वालावह्छरअं, सेवा सिवं कुणउ ॥ 812 ॥

पाच धागरी दूध देणारी गाय, चार पुष्ट बैल व सुपीक शेत,
याचे आकर्षण एकाचा सेवकाळा वाटेल, आम्हास वाटणार नाही.

● वेवर सागतो, या गाथेचा अर्थ नीट लागत नाही. त्याने साधारण-
देवाच्या टीकेतील उतारा दिला आहे : ' प्रणमत्युन्नतिर्हेतोर्जीविनहेतोर्वि-
मुञ्चति प्राणान् । दुःखीयति सुखहेतोः को मूढः सेवकादन्यः ॥ (हितोपदेश
आपटे प्रतः २.२७). मूळ गाथेतील उद्गार पुरुषाचेच अद्वैत असे नाही.

८०७ काळी मोहोर :

807. Seal.

अणुराअरअणभरिअं कंचगकलस वर तरुणिधणंवट्टं ।

तस्स चिअ मुहम्मि किआ मसिमुदा मअणराएण ॥ 813 ॥

तरुणांचे स्तन प्रेमाच्या रत्नांनी भरलेल्या सुवर्णकुंभासारखे आहेत.
वाटते की जणू त्याच्या मुखावर मदनराजाने काळ्या मोहोरा घेत्या
आहेत.

● गर्भिणीची स्तनांमं वृष्णवर्ण होतात. स्तनाच्या मुखावर मदन-
राजाने काळी मोहोर के-यामुळे त्यातली अनुरागरत्ने आता प्रकट होणार
नाहीत, तिची प्रीति आता अप्राप्य आहे, अशी सूचना.

८०८ वैद्यराज :

808. Physician.

विज्ज ! पिआसा वहलड, घणताओ, खणखणम्मि रोमंचो ।

हिअए ण भौड अण्णां, नज्जापत्थेदि तेजिआ पाणा ॥ 814 ॥

वैभरान, तिला सारखी तहान लागत आहे; अंगाची सारखी लाहो होत आहे; क्षणाक्षणाला अंगावर काटा उभा रहात आहे; अन्नावर मुलींच वासना नाही; जीव सारखा कासावीस होत आहे. (यांतून तुम्हीच तिला वांचवाल.)

● विज्ज=वैद्य किंवा विश. हे विश, तुम्ही मित्रा तुम्हासाठी तहानली आहे-वगैरे.

८०९ अरसिक :

809. Conviction & Sentence.

॥ गाहाण अणेआण अ तंतीसदाण पोढमहिलाण. ॥
॥ ताणं सो विचअ दण्डो, जे ताण रसं ण आणति ॥ 815 ॥
ज्याला कवितेची गोडी नाही व संगीताची आवड नाही आणि मूढ माहेलांच्या स्वरांतील माधुरी रुचत नाही त्याला त्याचे अरसिकत्व हीच शिक्षा.

● त्याने कोणताही गुन्हा केला तरी त्याबद्दल त्याला वेगळी शिक्षा देण्याचे कारण नाही. जीवनांतल्या आनंदाची जो उपेक्षा करतो त्याला जिवनापासून अपेक्षा तरी कोणत्या अतणार ? त्याचे अरसिकत्व हीच त्याला शिक्षा, जीवन जगणे, हीच त्याला शिक्षा.

८१० श्री :

810. Inquisitive.

विवरीअरअम्मि सिरी बम्हं दट्टुण णादिकमलत्थं ।

हरिणो दाहिणनअणं रमाउला अत्ति ठक्केइ ॥ 816 ॥

[विपरीतरते लक्ष्मीर्ग्रहाणं दृष्ट्या नामिकमलत्थं ।

द्वरेर्दक्षिणनयनं रसाकुला शटिति छादयति ॥]

विपरीत रत करीत असतांना विष्णूच्या नाभिकमलांत बसलेला ब्रह्मदेव लक्ष्मीला दिसला. तेव्हां तिने त्वरा करून हरीचा उजवा, डोळा झांकला.

● विष्णूचा उजवा डोळा मिटलें म्हणजे सूर्यास्त होतो आणि सूर्यास्त झाला म्हणजे कमळाच्या पाकळ्या मिटतात. आपला विलास ब्रह्मदेवाला दिसूं नये म्हणून लक्ष्मीने एवढी धाई केली. नाभिकमल व त्यांत बसलेला चतुर्मुख ब्रह्मदेव यांची अडचण लक्ष्मीने कशी सोसली असेल—हारे जाणे !

८११ महात्मे :

811. The Great.

लडहविलआण लोअण कडवसविवखेवजणिअसंदावा ।

झिज्जन्ति महासत्ता, चित्तुव्वेअणसहा हांति ॥ 817 ॥

सुंदर शिष्यांच्या लाडिक नेत्रकटाक्षानीं महात्म्यांनाही वेदना होतात; पण त्या ते सहन करतात आणि त्यांमुळे क्षीण मात्र होतात.

८१२ सदुपदेश :

812. Good Counsel.

तह हस जह ण हसिज्जसि, तह जंप जहा परप्पिअं होइ ।

तह जिअ जह लहसि जसं, तह मर जह ण उण संभवसि ॥ 818 ॥

असें हंसावे कीं आपलें हसं होणार नाहीं; असें बोलावे कीं आपण लोकांना प्रिय व्हावे; असें जगावे कीं ज्यामुळे यश प्राप्त होईल; असें मरावे कीं पुन्हा जन्मच घ्यावा लागणार नाही.

८१३ अडचण :

813. Tarry a While.

छप्पअ गम्मसु सिसिरं पासाकुसुमेहि ताव, मा मरसु ।

जीअन्तो दच्छिहिसि अ पुणो वि रिद्धिं वसंतस्म ॥ 819 ॥

भ्रमरा, कुसुमांच्या मिटलेल्या पावाळ्यांच्या बंधनांत तूं हिंवाळ्याचा काळ कसा तरी काढ. जगला वाचलास तर वसंताची समृद्धि तुला पहावयास मिळेल.

● आज अद्वचण आहे, पुन्हा केव्हां तरी पाहूं, तिला सवड असेल तेव्हां मी तिला घेऊन येईन; दूतीची सूचना व आश्वासन. पति अकरमात् परी परत आल्यामुळे उपपतीला राजणांत लपविण्याची कथा छीवेदांत आहे. येथे नायकाला फुलझाडाच्या ताटव्यात तर लपविला नसेल ! पासाकुसुम = पासाकुसुम, पुष्पविशेष. यज्जालम्गातील पाठ व छाया : छप्पय गमेसु कालं वासवकुसुमाइ ताय मा मुयसु । मध्न निर्यंतो वेच्छसि पउरा रिद्धो वसन्तस ॥ ६११ ॥ पट्पद गमयस्य कालं वासवकुसुमानि तावन्मा मुय । मन्ये जीवन् पश्यसि प्रचुरदोर्वसन्तस्य ॥]

८१४ गजेंद्र :

814. Elephant.

सव्वरथ होइ ठाणं रासहमाहिंसाण मेसवुसहाणं ।

भद्रगइंदाणमहो महावणं अइव महाराओ ॥ ८२० ॥

गाढर, रेडा, मेंढा व वैल यांना कांढेही राहता येते. भद्र गज राजाला मात्र फक्त महावनांत किंवा महाराजाफळे स्थान मिळते.

● श्रेष्ठांचा स्नेह करावा तो त्याच्या श्रेष्ठत्वासाठी, उपयुक्ततेसाठी नव्हे. यज्जालम्गातील पाठ व छाया : गोमहिसवुरद्गाणं पयण सव्वाण जुज्जए ठाणं । दह्माइन्दाण पुणो अह विज्जो अह महाराओ ॥ १८९ ॥ गोमहिसवुरद्गाणा पयणां सर्वाणा युज्जते स्थानं । दग्धगजेंद्राणा पुणोऽय विन्ध्योऽय महाराजः ॥

८१५ सतीचा टॅमा :

815. Tower of Purity.

अच्यो ! ण आंमि छेत्तं सज्जउ साली वि कीरैणिवहोहिं ।

जाणन्ता अवि पहिआ पुच्छन्ति पुणो पुणो मग्गं ॥ ८२१ ॥

१. जामि. २. छित्त, शेत. ३. इरुअत्तेहि ४. ससर्ग.

अं हं, मी यापुढें शेतांत राखणीला जाणार नाही; मग पोपटांनीं सारें भात खाऊन टाकलें तरी चालेल; कारण सारे वाटसरू रस्ता माहीत असून सुद्धां मार्ग कोणीकडून आहे असें पुन्हां पुन्हां मलाच विचारीत असतात.

● शेतांत राखणीला जा, असे आईनें सांगितलें, त्याला कन्येचें उत्तर, स्वतःच्या सतीत्वाचें प्रकटन; किंवा स्वदोषनिरसन; किंवा स्वरूप-कीर्तन ! एण लोक विचारीत होते तो रस्ता जाण्याचा कीं येण्याचा ! कीं माचीचा ! कीं तिच्या घराचा !

८१६ दयित दर्शन :

816. Lover.

अथक्कागअदिट्टे^१ बहुआ जामादुअम्मि गुंरुपुरओ ।

जूरइ णिवंडताणं हरिसविकंदंतवलआणं ॥ 822 ॥

[अरुस्मादागतहृदये वधूका दयिते गुरुपुरतः ।

वृद्धति विगलैद्भ्यो हर्षविकसद्भ्यो बलयेभ्यः ॥]

नवा अरुस्मात् घराकडे येत असलेला पाहून वधूला इतका आनंद झाला कीं तिच्या हातांतलीं काकणें धोवळली. त्यावेळीं गुरुजन आजू-बाजूला होते, त्यांचा तिला राग आला.

● उाया सरस्यतीकण्ठाभरणावरून. सेयील पाठ घेऊन आहे व तो गाथाविषयाला अधिक पोथक आहे.

८१७ सुलोचना :

817. Black in White.

अळ्ळीहि तुज्ज सुंदरि । बाहिरघवलेहि मज्झकसणेहि ।

एएहि को ण दमिओ पिसुणेहि व कण्णलग्गेहि ? ॥ 823 ॥

१. अदक्क. २. हिअए. ३. दइअम्मि. ४. जण. ५. विअलंतणं. ६. विसट्ठाण. ७. निपसद्भ्यो.

सुंदरि, तुझ्या आकर्षण नेत्रांचे बाह्यांग पांढरे शुभ्र आहे आणि अंतर्गंग फाळेंभोर आहे चहाडखोर असेच ठसतात, बाह्यतः साधु व अंतर्गामी खल, ते केव्हांही प्रभूच्या कानांशी लागू शकतात. त्यांच्या-प्रमाणे तुझे नेत्र फोणाला वडा करणार नाहीत ?

८१८ विंव-प्रनिविंव :

818. Illusion.

एह ! इमीअ, निअच्छह ! विन्दिअदिअआ सही पुलोएइ ।

अदाअमि कवोलं कवोलपट्टमि अदाअम् ॥ 824 ॥

ए, इफडे पे, हें वघ; तां आरशांत स्वतःचे सौंदर्य न्याहाळीत आहे. आरशांत तिच्या गाळाचें प्रतिविंब दिसत आहे आणि तिच्या गाळावर आरशाचें, हें पाहून तिच्या मैत्रिणी चकित झाल्या आहेत.

:१९ चिमुरडी :

819. Anticipation.

कदा जाआ ? कदा णु सिक्खिआ, माइआ ! हअकुमारी ?

तै तं जाणइ सव्वं, जं जं महिलाओ जाणान्ति ॥ 825 ॥

वाई, वाई, हिचे वय केवढे आणि हे सारे ही शिकले तरी कधी ? णिहा वयला हें सारे शिकवले तरी कोणी ? एवढीशां चिमुरडी पोर, ग प्रौढ ज्ञाना खनेक वपांवा अनुभवले जें समजतें तें सारे त्या ठाऊक आहे.

२० ग्राममण्डन :

820. Village Beauty.

राणपिट्ठधूमरस्थणि ! महुमअवंअच्छि ! कुवेलआमरणे । ।

कण्णमोअचूअमंजरि ! पुत्ति ! तुए मंडिओ गामो ॥ 826 ॥

मुन्नी, सणास'ठीं पीठ कुटल्यामुळें तुझे स्तन धूसर झाले आहेत, मद्याचें सेवन केल्यामुळें तुझे नेत्र आरक्त झाले आहेत. अल्कारार्थ तूं कमळें धारण केलीं आहेस आणि कानावर आव्याव्या मोहोराची मजिरी ठेवली आहेस. सुदरि, तू आपल्या गात्राला शोभा आणली आहेस.

८२१ अधर :

821. Lower Lip.

मग्निअलद्धे बलमोडिचुंविण अप्पणिण उवणीडे ।

एकस्मि पिआ अहरे अण्णणा होंति रसहेआ ॥ 827 ॥

जो बारवार शोधण्यात येतो व अधूनमधून सापडतो, सापडला (म्हणजे) जो बलात्कारानें चुमिला जातो आणि जो कधीं कधीं स्वयस्फूर्तानें पुढें येतो तो तुझा प्रिय अग्र, तो एरुच एक असला तरी व्यापासून अनेक रसाची प्राप्ति होते

८२२ तृप्त :

822 Rapture

उप्फुल्लोअणेणं कवोलचोसंदृमाणसेएणं ।

अहणतेण वि भणिआ मुहेण से कज्जणिव्वुत्ती ॥ 828 ॥

तिने शब्दानें सांगितलें नाहीं; पण तिचे प्रफुल्ल डोळे आणि गालावरून ओघळणारे स्वेदबिंदु प्रकट करतात कीं ती तृप्त झालेली आहे.

८२३ प्रेमचिन्ह :

823 Love in Disguise

जत्थ ण उज्जागरओ, जत्थ ण ईसा निसुरणं माणो ।

सव्भाउचाडुअ जत्थ ण त्थि, पेहो तहिं ण त्थि ॥ 829 ॥

१ बलमोड २ विस्मरण ३ हणिआ

[यत्र नास्त्युजागरको यत्र नेष्याखदी मात. ।

सद्भाषचाहुक यत्र नास्ति स्नेहस्तत्र नास्ति ॥]

जैसे जागरणो नाहींत व माडणे नाहींत, असूया नाहीं व रुसवा नाहीं किंवा सद्भावपूर्ण मधुर शब्द नाहींत, तेथे स्नेहही नाहीं.

● छाया सरस्वतीकण्ठाभरणावस्त्र.

८२४ पत्र व चित्र :

824 Spherical Painting

मह पडणा थणजुअले पत्तं लिहिअं ति गव्विआ कीस ? ।

आलिहइ महं पि पिओ जइ से कंपो च्चिअ ण होइ ॥830॥

तुझ्या बक्ष स्पलावर तुझ्या पतांनीं (प्रेम) पत्र लिहिजे म्हणून व एवढी चवून जाऊ नकोस. माझ्याबरोल (प्रेमासुळे) माझ्या पतांचा हात पापापला नसता तर त्याने माझ्या रतनावर प्रेमचिह्न रंगवेल वसते.

८२५ विदीर्ण :

825 Disaster.

कण्णे पडिअं, हिअए पडिअं चिअ, ओ मए अभग्गाए ।

जामि ति तुज्झ वअण-किं व ण सहिअ ! पयासस्स ॥831॥

मी प्रगासला जागार हे तुझे शब्द घातनीं परले आणि माझे हृदय विदीर्ण झाले. मीच दुर्दैवी असं वाणते दु ख आहे मी जे मी सदन येते नाहीं (म्हणून तू स्वात ही भर घालते जाहस ?)

८२६ पृथुलनितमिनी :

826 Gravitation

समपथपस्थिअस्स पि पडिअस्स खलति पुढमादिअहम्मि ।

हिअअट्ठिअजाआगुरणिअवहारेण व पयाड ॥ 832 ॥

पयिकाचा प्रवास नुस्त्याच सुरू झाला आहे आणि तो ज्या प्रदेशां-
तून जात आहे तो सराट आहे, तरीही त्याची पावले (दमन्या-
सारखी) अडखळत आहेत, कारण त्याच्या हृदयात अगिष्टित असलेल्या
त्याच्या प्युळनितबिनी पत्नीचा भार जणू त्याला वाहावा लागत आहे.

८२७ गोत्राक्षर :

827 Repetition

सदेसो वि ण लिहिओ लेहे पडिण कथ घरतची ? ।

अणनरअलिहिअगेहिणिगोत्तकखरपूरिण पते ॥ 833 ॥

प्रवासी पतीने पत्नीला पत्र पाठविले, त्यात सदेश असा काहीच
नव्हता, मग घरची स्थिति कशी काय आहे याची चौकशी त्यांत
कौतूहल अमणार : त्याने त्या पत्रात फक्त आपल्या गृहिणीचे नांव
पुन पुन लिहून पत्र भरून काढले होते

८२८ धामाधूम :

828 Real Unreality.

उप्पेक्खागअदइअंगसंगमुच्चलिअविउणसेआए ।

वोलीणो वि ण जाओ पउत्थपडआइ हेमन्तो ॥ 834 ॥

तिचा पति प्रवासी होता, तरी विवाहाचा हिवाळा केव्हा संपला
हो तिच्या दृष्टांतही आले नाही, कारण तिने मनोमय प्रियकर निर्माण
केला होता आणि ती सारखी त्याच्या सहवासात असल्यामुळे तिचे
शरीर नेहमीच धामाधूम झालेले असे

८२९ स्वप्नमुक्त :

829. Dream

सिंविणअलद्धपिअअमपुलइउग्गमणिवभरेहि अगेहि ।

परिरम्भणे सुहाइ पावउ, मा णं पयोहेह ॥ 835 ॥

तो स्वप्नात प्रियकराच्या व्हालिंगनाचें सुख अनुभवित आहे, त्यामुळे तिची गात्रे पुलकित झाली आहेत. तिच्या कोणी जागी कसं नका.

● मेघदूतात (पराजये प्रत : क्र. ९४) यत्न मेगला सागतो, ' माझी प्रिया झोंपलेली असली तर तिची निद्रा मोडू नको; कदाचित् त्या वेळी स्वप्नात ती माझ्या व्हालिंगनाचें सुख अनुभवित असेल.'

८३० निःश्वास :

830. Suspiration.

विज्झावेइ पईवं अब्भुट्ठतीएँ पडिअजाआए !

पिअअमविओअदीहरणीसहणीसासरिञ्छोली ॥ 836 ॥

प्रवासी पतीच्या दीर्घ विरहामुळे दुर्बल झालेली त्याची पत्नी सारखे निःश्वास टाकते. यामुळे तो दिवा पेटवू लागली की त्याची ज्योत विमून जाते.

८३१ तीर्थ :

831. Holy Water.

जे पीअं मंगलवामणाएँ पत्थाणपढमादिअइम्मि ।

वाइसलिलं ण चिट्ठइ तं चिअ विरेहे रुदंतीए ॥ 837 ॥

पति प्रवासाळा गेला त्या दिवशी तिन मंगळ पात्रातल तीर्थ घेतले. तेव्हापासून वाहेरले असं पाणी ती प्यालोच नाही; कारण विरहांत निधं अथु कधी पावलेच नाहीत.

८३२ निस्तेज :

832 Pallid.

उगण्ठाणिच्छाआ सय्यं उण परिअणं रुआवेइ ।

आअंविरेहि अज्झा फुसिअपरम्पोहि अच्छीहि ॥ 838 ॥

आर्येचं मुख निस्तेज झालें आहे; रडून रडून आणि अश्रु पुसून
ढोळे लाळ झाले आहेत. ती भोंवतालच्या परिजनांनाही रडवांत आहे.

८३३ शिरीष :

833 Evening Breeze.

जह दिअहप्रिरामो णवसिरीसगंधुधुराणिलग्धविओ ।
पहिअघरिणीअ ण तहा तवेइ तिओ वि मज्झण्हो ॥ 839 ॥

शिरीष कुसुमांनी सुगंधित झालेल्या संध्याकाळच्या वाऱ्यामुळे
विरहिणीला हातो तेवढा ताप भर दुपारच्या कडक उन्हात होत नाही.

८३४ कल्पित कथा :

834. Tales of Imagination.

चिरपवसिअइअकहा णिउणाहि सहीहि विरहसहणत्थम् ।
अरिआ अवि अवराहा बहूएँ कमसो कहिज्जंति ॥ 840 ॥

पुष्कळ दिवस प्रवासाला गेलेल्या दयिताच्या बधूला विरह सहन
करता यावा म्हणून तिच्या निपुण मैत्रिणी प्रवासी प्रियकराच्या कल्पित
कथा तिला क्रमशः सांगतात.

८३५ लेखणी :

835 Pen.

जं जं पउत्थपइआ पिअअमणामक्खरं लिहइ लेहे ।
त तं तलेहणिआणुमारगलिओ पुमइ सेओ ॥ 841 ॥

प्रवासी पतीचा खा त्याला लिहावयाच्या पत्रांत ज्या ज्या वेळीं
त्याच्या नांवाचीं अक्षरे लिहिने त्या त्या वेळीं तिला घाम येतो व तो
लेखणीवरून ओगळल्यामुळे लेख अस्पष्ट होतो.

८३६ ध्यान :

836. Meditation.

अच्छउ णिमीलिअच्छी, मा मा वारेह, पिअअमासाए ।

तेण विणा किं पेच्छउ उम्मिछेहिं वि अच्छीहिं ॥ 842 ॥

प्रियकराचो भेट व्हावी म्हणून तो ढोळे मिटून ध्यानस्थ बसला आहे. तिचे निवारण करू नका; तिने ढोळे उघडलेच तर तो प्रियकराशिवाय कोणाकडे पाहणार ?

८३७ विरहगीत :

837. Song of Separation.

दीहुण्हा णीसासा, रणरणओ रुज्जगंगिरं गेअं ।

पिअविरहे जीविअवल्लहाण एसो च्चिअ विणोओ ॥ 843 ॥

अंतर्गामी व्याकुल झालेल्या व दावं नि सास टाकणाऱ्या विरहिणी रुदनामुळे रुद्ध झालेल्या स्वरांत विरहगीत गातात. अशा जगण्याचा पछा असते त्या या उपायाने विरहाचा काळ घटतात आणि तगतात.

८३८ मागणी :

838. Entreaty.

जइ देव ! तुं पसण्णो मा करिहिमि मज्झ माणुमं जम्म ।

जइ जम्मं, मा पेम्मं, जइ पेम्मं, मा जणे दुलहे ॥ 844 ॥

देवा, तू मजवर प्रगत झालेस तर माझे मागणे ऐक; मग पुन्हा मनुष्यजन्म देऊ नकोस. दिलासच तर कोणाच्या प्रेमान गुंतवू नकोस आणि प्रेम धार्यानेच झगले तर निदान ते ध्याप्य व्हावा परतलेवर देऊ नकोस.

● वेवरो टीकैत समानार्थी गाथा दिली आहे : रे संकर ! मा सिजसि, अह सिजसि, मा देहि माणुस जम्म । अह जम्म मा पेम्म, अह पेम्म मा विओअ ग्हे ॥ अलंकाररत्नाकरात अतिशय अलंकाराचे उदाहरण.

८३९ उन्हाळ्यांतल्या रात्री : 839. Summer Nights.

राईण भणइ लोओ जा किल गिम्हम्मि होंति मडहाओ ।

मह उण दइएण विणा ण आपिमो कीस चड्ढन्ति ॥ 845 ॥

लोक सांगतात कीं उन्हाळ्यातल्या रात्री लहान असतात; पण अनुभव मात्र असा आला कीं प्रियकराच्या विरहात त्या फार मोठ्या होतात.

८४० अयन :

840. Solstice.

एक्के अअणे दिअहा, वीए रअणीओ होंन्ति दीहाओ ।

विरहाअणो अपुवो, एत्थ दुवे च्चेअ चड्ढन्ति ॥ 846 ॥

एका अयनात दिवस मोठे असनात आणि दुसऱ्या अयनात रात्री; पण विरहाच्या वर्षांचे वैशिष्ट्य असें कीं त्यातील दोन्ही अयनातील दिवस व रात्रीही मोठ्या असतात

८४१ रसायन :

841 Aphrodisiac.

चिरजीवित्तणकंसिरि ! मा तम्म, रसाअणेहि अधिरेहि ।

गिरइ पयज्ज, जाअंति जेग जुअदीहरा दिअहा ॥ 847 ॥

चिरकाल जगण्याची इच्छा करणाऱ्या स्त्रिये, चित्त अस्थिर
करणाऱ्या रसायनांचे विरहकालांत सेवन करावें, म्हणजे दिवस युगा-
सारखे दीर्घ होतात आणि पुष्कळ दिवस जगल्याचें श्रेय मिळते.

८४२ शेजारीण :

842. Neighbour.

रुअइ रुअंतीए मए, ओहिदिणे गगइ, झिज्जइ अई व ।

पिअविरहे मामि ! सअज्झिआएँ णेहो च्चिअ अपुब्बो ॥ 848 ॥

माझ्या प्रियकराच्या विरहामुळें मी रडतें, तशाच माझी शेजारीणही
रडते; विरहाचे दिवस माझ्याप्रमाणे तीही मोजते; माझ्याप्रमाणे तीही
रुश होते; खरोखर, तिचा स्नेह अपूर्व आहे.

● घट्टदयतेचें कारण शेजसंबंध, केवळ शेजारपरम हें नसावें.

८४३ गळामिठी :

843. Caross.

कण्ठगहणेण सअज्झिआएँ अन्मागओवआरेण ।

बहुआएँ पइम्मि वि आगअम्मि सामं मुई जाअं ॥ 849 ॥

तिपाडे शेजारणीने प्रियकर घरी येताच त्याच्या गळ्यांत विज्जवा
पातळा हें दृश्य पाहून इकडे बघूचें मुख मळन झाले; तरी बरे
दिचा पति घरीच होता !

८४४ मुणालिनी :

844. Torment.

चंदो वि चंदवअणे ! मुणालयाहालए ! मुणालाई ।

इंदीवराइ इंदीवरच्छि ' तावेन्ति तुह विरहे ॥ 850 ॥

१ पमादिमाह.

चंद्रानने, तुझे मुख चंद्रासारखे आहे; तुझे नेत्र नीलकमलांसारखे आहेत आणि बाहुलता कमळाच्या देठांसारख्या आहेत. यामुळे तुझ्या विरहांत चंद्र, मृणाल व कमळे तापदायक वाटतात.

८४५ आज्ञाधारक :

845. Obedient.

गुरुअणपरवत्स पिअ ! किं भणामि तुह मंदभाइणी अहअं ।
अज्ज पवासं वज्जसि, वच्च, सअं चेअ मुणंसि करणिज्जं ॥८५१॥

[गुरुजनपरवत्स प्रिय किं भणामि त्यां मन्दभागिनी खल्वहम् ।

अथ प्रवासं व्रजसि व्रज स्वयमेव श्रोष्यसि करणीयम् ॥]

प्रियकर, तुम्ही बडोलवाऱ्यांच्या आधीन आहात. मी मन्दभागिनी; मी तुम्हाला काय सांगणार ? आज तुम्ही प्रवासाला निघणार आहात ना ! जा, खुशाल जा; इकडे मी काय करीन किंवा काय होईल ते तुमच्या कार्ती येईलच.

● छाया काव्यप्रकाशावरून. कालाधिष्ठित अर्धव्यञ्जकतेचें उदाहरण. ही गाथा उदाहरणचंद्रिकेंतील असल्याचें काव्यप्रदीपकारानें नमूद केलें आहे.

८४६ वसुन्धरा :

846. Wide World.

वित्थिण्णं महिवेढं, विउलणिअम्माओ पीणथणिआओ ।

लब्भन्ति विसालच्छीओ सुइअ ! जुइओ मा तम्म ! ॥८५२॥

सुमग, पृथ्वी विशाल आहे. विपुलनितंबिनी, पृथुलस्तनी व विशालाक्षि अशा अनेक तरुणी तुला भेटतील; (ही प्राप्त होत नाही, म्हणून) उगाच खिन्न होऊं नको.

● बहुरत्ना वसुंधरा.

१ वच्चसि. २ मुणसि.

८४७ आत्मनिंदा :

847. Self Reproach.

कज्जं विणा वि विअलंतयेम्मराअं तुमं णिअच्छन्ती ।

द्विअआसंकिअणिजदोसदुम्मणा तामइ चराई ॥ 853 ॥

फांदी कारण नसतां तुझ्या प्रतीत अंतर पडल्यामुळे आपलेंच फांदी तरी चुकलें असेल अशा समजुतीने विचारी दुःखित झाली आहे व स्वतःलाच दोष लावून घेत आहे. ती तुझ्या दर्शनासाठी उासुक आहे.

८४८ हेलपाटा :

848. Bewildered.

दुई ण एइ, चंदो वि उग्गओ, जामिणी वि घोलेइ ।

सव्वं सव्वत्तो च्चिअ विसंठुळं, कस्स किं भणिमो ? ॥ 854 ॥

चंद्र उगमला, रात्र उलटत आहे; भोंवतालचे पानावरण अस्थिर साडे आहे, दूती अत्राप परत आली नाही. माझी व्याकुश्ला मी कोणाच्या आणि कशी सांगूं !

८४९ हेलकावा :

849. Twist Life & Death.

दुई गआ चिराअइ, किं सो मइ पास मेदिइ ण ये ति ।

जीविअमणन्तरमण्ठिआणं अंदोलए दिअअं ॥ 855 ॥

दूती गेल्या त्याच्या किती तरी वेळ हाता ! पापुटे शिंपर पकटे येत किता नाही या विचाराने माझे हृदय अंदोलत पाहत आहे, जन्म मोक्ष व मरण कासवे हेल्कावा आहे.

८५० चेष्टा :

850 Teaser.

सो णा गओ त्ति पेच्छह परिहासुल्लाविरीएँ दूईए ।

णूमंतीअ पहरिसो ओसट्टइ गण्डपासेसु ॥ 856 ॥

‘वध, तो आता येणारच नाही,’ असं दूर्तानें तिला चेष्टेनें सांगितलें; पण हें सांगताना लपवून ठेवलेला आनंद जणू दूर्ताच्या गालावरून ओसडत होता.

८५१ सवाल :

851. Questions

कह णु गआ ? कह दिट्ठो ? किं भणिअं ? किं व तेण पडिभणिअं ? ।

एअ चिअ ण समप्पड पुणरुत्तम् जंपमाणीए ॥ 857 ॥

[कथं नु गता कथं दृष्टा किं भणिता किं च तेन प्रतिपद्यम्
एवमेव न समाप्यते पुनरुक्तं जल्पमानाया ॥]

अग, तू गेलीस कशी ? भेट कुठें झाली ? तू काय म्हणालीस ?
मग त्यानें काय उत्तर दिलें ? तिचे प्रश्न सपेनातच आणि नंतर ती
तेच तेच प्रश्न पुन पुन विचारू लागली

● छाया सरस्वतीकण्टामरणावरून

८५२ उत्सुक :

852 Trepidation

दूईसुहअल्लुलोइरीएँ किं भणिहिइ त्ति अज्झाए ।

पिअसंगमललिअमणोरहाएँ डिअअ थरथरेइ ॥ 858 ॥

प्रियकराच्या समागमाविषयीच्या मनोहर कल्पना तिच्या मनांत रंगत होत्या. संकेत ठारविण्यासाठी गेलेली दूती परत आली तेव्हा तिच्या मुखचंद्राकडे पाहून तिने काय निरोप आणला असेल याचा ती अंदाज करून लागली तेव्हा आर्येचे हृदय थरारले.

८५३ अमंचद्व :

853. Incoherent.

अप्पाहिआइ तुह तेण जाइ ताई मए ण मुणिआइ ।

अज्जुण्हस्सासपरिक्खलंतविसमक्खरपआइं ॥ 859 ॥

तुम्हा पोंचविण्यासाठी कांहीं निरोप त्याने मला सांगितला खरा, पण मला कांहीं तो उमजला नाही, कारण ऊष्ण निःश्वासांमुळे त्याचा फण्ठ रुद्ध झाला होता आणि तो जे बोलला ते अगदी अस्मद्ध होते.

८५४ दूती गेली, मघत आली :

854. Treachery.

साहेन्ती सहि ! सुहअं रणे रणे दूमिआ सि मज्झ कए ।

सग्भावणेहकरणिज्जसरिसअं दाव विरइअं तुमए ॥ 860 ॥

[साधयेन्ती सखि सुमगं क्षणे क्षणे दूतासि मरुते ।

सद्भावस्नेहकरणीयसदृशं तावद् विरचितं त्वया ॥]

माझ्या भाग्यशाली प्रियझाला माझ्यासाठी अनुकूल परिणामकारिता वं किती आस सहन घेऊन ! सखी, सद्भाव व स्नेह यांना साजेले असेच वर्तन तू घेईस.

● छाया वाऱ्यानुशासनावहन. सखी गे गे ती दूती म्हणून आणि परत आली ती सवत होऊन. मैत्रीण होती ती वैरीण झाली, हे उमजले अपराधाच्या खाणाखुणावरून. ही चिन्हें लगविण्याची क्रितीही खटपट केली तरी जाणत्यांना ती पटतातच.

८५५ अद्वैत :

855. Identity.

जं तुह कज्जं तं चित्र कज्जं मज्झ चि जं सआ भणसि ।

ओ दुइ सच्चयजणे ! अज्ज सि पारं गथा वत्स ॥ 861 ॥

सखी, आजवर आपण एकमेकांमध्ये मुळांच भेदभाव मानला नाही, जे काम माझे ते तुझे आणि जे तुझे ते माझे, अशा आपण वागलों. (म्हणूनच मी तुला दूती म्हणून पाठविलें.) दूती, आता खरें सांग, (माझ्या प्रियकराशीं तू आतां रममाण होऊन आली आहेस कीं नाही ?) आज आपल्या प्रेमाची पराकाष्ठा झाली.

८५६ युद्धस्य कथा :

856. Twig.

णवलअपहरुत्तथाएँ तं कअं हलिअग्रहुओए ।

जं अज्ज वि जुवइजणो धरे धरे सिक्खिउं महइ ॥ 862 ॥

[पतिनामप्रश्नपूर्वकप्रहारतुष्ट्या तत्कृतं किमपि हलिरुन्नेपयौ ।

यदद्यापि युवतिजनो गृहे गृहे शिक्षितुं भ्रमति ॥]

बेडीच्या फोंकार्ने शेतकरी पत्नीला फोडून काढूं लागला; त्याच्या आवेशामुळे विचारी घाबरून गेली. पुढे जे जे झाले ते जाणण्याची व शिक्षण्याची इच्छा घरोघरीच्या तरुणींना असते.

● छाया सरस्वतीकृष्णभरणावहन्. आदित्यमीमांसेतील माठः ह्रवणदल-
अपहजजददाणतक्कअं किंविहलिअमुण्हए । अज्जज्जविंदुवइजणो घरे घरे
सिक्खउम्मइइ ॥

८५७ हरिद्रा :

857. Under the Tree.

घण्णो सिं रे हलिदअ ! हलिअमुआपीणथणभरुच्छंणे ।
पेच्चन्तस्स वि पइणो जह तुह कुमुमाइ णिवडन्ति ॥ 863 ॥

हरिद्रा वृक्षा, तं धन्य आदेस. कारण तुझी पानें प्रयम शेतकऱ्याच्या
मुलीच्या पुष्ट स्तनावर पडतात आणि नंतर तिच्या मांडीवर विश्रांति
घेतात; आणि हें सारें पतीच्या देखत.

● हरिद्रावृक्षावली तिचा पति शेतकऱ्याच्या मुलीला घेऊन पसला होता.
पतीचा अपराध दिसल्यावर पत्नीने काढलेले उद्गार. टीकाकार सांगतात,
रीदी तिकडे संकेतासाठीच गेली होती. हिचा अपराध लपला आणि
त्याचा उघडकीस आला.

८५८ इंद्र :

858. Idol.

सच्चं चिअ कट्टमओ मुरणाहो, जेण हलिअधूआए ।
इत्येहि कमलदलकोमलेहि चिंको ण पल्लविओ ॥ 854 ॥

[सत्यमेव काष्ठमयः सुरजाद्यो येन हलिकटुद्विधा ॥

इस्नेः कमलदलकोमलैः स्पृष्टो न पल्लवितः ॥]

खरोखर, हा इंद्र अगदी लाकडासारखा आहे. शेतकऱ्याच्या मुलीने
आपल्या कमलकोमल फाणी त्याला स्पर्श केला, तरी त्याला पालवी
पुटली नाही.

० छाया सरस्वतीकण्ठाभरणावरून. हें दैवत जाग्रत असतें तर तिच्या स्पर्शाने निर्जीव मूर्तीही सजीव झाली असती, मृत काष्ठ पल्लवित झालें असतें.

८५९ सहगमन :

859. In Death We Meet.

एमेअ अकअपुण्णा अप्पत्तमणोरहा विवज्जिस्सम् ।

जणवाओ वि ण जाओ, तेण समं हल्लिअउत्तेण ॥ 865 ॥

[एवमेवाकृतपुण्याप्राप्त मनोरथा विपत्स्ये ।

जनवादोऽपि न जातस्तेन समं हल्लिकपुत्रेण ॥]

शेतकऱ्याच्या मुलाबरोबर मी कोणतेंही सुख भोगलें नाहीं. माझे मनोरथ अवृत्त राहिले, तरीही मी सहगमन करणार. त्याच्यावर माझे प्रेम होतें असा बोभाटाही झालेला नाहीं. आतां हें साऱ्यांना समजलें तरी कोणाला अपवाद घेतां येणार नाहीं.

● छाया सरस्वतीकण्ठाभरणावरून.

८६० कुलस्त्री :

860. Wife.

लज्जापज्जत्तपसाहणाइ परतत्तिणिप्पिवासाई ।

अविणअदिम्मोहाइं धण्णाण चरे कलत्ताई ॥ 866 ॥

[लज्जापर्याप्तप्रसाधनानि परतृप्तनिष्पिपासानि ।

अविनयदुर्भेदांसि धन्यानां गृहे कलत्राणि ॥]

लज्जा हेंच कुलस्त्रियाचें प्रसाधन होय. पतांशिवाय इतर पुरुषांबद्दल त्या निरभिलाष असाव्यात. अविनयाच्या मूर्खपणापासून त्या अलिप्त असाव्यात. अशा स्त्रिया धन्य होत आणि त्यांचीं घरेही.

१. पिता, मर्त्य.

● छाया दशरूपरावरून. गृहकार्यपराङ्मुख, निरैर्ज्ज, चंपल, अविनीत वधूला सासूचा उपदेश. कुलस्त्रियाचा शृंगार उद्धत नसावा; इतरेना प्रसन्न वरून घेण्याची इच्छा त्यांना नसावी; त्याचें अंतःकरण मोठांपासून अलस असावें. अशा स्त्रिया धन्य होत; त्यांचे पति सुखी असतात.

८६१ कौटुम्बिक सौख्य :

861. Happiness.

हसिअमविआरमुद्धं, भमिअं विरहिअविलाससच्छाअं ।

भणिअं सहावसरलं, धण्याण घरे कलत्तार्ण ॥ 867 ॥

[हसितमविकारमुग्धं भ्रमितं विरहितविलाससुच्छायम् ।

भणितं स्वभावसरलं धन्यानां गृहे कल्याणम् ॥]

ग्या घरांतोळ स्त्रिया निर्विकारपणें हंसतात, निष्पापपणें हिडतात, मौकळ्या मनानें बोलतात व अकृत्रिमपणें वागतात तीं कुटुंबें खरोखर धन्य होत.

● छाया दशरूपकावरून. तुझे हंसणें छद्मी आहे, बोलणें धोवक आहे, पाणें कृत्रिम आहे; तुझे अंतःकरण स्वच्छ नाही, तुझा स्वभाव सरळ नाही; मग तुझ्यापासून मला मुला कसे लावणार !

८६२ आख्यानांतील नायिका :

862. Envy.

पट्ण्णा वाणिज्जन्ते अक्खाणअसुंदरीएँ रुवम्मि ।

ईसामच्छरगरुअं परिणी हुंकारअं देह ॥ 868 ॥

पति परीटला आख्याण सांगत होता, गोष्टीतऱ्या नायिकेच्या सौंदर्याचें त्याने वर्णन घेलें तेव्हा त्याच्या पार्वतीने ईर्ष्यासुरानें भरलेला हुंकार दिला.

८६३ कुलस्त्रीचा क्रोध :

863. Anger.

वाहिज्जन्ति ण कस्स वि, रोत्तूणं णेअ पाअडिज्जन्ति ।

माणविआरा कुलपालिआएँ हिअए विलावेन्ति ॥ 869 ॥

कुलस्त्रीचा क्रोध कोणाजवळ बोलून दाखविला जात नाही; तो रूदनाच्या रूपांतही प्रकट होत नाही; तो तिच्या हृदयांतच विरून जातो.

• ■ अपराधी पतीवर क्रुद्ध झालेल्या स्त्रीला सतीचा उपदेश. बोलू नको, रडू नको, पतीच्या अपराधाची घाब्यता होईल असे काहीही करू नको.

८६४ विरहिणी :

864. Disconsolate.

अहिअं सुण्णाई गिरंजणाई वइरिक्करुण्णुसिआइ ।

विरहुक्कण्ठं कुलपालिआइ साहन्ति अच्छीइं ॥ 870 ॥

तिने डोळ्यांत अंजन घातलेलं नाही, एकान्तात रडून रडून तिचे डोळे धोरडे झालेले आहेत. सुजलेले आहेत, तिची दृष्टि शून्य आहे. कुलीन विरहिणीची उत्कण्ठा व दुःख ते व्यक्त करतात.

८६५ कुलपालिका :

865. Alibi.

कुलपालिआएँ पेच्छइ ! जोव्वणलाअण्णविभ्रमविलासा ।

पवसन्ति व्व पवसिए, एन्ति व्व पिए घरं एन्ते ॥ 871 ॥

[कुलपालिकायाः पेश्चरं यौवनलाघण्याविभ्रमविलासाः ।

प्रवमन्तीय प्रवसिते आणच्छन्तीय प्रिये गृहमागते ॥]

१. पालिआए. २. विलाप्यन्ते, विलीयन्ते.

ही कुलीन स्त्री पहा; पति प्रवासाला जातो तेव्हां तिचे यौवन व लावण्य आणि विभ्रम व विलास त्याच्याबरोबर जातात आणि तो घरी परतला की त्याच्याबरोबर परत येतात.

छाया दशरूपकावरून. कुलीन विरहिणीचे विभ्रम दृष्टीस पडत नाहीत, इतकेच नव्हे, त्या तरुण व सुंदर आहेत किंवा कसे, याचाही सभ्रम पडतो. बालग्यातील (क्र. ४६७) पाठ : दुसरी ओळ : सध्वे वि अग्नचलिया प्रियमि क्यनिच्छए गन्तुं ॥ सर्वेऽप्यप्रचलिताः प्रिये कृतनिश्चये गन्तुम् ॥

८६६ पतिव्रता :

866. Tipsy.

‘ पइपुरओ चिचअ रभसेण चुम्बिओ देवरो अडअणाए ।

मह वअणं मइरागंधिअं ति हाआ तुहं भणइ ॥ 872 ॥

‘ तुमचे भाऊ म्हणतात की माझ्या तोंडाला अजून मधाचा वास येत आहे. भाऊजी, तुम्हीच वास घेऊन पहा आणि सांगा, ’ असें बोलून स्वैरिणीने आपल्या पतीच्या देखत दीराचे आवेशाने चुंबन घेतले.

८६७ असती :

867. Propaganda.

‘ तह अडअणाए रूणं पइमरणे बाहरुद्धकण्ठीए ।

अणुमरणसंकिणो जह जारस्स वि संकिअं हिअअं ॥ 873 ॥

नवरा मेला तेव्हां असतीने रुद्ध कण्ठाने एवढा आफोश केला की या दुःखाने ही मरते की काय अशी तिच्या जाराळाहो धास्ती वाटली.

८६८ थरकांप :

868. Flutter.

वाणीरकुडुंगुडीणसउणिकोलाइलं सुणंतीए ।

थरकम्मवावुडाए बहूएँ सीअन्ति अंगाइं ॥ 874 ॥

[वानीरकुञ्जोद्गीनशकुनिकोलाहलं शृण्वन्त्याः ।

गृहकर्मव्यापृताया वध्याः सीदन्त्यद्भानि ॥]

घरकामात व्यग्र असलेल्या वधूने वेळूच्या कुञ्जांतला पोपटाचा फडफडाट व चीत्कार ऐकला आणि तिचे अंग घरकापले,

● छाया काव्यप्रकाशवरून. चंद्रालोकावरील राकागम व्याख्येत व्यञ्जनेचें उदाहरण, साहित्यदर्पणात सांगितलें आहे : ' भ्रातृभूँ प्रति ननान्दुरुषशर-
च्छलेनोक्तिरियम् । ' काव्यप्रदीपकार सांगतात : ' अत्र दत्तसंकेतः कश्चिच्छता-
गहनं प्रविष्ट इति व्यङ्ग्यम् । ' वधूने वेळूच्या वनात संकेत दिला होता,
पण घरकामामुळे तिला तिकडे जाता आलें नाहीं, प्रियकराच्या चाहुलीमुळे
पोपटानां केलेला चीत्कार वानीं आला तेव्हा संकेतभङ्गामुळे ती शहारली.

८६९ सासुरवासी :

869. Respite.

णोह्येइ अणोल्लमणा अत्ता म घरभरम्मि सअलम्मि ।

खणमेत्तं जह संज्ञाएँ णवर ण व होइ चीसामो ॥ 875 ॥

[नुदत्यनाद्रिमनाः श्वश्रुर्मा गृहमारे सकले ।

क्षणमात्रं यदि सन्ध्यायां भवति न वा भवति विग्रामः ॥]

खाष्ट सासू दिवसभर माझ्याकडून घरकाम करून घेत असते;
क्षणचीही उसंत मिळत नाहीं. संध्याकाळीं मात्र अगदीं थोडा वेळ
विश्रांति मिळते न मिळते.

● छाया काव्यप्रकाशवरून. सून शेजारणीशीं बोलत आहे. विषय नेहमीं-
चाच, सासुरवाडाचा. बोलता बोलता संध्याकाळीं संकेत ठरविण्याची मूचना,
अलंकाररत्नाकरात सूमालंकाराचें उदाहरण : " सूक्ष्मापस्य सूचने सूक्ष्मम् । "

८७० माझ्या माहेरीं :

870: Tryst.

ठाणे ठाणे चलिआ, चलणे चलणे सनेडसकुडंगा ।

ण गओ सि अम्ह गामं दिअर ! ण दिट्ठा तुण मुरला ॥८७६॥

भाउर्जा, तुम्ही झडून आमच्या गावीं गेल्या नाही आणि आमची मुरला नदी पाहिली नाही. तिला किती किती वळणें आहेत आणि प्रत्येक वळणाशीं बांबूचीं वेढे आहेत.

● माझ्याबरोबर चला, तीं सारीं ठिकाणें मी तुम्हांला दाखवीन. अशीं सोईस्कर ठिकाणें तिच्या सासरच्या गावीं नसावीत; असलीं तरी तीं अद्याप तिला माहीत नसावीत; भाऊर्जांनीं तरी तीं तिला दाखवावीत कीं नाही ?

८७१ स्वयंसिद्धा :

871. Ready & Willing.

महुएहि किं व चालेंअ ! हरसि गिअंवाहि जह बि मे सिअंअं ।

साहामि कस्स रेंणे ! दूरे गामो, अढमेक्का । 877 ॥

[मधुकै. किं वा पान्थ यादि हरसि निवसन् नितम्बात् ।

शास्मि कस्यारण्ये ग्रामे दूरेऽहमेकाकिनी ॥]

वेढ्या, माझ्याजवळचीं मधुकाचीं पुल्लेंच काय नितंबांवरलें नेसलें वळ जरी ओढलेंस तरी मी सांगणार कोणाला ! येथून गांव फार दूर आहे आणि येथें मी अगदीं एकटें आहे.

● छाया काव्यानुशासनावरून. साहित्यमीमासेतील पाठ : मह एहि किं व पयअ जह रहवि गिअस्सणं गिअं वा । ओहो साहेमि कस्सरणे गामो दूदं अहं एक्का ॥

१. पयिअ. २. गिअंसण. ३. पुरवो. ४. कययाभि कस्य पुरतो.

८७२ स्वर्गनिर्माण :

872.: Heaven in Hell.

कालाक्षरदुःसिद्धिखअ घाम्मिअ ! रे णिक्कीडअसरिच्छ ।

दोण वि णिरअणिवासो समअं जइ होई तहि होदु ॥ 878 ॥

[कालाक्षरदुःशिक्षित बालक रे लग मम कण्ठे ।

द्वयोरपि नरकनिवासः समकं यदि भवति तद्भवतु ॥]

हे धार्मिक, तू दुःशिक्षित आहेस. तू लिबावरल्या किट्यासारखा आहेस. काय ब्हावयाचें असेल तें होऊं दे; नरकांत जाऊं, पण दोघेही बरोबर जाऊ.

● छाया सरस्वतीकण्ठाभरणावरून. तेथील पाठ थोडा वेगळा आहे: कालाक्षरदुःसिद्धिख बालअ रे लग्ग मम्म कण्ठम्मि । दोण वि णरअणि- वासो समअं जइ होई ता होउ ॥ गाथाकाराचा तथोक्तिते धार्मिकापरें ब परवोषक्यावर विशेष रोप आहे. भोजदेवाचा टीकाकार जगद्धर सांगतो: बालक, तूं स्वतःला सुशिक्षित म्हणवितोय, पण तूं पक्क अक्षरें गिरविलीं आहेस; तूं शास्त्राचें अध्ययन केलें आहेस, पण तुला ज्ञानाचें रहस्य समजलेलें नाहीं. काय म्हणतोस ? 'परस्य दारान्मनसापि नेच्छेत् ।' तूं सुशिक्षित नाहींस, दुःशिक्षित आहेस. तूं शास्त्राचें कोरडें अध्ययन केलें आहेस. मी दला जीवनाचें रहस्य शिकवितें. ये, माझ्या गळ्यांत मिठी घाल, मग तुला शास्त्रवचनाची आठवणही होणार नाहीं. काय होईल ? आपण दोघेही नरकांत जाऊं ! हक्क नाहीं; तेथेही आपण स्वर्ग निर्माण करूं !

८७३ सडकाळें :

873. Gathering Clouds.

पंथअ ! ण एत्थ संथरमत्थि मणं पत्थरत्थले गामे ।

उण्णअपओहरे पेक्खिअऊण जइ वसइ ता वससु ॥ 879 ॥

[पथिक नात्र संस्तरमस्ति मनाक् प्रस्थरस्थले ग्रामे ।

उन्नतपयोधरं प्रेक्ष्य पदि वससि वदस ॥]

पथिका, हें खेडें खडकाळ आहे, तुला झोंपण्यासाठी येथें विछाना मिळणार नाही; पण आमाढ्यांत दग जमूं लागले आहेत ते पहा आणि तुला येथें मुकाम करावयाचा असेल तर रहा बापडा.

● छाया काव्यप्रकाशावरून. स्वयंदूती नायिका. संध्याकाळी मुकामासाठी जाणां शोधणाऱ्या पायस्थाला उद्देशून असच्चरितेचे उद्गार; खेड्यातल्या गावदळाना त्याचें रहस्य कसें समजणार ! उन्नत पयोधर आमाढ्यात आहेत, ससेच येथेही आहेत; मात्र आम्हां गरीबांचे घरी विछाना नाही; पटत असेल तर पयारी पसरा, घज्जालभातील पाठः कह लन्मइ सत्परर्य (स्वरघेरल) अम्हाण थ पदिय पामरघरमि । उन्नतपयोधरे पेछिऊन जइ वससि ता वससु ॥ ४९४ ॥ साहित्यदर्पणात ' वस्तुरूपशब्दकत्युद्भवार्थे उदाहरण. काव्य-मदीपकार सांगतातः " स्वयंदूती ' द्वयैः पदेः विशुनयेच्च रहस्यवस्तु ' इति कामशास्त्रस्थितिमनुसृत्य पथिकमाह-पन्थिम इति । "

८७४ आत्मार्पण :

874. Pitcher.

विहलक्खणं तुमं सहि ! दट्ठण कुडेण तरलतरदिट्ठिं ।

वारप्फंसणिहेणं अ अप्पा गरुओ चि पाडिय विहिण्णो ॥ 880 ॥

[विह्वलां खलां त्यां सखि दृष्ट्वा कुडेन तरलतर दृष्टिम् ।

द्वारस्पर्शमिषेण आत्मा गुरुक इति पातयित्वा विभिन्नः ॥

सखि, श्रमानें तूं व्याकुल झाली आहेस आणि तुझी नजर भिर-भिरत आहे, हें तुझ्या माथ्यावरल्या घड्याळ्या लक्षात आलें. आपण फार जड आहोत हें जाणून तुझा भार हलका करण्यासाठी दाराचा धका लागल्याचें निमित्त साधून तो आपण होऊन भग्न झाला.

१ विहलपल. २. मिषेण. ३. विशुक्खला.

● छाया काव्यप्रकाशावरून. थोड्या वेळापूर्वी पाणबळ्यावर तिने ज्याची वाट पाहिली होती तो घराजवळ घुटमळवाना दिसताच तिची नजर भिर-भिरली, मानेचा तेल गेला व घडा दाराच्या बाहीवर आपटून फुटला. घडा तिच्या माथ्यावर होता, म्हणून त्याला तिच्याहून लाववरचे दिसत होते, घरात खाष्ट साद असल्यामुळे आत्मार्पणाशिवाय तिला पुन्हा पाण-बळ्यावर जाण्याची संवि मिळणार नाही हे जाणून तो आपण होऊन कळंडला ! अलंकाररत्नाकरत अपन्हुति व उन्नेद अलंकाराचे उदाहरण.

८७५ सवव :

875. Voluntary Statement.

अदपिउलं जलकुम्भं धेनूण समागमिह सहि तुरियम् ।

समसेजसलिलणीससणीसहा बीसमामि खणम् ॥ 881 ॥

[अतिपृथुलं जलकुम्भं गृहीत्वा समागताऽस्मि सखि त्वरितम् ।

श्रमस्वेदसलिलनिःश्वांसनिःसहा विश्राम्यामि क्षणम् ॥]

सखे, पाण्याचा हा फार मोठा भरला घडा घेऊन मी धाईधाईने येथवर आले; या श्रमामुळे मी दमले आहे; मला घाम आला व धाप लागली आहे. क्षणभर येथेच बसून मी विश्रांति घेत.

● छाया काव्यप्रकाशावरून. तं एवढी श्रमामुस कशाने झालीस, हे कही तिला कोणी विचारले नव्हते. वाटेत भेटलेल्या सखीला हे तिने आपण होऊन सांगितले आहे; कारण श्रमाच्या सवचांखाली हिला आपल्या चोरट्या प्रेमव्यवहारार्ची बाह्य चिन्हे छपवायची होती. या गाथेत चक्रीचे वक्र चारित्र्य व्यङ्ग्य धर्तीने सूचित केलेले आहे.

८७६ गुप्तप्रेम :

876. Secret Love.

अणुमरणे हसइ जणो, रोतुं वि ण लब्भइ जहेच्छं ।

ता एत्थ किं करिस्सं चोरिअरमणे विवज्जन्ते ? ॥ ८८२ ॥

प्रियकर मरण पावला—तरी मला मन मोकळे करून रडतांहीं येत नाही; कारण त्याची माझी प्रीति गुप्त होनी; त्याच्या नांवानें मी सती गेले तर लोक मला हसतील. मी करू तरी काय ?

८७७ मनकवडे :

877. Telepathy.

मा पुत्ति ! वंकभणिअं जंपेसु पुरओ तुमं छउल्लाणं ।

हिअअेण जं च भणिअं, तं पि हआसा विआणन्ति ॥ ८८३ ॥

मुली, या चतुर लोकात्मोर सांकेतिक बोंदं नको. हे इतके द्वुपार धादैत कीं ते मनांतले विचारही ओळखतात.

● वज्जालगावील पाठ व छायाः मा पुत्ति वइक्कवइक्कं जप्पसु पुरओ छइल्लोयाणं हिअए । जं च निहितं तं पि हयामा सुगन्ति सुवुद्धीए ॥ २८२ ॥ मा पुत्ति वक्कवक्कं जप्प पुरतः छेक्खेकाना हृदये । वच्च निहितं तदपि हताशा जानन्ति स्वदुष्ट्या ॥

८७८ वक्रोक्ति :

878. Warning.

वंकभणिआइ कत्तो, कत्तो अट्ठाच्छिपेच्छिअन्वाइ ? ।

ऊसामिउं पि ण तीरइ छउल्लाखिआरिए गामे ॥ ८८४ ॥

येथें व्यङ्ग्य उक्तीचा काय उपयंग ? येथें अधोन्मीलित दृष्टीनें पहावयाचें तरी कसें ? चतुर माणसांनीं भरलेल्या या गावात निःश्वासाचीही चोरी.

● मैत्रिणीने विचारलें, येथें आल्यापासून तुला एवढी विरक्ति कशी आली ? या प्रश्नाचें उत्तर.

८७९ पुतळा :

879. Renewal.

तत्थ वि होंति सहीओ पुत्तलि ! मा रुवसु जत्थ दिण्णा सि ।
तत्थ वि णिउंजलीला, तत्थ वि गिरिवाहिणी गोला ॥ 885 ॥

पुतळा-वू रडतेस कशाला ? तुला जेथें दिलेली आहे तेथेंहि तुला मैत्रिणीं भिळतां, आणि निकुञ्जांत क्रीडा करतां येईल. डोंगरांतून वाहणारी गोदावरी तेथेंही आहेच.

● प्रथम सासरी जाणाऱ्या कपूळ माहेरगावच्या मैत्रिणीचें आश्वातन, पुतळा हें विशेषनाम पुत्तलि, पुत्री यावरून आलें असावें.

८८० अधरव्रण :

880. Sore

कस्स व ण होइ रोसो दत्तूण पिआअें सव्वणं अहरम् ।
सभमरकमलंभाइरि ! वारिअवामे ! सदसु एण्हि ॥ 886 ॥

[कस्यैव न भवति दोषो दृष्ट्या प्रियायाः सव्वणमघरम् ।

सभमरपद्माघ्राणशीले वारितवामे सदस्वेदानीम् ॥]

प्रियेच्या अधरावरील व्रण पाहून कोणाला राग येणार नाही !
आंत भर असलेलें कमल तिनें हुगलें, तेव्हां त्यानें तिच्या ओंठाचा धावा घेतला.

● छाया जलंकाररत्नाकरावरून, शोभाकरमित्रानें व्याजोक्तीचें उदाहरण म्हणून ही गाथा उद्धृत केली आहे. ' उद्भेदप्रच्छादनं व्याजोक्तिः । ' संशय

व्यक्त झाला न झाला तोंच, समयसूचक सखीला देन गेलीं भुग्याची सबब सुचली.

८८१ आपद्धर्म :

881. In Default.

छप्पत्तिआ वि खज्जइ णिप्पत्ते पुत्ति ! एत्थ को दोसो ? ।

णिअपुरिसे वि रमिज्जइ परपुरिसविवज्जिण गामे ॥ 887 ॥

मुली, दुसरीं पानें मिळत नाहींत तेव्हा पट्पर्णाळाही पान मानीवें लागतें, त्यांत दोष नाहीं, एकाद्या गांवांत परपुरुष प्राप्त होण्यासारखा नसला तर पतीशीं रममाण होण्यांत कांहीं दोष नाहीं.

● पाइअसइमहण्णवात ' छप्पत्तिआ ' या देशी शब्दाचा अर्थ ' चपाती, रोटी, फुलका ' असा दिलेला आहे. पक्वान्नांचे अभावीं रोजच्या चपातीवर भागविण्यात दोष नाहीं, असा अर्थ होऊं शकेल.

८८२ परपुरुष :

882. Presumption.

अमुणिअपरपुरिससुहो जंपउ जं किं पि अण्णओ लोओ ।

णिअपुरिसेहि वि अम्हे परपुरिसो ति चिच अ रमामो ॥ 888 ॥

परपुरुषाचें सुख ज्यानीं अनुभविलेलें नाहीं त्यांना काय म्हणावयाचें असेल तें म्हणूं द्या. आम्हाला तर रतिप्रसंगीं पतीलाही परपुरुष कल्पित्यावांचून समाधान होत नाहीं.

८८३ मंडईत चक्रर :

883. Shopping.

माए ! परोचअरणं अज्ज खु ण तिथि ति साहिअं तुमए ।

ता भण किं कराणिज्जं ? एमेअ ण वासरो ठाइ ॥ 889 ॥

[मातृगृहोपकरणमद्य खलु नास्तीति साधितं त्वया ।

तद्गुण किं करणीयमेव न चास्तरः स्याद्यी ॥]

आई, घरांतलें सामानसुमान सपलें आहे असें तूं म्हणत होतीस ना ? सांग, काय करावयाचें आहे तें लवकर सांग, कारण - आतां दिवस फार वेळ राहणार नाही.

● टाया काव्यप्रकाशावरून, भाजीपाला, लाकूडकाटा आणावयाच्या निमित्तानें संध्याकाळीं भटकण्यासाठीं मुलीला बाहेर पडावयाचें होतें, त्या-
कारिता तिनें आशाधारक कामसूत्राचा आविर्भाव धारण केला आहे.

८८४ गोयूथिका :

884. Frenzy.

सञ्छंदरमणदंसणसंवट्टिअगरुअवम्महविलासम् ।

सुविअंडुवेसविलआ रामिअं को वणिउं तरइ ? ॥ 890 ॥

विदग्ध वेश्याच्या संभोगामुळें होणाऱ्या आनंदाचें वर्णन कोण करूं शकणार ? भोंवतालीं चाललेल्या विलासक्रीडामुळें त्याचें रतिकौशल्य अधिकच उत्तेजित होतें.

● एक पुरुष अनेक स्त्रियाशी क्रीडा करित आहे, किंवा, सामुदायिक स्त्रीचा प्रसंग आहे, अशा वेळीं सर्वांचें कौशल्य वृद्धिंगत होतें, असा काम-
शास्त्रज्ञाचा अभिप्राय आहे. या गाथेतील वर्णन गोयूथिकेचें असावें.

८८५ उच्छृंखल :

885. Profligacy.

सामण्णसुंदरीणं विवमममावहइ अविणओ रुचेअ ।

धूमो वि इ पज्जालिआणं महुरो होइ सुराभिदारूणं ॥ 891 ॥

१ सविदग्धवेशावनिता.

[सामान्यसुंदरीणां विभ्रममावहत्याविनय एव ।

धूम एव भज्ज्वलितानां बहु मतः सुरभिःशरूणाम् ॥]

सौंदर्य सामान्य असलें तरी नखरेबाज निर्लज्जपणा भरपूर असला म्हणजे स्त्रिया विशेष आकर्षक दिसतात. चंदनाच्या खोडापेक्षा त्याच्या धुराचाच सुगंध दूरवर दरवळतो.

● छाया सरस्वतीकण्ठाभरणावरून. 'सामान्य-सुंदरी' हा प्रयोग वेदयाना उद्देशून केलेला असावा. निर्लज्ज स्त्रिया कामाग्रांनं चेतल्या म्हणजे बेकाम आविर्भावामुळे त्यांची आकर्षकता विशेष वृद्धिंगत होते.

८८६ पराशरसूत्र :

886. Aphorisms.

अव्यो ! कालस्स गर्ह, सो वि जुआ सरसकन्वदुल्ललिओ ।

पढइ परासरसदं अम्हे वि णिअं पइं गमिमो ॥ 892 ॥

काळाचा महिमा बगाय आहे; पहा : रत्नरित काव्ये लिहिणारा हा तरुण आता पराशरसूत्राचें अध्ययन करीत आहे आणि आम्ही, आम्ही आमच्या पतींकडे वळत आहोंत.

८८७ मानदेवता :

887. Adoration.

पणमह माणस्स, हला ! चलणे, किं देवएहि अण्णेहिम् ?

जस्स पसाएण पिओ घोलेइ पाअन्तपासेसु ॥ 893 ॥

सह्यानों, मानदेवतेची आराधना करा. काय करावयाच्या आहेत इतर देवता ? या देवतेच्या कृपाप्रसादाने प्रियकर आपल्या पायाशी ओळण घेत येतो.

८८८ रुसवा :

888. Sulk.

अणुणअपसरं पाअपडनूसवं रभसचुम्बणसुहेल्लि ।

एआइ अ अण्णाइ अ अवसो व्व कओ फलइ माणो ॥894॥

अनुनयाचा विस्तार, पादबंदनाचा उत्सव, आवेशपूर्ण चुंबनांची सुखद क्रीडा हीं व अशीं अनेक अन्य फळे रुसव्याला येतात; मग तीं अपेक्षित असोत वा नसोत.

८८९ अस्त्र :

889. Infallible.

जइ पुत्तालि ! बहुएहिं अणुणअसोकखेहि आत्थि दे कज्जं ।

त्ताव रुअ, गेण्ड माणं, खणमेत्तं तम्मि सुहअम्मि ॥ 895 ॥

मुली, अनुनयामुळे प्राप्त होणाऱ्या बहुविध सुखांची अपेक्षा असेल तर तूं अश्रूंचे भल काढ, मान धारण कर, म्हणजे तीं तुला क्षणार्धात प्राप्त होतील.

८९० अपूर्व :

890. Extraordinary.

आणा अणालवंतीएँ कीरण, दीसए पराहुतो ।

णित्राम्मि णीसिसिज्जइ, पुत्ति ! अपुण्वो क्वु दे माणो ॥896॥

प्रियकराशीं तूं बोलत नाहीस, पण त्याच्या मर्जीप्रमाणे वागतेस; तो पराडमुख झाला कीं त्याच्याकडे टक लावून पाहतेस आणि तो बाहेर गेला कीं सारखे उसासे टाकतेस. मुली, तुझा रुसवा काहीं अपूर्वच दिसतो

● अशा अर्धवट उपायांनीं तूं त्याला चठणीवर निवा शरण आणूं शकणार नाहीस.

८९१ निश्चय :

891. Resolution.

जं जं भणह, सहीओ ! आम करिस्साम सब्बहा तं तं ।
जइ तरह रुंभिउं मह घीरं समुहागए तम्मि ॥ 897 ॥

[यद् भणथ तत् सख्य आम करिष्यामि तत् यथा सर्वम् ।

यादि त्वरध्वं रोध्दुं मे धैर्यं संमुखागते तस्मिन् ॥]

सख्यांनों, तुम्ही जे जे सांगाल ते ते मी करीन; पण प्रियकर
समोर आला म्हणजे माझा निश्चय डगमगणार नाही असा कांहीं
उपाय काढा.

● छाया काव्यानुशासनावरून. अनुमान (प्रभादप्युत्तरं यत्र) किंवा
परिसंख्या (पृष्ठेऽपृष्ठे वा अन्यापोहपरोक्तिः) अलंकार.

८९२ मतवाला :

892. Gallant.

अल्लिअइ दिट्ठिणिब्भच्छिओ वि, विहुओ वि लग्गए सिअए ।
पइओ वि चुम्बइ घला, अलज्जए कह णु कुप्पिस्सम् ? ॥ 899 ॥

(त्यानें दूर व्हावे म्हणून) त्याच्याकडे रागाने पाहिले की तो
उलट माझ्या आणखी जवळ येतो; दूर ओटले की वखाला शत्रू
लागतो; आणि फटकारले की चुम्बनच घेतो. सांग, अशा निर्दळ्यावर
रागावू तरी कशी !

८९३ हिम :

893. Snow.

हिमजोअचुण्णहरथाओ जस्स दप्पं कुणन्ति राईओ ।
कह तस्स पिअस्स मए तीरइ माणो हला ! काउम् ? ॥ 899 ॥

सखे, हिवाळ्यांतल्या रात्रीच्या थंडीमुळे उद्धट झालेल्या प्रियकरावर मी कशी रुसूं ?

● कारण हिवाळ्यांतल्या रात्री मोठ्या आणि थंडीमुळे अंगांत हुडहुडी भरलेली, वेबर सांगतो, दक्षिणेत जन्मलेल्या या गायेंतील ' हिमयोगचूर्ण ' हा प्रयोग अगदी विलक्षण आहे; कारण येथे बर्फ पडत नाही, प्राचीन काळी येथे दाट जंगल होतें, अर्थात् पाऊस व थंडी यांचें प्रमाण अधिक असलेच पाहिजे. पाण्यावर बर्फाचा तवंग येण्याइतकें कडक हिंव इकडे अलीकडेही अधून मधून पडतें.

८९४ गेंडा :

894. Rhino.

किं मणह मं, सहीओ ! करेहि माणं ति, किं थ माणेण ? ।

सम्भाववाहिरे तम्मि मज्झ माणेण वि ण कज्जम् ॥ 900 ॥

सह्यांनों, काय सांगतां काय ? मी ! आणि त्याच्यावर रुसूं ! आणखी रुसण्याचा उपयोग काय ? त्याच्या अंगां सद्भाव नाही आणि रसिकताही नाही. अशावर रुसायचें कसे ? आणि कशासाठी ?

८९५ विसंगति :

895. Absurd.

जइआ पिओ ण दीसइ मणह हला ! कस्स कीरण माणो ? ।

अह दिट्ठम्मि वि माणो ? ता तस्स पिअत्तणं कत्तो ? ॥ 901 ॥

[यदा प्रियो न दृश्यते मणत हला कस्य क्रियते मानः ।

अथ दृष्टेऽपि मानस्तत्तस्य प्रियत्वं कुतः]

सखे, प्रियकर दृष्टीसमोर नसतो तेव्हा कोणावर रुसायचें ! आणि तो दृष्टीसमोर असतो तेव्हा त्याच्यावर कसे रुसायचें ? आणि अशा वेळीं रुसायचें तर तो प्रियकर कसला ?

● छाया सरस्वतीकंठाभरणावरून.

८९६ मात्रा :

896. Accused.

जाणिमि कआवराहं, जाणिमि अलिआइ भणइ सअलाइ ।

अणुणेंते उण जाणे कआवराहं व अप्पाणं ॥ 902 ॥

तो अपराधी आहे, हें मला माहीत आहे. (आपण निर्दोषी आहोंत, असें) तो सांगतो, तें खोटें आहे, हेंही मला ठाऊक आहे. पण तो माझे सात्वत करूं लागतो, तेव्हा मात्र वादू लागतें कीं खरी अपराधी मीच आहे.

८९७ सराईत गुन्हेगार :

897. Habitual Offender.

अवराहसहस्साई भरिमो हिअएण तम्मि अंदिट्टे ।

दिट्टम्मि उण, पिअसही ! एक्कं पि झु णं ण संमरिमो ॥ 903 ॥

तो समोर नसतो तोंपर्यंत त्याचे सहस्रावधि अपराध माझ्या मनांत येमान घालीत असतात. पण त्याची माझी दृष्टभेद झाली कीं त्या अनंत अपराधांपैकी एकही मला आठवत नाही.

८९८ सान्निध्य :

898. Freedom of Speech.

भण भण जं जं पडिहाइ तुज्झ, तं तं सहामिमो अम्हे ।

असहत्तणं च जीअं च वल्लभे दोइ ण घडंति ॥ 904 ॥

बोल, बोल, काय वाटेल तें बोल तें; सारें आम्ही सहन करूं. सहन-
शीलतेचा अभाव आणि प्रियकराचें सान्निध्य यांचा सहवास अशक्य आहे.

८९९ परकायाप्रवेश :

899. Transmigration.

एअं चिअ मह णामं ? भण भण दे सुहअ ! किं विलक्खो सि ? ।

पडिहाइ जं ण तुज्झ वि, ममं पि किं देण णामेण ॥ 905 ॥

अस्सें, हें माझें नांव आहे काय ? बोल, बोल ; कां ? गोंधळलास सा ?
सुभग, माझें नांव तुला आवडत नसलें तर मलाही त्याचा त्याग
कर्ता येईल.

● गोत्रस्थलन. त्यानें तिला भलत्याच नांवानें हांक मारली. तें लक्षांत
आलेच नाहीं अशी बतावणी करून तिनें आश्वासन दिलें कीं तूं तुझ्या
आवडीचें नांव मला ठेवेलें, तें मलाही पार आवडेलें. एवढ्यानें तुझें
प्रमाणान होईल ना ! सहनशील, वाचवदत्तेहून सहनशील.

९०० धुंदी :

900. Stupor.

सुहअ ! मुहुत्तं सुप्पउ, जं ते पडिहाइ तं पि भण्णिहिसि ।

अज्ज ण पेच्छंति तुहं पिदागरुआइ अच्छीइ ॥ 906 ॥

सुभग, जागरणामुळे डोळे जड झालेले असल्यामुळे तुला अज्ञान नीट
दिसत नाहीं आणि घट दोळतांही येत नाहीं. आणखी थोडी झोप घे
आणि मग जें वरें दिसेल तें बोल

१ एअं चिअ एम छो ?

९०१ प्रतिकार :

901. Retaliation.

मा वेलवेसु बहुअं पुत्तअ ! अलिएहि गोचेहि ।

एसा वि जाणइ च्चिअ परिहासुम्मिस्सभणिआइं ॥ 907 ॥

मुला, तं तुझ्या पत्नीला भलत्याच नांवानें हांक मारीत आहेस. तिला अशी चिडवूं नकोस. तुझी चेष्टा करण्याइतकी बुद्धि तिलाही आहे

● सरा प्रसार आईनें ओळखला होता, पण ही सारी चेष्टांमत्करी चाललेली आहे अशी आपली समजूत शाली असल्याची बतावणी करून या अनुचित प्रसंगाला ती वेगळें बळण लावण्याचा प्रयत्न करीत आहे.

९०२ चाण्डिका :

902. Fury.

अइ चण्डि ! किं ण पेच्छसि ? जइ सो बाहरइ अण्णगोत्तेण ।

अइ दे इच्छइ मच्छरपणाच्चिअच्छं मुहं दट्ठु ॥ 908 ॥

हे चंडिके, मत्सरानें प्रस्त झालेल्या व गरगर फिरणाऱ्या डोळ्यांमुळे तुझ्या मुखाला येणारी शोभा पाहण्याच्या इच्छेनें त्यानें तुला मुद्दाम दुसऱ्याच नांवानें संबोधिलें, हें तुला कसें कळत नाहीं ?

९०३ टकमक :

903. Gaze.

वेआरेज्जसि, मुद्धे ! गोत्तवखलिएहि मा खु तं खसु ।

किं व ण पेच्छइ अण्णइ एदहमेत्तेहि अच्छीहि ॥ 909 ॥

वेढे, त्यानें तुला अन्य नावानें हांक मारली म्हणून एवढें कां
रडावयाचें ? तो डोळे विस्फारून तुझ्याकडे टकमक पहात आहे, तें
तुला दिसलें नाहीं का ?

९०४ मंचक :

904. Couch.

सोचुं सुहं णं लब्धइ, अव्यो पेम्मस्स वंकविसमस्स ! !

दुग्घाडिअमंचअस्स व खणे खणे पाअपडणेण ॥ 910 ॥

प्रेमाची गति बरु आणि विषम असते. तो (माझी मनधरणी करण्या-
साठी) क्षणोक्षणी व जागोजाग माझ्या पाया पडला, यामुळें
मंचकावरील शय्या (प्रेमाच्या मार्गाप्रमाणें) उंचसखल झाली. यामुळें दोन
घटका सुखानें झोंप घेईन म्हटलें तर तें काहीं जमत नाहीं.

९०५ विन्मुख :

905. Confusion.

एकसअणम्मि सुमुही विमुही गरुण माणबंधेण ।

सिविणकलहम्मि हांती परम्मुही सम्मुही जाआ ॥ 911 ॥

आम्ही दोघें एकाच आयरुणावर झोंगलों होतो, पण सुमुखि
माझ्यावर खूप रागावलेली असल्यामुळें माझ्याकडे पाठ करून झोंपली
होती. नंतर स्वप्नातही ती माझ्याशीं भाडली; त्यावेळीं तिनें पुन्हां,
कुशी पालटल्यामुळें ती विन्मुख होती, ती आयतीच समुख झाली !

● आणि मग ? मग काय विचारता ? स्वप्नातही मी तुमच्याशीं भाडलों
व त्यामुळें तोंड फिरवलों हें जागी झाल्यावर तिनेंच त्याला सांगितलें
असलें पाहिजे !

९०६ संवय :

* 906. Habit.

वडूउ ता तुह गव्यो, मण्णसि रे जह विहंडणं वअणं ।

सच्चं ण एइ णिदा तुए विणा, देहि ओआसं ॥ 912 ॥

वाहूं दे, तुझा उद्धटपणा आणखी वाहूं दे. बोल, मनाला येईल तें बोल. पण हें पहा, तूं शेजारीं असल्याशिवाय मला क्षोपच येत नाही; तुझ्या विछान्यावर मला थोडीशी जागा दे.

९०७ अंकुर :

907. Germination.

कअविच्छेओ सहिंभंगिमणिअसब्भाविआवराहाए ।

झडि आपल्लवइ पुणो णअणकवोलेसु कोवतरू ॥ 913 ॥

तिच्या सखीनें तुझा अपराध तिज्या अलंकारिक भायेंत सांगितला, तरी तिज्या त्याची स्वष्ट जागीव झाली. तिच्या रागाचा वृक्ष उन्मळून पडला होता, त्याला एकाएकीं नवे अंकुर फुटले अणि तिचा क्रोध तिच्या नेत्रांत व गालांवर व्यक्त झाला.

९०८ अश्रुसिंचन :

908. Rejuvenation.

उम्मूलमि व हिअअं अणुणिज्जंतीओ माणवंतीओ ।

संमरिअमणुणिब्भरवाहमरोरुंभिअमुहीओ ॥ 914 ॥

मागिनांचा अनुनय केला जात असतांना प्रियकराच्या अवराथांच्या आठवणीमुळे तिच्या डोळ्यांतून अश्रु वहात आहेत आणि त्यांच्या सिंचनामुळे तिच्या हृदयांतली प्रीतीला नवे अंकुर फुटत आहेत.

९०९ बोभाटा :

909. Notoriety.

ण वि तह तकखणसुअमण्णुदुखखविअणाओ वि रुवंति ।

जह दिट्ठम्मि पिअअमे अणुणिज्जंतीओ तरुणीओ ॥ 915 ॥

प्रियकराच्या दुर्वर्तनाचा बोभाटा कानीं येतो त्यावेळीं होतें त्याहून अधिक दु.ख त्यानंतर तो दृष्टीस पडतो व अनुनय करू लागतो तेव्हां स्त्रियांना होतें आणि त्याची चीड येते.

■ कारण त्यावेळीं त्यांना त्याच्या खोटपणाचा प्रत्यय येतो आणि आपल्या जीवनाच्या वैकल्याची जाणीव होते.

९१० लचाप्रहार :

910. Kick.

द्विअए रोसुक्खित्तं पाअपहारं सिरिण पत्थंतो ।

ण हओ दइओ माणंसिणीए, थोरंसुअं रुण्णं ॥ 916 ॥

[हृदये रोपोद्गीर्णं पादप्रहारं शिरसि प्रार्थयमानः ।

तथैवेति प्रियो मनस्विन्या स्थूलाथु रुदितं ॥]

(ती त्याच्यावर इतकी चिडली होती की) मनातल्या मनांत तिने त्याचे मस्तक लायेच्या ठोकरीने आमाळांत उडविलें होतें; पण प्रियकराने तिच्या पायांवर डोकें ठेवून प्रत्यक्ष लत्ताप्रहाराची याचना केली तेव्हां तिने तें ठोकरलें नाहीं किंवा दूर छोटलें नाहीं; एवढेंच नव्हे, तर तिच्या डोक्यांतून टपोरे अश्रु ओघळू लागले

■ छाया वज्जालग्गावस्स.

९११ मदिराचपक :

911. Wine-Glass.

पिअमविङ्गणचसअं अचविखअं पिअसहीएँ देंतीए ।

अभणंतीएँ वि माणंसिणीएँ कहियो न्चिअ विरोहो ॥ 917 ॥

चपकांतील मदिरेचा आस्वाद घेण्यापूर्वीच प्रियकरानें तो प्रिय-सखीच्या हातीं दिला; तेव्हां मानिनी एक शब्दही बोलली नाहीं आणि केवळ मौनानें तिने त्याच्या अनुनयाला असलेला आपला विरोध प्रकट केला.

■ तिच्या हातीं चपक देतांना तोही कांहीं बोलला नव्हता, पण या कृतीनें त्यानें तिला विनंति केली कीं पहिला धोट तूं घे, नंतर मी घेईन; तिला तें मानवळें नाहीं.

९१२ लम्पांश :

912. Recompense.

वच्चिहिइ सो घरं से, लहिहिइ ओआसमेहिइ सआसं ।

मणिहिइ जं मणिअव्वं, पच्चुत्तं किं शु पाविहिइ ? ॥ 918 ॥

ती त्याच्या घरीं जाईल, संधि सार्धाल आणि जें कांहीं सांगावयाचें आहे तें सांगेल; तिला प्रत्युत्तर काय मिळेल बरें ?

९१३ चंद्रकला :

913. Waning Moon.

तणुआइआ वराई दिअहे दिअहे मिअंकलेहें व्व ।

बहलपओसेण तुए णिसंस ! अंधारिअमुहेण ॥ 919 ॥

निर्दया, तुझ्या मनांत तिच्याविषयीं गाढ द्वेष भरलेला आहे आणि ती सजिन्न असतांना तुझें मुख फालवडलेलें वसतें. हें पाहून विचारी दिवसानुदिवस (कृष्णपर्क्षीच्या) चंद्रफळेप्रमाणें झुरत आहे.

९१४ विशालाक्षि :

914. Phase.

दावतेण तुह मुहं भुमआभंगम्मि होन्त णवसोहं ।

अकएण उवकअं अज्ज मग्गुआ मज्झ, पसिअच्छि ॥ 920 ॥

तू आज माझ्यावर निष्कारण रागावलीस, पण त्यामुळे मला एक अनपेक्षित लाभ झाला, हे विशालाक्षि, क्रोधाविष्ट झाल्यामुळे तू भृकुटिभङ्गाने सज्ज वसा दृष्टिक्षेप केलास तेव्हा मला एक अभिनव आकर्षक अशी शोभा दिसली.

९१५ भृकुटिमंग :

915. Pose.

मिउडी ण कआ, कडुअं णा लविअं, अहरअं ण, पज्जुडं ।

उवऊहिआ ण रुणा - एएणवि जाणिमो माणं ॥ 921 ॥

मी तिला आलिंगिते, तेव्हा तिने भुवई चढविली नाही, कटु वचने केली नाहीत, ओंठ उडवले नाहीत किंवा अश्रु टाळले नाहीत. यावरूनच मी ओलखले की ती रुसली आहे.

९१६ अबोली :

916. Dumb.

किं पि ण जंपसि कामं, भणिअं च करेसि तं वहा तुरिअं ।

हिअअं रोमुव्वेअं ति तुज्झ विणयो चिचअ कहेइ ॥ 922 ॥

कामाशिवाय बोलत नाहीस व सांगितलेले काम त्वरित करतेस. तुझा हा विनयच सांगतो की तुझा हृदयातला क्रोध अद्याप नष्ट झालेला नाही.

९१७ हा राग सोड, सोड :

917. Displeased.

परिपुंछिआ ण जंपसि, चुंविज्जंती बला मुहं हरसि ।

परिहासमाणविमुहे ! पसिअंछि ! मणं म्ह दूमेसि ॥ 923 ॥

काहीं विचारलें तर तूं बोळत नाहीस, बलाकारानें चुंवन घेतलें तर ओठ चुसवतेस. हे विशालाक्षि, रुसव्यामुळें तूं विमुख झालों आहेस आणि यामुळें आम्हाला पांढा होत आहे.

९१८ यौवन :

918. Passing Show,

अइ पीणत्थण उत्थंभिआणणे ! सुअणु सुणसु मह वअणं ।

अथिरम्मि जुज्जइ ण जोव्वणम्मि माणो पिए काहुं ॥ 924 ॥

हे सुतनु, पीनस्तनी, उन्मुखि, माझे वचन ऐक. तारुण्य अस्थिर आहे, म्हणून प्रियकरावर रुसणें योग्य नाही.

९१९ शिशिरयामिनी :

919. Long Nights.

तरलच्छि ! चंदवअणे ! थोरत्थयणि ! करिअरोरु ! तणुमज्जे ! ।

दीहा ण ममप्पइं सिसिरजामिणी, कह णु दे माणो ॥ 925 ॥

तुझे मुख चंद्रासारखें आहे, कटि सूक्ष्म आहे आणि माझ्या हत्तीच्या सोडेसारख्या आहेत. तुझे स्तन थोर आहेत. हिवाळ्यांतल्या दीर्घ रात्री अद्याप संपलेल्या नाहीत. तूं मान का सोडीत नाहीस !

९२० भुजंग :

920. Cobra.

सुहृआ वि सुंदरी वि हु तरुणी वि हु माणिणि ति आ पुत्ति ।।
चंदणलंढि व्व हुअंगदूमिआं किं णु दमेसि ॥ 926 ॥

तूं तरुण आहेस, सुंदर आहेस, तुझे वय सुखोपभोगांचे आहे.
चंदनाच्या झाडाभोंवतीं भुजंगाचा बिळखा असावा तसा तुझ्या ठायीं
मानानें प्रवेश केला आहे. तूं मान धारण करून आमचा छळ कां
करतेस ?

९२१ सफल :

921. What Else ?

पडिवक्खस्स वि पुरओ समुहं भणिआ सि तेण : पसिअ ति ।
अवलंबिअस्स माणिणि ! माणस्स अ किं फलं अण्णं ॥ 927 ॥

सवतींच्या देखत त्यानें ' प्रसन हो ' म्हणून तुझी प्रार्थना केली.
मानिनि, मानधारणापासून तुला आणखी कोणत्या फळाची अपेक्षा आहे ?

९२२ उमाळा :

922. Masquerade.

कड्डुंसि चलिअवलए हत्थे, मुंचेसि अहमुही बाहम् ।

पडिरुंभासि णीसासे, बहुअं ते माणविण्णाणम् ॥ 928 ॥

तूं मान खाली घालून अश्रु ढाळीत आहेस, हुंदके दाबून टाकीत
आहेस; तुझ्या हातांतली कंगणें गळून पडत आहेत. तूं रुसली आहेस—
आणि हें लपविण्याचा तूं कितीही प्रयत्न केलास तरी तो व्यर्थ आहे.

९२३ अवडंबर :

923. Ostentation.

कज्जं विणा वि-कअमाणडंवर पुलअभिण्णसव्वंगी ।

: उज्जल्लालिंगणसोखलालसा पुत्ति ! मुणिआ सि ॥९२९॥

मुली, तूं हें रुसव्याचें अवडंबर कां मांडलें आहेस ! पहा, तुझें शरीर रोमांचांनीं पुलकिन झालेलें आहे आणि तुला आळिगनमुखाची तोत्र इच्छा झालेली आहे असें स्पष्ट दिसत आहे.

९२४ स्वमांतही अग्राप्य :

924. Misfortune.

हंहो ! किं व ण दिहुं हला ! मए जीविअं घरन्तीए ।

सो मं अणुणेइ पिओ अहं पि अणुणिज्जिमि हआसा ॥९३०॥

सखि, मी दुर्दैवी; मी जीव धरून राहिलें आहे आणि मी काय फाय पाहिलें नाहीं ! प्रियकर माझा अनुनय करीत आहे आणि मी अनुनय करून घेत आहे !

● विरहजन्य निद्रानाशामुळे हें सुख मला आतां स्वमांतही मिळत नाहीं.

९२५ बहुबल्लभ :

925. Competition.

तो सोयखं, ताव रई, ता रणरणअस्स ण त्थि ओआसो ।

जा दुक्खेवकणिहाणे ण होइ बहुबल्लहे पेम्मं ॥ ९३१ ॥

ज्याला पुष्कळ प्रियकरणी आहेत अशा बहुभावा जोंवर आपलें प्रेम जडलेलें नाहीं तोंवरच आनंद व सोय्य हों प्राप्त होतात आणि हळुइच्छीला अवसर मिळत नाहीं. बहुबल्लभांवर प्रेम हें दुःखाचें भाण्डार !

९२६ अंतर्ज्ञानी :

926. Mediation.

माणहरिएहि गंतुं ण तीरण, सो ण एइ अवराही ।

को वि अपात्थिअमुणिणो णेज्जं मंतं व आणेज्जं ॥ 932 ॥

मी मान धारण केलेला असल्यामुळे मनधरणी करण्याकरितां प्रिय-
कराकडे जाऊं शकत नाही आणि तो अपराधी असल्यामुळे धापण
होऊन इकडे येत नाही, मनकामना जाणण्याचें अंतर्ज्ञान असलेला
कोणो त्याला इकडे धाणील काय ?

● अर्थ नीट लागत नाही.

९२७ स्फटिकपात्र :

927. Crystal Glass.

उच्चहइ दइअगहिआहरोट्टुझिज्जंतकोवगअराअं ।

पाणोसरन्तमइरं व फल्लिहचसअं मुहं बाला ॥ 933 ॥

तरुणांच्या मुखावरील रागाची लाली ओसरली आहे - कारण प्रिय-
करानें तिचा धापर धरून जणुं स्फटिकपात्रातली आरक्त मदिरा
पिऊन टाकली आहे !

९२८ आवेश :

928. Assault.

गाढालिंगणरभसुज्जुअग्नि दइए लहुं समोसरइ ।

माणंसिणीएँ माणो पैल्लंभीओ व्व हिअआहि ॥ 934 ॥

[गाढालिंगणरभसोद्यते दयिते लघु समुपसगति ।

मनस्विन्या मानः पीडनभीत इव हृदयात् ॥]

प्रियेला गाढ आढिंगन देण्यासाठी प्रियकर आवेशानें सरसावला
तेव्हां जणूं चेंगरून जाण्याच्या धास्तीनें प्रियेच्या हृदयांतलें मान
एकाएकी ओसरला.

● छाया काव्यप्रकाशावरून. उत्प्रेक्षेचें उदाहरण.

९२९ मानपर्वत :

929 Thunderbolt

तुझा थिरो विशालो जो सहि ! मे माणपव्वओ रडओ ।

सो दड्जदिट्टिवज्जासणीएँ चाए वि ण पढुंतो ॥ 935 ॥

तुझाः स्थिरो विशालो यो रचितो मानपर्वतस्तस्या ।

स दयि दृष्टिवज्जाशनेर्घातमेव न प्रातः ॥

सखि; उंच, स्थिर व विशाल असा मानाचा पर्वत मी उभारला
आहे खरा, पण प्रियकराच्या एका दृष्टिक्षेपाच्या वज्रपातानें त्याचें चूर्ण
होऊन जाईल.

● छाया वज्जालगावरून.

९३० चलचिचल :

930. Agitation.

सहि ! विरड्ज्ज माणस्स मज्झा धीरचणेण ओओसं ।

पिअमदंसणविहलक्खणम्मि सदसे त्ति तेण ओसरिअं ॥ 936 ॥

[सखि विरचय्य मानस्य मम धीरत्वेनाश्यासम् ।

प्रियदर्शनविष्टेऽपलक्षणे सदसैव तेनापघृतम् ॥]

१. आसासम्. २. विहलंखलणम्मि. ३. विहलक्षणे.

सखि, मी मोठ्यां धीरानें मान धारण केला होता, पण प्रियकराचें दर्शन झालें तेव्हां एवढी चलबिचल झाली कीं माझा मान एकाएकी ओसरला.

● छाया काव्यप्रकाशावरून. उत्प्रेषा या विभावना.

९३१ श्याम :

931. Wounds and Scars.

गहपत्रेपसाहिअंगो निद्राघुम्भंतलोअणो ण तहा ।

जह निव्वणाहरो सामलंग ! इमेसि मह हिअअं ॥ 937 ॥

[मखमुखमस्ताधिताद्गो निद्राघूर्णहोचनो न तथा ।

यथा निर्घर्णाघरः श्यामलाद्ग दूनयसि मम हृदयम् ॥]

हे श्याम, तुझ्या अंगावरील नखक्षतांचें प्रसाधन किंवा जागरणामुळे घुमणारे तुझे लोचन पाहून माझे मन व्यथित होत नाही; पण तुझ्या भोंठावर व्रण नाही असें दिसलें कीं माझे हृदय विदीर्ण होतें.

● छाया काव्यानुशासनावरून. कोणावरही फा होईना, जोंवर तूं प्रेम करीत आहेस, तोंवर तुला पुन्हा प्राप्त करून घेण्याची मला आशा वाटते. माझ्या मनात मत्सर नाही, आशा आहे, धीर आहे, तूं विरक्त झालास तर मात्र माझा धीर तग धरणार नाही.

९३२ प्रतिबिंबः

932. Replica.

पच्चक्खमंतुकारअ ! जह चुंचसि मे इमे हअक्खोले ।

ता मज्झ पिअसदीए विसेसओ कीस तण्हाओ ? ॥ 938 ॥

निर्लज्जा, तुझा अपराध प्रत्यक्षपणें माझ्या प्रत्ययास आला आहे. इकडे तें माझ्या दुर्दैवी गालाचें चुंबन घेतलेंस आणि तिकडे माझ्या प्रिय सखांचे गाल ओले झाले; तुमचें एकामेकांवर प्रेम नसते तर असें कां होतें ?

● नायिकेच्या आरसपानी गालावर पलीकडे उभ्या असलेल्या सर्पिंच्या मुखाचें प्रतिबिंब उमटलें होतें, त्याचें तो चुंबन घेत होता. नायकाचें शाल्य विदग्ध सखीच्या ध्यानांत आलें तेव्हां ती घामाघूम झाली आणि तिची ही अवस्था दृष्टोत्पत्तीस आली तेव्हां नायिका मत्सरग्रस्त झाली.

९३३ गाल :

933. Cheek.

तद्वा मह गंडस्थलणिमित्रं दिष्टिं न णोसि अण्णचो ।

एण्हि स च्चेअ अहं ते अ कपोला ण सा दिट्ठी ॥ 939 ॥

[तदा मम गण्डस्थलनिमित्रां दृष्टिं न नयस्यम्यत्र ।

इदानीं सैवाऽहं तौ च कपोलौ न सा दृष्टिः ॥]

तेव्हां तुझी अनिमिष नजर माझ्या गालावर एकाग्र झाली होती. आतां मी तीच आहे आणि माझे गालही तेच आहेत, पण त्यांकडे तुझी दृष्टि वळत ही नाही.

● टाया काव्यप्रकाशावरून. त्याची नजर तेव्हां हिच्या गालावर एकाग्र झाली होती कारण त्यावेळीं त्यावर तिच्या सर्पिंचें प्रतिबिंब उमटलें होतें. बिंब अप्राप्य असले म्हणजे प्रतिबिंबावर तद्धान भागपावा लागते. आतां प्रतिबिंबही नव्हतें, म्हणून ही अनासक्ति.

९३४ पर्यवसान :

934. Sequenco.

तार्णे गुणगहणार्ण ताणुक्कंठाणं तस्स पेम्मस्स ।

ताणं भणिआणं सुंदर ! ईरिसिअं जाअममसाणं ॥ 940 ॥

[तेषां गुणग्रहणानां तासामुत्कण्ठानां तस्य प्रेम्णः ।

तेषां मणितानां सुन्दर इंदृशं जातमवसानम् ॥]

ते गुणग्रहण, ती उत्कण्ठा, ती प्रीति आणि ती वचने - हे सुंदर,
त्या सर्वांचे पर्यवसान हे असे झाले !

● छाया काव्यप्रकाशावरून.

९३५ मनधरणी :

935. Propitiation.

अलिअकुविअं पि कअमंतुअं च म जेसु सुहअ ! अणुणेतो ।

ताण दिअहाण हरणे रुआमि, ण उणो अहं कुविआ ॥ 941 ॥

‘ पूर्वी मी रुसण्याचें ढोंग करीत असें, माझा रुसवा खरा नाहीं हें
माहीत असूनही तू जीव तोडून माझा अनुनय करीत असस आणि मी
मान सोडीत नसे; त्या दियसाची आठवण होऊन मला रडूं येत आहे.
प्रियकरा, आतां तूं राग सोड आणि माझ्याकडे परत ये.

● तुझ्या अपराधामुळे मी आता तुझ्यावर खरोखरीच रागावले आहे, तरीही
मीच तुझी मनधरणी करीत आहे. प्रियकरा, तूं कितीही अपराध केलेस तरी
मी तुझ्यावर रागावणार नाहीं किंवा कोणत्याही निमित्ताने रुसणार नाहीं; तूं
माझा त्याग करूं नको म्हणजे झाले.

९३६ अपराध :

936. Offence.

आम, तुह णावराहो, पिअअम ! मे लोअणाण इह दोसो ।

माणासहम्मि चडुलेहि वासिओ जेहि हिअअम्मि ॥ 942 ॥

१. फणीतानाम् सुंदर न दि सदृश एव अवसाद ।

प्रियतम, तुझा कांहीही अपराध नाही; अपराध माझ्या डोळ्यांचा, की त्यांनी मान माहीत नसलेल्या माझ्या हृदयांत तुझ्यासारख्या चंचल पृतीच्या व्यक्तीला प्रवेश करू दिला. दुर्दैव गाशें की तुझ्यावर माशें प्रेम आहे

९३७ अश्लोक :

937. Grievance.

को तुदअ ! तुज्ज दोसो ? हअहिअअं णिदुदुरं मज्झ ।
पेच्छसि अणिमिस्सणअणो जंपसि विणअं ण जंपसे पिटुं ॥ ९३७ ॥

सुनग, तुझा काय दोष ? माझेंच दुष्ट हृदय निष्ठुर आहे. तूं अनिमित्त नजरेने पाहतोस, रिनयानें बोलतोस; पण पांढी विचारले की त्याबद्दल मात्र बोलत नाहीस.

९३८ नाटक :

938. Histrionics.

पच्च ! मह च्चिअ एक्काएँ होतु णीसासरोदअन्वाइं ।

मा तुज्ज वि तीएँ विणा दक्खिप्पहअस्स णज्जंतु ॥ ९३८ ॥

[मज ममेधेकस्य मयन्तु निःश्वासरोदितम्यानि ।

मा तथापि तथा विना दाक्षिण्यदत्तस्य जनिपत ॥]

माझे अश्रू प हृदये माझ्या स्मृत व्यासाठीच आहेत; ते माझ्या-
उरतेच राहूं पा. मुद्दी जा, मन मानेन तिरडे जा; मद्य औपचारिक
दाक्षिण्याची जग्नर नाही.

● छाया पद्मनाभोवापन्न. गोवर्धननामुळे शत्रु भूत हातेला
नाराची गरिबेहून निर्मलना. जग्नरनाभोवा विभवाभोव
तारातः ' अनिष्टविघ्न निष्वाभातः ।

९३९ विट :

939. Pimp.

अणुवत्तंतो अम्हारिसं जणं आहिजाईए ।

चितेसि उणो हिअए अणाहिजाई सुहं जअइ ॥ 945 ॥

छातीवर हात ठेवून सांग, असेंच आहे कीं नाहीं ! वैदग्ध्याचा भाव आणून आमच्यासारख्यांच्या व्यवसायाचा तूं चांगला फायदा घेत असलेमुळे स्वतः सपन्न नाहींस तरी तुला जीवनाची चिंता नाहीं.

९४० ललाट-लेख :

940. Finger Prints.

हुं ! निर्लज्ज ! समोसर ! तं चिअ अणुणेषु, जीएँ दे एअं ।

पाअंगुठ्ठालाअरसेण तिलअं विणिम्मविअं ॥ 946 ॥

[हु निर्लज्ज समोसर नामेवानुनय यस्यास्त एतत् ।

पादाग्राङ्गुष्ठालक्तकेन तिलकं विनिर्मितम् ॥]

हुं, निर्लज्जा, बस कर. जिण्या पादागुष्ठावरील अळित्याच्या स्पर्शानें तुझ्या ललाटावर हा तिलक उमटला तिचाच अनुनय कर.

● छाया सरस्वतीकृष्णभरणावरून. ईर्ष्येचें उदाहरण: ' ईर्ष्यामाहुः समानेषु मानदानाधमर्षणम् ॥ ' अळित्याच्या छटेवरून तिनें त्याच्या अपराधाप्रमाणेंच त्याचें रहस्यही ओळखलें कीं काय !

९४१ ती, ती, ती :

941. Favouritism.

सा वसईं तुज्ज हिअए, स चिअ अच्छीसु, सा अ सिविणेंसु ।

अम्हारिसाण सुंदर ! ओआसो कंथ पावाण ? ॥ 947 ॥

[सा वसति तव हृदये सैवाक्ष्णोः सैव घचनेष्णु ।

अस्मादृशीनां सुन्दर अवकाशः कुत्र पापानाम् ॥]

तीं तुझ्या हृदयांत ठाण मांडून वसली आहे. तुझ्या डोळ्यांत तींच दिसते. तुझ्या बोलण्यांतही वारंवार तिचाच उल्लेख येतो. स्वप्नांतही तुझ्याबरोबर तींच असते. हे सुंदर, सांग आमच्यासारख्या पापिणींना कोठें जागा आहे ?

● छाया काव्यप्रकाशावरून. काव्यप्रकाशांत व काव्यप्रदर्पितांत विशेष अलंकाराचें उदाहरण. अलंकाररत्नाकरांतील व्याख्या : ' अनाधारमाधेयमेक-मनेक गोचरं सम्भावितादधिकस्य विरुद्धस्य वा सम्पत्तिश्च विशेषः । '

९४२ सुशिष्या :

942. Pupil.

तुम्हा मे तुज्झ पिअचणस्स, कह तं ति णो हि जाणामो ।
दे सुदअ ! तुमं चिअ सिक्खचेसु जह दे पिआ होमि ॥ 948 ॥

हे सुमग — तुजें प्रेम संपादन करण्याची माझी इच्छा आहे, पण तें कसे मिळवावें तें मला कळत नाही. प्रियकरा, मी तुझी प्रिया कशी होऊं शकेन तें तूच मला शिकव.

९४३ पुष्पा :

943 Lust.

मल्लिणवसुणाण किअवणिआणं आपंदुगंडपालीणं ।

पुष्पवद्वेआण कामो अंगेसु कआउहो वसद्वे ॥ 949 ॥

पुष्पवतीची वलें मल्लिन असतात, तीं दूर दूर वसतं व तिचे गाळ फिकट असतात; तरी जगूं तिच्या अंगप्रत्यंगांत धनंज सर्व आयुधांसह सज्ज होऊन वास परतो.

● साहित्यमीमांसेतील पाठः मळिगवसणाणकअवे णिआण आपस्तु गीढ पाढीण । पुण्फवईअण कामो अग्गे सुयकाउहो वसइ ॥

९४४ तीन दिवस :

944. Cross Objection.

पुण्फवइअ म्हि, बालअ ! मा चिवसु ! अदीहराउसो होसि ।
अज्ज चेअ मरिज्जउ ! मअच्छि । किं कालहरणेण ॥ 950 ॥

तोः—वेड्या, (माझी प्राप्ति एवढ्यात होणार नाही); मी पुण्यवती
वाहे; मला शिवू नको, नाहीतर तुझे आयुष्य क्षीण होईल.

तो.—हरिणाक्षी, मी आजच मेलों तरी चालेल — पण कालहरण
करूं नको

९४५ अलका :

945. Curls.

वाणिअअ ! हस्तिदंता कत्तो अम्हाण वग्गकत्तीओ ।
जाव लुलिआलअमुही घरम्मि परिसक्केए सोण्हा ? ॥ 951 ॥

[वाणिजक हस्तिदन्ताः कुतोऽस्माक व्याघ्रकृत्ययः ।

यावद्वल्लुलितालकमुखी गृहे प्रतिवसति स्नुषा ॥]

वाणीबुवा, आता आमच्याकडे हस्तिदंत किंवा व्याघ्रचर्म कसे
मिळणार ? मुरभुरत्या कुरळ्या केसाच्या नव्या सूनवाई घरात आल्या
आहेत ना ?

● छाया काव्यप्रकाशायक. अलंकारमहोदधीत उत्तर अलंकाराचें
उदाहरण : “ तदुत्तरं मयेत् यत्र प्रभोन्नयनमुचरात् । असवृद् वा सति प्रभे

यत्रासम्भाव्यमुत्तरम् ॥ ११ अलंकाररत्नाकरात् नियमाच्च उदाहरणः ' अन्य-
निषेधार्थोऽपि विधिर्नियमः । ' वज्रजालगांतील पाठ व छाया : ' उत्तुङ्ग
योर यणवटसालसा जं वहू सुवद । ' उत्तुङ्ग पृथुस्तनपृष्ठसालसा यदधूः
स्वपिति । '

९४६ हंसी :

946. Swanny.

गण्हंति पिअअमाण वअणाहि हंसीओ विसलअद्दाइ । १५२ ॥

हिअआइ व कुसुमाउहवाणकआणेअरंघाइ ॥ १५३ ॥

हंसी प्रियकराच्या चोंचोंतून कमलाचे तंतु काढीत नसून जणू
कुसुमापुत्राच्या शरीरांनी विद्ध झालेल्या त्याच्या हृदयाचेच प्रहण करीत
आहे.

● साहित्यमीमांसेतील पाठः ' गण्हंति पिअअमापि अ अमाअवअणा
हि विसलअद्दाइ । हिअआइ वि कुसुमाउहवाणकआणेअरंघाइ ॥ '

९४७ हंस :

947. Exaltation.

हंसाण सरोहिं सिरी, सारिज्जइ अह सराण हंसेहिं ।

अण्णोणं चिअ एए अप्पाणं णवर गरुअंति ॥ १५३ ॥

[हंसानां सरोभिः श्रीः सार्यंते अथ सरसां हंसैः ।

अन्योन्यमेवैते भावमानं केवलं गरयन्ति ॥]

हंसांमुळे सरोवराची शोभा गृहीत होते आणि सरोवरांमुळे
हंसांची, ती परस्परांच्या शोभेत भर घालतात आणि स्वतःचाही गौरव
वाढवितात.

● छाया काम्यप्रतापावस्त्र. बाभ्रवर्दीनीत अन्योन्य भवकारांनी उदाहरणः
' निया तु परम्परम् । पशुनोर्जननेऽभ्योन्मन् । '

१. गृह्यायन्ते, २. गुरु दुर्गति.

९४८ आंतवाहेर :

947. In & Out.

अणुदिअहकआभोआ जह जह थणआ विणिंति कुमैरोए ।

तह तह लद्धोआसो व्व पम्महो हिअअमाविसई ॥ 954 ॥

कुमारीचे स्तन धुद्धिगत होऊन जो जो बाहेर येत आहेत तो तो मन्मथ संधि साधून तिच्या हृदयांत प्रवेश करीत आहे.

● स्तूपाच्या अंतर्गामी पवित्र बलु असते तशी स्तनांच्या अंतर्गामी हृदयांतली प्रीति !

९४९ पुष्पसंकेत :

949. Notation.

केसा पण्डुरछाआ असईसंगेण चम्म जज्जरिअ ।

विच तुह सोहगं ! गोदा दूहणं कुणई ॥ 955 ॥

उनाड ब्रियांच्या संगतीत माझे केंस पिकले आणि शरीर जर्जर झाले, पण तुझ्या सद्भाग्यासारखे दृश्य मी आजवर पाहिले नाही. प्रत्यक्ष गोदावरी तुझे दूतीकर्म करीत आहे.

● परिस्थितीच्या प्रभावामुळे पुष्पे अर्पण करणे अगर संकेत ठरविणे अशक्य होते; म्हणून गोदावरीच्या पात्रांत फुलांच्या द्रोण सोडून त्याने किंवा तिने प्रेम व्यक्त केले किंवा संकेत ठरविला, प्राचीन व मध्ययुगीन वाङ्मयांत पुष्पसंकेत विख्यात आहे. फुलांचा पुडा पात्रांत सोडतांना पाहणाराना वाटले की काही प्रत चालले आहे व तो उचलून घेतांना पाहणाराना वाटले की तो यद्दृष्टेने वाहत आलेला आहे. वास्तवतः विभंगत अशा ह्या घटनाच्या अंतर्गामीची संगति जाणत्यांनी ओळखली

९५० मन्दभागिनी : 950. Circumstantial Evidence.

णिणिण्डं दोब्बल्लं चिंता अलसत्तणं सणीससिअं ।

मह मंदभाइणीए कए सहि । तुमं वि अहह ! परिभवई ॥ 956 ॥

[औन्निद्यं दीर्घल्यं चिन्ताऽलसत्वं सनिःश्वसितम् ।

मम मन्दभागिन्याः कृते सखि अहह त्वामपि परिभवति ॥]

सखि — तुला (काल रात्री) जाग्रण घडल्यासारखें दिसतें. लाड
होले, दुबले शरीर, व्यग्र मुद्रा आणि व्याळसलेली हालचाल; शिवाय
तूं दीर्घ उसामे टाकीत आहेस. धरेरे — आणि हे सारे माझ्यासाठीं —
या मन्दभागिनीसाठीं !

● रामा काव्यप्रकाशावरून, सकेत ठरविण्यासाठीं नायिकेनें दूताला प्रिय-
कराकडे पाठविलें—आणि मपल्यामध्ये दूतीच नायकाशीं रममाण होऊन
काही खबर घेऊन परत आली, तिला उद्देशून नायिकेचे उद्गार. निरोप
नेण्याआणण्याचे अम नाही तरी तिला झालेलेच होते, त्याबद्दल आमार
आणि तिच्या अपकृत्याबद्दल निर्ममत्तना.

९५१ गृहपतिदुहिता :

951. Hypnotism.

णिअदइअदंसणूसुअं पंथिअ । अण्णेण चच्चसु पहेण ।

परयइधूआ दुल्लंघवाउरा ठाड हअगामे ॥ 957 ॥

[निजश्रयितादर्शानोत्थित पथिगान्येन प्रज्ञ यथा ।

गृहपतिदुहिता दुर्लभ्ययागुरेद हतप्रामे ॥]

पयिका, तूं तुझ्या पत्नीच्या दर्शनासाठीं उत्सुक झाला आहेस. तूं दुसऱ्या मार्गानें जा. या दुष्ट गावातल्या गृहपतीला एक मुलगा आहे. तिच्या जाळ्यातून निसटणें तुला अशक्य होईल.

● छाया काव्यानुशासनावरून. साहित्यमीमासेतील पाठ : णि अदह दंसणस्खितपथ्यादिअअण्णेण मच्छनुवदेण । गहवइधू आ दुळ्ळुग्घमा उरा इह अअं गामे ॥

९५२ वृषभ :

952. Bull.

आसाइअमण्णाएण जेत्तिअं, ता तुइ ण बहुआ धिई ।

उवरमसु घुसइ ! एण्हि, रक्खिज्जइ गेहवइखेत्तं ॥ 958 ॥

[आस्वादितमहातेन यावत्तावदेव व्रीहीणाम् ।

उपरम वृषभेदानीं रक्षयते गृहपतिक्षे म् ॥]

वृषभा, तूं या शेतात कोणालाही नकळत आडमार्गानें येऊन तादूल खात असतोस. आता तूं परत जा; कारण मालक शेतांत राखणीला आहे.

● छाया सरस्वतीकंडामरणावरून. प्राचीन संस्कृत वाङ्मयात क्षेत्र हा शब्द स्त्री, पत्नी या अर्थानें अनेकदा योजलेला आढळतो शेत धन्याच्या मालकीचें, वेळ वसणान्याच्या मालकीचें नव्हे, त्याचप्रमाणें स्त्री पतीच्या मालकीची. गुंड शेतकरी शेजान्याच्या शेतांत बहुधा त्याच्या गैरहजेरीत बैल घालून अतिक्रमण करतो, तोच न्याय येथेही. परशेत्रांत आडमार्गानें घुसणान्या वृषभाच्या निमित्तानें उपपत्तीला सूचना की धनी घरी आहे, आल्या मार्गानें परत जा. की शेतात बैल घुसल्याची हूल उठवून घरधन्याला घनात रवाना करण्याची ही युक्ति आहे ! छायेचा भिन्न पाठः अस्वादितमहातेन यावत्तावतैव बन्धय धृतिम् । उपरमस्व वृषमान रक्षयित्वा गृहपतिक्षेत्रम् ॥

९५३ कंकणरवः

953. Rhythm.

उच्चिणसु पडिअकुसुमं मा धुण सेहालिअं, हलिअसुण्हे ।

ऐस अवसाणविरसो समुरेण सुओ वलअसदो ॥ 959 ॥

[उच्चिण पतितानि कुसुमानि मा धुनीः शेफालिकां हलिकस्तुपे ।

एष ते विप्रेमविरावः श्वशुरेण धृतो वलयशब्दः ॥]

शेतकन्याच्या सुने, फक्त (जमिनावर) पडलेलीं फुलें गोळा कर;
परसातल्या शेफालिकेला हलवू नको, कारण त्यामुळे तुझ्या कंकणाचा
आवाज होईल व तो विसंवादी स्वर तुझ्या सासऱ्याला ऐकू जाईल
(आणि त्याचा परिणाम अनिष्ट होईल.)

● छान्या ध्वन्यालोकावरून. परसातल्या शेफालिकेच्या कुज्जात सुनवाई
शिकविल्यावर प्रीडा करीत होत्या आणि सखी पहारा करीत होती.
नायिकेच्या कंकणाचा स्वर ऐकू येताच सखी धोक्याची सूचना देते;
मैत्रिणीच्या सासऱ्याला आपला शब्द ऐकू गेला तरी त्याला भलताच संशय
येऊ नये म्हणून शेफालिकेचे शब्द फुलांसारखी हलवू नको, ही नायक
आणि तिला वाकणें घाजत आहेत, ही व्यङ्ग्य सूचना. मोठ्या कसोशीने
जोरासना केलेल्या शेफालिकेला बोणी नुस्ता पक्का लावलेलाही सासऱ्याला
खपत नसे. हलत्या शाटाचा ध्वनि ऐवून तो विटेल, हा धाव्य अर्थ
आणि पुरेशी खबरदारी घेतली नाहीस तर रतिरभसलनित वन्यशिश्रित
त्याला ऐकू येईल हा व्यङ्ग्य व अभिप्रेत अर्थ. एक टीकाकार सांगतो :
अथ स्वतस्मिद्वार्थशक्तिमूलो विधिनिषेधरूपेण वस्तुना निषेधस्तो वस्तुष्वभिः
उच्यते मा धुनु इति विधिनिषेधशक्त्या वन्यशब्दो न कर्तव्य इति निषेधस्य
प्रतीतिः ।

१. शेफालिका २. अह दे विप्रेमविरामो. ३. अवसानविरामा ४. विप्रेम

९५४ पाण्या निघाली, सुंदरी : 954. Earthen Pitcher.

प्रविशन्ती घरदारं विवलिअवअंणा विलोड्ढण पढं ।
खंधे मोत्तूण घटं हा हा णट्ठो ति रुअसि ! सहि किं ति ? ॥ 960 ॥

[प्रविशन्ति गृहद्वारं विवलितनयना विलोक्य पन्थानम् ।
स्कन्धे गृहीत्वा घटं हा हा नष्ट इति रोदिपि सखि किमिति ॥]

दारांतून घरांत प्रवेश करतांना. मान वळवून तिनें मार्गे पाहिलें
आणि खाद्यावरला पाण्याचा घडा सोडून देऊन ती म्हणाली,
'हाय, हाय, गेला !' तेव्हां सखि म्हणाली, 'आतां रडूं नको, (लोंकर
दुसरा घडा घे आणि पाणी आणावयाला पुन्हां पाणवठ्यावर जा.)

● छाया काव्यप्रकाशावरून. हेतु अलंकार. प्रियकर पाणवठ्याकडे
जाताना दिसला, तिकडे पुन्हां जाण्याला निमित्त हवें, म्हणून नायिकेनें
खाद्यावरला घडा सोडून दिला. श्रीजयदेवाच्या चंद्रलोकावरील श्रीगागा-
महाच्या राकागम व्याख्येतील पाठः प्रविशन्ती गृहद्वारं तत्पन्थानं विलोक्य च ।
किं रोदिपि घटे नष्टे हाहेतिवचनात्सखि ॥

९५५ अडवणूक :

955. Manoeuvre.

मा पंथ रुंधसु ! पहमवेहि बालअ ! असेसिअहिरीअ ।

अम्हे अणिरिक्काओ, सुण्णं घरअं व अक्कमैसि ॥ 961 ॥

[मा पन्थानं रुधः अपेहि बालक अग्रौढ अहो असि अन्हीकः ।

वयं परतन्त्रा यतः शून्यगृहं मामकं रक्षणीयं वर्तते ॥]

हे पयिका, माझा मार्ग अडवूं नकोस; वेड्या, दूर हो; निलंजा,
जणूं मी परित्यक्ता आहे व माझे घर मोडलें आहे, अशा रीतीनें तूं
चढाई करीत आहेस.

१. णअणा. २. घेतूण. ३. अम्हेअ णिरिच्छाओ सुण्णघरं रक्किदव्वं णो ।

● छाया घन्यालोकावरून. तेथील प्राकृत पाठ थोडा वेगळा आहे. मला रस्त्यात अडवू नकोत, आजूराज्जु ये जा आहे, येथे घड बोलताही येणार नाही, घरी ये, घरी कोणीही नाही, अशी सूचना. मध्ययुगीन ख्री-वेदात निर्मर्त्सना संकेताचीं अनेक उदाहरणे आढळतात. समाजाच्या नीतिमतेवर नियंत्रण ठेवू पाहणाऱ्या पाद्यामार्फत निर्मर्त्सना-संकेताने श्रियकराला भिंतीलगतच्या घेलीवरून माढीवर येण्याचा मार्ग सांगितल्याचे उदाहरण इटालियन शतयामिनीत आढळते.

९५६ प्रहर :

956 Interval.

सुवन्द समागमिस्सह तुज्झ पिओ अज्ज पहरमेत्तेण ।

एमेअ किं ति चिट्ठासि ? ता सहि ! सज्जेसु करणिज्जं ॥९६२॥

[थूपते समागमिष्यति तव प्रियोऽद्य प्रहरमात्रेण ।

एवमेव किमिति तिष्ठसि तत् सापि सज्जय करणीयम् ।

तुझा नवरा आज एका प्रहराच्या आत येथे येणार आहे, असें मी (आताच) ऐकलें. साखि, तू अशा बसले आहेस कशो ! फाहीं तयारी करशील कीं नाही ?

● छाया काव्यप्रकाशावरून. सुनेजयळ साहू बसलेची होती आणि दूती नर छक्त ठरवून आली होती, सुनेला परतपाहेर काढायचा कीं ? दूती गांगते, अजून प्रहरभर वेळ आहे, तेवढ्यांत सहज संकेतस्थानी जाऊन येतां येईल, भाजीराला किंवा काही तरी सामानमुमान आणायचाच्या सबबीराली आहेत तशीच घरांतून बाहेर पड, अशी सूचना. दुसरा टीकाकार गांगत्रो, आतां सध्या राहिली नाही. तू स्वयंसाक्षाच्या तयारीला लाग, अशी सूचना.

९५७ पाहुणी आली घरा :

957. Out House.

खणपाहुणिआ देअंरजाया, ए सुहय ! 'कं ति दे हणिदा ?
रुअइघरोपंतफलिणिघरंमिम, अणुणिज्जउ वराई ॥ 963 ॥

[क्षणप्रांघुणिका देवर जायया सुभग किमपि ते भणिता ।
रोदिति पश्चाद्भ्रातृवलभीगृहेऽनुनीयतां वराकी ॥]

भाउजी, आपल्याकडे सणासाठी पाहुणी आली आहे ना, तिला तुमची पत्नी काहीं तरी बोलली असावी असें वाटतें; कारण परसांतल्या प्रियङ्गु लतेच्या मांडवात पाहुणी रडत बसली आहे. सुभग, तिकडे जाऊन विचारीचें सात्वन तरी करा.

● छाया काव्यप्रकाशायरून. संभोग ही सात्वनातील सूचना असें मानलें तर अविवक्षितवाच्य आणि सात्वन हाच संभोग असें मानलें तर विधितान्यपरवाच्य. तुमच्या अनुरक्तीमुळे दोर्जड झालेली पाहुणी जाऊ-बाईंना काहीं उणें बोलली असावी म्हणून त्या तिकडे रडत बसल्या आहेत, असाही या गायेचा अर्थ होणें शक्य आहे. पाहुणीवर प्रेम असेल तर तिचें सात्वन करा, पत्नीवर प्रीति असेल तर तिचा अनुनय करा. ध्वन्यालोकात य चंद्रालोकावरील राकामम टीकेंत शकराचें उदाहरण. फलिणीघर या प्रयोगायरून लतामंडपालाही घर म्हणत होते असें दिसतें.

९५८ भूमिगत :

958. Alcove.

पुष्कभरोणमिअभूमिगअसाहंतरूण (?) विण्णवणं ।
गोलाअडविअडकुहुंगमहुअ .... ॥ 964 ॥

गोदावरीच्या कांठावरील मधूकाच्या मोहोरलेल्या शाखा पुष्पांच्या
भारानें नम्र होऊन जमिनीला टेंकल्या आहेत. हे वृक्ष असें सुचवितात
कीं येथें चांगले संकेतस्थान आहे.

● मूळ गाथा अपूर्ण.

९५९ चाहेर कडी, आंत सवंगडी :

959. Locked.

गृहिणिप्रवेशितजारे गृहे गृहे (गृहिणी ?) स्थापिता ।
मिलितायदति (असती ?) जायउ पश्चाद् गृहिणी गृहस्थच ॥९६५॥

गृहस्थानें आपल्या बायकोला घरांत कोंडून ठेवलेलें दिसतें, पण
तिनें प्रियकराला आधींच घरांत धाणून ठेवलेलें असल्यामुळें त्यांना
अनायासें (संकेतस्थानाची) सोय उपलब्ध झाली.

● मूळ गाथा अपूर्ण व अशुद्ध.

९६० आंदोलन :

960. Vaccilation.

एकैकतो रुअइ पिआ अण्णत्तो समरत्तूरणिग्घोसो ।
पेम्मेण रणरसेण अ भटस्स डोलाइअं द्विअअम् ॥९६६॥

[एकतो रोदिति प्रियान्यतः समरत्तूर्पनिर्घोषः ।

प्रेम्णा रणरसेन च भटस्य दोलापितं हृदयं ॥]

एकीकडे प्रिया रडत आहे आणि दुसरीकडे रणदुंदुभि धडाढत
आहेत. प्रेम व रणोत्साह यांमध्यें योद्ध्याचें हृदय दोलायमान होत आहे.

● छाया दशरूपवायकून.

१. एकन्तो.

९६१ कुस्करा :

961. Banter.

केलीगोचवखलणे विकुप्पए केअवं अआणन्ती ।

दुट्ट उअसु परिहासं ! जाआ सच्चं चिअ परुणा ॥९६७॥

[केलीगोत्रस्खलने विकुप्पति कैतवमजानन्ती ।

दुष्ट पश्य परिहासं जाया सत्यमिव प्ररुदिता ॥]

दुष्टा, तुझ्या मस्कराचा परिणाम पहा. केवळ यद्वा म्हणून तू गोत्रस्खलनाचा खेळ केलास; तिला तुम्ही लबाडी समजली नाही; तिला तें खरेंच वाटलें, म्हणून विचारी रडत बसली आहे.

● छाया दशरूपकावरून.

९६२ ज्योति :

962. Flame.

दे आ पसिअ णिअचासु मुहससिजोण्हाविलुत्ततमणिवहे ।

अहिसारिआणं विग्गं करोसि अण्णाणं वि हआसे ! ॥९६८॥

[देवादृष्ट्वा नितान्तसुमुखशशिज्योत्स्नाविलुप्ततमोनिवहे ।

अभिसारिकाणां विग्गं करोष्यन्यासां विद्वतांशे ॥]

प्रिये, प्रसन्न हो, परत फिर. तुझ्या मुखचंद्राच्या प्रकाशामुळें अंधकार नष्ट होत आहे आणि अन्य अभिसारिकांच्या संकेतांत विन्न पेत आहे.

● छाया दशरूपकावरून.

९६३ प्रजापति :

963. Exotic.

अणं लहुअणंअं अण चिअ का इ वचणच्छाआ ।

सामा सामणपआवइओ रेह चिअ ण होइ ॥ 969 ॥

[अन्यैःसौकुमार्ये अन्यैश्च च काऽपि वर्तनच्छाया ।

इयामा सामान्य प्रजापतेः रेखैश्च च न भवति ॥]

श्यामजेच्या अंगाची काति व कोमलता अद्वितीय आहे. सर्वसामान्य प्रजापतींचे हिला निर्माण केली वसावी असे वाटत नाही.

● छाया काव्यप्रकाशायस्न. वर्तन = रंग, शरीराचा वर्ण; रेखा = कृति, निमित्ति हे प्रयोग सदाति येण्याजोगे आहेत. गज्यमरीपांत व अलंकार-सर्वस्वात अतिशयोक्तीचे उदाहरणः 'अप्यवधित प्राधान्ये स्वतिसयोक्तिः ।'

९६४ अग्रणी :

964. Idler.

अलसंसिरोमणि धुत्ताणं अग्रिमो पुत्रि ! घणसमिद्धिमग्रो ।

इअ भणिण्ण णअंगी पप्फुल्लविलोअणा जाआ ॥ 970 ॥

[मलसाशिरोमणि धूतांतामग्रिमः पुत्रि घनसमृद्धिमयः ।

इति भणितेन नताङ्गी प्रफुल्लविलोचना जाता ॥]

हा आट्टाचा शिरोमणि आहे आणि धूतांचा अग्रगो आहे. मुलें, त्याची घनसमृद्धि अवरंपार आहे. हें ऐकतांच तिचे नेत्र प्रसन्न झाले व तिने मान नम्र केली.

● छाया काव्यप्रकाशायस्न. प्रथमार्थात चाथी पुत्र्याला सांगते, हा आतां येथेच मुग्राम करणार असें दिखते, वण मांमाळ, वार लडाव आहे आणि वंगल आहे; उत्तरार्थात पुत्री अभिनयाने उत्तरते, डोक आहे, पातून येईन.

१. लट्ठलनभं २. अन्धलट्ठमल ३. अरुण. ४. इत्युक्तेन समुदाकर्ष्य पुत्रे लसा विनोदने ॥

९६५ प्रसाद :

965. Subsidy.

उल्लोलकरअरणखण्हिँ तुह लोअणेसु मह दिण्णं ।

रत्तंसुअं पसाओ, कोवेण पुणो इमे ण अक्कमिआ ॥ ९७१ ॥

[आर्द्रादंकरज्जरदनखक्षतैस्तव लोचनयोर्मम दत्तम् ।

रक्तांशुकं प्रसादः कोपेन पुनरिमे नाक्रान्ते ॥]

माझे डोळे जे लाल झाले आहेत ना, ते रागामुळे किंवा रडण्या-
मुळे नव्हे; तुमच्या शरीरावर असलेल्या ताजी नख व दंत क्षतं जिनें
तुम्हांला अपिलीं तिनेंच माझ्या नेत्रांना हा रक्तांशुकाचा प्रसाद
दिलेला आहे.

● छाया काव्यप्रकाशावरून. काव्यप्रदीपांत अपमृदुतिसह उत्तरालंकार.
श्रीजयदेवाच्या चंद्रालोकावरील श्रीगणपदाच्या राकागम टीकेंत
(चौखन्ना: पृ. १४२) विभावनालङ्कारध्वनि.

९६६ अपकीर्ति :

966. Defamation.

ए ! एहि दाव सुंदरि ! कण्णं दाऊण सुणसु वअणिज्जं

तुज्झ मुहेण किसोअरि ! चंदो उअमिज्जइ जणेण ॥ ९७२ ॥

[अयि एहि तावसुंदरि कर्णे दत्वा शृणुष्व वचनीयम् ।

तव मुखेन कुशोदरि चन्द्र उपमीयते जनेन ॥]

ए, इकडे ये, सुंदरी, मी काय सांगतो ती नीट लक्ष देऊन ऐक;
कुशोदरी, हे (अज्ञ लोक) तुझ्या मुखाला चंद्राची उपमा देत आहेत.

● छाया काव्यप्रकाशावरून. श्री. भिडे यांचे मार्गांतर (अर्थोत्तराचार्ये निरूपण. पृ १८५) पहा: “मूर्खं भाषणं यादून सागं सुंदरि १ काय ते । चंद्राव तव वक्त्राची उपमा देति लोक ते ॥” काव्यानुशासनात (पृ. २१६) समानार्थी वचन दिले आहे: “एमे अ जणो तिस्ता देह कपोलोवमाह सविचिद्रम् । परमत्यविजारे उण चन्दो चन्दो शिअ वराओ ॥ काव्य-प्रदीपांत प्रतीप अलंकाराचें उदाहरण: “आशेष उपमानस्य प्रतीपमुपमेयता । तस्यैव यदि वा वरुण्या तिरस्कारनिबन्धना ॥”

९६७ अभिनय :

967. Pantomime.

एदहमेत्तत्थणिआ एदहमेत्तेहि अण्डिउत्तोहि ।

एदहमेत्तावत्था एदहमेत्तेहि दिअहेहिं ॥ ९७३ ॥

[एतावन्मात्रस्तनिका एतावन्मात्राभ्यां अक्षिपत्राभ्याम् ।

एतावन्मात्रावस्था एतावन्मात्रैर्विवर्तैः ॥]

तिचे स्तन एवढे (विशाल) आहेत आणि तिचे नेत्र एवढे (विस्तृत) आहेत. मात्र इतक्या थोड्या दिवसांत ही या स्थितीप्रत प्राप्त झाली आहे.

● छाया काव्यप्रकाशावरून. अभिनय अलंकार. नायिकेची उमर छोटी आहे तरी तिच्या अंगप्रत्यंगांत यौवनाचा सचार झाला आहे. मात्र नायिकाच्या विरहामुळे ती अस्वास्थ्यपात कृश झाली आहे. अभिनयोद्भूत स्तन-प्रदर्शने हस्तस्य दाढिमण्डलाकार. अक्षिप्रदर्शने तस्य वामदक्षानुवृत्ति-अवस्थाप्रदर्शने तनुत्वग्वक्षम् उन्मथितवर्तमानस्य हस्तस्य इतत्प्रतः दिग्गप्रदर्शने च उत्प्रापित चतुरङ्गलीलो हस्त ।

९६८ पांचजन्य :

968. Couch.

करजुअगहिअ जसोआत्यणमुहाविणिवेशिआहरपुडस्स ।
संभरिअपंचजणस्स णमह कण्हस्स रोमंचं ॥ 974 ॥

[करयुगगृहीतयशोदास्तनमुखाविनिवेशिताधरपुटस्य ।
संस्मृतपाञ्चजन्यस्य नमन कृष्णस्य रोमाञ्चम् ॥]

कृष्णानें पांचजन्य शङ्ख मुखाला लावला तेव्हां त्याला यशोदेच्या स्तनाची आठवण झाली व त्याच्या अंगावर रोमाञ्च उमे राहिले. त्याला नमन असो.

● छाया काव्यप्रकाशावरून. नवकवीही याच्या फारसे पुढें गेलेले नाहीत. काव्यप्रदीपांत स्मरण अलंकाराचें उदाहरण “यथानुभवमर्थस्य दृष्टे तत्सदृशे स्मृतिः । स्मरणं” कृष्ण यशोदेचें स्तनपान करूं लागला तेव्हां पूर्वजन्मीं धारण केलेल्या पांचजन्य शंखाची त्याला आठवण झाली, असाही अर्थ टीकाकारांनीं घेतला आहे.

९६९ प्रश्नोत्तर :

969. Epigram.

का विसमा ? देवगई, किं दुःखं ? जणो गुणग्राही ।
किं सौख्य ? सुकलत्तं, किं दुःखं ? जं खलो लोओ ॥ 975 ॥

[का विषमा दैवगतिः किं लब्धव्यं यज्जनो गुणग्राही ।

किं सौख्यं सुकलत्वं किं दुःखं यत्खलो लोकः ॥]

दुर्गम काय ? दैवगति; दुर्लभ काय ? गुणग्राही जन. सौख्य फोणतें ? सुपत्नी. दुःख फोणतें ? खलांचा सहवास.

● छाया काव्यप्रकाशावरून. उत्तर अलंकार.

९७० अस्पर्श :

970. Untouchable.

किंवाणाँ धर्णं, णाआणँ कणमणी, केसराइँ सीहाणं ।

कुलपालिआणँ त्थणआ कुत्तो द्वियंति अमुआणं ? ॥ 976 ॥

[कृपणानां धनानि नागानां कणमणयः केसरयः सिंहाणाम् ।

कुलपालिकानां स्तनाः कुतः स्पृश्यन्तेऽमृतानाम् ॥]

कृपणाचें धन, नागफणीवरील मणि, सिंहाचां आयाळ आणि कुल्यानं छियांचें स्तन, यांना स्पर्श करूनही कोण जिवंत राहूं शकेल ?

● छाया काव्यप्रकाशावरून. दीपक अलंकार. किंवा नाग, सिंह धारेरे सजीव आहेत तोंवर त्याचे मणि, आयाळ इत्यादींना स्पर्श करण्याला कोण घडावेल ?

९७१ जयथ्री :

971. Victory.

केसेसु बलामोडिअ तेण समरम्मि जअस्सिरी गहिआ ।

जह कंदाराहिँ विहुरा तस्स ददं कण्ठअम्मि सण्ठविआ ॥ 977 ॥

[केशेषु बलादामोद्य तेन समरे जयथ्रीर्गृहीता ।

यथा कन्दरामिविधुरास्तस्य ददं कण्ठे संस्थापिताः ॥]

समरांगणांत बलात्काराने केश धरून त्याने जयथ्रीला स्वाधीन करून घेतले; हे पाहून गिरिकंदरांनी त्याच्या शत्रूंच्या गळ्यांत मिठ्या घातल्या.

● छाया काव्यप्रकाशावरून. उत्प्रेषा अशी की जणू हे हृदय पाहून कंदराच्या वृत्ति उद्दीपित झाल्या आणि त्या त्याच्या शत्रूंच्या गळी पडल्या. काव्यहेतु असा की तो विजयी झालेला पाहताच त्याच्या शत्रूंनी गिरिकंदरांचा आभव घेतला.

९७२ सुजन :

972. Saints and Siners

खलव्यवहारा दीसन्ति दारुणा जह वि, तह वि धीराणं ।

हिअअवअस्सवहुमआ ण ह्नु चवसाआ विमुञ्जान्ति ॥ 978 ॥

[खलव्यवहारा दृश्यन्ते दारुणा यद्यपि तथापि धीराणाम् ।

हृदयवयस्यवहुमता न खलु व्यवसाया विमुञ्चन्ति ॥]

खलाचे दारुण व्यवहार दिसले तरी अंतर्गामींच्या प्रेरणा जाणून
सुजन धीर सोडीत नाहींत (व दुष्टावरही उपकारच करतात).

● छाया काव्यप्रकाशावरून.

९७३ गुणदोष :

973. Romeo.

अं परिहरिउं तीरइ मणं पि ण सुंदरअचणगुणेण ।

अह णवर मस्स दोसो पडिवच्छेहिं पि पडिवण्णो ॥ 979 ॥

[पं परिहर्तुं तीर्यते मनामपि न सुन्दरस्वगुणेन ।

अथ केवलं तस्य दोष. प्रतिपक्षैरपि प्रतिपन्नः ॥]

त्याच्या अंगां असलेल्या सौंदर्यामुळे त्याला टाळणें अशक्य आहे
आणि त्याचा हा दोष त्याच्या प्रतिपक्षानेही मान्य केलेला आहे.

● छाया काव्यप्रकाशावरून. ही गाथा आनन्दवर्धनाच्या विपमबाण-
लीलेतील आहे असें चौलुया सूचित नमूद केलेलें आहे.

९७४ हिरमुष्टी :

974 Retreat.

जस्स रणंतेउरए करे कुणंतस्स मंडलगलअं ।

रस सम्मुही वि सहसा परम्मुही होइ रिउसेणा ॥ 980 ॥

[यस्य रणान्तःपुरे करे कुर्वतो मण्डलाग्रलताम् ।

रससंमुख्यपि सदृसा पराद्मुखी भवति रिपुसेना ॥]

पतीनें अंतःपुरांत पट्टराणोला आलिगन दिलें म्हणजे इतर स्त्रिया रससंमुख असल्या तरी पतीला पराद्मुख होतात; त्याचप्रमाणें वीरानें रणांगणांत हातीं तरबार धरली म्हणजे शत्रुसेना शूर व सज्ज असली तरी ती त्याला पराद्मुख होते.

● छाया काव्यप्रकाशावरून. मण्डलाग्रलता ही नायिका व रिपुसेना ही प्रतिनायिका. नायकानें नायिकेला हाती धरलेलें पाहून प्रतिनायिका हिरमुष्टी माली आहे.

९७५ संक्रमण :

975. Transmission.

अस्सेअ वणो तस्सेअ वेअणा, मणइ तं जणो अलिअं

दंतकखअं कपोले बहूएँ, विअेणा सबत्तीणं ॥ 981 ॥

[यस्यैव प्रणस्तस्यैव वेदना मणति सज्जनोऽलीकम् ।

दन्तक्षतं कपोले बध्वाः वेदना सपतीताम् ॥]

ज्याला जखम होते, त्यालाच तिच्या वेदना जाणवतात, असे लोक सांगतात, पण ते खरे नाही. दंतप्रण असतो बध्वा गाळावर आणि त्याच्या वेदना मात्र जाणवतात तिच्या सवतीना.

● छाया काव्यप्रकाशावरून.

९७६ मधुसागर :

976. Ocean.

जहा गहिरो, जहा रअणाणिम्मरो, जह अ णिम्मलच्छाओ ।

तह किं विहिणा एसो सयंणिओ जलनिही ण किओ ? ॥ 982 ॥

१. वेभणा. २. सरसवाणीओ

[यथा गम्भीरो यथा रत्ननिर्भरो यथा च निर्मलच्छायः ।

तथा किं विधिना एषः सरसपानीयो जलनिधिर्न कृतः ॥]

एवदा गंभीर व निर्मल कान्तिमान् रत्नाकर विधाने निर्माण केला,
तो त्याने गोड्या पाण्याचा कां केला नाही ?

● छाया काव्यप्रकाशावरून. समासोक्ति व अप्रस्तुतप्रशंसा या अशंकाराचे
संमिश्रणामुळे संकर अलंकार; काव्यप्रदीपांत संदेह संकर.

९७७ सरस्वती :

977. Muse.

जा ठेरं व हसन्ती कविवरणं वुरुहवद्भाविनिवेशा ।

दावेह भुजणमण्डलमण्णं विज जअह सा घाणी ॥ 983 ॥

[या स्वविरामिव हसन्ती कविबदनाम्युरुहवद्भाविनिवेशा ।

दर्शयन्ति भुवनमण्डलमन्यदिव जयति सा घाणी ॥]

कवीच्या मुखकमलांत विराजमान झालेली सरस्वती जणू प्रतिसृष्टि-
निर्मितीच्या अभिनिवेशाने प्रजापतीला हंसत धाडे. अशा सरस्वतीचा
जय असो.

● छाया काव्यप्रकाशावरून.

९७८ सुरसुरी :

978. Infatuation.

जोण्हाइ महुरसेण अ विहण्णतारुण उच्छुअमणा सा ।

बुद्धा वि णवोढा न्व परवहू अह हरइ तुह हिअअं ॥ 984 ॥

[ज्योत्स्नया मधुरसेन च वितीर्णतारुण्योत्सुकमनाः सा ।

बुद्धाऽपि नवोद्देय परयधूरहह हरति तव हृदयम् ॥]

अरे, ज्योत्स्ना व मदिरा याच्या प्रमावामुळे घुस्नेला तारुण्याचा उन्माद आला आहे आणि एकाद्या नवोढा परवधूप्रमाण तिने तुझे हृदय हरण केले आहे.

● छाया काव्यप्रकाशावरून.

९७९ केतकीच्या वनांत :

979. Lotharis.

हुंडेणंतो मरिदिसि कंटककलिआड केअह्यणाई !

मालइकुसुमसरिच्छ भमर ! भमंतो ण पाविदिसि ॥ 985 ॥

[हुंडेणुलायमानो मरिष्यसि कण्टककलितानि केतकीवनानि ।

मालतीकुसुमसदृशं भ्रमरं भ्रमन्नपि प्राप्स्यसि ॥]

भ्रमरा, व (घुद होऊन) केतकीच्या वनात गटकन आहेस. तेथले काटे बोंबून तू मरशील मात्र. येथे तुला मालतीसारखे फल पाही प्राप्त होणार नाही.

● छाया काव्यप्रकाशावरून. केतकीचा वाघा दमदार व रंग धमक असतो व मादक सुगंध दूरवर दरघळतो, पण केवळ्याला काटे असतात व वनात विपारी सर्व असतात. वैश्येप्रमाणे केतकी आकर्षित करील, उत्तेजित करील पण संतुष्ट करणार नाही, समाधान देणार नाही. मालती ही सात्विक सुलबधू, हिचा वाघा नाजूक, काळो गोमल, गंध मंद, उत्तेजित करणार नाही पण शांत समाधान देईल.

९८० प्रदोषरजनी :

980 Psychosis

णरपुणिमामिअंरुस्त सुहअ ! को तं ति ! मणमु मह सचं
का सोहग्गसमग्गा पओमरअणि च सुह अज्ज ! ॥ 986 ॥

१. दुःखालन्तो. २. अन्येपयन्

[नवपूर्णिमामृगाङ्गस्य सुभग कस्त्वमसि भणतु मम सत्यम् ।

का सौभाग्यसमप्रा प्रदोषरजनीव तवाद्य ॥]

सुभग, पौर्णिमेच्या चंद्राशीं तुझे काय नातें आहे! चंद्राची जशी सध्या तशी तुशी हल्लींची प्रिया कोण, तें ही मला सांग.

● छाया काव्यप्रकाशवरून.

९८१ रानी :

981. Call of the Wilds.

णिहुअरमणम्मि लोअणपहम्मि पडिए गुरुअणमज्झम्मि ।

सअलपरिहारहिअआ वणममणं चेअ महइ वहू ॥ 987 ॥

[निधूतरमणे लोचनपये पतिते गुरुजनमध्ये ।

सकलपरिहारहृदया यनगमनमेवेच्छति धूः ॥]

आजूबाजूला वडीलधारीं माणसें वावरत असतांना तिच्या गुत प्रियकर तिच्या दृष्टीस पडला लगेच घरकामावरलें तिचें लक्ष उडालें आणि धू रानांत जाण्यासाठीं तळमळूं लागली.

● छाया काव्यप्रकाशवरून. थिरचीमुळें नव्हे, अतुरक्तीमुळें तिच्या मनात यनगमनाची इच्छा उत्पन्न झाली; बाह्यतः लावूडफाटा गोळा करण्यासाठीं, वस्तुतः प्रियकराला भेटण्यासाठीं.

९८२ मोहिनी :

982. Temptress.

तं ताण सिरिसहोअररअणाहरणम्मि हिअअमेकरसं ।

विवाहरे पिआणं णिवेसिअं कुसुमवाणेण ॥ 988 ॥

[तत्रेयां थोसहोदररत्तामरणे हृदयमेकरसम् ।

विभवाधरे प्रियाणां निवेशितं कुसुमवाणेन ॥]

दैत्यांना कौस्तुभ रत्नावदल वाटणारी आसक्ति एकाएकी ओसरली आणि मदनाच्या प्रभावामुळे त्याचें लक्ष प्रियाच्या त्रिबावरांच्या ठायी केंद्रित झालें.

● छाया काव्यप्रकाशावरून. समुद्रमंथनाचे वेळी विष्णूने मोहिनीचें रूप धारण केलें, तेव्हा दैत्याची आसक्ति तिच्या ओठावर एकाम झाली. असाही अर्थ लावणें शक्य आहे की तिच्या दर्शनामुळे ते इतके भावावले की त्यांना आपआपल्या प्रियाची आठवण झाली. एक टीकाकार सांगतो की त्याचें लक्ष प्रथम कौस्तुभ धारण करणाऱ्या ह्रीवर केंद्रित झालें होतें आणि नंतर तें सकलरत्नसारतुल्य त्रिबावराचे ठायीं गुंतलें. काव्यप्रकाशात पर्याय अंलकाराचें उदाहरण : “ एकं कमेणानेकरिप्सन् पर्यायः । ” ही गाथा आपल्या विम-
बाणलीलेंतील असल्याचें आनंदवर्धनानें प्वन्यालोकात (निर्णयसागरः ४. १३६) नमूद केलें आहे.

९८३ अनुग्रह :

983. Benediction.

ताला जाअन्ति गुणा जाला दे सहिअएहिं वेप्पन्ति ।

रइकिरणाणुगगहिआई होन्ति कमलाई अ कमलाई ॥ ९८९ ॥

[तदा जायन्ते गुणा यदा ते सहृदयैर्गृह्यन्ते ।

रधिकिरणानुगृहीतानि भवन्ति कमलानि कमलानि ॥]

सहृदयांनी गुणाचें ग्रहण केलें म्हणजेच गुणांची ओळख पटले. कमलांना कमलरूप प्राप्त होतें, कारण त्यांवर सूर्यकिरणांचा अनुग्रह होतो.

● छाया काव्यप्रकाशावरून. ही गाथा आपल्या विमबाणलीलेंतील असल्याचें आनंदवर्धनानें प्वन्यालोकात (निर्णयसागरः-४. ७५) नमूद केलें आहे.

९८४ म्लान :

984. Wan.

तुह वल्लहस्स गोसम्मि आसि अहरो मिलाणकमलदलो ।

इअ णववहुआ सोऊण कुणइ वअणं महीसमुहं ॥ 990 ॥

[तव वल्लभस्योपसि आसौदधरो म्लानकमलदलम् ।

इति नववधूः श्रुत्या करोति वदनं महीसमुद्रम् ॥]

पहाटे तुझ्या वल्लभाचा ओठ कोमेजलेल्या कमळाच्या पाकळी-
सारखा दिसला, असे कोणासैं नववधूला सांगितलें. हें ऐकतांच तिनें
मान खाली बळवली.

■ छाया काव्यप्रकाशावरून, कमल पहाटे उमलतें तें येथें कसें कोमेजलें !
वधूनें पहिल्याच भेटीत त्याचीं इतकीं चुबनें घेतलीं व तीं एवढ्या असोरीनें
की त्यामुलें विचान्याचे ओठ पादरे पटक पडले !

९८५ प्रार्थना :

985. Prayer.

मह देसु रसं धम्मं, तमवसमासं गमागमा हर णे ।

हरवहु ! सरणं तं चित्तमोहमवसरउ मे सहसा ॥ 991 ॥

[महदेसुस्संघंमे तमवसमासंगमागमाहरणे ।

हरयहुसरणं तं चित्तमोहमवसरउमे सहसा ॥]

प्राकृत गाथेचा अर्थ :

हे हरवधू पार्वती, मी तुला शरण आहे. मला धर्मात स्वारस्य वाटूं
दे; पुण्यावर माझी प्रीति राहू दे. माझी जन्ममरणाची इच्छा नष्ट कर.
माझा मोह नष्ट कर आणि मला आश्रय दे.

संस्कृत छायेचा अर्थ :

हे उमे, विषेवरीळ माझ्या भक्तीचें रक्षण कर; कारण विद्यार्जना-मुलेंच परमेश्वराशीं एकरूप होतां येतें आणि माझ्या चित्तावरील मोहाचें पटल दूर कर.

● त्याच अक्षराची मांडणी संस्कृत व प्राकृत भाषांत केलेली आहे, यामुलें त्यांच्या अर्थोत दराच फरक पडतो.

संस्कृतपत्रे हे उमे-नौरि मम आगमाहरणे-विद्योपार्जनं तं समासद्वयं अवस्रज, अवसरे तं चित्रमोहं सहसा हर, आगमाहरणे कीदृशे, महदे-उत्सवदायके सम्बोधनविशेषणमध्येतत् । कीदृशं समासद्वयम् सुरैः-देवैः सन्धानं मिलनं यस्मात्तादृशम्, चित्तामोहम्, बहु-अनेकधा सरणं-प्रसरणं यस्य तम्, बहु सरणं-संसारो यस्मादिति वाऽर्थः ।

: अत्र प्राकृतपत्रे - हे हरबधु-पार्वति, त्वं शरणं मम, धर्मे रसं देहि-पुण्ये प्रीतिमुत्पादय, नोऽस्माकं गमागमान्-संसारत्, समोदशमाशां हर, मे चित्तमोहः सहसा-हादिति अपसरतु दूरीभवत्वित्यर्थः ।

ही गाथा आनन्दवर्धनाच्या देवीशतकंतील आहे असा चौखर्बा सूचित उल्लेख आहे.

९८६ मदनराज :

986. Cupid.

राईसु चंद्रघवलासु ललिअमाप्तालिऊण जो चावं ।

एकच्छत्तं चिचअ कुणइ भुअणरज्जं विअम्भन्तो ॥ 992 ॥

[रात्रीपु चंद्रघवलासु ललितमास्त्रान्य यद्यापम् ।

एकच्छत्रमिव करोति भुवनराज्यं त्वज्जुम्ममाणः ॥]

चांदण्या रात्री मदनराज आपलें सुंदर पुष्पधनुष्य धारण करून भ्रमण करतो आणि जणूं अखिल भुवनावर एकछत्री राज्य प्रस्थापित करतो.

● छाया काव्यप्रकाशायस्त्र. गाथाभट्टाच्या एकाग्रन व्याख्येतील छायेचा पाठ (चोतभाः पृ. ११९) योदा वेगळा आहे. निशासु चंद्रगौतासु प्राप्य यौवनमादरात् । तनोरनरुगो भुवनराज्यमेकातपधितम् ॥

९८७ जयलक्ष्मी :

987. Nike.

लहिज्जण तुज्झ बाहुप्फंसं जीए स को वि उल्लासो ।

जअलच्छी तुह विरहे ण हुज्जला दुब्बलाणं सा ॥ ९९३ ॥

[लब्ध्वा तव बाहुस्पर्शं यस्याः स कोऽभ्युल्लासः ।

जयलक्ष्मीस्तव विरहे न खलुज्ज्वला दुर्बला ननु सा ॥]

तुझ्या बाहुंचा स्पर्श हाच जिचा उल्हास ती जयलक्ष्मी आतां
तुझ्या विरहामुळें दुर्बल व विव्दल झाली आहे.

● छाया काव्यप्रकाशावरून, समरांगणीं पतन पावलेल्या बीराच्या पत्नीचे
उद्गार, काव्यप्रदीपात समासोक्तीचें उदाहरण: 'परोक्तिर्मेदकैः स्मिष्टैः
समासोक्तिः ।'

९८८ स्नेह :

988. Pearls.

वारिज्जन्तो वि उणो संदावकअरिथएण हिअजेण ।

थणहरवअस्सएण विमुद्धज्जई ण चलइ से हारो ॥ ९९४ ॥

[वार्यमाणोऽपि पुनः संतापकदर्थितेन हृदयेन ।

स्तनभरवयस्येन विशुद्धजातिर्न चलत्यस्या हारः ॥]

तिच्या गळ्यांत शुद्ध सोन्यामोत्यांचा हार होता, प्रियकराच्या गाढ
आलिंगनामुळे तो रुतत होता; म्हणून ती वारंवार त्याला बाजूला
सारीत होती, पण हाराचा स्तनांशी गाढ स्नेह असल्यामुळे तिच्या
हालचालीबरोबर तो रुळत होता, पण ढळत नव्हता.

● छाया काव्यप्रकाशावरून, कुळीन स्नेहाला निपत्काल प्राप्त झाला
असला व त्याच्यापासून उपसर्ग होत असला तरीही सज्जन त्याचा त्याग
करीत नाहींत. टीकाकार सांगतात, या गाथेत विपरीत रताची सूचना आहे !

९८९ काव्यानन्द :

989. Heart's Content.

सञ्जलकरणपरवीसामसिरिविअरणम्प सरसकव्वस्स ।

दीसइ अह व णिसुम्मइ सरिसं अंसंसमेत्तेण ॥ 995 ॥

[सकलकरणपरविधामथीवितरणं न सरसकाव्यस्य ।

दृश्यतेऽथवा र्थ्यते सदृशमंशांशमात्रेण ॥]

सरस काव्य सर्व इंद्रियांना पूर्ण सुख व स्वास्थ्य देतें. याच्या अंश-
मात्राएवढेही सुख देण्याची शक्ति दुसऱ्या कशांतही नाही.

● छाया काव्यप्रकाशावस्त्र.

९९० आगंतुक :

990. Obtrusion.

सहि ! णवणिहुवणसमरम्मि अकवालीसंहीएँ णिविडाए ।

हारो णिवारओ च्चिअ उच्छीरन्तो, तदो कइं रमिअं ? ॥ 996 ॥

[सधि नयनिधुवनसमरेऽद्रुपालीसम्प्रा निविष्टा ।

हारो निवारित पथ उद्धृण्वन् ततः कथं रमितम् ॥]

सधि, प्रथम य अमिनय सुरत संप्राप्तात प्रियकराच्या गाढ आढिगना-
मुळे तुझा हार तुटला. या एकान्तात जणूं तो आगंतुक असल्यामुळेच
तो एं काढून टाकलास. आतां सांग, प्रियकराच्या संगतीत, अगदी
एकान्तांत, एं काय काय पेलेंस, काय काय झाले, ते सारे सारे सांग.

● छाया काव्यप्रकाशावस्त्र.

१. णिसुम्मइ. २. निताम्बने. ३. पाली. ४. उच्छेरण्तो, उच्चरयंते.

९९१ लुटारू ललना :

991 Medusa

सो ण स्थि एत्थ गामो जो एअं महमहन्तलाअण्णं ।

तरुणाणं हिअअलुडिं परिसक्कंतिं णिवारेइ ॥ 997 ॥

[स नास्ति अत्र ग्रामे य एवां महमहद्भावण्याम् ।

तरुणानां हृदयैर्लुण्टाकीं परिस्पर्शकृमाणां निवारयति ॥]

ह्या सुंदरीचें यौवन धोसडून चाल्लें आहे. अनुरूप नायकाच्या
अमावीं ती उंडारली आहे. ही तरुणांचीं हृदये लुटीत आहे. तिला
आवरील असा कोणी या गावात तरी नाही

● छाया काव्यप्रकाशावरून, सद्ये

९९२ सैल अंबाडा :

992. Braid

सो सुद्धसामलंगो धम्मिल्लो, कलितललितअणिअदेहो ।

तीए खंधाहि वल गंहिअ सरो सुरअसंगरे जअइ ॥ 998 ॥

[स मुग्धश्यामलाङ्गो धम्मिल्ल कलितललितनिजदेहः ।

तस्या स्कुन्धाद्बल गृहीत्या स्मर. सुरतसङ्गरे जयाति ॥]

सुगन्धी गजरा घातलेला तिचा काळामोर खोपा सैल होऊन
बलाकारानें तिच्या स्कुंधाचें ग्रहण करता झाला व अधिकच मनोहर
दिसू लागला, यामुळे श्यामल कान्तीच्या मदनाला नवें सौंदर्य प्राप्त
झालें. सुरत संप्रामात विजयी होणाऱ्या मदनाचा जय असो.

● छाया काव्यप्रकाशावरून सैल झालेला अंबाडा पाहून नायकाची
आसक्ति पुन्हा जागृत झाली.

१ स्फुरलावण्यम् २ हृदयलुण्ठन परिसर्पन्ती. ३. मुद. ४ लहिअ ५ शुद्ध
६. लब्धा

९९३ राजनिष्ठा :

993. Loyalty.

होमि वहत्थिअरेहो निरंकुसो अह विवेअरहिओ वि ।

सिविणे वि तुमम्मि पुणो पत्तिहि ! भात्त ण सुमरामि ॥ 999 ॥

[भवाम्यपहस्तितरेखो निरङ्कुशोऽथ विवेकरहितोऽपि ।

स्वप्नेऽपि त्वयि पुनः प्रतीहि भक्तिं न प्रमोक्ष्यामि ॥]

हे राजन्—मी मर्यादा सोडल्या आहेत; मी उन्मूढ खल आहे, धर्माधर्मविचारशून्य आहे; तराही, अगदी खर सांगतो, तुमची अवज्ञा परण्याची कल्पना माझ्या स्मृतांतही येणार नाही.

● छाया काव्यप्रकाशावरून.

९९४ वसंत :

994. Cupid's Companion.

मज्जेइ सुरहिमासो ण आपणेइ जुअइजणलयरसंहे ।

अहिणअसहआरमुहे णअपल्लवपत्तणे अणंगमरे ॥ 1000 ॥

[सज्जयति सुरभिमासो न तार्यदपयाति युवतिजनलक्ष्यमुखोन् ।

अमिनयसहकारमुद्यान्त्रवपल्लवपत्रलाननद्रस्य शरान् ॥]

सगुलव आम्रमजिरीचीं अर्पे आहेत वसे शर अनङ्गसरा वसन्त मग्न करतो, पण त्यांचे लक्ष्य जे युवतिजन, त्यांवर ते सांडांत मात्र नाहीत.

● छाया ध्वन्यालोकावरून. गाथेस्पर्शनांत श्री विभनाथ कविराज गागनातः “अथ वसन्तः शरवारः, वामो वसन्ती, युवतयो लक्ष्यम्, पुण्यानि रगा इति कविप्रौढोक्तिरिदं वस्तु प्रवार्तामयमदनविह्वलभक्त्यं पन्तु रदननि ।”

१. भवामि. २. अणंइ दाव. ३. सुरे. ४. आपनयति. ५. गदाद.

९९५ कदली :

995. Self Sacrifice.

ताण पुरजो य मरीहं कयलीथमाण सरिसपुरिसाणं ।

जे अत्तणो विणासं फलाइं दिता न चित्तंति ॥

सज्जन कदलीस्तभासारखे असतात, दुसऱ्यांना फळे देण्यामुळे
होणाऱ्या आत्मनाशाची ते चिंता करीत नाहीत, त्यांना नमन असो.

● श्री. टोने यांचे इंग्रजी भाषांतर,

No disrespect should be shown to those men who are
like banana stems,

Who when bearing fruit do not regard their own
destruction

९९६ सरस-नीरस :

996. Wet and Dry.

जह सरसे तह सुक्के वि पायवे धरइ अणुदिणं विंझो ।

उच्छंगसंगथं विगुणं वि गरुया न मुंचंति ॥

सरस झाडांप्रमाणेच शुष्क झाडेही विन्ध्य पर्वत अहोरात्र धारण
करतो, जो आपल्या मांडीवर वाढला तो अगदी निर्गुण असला तरी
योर त्याचा त्याग करीत नाहीत.

● श्री. टोने यांचे इंग्रजी भाषांतर :

The Vindhya supports every day dry trees as well as
trees full of sap,

The great do not abandon one who has been reared in
their lap, though he be worthless.

९९७ सुखदुःख :

997 Difference

सरिसे माणसंजम्मे दहइ खलो सज्जणी सुहावेइ ।

लोह न्चिय सन्नाहो रकखड जीय अमी हरइ ॥

सज्जन व दुर्जन, दोघेही माणसेच; सज्जन सुख देतात आणि खल दाह करतात. चिलखत व तलवार, दोन्ही लोहाचोच; ते जांविताचें रक्षण करतें व ती जांव घेते.

९९८ अद्वितीय :

998. Sandal Wood.

मयलजणाणंदयरो सुवकस्स वि एस पग्गिमळो जस्स ।

तस्स नवमरसभावंमि होउज कि चंदणदुमस्स ॥

चंदनवृक्ष सशाना आनन्दित करतो, शुभ्र शाला तरी त्याचे अंगी सुगंध असतो, अशा या गुणात त्याची बरोबरी कोण करणार ?

९९९ दशकोटि :

999. Bounty.

हारो वेणीदंडो खट्टुगुमालियां तहय नालु ति ।

सालाहणेण गहिया दहकोडीहिं च चउगाढा ॥

हार, वेणीदंड, खट्टुगुमालिय व नाल या शब्दांनी सुरगात होणाऱ्या चार गाथा सालाहणानें दहा कोटी मुद्रा देऊन घेतल्या.

१००० फेनपुञ्ज :

1000. Lounge.

मग्गु न्चिय अलहंतो हारो पणुन्नयाण धणयाण ।

उन्विचो भमइ उरे जउणाणइफेणपुंज व्व ॥

[मार्गः एव अलभन् हारः पीनोन्नतयोः स्तनयोः ।

उद्विग्धः भ्रमति उरसि यमुनादि केनपुञ्जद्वय ॥]

पीन व उन्नत स्तनांमध्ये मार्ग न भिळाल्यामुळे मुक्ताहार धरचेवर वावरत आहे, यमुनेच्या लाटांवर फेंसाचा पुंजधा वरच्यावर फिरतो तसा.

● क्र. ६६९ आणि क्र. १००० या गाथा एकच आहेत.

१००१ कृष्णोज्ज्वलः

1001. Ebony.

फसिणुज्जलो य रेहइ—

● या उपलब्ध भागावरून गायेचा अर्थ लागत नाही.

१००२ दुःखद मुखः

1002. Pleasures.

परिओससुंदराई सुरए जायंति जाई सुख्खाई ।

ताई चिय तन्निरहे खददुग्गलियाई कीरंति ॥

● क्र. ६६८ व क्र. १००२ या गाथा एकच. खददुग्गलियाई = मोठ्या कथनें सोडावीं लागतात. पुनरावृत्ति अशक्य झाल्यामुळे की काय ! खट्टा = खाट, हा अर्थ घेतला तर — तोंवर भिळालेलीं मुले साटेवर निचरतात !

१००३ पोपटः

1003. Parrots.

.. ता किं करोमि माए खज्जउ सालीउ कीरनिवहेहिं ।

पोटांथ्या पिळानीं सालींचीं रोपें खाळों, मग, मी काय कांई !

● या गायेचा अर्थदाच भाग उपलब्ध आहे.

१००४ विटप :

1004. Fruits & Leaves.

अहलो पत्तावरिओ फलकाले सुयसि मूढ ! पत्ताईं ।

इण कारणि रे विड विडव मुद्ध ! तुय एरिसं नामं ॥

हे विटपा, फळें नसतात तेव्हां तूं पानांनीं थाळादलेला असतोस; आणि मूढा, तूं फळें धारण करतोस तेव्हां मात्र पानें ढाळतोस. म्हणूनच तुला विटप हें नांव मिळालेले दिसतें.

● तुझ्या पर्णांच्यादित देशाचें दर्शन मोक्ष असतें, पण तें निष्फळ असतें; आणि तूं सकळ असतोस तेव्हां स्वतःचें दैन्य दाखवितोस. तुझी मुलना विदाशींच केची पाहिजे. विट म्हणजे कामुकानुचर, वेश्येचा आश्रित; शिकारस करण्याजोगें माणूस त्यांच्यापार्शीं असतें तेव्हांच तो दारोदार हिंमत असतो.

१००५ केसरी :

1005. Majesty.

निर्व्यूढ पोरिसाणं असच्चसंभावणा वि संभवइ ।

इक्काणणे वि सीहे जाया पंचाणणपसिद्धी ॥

[निर्व्यूढ प्रीत्याणाम् असत्य संभावनाऽपि संभवति ।

एकानने अपि सिंहे जाता पंचानन प्रसिद्धिः ॥]

पराक्रमाबद्दल प्रसिद्ध असलेल्या पुरुषांच्या क्रांतींत कित्येक वेळां अतिशयोक्तीचा अंश असलेला दिसतो; पहा. सिंहाला तोंड असतें एकच आणि त्याला म्हणतात मात्र पंचानन.

१००६ लोकमान्य : 1006. Father of the People.

आमन्ने रणरंमे मृढे मंते तद्देव दुग्भिक्कळे ।

जस्त मुहं जोड्ज्जड सो च्चिअ जीवउ किमन्नेण ॥

युद्धाला सुरुवात होण्याचे वेळी, मनुष्याची मति मूढ होते अशा वेळी किंवा दुष्काळांत ज्याच्या मुखाकडे पाहण्यांत येत तोच जावन जमला व जगावा. इतरांचा काय उपयोग ?

• • •

अणुहुनो	६५७	अधादिआइ तुह	८५३
अण्णं लहुअत्तणअं	९६३	अण्णदिइ मरन्तो	६३२
अण्णग्गामपउत्था	६८७	अग्गन्तरसरत्ताओ	६२३
अण्णण्णं कुसुम	१३९	अमअमअ गअण	१६
अण्णमहिंला	४८	अमिअमअं	७२१
अण्ण पि किं पि	५०९	अमिअं पाउअ	२
अण्णह ण तीरइ	३४९	अणुणिअपरपुरिस	८८२
अण्णण्णं वि होन्ति	४७०	अण्ववणे भमर	५४३
अण्णावराह	४८८	अण्हे उज्जुअसीला	६६४
अण्णासआहँ	२३	अलसमिरोमणि	९६४
अण्णे ते किल	७९३	अलिअकुविअ	९३५
अण्णेषु पहिअ	६२९	अलिअपमुत्तअ	२०
अण्णो को वि	४३०	अलिअपमुत्तवट्ठमि	६४६
अण्णीणकइकल	६९९	अलिहिज्जइ	६९०
अत्ता तह	८	अल्लग्गकवोलेण	७८५
अत्थक्कसणं	६७५	अल्लिअइ दिदिठ	८९२
अत्थक्कागअ	८१६	अयमाणिओ वि	३२०
अहंसणेण पुत्तअ	२३६	अवरज्जसु	३७६
अहंसणेण पैम	८१	अवरण्हागअजामाउ	६८३
अदसणेण महिला	८२	अपराइसहसाई	८९७
अदच्छिपेच्छिअं	२२५	अवराहेहिं	३५३
अंतो गिमुअट्ठिअ	७९४	अवलम्बइ	३८६
अंतो हुत्तं इज्जइ	३७३	अवलम्बिअमाण	८७
अन्धअरवोरपत्तं	२४०	अवहत्थिऊण	१५८
अपहुप्पन्तं	४११	अविअण्हपेक्खणिज्जेण	९३
अण्णच्छन्दपहाविर	२०२	अविइण्हपेच्छणिज्जे	९९
अण्णत्तपत्तअं	२४१	अविरल गिमाअ	७१६
अण्णत्तमण्णु	१५७	अविरल पडन्तणव	४३६

अविहत्तसंधिवन्धं	६१३	आअम्बन्ठं	७३०
अविहत्तकलण	५३९	आअम्बलोअणाणं	४७३
अबो अणुणअ	३०६	आअरपणामिओट्ठं	२२
अधो कालरस	८८६	आअस्स किं णु	१८७
अधो ण आमि	८१५	आउच्छणविच्छाअं	५००
अधो तहिं तहिं	७४०	आउच्छणोवऊहण	७८०
अबो दुक्कर	२७३	आउच्छान्ति सिरेहिं	६८०
असमत्तगुरुअकज्जे	५३७	आवरोवआई	२४२
असमत्तमण्डणाविअ	२१	आणत्तं तेण तुमं	६८५
असरिसचित्ते	५९	आणा अणालवतिट्ठं	८९०
अद अह आअदो	३०१	आम असइ दा	४१७
अदअ लज्जालुइणी	१२७	आमजरो मे मन्दो	५१
अदअ विओअ	४८६	आम सुद णायरादो	९३६
अहरमहुपाण	६६१	आम बइला	५७८
अइलो पत्ता	१००४	आमोइऊण बलाउ	७४३
अइय गुणविव	२०३	आरम्भन्तरस	४२
अइ संभाविअ	३२	आइइइ लुण्णअं	५३४
अइ सरसदन्त	३००	आलोअन्त दिसाओ	५४६
अइ ता तहिं	३१८	आलोअन्ति पुल्लिदा	११६
अइ सुअइ दिण्ण	७१२	आयण्णाई कुलाइ	४६७
अइ गो विल्लवत्त	४२०	आसण्णयिआइ	४७९
अदिअ मुण्णाइ	८६४	आसत्ते रणाग्गे	१००६
अदिआअमाणिणो	३८	आसाइअं कण्णएए	९५२
आदिणवराउस	५५९	आसामेइ परिअण	२८३
अदिअन्ति मु	३६६	इअरो जणो	२११
आअण्णा	०९४	इअं जणेन्ति	३२७
आअलोइ अइअणा	३६५	इसामण्णर	५०६
आअम्बन्धवोअं	१०२	इमात्तओ परं	१५९

उअअ लहिउण	४९०	उप्पुलिआइ	१९६
उअ ओलिअइ	६४०	उम्मूलन्ति व हिअअ अणुणिज	१०८
उअअअअउरि	६४४	उम्मूलेन्ति व हिअअ इमाई	१४६
उअ पि नल	४	उल्लव तेण ण होइ	५३६
उअ पोम्मराअ	७५	उल्लवो मा दिज्जउ	८१४
उअरि दरदिट्ठ	६४	उल्लोल्लर	९६८
उअ समम	४६१	उवइसइ लडियाण	७६९
उअ सिन्धवपवअ	६७९	उवहारिआइ	७२६
उअट तत्तकोडराओ	५६२	उव्वहइ णवतणकुर	८७७
उअइ पडलत्तरो	६३	उव्वहइ दइअधहिआ	९७७
उक्कठाणिक्काआ	८३२	एअ चिअ मह	८९९
उक्किणइ	१२०	एएण चिअ	४०४
उक्किणसु पडिअ	९५३	एएहि दाव	९६६
उअमिआए	७६१	एक्कमपरिरक्खण	६०१
उअजागअरसाइअ	४८२	एक्कमसदेसा	३४२
उअअरए ण तुसइ	४७६	एक्क चिअ रुअ	५९२
उअसि विआइ	२७५	एक्को रुअइ	९६०
उअ तमहारम्भे	३८२	एक्क पहवविण	८६
उअडुपान	७८१	एक्कमओ दिट्ठिअ	६१८
उअइ जीममतो	३३	एक्कमजणमि	९०५
उअरो नि ममत्तिजइ	७२५	एक्के अअणे	८४०
उअअओ पिअइ	१६१	एक्कमवइवठण	२२०
उअण षे णने	२१४	एक्केण चि वट	६७०
उअइअविजणो	८३५	एक्को पणहुअइ	४००
उअइअदव्वाण	२४८	एक्को वि णइ	२५
उअकसागण तुइसु	३३९	एहि वारेइ जणो	६९६
उअकसागण दइअग	८२८	एत्ताहिचिअ मोह	४१०
उअउणोभणेण	८२२	एत्तो मत्तमि	७०८

एतथ णिमज्जइ	६६७	कण्डुज्जुआ	३५२
एतथ मए रयिअव्वं	३५८	कण्णे पडिअं	८२५
एइहमेत्तथणिआ	९६७	कत्तो कमलाण	७४७
एइहमेत्तमि जए	३०३	कत्थ गअं रह	४३५
एइहमेत्ते गामे	५५३	कं बुद्धयणु	२५६
एमअ अकअपुण्णा	८५९	कप्पास कुप्पासं	८०५
एसो मामि जुवाणो	२९४	कमलं मुअन्त	६४१
एइ इमीअ णिअच्छइ परिणअ	५७९	कमलाअराण उण्हो	७६७
एइ इमीअ णिअच्छइ विम्विअ	८१८	कमलाअरा ण मलिआ	११०
एइइ सो वि	१७	कस्सुअगदिअ	९६८
एहि ति वाहरन्तम्मि	५०३	कस्मरि कीस ण	५२७
एहिवि तुमं ति	३८५	कस्मरि अआल	५५
ओयालअम्मि	७६४	कलहन्तरे	३२१
ओत्तरइ धुणइ	५३१	कहं किर	४६
ओमर रीत्तुं	७०३	कसिणुज्जलो	१००१
ओत्तरिअजणो	३४६	कस्स करो	५७५
ओ हिअअ ओहिदिअइ	४३७	कस्स ण सद्धा	७३९
ओ हिअअ मइइ	१०५	कस्स भरिसि ति	१८९
ओ हिदिअहागमा	२०६	कस्स यण होइ	८८०
कअविच्छेओ सहि	९०७	कहं णाम	२६८
कइअवरहिअं	१२४	कहं णु गआ	७५१
कइआ जाआ	८१९	कहं तपि तुइ	६९७
कज्ज विणा वि कअ	९२३	कहं दे धूमंधारे	७२९
कज्जं विणा रि विअलत्त	८४७	कहं मे परिणइ	५६८
कइहेमि चत्तिअचलए	९२३	कहं ता णिअणिअज्जइ	२७१
कठिणत्तरवीर	७८९	कहं सा मोहम्मा	४५२
कण्ठगहणेण	८४३	कहं सो ण	४१३
कण्ठन्तेण अकण्ठ	६६३	कारणगहिअं पि इमा	७७७

कारणगहिओ वि मए	७७३	केसेनु बलामोडिअ	९७१
कारिममाणन्दवडं	४६७	कोत्थ जअग्गि	३६४
कालकत्तर	८७२	रोत्थेवत्तिस्सलअ	१९
का विममा	९६९	को सुदअ तुज्झ	९३७
किं किं दे	१५	एण पाटुणिआ	९५७
किं ण भणिओसि	३७०	एण पिट्ठ	८२०
किं तत्त वारएणं	७६६	एणमद्दुरेण	४२३
किं दाव कआ	९०	एणमेत्तं	१८३
किं पि ण जंपसि	९१६	एणग्गिणा	७७
किं भणइ मं सहीओ करेहि	८९४	एणवणअअल्ल	५८३
किं भणइ मं सहीओ मा मर	६१७	एणोत्तिपर	३३०
किं वभत्ति ओणअ	९	एणवपहार	९७२
किं रुवमि किं अ	५१६	एणोण अ पाणेण	६६२
किं णाण धर्ण	९७०	एणोत्त उरे	२९९
कीरन्ती विअ	२७२	एणोत्त हारो	४२९
कीरमुइ सउ	३०८	एणं कन्दो	४९९
कुप्पावं	७२३	गअकलह	२५८
कुवणहो विअ	४४३	गअगण्डअगवअ	७३६
कुवपालिआए	८६५	गअगण्डत्थल	१२१
कुसुममआ	३२६	गअवहुवेहव्वअरो	६३०
केअइगन्ध	७११	गअज्जन्ति धणा	७२४
के उव्वरिआ	४७४	गअज्ज मइ	५६६
केण मणे भग्ग	१११	गअज्जन्ति पिअअमाण	९४६
केत्तिअमेत्तं	५८१	गअज्जन्ति अण्णो	५६५
केलीअ वि रुत्तेउ	१९५	गअज्जन्ति अण्णो	२८१
केलीगोत्तवखलणे	९६१	गअज्जन्ति अण्णो	६०७
केसररअ	३८७	गअज्जन्ति अण्णो	३८३
केसा पण्डुर	९४९	गअज्जन्ति अण्णो	२९७

गहवदणा	१७२	चउपासदिण्ण	७८४
गहइसुओच्चिएसु	३५९	चञ्चुपुडाहअभि	६६६
गार्हउ पचरत्तारि	८०६	चत्तरघरिणी	३६
गाढालिगणरमस	९२८	चन्दमुहि	२५२
गामङ्गणणिअडि	५५६	चन्दमरिसं	२१३
गामणिघरमि	४६९	चन्दो वि चन्द	८४४
गामणिणो सव्वासु	४४९	चलणोआसणि	१०८
गामतदणिओ	५४५	ज्जावो सहावसरलं	४२४
गाममि मोहणाइ	७८७	चिभिखल्लुत्त	३२४
गामावइ मिह	७०२	चित्ताणिअदइअ	६०
गामवडस्स	२९५	चिरलीवित्तण	८४९
गाहाण अ गोआण	८०९	चिरडिं पि अआणन्तो	१९१
गिज्जन्ते मङ्गल	६४२	चिरपवसिअदइअ	८३४
गिम्हे दवरिग	७०	चोरणं कामुआणं	६९८
गिरसोत्तो	५५१	चोरा सभअसत्तण्हं	५७६
गुणसालिणो	७८२	घोरिअरअत्तद्वाहुइ	४१५
गुरुअणपरवस	८४५	छज्जइ पहुस्स	२४३
गोअञ्जलेण	३३४	छणपाहुणि	७३१
गोणइ पलोअइ	२००	छणअ गम्मसु	८१३
गोहं व वित्तरदिअं	६०९	छणत्तिआ	८८१
गोत्तकपलणं	४९६	छिज्जन्तेहिं	३४७
गोलाअइट्ठिअं	१०७	छेत्तमि जेण	७९१
गोलाणइए	१७१	जइ आ पिओ ण	८९५
गोलाविममोआर	१९३	जइ कोत्तिओ	६७२
घरिणिघणत्त्यण	२६१	जइ चिक्खल्ल	६७
घरिणि पत्तेसिअ	९५९	जइ जूरइ	६०८
घरिणीए महा	१३	जइ ण डिवसि	४८१
घेतूण चुण्ण	३१२	जइ तेण तुज्ज	७१३

जइ देव्य तुं	८३८	जस्सेत्र वणो	९७५
जइ पुत्तलि	८८९	जइ चिन्तोइ परि	६२८
जइ भमणि	४४७	जइ जइ उव्वइ	२९२
जइ लोभणिन्दिअं	४८०	जइ जइ जरा	२९३
जइ वि हु दिहिदिहिआ	७३५	जइ जइ बाणइ	३०४
जइ सो ण वटणे	३४३	जइ दिअहविरामो	८३३
जइ होसि ण	६५	जइ लंघेसि	७६२
जं असरणो व्य	७०९	जइ वेहिदि	७९६
जं केअवेण	७३८	जइ सरसे	९९६
ज ज आलिइ	६५६	जइ गहिरौ	९७६
ज जं करेभि	३७८	जाएज यणुदेसे	२३०
ज जं ते ण	६१५	जाओ सो वि	३५१
ज जं पउत्थ	८३०	जा टेरं	९७७
जं जं विहुलं	३०९	जाणइ जाणावेउं	८८
ज जं पुण्णमि	५३०	जाणिमि कआवराहं	८९६
जं ज भणइ	८९१	जाणि वभणाणि	६४९
ज जं सो णिउक्षाजइ	७३	जारमसाण	४०८
जं सणुआअइ	६११	जाव ण कोसविकानं	४४४
जन्तिअ गुल	५५४	जिविअं असासअं	७४७
ज तुज्झी सइ	२२८	जीविअसेसाइ	१४९
ज तुह कज्जम	८५५	जीहाइ कुणन्ति	५४१
जं परिहरिउ	९७३	जीहाइ पर लिब्भइ	७९५
जं पीअ मंगल	८३१	जुज्झचवेडामोदि	६८४
जत्थ ण उव्वजामरओ	८२३	जे जे गुणिणो	६७१
जम्मन्तरे वि च्चलणं	४४१	जेण विणा	१६३
ज मुच्छिआइ ण	७०६	जे णीलम्भमर	४२२
जस्स जइ	२३४	जेत्तिअमेत्तं तीरइ	७१
जस्स रणंतेउरए	९७४	जेत्तिअमेत्ता रच्छा	३९३

जे सेंमुहागअ	२१०	णवग्गिण	६९२
जो कहे वि	१४४	णवपह्णवं	५८५
जो जस विहव	२१२	णवपुण्णिमा	९८०
जोणराइ महुसणे	९७८	णवलअपहरं	२८
जो तीए अहरराओ	१०६	णवलअपहरत्तयाएँ	८५६
जो वि ण आणइ	४३८	णववहुपेम्म	१२२
जो सीसम्मि	३७२	ण विणा सम्भावेण	२८६
जो होइ रसाइसओ	७३४	ण वि तह अइ	४८३
शब्बावाउत्तिणिअ	१७०	ण वि तह अणालवन्ती	५६४
शब्बावाउत्तिणिए	३१५	ण वि तह छेअ	२७४
डुंढुण्णंतो	९७९	ण वि तह तक्खण	९०९
ठाणम्मट्टा	६५२	ण वि तह दूमेइ	७८६
ठागे ठागे वलिआ	८७०	ण वि तह पटम	२०९
इण्हसि इण्हसु	४०१	ण वि तह विएस	७८
इंदिकण सअलरणं	७५२	णहपअपसाहिअंगो	९३१
इंदरसेसो	७४९	णास व सा	९६
ण अ दिट्ठि	६४५	णाहं दूई ण तुमं	१७८
णअणम्मन्तर	३७१	णिअआणुमाण	३४५
णइकरसच्छरे	४५	णिअदइअ	९५१
ण कुणन्तो	२६	णिअवणिअं	५८२
णक्कमऊहेसु	७९०	णिअवत्तारोवि	४४२
णक्कवुक्कुट्ठिअं	३३१	णिवक्कण्ड दुरागेहं	४६८
ण गुणेण	३१०	णिवक्कम्महिँ	१६९
णच्चणसत्ताहण	११४	णिविक्ख जाआ	३०
ण ठिवद दग्गेण	५३२	णिण्हं दोव्वहं	९५७
णन्दन्तु मुअमुद	१५६	णिइ ल्हन्ति	४१८
ण मुअन्ति	१४७	णिहाभद्धो	३७४
पलिणीसु भमसि	६१९	णिहालस	१४८

गिष्पण्डिमाइ	१०४	त ताण भिरि	१८२
गिष्पणमस्सरे	६८९	त भित्त काअब्ब	२१७
गिष्पण्हिहि	७६०	तम्मिप्परसरिअ	५८८
गिष्पुत्तरआ	१५५	तरलण्डि	९१०
गिष्पुढ पोरिसाण	१००७	तस्स अ सोदग्ग	२२१
गिहुअणसिप्प	५८९	तस्स कदाएण्डइए	६५९
गिहुअरमणम्मि	९८१	तइ अडअणाए	८६७
णीआइ अज्ज	३२८	तइ णेदलल्लिआण	७७६
णीलपडपाउअङ्गी	५२०	तइ तस्स माण	४३१
णीमासुककप्पिअ	३६१	तइ तेणवि सा	६२५
णूण हिअअ	३३७	तइ परिमल्लिआ	६३७
णूमेन्ति जे पटुत्त	९१	तइ माणो	१२९
णेउरकोटि	१८८	तइ सोण्हइ	१५४
णोहेइ अणोल्ल	८६९	तइ एस जइ	८१२
णोहलिअ	६	ता किं कोउ जइ	२२१
ण्हाणहलिहा	८०	ता किं करोमि	१००३
तइआ कअग्ग	९२	तार्णे गुणग्गहणाण	९३४
तइआ मइ गण्ह	९३३	ताण पुरओ	९९५
तइ थोल्हे	२२३	ता मडिअमो	२२४
तइ सुइअ	३३८	ता रुण	१४१
तइविणिहिअग्ग	३९१	ताला जाअन्ति	९८३
तइसठिअ	१०२	ताद्धरभमाउल	३७
तगुआइआ	९१३	तावच्चिअ	५
तणुण्ण वि	३६२	तावमवणेइ	२८८
तण्हा मे तुज्ज	९४२	ताविज्जन्ति	७
त णइम	१५१	ता सुइअ	६०२
तत्तो च्चिअ	६४८	ता सीरुप	९२५
तत्थ वि होन्ति	८७९	तिसिआ पिअउ	७५७

तीअ मुहाहिं	१७९	दढरोस	३१९
तुङ्गाणं विसेस	४२७	दरफुडिअ	६२
तुङ्गो चिअ	२८४	दरवेविरोर	६१४
तुङ्गो भिरो	९२९	दावन्तेण	९१४
तुङ्गाङ्गराअ	१८९	दिअरस्स	३५
तुङ्ग वसइत्ति	४०	दिअहं सुडक्किआ	२२६
तुप्पाणणा	२८९	दिअहे दिअहे णिवइइ	७७९
तुह दंसणेण जणिओ	६१०	दिअहे दिअहे सुसइ	६९१
तुह दसणे सअण्हा	५०५	दिट्ठाइ जं ण	७१५
तुह मुहसारिच्छं	२०७	दिट्ठा चूआ	९७
तुह बल्लइस्स	९८४	दिट्ठीअ जाव	७२२
तुह विरहुज्जागरओ	४८७	दिढमण्णु	७४
तुह विरहे	३४	दिढमूलबन्ध	२७६
तुह सामलि	७५८	दीसइ ण चूअ	५४२
तै अ जुआणा	५१७	दीसन्तो णअणमुहो	४२१
तैण ण मरामि	३७५	दीसन्तो दिट्ठिसुहो	६५१
तै विरला	११३	दीससि पिआणि	४८९
तै बोलिआ	२३२	दीहुण्डपउर	१८५
यणजइणाणिअ	२३३	दीहुण्डा णीसासा	८३७
योअं पि ण	४९	दुक्ख देन्तो	१००
योसुण्हि ऊण्णं	५२८	दुक्खेहि लम्भइ	३०५
दइअकरगाह	५४४	दुग्गाअकुडुम्भ	१८
दइए दुमसु	७४१	दुग्गाअघरम्मि	४७२
दक्खित्तणेण	८५	दुग्गिणक्खेवअ	१५४
दइदूण उण्णमन्ते	५३८	दुग्गेन्ति देन्ति	६२५
दइदूण तरुणामुरअं	५४७	दुस्सिक्खित्तअरअ	६२७
दइदूण रुन्दतुण्ड	४०२	दइ तुमं	१८१
दइदूण हरिअदीहं	६९३	दइ कज्जाअण्णण	७१९

दूर्ध्व गआ चिराअइ	८४९	पऊर बुवाणो	१९७
दूर्ध्व ण एइ	८४८	पद्धमइलेण	५६७
दूर्ध्व मुहअंदपुलो	८५२	पच्चक्खमन्तु	९३२
दूरन्तरिए	६१८	पच्चग्गप्फुल्ल	५९०
दूरपइण्ण	७७६	पच्चूसमऊहावलि	६०४
दे आ पसिअ	९६२	पच्चूसागअ रञ्जित	६५३
देव्वम्मि पराहु	२४५	पञ्जालिऊण	७२७
देव्वाअत्तम्मि	२७९	पञ्जरसारि	५५२
दे सुअणु	४६६	पडिक्खमण्णु	२६०
दो अइगुल	६२०	पडिक्खत्तस्स	९२१
घण्णा ता महिलाओ	३९७	पदमं चिअ माइव	७७१
घण्णा बहिरा	६९५	पदमं वानण	४२५
घण्णा वसन्ति	६३५	पदमणिलीण	४९५
घण्णो सि रे	८५७	पणअकुविआणं	२७
धरिओ धरिओ	१०१	पणमह माणस्स	८८७
धवलो जिअइ	६३८	पत्तिणिअम्बप्फाता	५५५
धवलो सि जइ	६६५	पत्तिअ ण पत्तिअन्ती	२१६
धाराधुव्वन्त	५६३	पत्तो छणो	६८
धावइ पुरओ	४५६	पयअ ण एत्थ	८७३
धावइ विअलिअ	२९१	पणुल्लघणकलम्भा	६३६
धीरावलम्बिरीअ	३६७	परिओसविअलिएहिं	३४१
धुअइ व्व	२८०	परिओसमुन्दराइं सुरए	
धूलिमइलो वि	५२६	जायन्ति १००२	
निर्मलगगनतढागे	७१४	परिओसमुन्दराइं सुरएसु	
पइणा वणिज्जन्ते	८६२	लहन्ति ६६८	
पइपुरओ च्चिअ	८६६	परिपुञ्छिआ ण जम्पसि	९१७
पदपुरओ च्चिअ	२३७	परिमलगसुहा	४२८
		परिरद्धक्खअ	३९८

परिहूण	१३४	पुसइ राणं	४३३
पविसन्ति घर	९५४	पुसउ मुहं	६८१
पसिअ पिए	३८४	पुसिआ अण्णा	३०२
पमुवइणो	१	वेच्छइ अलद्ध	२९६
पहरवणमग्ग	३१	वेच्छन्ति अणिमिस	३८८
पहिअवहू	५४०	वेम्मस्स विरोहिअ	५३
पदिउल्लूरण	१६६	वेम्मुम्मइयाइ	७४५
पाअडिअं सोहरां	४६०	पोट्टपाटिएहिं	८३
पाअडिअणेह	१९९	पोट्ट भगन्ति	२८५
पाअपडणाणं	४६५	पग्गुच्छण	३६९
पाअपडिअं	३९०	फलसपत्तीअ	२८२
पाअपडिअस्त	११	फलदीयाहण	१६५
पाअपडिओ	४३२	पालेइ अच्छमहं	१०९
पाणउडीअ	२२७	कुट्टन्तेण वि	२०४
पाणिग्गइणे	६९	कुरिए वामच्छि	१३७
पासासद्धी	२०५	वलिणो याआरन्धे	४०६
पिअअमेविइण्ण	९११	यइल्लमा	३३५
पिअदंसण	३२३	यहुआह	२१८
पिअविरहो	२४	यहुएहि जपिएहिं	७७०
पिअसंभरण	२२२	यहुपुण	१०३
पिज्जइ कण्णज्ज	६७६	यहुयइहल्ल	७२
पिसुणेन्ति कामिणीणं	५५८	यहुविइविलासमरिए	७१७
पीणपओहर	७०७	यहुविइविलास ससिए	४७७
पुच्छिज्जन्ती	६४७	यहुसो वि	१९८
पुट्ठि पुसमु	३१३	याअअ तुमाइ दिण्ण	४१९
पुत्तदत्तएण्णाल्ल	५४८	याअअ तुमाहि आदिअं	२१५
पुत्तभरणमिअ	९५८	याअअ दे यच्च	५८७
पुत्तयइअ दिइ याअअ	९४४	ये मग्ग पग्गी	७४६

भग्गपिअसंगमं	४९१	मसिणं चङ्कमन्ती	४६३
भञ्जस्तस	१६७	मह देसु	९८५
भण को ण	४००	मह पदणा	८२४
भण भण जं जं	८९८	महमहइ	४९७
भण्हन्तीअ	३७९	महिलाणं चिअ	५८६
भमइ पलित्थइ	४५४	महिलासइत्त	१८२
भम घम्मिअ	१७५	महिसकत्तथ	५६०
भरणमिअणील	६६०	महुएहि किं	८७१
भरिउच्चन्त	३७७	महुमण्डिआइ	६३४
भरिमो से गहिआइर	७८	महुमासमाइआ	१२८
भरिमो से सअण	३६८	मळिणवसणाण	९४३
भिउडीअ पुल्लोइत्तं	७३७	माए घोरोवअरणं	८८३
भिउडी ण कआ	९१५	मा कुण पट्टिवक्क	१५२
भिउठाअरो	१६२	मा जूर पिआ	३५४
भुञ्जसु सं साहीणं	३१६	माणदुमपत्त	३४४
भोइणिदिण्णपदेण	६०३	माणंसिणीअ पइण	८०२
मअणमिणो	५७२	माण हरिण्हि	९२६
मगं चिअ	६६९	माणुम्मत्ताइ	५२२
मगिअलदे	८२१	माणोएइ	२७०
मग्गु चिअ	१०००	मा पत्थ कन्धसु	९५५
मज्झणपत्थिअस्त	३९९	मा पुत्ति वंर	८७७
मज्झे पअणुअ	६८२	मा मा मुअ	७६५
मज्झो विओ	५९७	मामि सरसक्खराणं	४५०
मण्णे आअण्णन्ता	६४३	मामि हिअअं	२४६
मण्णे आसासो	५९३	मारेत्ति कं ण	५०४
मन्दं पि ण	६००	मालइकुमुमाई	४२६
मरगअसुई	३९४	मालारीए चेत्तइत्त	५९८
मलिणाई अंगारं	७८८	मालारी लत्तिउत्तुलिआ	५९६

मा वच्च पुष्प	३५५	रुअं अच्छीसु	१३२
मा वच्चसु वीसंभं	७२०	रुअं सिद्ध	५७३
मा वच्चद वीसभ	६८६	रेहद गलन्त	४४६
मा वेलवेसु बहुअ	९०१	रेहन्ति कुमुअ	५६१
मासपसूअ	२५९	रोयाविअ म्ह	८०१
मुद्धे अपत्तिअन्ती	६७८	रोवन्ति न्व अरण्णे	४९४
मुद्धपुण्डरीअ	६२४	लद्धालआण	३११
मुद्धपेच्छओ पइ	४९८	लज्जा चत्ता	५२४
मुद्धमारुएण	८९	लज्जापज्जत्तपसा	८६०
मुद्धविज्जविअ	३३३	लद्धविलआण	८११
मेहमहिस्स	५८४	लहिकण तुज्ज	९८७
रअणायरस्स	७५४	लहुअन्ति	२५५
रइकेलिहिअणि	४५५	लम्बीओ अङ्गण	३२२
रइविरमलज्जिआओ	४५९	लोओ जूरद	५२९
रक्खइ अणण	७५९	वअणे वअणम्मि	३५६
रक्खेइ पुत्तअ	६२१	यइविवर	२५७
रखेइ देह	७७४	वक्क को पुल	१६४
रणरणअसुण	७०४	वद्धच्छिपेच्छि	१७४
रण्णाउ तणं	२८७	वद्धभणिआइ	८७८
रत्थापइण्ण	१४०	वच्च मह च्चिअ	९३८
रण्णकम्म	१४	वच्चिहिइ सो	९१२
रमिकण पअं	९८	वज्जवडणा	५४
रसिअ विअद्ध	४०५	वइद्धउ ता तुह	९०६
राअविद्ध	३९६	वणदयमसि	११७
राईण मणह	८३९	वणअपअत्थि	७१९
राईसु चन्द	९८६	वण्णवम ण	७३२
रअर अअन्तीए	८४२	वण्णकम्महिअरम	६१२
रुद्धारविद	५७४	वण्णन्तीदि	३५०

वण्णवसिए	४७८	वित्थिण्णं महिवेटं	८४६
वन्दीअ णिहअ	११८	विरहकरवत्त	१५३
वसइ जहिं	१३५	विरहकिसिआ	८००
वसणम्मि	३८०	विरहाणलो	४३
वाआइ किं	५७१	विरहेण मन्दरेण	४७५
वाउद्धमसिचअ	५०७	विरहे विसं	२३५
वाउलिआपरिसोसण	६२६	विआसिणिगुरू	७९७
वाउल्वेह्लिअ	६०५	विवरिअ रअम्मि	८१०
वाएरिएण	१७६	विवरिअसुरअ	६५४
वाणिअअ हत्थि	९४५	विसमट्ठिअपिके	५९५
वाणीरकुडुडुगुड्डीण	८६८	विइलक्खणं	८७४
वारिज्जन्ती णय	७९८	विहिणाअणुज्जु एण	७८३
वारिज्जन्तो वि	९८८	वीसरयहसिअ	३०६
वायारविसंवाअं	६१६	वेआरिज्जसि	९०३
वासारत्ते उण्णअ	४३४	वेविरसिण्ण	२४४
वाहरउ मं	१३१	वेसोसिजीअ	५१०
वाहाहमरिअ	५१८	वोढमुणओ	५४९
वाहिज्जन्ति ण	८६३	योलीणालक्खिअ	३४०
वाहिता पडियअण	४१६	सअणे चिन्ता	१३३
वादिब्ब वेज्ज	३६३	सअलकरणपर	९८९
विअलिअकलाक्काय	७३३	सरुअग्गहरह	५५०
विकिण्णइ	२३८	संकेहिओ	६९४
विज्ज पिआसा	८०८	सच्चं कलहे	५२१
विज्जन्ति तणुं	७४२	सच्चं चिअ कट्ठमओ	८५८
विज्जाविज्जइ	४०७	सच्चं जाणइ	१२
विज्जावेइ पईवं	८३०	सच्चं भणामि बालअ	२१९
विज्जाइइणालावं	६३१	सच्चं भणामि मरणे	२३९
विण्णाणगुण	२६७	मच्चं साइमु	६८८

स चिचअ रामेउ	७५३	सव्यस्समि	२२९
सच्छंदरमण	८८४	सव्याअरेण	६५०
संजीवणोसद	३३६	सहइ सहइ ति	५६
सज्जेइ सुरहि	९९४	सहिआहि	१४५
संसागहिअजल	७००	सहि इरसिन्विअ	१०
संक्षाराओत्थइओ	५६९	सहि णवणिहुवण	९९०
संसासमए	४४८	सहि दुम्मेन्ति	१७७
सणिअं सणिअं	४५८	सहि विरइऊण	९३०
सत्त सत्ताइ	३	सहि सादसु	४५३
सद्धा मे तुज्झ	७४४	सा आम	५११
सन्तमसन्तं	५१२	सा तुइ सदत्थ	१९४
सन्देसो विण	८२७	सा तुज्झ बल्लहा	१२६
सम्भायं पुच्छन्ती	३५७	सा तुइ कएण	२६२
सम्भायणेहमरिए	४१	सा तुइ विरदे	८०४
समपंथ पत्थिअस्त	८३२	सामणसुन्दरीणं	८८५
सममच्छन्ती	७५१	सामाइ सवअ	४३९
समविसमपिअविसेसा	६७३	सामाइ सामलिज्जइ	१८०
समसोक्कसुवख	१४२	सालोए विअ	११०
समुदामायोलन्तमि	७५०	सा समइ तुज्झ	९४१
सयल जणार्ण	९९८	सादीणमिअअमो	५१५
सरए मइददाण	१८६	सादीणे वि पिअअमे	३९
सरए सरमि	६२२	सादेमिठ सहि	८५४
सरसा वि सुमइ	५३३	सिअरिअमपिअ	१९२
सरहमपिणिग	८०१	सिअिअअदद	८२९
सरिगे माणुग	९९७	सिअिअअदद	७७५
संदाइणमुहरस	४६४	सिअिअिअदद	५२
सम्यत्थदिता	११५	सिअिअिअदद अंसा	१७१
सम्यत्थरोइ	८१४	सुअणु वअणं	२६९

सुअणो जं देस	९४	सोनुं मुः ण	९०४
सुअणो ण कुप्पइ	२५०	सो माणो पिअमुह	७७२
सुअणो ण दीमइ	७०५	सो वि पुजा	७१०
सुअणन्त बहल्लइम	४१४	सो मुदसामलंगो	९९२
सुणअपउरगि	१३८	हंमाण मरेदि	९४७
सुन्दर सुआण	४९२	हंमेहि वि मुह	४७१
सुण्ड तइओ	४१२	हंओ वि वण	९२४
सुपं इइं	५५७	हत्थप्पसेण	४६२
सुव्वर समागमिस्सइ	९५६	हत्थादत्थि	५८०
सुव्वन्तो आसि	७९९	हत्थेसु अ पाएसु	३०७
सुइअ इअं	७०१	हसिदिह पिअस्स	१४३
सुइअ मुहुत्तं	९००	हल्लल्लण्हाण	७९
सुइआ वि सुन्दरी	९२०	हसिअंभादिद्वन्तं	५२५
सुइउच्छअं	५०	हसिअमविआरमुदं	८६१
सुइपुच्छिआइ	३१७	हसिअं सहत्थ	२६३
सुइय सुइं	७५९	हसिइहि उवाल्लभा	५१३
सुइज्जइ हेम	३२९	हाये वेणीदण्ढो	९९९
सुइवेहे मुसलं	५०१	हासाविओ जणो	१२३
सुइच्छलेण	३३२	हा हा कि तेण	७४८
सोअच्छलेण	२७८	हिअअं हिअए	४८५
सेउल्लणिअंवालग्ग	७१८	हिअअ अवेअ	२९०
सेउल्लिअसव्वंगी	४४०	हिअअदिठअस्स	२९८
सो अत्थो जो	२५१	हिअअण्णइहि	६१
सो को वि गुणाइ	५९१	हिअअम्मि वससि	५०८
सो णत्थि एत्थ	९९१	हिअअहिन्तो	४५१
सो णा गओ	४५०	हिअए रोमुक्खित्तं	९१०
सो णाम संभरिज्जइ	९५	हिमजोअत्तुण्ण	८९३
सो तुज्ज कहा	८४	हियं गियामि	७९२

दुं णिलवज	९४०	होन्तपहिअस्म	४७
हेमन्तिआसु	६६	होन्ती वि णिप्पल	१३६
हेमन्ते हिमवअ	७६८	होमि वहत्थिअ	९९३
हेलाकरग	४०३		

• • •

परिशिष्ट दुसरें

(अ) अलंकारोल्लेखसूचि :

बारा आलंकारिकांनीं व एका सुभाषितसंग्रहात उद्धृत केलेल्या गाथाचा तपशील या कोष्टकात दिलेला आहे अखेरच्या रकान्यात अलंकारांचा नावें दिली आहेत, या रूपात जेथे एकाहून अधिक नावें आलेलीं आहेत तेथें त्याबद्दल आलंकारिकाचा मतभेद आहे असें समजावें अलंकाराच्या व्याख्या शरीररूपणात टीकेंत दिलेल्या आहेत गायेंतील माव अगर नायिकेचा वर्ग दर्शविण्यासाठीं यापैकीं काहीं गाथा आलंकारिकांनीं उद्धृत केलेल्या आहेत, याचा तपशील अखेरच्या रकान्यात दिलेला नाहीं इतर आलंकारिकांनीं आणखी काहीं गाथा उद्धृत केल्या आहेत, त्याचाही निर्देश या रकान्यात केलेला आहे

(आ) अलंकारसूचि :

अलंकारोल्लेखसूचीत नमूद केलेल्या अलंकारांचा या सूचीत गाथान्यायकांशी मेळ दिलेला आहे जो अक ठळक टकात घातलेला आहे त्या गाथे वरील टीकेंत त्या अलंकाराची व्याख्या दिलेली आहे असें समजावें

(अ :) अलंकारोद्धेतव्यानि :

अलंकारकौस्तुभ अलंकारमहोदधि अलंकाररत्नाकर अलंकारसर्वस्व वाग्यप्रकाश काव्यप्रदीप काव्यानुशासन वसरूपक ध्वन्यालोक वज्रालम्ब सरस्वतीकण्ठाभरण साहित्यदर्पण साहित्यमीमांसा													अलंकार	
गथा क्रमांक	१	२	३	४	५	६	७	८	९	१०	११	१२	१३	क्रमिक
३										×				
४	×				×	×						×	×	धर्मोक्ति, ध्यंग्योक्ति, स्वभावोक्ति
५								×		×				रसाश्रित भाव, प्रकीर्णघटना.
६											×		×	
७										×				
११	×													समाधि.
१२	×		×					×						आक्षेप, व्यत्यास.
१३	×										×		×	निदर्शना, विकृत प्रपञ्चोक्ति संकर
१४			×	×							×			
१५											×			
१६	×										×			परिकर.
१७											×			
२०				×								×		उद्धेद, व्याज.
२१											×			
२२											×			
२५				×							×			अर्यापत्ति.
२७							×	×				×		
२८											×		×	
२९											×			
३३	×									×	×			विशेषोक्ति, समुच्चय.
३८										×				
३९											×			
४३											×			
४५										×				

[illegible]

गाथा क्रमांक	१	२	३	४	५	६	७	८	९	१०	११	१२	१३	अलंकार
१२७		X	X				X						X	व्याजोक्ति.
१३०							X	X			X		X	भाव
१३२	X													तुल्ययोगिता; विशेष.
१४१			X											
१४२											X			
१४३			X											हेतु.
१४५		X									X			अभिनय, स्वभावोक्ति, हेतु.
१४७											X			अप्रस्तुतप्रशंसा.
१४८		X									X			
१५०											X			
१५८	X													पर्याय
१६१	X	X									X			(कुवलयानन्द) अन्योन्य, प्रतीयमान
१६३										X				
१७३			X				X		X	X				(चंद्रालोक).
१७५			X		X	X	X		X				X	(राकागम; भावप्रकाश)
१७६	X													परिश्रुति.
१७८		X		X						X			X	आक्षेप.
१७९	X		X											पर्याय
१८०			X								X			(काव्यालंकार) गूढ, सूक्ष्म.
१८१														
१८२		X	X	X	X	X	X						X	(राकागम, उत्प्रेक्षा, विशेषोक्ति
१८३											X			
१८४												X		
१८८								X						
१९०	X										X			समुच्चय
१९३												X		अन्योन्य
१९४											X	X		
१९७	X										X	X		आक्षेप, तुल्ययोगिता,
१९८			X								X			विनोद
१९९												X	X	तद्गुण

[illegible]

गाथा क्रमांक	१	२	३	४	५	६	७	८	९	१०	११	१२	१३	अलंकार
२६३		x									x			आन्तिमान्.
२६८										x				उपमा.
२७२			x											
२७३											x			
२७४									x		x			
२७५		x									x			सहोक्ति.
२७८										x				
२७९	x	x							x					अप्रस्तुतप्रशंसाध्वनि, संवर
२८३	x									x				दीपक.
२८४										x				
२८६										x				
२८७	x													अप्रस्तुप्रशंसा.
२८८			x									x		संवर.
२९१			x											स्वभावोक्ति
२९३												x		
२९६												x		
२९७			x											व्याजोक्ति.
२९९												x		
३००	x													धर्मवाचकोपमानउत्तोपमा.
३०२	x		x											भ्रातिमान्.
३०३			x						x					अनन्वय.
३०५			x											अतिशय.
३११			x								x			रूप.
३१३														x
३१४	x													
३१७	x													सदगुण.
३१८			x									x		
३१९			x								x			दृष्टान्त.
३२३			x											वार्तापति
३२३			x											सदगुण, मीलित, विवेक.
३२८			x									x		उद्भेद.
३२९		x						x						

(अ :) अलंकारोद्धेखसूचि :

गाथा प्रमा.क्र.	१	२	३	४	५	६	७	८	९	१०	११	१२	१३	अलंकार
	अलंकारकोस्तुभ	अलंकारमहोदधि	अलंकाररत्नाकर	अलंकारसर्वस्व	काव्यप्रकाश	काव्यप्रदीप	काव्यानुशासन	वैशरूपक	ध्वन्यालोक	वर्णमाला	सरस्वतीकण्ठाभरण	साहित्यदर्पण	साहित्यमीमांसा	क्रमांक
१														
४	X				X	X				X		X	X	धर्मोक्ति, व्यंग्योक्ति, स्वभावोक्ति
८								X		X				रसश्रेष्ठ भाव.
९											X	X		प्रवर्णनघटना.
११	X									X				समाधि.
१२	X		X					X						आक्षेप, व्याख्या.
१३	X										X	X		निदर्शना, विदित प्रवर्णन वक्र
१४		X	X								X			
१५										X	X			
१६	X									X	X			परिचय.
१७										X	X			
२०			X								X	X		उद्धेद, व्याज.
२१											X			
२२			X								X			अप्योक्ति.
२३							X	X			X	X		
२४											X		X	
२५	X									X	X			विशेषोक्ति, गमुच्छाप.
२६										X				
२७											X			
२८											X			
२९											X			
३०										X				

॥ क्र.	१	२	३	४	५	६	७	८	९	१०	११	१२	१३	अलंकार
१										×				परमाण. अप्रस्तुतप्रशंसा, परिवृत्ति.
२			×					×			×			
३	×										×			
४										×				
५		×												
६										×	×			अपन्हुति. समुच्चय. अर्थापत्ति.
७										×	×			
८										×				
९		×									×		×	
१०											×			
११										×	×			विरोध.
१२			×								×			
१३										×	×			
१४											×			
१५											×			
१६											×			अर्थान्तरन्यास. परिवृत्ति, पर्याय.
१७											×			
१८											×			
१९											×			
२०											×			
२१											×			पर्याय.
२२											×			
२३											×			
२४											×			
२५											×			

गाथा क्रमांक	१	२	३	४	५	६	७	८	९	१०	११	१२	१३	अलंकार
१२७		X	X				X							व्याजोक्ति.
१३०							X	X				X	X	भान
१३२	X													तुल्ययोगिता: विशेष.
१४१			X											
१४२												X		
१४३			X											हेतु.
१४५		X										X		अभिनय, स्वभावोक्ति, हे
१४७												X		अप्रस्तुतप्रशंसा.
१४८		X										X		
१५०												X		
१५८	X													पर्याय.
१६१	X	X										X		(कुशलदानन्द) अन्योन्य, प्रतीयमा
१६३											X			
१७३		X					X		X	X				(चंद्रालोक).
१७५		X			X	X	X		X					(राकागम, भावप्रकाश)-
१७६	X											X		परिश्रुति.
१७८		X		X							X			X आशेष.
१७९	X		X											पर्याय.
१८०			X									X		(काव्यालंकार) गूढ, सूक्ष्म
१८१											X			
१८२		X	X	X	X	X	X						X	(राकागम) उपप्रेष, विरोधो
१८३														
१८६											X			
१८८								X				X		
१९०	X													गगुह-शय.
१९१												X		अन्योन्य.
१९४											X	X		
१९५											X	X		अशेष, तुल्ययोगिता
१९८											X			विरोध.
१९९												X	X	सदृश.

[illegible]

गाथा क्रमांक	१	२	३	४	५	६	७	८	९	१०	११	१२	१३	अलंकार
४२०											X			
४२१													X	
४२०										X				
४३२										X				
४४०										X	X			
४४१	X													परिच्छिन्न
४५२	X													पद्याय, वनोक्ति
४५७		X			X	X	X			X				
४५०											X			
४६४	X													दूतम्
४५५											X			
४६८							X							संकर
४७०										X				
४७३											X			
४७०														
४७६				X										अशक्य.
४७८				X										अनुमान
४७९				X										
४८१														
४८७											X			
४९३											X			
४९६											X			
४९८											X			
५०३											X			
५१३											X			
५०६	X										X			
५३४														
५३३	X										X			विरोध, विरोधाभास
५४०														
५४०											X			
५४६											X			
५४७											X			

पद्या माक	१	२	३	४	५	६	७	८	९	१०	११	१२	१३	अलंकार
१०											X			
११	X													ध्रुतिमान्
१६										X				अस्थानस्थपद अतप्रेक्षादोष.
१५							X							
१८										X			X	उपमा, रूपक.
१९									X			X		
२०										X				
२४										X				
२६			X								X			विधि.
२९	X													
३०							X				X			अतिशयोक्ति, परिहास.
३४										X				
३५											X			
३६	X										X			संकर.
३७		X									X			रूपक
३८													X	
३९	X													विशेषोक्ति.
४०										X				
४२		X			X	X								आक्षेप
४५											X			
४६	X										X			सामान्य
४९	X										X			मालोपमा.
५४	X													उपचारसमासभेद.
५५										X				
५९	X													उत्तर.
६०									X					
६३											X			
६९	X													दीपक.
७७											X			विभावना.
८८											X			
९३											X		X	

गद्या क्रमांक	१	२	३	४	५	६	७	८	९	१०	११	१२	१३	अलंकार
६५५											X			अतद्गुण, तद्गुण, विरोध अभिनय, नियम.
६६०								X						
६६२													X	
६६५		X	X	X	X	X	X							
६६७		X	X		X	X	X		X	X		X	X	
६६९										X				
६७१										X				
६७३									X					
६७५													X	
६८६										X				
६९१	X									X				सहोक्ति.
६९८										X				
७०२					X	X				X				
७०३									X					
७०६											X			
७०७	X										X			रूपक.
७१०		X									X			
७११	X									X				विचित्र, विषम. विषम, विषाद.
७१७	X													
७२४										X				
७२६														
७२९											X			
७३१						X								
७३५												X		
७४०										X				
७४६										X				
७४७										X				
७४९										X				
७५३											X			तद्गुण.
८०३	X											X		
८०८										X				
८१०					X	X	X			X				

(आ) अलंकार-सूचि

अलंकारोल्लेख-सूचीत निर्दिष्ट वेलेल्या अलंकाराचे कोष्टक

अतद्गुण ६६५	उपचारसमासभेद ६२२
अतिशय २५०, ३०५, ८३८	उपमानल्लोपमा २१३
अतिशयोक्ति ५७०, ९६३	गूढ १८०
अनन्वय ३०३	छेकोक्ति ३३८
अनुमान ९७, ४७८, ५४२, ८९१	तद्गुण १९९, २४६, ३१७, ३२३, ६६५, ८०२
अन्योन्य १६१, १९३, ९४७	तन्न २२५
अपन्हुति ७७, ८७४, ८८०, ९६५, ९७१	तुल्ययोगिता १३२, १९७, २९२
अप्रस्तुतप्रशंसा ५०, १४७, २७९, २८७, ४०५, ४१८, ५२६, ८७९, ९७९	दीपक २४३, २८२, ६३९, ९७०
अभिनय ४९, १४५, २५७, ६६७, ९६७	दृश्यन्त ३१६
अर्थांतरदास १००	धर्मोपमाउपमानल्लोपमा ३००
अर्थापत्ति २५, ८४, ३२२	धर्मापमानल्लोपमा २२८
अशक्य ८७६	निदर्शना १३, २२७
असम ९८१	नियम ३८४, ६६७, ९४५, ९६९
असंगति ९७५	परमाण ४८
आदर ८८१	परिवर १६
आशेष १२, १७८, १९७, २०१, ३५०, ४०१, ६०२	परिशिष्टि ५० १०६ १०६, २३८, ४४१
उत्तर ६२९, ९४५, ९६०, ९६९	परिसंख्या २५१, ८९१, ९६९
उत्प्रेक्षा १८२, १०८ ९३० ९७१	पर्याय १०६, ११२, १५८, १७९, ३७२, ४५२, ९८-
उद्भेद २०, ३३२, १४१ ३५९, ८७४	प्रतीर्णघटना ८
उपमा २७२, ५६०	प्रतिभा ९८०
	प्रतीष २०७, ९६६

प्रपञ्चोक्ति १३
 विषयप्रतिविम्ब ४, ११७, ३९५,
 ५१९
 विम्बोक्त ७९
 मान १०७, १३०, २००, ९१०
 भाविक ९७२
 भावसकर ४०९
 भ्रान्ति २६३
 भ्रातिमान् ३०२, ३४६, ५५१
 मालिना ३८४
 मालापमा ३१३ ६०९
 मालित ३०३
 रूपर ३४४, ५६० ५७७, ७०७,
 ९७४, ९९१
 रोध १९७
 लाटानुप्रास ९८३
 लुप्तोपमा ९८९
 षष्ठ्युपोद्धव्ययोग ६१७
 वक्रोक्ति ४१२
 विचित्र ३६९, ७१५
 विध्यामास २३०, ९३८
 विधि ५६६
 विनोद १९८
 विभावना ६४७ ९३०
 विरोध ८७, २१२ ३२६, ५३३,
 ६६५, ७२१ ९६५
 विरोधाभास २१०, ३६२

विवेक ३२३
 विशेष १३२, ९४१
 विशेषोक्ति ३६, १८०, २१२
 ५९१
 विषम ११५, ९७१
 विषाद ७२१
 व्यतिरेक २३०, १११, ४७० ९९०
 व्यत्यास १२
 व्यग्योक्ति ४, १०७
 व्याजोक्ति २०, १२७, २९७ ८८०
 श्लेष ३११
 सम २४८
 समाधि ११
 समासोक्ति ६५७, ९६५, ९८७
 समुच्चय ३६ ७२, १९०
 सहोक्ति २७५, ६९१
 सकर १३, २१३, २७९, ७८८,
 ४६८, ५७६, ९५७, ९७१,
 ९९१
 सखटि ९९१
 स्मरण ९९८
 स्वभावोक्ति ४, १४५, २९१ ९१८
 सामान्य ६०७
 सूक्ष्म १८०, ४११, ४६४, ८१९
 हेतु १४३, १४५, ३३६, ९५४
 श्लेषक ३६९

(आ) अलंकार-मूचि

अलंकारलेख-सूचीत निर्दिष्ट केलेल्या अलंकाराचें कोष्टक

अतद्गुण ६६५	उपचारसमासभेद ६२२
अतिशय २५०, ३०५, ८३८	उपमानलुप्तोपमा २१३
अतिशयोक्ति ५००, ९६३	गूढ १८०
अनन्वय ३०३	छेकी ३३८
अनुमान १७, ४७८, ५४२, ८९१	तद्गुण १०९, २४, ३१७, ३२३, ६६५, ८०२
अन्यान्य १६१, १९३, ९४७	तन्त्र २२५
अपन्हुति ७०, ८७४, ८८०, ९६५, ९७१	तुल्ययोगिता १३२, १९७, २९२
अप्रस्तुतप्रशंसा ५०, १४७, २७९, ३८७, ४०५, ४१८, ५२६, ८७२, ९७९	दीपक २७३, २८२, १३९, १७०
अभिनय ४९, १४५, २५७, ६६७, ९६७	दृष्टान्त ३९१
अर्थान्तरन्यास १००	धर्मवाचकोपमानलुप्तोपमा ३००
अर्थापत्ति ३५, ८४, ३२७	धमाक्ति ४
अशक्य ४७६	धर्मोपमानलुप्तोपमा १२८
असम ९८९	निदर्शना १३, २२७
असंगति ९७५	नियम ३८४, ३६७, ९४५, ९६९
आदर ८८१	परभाषा ४८
आक्षेप १२, १०८, १९७, २०३, ३५०, ४०९, ६०२	परिवर १६
उत्तर ६२९, ९४५, ९६५, ९६९	परिशृति ५०, १०६, १७६, २३८, ४४१
उत्प्रेक्षा १८२, ९२८, ९३०, ९७१	परिसंख्या २५१, ८९१, ९६९
उद्भेद २०, ३३२, ३४१, ३५९, ८७४	पर्याय १०६, ११२, १५८, १७९, ३७२, ४५२, ९८२
उपमा २०२, ५६०	अचीर्णषट्पदा ८
	प्रतिमा ९८०
	प्रतीप २०७, ९६६

प्रपञ्चोक्ति १३
 विवप्रतिर्विव ४, ११७, ३९५,
 ५६०, ५६९
 विव्वोक ७९
 भाव १०७ १३०, २००, ९१०
 भाविक ९५२
 भावसकर ४०९
 भ्रान्ति २६३
 भ्रातिमान् ३०२, ३४६, ५५१,
 मालिका ३८४
 मालोपमा ३६३, ६०९
 मीलित ३२३
 रूपक ३४४, ५६०, ५७७, ७०७,
 ९७४, ९९९
 रोध १९७
 लाटानुप्रास ९८३
 लुप्तोपमा ९८९
 षक्तृबोद्धम्ययोग ६६७
 षक्रोक्ति ४५२
 विचित्र ३६९ ७१५
 विध्यामास २३०, ९३८
 विधि ५६६
 विनोद १९८
 विभावना ६४७, ९३०
 विरोध ८७, २१२, ३२६, ५३३,
 ६६५ ७२१, ९६५
 विरोधाभास २५२, ३६२

विवेक ३२३
 विशेष १३२, ९४१
 विशेषोक्ति ३६, १८७, २१२,
 ५९९
 विषम ७१५, ९७६
 विषाद ७२१
 व्यतिरेक २३०, ३६१, ४७०, ९९०
 व्यत्यास १२
 व्यग्नोक्ति ४, १२७
 व्याजोक्ति २०, १२७, २९७, ८८०
 श्लेष ३११
 सम २४८
 समाधि ११
 समासोक्ति ६५७, ९६५, ९८७
 समुच्चय ३६, ७२, १९०
 सहोक्ति २७५, ६९१
 सकर १३, २१३, २७९, २८८,
 ४६८, ५७६, ९५७ ९७६,
 ९९१
 ससृष्टि ९९१
 स्मरण ९६८
 स्वभावोक्ति ४, १४५, २९१, ९८६
 सामान्य ६०७
 सूक्ष्म १८०, ४१६, ४६४, ८६९
 हेतु १४३ १४५, ३३६ ९५४
 क्षेपक ३६९

परिशिष्ट तिसरें कावि च कवयित्री

पीतांबर	भुवनपाल	पीतांबर	भुवनपाल
१ शालिवाहन	हाल	१८	धीवर्मण
३ हाल कु	पांडित	१९ गज	गुण
४ बोदित, बोदित कु	सालाहण	२० चदस्वामिन्	वर्षे
५ त्रिलोक, बुधोह कु	चलोडय	२१ कलिराज	कलिम
६ मकरन्द	मकरन्दसेर	२२	बहुराग
७ प्रवरराज, अमरराज, कु		२३ मकरद	मेघाधकार
८ कुमारिल	कुमारिल	२४ ब्रह्मचारिन्	ब्रह्मचारिन्
९	महिगुपाल	२५ कालसार	कालसार
१० अनीक, खिरिराज कु	दुर्गस्वामिन्	२६ अर्धराज्य	वत्सरज
११	दुर्गस्वामिन्	२७ कुमार	वत्सरज
१२ दुर्गस्वामिन्		२८ प्रणाम	कृताल
१३ हाल कु ग.	हाल	२९ शल्याण	
१४ भीमस्वामिन् कु ग		३० हरिजन	हरिराज
१५ गजसिंह	रुद्रमुत	३१ अगराज	वाकपतिराज
१६ शालिवाहन	धी शालिवाहन	३२ भोजिक	भोज
१७	धीवर्मण	३३ अनग	अनगदेव
		३४ अनग	रविराज
		३५ शालिवाहन	हाल
		३६ मन्त्रोव	मादिल
		३७ अवक	अदमक
		३८	धुधोडक

पीतांबर	मुचनपाल	पीतांबर	मुचनपाल
३९ कविराज	विन्ध्य	६५ मुरराज	वाल्मीकि
४०	मुग्ध	६६ धीर	कुशसादिर
४१ नाथा	रोहा	६७ धीर.	बोद्धिक
४२ वल्म	वल्म	६८ कालाधिप	चित्रराज
४३ अमृत	वैरसिंह	६९ अनुराग.	धृतराज
४४ रतिराज	कविराज	७० अनुराग	चन्द्रपुटिका
४५ प्रवरराज	प्रवरराज	७१	मुद्रसील
४६ लप	मेघट	७२	अजस्र
४७ सिंह	सीहल	७३ बसलक	पीतहर्म्यग
४८ अनिरुद्ध	अनिरुद्ध	७४ पौलिनय	पालितक
४९ सुरभवत्सल	सुरभवत्स	७५	वासुदेव
५० स्वर्गवर्म	गजवर्म	७६ भामविक्रम	भीमविक्रम
५१ काल	हाल	७७ विनयाधित	विरयादित
५२ वैशार.	कैरल	७८ मुक्तापर	मुक्ताफल
५३ मन्मथ	गणमुल	७९ कटिङ्ग	काटिङ्गक
५४ वर्ण	वर्णराज	८० मकरन्द	मधुकर
५५ मकरद	करमदखेल	८१ स्वाभिक	मधुकर
५६ कुसुमायुध	कुसुमायुध	८२ स्वाभिक	स्वामिन्
५७ गतलज्ज	गहलधित	८३ कृतसरील	कृतपुराशील
५८ अखदश	अखद	८४ ईशान	निघट
५९ मुग्धाधिप	हृणाधिप	८५ आदिवराह	आदिवराह
६० मुग्धाधिप	विग्नुहराज	८६ प्रहता	प्रथिवी
६१ मुग्धाधिप	विचित्र	८७ रेखा	रेवती
६२ प्रधराज	रंधराज	८८ ग्रामकूट	ग्रामकूटिका
६३ कालित	पात्रि	८९ पोट	पुटिष
६४ प्रवरसेन.	मदरमेन	९० रेवा	

पीतांबर	मुवनपाल	पीतांबर	मुवनपाल
११ गजदेव		११७ शालिवाहन	काहिल
१२ मातंग	मातंग	११८ शालिवाहन	कृष्णराज
१३ वज्र	वज्रक	११९ शालिवाहन	स्वददास
१४ हारकुंत	फरकुंत	१२० शालिवाहन	
१५ वज्रराज	वाक्पतिराज	१२१ गंधराज	
१६ स्थिरसाहस	स्थिरसाहस	१२२ कर्णपुत्र	कर्णपूर
१७ वज्रराज		१२३ अविराग	अनुराग
१८ मकरन्द	नन्नराज	१२४ राम	राम
१९ श्रीशक्तिक	धर्मण	१२५ राम	प्रवरसेन
१०० श्रीशक्तिरु	नरनाथ	१२६ उजय	
१०१ मान	मान	१२७ शालिवाहन	
१०२ मान	ग्रामणाक	१२८ शालिक	ग्रामकुटिका
१०३ मान	महाइय	१२९ शालिक	स्वामिन्
१०४ मान	श्रीधर्मिल	१३० शालिवाहन	सुरभिष्ट
१०५ महादेव	दामोदर	१३१ सोमराज	वागराज
१०६ दामोदर		१३२ प्रज्ञाति	
१०७ अलीक	महादेव	१३४ विक्रमराज	
१०८ अमर	नमर	१३५ कीर्तिराज	कीर्तिरसिक
१०९ कालसिंह	कालियसिंह	१३६ कुदपुत्र	कुदुष्क
११० मृगाक	रसिक	१३७ शक्तिहस्त	माधव
१११ मृगाक	तारामद्रक	१३८	देवराज
११२ निधिविग्रह	नारायण	१३९ अनुराग	अनुराग
११३ सुह	मृगेंद्र	१४०	हाल
११४ धुर	गुरम	१४१ वैरशक्ति	वैरशक्ति
११५ कमल	कमलाकर	१४२	बधुधर्मन्
११६ हालिक	ललित	१४४ धन्यदीपित,	मालवाधिप

पीतांबर	भुवनपाल	पीतांबर	भुवनपाल
१४५ बलवीरपित.	मालवाधिप	१७४	व्याघ्रस्वामिन
१४६	विजयशक्ति	१७५	अन्धलक्ष्मी
१४७	हाल	१७७	नागधर्म
१४८	विरहाणल	१७९	हाल
१४९	अवतक	१८०	ध्वविरत
१५०	बेशवराज	१८१	माधवशक्ति
१५१ कलक.	निष्कलंक	१८२	नागभट्ट
१५२	मातंग	१८३	अचल
१५३	मातुल	१८४	हाल
१५४	सवज्ज	१८५	साहस
१५५	मंगलपल्लव	१८६	निकीप
१५६	हाल	१८७	शाल
१५७	प्रवरराज	१८९	अनंगदेव
१५९	हरिवेशव	१९०	धर्मिण
१६०	गुणाज	१९१	हाल
१६१	आतुर	१९२	मदाहद
१६२	स्वधर्मण	१९३	स्थिरवित्त
१६३	रेदा	१९४	पाटिष्ठ
१६४	हाल	१९५	गानेज
१६५	काटिष्ठ	१९६	चत्तराज
१६६	स्वामिन	१९७	भाव
१६७	आयराज	१९८	वशपुत्र
१६८	महिपासुर	१९९	हरिष्ट
१६९	पुण्डरीक	२००	माणिनाग
१७१	अरवादिम	२०१	राघदेव
१७२	गर्भस्वामिन	२०२	प्रवरसेन

पीतांबर	मुखनपाल	पीतांबर	मुखनपाल
२०३	कुल्लहासितन	२३४	आळ्यराज
२०४	बंघुदत्त	२३५	हाल
२०५	हाल	२३६	केज्जर
२०७	नागहसितन	२३७	मल्लसेन
२०८	प्रवरसेन	२३९	अमुराग
२०९	मानुशक्ति	२४१	मन्मथ
२१०	माघवराज	२४२	वल्लभद्व
२११	अनंग	२४३	सुंदर
२१२	अहमरि	२४४	इक्षक
२१३	लिविकम	२४५	रोलदेव
२१५	हाल	२४७	हाडुल
२१६	सर्वसेन	२४८	सुचरित
२१७	पालितक	२४९	सुईन
२१८	आळ्यराज	२५०	छज्जक
२१९	देवराज	२५१	हाल
२२०	गविसेरिन	२५२	रिद्र
२२१	श्रद्धाचारिन	२५४	पालितक
२२२	अनवरत	२५५	गोविंदस्वामिन
२२५	मकरन्द	२५६	पालितक
२२६	विक्रम	२५७	पालितक
२२७	हाल	२५८	कविराज
२२८	अनप्रलक्ष्मी	२५९	हाल
२२९	धर्मभ	२६०	ऊर्ध्ववंश
२३०	अममपाद	२६१	दुर्विदग्ध
२३२	निरुपम	२६२	पालितक
२३३	गर्वमेन	२६३	अनप्रलक्ष्मी

पीतांबर	भुवनपाल	पीतांबर	भुवनपाल
२६४	सुरैक	२९५	खल
२६५	हाल	२९६	विपद
२६६	पराक्रम	२९७	समविपमाक
२६७	समुद्रसाफि	२९८	सर्वस्वामिन्
२६८	हाल	२९९	वीतिवर्मन्
२६९	मेघनील	३००	आलक
२७०	राघव	३०१	शिखंडिन्
२७१	पर्वतकुमार	३०२	फलखचिन्ह
२७२	हाल	३०३	माधव
२७५	ईशान	३०४	शशिप्रभा
२७६	समरस	३०५	ग्रामकुट्टिका
२७७	निरवप्रह	३०६	सुग्रीव
२७८	हाल	३०८	भूषण
२७९	जीवदेव	३१०	सुदर्शन
२८०	विन्ध्यराज	३११	अनुराग
२८१	विशुद्धशील	३१२	हाल
२८३	अलंकार	३१३	पंडित
२८५	अभिनवगजेंद्र	३१४	नरसिंह
२८७	रत्नाकर	३१५	नागहस्तिन्
२८८	हरिमृग	३१६	लिलोचन
२८९	सहस्रमण	३१७	यज्ञस्वामिन्
२९०	कृष्णचित्त	३१८	धीमाधव
२९१	कृष्णराज	३१९	अवन्तिधर्मण
२९२	राज्यधर्मन्	३२०	प्रवरराज
२९३	पादिल	३२२	हंस
२९४	मधुसूदन	३२३	हंस

[illegible]

श्रुति	१	२	३	४	५	६	७	८	९	१०	११	१२	१३	क्रमिक
१	x										x			ध्रातिमान्
२										x				अस्थानस्थपद उत्प्रेक्षादोष.
३						x				x			x	उपमा, रूपक.
४								x		x				विधि.
५	x		x							x				अतिशयोक्ति, परिहास.
६							x			x				संस्तर.
७	x									x				रूपक
८	x									x			x	विशेषोक्ति
९		x			x	x				x				आक्षेप
१०	x									x				सामान्य.
११	x									x				मार्त, पना.
१२	x									x				उपेक्षारसमागमभेद.
१३	x									x				उत्तर
१४								x						दीपक.
१५	x									x				विभारना
१६										x				
१७										x				
१८										x				
१९										x				
२०										x				
२१										x				
२२										x				
२३										x				
२४										x				
२५										x				
२६										x				
२७										x				
२८										x				
२९										x				
३०										x				
३१										x				
३२										x				
३३										x				
३४										x				
३५										x				
३६										x				
३७										x				
३८										x				
३९										x				
४०										x				
४१										x				
४२										x				
४३										x				
४४										x				
४५										x				
४६										x				
४७										x				
४८										x				
४९										x				
५०										x				
५१										x				
५२										x				
५३										x				
५४										x				
५५										x				
५६										x				
५७										x				
५८										x				
५९										x				
६०										x				
६१										x				
६२										x				
६३										x				
६४										x				
६५										x				
६६										x				
६७										x				
६८										x				
६९										x				
७०										x				
७१										x				
७२										x				
७३										x				
७४										x				
७५										x				
७६										x				
७७										x				
७८										x				
७९										x				
८०										x				
८१										x				
८२										x				
८३										x				
८४										x				
८५										x				
८६										x				
८७										x				
८८										x				
८९										x				
९०										x				
९१										x				
९२										x				
९३										x				
९४										x				
९५										x				
९६										x				
९७										x				
९८										x				
९९										x				
१००										x				

गाथा क्रमांक	१	२	३	४	५	६	७	८	९	१०	११	१२	१३	वर्णकार
६५५											×			
६६०								×						
६६१													×	
६६८		×	×	×	×	×	×							अतद्गुण, सद्गुण, अभिनय, नियम
६६७		×	×		×	×	×		×	×		×	×	
६६९										×	×			
६७१										×				
६७३									×					
६७५												×	×	
६८६											×			
६९९	×										×			सहोक्ति
६९८											×			
७०२					×	×								
७०३									×					
७०६												×		
७०७	×											×	×	रूपक
७१२		×										×		
७१५	×											×		
७२१	×										×			विचित्र, विषम विषम, विषाद
७१४											×			
७२६													×	
७२९												×		
७३१						×								
७३७												×		
७४०														
७४६											×			
७४७											×			
७४९											×			
७७२											×			
८०२	×											×		तद्गुण
८०९														
८१०		×				×	×	×			×			

पाया क्रमांक	१	२	३	४	५	६	७	८	९	१०	११	१२	१३	अलंकार
११०										×	×			भाव.
१२८		×			×									उत्प्रेक्षा
१२९										×				
१३०					×	×								उत्प्रेक्षा, विभावना
१३१							×							
१३३					×	×								
१३४		×			×	×								
१३८			×				×		×					विध्याभास
१४०											×			
१४१			×		×	×								विशेष
१४३												×		
१४५		×	×		×	×	×		×	×				उत्तर, नियम
१४६												×		
१४७					×	×	×							अन्योन्य
१४८														
१५०		×			×	×					×			
१५१														
१५२		×					×				×		×	
१५३							×				×			भाविक.
१५४					×	×	×		×				×	
१५८							×		×					(राकागम), हेतु
१५६		×			×	×	×							
१५७		×			×									
१६०					×				×	×				(राकागम), सकर
१६१							×	×	×				×	
१६२		×						×			×			
१६३	×	×		×	×	×	×		×				×	
१६४	×	×			×	×				×				अतिशयोक्ति.
१६५			×		×	×								
१६६		×	×	×	×	×								उत्तर (अपन्हुतिसङ्घ. विभावनालंकार समासोक्ति प्रतीप

१	२	३	४	५	६	७	८	९	१०	११	१२	१३	अक्षर
				X	X	X				^	X	X	(भावप्रकाश), अभिन.
				X	X								स्मरण.
	X	X	X	X	X	X					X		उत्तर, नियम, परिसंख्या.
	X		X	X	X								दीपक.
X				X	X								अपन्हुति, उत्प्रेक्षा.
				X	X								(विपमबाणलीला).
X				X	X	X					X		रूपक.
				X	X								असंगति.
	X	X		X	X								विषय, संकर, संदेहसंकर
				X	X								व्यतिरेकध्वनि.
X	X	X		X	X	X							अप्रस्तुतप्रशंसा.
		X		X	X								प्रतिमा.
				X	X	X							पर्वव. (विपमबाणलीला).
	X			X	X	X		X					स्यदानुप्रास, (")
	X		X	X	X	X		X			X		(ऐश्वर्यतट).
	X			X									राधागम.
				X									धर्माद्योषि.
				X	X								असम, उत्तोपमा.
X		X		X	X								व्यतिरेक.
	X	X		X	X	X							रूपक, संकर, धर्मादि.
				X									
							X				X		

परिशिष्ट तिसरें

कवि व कवयित्री

(कु कुलवालदेव टीका, ग गगाधर टीका, जाड टक कवियित्री)

ग क्र. पीतावर	भुवनपाल	ग क्र पीतावर	भुवनपाल
१ शालिवाहन	हाल	१८ श्रीवर्मण	
२ हाल कु	पोटिस	१९ गज	गुण
४ योदित, बोडिस कु	सालाहन	२० चंद्रस्वामिन्	वधर्प
५ तिलोक, चुलोद कु	चाण्डेय	२१ कलिराज	कलिंग
६ मकरन्द	मयरन्दसेर	२२	बहुराग
७ प्रवरराज, अमरराज कु		२३ मकरद	मेघाधकार
८ कुमारिल	कुमारिल	२४ ब्रह्मचारिन्	ब्रह्मचारिन्
९	महिभूपाल	२५ कालसार	कालसार
१० अनीक, सिरिराज कु	दुर्गस्वामिन्	२६ अर्धराज्य	वत्सराज
११	दुर्गस्वामिन्	२७ कुमार	वत्सराज
१२ दुर्गस्वामिन्		२८ प्रणाम	कृताल
१३ हाल कु ग	हाल	२९ शत्वाण	
१४ भीमस्वामिन् कु ग		३० हरिजन	हरिराज
१५ गजसिंह	रदसुत	३१ अग्रराज	वाक्पतिराज
१६ शालिवाहन	श्री शालिवाहन	३२ भोगिक	भोज
१७	श्रीवर्मण	३३ अनग	अनगदेव
		३४ अनग	रविराज
		३५ शालिवाहन	हाल
		३६ मल्लोक	माहिल
		३७ अवटक	अवटक
		३८	चुलोदक

गा.क्र. पीताम्बर	भुवनपाल	गा.क्र. पीताम्बर	भुवनपाल
३९ कविराज	विन्ध्य	६५ मुराराज	आन्धराज
४०	मुग्ध	६६ धीर	कृष्णदेव
४१ नाथा,	रोद्धा	६७ धीर	कोटिका
४२ वज्रभ	वज्रभ	६८ बालाधिप	चित्तराज
४३ अमृत	वैरसिंह	६९ अनुराग	धृतराज
४४ रातराज	काविराज	७० अनुराग	चन्द्रगुटिका
४५ प्रवरराज	प्रवरराज	७१	मुद्रसाल
४६ लप	मेघट	७२	अज्ज्ञ
४७ सिंह	सीहल	७३ वमलक	पीतहर्म्यग
४८ अनिरुद्ध	अनिरुद्ध	७४ पौलिनय	पालितक
४९ सुरभवत्सल	सुरभवत्स	७५	वासुदेव
५० स्वर्गवर्म	गजवर्म	७६ भीमविक्रम	भीमविक्रम
५१ काल	हाल	७७ विनयायेत	विरयादित
५२ वैशार	केरल	७८ मुक्ताधर	मुक्ताफल
५३ मन्मथ	राणमुर	७९ काटिल	काटिलक
५४ कर्ण	कर्णराज	८० मकरन्द	मधुकर
५५ मकरद	करमदशेख	८१ स्वामिक	मधुकर
५६ कुसुमायुध	कुसुमायुध	८२ स्वामिक	स्वामिद
५७ गजलज्ज	गहलधित	८३ कृतज्ञशील	कृतपुराशील
५८ असदृश	असदृ	८४ ईशान	निषट्ट
५९ सुग्धाधिप	दृग्धाधिप	८५ आदिवराह	आदिवराह
६० सुग्धाधिप	विग्जुहराज	८६ प्रहता	पृथिवी
६१ सुग्धाधिप	विचित्र	८७ रेवा	रेवती
६२ प्रवरराज	ईश्वरराज	८८ ग्रामकूट	ग्रामकूटिका
६३ कालित	पालिक	८९ पोट	पुष्टित
६४ प्रवरसेन	सयरसेन	९० रेवा	

गा.क्र. पीतावर	भुवनपाल	गा.क्र. पीतावर	भुवनपाल
११ गजदेव		११७ शालिवाहन	काहिल
१२ मातंग	मातंग	११८ शालिवाहन	कृष्णराज
१३ वज्र	वज्रुक	११९ शालिवाहन	स्कन्ददास
१४ द्वारकुत	फरकुत	१२० शालिवाहन	
१५ वप्रराज	वाक्पतिराज	१२१ गधराज	
१६ स्थिरसाहस	स्थिरसाहस	१२२ कर्णपुत्र	कर्णपूर
१७ वप्रराज		१२३ अविराग	अनुराग
१८ मकरन्द	नन्नराज	१२४ राम	राम
१९ श्रीशक्तिक	धर्मण	१२५ राम	प्रवरसेन
१०० श्रीशक्तिक	नरनाथ	१२६ उजय	
१०१ मान	गान	१२७ शालिवाहन	
१०२ मान	ग्रामणीक	१२८ शालिक	ग्रामकुटिका
१०३ मान	महाइय	१२९ शालिक	स्वामिन्
१०४ मान	श्रीधर्मिल	१३० शालिवाहन	सरभिक्ष
१०५ महादेव	दामोदर	१३१ सोमराज	योगराज
१०६ दामोदर		१३२ ब्रह्मगति	
१०७ अलीक	महादेव	१३४ विक्रमराज	
१०८ अमर	चमर	१३५ कीर्तिराज	कीर्तिरासिक
१०९ कालसिंह	कालियसिंह	१३६ उदपुत्र	वज्रुक
११० मृगाक	रसिक	१३७ शाचहस्त	माधव
१११ मृगाक	तारामद्रक	१३८	देवराज
११२ निधिविग्रह	नारायण	१३९ अनुराग	अनुराग
११३ सुद	मृगेंद्र	१४०	हाठ
११४ दुर	गुरप	१४१ वैरशक्ति	रवशक्ति
११५ कमल	कमलाकर	१४२	बधुधर्मन्
११६ हालिक	ललित	१४४ बल्यापित	मालवाधिप

गा.क्र. पीतांबर	भुवनपाठ	गा.क्र. पीतांबर	भुवनपाल
१४५ बलयीपित्त.	मालवाधिप	१७४	व्याघ्रस्वामिन्
१४६	विजयशक्ति	१७५	अम्बलक्ष्मी
१४७	हाल	१७७	नागधर्म
१४८	विरहाणल	१७९	हाल
१४९	अवतंक	१८०	भविरत
१५०	वेशवराज	१८१	माधवशक्ति
१५१ फलंक.	निष्कलंक	१८२	नागभट्ट
१५२	मातंग	१८३	अचल
१५३	मातुल	१८४	हाल
१५४	सवज्ज	१८५	साहब
१५५	मंगलकलश	१८६	निरोप
१५६	हाल	१८७	हाल
१५७	प्रवरराज	१८९	अनंगदेव
१५९	हरिवेशव	१९०	धर्मिण
१६०	गुणात्म	१९१	हाल
१६१	भ्रातृक	१९२	मदाहड
१६२	स्वधर्मण	१९३	स्विरवित्त
१६३	रंदा	१९४	काटिल्ल
१६४	हाल	१९५	गामिल
१६५	वाडिल्लक	१९६	वत्सराज
१६६	स्वामिन्	१९७	भाव
१६७	आद्यराज	१९८	कशपुन
१६८	महिषासुर	१९९	हरिश्च
१६९	पुण्डरीक	२००	गणिनाग
१७१	नरवाहन	२०१	राघदेव
१७२	सर्वस्वामिन्	२०२	प्रवरसेन

गा.क्र. पीतांबर	मुद्रनपाल	गा.क्र. पीतांबर	मुद्रनपाल
२०३	कुडलहस्तिन्	२३४	आश्वराज
२०४	बंदुदत्त	२३५	हाल
२०५	हाल	२३६	वेज्जरा
२०७	नागहस्तिन्	२३७	भाम्मेन
२०८	प्रवरसेन	२३९	अनुराग
२०९	मानुशकि	२४१	मन्मथ
२१०	माधवराज	२४२	वर्षभट्ट
२११	अनग	२४३	सुदर
२१२	अहमरि	२४४	इल्लक
२१३	निविक्रम	२४५	रोलदेव
२१५	हाल	२४७	हाहुल्ल
२१६	सर्वसेन	२४८	धुचरित
२१७	पालितक	२४९	सुदक
२१८	आद्यपराज	२५०	सजन
२१९	देवराज	२५१	हाल
२२०	अरिक्केसरिन्	२५२	रिद्रि
२२१	ब्रह्मचारिन्	२५४	पालितक
२२२	अनवरत	२५५	गोविंदस्वामिन्
२२५	भकरन्द	२५६	पालितक
२२६	विक्रम	२५७	पालितक
२२७	हाल	२५८	कविराज
२२८	अन्धलक्ष्मी	२५९	हाल
२२९	वर्षभ	२६०	ऊर्ध्ववरा
२३०	असमसाह	२६१	दुर्विदग्ध
२३२	निरुपम	२६२	पालितक
२३३	सर्वसेन	२६३	अन्धलक्ष्मी

गा क्र. पीतांबर	भुवनपाल	गा क्र. पीतांबर	भुवनपाल
२६४	मुईव	२९५	राल
२६५	हाल	२९६	विपद
२६६	पराक्रम	२९७	समविपभाव
२६७	समुद्रशक्ति	२९८	सर्वस्वामिन्
२६८	हाल	२९९	कीर्तिवर्मन्
२६९	मेघनील	३००	आठक
२७०	राघव	३०१	शिराडिन्
२७१	पर्वतकुमार	३०२	फलसाचिन्ह
२७२	हाल	३०३	माधव
२७५	ईशान	३०४	शशिप्रभा
२७६	समरस	३०५	ग्रामकुटिका
२७७	निरयग्रह	३०६	सुग्रीव
२७८	हाल	३०८	भूतण
२७९	जीवदेव	३१०	सुदर्शन
२८०	विन्ध्यराज	३११	अनुराग
२८१	विशुद्धशील	३१२	हाल
२८३	अलवार	३१३	पडित
२८५	अभिनवगजेंद्र	३१४	नरसिंह
२८७	रत्नाकर	३१५	नागहास्तिन्
२८८	हरिमृग	३१६	त्रिलोचन
२८९	लक्ष्मण	३१७	यशस्वामिन्
२९०	कृष्णचित्त	३१८	श्रीमाधव
२९१	कृष्णराज	३१९	अवतिघर्मण
२९२	राज्यधमन	३२०	प्रवरराज
२९३	पाहिल	३२२	हस
२९४	मधुसूदन	३२३	हस

गा.क्र. पीतांबर	भुवनपाल	गा.क्र. पीतांबर	भुवनपाल
३३४	चुगेटक	३५१	चंद्रक
३३५	चुगेटक	३५२	वदलीगृह
३३६	हाल	३५३	सिधराज
३३७	महामेन	३५४	नकुल
३३८	धनजय	३५५	नदन
३३९	कृष्णचरित्र	३५६	अशोक
३४०	प्रसन्न	३५८	गुणनन्दिन
३४१	महाराज	३५९	जयकुमार
३४२	पद्मदेव	३६१	रोलदेव
३४३	विरहानल	३६२	वज्रपुत्र
३४४	आउफ	३६३	वासुदेव
३४५	वैवर्त	३६४	विशाल
३४६	भूतदत्त	३६५	विक्रमादित्य
३४७	महादेव	३६७	राहव
३४८	विश्वसेन	३६८	वत्सराज
३४९	हाल	३६९	हाल
३५०	प्रवरराज	३७०	हाल
३५१	जीवदेव	३७२	भागहस्तिन
३५२	प्राणराज	३७३	दुर्गलोक
३५३	पाहिल	३७४	अनुराग
३५४	चुगेटक	३७५	मातुराज
३५५	कैलास	३७६	विशेषरसिक
३५६	मदर	३७७	कन्यापसिंह
३५७	माणिक्यराज	३७८	सवत्सर
३५८	शेपर	३७९	मृणाल
३५९	नागहस्तिन	३८०	प्रत्तान
		३८१	वैराव

गा.क्र. पीतांबर	भुवनपाल	गा.क्र. पीतांबर	भुवनपाल
३८० नीलभात्रु.	शिलिख	४१३ धंवर.	श्रीदत्त
३८१ मत्तगजेंद्र.	मत्तगजेंद्र	४१४ शालवाहन.	स्वभाव
३८४ कुविंद.	कुविंद	४१५ प्रमदत्त.	प्रमदत्त
३८५ छात्र		४१६ रोलदेव.	रोलदेव
३८६ दुर्दर.	दुर्दर	४१७ पालित.	देवदेव
३८७ दुर्दर.		४१८ देवदेव.	
३८८ गुरभिवरग.		४१९ तुल्यक.	भुजंग
३८९ गुरभिवरग.	विरहानल	४२० शालवाहन.	
३९० शालवाहन.	तारामष्ट	४२१ राजरामिक.	प्रसरान
३९१	हाल	४२२ दशरथ.	सुग्धहरिण
३९२ नन्दिपुत्र.		४२३ सरण.	परमल
३९३ पालित.	पालितक	४२४ धंरणतुंग.	काचनतुंग
३९४ पालित.	ययस्य	४२५ पालित.	स्फुटिक
३९५ मोनस्वामिन्.		४२६ गृगांकलह्मी.	
३९६ धाण.	श्रीदत्त	४२७ लक्ष्मण.	स्फुटिक
३९७ मलयशेखर	मलयशेखर	४२८ पोटिस.	विषप्रधि
३९९ मगलबलश	मगलबलश	४२९ मकरंद.	
४०० महोदधि.	महोदधि	४३०	रामदेव
४०१ शालवाहन.		४३१ शालवाहन.	
४०२ विप्रहराज.		४३२ मान	पालितक
४०४ कटिल		४३३ पालित.	कुमारदेव
४०५ ब्रह्मचारिन्.		४३४ पालित.	
४०८ शालवाहन.		४३५ शालवाहन.	
४०९ शालवाहन		४३६ कहिल.	
४१०	पृथ्वीनदन	४३७ लङ्गोल.	
४१२ श्रीशक्ति	नील	४३८ अट्टराज.	हाल

गा.क्र. पीतांबर	मुचनपाल	गा.क्र. पीतांबर	मुचनपाल
४३९ माधव	मार्गशक्ति	४६९ भोटिश	पाट्टण
४४० ररमह	ररमहण	४७० पृथ्वीनाथ	वृच्छिन
४४१ मुग्ध	वर्धमान	४६८ पृथ्वीनाथ	वृच्छिन
४४२ गजेंद्र	उत्त	४६९	मतुल
४४३ गजद्र	दोसौर	४७० चुलेत	चुलोडक
४४४ जोजदेव	पेष्टा	४७१ चुलेत	हाल
४४५ कैशोराय	कल कत	४७२ मुकुन्द	इन्द्र
४४६ शालवाहन	देव	४७३ अनगक	अनगदेव
४४७ शालवाहन		४७४ गुणाद्वय	गुणमुग्धा
४४९ कुमारिल	विन्ध्यराज	४७५ शालवाहन	अन्ध्रलक्ष्मी
४५० कुमारिल	विन्ध्यराज	४७६ अन्ध्रलक्ष्मी	अन्ध्रलक्ष्मा
४५१ आसदत्त	विष्णुना	४७७ कहिल	मीहाल
४५२ विष्णुराज	बुदरत	४७८ वराह	वराह
४५३ मञ्जलराम	वर्णराज	४७९ सेनेंद्र	कुम्भभोगिन
४५४ दुर्गराज	दुर्गराज	४८० नि सद	निपक्ष
४५५ शालवाहन	वसत	४८१ प्रवरसेन	परमेश्वर
४५६ वसन्त	वसत	४८२ दुर्लभराज	दुर्लभराज
४५७	वासुदेव	४८३ नि सह	
४५८ चुलोत	चुलोडक	४८४ हरिराज	हरिराज
४५९ चुलोत	धवल	४८५ विदग्ध	धृवभट्ट
४६० चुलोत	वल्म	४८६ अजय	सूदक
४६१ शालवाहन	रोहा	४८७ महादेव	विचार्य
४६२ रेखा	रोहा	४८८ वनगज	वनदेव
४६३ रेखा	सवरराज	४८९ राघव	राघव
४६४ पादवशवर्तिन	हाल	४९० राघव	
४६५ शालवाहन	हाल	४९१ दूरमान	दुरामर्ध

गा.क्र. पीतांबर	भुवनपाल	गा.क्र. पीतांबर	भुवनपाल
४९२ विरहविलास.		५१९	विपन्नाविशिव
४९३ विदग्ध	दुध	५२०	सरस्वती
४९४ दुर्लभराज.	हाल	५२१	बालदेव
४९५ परमेश्वर.		५२२	अनुराग
४९६ दुर्दरुढ.	दुर्गस्वामिन्	५२३	कलितसिंह
४९७ माधव	विन्ध्यराज	५२४	तारीगण
४९८ शालवाहन	रोहदेव	५२५	अन्धलक्ष्मी
५०० शालवाहन.	सुदभट्ट	५२७	हर्ष
५०१ विन्मभानु	विशान्तभानु	५२८	शिव
५०२ सर्वमेन	शिवराज	५२९	गगड
५०३ सर्वमेन	गल्पग	५३०	जयतपुमार
५०४ महिषासुर.	महिषासुर	५३१	बहुक
५०५ श्रीमाधव	अन्धलक्ष्मी	५३२	रुद्रराज
५०६ रेखा	धनरेत्तारिन्	५३३	अर्जुन
५०७ केशव	सभ्रम	५३४	अनग
५०८ रोहदेव		५३५	अनुभट
५०९	जयदास	५३६	अनुभट
५१० रमिल	जयदेव	५३७	स्पदन
५११ यश सिंह	जयसिंह	५३८	आदित्यसेन
५१२ बहुबल	साधुवलित	५३९	आदित्यसेन
५१३ कुमारिल.	सुमति	५४०	पालित्तक
५१४ मन्मथ	प्रज्ञाभट्ट	५४१	सिरिसत्ता
५१५ ईश्वर	गिरिसुता	५४२	कालिंग
५१६ ईश्वर	अभिमान	५४३	हाल
५१७ शालवाहन	हाल	५४४	वाणेशूर
५१८	रघुवाहन	५४५	विद्व

गा क पीतांबर	भुवनपाल	गा क पीतांबर	भुवनपाल
५६४	शातिवाहन	५९० सार	शुणाशुराग
५६५ प्रवरमेन	प्रवर	५९१ कुमार	भाषवधिय
५६६ बलश	बलशचिन्ह	५९२ अनग	सीहल
५६७ बहुगुण	बहुगुण	५९३ अनग	देव
५६८ शालवाहन	श्रेमराज	५९४ पोटिस	
५६९ आमीकर	अर्जुन	५९५ भीमस्वामिन	
५७०	अर्जुन	५९६ शाखाहन	
५७१ चारुदत्त	अर्जुन	५९७ शालवाहन	
५७२ चारुदत्त	कम्बाहनर	५९८ मवरन्दमेन	
५७३ देहल	भातिन	६०१ गुहाह	
५७४ इंदुराज	इंदुराज	६०२ गुणाह	
५७५ अनुराग	हा	०३ गुहाह	
५७६ धर्म	अमर्ष	६०४ दुर्लभराज	गाग
५७७ इन्दोवर	इंदवर	६०५ शाखाहन	रेहा
५७८ पालित	पालित	६०६ शालवाहन	विन्ध्याधिप
५७९ अनुत्वाहक	पालितक	६०७ महिषापुर	जीवदेव
५८० शालवाहन		०८ पाटिग	अरदेव
५८१ नारादन	पाटिग	६०९ पान्ति	अपराजित
५८२ पुष्टोह	अग्रतमा	६१० अन्द्रोह	पुष्टोहक
५८३ जीवदेव	जीवदेव	६११ भीमस्वामिन	गणपति
५८४ शोभा	शोभा	६१२ भीमस्वामिन	विध
५८५	गेलदव	६१३ सुम्भराज	शिवराज
५८६ शोभर	शैलपट्ट	६१४ मेघरन्द	योगदेव
५८७ सुम्भहरिण	वध	६१५ मधवन्द	गुराभिराज
५८८ गार	गार	६१६ ककपालराज	
५८९ गार.	शक	६१७ वाक्पाशिराज सुम्भराजी, दुरगा ?	

गा.क्र. पीतांबर	मुचनपाल	गा.क्र. पीतांबर	मुचनपाल
६१८	वान्पतिराज, कुञ्जरंगी, कुरगी ?	७१५	प्रवरगेन
६१९	शालवाहन.	७१८	अनंगदेव
६२०	अनुराग, दोअंगुल	७१९	माधव
६२१	शालवाहन.	७२०	पालित
६२२	शालवाहन.	७२१	शालवाहन.
६२३	पालित.	७४१	श्री स्वामिन्
६२४	रोहा.	७४२	वराहधर्मिन्
६२५	माधव, मदन	७४३	गूर
६२६	विदग्ध.	७४४	दंभिल
६२८	शालवाहन.	७४५	बंधुदत्त
६२९	शालवाहन.	७४६	सातवाहन
६३०	घोहा.	७४७	वामन
६४७	श्री स्वामिन्	७४८	वामन
६५३	शालवाहन	७४९	बंधुदत्त
६९४	वमत	७५०	स्वंददात
६९६	मेपनाद	७५१	नागवल
६९७	सुगावुक	७५२	वैशव
६९९	अन्यशक्ति	७५३	नीलमेष
७०३	विरल	७५४	स्वामिन्
७०४	हाल	७५५	वसंत
७०५	कुमार	७५६	शालिक
७०६	पालित	७५७	हस्तिनी
७०९	सुरतदुर्विदग्ध	७५८	हाल
७१०	हाल	८०२	हाल
७११	साहस	८१४	कुञ्जरंगी
७१२	सिंहविक्रम		

परिशिष्ट चवथें

शीर्षक-सूचि :

(अ) मगाठी

टीपे :—शीर्षकांच्या पुनरुक्तिपुरतें शुद्धिपत्र :

कः ३७९ अनुभव	ऐवजी चंद्रपळ.
कः ४७० फट्यास	ऐवजी दृष्टिक्षेप.
कः १६२ ज्योति	ऐवजी काति.
कः १९८ ढोंग	ऐवजी धरिरी.
कः ४८७ दुर्दैवी	ऐवजी दुर्दैव.
कः ७३८ प्रेम	ऐवजी प्रेमबंधन.
कः ७४६ भ्रमंती	ऐवजी दोन मार्ग.
कः ५८४ मेघगर्जना	ऐवजी यदिपासुर.

अष्टतशः ४४५ अंकुर . १०७	अर्थात् . १५५ अंतर्द्वयः ७४७
अंकोटः ३१३ अंकोत्तः ४९७	अतर्हान . १२६ अंतरीच्या वेदनाः
अंकोत्तकळीः ७७२ अंगगुणः २८१	५७३ अद्वितीयः १९८
अंगोवारः ३४१ अंगेरचा सदस ६३२	अद्वैतः ८७५ अधमः ५११ अधरः
अंगेरची दृष्टिः ४४९ अंगदित	८०१ अधरराग १०६ अधरमनः ८८०
सौभाग्यवतीः ६८७ अंगणित . २७७	अधरसत ७१३ अधाराचा गोंदाः
अंगतिकः ७०८ अंगिप्रज्वलनः ७३०	५६१ अर्पार . ७०८ अनभिज्ञः १८४
अमनी . १६४ अंजलिः ३३०	अनवधान . ३०९ अनिष्टः ४५
अद्वयः ७०३ अद्वयनः ८३३	अनुकरण ३७८ अनुवननिवाः ४७८
अद्वयकः १५५ अद्वयीः ६१३	अनुमद ९८३ अनुनयः ३०९

अनुपान १०१ अनुभव ७१७	अहकार ४८ आहिंसा ६०१
(अनुभव ३७९ ऐवजा चद्रवळ)	आकर्षक : १५४ आकाशाच्या
अनुमान ७१५ अनुराग ४०	सरोवरात ७१४ आख्यान ५१७
अनैसर्गिक ४३० अनगचाण ७४२	आख्यानातील नायिका ८६२ आग
अन्य महिला ४४ अपवार्ति ९६६	७०९ आगतुक. ९९० आठवण
अपन्हुति ७० अपराजित ३६६	९१ आढोसा ३९२ आता असाध्य
अपराध ९३६ अपराध या शिक्षा	६०६ आतवाहेर ९४८ आत्मनिंदा
३७२ अपद्धता ५७७ अपात ३७०	८४७ आत्मसमर्पण ७४८ आत्मार्पण
अप्राप्य ३९४ अपूर्व ८९०	८७४ आदर २६५ आंदोलन ९६०
अपेक्षा १०७ अपेक्षामग ४६५	आधार ६६० आनंदपट ४५७
अवाढा २९१ अवोल ९३७	आपद्धर्म ८८१ आमनण ३३५
अचोली ९१६ अमय ७३६	आम्बेवनात ५४३ आयता आधार.
अभिनय ९६७ अभिमान ३८	७२९ आरसा ७०४ आळिगान
अमृत ७२१ अमृतानुभव १२५	६४७ आवाहन ५२९ आह्वान
अयन ८४० अयार्ड ८६	७५८ आवेश ९२८ आशाबन्ध
अरसिक ८०९ अर्धकमल २५६	४३ आश्चर्य २१२ आश्रय ७६५
अलका ९४५ अलक्षित ३४०	आश्रासन ५६५ आज्ञाधारक ८४५
अवडंबर ९२३ अवतस ४३९	इगित ११२ इन्द्र ८९८
अवस्था ७२३ अवहेलना १४६	इन्द्रगाल ५७२ इद्रधनुष्य ७०७
अवेळ तराही ४०० अवाक्य ३७४	इमानी कुत्रा ६६२ इपारा १५८
अशा पावसात ४३६ अशाश्वत २४७	उज्वला ७२७ उच्छिष्टग्रहण
अशीक ७ अशु २२२ अशुप्रसाधन	१८९ उच्छृङ्खल ८८५ उडती परा
६८१ अशुसिचन ९०८ अश्रुचा	४४६ उजारेले वासरु १९ उताणें
अजालि ३३८ असती ८६७	आमळ ११० उधार उसनवार
असहिणु ५५३ असहा ३६३	१९५ उत्कठा ५४२ उत्पत्ता ३३९
असाध्य ३९ असतुष्ट ८०८	उत्फुटिका १९६ उत्सग ७६१
असबद्ध ८५३ अल ८८९ अस्थाना	उत्साहभग ५५ उत्तुक ८५२
आसक्ति ४१ अस्थिर २६८	उदार ७८५ उवाची तरतूद ४७
अस्पर्श ९७० अस्वल १०९	उद्दिप्त ३८३ उन्मत्त ११९ उन्माद

३८६ उन्मूलन : ४३१ उन्हाळा
४९४ उन्हाळ्यातल्या रात्री ८३९
उपचारचातुर्य ६३७ उपदेश २२७
उपरोध * ३७, उपाध्याय . ४७७
उपालम १३१ उपेक्षा ५०५
उमाळा १२२ उम ५४१

एकच तरुण ६४८

ऐन ७४१ ऐन दुपारी ४९

ओंजळोंतलें पाणी २३६ ओठाचे

दोल ४५१ आढळा १०५ ओढ
२३९ ओरखडे ३३० ओला केशभार
२९९ ओले दोळे २५ ओलेती
४७३ ओसाड १९०

औस्तुक्य . १६८

ककणरव ९५३ ककुकी ५४७

कगस २२५ (कटाळ ४७० एवजी
दृष्टिकेप) कडदोरा २११ कड्ड

४९० बदली ९९५ कदम्ब ३१४

कदम्बवनात ६३६ कपाशी ३६०

कमळा ७८ कर्णफूल ७१९

कर्मभोग १४७ कलक २८०

कल्पित कथा ८३४ कलिरामग

४४४ कसाई ६८० कावचली २०५

काकडीचा तटु १० काजळ ११३

काजळी १३५ कात्रा ७८० कागरी

कुपण ९ कात ६४० कान ७७८

कान्ति (ज्योतिषेवजी) ९८७

कापालिका ४०८ कामशर ३७६

काग्रभाव ४७९ कावळा ५६३

काव्य . ४२८ काव्यानद ९८९ काश .

४३४ कासारीण ५३९ काळवडलेले

माणिक ८३ काळी मोहोर ८०७

कुग्रामनिंदा १६४ कुटप ५३७

कुटीण १३४ कुन्द ४२६ कुन्दा

५९१ कुपण ७२१ कुपणापत्नीकडे

७९६ कुलवाल्कि ८५५ कुलवधू

५०५ कुलखी ८१० कुलखीचा शोध

८०३ कुलीन २४ कुशका ४७

कुस्करा ९६१ कुसुम्भपुष्पे १४५

कृतकृत्य ४९८ कृत्रिम ४८९

कुश १८२ कुशकटि ७९७

कृष्णपक्ष ५५१ कृष्णवसना ५७०

कृष्णहरी २४८ कृष्णोज्ज्वल १००१

केतकी ७११ केतकीच्या घनात

९७९ केशरी कोडे १७९ केशा

कर्पण १०८ केसरी १००५

कोठें कमला, कोठें कवठी ६४१

कोण कोणाचा ९७ कोणासाठी

४३७ कोव ६७ कावटा . ५८२

कोराटी ६ कोपपान ४४८

कोटुम्बिक सौल्य ८९१ कोतुक

११४ कोशल्य ४४७ कोस्तुन १५१

रावकाळ ८७३ रात्र १८१

राजरा ५३२ राट सासू ४९३

रोणी शपथ ७९८

गणगति २५८ गजेंद्र ८१४

गणना ३०७ गणपति ३७७

१. आधिपती ४०३ गणिका २०३
 गणिन २०८ गन्धोदक ३१२
 गलोठ १७७ गळती ६७१
 गळानिठी ८४३ ग्रन्थस्वरूप ३
 गाठभेट २७६ गाल ९३३
 गावरान ३१६ ग्रामगण्डन ८००
 गिरिघात ५५१ ग्रीष्म ६८६
 गुणप्रद्वय ११८ गुणदोष ९७३
 गुणप्रशसा २५१ गुणविशेष ५७८
 गुप्तपुर २२६ गुप्त पाप १८३ गुप्त
 प्रेम ८७१ गुह ५०३ गुहजन १६
 गुहजी ६८८ गृहपतिदुहिता ९५१
 गेंबा ८९४ गले ते दिवत २३२
 गोठा ५६० गोडवोत्री ७००
 गोंबा ७१९ गोडीगुलावी ६८६
 गोनाथर ८२७ गोदातीर ३५५
 गोपी. ६९१ गौयुधिका ८८४
 गोरज ८९ गोरी ६०७ गौरव
 १९१ गौळण ७२२

घटकेचें महत्त्व २१ घटाची माळ
 १७२ घरजावई ६९७ घर मोरळें
 १५९ घराची ओढ ६९४ घाई
 ४५९ घाईत घाई ६९७ घाम
 १७८ घामाधूम ८२८ घिरीट
 ७९४ घोंट २४६

चनल ७११ चटक ८०३
 चापिंडका ९०२ चतुर्थी मन्गल
 ६४४ चदन २८८ चद्रकला ९१३

चद्रकोर ३९५ चद्र चवथेचा
 ३८८ चद्रधनुष्य ८०३ चद्रपळ
 (अनुभवणेवजी) ३७९ चद्रा १३
 चंद्रानना ६७२ चरक ५५४
 चरक व तरुण ७६९ चर्वितचर्वण
 २७४ चळधिवळ ९३० चपक ७१०
 चहाडी : ७५४ चाण्डाल ८०४
 चान्दणी रात २५२ चान्दणें ७९८
 चारदत्त २३० चाल चवध्यावर
 ३६५ चालेल २२४ चावट वारा ६०७
 चिल्ल ६२३ चित्तारी ७३२
 चिनपट ५३० चिनाचा गुण ६१२
 चिपाणी २५४ चिपाड ७३०
 चिमणीचा घोंट ५५० चिमुरडी
 ८१९ चूतळतिरा ४५१ चेष्टा
 ८५० चोरचामुक १४४ चोरडी नजर
 ५७६ चोळी ८०५ चौथरत ३३३
 जटा २७३ जयलक्ष्मी ९८७
 जयश्री ९७१ जलश्रीडा ५५८
 जवळतु जाल ७८४ जाभळाचें पान
 १८० जायामीक्षक ३० जावई ६८३
 जालीच्या वागळ्या ८० जिह्वास्पर्श
 ७९५ जीर्णगृह ५४० जावनाधार
 १६३ जीवितसंशय ७०२ जुनें मद्य
 १९७ ज्योति ४१५ (ज्योति ९९०
 ऐवजी काति) ज्योत्स्ना ४९१

झकार १२८ झसावात १७०
 झुरणी ३०९ झेंबा ४६१ झेंप ७६२

टक्मक ९०३ टणत्कार ५४
 ढका ५२५ ढाग ५२८ ढावपेंच
 ६४६ ढावा ढोळा १३७ ढूल ३०२
 ढोंगरगाव ६३५ ढोलकाठी ७४०
 ढोहाळे ४७२

ढुसणी ३९३ ढोंग २७ (ढोंग
 १९८ ऐवजी बहिरी) ढोलीच्या
 झाडाजवळ ५६२

तरवार ७८७ तरुण गोपी ६५५
 तळ्याच्या पाळी ८ तागाच्या शेतात
 ९ ताची ६३८ तालमून्त ३९८
 तिरछी नजरिया १४८ तिच्छाईत
 ५६४ निविकन ४११ ती, ती, ती
 १४१ तीच का ही २३ तीन दिवस
 १४४ तीर्थ ८३१ तुपार ११७ तूर
 ३५८ तृणपुरुष ७४५ तृप्त ८०२
 तृप्ति ६२५ तृपार्त ७५७ तें तुवन
 २२ तोंडघशी ७६० सो धन्य पुरुष
 जो ५७५

थरकाप ८६८ थोर तुझे
 उपवार ५०

दतनण २०० दया करा प्रियकरा
 १४१ दायितदर्शन ८१८ दर्शन
 ५८७ दरारा ५९५ दारिद्री ३२९
 दशकोटी ९९९ दान ४५२ दारिद्र्य
 ६७१ दाक्षिण्य ८१ दिनपति ६५३
 दु सद् सुख १००२ दुपारची
 छाया १३८ दुपारी चादणें ३९९
 दुर्जन ७१८ दुर्दशा १८ दुर्दि

नीमसीरका ५८३ दुर्दैव
 (दुर्दैवीऐवजी) ४८७ दुर्दैवी ४२०

दुर्बल ६६३ दुर्निदग्ध ७६ दूती
 गेली, सवत आली ८५४ दृष्टिमुख
 २६४ दृष्टिक्षेप (कटाक्षऐवजी) ४७०
 देशालंकार ९४ द्वेष ४८८ दैवयोग
 ७८३ दोघाचें प्रेम १६० दोन
 मार्ग ७४६ (भ्रमती एवजा) दारपें
 घुणाच्या १३९ दौर्बल्य २७१

धग ७९२ धडधड ७९१ धन्य
 ३६१ धनाश्री ३३४ धर्मकृत्य १७८
 धरिलेंस मनगट ७४३ धातुरंग
 ६७८ धार्मिक १६७ ध्यान ८३६
 धिंगाणा ५८ धीर ३६७ धुगधुगी
 २८३ धुद ७९८ धुदी ९००

नगरा ६८५ नखरा १६४ नजर
 ६०८ नन्दीचेल ६९३ नभ मैघानी
 आकमिलें ५८० नयनबाण ५०४
 नमंदा ७४८ नवचोत ४७९
 नवव्यावर स्वार ११ नवती ५९०
 नववधू ६४१ नवी बायको, जुन
 धनुष्य १०० नागमोडी ८०३
 नागराची पूजा १६८ नागव्याचें वळ
 ७८९ नाचकी ५०४ नाटक ९३८
 नावडती अळणी ६१५ नहाणुली
 २८९ नाही मनिची हांस फिन्ली ९३
 निदेतही अपात्र २०१ निधान
 वलश ५०७ निमित्त १०३ निर

गाठ १४९ निर्जन ४९० निधास्त	सौभाग्य ६९ पारोशी ७९ पालथा
२१ निर्माल्य १९४ निर्लज्ज ९०	घटा ६०४ पावलावर पाऊळ ६७
निवाणीचे उद्धार १०० निर्विकार	पावसाळा ६७३ पाशा ७८१ पाहिलें
५०६ निरीपाठ ३५१ निरुपम	नाहीं तोंवर ४१८ पाहुणी ७३१
२१३ निवारण ६९६ निवृत्ति ४२१	पाहुणी आली घरा ९५७ पाळी
निष्कपट ४२४ निश्चय ८९१	२९४ पाग्या ७७९ पाचजन्य ९६८
निश्वास ८३० निशङ्क ३४५	पाढरे ढग ६७९ पासुल ५१०
निशब्द ५७३ निस्तेज ८३२	पिञ्ज्यातलें पातळ २२० पीकपद्दणी
निळे ढोळे ३२३ नीरस ७१९	५६७ पुढारी ७८५ पुष्पा ७३४
नूपुर ११८ नृत्त ३०४	पुण्यप्रभाव ४६२ पुतळा ८७९
नेत्रपद्म ३७१ नैसर्गिक ६६१	पुनर्जन्म ३७५ पुरावा २१६ पुलिंद
पक्व प्रेम २९३ पक्कडी	११६ पुष्पनृत्य ७९६ पुष्पसंकेत
५९७ पतिव्रता ८६६ पत्नीद्वती	९४९ पुष्पा ९४३ पूजा १५० पूर
८४ पत्र व चित्र ८२४ पत्र	१०२ पूर्वपुण्याई ९९ पूर्वर्ग ३४४
लेखन २४४ पदराला धरू नको	पृथुलनितबिनी ८२६ पृथ्वीप्रद
सोड १६० पद्मिनी ७३५ पयोधर	शिणा ३८७ पोटार्थी ६५२
३६४ परकायाप्रवेश ८९९ परपुरुष	पोपट १००३ पौर्णिमा ६५७
८८० पराङ्मुखी ३३ पराशरसूत्र	प्रजापति ९६३ प्रतिकार ९०१
८८६ परिहास ५७० पर्यवसान १३४	प्रतिपदा ५०९ प्रतिबिंब ९३२
पवित्र पाप १९३ पहाट ६०४	प्रतिष्ठा ७०२ प्रदोषरजनी ९८०
पहारा ३३६ पाहिलें पाऊल ९८	प्रयमानुराग २९६ प्रफुल्ल ३४३
पाहिलें साहस १८७ पळपुटे ६३१	प्रभात ४९५ प्रमाद ३५०
पाचूमाणकांचा हार ७५ पासर	प्रयोजन २ प्रवाद ८८४ प्रवास
३७७ पाटलाच्या पोंरी ५९२ पाटली	८१ प्रश्नोत्तर ९६९ प्रसगावधान
४१८ पाठलाग ३३१ पाणपोई	४५५ प्रसाद ९६५ प्रसाधन ८८६
१६१ पाण्या निघाली सुदरी ९५४	प्रसिद्धि २५७ प्रसीद ८०१ प्रसूति
पातळागी ७० पादप्रक्षालन १३०	वैराग्य १२३ प्रस्थानकलश १४३
पान्हा ४०९ पारवा ०४ पार्वतीचें	प्रहर ९१५ प्राणपूजा ४४१ प्रायना

१८५ प्रियजन ६५० प्रिवदर्शन
७७१ प्रियवचन ६४९ प्रीतिसंगम
६९९ प्रेम १८७ प्रेमवदन ७७८
प्रेमचिन्ह ८२३ प्रेमनाश ८२
प्रेमपत्रिका ४८५ प्रेमशका ५०८
प्रेम हें विपच ५१६

फसवणूक ७०३ फाल्गुनोत्सव
३९९ फुशारकी २५५ फेनपुञ्ज
१००० फोंसाचा पुजका ६६९
फोंक १८

बकप्यान ४ बकुळी ६३
बहर ३११ बहराची अखेर १०४
बहिरी (ढोंग ऐवजी) १९८ बहिरे
ब आघळे ६९५ बहुगुणी ३०७
बहुजन ७०५ बहुवल्भ ९२५ बळी
४९६ बळीवन्ध ४०६ ब्रह्मा ७७६
बालव्यभिचारिणी ६४३ बालवीर
६२८ बाहेर कढी, आत गढी ९५९
विचारी १० बिनजोड ३०३
बिंबप्रतिबिंब ८१८ बीजाकुर
६७० बुद्धभिनुसध ३०८
बेचव ५३ बेढकी ३९९
बेलफळ ५७९ बैल २३८
बोंचणी ७६ बोण्ड ३०९ बोभाटा
९०९ बोराचा गुच्छ ४१९ बोल्की
सतें ४३३ बोल्णे ४२
भममनोरथ ६७६ भगवल्थ
४३८ भटक्या ७८१ भटक ३१०

भरती ओहोटा ११० भ्रमती
६७८ (भ्रमती ७४६ ऐवजी)
दोन मार्ग) भ्रमरभ्रमण ७९०
भाग ६८२ भान हरपलें ४४०
भारवाहक ६३० भाला ५८५
भितीवरील रेघा २०६ भुक्कड
१७५ भुगा ५३१ भुजग ९२०
सुतापुढें बासरी ५५७ भूमिगत
९५८ भृकुटि ७३७ भृकुटिभग ९१५
भोण्डी ४०० भोंवरा ३७

भग ६५९ भगल १ भगलाष्टक
६४० भच्छरदाणी ७६६ भक्क
९०४ भजिरी ७७७ भडईत चकर
८८३ भत्सर १५७ भनपुण्याजलि
३४६ भतवाला ८९० भयन ४७५
भद १०१ भदनपट ४५८ भदन
बाण ३२५ भदनराज ९८६
भदनशर २१० भदनाचें शस्त्रागार
६१४ भदसाव ७८६ भदिरा
चपक ९११ भघ्यरात्री चांदण्यात
३०० भघ्यस्थ ३६२ भघुबोल
७९९ भघुसागर ९७६ भघूक ६३९
भनकवडे ८७७ भनघरणी ९३५
भन्दमागिनी ९५० भनोमय प्रियकर
१३३ मनोरथ १७ मयूरनृत्य ५५९
मरवा ६७७ महात्मे ८११ महि
लाचा दोष ५८६ महिपासुर
(मेघ गर्भना ऐवजी) १८४

माकडचेष्टा १७१ मागणी ८३८	रवथ ६६८ रसावन ८४१ रहस्य
मागोसा ६९० माजलेली पारढी	३२१ रहस्यस्फोट ३३७ रहाटगाडों
६५ माजोरी ५०० माझ्या माहेरी	४९० रागानुराग २१५ राजद्रोह ३९६
८७० मातीमोल ६२७ मात्रा ८९६	राजनिष्ठा ९९३ राजहम ६०४
माध्यावर पदर २६९ माधव ४४३	राजहसी ६७६ राताधळें ६६७
माधवी ३२२ मान १५० मान	रानउदीर ७६३ रानी ९८१
देवता ८८७ मानपर्वत ९२९ मानवी	राहु ३१९ रसवा ८८८ रसव्यावर
प्रेम १२४ मानापमान ३०० मार्जार	औषध २७० रेवा ५९९
सुरत ५२१ मालक ९१ मालती	रोमांचित ५७७
९२ मावळ ७८२ माळीण ५९८	लगोट ६८४ लज्जा २६७
माहेरचा मित्र ३०१ म्लान ९८४	लताप्रहार ९१० लबालकिका ५६६
मिठाईची मिठी ७२ मित्रमंडळ	लभ्मांश ९१० ललाटलेख ९४०
७३३ मी तशी नाही २६	लवचीक २०३ लक्ष्मण ३५ लक्ष्मी
मुगूस ७७५ मुठीतली वाळू ७४	४२ लाजरी ४८० लाजाळू ६१०
मूढर्था ०९८ मूलकारण २२८	लाडकी ६५१ लाडीगोडी ७०
मृगाक्षि ४६६ मृणाग्निनी ८४४	लाल गाल १९० लाली ६१९
मृतमार्ग १६९ मृदंग २५३	लुटारू ललना ९९१ लेखणी ८३७
मत्तलिका ४६३ मेंदी १०७	लोकमर्यादा ५७ लोकमान्य १००६
मेघगर्जना २९ मेघगर्जना (ऐवजी	लोकविद्वद् ५१४ लोकापवाद ६६
महिषासुर) ५८४ मैत्री २७०	लोंढा ७१
मैना ५८९ मोरपत्नी ५२	वक्रोक्ति ८७८ वठलेला वड
मोरपीप १७३ मोहिनी ९८०	२१३ वगवा ७०० वन्दनमालिका
मातना ३४८ यातायात ३००	२६० वशीकरण ४७८ वत्कल
या भित्तयामि १०६ युक्ति १६	११५ वसत ९९४ वसतागम ७७१
युद्धस्य कथा ८७१ योग्य १०६	वसतोत्सव ५३५ वसतोन्माद
यौवन ९१८	२१९ वमुधरा ८४६ वाट पाहतांना
रगल भग्नि १४ रजनी ४२	८०० वाट घपत १४० वातचक्र
रजस्वला ४८० रतिरहस्य २१९	१०० वात्सल्य ५३८ वानगी

६-० वामन ४२५ वायन ३०८	शिववर्णी ७४४ शिकान्याचा
वारसा १९३ वारियानें कुण्डल	अभिमान ६२९ शिराप ८३३
हाले १७६ वासकसज्जा ३८५	शिवाशीव ४८१ शिशिरयामिनी
वासती ५७४ वाळूचें घर २४५	९९९ शिष्ट ३५३ शीतोष्ण ७२५
विमल ३४ विवृत्य ५९	शील ३६ शुभ २६९ शुष्क
विरुमादित्य ४६४ विकृत ५००	५३३ शून्य ६०९ शून्यकल्ह ६०
विचक्षणा २१४ विंचू २३७ विट	शृंगला ७८० शृंगार ५४४
९३९ विटप १००४ विदीर्ण ८२५	शेकोटी ७६४ शेजारिण ८४०
विद्युत् ३१५ विधिघटना २०७	शेफालिया ४१० शेकगीत ४२२
विधुर ३७३ विनय ८८ विनय	शोध कुठें ३१८ शोभा २४३
भग ५५५ विन्दुरा ९०५ विनोद	शोष ४५३
३४९ विघ्नम ५ विरस ६८ विरह	श्री ८१० घोडशी १७४
गीत ८३७ विरहिणी ८६४	सती ७०१ सजणा ७८८
विलीन २९० विव्दल ५००	सत्युष ३८० सती ४०७
विशालाक्षि ९१४ विस्लेषण ४८३	सतीचा टेंभा ८१५ सद्भाव ४०१
विषबाधा १११ विष व अमृत	सदुपदेश ८१० सन्मिन २१७
२३५ विषण ३८२ विषवल्ली	सन्मुख ८७ सफल ९२१
४१० विसर्गति ८९५ वीरपत्तन	सफेती ७४१ सबब ८७५
४२७ व्यूह ७१८ वृषभ ९५०	समयस ४०५ समाचार ३१७
वेताळ ५३६ वेद्याचें प्रेम १५६	समाधान २७९ सामानगुण ६२२
वेळच्या वनात ६७४ वैद्य ६००	समुद्रमपन ५९३ समृद्धि ६८९
वैद्यराज ८०८ वैशिष्ट्य १३२	समेष्ट ३६८ सरसनीरस ९९६
व्यजित ५०३ व्याकुल ४३७	सरला ७०४ सरस्वती ९७७
शठ ३४७ ज्ञातपावली २४९	सराईत ८९७ सरोवर १८६
शपथ ३५७ शरणागति ४७१	सलज्जा २०९ सवय ९०६
शाप ३२४ शालिवाहन ४८७	सवतीचें ओशें २७५ सवाल ८५१
शाश्वत त्रिकोन ५०९ श्याम	सवालजबाब ३८४ सव्याज ४१७
९३१ श्यामशबल १८५	सहगमन ८५९ सहसवेदना ३८१

सद्धानुभूति ३८९	सकट २४०	सागरी १३८	सौजन्य २६५	सौदा
सकटपरपरा ५४९	सकल्य ६९	७८८	सौभाग्यालकार ६३३	सादर्य
सक्रमण १७५	सकेतभग ४९६	२३४	स्तनप्रशसा २६०	स्तनोष्मा
सगोपन ७५५	सताप ६९९	७७	स्नेह ९८८	स्नेहचिन्हें ६७५
सदेश ३४२	सधान ४६९	सपत्ति	स्नेहमार्ग ६९७	स्पर्शसकमण ९६
विपत्ति २८२	सपन्न दारिद्र्य ५९५	स्फटिकमान ९२७	स्मरण व मरण	
सभ्रम ७४९	समावित ३०	१४२	स्वच्छदी २०२	स्वप्रमुखा
सवरण १९९	सवेदना १००	३९७	(८२९ पहा)	स्वप्राध्याय
सान्निध्य ८९८	सायसध्या ७००	७२०	स्वप्रातहि अप्राप्य ९२४	
सारवासारव २९७	मावरी पदर	स्वयप्रकाश ५४७	स्वयसिद्धा ८७९	
७३	सामुरवासी ८६९	साहस २३९	स्वयस्कृति ३५४	स्वर व सगीत
साळी ५६८	सालुकी ५५०	सात्वन	४५०	स्वर्गनिर्माण ८७०
७७८	सांभाळ ३९०	सिचन ७९३	७४४	स्वास्थ्य ५९
सीत्कार ७९६	सुकलेले तळे ४९४	सुगंधित मद्य ५३४	सुगृहिणी ५९२	
सुतदुग्ध ९९७	मुलस्वप्न (स्वप्नमुल	मुलदुग्ध) ८२९	सुजन ९७०	
गुजनप्रशमा १०	गुजटेला ओंठ	६३४	सुमादिग ७९३	सुमोण ७०६
सुतरासिक ४९३	सुसुरी ९७८	सुक्रमा ४४७	सुलोचना ८९७	
सुशिष्या ९४०	सुमधि १२९	सुमपन्न ४०४	सुज मली ४८९	
सूचना ९९८	सूचीवधे सुमल ५०९	सूर्यास्त ८८६	मैत्र भवादा ९९०	

सागरी १३८	सौजन्य २६५	सौदा
७८८	सौभाग्यालकार ६३३	सादर्य
२३४	स्तनप्रशसा २६०	स्तनोष्मा
७७	स्नेह ९८८	स्नेहचिन्हें ६७५
स्नेहमार्ग ६९७	स्पर्शसकमण ९६	
स्फटिकमान ९२७	स्मरण व मरण	
१४२	स्वच्छदी २०२	स्वप्रमुखा
३९७	(८२९ पहा)	स्वप्राध्याय
७२०	स्वप्रातहि अप्राप्य ९२४	
स्वयप्रकाश ५४७	स्वयसिद्धा ८७९	
स्वयस्कृति ३५४	स्वर व सगीत	
४५०	स्वर्गनिर्माण ८७०	स्वागतोत्सव
७४४	स्वास्थ्य ५९	
हत्तीज ४५४	हर्षवेद २९७	
हरिणाक्षी ६९८	हरिणी ७९४	
हरिदा ८५७	हस ९४७	हसी
९४	हाताला हात २०९	हाय ! हाय
२९८	हा राग सोड ९९७	
हिम ८९३	हिरमुष्टी ९७४	
हिरवें खोड २३३	हिवाळा ७६७	
हृदयरजन ६६५	हेमत ७८८	
हेमतरात्रि ७३९	हेतुकावा	
८४९	हेलपाटा ८४८	होरा ४३१
क्षयभङ्गुर ४०३	क्षितिज ५४९	
क्षेम ८९९		

APPENDIX V

INDEX OF TITLES

NOTE —The following replacements have been made in duplicated titles as printed in the text —

No 62	Instead of	Sprout	read	Serpent
112	„	Secret	„	Open Secret.
129	„	Reaction	„	Repurcussion
218	„	Wail	„	Shame, Shame
230	„	Poverty	„	Cripple.
274	„	Repetition	„	Response
340	„	Desolate	„	Erosion.
413	„	Appreciation	„	Homage
648	„	Scandal	„	Reminiscences
710	„	Wine-Glass	„	Bacchante
793	„	Libation	„	Lava,
878	„	Warning	„	Inuendo

Abduction 527	Absurd	548	Antelope 25	Anticipation	819	Anxiety	383
823	Abundance 689	Acceptance	341	Accumulated	Aphorisms	886	Aphrodisiac
Merit 99	Accursed 361	Appreciation	413	(Read Homage)	Approaching	Summer 771	Arbours 107
Accused 896	Admiration	Argument	212	Armoury	614	Aroma	81
130	Admission 511	Adoration	887	Advertisement	the World 387	Arrant	753
237	Affection 538	Affluence	404	Agitation 930	Arrows of Love	210	Ash
Agony 611	Alarm 698	Assault	928	Asset 515	Assurance	565	At Home
Alcove 958	Alibi 865	All	408	Assurance 565	At Home	159	At the Feet of the
Quiet	Amiability 401	Anguish 318					
Anger 863	Anguish 318	Annoyance	188				
Anklet 188	Annoyance						

- Mistress 108 Auspicious
 261 Aversion 488
 Bacchante 710 Bad Ex-
 change 641 Bamboo Grove
 674 Bangles 539 Banter
 961 Barbed Fencing 96
 Barber 291 Bark Garment
 115 Bashful 209 Basic Prin-
 ciple 228 Bear 109
 Bearer 680 Beat of Drum
 685 Beau 523 Beauty 234
 Beauty Queen 592 Bed
 Curtain 706 Behind the
 Bars 804 Behind the Cur-
 tains 605 Benediction 983
 Beware 800 Bewildered
 848 Beyond Censure 201
 Beyond the Fence 796
 Birch 28 Bitch 687 Black
 & White 78 Blackberry
 531 Black in White
 617 Black Market 248
 Blessed 80 Blue Carpet
 140 Blue Lotus 323 Bloom
 343 Blossom 143 Blush 482
 Bodice 545 Bold 297 Boon
 736 Bounty 999 Bouquet
 497 Bower 322 Bracelet
 69 Bragging 255 Braid 982
 Bridel Banner 157 Bright
 727 Broken Bangle 488
 Buds 772 Buddhists 208
 Bull 952 Bump 363 But-
 cher 680 Burden. 122
 Buried Treasure '318 By-
 gone Days 232
 Cacopheny 450 Cage
 Bird 220 Calamity 240
 Calculation 208 Calcus
 307 Calendar 206 Calf 65
 Call of the Wilds 981
 Candid 424 Caress 843
 Cat 521 Caution 214
 Cavalier 11 Censors 608
 Censure 131 Center of
 Attraction 648 Challenge
 758 Character 703 Cheek
 938 Choice 670 Churning
 of the Ocean 888 Circum-
 stantial Evidence 950
 Close Embrace 577 Cobra
 920 Cold Cream 458 Cold
 Heat 725 Collyrium 153
 Common Man 224 Compe-
 tition. 925 Compromise
 968 Conceit 152 Conch
 968 Confidence 48 Confla-
 gration 410 Confusion 905
 Consolation 778 Constancy
 612 Contract 406
 Contradiction 533 Contra-
 st 23 Conviction & Senten-
 ce 809 Co-operation
 229 Coquetry: 664 Costu-
 me, 520 Cotton 960 Cott-
 on Pad 805 Cotton Pods

- 679 Couch : 904 Counsel .
 227 Courtezan : 203 Court-
 sey : 358 Courtship : 808
 Courtyard . 798 Cowpen :
 560 Coy . 525 Crash . 481
 Creation . 207 Creator : 776
 Credible . 82 Crescent
 Moon : 395 Crime & Punish-
 ment . 352 Cripple . 230
 Crisis . 587 Cross Cut . 513
 Cross Objection : 914 Crow :
 563 Crucial Moment . 21
 Cruelty : 586 Crush 723
 Crusher : 554 Crystal Glass
 927 Cuckold . 693 Cupid
 980 Cupid's Arrows : 742
 Cupid's Companion : 991
 Curls : 915 Curse 19.
 Dalliance : 5 Dance 304
 Dance of Peacocks : 559
 Daring : 231 Darkness :
 729 Dark Peaks : 70 Dark
 Ruby : 83 Darling . 598
 Day-Dreams : 17 Day-
 Lord : 653 Day-Moon 733
 Deaf & Blind 695 Debi-
 lity 780 Deceit 20 Deco-
 ration 496 Declaration
 702 Defamation 966 Deflo-
 ration 613 Dejection 382
 Delay . 724 Delirium 749
 Demonstrator 684 Depo-
 sit : 151 Deserted 190 De-
 solate : 94 Desolate : 810
 (Read Erosion) Dethroned :
 652 Dew Drops . 568 Dexte-
 rity . 442 Difference : 997
 Dignity : 33 Digits of the
 Moon . 672 Dilema : 476
 Diplomacy : 181 Disaster :
 825 Disclosure : 570 Discon-
 solate : 801 Disdain : 146
 Disgrace : 267 Disguise : 162
 Disgust . 68 Dishevelled . 52
 Display . 241 Displeased . 917
 Disregard : 432 Disrepute :
 524 Dissatisfaction : 806
 Dissolute . 58 Distrust : 137
 Divine Touch . 16 Doctor :
 600 Dolour : 500 Dose : 270
 Double Entry 837 Draught :
 246 Dream : 829 Dream-
 land . 397 Drifting Log . 105
 Drum : 258 Dry . 414 Duet :
 384 Dumb . 910 Duplicity :
 489 Duty : 39 Dwarf 779.
 Ear-drops . 439 Ear-rings .
 302 Earthen-Pitcher . 934
 Ebb & Tide 292 Ebony :
 1001 Eclipse 310 Ecstasy :
 498 Effect 827 Efferve-
 scence 13 Effort 805 Effu-
 sion 469 Elders 616 Ele-
 vation . 191 Elephant : 814
 Emaciation 182 Embank-
 ment 169 Embrace . 617

Emerald 627	Encouragement 617	Entanglement 149	Entreaty 838	Envy 862	Epigram 969	Erasure 656	Erosion 840	Essence of Blossom 666	Eternal Triangle 509	Etiquette 34	Evasion 514	Evening Breeze 833	Evening Oblation 700	Evidence 316	Exaggeration 1003	Exaltation 947	Exchange 788	Excitement 791	Excuse 89	Exhaustion 663	Exhibition ¹ 73	Exotic 963	Expansion 433	Expectancy 262	Expectant 383	Experience 717	Exposure 621	Extraordinary 890	Exultation 125	Eyelids 400	Face Cream 289	Facination 477	Falling Leaves 293	False Expectations 55	Family Friends 301	Fancy 572	Farewell 47	Fascination 478	Fate 279	Father of the People 1006	Favourite 651	Favouritism 941	Fence 221	Festival 466	Fetters 130	File 731	Filaments 314	Finger	Prints 940	Fire 163	Firmament 714	First Moon 569	First Step 98	First Venture 187	Flag 461	Flame 962	Flame Trap 784	Flank Movement 646	Flight 471	Flock of Parrots 263	Flood 102	Flood Light 491	Florescence 639	Flower Dance 596	Flowery Arrows 826	Flowing Tresses 566	Flush 712	Flutter 868	Foam 669	Foolish Deer 588	Footprints 127	Forbidden Kiss 22	Forest Fire 732	Forfeiture 463	Forlorn 97	Formality 51	Fortunate 708	Fragile 223	Fragrance 866	Freedom of Speech 898	Frenzy 884	Friend Indeed 217	Friendship 272	Fright 582	Frog 391	Fruits & Leaves 1004	Full Moon 13	Fury 902	Futile 126	Gallant 892	Gamblers' Luck 188	Gandy 310	Gathering Clouds 873	Gaze 903	Gazelle 618	Germination 907	Ghost 586	Gift 432	Gigolo 610	Girdle of Beads 571	Glance 148	Glowing Globes 200
-------------	-------------------	------------------	--------------	----------	-------------	-------------	-------------	------------------------	----------------------	--------------	-------------	--------------------	----------------------	--------------	-------------------	----------------	--------------	----------------	-----------	----------------	----------------------------	------------	---------------	----------------	---------------	----------------	--------------	-------------------	----------------	-------------	----------------	----------------	--------------------	-----------------------	--------------------	-----------	-------------	-----------------	----------	---------------------------	---------------	-----------------	-----------	--------------	-------------	----------	---------------	--------	------------	----------	---------------	----------------	---------------	-------------------	----------	-----------	----------------	--------------------	------------	----------------------	-----------	-----------------	-----------------	------------------	--------------------	---------------------	-----------	-------------	----------	------------------	----------------	-------------------	-----------------	----------------	------------	--------------	---------------	-------------	---------------	-----------------------	------------	-------------------	----------------	------------	----------	----------------------	--------------	----------	------------	-------------	--------------------	-----------	----------------------	----------	-------------	-----------------	-----------	----------	------------	---------------------	------------	--------------------

Good Counsel 812	Good Luck 575	Grace 243	Grass 330	Grass Flowers 434	Gravitation 826	Grief 377	Grievance 937	Grip 743	Grotto 609	Grove 543	Guess Work 715	Guest 731	Habit 906	Habitual Offender 897	Hag 770	Hail Harlot 156	Handful of Coins 236	Handful of Sand 74	Happiness 861	Haste 459	Heartache 418	Hearts Content 989	Hearth 238	Heat 792	Heaven in Hell 872	Heavy weight 119	Helping hand 107	Hemp 9	Henpecked 30	Heredity 670	Heritage 113	Hero 31	Hesitation 205	Hidden Grief 367	Hide & Seek 199	Highborn 783	Hills & Dales 782	Histrionics 938	Hollow in the Tree 562	Holy Water 871	Homage 413	Honey 139	Honour 266	Hope 43	Horizon 546	Horoscope 485	Horripilation 20	Hot & Cold 185	Hot Season 219	House of Cards 245	Housewife 512	How Do You Do ? 499	Humiliation 657	Hunter 629	Hurry 780	Hypnotism 951	Ideal 35	Identity 855	Idler 964	Idol 858	Ignorant 184	Illusion 818	Imagination 839	Imitation 378	Immodest 57	Immolation 407	Impatience 701	Impertinence 347	Imperturbable 380	Impossible 374	Improper 484	Inadvertance 440	In & Out 948	Inaudible 296	Inclination 87	Incoherent 853	In Death We Meet 859	In Default 881	Indication 469	Indifference 506	Infallible 889	Infamous Bird 552	Infatuation 978	Inference 733	Ingratitude 443	Initiation 444	Innocence 15	Innocent 155	Innumerable 277	Inopportune 400	In Praise of Goodness 250	Inquisitive 810	Insipid 519	Inspiration 351	Institution 254	Instinct 601	Interval 956	Intolerant 553	Intoxication 380	Inuendo 878	In Vain 557
------------------	---------------	-----------	-----------	-------------------	-----------------	-----------	---------------	----------	------------	-----------	----------------	-----------	-----------	-----------------------	---------	-----------------	----------------------	--------------------	---------------	-----------	---------------	--------------------	------------	----------	--------------------	------------------	------------------	--------	--------------	--------------	--------------	---------	----------------	------------------	-----------------	--------------	-------------------	-----------------	------------------------	----------------	------------	-----------	------------	---------	-------------	---------------	------------------	----------------	----------------	--------------------	---------------	---------------------	-----------------	------------	-----------	---------------	----------	--------------	-----------	----------	--------------	--------------	-----------------	---------------	-------------	----------------	----------------	------------------	-------------------	----------------	--------------	------------------	--------------	---------------	----------------	----------------	----------------------	----------------	----------------	------------------	----------------	-------------------	-----------------	---------------	-----------------	----------------	--------------	--------------	-----------------	-----------------	---------------------------	-----------------	-------------	-----------------	-----------------	--------------	--------------	----------------	------------------	-------------	-------------

- Inversion 654 Invitation 495 Lotus Offering 256
 335 Irons : 780 Irresistible Lotus Pollen 176 Love
 597 287 Love Arrows 325
 Jealousy 157 Jewel 151 Lover 816 Love in Dis-
 Jujube 419 Jump 762 guise 823 Love Letter 485
 Keynote 264 Kick 910 Love Nest 636 Love on
 King's Enemy 595 Knot the Hay-Stack 379 Love
 276 Knot on Folds 351 Technique 250 Lounge 1000
 Labyrinth 718 Lake Lower, Lip 821 Loyalty 993
 186 Languid 34 Last Lump of Darkness 561
 Blossom 104 Last Chance Luscious Lips 593
 691 Last Look 594 Last Lust 943
 Spasm 502 Lava 793 Madonna 446 Magic
 Leader 403 Leadership 572 Magnetism 280 Major-
 785 Lease & Lend 195 rity 705 Mandate 682
 Ledger 474 Legend 517 Manhandling : 769 Man-
 Letter 244 Libation 550 oeuvre 955 Mark 528
 Libation 793 (Read Lava) Masquerade 922 Mask 265
 Libertine 510 Life & Mast 740 Matchless 803
 Death 142 Life 13 Matinee 49 Matted Locks
 Short 486 Light 607 273 Mediation 926 Medi-
 Light foot 365 Lightning ator 802 Meditation 888
 315 Limit 737 Lip 713 Lip Medusa 991 Memory 44
 Service 451 Lip-stick Mensuration 750 Mercy :
 106 Listless 356 Live 141 Merger 290 Message
 Long 638 Load 275 342 Messenger 84 Milk &
 Loafer 175 Lobes 728 Water 364 Milkmaid
 Locked 959 Log 61 726 Mirror 204 Mischief
 Long ng 6 Long Nights 468 Misfortune 924 Mis-
 910 Long Wave 747 placed Confidence 345
 Look 370 Lost 708 Mistake 350 Modesty 88
 Lost Love 82 Lothario Monkey 532 Moon at
 979 Lotus 719 Lotus Bed Noon 899 Moon-Bow

- Powder and Paste 312
Practice 249 Praiseworthy
12 Prayer 985 Preceptor
477 Predilection 542 Pre-
gnant 92 Prescription 101
Presumption 812 Pretence
27 Pretender 692 Pretext
198 Prick 76 Problem 247
Procession 774 Procuress
184 Profligacy 885 Prohi-
bition 480 Prologue 344
Propaganda 867 Propitia-
tion 985 Propriety 403
Prosperity 41 Prosperity
and Adversity 282 Prostra-
tion 505 Protection 556
Provocation 381 Proxy
111 Prudence 755 Psycho-
Analysis 483 Psychosis
980 Puberty 590 Pulsation
283 Punishment 147 Pupil
912 Puzzle 179
Quarrelsome 60 Queen
291 Questions 851
Radiation 77 Rags 763
Rain 436 Rainbow 581
Rains Came 580 Rambler
417 Rapture 822 Rats 763
Reaction 129 (Read Repur-
cussion) Reaction 462
Ready & Willing, 871
Reality 251 Real Unrea-
lity 828 Reason 10 Re-
birth 375 Reception 320
Recompense 912 Red &
White 473 Red Blossoms
811 Red Hot 709 Redicule
587 Redolence 622 Reflec-
tion 110 Reflux 773
Rejuvenation 908 Release
838 Religious Duty 178
Remedy 349 Remembran-
ce 93 Reminiscences 648
Removal 429 Rendezvous
333 Renewal 870 Repente-
nce 38 Repercussion 129
Repetition 274 (Read
Response) Repetition 827
Replica 932 Report 754
Reproach 161 Request 701
Resolution 801 Respite,
809 Response 274 Respo-
nsibility 606 Retaliation
901 Retreat 974 Revelry
535 Revenge 7 Rhino 894
Rhythm 953 Rice Field
567 Ripe Love 293 River
Side 355 Romeo 978
Rover 746 Row of Bells
172 Royal Drum 526 Rude
58 Rumination 908 Ruse
166 Rustic 169 Rut 121
Sacred Sin 193 Sadism
456 Saints & Sinners 972
Sample 620 Sandal Paste,
288 Sandle Wood 908 Satis-

faction 625	Scandal 60	683 Song 334	Song of Sepa
Scandal 643 (Read Reminis-		ration : 837	Soot 185
cenc) Scarecrow 745	Scarf	880	South Wind 443
160	Scent 14	Scented	ing 358
Breath 817	Scented Leaves	885	Speciality 132
677	Scented Wine 534	Spherical	Painting 824
Scotched	Snake 803	Spider 63	
Scorpion 237	Seal 807	Splendour 707	Spot 280
Secret 112 (Read Open		Spray 117	Spring 128
Secret) Secret 321	Secret	Sprout 62 (Read	Serpent)
Joy 558	Secret Love 876	Sprout 898	State 81
See-Saw 196	Selection	Stealthy	Glances 576
671	Self Embrace 188	Step on	
Self Immolation 748	Self	Step 67	Stifled Love 610
Illumination 547	Self Re-	Storm 170	Storm Scene
proach 847	Self Sacrifice	583	Strumpet 233
995	Self Willed 202	Stupour	
Seme-	tology 871	Subjective 649	Sub-
475	Separation	sidy 903	Success 42
Sequence 934	Serpent	Sugar	
62	Servility 759	Cane 541	Suggestion 508
Sun 284	Shameless 90	Sulk 888	Summer 626
Shame Shame 218	Shiver	Summer	Festival 544
768	Shopping 883	Summer Nights 839	Super-
and Sweet 72	Short Enjoy-	riority 79	Support 660
ment 555	Short Memory	Suppression 655	Sure
599	Side—Glances 225	Proof 507	Suspicion 508
Siesta 798	Sign Manual	Suspiration 830	Swanny
675	Silent Surrender 226	946	Swans 624
Sin 183	Skill 637	Swan Song	
Slender 797	Sling 177	422	Sweat 278
Slip 700	Slow Motion 258	Sweets	
Snow 833	Solicitation 801	328	Sweet Tongue 720
Solstice 810	Son-in-Law	Sweet Sixteen 174	Sweet
		Words 799	Swollen Lip
		634	Swoon 298
		Sword	
		787	Syllogism 86
		Symbol 180	
		Sympathy 389	Symptoms
		716	

Tact 455	Tales of Imagination 834	Tarry Awhile 813	Taste 603	Tasteless 53	Tattered Garments 329	Taunt 85	Tears 222	Tears of Separation 644	Teaser 850	Teeth-Marks 200	Telepathy 877	Tale 313	Temptation 529	Temptriss 982	Tender Leaves 775	Tendrils 10	Thanks 30	The Great 811	Thirst 757	Thirsty 93	Thorns 711	Through Fire & Water 211	Thunder 29	Thunderbolt 929	Tint 665	Tipsy 866	Tolerance 870	Tongue Touch 795	Too Late 696	Torment 844	Touch & Go 481	Touch Me Not 192	Tower of Purity 815	Track 690	Trackless 673	Training 662	Transient 423	Transgression 579	Transitory 268	Transmigration 899	Transmission 975	Trap 781	Treachery 854	Treason 396	Tremour 187	Trepidation 852	Trickling Tears 681	Trunk 454	Tryst 870	Tutor 392	Tutorial 744	Twig 856	Twixt Life & Death 849	Ultimatum 602	Unbearable 363	Under the Tree 857	Unfortunate 487	Unguent 189	Uniform 71	Union 699	Unique 213	Unnatural 480	Unobtainable 421	Untouchable 970	Uplift 467	Urge 721	Vaccination 960	Vapid 615	Veil 269	Victory 971	Vigil 800	Vigilant 167	Village Beauty 820	Village Maiden 316	Vindhya 116	Vision 591	Voluntary State-ment 875	Wail 218 (Read Shame Shame)	Wail 494	Waist Chain 463	Wan 984	Wanderer 581	Waning Moon 918	Warming Fire 764	Warning 158	Warning 878 (Read Inuendo)	Warriors 427	Watch 336	Water Fowls 578	Water Stand 161	Way of All Flesh 126	Weakness 271	Wedding Songs 642	Welcome 738	Wet and Dry 996	Wet Locks 299	What Else 921	What Then 659	Whirlpool 37	Whirlwind 120	White-
----------	--------------------------	------------------	-----------	--------------	-----------------------	----------	-----------	-------------------------	------------	-----------------	---------------	----------	----------------	---------------	-------------------	-------------	-----------	---------------	------------	------------	------------	--------------------------	------------	-----------------	----------	-----------	---------------	------------------	--------------	-------------	----------------	------------------	---------------------	-----------	---------------	--------------	---------------	-------------------	----------------	--------------------	------------------	----------	---------------	-------------	-------------	-----------------	---------------------	-----------	-----------	-----------	--------------	----------	------------------------	---------------	----------------	--------------------	-----------------	-------------	------------	-----------	------------	---------------	------------------	-----------------	------------	----------	-----------------	-----------	----------	-------------	-----------	--------------	--------------------	--------------------	-------------	------------	--------------------------	-----------------------------	----------	-----------------	---------	--------------	-----------------	------------------	-------------	----------------------------	--------------	-----------	-----------------	-----------------	----------------------	--------------	-------------------	-------------	-----------------	---------------	---------------	---------------	--------------	---------------	--------

Wash 741	Wicked 756	Interest 417	Woman's No
Wide World 816	'Wi-	123	Women in Bondage 54
dower 378	Wife 860	Wonder 212	Worn Gar-
Boar 402	Wildness 492	land 194	Worship of the
Will-O-Wisp 415	Wine	Plough 165	Wounded 141
Glass 710 (Read Bacchante)		Wounds and Scars 981	
Wine-Glass 911	Winter	Wrestler 684	
426	Winter Nights 739	Yearning 694	Young
Withered Stalks 8	With	Leader 628,	

परिशिष्ट सहाचें

शब्दकोश

(संक्षेपः दे = देशी, दे. ना = देशी नाममात्रा, वर = वरसि-
प्राकृतप्रकाश, हेम = हेमचंद्र प्राकृत व्याकरण, कसात अनुमानें)

अइरिख	दे एकान्ता	८८
अकवारल	आलिगन	१९०
अकोट	दे हेम १२०० अकोट, अकाळ (अकोला ?)	३१२
अगारअवरि	मगळवार	२६१
अतोहुरा	दे ना १२१ अधोमुख	३७३
✓अवविमान	दे ना १४० अवविमान राहू	७९८
अगईअ	अगतिक (अगाई, अयाई)	७०८
अच्छउ	✓अच्छ हेम १२१४ अच्छा, असां	१६८
अच्छमउ	दे ना १३७ अस्वल	१०९
अच्छिअइ	✓अच्छ हेम ३१६२, ४२१४ स्थीयत	८३
अच्छोदिय	दे अकमोटइ हेम ४१८८ ओहून धरण	१६०
अज्जा	दे ना १५० असती	१७९
,	आढपुत्रि, आढया, धीमताची रेक, स्त्री	१४९
"	आया, अंधरमुता नववधूःपुष्पवती, थ्रेष्ट साध्वी युवती,	७९
,	ट ना १४ गौरी, चण्डिका, पार्वती	१७७
,	नवयुवती	३६०
अइमइ	हेम २१९४ दे अइल, निर्लेख महाराष्ट्र	
	विदभादि देश प्रसिद्ध शब्द	७५३
अइटअ	अभिलपित, दक्षित	०९८
अडअणा	दे ना ११८ असती, छिनाल, अगद,	
	अणाड = आर (अडाणी अणाडी ?)	२९४
अगिरिख	दे परतत्र	९२२

અત્તા	દે ના ૧૦૧ માતા મયી માલુ	૮
અલ્થક ✓	દે ના ૧૧૪ આકસ્મિક (થક)	૨૮૧
અદાબ ✓	દે ના ૧૧૪ આરસા	૨૦૬
અપ્પાહ	દે ના ૧૩૭, હેમ ૪ ૧૮૦ દારાવળ	૬૮
અમુખિબ	અનનુભવિત, અજાત	૮૮૦
અલાહિ ✓	દે ના ૧૨૦ હેમ ૧ ૧૮૯ અવગચ્છ જા નિવારણ પ્રતિષેધ	૧૦૭
અલિઆ ✓	દે ના ૧૦૬ મસ્તા	૮૩૪
અણ	હેમ ૬ ૧૩૯ વર્ણ મમાપ યળ	૧૦
અવહાતિબ	પરિસ્થિત	૭
અવહામિષા	દે ના ૧૪૨ અરસામિઆ વઆમિર્ગી વેસળ	૬૯૪
અબ્બા ✓	દે ના ૧૦૧ હેમ ૧ ૨૦૪ અબ્બ અબ્બા અરેરે, હે, અપરાધ, આદર, આનંદ, આશ્વય, ગૈદ, મય, વિસ્મય, વિપ્રાદમૂલક (અમ્યા)	૧૭૧
અહિર	અમીર (અહિરોબ હમ ૨ ૧૦૪ નિર્ગજ)	૮૦૦
અહોરળ	દે ના ૧૨૦ ઉત્તરીય, પ્રાવરળ	૭૧૭
આદળળ	દે ના ૧૭૮ આત્રેપન	૧૬
આઠાળળ	દે વિચારણ ગમનપ્રશ્ન	૮૭
આળળવડ	દે ના ૧૭૦ પ્રથમાર્તવારસત વત્ર	૬૦૭
આમ	હેમ ૨ ૧૧૭ અસો ચરે, હા અનુમાનિ અગર રૂપ્યા ચીતક	૬૧૭
આમોદિબ	મદિત	૮૦૧
આવસદ	હેમ ૨ ૧૮૭ મઠ ધર્મગાઠા ચજગાગ	૨૬૧
આસન્દિબા	દ સુચા ચટક, મન્વ	૧૭
રુનિઠ	કૃષ્ટિ મેંચમેં	૧૮
રુનિથ	હેમ ૨ ૧૩૦ ચી	૭૦૦
ઝા ✓	✓ ઝા દે ના ૧૮૬ હમ ૧ ૨૧૧ પદા	૮
ઝાજારિઆ	૨ ના ૧૧૦૮ ઝિવારી ઝાળળારી ચી	૭૦૧

उकमुडिअ	दे ना १११२ हेम ४११६ औरवाडण	३०३
उगवाअ	दे ना १११६ सघात	८६
उच्छु	दे ना १८० १०११७ उम	१४१
उच्छूढ	हेम २१९ १२७ ४१५० उरिस्त, उचलण.	१२५
उज्जल	हेम २१७४ बलिग	९०३
उडी	मुटी (उहः दे ना १८६ तृणावच्छादनम्)	७८१
उडिय	दे उरिस्त	७१९
उत्यघ	हेम ४१४४ उच होण	७१९
उदुर	दे ना ११०० उदीर	७५३
उप्पग	दे समूह	७८५
उफड्ड	उप्पा मारण (उपाडा)	१७१
उफ्फिआ	दे वसकुगडा	१९६
उब्भत	दे ना ११४० उद्भ्रान्त, व्याकुल	३८६
उब्भति	दे बाहणें उच करण	१९१
उछ	हेम १८० आर्द्र	३५८
उल्लूरण ✓	दे ना १११७ हेम ४११ छंदन	१६६
उवक्कअ	दे ना १११९ सज्जितम	९१४
उत्ताहे	दे ना १११४ हेम २१-४ आता	३४५
आअत्त	उपडा, पाण्या	६५४
ओआम	दे ना ११७० हम ११३० जागा (आवमा)	१०
ओच्छ	शाकारलेलें छ पर	६२१
ओसर	दे ना ११६० हेम १९८ निरंतर	४९१
आमालिआ	दे ना ११६० हेम १३८ - ९२	
	अवमालिआ निर्मान्य	१९४
आ	हेम ११८३ आर्द्र	२९१
आलिंदअ	ओटी ओसरी देवडो, वहिद्वारप्रकोष्ठ	२०४
ओलुग	दे ना ११६४ निस्तज	७६३

ओगाळ	ओवडा, नावान्या शिवारासोडेरचा जमीन, जेथे	
ओसह	धनी राहतो,	७४
कडमंडु	दे आमरण प्रदानेन	८१०
कड्केरि	बुद्धी, खाजरा, शुक्रशिखा	७२१
कज्यु	दे ना २१२, अशोव	१७२
कदोड ✓	कजुकी (कजु = मापाची वात)	१९३
ककट ✓	दे ना २९ नीम्बमल	८२०
कडण	दे ना २११ कटोर, लडवलीत	१८१
करन ✓	हेम १९८७ खेचण (काढणी)	१४
करणि	दे ना २५५ करवण मिश्राग्रहणपात्र	१८०
करिमरि ✓	दे ना २७ सादस्य	००
कल्ल	दे ना २१५ करमरि यन्दि, वन्दिनी	११
कयर	दे ना ८१७ कयम् पहायेस	८
कारिम ✓	दे ना २४ अग्रम ग्रम	७८९
कालकयर	दे ना २२७ कृत्रिम	४५७
किल	दे अल्प ज्ञान, निर्भर्त्सना करणें, अक्षर-शाईनें लिहिरेल	८७०
किणिचिअ	दे ना २२१ कीर = पोपट	८१५
काम	किलिन दे ना २२१ छद्र कष्टर मूल्य काढ	८०
कुडा	दे ना २३१ प्रक्ष	६०
कुडलि	कुड्य दे ना २३७ रताग्र	१०३
कुडुम्ब	गोल	७२९
कुट ✓	कुटुब (कुडाच्या आत राहणार ? कुडुबिअ दे मुरम)	१८
कुणाम	घडा (कुडब ?)	१९
कुडच	हेम १७२ चोळी (कण्याम = कापूस पामून ? रामीस ?)	८००
	कुडच = कोळण, रानची करण जळण	४२१

कोडि	कोरीव नली	१८८
कोहलिआ	दे ना २ ६२ सधान जुळविणारी, हेम	७१२
	१ १०४ २ ७३ कूष्माण्ड, कोहळा	
गडणा	ते साटी गाय	६३७
गडिअ	दे ना १७० साटिव	६८०
गणुअ	दे ना २ ६८ शङ्कु	६४
गन्धसिग	दे ना २ ७० ओडक्याचा शेकोटा.	७७
गस्वीर	गर दे ना २ ७८ कठोर, विर हेम ४ १०	७८९
	तोडणें नागरण्यास कठिण (करवीर ?)	
गातिका	दे ना २ ७२ राडा, तळें	६२६
गारि	दे शोण माप (वैदिक) = दोहनघटी	८०६
खडकिसआ	दे ना २ ७६ खुडकणें, प्रणयकोप	२२६
खड	दे ना २ ७५ खुडणें	३७
खुत्त ✓	दे ना २ ७४ रुतळे	२७६
गन्महराण	गन्महोरण, मन्छरदाणी	७६६
गहनह	दे ग्रामीण, गृहपती	१७२
गामणि	दे ना २ ८९ ग्रामप्रधान, पाटील	४४९
गुल	दे ना २ ९१ चुवन	५५४
गोष्ट	गोठा (हे आ ३ १८ १४ वा. स ३ २१	४४७
	पुरण) गोत्र गोत सामाजिक समेलन	
गोला	दे ना २ १०४ हेम २ १७४ वर ४ ३३ गोदावरी	५८
गोवी	द ना ४ ९६ वाला पिकाची राखण करणारी	१२८
✓ गोमे	दे ना २ ९६ पहाटे	२३
घोरिल्लिआइ	लाग्मेन	९६९
घालइ	दे ना २ १११, धूर्ति, भ्रमति भ्राम्यति	७६०
चडगळ	द ना ३ २४ हेम ४ ४१० धूर्त, विदग्ध	७१
चचर	हेम २ १० चौक	३६

गुण	दे ना ३१ चाह भिक्षान्नगात्र	११०
गण्डि ✓	दे ना ३० न्हावा	२११
चतर	द ना ३२ चउक्क चौक राजमार्ग	३६
चवदा ✓	द ना ३३ करसपुत्र	६८६
चिक्खित्त ✓	द ना २११ हेम २१६ वित्त	९७
चउई ✓	द ना २७३ ३०३६ छल्ल अमती छिनाल	३५०
चिट्ठ	हम ११६ तिष्ठ	१५६
चिरडि	द ना १९१ वणावलि वर्णमालेया आरभ (चिरडि चिरोगी = लहान मुलाचें पातळ)	१९१
चुचुलन्त	दे ना २१८ हेम ४१२७ चुळवुळणें	१८१
चाज्ज ✓	दे ना ३१४ आधव	४०६
छद्दल ✓	दे ना ३०४ धूर्त विग्गह ल्हाड (छेलउबीला)	७१
छज्ज	द ना ३२५ हेम ४१०० शोभणें	४८३
छप्पझ	हेम १०८५ भ्रमर	८१३
छप्पसिआ	चपाती पट्ठण	८८१
छली ✓	द ना ३०४ वक्क मात (चोळी)	११५
छिछइ ✓	द ना २७ ३३६ छिनाल	१०
छिप	द ना ३३६ क्षपणी बदिक - क्षेप = शिस्त	४०
छिवोस्सव	द ना ३२८ छी छी करण मुग्गविकार निदिता मुक्कण वा ।	६०३
हद	हम २१९ ४१४२ चारणें शिस्त	११०
जवकार	जावकार जोगार जवकार (जोहार)	१३२
जात	हम ६१०९ योक्क ३	६९०
ज्ज	हम २३६ स्तब्ध	५३६
जवर	द ना ४८ ऊर गरमी घाम	१०३
जक	द ना ४६ हेम २० ऊर	३१
जज्जिहिमी	✓ उह हेम ४२४८ जज्जण दग्ध हाणे	१०५
जुण्डुअ	द ना ४११ मोठी छा	१७०

ढक्	हेम ८०१ आन्धादन (टाकण, झाकण)	३१४
ढरर ✓	द पान, पल, पल रहित फादी	७४९
ढुण्डा	हेम ४१९१ घुमण, फिरण	९७२
णन्च	द ना ७८ नर्तन (णन्चणा = नतकी- कर्पूरमन्त्री)	१११४
णञ्ज	हेम ४०७० णा = ज्ञा, अनिपत	९३८
णडिज्जड	√णड हेम ८१५०, ३७०, ३८१ नहणें, नडवण	७७
णवर	हेम ११८७, १८८ णवरि = वर	१०
णिज्जण	द ना ८३८ नसण	१२०
णिज्जाअइ	हेम ८१ न्याहाळण	७
णिहिविज्जन्ति	√णिह्व हेम ४०३१ लपविणें	६५५
णिभर	निबर, भरल (निबूर = बावरीन कणीस ?)	३७१
णिह्व	हम ४५५ मिलीन, प्रच्छन्न	८०
णिहुअ	दे ना ४०६ निधुवन, मैधुन	५८९
णूम	हेम ८९१ गुप्त ठेवणें	१९१
णउर	हेम ११२३ नूपुर	१८८
णोडलिअम्	हेम ११७० नवदोहद (दोह = हम १२१७, ओहाळे)	
तना	दे ना ५५ गाय	४५०
तण्णाअ	द ना ५० आर्द्र	९३०
तत्ति	हेम २००१ चर्चा, चिंता	०
तत्ति	तित्ति हेम २२०३ पहारेकरा	५०५
तलारी	द ना ५० तलार = नगररक्षक	३०
तागरस	दे ना ५१० कमल	३४३
ताहर	दे ना ५०१ जलावत	३७
तुप्प	दे ना ५१० सिग्ध, लिप्त	२०
तुहिक	दे ना ५१५ गूष मृदु निधल	३५४
तुह	हेम ११०४, ०७२ काठ घाट, तीर्थ	५८

अण्णुअ	गह, मेर, गिळा, गाव	६२
दरिअ	हेम १ १४४ गर्विष्ठ, विकार	१७७
✓ दिलदिलिआ	दे ना १ ८० वाग	७३७
दीवि	चित्ता	७५०
दुण्णिक्क	दे ना ५ ८५ दुश्चरित दुर्विक्षेप (दुनाखे ?)	१७५
दुण्णरिअल्ल	दे ना १ १७ हेम ४ १६० दूरार्थ,	१२०
	पलण्यास व ओढण्यास अवघट	
धवल	थेल	१९
धवलत्तण	दे ना ५ १७ स्वज्ञानात उत्तम श्रेयता, पढत्व	१९
धारिणिआ	लाल्या	१९१
पआहिण	प्रदक्षिण	२७
पडरिअ	दे ना ६ ७१ गगना	८८
पडत्थ	द ना ६ ६० प्रवर्मा	७७
पओम	द्वेप	९१३
पसुल	दे ना ६ ६६ परचलिपट	७१०
✓ पकल	हेम २ १७४ प्रवीर, शर, सत्तक (पक्क)	११८
पच्चूस	हेम २ १४ प्रभाव	६०४
पज्जुट्ठ	पठफटविण	११०
पटल	दे ना ६ ० पट्टे, छप्पर (पटळ)	६३
पडिम्मक्क	दे ना ६ २५ असाहिणु, निद्रिय प्रतिवृत्त	५५०
✓ पडोहर	दे ना ९ ३० परसू, वाडप	१५७
✓ पत्तण	दे ना ६ ९४ भाल्याचें विवा तारानें फळ	१९०
✓ पत्ता	द ना ६ १४ वर्णपूर्ण	५३०
पम्हस	हेम ४ ७५ विस्मरण	३४८
पम्मुम	हेम ४ १८४ पुण्य, स्वर्श वरण	१७८
पआ	तृणविशेष, गवताची पेंडी (अपच २ ८३	
	गवाची पेंडी)	१००
पगव	हेम १ २२१ ८ १०० प्रदीपच	३

पन्नाभ	हेम ८१८ डेन, शुक्र	६०३
पसंग	दे ना ६२७ परिनगमैयुन.	६८
पटुप	हेम ४६३ शनर्ग.	७
पद्मेश	दे ना ६७३ गायन	३०८
पाखट	पागट हेम १०८८ प्ररु	१९९
पाइदि	प्रतरण	२३८
पावट	हेम ११९ पाऊम (पौड)	१३७
पाउहारी	पाउ दे. ना ६७० म्याहारीचा हारा व पाण्याचा घडा, भोजन आणगारी श्री (पाव)	६९७
पाटि	पाटिभा दे ना ६१ पाडा (हरिण), पाटी (गाय) व पारटी (म्हैम) यामधील भेद कपोसीने पाळला जात नाही	६५
पाठौण	माम्यविशेष	६१४
पाणडळी	पाण दे ना ६२८ चाण्डाल चाण्डालकुटी, पानकुटी, गुत्ता	७२७
पारभ	हेम १२७१ पारव, पारव्या रगाचे वळ	७५६
पावालिका	प्रपापालिका, पाणपोईवाली	१६१
पिउच्छा	दे ना ६४९ आत्या, मली	११०
पिडार	पेडार दे. ना १०८ आभीर, पक्की (पेंडार)	७०६
पिहुल	दे ना ६१४३ विस्तोर्ण	३०९
पुस	बाणार्जे अप्र	५८५
पुसुअ	दे पोष्ट	५६२
पुत्तलि	दे ना ६९७ पुलि	८७९
पुफुआ	दे ना ६८४ करोपाभि, कृपाटा	३२९
पूस	दे ना ६८० पोष्ट	२६३
पेऊस	हेम ११०५ पीयूष चीक-सात दिवसातले दूध	६५
पेहुण	दे ना ६५८ पेम	१७३
पेहुण	शपटीचा गोंदा	७५९

पोम्म	हेम २ ११२ सूर्यविकाशी कमल	८७१
"	हेम १ ६१, - ११२ माणिक	७१
फस	हेम ४ १८० स्पर्श	४९४
फद	हेम ४ १०७ स्पद	८११
फस	हम ४ १०९ फमणें	७६१
फग्गु	द ना ६ ८० चमतोत्सव	३१९
फल्ही	दे ना ६ ८० कापूस	१६१
फलिगी	द ना १ ३० ६४९ प्रियगु	९१७
फलिह	हेम १ १९७ स्फटिक	९२७
✓ मन्मार्दि	द ना ६ ९२ बलनोरी	४१५
बालभ	द ना ६ ९० वणिकपुर	९४४
बोलेइ	हेम ४ १६९ गुपरणें फुक्ल जाण	८६८
भगि	छल बहाणा	९०७
✓ भरण	दे ना ६ १०१ गालिप्रदान निर्भर्त्माना	१७६
भज्ज	दे ना ६ १०७ भीर	६८४
भसल	हेम १ २४४ भ्रमर	७४८
भिडडी	दे ना २ १६७ भिवइ	७३७
भिसण	दे उपळणें, भस्कारण, फकणें	११३
भिसिणी	हम १ २३८ कमलिनी, पक्षिणी	४
भुमआ	हम २ १६७ पापणी	१०४
भूआ	द बधिर भूआ दे ना ४ ०५ पिशाच	१५७
भाद	दे ना ६ १०८ ग्रामाध्यक्ष, गावचा पुढारी	५५६
भोश्णी	ग्रामाध्यक्षपत्नी भोगभाया वाणीण वेद्या	१०३
भोण्डी	द ना ६ १०६ रानडुकरी	६०४
मई	दे ना ३ ४६ मृगी	२८७
मउठ	हम १ १०७ मुकुल वळा	७५५
मउह	हम १ १७१ मयूख कळी	३०२
मरुय	द ना ६ ११८ मुण्ण	७७१

मट्ट	दे ना ११४ कृष्ण	६५४
मट्टरग	हेम १०८ तरवार	६७४
मन्व	द ना १११ केंद्री	६३
मट्ट	द ना ११७ शैल	१०४
मग	हेम १०७ निमर्गमूचक अव्यय	१११
मरगज	हेम ११८ पद्मा	६
मसिण	दे ना ११८ स्निग्ध, मुदर	१०
महमह	हेम ४७८ धराभरण	४९७
माउआ	द ना ६१६७ गंगी हेम ११२६ नाता	१४०
माउच्छा	हेम ११८ मादगी मरी	१६८
मामि	द ना ११० मातुगानि हेम ११९५ सली	११
मालर	दे ना १३० कविथ, दे ना ११९ बिल्व	७७९
मुअ	✓मुच हेम ६९९ सोडण	६४१
मुणिअ	हेम ११९९ ज्ञान	३६१
मुइ	दे ना १३७ मक मृत	६९६
रणरण	द ना ११२० हेम १००६ उन्नता उद्वेग	
	कामावेग	७०४
रति	हेम २७९ रात्र	१५९
राट	हेम २७९ रात्र	४०
राडआ	द ना ६८८ रात्रक, मोहरी	१७१
राटिआ	हेम ४४४० राधिना	८९
रिछोर्ग	दे ना ७७ छिन्पी, राग	७०
रिक्क	हेम २१९ अस्वल	७३१
रुद	दे ना ७१४ विस्तार्ण	३४१
रुप	हेम ६१९४ त्वचा साल छिन्ण	११९
रुभग	हेम ४७१८ अक्काव	६९०
रेह	हेम ४१०० शोभणें	१
लअणा	दे ना ७७ शृश कोमल	७०८

लंका	दे : गाथा.	३११
लज्जालुङ्गी	लाजाळु; दे : कलहकारिणी.	१२७
लङ्घि	यष्टि; लट्ट : दे. ना. ७२६ : अन्यासक्त. मनोहर.	१२०
लङ्घ	दे. ना: ७१७ : ललित: लाटकी: विदग्ध.	७
लम्हड	दे. घरजावर्ड.	६९७
लुअ	हेम. ४२५८ : छिन्न.	८
लुंवी	दे. ना: ७२८ : गुच्छ (ओबीं लोवी)	३२२
लुम्क	✓ लुकु : हेम : ४५५ : छुपणं लपणं (लुकण)	४९
लेह्व	✓ लिह् : दे. ना: ७२५ : लंगट.	८६१
लोटाविय	✓ लुट् : घुमणं, भ्रमण करणं.	७९०
लोहिल	✓ लुम् : दे. ना: ७२५ : लंपट, लुन्ध.	११२
वइरियक	दे. ना: ६७१ : विजने.	८६४
वजुत	अशोक, वेतस.	८२२
वक्क्य	पंत.	८४२
वग्ग	मजातीय समूह (वग).	१७२
वज्ज	दे. ना: ३५८; हेम. ४४०९ वाद्य	८२०
वट्ठि	वर्तिरा : कलम, कुन्ती, लेगणी.	६१६
वट्ठ	पृष्ठ : हेम: १०८८ : (आंटा).	११०
वट्ठ	वस्त्रविशेष.	३२९
वडाआ	हेम. १२०० : पतासा.	१००
वग्गाधिअ	वर्गधृत, हरिदादि वर्गप्रधान धूतं ।	२२
वग्गिआ	वानगी.	६२०
वम्मह	हेम १०८० ३-६१ मन्मथ.	१४८
वरण	तट भित	२४९
वन्धर	दे. ना ७८६ क्षेत्र बालुकायुक्त क्षेत्र (वाटर).	८०४
वेत्तहल	दे ना ७८६ बोलन लाटवा विनामी गुटर.	११८
	। वेष्ठाट ।	
वप	✓ वप. वेगणं	३१८

गाउलिआ	दे तळ बहार (बावडा)	६२८
गाउल	दे बाहुरी	२१७
वायण	दे ना ७ १७ प्रहेणक मेवामिठाईची भेट	३२८
वाव	दे ना ७ १४ हम १२०६ व्यापन व्यप्र	१९९
वासण	दे भाडें (बामन)	८३१
विच्छड	दे ना ७ २ गमु	३८७
विच्छात	प्रसाधन	७७४
विच्छुह	प्रक्षेप फकण	५०१
विर	हेम ४ १०९ भगण नाडण	७८९
विलिअ	व्यलीव वल्प-सवगा अपराध	५०
विसड	विकसित	३४३
विसडुल	हम २ ४ १३ व्यासुल	१४६
विसूर	हेम ४ १३० गिल होणें, तळमळण	४१४
वेवार	दे ठकविण	९०३
वेल्ब	हेम ४ १३ पीडण व्यादुल वरण	९०१
वेल्बहल	दे ना ७ २५ कोसड विलासी, सुदर	५९८
बीड	दे छिन्नकर्ण दुष्टवान् च कर्तारिण वणपुच्छ	५४०
बीडही	दे तरुणी, कुमारी (बोल्यो)	३९२
बील	हेम ४ १२ अतिक्रमण उत्सधन वळणें	२१
बोहित	ग्रहित्र वाहन नौका	७४०
बुटम्	बुटम् = चादण शिस्तम्	११०
सअज्जय	सइज्ज दे ना ८ १० अजारी (सयाजा)	३२
सवेलिअ	(मध्यदेशी) सडुचित	६९४
सघाण	दे ना ८ ७ युम	४१९
सगर	विछाना (सघार = दर्भसप्या)	८७३
सभगाहम्	स्वयम्गाहम् आपोआप मिळणार (सवग)	२८७
सन्धविअ	दे ना ८ १७ हेम ४ १८१ दृष्ट	५३८
सच्छह	दे ना ८ ९ गहण	४१

सण	सूक्ष्मः	७१८
सदा	श्रद्धा; येयें दृष्ट्या : यद्वा मुद्राराधनः ६०१८.	४७२
समृतम	उत्सर्जित गोपे. ऊर्ध्व श्वास घेणे	६०५
समोसर	हेमः २०११७ : मागे हरणें.	१९३
सरण	त्राण, आश्रय.	७६८
सलाहण	श्रावणमर्मन्त्र-मार्कण्डेयः २८ : आघनीय.	११४
सय	आमोघः आग्रहानः गात्रीः प्राप.	३१४
सयत्ती	मपन्ती (सवतः प्रायु)	७९
माउत्ती	दे. ना : ८०५१ . यत्राञ्चलः पत्र.	६०५
मान्दरी	वेष्टा.	३९१
साह	दे. ना : ८०७८ . तेन . ८०२ : मांयणे.	२५७
मिणेह	स्नैहः तुष.	३१६
मिण	शिष्यकीर्णव्य.	५८९
मिणि	तेन २०१३८ . शुभितः शिष्या " A small boat-shaped vessel used in Puja for offering water, and a bivalve shell, which may be extended to mean a conch-shell. " श्री मनमोहन घोषः बर्तुर्मञ्जरी p. १४३.	६२
मिनिवर	दे ना. ८०७८ पत्राद. पेंदा (शपर-पत्र)	११०
सूअ	भाष्यादिवाचा भाष्य अभिनाय.	५९८
मोदव्य	मदन करणें	१८
मोदिरा	मोभनमोद (मोदिराणा)	५११
मोदिर्य	हेम २०१०६ मोभनमोद (मोदिराणा)	५२७
हंश	हृष्ट भाष्य	६०१
हरो	हरेन २०१३ ज्ञान निगम्यार हंशमूल्या.	९२५
हनि	भविष्य	९५३

हत्थाहत्थि	हत्ताहत्त (हत्त द ना ८५९ वरेन)	१७५
	क १७९ व १९८ मध्याह्न प्रयोग पहा	
हर	हम २१४४ घर	३०१
हरि	वानर दे ना ८ ९ पापट	९
हरिआठ	हम २१०१ मधमाशा खणारा प्राणी	९
हउहउअ	द ना ८७४ हम ५२३० वर ८	२१
	औत्सुक्यसभ्रम	
हगहगा	द ना ८२३ १० यभगिका, पालीची एक नात	६२
हलळफळ	द ना ८२९ हम २१७४ उत्साहतरलत्व	७९
	किचिदुष्ण सुगधि चिक्कण जग्गनान 'महाराष्ट्र	
	विदर्भादि देशप्रसिद्ध श्री भागवतार्ता याचा	
	अर्थ घाटलेउ उटण असा दिला आहे	
हाआ	भाऊ	८६६
हिल्ल	द ना ८६७ लज्जिन त्रस्त	८६
हीरण	द ना ८६७ लज्जा	१४६
हुरा	द ना ८७० अभिमुल	७३
हुत्ता	द ना ९७१ भविष्यत्	६९४
हउ	हम २१४१ अनादरे अधस्त (हउकरी)	३६५
होआ	द ना ८७१ अनायास वेगानें	८०३
होउ	हातु ऋत्विज होमकर्ता	७२०
होरण	द ना ८७० प्रावरण (जुणहारण—जुनर)	७९१